ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
4

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Επιμέλεια κειμένων:
Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΔ΄ ΕΠΚΑ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Βικάτου Ολυμπία (Διευθύντρια ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ΄ ΕΠΚΑ), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΙΑ΄ ΕΠΚΑ και 23ης ΕΒΑ), Κουμούση Αναστασία (Διευθύντρια 22ης ΕΒΑ), Μαζαράκης–Αινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυστάλλω (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ΄ ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπλ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Παναγοπούλου-Καράμπελα Ελένη (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ΄ ΕΠΚΑ και 24ης ΕΒΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων), Σδρόλια Σταυρούλα (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ, Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια Θ΄ ΕΠΚΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια Ι΄ ΕΠΚΑ)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (με αλφαβητική σειρά)

Αδρύμη-Σισμάνη Βασιλική (Επίτ. Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Αραβαντινός Βασίλειος (Επίτ. Διευθυντής Θ΄ ΕΠΚΑ), Βαϊοπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΔ΄ ΕΠΚΑ), Βαραλής Ιωάννης (Επίκ. Καθ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Βικάτου Ολυμπία (Διευθύντρια ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ), Γάτση-Σταυροπούλου Μαρία (Επίτ. Διευθύντρια ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ), Γερούση-Μπεντερμάχερ Ευγενία (Διευθύντρια Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ΄ ΕΠΚΑ), Κακαβάς Γεώργιος (Διευθυντής Νομισματικού Μουσείου), Καλαμαρά Παρασκευή (Διευθύντρια ΙΑ΄ ΕΠΚΑ και 23η ΕΒΑ), Καραπασχαλίδου Αμαλία (Επίτ. Διευθύντρια ΙΑ΄ ΕΠΚΑ), Κουμούση Αναστασία (Διευθύντρια 22ης ΕΒΑ), Κυπαρίσση-Αποστολίκα Νίνα (Επίτ. Διευθύντρια Εφορείας παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Λεβέντη Ιφιγένεια (Επίκ. Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας με έμφαση στην Πλαστική και την Εικονογραφία, ΠΘ), Λώλος Γιάννης (Επίκ. Καθ. Αρχαίας Ιστορίας, ΠΘ), Μαζαράκης-Αινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυστάλλω (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ΄ ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αναπλ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Νικολάου Ελισάβετ (Διευθύντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Ντίνα Άσπα (Επίτ. Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Παλαιοθόδωρος Δημήτρης (Επίκ. Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Παναγοπούλου-Καράμπελα Ελένη (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ΄ ΕΠΚΑ και 24ης ΕΒΑ), Σδρόλια Σταυρούλα (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Σίμωσι Αγγελική (Διευθύντρια Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων), Σκορδά Δέσποινα (Επίτ. Διευθύντρια Ι΄ ΕΠΚΑ), Τουρναβίτου Ιφιγένεια (Επίκ. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Χαραμή Αλεξάνδρα (Διευθύντρια Θ΄ ΕΠΚΑ), Ψάλτη Αθανασία (Διευθύντρια Ι΄ ΕΠΚΑ), Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας (Επίτιμος Διευθυντής ΛΔ΄ ΕΠΚΑ)

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα.

ISBN SET: 978-618-82035-0-1
ISBN ΤΟΜΟΣ Ι: 978-618-82035-1-8
ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ,
ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

4

2012

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 15.3 - 18.3.2012

Τόμος Ι: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ
2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Lera, Petrika – Οικονομίδης, Σταύρος – Παπαγιάννης, Άρης – Τσώνος, Άκης, Βαλκανικές γεωγραφικές αντιστοιχίες: ενδεικτικές σχέσεις μεταξύ της ΝΑ Αλβανίας και της Θεσσαλίας μέσα από τη νεολιθική κεραμική 17-28

Νάζου, Μαργαρίτα, Οι Νεολιθικές «σέσουλες» από τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα. Τυπολογία, γεωγραφική διάδοση και απόπειρα ερμηνείας τους 29-36

Ροντήρη, Βάσω, Ξεδιπλώνοντας το κουβάρι της Προϊστορίας: Τεχνολογικές προσεγγίσεις στην κεραμική της Μέσης Νεολιθικής από τη Θεσσαλία 37-46

Μαθιουδάκη, Ηρώ, Τύποι δίχρωμης κεραμεικής από τη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία της Μέσης και πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού 47-56

Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος, Οδοιπορικό στο Νότιο Πήλιο. Οι έρευνες, οι αρχαιότητες, οι προοπτικές 57-66

Κιάκου, Αθανασία, Η οικιστική οργάνωση των προϊστορικών θέσεων στην πεδιάδα του Αλμυρού. Χωρικές αναλύσεις και ιδιαιτερότητες. 67-74

Alram-Stern, Eva, Visviki Magoula – Velestino: The so-called Megaron Reconsidered 75-84

Dürauer, Caroline, Visviki Magoula near Velestino. Trenches A and B. 85-94

Τσιούκα Φωτεινή – Αγνουσιώτης Δημήτρης, Το νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας στην περιοχή της αρχαίας Άλου στα τέλη της Μέσης Εποχή του Χαλκού και στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χάλκου 95-104

Κουλίδου, Σοφία, «Πηγή Αρτέμιδος» Πιερίας: Ορθογώνιες κατασκευές σε ταφικές και οικιστικές συνάφειες κατά την Ύστερη Εποχή Χάλκου 105-112

Αλματζή, Καλλιόπη – Αγνουσιώτης, Δημήτρης, Τάφοι της Μέσης Εποχής Χαλκού στη θέση «Ομβριά» νοτιοδυτικά της λίμνης Κάρλας. Η Μέση Εποχή Χαλκού στην περιοχή της Λίμνης Κάρλας 113-122

Ρουσιώτη, Δήμητρα, Όψεις της μυκηναϊκής λατρείας στη Μαγνησία 123-134

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή, Η τελική φάση κατοίκησης του Μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια .. 135-144

Σκαφιδά, Ευαγγελία - Καρναβά, Άρτεμις - Olivier, Jean-Pierre - Rehren, Thilo- Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη - Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μανιάτης, Ιωάννης - Τσαρτσίδου, Γεωργία – Γεωργίου, Ιάκωβος – Τσιγάρα, Μαρία, Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο «Κάστρο-Παλαιά» Βόλου: Από τις ανασκαφικές έρευνες του Δ. Θεοχάρη στα νέα ευρήματα της πρόσφατης διεπιστημονικής έρευνας 145-157

Τουφεξής, Γεώργιος – Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Παπαντώνης, Θωμάς – Εξάρχου, Ουρανία, Ανασκαφή Μυκηναϊκών τάφων στο Μακρυχώρι 159-168

Αηδονά, Ελίνα – Κοντοπούλου, Δέσποινα – Τουφεξής, Γεώργιος – Τσεργά, Κλεονίκη – Παπανικολάου, Ελένη, Αρχαιομαγνητική μελέτη καμένων δομών από το Νεολιθικό οικισμό Βασίλη (Ν. Λάρισας) 169-176

Βαϊοπούλου, Μαρία, «Ράχες» Μασχολουρίου»: Οικισμός της μεταβατικής περιόδου από την Μέση Εποχή Χαλκού ΙΙΙ στην Ύστερη Εποχή Χαλκού. Μία πρώτη παρουσίαση 177-186

Μαλακασιώτη, Ζωή – Βήτος, Γεώργιος – Πανάγου, Μαρία, Τύμβοι με καύσεις νέκρων στον αγρό Δ. Δεσποτόπουλου στη θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου – Αλμυρού (Ν. Μαγνησίας) 187-200

Orfanou, Vana, Divine Bronze: Investigating Early Iron Age copper-based production in Thessaly . . 201-207

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα, Φεραϊκή προσωπογραφία. Δεδομένα μιας πρώτης καταγραφής 209-214

Καραπάνου, Σοφία, Ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή των Φαρσάλων 215-222

Aston, Emma, 'Welcome, visitors': religious inclusivity in a Pharsalian cave-cult 223-227

Καραγιαννόπουλος, Χρήστος – Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας, Λατρευτική εγκατάσταση αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία Θεσσαλιώτιδα. 229-236

Παλαιοθόδωρος, Δημήτρης, Τρια αδημοσίευτα αγγεία στο Αθανασάκειο Μουσείο Βόλου από την Νότια Ιταλία και τη Βορειοδυτική Ελλάδα 237-244

Haagsma, Margriet J. – Karapanou, Sophia – Surtees, Laura, Greek-Canadian fieldwork at Kastro Kallithea 2006-2011. 245-256

Τουφεξής, Γεώργιος – Παπαντώνης, Θωμάς – Βήτος, Γεώργιος, Ανασκαφή στο νεκροταφείο του αρχαίου Ομολίου στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο Αθηνών-Θεσσαλονίκης. 257-264

Τουφεξής, Γεώργιος – Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Εξάρχου, Ουρανία – Παπαντώνης, Θωμάς – Βήτος, Γεώργιος – Παπανικολάου, Ελένη – Κριτσίλα, Αγορή, Ανασκαφική έρευνα στην Κοιλάδα των Τεμπών στο πλαίσιο της κατασκευής της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης (ΠΑΘΕ) κατά τα έτη 2010-2012 265-274

Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας – Αθανασίου, Δημήτρης, Ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας Τρίκκης. 275-282

Κραβαρίτου, Σοφία, *Κοινόν* και *αυτοκράτωρ θεός* στην Ανατολική Θεσσαλία. 283-291

Decourt, Jean-Claude – Tziafalias Athanasios, Cultes de Pythion : Deux notes 293-301

Tziafalias, Athanasios – Karagounis, Dimitris – Bouchon, Richard – Damerzin, Laurence – Helly, Bruno, Larissa, Balbus Minor et la *Domus Augusta*. Le théatre de la cité au miroir de la politique diplomatique. 303-310

Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Διονυσίου, Μάνος – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Αραχωβίτη, Πολυξένη, Μέσα στις πτυχές του παρελθόντος 311-320

Βαξεβανόπουλος, Μάρκος – Μέλφος, Βασίλης – Σκαφιδά, Ευαγγελία – Καρναβά, Άρτεμις, Διαχρονική χρήση του Τραβερτίνη ως οικοδομικού υλικού στη θέση «Κάστρο – Παλαια» Βόλου . . 321-330

Σταμέλου, Ευαγγελία, Σέσκλο: Ένα νεολιθικό χωριό υποδέχεται τα παιδιά. 331-336

Καλογιάννη, Αιμιλία, Δέντρα θεών και ανθρώπων, σταγόνες νερού και μάγισσες συναντιούνται στο μουσείο.... 337-342

Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Αλεξίου, Νεκταρία – Κραχτοπούλου, Αθανασία, Η δημιουργία της έκθεσης, η λειτουργία και οι εκπαιδευτικές δράσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας. . . 343-350

ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Μαζαράκης Αινιάν, Αλέξανδρος – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα, Επιφανειακές έρευνες στην Κεφάλα Σκιάθου (2009-2011) 351-364

Αλεξανδρίδου, Αλεξάνδρα, Η πρώιμη κεραμεική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλα Σκιάθου 365-374

Χρυσοπούλου, Ελένη, Ταφικό σύνολο κλασικής εποχής από τη θέση «Κεφάλα» Σκιάθου 375-381

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Μαντζανά, Κρυσταλλία, Το έργο της 19ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (2009-2011) 383-392

Ντίνα, Ασπασία, Κάστρο Παλαιών. Νέα ευρήματα στο πλαίσιο του έργου «Συντήρηση και αποκατάσταση Κάστρου Παλαιών Δήμου Βόλου, Ν. Μαγνησίας» 393-402

Καλογερούδης, Γεώργιος Ι., Η οχυρωματική αρχιτεκτονική των κάστρων Τρικάλων και Φαναρίου και η σημασία τους μέσω της ανάδειξής τους για την ευρύτερη περιοχή της Δ. Θεσσαλίας 403-410

Γιαλούρη, Άννα, Από την Αρχαία στη Βυζαντινή Λάρισα 411-418

Σδρόλια, Σταυρούλα, Ανασκαφή βυζαντινού ναού με περίστωο και νεκροταφείο στα Τέμπη. 419-424

Σταντζούρης, Πασχάλης, Τάφοι παλαιοχριστιανικής εποχής στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου των Φθιωτίδων Θηβών - Νέας Αγχιάλου 425-432

Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος, Βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική από την πόλη των Τρικάλων ... 433-438

Αναστασιάδου, Αρχοντούλα, Έρευνες και σωστικές ανασκαφές στο Λεφόκαστρο Πηλίου 439-446

Χατζηγιάννης, Μιχαήλ Δ. – Ανδρούδης, Πασχάλης, Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική 447-456

Ανδρούδης, Πασχάλης, Βυζαντινά γλυπτά από το καθολικό της μονής του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο 457-468

Γουλούλης Σταύρος – Ξυνογαλά Γεωργία, Λυκοστόμιον των Τεμπών. Αναζήτηση και εντοπισμός ενός βυζαντινού οικισμού. 469-480

Λυτάρη, Φανή, Εικονογραφικές παρατηρήσεις στον κύκλο του Ακάθιστου Ύμνου στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα (1573). 481-486

Τριβυζά Ελένη-Στυλιανή, Παρατηρήσεις στην πρώτη φάση της ζωγραφικής του Αγίου Γεωργίου (Γεωργούλη) Δομένικου. 487-496

Τσιουρής Ιωάννης, Παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ραψάνης (1546) 497-508

Μαντζανά, Κρυσταλλία, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου (Σταγιάδων), στις Σταγιάδες Καλαμπάκας 509-518

Παπαναστασούλη, Γραμμάτω-Χρυσοβαλάντω, Το τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στα Αμπελάκια Θεσσαλίας 519-526

Μπαλογιάννη, Ουρανία Α., Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Ι.Ν. Αγίας Τριάδος Δέσης 527-532

Τσόδουλος, Κωνσταντίνος Χ., Ανέκδοτα πατριαρχικά σιγγίλια από την Ιερά Μονή Δουσίκου. Το πατριαρχικό Σιγγίλιο του οικουμενικού πατριάρχη Γερμανού Δ΄ (1842-1845 και 1852-1853) 533-538

Νάνου, Μαρία, «Χάρτινες εικόνες» και σχέδια εργασίας από τη συλλογή χαρακτικών και σχεδίων του Λαογραφικού Κέντρου Κίτσου Μακρή (Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας) 539-550

Τσιλιμίγκας, Χρήστος – Βλαχάβα, Δήμητρα – Φαραζούμη, Σοφία, Αποκαταστάσεις κάστρων Δυτικής Θεσσαλίας: α) Βυζαντινό κάστρο Τρικάλων β) Βυζαντινού κάστρο Φαναρίου 551-558

Γκέκας, Αιμιλιανός, Η συντήρηση τριών ξυλόγλυπτων σταυρών της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ. 559-564

Μπονόβας, Νίκος Μ., Γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ (Δεκέμβριος 1805).. 565-572

Λαφαζάνη, Στυλιανή – Τράντος, Κωνσταντίνος, Στερέωση – αντικατάσταση φθαρμένων λίθων και λιθαναγλύφων, κατασκευή βοηθητικών κτιρίων και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 573-578

Μαντζανά, Κρυσταλλία – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος – Ντέρης, Απόστολος, Το «έγκλειστο» δίδυμο οθωμανικό λουτρό του Οσμάν Σαχ στο συγκρότημα των πρώην ποινικών φυλακών Τρικάλων ... 579-586

Μακρή-Σκοτινιώτη, Θάλεια, Απακατάσταση λιθόκτιστης οικίας στην οδό Νικ. Πλαστήρα 20 στο Βόλο (πρώην οικία Χατζησταματίου) και μετατροπή της σε κτίριο γραφείων του Υπουργείου Πολιτισμού & Αθλητισμού 587-596

Σταϊκόπουλος, Γιάννης Π., Αγριά Βόλου: ο χώρος, ο χρόνος, οι άνθρωποι. Θεματικές ενότητες για τη δημιουργία ενός μουσείου πόλεως 597-604

Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών 605-608

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Σαράντη, Φωτεινή, Ευρήματα στον άξονα της «Ιονίας Οδού»: τμήμα Αντίρριο-Χάλκεια 621-632

Βικάτου, Ολυμπία, Καλυδώνα-Αλίκυρνα-Πλευρώνα-Στάμνα: οι τελευταίες έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της «Ιονίας» και της «Παραιονίας» Οδού 633-640

Τσώνος, Άκης, Πολιτιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού 641-656

Χαμηλάκη, Κατερίνα, Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή κεραμική από συγκρότημα με λουτρικές εγκαταστάσεις στο Κρυονέρι Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτες Παρατηρήσεις 657-668

ΕΥΒΟΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Μαυρίδης, Φάνης, Τα σπήλαια ως χώροι ανθρώπινης δράσης: μια απόπειρα διερεύνησης της σημασίας τους στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον των τελευταίων φάσεων της νεολιθικής περιόδου ... 669-680

Krapf, Tobias, Ερέτρια και Αμάρυνθος: δυο γειτονικοί αλλά διαφορετικοί οικισμοί της Μέσης Εποχής Χαλκού στην Εύβοια 681-696

Χιδίρογλου, Μαρία, Συμβολή στην μελέτη της κεραμικής αρχαϊκών χρόνων από την Εύβοια. Συνοπτική παρουσίαση της έρευνας 697-708

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Ντάφη, Ευαγγελία Χ. – Σκαρτσή, Στεφανία Σ., Βυζαντινή κεραμική από τις ανασκαφές στις εγκαταστάσεις του ατμοηλεκτρικού σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ Αλιβερίου στην Εύβοια 709-718

Κατσάλη, Ευρυδίκη Δ., Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου 719-728

Κατσελάκη, Ανδρομάχη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου. Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα 729-740

Κωσταρέλλη, Αλεξάνδρα, Η εικόνα της Παναγιάς Παραβουνιώτισσας στην Ερέτρια Ευβοίας 741-750

ΒΟΙΩΤΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Κυριαζή, Όλγα – Φάππας, Ιωάννης, Νέες θέσεις του τέλους της Νεολιθικής περιόδου στην κοιλάδα του βοιωτικού Κηφισού 751-764

Ψαράκη, Κυριακή, Νεώτερα στοιχεία για την κατοίκηση στην κοιλάδα της Χαιρώνειας την 3η χιλιετία π.Χ. Η εγκατάσταση στο Λατούφι Μαυρονερίου. 765-774

Χαραμή, Αλεξάνδρα, Στοιχεία τοπογραφικά για το αρχαίο Δήλιον μέσα από παλαιότερες και πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες 775-782

Bitely, Emily – Daly, Kevin – Jacob, Rob – Larson, Stephanie, Geophysical Explorations on and near the Ismenion Hill, Thebes, Greece, 2011 783-792

Germani, Marco, Dal teatro greco al teatro romano: il caso di Orchomenos in Beozia, osservazioni preliminari 793-802

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Πάλλης, Γιώργος, Η διάδοση της τεχνοτροπίας των γλυπτών του λεγόμενου «θηβαϊκού εργαστηρίου» (β' μισό 9ου αι.). Μερικές παρατηρήσεις 803-810

Παπαγεωργίου, Ειρήνη, Εργασίες αποκατάστασης Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στο Ακραίφνιο Βοιωτίας 811-816

ΦΩΚΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Ζάχου, Ελένη – Ψιμόγιαννου, Κατερίνα, Η δημιουργία τόπων στο λόφο του Προσκυνά: η απεικόνιση της ανθρώπινης δράσης στο χώρο και στο χρόνο. 817-828

Κουνούκλας, Πέτρος, Ο Κύνος στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση και Νεώτερη περίοδο. 829-839

Δακορώνια, Φανουρία, Κεραμική τεχνολογία στον Κύνο. 841-848

Δημάκη, Σοφία – Παπαγεωργίου, Μαρία, Σύνολο Μυκηναϊκών επικασσιτερωμένων αγγείων από το Καλαπόδι Λοκρίδας. 849-858

Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. – Πιλάλας, Ιωάννης, Πύργοι και αμυντικό δίκτυο στη Δυτική Λοκρίδα των Ελληνιστικών χρόνων. 859-866

Ψάλτη, Αθανασία, Διαμορφώνοντας το μέλλον του παρελθόντος: Το έργο της Γ' ΕΠΚΑ κατά τα έτη 2010-2012 867-876

Παρτίδα, Έλενα Κ., Η διαδοχή πολιτικών δυνάμεων στους Δελφούς και η επιρροή τους στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του ιερατικού τοπίου. 877-882

ΛΟΚΡΙΔΑ-ΦΘΙΩΤΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Domínguez, Adolfo J., Eastern Locris between Thessaly and Phocis. 883-892

Συρίδης, Γεώργιος – Αηδονά, Ελένη – Βουβαλίδης, Κωνσταντίνος – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Πεχλιβανίδου, Σοφία – Κουτσοκέρα, Νικολέττα, Ιζηματογενείς καταγραφές ανθρωπογενών και φυσικών διεργασιών στον προϊστορικό οικισμό της Αγίας Παρασκευής Λαμίας. 893-899

Papakonstantinou, Maria-Foteini – Penttinen, Arto, The Makrakomi Archaeological Landscapes Project (MALP). Introduction to the programme and its aims 901-910

Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Βαργεμέζης, Γεώργιος –Τσούρλος, Παναγιώτης Ι. – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Κουτσοκέρα, Νικολέττα, Γεωφυσική διασκόπηση και συνακόλουθη σύντομη ανασκαφική έρευνα στη θέση «Πλατάνια» Αγίας Παρασκευής Λαμίας 911-918

Αγγελίδης, Πάνος – Λουκά, Μαρία-Παρασκευή – Σεπετζόγλου, Νίκος, Η συντήρηση και αποκατάσταση της τοιχογραφίας «Πομπή των Γυναικών» από το Παλαιό Καδμείο της Θήβας 919-927

Aravantinos, Vassilis – Fappas, Ioannis – Kyriazi, Olga – Luglio, Giampaolo – Pisani, Marcella, "No greater marvel" revisited: use and reuse of the Mycenaean tholos tomb at Orchomenos. . . . 929-941

Κουρούνη, Ευτυχία, Λιβαδειά. Νέα ανασκαφικά δεδομένα από το νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων. . . . 943-948

Ντάσιος, Φώτης, Το ιερό της Δήμητρας και Κόρης Ερώχου στο Πολύδροσο Φωκίδας 949-958

Τσαρούχα, Ανθούλα, Διαδρομές πολιτισμού σε ένα μνημείο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, τους Δελφούς 959-968

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης, Αρχαιολογική και εθνογραφική έρευνα στη θέση Κουτρουλού Μαγούλα Φθιώτιδας 2009-2012 969-978

Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος – Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Νίνα – Χαμηλάκης, Γιάννης, Ψηφιακή σάρωση, φωτογραμμετρία και ψηφιακές (ανα)παραστάσεις: αρχαιολογική τεκμηρίωση και ερμηνεία σε τρείς διαστάσεις. Η περίπτωση της Κουτρουλού Μαγούλας 979-988

Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Krapf, Tobias – Κουτσοκέρα, Νικολέττα – Γκοτσίνας, Άγγελος – Καραθάνου, Αγγελική – Βουβαλίδης, Κωνσταντίνος – Συρίδης Γεώργιος, Αγία Παρασκευή Λαμίας, θέση «Πλατάνια». Το πολιτισμικό και φυσικό περιβάλλον ενός οικισμού στη δελταϊκή πεδιάδα του Σπερχειού κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. . . . 989-998

Καράντζαλη, Έφη, Η Μεσοελλαδική αψιδωτή οικία στο Φραντζή της Λαμίας 999-1014

Σιψή, Μαρία, Μια νέα μορφή οικίας για τα δεδομένα των αρχαίων Φαλάρων του τέλους του 4ου αι. π.Χ. . . . 1015-1024

Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών 1025-1028

Εκτός από απαρέγκλιτη υποχρέωση, η δημοσίευση και η ευρύτερη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων των αρχαιολογικών ερευνών αποτελεί πηγή υπερηφάνειας και χαράς. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν οι έρευνες αυτές συνδέονται με ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες, όπως η Στερεά Ελλάδα και η Θεσσαλία, οι οποίες το τελευταίο διάστημα μας έχουν χαρίσει έναν πλούτο νέων στοιχείων συμβάλλοντας καθοριστικά στη δημιουργία μιας διαφορετικής εικόνας και αντίληψης για την αρχαιολογική τους φυσιογνωμία και την ιστορική τους πορεία.

Το 1908 στον πρόλογο της δημοσίευσης των ερευνών του στις προϊστορικές ακροπόλεις του Σέσκλου και του Διμηνίου, ο Χρήστος Τσούντας προχωρά στην εκτίμηση ότι ένας «εντελώς νέος κόσμος αποκαλύπτεται ενταύθα». Πιστεύω, δεν θα ήταν υπερβολή να χρησιμοποιήσουμε για άλλη μια φορά τα λόγια του πρωτοπόρου της ελληνικής αρχαιολογίας για να περιγράψουμε αυτό που πράγματι προσέφερε η συστηματική εργασία των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, σε συνδυασμό και συχνά σε στενή συνεργασία όχι μόνο με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, αλλά και με πλήθος ερευνητικών φορέων από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Επιθυμώ να συγχαρώ θερμά τους συντελεστές του τόμου και εύχομαι η ανά χείρας δημοσίευση να αποτελέσει την αφετηρία ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου.

Δρ Λίνα Μενδώνη
Γενική Γραμματέας ΥΠ.ΠΟ.Τ.
Ιούνιος 2012

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πρώτη επιστημονική συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) διοργανώθηκε πριν από εννέα χρόνια, με βασικούς στόχους την ανά τριετία διοργάνωση των συναντήσεων αυτών υπό την προϋπόθεση ότι θα εκδίδονται έγκαιρα τα Πρακτικά. Μολονότι η τρέχουσα οικονομική κρίση επηρέασε την παρούσα έκδοση, εντούτοις είμαστε ευτυχείς που και οι δεσμεύσεις μας τηρήθηκαν και τα Πρακτικά της 3ης επιστημονικής συνάντησης, που πραγματοποιήθηκε από 12.3 – 15.3.2009, εκδόθηκαν (ΑΕΘΣΕ 3, 2009 [2012]). Τούτο πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων (ΤΑΠ) του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, το οποίο προσέφερε το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της έκδοσης, χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον της Γενικής Γραμματέως του Υπουργείου κυρίας Λίνας Μενδώνη. Τη διαχείρηση του ποσού που διατέθηκε ανέλαβε και διεκπεραίωσε η ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, όπως και τις προηγούμενες φορές, συνέβαλε στα έξοδα της έκδοσης και παράλληλα επωμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιστημονικής επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων.

Καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρχει μια σχετική ομοιομορφία των κειμένων. Η ποιότητα της εικονογράφησης καθορίστηκε αφενός από το άνισο υλικό που απέστειλαν οι συγγραφείς, ενώ παράλληλα, λόγω της πληθώρας των συμμετοχών και των οικονομικών περιορισμών, υποχρεωθήκαμε να μειώσουμε τις διαστάσεις των σχεδίων και φωτογραφιών. Ευχαριστούμε θερμά όλους τους συγγραφείς για τη συνεργασία τους.

Τα πρακτικά θέματα της διοργάνωσης στήριξαν πολυάριθμοι συνάδελφοι, φοιτητές και συνεργάτες και όλοι συνέβαλαν στην επιτυχή διεξαγωγή των εργασιών του τετραημέρου. Στα βασικά στάδια της προετοιμασίας του συνεδρίου σημαντική υπήρξε η οργανωτική συμβολή της Χριστίνας Μητσοπούλου, με τη βοήθεια και της Εύας Χαραλαμπίδου. Υπεύθυνος για τον ηλεκτρονικό κόμβο του συνεδρίου ήταν ο Θέμης Ντάλλας. Διάφορα σκέλη της προετοιμασίας της διοργάνωσης στηρίχτηκαν και από την πλευρά της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, από τους αρχαιολόγους Δημήτρη Αγνουσιώτη, Καλλιόπη Αλματζή, Κων/νο Βουζαξάκη, Φωτεινή Τσιούκα, Ελένη Χρυσοπούλου, Μαρία Πατρίκου καθώς και τους υπαλλήλους Εύελπη Δεληγιάννη, Ελευθερία Ρίνη και Χρήστο Ζούπη, με τη γενική εποπτεία της Διευθύντριας της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, Αργυρούλας Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Την επιμέλεια των κειμένων των περιλήψεων του συνεδρίου ανέλαβαν η Χριστίνα Μητσοπούλου και ο Γιώργος Κακαβάς. Για τη διοργάνωση του συνεδρίου συνεργάστηκαν γόνιμα όλα τα μέλη της Οργανωτικής και Επιστημονικής Επιτροπής. Τέλος, η αφίσα του συνεδρίου, στην οποία βασίστηκε και το εξώφυλλο του 3ου ΑΕΘΣΕ, σχεδιάστηκε από την Άννα Κατσουλάκη (METROPOLIS Graphic Arts).

Το συνέδριο στηρίχθηκε οικονομικά από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Διεύθυνση Μεταπτυχιακών Σπουδών και Έρευνας), την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, το Τμήμα ΙΑΚΑ και το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Για την προετοιμασία των Πρακτικών συνεργάστηκαν πολλά πρόσωπα, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Τη συλλογή των κειμένων και την επικοινωνία με τους συγγραφείς ανέλαβαν αρχικά η Χριστίνα Μητσοπούλου και η Εύα Χαραλαμπίδου και στη συνέχεια ο Γιώργος Χιώτης. Η πρώτη επιμέλεια των κειμένων ανατέθηκε στους Ίριδα Κράλλη και Εύη Μέρμηγκα, ενώ η τελική στην Όλγα Πράππα. Κριτική ανάγνωση και συμπληρωματικούς ελέγχους όλων των κειμένων πραγματοποίησαν οι συνάδελφοι Ιφιγένεια Τουρναβίτου, Δημήτρης Παλαιοθόδωρος και Γιάννης Βαραλής. Τον γενικό έλεγχο των κειμένων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την επιμέλεια της έκδοσης των Πρακτικών ανάλαβε ο υποφαινόμενος. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον Φίλιππο Λένη. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή επιστημόνων που υπηρετούν τον πολιτισμό στην επιστημονική συνάντηση, όπως τεκμηριώνουν τα Πρακτικά του «3ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας», αποτελούν επιβεβαίωση ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά στεγανά ανάμεσα στους αρχαιολόγους και το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των Πανεπιστημίων, όταν αντί των προσωπικών φιλοδοξιών προτάσσεται το λειτούργημά μας, η επιστήμη. Ο επιστημονικός θεσμός, που από κοινού εγκαινιά-

σαμε το 2003 αποδείχτηκε βιώσιμος, ιδιαίτερα μέσα στους δύσκολους καιρούς που διανύουμε για την προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομίας και τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες εν γένει.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής-Επιστημονικής Επιτροπής του 3ου ΑΕΘΣΕ
Δεκέμβριος 2012

ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΕΣ: ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Petrika Lera, Σταύρος Οικονομίδης,
Άρης Παπαγιάννης, Άκης Τσώνος

Η περιγραφή των πολιτιστικών σχέσεων ανάμεσα στη Θεσσαλία και στη νοτιοανατολική (ΝΑ) Αλβανία μέσα από τη νεολιθική κεραμική αποτελεί ενδιαφέρουσα πτυχή των πολιτιστικών αντιστοιχιών που αναπτύσσονται στο νότιο τμήμα των Βαλκανίων κατά την απώτερη προϊστορία. Στο πλαίσιο της πολιτιστικής επικοινωνίας ανάμεσα σε «απομακρυσμένες» περιοχές, η κεραμική αναδεικνύει παράλληλα και το σημαντικό ρόλο της γεωγραφίας και της γεωμορφολογίας, η οποία σπάνια αποκτά στην έρευνα την πρέπουσα θέση όσον αφορά στις διαπολιτισμικές επαφές. Κάτω από αυτό το πρίσμα μελέτης, η περίπτωση της νεολιθικής Θεσσαλίας αξίζει να εξαρθεί και από άποψη γεωγραφικής επικαιρότητας, σύμφωνα με την οποία όχι μόνο οι κοντινές σε αυτήν περιοχές, αλλά και μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, εκδηλώνουν πολιτισμικούς παραλληλισμούς, ως αποτέλεσμα μιας ευρύτερης αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπινων κοινοτήτων στον άξονα Βορρά-Νότου. Ο δίαυλος επικοινωνίας στην νότια Βαλκανική εξαρτάται από το φυσικό σύστημα πεδινών και ορεινών σχηματισμών κατά μήκος της νότιας Πίνδου και από μια γεωγραφική διαμόρφωση κατάλληλη για πρώιμες επαφές με και από την Θεσσαλία, η οποία δεσπόζει στο επίκεντρο μιας ενδιαφέρουσας νεολιθικής διαπολιτισμικότητας (**εικ. 1**).

Συσχετίζοντας τα κεντρικά και πεδινά τμήματα του θεσσαλικού χώρου με τα ορεινά φυσικά περάσματα, τα οποία αναπτύσσονται κατά μήκος της κεντρικής Στερεάς Ελλάδας, διαπιστώνεται ότι τα σημαντικότερα κέντρα της νεολιθικής Θεσσαλίας εντοπίζονται στις νοτιότερες υπώρειες των ορεινών διαύλων μεταξύ του Πηλίου και του Μαυροβουνίου. Παράλληλα με την ακτογραμμή, αναπτύσσονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα αφενός τα ορεινά συστήματα της Όσσας και του νοτιοδυτικού Ολύμπου ως φυσικά περάσματα προς τα νότια Καμβούνια και τη Χασιά και αφετέρου η διαδρομή που ακολουθεί ο Αλιάκμονας έως τις πηγές του μέσω του Σμόλικα και των ορεινών σχηματισμών των Γρεβενών. Παρά τις πολυάριθμες δυνατότητες που προσφέρουν οι ανοιχτές και προσπελάσιμες πεδινές και ημιπεδινές εκτάσεις της Λάρισας και της Ελασσόνας, οι παραπάνω φυσικοί επικοινωνιακοί δίαυλοι αποτελούν την κοντινότερη οδό σύνδεσης Βορρά-Νότου μεταξύ του θεσσαλικού χώρου, της περιοχής της Καστοριάς και, κατά συνέπεια, του λιμναίου συστήματος των Πρεσπών (**εικ. 1**). Άλλες φυσικές ορεινές διαδρομές μέσα από παλαιούς σχηματισμούς των παραποτάμων του Αλιάκμονα και διαμέσου πλήθους βατών χειμάρρων στον άνω ρου του ποταμού καθιστούν το συνδυασμό ορέων – μικρών κοιλάδων – οροπεδίων – παραποτάμιων και λιμναίων περασμάτων πανάρχαιο δρόμο χρησιμοποιούμενο για περισσότερο από πέντε χιλιετίες από τους καλούς γνώστες του συστήματος. Αυτή η βατή πορεία, καθώς και η εκτίμηση των συνολικών αποστάσεων, εποχικών δυσκολιών και περιοδικών φυσικών φαινομένων, τα οποία εκδηλώνονται στον άξονα Βορρά-Νότου, προβάλλουν τους δύο πόλους επικοινωνίας, την Θεσσαλία και την ΝΑ Αλβανία ως τμήματα της ίδιας γεωγραφικής ενότητας χωρίς τη διάσπαση που κανείς θα περίμενε λόγω των ενδιάμεσων πεδινών εκτάσεων ή των φαινομενικά απροσπέλαστων ορεινών όγκων, που στα μάτια του σημερινού ανθρώπου φαντάζουν περισσότερο ως σύνορα και όχι ως δίαυλοι, ως πέρατα και όχι ως περάσματα, ως φραγμοί και όχι ως διαφράγματα.

Η ΝΑ Αλβανία με επίκεντρο την κοιλάδα της Κορυτσάς θεωρείται η πλουσιότερη περιοχή της Αλβανίας αναφορικά με τον πολιτισμό της προϊστορικής περιόδου. Έχουν επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα περισσότεροι από ογδόντα οικισμοί και νεκροταφεία που καλύπτουν μία χρονολογική ευρύτητα από την Πρώιμη Νε-

ολιθική έως και την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Βασικό ρόλο σε αυτή την ανάπτυξη διαδραμάτισαν οι εξαιρετικά ευνοϊκές γεωκλιματικές συνθήκες και οι ποικίλες επικοινωνιακές αρτηρίες, οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα σε μία φαινομενικά απομονωμένη περιοχή να έρχεται σε επαφή τόσο με τις όμορες όσο και με πιο απομακρυσμένες περιοχές και να συμμετέχει στις σύγχρονες πολιτιστικές εξελίξεις εκμεταλλευόμενη τα πλεονεκτήματα του φυσικού περιβάλλοντος.

Ο αυχένας του Zvezdes κατά μήκος της οροσειράς του Mal i Thatë, βορειοανατολικά της Κορυτσάς, αποτελεί το βασικό πέρασμα από την πεδιάδα της Κορυτσάς προς τη Μεγάλη Πρέσπα και κατόπιν προς την ΠΓΔΜ και το οροπέδιο του Μοναστηρίου (**εικ. 1**). Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό για την επικοινωνία με τη Μακεδονία θεωρείται το πέρασμα του Cangonj, που, ακολουθώντας τη ροή του ποταμού Δέβολη, συνδέει τις πεδιάδες της Κορυτσάς και του Bilisht και στη συνέχεια, μέσω του αυχένα της Κρυσταλλοπηγής και της χαράδρας του Ujicut, οδηγεί προς την κοιλάδα του Αλιάκμονα και την καρδιά της Μακεδονίας (**εικ. 1**). Το δίκτυο επικοινωνίας των ποτάμιων κοιλάδων και των ορεινών αυχένων αντιπαρατίθεται στα θαλάσσια συστήματα επικοινωνίας και αποδεικνύει την προσαρμοστικότητα του ανθρώπου στα εκάστοτε περιβαλλοντικά δεδομένα ορίζοντας διαφορετικούς, αλλά εξίσου ανθεκτικούς και επιτυχημένους τρόπους επαφών ανάμεσα στους πληθυσμούς των ηπειρωτικών και ορεινών εδαφών[1].

Η περιστοίχιση από ψηλές οροσειρές, οι ζώνες έντονης βροχόπτωσης και χιονόπτωσης που χαρακτηρίζονται από κωνοφόρα και αειθαλή δένδρα, το εύφορο έδαφος που δημιουργείται από τις προσχώσεις του ποταμού Δέβολη και προσφέρεται για την άσκηση της γεωργίας – κυρίως την καλλιέργεια των δημητριακών – και της κτηνοτροφίας, αλλά και το λιμναίο σύστημα των Πρεσπών και της Αχρίδας, πλούσιος ταμιευτήρας διατροφικών πηγών και ισχυρός επικοινωνιακός κόμβος, συμπληρώνουν το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής και αποτελούν τον γεωγραφικό καμβά, επάνω στον οποίο στηρίζεται διαχρονικά η ανάπτυξη και η ευρύτερη πολιτισμική επικοινωνία της περιοχής.

Το πολύπλευρο δίκτυο επαφών κατά τη Νεολιθική περίοδο και οι συνακόλουθες αντιστοιχίες που προκύπτουν ανάμεσα στην ΝΑ Αλβανία και την Θεσσαλία μέσω της νεολιθικής κεραμικής συμβάλλουν στην ανάδειξη του αντίκτυπου της θεσσαλικής κεραμικής παραγωγής στα ΝΔ Βαλκάνια και του βαθμού που αυτή επηρέασε τις τοπικές εξελίξεις. Σε αντίθεση με τις βόρειες και βορειοανατολικές περιοχές της Αλβανίας, ήδη από την αυγή του νεολιθικού πολιτισμού και μέχρι το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ., η ΝΑ Αλβανία ήταν προσανατολισμένη και επικοινωνούσε έντονα με τους σύγχρονους πολιτισμούς των ανατολικών και νοτιοανατολικών Βαλκανίων και του Αιγαίου.

Όπως στην Θεσσαλία, έτσι και στην κοιλάδα της Κορυτσάς, η Νεολιθική περίοδος εκπροσωπείται πλήρως και στις τρεις βασικές περιόδους, την τοπική Πρώιμη με τη φάση Podgori I, την τοπική Μέση με τη φάση Dunavec και την τοπική Ύστερη με τη φάση Maliq I, η καθεμία από τις οποίες αντιπροσωπεύεται από δύο ή περισσότερες θέσεις[2]. Παράλληλα με τους οικισμούς που αποτελούνται από ένα στρώμα, όπως το Vashtëmi της Πρώιμης Νεολιθικής, το Luadishtë και το Dunavec της Μέσης και το Dërsnik της Ύστερης, υπάρχουν και οικισμοί με πολλά και διαδοχικά στρώματα, όπως το Podgori I, το Maliq και το Sovjan, οι οποίοι κατοικούνται όχι μόνο κατά την Εποχή του Λίθου, αλλά και κατά την Εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου[3]. Από τη στρωματογραφία των ανεσκαμμένων οικισμών προκύπτει ότι η διάρκεια ζωής ορισμένων από αυτούς περιορίζεται σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, όπως αποδεικνύει η παρουσία ενός ή δύο οικιστικών ορίζόντων στο Barç I, το Vashtëmi, το Dunavec, το Dërsnik[4], ενώ σε ορισμένους η χρήση συνεχίζεται, με χαρακτηριστική την περίπτωση του οικισμού Podgori I και τους επτά στην ίδια φάση οικιστικούς ορίζοντες του[5]. Αυτή η στρωματογραφική ακολουθία συμβάλλει στον ορισμό της εξελικτικών φάσεων κάθε περιόδου και διακρίνει χρονολογικές κλίμακες, οι οποίες σε πολλά σημεία δεν ταυτίζονται απόλυτα με τις αντίστοιχες θεσσαλικές (**εικ. 2**).

Στην περιοχή της Κορυτσάς η Πρώιμη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται από τους οικισμούς Vashtëmi, Barç I, Progër, Dvoran, Sovjan (στρώμα 13-14) και Podgori I, ο οποίος έχει αποδώσει και την πληρέστερη στρω-

1. Lera 2002, 97-98, 2009, 7-8.

2. Γενικά για τη Νεολιθική περίοδο στην Αλβανία, βλ. Prendi 1976, 1979α, 191-201, 1979β, 128-137. Korkuti 1995.

3. Korkuti 1995, 41-77, 95-133, 179-90. Prendi 1966. Touchais – Lera 2007, fig. 3. Lera – Touchais – Oberweiler 2007-2008, fig. 1, 24-25.

4. **Barç I**: Lera 1993, 5-6, fig. 2. **Vashtëmi**: Korkuti 1982. **Dunavec**: Korkuti 1971, 6-8. **Dërsnik**: Lera 1988, 2009, 12-13. Για μία σύνοψη των φάσεων των παραπάνω οικισμών, βλ. Korkuti 1995, 32-58. Andrea 1983-1984, 112-113, 1991-1992, 84.

5. Lera 1983.

ματογραφική ακολουθία, καθώς και από την οικιστική χρήση του σπηλαίου Tren. Χρονολογικά η φάση αυτή, η λεγόμενη Vashtëmi-Podgori, παραλληλίζεται με τη θεσσαλική Αρχαιότερη Νεολιθική και με μεγάλο μέρος της Μέσης Νεολιθικής, δηλαδή από το 6500 έως τα 5500 π.Χ. (**εικ. 2**)[6]. Επίσης, συστηματικές έρευνες των τελευταίων ετών στον στρωματογραφημένο οικισμό του Sovjan επιβεβαιώνουν την παρουσία ενός ανθρωπογενούς σώματος της νεολιθικής περιόδου χωρίς τον εντοπισμό κεραμικής, το οποίο χρονολογείται, σύμφωνα με ραδιοχρονολόγηση του άνθρακα, στο δεύτερο μισό της 8ης χιλιετίας π.Χ και αντιπροσωπεύει σήμερα την πρωιμότερη φάση του Νεολιθικού πολιτισμού στην κοιλάδα της Κορυτσάς[7].

Η Πρώιμη Νεολιθική εκπροσωπείται καλύτερα από τη φάση Podgori I του ομώνυμου οικισμού, ο οποίος βρίσκεται στη βόρεια όχθη του ποταμού Δέβολη, λίγο πριν από το πέρασμα προς τη Μεγάλη Πρέσπα, έχει μακρά διάρκεια ζωής και επτά οικιστικούς ορίζοντες σε ένα αρχαιολογικό στρώμα 3,30 μ., αλλά και τρεις διακριτές και διαδοχικές εξελικτικές φάσεις, γνωστές ως Podgori Ia Ib και Ic[8]. Επίσης, σημαντικό είναι και το υλικό που προέρχεται από τον οικισμό Vashtëmi στη νότια όχθη του Δέβολη, στο κέντρο της κοιλάδας της Κορυτσάς, ακριβώς στο πέρασμα προς την Μακεδονία και την Θεσσαλία, καθώς και από τον οικισμό του Barç I βορειότερα.

Σε αυτές τις θέσεις οι σχέσεις με την Θεσσαλία μπορούν να ιχνηλατηθούν μέσα από κεραμικές κατηγορίες, όπως η ερυθρή μονόχρωμη κεραμική με λειασμένη επιφάνεια και η γραπτή κεραμική με λευκή βαφή επάνω σε ερυθρό βάθος και, σπανιότερα, με ερυθρή βαφή σε λευκό/ωχρό βάθος[9]. Αυτές οι κατηγορίες, ανεξάρτητα από τις τοπικές διαφοροποιήσεις, συνδέουν στενά τη φάση Podgori I με τις σύγχρονες φάσεις Πρόδρομος, Οτζάκι Μαγούλα I, Πρωτοσέσκλο και Προσέσκλο, αλλά και με τις φάσεις του Σέσκλου (**εικ. 2**)[10]. Στο Podgori και στο Vashtëmi κυριαρχούν τα ανοιχτά σκυφοειδή, λεκανόσχημα ή φιαλόσχημα αγγεία με ελαφρώς γωνιώδες χείλος, βαθύ ημισφαιρικό ή ωοειδές σώμα και δακτυλιόσχημη βάση, τα οποία συνήθως είναι άωτα ή έχουν κάθετες ισχυρές διάτρητες αποφύσεις εν είδει λαβών και διακοσμούνται συνήθως με μεγάλα τρίγωνα και τεθλασμένες ή κυματοειδείς ταινίες ή με ατελή γραμμικά και γεωμετρικά θέματα, στοιχείο που επιχωριάζει και στην κεραμική του Προδρόμου και της Οτζάκι Μαγούλας I (**εικ. 3α-β**)[11]. Κοινά στοιχεία παρατηρούνται και στην ειδωλοπλαστική, καθώς από θέσεις του λεκανοπεδίου της Κορυτσάς (Barç I, Vashtëmi) προέρχονται γυναικεία, κυρίως, ειδώλια με πεπλατυσμένο κεφάλι, μάτια σε σχήμα κόκκου σταριού, κυλινδρικό λαιμό και μερικές φορές στεατοπυγικό σώμα με υπερτονισμένα ανατομικά χαρακτηριστικά[12], όμοιας τεχνοτροπίας με αυτά που απαντούν στην Θεσσαλία, αλλά και γενικότερα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο (**εικ. 4**)[13].

Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι σε πολλές από τις προαναφερθείσες θέσεις της Θεσσαλίας, ιδιαίτερα της Δυτικής, έχει εντοπιστεί μεγάλη ποσότητα εμπίεστης διακόσμησης (impresso) της φάσης Προσέσκλο, η οποία θεωρείται ως δυτική-βαλκανική επιρροή, σε αντιπαράθεση με τη γραπτή αιγαιακής ή ανατολικής προέλευσης, και αποτελεί μεγάλο τμήμα του υλικού των οικισμών της Κορυτσάς με το Vashtëmi να θεωρείται ένα από τα κέντρα διάδοσής της (**εικ. 5**)[14]. Είναι πρόδηλο, συνεπώς, ότι η ΝΑ Αλβανία και η Θεσσαλία κατά την Πρώιμη Νεολιθική Περίοδο υιοθετούν αμφίδρομα σειρά κοινών κεραμικών τεχνοτροπιών, στοιχείο που υποδηλώνει σαφώς τις δραστήριες επαφές ανάμεσα τους και ιδιαίτερα ανάμεσα στη δυτική και ηπειρωτική Θεσσαλία και την ενδοχώρα της ΝΑ Αλβανίας αναπτύσσοντας έναν δραστήριο δίαυλο επικοινωνίας που συνδέει το Αιγαίο με την Αδριατική μέσω της βόρειας Ελλάδας.

Στην κοιλάδα της Κορυτσάς η Μέση Νεολιθική, η τοπική φάση Dunavec I-II, ανταποκρίνεται με θεσσαλικούς όρους στην τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής και στην πρώτη φάση της Νεώτερης Νεολι-

6. Prendi 1976, 22-28, 1979, 191-193. Prendi 1979α, 129-130. Korkuti 1995, 92-93. Lera 2002, 98-102, 2009, 10. Touchais – Lera 2007, fig. 3.

7. Lera – Touchais – Oberweiler 2007-2008, 45.

8. Lera 1983. Korkuti 1995, 32-40.

9. Prendi 1976, 23-24, 1979, 190-192. Lera 1993, 6-9, 2002, 98-9, fig. 4. Korkuti 1995, 37-39, 45-46, taf. XI, taf. 6-7.

10. Γαλλής 1996, 120. Milojčić-v.Zumbusch – Milojčić 1971, taf. E-F. Χουρμουζιάδης 1971, εικ. 1-3, πίν. 2-5.

11. Milojčić-v.Zumbusch – Milojčić 1971, taf. F. Θεοχάρης 1993, εικ. 10-13. Korkuti 1995, taf. 6-7. Lera 2002, fig. 4. Milojčić-v. Zumbusch – Milojčić 1971, taf. F. Çeka 2005, fig. 1.

12. Korkuti 1975, tab. III, 1995, 39, 54-55, taf. 8.a-b, 14. Lera 1993, 15-16, tab. X.

13. Μαραγκού 1996, 151-152, 293, εικ. 188. Ορφανίδη 1996, 153-154, εικ. 204-205. Gallis – Orphanidis 1996, figs. 27-31.

14. **Οτζάκι Μαγούλα Ι**: Milojčić-v.Zumbusch - Milojčić 1971, taf. M-P. **Πρόδρομος:** Χουρμουζιάδης 1971, εικ. 4-8, πίν. 27-28. Γαλλής 1996, 120. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1996, 112. **Κορυτσά**: Prendi 1976, 498-9, tab. III. Lera 1993, 12-14, tab. VIII. Korkuti 1995, 39, 50-51, taf. 11, XIII-XV.

θικής, περιλαμβάνοντας σχεδόν όλες τις προδιμηνιακές φάσεις Τσαγγλί-Λάρισα και Αράπη και καλύπτοντας την περίοδο ανάμεσα στα 5500-4800 χρόνια π.Χ. (**εικ. 2**). Διαδέχεται χωρίς διακοπή την τοπική Πρώιμη Νεολιθική και αναγνωρίζεται από τις ανασκαφές οικισμών, όπως του πασσαλόπηκτου λιμναίου οικισμού Dunavec, που αντιπροσωπεύει καλύτερα τη Μέση Νεολιθική, του Podgori II, της υπό ανασκαφής θέσης Kallamas στις βορειοανατολικές όχθες της Μεγάλης Πρέσπας, του λιμναίου οικισμού του Sovjan και του οικισμού Tren I (**εικ. 1**)[15]. Οι σχέσεις με την Θεσσαλία διακρίνονται, αν και μειωμένες, μέσω της παρουσίας στη φάση Dunavec I της γκριζότερφρης κεραμικής, είτε μονόχρωμης είτε με διακόσμηση γκρίζου επάνω σε γκρίζο, πολλές φορές στιλβωμένο, φόντο, η οποία παραπέμπει ευθέως στην τεφρή κεραμική (grey on grey) της φάσης Τσαγγλί και στη μαύρη στιλπνή κεραμική της Λάρισας[16]. Η διακόσμηση αυτή και στην Κορυτσά και στην Θεσσαλία απαντά σε ανοιχτά φιαλόσχημα και αμφοροειδή αγγεία, ενώ τα μοτίβα περιλαμβάνουν κάθετες λοξές γραμμές και δικτυωτά τρίγωνα (**εικ. 6α**)[17].

Ένα άλλο ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό στοιχείο της Μέσης Νεολιθικής της ΝΑ Αλβανίας είναι τα αντικείμενα λατρείας, όπως τα ρυτά με τέσσερα στελέχη και τα ανθρωπόμορφα σχηματικά ειδώλια με σταυρόσχημο σώμα, που μοιάζουν με αντίστοιχα από το Τσαγγλί (**εικ. 6β**)[18]. Αξιοσημείωτη είναι και μικρή ομάδα ταινιωτών λαβών από ανοιχτά φιαλόσχημα αγγεία, οι οποίες είναι υπερυψωμένες και απολήγουν κερατόσχημες ή κομβιόσχημες από το Dunavec, θυμίζοντας παραδείγματα από τη φάση Αράπη και Οτζάκι (**εικ. 6γ**)[19]. Τέλος, μικρή ποσότητα αμαυρής ερυθρωπής διακόσμησης σε λευκό ή υπόλευκο φόντο από το Dunavec (θυμίζει την κατηγορία Β3α του Τσούντα), η οποία εντοπίζεται και στον οικισμό του Cakran στην δυτική Αλβανία, χρονολογείται στην προχωρημένη φάση Dunavec II και θεωρείται ως εισαγωγή από τις φάσεις Αράπη και Κλασικό Διμήνι της Θεσσαλίας (**εικ. 6δ-ε**)[20].

Η τοπική Ύστερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται επαρκώς στην περιοχή της Κορυτσάς από τις θέσεις Maliq I, Dërsnik, Barç II, Podgori, Dishnic, Progër, Burimas και Kallamas και διακρίνεται σε τρεις κύριες φάσεις εξέλιξης: τις φάσεις Dërsnik, Barç II και Maliq I (**εικ. 1**).[21] Παρατηρείται μεγαλύτερη πυκνότητα οικισμών σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, στοιχείο που υποδηλώνει αύξηση του πληθυσμού, ενώ στην κοιλάδα της Κορυτσάς οι οικισμοί συνεχίζουν να είναι είτε εκτεταμένοι στην πεδιάδα είτε λιμναίοι-πασσαλόπηκτοι, καθώς μέρος της κοιλάδας καλυπτόταν από τη λεγόμενη λίμνη Maliq[22]. Η φάση αυτή αντιστοιχεί στις κλασικές διμηνιακές φάσεις της Θεσσαλίας και συγκεκριμένα στις φάσεις Αράπη, Αγία Σοφία, Οτζάκι και Κλασικό Διμήνι και καλύπτει τη θεσσαλική Νεώτερη Νεολιθική ΙΙ και τις αρχές της Τελικής Νεολιθικής έως το 3600 π.Χ. περίπου (**εικ. 2**)[23].

Επιπλέον, η σχέση της ΝΑ Αλβανίας με τη θεσσαλική κεραμική παραγωγή πιστοποιείται μέσω της γραπτής κεραμικής είτε στη μονόχρωμη, είτε στη δίχρωμη, είτε ακόμη και στην τρίχρωμη εκδοχή της. Η μονόχρωμη κεραμική από τις φάσεις Maliq I και Barç II σχετίζεται με ανοιχτά φιαλόσχημα αγγεία με έντονα κωνικό κάτω σώμα, τα οποία διακοσμούνται με μελανοκάστανη βαφή σε σχετικά ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και γεωμετρικά θέματα (**εικ. 7α-β**)[24], ενώ συγκεκριμένο παράδειγμα φιαλόσχημου αγγείου με διαγραμμισμένες επάλληλες γωνίες από το Maliq I θεωρείται εισηγμένο από την Θεσσαλία (**εικ. 7γ**)[25], καθώς είναι εμφανής η

15. **Dunaveç**: Korkuti 1971, 1995, 95-134. **Podgori II**: Lera 1983. Korkuti 1995, 167-169. **Kallamas**: Lera – Touchais – Oberweiler 2010, 619-629. **Sovjan:** Touchais – Lera 2007, fig. 3. **Tren I**: Korkuti 1971α, 33, 1995, 166-167. Γενικά για τη Μέση Νεολιθική στην Κορυτσά, βλ. Prendi 1976, 500-508, 1979, 194-198. Lera 2002, 102-107.

16. Wace – Thompson 1912, fig. 55. Hauptmann – Milojčić 1969, taf. II.1.Korkuti 1995, 101-102, 120, tab. XXXIV. Γαλλής 1996, 121-2. Στη Δ. Θεσσαλία εντοπίζεται και το πιθανό εργαστήριο της τεφρής κεραμικής.

17. Θεοχάρης 1993, εικ. 35-36. Korkuti 1995, taf. 32-33, 46-47, XXXIV, XLIV.17-23.

18. Wace – Thompson 1912, figs. 75-77. Korkuti 1995, 110-117, 128-132, taf. 40-41, 48.5, XXXVI, XLVI. Lera 2002, fig. 7.

19. Hauptmann – Milojčić 1969, taf. VI: 7-8. Korkuti 1995, 123-124, taf. XXXVII.

20. Τσούντας 1908, 210-211, πίν. 8. Hauptmann – Milojčić 1969, taf. IX. Korkuti – Andrea 1974, 73. Prendi 1976, 505, tab. IV.11, V.9. Θεοχάρης 1993, εικ. 83-84. Korkuti 1995, 125, 145, taf. XLIV, LIX. Γαλλής 1996, 122.

21. **Maliq I**: Prendi 1966, 256-257. Korkuti 1995, 186-189. **Dërsnik**: Lera 1988, 2009, 11-44. **Barç II**: Lera 1987, 2009, 45-70. Korkuti 1995, 183-186. **Burimas**: Andrea 1983-1984, 113. **Kallamas**: Lera 2009, 81-94.

22. Για τις περιβαλλοντικές αλλαγές στην περιοχή, βλ. Fouache 2002. Fouache – Desruelles – Magny – Bordon – Oberweiler – Coussot – Touchais – Lera – Lezine – Fadin – Roger 2010.

23.Για τις υπόλοιπες θέσεις και γενικά για την Ύστερη Νεολιθική στην Κορυτσά, βλ. Prendi 1976, 33-38, tab. VIII-XI, 1979, 198-201. Korkuti 1995, 179-195. Lera 2002, 107-110.

24. Korkuti 1995, 181, 183-185, 187-188, taf. 71, 72.1-10, 73. Lera 1987, tab. IV-VI, 2009, 39-40, 67-68, tab. VIII, IX, XXII, XXX, XXXIV.

25. Korkuti 1995, taf. 73.8. Lera 2002, fig. 8.4.

ομοιότητά του με αντίστοιχα από το Διμήνι και τον κεραμικό ρυθμό Β3α του Τσούντα (**εικ. 7ε**)[26]. Εισαγωγές από την Θεσσαλία παρατηρούνται και στον οικισμό του Kamnik, λίγο δυτικότερα από την κοιλάδα της Κορυτσάς, όπου εντοπίστηκε σειρά παρόμοιων φιαλών με γεωμετρική διακόσμηση (**εικ. 7δ**)[27]. Η δίχρωμη κεραμική εκτελείται με λευκό επί ερυθρωπού βάθους και συνδέεται επίσης με ανοιχτά φιαλόσχημα αγγεία με ελαφρώς έσω νεύον χείλος και κωνικό σώμα, τα οποία διακοσμούνται με ομάδες κυματοειδών συνήθως λοξών γραμμών (**εικ. 8α-β**) και βρίσκουν ακριβή παράλληλα από την Αγία Σοφία και τη φάση Οτζάκι Α ή Διμήνι ΙΙΙΑ (**εικ. 8γ**)[28]. Στο Maliq Ι απαντούν τύποι αγγείων, όπως τα μεγάλα αμφοροειδή με χαμηλό κυλινδρικό λαιμό και έντονα σφαιρικό σώμα και διακόσμηση σε τρία χρώματα, μελανό και ερυθρό σε υπόλευκο ελαφρώς στιλβωμένο βάθος, τα οποία καλύπτουν σχεδόν το σύνολο της εξωτερικής επιφάνειας του αγγείου και συνθέτουν με αίσθηση *horror vacui* ομάδες από διαπλεκόμενα γραμμικό-γεωμετρικά θέματα (ρυθμός Β3γ του Τσούντα), όπως διαγραμμισμένα αντιθετικά τρίγωνα, τεθλασμένες, γλωσσοειδή (**εικ. 9β**)[29]. Τα παραδείγματα αυτά, τα οποία εντοπίζονται και στον οικισμό του Kamnik (**εικ. 9α**), θυμίζουν έντονα το πολύ γνωστό αγγείο της Νεώτερης Νεολιθικής Ι από το Διμήνι (**εικ. 9γ**)[30].

Παράλληλα με τη γραπτή διακόσμηση, επιβιώνουν σε μεγάλες ποσότητες και οι κεραμικές κατηγορίες των προηγούμενων περιόδων με βαλκανική προέλευση, όπως η πλαστική, η τραχωτή και η ραβδωτή διακόσμηση, υποδηλώνοντας με σαφήνεια το ισχυρό τοπικό νεολιθικό υπόβαθρο, επάνω στο οποίο εντάσσονται αρμονικά οι επιρροές από τη θεσσαλική παραγωγή[31].

Ολοκληρώνοντας, για την κατανόηση της εξέλιξης της Νεολιθικής περιόδου στην ΝΑ Αλβανία είναι απαραίτητη η αναφορά στην τοπική Χαλκολιθική ή Ενεολιθική περίοδο, η οποία καλύπτει το δεύτερο μισό της 4ης χιλιετίας και σχεδόν ολόκληρη την τρίτη χιλιετία π.Χ. Είναι η μεταβατική περίοδος προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή χρήση του χαλκού και την πρώτη τοπική παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, ενώ από πλευράς κεραμικής παραγωγής διακόπτονται εύλογα οι σχέσεις με την Θεσσαλία, καθώς οι εξελίξεις στο Αιγαίο ακολουθούν πορεία αστικοποίησης και έντονης εξειδίκευσης σε αντίθεση με τα δυτικά Βαλκάνια, όπου παρατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος της 3ης χιλιετίας εμμονή στο νεολιθισμό και σταδιακή και αργή προσαρμογή προς την Εποχή του Χαλκού (**εικ. 2**)[32].

26. Τσούντας 1908, 210-221, πίν. 9. Παπαθανασόπουλος 1981, 78, εικ. 23. Γαλλής 1996, 122, εικ. 113. Παπαθανασόπουλος 1981, 78, εικ. 23.

27. Aliu – Jubani 1969. Prendi – Aliu 1971, 20-30. Korkuti 1995, 194, taf. 76.

28. **Dërsnik, Barç, Maliq**: Lera 2009, tab. XX, XXII. Korkuti 1995, 187-188, taf. 73. **Θεσσαλία**: Hauptmann 1981, 14-24. Γαλλής 1996, 122, εικ. 117.

29. Korkuti 1995, taf. 73.16, 77.

30. Τσούντας 1908, 226-8, πίν. 11. Παπαθανασόπουλος 1981, εικ. 24. Γαλλής 1996, 122, εικ. 111.

31. Korkuti 1995, taf. 72.11-25. Lera 2009, tab. XXXII-XXXIII.

32. Για την Χαλκολιθική-Ενεολιθική περίοδο, βλ. Prendi 1976, 39-46, tab. XIII-XXIII, 1979, 201-204. Korkuti 1995, 203-248.

SUMMARY

BALKAN GEOGRAPHIC ANALOGIES: INDICATIVE CONTACTS BETWEEN SE ALBANIA AND THESSALY THROUGH THE STUDY OF THE NEOLITHIC POTTERY

Petrika Lera, Stavros Oikonomidis, Aris Papayiannis, Akis Tsonos

Southeastern (SE) Albania with its epicenter, the valley of Korçë, is considered to be the richest area of Albania regarding the prehistoric cultures developed in the entire region. More than eighty settlements and cemeteries have been discovered until now, covering a chronological sequence from the early Neolithic to the Early Iron Age. The geo-climatic conditions and the multiple natural arteries of communication played a basic role for this extraordinary development, offering to an apparently remote zone the possibility of participating to the cultural evolutions of distinct geographic regions. The existence of high mountainous conglomerates around the valley of Korçë, the fertile alluvial territories around the Devoli River, and the lacustrian system of Prespa-Ohrid characterize the geo-morphologic relief of the region and at the same time produced the natural frame on which the diachronic cultural communications are based. The multiple networks of contacts during the Neolithic period and the consecutive analogies which arise between the SE Albania and Thessaly contribute to rendering the Thessalian pottery production in the southwestern (SW) Balkans important factor of inter-regional cultural influence. Contrary to what happens in N and NE Albania, already since the dawn of the Neolithic Civilization to the end of the 2d millennium BC, the SE Albania was strongly oriented to the cultural developments of the E and SE Balkans and the Aegean. Comparably to Thessaly, the Neolithic period is perfectly well documented in three basic chronological horizons in the valley of Korçë; the early Neolithic with Podgori I, the Middle Neolithic with Dunavec and the late Neolithic with Maliq I. There are settlements, such as Podgori I, Maliq and Sovjan which have a long existence from the Neolithic to the Early Iron Age. The phase of Vashtemi-Podgori presents analogies with the early Thessalian Neolithic and great part of the Middle Thessalian Neolithic. Despite the existence of local versions of ceramic models in SE Albania, there are pottery categories common with Prodromos, Otzaki Magoula I, Proto-Sesklo and Sesklo. Common with the Thessalian models of coroplastic production are noted in Barç I and Vashtemi, as well. In the Middle Neolithic period of Dunavec I-II, which corresponds to the Thessalian pottery phases of Tsaggli-Larissa and Arapi all the shapes are represented. The late Neolithic period in the valley of Korçë is represented by Maliq I, Dërsnik, Barç II, Podgori, Dishnic, Burimas and Kallamas, distinguished into the phases Dërsnik, Barç II, and Maliq I, sites with parallel development with Arapi, Ayia Sophia, Otzaki and Classic Dimini. The imported Thessalian plastic types co-exist with the western Balkan pottery tradition, still very strong in the late Neolithic, in SE Albania. The transition to the early Bronze Age is characterized by the local development of the bronze technology and it is at that time that the production of the common pottery models in Korçë and Thessaly weaken and cease, due to the lack of urbanization in SE Albania, and to the different ways of adaptation to the needs and the styles of the Bronze Age.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aliu S. – Jubani B., 1969. Vendbanimi prehistorik i Kamnikut, *Buletin Arkeologjik* 2, 1-13.
Andrea Z., 1983-1984. Archaeology in Albania,1973-83, *AR*, 102-111.
Andrea Z., 1991-1992. Archaeology in Albania, *AR*, 71-88.
Γαλλής Κ., 1996. Κεραμική. Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες, στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα,* Αθήνα, 120-123.
Çeka N., 2005. *Ilirët*, Tiranë.
Fouache E. – Desruelles St. – Magny M. – Bordon D. – Oberweiler C. – Coussot C. – Touchais G. – Lera P. –

Lezine A.M. – Fadin L. – Roger R., 2010. Les variations de l'extension du Lac Maliq (Bassin de Korçë, Albanie) en relation avec l' occupation humaine entre 14000 BP et 2000 BP., στο J.L. Lamboley & M.P. Castiglioni (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité* V. *Actes du Ve Colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008)*, Paris, 65-78.

Fouache E., 2002. Dynamiques Paléo-environnementales en Albanie à l'Holocène, στο G. Touchais & J. Renard (επιμ.), *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du Colloque de Lorient, organisé par l'Ecole française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, *BCH* Suppl. 42, Athènes, 3-42.

Gallis K. – Orphanidis L., 1996. *Figurines of Neolithic Thessaly* I, Athens.

Hauptmann H., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien* III. *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 21, Bonn.

Hauptmann H. – Milojčić Vl., 1969. *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien*, Bonn.

Θεοχάρης Δ.Ρ., 1993. *Νεολιθικός Πολιτισμός. Σύντομη Επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα.

Korkuti M., 1971α. Vendbanimi prehistorik i Trenit, *Iliria* I, 31-48.

Korkuti M., 1971β. Vendbanimi neolitik i Dunaveçit, *Buletin Arkeologjik* 3, 5-18.

Korkuti M., 1975. Stacioni prehistoric i Vashtëmisë, *Buletin Arkeologjik* 5, 5-10.

Korkuti M., 1982. Vashtëmia, një vendbanim i neolitit të hershëm, *Iliria* XII, 91-146.

Korkuti M., 1995. *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz am Rhein.

Korkuti M. – Andrea Z., 1974. Stacioni i neolitit të mesëm në Cakran të Fierit, *Iliria* III, 45-101.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., 1996. Κεραμική. Μακεδονία-Θράκη, στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 112-117.

Lera P., 1983. Dy vendbanime prehistorike në Podgorie, *Iliria* XIII, 51-77.

Lera P., 1987. Vendbanimi i neolitit të vonë në Barç (Faza Barç II), *Iliria* XIV, 25-69.

Lera P., 1988. Vendbanimi i neolitit të vonë në Dërsnikut, *Iliria* XVII, 20-68.

Lera P., 1993. Vendbanimi i neolitit te hershëm në Barç (Barçi I), *Iliria* XXIII, 5-31.

Lera P., 2002. Les rapports culturels entre l'Albanie du Sud-Est, l'Égée et l'Europe du Sud-Est à l'époque néolithique, στο G. Touchais & J. Renard (επιμ.), *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du colloque de Lorient et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient 8-10 juin 2000*, Athènes, 97-110.

Lera P., 2009. *Vendbanimet e Neolitit të vonë në Dërsnik dhe Barç, Dy faza suksesive në procesin e zhvillimit autokton të neolitit të vonë në pellgun e Korçës*, *Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjise, Shtypshkronja Kotti*, Korçë.

Lera P. – Oberweiler C. – Touchais G., 2010. Le passage du bronze récent au fer ancien sur le site de Sovjan (Bassin de Korçë, Albanie): Nouvelles données chronologiques, στο J.L. Lamboley & M.P. Castiglioni (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité* V. Actes *du Ve Colloque international de Grenoble (8-11 octobre 2008)*, Paris, 41-52.

Lera P. – Touchais G. – Oberweiler C., 2007-2008. La contribution des fouilles de Sovjan à la chronologie absolute de la préhistoire albanaise, *Iliria* XXXIII, 39-50.

Lera P. – Touchais G. – Oberweiler C., 2010. Bassin de Korçë, Kallamas, *BCH* 134, 617-647.

Μαραγκού Χ., 1996. Ειδωλοπλαστική. Μακεδονία-Θράκη, στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 151-153.

Milojčić-v.Zumbusch J. – Milojčić V., 1971. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien* I. *Das frühe Neolithikum*. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 10-11, Bonn.

Ορφανίδη Λ., 1996. Ειδωλοπλαστική. Θεσσαλία – Βόρειες Σποράδες – Στερεά Ελλάδα, στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 153-154.

Παπαθανασόπουλος Γ.Α., 1981. *Νεολιθικός και Κυκλαδικός Πολιτισμός*, Αθήνα.

Prendi F., 1966. La civilisation prehistorique de Maliq, *Studia Albanica* III, 255-280.

Prendi F., 1976. Neoliti dhe Eneoliti në Shqipëri, *Iliria* IV, 71-121.

Prendi F., 1979α. The Prehistory of Albania, στο J. Boardman – I.E.S. Edwards – N.G.L. Hammond – E. Sollberger (επιμ.), *The Prehistory of the Balkans, and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C. The Cambridge Ancient History* III.I, Cambridge, 187-231.

Prendi Fr., 1979β. Vështrim mbi kulturat neolitike dhe të epokës së bronzit në Shqipëri, *Studime Historike* XXXIII, 127-149.

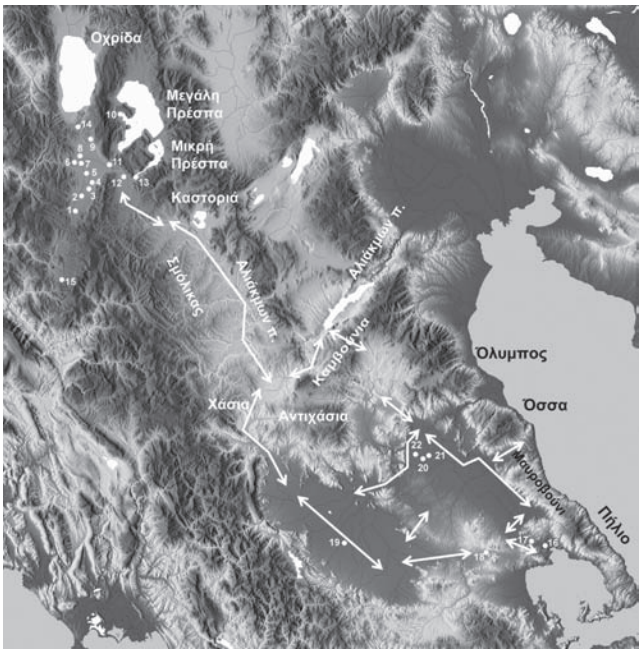
Prendi Fr. – Aliu S., 1971. Vendbanimi neolitik në fshatin Kamnik të rrethit të Kolonjës, *Iliria* I, 13-30.

Touchais G. – Lera P., 2007. L'Albanie méridionale et le Monde Égéen à l'âge du Bronze: Problèmes chronologiques et rapports culturels, στο I. Galanaki – H. Tomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders.* Proceedings of the International Conference *Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, *Aegaeum* 27, Liège, 141-147.

Τσούντας Χ., 1908. *Αι Προϊστορικαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

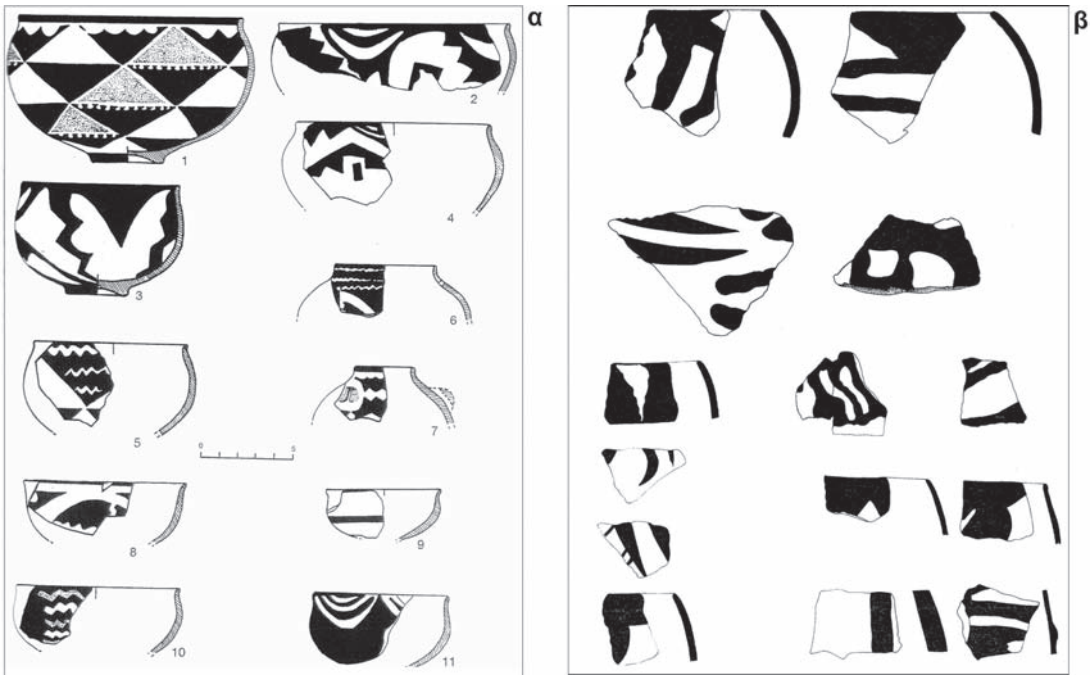
Χουρμουζιάδης Γ., 1971. Η διακεκοσμημένη κεραμεική της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν, *AE*, 165-187.

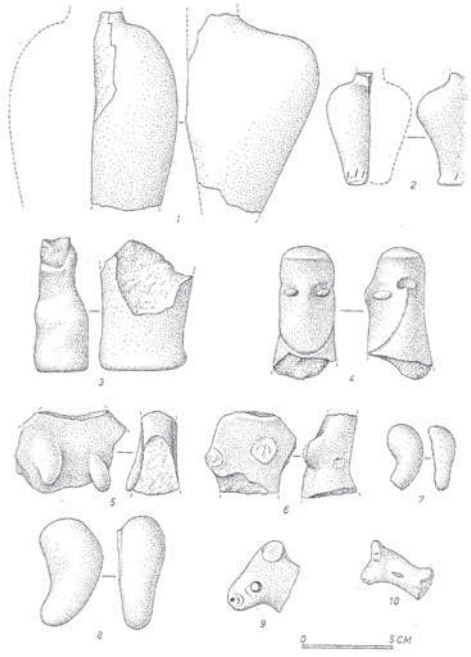
Εικ. 1. Γεωφυσικός Χάρτης της Θεσσαλίας και της κοιλάδας της Κορυτσάς, στον οποίο απεικονίζονται οι αναφερόμενες στο κείμενο θέσεις: **1.** Dvoran **2.** Dërsnik **3.** Barç **4.** Dishniçë **5.** Vashtëmi **6.** Maliq **7.** Dunavec **8.** Sovjan **9.** Podgori **10.** Kallamas **11.** Burimas **12.** Progër **13.** Tren **14.** Luadishtë **15.** Kamnik **16.** Διμήνι **17.** Σέσκλο **18.** Τσαγγλί **19.** Πρόδρομος **20.** Οτζάκι Μαγούλα **21.** Αράπη Μαγούλα **22.** Αγία Σοφία (Επιμέλεια: Άρης Παπαγιάννης).

ΘΕΣΣΑΛΙΑ			ΚΟΡΥΤΣΑ			
	3200				3200	ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΕΝΕΟΛΙΘΙΚΗ 3600-2200 π.Χ περίπου
	3300				3300	
	3400				3400	
	3500				3500	
	3600		Maliq IIa-b		3600	
ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	3700				3700	
	3800	Ραχμάνι			3800	
	3900			Maliq I	3900	
	4000			Dersnik	4000	
	4100		Barc II	Barc II	4100	
	4200		Dersnik	Podgori	4200	ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
	4300		Maliq I	Dishnic	4300	
	4400			Proger	4400	
	4500			Burimas	4500	
ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ II	4600	Κλασσικό Διμήνι		Kallamas	4600	
	4700	Οτζάκι			4700	
	4800	Αγία Σοφία			4800	
	4900				4900	
ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ I	5000	Αράπη		Dunavec I-II	5000	
	5100		Dunavec I-II	Potgori II	5100	ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
	5200	Τσαγγλί-Λάρισσα		Sovjan	5200	
	5300			Kallamas	5300	
	5400			Cakran	5400	
ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	5500				5500	
	5600				5600	
	5700			Potgori I	5700	
	5800	Σέσκλο I-III		Vashtemi	5800	
	5900		Vashtemi-Podgori	Barc I	5900	
ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	6000	Προαύλιο		Tren	6000	ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
	6100			Proger	6100	
	6200	Πρωτοσέσκλο		Dvoran	6200	
	6300	Οτζάκι Μαγούλα I		Sovjan	6300	
	6400	Πρόδρομος			6400	
	6500				6500	
	6600					
ΑΚΕΡΑΜΙΚΗ	6700					
	6800					

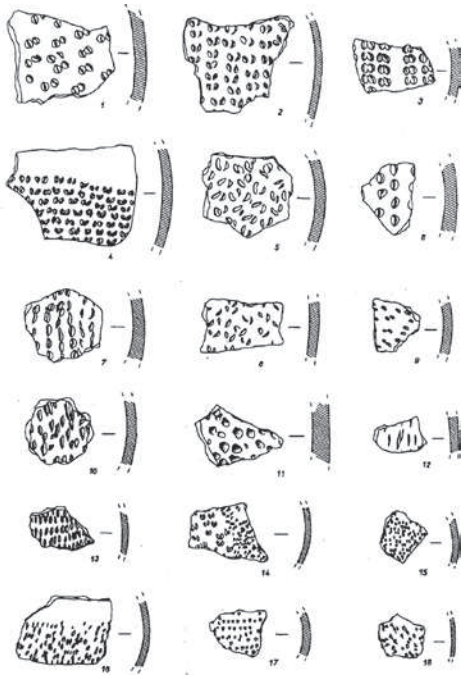
Εικ. 2. Πίνακας αντιστοίχισης χρονολογικών φάσεων της Νεολιθικής περιόδου ανάμεσα στην Θεσσαλία και στην Κορυτσά (Επιμέλεια: Άρης Παπαγιάννης).

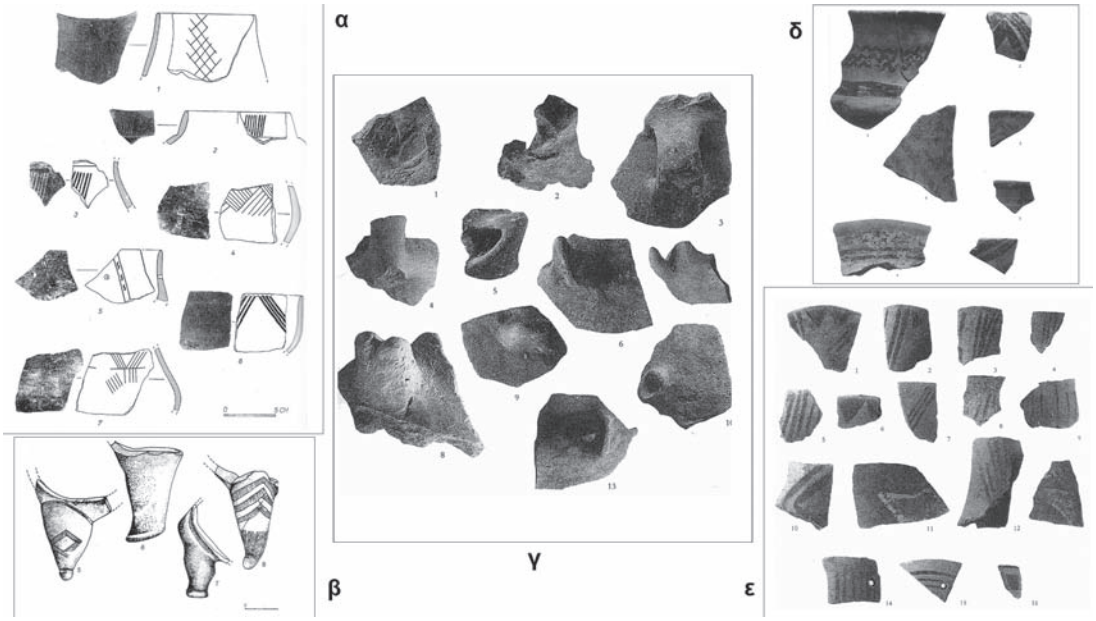
Εικ. 3. α. Φιαλόσχημα αγγεία με γραπτή διακόσμηση της Πρώιμης Νεολιθικής από τη θέση Podgori (Lera 2002, fig. 4). **β.** Γραπτή διακόσμηση της θεσσαλικής Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη θέση Πρόδρομος (Χουρμουζιάδης 1972, εικ. 1).

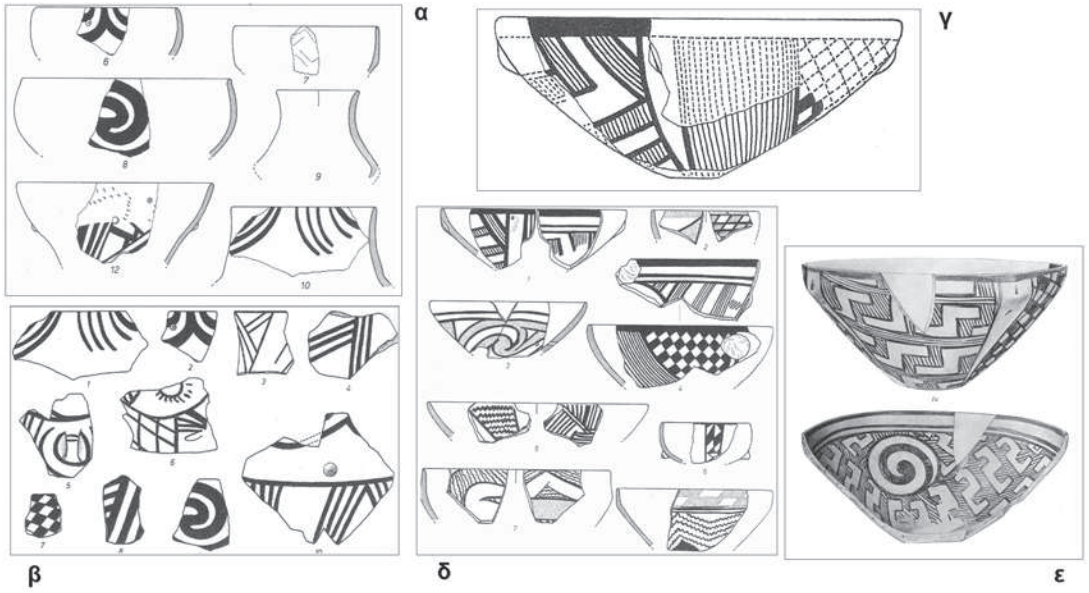
Εικ. 4. Δείγματα ειδωλοπλαστικής της τοπικής Πρώιμης Νεολιθικής από τη θέση Vashtëmi της Κορυτσάς (Korkuti 1995, taf. 14).

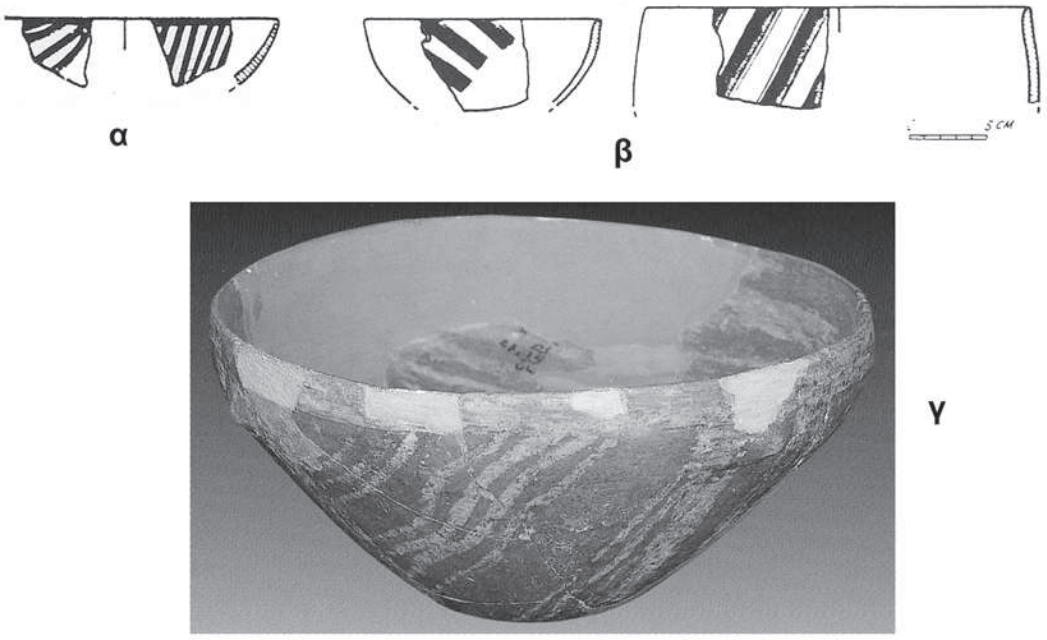
Εικ. 5. Κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση της τοπικής Πρώιμης Νεολιθικής από τη θέση Barç I της Κορυτσάς (Lera 1993, tab. VIII).

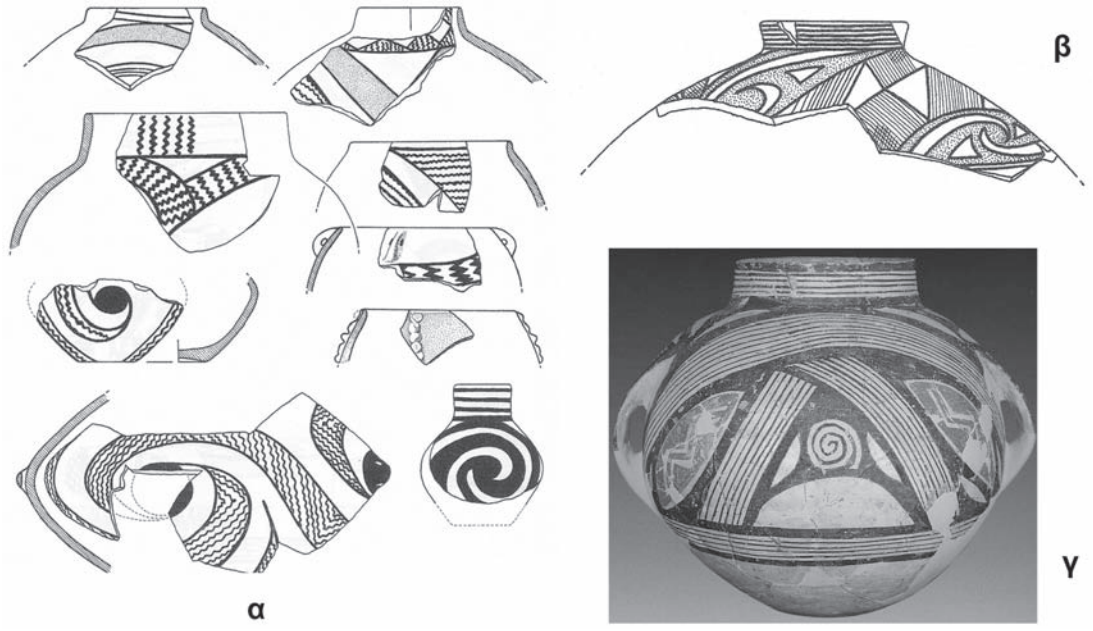
Εικ. 6. α. Κεραμική της τοπικής Μέσης Νεολιθικής με γραπτή διακόσμηση γκρίζου επί γκρίζο από το Dunavec (Korkuti 1995, tab. XXXIV). **β.** «Αντικείμενα λατρείας» («ρυτά») από την κοιλάδα της Κορυτσάς (Lera 2002, fig. 7). **γ.** Τύποι υπερυψωμένων λαβών της τοπικής Μέσης Νεολιθικής από το Dunavec (Korkuti 1995, taf. XXXVII). **δ-ε.** Ερυθρωπή εισηγμένη διακόσμηση σε λευκό ή υπόλευκο φόντο από το Dunavec (ε) και το Cakran (δ).

Εικ. 7. **α-β.** Γραπτή διακόσμηση μελανού επί ανοιχτού της τοπικής Ύστερης Νεολιθικής από το Barç II (Korkuti 1995, taf. 71-72). **γ.** Φιαλόσχημο αγγείο (ρυθμού Β3α του Τσούντα) από το Maliq I (Korkuti 1995, taf. 73.8) **δ.** Εισηγμένη από τη Θεσσαλία κεραμική με γραπτή διακόσμηση από τη θέση Kamnik (Korkuti 1995, taf. 76). **ε.** Φιάλη με γραπτή διακόσμηση (τύπου Β3α του Τσούντα) από το Διμήνι (Τσούντας 1908, πιν. 9).

Εικ. 8. α-β Κεραμική με διακόσμηση λευκού επί ερυθρού από τον οικισμό του Barç II (Lera 2009, tab. XX). **γ.** Φιάλη με διακόσμηση λευκού επί ερυθρού από την Αγία Σοφία Λάρισας (Γαλλής 1996, εικ. 117).

Εικ. 9. α-β. Αμφοροειδή σφαιρικά αγγεία με τρίχρωμη γραπτή γεωμετρική διακόσμηση της τοπικής Ύστερης Νεολιθικής από το Kamnik (α) και το Maliq I (β) (Korkuti 1995, taf. 73.16, 77). **γ.** Δίωτο σφαιρικό αγγείο με γραπτή διακόσμηση από το Διμήνι (Παπαθανασόπουλος 1981, εικ. 24).

ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ «ΣΕΣΟΥΛΕΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥΣ

Μαργαρίτα Νάζου

Ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα οι Νεολιθικές πήλινες «σέσουλες» (γνωστές στη διεθνή βιβλιογραφία ως «scoops»), προκάλεσαν το ενδιαφέρον πρωτοπόρων αρχαιολόγων, όπως ο Χρήστος Τσούντας[1]. Ωστόσο μέχρι σήμερα η χρήση τους παραμένει αινιγματική εφόσον καμία ερμηνεία δεν έχει κερδίσει τη γενική αποδοχή της επιστημονικής κοινότητας. Το άρθρο εξετάζει περιληπτικά τη χρονολόγηση και την τυπολογία αυτών των αγγείων, τη γεωγραφική τους διάδοση και τα ανασκαφικά σύνολα στα οποία βρέθηκαν, ώστε να καταλήξει σε μία ερμηνευτική πρόταση για τη χρήση τους.

Οι σέσουλες της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας έχουν βρεθεί σε αρχαιολογικές αποθέσεις της Νεότερης (περίπου 5.200-4.200 π.Χ.) και της Τελικής Νεολιθικής περιόδου (περίπου 4.200-3.200 π.Χ.). Η Τελική Νεολιθική είναι γνωστή και ως Νεότερη Νεολιθική 2[2], ή Χαλκολιθική[3]. Επιπλέον σε ορισμένες περιοχές έχουν αναγνωριστεί χρονολογικά στάδια, μικρότερα σε διάρκεια από τις περιόδους, που πήραν το όνομά τους από χαρακτηριστικές αρχαιολογικές θέσεις ή σύνολα ευρημάτων (**εικ. 1**).

Αναλυτικότερα, περισσότερα δεδομένα υπάρχουν για τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο στη Θεσσαλία[4]. Η έρευνα έχει διακρίνει ένα πρώιμο στάδιο, που είναι γνωστό ως «Τσαγγλί-Αράπη», και μια ύστερο στάδιο, που είναι γνωστό ως «Οτζάκι-Διμήνι». Ο θεσσαλικός «πολιτισμός Ραχμάνι» συνδέεται χρονολογικά με την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Στη Φθιώτιδα, η ανασκαφή της Ελάτειας μας έδωσε πολλές πληροφορίες για τη Νεότερη Νεολιθική[5]. Στη θέση αυτή διακρίθηκε η πρωιμότερη «φάση Βόθρου» και η υστερότερη «φάση Δραχμάνι». Κεραμική της Τελικής Νεολιθικής είναι γνωστή από την πρόσφατη μελέτη για τη θέση Προσκυνάς[6].

Στη Βοιωτία στις θέσεις Εύτρηση[7], Κωρύκειο Άντρο[8], και σπήλαιο του Σαρακηνού[9] ανασκάφηκε κεραμική και των δύο περιόδων.

Στην Εύβοια πολλές θέσεις της Νεότερης και της Τελικής Νεολιθικής έχουν ερευνηθεί είτε επιφανειακά είτε ανασκαφικά[10]. Το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας στην Κάρυστο[11], και η Σκοτεινή Θαρρουνίων[12] χρησιμοποιήθηκαν και στις δύο περιόδους. Σημειώνουμε ότι ο Σάμψων, ανασκαφέας της Σκοτεινής, έχει διαφωνήσει με τον όρο Τελική Νεολιθική που εισήγαγαν οι Phelps και Renfrew[13] για τη χρονολόγηση του τέλους της Νεολιθικής στο Νότιο Αιγαίο. Ο Σάμψων έχει προτείνει ένα διαφορετικό χρονολογικό σχήμα, υποδιαι-

1. Τσούντας 1908, 206-207.
2. Σάμψων 2006, 244.
3. Alram-Stern 1996, 95-98.
4. Alram-Stern 1996, 90-97.
5. Weinberg 1959. French 1972, 11-15.
6. Ψιμόγιαννου 2008.
7. Caskey – Caskey 1960.
8. Perlès κ.ά. 1981.
9. Sampson 2008, 82-284.
10. Σάμψων 1980, 80-163.
11. Mavridis – Tancosić 2009.
12. Σάμψων 1993, 43-135.
13. Renfrew 1972, 69, 77.

ρώντας τη Νεότερη Νεολιθική στις φάσεις 1 και 2, η καθεμιά εκ των οποίων έχει δύο υποφάσεις[14]. Ωστόσο, οι φάσεις ΝΝ1 και ΝΝ2 του Σάμψων δεν αντιστοιχούν ακριβώς με τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική των Renfrew και Phelps[15].

Τέλος, στην Αττική η Νεότερη Νεολιθική είναι γνωστή από τα σπήλαια του Πανός[16] και του Κίτσου[17], ενώ έχουμε πολλές ανασκαφές της Τελικής Νεολιθικής, όπως το Κόντρα Γκλιάτε (γνωστό και ως Κιάφα Θίτι[18]), η Αρχαία Αγορά της Αθήνας[19] και ο Θορικός[20].

Τυπολογικά οι σέσουλες διακρίνονται σε τρεις βασικούς τύπους. Ο πρώτος, που είναι πιθανότατα ο αρχαιότερος, και αναφέρεται και ως ρυτό στη βιβλιογραφία, έχει αρκετά ρηχή και μικρή φιάλη, τέσσερα ποδαράκια και μια μεγάλη τοξωτή λαβή κυλινδρικής διατομής (**εικ. 2**). Μια παραλλαγή του τύπου αυτού έχει ψηλή κωλουροκωνική βάση (**εικ. 3**). Ο δεύτερος τύπος έχει βαθύτερη και μεγαλύτερη φιάλη, επίπεδη ή κωλουροκωνική βάση και κερατοειδή λαβή (**εικ. 4**). Ο τρίτος έχει μακρόστενη φιάλη, κωλουροκωνική βάση και μια πολύ πλατειά ταινιωτή λαβή που καταλήγει σε δύο κυλινδρικές αποφύσεις (**εικ. 5**). Οι περισσότερες σέσουλες που χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική έχουν εγχάρακτη διακόσμηση (**εικ. 2-4**). Στην Τελική Νεολιθική χρησιμοποιούνται κυρίως βαθιές εγχαράξεις, γνωστές και ως αυλακώσεις (**εικ. 5**).

Οι θέσεις όπου έχουν βρεθεί οι σέσουλες σημειώνονται στο χάρτη (**εικ. 6**). Δυστυχώς πετρογραφικές ή χημικές αναλύσεις που θα πιστοποιούσαν, εάν οι σέσουλες είναι εγχώρια προϊόντα ή εισηγμένες σε αυτές τις θέσεις, απουσιάζουν.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται περιληπτικά τα ανασκαφικά σύνολα όπου ανακαλύφθηκαν οι σέσουλες, ώστε να εξεταστούν οι ενδείξεις για τη χρήση τους από τα αρχαιολογικά τους συνευρήματα.

Ξεκινώντας από τη Θεσσαλία, ολόκληρες Νεολιθικές σέσουλες βρέθηκαν στο Σέσκλο. Η σέσουλα της **εικ. 4** ανασκάφηκε από έναν αποθέτη και αυτή της **εικ. 5** από διαταραγμένες αποθέσεις της νότιας πλαγιάς της ακρόπολης[21]. Σέσουλες του πρώτου και δεύτερου τύπου αναφέρονται και από τον οικισμό στο Ραχμάνι[22]. Στα Πευκάκια[23] βρέθηκαν διάσπαρτα στον οικισμό θραύσματα από σέσουλες του δεύτερου και του τρίτου τύπου. Τέλος, άλλη μία σέσουλα του δεύτερου τύπου ανακαλύφθηκε στην Αϊδινιώτικη Μαγούλα Θεσσαλίας[24].

Στην Ελάτεια της Φθιώτιδας ανασκάφηκαν σέσουλες που ανήκουν αποκλειστικά στον πρώτο τύπο (**εικ. 2**). Βρέθηκαν στο λεγόμενο «Βόθρο», μια κυκλική κατασκευή σκαμμένη κάτω από το δάπεδο ενός σπιτιού, που πιθανότατα να χρησιμοποιήθηκε ως λάκκος απορριμάτων[25]. Στον Προσκυνά ένα θραύσμα σέσουλας είχε πεταχτεί μέσα σε ένα λάκκο και άλλα δύο βρέθηκαν στο χώρο μιας παιδικής ταφής-καύσης[26].

Στη Βοιωτία, αρκετές σέσουλες αποκαλύφθηκαν σε αποθέσεις του σπηλαίου του Σαρακηνού στην Κωπαΐδα[27]. Επίσης ένα αγγείο που περιγράφεται ως «scoop» βρέθηκε σε αποθέσεις της Τελικής Νεολιθικής στην Εύτρηση (**εικ. 7**)[28]. Το σχήμα του είναι πιο κοντά στον τύπο 3, με τη στενή φιάλη και την ταινιωτή λαβή, αλλά διαφέρει αρκετά από άλλα αγγεία αυτής της κατηγορίας και ίσως πρόκειται για τοπική παραλλαγή. Θραύσματα αναφέρονται και από τη Χαιρώνεια[29].

Στα Θαρρούνια της Εύβοιας, στο σπήλαιο Σκοτεινή, αρκετές σέσουλες ανασκάφηκαν από ένα μικρό

14. Σάμψων 2006, 244.
15. Phelps 2004, 121.
16. Ορλάνδος 1958.
17. Lambert 1981.
18. Lauter 1996.
19. Immerwahr 1971, 1-50.
20. Spitaels 1982.
21. Τσούντας 1908, 250-251, 206-207.
22. Wace – Thompson 1912, 29-31, εικ. 9 και 35, 47, εικ. 23α.
23. Weisshaar 1989, 37, 43.
24. Weisshaar 1989, πίν. 84, 11.
25. Weinberg 1959, 164-165.
26. Ψιμόγιαννου 2008, 98, 100.
27. Sampson 2008, 274.
28. Caskey – Caskey 1960, 135, πίν. 47, II-43.
29. Sotiriadis 1905, 123, εικ. 23c.

τμήμα του σπηλαίου[30]. Ένα σχεδόν ολόκληρο αγγείο ήταν κατά χώραν πάνω σε μια εστία (**εικ. 8**)[31]. Θραύσματα βρέθηκαν και στον Προφήτη Ηλία στο Γυμνό[32].

Στην Αττική, θραύσματα από σέσουλες βρέθηκαν ριγμένα σε πηγάδια στην Αγορά της Αθήνας[33] και σε αποθέσεις στο σπήλαιο του Κίτσου στη Λαυρεωτική[34]. Τρία θραύσματα λαβών βρέθηκαν στον οικισμό Κόντρα Γκλιάτε της Τελικής Νεολιθικής (**εικ. 9**). Μια ακόμη λαβή ανασκάφηκε από διαταραγμένες αποθέσεις της Μεταλλευτικής Στοάς 3 στο Θορικό. Έχει χαρακτηριστική διακόσμηση από στιγμές που περικλείονται σε εγχάρακτες ζώνες, που χρονολογείται στη Νεότερη Νεολιθική (**εικ. 10**).

Κλείνοντας την εξέταση των ανασκαφικών συνόλων πρέπει να αναφέρουμε ότι πολλές σέσουλες έχουν βρεθεί στα νησιά κοντά στην Αττική, στην Κεφάλα της Κέας[35], στο σπήλαιο του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα[36] και στον οικισμό της Κολώνας[37] στην Αίγινα. Ιδιαίτερα στην Κεφάλα, όπου ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα ενός μικρού οικισμού και του νεκροταφείου του, βρέθηκαν ολόκληρες σέσουλες μέσα στους τάφους, και θραύσματα γύρω τους. Πολλά όστρακα προέρχονται και από τον οικισμό.

Για να καθορίσουμε τη χρήση της σέσουλας πρέπει αρχικά να λάβουμε υπόψη τα μεθοδολογικά προβλήματα της συσχέτισης της μορφής ενός αγγείου με μια συγκεκριμένη χρήση. Σε πολλές περιπτώσεις το ίδιο αγγείο είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σε περισσότερες από μία εργασίες[38]. Άρα τα περισσότερα προϊστορικά αγγεία πιθανότατα θα είχαν πολλαπλή χρήση. Ωστόσο, στην περίπτωση της σέσουλας το ιδιόμορφο σχήμα της θα ήταν κατάλληλο για λίγες μόνο δραστηριότητες, πράγμα που έχει ήδη επισημάνει η προηγούμενη έρευνα.

Ο Τσούντας διατύπωσε την άποψη ότι το σχήμα της σέσουλας του Σέσκλου (**εικ. 5**) είναι ιδιαίτερα κατάλληλο για να εισχωρεί σε σωρό «κόκκων (δηλαδή δημητριακών) ή άλλων παρεμφερών πραγμάτων»[39]. Η Immerwahr εντόπισε ίχνη καύσης σε όστρακα από την αρχαία Αγορά και πρότεινε ότι οι σέσουλες χρησιμοποιούνταν ως πύραυνα ή θυμιατήρια[40]. Ωστόσο ο Coleman διαφώνησε με αυτή την άποψη γιατί καμιά από τις σέσουλες της Κεφάλας δεν είχε ίχνη καύσης[41]. Ο Σάμψων παρατηρεί ότι οι σέσουλες από τα Θαρρούνια δεν θα ήταν κατάλληλες για τη μεταφορά υγρών και η χωρητικότητά τους είναι πολύ μικρή[42]. Επίσης, έχουν μεταξύ τους περίπου το ίδιο μέγεθος, και είναι πιθανό να χρησίμευαν σαν ένα είδος μέτρου για στερεά. Τέλος, ο Chapman[43] κάνει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πρόταση για τη χρήση της σέσουλας. Ειδικότερα αναφέρεται στον πρώτο τύπο, που έχει ευρεία διάδοση στις Δαλματικές ακτές, στο λεγόμενο «πολιτισμό Danilo». Ερμηνεύει τις σέσουλες ως δοχεία αποθήκευσης αλατιού. Η ανοιχτή φιάλη του αγγείου με το ασύμμετρο σχήμα της θα επέτρεπε την εξάτμιση της υγρασίας στο πάνω μέρος, ενώ το αλάτι θα παρέμενε στεγνό στο βαθύτερο μέρος της φιάλης.

Η ερμηνεία του Chapman είναι η μόνη που συσχετίζει τη μορφή του αγγείου με μια συγκεκριμένη χρήση και περιεχόμενο. Επιπλέον μπορεί να συνδεθεί με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στις δύο τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής περιόδου. Κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική περίοδο έχει παρατηρηθεί η εξάπλωση των οικισμών σε απομακρυσμένες περιοχές, όπως τα ψηλά βουνά και τα μικρά νησιά του Αιγαίου[44]. Τα ταξίδια, οι αποικισμοί των νησιών και η ζωή σε ακριτικές περιοχές είναι εφικτά μόνο εφόσον υπάρχει πλεόνασμα σε τρόφιμα μακράς διάρκειας. Τα παστά προϊόντα, όπως ψάρια και κρέας, θα ήταν κατάλληλα για κατανάλωση κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, σε απομακρυσμένες περιοχές που απο-

30. Σάμψων 1993, 89.
31. Σάμψων 1993, 32, σχέδιο 29.
32. Sackett κ.ά. 1967, 64.
33. Immerwahr 1971, 12-13.
34. Lambert 1981, 288.
35. Coleman 1977, 16-17.
36. Μαρή 2001, 116. Σημειώνεται ότι η Σαλαμίνα παρέμενε ενωμένη με την Αττική μέχρι το 3.800 π.Χ. περίπου, βλ. Μαρή 2007, 75-76.
37. Walter – Felten 1981, πίν. 78, 60-64. Weisshaar 1994, 684.
38. Rice 1987, 209-211.
39. Τσούντας 1908, 206.
40. Immerwahr 1971, 13.
41. Coleman 1977, 17.
42. Σάμψων 1993, 89.
43. Chapman 1988, 13.
44. Demoule – Perlès 1993, 399.

κλείονται λόγω δυσμενών καιρικών φαινομένων ή σε άγνωστα και αφιλόξενα μέρη. Σε τέτοιες συνθήκες η αποθήκευση των προϊόντων με αλάτι σίγουρα θα ήταν ένας αποτελεσματικός τρόπος διαχείρισης της τροφής, και ίσως το ίδιο το αλάτι να αποτελούσε αντικείμενο ανταλλαγής. Όσον αφορά στην εύρεση της σέσουλας σε νεκροταφεία ή ταφές, αυτή δικαιολογείται στην περίπτωση που το αλάτι είχε ιδιαίτερη αξία ή/και συμβολισμό για τις Νεολιθικές κοινωνίες. Μια πιο πρακτική ερμηνεία, ιδιαίτερα στην περίπτωση που οι σέσουλες βρέθηκαν σε χώρους εστιών ή καύσεων, είναι η χρήση του αλατιού για το μαγείρεμα ή/και για την κατάσβεση της φωτιάς.

Σε σύγκριση με τον πλούσιο όγκο των πληροφοριών για το εμπόριο και τη χρήση του αλατιού στις ιστορικές περιόδους[45], οι γνώσεις μας για το αλάτι στα προϊστορικά χρόνια είναι ελάχιστες. Η ερμηνεία της σέσουλας ως αλατιέρα δεν έχει ακόμα γίνει αρκετά γνωστή στους ερευνητές που ασχολούνται με την προϊστορία του Αιγαίου. Ελπίζω ότι το παρόν άρθρο θα αποτελέσει αφετηρία για περαιτέρω εξέταση αυτής της πρότασης. Μια πειραματική μελέτη πιθανόν να μπορεί να μας διαφωτίσει σχετικά με τα υλικά που μπορούν να αποθηκευτούν ή να μεταφερθούν με τις σέσουλες και βέβαια οι χημικές αναλύσεις καταλοίπων θα ήταν ιδιαίτερα κατατοπιστικές για το περιεχόμενό τους.

45. Πετανίδου 1977.

SUMMARY

THE NEOLITHIC 'SCOOPS' IN THESSALY AND CENTRAL GREECE. TYPOLOGY, GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION AND INTERPRETATION

Margarita Nazou

This paper investigates the use of ceramic 'scoops' in Thessaly and Central Greece during the Late (ca. 5200-4200 BC) and Final (4200-3200 BC) Neolithic periods. After a presentation of the chronological schemes used to describe the end of the Neolithic, the study identifies three scoop shapes and their regional variations. The distribution of scoops in Thessaly, Phthiotis, Boeotia, Euboea, Attica and its surrounding islands (Kea, Salamis and Aegina) is discussed, focusing on the archaeological contexts of their recovery. The last part of the paper re-examines previous research suggestions on the use of scoops: scoops for grain or other similar materials (Tsountas), incense burners (Immerwahr) and salt containers (Chapman). The last view is judged as the most plausible for several reasons. First, in some archaeological contexts scoops have been found *in situ* associated with fires. Salt could have been used for cooking and/or extinguishing fires. Moreover, this function of scoops is compatible with their recovery in mortuary contexts. In these cases salt could have been used for managing the fire in cremations or as a substance with symbolic value in burial rituals. Finally, the preservation of foodstuffs in salt would have been an efficient food management strategy in marginal environments, enabling the colonisation of remote areas such as high mountains and small islands during the Late and Final Neolithic.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alram-Stern E., 1996. *Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-1993.* 2. Band, Vienna.

Caskey J.L. – Caskey E.G., 1960. The Earliest Settlements at Eutresis Supplementary

Excavations, 1958, *Hesperia* 29, 126-167.

Chapman J.C., 1988. Ceramic production and social differentiation: the Dalmatian Neolithic and the Western Mediterranean, *JMA* 1, 3-25.

Coleman J.E., 1977. *Keos* I. *Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton.

Demoule J.P. – Perlès C., 1993. The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory* 7, 355-466.

French P.H., 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, Athens.

Immerwahr S.A., 1971. *The Neolithic and Bronze Ages. The Athenian Agora* XIII, Princeton.

Lambert N., 1981. La céramique néolithique, στο N. Lambert (επιμ.), *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, Paris, 275-347.

Lauter H., 1996. *Kiapha Thiti: Ergebnisse der Ausgrabungen* II.1. *Die bronzezeitliche Architektur*, Marburg.

Μαρή Α., 2001. *Η νεολιθική εποχή στο Σαρωνικό: μαρτυρίες για τη χρήση του σπηλαίου του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα με βάση την κεραμεική της νεώτερης και τελικής νεολιθικής*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδακτορική διατριβή).

Μαρή Α., 2007. Η Νεολιθική Σαλαμίνα, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 73-104.

Mavridis F. – Tankosić Z., 2009. The Ayia Triadha Cave, Southern Euboea: finds and implications of the earliest human habitation in the area (a preliminary report), *MAA* 9, 47-59.

Ορλάνδος Α., 1958. Μαραθών, Σπήλαιο Πανός, *Έργον*, 15-22.

Perlès C. – Courtois L. – Touchais G. – Dimou E., 1981. Le matériel néolithique, στο *L'Antre corycien* I, *BCH* Suppl. VII, Athènes, 95-172.

Πετανίδου Θ., 1977. *Άλας: το αλάτι στην ευρωπαϊκή ιστορία και τον πολιτισμό*, Αθήνα.

Phelps B., 2004. *The Neolithic pottery sequence in Southern Greece*, *BAR-IS* 1259, Oxford.

Renfrew A.C., 1972. *The Emergence of Civilisation: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*, London.

Rice P.M., 1987. *Pottery analysis: a sourcebook*, Chicago.

Sackett L.H. – Hankey V. – Howell R.J. – Jacobsen T.W. – Popham, M.R., 1966. Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey, *BSA* 61, 33-112.

Σάμψων Α., 1980. *Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια*, Αθήνα.

Σάμψων Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων: το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα.

Σάμψων, Α., 2006. *Η προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική-Μεσολιθική-Νεολιθική*, Αθήνα.

Sampson A., 2008. *The Sarakenos Cave at Akraephnion, Boeotia, Greece,* Vol. 1: *the Neolithic and the Bronze Age*, Athens.

Sotiriadis G., 1905. Untersuchungen in Boiotien und Phokis, *AM* 30, 135-140.

Spitaels P., 1982. Final Neolithic Pottery from Thorikos, στο P. Spitaels (επιμ.), *Studies in South Attica* I, *Miscellanea Graeca* 5, Ghent, 9-45.

Τσούντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Walter H. – Felten F., 1981. *Alt-Ägina. Die vorgeschichtliche Stadt. Befestigungen, Häuser, Funde. Band* III, 1. Mainz am Rhein.

Weinberg S., 1959. Excavations at Prehistoric Elateia, *Hesperia* 31, 158-209.

Weisshaar H.J., 1989. *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn.

Weisshaar H.J., 1994. Keramik des Südwest-Ägäischen Chalkolithikums von Ägina, στο C. Dobiat & D. Vorlauf (επιμ.), *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag, Marburger Studien zur Vor und Frühgeschichte* 16, Marburg, 675-689.

Ψιμόγιαννου Α., 2008. *Η Νεολιθική εγκατάσταση στον Προσκυνά Φθιώτιδας*, Θεσσαλονίκη (αδ. διπλωματική εργασία).

	Θεσσαλία	Φθιώτιδα	Βοιωτία	Εύβοια	Αττική
Τελική Νεολιθική (4.200-3.200 π.Χ.)	Φάση Ραχμάνι	Προσκυνάς	Εύτρηση Κωρύκειο Άντρο Σπήλαιο Σαρακηνού	Πλακαρή Θαρρούνια Αγία Τριάδα	Κόντρα Γκλιάτε Αγορά Θορικός Σπήλαιο Κίτσου
Νεότερη Νεολιθική (5.200-4.200 π.Χ.)	Φάση Διμήνι Φάση Οτζάκι Φάση Αγία Σοφία Φάση Αράπη Φάση Τσαγγλί-Λάρισα	Φάση Δραχμάνι Φάση Βόθρος	Εύτρηση Κωρύκειο Άντρο Σπήλαιο Σαρακηνού	Θαρρούνια Αγία Τριάδα	Σπήλαιο Κίτσου Σπήλαιο Πανός

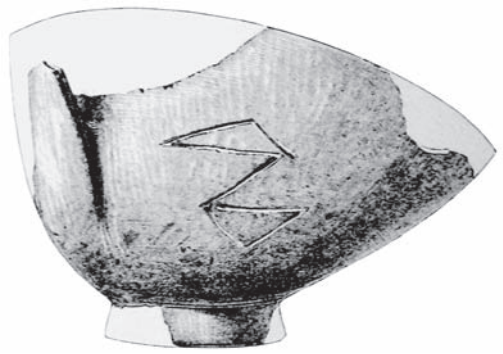
Εικ. 1. Χρονολογικός Πίνακας για τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική στη Θεσσαλία και την Κεντρική Ελλάδα.

Εικ. 2. Σέσουλα από την Ελάτεια (Weinberg 1959, 191, fig. 12).

Εικ. 3. Σέσουλα από το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια (http://www.gistor.gr/istoria/lithini/2008-10-21-16-33-24/neolithiki-prokerameikh/813-2009 03-11-11-45-26).

Εικ. 4. Σέσουλα από το Σέσκλο (Τσούντας 1908, 251, εικ. 152).

Εικ. 5. Σέσουλα από το Σέσκλο (Τσούντας 1908, πίν. 16).

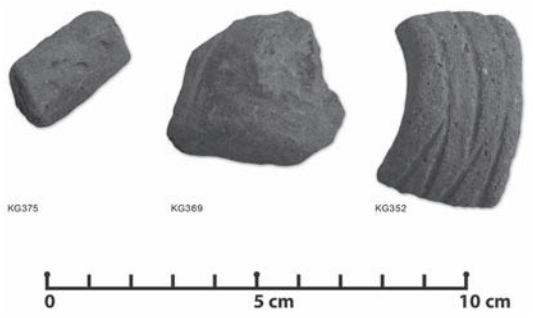
Εικ. 6. Αρχαιολογικές θέσεις όπου βρέθηκαν σέσουλες. 1. Ραχμάνι 2. Σέσκλο 3. Πευκάκια 4. Αϊδινιώτικη Μαγούλα 5. Ελάτεια 6. Προσκυνάς 7. Σπήλαιο του Σαρακηνού 8. Χαιρώνεια 9. Εύτρηση 10. Θαρρούνια 11. Γυμνό 12. Αρχαία Αγορά 13. Σπήλαιο Κίτσου 14. Θορικός 15. Κόντρα Γκλιάτε 16. Κεφάλα 17. Σπήλαιο Ευριπίδη 18. Κολώνα.

Εικ. 8. Μία σέσουλα κατά χώραν σε εστία μέσα στο σπήλαιο Σκοτεινή (Σάμψων 1993, 32, σχ. 29).

Εικ. 7. Σέσουλα από την Εύτρηση (Caskey – Caskey 1960, pl. 47, II.43).

Εικ. 9. Θραύσματα από σέσουλες από τον οικισμό Κόντρα Γκλιάτε (Φωτογραφία: Μ. Νάζου).

Εικ. 10. Θραύσμα από σέσουλα από τη Μεταλλευτική Στοά 3 στο Θορικό (Φωτογραφία: Μ. Νάζου).

ΞΕΤΥΛΙΓΟΝΤΑΣ ΤΟ ΚΟΥΒΑΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Βάσω Ροντήρη

Στον καθηγητή μου Γιώργο Χ. Χουρμουζιάδη†

Η μελέτη της νεολιθικής κεραμικής στο θεσσαλικό χώρο (**εικ. 1**) μετράει μια μακροχρόνια διαδρομή ενός και πλέον αιώνα. Η πορεία της, η οποία συμβαδίζει με τη νεολιθική έρευνα και τα νεότερα στοιχεία για την πρακτική της αγροτικής οικονομίας στον ελλαδικό χώρο και έξω από αυτόν, είναι γνωστή και έχει παρουσιαστεί αναλυτικά αλλού[1]. Οι λόγοι που το κομμάτι αυτό του υλικού πολιτισμού θεωρείται και είναι ερευνητικά διαχρονικό, είναι για κάθε περίπτωση διαφορετικοί και εξαρτημένοι από το πλαίσιο, στο οποίο κινήθηκαν οι άνθρωποι που ασχολήθηκαν μαζί της (**εικ. 2**)[2]. Παράλληλα, οι αρχαιολόγοι τις ερμηνευτικές της δυνατότητες τις ανακάλυψαν νωρίς και βασισμένοι στα χαρακτηριστικά της στήριξαν ή απέρριψαν θεωρίες ανάλογα με τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα, τις προκαταλήψεις τους, τις δοξασίες τους, την κοινωνική τους ταυτότητα ή την ιδεολογία τους[3]. Ακριβώς δηλαδή ό,τι απασχολεί τα τελευταία χρόνια όσους ασχολούνται με τον υλικό πολιτισμό και τα προϊόντα του, στην προσπάθειά τους να ξετυλίξουν με τη βοήθειά του το κουβάρι της προϊστορίας. Ακριβώς ό,τι ψάχνει κανείς μέσα από τη μελέτη της κεραμικής ως αναπόσπαστου μέρους μιας κοινότητας και ό,τι ακριβώς ψάχνει κανείς να βρει για τους τεχνίτες και τη σχέση τους μέσα στην κοινότητα ή έξω από αυτήν[4].

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Βλέποντας το θέμα ιστορικά, στο αρχαιολογικό γίγνεσθαι η ενασχόληση με τον υλικό πολιτισμό έχει περάσει «δια πυρός και σιδήρου», ενώ οι νεώτερες αντιλήψεις και οι προβληματισμοί, για το πώς, για παράδειγμα, ο έμψυχος και ο άψυχος κόσμος αλληλεπιδρούν, πώς δηλαδή άνθρωποι και πράγματα αλληλοκατασκευάζονται ή πώς τα υλικά πράγματα μπλέκονται μέσα στα ανθρώπινα πράγματα, μοιάζουν «να παίρνουν το αίμα τους πίσω»[5]. Εξετάζεται, έτσι, η κατασκευή των υλικών πραγμάτων ως μια τεχνική μέσα από την οποία οι άνθρωποι κάνουν τις κοινωνίες πιο ανθεκτικές, αφού τα ίδια τα πράγματα διατηρούν σε υλική μορφή τις ιδέες και τα νοήματα που τις θέτουν σε λειτουργία και αναπαραγωγή[6]. Με άλλα λόγια, διερευνάται η δυναμική του υλικού πολιτισμού, δηλαδή με ποιόν τρόπο και για ποιο λόγο άνθρωποι και πράγματα δημιουργούν συμμαχίες[7].

Στο ίδιο πλαίσιο έμφαση δίνεται στην ενεργό δράση και στις μορφές που παίρνει στην κοινωνική πρακτική μέσα από το ρόλο των φορέων της[8]. Πιο συγκεκριμένα ανιχνεύονται οι επιλογές των ενεργειών τους προκειμένου να υλοποιήσουν τους στόχους τους. Έτσι, ο έμψυχος κόσμος συμβάλλει και καθορίζει τις δυνατότητες ερμηνείας του άψυχου υλικού κόσμου, δηλαδή των τεχνουργημάτων.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η συμβολή του θεωρητικού αναπροσανατολισμού και στον τομέα της τεχνολογί-

1. Πεντεδέκα 2008, 2011. Ροντήρη 2006, 2009.
2. Brumfiel 2000, 254-255.
3. Κωτσάκης 2008, 52-53.
4. Halstead 1999. Ροντήρη 2009.
5. Latour 1999, 174-215. Dobres 2000, 127. Jones 2002, 65.
6. Κωτσάκης 2008, 32-33 & 50.
7. Latour 1991. Jones 2002, 65.
8. Bourdieu 1977. Dobres 2000. Κωτσάκης 2008, 42.

ας είναι σημαντική για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού με τη διαπίστωση ότι η ίδια η τεχνολογία δημιουργείται από την εκ προθέσεως ανθρώπινη δράση. Εξετάζεται με τον τρόπο αυτό η αλληλεπίδραση κοινωνικού και υλικού στοιχείου και πώς παράγονται και αναπαράγονται οι τεχνολογίες μέσα από αυτήν[9].

Η Dobres στην εισαγωγή του βιβλίου της γράφει[10]:

«Αυτό είναι ένα βιβλίο για την τεχνολογία. Είναι, επομένως, πρώτιστα και πριν απ' όλα ένα βιβλίο για τους ανθρώπους. Είναι μια συζήτηση για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων του παρελθόντος και πώς «σφυρηλατήθηκαν», διαμεσολαβήθηκαν και απέκτησαν σημασία στην καθημερινή πρακτική της παραγωγής και της χρήσης του υλικού πολιτισμού… Μάλλον είναι ένα βιβλίο που ενδιαφέρεται περισσότερο για τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους παρά για τις σχέσεις τους με τα αντικείμενα και για το πώς οι άνθρωποι κατάφεραν τελικά να συγκεντρώσουν ολόκληρη την έννοια της κατασκευής και της ανακατασκευής του υλικού κόσμου στην ίδια τους την ύπαρξη».

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι τεχνολογίες συνυφαίνουν τις υλικές, κοινωνικές και συμβολικές διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής[11]. Στη βάση αυτή η σχέση τους με την ενεργό δράση στηρίζεται στις πράξεις των φορέων της και στις δικές τους συναναστροφές με την παραγωγή και τη χρήση των τεχνουργημάτων[12]. Επιπλέον οι τεχνολογικές εμπειρίες και αντιλήψεις των φορέων-τεχνιτών αποκτούν διαφορετικές αξίες μέσα από τα εργαλεία που οι ίδιοι χρησιμοποιούν. Μελετώντας, έτσι, τα ίχνη της αρχαίας τεχνολογίας κατανοούμε τον κόσμο, ενώ παράλληλα αντιλαμβανόμαστε τη σχέση νοήματος και υλικού κόσμου μέσα από την κοινωνική πρακτική[13]. Διερευνούμε, για παράδειγμα, γιατί συγκεκριμένες τεχνικές, μοτίβα ή μορφές κατασκευάστηκαν με συγκεκριμένο τρόπο, δίνοντας νόημα όχι στο τελικό προϊόν, αλλά στη μορφή που παίρνει στη διάρκεια της κατασκευής του και μετά από αυτήν[14].

Όπως αναφέρθηκε, οι τεχνολογίες μέσα από τα τεχνουργήματα εκφράζουν και στηρίζουν κοινωνικές αξίες[15]. Τα αντικείμενα συχνά θεωρούνται ότι κατέχουν κάποιες από τις ιδιότητες των ανθρώπων και, όπως εκείνοι, έτσι και αυτά γεννιούνται, ζουν και πεθαίνουν[16]. Επίσης τα αντικείμενα χρησιμεύουν για να κατασκευάσουν και να διατηρήσουν κοινωνικές ταυτότητες[17] που εκφράζονται σε διαφορετικά στάδια της χρήσης τους μέχρι την απόρριψή τους. Και όσο μετατρέπονται τα νοήματα που σχετίζονται με ένα αντικείμενο, ανάλογα με τη συνάφεια στην οποία αυτό ανήκει, άλλο τόσο διαφέρουν οι κοινωνικές ταυτότητες που το ίδιο εκφράζει στα διάφορα στάδια της ζωής του, ενώ διαφορετικά αντικείμενα εκφράζουν διαφορετικές ταυτότητες στη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής[18].

Στην κεραμική οι επιλογές των κεραμέων συνδέονται μεταξύ τους και με τις κοινωνίες που τις συλλαμβάνουν, τις αναπτύσσουν ή τις απορρίπτουν υιοθετώντας άλλες[19]. Παράλληλα εξετάζονται ποιες επιλογές δεν υιοθετούν οι κεραμείς, πώς επιλέγουν, τι καθορίζει το σωστό ή λάθος τρόπο κατασκευής και χρήσης του τελικού προϊόντος ή ποιες κοινωνικές αξίες ορίζουν τη διαφορετικότητά τους, τις δραστηριότητές και τα εργαλεία τους, τη δεξιότητά τους και τη γνώση τους, τί επηρεάζει τις αντιλήψεις τους, τις προκαταλήψεις τους και τη λογική τους[20].

Είναι γνωστό ότι η παραγωγή μεταδίδεται με την παράδοση μέσα από συγγενικά δίκτυα γνώσεων[21]. Το γεγονός αυτό δεν εξηγεί όμως γιατί αυτή η γνώση είναι η ίδια από γενιά σε γενιά. Επομένως, θα πρέπει κανείς να ερμηνεύσει και την διατήρηση ή την αλλαγή της υλικής μορφής. Και εφόσον η παραγωγή εκφράζεται δυναμικά με συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, τότε και οι επιλογές ως προς τη διατήρηση ή την απόρριψη μιας συγκεκριμένης παραγωγής αποτελεί κοινωνική απόφαση και όχι απλή μετάδοση γνώσης[22].

9. Jones 2002, 90 και 93.
10. Dobres 2000, 1(ελεύθερη μετάφραση).
11. Jones 2002, 90.
12. Χουρμουζιάδης 1980. Κωτσάκης 1983.
13. Bourdieu 1977. Dobres 2000.
14. Dobres 2000, 102.
15. Lechtman 1977.
16. Jones 2002, 83-84.
17. Jones 1997, 106-144, 2002, 106.
18. Jones 2002, 83-84. Κωτσάκης 2008, 52.
19. Lemonnier 1993. Κυριατζή 2000, 17.
20. van der Leeuw 1993.
21. Κυριατζή 2000, 17-18.
22. Jones 1997, 2002, 94 και 118. Dobres 1995, 2000.

ΟΙ ΚΕΡΑΜΙΚΕΣ ΥΛΕΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ[23]

Στην ανάλυση της κεραμικής που ακολουθεί παρουσιάζονται οι κατηγορίες της Αρχαιότερης και της Μέσης Νεολιθικής περιόδου, οι οποίες εντοπίστηκαν στο υλικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου (**εικ. 3**), σύμφωνα με την ταξινόμηση του Τσούντα[24] και την αναδιάρθρωση και τις προσθήκες από τους Wace και Thompson[25]. Αυτές τηρήθηκαν κατά βάση, αλλά χρειάστηκε να αναπροσαρμοστούν στα νεότερα στοιχεία της έρευνας[26], αλλά και στα ζητούμενα της συγκεκριμένης μελέτης. Σε ένα πρώτο στάδιο εξετάζονται οι κατηγορίες σε σχέση με τις κεραμικές ύλες που ανιχνεύτηκαν.

Στη *μονόχρωμη* κεραμική η κατηγορία Α1, στην οποία εντάχθηκε το μεγαλύτερο μέρος της κόκκινης κεραμικής, εμφανίζεται σε όλες τις υπό εξέταση γεωγραφικές ζώνες της Θεσσαλίας (**εικ. 4**)[27], και σε όλες τις θέσεις της ΑΝ και ΜΝ περιόδου (**εικ. 5**). Η κόκκινη κεραμική για λόγους μεθοδολογίας, αλλά και ως αντικείμενο προς διερεύνηση εξετάστηκε χωριστά από την καστανή, η οποία εντάχθηκε σε άλλη κατηγορία, αρχικά με μοναδικό κριτήριο το χρώμα. Η καστανή κεραμική είναι εξίσου δημοφιλής με την κόκκινη, αφού εμφανίζεται και εκείνη, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, σε όλες τις θέσεις. Η ευρύτητα στη χρήση των δύο αυτών κατηγοριών έχει ερμηνευθεί ότι υποδηλώνει τις απαιτήσεις της παραγωγής σε χονδρότερη και ανθεκτικότερη, επομένως, κεραμική καθημερινής χρήσης μέσα και έξω από την κοινότητα, η οποία είναι συγχρόνως λιγότερο χρονοβόρα στην κατασκευή.

Το αντίθετο θα ερμήνευε την ιδιαίτερη κατηγορία της κόκκινης κεραμικής με το μεταλλικό ήχο, η οποία για τους σκοπούς της έρευνας ονομάστηκε Α1-κλασσικό και είναι χαρακτηριστική της ΜΝ περιόδου. Η κεραμική αυτή, η οποία έχει απασχολήσει τους αρχαιολόγους στο παρελθόν[28], δεν είναι τόσο δημοφιλής όσο η αντίστοιχη κόκκινη Α1 και εμφανίζεται συχνότερα στην Καρδίτσα[29], στην Κάρλα και στον Αλμυρό, και λιγότερο στα Φάρσαλα και στη Λάρισα. Πού οφείλεται άραγε η ιδιαίτερη αυτή παρουσία ή ποια μπορεί να ήταν η κοινωνική ταυτότητα των χρηστών της; Τα στοιχεία από την εξέταση της κεραμικής ύλης που ακολουθούν μπορεί ίσως να δώσουν κάποιες ερμηνείες.

Η μακροσκοπική εξέταση των οστράκων που εντάχθηκαν στην κατηγορία υπόλευκα έδειξε αρχικά ότι τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά έχουν πολλά κοινά με την Α1-κλασικό, με μόνη διαφορά ένα υπόλευκο επίχρισμα, το οποίο προστίθεται στην επιφάνεια. Την άποψη αυτή ενισχύει ίσως το γεγονός ότι στα Φάρσαλα και στη Λάρισα η υπόλευκη συναντιέται στις ίδιες θέσεις με την Α1-κλασικό. Την αποκλειστικότητα στην υπόλευκη κεραμική έχουν για την Καρδίτσα και για τον Αλμυρό η Μαγουλίτσα και η Καμάρα[30], αντίστοιχα. Η απουσία της από την Κάρλα δημιουργεί ερωτηματικά. Πιθανόν η παρουσία της μόνο σε κάποιες θέσεις μιας ευρύτερης περιοχής να δηλώνει κάποιους περιορισμούς στη χρήση της κεραμικής αυτής, οι οποίοι χαρακτηρίζουν ίσως την κοινωνική πρακτική και τις επιλογές των φορέων δράσης μέσα στον οικισμό, αλλά και στη σχέση των οικισμών μεταξύ τους.

Εξετάζοντας τώρα τις *ομάδες κεραμικής ύλης* από τις παραπάνω κατηγορίες παρατηρούνται τα εξής:

Στην κόκκινη Α1 κεραμική οι ομάδες κεραμικής ύλης που εντοπίστηκαν (**εικ. 6**) εντάσσονται σε δύο υποενότητες:

1. Σχεδόν όλες οι θέσεις χρησιμοποιούν και στις λεπτές και στις μεσαίες ομάδες τον πηλό με μαρμαρυγία και ανοιχτόχρωμους ή/και σκουρόχρωμους κόκκους (ΛΜΑ/ΛΜΑΣ & ΜΜΑ/ΜΜΑΣ) σε διάφορες παραλλαγές. Όλες οι περιοχές παρουσιάζουν μια μικρή διαφοροποίηση ως προς την παρουσία της λεπτής

23. Το 80% του δείγματος της συγκεκριμένης εργασίας προέρχεται από περισυλλογές. Για το υλικό αυτό υπήρχαν ελάχιστες πληροφορίες ως προς τη μέθοδο απόκτησής του. Το ίδιο ισχύει και για το υπόλοιπο 20% που προέρχεται από ανασκαφικές έρευνες. Ειδικότερα για το ανασκαφικό υλικό τα δεδομένα της στρωματογραφίας ήταν ελάχιστα έως ανύπαρκτα. Εν τούτοις και λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους, θεωρήθηκε ότι το υλικό αυτό μπορούσε να δώσει κάποιες ερμηνείες για τις εκ προθέσεως και γεμάτες νόημα πτυχές του υλικού πολιτισμού που οι ίδιες οι τεχνικές της κεραμικής καθόρισαν στο παρελθόν.

24. Τσούντας 1908.

25. Wace – Thompson 1912.

26. Ροντήρη 2009.

27. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης εργασίας, η Θεσσαλία χωρίστηκε σε γεωγραφικές ζώνες με κριτήρια που αφορούσαν τους στόχους της και την κατανομή των νεολιθικών οικισμών (βλ. Ροντήρη 2009).

28. Pentedeka – Kotsakis 2008.

29. Από το σημείο αυτό και στο εξής στο κείμενο οι γεωγραφικές ζώνες θα αναφέρονται ως Καρδίτσα, Λάρισα, Κάρλα, Φάρσαλα και Αλμυρός.

30. Reinders - Karimali - Prummel - Rondiri - Tzevelekidi - Wijnen 2009, 66-76

και της μεσαίας κεραμικής. Εξαίρεση αποτελεί η Καρδίτσα που δίνει μόνο μεσαία όστρακα στη συγκεκριμένη υποενότητα. Επίσης η ομάδα με ανοιχτόχρωμους ή/και σκουρόχρωμους κόκκους στα μεσαία (ΜΑ/ΜΑΣ) δεν εμφανίζεται στη Λάρισα και στην Κάρλα.

2. Οι υπόλοιπες διακριτές ομάδες λεπτής κεραμικής που δεν παρουσιάζουν τους παραπάνω συνδυασμούς εμφανίζονται και αυτές σε όλες τις περιοχές, αλλά όχι με την ίδια συχνότητα. Εξαίρεση αποτελεί η περιοχή της Κάρλας, όπου απουσιάζουν οι κεραμικές ύλες μόνο με μαρμαρυγία (ΛΜ) ή μόνο με ανοιχτόχρωμους κόκκους (ΛΑ) και η Λάρισα, η οποία δεν δίνει καμία από τις διακριτές ομάδες της συγκεκριμένης υποενότητας.

Συγκρίνοντας τις ομάδες κεραμικής ύλης της κόκκινης Α1 με την καστανή, δύο είναι οι παρατηρήσεις που κάνει κανείς:

1. Στην καστανή κεραμική δεν εντοπίστηκαν συνδυασμοί ομάδων, όπως αυτές που ανήκουν στην πρώτη ενότητα της κόκκινης Α1. Παρόλα αυτά οι ίδιες ομάδες εμφανίζονται μεμονωμένα σε όλες τις περιοχές.
2. Όλες οι διακριτές μεμονωμένες ομάδες της δεύτερης ενότητας εμφανίζονται σε όλες τις περιοχές και στα μεσαία και στα λεπτά, με μόνη εξαίρεση την κεραμική ύλη μόνο με μαρμαρυγία (ΛΜ), η οποία εμφανίζεται μόνο στα λεπτά και, όπως και στην κόκκινη, δεν υπάρχει στη Λάρισα. Η διαφοροποίηση με την κόκκινη κεραμική είναι ότι δύο από τις διακριτές ομάδες (ΛΑΣ, ΛΑ) δεν συναντιούνται στην καστανή.

Όπως, λοιπόν, φάνηκε από τα παραπάνω, η διάκριση κόκκινων-καστανών με μόνο κριτήριο το χρώμα είχε αποτέλεσμα.

Στην κατηγορία Α1-κλασικό έχουμε τους ίδιους συνδυασμούς ομάδων κεραμικής ύλης με την κόκκινη Α1 (ΛΜΑ/ΛΜΑΣ & ΜΜΑ/ΜΜΑΣ). Εντυπωσιακή είναι και εδώ η κοινή σύσταση πηλών σε όλες τις περιοχές. Πιο αναλυτικά, τρείς είναι οι ομάδες που εμφανίζονται:

- Η ομάδα συνδυασμού μαρμαρυγία με ανοιχτόχρωμους ή/και σκουρόχρωμους κόκκους στα λεπτά και στα μεσαία (ΛΜΑ/ΛΜΑΣ, ΜΜΑ/ΜΜΑΣ).
- Η ομάδα μόνο με μαρμαρυγία στα λεπτά (ΛΜ).
- Η ομάδα με μαρμαρυγία και ανοιχτόχρωμους κόκκους μόνο στα λεπτά (ΛΜΑ).

Στη Λάρισα η Α1-κλασικό δεν σχηματίζει ομάδες. Το στοιχείο αυτό, εάν δεν οφείλεται στο περιορισμένο δείγμα, είναι πιθανόν να σχετίζεται με συγκεκριμένες επιλογές των κεραμέων. Αντιπαραθέτουμε εδώ την έντονη παρουσία της στις νοτιότερες θέσεις της Λάρισας.

Εξετάζοντας την υπόλευκη κεραμική είναι εμφανής η κοινή χρήση κεραμικής ύλης και η κοινή τους πορεία με την Α1-κλασικό! Η μόνη διαφοροποίηση βρίσκεται στη διακριτή ομάδα με μαρμαρυγία, η οποία εκπροσωπείται μόνο στην Καρδίτσα (ΛΜ).

Περνώντας στη *διακοσμημένη* κεραμική η κατηγορία Α2, που περιλαμβάνει την εγχάρακτη ή εμπίεστη κεραμική, δεν εμφανίζεται συχνά. Τη βρίσκουμε μόνο στα Φάρσαλα, στις θέσεις Τσαγγλί και Ναρθάκι και στη Λάρισα, στη Ροδιά.

Από τις γραπτές κατηγορίες η Α3α, δηλαδή η κεραμική με το λευκό χρώμα πάνω σε κόκκινο φόντο, είναι επίσης σπάνια, αφού εμφανίζεται μόνο στον Αλμυρό και στη Λάρισα. Επιπλέον η εικόνα στο χάρτη δείχνει ότι η χρήση της είναι ευρύτερη στον Αλμυρό. Είναι πιθανόν να σχετίζεται με την κοινωνική ταυτότητα των κεραμέων της περιοχής, οι οποίοι χρησιμοποιούν εξίσου το λευκό όσο και το κόκκινο χρώμα στη διακόσμηση των αγγείων τους.

Εξετάζοντας όμως την κατηγορία Α3β με το κόκκινο χρώμα πάνω σε υπόλευκο φόντο είναι φανερό ότι πρόκειται για τη συχνότερη σε εμφάνιση γραπτή κεραμική (**εικ. 7**). Εντύπωση προκαλεί η παρουσία της σε όλες της θέσεις των Φαρσάλων και του Αλμυρού. Στην Καρδίτσα υπάρχει μόνο στη Μαγουλίτσα και στη Λάρισα μόνο στη Ροδιά. Δεν υπάρχει καθόλου στην Κάρλα. Η άλλη κατηγορία γραπτής κεραμικής με το κόκκινο χρώμα, η Α3γ, εμφανίζεται επίσης σε όλες τις περιοχές πλην της Κάρλας. Οι διαφοροποιήσεις αυτές στη χρήση των δύο παραπάνω κατηγοριών Α3β και Α3γ με το κόκκινο χρώμα σε σχέση με την κατηγορία Α3α με το λευκό χρώμα, υποδηλώνει ίσως την έκφραση μιας ιδιαίτερης προτίμησης των κεραμέων στο κόκκινο χρώμα και επομένως διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, πιθανόν

- τη συνειδητή επιλογή του κόκκινου χρώματος από τους κεραμείς σε συνάρτηση με τη συνειδητή προτίμηση των χρηστών-καταναλωτών ή
- την κοινή χρήση του κόκκινου χρώματος σε μικροκλίμακα ή σε μακροκλίμακα σε οικιακό ή σε κοινοτικό επίπεδο και επομένως το διαφορετικό κοινωνικό ρόλο για τις κατηγορίες γραπτής κεραμικής με το κόκκινο σε σχέση με εκείνες με το λευκό χρώμα ή
- την ευκολότερη πρόσβαση στο κόκκινο σε σχέση με το λευκό χρώμα.

Στις «διακοσμημένες» κατηγορίες ανήκει και η γνωστή ως «ξεστή» κεραμική, η οποία στο συνολικό δείγμα της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι πολύ σπάνια. Εμφανίζεται σε λίγες θέσεις στην Καρδίτσα, στη Λάρισα και στα Φάρσαλα. Η Κάρλα και ο Αλμυρός δεν έχουν τέτοια κεραμική.

Εξετάζοντας τώρα τις *ομάδες κεραμικής ύλης* που εντοπίστηκαν στις παραπάνω κατηγορίες, καταρχήν για την Α2 είναι αξιοσημείωτο ότι σε όλες τις περιοχές και τις θέσεις η κατηγορία αυτή δίνει μόνο λεπτά όστρακα και μόνο ένα είδος κεραμικής ύλης με μαρμαρυγία και ανοιχτόχρωμους κόκκους (ΛΜΑ).

Στην κατηγορία Α3β τονίζεται η κοινή παρουσία σε όλες τις θέσεις λεπτών οστράκων (**εικ. 8**) που ανήκουν σε δύο διακριτές υποενότητες:

1. Με ανοιχτόχρωμους κόκκους, πιθανόν ασβεστιούχους (ΛΑ).
2. Με μαρμαρυγία και ανοιχτόχρωμους ή ομάδα συνδυασμού μαρμαρυγία με ανοιχτόχρωμους ή/και σκουρόχρωμους κόκκους στα λεπτά και στα μεσαία (ΛΜΑ/ΛΜΑΣ), ομάδα την οποία βρίσκουμε σε μεγάλο ποσοστό και σε όστρακα κατηγοριών της μονόχρωμης κόκκινης κεραμικής (κόκκινη Α1 και Α1-κλασικό). Στη δεύτερη αυτή υποενότητα μόνο στον Αλμυρό (**εικ. 9**) η παραπάνω κατηγορία δίνει και μεσαία όστρακα (ΜΜΑ/ΜΜΑΣ). Η τελευταία ομάδα συναντάται και στα Φάρσαλα.

Η συγγενική της κατηγορία Α3γ στις περισσότερες υπό εξέταση θέσεις, όπου εμφανίζεται σχηματίζει κεραμική ύλη με μαρμαρυγία και ανοιχτόχρωμους κόκκους στα λεπτά όστρακα (ΛΜΑ) και είναι η ίδια με αυτή που σχηματίζει η κατηγορία Α2. Στην Καρδίτσα και στον Αλμυρό υπάρχει η ομάδα με την παραπάνω σύσταση, αλλά και με σκουρόχρωμους κόκκους (ΛΜΑΣ). Την ίδια ομάδα σχηματίζει και η «ξεστή» όπου και αν εμφανίζεται.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα της ανάλυσης με βάση τις κεραμικές ύλες που εντοπίστηκαν στη *μονόχρωμη* και στη *διακοσμημένη* κεραμική της ΑΝ και ΜΝ διαμορφώνονται σε τρία επίπεδα:

1. Στη σχέση των κατηγοριών μεταξύ τους, όπου επιβεβαιώνεται η αρχική διάκριση ανάμεσα στην κόκκινη Α1 κεραμική και στην καστανή. Επίσης επιβεβαιώνονται ομοιότητες ανάμεσα στον πηλό της κόκκινης Α1 και της Α1-κλασικό και ανάμεσα στον πηλό της Α1-κλασικό και της υπόλευκης.
2. Στη σχέση των ομάδων μεταξύ τους ανά κατηγορία, όπου εντοπίζονται όμοιες ομάδες, άρα και κεραμική ύλη και επομένως και χρήση ίδιων πηλών ή στην αποκλειστική χρήση κάποιας κεραμικής ύλης σε ορισμένες κατηγορίες.
3. Στην πλήρη απουσία κάποιων κατηγοριών σε ορισμένες περιοχές.

Η ανάλυση της κεραμικής που προηγήθηκε δείχνει ότι:

- Υπάρχουν κοινές ομάδες κεραμικής ύλης ανάμεσα στις κατηγορίες που συναντάμε, είτε μονόχρωμες είτε διακοσμημένες, σε διαφορετικές περιοχές ή θέσεις, επομένως οι κεραμείς χρησιμοποιούν συγκεκριμένους πηλούς για συγκεκριμένες κατηγορίες μέσα στην ίδια κοινότητα, αλλά και έξω από αυτήν. Επομένως υπάρχει συγκεκριμένη τεχνική για την κατασκευή ενός συγκεκριμένου προϊόντος. Είναι πιθανόν η ομοιότητα αυτή να δηλώνει κάποια συγγενική σχέση ανάμεσα στα μέλη μιας ή περισσότερων κοινοτήτων ή την αίσθηση της κοινοτικής σε σχέση με την ατομική παραγωγή ή ότι ο κεραμέας δέχεται κοινωνικό περιορισμό στην κατασκευή συγκεκριμένων αγγείων. Επίσης σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να παίζει ρόλο και η γειτνίαση των διαφορετικών κοινοτήτων ή η εντοπιότητα των κατοίκων τους.
- Η χρήση της ίδιας κεραμικής ύλης ανάμεσα σε κάποιες κατηγορίες στην ίδια περιοχή ή στην ίδια θέση μπορεί να δηλώνει περιορισμό ελεγχόμενο ή μη στην πρόσβαση πρώτων υλών, αλλά και την κοινωνική ταυτότητα των κεραμέων στους οικισμούς όπου αυτή εμφανίζεται. Επίσης μπορεί να δηλώνει την συνέχεια μιας παράδοσης από τη μία γενιά στην άλλη ή από τη μία οικογένεια στην άλλη λόγω συγγένειας ή άλλης σχέσης.
- Η χρήση διαφορετικής κεραμικής ύλης ανάμεσα σε κάποιες κατηγορίες, στις ίδιες ή σε διαφορετικές θέσεις ή περιοχές, μπορεί να δηλώνει την ετερογένεια που υπάρχει μέσα και έξω από τον οικισμό και κάποιον πιθανό ανταγωνισμό στην πρόσβαση ή στη χρήση κάποιων πηλών[31] ή ίσως την αλλαγή ή μετατροπή στις τεχνικές παραγωγής κάποιας συγκεκριμένης κατηγορίας για κοινωνικούς λόγους[32].

31. Ο Jones λέει (2002, 130) ότι «οι άνθρωποι εμπλέκονται στη γη μέσω των δικαιωμάτων πρόσβασης ή ιδιοκτησίας στους πόρους».

32. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ το αρχικό κεραμικό σώμα είναι το ίδιο, μπορεί μερικές φορές να αλλάζει μόνο

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Έχει υποστηριχθεί ότι με τη χρήση αναλυτικών μεθόδων στη μελέτη του υλικού πολιτισμού δημιουργούμε μια απόσταση ανάμεσα στις κοινωνικές πρακτικές του παρελθόντος και στην ύλη, υποβάλλοντάς την σε μια σειρά εργαστηριακών μετατροπών. Την απόσταση αυτή καλούμαστε να καλύψουμε ερμηνεύοντας τα πράγματα. Για να γίνει όμως αυτό θα πρέπει κανείς να προσέχει όχι μόνο ποιο είδος ανάλυσης θα εφαρμόσει, αλλά και το πώς θα ερμηνεύσει την κάθε ανάλυση χωριστά. Όσο πιο αναλυτική είναι μία μέθοδος, τόσο περισσότερα μαθαίνουμε για την κεραμική που αναλύουμε. Επίσης θα πρέπει να επιλέγει κανείς ποια τεχνική ανάλυσης είναι καλύτερη για εφαρμογή στη μικρο-κλίμακα και ποια στη μακρο-κλίμακα.

Είναι γνωστό ότι στην ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα η μελέτη της κεραμικής των νεολιθικών χρόνων της Θεσσαλίας έχει παρελθόν και παρόν και είναι σίγουρο ότι παρά τις δυσκολίες θα έχει και μέλλον. Με όλα τα παραπάνω υπόψη και έχοντας ένα «καλό» αντιπροσωπευτικό δείγμα κεραμικού υλικού από τις έρευνες του 20ου αιώνα στο θεσσαλικό χώρο, τα μελλοντικά σχέδια περιλαμβάνουν την πετρογραφική ανάλυση πηλού για τη διερεύνηση θεμάτων παραγωγής, προέλευσης ή διακίνησης της κεραμικής, αλλά και τη διερεύνηση θεμάτων που αφορούν στη χρήση της. Στα ίδια αυτά σχέδια ανήκει και ένα πρόγραμμα που βρίσκεται σε εξέλιξη. Αφορά πειραματικές, μη καταστροφικές αναλύσεις επίθετης πάστας και χρωστικών σε νεολιθικά όστρακα. Οι αναλύσεις γίνονται με το φασματόμετρο φθορισιμετρίας ακτίνων Χ (XRF) που διαθέτει το Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ και το οποίο αποτελεί πολύτιμο μέσο για την ανίχνευση στοιχείων ως προπομπός στην επεξεργασία της κεραμικής ύλης με τη βοήθεια πιο σύνθετων αναλύσεων.

Με τη συγκεκριμένη εργασία έγινε μια προσπάθεια να δοθούν ερμηνείες μέσα από την αναλυτική επεξεργασία δεδομένων της ΑΝ και ΜΝ περιόδου που για πολύ καιρό βρίσκονταν στο σκοτάδι. Φάνηκε, με άλλα λόγια, η κοινωνική τους διάσταση, ενώ η κεραμική ως μέρος του υλικού πολιτισμού απέκτησε πολλούς διαφορετικούς ρόλους μέσα από τη συζήτηση. Και εάν θέλαμε να της δώσουμε κάποιους πιο σύγχρονους χαρακτηρισμούς, οι οποίοι βοηθούν στο να αποκτήσουν τα ζητήματα του παρελθόντος μια αμεσότητα, θα λέγαμε ότι είναι: επικοινωνιακή, νεωτεριστική, κοσμογονική, χρήσιμη και πάντα «στη μόδα».

το τέλειωμα της επιφάνειας (σύγκρινε κεραμική ύλη της μονόχρωμης κόκκινης Α1-κλασικό με την εγχάρακτη Α2 και την διακοσμημένη κόκκινη Α3γ.

Ο Jones (2002, 131) τονίζει ότι «δύο διακριτά στρώματα συνδέονται με την πρωτογενή και δευτερογενή παραγωγή. Η μνήμη που συνδέεται με την πρωτογενή παραγωγή», δηλαδή την κεραμική ύλη, «παραμένει κρυμμένη και πρέπει να διατηρηθεί και να μεταφερθεί από το ένα άτομο στο άλλο μέσω της διδασκαλίας και της μάθησης, ενώ η μνήμη που συνδέεται με τη δευτερογενή παραγωγή», δηλαδή το τέλειωμα της επιφάνειας, «είναι ιδιαίτερα ορατή και κοινοποιείται με οπτική παρατήρηση».

SUMMARY

UNRAVELING THE TRANGLE OF PREHISTORY

Vasso Rondiri

Ceramic technology has been recognized as a medium for understanding the role of ancient pottery in the material culture of prehistoric societies. Ceramic studies are focusing on the role of the technicians in an attempt to investigate social identities behind technology through their technological choices leading to their final product.

The ceramic material covering the neolithic research of the 20th century in Thessaly is trying to throw light on aspects of pottery technology through different issues arising from the macroscopic examination of its characteristics. The main issue of the present article is the discussion of the results deriving from the study of the Middle Neolithic ceramic material from surveys or excavations of different sites in the Thessalian plain. It forms an effort to answer questions concerning neolithic pottery technology and production by giving social meaning to relations and actions of the past.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bourdieu P., 1977. *Outline of Theory and Practice*, Cambridge.

Brumfiel E.M., 2000. On the archaeology of choice: agency studies as a research, στο M.-A. Dobres & J. Robb (επιμ.), *Agency in Archaeology*, London, 249-256.

Dobres M.-A., 1995. Gender and prehistoric technology: on the social agency of technical strategies, *World Archaeology* 27, 25-49.

Dobres M.-A. (επιμ.), 2000. *Technology and social agency*, Oxford.

Halstead P., 1999. Neighbours from hell? The household in Neolithic Greece, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield, 77-95.

Jones A., 1997. A biography of ceramics: food and culture in Late Neolithic Orkney, Glasgow (αδ. διδ. διατριβή).

Jones A., 2002. *Archaeological theory and scientific practice*, Cambridge.

Κυριατζή Ε., 2000. *Κεραμεική τεχνολογία και παραγωγή. Η κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη* (αδ. διδ. διατριβή).

Κωτσάκης Κ., 1983. *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση: προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Κωτσάκης Κ., 2008. Υλικός πολιτισμός και ερμηνεία στη σύγχρονη αρχαιολογική θεωρία, στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του* παρελθόντος, Αθήνα, 31-65.

Latour B., 1991. *We have never been modern*, Harvard (αδ. διπλωματική εργασία).

Latour B., 1999. *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*, Cambridge Mass.

Lechtman H., 1977. Style in technology: some early thoughts, στο H. Lechtman & R.S. Merrill (επιμ.), *Material culture: styles, organization and dynamics of technology*, St. Paul, Minnesota, 3-20.

Lemonnier P., 1993. Introduction, στο P. Lemmonier (επιμ.), *Technological choices: transformations in material culture since the Neolithic*, London, 1-35.

techniques, στο P. Lemonnier (επιμ.), *Technological choices: transformations in material culture since the Neolithic*, London, 238-288.

Pentedeka A., 2011. Links of clay in Neolithic Greece. The case of Platia Magoula Zarkou, στο A. Brysbaert

(επιμ.), *Tracing prehistoric social networks through technology. A diachronic perspective on the Aegean*, London, 106-125.

Πεντεδέκα Α., 2008. *Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Pentedeka A. – Kotsakis K., 2008. Thin sectioning neolithic identities: the red monochrome ware (A1) from Middle Neolithic Sesklo, Thessaly, στο Y. Facorellis – N. Zacharias – K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Resaerch Foundation, Athens, 28-31 May 2003*, Oxford, 305-311.

Reinders R. - Karimali L. - Prummel W. - Rondiri V. - Tzevelekidi V. - Wijnen M., 2009. The Neolithic site of Kamara in the Sourpi plain (Thessaly, Greece), *Pharos* 15 (2007). 59-136

Ροντήρη Β., 2006. Η νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας. Τεχνολογία και Διαχρονικότητα, *ΑΕΘΣΕ* 2, 41-51.

Ροντήρη Β., 2009. *Θεσσαλική νεολιθική κεραμική. Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Τσούντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

S.E., 1993. Giving the potter a choice: conceptual aspects of pottery

Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1980. Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, Μέρος Α΄, *Ανθρωπολογικά* 1, 118-129.

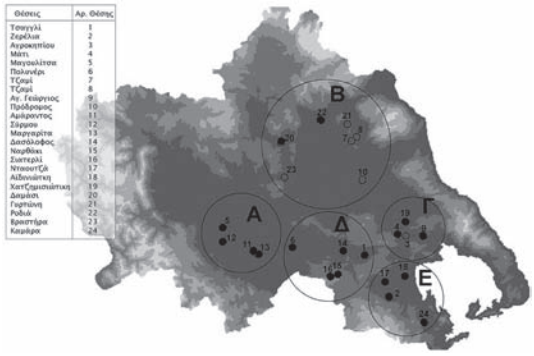
Εικ. 1. Μονόχρωμο αγγείο της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου από το Αχίλλειο Φαρσάλων (Φωτογραφικό αρχείο ΙΓ΄ ΕΠΚΑ).

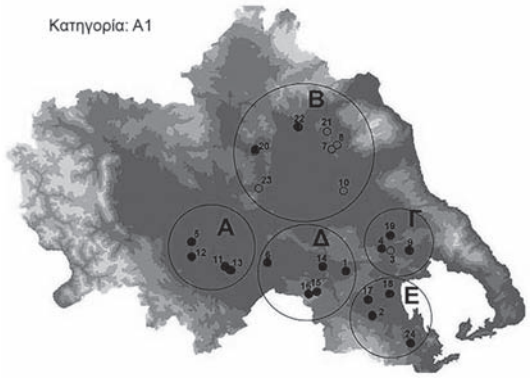
Εικ. 2. Γραπτό αγγείο του «πυκνού ρυθμού» από την Τζάνη Μαγούλα Καρδίτσας και μονόχρωμο αγγείο της κατηγορίας Α1-κλασικό με το «μεταλλικό ήχο» από το Σέσκλο (Φωτογραφία: Δ. Ζαφείρης).

Θέσεις	Αρ. θέσης	Α1	Α1 – κλασ.	Καστανά	Υπόλευκα	Α2	Α3α	Α3β	Α3γ	Α3δ–ε	Α4	Α5α
Τσαγγλί	001	√	√	√	√	√		√	√	√		
Ζερέλια	002	√	√	√				√	√			
Μαγ. Αγροκηπίου	003	√										
Μαγ. Μάτι	004	√	√									
Μαγουλίτσα	005	√	√	√	√			√	√	√		√
Πολυνέρι	006	√						√				
Μαγ. Αμάραντος	011	√	√	√								
Μαγ. Σύρμου	012	√	√	√					√			
Μαγ. Μαργαρίτα	013	√	√	√								
Δασόλοφος	014	√	√	√	√			√				√
Ναρθάκι	015	√	√	√	√	√		√	√			√
Σιατερλί	016	√		√				√				
Νταουτζά	017	√	√	√				√	√			
Μαγ. Αϊδινιώτικη	018	√	√	√				√			√	√
Μαγ. Χ''μησιώτικη	019	√	√	√								
Μαγ. Δμάσι	020	√	√	√	√	√			√	√		
Μαγ. Ροδιά	022	√		√	√	√	√	√	√			
Καμάρα	024	√	√	√	√		√	√	√			√

Εικ. 3. Οι κεραμικές κατηγορίες της Αρχαιότερης και της Μέσης Νεολιθικής περιόδου και οι υπό εξέταση θέσεις, στις οποίες εμφανίζονται (Ροντήρη 2009).

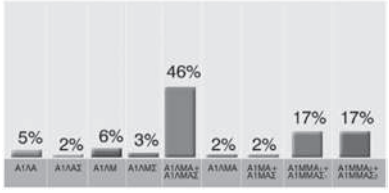
Εικ. 4. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις γεωγραφικές ζώνες και τις υπό εξέταση νεολιθικές θέσεις (Ροντήρη 2009).

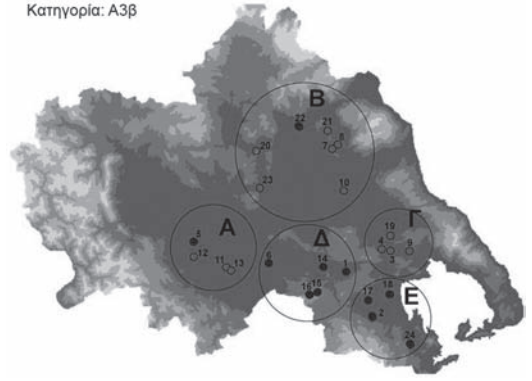
Εικ. 5. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις γεωγραφικές ζώνες και τις υπό εξέταση νεολιθικές θέσεις στις οποίες εμφανίζεται η κόκκινη Α1 κεραμική (Ροντήρη 2009).

Κατηγορία: Α1

Ομάδες	Αρ. Δείγματων	Ποσοστό %
Α1ΑΑ	25	5
Α1ΑΑΣ	10	2
Α1ΑΜ	34	6
Α1ΑΜΣ	16	3
Α1ΑΜΑ+ Α1ΑΜΑΣ	265	46
Α1ΑΜΑ	14	2
Α1ΜΑ+ Α1ΜΑΣ	14	2
$A1MMA_1$ + $A1MMAS_1$	99	17
$A1MMA_2$ + $A1MMAS_2$	99	17
ΣΥΝΟΛΟ	576	100

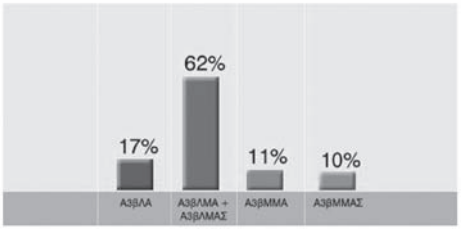
Εικ. 6. Πίνακας και γράφημα της κεραμικής κατηγορίας Α1 με τα ποσοστά εμφάνισης των δειγμάτων ανά ομάδα κεραμικής ύλης (Ροντήρη 2009).

Εικ. 7. Χάρτης της Θεσσαλίας με τις γεωγραφικές ζώνες και τις υπό εξέταση νεολιθικές θέσεις στις οποίες εμφανίζεται η κόκκινη Α1 κεραμική (Ροντήρη 2009).

Κατηγορία: Α3β

Ομάδες	Αρ. Δειγμάτων	Ποσοστό %
Α3βΑΑ	11	17
Α3βΛΜΑ + Α3βΛΜΑΣ	42	62
Α3βΜΜΑ	8	11
Α3βΜΜΑΣ	7	10
ΣΥΝΟΛΟ	68	100

Εικ. 8. Πίνακας και γράφημα της κεραμικής κατηγορίας Α3β με τα ποσοστά εμφάνισης των δειγμάτων ανά ομάδα κεραμικής ύλης (Ροντήρη 2009).

Εικ. 9. Η νεολιθική θέση «Μαγούλα Ζερέλια» στην περιοχή Αλμυρού δείγματα της οποίας περιλαμβάνονται στην υπό εξέταση κεραμική από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου (Φωτογραφία: Κ. Βουζαξάκης).

ΤΥΠΟΙ ΔΙΧΡΩΜΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ηρώ Μαθιουδάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ερευνώντας τύπους κεραμεικής, που παράγονταν σε διάφορες θέσεις συνήθως μακριά από τα γνωστά κέντρα κεραμεικής, ερχόμαστε συχνά αντιμέτωποι με ιδιαίτερους τρόπους διακόσμησης. Πλάι σε άβαφη ή διακοσμημένη με ένα χρώμα κεραμεική βρίσκουμε ενίοτε δίχρωμους ή πολύχρωμους τύπους και καλούμαστε να προσδιορίσουμε την κεραμεική παράδοση στην οποία ανήκουν, την αντίστοιχη μονόχρωμη εκδοχή τους. Στην παρούσα ανακοίνωση γίνεται προσπάθεια ταύτισης τέτοιων τύπων και της κεραμεικής παράδοσης στην οποία ανήκουν με βάση κυρίως τεχνοτροπικά κριτήρια, αλλά και τις υπάρχουσες πληροφορίες των αναλυτικών προσεγγίσεων. Η περιοχή που μας ενδιαφέρει είναι η Θεσσαλία και η Στερεά Ελλάδα της Μέσης και πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Η σύγκριση των δίχρωμων τύπων γίνεται εδώ για δύο λόγους. Κατά πρώτον γιατί μας επιτρέπει τον εντοπισμό επιδράσεων μεταξύ διαφορετικών θέσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου και, κατά δεύτερον, γιατί παρέχει στοιχεία χρονολόγησης σημαντικά για τη μελέτη κλειστών κεραμεικών συνόλων. Ας φέρουμε στο νου μας επ᾽ αυτού το παράδειγμα της λεγόμενης «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμεικής, που τοποθετείται πλέον με ασφάλεια στην πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού χρονολογώντας από εδώ και στο εξής σύνολα από τα οποία απουσιάζει η πρώιμη Μυκηναϊκή κεραμεική.

Η ΓΡΑΠΤΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ: ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΜΦΩΝΙΕΣ

Γνωρίζουμε ότι η επικρατούσα κεραμεική στην κεντρική Ελλάδα ήταν η Μινυακή, καθώς και τύποι χρηστικής και ακόσμητης κεραμεικής. Εμείς θα ασχοληθούμε εδώ με ορισμένες κατηγορίες της αμαυρόχρωμης κεραμεικής, που αντιπροσωπεύει συνήθως ένα μικρό ποσοστό επί του συνόλου. Στον οικισμό της Κίρρας, επί παραδείγματι, η αμαυρόχρωμη κεραμεική βρίσκεται σε ποσοστό 2%. Ένα μικρό, επομένως, ποσοστό κεραμεικής διακοσμείται με αμαυρό χρώμα κι ένα ακόμη μικρότερο με δύο χρώματα.

Την ίδια στιγμή στις γειτονικές Κυκλάδες στην Κέα, και ακόμη περισσότερο στη Θήρα και τη Φυλακωπή τύποι κεραμεικής με περίτεχνη δίχρωμη διακόσμηση διαμόρφωναν τον κανόνα[1]. Η αλήθεια είναι πως θα αναμέναμε μια επίδραση από τις θέσεις αυτές και στον ηπειρωτικό χώρο κάπως νωρίτερα από τις αναγνωρισμένες επιδράσεις στην «ηπειρωτική πολύχρωμη» της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού[2]. Θα αναμέναμε να εντοπίσουμε κυκλαδικές επιδράσεις στην κεραμεική της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας, θεωρώντας πως το δημοφιλές κυκλαδικό προϊόν άφησε τη σφραγίδα του σε σύγχρονους ηπειρωτικούς κεραμεικούς τύπους τόσο τεχνοτροπικά όσο και τεχνολογικά.

Η χρήση δύο χρωμάτων στη διακόσμηση εμφανίζεται στον ηπειρωτικό χώρο κατά την πρώιμη ΜΕΧ. Σχετικά παραδείγματα από τη Λέρνα, φέρουν σκούρα καστανή βαφή μαγγανίου σε συνδυασμό με μια δεύτερη βαφή ερυθρωπού χρώματος από οξείδια του σιδήρου, που είναι συνήθως παχύτερη, αλλά δε διατηρεί-

1. Nikolakopoulou κ.ά. 2008, 317-319, εικ. 32.6: c, g, h, 2010, εικ. 21.2. Papagiannopoulou 2008, εικ. 40.27, 40.29. Barber 2007, 205, πίν. 25e, 2008, πίν. 20: 698-699.

2. Μαθιουδάκη 2011, 97-98. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Wright 2010, 814.

ται καλά[3]. Τα σχήματα των αγγείων στα οποία εφαρμόζεται η διακόσμηση αυτή είναι μικρά κλειστά αγγεία ή λεκάνες διακοσμημένα με σειρές μελανών ρόμβων ή τριγώνων, που πλαισιώνονται από δίχρωμες ταινίες. Πρόκειται στην ουσία για τη δίχρωμη εκδοχή τύπων διακοσμημένων συνήθως με ένα μόνο χρώμα βαφής. Η πρώιμη αυτή δίχρωμη τεχνοτροπία διαρκεί – τουλάχιστον στη Λέρνα – μέχρι τα υστερότερα στάδια της φάσης VA, που ανταποκρίνεται στην ΜΕ Ι περίοδο, αλλά δεν συνεχίζει από την φάση αυτή και ύστερα[4].

Η δίχρωμη διακόσμηση συναντάται έκτοτε σε διάφορες κατηγορίες κεραμεικής, λαμβάνοντας κάποιες φορές τον χαρακτήρα του συρμού και ορίζοντας συγκεκριμένες τεχνοτροπίες, όπως εκείνη της «ηπειρωτικής πολύχρωμης». Σε αυτές συμπεριλαμβάνεται η λεγόμενη «πολύχρωμη κεραμεική με λευκό επίχρισμα», που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αγ. Ειρήνη Κέας, αν και πρόκειται κυρίως για χονδροειδή χειροποίητη κεραμεική με βασικό σχήμα το βαρελόσχημο πιθάρι[5].

Είναι λογικό, η διάθεση πειραματισμού στη διακόσμηση των αγγείων να είναι εντονότερη, όταν πρόκειται για την πιο εξεζητημένη εκδοχή ορισμένων ήδη γνωστών κεραμεικών τύπων. Όταν, δηλαδή, οι τεχνολογικές μέθοδοι στην κατασκευή ενός αγγείου παγιώνονται και η διάθεση πειραματισμού μεταφέρεται πλέον σε άλλα πεδία, όπως στη γραπτή διακόσμηση. Η πολυχρωμία είθισται να εφαρμόζεται σε προχωρημένη φάση εξέλιξης ενός κεραμεικού τύπου, εκφράζοντας ίσως τάσεις καινοτομίας, που στόχευαν στην ανανέωση των κεραμεικών δεδομένων. Προκύπτει επίσης ύστερα από συνδυασμό – ή έστω υιοθέτηση στοιχείων – δύο ή περισσοτέρων παραδόσεων, όπως στην περίπτωση της «ηπειρωτικής πολύχρωμης», όπου σχήματα της άβαφης έντριπτης διακοσμούνται με μοτίβα της αμαυρόχρωμης κεραμεικής.

Η λεπτομερής εξέταση της κεραμεικής επιμέρους θέσεων της Στερεάς Ελλάδας δεν αποκλείεται να ανασύρει νέους δίχρωμους ή πολύχρωμους ρυθμούς από την αφάνεια. Επίσης, δεν είναι λίγες οι θέσεις που αντέγραφαν ή μιμούνταν τη βοιωτική «ηπειρωτική πολύχρωμη» κεραμεική σε τοπικά σχήματα και πηλούς με αποτέλεσμα οι δίχρωμες ή πολύχρωμες κατηγορίες να αυξάνονται, ενώ στην ουσία αποτελούν τοπικές εκδοχές συγκεκριμένων πρωτοτύπων. Πρόκειται για μια μεταβατική εποχή, όπου σχεδόν όλοι οι τύποι κεραμεικής διακοσμημένης με ένα χρώμα είχαν επίσης τη δίχρωμη εκδοχή τους.

Ποιοι είναι, όμως, οι δίχρωμοι τύποι της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας; Εκτός από τους ευρέως διαδεδομένους τύπους της Μινυακής ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια πληθώρα κεραμεικών κατηγοριών, οι περισσότερες εκ των οποίων έχουν περιορισμένη διάδοση. Αναφερόμαστε κυρίως στις επιμέρους κατηγορίες αμαυρόχρωμης κεραμεικής με τις συχνές τοπικές διαφοροποιήσεις της.

ΤΥΠΟΙ ΔΙΧΡΩΜΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Η έκταση της κεντρικής αυτής περιοχής, του πυρήνα της ηπειρωτικής Ελλάδας, υποδηλώνει την παρουσία πολλών ανεξάρτητων κεραμεικών τύπων που φέρουν διακόσμηση δύο ή περισσότερων χρωμάτων. Από τον French και την πραγματεία του *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece* γνωρίζουμε τις κατηγορίες κεραμεικής της κεντρικής Στερεάς Ελλάδας[6]. Ο τρόπος παρουσίασης του υλικού αφήνει, ωστόσο, αρκετά ερωτήματα. Τηρώντας τις βασικές γραμμές των Wace και Blegen, ο French δημιούργησε νέα ορολογία διαχωρίζοντας στην ουσία τις παλιές κατηγορίες κεραμεικής. Στο γεγονός αυτό οφείλεται σε κάποιο βαθμό η αδυναμία σύλληψης της μεσοελλαδικής κεραμεικής ως σύνολο, εφόσον μάλιστα η κατηγοριοποίηση του French έγινε με βάση ετερόκλητα στοιχεία.

Σε όλη τη διάρκεια της ΜΕΧ, η αμαυρόχρωμη διακόσμηση συνοδεύει συνήθως μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους αγγεία, όπως πίθους, αμφορείς και πρόχους, ενώ το ρεπερτόριο των μικρών σχημάτων καλύπτεται από τις κατηγορίες της Μινυακής κεραμεικής. Ένα μεγάλο μέρος της αμαυρόχρωμης κεραμεικής ανήκει στην κατηγορία της λεγόμενης Δ1Β, ενώ σημαντικό, επίσης, ποσοστό συνιστά τη λεπτότεχνη γραπτή κεραμεική με έντριπτη επιφάνεια για την οποία δεν έχει βρεθεί ακόμη ικανοποιητική και ευρέως αποδεκτή ονομασία· αναφέρεται συνήθως ως διακοσμημένη Μινυακή κεραμεική και εντάσσεται στην ευρύτερη αυτή κατηγορία[7].

3. Zerner 1978, 151, εικ. 5.7, εικ. 6.6.
4. Zerner 1978, 194.
5. Overbeck 1989, 10, πίν. 51.AE.7, 60.21-22, 61.AR.5. Davis – Williams 1981, 294-295.
6. French 1972, 24-36.
7. Sarri 2007, 152, 2010, 77-78.

Χαρακτηριστικοί στερεοελλαδικοί οικισμοί, από τους πλέον γνωστούς, είναι ο Ορχομενός, η Εύτρηση και η Κίρρα. Ασφαλώς υπάρχουν πολλοί περισσότεροι, μεταξύ των οποίων κάποιοι νέοι στη βιβλιογραφία, όπως ο Μήτρος Λοκρίδας[8]. Τα στοιχεία εξ αυτών, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την παρουσία τύπων διακοσμημένης κεραμεικής, είναι σύνθετα, ενώ είναι προφανές ότι ο καθένας παρήγαγε τους δικούς του τύπους κεραμεικής (**εικ. 1**)[9]. Μπορούμε, ωστόσο, να πούμε ότι κατά τη ΜΕΧ, οι τύποι που έφεραν ενίοτε διακόσμηση δύο χρωμάτων ήταν η Δ1Β και η λεπτότεχνη γραπτή έντριπτη[10]. Από το οικόπεδο Σουλτάνη της Κίρρας έχουμε δείγματα Δ1Β κεραμεικής διακοσμημένης με δύο χρώματα που χρονολογούνται στη ΜΕ ΙΙ περίοδο (**εικ. 2**)[11]. Το ποσοστό στο οποίο συναντάται η διακοσμητική αυτή εκδοχή είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Τα μοτίβα είναι ίδια με εκείνα που απαντούν στη μονόχρωμη εκδοχή, όπως σειρές διαγραμμισμένων ρόμβων και τριγώνων, πολλαπλές γραμμές ζιγκ-ζαγκ κ.ά., ενώ το επικρατέστερο σχήμα είναι η πρόχους, χωρίς να λείπουν οι σκύφοι και οι αμφορείς. Το ερυθρό χρώμα χρησιμοποιείται στην πλήρωση των μοτίβων, ενώ το κύριο διακοσμητικό θέμα, οι σειρές ρόμβων ή τριγώνων, διαμορφώνεται με μελανό. Στην Κίρρα η Δ1Β φέρει συνήθως στιλπνή ερυθρή επιφάνεια, όπως ακριβώς η αντίστοιχη κεραμεική από τα Πευκάκια.

Εντύπωση προκαλεί η εύρεση δίχρωμων τύπων Δ1Β κεραμεικής από την Κίρρα και ενδεχομένως άλλες θέσεις. Η γνωστή αυτή κατηγορία δεν είναι τόσο ομοιογενής όσο θεωρούνταν στο παρελθόν, τουλάχιστον όσον αφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας και το χρώμα του πηλού, γεγονός που δηλώνει την ανεξάρτητη τοπική παραγωγή της σε διάφορες θέσεις της κεντρικής και βόρειας Στερεάς Ελλάδας, στα Φάρσαλα, τη Φθιώτιδα και κυρίως την κοιλάδα του Σπερχειού[12]. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν οι αναλύσεις του πηλού, που έγιναν προσφάτως από τους Maran και Mommsen[13]. Τεχνοτροπικά μπορούμε να ταυτίσουμε την κεραμεική αυτή κατηγορία εύκολα, ιδίως όταν παρουσιάζεται στους γνωστούς συνδυασμούς σχήματος-διακόσμησης. Η Δ1Β κεραμεική συνηγορεί υπέρ της πολιτισμικής εγγύτητας περιοχών όπως η Φωκίδα και η Φθιώτιδα λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη εμπορικών δρόμων που συνέδεαν τις περιοχές αυτές[14].

Η κατάσταση αλλάζει στην αρχή της ΥΕΧ με την εμφάνιση της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμεικής, που διαμορφώνεται κάτω από κυκλαδική επίδραση (**εικ. 3**)[15]. Στην περίπτωση της «ηπειρωτικής πολύχρωμης» έχουμε ένα πλήρες ρεπερτόριο μικρών και μεγάλων σχημάτων[16]. Τα μοτίβα είναι κυρίως γεωμετρικά. Το κυριότερο είναι η «τριπλή οριζόντια ζώνη», η πλατιά ερυθρή ζώνη που πλαισιώνεται από δύο λεπτότερες μελανές. Οι δίχρωμες αυτές ζώνες ορίζουν συνήθως το χώρο διακόσμησης που περιορίζεται στον ώμο. Η «ηπειρωτική πολύχρωμη» αποτελεί τη φυσική συνέχεια, την πολύχρωμη εκδοχή, της προηγούμενης γραπτής έντριπτης κεραμεικής. Για το λόγο αυτό εντοπίζεται σε μεγάλο αριθμό θέσεων της Στερεάς Ελλάδας (**εικ. 4, 5**). Η διαχρονική πορεία των δύο επικρατέστερων ρυθμών, της Δ1Β και της λεπτότεχνης γραπτής έντριπτης κεραμεικής, φανερώνει τη σταδιακή επικράτηση της δεύτερης καθώς μεταβαίνουμε από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

ΤΥΠΟΙ ΔΙΧΡΩΜΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Στη Θεσσαλία έχουν επίσης ταυτιστεί αρκετοί ανεξάρτητοι τύποι κεραμεικής. Στην ευρύτερη περιοχή ο Maran αναγνώρισε δεκαεπτά ποικιλίες αμαυρόχρωμης κεραμεικής, ορισμένες μάλιστα δίχρωμης[17]. Κατά τη ΜΕΧ, η αμαυρόχρωμη διακόσμηση συνοδεύει και στη Θεσσαλία αγγεία μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, κυρίως πρόχους και αμφορείς[18], ενώ τα αγγεία μικρού μεγέθους είναι συνήθως έντριπτα και ακόσμητα με τις

8. Kramer-Hajos – O'Neill 2008, 200, εικ. 24.

9. Rutter 2007, 36. Voutsaki 2010, 105.

10. Goldman 1931, πίν. XVI. 3, 7-8. Sarri 2010, πίν. 3.12, 28.1, 4, 56.10-11, 62.1.

11. Η γράφουσα είχε τη δυνατότητα να δει την κεραμεική του οικοπέδου Σουλτάνη στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος σε συνεργασία με την Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Δέσποινα Σκορδά (2010-2011).

12. Maran 1992, 286, εικ. 24. Dakoronia 2010, 578, εικ. 11. Παπακωνσταντίνου – Σακκάς 2010, 590, εικ. 3. Σταμούδη 2010, 564, εικ. 2στ.

13. Maran 2007, 171. Mommsen κ.ά. 2001, 347.

14. Kase 1973 74-75, fig. 1. Mountjoy 1990, 254-256.

15. Μαθιουδάκη 2011, 97-98.

16. Mathioudaki 2010, 625.

17. Maran 1992.

18. Maran 1992, 125, 150, πίν. 80-81.

χαρακτηριστικές διχαλωτές λαβές. Ένα μεγάλο μέρος της αμαυρόχρωμης κεραμεικής ανήκει στην κατηγορία της λεγόμενης Δ1Β, της οποίας δεν απουσιάζουν και δίχρωμα δείγματα[19].

Τα τελευταία χρόνια έχει προβληθεί η ενδιαφέρουσα διακοσμημένη κεραμεική από τη Θεσσαλία γνωστή ως «Μαγνησιακή πολύχρωμη», που βρίσκεται σε σημαντική ποσότητα στα Πευκάκια (**εικ. 6**)[20]. Η κεραμεική αυτή θεωρείται υποκατηγορία της λεπτότεχνης αμαυρόχρωμης με ανοικτόχρωμη στιλβωμένη επιφάνεια ή επίχρισμα, της δεύτερης συχνότερης κεραμεικής κατηγορίας των Πευκακίων. Στη «Μαγνησιακή πολύχρωμη» ανήκουν κυρίως στάμνοι με διακόσμηση δίχρωμων ταινιών στο λαιμό και διαγραμμισμένα χιαστί μοτίβα στον ώμο (**εικ. 7**), αλλά και λοξότμητες πρόχοι και λεκάνες. Η χρήση δύο χρωμάτων γίνεται μόνο στο λαιμό των αγγείων. Η κεραμεική αυτή έχει έντονη παρουσία στην πρώιμη και μέση φάση της περιόδου 6 των Πευκακίων, που συμπίπτει με την ώριμη ΜΕ ΙΙ περίοδο, αλλά έχει ήδη ξεκινήσει στη φάση 5. Ο Maran θεωρεί ότι πηγή έμπνευσης στη διακόσμηση αποτέλεσε σύμφωνα με τεχνοτροπικά κριτήρια η κεραμεική παραγωγή της σύγχρονης Αίγινας με μικρές παραλλαγές και προτιμήσεις στο θεματολόγιο[21].

Είναι προφανές πως κάθε περιοχή υιοθετούσε στοιχεία του συρμού, όπως τα δημοφιλή αιγινήτικα μοτίβα, με τα οποία δημιουργούσε ενδιαφέροντες υβριδικούς τύπους. Το κύριο μοτίβο της «Μαγνησιακής πολύχρωμης», τα χιαστί διαγραμμισμένα τρίγωνα, διατηρείται στην τοπική κεραμεική και σε υστερότερες περιόδους[22], ενώ απαντά και σε θέσεις της Στερεάς Ελλάδας, όπως τον Ορχομενό[23], το Μήτρο Λοκρίδας[24], την Κίρρα[25], και την Καλογερόβρυση Ευβοίας[26].

Η δυναμική παρουσία του δίχρωμου ρυθμού της Στερεάς Ελλάδας, της «ηπειρωτικής πολύχρωμης», κατά την ΥΕΧ δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάσει την κεραμεική παραγωγή της Θεσσαλίας με τη διαμόρφωση αντίστοιχων ρυθμών. Πλάι σε θεσσαλικούς τύπους αμαυρόχρωμης κεραμεικής, όπως τη «Μαγνησιακή πολύχρωμη», συναντάμε κεραμεική διακοσμημένη με τα μοτίβα και την τεχνοτροπία της «ηπειρωτικής πολύχρωμης». Σχετικά παραδείγματα προέρχονται από το Διμήνι και τα Πευκάκια[27]. Είναι εμφανές πως όσο προχωράμε στην Ύστερη Χαλκοκρατία οι δύο τεχνοτροπίες είναι δύσκολο να διαχωριστούν, εφόσον το μοτίβο της «τριπλής οριζόντιας ζώνης» και οι στιλπνές κεραμεικές επιφάνειες έχουν πλέον καθιερωθεί.

Σημαντικό ποσοστό «ηπειρωτικής πολύχρωμης» κεραμεικής προέρχεται από το στρώμα της πρώιμης Ύστερης Εποχής του Χαλκού της οικίας Ι του Διμηνίου[28]. Στο ίδιο αρχαιολογικό περιβάλλον βρέθηκαν δύο στάμνοι που ανήκουν στους δύο διαφορετικούς ρυθμούς[29]. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν αγγεία της τοπικής κιτρινέρυθρης έντριπτης κεραμεικής, ακόσμητης ή διακοσμημένης με ένα χρώμα. Φαίνεται πως η «ηπειρωτική πολύχρωμη» στη Θεσσαλία αποτελεί έναν ακόμη τύπο αμαυρόχρωμης κεραμεικής που βαίνει παραλλήλως με άλλους, τοπικούς κυρίως, αμαυρόχρωμους ρυθμούς, ως προϊόν της ΥΕΧ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρατηρούμε, επομένως, συγκερασμό στοιχείων διαφόρων παραδόσεων με κύριες την αιγινήτικη, από την οποία εμπνέεται η αμαυρόχρωμη κεραμεική της Θεσσαλίας[30], και τη στερεοελλαδική που παρουσιάζει με τη σειρά της δύο ρεύματα, το αμιγώς τοπικό της Δ1Β κεραμεικής με κέντρο την κοιλάδα του Σπερχειού και το 'αττικο-βοιωτικό' της λεπτότεχνης γραπτής κεραμεικής με έντριπτη επιφάνεια. Το τελευταίο διαμορφώνεται εν μέρει κάτω από αιγινήτικη επίδραση. Κατά τη ΜΕΧ οι παραδόσεις αυτές είναι οι επικρατούσες σε ό,τι αφορά το θεματολόγιο και τη σύνταξη της διακόσμησης. Η αιγινήτικη παράδοση με τα συνήθη δια-

19. Maran 1992, πίν. 41.8.
20. Maran 1992, 162, πίν. 80, 81.2, 110.5, 111.3, 2007, 170-171, εικ. 3.
21. Maran 2007, 172-174.
22. Maran 1992, 174, πίν. 126.13.
23. Sarri 2010, πίν. 56.10-11, 60.12.
24. Αδημοσίευτο υλικό. Παρατήρηση της γράφουσας κατά την εξέταση σχετικού υλικού.
25. Maran 1992, 317-318, σημ. 1021.
26. Σάμψων 1993, σχ. 68.3.
27. Maran 1992, πίν. 126.7, 11, 14. Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 313.
28. Αδημοσίευτο υλικό. Παρατήρηση της γράφουσας κατά την εξέταση σχετικού υλικού.
29. Adrymi-Sismani 2004-2005, 4, 2010, 306, εικ. 7-8.
30. Maran 2007, 175.

γραμμισμένα τρίγωνα τονίζει περισσότερο το σχήμα και τις αναλογίες του αγγείου[31], ενώ η στερεοελλαδική εμφανίζει κάποιο φόβο του κενού, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν περισσότερο ισορροπημένες συνθέσεις, που διαιρούν την επιφάνεια του αγγείου σε ισότιμες ζώνες. Κατά την πρώιμη ΥΕΧ, εμφανίζεται ένας άλλος τρόπος διακόσμησης, εκείνος που εντοπίζεται στην «ηπειρωτική πολύχρωμη» κεραμεική, και βασίζεται σε συγκερασμό ηπειρωτικών και κυκλαδικών μοτίβων που εφαρμόζονται στις στιλπνές επιφάνειες της λεπτότεχνης κεραμεικής. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, είμαστε σε θέση να διαχωρίσουμε τους σπουδαιότερους δίχρωμους τύπους και τις παραδόσεις στις οποίες ανήκουν και να γνωρίζουμε τι πρέπει να αναμένουμε αναλόγως με την περιοχή και την περίοδο που εξετάζουμε.

Η μελέτη της κεραμεικής μιας μεγάλης περιοχής αναδεικνύει τις υπάρχουσες πολιτισμικές σχέσεις και τη συνδιαλλαγή μεταξύ δύο ή περισσότερων θέσεων. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η σύνδεση μεταξύ Φωκίδας και Φθιώτιδας προβλήθηκε κυρίως από την παρουσία κοινών τύπων διακοσμημένης κεραμεικής βάσει της οποίας προτάθηκε η ύπαρξη συγκεκριμένων εμπορικών δρόμων και δικτύων[32]. Η Δ1Β και η λεπτότεχνη γραπτή έντριπτη κεραμεική μπορούν να λειτουργήσουν ως στοιχεία υπέρ της πολιτισμικής εγγύτητας ορισμένων περιοχών με τον τρόπο που προτάθηκε στην περίπτωση της λεπτότεχνης τεφρής έντριπτης κεραμεικής[33]. Η κεραμεική μας παρέχει έναν μοναδικό τρόπο εκτίμησης των επαφών και των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών περιοχών βοηθώντας εν τέλει στην πληρέστερη κατανόηση του χαρακτήρα της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά τις περιόδους που εξετάζουμε.

31. Siedentopf 1991.
32. Maran 2007, 175. Wright 2010, 812.
33. Wright 2010, 809 (βλ. και σχετική βιβλιογραφία).

SUMMARY

TYPES OF BICHROME MATT-PAINTED POTTERY FROM CENTRAL GREECE AND THESSALY IN THE MIDDLE AND EARLY LATE BRONZE AGE

Iro Mathioudaki

The present paper focuses on different types of bichrome Matt-painted pottery from Central Greece and Thessaly in order to investigate aspects of typology and chronology of the MBA and early LBA. Matt-painted pottery is encountered in these two areas in small percentages, since the bulk of the pottery belongs to types of Burnished wares. Pots decorated in the bichrome style, which is usually considered as a variation of the equivalent one-colored Matt-painted wares are also included. It is evident from the present study that each area produced and spread its own Matt-painted, i.e. Dark-on-Light, pottery without excluding a certain grade of diffusion depending mainly on patterns of interaction and physical proximity.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adrymi-Sismani V., 2004-2005. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129, 1-54.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2010. Το Διμήνι στη Μέση Εποχή του Χαλκού, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 301-313.

Barber R.L.N., 2008. Unpublished pottery from Phylakopi, *BSA* 103, 43-222.

Barber R.L.N., 2007. The Middle Cycladic pottery, στο A.C. Renfrew (επιμ.), *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, London, 181-238.

Dakoronia F., 2010. Delphi-Kirrha-Pefkakia via Spercheios Valley: Matt-Painted pottery as sign of intercommunication, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 573-581.

Davis J.L. – Williams D.F., 1981. Petrological Examination of Late Middle Bronze Age Pottery from Ayia Irini, Keos, *Hesperia* 50, 291-300.

French D.H., 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, Athens.

Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge.

Kase E.W., 1973. Mycenaean Roads in Phocis, *AJA* 77, 74-77.

Kramer-Hajos M. – O'Neill K., 2008. The Bronze Age site of Mitrou in East Lokris. Finds from the 1988-1989 Surface Survey, *Hesperia* 77, 163-250.

Μαθιουδάκη Η., 2011. *Η Ηπειρωτική Πολύχρωμη κεραμεική στην Ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).

Mathioudaki I., 2010. 'Mainland Polychrome' pottery: Definition, Chronology and Typological Correlations, στο A A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 621-633.

Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* III. *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.

Maran J., 2007. Emulation of aeginetan pottery in the Middle Bronze Age of coastal Thessaly: regional context and social meaning, στο F. Felten – W. Gauss – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Wien, 167-182.

Mommsen H. – Gauss W. – Hiller S. – Ittameier D. – Maran J. 2001. Charakterisierung bronzezeitlicher Keramik von Ägina durch Neutronenaktivierungsanalyse, στο *Festschrift für H. Roth zum 60. Geburtstag*, Rahden, 80-96.

Mountjoy P.A., 1990. Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85, 245-270.

Nikolakopoulou I. – Georma F. – Moschou A. – Sophianou F., 2008. Trapped in the Middle: New Stratigraphical and ceramic evidence from Akrotiri, Thera, στο A.C. Renfrew – N. Brodie – G. Gavalas – J. Doole (επιμ.), *Orizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 311-323.

Nikolakopoulou I., 2010. Middle Cycladic Iconography: a social context for a new chapter in Aegean Art, στο O. Krzyszkowska (επιμ.), *Cretan Offerings. Studies in honour of Peter Warren*, London, 213-222.

Overbeck J.C., 1989. *Ayia Irini: Period IV. The Stratigraphy and the Find Deposits*, *Keos* VII, Mainz.

Papagiannopoulou A., 2008. From Pots to Pictures: Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera, στο A.C. Renfrew – N. Brodie – G. Gavalas – J. Doole (επιμ.), *Orizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 433-449.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. – Σακκάς Δ.Ν., 2010. Μεσοελλαδική κεραμική από το Αμούρι στην κοιλάδα του Σπερχειού, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 583-590.

Rutter, J. 2007. Reconceptualizing the Middle Helladic 'Type site' from a ceramic perspective: is 'bigger' really 'better'?, στο F. Felten – W. Gauss – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Wien, 35-44.

Σάμψων Α., 1993. *Καλογερόβρυση. Ένας οικισμός της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού στα Φύλλα της Εύβοιας*, Αθήνα.

Sarri K., 2007. Aiginetan matt-painted pottery in Boeotia, στο F. Felten – W. Gauss – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Wien, 151-165.

Sarri K., 2010. *Orchomenos* IV. *Orchomenos in der mittleren Bronzezeit*, München.

Siedentopf H.B., 1991. *Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit*, *Alt-Ägina* IV.2, Mainz.

Σταμούδη Α., 2010. Η μεσοελλαδική κατοίκηση στο Κάστρο Λαμίας. Κεραμεικές ακολουθίες και ιδιαιτερότητες στην κοιλάδα του Σπερχειού, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 557-571.

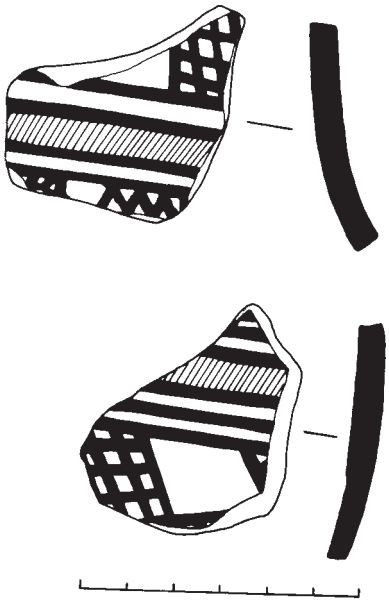
Voutsaki S., 2010. Mainland Greece, στο E. Cline (επιμ.), *Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 99-112.

Wright J.C., 2010. Towards a Social Archaeology of Middle Helladic Greece, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 803-815.

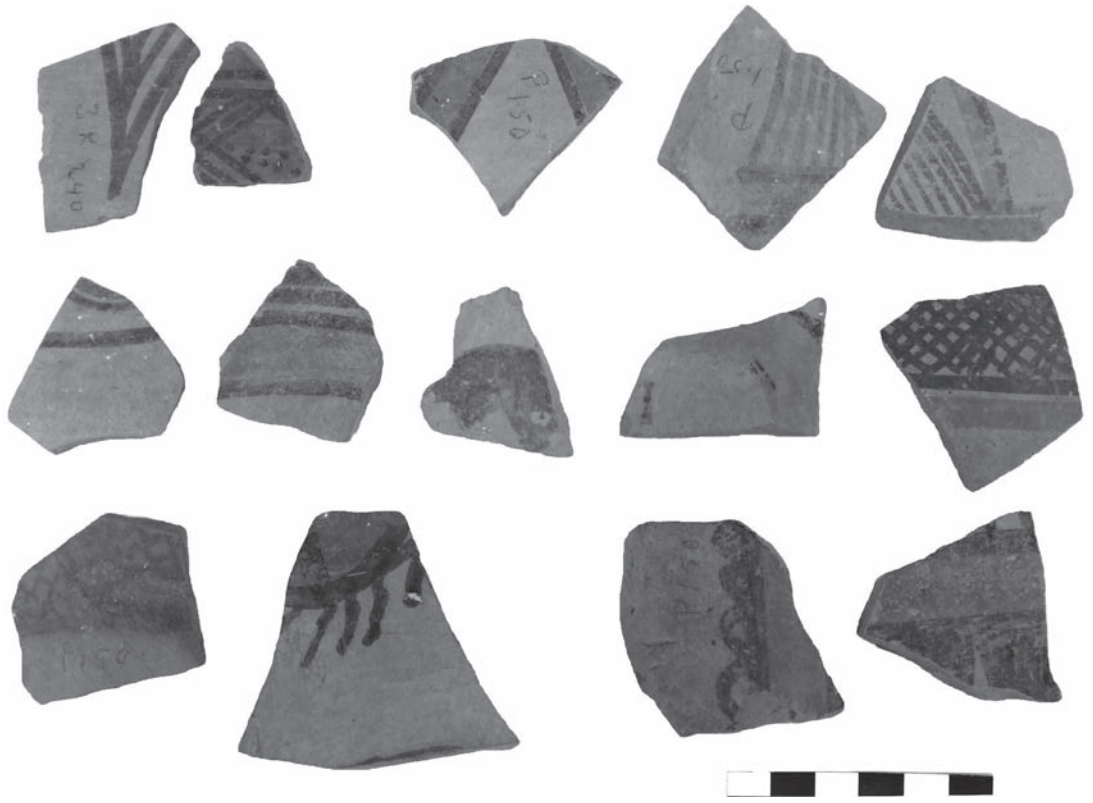
Zerner C.W., 1978. *The Beginning of Middle Helladic at Lerna*, Cincinnati (αδ. διδ. διατριβή).

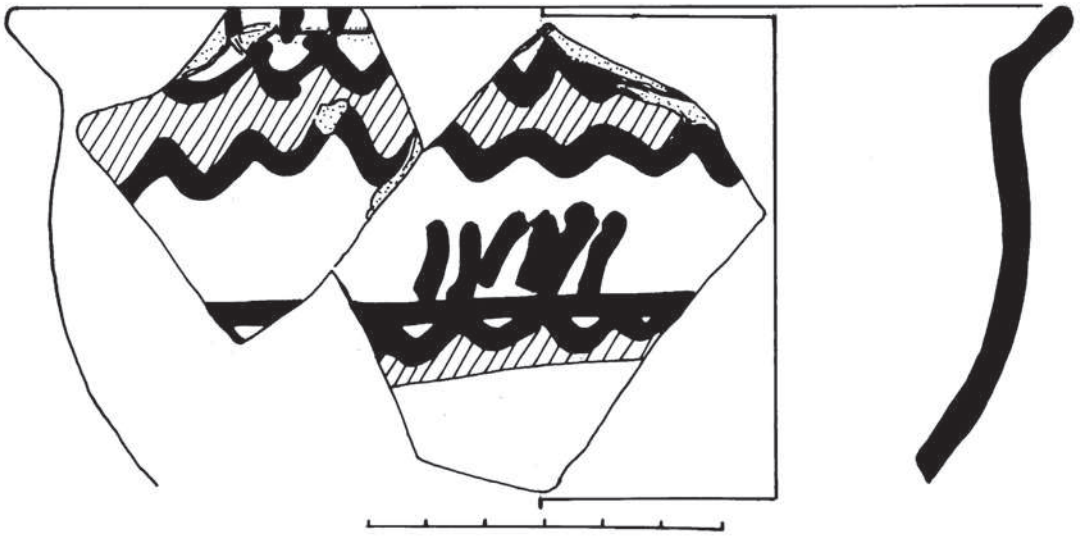
Εικ. 1. Τύποι δίχρωμης κεραμεικής από την Εύτρηση.

Εικ. 2. Δίχρωμη κεραμεική από την Κίρρα.

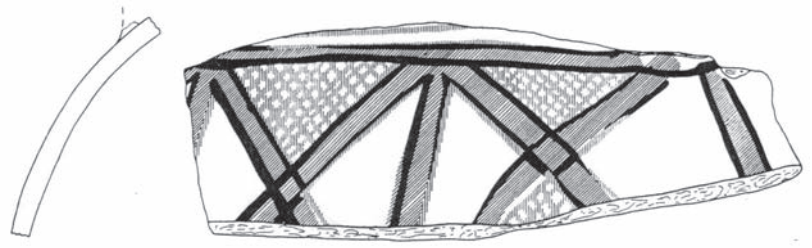
Εικ. 3. «Ηπειρωτική πολύχρωμη» κεραμεική από την Εύτρηση.

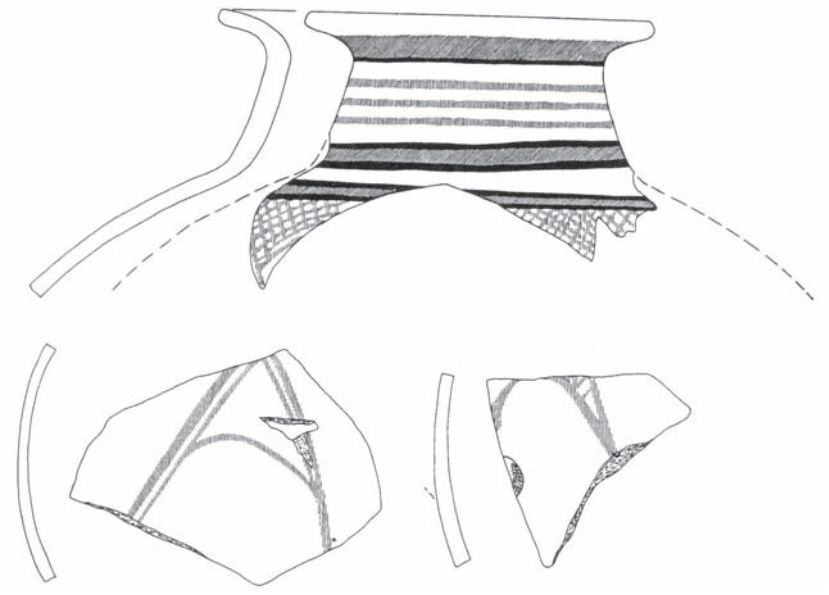
Εικ. 4. «Ηπειρωτικό πολύχρωμο» κύπελλο από τη Βραυρώνα.

Εικ. 5. «Ηπειρωτική πολύχρωμη» κεραμεική από το Καλάμι Βοιωτίας.

Εικ. 6. «Μαγνησιακή πολύχρωμη» κεραμεική από τα Πευκάκια (Maran 1992, πίν. 78).

Εικ. 7. «Μαγνησιακή πολύχρωμη» κεραμεική από τα Πευκάκια (Maran 1992, πίν. 110).

ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΠΗΛΙΟ.
ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ, ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ, ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Κωνσταντίνος Βουζαξάκης

Ξεκινώντας κανείς να μελετά την ανθρώπινη παρουσία στο Πήλιο κατά την αρχαιότητα, δεν μπορεί να παραβλέψει κάποιες σημαντικές διαπιστώσεις σχετικά με την ιστορία της έρευνας στην περιοχή, εφόσον με βάση αυτή διαμορφώθηκε αφενός η ποσότητα, αλλά κυρίως η ποιότητα της ιστορικής γνώσης για το θέμα.

Αν και η χερσόνησος του Πηλίου άρχισε να μελετάται αρχαιολογικά ήδη από τις αρχές του 20ου αι.[1], σχεδόν ταυτόχρονα με την υπόλοιπη Θεσσαλία, ακολούθησε τελικά την ερευνητική τύχη όλων των δυσπρόσιτων περιοχών, που βρίσκονται μακριά από τα κατά καιρούς μεγάλα αστικά κέντρα, το σημείο παρουσίας της διοίκησης και την εκάστοτε έδρα της κατά το νόμο αρμόδιας αρχαιολογικής υπηρεσίας. Αν στα παραπάνω προστεθεί το έντονα πτυχωμένο φυσικό ανάγλυφο με τις απότομες και μεγάλες υψομετρικές διαφορές, που καθιστά δύσκολη ακόμα και την απλή ορατότητα από το ένα σημείο στο άλλο, το άσχημο οδικό δίκτυο, καθώς και τις ακραίες καιρικές συνθήκες ιδίως κατά τη διάρκεια του χειμώνα, τότε μπορεί εύκολα να δικαιολογηθεί το γεγονός των ελάχιστων και πάντα σύντομων χρονικά αρχαιολογικών ερευνών. Ειδικότερα, οι αρχαιολογικές ανασκαφές και έρευνες στην περιοχή του Πηλίου υπήρξαν λιγοστές, μικρής κλίμακας και σχεδόν πάντα σωστικού χαρακτήρα. Σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι, που θα μπορούσαν να προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και γνώσεις σχετικά με το παρελθόν και τους ανθρώπους που έδρασαν διαχρονικά στην περιοχή, παραμένουν απλές βιβλιογραφικές παραπομπές ερευνητών συνήθως μέσα από μια προσπάθεια διασύνδεσής τους με αναφορές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας σε πόλεις και γεγονότα[2]. Ταυτόχρονα, τα αρχαιολογικά ευρήματα που σταδιακά συγκεντρώθηκαν, λειτούργησαν περισσότερο σαν ενδείξεις για το παρελθόν μιας περιφερειακής περιοχής, η επιλεκτική μελέτη της οποίας περιοριζόταν στο να συμπληρώσει τα όποια κενά της βασικής ιστορικής αφήγησης κεντρικότερων γεωγραφικών και ιστορικών ενοτήτων, που παρέμεναν τα κύρια ζητούμενα της αρχαιολογικής έρευνας.

Είναι μάλλον γνωστό και δεδομένο ότι η μελέτη του παρελθόντος συνολικά, η ένταση της έρευνας και η αντιμετώπιση του κόστους που ενδεχομένως αυτή έχει, αποτελούν επιλογές της κοινωνίας σε εθνικό και σε τοπικό επίπεδο. Πέρα από τη γενικότερη σχέση του ελληνικού κράτους με το παρελθόν, για την οποία υπάρχει ήδη μια εκτενής συζήτηση[3], σημαντική είναι επίσης και η διαφορετική προσέγγιση του παρελθόντος από τις επιμέρους τοπικές κοινωνίες. Η διαφοροποίηση της προσέγγισης φαίνεται ότι έχει την αφετηρία της κυρίως στη θέση που επιδιώκουν να εδραιώσουν οι τοπικές κοινωνίες στη σύγχρονή πραγματικότητα και στην προσπάθειά τους για αναγνώρισή άλλοτε με αναφορές στο παρελθόν και άλλοτε αδιαφορώντας γι' αυτό και εστιάζοντας στο παρόν. Τέλος, είναι δεδομένο ότι οι όποιες επιλογές σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο, τελικά εκφέρονται μέσα από τους εκάστοτε ερευνητές, οι οποίοι είναι εύλογο ως ξεχωριστές προσωπικότητες να έχουν και να αναδεικνύουν συγκεκριμένα επιστημονικά ενδιαφέροντα και προβληματισμούς. Είναι προφανές, κατά συνέπεια, ότι το σύνολο των παραπάνω παραγόντων διαμορφώνει τελικά αυτό που αρχικά ορίστηκε ως ιστορική γνώση, γεγονός απόλυτα ευκρινές και στην περίπτωση του Πηλίου.

---

1. Wace 1906. Αρβανιτόπουλος 1910.

2. Σχετικά με το θέμα γενικότερα στην αρχαιολογική πρακτική ο P.N. Kardoulias (1994, 7) σημειώνει: «Ένα ακόμα δόγμα, το οποίο είναι αυτονόητο στην πρώιμη κλασική αρχαιολογία τουλάχιστον, είναι ότι εφόσον μία θέση, ένα πρόσωπο ή ένα γεγονός αναφέρεται σε ένα κλασικό κείμενο, το θέμα είναι σημαντικό. Εάν δεν υφίσταται μία τέτοια αναφορά ή αν είναι ήσσονος αξίας, το θέμα αντιμετωπίζεται περίπου ως περιθωριακό» (μτφρ. του συντάκτη).

3. Kotsakis 1998. Χαμηλάκης – Μομιλιάνο 2010.

Οι αρχαιολογικοί χώροι που θα μας απασχολήσουν εντοπίζονται στην περιοχή του Νοτίου Πηλίου, στα όρια των πρώην Καποδιστριακών Δήμων Αργαλαστής και Σηπιάδος, καθώς και της πρώην κοινότητας Τρικερίου (**εικ. 1**). Στην ουσία πρόκειται για το νοτιότερο άκρο της χερσονήσου, όπου τον ορεινό όγκο του Πηλίου διαδέχεται το όρος Τισαίο. Το τοπίο είναι γεμάτο ενδιαφέρουσες αντιθέσεις, καθώς εναλλάσσεται από παραθαλάσσιο και ήπιο στις ακτές του Παγασητικού σε απόκρημνο και βραχώδες στις ακτές του Αιγαίου και από πεδινό και επίπεδο σε ορεινό και δύσβατο με αρκετά μικρά, διάσπαρτα οροπέδια. Ψηλά από τα βουνά, μεταφέροντας τα νερά της βροχής στη θάλασσα, ξεκινούν νεροφαγιές, που γρήγορα εξελίσσονται σε απότομες χαράδρες και καταλήγουν σε μικρά, ήπιας μορφής ρέματα στην περιοχή των εκβολών τους. Συχνά στα σημεία αυτά το νερό των ρεμάτων αναμειγνύεται με το θαλασσινό δημιουργώντας ιδιαίτερα οικοσυστήματα. Σε ένα τοπίο που το βουνό σμίγει με τη θάλασσα υπάρχει στενά συνυφασμένη η εικόνα της χιονισμένης βουνοκορφής με τα καΐκια που ξεκινούν από τα πολυάριθμα μικρά λιμάνια. Ορεινές κοινότητες ανήκουν στην ίδια διοικητική περιοχή με παραθαλάσσιες αλλά και νησιωτικές. Κορφές των βουνών αντικρίζουν νησάκια, με σημαντικότερο από διάφορες απόψεις το νησί των Τρικέρων. Πρόκειται τελικά για ένα τοπίο που μάλλον προκαλεί με μία ιδιόμορφη, εσωτερική αρμονία παρά ξενίζει με τις αναμφισβήτητες αντιθέσεις του.

Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης είχε υποστηρίξει ότι εντόπισε ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στο Πήλιο ήδη από την Παλαιολιθική περίοδο[4]. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα αυτές οι πληροφορίες δε στάθηκε δυνατό να επαληθευτούν. Έτσι, όσον αφορά το Νότιο Πήλιο η αρχαιότερη κατοίκηση φαίνεται να συμβαίνει κατά την Εποχή του Χαλκού στο νησί Τρίκερι στη χερσόνησο της Αγίας Σοφίας, ενώ λίθινα λειασμένα και απολεπισμένα εργαλεία, της ίδιας ή και προγενέστερης πιθανόν χρονικής περιόδου, έχουν παραδοθεί και από την ευρύτερη περιοχή της Χονδρής Άμμου, χωρίς όμως μέχρι σήμερα να έχουν εντοπισθεί με ακρίβεια οι θέσεις εύρεσής τους[5]. Πάνω στο νησί των Τρικέρων, την αρχαία Κικύνηθο σύμφωνα με τους Σκύλακα (*Περίπλους* 64) και Στράβωνα (IX. 436), έχει εντοπισθεί και ο οικισμός των ιστορικών χρόνων, χωρίς όμως να έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα ιδιαίτερη έρευνα[6]. Στο κέντρο σχεδόν του νησιού, δεσπόζει πλέον το μοναστήρι της Παναγίας Ευαγγελίστριας.

Στην είσοδο του Παγασητικού κόλπου, στη θέση «Μύλος» στα ΒΔ της Αγ. Κυριακής, έχει εντοπισθεί ένα ρωμαϊκό χωμάτινο οχυρό, προφανώς για τον έλεγχο του διάπλου των πλοίων στο στρατηγικό αυτό σημείο[7]. Ελάχιστα στοιχεία είναι ωστόσο γνωστά για την μορφή αλλά και τις συνθήκες λειτουργίας του.

Στα ανατολικά της χερσονήσου προς τον Παγασητικό, η πρώτη αρχαιολογική θέση που συναντάει κανείς είναι στην περιοχή του χωριού Κόττες. Εδώ τα επιφανειακά ευρήματα και οι διάσπαρτοι τάφοι υποδεικνύουν κατοίκηση τουλάχιστον κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους αν όχι και παλαιότερα. Η περιοχή νότια του χωριού Κόττες αποτελεί ένα μεγάλο και βαθύ φυσικό λιμάνι, το οποίο δεν αποκλείεται να αποτελεί το λιμάνι «Ίσαι» που αναφέρει ο Σκύλακας (*Περίπλους* 65). Με αφορμή, ωστόσο, το οχυρό στη θέση «Μύλος», τον ενδεχόμενο οικισμό – λιμάνι στις Κόττες, αλλά και διάσπαρτες ενδείξεις στην περιοχή, διαφαίνεται ένα αυξημένο και αξιοσημείωτο ενδιαφέρον για την είσοδο του Παγασητικού Κόλπου κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, που ενδεχομένως θα πρέπει να συνδυαστεί και να συνεξετασθεί με τις εμπορικές δραστηριότητες της περιόδου.

Στην θέση «Διακόπι», στο στενότερο σημείο στεριάς μεταξύ του Αιγαίου και του Παγασητικού, υπάρχει τείχος με ορθογώνιους πύργους ανά διαστήματα 120-150 μέτρων, το οποίο κλείνει το πέρασμα προς τη χερσόνησο του Τρικερίου. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση το τείχος αυτό κτίστηκε σε ελάχιστες μέρες από τους Τρικεριώτες προκειμένου να αμυνθούν απέναντι στις στρατιές των Τούρκων τον 19ο αι[8]. Ωστόσο, ο τρόπος δόμησης παραπέμπει πιθανόν σε αρχαία κατασκευή και κατά συνέπεια δεν αποκλείεται να αποτελεί αρχαίο κατάλοιπο οχύρωσης του ισθμού, το οποίο ενδεχομένως να επισκεύασαν και να χρησιμοποίησαν και οι επαναστατημένοι Τρικεριώτες αργότερα. Δυστυχώς, η παντελής απουσία επιφανειακών ευρημάτων και η έλλειψη αρχαιολογικών ανασκαφών δεν επιτρέπει λεπτομερέστερη προσέγγιση.

Λίγο βορειοανατολικότερα υπάρχει μεγάλη σε έκταση πόλη, που εκτείνεται από την Χονδρή Άμμο στην

4. Θεοχάρης 1967. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 21, 1968, *Χρονικά*, Β2, 255.

5. Το τελευταίο χρονικό διάστημα μέσα από μια συστηματική προσπάθεια προσέγγισης των κατοίκων της περιοχής και συνεργασίας μαζί τους στο επίπεδο της γνωριμίας μας με τον τόπο τους μέσα από τις εμπειρίες τους και τη γνώση τους, έχει καταστεί δυνατός ο εντοπισμός και η παράδοση στην ΙΓ' ΕΠΚΑ αρκετών αρχαίων αντικειμένων, ενώ παράλληλα υποδεικνύονται και άγνωστες μέχρι σήμερα περιοχές με ενδεχόμενο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, οι οποίες μένει να ερευνηθούν πιο μεθοδικά.

6. Πρόκειται για κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο με την ΥΑ 9448/19-4-1963 - ΦΕΚ 172/Β/24-4-1963 (αρ. 14).

7. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο με την ΥΑ ΥΠ.ΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ15/33831/1401/26-9-1986 - ΦΕΚ 787/Β/11-11-1986.

8. Λιάπης 2010, 283 κ.ε. Α. Γιαλούρη, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά*, Β2, 646.

ακτή του Αιγαίου έως και την ακτή του Παγασητικού στη θέση του Αγ. Ανδρέα. Η πόλη αυτή καταλαμβάνει τμήμα της πεδινής περιοχής αλλά και του λόφου στα νότια, όπου θα πρέπει να ήταν η τειχισμένη ακρόπολη. Έχουν εντοπισθεί μια σειρά από ορατές αρχαιότητες διάσπαρτες στην περιοχή, καθώς και αρκετοί τάφοι[9], αλλά δεν έχει πραγματοποιηθεί ποτέ καμία ανασκαφική έρευνα. Από την περιοχή έχει παραδοθεί και ακέφαλο γυναικείο άγαλμα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων[10]. Σύμφωνα με όλους σχεδόν τους μελετητές, εδώ θα πρέπει να τοποθετηθεί η «αμφιλίμενος» Ολιζών της αρχαιότητος[11]. Στην ίδια περιοχή σώζονται και ερείπια μεταγενέστερης οχυρωμένης θέσης[12]. Πέρα όμως από την όποια ταύτιση, πρόκειται προφανώς για μια σημαντική αρχαία πόλη, όπως μαρτυρά η μεγάλη έκτασή της και η ταυτόχρονη και εύκολη σχετικά πρόσβασή σε δύο λιμάνια, ένα στον Παγασητικό και ένα στο Αιγαίο. Μελλοντικό, και ας ελπίσουμε όχι μακρινό, στόχο αποτελεί η διεξαγωγή μιας Εντατικής Επιφανειακής Έρευνας σε ολόκληρη την περιοχή αυτή, προκειμένου να εντοπισθούν και να καταγραφούν όλες οι αρχαιότητες διαχρονικά και να αντληθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες από έναν, καθώς φαίνεται σημαντικό, αλλά δυστυχώς απομακρυσμένο και άγνωστο εν πολλοίς αρχαιολογικό χώρο.

Κατευθυνόμενοι βόρεια συναντάμε τον αρχαίο οικισμό στην περιοχή του Χόρτου. Στο λόφο «Πύργος» είχαν εντοπιστεί από παλιά ερείπια πόλης με κατοίκηση πιθανόν από τους αρχαϊκούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή εποχή[13]. Αναθηματικές και επιτύμβιες στήλες είναι γνωστές από την περιοχή ήδη από τις αρχές του 20ου αι.[14]. Τη δεκαετία του ’60 είχε ανασκαφεί μικρός ναΐσκος μεταβυζαντινής περιόδου[15], ενώ τη δεκαετία του ’70 είχαν ανασκαφεί τάφοι της ελληνιστικής εποχής[16]. Μέσα στα ιδιαίτερα ευρήματα από την περιοχή είναι και ένας κυλινδρικός σφραγιδόλιθος από Ορεία Κρύσταλλο, που παραδόθηκε από κάτοικο της περιοχής με υπόδειξη της ακριβούς θέσης εντοπισμού του[17]. Πρόσφατα με αφορμή την οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή, ανασκάφηκαν τμήματα του ελληνιστικού και ρωμαϊκού οικισμού[18]. Στην ίδια περιοχή σώζονται και ερείπια βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων[19]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σύνολο τεσσάρων κιβωτιόσχημων τάφων στη σειρά, που περικλείονται από τοίχο κατασκευασμένο από καλά δουλεμένους μεγάλους γωνιόλιθους. Το ταφικό αυτό μνημείο βρίσκεται σε γειτονικό λόφο, στη θέση «Μνήματα» απέναντι από την αρχαία πόλη και υποδείχθηκε από κατοίκους της περιοχής. Η έρευνα και μελέτη του μνημείου βρίσκεται σε εξέλιξη και πιθανόν θα μπορούσε να συσχετισθεί με μια σειρά παρόμοιων μνημείων της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας[20].

Σύμφωνα με παλαιότερους μελετητές, η πόλη αυτή θα πρέπει να ήταν τα αρχαία Σπάλαυθρα[21]. Αν και το αρχαιολογικό υλικό από τις ανασκαφές δεν έχει επιβεβαιώσει μέχρι σήμερα την ταύτιση της αρχαίας πόλης, έχει ήδη συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση της κατοίκησης στην περιοχή και στη χερσόνησο του Πηλίου γενικότερα. Πιο συγκεκριμένα, έχει αρχίσει να διαφαίνεται ένας ιδιαίτερος τρόπος πολεοδομικής οργάνωσης των οικισμών-πόλεων στην ακτογραμμή του Πηλίου κυρίως από τη μεριά του Παγασητικού αλλά και προς το Αιγαίο. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα, οι πόλεις από την αρχαϊκή περίοδο και μετά τουλάχιστον, χτίζονται στις πλαγιές λόφων δίπλα στη θάλασσα, έχοντας μπροστά τους ευμεγέθεις κόλπους που θα μπορούσαν να λειτουργούν ως λιμάνια. Τα σπίτια χτίζονται σε απόσταση το ένα από το άλλο στις πλαγιές, πάνω σε τεχνητά άνδηρα που συγκρατούν μεγάλοι τοίχοι. Η στρωματογραφία ενός τέτοιου οικισμού-πόλης δεν είναι πάντα κάθετη ως προς τη χρονική αλληλουχία των στρωμάτων-φάσεων, αλλά ενδέχεται να εναλλάσσονται διαφορετικές χρονολογικές φάσεις οριζόντια σε παράταξη. Αυτό συμβαίνει καθώς διαπιστώνεται ενίοτε ότι σε μεταγενέστερες φάσεις χτίζονται κτίρια πάνω στο φυσικό βράχο, σε πρώην κενούς

9. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 250.

10. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 270, ΒΕ6529.

11. Mezieres 1854, 164. Αρβανιτόπουλος 1910, 217. Stählin 1924, 121-122. *IG* IX2, 1217 – 1221.

12. Λιάπης 2010, 235 κ.ε.

13. *BCH* 44, 1920, 398. Stählin 1924, 120-121.

14. *IG* IX2, 1109, 1111, 1208, 1211, 1212, 1213, 1214.

15. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 263. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο με την ΥΑ ΥΠΠΕ/Β1/Φ32/15815/375/11-4-1985 - ΦΕΚ 282/Β/15-5-1985.

16. Κ. Βουζαξάκης, *ΑΔ* 63, 2008, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

17. Κ. Βουζαξάκης, *ΑΔ* 63, 2008, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

18. Βουζαξάκης 2006. Κ. Βουζαξάκης, *ΑΔ* 63, 2008, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

19. Λιάπης 2010, 189 κ.ε.

20. Σταματοπούλου – Κατακούτα 2013, 83 -94.

21. Stählin 1924, 120-121.

χώρους και όχι κατ' ανάγκη πάνω σε παλαιότερα ερείπια. Ο τρόπος αυτός ανάπτυξης των οικισμών με οριζόντιες μετατοπίσεις των κτιρίων στο χώρο κατά τη διάρκεια του χρόνου, οι απότομες κλίσεις των λόφων που ευνοούν τη διάβρωση των εδαφών και την ταχύτατη αποδόμηση των κτιρίων με παράλληλη μεταφορά αρχαιολογικού υλικού σε χαμηλότερες υψομετρικά θέσεις της περιοχής και η ύπαρξη αναλημμάτων που άλλοτε είναι εύκολο να αποδοθούν στην αρχαιότητα και άλλοτε όχι, αφού μέχρι σήμερα χρησιμοποιούνται, ανακατασκευάζονται και κατασκευάζονται ακόμα και εξαρχής με παλιό υλικό, καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη αλλά και ενδιαφέρουσα την έρευνα.

Στην περιοχή του Κατηγιώργη και συγκεκριμένα στη θέση «Θεοτόκος» συναντούμε μια ακόμα αρχαία πόλη, που εκτείνεται κυρίως πάνω σε έναν ψηλό και απότομο προς τη μεριά της θάλασσας λόφο[22]. Εδώ, είχαν αποκαλυφθεί από τις αρχές ήδη του 20ου αιώνα, τάφοι της γεωμετρικής περιόδου[23], ενώ υπήρχαν διάσπαρτα στην περιοχή αρχιτεκτονικά μέλη με χαρακτηριστικότερα τους σπόνδυλους από δωρικούς κίονες. Στην ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε τότε αποκαλύφθηκε χριστιανικός ναός με ψηφιδωτό δάπεδο, που πιθανόν να διαδέχθηκε άλλον προγενέστερο ναό των αρχαίων χρόνων. Στην ευρύτερη περιοχή οι πηγές αναφέρουν ότι υπήρχε ο ναός της Άρτεμης Τισαίας, χωρίς ωστόσο να έχει καταστεί δυνατόν να προσδιοριστεί η θέση του ανασκαφικά. Τη δεκαετία του '80 ανασκάφηκε στην περιοχή τάφος πρωτογεωμετρικής περιόδου[24], ενώ τη δεκαετία του '90, στην βόρεια πλαγιά του λόφου ανασκάφηκαν τμήματα της οχύρωσης της πόλης των ιστορικών χρόνων[25]. Το 2012 με αφορμή αρχαιοκαπηλική δράση, ερευνήθηκε ένας νέος κιβωτιόσχημος τάφος της γεωμετρικής περιόδου, όπου δυστυχώς δεν είχαν απομείνει πολλά στοιχεία χωρίς να έχουν διαταραχθεί. Το σημαντικό ωστόσο στοιχείο είναι η θέση του τάφου στην βόρεια πλαγιά του λόφου, αμέσως έξω από το τείχος των ιστορικών χρόνων που αναφέρθηκε παραπάνω, υποδεικνύοντας ενδεχομένως έμμεσα και τα αντίστοιχα όρια του παλαιότερου οικισμού. Το όνομα που αποδίδεται στη θέση αυτή διαφέρει από μελετητή σε μελετητή. Υποστηρίχτηκε ότι πρόκειται για την αρχαία Σηπιάδα, ενώ αντιπροτάθηκε και η τοποθέτηση εδώ της πόλης «Μύραι», που αναφέρει ο Σκύλακας (*Περίπλους* 65).

Νοτιότερα συναντά κανείς τον όρμο του Πλατανιά. Στο σημείο αυτό τοποθετούνται σύμφωνα με τους παλαιότερους μελετητές οι αρχαίοι «Αφέται», η περιοχή όπου οι Αργοναύτες άφησαν τον Ηρακλή σύμφωνα με το μύθο και όπου αργότερα αγκυροβόλησε ο Ξέρξης το στόλο του μετά από μεγάλη τρικυμία, κατά τα γεγονότα στην ναυμαχία του Αρτεμισίου (το οποίο βρίσκεται ακριβώς απέναντι)[26]. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν επιφανειακά αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά και λίθινες πλάκες από πλαϊνά τάφων, που χρονολογήθηκαν στην ύστερη αρχαιότητα. Ωστόσο, στη μοναδική σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή δε στάθηκε δυνατό να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη κάποιου οικισμού[27].

Για να συμπληρωθεί η απαρίθμηση των πόλεων και των οικισμών της περιοχής θα πρέπει να αναφερθεί και μια σειρά μικρών θέσεων που εντοπίστηκαν κατά την έρευνα των τελευταίων ετών. Ειδικότερα, στην περιοχή της Αργαλαστής στο δρόμο προς την Ξυνόβρυση στο λόφο «Προφήτης Ηλίας» Καλλιθέας έχει εντοπιστεί νέος οικισμός με κατοίκηση από την προϊστορική περίοδο και συγκεκριμένα την Εποχή του Χαλκού και με ενδείξεις έως την ελληνιστική εποχή. Η διερεύνηση της θέσης αυτής αποτελεί στόχο της έρευνας στο αμέσως προσεχές διάστημα.

Στην περιοχή μεταξύ Χόρτου και Αργαλαστής, μόλις 1700μ ΒΔ σε ευθεία γραμμή από τη γνωστή αρχαία πόλη στο Χόρτο, εντοπίστηκε πρόσφατα νέος οικισμός, ο οποίος με τις μέχρι τώρα ενδείξεις κατοικήθηκε τουλάχιστον κατά την κλασική περίοδο. Πιθανόν να ταυτίζεται με μία ασαφή και σύντομη αναφορά του Αρβανιτόπουλου[28] για ύπαρξη ενός επιπλέον οικισμού μεταξύ Χορτόκαστρου και Πάου.

Στην Πάλτση, και συγκεκριμένα στη θέση «Αγ. Ταξιάρχες», όπου υπάρχει εγκαταλειμμένο μοναστηριακό συγκρότημα, έχουν εντοπισθεί οι γωνιόλιθοι ενός Πύργου. Η έλλειψη ανασκαφής, η απουσία άλλων ευρημάτων και τα λιγοστά φθαρμένα επιφανειακά όστρακα δε βοηθούν ούτε στην ακριβή χρονολόγηση της κατασκευής ούτε και στην ερμηνεία της. Θα μπορούσε να είναι τμήμα αρχαίου τείχους ή ακόμα και ενός αυ-

22. Πρόκειται για κηρυγμένο και οριοθετημένο αρχαιολογικό χώρο με την ΥΑ ΥΠ.ΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/54588/3111 π.ε./14-5-1997 - ΦΕΚ 469/Β/9-6-1997.

23. Αρβανιτόπουλος 1906, 1910.

24. Λ. Χατζηαγγελάκης 1982, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, 230.

25. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 331-333.

26. Stählin 1924, 123-124.

27. Κ. Βουζαξάκης, *ΑΔ* 65, 2010, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

28. Αρβανιτόπουλος 1910.

τόνομου Πύργου της αρχαιότητας, με σκοπό την εποπτεία της θάλασσας και του διάπλου ανάμεσα στη χερσόνησο του Πηλίου και της Σκιάθου. Πρόκειται για μια πρακτική που τη συναντούμε περιμετρικά στις ακτές του Πηλίου, με πολυάριθμους Πύργους και μικρές οχυρωμένες θέσεις, γνωστές ως «Παλιόκαστρα», τα οποία χρονολογούνται όμως μεταγενέστερα, στα μεσαιωνικά χρόνια[29].

Έχουν ενδεχομένως αξία κάποιες πρώτες σκέψεις με αφορμή την σύντομη ενασχόληση μέχρι σήμερα με την περιοχή και τα λιγοστά ακόμα δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί. Είναι ενδιαφέρον ότι στο Πήλιο δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα ασφαλείς ενδείξεις κατοίκησης ή έστω ανθρώπινης δραστηριότητας που να μπορούν να χρονολογηθούν πριν από την Εποχή του Χαλκού. Το γεγονός γίνεται πιο ενδιαφέρον αν ληφθεί υπόψη και η γεωγραφική θέση του Πηλίου ανάμεσα στα νησιά των βορείων Σποράδων και της νοτιοανατολικής Θεσσαλίας με τις πεδιάδες του Βόλου, της Λάρισας και του Αλμυρού, περιοχές όπου έχουν εντοπισθεί κατάλοιπα τόσο της Παλαιολιθικής περιόδου[30], όσο κυρίως της Νεολιθικής[31]. Θεωρώντας ότι υπάρχουν κατά περιοχές οι προϋποθέσεις για την εγκατάσταση ανθρώπων στο Πήλιο στις διάφορες φάσεις της απώτερης προϊστορίας, ο εντοπισμός τους ίσως πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί θέμα εντατικοποίησης και κατάλληλης στόχευσης της έρευνας. Ως μια τέτοια πιθανή περιοχή έχει επισημανθεί, από σποραδικές μέχρι σήμερα ενδείξεις, η περιοχή αμέσως νότια από τη Μηλίνα, στην περιοχή Αγίου Ανδρέα-Χονδρής Άμμου και λίγο βορειότερα έως τον Πλατανιά από την πλευρά του Αιγαίου. Η συγκεκριμένη περιοχή βρίσκεται αφενός πλησίον της Σκιάθου και των υπόλοιπων νησιών των Β. Σποράδων και αφετέρου απέναντι και πολύ κοντά δια θαλάσσης με την περιοχή του Αλμυρού και της Σούρπης, δημιουργώντας ένα εν δυνάμει πέρασμα και προς τις δύο κατευθύνσεις. Παράλληλα διαθέτει εδάφη (μικρές πεδιάδες και οροπέδια) κατάλληλα για την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων των προϊστορικών κοινωνιών.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον θέμα προς συζήτηση, αφορά τους οικισμούς-πόλεις των ιστορικών χρόνων και ιδιαίτερα εκείνους που φαίνεται να συνεχίζουν να κατοικούνται κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων μετά την ίδρυση της Δημητριάδας (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Σύμφωνα με τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών[32], η ίδρυση της Δημητριάδας είχε ως αποτέλεσμα την (υποχρεωτική;) εγκατάλειψη των διάσπαρτων μαγνητικών πόλεων και το συνοικισμό τους στο νέο πολεοδομικό μόρφωμα της εποχής, την μεγάλη, κεντρικά ελεγχόμενη διοικητικά πόλη, η οποία κατασκευάζεται με προμελετημένο ρυμοτομικό σχέδιο, σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αν και αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται για τους οικισμούς στην άμεση γειτονιά της νέας πόλης (Σωρός, Γορίτσα, Μ. Βελανιδιά κλπ) είναι φανερό ότι στο ακρωτήρι του Πηλίου μάλλον συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Στο Χόρτο, στο Παλιόκαστρο της Μηλίνας, στη Θεοτόκο, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι οικισμοί κατοικούνται χωρίς διακοπή και στην ελληνιστική περίοδο. Η φύση και η έκταση της κατοίκησης καθώς και η σχέση της με τις προγενέστερες περιόδους, παραμένουν ωστόσο ζητούμενα της έρευνας. Επιπλέον, το μοναδικό ταυτισμένο ιερό της περιοχής του Πηλίου, αυτό του Κορωπαίου Απόλλωνα[33], όχι μόνο δεν φαίνεται να εγκαταλείπεται, αλλά η λειτουργία του κατά τους ελληνιστικούς χρόνους ενσωματώνεται στο τελετουργικό των εορτών και τη λατρευτική ζωή της νέας πόλης της Δημητριάδας[34]. Αποτελεί άραγε αυτή η συνεχής παρουσία μια ένδειξη μη συμμόρφωσης του ντόπιου πληθυσμού και παραμονής του στα πατρικά εδάφη; Μήπως αντίθετα είναι ένδειξη μιας χαλαρότερης πολιτικής απόφασης για τον συνοικισμό της νέας πόλης ή έστω με διαφορετική μορφή υλοποίησης από ότι οι πηγές αφήνουν να εννοηθεί ή εμείς κατανοούμε; Για να τεθεί διαφορετικά η ερώτηση, κατά πόσο κατανοούμε και ερμηνεύουμε πλήρως και ορθά την έννοια του συνοικισμού, δεδομένων των αρχαιολογικών ευρημάτων στην περιοχή; Ποιοι και πόσο επιτυχείς ήταν οι όροι, οι προϋποθέσεις και οι τρόποι "πειθούς" επί του ντόπιου πληθυσμού ώστε να εγκαταλείψει σπίτια, χωράφια, συμφέροντα, τόπους λατρείας[35], τόπους συνυφασμένους με την ιστορική και κοινωνική του ταυτότητα, τους προγόνους και τις συλλογικές και ατομικές μνήμες, προκειμένου να εγκατασταθεί στη νέα πόλη; Μια πόλη που ελάχιστα φαίνεται πως θύμιζε τις προγονικές σε πολεοδομική μορφή αλλά και σε οργάνωση χωρική, οικονομική και κυρίως κοινωνική; Και το επόμενο ερώτημα που προκύπτει, πόσο έμοιαζε τελικά η κατοίκηση στο Πήλιο μεταξύ της κλασικής αρχαιότητας και των ελληνιστικών χρόνων και ποιοι ήταν οι λόγοι

29. Λιάπης 2010.
30. Runnels κ.ά. 1999. Σάμψων 2001.
31. Halstead 1984. Γαλλής 1992. Κ. Βουζαξάκης, *ΑΔ* 64, 2009, *Χρονικά* (υπό έκδοση).
32. Στράβων IX 5, 15. Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 53, 7. Ψευδοσκύλακας 65.
33. Παπαχατζής 1960.
34. Kravaritou 2011, 120. *IG* IX 2, 1109a.
35. Kravaritou 2011, 111-116.

που συνέβαλαν στη διαφαινόμενη αναδιάταξη και ανάπτυξη παλαιών και νεότερων οικισμών κατά την επόμενη ρωμαϊκή περίοδο; Με άλλα λόγια, το Πήλιο μπορεί να αποτελέσει έναν προνομιακό χώρο για τη μελέτη της εξέλιξης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των επαρχιακών οικισμών-πόλεων στην ύστερη αρχαιότητα. Πρόκειται για κοινωνίες που συνεχίζουν να δρουν σε κάποια απόσταση αλλά και σε άμεση συνάρτηση με τις γνωστές μεγάλες πόλεις της περιοχής, οι οποίες σε σημαντικό βαθμό στηρίζονται στην παραγωγή και στην ύπαρξη της περιφέρειας και των κατοίκων της.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αυτή περιήγηση στις αρχαιότητες του Νοτίου Πηλίου θα πρέπει να αναφερθούν κάποιες παρατηρήσεις, σκέψεις και προθέσεις όσον αφορά τη μελλοντική εξέλιξη των ερευνών. Η μεγάλη έκταση της περιοχής, η ποικιλομορφία των αρχαιολογικών χώρων και ευρημάτων που περιέχονται σε αυτή, η ανάγκη συστηματοποίησης της έρευνας για τον εντοπισμό νέων θέσεων, αλλά και του διοικητικού ελέγχου όλων των παραπάνω, σε συνδυασμό με τις συνεχείς αιτήσεις των πολιτών για την κατασκευή μιας ευρείας κλίμακας έργων από οικοδομές και σπίτια, μέχρι δημόσια δίκτυα, κεραίες τηλεφωνίας και αιολικά πάρκα, οδήγησε στην ανάγκη ανάπτυξης ενός ολοκληρωμένου συστήματος παρακολούθησης και διαχείρισης του συνόλου των πληροφοριών[36]. Ως κατάλληλη πλατφόρμα για την υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος επιλέχθηκε η ψηφιακή τεχνολογία των προγραμμάτων γεωγραφικών πληροφοριών. Έτσι κατασκευάστηκαν καταρχήν μια σειρά από βάσεις δεδομένων μέσω των οποίων γίνεται η αρχειοποίηση των πληροφοριών, που αφορούν αρχαιολογικούς χώρους, επί μέρους μνημεία, ευρήματα από ανασκαφές και περισυλλογές, βιβλιογραφία αλλά και διοικητικά έγγραφα και πράξεις της διοίκησης, όπως αυτοψίες, και απαντήσεις σε αιτήματα. Στη συνέχεια, οι βάσεις αυτές συνδέθηκαν με διάφορους τρόπους με το κατεξοχήν πρόγραμμα γεωγραφικών πληροφοριών, όπου σημειώνονται όλα τα σημεία αυτοψιών και ελέγχου, διατηρώντας πληροφορίες σχετικά με την ημερομηνία του ελέγχου, τη συσχετιζόμενη υπόθεση ή αίτημα του πολίτη, τα αποτελέσματα της αυτοψίας για την ύπαρξη ή μη αρχαιοτήτων, μαζί με μια πρώτη εκτίμηση για τη χρονολόγησή τους. Στο ίδιο σύστημα έχουν ψηφιοποιηθεί με ακριβείς συντεταγμένες τα όρια των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων, αλλά και οι προτάσεις οριοθέτησης και κήρυξης που θα πρέπει να προωθηθούν στις αρμόδιες υπηρεσίες. Με τον τρόπο αυτό η παραπάνω εφαρμογή καθίσταται ένα σύγχρονο εργαλείο διαχείρισης της αρχαιολογικής χωρικής πληροφορίας για την περιοχή του Πηλίου. Στα παραπάνω προστέθηκαν διοικητικής φύσης δεδομένα, όπως τα όρια των σύγχρονων οικισμών, τα όρια των παλαιών δήμων και κοινοτήτων, των Καποδιστριακών και Καλλικρατικών δήμων, τα όρια των Περιφερειακών Ενοτήτων (πρώην Νομών), οι χρήσεις γης όπως δίνονται από δορυφορικές απεικονίσεις, ενώ ολοκληρώνεται σταδιακά η ψηφιοποίηση του οδικού δικτύου τόσο σε επίπεδο δρόμων όσο και σε επίπεδο μονοπατιών. Για την προβολή όλων αυτών των πολυεπίπεδων πληροφοριών επιλέχθηκαν ως υπόβαθρα οι χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (1:50.000 και 1:5.000) και οι ορθοφωτοχάρτες από το Εθνικό Κτηματολόγιο[37], που μεταφέρθηκαν με τις κατάλληλες γεωαναφορές στο σύστημα[38]. Παράλληλα κατασκευάστηκε και το τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο εδάφους της περιοχής το οποίο ήδη χρησιμοποιείται για τη χωρική ανάλυση όλων των παραπάνω πληροφοριών, με σκοπό την εκπόνηση ειδικότερων μελετών σχετικά με τη θέση των αρχαίων οικισμών, τους τρόπους επικοινωνίας τους και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Με βάση το σύνολο των παραπάνω πληροφοριών οργανώνεται η καθημερινή εργασία ελέγχου και διεκπεραίωσης των υποθέσεων, τόσο σε επίπεδο προετοιμασίας ή ολοκλήρωσης των διαδικασιών στο γραφείο (αναζητήσεις πληροφοριών-παραγωγή επικαιροποιημένων δυναμικών χαρτών κλπ) όσο και (κυρίως) κατά την διάρκεια των αυτοψιών στο ύπαιθρο, εφόσον όλα τα παραπάνω είναι καταχωρημένα και σε υπολογιστή χειρός κάνοντας χρήση της τεχνολογίας εντοπισμού της θέσης μέσω δορυφόρων (GPS). Με τον τρόπο αυτό αφενός καθίστανται πιο αξιόπιστες οι διαδικασίες, που παράλληλα διευκολύνονται και απλουστεύονται σε μεγάλο βαθμό, ενώ αφετέρου δημιουργείται σταδιακά ένα πολύτιμο αρχείο με αξιοσημείωτη ποσότητα και ποιότητα πληροφοριών, το οποίο θα μπορεί και μελλοντικά να αποτελέσει τη βάση για την εξέλιξη της έρευνας με κατανοητές και εύκολα ελεγχόμενες πληροφορίες, ανεξάρτητα από τον αρχικό του δημιουργό.

36. Αγνουσιώτης – Βουζαξάκης 2012.

37. Πολύτιμα στοιχεία έχουν αντληθεί από τη βάση των δημόσιων ανοικτών δεδομένων (http://geodata.gov.gr/geodata/) και την Υπηρεσία του Εθνικού Κτηματολογίου (http://www.ktimatologio.gr), τα οποία είναι διαθέσιμα σε όλους και δωρεάν.

38. Ως σύστημα γεωαναφοράς χρησιμοποιείται το εθνικό ελληνικό σύστημα ΕΓΣΑ87. Για επιπλέον τεχνικές λεπτομέρειες κατασκευής και λειτουργίας του συστήματος, με συγκεκριμένες αναφορές στα προγράμματα (software), στον εξοπλισμό (hardware) αλλά και στις τεχνολογίες (π.χ. GIS geodatabases, cloud computing κλπ) που χρησιμοποιούνται, βλ. Αγνουσιώτης – Βουζαξάκης, 2012.

Στο σημείο αυτό, οφείλονται ευχαριστίες τόσο στους προηγούμενους μελετητές της περιοχής για την εμπιστοσύνη τους για τη συνέχεια των ερευνών, όσο και στους συναδέλφους και συνοδοιπόρους σε αυτή την προσπάθεια, οι οποίοι είτε συνέβαλαν με την ειδικότητά του ο καθένας στις σύντομες αρχαιολογικές ανασκαφές των τελευταίων ετών, είτε ακολούθησαν και βοήθησαν στις επίπονες και χρονοβόρες αναζητήσεις και αυτοψίες στην περιοχή. Γιατί το Πήλιο, με την πολυπλοκότητα του τοπίου και το δυσπρόσιτο χαρακτήρα του, επιφυλάσσει στον ερευνητή ή και τον απλό περιπατητή, απίστευτες εκπλήξεις, μοναδικές σκηνές φυσικής ομορφιάς, στιγμές χαλάρωσης μέσα σε ένα μαγευτικό φυσικό περιβάλλον, αλλά και στιγμές δυσκολίας με μεγάλες δόσεις απόγνωσης. Πάνω από όλα, όμως, αυτό που μένει τελικά είναι οι μοναδικές στιγμές επιστημονικής και ερευνητικής έντασης με ευρήματα και εκπλήξεις που παραμονεύουν εκεί που συνήθως κανείς δεν τα περιμένει.

SUMMARY

TRAVEL IN SOUTHERN PELION
RESEARCH, ANTIQUITIES, PROSPECTIVES

Konstantinos Vouzaxakis

Pelion is an area, where habitation is documented since the Bronze Age at the latest, although there are some weak indications of earlier human appearance. In contrast, formal archaeological research began in Pelion only in the early 20th century with the first excavations by A.C. Wace in 1906. Since then, research has been reduced to the absolutely necessary rescue excavations and to some general archaeological observations following the study of ancient literary sources.

In the present article, there has been made an effort to present all the known archaeological sites in southern Pelion, alongside with bibliographic references for each of them, followed by some primary remarks on their special dynamics in future research, with a specific reference to the recently conducted archaeological excavations. Finally, a new experimental Geographical Information System is described, already in use in everyday archaeological work in Pelion, which records every old and new archaeological site, including exact coordinates, archaeological information already known or newly produced, as well as details concerning each visit or archaeological work (surface survey, excavation, finds etc.) that has taken place in the area.

Pelion is a very interesting area that combines different landscape patterns varying from sites just by the shore to the highlands in the interior. During the last decades it has become a significant tourist destination too. Bearing these in mind, the development of its cultural heritage including its archaeological and historical background is an intriguing challenge.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγνουσιώτης Δ. – Βουζαξάκης Κ., 2012 (υπό έκδοση). Διαχείριση Αρχαιολογικών Πληροφοριών με τη χρήση Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών. Το παράδειγμα του Πηλίου, στο *3ο Συμπόσιο, Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες ARCH_RNT Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 3-6 Οκτωβρίου 2012*, Καλαμάτα.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1906. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 126-127.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 119-222.

Βουζαξάκης Κ., 2006. Νεολιθικές θέσεις στη Μαγνησία. Ανασκόπηση, ανασύνθεση δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 2, 61-74.

Γαλλής Κ., 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.

Γεωργιάδης Ν., 1894. *Θεσσαλία*[2], Βόλος.

Halstead P., 1984. *Strategies of Survival: An ecological approach to social and economic change in the early farming communities of Thessaly, N. Greece*, Cambridge (αδ. διδ. διατριβή).

Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*, Βόλος.

Kardulias P.N., 1994. Paradigms of the Past in Greek Archaeology, στο P.N. Kardulias (επιμ.), *Beyond the site. Regional studies in the Aegean area*, London, 1-24.

Kotsakis K., 1998. The past is ours: images of Greek Macedonia, στο L. Meskell (επιμ.), *Archaeology under fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, London, 44-67.

Kravaritou S., 2011. Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly), *Kernos* 24, 111-135.

Λιάπης Κ., 2010. *Τα «Παλιόκαστρα» του Πηλίου*, Βόλος.

Mezières M., 1854. Mémoire sur le Pelion et l' Ossa, *Archives des missions scientifiques* III, Paris, 149-266.

Παπαχατζής Ν., 1960. Η Κορόπη και το ιερό του Απόλλωνα, *Θεσσαλικά* 3, 3-24.

Runnels C. – van Andel T.H., 1999. The Palaeolithic in Larisa, Thessaly, στο G.N. Bailey – E. Adam – E.

Panagopoulou – C. Perlès – K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, London, 215-220.

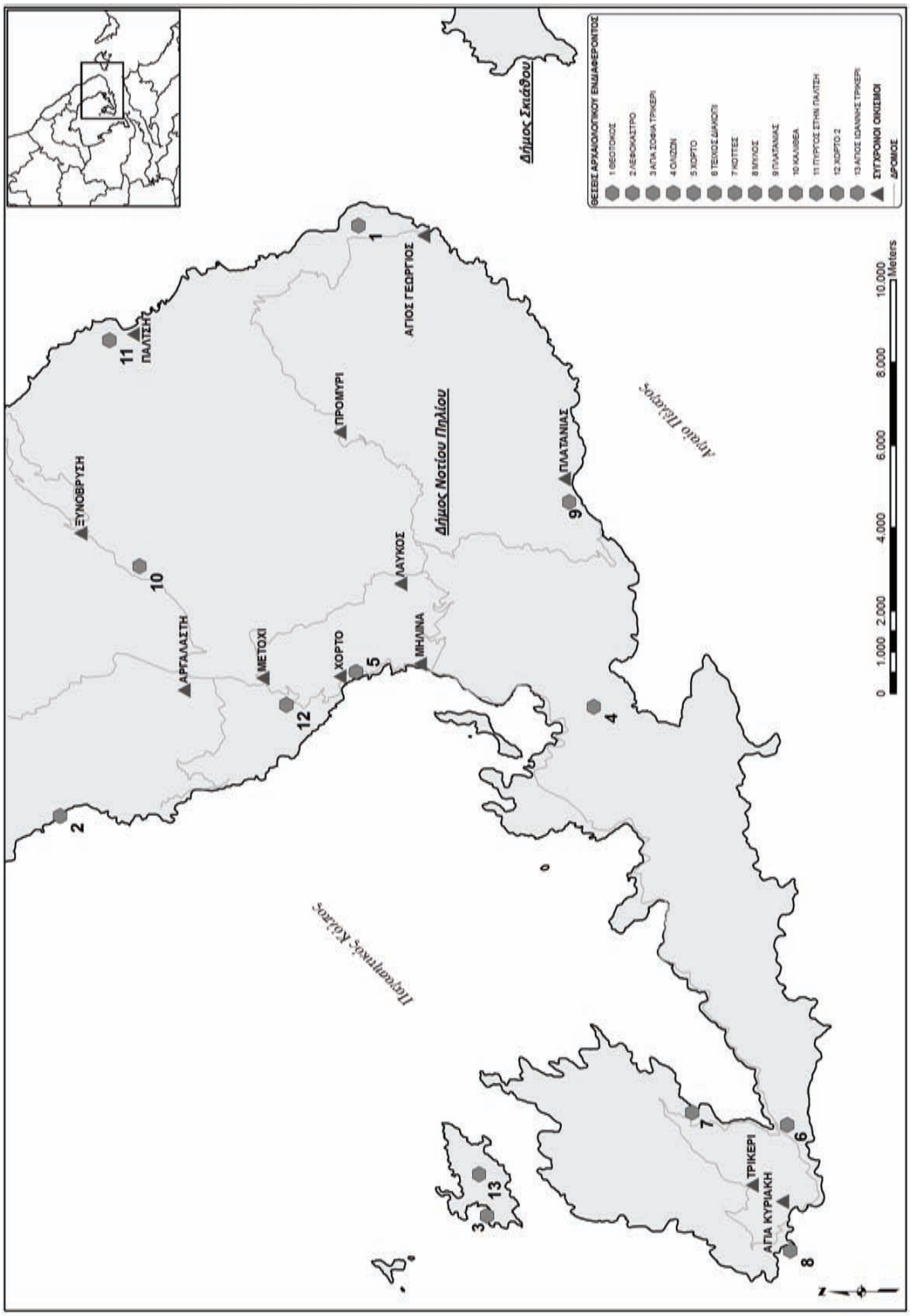
Σάμψων Α. (επιμ.), 2001. *Αρχαιολογική Έρευνα στις Β. Σποράδες*, Αλόννησος.

Σταματοπούλου Μ. – Κατακούτα Σ., 2013. Ταφικοί περίβολοι κλασικής περιόδου στα Φάρσαλα, στο K. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit. Normen und Regionalismen. Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20. - 21. November 2009*, München, 83-94.

Stählin Fr., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart.

Wace A.J.B., 1906. The Topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 149-151.

Χαμηλάκης Γ. – Μομιλιάνο Ν. (επιμ.), 2010. *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής του Πηλίου με σημειωμένες τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο.

Η ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΟΥ ΑΛΜΥΡΟΥ. ΧΩΡΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Αθανασία Κιάκου

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην πεδιάδα του Αλμυρού κατά τα έτη 2009-2011, στόχο είχε την ανάλυση του χώρου ως γεωγραφική ενότητα η οποία φιλοξένησε κατά τη διάρκεια της προϊστορίας οικισμούς, οι οποίοι προσαρμόστηκαν στο περιβάλλον και διαμορφώθηκαν σύμφωνα με αυτό.

Η επιλογή της πεδιάδας του Αλμυρού ως περιοχή έρευνας έγινε κυρίως για γεωγραφικούς και περιβαλλοντικούς λόγους, όπως η έξοδό της στον Παγασητικό κόλπο, αλλά και ο συνδυασμός σε μικρή έκταση (περίπου 20 χλμ. Δ-Α) ποικίλων μικροπεριβαλλόντων. Στο πλαίσιο κατανόησης της προϊστορικής κατοίκησης στην πεδιάδα του Αλμυρού και γνωρίζοντας ότι το περιβάλλον αποτελεί μία μεταβλητή από την οποία εξαρτιόνταν ο προϊστορικός άνθρωπος, κρίθηκε απαραίτητο και πραγματοποιήθηκε η ανασύσταση του περιβάλλοντος της πεδιάδας κατά την προϊστορία.

Δημιουργώντας λοιπόν το πλαίσιο για τη χωρική κατανομή των οικισμών, οι προϊστορικές θέσεις της πεδιάδας του Αλμυρού, καταγράφηκαν στο σύνολό τους με βάση τη γεωγραφική τους θέση, τις περιβαλλοντικές τους ιδιαιτερότητες, ενώ σε καθεμία δόθηκαν οι συντεταγμένες στο γεωδαιτικό σύστημα ΕΓΣΑ'87. Πάνω σε αυτές τις πληροφορίες πραγματοποιηθήκαν οι χωρικές αναλύσεις, οι οποίες έγιναν με τη βοήθεια των εφαρμογών του προγράμματος ArcGIS.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ» ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ

Αρχικός σκοπός της έρευνας ήταν να αποτυπωθεί η πιθανή σχέση μεταξύ των οικισμών και του περιβάλλοντος εγκαθίδρυσής τους. Τέθηκε λοιπόν το ερώτημα, αν οι προϊστορικοί άνθρωποι επέλεγαν να κατοικήσουν σε περιοχές οι οποίες εκπλήρωναν συγκεκριμένους περιβαλλοντικούς όρους, άποψη η οποία έχει εκφραστεί από τον Halstead[1] ή απλά απέφευγαν περιοχές οι οποίες ήταν περιβαλλοντικά εχθρικές, άποψη η οποία εκφράστηκε αργότερα από την Pèrles[2].

Αρχικά έγινε προσπάθεια συσχετισμού των οικισμών και των ρεμάτων ή των ποταμιών στην πεδιάδα του Αλμυρού κατά τη διάρκεια της προϊστορικής περιόδου. Το αρχικό ερώτημα ήταν ποια είναι η μέγιστη απόσταση των οικισμών από ρέματα ή ποτάμια, αν υποθέσουμε ότι σχετίζονται με αυτά. Μέσω του GIS σχεδιάστηκαν ζώνες (buffer) γύρω από τα ρέματα και τα ποτάμια, οι οποίες ξεκινούσαν από 250 μ. και αυξάνονταν αναλογικά.

Κατά τη Νεολιθική περίοδο, διαπιστώθηκε μία εμφανής συσχέτιση των ρεμάτων και των οικισμών που βρίσκονται σε ακτίνα 250 μ. από αυτά. Πιο συγκεκριμένα, στο κεντρικό τμήμα της πεδιάδας παρατηρήθηκε κατά την ΑΝ, ομαδοποίηση των οικισμών γύρω από το Χολόρρεμα και τον Ξηριά. Τη ΜΝ, ΝΝ και ΤΝ εκτός από τα δύο παραπάνω ρέματα, πιθανή ομαδοποίηση οικισμών αποτυπώθηκε και γύρω από τα Λαχανόρρεμα στα βόρεια. Η ομαδοποίηση των οικισμών κατά μήκος του άξονα των ρεμάτων ίσως να οφείλεται όχι μόνο στην πρόσβαση νερού, αλλά και στην ευκολότερη επικοινωνία των οικισμών μέσω των ρεμάτων. Απουσία οικισμών παρατηρήθηκε στο νότιο τμήμα της πεδιάδας, αν και η περιοχή διαρρέεται από δύο μεγά-

1. Halstead 1984.
2. Pèrles 1999, 43, 2001.

λα ρέματα, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν πόλο έλξης για τους προϊστορικούς κατοίκους. Το γεγονός αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την προϊστορία η περιοχή γύρω από τον κόλπο της Σούρπης ήταν βαλτώδης και παρουσίαζε χαρακτηριστικά λιμνοθάλασσας. Αυξάνοντας την ακτίνα σε 500 μ. παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των οικισμών της Νεολιθικής περιόδου εντάσσεται μέσα στα πλαίσια των ζωνών και η ομαδοποίηση γύρω από τα ποτάμια γίνεται ευκρινέστερη (**εικ. 1, 2, 3**). Μόνο τρεις οικισμοί βρίσκονται σε απόσταση μεγαλύτερη του ενός χιλιομέτρου από κάποιο ρέμα. Βέβαια, αν εξετάσουμε καλύτερα τη γεωγραφία της περιοχής γύρω τους παρατηρούμε ότι βρίσκονται και αυτοί κοντά σε μικρότερες πηγές νερού. Όσον αφορά λοιπόν τη Νεολιθική περίοδο, υποθέτουμε ότι αν οι οικισμοί ιδρύονταν με κριτήριο τα ποτάμια και τα ρέματα της περιοχής, τότε η μέγιστη απόσταση μεταξύ τους ήταν περίπου τα 500 μ. Την περίοδο αυτή που δεν υπήρχαν μέσα μεταφοράς, η απόσταση των 500 μ. είναι μικρή και μπορεί να περπατηθεί σε περίπου δέκα λεπτά[3]. Την Εποχή του Χαλκού, η εικόνα των οικισμών σε σχέση με τα ποτάμια αλλάζει. Αρχικά, σε σύγκριση με τη Νεολιθική περίοδο οι οικισμοί είναι διάσπαρτοι σε όλο το μήκος της πεδιάδας του Αλμυρού, ενώ στο νότιο τμήμα, όπου κατά τη Νεολιθική περίοδο υπήρχε έλλειψη οικισμών, τώρα παρουσιάζεται αύξηση των θέσεων. Σχεδιάζοντας την πρώτη ζώνη στα 250 μ. δεν παρατηρείται ομαδοποίηση των οικισμών σε σχέση με τα ποτάμια. Στα 500 μ. η εικόνα αλλάζει στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της πεδιάδας, κυρίως όμως για τους οικισμούς οι οποίοι είχαν ιδρυθεί ήδη από τη Νεολιθική περίοδο. Στα 750 μ. η εικόνα διαφοροποιείται και στο νότιο τμήμα της πεδιάδας και πάλι όμως, δεν βρίσκονται σε απόλυτη συσχέτιση με τα ρέματα και τα ποτάμια της περιοχής. Αυξάνοντας την ακτίνα των ζωνών στο 1000 μ. παρατηρούμε ότι οι οικισμοί σε ολόκληρη την πεδιάδα του Αλμυρού ομαδοποιούνται σε σχέση με τα ρέματα και τα ποτάμια (**εικ. 4, 5, 6**). Σε αντίθεση λοιπόν με τη Νεολιθική περίοδο, κατά την οποία οι οικισμοί βρίσκονται σε μέγιστη απόσταση 500 μ. από τις πηγές νερού, την Εποχή του Χαλκού η απόσταση αυτή αυξάνεται στα 1000 μ. Η απόσταση του ενός χιλιομέτρου θα μπορούσε να θεωρηθεί μεγάλη, αν σκεφτούμε ότι έπρεπε να διανύεται με τα πόδια σε τακτά χρονικά διαστήματα. Από την άλλη, ήδη από την ΠΕΧ, υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη υποζυγίων. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι με τα υποζύγια ο χρόνος που απαιτούνταν για την κάλυψη της απόστασης μειώνεται. Επιπλέον με τα υποζύγια υπήρχε η δυνατότητα μεταφοράς μεγαλύτερων ποσοτήτων π.χ. νερού, με αποτέλεσμα την πιθανή μείωση της συχνότητα επίσκεψης στα ρέματα και τα ποτάμια.

Η σύσταση των εδαφών, από την άλλη, δεν γνωρίζουμε αν αποτελούσε πόλο έλξης για την ίδρυση οικισμών καθώς η πεδιάδα του Αλμυρού δεν παρουσιάζει μεγάλες διαφοροποιήσεις. Ο Βουζαξάκης, έπειτα από την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε στην περιοχή[4], επισημαίνει ότι πρόκειται για εδάφη με σημαντική ικανότητα αποστράγγισης είτε μέσω των κλίσεων του εδάφους, είτε λόγω των παρακειμένων ρεμάτων που λειτουργούσαν ως φυσικό δίκτυο αποστράγγισης της άμεσης περιοχής γύρω τους. Την Εποχή του Χαλκού, αντίθετα με τη Νεολιθική περίοδο, οι οικισμοί ιδρύονται περιφερειακά της πεδιάδας αλλά όχι σε πολύ μεγάλα υψόμετρα. Ο Halstead υποστηρίζει ότι την Εποχή του Χαλκού ο συνδυασμός μικροπεριβαλλόντων είναι πιο επιθυμητός και ότι η επιβίωση των θέσεων από τη Νεολιθική περίοδο εξαρτάται από το αν οι θέσεις αυτές συνδυάζουν διαφορετικούς τύπους εδαφών. Ίσως μία επιφανειακή έρευνα να έδινε απάντηση στην παραπάνω άποψη. Πιθανότατα η ίδρυση θέσεων σε περιοχές που συνορεύουν μεταξύ της πεδιάδας και των ορεινών όγκων που βρίσκονται γύρω, να οφείλεται στην ανάγκη για συνδυασμό περισσότερων του ενός μικροπεριβάλλοντων, αλλά και στην ανάγκη για καλύτερη ορατότητα της γύρω περιοχής ως αποτέλεσμα της προσπάθειας για φυσική άμυνα.

ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΣΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

Εξετάζοντας την πιθανή ομαδοποίηση των οικισμών στην πεδιάδα του Αλμυρού σε όλο το φάσμα της προϊστορίας, αρχικά υπολογίστηκε η μέση απόσταση των οικισμών σε όλες τις υποπεριόδους, με την εφαρμογή της εντολής του πλησιέστερου γείτονα. Στη συνέχεια, εφαρμόστηκε με βάση τις μέσες αποστάσεις, η εντολή πυκνότητα. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν είναι ότι οι οικισμοί της πεδιάδας του Αλμυρού σε όλη τη διάρκεια της προϊστορίας παρουσίαζαν μεγάλη διασπορά (**εικ. 7, 8**). Μόνο κατά τη ΜΝ και την ΜΕΧ πα-

3. Οι αποστάσεις των οικισμών από τα ρέματα έχουν μετρηθεί σε απόλυτη ευθεία, λόγω όμως της γεωγραφίας της περιοχής, δηλαδή πεδιάδα, δεν θα πρέπει να υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις σε σχέση με τον χρόνο περπατήματος στο φυσικό ανάγλυφο.

4. Βουζαξάκης 2008.

ρατηρείται μία τάση για ομαδοποίηση, αλλά και πάλι δεν μπορούμε να μιλάμε για ομάδες οικισμών. Τη μεγαλύτερη διασπορά οικισμών παρουσιάζουν η ΑΝ και η ΥΕΧ.

Η μόνη διαφορά της ΑΝ με την ΥΕΧ είναι ότι κατά την ΑΝ, όπως και την ΜΝ και ΝΝ-ΤΝ, παρατηρείται ομαδοποίηση των οικισμών κατά μήκος των δύο μεγάλων ρεμάτων, του Χολορρέματος και του Ξηριά, στο κεντρικό τμήμα της πεδιάδας. Επιπλέον, σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου παρατηρείται συγκέντρωση των οικισμών στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της πεδιάδας.

Την ΠΕΧ και ΜΕΧ οι οικισμοί πρέπει να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που υπάρχουν ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και σε αυτούς που ιδρύονται την Εποχή του Χαλκού. Οι οικισμοί που προϋπήρχαν παρουσιάζουν, όπως είδαμε, συγκέντρωση γύρω από τα δύο μεγάλα ρέματα του κεντρικού και βόρειου τμήματος. Αντίθετα, οι οικισμοί που ιδρύονται την ΠΕΧ και τη ΜΕΧ εγκαθίστανται κυρίως στο νότιο τμήμα χωρίς όμως να εμφανίζουν κάποια πυκνότητα γύρω από τα ρέματα αντίστοιχη με αυτή της Νεολιθικής περιόδου. Όσον αφορά την ΥΕΧ, από την εφαρμογή των παραπάνω μοντέλων προκύπτει, εκτός από τη μεγάλη διασπορά, ότι η άποψη που είχε εκφραστεί από παλαιότερους μελετητές, της ύπαρξης, δηλαδή, αυτήν την περίοδο, μίας κεντρικής θέσης γύρω από την οποία είναι εγκατεστημένοι οικισμοί – «δορυφόροι» μικρότερης έκτασης και κύρους[5], δεν ισχύει για την πεδιάδα του Αλμυρού.

ΔΙΑΚΟΙΝΟΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Ο διακοινοτικός χώρος, όπως ονομάζεται η περιοχή γύρω και ανάμεσα στους οικισμούς, αποτελεί στοιχείο ζωτικής σημασίας για την ίδρυση και την επιβίωση τους. Ερευνητές που ασχολήθηκαν με τις χωρικές αναλύσεις έχουν παρουσιάσει κατά καιρούς διάφορα χωρικά μοντέλα με σκοπό τον προσδιορισμό του ενδοκοινοτικού χώρου.

Ο Halstead, ο οποίος μελέτησε τους οικισμούς της Θεσσαλίας, υποστηρίζει ότι ο διακοινοτικός χώρος του εκάστοτε οικισμού ορίζεται σε ακτίνα δύο χιλιομέτρων[6]. Η Pèrles από την άλλη, σύμφωνα με την μέση απόσταση, η οποία έχει προκύψει από τον υπολογισμό των αποστάσεων των νεολιθικών οικισμών οριοθετεί γύρω από κάθε οικισμό ισομεγέθεις κύκλους ακτίνας 2,5 χλμ.[7]. Επιπλέον εφαρμόζει και ένα δεύτερο μοντέλο, αυτό των πολυγώνων Thiessen. Το μέγεθος του κάθε πολυγώνου εξαρτάται από την πυκνότητα των οικισμών, καθώς όσο περισσότεροι είναι οι οικισμοί, τόσο περισσότερα και μικρότερα σε έκταση είναι τα πολύγωνα. Η έκταση λοιπόν του ζωτικού χώρου γύρω από κάθε οικισμό, είναι αντιστρόφως ανάλογος με τον αριθμό των οικισμών.

Όσον αφορά τους οικισμούς της Νεολιθικής περιόδου ο Βουζαξάκης έχοντας εφαρμόσει τα παραπάνω μοντέλα στην πεδιάδα του Αλμυρού[8], ασκεί κριτική στην εφαρμογή των ισομεγεθών κύκλων γύρω από κάθε οικισμό, υποστηρίζοντας ότι όταν η μέση απόσταση των οικισμών είναι μεγαλύτερη, λόγω της αραιής διάταξής τους, η διάμετρος των κύκλων μεγαλώνει με αποτέλεσμα να δημιουργούνται επικαλύψεις των κύκλων παραπέμποντας σε εικόνα συνωστισμού. Η παραπάνω άποψη ελέγχθηκε και επιβεβαιώθηκε και για την Εποχή του Χαλκού. Δημιουργώντας ζώνες (buffer) γύρω από κάθε οικισμό, με ακτίνα ίση με την μέση απόσταση, έτσι όπως προέκυψε από την εφαρμογή της εντολής του πλησιέστερου γείτονα, το αποτέλεσμα που προκύπτει, κυρίως κατά την ΥΕΧ, είναι μεγάλες επικαλύψεις των κύκλων με αποτέλεσμα να συμπεραίνεται ότι οι οικισμοί μοιράζονται τον ίδιο ζωτικό χώρο (**εικ. 9**). Αυτό όμως, όπως και στη Νεολιθική περίοδο, είναι οξύμωρο αν αναλογιστούμε τις μεγάλες αποστάσεις μεταξύ των οικισμών.

Όσον αφορά τα πολύγωνα Thiessen, η εικόνα που παρουσιάζεται είναι ακανόνιστα πολύγωνα, διαφορετικού μεγέθους. Στην ΑΝ ο χώρος φαίνεται να ισοκατανέμεται, αντικατοπτρίζοντας έτσι τη διασπορά των οικισμών. Αντίθετα στη ΜΝ και στη ΝΝ-ΤΝ τα πολύγωνα παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεγέθους λόγω της μεγαλύτερης πυκνότητας οικισμών που παρατηρείται στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας. Αντίστοιχη εικόνα παρατηρείται και στην Εποχή του Χαλκού με τους οικισμούς να μοιράζονται στο βόρειο τμήμα κατά ΠΕΧ και ΜΕΧ, μικρότερη έκταση ζωτικού χώρου (**εικ. 10**). Στην ΥΕΧ παρατηρούμε ότι και στην ΑΝ. Λόγω της μεγάλης διασποράς των οικισμών τα πολύγωνα έχουν μία σχετική ομοιομορφία όσον αφορά την έκτασή τους.

5. Halstead 1984.
6. Halstead 1984.
7. Pèrles 2001, 137-138.
8. Βουζαξάκης 2008, 253-254.

Τα παραπάνω μοντέλα, όσον αφορά την πεδιάδα του Αλμυρού, δεν εξάγουν αποτελέσματα τα οποία οδηγούν στα αντίστοιχα συμπεράσματα της Pèrles. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι πρωτοεφαρμόστηκαν στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα και για μία συγκεκριμένη χρονολογική περίοδο (οικισμοί της ΑΝ). Τα συμπεράσματα, λοιπόν από την εφαρμογή τους σε άλλες γεωγραφικές περιοχές πιθανότατα να είναι αυθαίρετα. Όσον αφορά την πεδιάδα του Αλμυρού, οι ισομεγέθεις κύκλοι δεν μπορούν να οριστούν σύμφωνα με την μέση απόσταση των οικισμών. Από την άλλη, τα πολύγωνα Thiessen, οπτικά δίνουν την εντύπωση διαφορετικής κλίμακας εκμετάλλευση του ζωτικού χώρου. Οι οικισμοί που βρίσκονται σε πυκνοκατοικημένες περιοχές φαίνεται να εκμεταλλεύονται μικρότερη περιοχή, ενώ οι οικισμοί σε αραιοκατοικημένες περιοχές φαίνεται να εκμεταλλεύονται μεγαλύτερη έκταση. Αυτό συνεπάγεται μία ανισότητα των οικισμών η οποία μπορεί να μας παραπέμψει σε διάφορα αυθαίρετα συμπεράσματα κυρίως για την Εποχή του Χαλκού κατά την οποία ξεκινάει η κοινωνική διαφοροποίηση.

Όσον αφορά την πεδιάδα του Αλμυρού, θεωρούμε ότι ο ζωτικός χώρος δεν είναι αποτέλεσμα κατανομής της πεδιάδας που ορίζεται σύμφωνα με την μέση απόσταση ή τη διχοτόμηση της περιοχής μεταξύ των οικισμών. Η εκμετάλλευση του χώρου γύρω από τον οικισμό εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Ίσως η έκταση του ζωτικού χώρου να ήταν αντιστρόφως ανάλογη με την περιβαλλοντική ποιότητα της περιοχής. Έτσι λοιπόν ένας οικισμός εγκατεστημένος σε μία περιοχή, η οποία συνδύαζε πάνω από ένα μικροπεριβάλλοντα και ήταν δίπλα σε ρέμα, να είχε περιορισμένο ζωτικό χώρο καθώς σε μικρή απόσταση είχε ότι ήταν αναγκαίο για τους κατοίκους του. Την αδυναμία εφαρμογής των παραπάνω χωρικών μοντέλων στην πεδιάδα του Αλμυρού, διαπίστωσε και ο Βουζαξάκης έπειτα από την εντατική επιφανειακή έρευνα που διεξήγαγε για τους οικισμούς της Νεολιθικής περιόδου. Ο ίδιος παρατήρησε ότι ο ζωτικός χώρος γύρω από κάθε οικισμό εκτείνεται περίπου στα 400 με 500 μ.

Την Εποχή του Χαλκού κατά την οποία οι κοινωνίες αλλάζουν μορφή, κυρίως την ΥΕΧ, ο ζωτικός χώρος μπορεί να οριστεί με διαφορετικές παραμέτρους. Και πάλι η ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο εγκαθίστανται οι οικισμοί, πιθανότατα να επηρέαζε την έκταση του ζωτικού χώρου. Επιπλέον, σε αντίθεση με τη Νεολιθική περίοδο όπου η κτηνοτροφία περιορίζονταν σε μικρά κοπάδια που δεν επέβαλλαν μεγάλες μετακινήσεις[9], την Εποχή του Χαλκού πιθανώς να έχουμε μεγαλύτερης κλίμακας κοπάδια που απαιτούν μεγαλύτερα βοσκοτόπια. Αυτό ίσως να σημαίνει επέκταση του ζωτικού χώρου, αλλά και μετακίνηση των κοπαδιών κατά τη διάρκεια του έτους σε περιοχές εκτός οικισμού. Από την άλλη σύμφωνα με τον Halstead, την ΥΕΧ οι οικισμοί μειώνονται και ο πληθυσμός συγκεντρώνεται σε μεγαλύτερης έκτασης οικισμούς[10]. Η αύξηση του οικισμού συνεπάγεται επομένως και αύξηση του χώρου εκμετάλλευσης γύρω από τις θέσεις. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι οι χωρικές αναλύσεις με βάση μοντέλα που έχουν εφαρμοστεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και περιοχές δεν μπορούν να εξάγουν πάντα τα ίδια αποτελέσματα .

Από τις παραπάνω αναλύσεις, τα συμπεράσματα που προκύπτουν, είναι η σταδιακή εξέλιξη των οικισμών κατά την προϊστορία έτσι όπως αποτυπώνεται στο χώρο. Οι μικροί σε έκταση οικισμοί της Νεολιθικής περιόδου που καταλαμβάνουν τα πεδινά τμήματα και συγκεντρώνονται κοντά στα ρέματα εξελίσσονται στους μεγάλους οικισμούς της Εποχή του Χαλκού που φαίνεται να έχουν συμφιλιωθεί με το περιβάλλον, έχοντας εξασφαλίσει την επιβίωσή τους. Την Εποχή του Χαλκού, αντίπαλος δεν είναι πλέον το περιβάλλον αλλά ο ίδιος ο άνθρωπος. Έτσι, από την ΠΕΧ και εξής, οι μέσες αποστάσεις των οικισμών αυξάνονται, παρουσιάζοντας έντονη διασπορά και οι οικισμοί ιδρύονται κοντά στους πρόποδες ορεινών όγκων, οι οποίοι προσφέρουν καλύτερη ορατότητα και φυσική άμυνα. Επιπλέον, κυρίως την ΥΕΧ, η έννοια του περιορισμένου ζωτικού χώρου αλλάζει. Αυτό αποτυπώθηκε ήδη μέσα από τα χωρικά μοντέλα που εφαρμόστηκαν παραπάνω αλλά και την ίδια την παρουσία υλικών καταλοίπων στο χώρο. Τέτοια υλικά κατάλοιπα είναι η ύπαρξη μεμονωμένων ταφών οι οποίοι δεν βρίσκονται εντός των οικισμών, αλλά συσχετίζονταν σίγουρα με αυτούς. Επομένως, οι ταφές σε μακρινές αποστάσεις από τους οικισμούς στους οποίους άνηκαν, πιθανότατα αποτελούσαν τμήμα του ζωτικού τούς χώρου.

Από τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι όσο προκύπτουν νέα δεδομένα από την αρχαιολογική έρευνα, αλλά και όσο αυτά αναλύονται με διαφορετικές τεχνικές και οπτικές προσέγγισης, αναδεικνύονται νέες θεωρίες και απόψεις που αφορούν τον τρόπο κατοίκησης, αλλά και την κατανομή των οικισμών στο χώρο.

9. Halstead 1989, 1992.
10. Halstead 1984.

SUMMARY

THE SETTLEMENT ORGANIZATION OF THE PREHISTORIC SITES IN THE ALMYROS PLAIN. SPATIAL ANALYSIS AND PECULIARITIES

Athanasia Kiakou

The way people chose to live in a "place" during prehistoric times, is a question, which troubled archaeologists since the beginning of the 20th century. Therefore, different spatial models have been applied. Nowadays, thanks to technology, new more elaborate spatial analyseis are conducted, which provide new perspectives to the meaning of "place". The present paper focuses on the plain of Almyros, on which various spatial models are applied for the entire prehistoric period. The plain of Almyros is a peripheral area of Thessaly, which has not attracted only limited archaeological interest, until the construction of the national roads. The importance of the Almyros plain lies to the fact that it is the connecting link between Thessaly and southern Greece. Moreover, this plain, as well as the plain of Volos, are the only Thessalian plains, exiting to the Pagasetic Gulf. The sites in the plain of Almyros were investigated on the basis of their geographical characteristics and peculiarities. The applied spatial analyseis aimed at exploring the habitation patterns during the Neolithic era and the Bronze Age and their differences.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βουζαξάκης Κ., 2008. *Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρίες του διακοινοτικού χώρου στη Νεολιθική Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

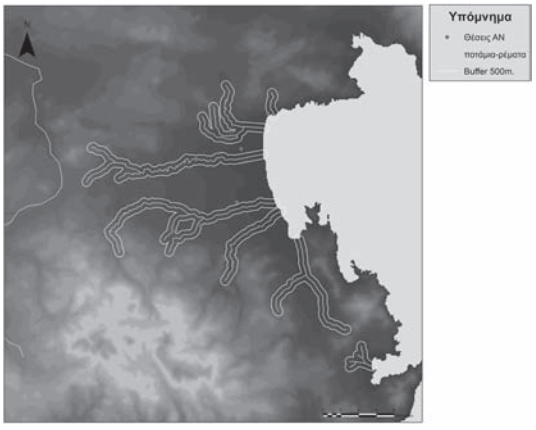
Halstead P., 1984. *Strategies for survival. An ecological approach to social and economic change in the early farming Communities in Thessaly, N. Greece*, Cambridge (αδ. διδ. διατριβή).

Halstead P., 1989. The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece, στο P. Halstead & J. O'Shea (επιμ.), *Bad year economics. Cultural responses to risk and uncertainty*, Cambridge, 68-80.

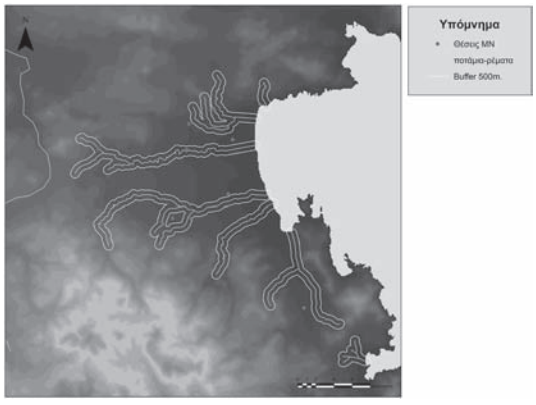
Halstead P., 1992. Dimini and the "DMP". Faunal remains and animal exploitation in Late Neolithic Thessaly, *BSA* 87, 29-59.

Pèrles C., 1999. The distribution of magoules in Eastern Thessaly, στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield, 42-56.

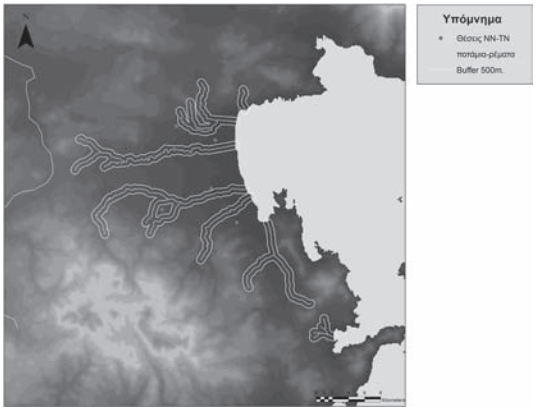
Pèrles C., 2001. *The early neolithic in Greece: the first farming communities in Europe*, Cambridge.

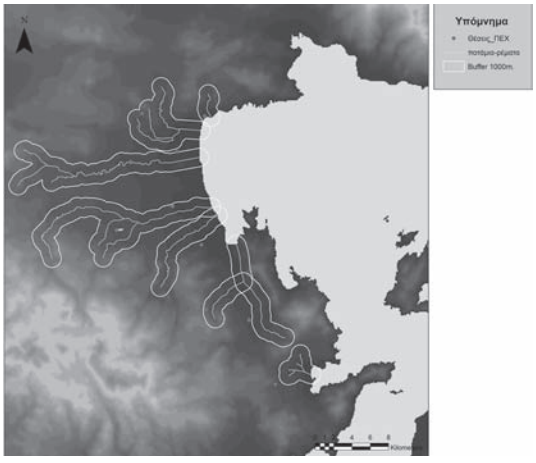
Εικ. 1. Η θέση των οικισμών της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου σε σχέση με τις ζώνες των 500μ.

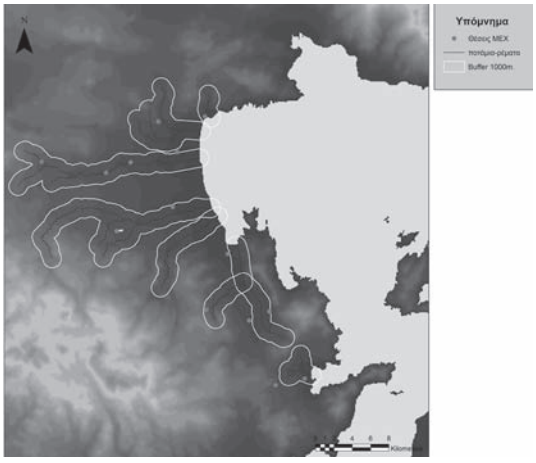
Εικ. 2. Η θέση των οικισμών της Μέσης Νεολιθικής περιόδου σε σχέση με τις ζώνες των 500μ.

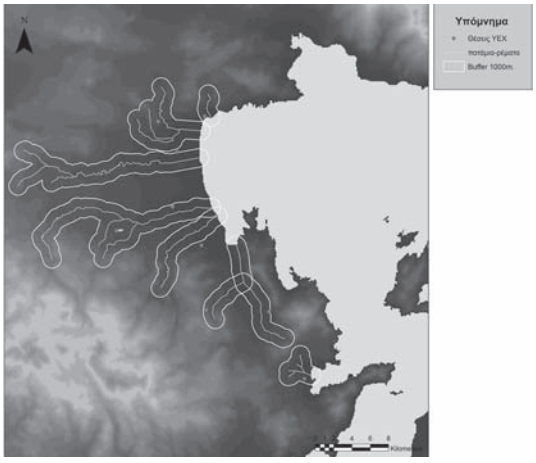
Εικ. 3. Η θέση των οικισμών της Νεότερης-Τελικής Νεολιθικής περιόδου σε σχέση με τις ζώνες των 500μ.

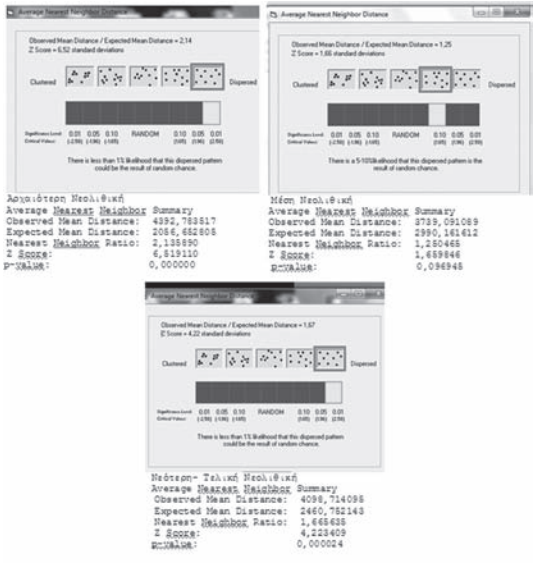
Εικ. 4. Η θέση των οικισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σε σχέση με τις ζώνες των 1000μ.

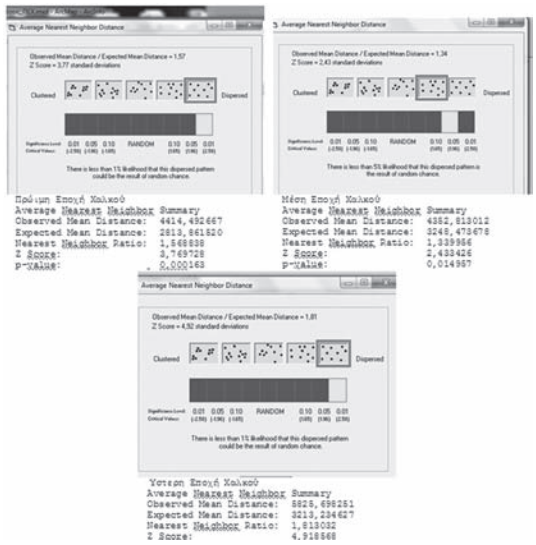
Εικ. 5. Η θέση των οικισμών της Μέσης Εποχής του Χαλκού σε σχέση με τις ζώνες των 1000μ.

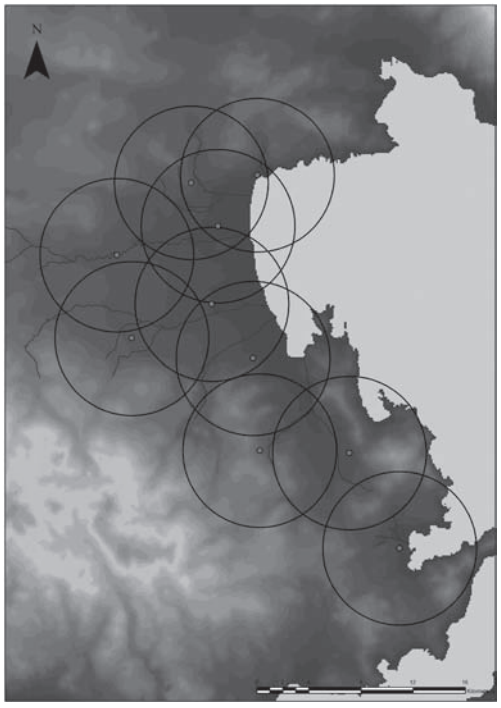
Εικ. 6. Η θέση των οικισμών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε σχέση με τις ζώνες των 1000μ.

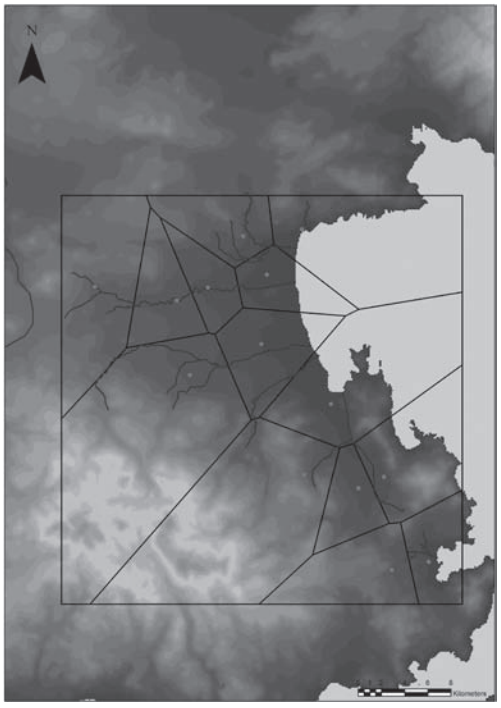
Εικ. 7. Ο βαθμός διασποράς των οικισμών κατά τη Νεολιθική περίοδο. (Αποτελέσματα της εφαρμογής του πλησιέστερου γείτονα (average nearest neighbor)).

Εικ. 8. Ο βαθμός διασποράς των οικισμών κατά την Εποχή του Χαλκού. (Αποτελέσματα της εφαρμογής του πλησιέστερου γείτονα (average nearest neighbor)).

Εικ. 9. Παράδειγμα εφαρμογής των ισομεγεθών ζωνών γύρω από τους οικισμούς της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

Εικ. 10. Παράδειγμα εφαρμογής των πολυγώνων Thiessen στους οικισμούς της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

VISVIKI MAGOULA – VELESTINO: THE SO-CALLED MEGARON RECONSIDERED*

Eva Alram-Stern

Visviki Magoula, a low Neolithic settlement mound, 6 m high and with a diameter of 150 m.[1], is situated to the northeast of Velestino[2]. Recognized since the times of Christos Tsountas, it is listed as no. 9 in the catalogue of sites by Wace and Thompson[3]. In his gazetteer of sites of the Eastern Thessalian plain, Kostas Gallis has published the site as no. 274 under the name Άγιος Γεώργιος Φερών 3[4].

The settlement layout of Visviki has been well-known for many years, due to Dimitris Theocharis' book on Neolithic Greece, as possibly the earliest example of a megaron in Greece, dating to the Late Neolithic Arapi phase (**fig. 1**)[5]. Theocharis' information on the site mainly derived from an article published in 1942, in the magazine of the National Socialist Party, the *Völkischer Beobachter*[6], while he also checked its chronological setting by a short investigation conducted in 1972.

Actually the excavations of Visviki Magoula presented in the *Völkischer Beobachter* took place in 1941 under the auspices of the "Sonderkommando Griechenland" (task force Greece) of the "Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg", with Rosenberg being Hitler's leading ideologue. Hans Reinerth, professor of prehistory in Berlin and head of the "Office for Prehistory", was the head of the operations. Reinerth and his team excavated the site for three weeks, from mid October till the beginning of November of 1941[7].

According to their publication, this large building was a megaron, 24 m. long and 8.4 m. wide (**figs. 1-2**). It is characterized by a portico with two columns, as well as a hearth surrounded by four columns, a layout which shows clear similarities with the Mycenaean megaron. The first, who recognized in the central building of the Mycenaean palaces the Homeric megaron, was Wilhelm Dörpfeld[8], and Christos Tsountas quickly adopted this view. Tsountas took it a step further, by identifying predecessors of the megaron in Late Neolithic Dimini and Sesklo[9].

His hypothesis of an indigenous development of the megaron in the Aegean was well known to Reinerth. But in contrast to Dörpfeld and Tsountas, Reinerth argued that the pre-Mycenaean megaron derived from a "Nordic" two-roomed house with a portico, an example of which he excavated himself in southern Germany[10].

---

* This article was written within the frame of the project "Visviki Magoula/Velestino", granted by the Institute of Aegean Prehistory, Philadelphia and the Austrian Science Fund P 21596-G19, and it will be soon published in Alram-Stern & Dousougli-Zachos (forthcoming). German-Greek Translation: Maria Kitsatis, English Proofing: Marco Pietrovito.

1. Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 82, εικ. 2.

2. With a size of about 2 hectares, Visviki belongs to the medium-sized Neolithic sites of Thessaly (Demoule – Perlès 1993, 370; Johnson – Perlès 2004).

3. Tsountas 1908, 4, no. 9; Wace – Thompson 1912, 8.

4. Gallis 1992, 93-94.

5. Theocharis 1973, 101, fig. 191.

6. Benecke 1942.

7. Hiller von Gaertringen 1995, 482-483; Schöbel 2002, 321-396; Schöbel – Alram-Stern (forthcoming).

8. Schliemann 1886, 215-216 (W. Dörpfeld). See also Jung 2000, 72-74.

9. Tsountas 1908, 55-66 (Dimini), 88-106 (Sesklo).

10. Reinerth 1937.

Subsequently, the megaron of Visviki Magoula was used by Reinerth as a proof for his theory that Indogermanic intruders brought the Nordic megaron to Greece already in the Neolithic era[11].

Reinerth was fascinated by this idea, and in 1941 the most important finds of the excavations, as well as its documentation, were transferred by the excavation team to Germany. In 1951 a major part of the material as well as the original drawings and photos were returned to the National Museum, although unpainted pottery, as well as copies of the plans and drawings remained in the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen in Germany[12]. In 1975, two years after the publication by D. Theocharis, his German colleague V. Milojčić entrusted the material from the site to his student Angelika Dousougli for her dissertation. However, Dousougli changed the dissertation's subject, leaving the material unpublished. After the fall of the Berlin Wall still another set of drawings came to light in East Berlin and were presented to the public by B. Hänsel[13]. Therefore, when Angelika Dousougli invited me to collaborate for the publication of Visviki Magoula, new aspects for the interpretation of the site were available by then[14].

An analysis of the finds shows that a small percentage of the material dates to the Tsangli-Larisa period; however, the majority of the finds date to the Arapi phase with also a large percentage of finds belonging to the subsequent Dimini phase, though typical bowls of Dimini type are rare[15].

The documentation shows that the magoula was measured and two deep trenches were dug at the edge of the tell[16]. A grid system was set around the highest elevation point, and it is in this area that the megaron, which Theocharis presented in his book, is located[17].

But a more detailed plan of the megaron is the most important find, discovered in 1991 in Berlin (**figs. 3, 9**)[18]. It is based on drawings with the exact measurements provided after being recovered from sketch plans with the aid of a system of measurements[19]. All these drawings were annotated in Gothic handwriting, which were transcribed for the publication. In addition to these sketches, drawings and plans, a number of photos by the excavations' professional photographer, Heinrich Dürr, complement this set. Furthermore, six cross-sections of the site were drawn in profile[20]. These sections clearly show that the Late Neolithic strata appeared directly under the topsoil and consisted of a sequence of thin, partly burnt clay layers of varying depth overlying a dark clayey level (**fig. 4**).

In some cases, these profiles help to relate the various constructions from the detailed plan to particular layers. According to them, two pits in rooms 2 and 3 must have been originally dug from a higher level than that preserved in the stratigraphy (**fig. 5**). The latest finds from these pits date to the Dimini phase, and therefore the pits are probably still Neolithic.

By contrast, the photo of a clay hearth in the northeast part of the building belongs to a lower level, than those containing all the other finds of the site[21]. The child burial situated above it should be earlier than the hearth and was probably dug in an earlier habitation level. Therefore several habitation phases are to be discerned, and it will be demonstrated that, in addition to this clay hearth and pits, at least two further stratigraphic levels may be distinguished.

But first the detailed and simplified plans of the so-called megaron need to be compared (**fig. 1**). The de-

11. Benecke 1942.

12. The finds from the Pfahlbaumuseum have been returned in 2014.

13. Hänsel 2001.

14. I would like to thank all those who supported this project, by providing material and the permission to study it: Lena Papazoglou-Manoudaki, Kostas Paschalides, Eleni Konstaninidi-Syvridi, Alexandra Christopoulou, Katja Manteli (National Museum at Athens, Prehistoric Collection), Gunter Schöbel, Peter Walter, Jürgen Hummler (Pfahlbaumuseum at Unteruhldingen), Bernhard Hänsel (Freie Universität Berlin), Joachim Heiden and Uta Dirschedl (Archives of the German Archaeological Institute Berlin and Athens).

15. Alram-Stern – Dousougli-Zachos – Dürauer (forthcoming). For the petrographic analysis: Pentedeka – Alram-Stern – Dürauer (in press); Pentedeka (forthcoming). See also Pentedeka in this volume.

16. Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 83, εικ. 3. For the results of the excavations of trenches A and B are see Dürauer in this volume.

17. Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 82, εικ. 2. For the chronology see Alram-Stern 1996, 83-101, 2004, 151-157.

18. First published by Hänsel 2001, 177, fig. 4; see also Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 83, εικ. 4.

19. See e.g. Hänsel 2001, 178, fig. 5; Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 83-84, εικ. 7.

20. See e.g. Hänsel 2001, 179, fig. 6; Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 83-84, εικ. 7.

21. Douzougli-Zachos – Alram-Stern 2009, 84, εικ. 6.

tailed plan shows stone walls and other installations of stone and clay as well as pits (**figs. 1, 9**). The simplified plan of the "megaron" is based on this detailed plan, but there are also certain additions. Starting with the portico, it is apparent that the two columns marked in the simplified plan are additions from an area, which has never been excavated. Furthermore, the room, which has been reconstructed as an open portico also comes from this incompletely excavated area. However, a single stone in the extension of the north wall suggests that the portico actually continued further west and therefore, a further room could plausibly be reconstructed in its place. Furthermore, all conjectured doors indicated in the plan are most likely entirely fiction.

The best preserved stone foundations are those of the so-called portico. Its walls were found very close to the surface, consisted entirely of stone with no mud brick superstructure preserved (**figs. 6, 9**)[22]. The walls of this area look as if they were built in different building techniques. Actually, the northern part is well preserved while the central and southern parts are badly destroyed, and what is seen of them in the plan is mainly rubble. Furthermore, the northern wall consists of two stone settings, the inner one of which is on a lower level and could be older. Similar variations of stone settings can be seen in various parts of the preserved walls of the so-called megaron. All these differences should, at least in part, be attributed to a poor state of preservation resulting from their proximity to the surface.

Furthermore, if we consider the detailed plan, it becomes apparent that the reconstructed building in its entirety only consisted of a few stone walls, and most of the walls seem to have been of mud brick or clay. These mud brick walls are only indicated in one sketch plan, but they were also plotted in the profile drawings (**figs. 4, 5**). These profiles show that the mud brick walls, which in most cases rested on stone foundations, actually belonged to the lowest layers excavated and were built into or onto a dark clayey layer. Therefore these mud brick walls probably belong to a lower settlement phase than the stone foundations visible in the west. In fact, there is also evidence of mud brick walls built alongside each other or one above the other, suggesting a further settlement sequence within the area (**fig. 5**).

It is probable that these mud brick walls were visible on the surface when the excavation began. However, it is unlikely that these clay walls with their foundations at a lower level were actually directly related to the stone wall foundation on a higher level. Therefore, from both a stratigraphical and architectural point of view, it seems that at least two distinct habitation phases were melded into one, when put on the plan, creating the impression of a single building (**fig. 9**). In conclusion, a long house, as shown in the plan, does not seem to have ever existed.

We also have to consider whether the various installations attributed to the megaron were contemporary. Inside room 1, a floor composed of stone slabs may have been the foundation of a quadrangular platform (**fig. 6**). According to the profile drawings, the so-called ash pit of Room 1 may have been contemporary. The identification of a patch of burnt clay as a fire place is very doubtful, since the jar set into the clay is definitely not a cooking vessel. According to the photos, it seems as if this assemblage dates to an earlier level than the stone walls in the west, and according to its depth, it could belong to the upper part of the clay walls mentioned above.

An assemblage with a small oven, found in a small area, surrounded by upright slabs is of special interest and it finds parallels among the ovens excavated at Dikili Tash (**fig. 7**)[23]. Heaps of cereals and acorns have been analysed by the German botanist Franz Bertsch[24]. According to photographs, it probably belongs to the building remains, which are contemporary with the sequence of clay layers at the site, as well as with the mud brick walls bordering the area.

The "big hearth" in room 4 probably belonged to a higher level than the rest of the finds and can be well compared with an oven in Palioskala (**fig. 8**)[25]. It appeared immediately under the topsoil and it seems to have been set from a higher level into the clay layers. However, some of the stone settings around the oven seem also to be earlier. In contrast, remains of a storage vessel as well as spit supports from this area, possibly belong to the later stratum.

In summary, the finds marked on the plan of the megaron more likely belong to a longer settlement se-

22. Hänsel 2001, 178, fig. 5.
23. Treuil 1992, 41-43, 45-48; Deshayes 1974.
24. Bertsch – Kroll (forthcoming).
25. Toufexis 2006, 57.

quence probably dating to the Arapi and Dimini phases. Since a connection between the various areas cannot be reconstructed, it is difficult to synchronize the various assemblages. Therefore, the ash pit and the amphora in room 1, as well as the small oven and some finds around the "big hearth", could belong to the same horizon, and perhaps they belong to the same settlement phase as the mud brick walls. On the other hand, the platform, the ash pit and the "big hearth" could belong to a later phase, being contemporary with the stone foundations to the west.

The settlement layout cannot be easily reconstructed from the plans. According to the course of the walls, we may securely state that at least during two subsequent phases, the layout of the settlement was oriented north-south and east-west, probably differing from the radial settlement layout known from nearby Dimini[26].

Nevertheless, it is difficult to conclude how close the layout of the detailed plan is to reality. It is actually possible some of the remains in the area of the small hearth to belong to smaller two-or three-roomed houses, as identified in Middle Neolithic Sesklo[27]. But some of the walls could also have been part of a long building complex, as that reconstructed by Reinerth. Comparable long houses are known from Northern Greece (*eg.* Dikili Tash II)[28], and the Rachmani stratum of Pefkakia Magula[29]. The layout of settlements with long houses usually includes parallel buildings separated by lanes and as a matter of fact adjoining buildings are mentioned on some of the drawings from Visviki. Therefore it is still possible that at some point Visviki had a multi-room building complex of oblong layout.

A possibility the settlement plan to have changed over time should be taken into account. For instance, the small oven might belong to a period, which saw rooms of a smaller size. And since a number of long stone foundations are later, these constructions may point to the existence of a long house complex. In any case, if the settlement history of Visviki extended throughout the Arapi and Dimini phases, changes in the settlement layout during these periods are possible. However, this is a subject for future research in Thessaly.

26. Souvatzi 2008.
27. Kotsakis 2006, 212, fig. 3, 214, fig. 4.
28. Koukouli-Chrysanthaki 1994, 68-75; Andreou – Fotidiadis – Kotsakis 2001, 572.
29. Weißhaar 1989, 9-12; Andreou – Fotidiadis – Kotsakis 2001, 546.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΒΙΣΒΙΚΗ ΜΑΓΟΥΛΑ – ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ: Η ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ «ΜΕΓΑΡΟΥ»

Eva Alram-Stern

Η Μαγούλα Βισβίκη, ένας οικισμός με μορφή χαμηλού λόφου βορειοανατολικά του Βελεστίνου, γνωστός ήδη από την εποχή του Χρήστου Τσούντα, ανασκάφηκε το 1941 από τον Hans Reinerth, υπεύθυνο για το ειδικό τμήμα για την Ελλάδα («Sonderkommando Griechenland») της Υπηρεσίας «Einsatzstab Reichleiter Rosenberg». Εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία ο Reinerth αναπαρέστησε ως ένα μέγαρο και δημοσίευσε στην εφημερίδα *Völkischer Beobachter*. Την αναπαράσταση αυτής της κάτοψης αποδέχτηκε και αναδημοσίευσε στο βιβλίο του για τη νεολιθική Ελλάδα ο Δημήτρης Θεοχάρης. Από τότε το κτήριο αυτό θεωρείται ως το αρχαιότερο «μέγαρο» στην Ελλάδα, χρονολογημένο στην υστερονεολιθική φάση Αράπη. Από την επανεξέταση όμως των αρχαιολογικών στοιχείων τόσο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, όσο και στο Pfahlbaumuseum Unteruhldingen στη Γερμανία διαπιστώνεται ότι η παραπάνω ερμηνεία διαμορφώθηκε από την εθνικοσοσιαλιστική ιδέα περί καταγωγής του «μεγάρου» από ένα βόρειο τύπο οικίας. Το πιθανότερο όμως είναι ότι τα οικοδομικά λείψανα που ερμηνεύθηκαν και αναπαραστάθηκαν ως τμήματα μιας οικίας ανήκουν τουλάχιστον σε δύο, ίσως και σε περισσότερες ακόμα οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται στις φάσεις Αράπη και Διμήνι. Έτσι λοιπόν φαίνεται από τα σχέδια της στρωματογραφίας και τις φωτογραφίες ότι οι πλινθόκτιστοι τοίχοι μιας αρχαιότερης οικιστικής φάσης μαζί με τα υπερκείμενα λίθινα θεμέλια μιας νεότερης οικιστικής φάσης ερμηνεύθηκαν ως τμήματα του ίδιου κτηρίου. Τόσο οι εστίες όσο και οι φούρνοι που αποτυπώθηκαν στο σχέδιο θα πρέπει με τον ίδιο τρόπο να αποδοθούν σε διαφορετικές χρονολογικά οικιστικές φάσεις. Επιπλέον, μπορεί κανείς επίσης να υποθέσει ότι υπήρξε μια μεταβολή στο σχέδιο του οικισμού από κτήρια με μικρούς χώρους σε μεγαλύτερα συγκροτήματα οικιών.

BIBLIOGRAPHY

Alram-Stern E. – Bergner M. – Dürauer C. – Galik A. – Pentedeka A. (in press). Visviki Magoula near Velestino. The Late Neolithic Finds in Context, in *Speira. Scientific meeting in hounour of Angelika Dousougli and Konstantinos Zachos, Ioannina, November 1-3 2012*, Ioannina.

Alram-Stern E. – Dousougli-Zachos A. (forthcoming). *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 36, Bonn.

Alram-Stern E. *et al.* (forthcoming). Die Keramik, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos (eds.), *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 36, Bonn.

Alram-Stern E., 1996. *Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Die Ägäische Frühzeit* 2. *Serie, Forschungsbericht 1975*-1993, Wien.

Alram-Stern E., 2004. *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2003.* Band 2. *Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Wien.

Andreou S. – Fotidiadis M. – Kotsakis K., 2001. The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece; Addendum 1996-1999, in T. Cullen (ed.), A*egean Prehistory: a review*, Boston, 259-327.

Benecke J., 1942. Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp. Erster Bericht über Ausgrabungen des Reichsamtes für Vorgeschichte in Griechenland, *Völkischer Beobachter, 18 February 1942*, 8.

Bertsch F. – Kroll H. (forthcoming). Die archäobotanischen Reste, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos (eds.), *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 36, Bonn.

Gallis K., 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας,* Λάρισα.
Demoule J.-P. – Perlès C., 1993. The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory 7/4,* 355-416.
Deshayes J., 1974. Fours néolithiques de Dikili Tash, in *Mélanges helléniques offerts à Georges Daux*, Paris, 67-91.
Douzougli-Zachos A. – Alram-Stern E., 2009. Ο υστερονεολιθικός οικισμός της Μαγούλας Βισβίκη στη νότια Θεσσαλία, *ΑΕΘΣΕ* 2, 75-84.
Hänsel B., 2001. Ausgrabungen im thessalischen Velestino während des zweiten Weltkrieges, in R.M. Boehmer & J. Maran (eds.), *Lux Orientis: Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag, Internationale Archäologie*, Rahden, 173-179.
Hiller von Gaertringen J., 1995. Deutsche archäologische Unternehmungen im besetzten Griechenland 1941-1944, *AM* 110, 461-490.
Johnson M. – Perlès C., 2004. An Overview of Neolithic Settlement Patterns in Eastern Thessaly, in J. Cherry – Ch. Scarre – S. Shennan (eds.), *Explaining Social Change. Studies in honour of Colin Renfrew*, Cambridge, 65-79.
Jung R., 2000. Das Megaron – ein Analogie(kurz)schluss der ägäischen Archäologie, in A. Gramsch (ed.), *Vergleichen als archäologische Methode. Analogien in den Archäologien*, *BAR-IS* 825, Oxford, 71-95.
Kotsakis K., 2006. Settlement of Discord: Sesklo and the emerging household, in N. Tasić & C. Grozdanov (eds.), *Hommage to Milutin Garašanin*, Belgrad, 207-220.
Koukouli-Chrysanthaki Ch., 1994. Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού Φιλίππων, *ΠΑΕ*, 123-129.
Pentedeka A. (forthcoming). Technological and provenance study of the Visviki Magoula ceramic assemblage, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos (eds.), *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 36, Bonn.
Reinerth H., 1937. *Haus und Hof im nordischen Raum. Haus und Hof der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Leipzig.
Schliemann H., 1886. *Tiryns. Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns*, Leipzig.
Schöbel G. – Alram-Stern E. (forthcoming). Die Geschichte der Erforschung der Visviki-Magula, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos (eds.), *Die deutschen Ausgrabungen 1941 auf der Visviki-Magula/Velestino. Die neolithischen Befunde und Funde. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 36, Bonn.
Schöbel G., 2002. Hans Reinerth. Forscher – NS-Funktionär – Museumsleiter, in A. Leube (ed.), *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945,* Heidelberg, 321-396.
Souvatzi S.G., 2008. *A Social Archaeology of Household in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*, Cambridge.
Theocharis D.R., 1973. *Neolithic Greece*, Athens.
Toufexis G., 2006. Η Λίμνη Κάρλα (Βοίβής) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, *ΑΕΘΣΕ* 1, 55-70.
Treuil R., 1992. La construction et l'habitation, in R. Treuil (ed.), *Dikili Tash* I. *Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, *BCH Suppl.* XXIV, Paris, 39-57.
Tsountas Ch., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
Weißhaar H.-J., 1989. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* I. *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn.

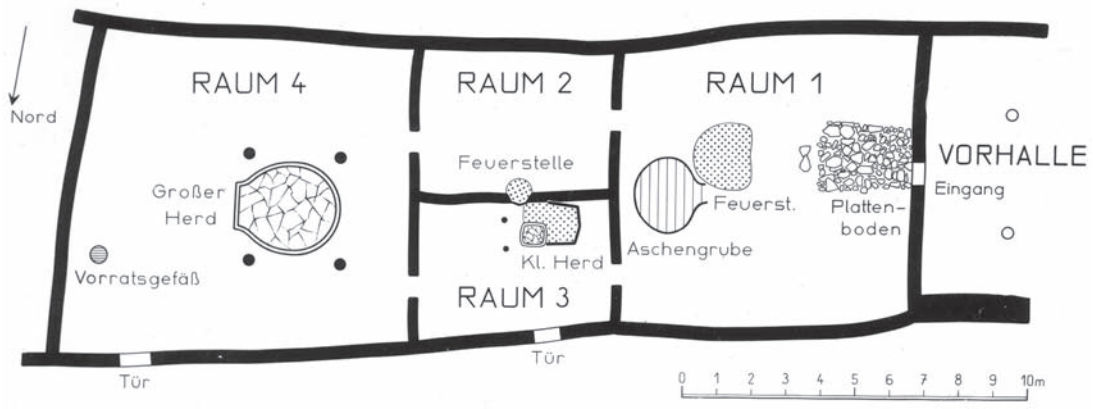

Fig. 1. Plan of the "megaron" of Visviki as published in the Völkischer Beobachter 1942. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

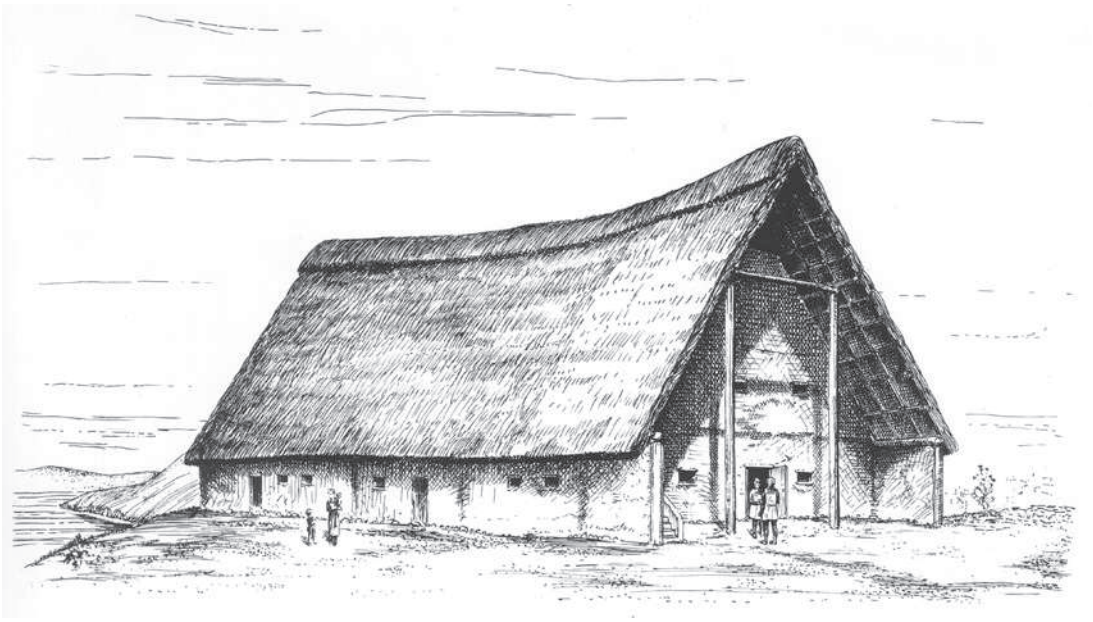

Fig. 2. Reconstruction of the "megaron" of Visviki as published in the Völkischer Beobachter 1942. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

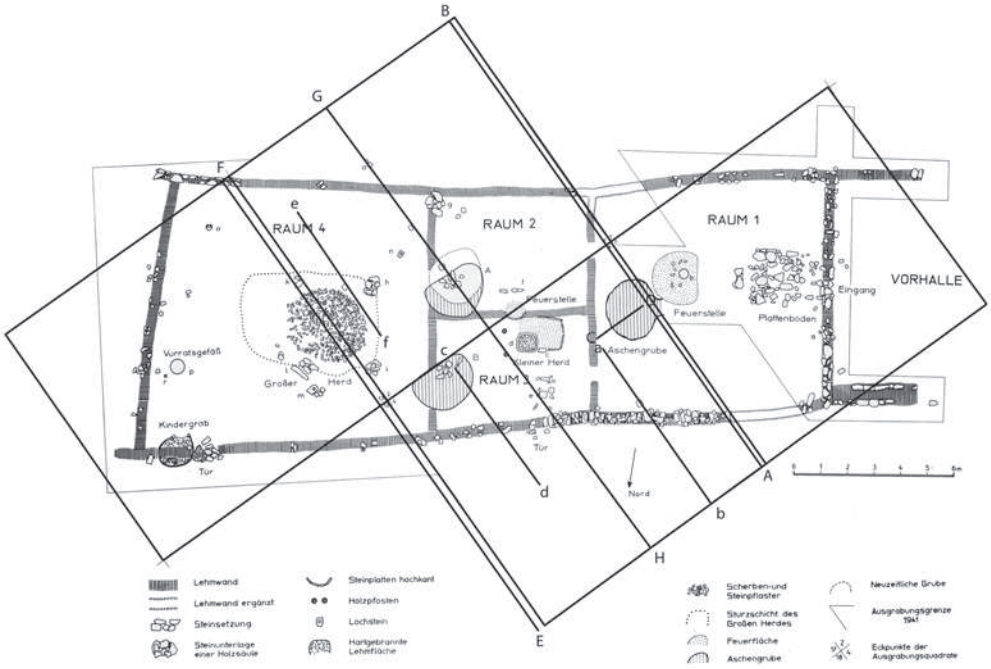

Fig. 3. Detailed plan of the "megaron", sections marked in bold lines. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

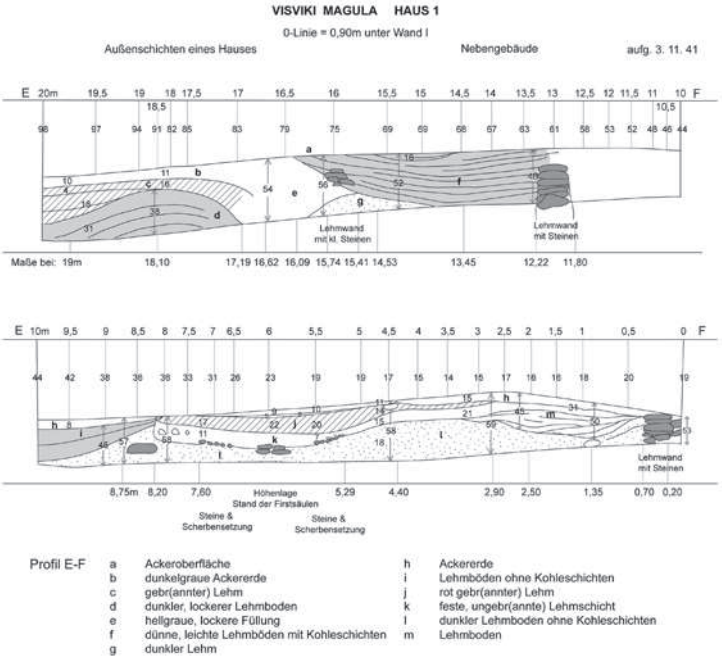

Fig. 4. Section E-F: section through room 4 with "big hearth" and mud brick walls on lower level. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

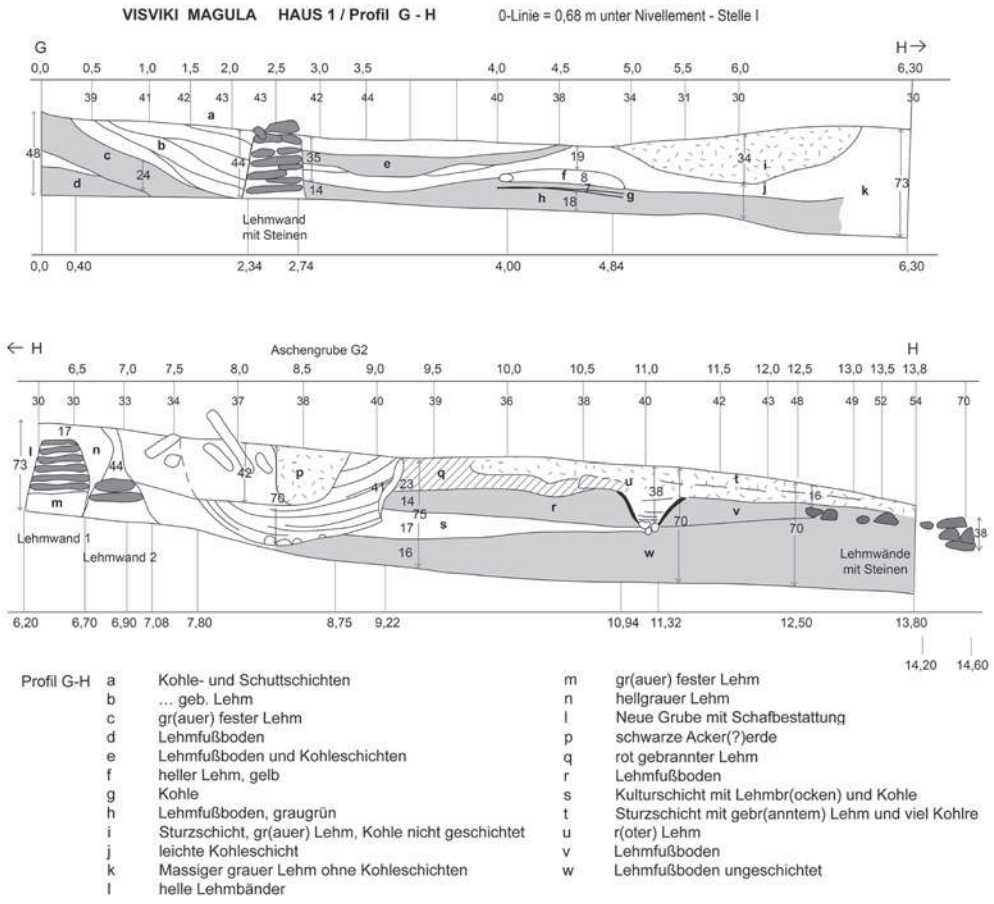

Fig. 5. Section G-H: Section through rooms 4, 2 and 3, including pit A. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

Fig. 6. Western stone wall of room 1 with view to the east facing the platform and the jar in situ. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

Fig. 7. "Small oven" in room 3. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

Fig. 8. "Big hearth" in room 4. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

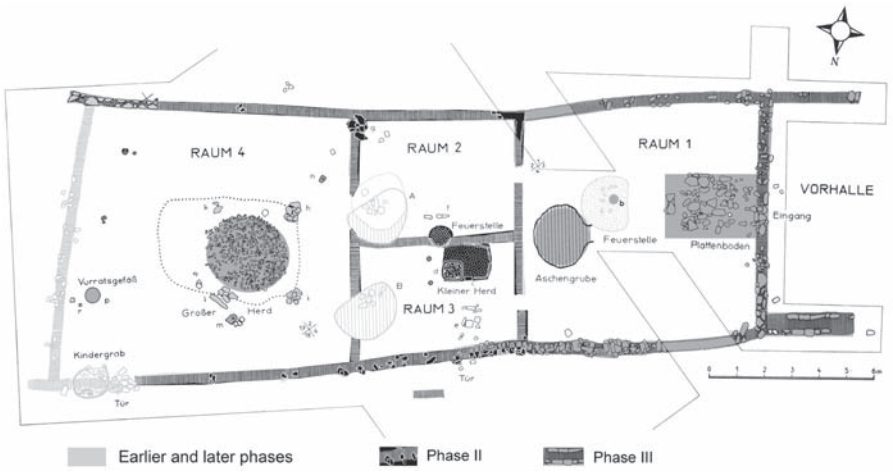

Fig. 9. Suggested settlement sequence. Copyright: Reinerth Archive, Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Germany. Image processing: Marion Frauenglas.

VISVIKI MAGOULA NEAR VELESTINO. TRENCHES A AND B*

Caroline Dürauer

Visviki Magoula is a small Neolithic tell-settlement of 6 m. in height, situated in the southeastern Thessalian plain, not far from Lake Karla. In 1941, Hans Reinerth and his team started an excavation of the site[1]. Except for a grid excavation on the top of the tell, he also excavated two test trenches in the north part of the Magoula[2].

THE STRATIGRAPHY

Trench A (**fig. 1**) was situated 40 m. north of the megaron building of Visviki. It was 6.6 m deep and was excavated in layers of half meter each, resulting in a total of 12 layers. Since the strata were actually thinner, irregular and not horizontal, this excavation technique unfortunately led to mixing the material.

Despite this mixing, two main stratigraphic units can be discerned: the lowermost part of Trench A, which includes layers 12-9, is dated, based on pottery, between the end of the Early Neolithic and the beginning of the Middle Neolithic period. In contrast, the upper layers mainly consisted of mixed material including pottery from an advanced phase of the Middle Neolithic period and the Late Neolithic Arapi, Otzaki and Dimini phases.

Apart from pottery, some interesting Late Neolithic architectural remains from layers 3 to 6 and a grave of a young child in layer 9 came to light, which will be discussed below.

Trench B (**fig. 2**) was excavated 20 m. north of Trench A to a depth of about three meters and was divided by the excavators into 6 layers with a thickness of a half meter each, as in Trench A. At a depth of 2.50 m., the excavators found a steep sloping layer of clay on top of a mixed layer of clay and gravel. Although Lake Karla is presently at some distance from the site, the excavators came to the conclusion that this could have been the bank of Lake Karla during the Neolithic period.

Like in trench A, it was not possible to relate the layers of trench B to a particular phase of the Neolithic period. Due to the mixing of pottery, the entity can be the best that can roughly dated from the Middle to the Late Neolithic Tsangli-, Arapi- and Dimini phases.

THE POTTERY FINDS OF TRENCH A AND B

In total 2018 sherds were collected from Trenches A and B. Layers 12 to 9 of trench A produced 615 sherds, consisting of rim, base and body fragments, which should be dated from the end of the Early to the

* This article was written within the frame of the project "Visviki Magoula/Velestino", granted by the Institute of Aegean Prehistory, Philadelphia and the Austrian Science Fund P 21596-G19, and it will be soon published in Alram-Stern & Dousougli-Zachos (forthcoming).

1. See Alram-Stern in this volume. Hänsel 2001; Douzougli - Zachos - Alram-Stern 2009; Benecke 1942; Pentedeka – Alram-Stern – Dürauer 2011 (in press).

2. Douzougli - Zachos - Alram-Stern 2009, 82, fig. 2.

earlier part of the Middle Neolithic period. This pottery mainly consists of a very fine, well-burnished red monochrome ware. In addition, a few black-topped sherds, characteristic of the Early Neolithic, came to light[3]. The 147 rim-fragments mostly represent open vessels, such as bowls and cups (**fig. 3**). They are of the thickened and straight type, with the latter clearly predominating[4].

Layers 8 to 2 of Trench A produced mixed pottery dating to the Middle and Late Neolithic. In contrast to the lower layers, the Middle Neolithic pottery from these upper layers dates to the advanced phases of the Middle Neolithic (**fig. 4**). Comparable material comes from layers 5 to 1 of Trench B and from the grid excavation on the highest part of the hill (the area of the so called "megaron")[5]. Only five sherds (**fig. 4d-f**) of the Middle Neolithic from trench A are decorated with red patterns on a white surface, and a few more are known from the grid excavation. In total 376 fragments of the advanced Middle Neolithic period are known from the site[6].

Late Neolithic pottery first occurs in layer 8 of Trench A. Examples of the Pre-Dimini Arapi phase appear, with a few sherds of polychrome pottery with red and black paint on a white slip[7]. The Dimini period is characterized by Black-on-Red Ware, White-on-Red Ware, Brown-on-Cream ("Dimini") ware, as well as polychrome ware with black and white patterns on a red surface[8].

The bulk of the pottery of trench B belongs to the Late Neolithic Dimini phase, while a few sherds should be assigned to the Late Neolithic Pre-Dimini Tsangli and Arapi period. Layers 5 to 1 also include examples of Middle Neolithic red-monochrome pottery, though not in the same concentration as in trench A. Interestingly, this trench produced a signifant number of brown-on-cream Dimini ware, as well as some Chalcolithic and post-Neolithic sherds dating to Early Bronze Age I[9].

This analysis shows that the material from the lowermost layers of Trench A, which dates from the end of the Early Neolithic to the beginning of the Middle Neolithic period, probably belong to the earliest phase of the settlement of the tell. Furthermore, the pottery indicates the use of the site during the advanced phases of the Middle Neolithic, as well as the Late Neolithic period (881 sherds), including the Pre-Dimini Tsangli and Arapi phases (86 fragments), as well as the Dimini phase (79 sherds). Furthermore, the 31 pieces from the Chalcolithic period and the beginning of the Early Bronze Age demonstrate that activity at the site continued during these periods too.

BURIAL

In layer 9 of Trench A, at a depth of 5 m., the grave of a young child was excavated. Only one photo (**fig. 5**), without any description relating to the find circumstances, can be used for its interpretation. Based on this single photo, the anthropologist Anna Lagia estimated the age of the child between two and five years. The skeleton of the child does not seem to be in its original position, but it must have been pushed to the side of the grave at some time after the burial. The burial was certainly located within the settlement, a common practice during the Neolithic period[10]. Based on the pottery finds of this stratum, the grave was placed to the Early/Middle Neolithic. But since such graves may be dug from a higher level it could also belong to the Late Neolithic period.

3. Reingruber 2008, 214-217.
4. Alram-Stern – Dousougli-Zachos – Dürauer (forthcoming).
5. See Alram-Stern in this volume.
6. Compare Mottier 1981; Kotsakis 2006; Alram-Stern – Dousougli-Zachos – Dürauer (forthcoming).
7. Wace – Thompson 1912, 16-17, B3γ; Hauptmann – Milojčić 1969, 60-68.
8. Wace – Thompson 1912, 16-17, B3α2b, B3α1, B3ß; Hauptmann 1981, 14-33, 47-62; Alram-Stern – Dousougli-Zachos – Dürauer (forthcoming).
9. Weißhaar 1989, 16-46; Alram-Stern – Dousougli-Zachos – Dürauer (forthcoming).
10. Fowler 2004, 42-43, 67-69.

ARCHITECTURAL REMAINS

As mentioned above, there are also some architectural remains in the Late Neolithic layers 3 to 6 of Trench A, documented in two drawings and a few photos (**figs. 6-7**). The building remains from layers 3 and 4 came from a depth of 2.40 m. up to 2.60 m. According to the drawing, the excavated part of the stone foundation had a length of 2 m. and was orientated north-south. The second foundation was found in the lower layer 6 at a depth of 3.20 m. and had a length of 1.80 m. This lower stone foundation comes from a stratum with the first finds of the Arapi phase, while the upper wall belongs to a Dimini stratum. Walls, which were certainly made of mudbrick, came from layers between these stone structures. Thus, Trench A proves a Late Neolithic settlement sequence[11]. At the same time it shows that buildings probably consisted of mud brick walls with a stone foundation – a building technique known as early as the Early Neolithic[12].

FIGURINES

Two Middle Neolithic figurines from Trench A are of special interest. A male seated figurine from layer 7 is nowin the National Museum in Athens (**fig. 8**). The upper part of the body and the left leg are broken. The surface of the figurine is well-burnished and decorated with red paint. The figurine is characterized by a straight and peaceful sitting position. The hands are resting on the upper legs and the legs seem to fuse with the sitting furniture. This well-known type can be compared with an example from the Middle Neolithic settlement of Sesklo, which has the same red paint[13].

The second example is a female schematized figurine (**fig. 9**), found in layer 5 together with Late Neolithic pottery. It is now in the storage rooms of the Pfahlbaumuseum at Unteruhldingen in Germany. The upper part of the figurine is broken and the larger lower part has three incisions, usually interpreted as indications of the legs or the pubis[14]. A very good parallel to this figurine comes from the Middle Neolithic settlement of Achilleion[15].

TOOLS

The stone tools of the trenches were analyzed by M. Bergner. Even though the trenches produced only a few tools, they are indicative of textile production, wood-working, hunting and food preparation taking place at Visviki. Chipped stone tools are made of obsidian from the island of Melos, as well as red flint from Mt. Pindos, testifying that Visviki was part of an extensive trading network[16].

ANIMAL BONES

A small assemblage of animal bones, analyzed by A. Galik, provides an insight into the practices of animal husbandry and hunting. Most bones belong to sheep and goat. Cattle and pigs are attested too, but not in the same frequency. Only three bones from each trench belong to wild animals, such as boars and red deers. A few bone fragments prove that dogs existed in this settlement. One common cockle from trench B indicates that people at Visviki Magoula occasionally consumed seafood.[17]

11. Alram-Stern – Dürauer (forthcoming).
12. Reingruber 2008, 489-492.
13. Papathanassopulos 1996, 302, fig. 204.
14. Gimbutas – Shimabuku – Winn 1989, 230-233; Hansen 2007, 119.
15. Gimbutas – Shimabuku – Winn 1989, 291, no. 29 (fig. 9.5).
16. Bergner (forthcoming).
17. Galik (forthcoming).

ZUSAMMENFASSUNG

VISVIKI MAGOULA BEI VELESTINO SUCHSCHNITTE A UND B

Caroline Dürauer

Im Zuge der Grabungen, welche Hans Reinerth, Leiter des Reichsamtes für Vorgeschichte, 1941 im Nordteil der Visviki-Magula bei Velestino durchführte, wurden zwei Suchschnitte angelegt. Schnitt A (**fig. 1**) lag rund 40 m vom höchsten Punkt entfernt, während sich Schnitt B (**fig. 2**), weiter am Rand der Magula, rund 20 m nördlich von Schnitt A befand. Schnitt A wurde etwa 6,60 m abgetieft und enthielt eine Abfolge von Kulturschichten, die Schutt, Wände aus Lehm sowie verbrannte Holzkohleschichten umfasste. Neben spätneolithischen Gebäuderesten sowie einer kleinen Anzahl von Steinwerkzeugen und Tierknochen, gibt vor allem die Keramik einen interessanten Einblick in die Siedlungsgeschichte, die nach ungestörten Schichten in Schnitt A im ausgehenden Frühneolithikum bzw. beginnenden Mittelneolithikum einsetzt („black topped" Keramik, rote monochrome Keramik – **fig. 3**). Nach der Keramik der oberen Schichten setzt sich die Besiedlung der Magula während der späteren Phasen des Mittelneolithikums fort (**fig. 4**) und lässt sich anhand der Keramik auch für die Abfolge des Spätneolithikums, d. i. die Tsangli-, Arapi- und Dimini-Stufe nachweisen. Einige wenige Fragmente aus den obersten Schichten des Schnittes B weisen auf eine Nutzung dieses Siedlungsplatzes während des Chalkolithikums und der Frühbronzezeit hin.

BIBLIOGRAPHY

Alram-Stern E. – Dousougli-Zachos A. – Dürauer C. (forthcoming). Die Keramik, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos. (eds.), *Visviki-Magula/Velestino. Die deutschen Grabungen des Jahres 1941. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 36,* Bonn.

Alram-Stern E. – Dürauer C. (forthcoming). Ausgrabung, Baureste und Befunde der Grabungen des Jahres 1941, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos. (eds.), *Visviki-Magula/Velestino. Die deutschen Grabungen des Jahres 1941. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 36,* Bonn.

Benecke J., 1942. Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp. Erster Bericht über Ausgrabungen des Reichsamtes für Vorgeschichte in Griechenland, *Völkischer Beobachter,* 18 February 1942, 8.

Bergner M. (forthcoming). Die Geräte aus Stein, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos. (eds.), *Visviki-Magula/Velestino. Die deutschen Grabungen des Jahres 1941. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 36,* Bonn.

Fowler K.D., 2004. *Neolithic Mortuary Practices in Greece, BAR-IS* 1314, Oxford.

Galik A. (forthcoming). Die archäozoologischen Reste, in E. Alram-Stern & A. Dousougli-Zachos. (eds.), *Visviki-Magula/Velestino. Die deutschen Grabungen des Jahres 1941. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 36,* Bonn.

Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D. 1989. *Achilleion: a Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, California.

Hansen S., 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in* Südosteuropa, Mainz.

Hauptmann H., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien* III. *Das späte Neolithikum und das Chalkotlithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 21, Bonn.

Hauptmann H. – Milojčić V., 1969. *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 9, Bonn.

Hänsel B., 2001. Ausgrabungen im thessalischen Velestino während des zweiten Weltkrieges, in R.M. Boehmer & J. Maran (eds.), *Lux Orientis: Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag, Internationale Archäologie*, Rahden, 173-179.

Kotsakis K., 2006. Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household, in N. Tasić & C. Grozdanov (eds.), *Hommage to Milutin Garašanin*, Belgrad, 207-220.

Mottier Y., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula* II. *Das mittlere Neolithikum. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie und Geschichte des Ostmittelmeerraumes* 22, Bonn.

Papathanassopoulos G., 1996. *Neolithic Culture in Greece*, Athens.

Pentedeka A. – Alram-Stern E. – Dürauer C. (in press). Retrieving the pieces of the past: the petrographic analysis of the Neolithic pottery assemblage from Visviki Magoula (Thessaly, Greece). *Acts of the 11th European Meeting on Ancient Ceramics, September 29th-October 1st 2011, Vienna, Austria, Journal of Applied Clay Science*.

Reingruber A., 2008. *Die Argissa-Magula. Das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen*, *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 35,* Bonn.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Weißhaar H.-J., 1989. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* I. *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn.

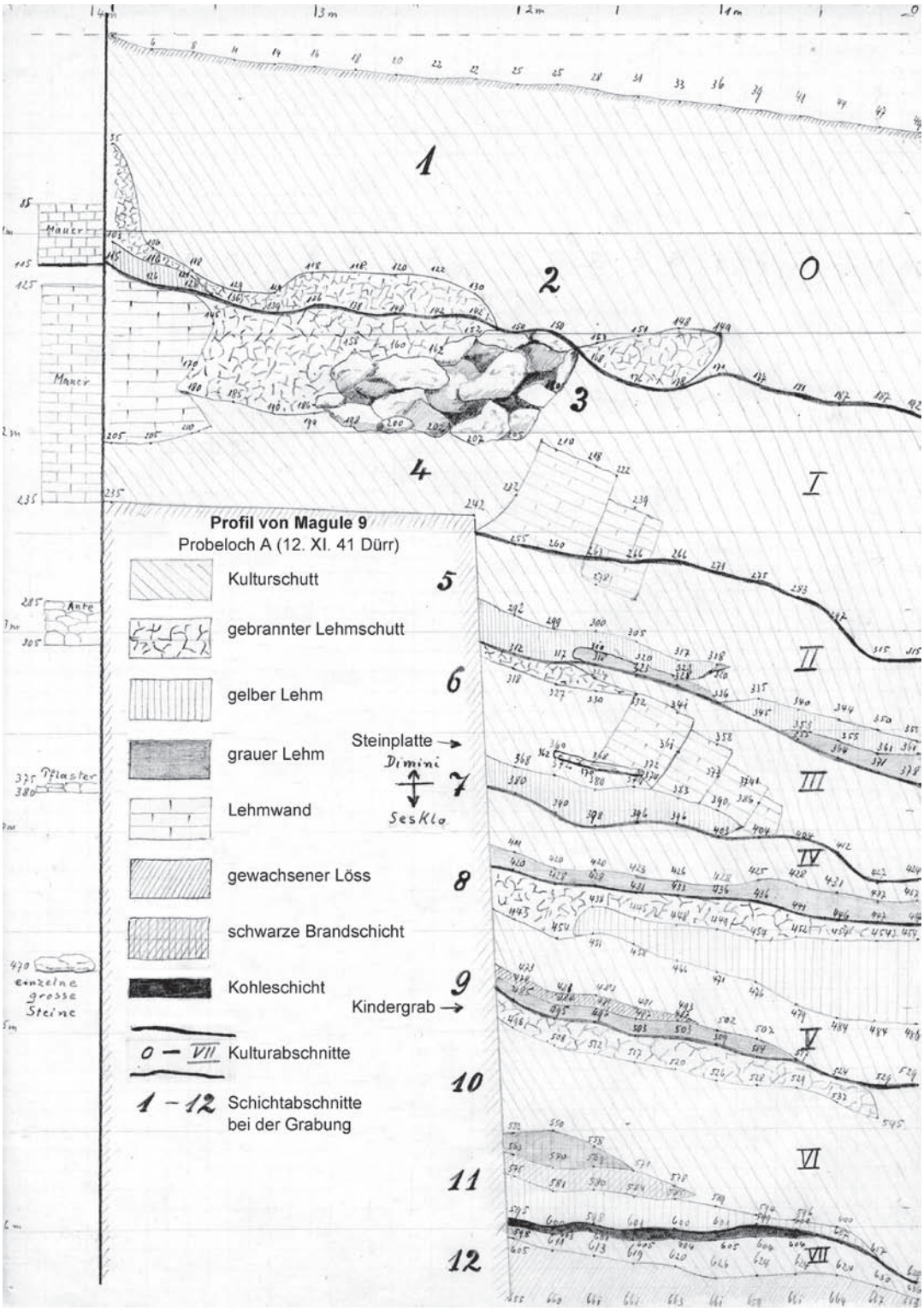

Fig. 1. Trench A: Stratigraphy. Courtesy of the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen/Germany (Graphic design: M. Frauenglas).

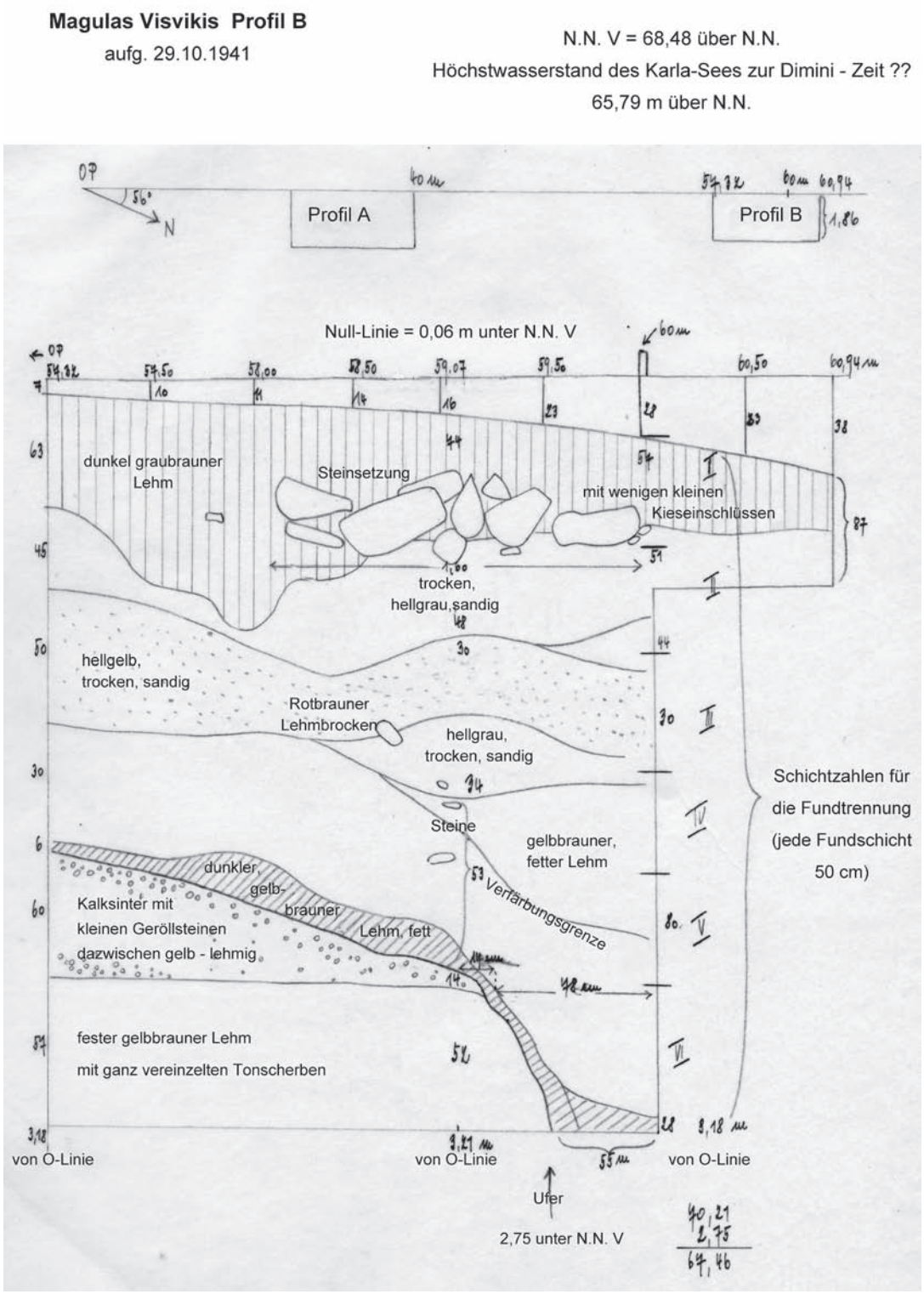

Fig. 2. Trench B: Stratigraphy. Courtesy of the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen/Germany (Graphic design: M. Frauenglas).

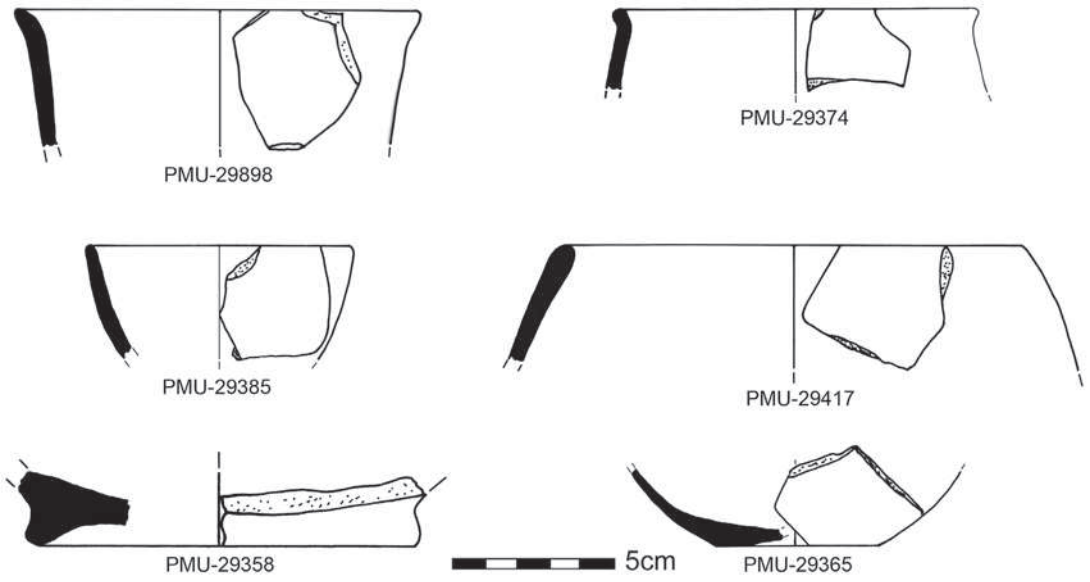

Fig. 3. Trench A, layers 12 to 9: Early/Middle Neolithic pottery (Drawings: C. Dürauer).

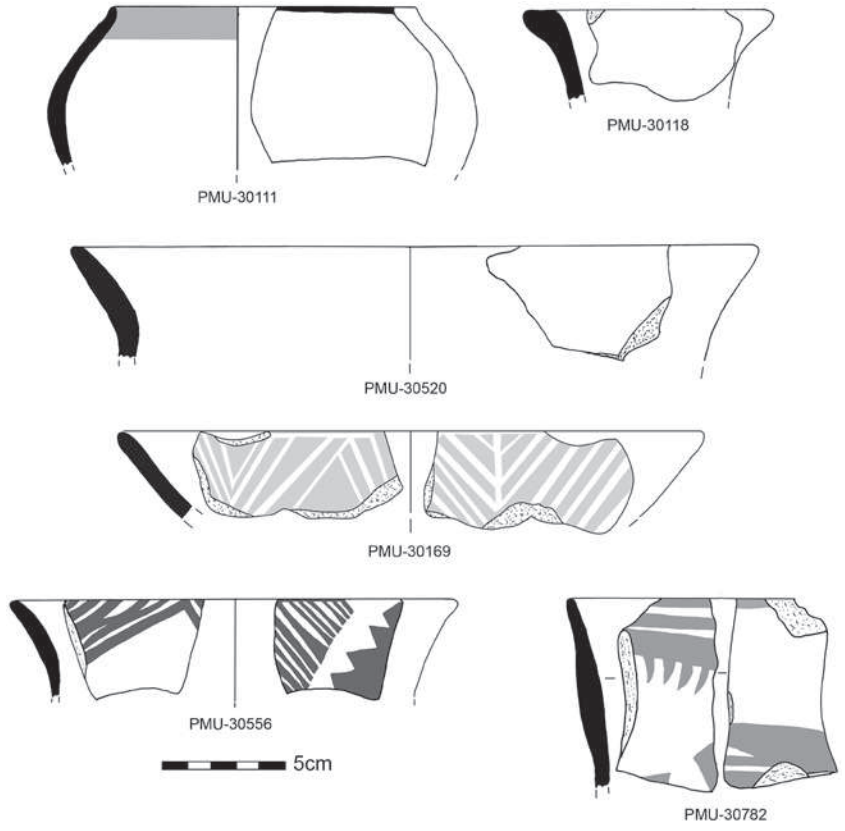

Fig. 4. Trench A, layers 8 to 1: Middle Neolithic pottery (Drawings: C. Dürauer – M. Frauenglas).

Fig. 5. Trench A, layer 9: child burial. Courtesy of the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen/Germany (Photo: H. Dürr).

Fig. 6. Trench A, layer 3: foundation wall. Courtesy of the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen/Germany (Photo: H. Dürr).

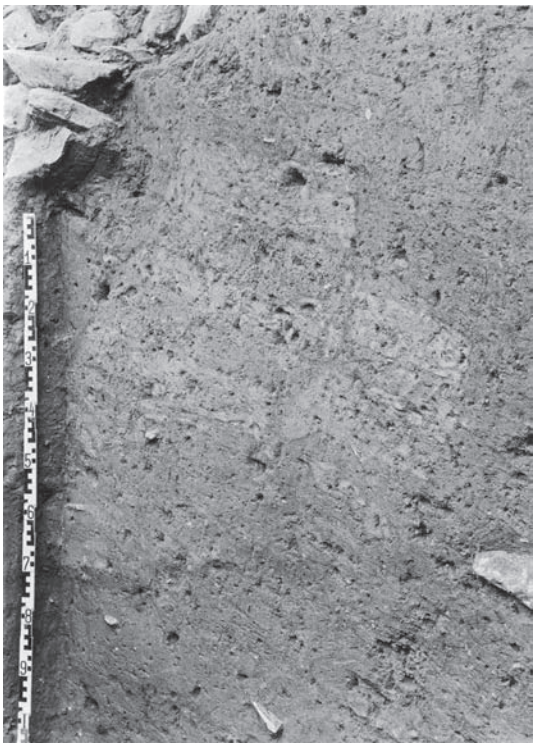

Fig. 7. Trench A, mudbrick wall. Courtesy of the Pfahlbaumuseum Unteruhldingen/Germany (Photo: H. Dürr).

Fig. 9. Female Figurine from Trench A (Photo: E. Alram-Stern).

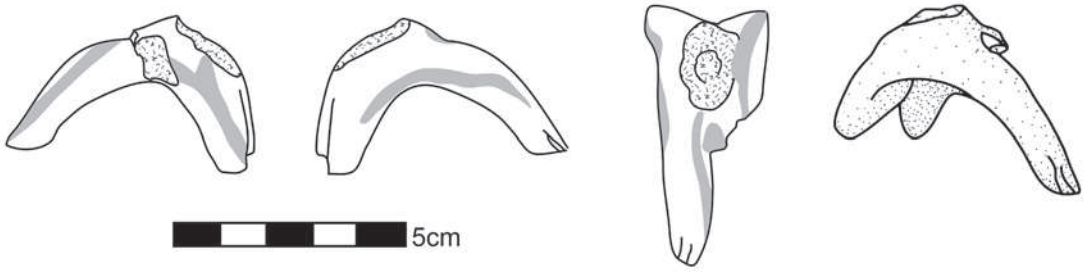

Fig. 8. Male figurine from Trench A (Drawing: A. Dousougli-Zachos – M. Frauenglas).

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΒΟΥΛΟΚΑΛΥΒΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΛΟΥ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Φωτεινή Τσιούκα, Δημήτρης Αγνουσιώτης

Η Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην περιοχή του Αλμυρού ήταν περίοδοι γνωστές κυρίως από ευρήματα επιφανειακών ερευνών και ανασκαφών μικρής κλίμακας, όπου εντοπίστηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφοι[1]. Τα δεδομένα αυτά εμπλουτίστηκαν σταδιακά με πιο συστηματικές, κυρίως επιφανειακές έρευνες[2], προσφέροντας τη δυνατότητα ανασύνθεσης μια εικόνας με αρκετούς οικισμούς, οι οποίοι ιδρύθηκαν κοντά σε φυσικές πηγές της περιοχής και σε θέσεις που συνορεύουν μεταξύ της πεδιάδας και των ορεινών όγκων, γεγονός που πιθανότατα οφείλεται στην προτίμηση για συνδυασμό μικροπεριβάλλοντων αλλά και στην ανάγκη για καλύτερη ορατότητα της γύρω περιοχής. Την εικόνα αυτήν συμπληρώνουν πλέον νεότερα στοιχεία από τη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στη θέση «Βουλοκαλύβα», στην περιοχή βόρεια της Αρχαίας Άλου, με αφορμή την κατασκευή του αυτοκινητόδρομου της Π.Α.Θ.Ε.[3].

Στη θέση αυτή οι 141 τάφοι που ανασκάφηκαν, αποτελούν τμήμα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου, τα όρια του οποίου δεν έχουν προς το παρόν αποσαφηνιστεί. Από τους τάφους αυτούς, οι μισοί σχεδόν ήταν ακτέριστοι ενώ πολλοί από τους κτερισμένους χρονολογήθηκαν στην Πρωτογεωμετρική[4], και στην ελληνιστική περίοδο. Η παρούσα έρευνα επικεντρώθηκε σε είκοσι τάφους, που προσφέρουν τις πρωιμότερες μαρτυρίες ταφικών δραστηριοτήτων στο συγκεκριμένο χώρο και χρονολογούνται στη ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι και ΥΕΧ ΙΙ περίοδο. Στην προσπάθεια να σκιαγραφηθούν τα βασικότερα χαρακτηριστικά αυτών των τάφων και να μην δημιουργηθεί μια πλασματική εικόνα, θα πρέπει εκ των προτέρων να τονιστεί ότι δεν συνυπολογίζονται στην έρευνα οι ακτέριστοι τάφοι που ίσως χρονολογούνται στην ίδια περίοδο, καθώς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και η στάση των νεκρών των υπολοίπων τάφων αποτελούν μόνο ενδείξεις και όχι απτές αποδείξεις για τη χρονολόγησή τους.

Η περιορισμένη και επικεντρωμένη στο εύρος κατάληψης του έργου, σωστική ανασκαφή δεν απέδωσε αρχιτεκτονικά στοιχεία ή άλλα οικιστικά κατάλοιπα της ΜΕΧ ή της ΥΕΧ. Επομένως, το νεκροταφείο κατά την πρώιμη φάση του ιδρύθηκε κατά πάσα πιθανότητα εκτός οικισμού, χωρίς η έρευνα μέχρις στιγμής να έχει καταστήσει σαφές ποιος οικισμός συνδέεται με το συγκεκριμένο νεκροταφείο. Σε άμεση γειτνίαση με τους τάφους βρίσκεται η θέση Βουλοκαλύβα 1990/35, η οποία φαίνεται ότι κατοικήθηκε κατά τη ΜΕΧ και την ΥΕΧ[5], επομένως δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον οικισμό που συνδέεται με το συγκεκριμένο νεκροταφείο (**εικ. 1**).

---

1. Τα σημαντικότερα ευρήματα που χρονολογούνται στη Μέση και στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού προέρχονται από ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στα Ζερέλια (Wace – Thompson 1912, 152-166), στη Γρίτσα Πτελεού (Βερδελής 1951, 1952, 1953), στο Καστράκι Παναγιάς Ξενιάς (Μπάτζιου-Ευσταθίου 1997), στον Κάτω Μαυρόλοφο (Μαλακασιώτη 1992), στους Αγίους Θεοδώρους (Βερδελής 1951, 150-154 και 1953, 181-185) και στην Αγριελιά (Τουρναβίτου 2009)

2. Η συστηματικότερη επιφανειακή έρευνα τα τελευταία χρόνια στην περιοχή του Αλμυρού πραγματοποιήθηκε από το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο βλ. Reinders 2004.

3. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004.

4. Τσιούκα 2008.

5. Reinders 2004, 39. Στη δημοσίευση δεν αναφέρονται ευρήματα της ΜΕΧ, ωστόσο, με βάση τις νεότερες επιφανειακές έρευνες στη θέση και στην ευρύτερη περιοχή της, εντοπίστηκε κεραμική της περιόδου αυτής. Η πληροφορία αυτή προέρχεται κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας με τους κ. R. Reinders και κ. V. Stissi.

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΑΦΩΝ

Οι τάφοι ήταν τοποθετημένοι σε αραιή διάταξη, με εξαίρεση δύο μικρές συσσωρεύσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως συστάδες. Ως προς τον προσανατολισμό τους διαμορφώνεται μία σαφής τάση με προτίμηση στον άξονα Β-Ν, αλλά δεν διακρίνεται οργάνωση του χώρου με αυστηρούς κανόνες (**εικ. 2**).

Ο επικρατέστερος τύπος είναι ο κιβωτιόσχημος τάφος, με ελάχιστες εξαιρέσεις λακκοειδών. Η κάλυψη των τάφων ορίζονταν από μία ή δύο ογκώδεις ασβεστολιθικές πλάκες και το όρυγμα είχε σχήμα σχεδόν ορθογώνιο, με ξεκάθαρη προσπάθεια για αύξηση του πλάτους και μείωση του μήκους του, γεγονός που πιθανότατα σχετίζεται με τη στάση των νεκρών. Εσωτερικά το όρυγμα επενδύονταν με τέσσερις μονολιθικές πλάκες, από τις οποίες προεξείχαν αυτές που βρίσκονταν στις μακριές πλευρές ενώ το δάπεδο των τάφων ήταν χωμάτινο.

Οι τάφοι περιελάμβαναν αποκλειστικά ενταφιασμούς νεκρών, τοποθετημένων σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι σε μία από τις δύο στενές πλευρές, τα άνω άκρα διπλωμένα στο στήθος και τα κάτω άκρα έντονα λυγισμένα προς τη λεκάνη, με αποτέλεσμα να διογκώνεται ο κατά πλάτος άξονας του νεκρού σώματος (**εικ. 3**). Δυστυχώς, η διάκριση της ηλικίας και του φύλου των νεκρών είναι δυσχερής εξαιτίας της απουσίας οστεολογικής ανάλυσης. Όσον αφορά την ηλικία των νεκρών, με βάση το μέγεθος των τάφων και τα σκελετικά κατάλοιπα, συμπεραίνεται ότι στη Βουλοκαλύβα κυριαρχούν οι ταφές ενηλίκων και υπάρχουν μόνο τρεις τάφοι με παιδικές ταφές και ένας τάφος που περιέχει έναν ενήλικα και ένα παιδί. Όσον αφορά τον αριθμό των νεκρών ανά τάφο, βρέθηκαν μονές ταφές σε επτά τάφους ενώ οι υπόλοιποι περιείχαν δύο ή τρεις νεκρούς και σε μία περίπτωση εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα πέντε νεκρών (**εικ. 4**).

Η πρακτική του παραμερισμού των παλιότερων ταφών προς τα πλαϊνά τοιχώματα των τάφων για την επαναχρησιμοποίηση των τάφων παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό. Η ανακομιδή οστών ή ταφών και η τοποθέτηση τους με επιμέλεια σε λάκκους εξωτερικά των τάφων αποτελεί μία άλλη συνήθη δευτερογενή ταφική δραστηριότητα (**εικ. 5**). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι σε αρκετούς τάφους παρατηρείται μία ακατάστατη συγκέντρωση οστών και μη συνδεόμενων τμημάτων σκελετών ενηλίκων, όπως επίσης αρκετές είναι και οι περιπτώσεις τάφων, όπου απουσιάζει μεγάλο τμήμα του σκελετού των νεκρών. Από τα παραπάνω υποδηλώνεται ότι ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που οι τάφοι επαναχρησιμοποιούνται, ίσως υπάρχει κάποια δευτερεύουσα μεταχείριση των νεκρών, η οποία δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί παρά στο πλαίσιο κάποιων μεταταφικών τελετουργικών διαδικασιών. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η παρουσία αγγείων πόσης εξωτερικά των τάφων, υποδηλώνοντας προσφορές προς τους νεκρούς[6], πρακτική η οποία ωστόσο δεν αποτελούσε κανόνα στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας. Όσον αφορά την κτέριση των νεκρών, στους συγκεκριμένους τάφους ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εξακριβωμένα ακτέριστων ταφών[7].

Τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα ήταν τα αγγεία, καθώς βρέθηκαν σε όλους τους τάφους, εκτός από τους τρεις παιδικούς. Υπήρχαν και ταφές που δε συνοδεύονταν από αγγεία, ενώ σχεδόν σε κανένα νεκρό δεν προσφερόταν περισσότερα από ένα αγγείο[8]. Δεν υπήρχε αυστηρός κανόνας ως προς τη θέση εναπόθεσης του αγγείου, με σαφή προτίμηση στα πόδια ή κοντά στο κεφάλι του νεκρού και δευτερευόντως κοντά στα άνω άκρα. Η πλειονότητα των αγγείων είναι χειροποίητα και άβαφα, με αδρή ή στιλβωμένη επιφάνεια, αλλά ξεχωρίζουν πέντε δείγματα με γραπτή διακόσμηση. Όσον αφορά τις χρηστικές κατηγορίες των αγγείων, υπάρχουν μόνο αγγεία πόσης και σερβιρίσματος, με εξαίρεση ένα αλάβαστρο και ένα μαγειρικό σκεύος. Οι περισσότεροι τύποι των συγκεκριμένων αγγείων χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕΧ ή στις αρχές της ΥΕΧ, αλλά στη Θεσσαλία, περιοχή με ιδιαίτερη εμμονή στις παραδόσεις, συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται καθόλη τη διάρκεια της ΥΕΧ και συνυπάρχουν με μεταγενέστερα αγγεία[9]. Αν και στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας

6. Cavanagh – Mee 1998, 33.

7. Ίσως να υπήρχαν και άλλες ακτέριστες ταφές, όμως λόγω της διατάραξης των οστεολογικών καταλοίπων δεν είναι δυνατόν σε αρκετές περιπτώσεις να συνδεθούν οι ταφές με τα κτερίσματα τους.

8. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος 11, όπου σε τρεις νεκρούς αναλογούσαν επτά αγγεία.

9. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τάφοι από το Διμήνι, όπου βρέθηκαν γραπτά αγγεία της ΥΕΧ ΙΙΙΑ περιόδου μαζί με αμαυρόχρωμα αγγεία, η χρήση των οποίων είναι βεβαιωμένη ήδη από την ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάση (βλ. Τσούντας 1908, 150-151 και Αδρύμη 2010, 307).

βρέθηκαν τάφοι, όπου συνυπήρχαν αγγεία διαφορετικών φάσεων, ωστόσο φαίνεται ότι συνδέονταν με ταφές, οι οποίες δεν ήταν σύγχρονες[10].

Τα πιο δημοφιλή αγγεία που προτιμούνταν για προσφορές στους νεκρούς ήταν οι πρόχοι, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει ένα δείγμα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της Δ1β κατηγορίας (**εικ. 6**). Χρονολογούνται στη ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι περίοδο και ανάλογα παραδείγματα προέρχονται από ταφικά σύνολα τόσο της Θεσσαλίας[11] και της ευρύτερης περιοχής[12], όσο και της νότιας Ελλάδας[13]. Το συγκεκριμένο σκεύος πιθανότατα είχε εξειδικευμένη χρήση και προοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά για κτέριση νεκρών. Ξεχωριστή κατηγορία θα μπορούσαν να αποτελέσουν οι τρεις πρόχοι με γραπτή διακόσμηση, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ[14] και ΥΕ ΙΙΒ[15] περίοδο. Πολύ συνηθισμένο κτέρισμα αποτελούν και οι αμφορίσκοι, άβαφα σκεύη, που μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογα αγγεία που βρέθηκαν κυρίως σε τάφους[16]. Ένας αμφορίσκος, μεγαλύτερου μεγέθους από τα προηγούμενα παραδείγματα, με ίχνη καύσης στην εξωτερική του επιφάνεια, το οποίο είχε πιθανότατα χρησιμοποιηθεί ως μαγειρικό σκεύος, μοιάζει με παρόμοια αγγεία που βρέθηκαν σε οικισμούς της Θεσσαλίας (**εικ. 7**)[17].

Οι κύαθοι ήταν κατεξοχήν ταφικά σκεύη της μεταβατικής ΜΕΧΙΙΙ-ΥΕΧΙ φάσης[18], ενώ οι αρύταινες μπορούν να συγκριθούν τόσο με αγγεία από τάφους[19] όσο και από οικιστικά σύνολα[20]. Ένα άλλο χαρακτηριστικό αγγείο της περιόδου αυτής, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως προσφορά στους τάφους της Βουλοκαλύβας αποτελεί ο κάνθαρος με υπερυψωμένες λαβές[21]. Ιδιαίτερο αγγείο είναι και ο σκύφος με διχαλωτές λαβές, καθώς συνιστά σήμα κατατεθέν για πολλούς οικισμούς της Θεσσαλίας την περίοδο αυτή[22]. Το μοναδικό δείγμα αυτής της κατηγορίας δεν χρησιμοποιήθηκε ως κτέρισμα αλλά βρέθηκε εξωτερικά ενός τάφου, κοντά στην καλυπτήρια πλάκα, αποτελώντας πιθανότατα προσφορά. Μοναδικό εύρημα αποτελεί και ένα τρίωτο αλάβαστρο με γραπτή διακόσμηση της ΥΕΧ ΙΙΒ περιόδου (**εικ. 8**)[23].

Τα κοσμήματα αποτελούν μία εξίσου συνηθισμένη κατηγορία κτερισμάτων, καθώς βρέθηκαν σε 12 τάφους, ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι τρεις παιδικοί. Το κατεξοχήν υλικό κατασκευής είναι ο χαλκός, με εξαίρεση ορισμένες γυάλινες χάνδρες[24]. Τα ενώτια, μερικά από τα οποία αποτελούσαν ζευγάρια, αποτελούν την πιο συχνή κατηγορία χάλκινων κοσμημάτων και ο αριθμός του ποικίλλει σε κάθε ταφή (**εικ. 9**). Λιγότερο συχνοί είναι οι σφηκωτήρες και οι μικρές ψηφίδες από περιδέραιο. Τα χάλκινα κοσμήματα, στις περιπτώσεις που οι ταφές ήταν αδιατάρακτες, βρέθηκαν κάτω ή δίπλα από το κρανίο του νεκρού. Μερικές φορές οι κατηγορίες των κοσμημάτων συνδυάζονται ενώ άλλοτε πάλι χρησιμοποιούνται ξεχωριστά. Μεγάλη εντύπωση προκαλεί ο τάφος 73, όπου βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα ενήλικα, κτερισμένου με 12 ενώτια και ένα περιδέραιο από χάλκινες και γυάλινες χάνδρες. Ορισμένα από τα κοσμήματα των τάφων

10. Για παράδειγμα στον τάφο 22 βρέθηκαν δύο ταφές με γραπτά αγγεία της ΥΕΧ ΙΙ φάσης και ακριβώς από κάτω, σε χαμηλότερο επίπεδο προγενέστερη ταφή με μία πρόχου της ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάσης.

11. Πευκάκια, Τάφος 369 (Maran 1992, taf. 123.6, 142.5).

12. Αμούρι, τάφος (Παπακωνσταντίνου 2010, 590, εικ. 6).

13. Άργος, τάφος (Touchais 2007, 91-92, fig. 20), Ασίνη, τάφος Β32 (Nordquist 1985, 26, fig. 38.4), Μυκήνες, Ταφικός Κύκλος Β΄ (Dietz 1991, fig. 53, AF-14).

14. Mountjoy 1994, 30, εικ. 21, FS 87, FM 63, Αντρώνα, Ταφικός κύκλος Α (Παπακωνσταντίνου 1999, 175, εικ. 8).

15. Mountjoy 1994, 46-47, εικ. 46, FS 82, FM 32 και Mountjoy 1994, 47-48, εικ. 45, FS 87, FM 32.

16. Πευκάκια, Τάφος 373 (Maran 1992, taf. 123.6), Αντρώνα, Ταφικός κύκλος Α (Παπακωνσταντίνου 1999, 176-177, εικ. 12), Μυκήνες, Ταφικός Κύκλος Β΄ (Dietz 1991, fig. 53, AK-6 1.2.3).

17. Π.χ. Τσιγγενίνα, οικισμός (Αγνουσιώτης – Αδρύμη 2009, εικ. 8), Σέσκλο, οικισμός (Τσούντας 1908, 263, εικ. 170).

18. Ανάλογα παραδείγματα προέρχονται από ταφικά σύνολα του Σέσκλου (τάφος 33, Τσουντας 1908, 140, εικ. 43), της Πρόσυμνας (Dietz 1991, 162, fig. 48, AB-7(I) και των Μυκηνών (Dietz 1991, 202, fig. 61, BA-2).

19. Αντρώνα, Ταφικός κύκλος Α (Παπακωνσταντίνου 1999, 176-177, εικ. 11).

20. Τσούνγκιζα, οικισμός (Rutter 1989, 7, εικ. 11-12).

21. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί στα Πευκάκια (Maran 1992, taf. 126.8), στην Τσιγγενίνα (Αγνουσιώτης – Αδρύμη 2009, 147, εικ. 6), στο Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 313, εικ. 10), κ.ά.

22. Όπως τα Πευκάκια (Maran 1992, taf. 116.5, 117.3, 121.9), το Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 312, εικ. 6), το Σέσκλο (Τσούντας 1908, 271-273, εικ. 189-196), την Άργισα (Hanschmann 1981, taf. 114.12), το Λιανοκλάδι (Wace – Thompson 1912, 186, fig. 134) κ.ά.

23. Mountjoy 1994, 46-47, εικ. 46, FS 82, FM 42.

24. Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η γυάλινη χάνδρα, κατασκευασμένη από γυαλί σόδας και χρωματοποιητή το αιγυπτιακό μπλε, η οποία εντοπίστηκε στο θώρακα της κύριας ταφής του τάφου 22 και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΒ περίοδο.

μπορούν να συγκριθούν με ανάλογα παραδείγματα από τη Θεσσαλία[25], και κυρίως την υπόλοιπη Ηπειρωτική Ελλάδα[26]. Από την άλλη πλευρά, σφονδύλια έχουν βρεθεί σε επτά τάφους του νεκροταφείου, τοποθετημένα είτε κοντά στο κρανίο, είτε κοντά στο θώρακα, ή ακόμα και στα πόδια του νεκρού.

Τέλος, μοναδικό δείγμα για τα δεδομένα του νεκροταφείου αποτελεί ο τάφος 11, με τρείς ταφές, στις οποίες είχαν αποδοθεί ως κτερίσματα τέσσερα χάλκινα όπλα, και πιο συγκεκριμένα δύο ξιφίδια, ένα μαχαίρι[27], και ένα μαχαιρίδιο (**εικ. 10**)[28]. Η θέση εύρεσης τους δεν ήταν ξεκάθαρη, καθώς παρατηρήθηκε διαταραχή των οστών, η οποία ίσως υποδηλώνει μια δευτερογενή δραστηριότητα. Στο ίδιο πλαίσιο ίσως θα πρέπει να ενταχθεί και η επιτηδευμένη καταστροφή του μαχαιριού, το οποίο βρέθηκε λυγισμένο και σπασμένο σε δύο τμήματα. Η ύπαρξη των όπλων σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό αγγείων, όπως και η εύρεση τμήματος κτιστής κατασκευής ακριβώς δίπλα, που ίσως ερμηνεύεται ως πιθανή απόπειρα οριοθέτησής του, τοποθετούν το συγκεκριμένο τάφο σε εξέχουσα θέση μέσα στο νεκροταφείο. Αν και αυτήν την περίοδο στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο υπάρχουν πολλές περιπτώσεις τάφων με ανάλογα κτερίσματα, γνωστοί και ως «τάφοι πολεμιστών», στην περιοχή της Θεσσαλίας ελάχιστα είναι τα παραδείγματα τάφων με χάλκινα όπλα[29].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση των ταφικών δεδομένων από το νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας, προκειμένου να κατανοήσουμε βαθύτερα τις κοινωνικές ομάδες, που σχετίζονται με την περιοχή, καθώς και την πολιτική και οικονομική οργάνωσή τους και την ιδεολογία τους, δεν μπορεί παρά να περιοριστεί σε επισημάνσεις, καθώς η αποσπασματικότητα του υλικού, η απουσία οικιστικών καταλοίπων και η έλλειψη προγενέστερων ή μεταγενέστερων προς σύγκριση δεδομένων δεν επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων. Συνεπώς, επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση εμφανών ενδείξεων, που διαγράφονται μέσα από το ταφικό πεδίο, με βασική ιδέα ότι οι πληροφορίες που αντλούνται από τα ταφικά κατάλοιπα, όπως η χωροθέτηση του νεκροταφείου, η ταφική αρχιτεκτονική, τα ανθρωπολογικά στοιχεία, τα κτερίσματα και οι ταφικές πρακτικές αποτελούν το αποτέλεσμα πράξεων και επιλογών ατόμων και κοινωνικών ομάδων, με σκοπό να δημιουργήσουν ή να αναπροσδιορίσουν την ατομική ή την κοινωνική τους ταυτότητα[30].

Η θέση του νεκροταφείου της Βουλοκαλύβας εκτός οικισμού, στην πλαγιά ενός βραχώδους υψώματος φανερώνει μια σημαντική επιλογή σε σχέση με τη μεταχείριση των νεκρών, καθώς ένας χώρος αποκτάει πλέον ιδιαίτερο νόημα, χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τον ενταφιασμό των νεκρών και μετατρέπεται σε τελετουργικό τοπίο. Από τα τέλη της ΜΕΧ η ίδρυση νεκροταφείων εκτός οικισμού, πάνω σε εγκαταλελειμμένα σπίτια ή πάνω σε μαγούλες είναι ένα ιδιαίτερο συχνό φαινόμενο στη Θεσσαλία[31], και υποδηλώνει μια έντονη επιθυμία σύνδεσης και ελέγχου του τόπου των προγόνων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιλογή του υψώματος υπαγορεύεται από μια πρόθεση τονισμού της θέσης του νεκροταφείου στο χώρο και ελέγχου ενός τόπου, χωρίς ξεκάθαρη σύνδεση με το προγονικό παρελθόν.

Όσον αφορά την χωροθέτηση των τάφων μέσα στο νεκροταφείο, η μελέτη των ευρημάτων από τις ταφές των δύο μικρών συστάδων δεν αναδεικνύει καμία ιδιαιτερότητα και κανένα στοιχείο σύνδεσης μεταξύ τους. Από την άλλη πλευρά όμως το γεγονός ότι οι πιο πλούσια κτερισμένοι τάφοι, όπως ο «τάφος των πολεμιστών» ή ο τάφος με το μεγάλο αριθμό κοσμημάτων, εντοπίστηκαν στο ΝΔ τμήμα του νεκροταφείου αποτελεί ένδειξη ότι η επιλογή του χώρου ταφής ίσως είχε σημασία για την προβολή της κοινωνικής διαφο-

25. Σέσκλο, Τ7 (Tripathi 1988, τύπος Ib, f.320, 321), Σέσκλο (Τσούντας 1908, πίν. 4, 6), Πευκάκια, Τάφος 374 (Maran 1992, taf. 23, 10-11), Διμήνι Τ61 (Tripathi 1988, τύπος IIb, f.323).

26. Ελευσίνα Tn4 (Tripathi 1988, τύπος IIa, f.343), 1) Μυκήνες, Ταφικός κύκλος Β΄, Τάφος Υ-332, (γυναικείος τάφος, Dietz 1991, f.82,16) Κόρινθος (Branigan 1974, pl. 22, 2969 και 2972).

27. Παράλληλα: Vajze-Αλβανία (Branigan 1974, pl. 14, 659, 661), Σέσκλο, Τ50 (Tripathi 1988, τύπος IIa, f.42.229)

28. Παράλληλα: Άργος (Branigan 1974, pl. 13, 638), Άργος, Ασπίδα (Tripathi 1988, τύπος IIa, f.42.230)

29. Ανάλογα ευρήματα είναι μια χάλκινη λόγχη στον τάφο 56 του Σέσκλου (Τσούντας 1908), ένα χάλκινο μαχαίρι στον τάφο F των Ζερελίων (Wace – Thompson 1912), και ένα χάλκινο εγχειρίδιο από τάφο που βρέθηκε στο Φετίχ Τζαμί (Κ.Ι. Γαλλής, *ΑΔ* 29, 1973-1974, *Χρονικά*, 573-576).

30. Voutsaki 2005.

31. Για παράδειγμα, στα Πευκάκια (Maran 1992) δημιουργείται νεκροταφείο στα εγκαταλελειμμένα σπίτια του οικισμού ενώ στο Σέσκλο πάνω στη νεολιθική μαγούλα (Τσούντας 1908).

ροποίησης. Οι ταφικοί τύποι δεν αναδεικνύουν καμία διαφοροποίηση όσον αφορά το φύλο ή την ηλικία των νεκρών, τα κτερίσματα και το ταφικό τελετουργικό, ωστόσο η σαφής προτίμηση του κιβωτιόσχημου έναντι του απλού λακκοειδούς υποδηλώνει ένα ενδιαφέρον για πιο επιμελημένους τάφους.

Η πρακτική των πολλαπλών ταφών είναι ένα άλλο φαινόμενο της περιόδου αυτής. Η επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων ορισμένες φορές διαρκεί για πολλές γενιές και αναδεικνύει με αυτόν τον τρόπο μακραίωνους δεσμούς συγγένειας. Ο τονισμός των συγγενικών δεσμών και της καταγωγής και η προσπάθεια σύνδεσης με τους προγόνους ερμηνεύεται ως μια στρατηγική διαφοροποίησης ορισμένων κοινωνικών ομάδων και διατήρησης ή ενίσχυσης της κοινωνικής τους θέσης και της εξουσίας τους, η οποία ίσως ήταν κληρονομική αλλά αμφισβητούνταν έντονα σε ένα ιδιαίτερο ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Μια άλλη τακτική που ακολουθείται αυτήν την περίοδο ως μέσο διαφοροποίησης και κοινωνικής καταξίωσης είναι η επιδεικτική κατανάλωση και η επένδυση πλούτου στην κτέριση των νεκρών[32]. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ένα πρώτο επίπεδο διαφοροποίησης είναι τα αγγεία, καθώς εμφανίζονται πιο συχνά και πιθανόν να σχετίζονται με την ενδυνάμωση της κοινωνικής ταυτότητας της ομάδας, μέσω ίσως και της τέλεσης τελετουργιών που σχετίζονται με την κατανάλωση υγρών[33]. Ένα δεύτερο επίπεδο πιο έντονης διαφοροποίησης και κοινωνικού ανταγωνισμού είναι τα μεταλλικά ευρήματα ιδιαίτερα σπάνια την περίοδο αυτή, με πιο τρανταχτό παράδειγμα τον «τάφο των πολεμιστών» που είτε εκφράζει μια ρεαλιστική πολεμική υπόσταση, είτε αποτελεί μια συμβολική προβολή κοινωνικής υπεροχής. Γενικότερα, ο μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας υποδηλώνει την παρουσία κοινωνικών ομάδων, οι οποίες όχι μόνο τα είχαν στην κατοχή τους και τα κατανάλωναν, αλλά συμμετείχαν σε διαδικασίες προμήθειας πρώτων υλών, παραγωγής, εμπορίου και ανακατανομής πολύτιμων αντικειμένων και εμπλέκονταν σε διευρυμένα δίκτυα, όπου αποκτούσαν ερείσματα και συμμαχίες, ενδυναμώνοντας σε μεγάλο βαθμό τον κοινωνικό τους ρόλο[34].

Όσον αφορά την ανάδειξη της ατομικής ταυτότητας του νεκρού και της προβολής παραμέτρων όπως είναι το φύλο ή η ηλικία, τα δεδομένα δεν βοηθούν στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η απουσία οστεολογικών αναλύσεων και η έλλειψη ενός καθιερωμένου τρόπου κόσμησης, με σαφείς συνδυασμούς κτερισμάτων καθιστά απαγορευτική οποιαδήποτε απόπειρα διάκρισης ανδρικής και γυναικείας ταφής. Από την άλλη πλευρά, είναι γεγονός ότι οι παιδικοί τάφοι ενσωματώνονται σε μικρό βαθμό στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας και τα παιδιά αποκλείονται από ορισμένες κατηγορίες κτερισμάτων, όπως είναι τα αγγεία.

Τέλος, είναι φανερό ότι το ταφικό τελετουργικό, με την υιοθέτηση νέων πρακτικών, όπως η επαναχρησιμοποίηση των τάφων και η συστηματική κτέριση των νεκρών, γίνεται πιο πολύπλοκο και ταυτόχρονα πιο δυσερμήνευτο. Η αναγνώριση στις ταφικές πρακτικές στοιχείων, που σχετίζονται με την ιδεολογία, την κοσμοθεωρία και τις εν γένει αντιλήψεις των ανθρώπων για το θάνατο, καθώς και τα συναισθήματα για την απώλειας ενός μέλους της κοινότητάς τους συνιστά ένα εγχείρημα δυσχερές. Στην περίπτωση του νεκροταφείου της Βουλοκαλύβας, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν ουσιώδεις παρατηρήσεις για τέτοια ζητήματα. Η ανασύσταση της ταφικής τελετουργίας και του τρόπου που εκτυλισσόταν δεν μπορούν να προσεγγιστούν μέσα από τα δεδομένα, ενώ ζητήματα που αφορούν το διαχωρισμό των νεκρών από τους ζωντανούς, τη μιαρότητα και τη σηματοδότηση του ευρύτερου περιβάλλοντος με την ανάπτυξη του νεκροταφείου απαιτούν τη συνολική θεώρηση και την πληρέστερη κατανόηση των αρχαιολογικών δεδομένων της συγκεκριμένης περιοχής κατά την περίοδο αυτή.

32. Voutsaki 1997, 1999.
33. Nordquist 2002α.
34. Nordquist 2002β, 25.

SUMMARY

THE CEMETERY OF "VOULOKALIVA" IN THE AREA OF ANCIENT HALOS AT THE END OF THE MBA AND THE BEGINNING OF THE LBA

Fotini Tsiouka, Dimitris Agnoussiotis

The Almyros plain, at the southeast of Thessaly, offers a diverse and rich environment, which favored the development of significant settlements since the Neolithic period. The Middle and Late Bronze Age archaeological data were few and often adequate, but they have been enriched by surveys and rescue excavations during the past years. One of these excavations was conducted during the construction of the National Road, in the site known as "Voulokaliva", at the territory of ancient Halos. More specifically, an expanded cemetery with continuous use from the Middle Bronze Age to the Hellenistic period was investigated.

This paper presents twenty graves of this cemetery, dated to the end of the Middle Bronze Age (MH III) and at the beginning of the Late Bronze Age (LH I and LH II). They were mostly cist graves and contained collective burials, with obvious traces of secondary treatment of the dead, which were usually equipped with serving and drinking pots, indicating various ritual practices. Among the grave gifts, the bronze jewellery, such as earrings and necklaces and the bronze weapons, such as swords and daggers, are exceptional not only for the area of Almyros, but for the whole Thessaly too.

It is generally observed that towards the end of Middle Bronze Age in Thessaly various strategies, such as specialized disposal areas, elaborated tombs, collective burials, deposition of wealth, were adopted in order to mark the status of the deceased. Competitive social groups seem to have used burial practices as means for establishing and reinforcing their social role.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγνουσιώτης Δ. – Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2009. Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της "Τσιγγενίνας" στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 137-147.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2010. Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, 301-313.

Βερδελής Ν.Μ., 1951. Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 129-141.

Βερδελής Ν.Μ., 1952. Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 164-181.

Βερδελής Ν.Μ., 1953. Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 120-132.

Branigan K., 1974. *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford.

Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, *SIMA* 125, Jonsered.

Dietz S., 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.

Hanschmann E., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien* IV. *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.

Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής Μυκηναϊκός Τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 267-272.

Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-367.

Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* III. *Die Mittlere Bronzezeit,* Teil II, Bonn.

Mountzoy P.A., 1998. *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική. Οδηγός Ταύτισης*, Αθήνα.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1997. Καστράκι Αλμυρού. Στρωματογραφική έρευνα στο λόφο της νέας Μονής Κάτω Ξενιάς, στο *Αχαιοφθιωτικά Β΄. Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 3-4 Ιουνίου 1995*, Αλμυρός, 69-85.

Nordquist G.C., 1985. Floor Deposits on the Barbouna Slope at Asine, *Hydra* 1, 19-29.

Nordquist G., 2002α. Pots, Prestige and People. Symbolic Action in Middle Helladic Burials, *Opuscula Atheniensia* 27, 119-135.

Nordquist G., 2002β. Intra- and extramural, single and collective, burials in the Middle and Late Helladic periods, στο B. Wells (επιμ.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati. Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens,* Stockholm, 23-29.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1999. Ο ταφικός κύκλος Α της Αντρώνας. Πρώτη παρουσίαση, στο *ΠΜΚ* 1, 171-180.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. – Σακκάς Δ., 2010. Μεσοελλαδική κεραμική από το Αμούρι Φθιώτιδας, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, Athènes, 583-590.

Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almiros and Sourpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.

Rutter J.B., 1989. A Ceramic Definition of Late Helladic I from Tsoungiza, *Hydra* 6, 1-19.

Touchais G., 2007. Coarse Ware from the Middle Helladic Settlement of Aspis, Argos: Local Production and Imports, στο F. Felten – W. Gauss – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Vienna, 81-96.

Τουρναβίτου Ι., 2009. Τεκμήρια Μυκηναϊκής Παρουσίας σε Πρωτο-γεωμετρικό Νεκροταφείο: Ο γρίφος του αποθέτη στην «Αγριελιά», *ΑΕΘΣΕ* 3, 219-227.

Tripathi D.N., 1988. *Bronzework of mainland Greece from c. 2600 B.C. to c. 1450 B.C.*, Göteborg.

Τσιούκα Φ., 2008. *Νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη θέση «Βουλοκαλύβα» (Αρχαία Άλος)*, Βόλος (αδ. διπλωματική εργασία).

Τσούντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Voutsaki S., 1997. The Creation of Value and Prestige in the Aegean Late Bronze Age, *Journal of European Archaeology* 5.2, 34-52.

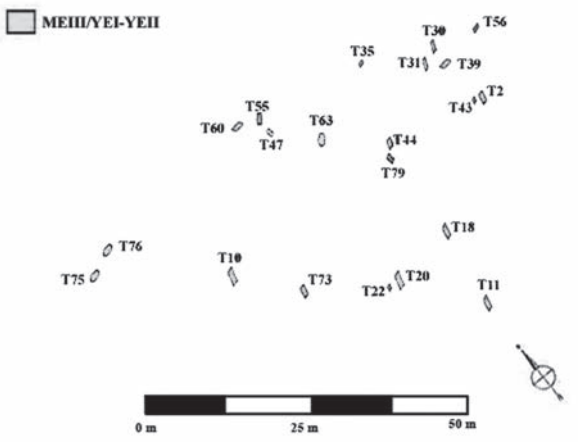
Voutsaki S., 1999. Mortuary display, prestige and identity in the Shaft Grave Era, στο I. Kilian (επιμ.), *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, Mainz, 103-117.

Voutsaki S., 2004. Age and gender in the southern Greek mainland, 2000-1500 BC, *Ethnographische- Archaologische Zeitung* 45, 339-363.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, New York.

Εικ. 1. Η θέση του νεκροταφείου της Βουλοκαλύβας και του οικισμού 1990/35.

Εικ. 2. Η χωροθέτηση των τάφων στο νεκροταφείο της Βουλοκαλύβας.

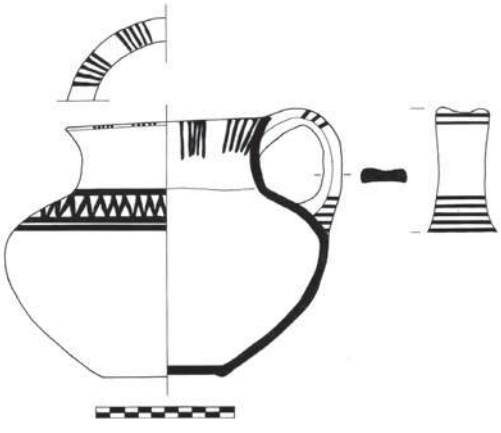
Εικ. 3. Ο τάφος 73.

Εικ. 4. Ο τάφος 11.

Εικ. 5. Ο τάφος 22.

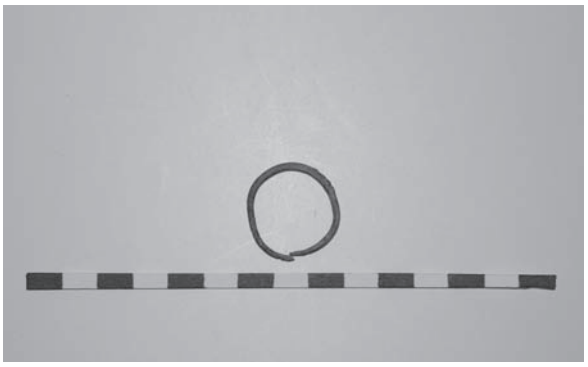
Εικ. 6. Πρόχους με αμαυρόχρωμη διακόσμηση από τον τάφο 11.

Εικ. 7. Αμφορίσκος από τον τάφο 39.

Εικ. 8. Τρίωτο αλάβαστρο με γραπτή διακόσμηση από τον τάφο 22.

Εικ. 9. Χάλκινο ενώτιο από τον τάφο 73.

Εικ. 10. Χάλκινα όπλα από τον τάφο 11.

«ΠΗΓΗ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ» ΠΙΕΡΙΑΣ: ΟΡΘΟΓΩΝΙΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΕ ΤΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Σοφία Κουλίδου

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η θέση με το τοπωνύμιο «Πηγή Αρτέμιδος» βρίσκεται δίπλα στην εθνική οδό Αθήνας-Θεσσαλονίκης, στο ύψος του Πλαταμώνα. Κατά μήκος της ίδιας οδού εντοπίζονται στην περιοχή και άλλες θέσεις με τοπωνύμια πηγών («Πηγή Μουσών», «Πηγή Αθηνάς»), οι οποίες αποτελούν σημεία ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, αλλά και στάσεις ανάπαυλας για το σύγχρονο ταξιδιώτη. Ο ανασκαμμένος χώρος βρίσκεται σε ύψωμα 90 μ., δίπλα στην ομώνυμη πηγή, σε μία προνομιακή από γεωμορφολογική άποψη θέση. Εποπτεύει άμεσα την περιοχή που εκτείνεται από τις εκβολές του Πηνειού έως και την παραλία του Πλαταμώνα, προσφέροντας δυνατότητα ελέγχου του σημαντικού αυτού περάσματος από τις θεσσαλικές πεδιάδες στη μακεδονική γη.

Τη σπουδαιότητα αυτού του περάσματος φαίνεται ότι εκτίμησε και ο προϊστορικός άνθρωπος, όπως μαρτυρούν οι μέχρι σήμερα αρχαιολογικές ενδείξεις: νεολιθική κατοίκηση και νεκροταφείο τύμβων της ΥΕΧ στην «Πηγή Αθηνάς», 3 χλμ. νοτιότερα[1], καθώς και οικιστική εγκατάσταση και τύμβοι της ΜΕΧ-ΥΕΧ, 10 χλμ. βορειότερα, στο «Βάλτο» Λεπτοκαρυάς[2]. Αξίζει να αναφερθεί και η πολύ πρόσφατη αποκάλυψη ενός νέου νεκροταφείου μυκηναϊκής εποχής με πολλά μυκηναϊκά ευρήματα στη θέση «Τριμπίνα 2» (“Platamon Stop”), 1,2 χλμ. νοτιότερα της «Πηγής Αρτέμιδος», η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη.

Η ανασκαφή στη θέση «Πηγή Αρτέμιδος» διεξήχθη το 2009 στο πλαίσιο της διάνοιξης της νέας Εθνικής Οδού ΠΑΘΕ και ολοκληρώθηκε με την αποδόμηση των σταθερών ευρημάτων και την κατάχωση της θέσης. Με ραγδαίους ρυθμούς ήρθαν στο φως τρείς κύριες φάσεις χρήσεις του χώρου: μία κλασική και δύο της ΥΕΧ (**εικ. 1**)[3].

Κατά την πρωιμότερη φάση της ΥΕΧ, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Αποκαλύφθηκε μία συστάδα αποτελούμενη από 10 λακκοειδείς τάφους, οριοθετημένους περιμετρικά από έναν λιθόκτιστο δακτύλιο, καθώς και ένας απομονωμένος λακκοειδής τάφος. Με μία πρώτη εκτίμηση, οι ταφές χρονολογούνται με βάση τα κτερίσματα στην ΥΕ ΙΙΑ-Β περίοδο. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ο ταφικός δακτύλιος ήταν στρωματογραφικά και χρονολογικά μεταγενέστερος των ταφών. Επιπλέον, εντοπίστηκε και μέρος του χωμάτινου τύμβου. Παρόμοια πρακτική κατασκευής τύμβου ή γενικότερα σήμανσης ενός ταφικού μνημείου, η οποία λαμβάνει χώρα σε χρόνο μεταγενέστερο των ταφών, διαπιστώθηκε και στο νεκροταφείο ΥΕΧ στον «Βάλτο» Λεπτοκαρυάς[4].

Ο ταφικός δακτύλιος, όπως και οι δύο ορθογώνιες κατασκευές που αναφέρονται πιο κάτω, ανήκουν στην επόμενη στρωματογραφικά και χρονολογικά φάση της ΥΕΧ, αυτή της οικιστικής χρήσης του χώρου. Η κατοίκηση στη θέση πιστοποιήθηκε από την παρουσία τοίχων (που δεν διέσωσαν σαφή κάτοψη), ενός μι-

1. Πουλάκη-Παντερμαλή 2003, 459-463.

2. Πουλάκη-Παντερμαλή – Κουλίδου – Παπαδοπούλου – Κλινάκη 2007, 185-190.

3. Κουλίδου 2009, 143-152.

4. Πουλάκη-Παντερμαλή – Κουλίδου – Παπαδοπούλου – Κλινάκη 2007, 186, 190. Παρόμοια πρακτική παρατηρήθηκε και στον αρχικό περίβολο του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών, ο οποίος αντικαταστάθηκε περίπου 3 αιώνες μετά την τελευταία ταφή (βλ. Mee 2010, 284).

κρού κλιβάνου, ορυγμάτων, λιθοστρώσεων και πληθώρας χειροποίητης κεραμικής αλλά και τροχήλατης μυκηναϊκού ρυθμού.

ΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Οι λιθόκτιστες ορθογώνιες κατασκευές αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 4μ. μεταξύ τους και είχαν ίδιο προσανατολισμό (**εικ. 1**).

Η Ορθογώνια Κατασκευή 1 (Ο.Κ. 1) σώθηκε σε πολύ καλή κατάσταση (**εικ. 2**). Είχε διαστάσεις 4,65 × 2,75 μ., καλύπτοντας επιφάνεια 12,78 τ.μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,65 μ. και τρεις στρώσεις ακατέργαστων λίθων στο εσωτερικό (**εικ. 3**). Το ανατολικό της μέτωπο ήταν πιο ενισχυμένο, προφανώς με σκοπό να αντιμετωπιστεί η κατωφέρεια του εδάφους από Δ προς Α. Η ανώτερη στρώση λίθων αποτελούνταν από μικρού μεγέθους πέτρες που δημιουργούσαν μία σχετικά επίπεδη επιφάνεια, ενώ οι δύο κατώτερες από μεγάλους λίθους σε πυκνή διάταξη. Ανάμεσα στις δύο κατώτερες στρώσεις εντοπίστηκε (**εικ. 4**) ένα μικρό πιθοειδές αγγείο (Α-101) με δύο οριζόντιες λαβές και δύο αποφύσεις, σπασμένο σε δύο τμήματα (**εικ. 3**). Ακριβώς κάτω από την τελευταία στρώση λίθων εντοπίστηκαν δύο χειροποίητοι κάνθαροι: ο ένας (Α-116) – περίπου στο κέντρο της κατασκευής – σωζόταν αποσπασματικά, ενώ ο δεύτερος (Α-115) – στη ΝΔ γωνία της – βρέθηκε σχεδόν ακέραιος. Και τα δύο αγγεία ανήκουν στον τύπο του «θεσσαλικού» κανθάρου με τις υπερυψωμένες ταινιωτές λαβές με κεντρική αυλάκωση, που αποτελεί σύνηθες εύρημα της πρώιμης-μέσης ΥΕΧ στη νότια Πιερία[5], επιβεβαιώνοντας για μία ακόμη φορά τη στενή πολιτισμική σχέση της Πιερίας με τον θεσσαλοευβοϊκό κύκλο[6]. Εξωτερικά της κατασκευής, στη ΝΔ της γωνία, εντοπίστηκε ακατέργαστος ογκόλιθος που δεν αποκλείεται να σήμαινε τη θέση της (**εικ. 2**).

Η Ορθογώνια Κατασκευή 2 (Ο.Κ. 2) σωζόταν αποσπασματικά. Τα μέτωπα των δύο στενών πλευρών της (Β. και Ν.) δεν διατηρούνταν, ενώ οι δύο μακριές πλευρές της σώζονταν σε διαφορετικό μήκος η κάθε μία: η δυτική σε μήκος 4,25 μ. και η ανατολική σε μήκος 7,17 μ. (**εικ. 5**). Το μέτωπο της τελευταίας ήταν κατασκευαστικά πιο ενισχυμένο, πιθανόν εξαιτίας της προαναφερόμενης έντονης κλίσης του εδάφους, και σωζόταν σε μεγαλύτερο ύψος (0,55 μ.) (**εικ. 6**). Το πλάτος της κατασκευής ήταν 2,25μ. και περιείχε δύο στρώσεις αργών λίθων στο εσωτερικό της (**εικ. 7**). Η ανώτερη αποτελούνταν από μικρού μεγέθους πέτρες, ενώ η κατώτερη από μεγαλύτερες.

Η συγκεκριμένη κατασκευή, σε αντίθεση με την Ο.Κ. 1, δεν περιείχε αγγεία. Ωστόσο, στα ανατολικά της, ανάμεσα σε πεσμένους λίθους που προέρχονταν πιθανώς από την κατάρρευσή της, εντοπίστηκε πληθώρα οστράκων από χονδροειδή αγγεία, καθώς και τμήμα βάσης πιθοειδούς αγγείου, παρόμοιου με αυτού που βρέθηκε εντός της Ο.Κ. 1. Η οικιστική φάση στην οποία ανήκουν οι κατασκευές χρονολογήθηκε, με βάση μία πρώτη εκτίμηση της κεραμικής, στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 – ΥΕ ΙΙΙΓ Μέση περίοδο.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ…ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ

Η πρώτη υπόθεση εργασίας κατά τον εντοπισμό των Ορθογώνιων Κατασκευών 1 και 2 ήταν ότι επρόκειτο για ταφικά μνημεία, που μορφολογικά θύμιζαν τούς ορθογώνιους κτιστούς τάφους στο Πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Τσέπι Μαραθώνα[7]. Ταφές, όμως, δεν εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους όσο βαθιά και αν προχώρησε η αρχαιολογική σκαπάνη. Απουσίαζαν, επίσης, διαγνώσιμα ίχνη αποτέφρωσης και εγχυτρισμού. Εάν το μικρό πιθοειδές αγγείο που βρέθηκε στο εσωτερικό της Ο.Κ. 1 είχε χρησιμοποιηθεί για εγχυτρισμό ή ως τεφροδόχο, θα έπρεπε να περιέχει κάποια ίχνη στο προσεκτικά ελεγμένο εσωτερικό του. Ακόμη, δεν θα είχε βρεθεί συμπιεσμένο, όπως και τα άλλα δυο αγγεία, κάτω από το βάρος των υπερκείμενων λίθων, αλλά τοποθετημένο πιθανότατα σε κάποια κόγχη.

Για την περίπτωση της Ο.Κ. 2 η οποία ήταν ιδιαίτερα επιμήκης, υπήρξε η σκέψη ότι ίσως αυτή αποτελούσε τμήμα άλλου είδους κατασκευής, ίσως περιβόλου, και ότι η απουσία των στενών της πλευρών δεν οφει-

5. Πουλάκη-Παντερμαλή – Κουλίδου – Παπαδοπούλου 2004, 402. Πουλάκη-Παντερμαλή 2003, 462.
6. Πουλάκη-Παντερμαλή 2008, 121.
7. Παντελίδου-Γκόφα 2005, 108, 231, εικ. 2.

λόταν σε ταφονομικούς παράγοντες, αλλά σε κατασκευαστικούς. Παρόμοιες μορφολογικά κατασκευές ορθογώνιας κάτοψης έχουν βρεθεί στην περιοχή της Πιερίας και σε δύο άλλες θέσεις. Συγκεκριμένα, στο νεκροταφείο τύμβων της ΥΕΧ στην «Πηγής Αθηνάς» αποκαλύφθηκαν δύο κατασκευές (Κατασκευή 7 και 10), η μία από τις οποίες (Κ. 7) διέκοπτε τον δακτύλιο του τύμβου[8]. Οι διαστάσεις τους ήταν περίπου 3,50×2,50μ. και στο εσωτερικό τους υπήρχε λιθορριπή. Περιείχαν, επίσης, όστρακα αγγείων και οστά, ενώ στη μία από τις δύο κατασκευές εντοπίστηκαν, επιπλέον, λίθινα και οστέινα εργαλεία.

Επιπλέον, στο «Βάλτο» Λεπτοκαρυάς, στην οικιστική φάση της πρώιμης ΥΕΧ αποκαλύφθηκε παρόμοια «κατασκευή σχήματος Π»[9], με διαστάσεις 7,50×4,00 μ., η οποία ήταν προσαρτημένη σε κατεστραμμένο ταφικό τύμβο. Ήταν κατασκευασμένη από μεγάλους λίθους περιμετρικά και λιθορριπή στο εσωτερικό. Αρχικά, είχε ερμηνευθεί ως τμήμα περιβόλου. Ύστερα όμως από τον εντοπισμό ταφής στο εσωτερικό της, έγινε κατανοητό ότι επρόκειτο για μία προσπάθεια σήμανσης του τάφου και, μάλιστα, χρονικά μεταγενέστερης αυτού κατά κάποιες γενιές.

Οι δύο ορθογώνιες κατασκευές της «Πηγής Αρτέμιδος», κυρίως η Ο.Κ. 1, παρουσιάζουν μεγάλη τυπολογική ομοιότητα με τα ταφικά κτίσματα τύπου ΙΙΑ και ΙΙΒ που εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο της θέσης «Τσιγανάδικα» στο Καστρί Θάσου και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ (1190-1180π.Χ.)[10]. Στα κτίσματα αυτά γινόταν η εναπόθεση τεφροδόχων αγγείων των ταφών-καύσεων και ήταν λιγοστά, όπως, εξάλλου, και οι περιπτώσεις των καύσεων στο νεκροταφείο.

Τυπολογική συνάφεια υπάρχει και με τους ορθογώνιας κάτοψης ταφικούς περιβόλους στο νεκροταφείο ΥΕΧ στη «Φαιά Πέτρα» Σιδηροκάστρου στο νομό Σερρών[11]. Στην περίπτωση αυτή οι περίβολοι καλύπτονταν από πυκνό λιθοσωρό και περιείχαν ενταφιασμούς, καθώς και αποτεφρωμένα λείψανα και τεφροδόχο αγγείο.

Μία άλλη ερμηνεία, διαφορετική από αυτή του ταφικού μνημείου, αποδόθηκε στις εξέδρες των πρωτοκυκλαδικών νεκροταφείων στις Λακκούδες και στους Αγίους Αναργύρους στη Νάξο[12]. Τόσο στην πρώτη περίπτωση που η εξέδρα ήταν κυκλικού σχήματος, όσο και στη δεύτερη που ήταν επιμήκης (40×3-4 μ.) και προσβάσιμη με σκαλοπάτια, ο ανασκαφέας θεώρησε ότι οι εξέδρες χρησίμευαν για την τέλεση ταφικών τελετουργιών. Η άποψη αυτή ενισχυόταν και από την παρουσία πληθώρας αγγείων «ειδικής χρήσης» κοντά στην τελευταία εξέδρα[13].

Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Οι δύο ορθογώνιες κατασκευές της «Πηγής Αρτέμιδος» δεν είναι ξεκάθαρο, εάν αποτελούσαν ταφικά κτίσματα ή μνημεία σχετιζόμενα με νεκρικές τελετουργίες. Το ορθογώνιο σχήμα τους είναι πιθανώς μεταφορά της οικιακής αρχιτεκτονικής στην ταφική ή στη μεταθανάτια τελετουργική πρακτική[14]. Οι κατασκευές ανήκουν, εξάλλου, στρωματογραφικά στην οικιστική φάση χρήσης της θέσης.

Η εγγύτητά τους με τύμβο, είδος ταφικού μνημείου που σχετίζεται με τον ενταφιασμό οικογενειών ή φατριών, ίσως ενισχύει την υπόθεση ότι αποτελούσαν τελετουργικές εξέδρες. Επιπλέον, η παρουσία αγγείων πόσης (κάνθαροι) στην Ο.Κ. 1 είναι πιθανό να σχετίζεται με την πρακτική θραύσης τέτοιων αγγείων κατά τις ταφικές τελετουργίες, πρακτική που δεν ήταν άγνωστη στην ΥΕΧ[15]. Από την άλλη πλευρά, η μέχρι σήμερα απουσία αρχαιολογικών ενδείξεων για ύπαρξη ιεραρχημένων κοινωνιών στην Πιερία κατά την περίοδο αυτή, στο πλαίσιο των οποίων οι τελετουργίες θα αποτελούσαν ένα μέσο νομιμοποίησης και μεταβίβασης εξουσίας, όπως συνέβαινε στα μυκηναϊκά κέντρα εξουσίας[16], αποδυναμώνει την παραπάνω υπόθεση.

Τέλος, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι ορθογώνιες κατασκευές της «Πηγής Αρτέμιδος» να

8. Πουλάκη-Παντερμαλή 2003, 461.
9. Πουλάκη-Παντερμαλή – Κουλίδου – Παπαδοπούλου – Κλινάκη 2007, 188, εικ. 7.
10. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 650-653, σχ. 69-70.
11. Βάλλα 2002, 158-160, σχ. 3.
12. Doumas 1977, 35-36, 70, 75, fig. 17, pl. XIII, 1987, 15-18.
13. Barber 1994, 85.
14. Βάλλα 2002, 160.
15. Mee 2010, 287.
16. Mee 2010, 285.

μη σχετίζονταν με τον πρωιμότερο ταφικό χαρακτήρα της θέσης, αλλά με τον σύγχρονό τους οικιστικό. Να αποτελούσαν, δηλαδή, λειτουργικό κομμάτι των καθημερινών δραστηριοτήτων των κατοίκων της.

Σε κάθε περίπτωση, η επιμελής κατασκευή τους φαίνεται ότι υποστήριζε δράσεις επαναλαμβανόμενες για μεγάλο χρονικό διάστημα[17]. Η ενδελεχής μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων της θέσης αναμένεται να αποσαφηνίζει τη λειτουργία των δυσερμήνευτων αυτών κατασκευών και, κατ' επέκταση, να φωτίσει τη δραστηριότητα, ταφική ή καθημερινή, του υστεροελλαδικού ανθρώπου.

17. Για το θέμα βλ. Ζιώτα 2007, 58.

SUMMARY

«PIGI ARTEMIDOS»: RECTANGULAR STRUCTURES IN BURIAL AND RESIDENTIAL AFFINITIES DURING THE LATE BRONZE AGE PIERIA

Sophia Koulidou

The site of Pigi Artemidos is located on a prominent hill near Platamonas in the prefecture of Pieria. It provides an overview of the circumlittoral route from the Thessalian plain to central Macedonia. The rescue excavation revealed three main phases of occupation: one Classical and two LBA.

During the earliest phase, dated to the beginning of the LBA, the site was used as a tumulus cemetery. During the second phase, evidence of settlement use was revealed. The preliminary examination of the pottery, local handmade and Mycenaean wheel made, dated the settlement to the LH IIIA2-LH IIIC Middle. The two rectangular structures were stratigraphically attributed to this phase. They are made of a stone enclosure and are filled with 2 or 3 layers of stones. One of the structures contained three handmade fragmented vessels, two kantharoi and a small pithoid jar.

An interpretation of their use is attempted here. There are several examples of burial structures, which bear stylistic similarities to the rectangular structures of Pigi Artemidos, such as the ones at Valtos Leptokaryas, Tsepi Marathona, Kastri Thasou and Faia Petra Sidirokastrou. However, no traces of graves were found inside these structures. Similar, yet more elongated, platforms at the cemetery of Ayioi Anargyroi of Naxos were interpreted by the excavator, Ch. Doumas, as ceremonial, a case which cannot be applied here.

Further archaeological analysis of the data is hoped to reveal the true purpose of these rectangular structures, either funeral or ceremonial or even domestic.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Antonaccio C.M., 1995. *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Lanham, MD.

Βάλλα Μ., 2002. Φαιά Πέτρα Σιδηροκάστρου: Νεότερα ευρήματα από την πρόσφατη έρευνα στο νεκροταφείο της Ύστερης Εποχής Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 16, 157-164.

Barber R.L.N., 1994. *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.

Doumas C., 1977. *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, *SIMA* 48, Göteborg.

Doumas C., 1987. Early Cycladic Society: The Evidence from the Graves, στο R. Laffineur (επιμ.), *Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, *Aegaeum* 1, Liège, 15-18.

Ζιώτα Χ., 2007. *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ., 1992. *Πρωτοϊστορική Θάσος*, Αθήνα.

Κουλίδου Σ., 2009. "Μυκηναϊκή" παρουσία στη νότια Πιερία. Η περίπτωση της Πηγής Αρτέμιδος, *ΑΕΜΘ* 23, 143-152.

Mee C., 2010. Death and Burial, στο E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford, 276-290.

Παντελίδου-Γκόφα Μ., 2005. *Τσέπι Μαραθώνος: Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο,* Αθήνα.

Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 2003. Η Πηγή Αθηνάς στην περιοχή του μακεδονικού Ολύμπου, *ΑΕΜΘ* 17, 459-463.

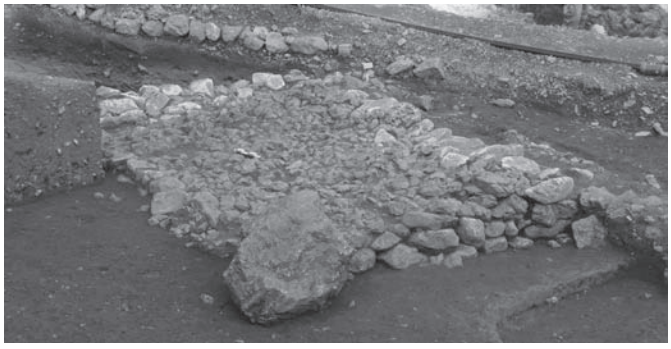
Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 2008. Ο Μακεδονικός Όλυμπος από την προϊστορική εποχή ως το 700 π.Χ., στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 115-129.

Πουλάκη-Παντερμαλή Ε. – Κουλίδου Σ. – Παπαδοπούλου Ε., 2004. Λεπτοκαρυά-Βάλτος, *ΑΕΜΘ* 18, 397-406.

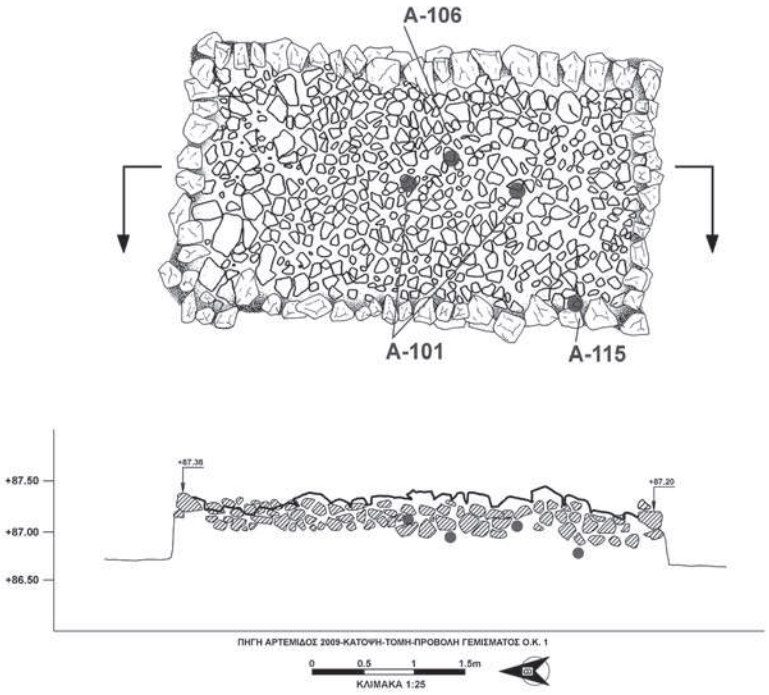
Πουλάκη-Παντερμαλή Ε. – Κουλίδου Σ. – Παπαδοπούλου Ε. – Κλινάκη Ε., 2007. Βάλτος Λεπτοκαρυάς. Εγκατάσταση και νεκροταφείο της Εποχής του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 21, 185-190.

Εικ. 1. Γενική κάτοψη της ανασκαφής με τις τρεις φάσεις χρήσης: δύο ΥΕΧ και μία Κλασική. Διακρίνονται οι δύο Ορθογώνιες Κατασκευές Ο.Κ. 1 και Ο.Κ. 2, παράλληλες μεταξύ τους.

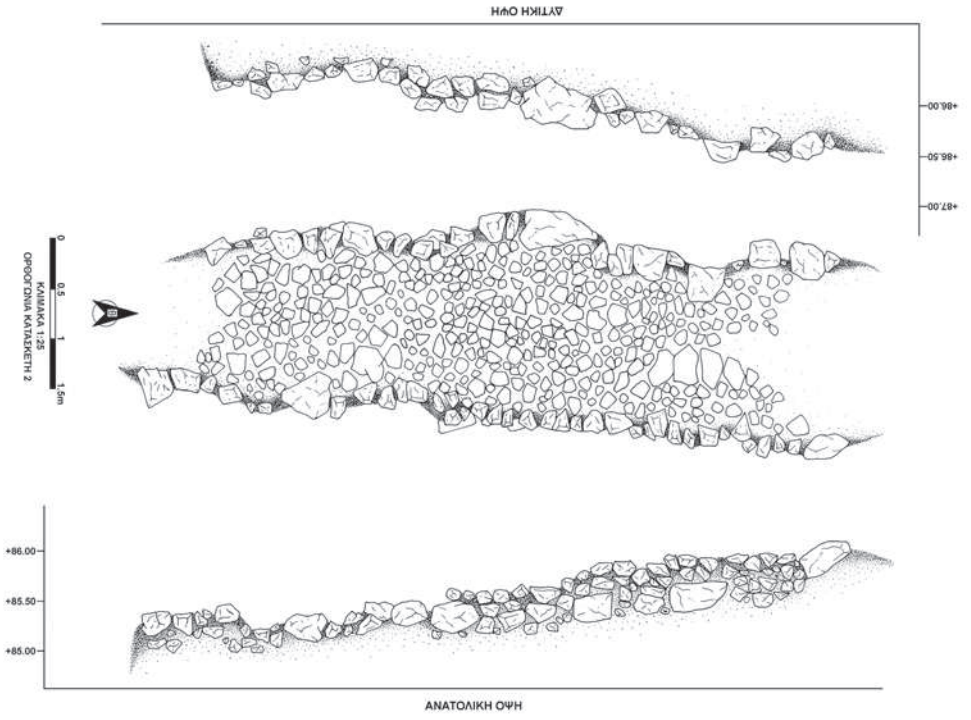
Εικ. 2. Η Ο.Κ. 1 όπως αποκαλύφθηκε.

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση της Ο.Κ. 1 με το περιεχόμενό της.

Εικ. 4. Το πιθοειδές αγγείο και οι δύο κάνθαροι από το εσωτερικό της Ο.Κ. 1.

Εικ. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση της Ο. Κ. 2.

Εικ. 6. Το ανατολικό μέτωπο της Ο.Κ. 2.

Εικ. 7. Το εσωτερικό της Ο.Κ. 2.

ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΟΜΒΡΙΑ», ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ. Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Καλλιόπη Αλματζή, Δημήτρης Αγνουσιώτης

Στην ευρύτερη περιοχή της λίμνης Κάρλας, από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα άρχισαν να πραγματοποιούνται επιφανειακές έρευνες, κατά τις οποίες καταγράφηκε ένας μεγάλος αριθμός αρχαιολογικών θέσεων. Αντίθετα ελάχιστες ήταν οι συστηματικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν όλα αυτά τα χρόνια, όπως για παράδειγμα οι εργασίες του K. Grudmann στη Χατζημισιώτικη Μαγούλα[1], οι έρευνες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κυρίως στην Πέτρα[2], και οι δραστηριότητες του Δ.Ρ. Θεοχάρη στο λόφο του Αγίου Αθανασίου[3]. Από το 2000, με αφορμή την έναρξη των εργασιών για την επαναδημιουργία του Ταμιευτήρα της Κάρλας, πραγματοποιήθηκαν αρκετές ανασκαφές, κυρίως σωστικού χαρακτήρα, κατά τις οποίες αποκαλύφτηκαν και ερευνήθηκαν σημαντικοί οικισμοί και νεκροταφεία, που χρονολογούνται από τη Νεολιθική περίοδο έως και τα Βυζαντινά χρόνια και αποδεικνύουν τη διαχρονική κατοίκηση στην παρόχθια περιοχή[4].

Όσον αφορά τη Μέση Εποχή Χαλκού, φαίνεται ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερα ακμάζουσα περίοδο, καθώς ένας μεγάλος αριθμός θέσεων κατοικείται περιμετρικά της λίμνης (**εικ. 1**), αισθητά μειωμένος σε σύγκριση με τη Νεολιθική περίοδο, με αυξημένη όμως τη μέση έκταση τους. Ο πιο εκτεταμένα ανεσκαμμένος οικισμός της Μέσης Εποχής Χαλκού στην περιοχή της λίμνης Κάρλας είναι αυτός της Τσιγγενίνας[5]. Αποκαλυφτήκαν και ερευνήθηκαν επιμήκη κτίρια και τάφοι εντός του οικισμού, με μεγαλύτερο ενδιαφέρον να παρουσιάζει ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο της ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάσης. Οικιστικά κατάλοιπα και τάφοι της περιόδου αυτής εντοπίστηκαν και σε άλλες σημαντικές θέσεις, όπως ο Άγιος Αθανάσιος[6], ο Πύργος[7] και τα Μάρμαρα[8]. Οι έρευνες στην Πέτρα απέδωσαν τμήματα δύο κτιρίων και τάφους της ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάσης και υπέδειξαν μία επέκταση του οικισμού στις χαμηλές πεδινές εκτάσεις γύρω από τα βραχώδη υψώματα[9]. Τέλος, πολλά και σημαντικά είναι και τα ευρήματα της Μέσης Εποχής Χαλκού από τον οικισμό στη μαγούλα Μπακάλη, στο γειτονικό πλάτωμα και στο λόφο Καστράκι στο Βελεστίνο, όπου ερευνήθηκαν τμήματα κτιρίων και ένας μεγάλος αριθμός τάφων[10]. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία γκρίζας μινυακής κεραμικής, μιας κατηγορίας όχι συχνής σε οικισμούς της θεσσαλικής ενδοχώρας, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρονται είναι τα αγγεία εκείνα, που δεν είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, αλλά έχουν εισαχθεί από τη νότια Ελλάδα, όπως δύο αμφορείς με χρυσή μίκα και αμαυρόχρωμη διακόσμηση, με τόπο προέλευσης την Αίγινα, μοναδικά δείγματα για τα θεσσαλικά δεδομένα[11].

1. Grundmann 1937.
2. Milojcic 1960.
3. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 297-298. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 23, 1968, *Χρονικά*, 269.
4. Αγνουσιώτης 2008, 58-60.
5. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 502-504. Αγνουσιώτης – Αδρύμη-Σισμάνη 2009.
6. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, 504-505.
7. Γαλλής 1992, 130.
8. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004.
9. Milojcic 1960.
10. Ιντζεσίλογλου 1994, 77. Αραχωβίτη 2000, 357-359.
11. Κακαβογιάννης 1977, 186, εικ. 6-7. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση των αγγείων αυτών βλ. Maran 2007, 171, σημ. 19.

Η ΜΑΓΟΥΛΑ ΝΤΕΛΗ-ΧΑΝΙ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΟΜΒΡΙΑ»

Η «Μαγούλα Ντελή-χάνι» είναι ένα επίμηκες βραχώδες ύψωμα, το οποίο βρίσκεται στη νότια παρυφή της λίμνης Κάρλας, βόρεια του επαρχιακού δρόμου Βελεστίνου-Καναλίων και 3 χλμ. περίπου ανατολικά του χωριού Ριζόμυλος (**εικ. 2**). Αραιά όστρακα είναι διάσπαρτα στο πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή του υψώματος, καθώς και στις ΝΔ και ανατολικές υπώρειες, ενώ στο ΒΑ τμήμα του λόφου τα όστρακα είναι πιο πυκνά. Στην ανατολική πλευρά και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων, που πιθανότατα ανήκουν σε κάποιο περίβολο[12]. Το μεγαλύτερο ποσοστό επιφανειακής κεραμικής ανήκει στη Μέση Εποχή Χαλκού και παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την κεραμική των αντίστοιχων περιόδων από τις Φερές[13]. Έχουν βρεθεί αρκετά όστρακα από γκρίζα και κίτρινα μινυακά ανοιχτά αγγεία πόσης, όπως σκύφους και κύπελλα, τμήματα από μαγειρικά σκεύη, καθώς και χρηστική κεραμική, τα οποία με βάση τα τυπολογικά τους χρονολογήθηκαν στη ΜΕΧ ΙΙ και στη ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάση[14]. Στην ανατολική πλευρά του υψώματος και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων πιθανότατα από κτίρια του οικισμού ενώ σχιστολιθικές πλάκες στην παρακείμενη τάφρο αποξήρανσης της λίμνης προέρχονται, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ντόπιων, από κιβωτιόσχημους τάφους και υποδηλώνουν ότι στην περιοχή αυτή εκτεινόταν το νεκροταφείο[15].

Τον Ιούνιο του 2010, κατά τη διάρκεια των εκσκαφών στο πλαίσιο της κατασκευής του έργου «Αγωγός μεταφοράς και διανομής νερού λίμνης Κάρλας», εντοπίστηκαν εννιά τάφοι της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά», 300μ. περίπου δυτικά της μαγούλας «Ντελή-Χάνι», σε αγροτικό δρόμο που οδηγεί στην παραπάνω θέση, σε μία επίπεδη με ελαφριά κλίση προς τα δυτικά πλαγιά, η οποία αποτελεί τη φυσική συνέχεια της (**εικ. 3**). Οι τάφοι ερευνήθηκαν από μόνιμο και έκτακτο προσωπικό της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ[16], και η ανασκαφή περιορίστηκε στα όρια του έργου, αλλά υπάρχουν αρκετές ενδείξεις πως και άλλοι τάφοι εκτείνονται προς τα βόρεια και νότια του ερευνημένου χώρου μέσα στα αγροτεμάχια, αλλά και κάτω από την αγροτική οδό. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας οι τάφοι δεν καταστράφηκαν αλλά μπαζώθηκαν με άμμο και ο αγωγός της άρδευσης πέρασε από πάνω τους.

Εντοπίστηκαν μέσα στη φυσική επίχωση, χώματος ανοικτού καστανού χρώματος, πηλώδους, με ασβεστολιθικές προσμείξεις και με βάση τα ευρήματα τους χρονολογήθηκαν στη ΜΕΧ ΙΙΙ-ΥΕΧ Ι φάση. Ήταν συγκεντρωμένοι σε τρία διαφορετικά σημεία, η απόσταση μεταξύ των οποίων κυμαίνεται από 70 μ. έως και 300 μ., γεγονός που δημιουργεί την εντύπωση ύπαρξης πιθανών συστάδων[17]. Η διεύθυνση στους επτά ήταν από Δ προς Α και στους δύο από ΒΔ προς ΝΑ. Ήταν όλοι κιβωτιόσχημοι και οι πλευρές τους ήταν επενδυμένες με τέσσερις μονολιθικές πλάκες, πολύ καλά δουλεμένες και γωνιασμένες, στις οποίες για την καλύτερη στήριξή τους είχαν τοποθετήσει ως σφήνες μικρές πέτρες ή βότσαλα στις τέσσερις γωνίες. Δύο ή περισσότερες πλάκες, πιο αδρά δουλεμένες, χρησιμοποιήθηκαν για κάλυψη του κάθε τάφου, ενώ το δάπεδό τους είχε διαμορφωθεί στο φυσικό έδαφος.

Μέχρι στιγμής δεν έχει πραγματοποιηθεί οστεολογική ανάλυση στο υλικό, ωστόσο από το μέγεθος των τάφων συμπεραίνεται ότι οι οκτώ περιείχαν ταφές ενηλίκων και ο ένας ήταν παιδικός. Όλοι οι τάφοι των ενηλίκων περιείχαν περισσότερες της μίας ταφής. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια λυγισμένα και τοποθετημένα στον θώρακα, τα πόδια επίσης λυγισμένα και το κεφάλι στραμμένο στα αριστερά (**εικ. 4-5**). Συνήθως τα οστά παλιότερων ταφών παραμερίζονταν στην ανατολική πλευρά του τάφου, δηλαδή στην περιοχή των ποδιών, για να τοποθετηθεί το σώμα του νέου νεκρού. Σε ορισμένους τάφους παρατηρήθηκε έντονη αναμόχλευση των οστών από πλημμύρα.

Στον παιδικό τάφο δε σώθηκαν οστά, ούτε υπήρχαν κτερίσματα, ενώ αντίθετα από τους τάφους των

12. Γαλλής 1992, 177.

13. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1980, 184.

14.Τα ευρήματα από τη Μαγούλα Ντελή-Χάνι παραλληλίζονται με ανάλογα ευρήματα από τις φάσεις 5, 6 και 7 του οικισμού της ΜΕΧ στα Πευκάκια, βλ. Maran 1992, 237-238, εικ. 145, 18-20.

15. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 184.

16. Στην ανασκαφή εργάστηκαν αρχικά οι εργατοτεχνίτες Κ. Γιαννακόπουλος, Σ. Γιαννακόπουλος, Α. Πατουσιάς και Χ. Τρίγκας, ενώ κατά την πορεία των εργασιών προσλήφθηκαν με σύμβαση η αρχαιολόγος Μ. Τσιγάρα και οι εργατοτεχνίτες Α. Αραμπατζής, Κ. Κωνσταντέλλος, Α. Αλογάρης και Ι. Μπομπότης. Πολύτιμη ήταν και η συνεισφορά των συντηρητών, Ε. Ασδεράκη, Μ. Διονυσίου και Δ. Παπακυριάκου. Τέλος, στο πεδίο απασχολήθηκε η σχεδιάστρια, Σ. Παπαμαργαρίτη, ενώ η σχεδίαση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από τον Α. Κούτσικο.

17. Δύο τάφοι εντοπίστηκαν στον αγρό Κουντούρη, άλλοι πέντε στον αγρό Μπόζα και τέλος τέσσερεις στον αγρό Πρασσά.

ενηλίκων, μόνο στον έναν οι ταφές ήταν ακτέριστες. Σε όλους τους άλλους τάφους υπήρχαν σφονδύλια, στους τρεις από αυτούς από ένα πήλινο αγγείο, ενώ στους τέσσερις δύο αγγεία, ένας κάλαθος και ένας αμφορίσκος. Ξεχωριστή θέση στο σύνολο αυτό κατέχει ένας τάφος, στον οποίο εκτός των υπόλοιπων κτερισμάτων, βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα και συγκεκριμένα δύο ενώτια, μία κεφαλή περόνης και ένα διάδημα.

Τα αγγεία, τα οποία τοποθετούνταν είτε στα πόδια είτε στο θώρακα του νεκρού, είναι ως επί το πλείστον χειροποίητα. Τα σχήματα συνάδουν με τις τάσεις της εποχής, καθώς έχουν βρεθεί πολλά παράλληλα τόσο από θέσεις της Θεσσαλίας, όσο και της υπόλοιπης ηπειρωτικής Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά το περιορισμένο σχηματολόγιο και η εμμονή σε συγκεκριμένες κατηγορίες αγγείων αναδεικνύουν παραδόσεις και πολιτιστικές επιλογές της συγκεκριμένης κοινότητας. Το πιο δημοφιλές σχήμα αποτελεί το καλαθόσχημο σκεύος με σφαιρικό σώμα. Δύο από τα δείγματα αυτής της κατηγορίες φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση με τρίγωνα στο σώμα, ταινίες στο λαιμό και ένα εγγεγραμμένο σε κύκλο σταυρό κάτω από βάση, ιδιαίτερα διαδεδομένο κόσμημα, το οποίο ερμηνεύεται μάλλον ως διακοσμητικό μοτίβο (**εικ. 6**)[18]. Τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνται κατά κόρον στην κτέριση νεκρών, καθώς βρέθηκαν σε τάφους του Σέσκλου[19] και των Πευκακίων[20]. Αγγεία προορισμένα αποκλειστικά για ταφική χρήση αποτελούν οι γκρίζοι μινυακοί, σφαιροειδείς αμφορίσκοι, με αυλακώσεις στην κοιλιά (**εικ. 7**)[21], και πολλά παρόμοια σκεύη έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα στο Σέσκλο[22] και στα Πευκάκια[23]. Πολύ χαρακτηριστικά για την περίοδο αυτή είναι και τα κυάθια (**εικ. 8**)[24] και τα μόνωτα κύπελλα[25], όπως και οι σκύφοι με διχαλωτές λαβές, οι οποίοι αποτελούν σήμα κατατεθέν για την περιοχή τη συγκεκριμένη εποχή[26].

Τα χρυσά κοσμήματα αποτελούν μοναδικά δείγματα για την περιοχή της Θεσσαλίας. Το διάδημα είναι φυλλόσχημο, σφυρήλατο, ελαφρά παραμορφωμένο. Η μια απόληξη του είναι αιχμηρή, ενώ η άλλη φέρει οπή σύνδεσης (**εικ. 9**). Φέρει έκτυπη στικτή διακόσμηση και στις δύο πλευρές του κατά μήκος άξονα, όπως και γύρω της οπής, ενώ γύρω από ένα μικρό στικτό κύκλο άλλοι έπτα, ίδιου μεγέθους και τεχνοτροπίας, σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο. Αυτούς επίσης περιβάλλει στικτή ταινία. Παρόμοια ευρήματα έχουν βρεθεί σε τάφους των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών[27], όπως και σε άλλους τάφους της περιόδου αυτής[28]. Τα ενώτια έχουν κατασκευαστεί από σύρμα τετράγωνης διατομής στριφτό και δεν αποτελούν ζεύγος, καθώς διαφέρουν ως προς το μέγεθός τους (**εικ. 10**). Η κεφαλή περόνης είναι σφυρήλατη, αμφικωνική, σώζεται σε δύο τμήματα που ενώνονταν. Και τα δύο φέρουν εγχάρακτο κόσμημα από τέσσερις σπείρες, που περιτρέχουν την περιφέρεια του αντικειμένου. Τέλος, τα σφονδύλια, πολύ συνηθισμένα ευρήματα σε τάφους της περιόδου αυτής, είναι όλα πήλινα κωνικά και τοποθετούνταν στα πόδια του νεκρού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ταφικά έθιμα είναι πολύ πιθανόν να μην καθρεπτίζουν την πραγματική εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης, επειδή μεταξύ των ταφικών πρακτικών και της κοινωνικής οργάνωσης, παρεμβάλλεται η ιδεολογία, η οποία μπορεί για διάφορους λόγους να διαστρεβλώνει την αποτύπωση της κοινωνικής οργάνωσης στις ταφικές πρακτικές[29]. Είναι δηλαδή δύσκολη η αποκατάσταση του πραγματικού χαρακτήρα μιας κοινωνίας μόνο μέσω των ταφικών δεδομένων και απαιτείται η συνολική θεώρηση και η πληρέστερη κατανόηση

18. Υπάρχουν πολλά ανάλογα παραδείγματα με σταυροειδή κοσμήματα στις βάσεις των αγγείων, π.χ. βλ. Παλαιολόγου 2010, 364, εικ. 5.

19. Τσούντας 1908, 151, εικ. 66.

20. Maran 1992, εικ. 124, 8.

21. Παπαδημητρίου 2010, 51 και 55, εικ. 8.

22. Τσούντας 1908, 134-135, εικ. 36.

23. Maran 1992, εικ.123.12 και 14.

24. Τσούντας 1908, 141, εικ. 43. Dietz 1991, 162, εικ. 48.7(1).

25. Dietz 1980, 66, εικ. 77, 78, 79.

26. Ανάλογα τμήματα αγγείων έχουν βρεθεί στην Τσιγγενίνα (Αγνουσιώτης – Αδρύμη-Σισμάνη 2009), στα Πευκάκια (Maran 1992, taf. 116.5, 117.3, 121.9), στο Διμήνι (Αδρύμη-Σισμάνη 2010, 312, εικ. 6), στο Σέσκλο (Τσούντας 1908, 271-3, εικ.189-196), στο Λιανοκλάδι (Wace – Thompson 1912, 186, fig. 134).

27. Dietz 1991, 269, εικ. 81, 49, 50.

28. Για παράδειγμα από τάφους της Ασίνης, βλ. Dietz 1980, 31, εικ. 20-21.

29. Σισμάνη 2008, 27.

των αρχαιολογικών δεδομένων της συγκεκριμένης περιοχής κατά την περίοδο αυτή. Οι πληροφορίες που αντλούνται από το συγκεκριμένο νεκροταφείο του τέλους της ΜΕΧ, σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα δεδομένα από άλλα νεκροταφεία από την περιοχή της Θεσσαλίας και με τα λιγοστά στοιχεία από τα οικιστικά σύνολα, αναδεικνύουν ως ένα βαθμό το γενικότερο κλίμα της περιόδου, που χαρακτηρίζεται από αλλαγές και ανακατατάξεις σε σχέση με τις πρωιμότερες φάσεις της ΜΕΧ, και δημιουργούν υπόνοιες για την ύπαρξη ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων και κοινοτήτων, που δρουν στο πλαίσιο προσπάθειας αναπροσδιορισμού ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων[30].

Σε οικιστικό επίπεδο, ορισμένα στοιχεία ενδεικτικά του ανταγωνιστικού αυτού κλίματος στην περιοχή της λίμνης Κάρλας αντλούνται από τον οικισμό της Τσιγγενίνας. Τα πρωιμότερα κτίρια του οικισμού αποτελούν το τυπικό παράδειγμα οργάνωσης ενός νοικοκυριού κατά τη ΜΕΧ στην περιοχή της Θεσσαλίας, δηλαδή επιμήκη μεγαροειδή κτίσματα με εξειδικευμένους αποθηκευτικούς χώρους εντός του σπιτιού. Αντίθετα, το οικιστικό σύνολο που χρονολογείται στην ίδια περίοδο με τους τάφους της Ομβρίας διέθετε πιο σύνθετη μορφή, αφού προήλθε από τη συνένωση δύο αρχικά ανεξάρτητων κτιρίων για την κάλυψη των αναγκών ενός νοικοκυριού. Η οικογένεια ή η ομάδα που κατασκεύασε το μεταγενέστερο ορθογώνιο κτίριο προσάρτησε στην ιδιοκτησία της και το προγενέστερο αψιδωτό, πιθανότατα προγονικό της κληροδότημα, χρησιμοποιώντας το κυρίως για δευτερεύουσες δραστηριότητες. Ως μια άλλη κίνηση διαφοροποίησης και καθορισμού της ιδιοκτησίας της συγκεκριμένης ομάδας θα μπορούσε να ερμηνευθεί η κατασκευή μιας ορθογώνιας περίκλειστης αυλής, εξωτερικά του σπιτιού.

Τα αγγεία καθημερινής χρήσης εναρμονίζονται πλήρως με τις πολιτιστικές παραδόσεις της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας. Από την άλλη πλευράς όμως τα εισαγόμενα αγγεία εξαίρουν την ιδιαίτερη θέση που έχουν αποκτήσει ορισμένοι οικισμοί και τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Βελεστίνο, όπου προκαλεί εντύπωση η ύπαρξη της γκρίζας μινυακής και της εισαγόμενης κεραμικής, σε αντίθεση με άλλους οικισμούς, όπως η Τσιγγενίνα, όπου απουσιάζουν πλήρως αυτές οι κατηγορίες[31]. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι κατείχε κομβική θέση στην περιοχή, βρίσκεται σε επαφή τόσο με τους υπόλοιπους θεσσαλικούς οικισμούς, όσο και με άλλες περιοχές της νότιας Ελλάδας και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε μεγάλα εμπορικά δίκτυα. Εξετάζοντας τις μακρινές εξαγωγές στο Αιγαίο της ΜΕΧ, είναι δυνατόν να διακριθούν συγκεκριμένες εμπορικές προτιμήσεις, με τα μινυακά επιτραπέζια σκεύη και τα αιγινίτικα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία να αποτελούν από τα πιο περιζήτητα διακινούμενα προϊόντα[32]. Έτσι, στο Βελεστίνο υπάρχουν νοικοκυριά που έχουν στην κατοχή εξεζητημένο για την εποχή εξοπλισμό, ο οποίος αποτελεί σύμβολο υψηλού κοινωνικού κύρους. Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνται και καταναλώνονται από τοπικές ελίτ, ως μία μορφή προπαγάνδας, στην προσπάθεια τους να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη κοινότητα και να εδραιώσουν ή να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση.

Όσον αφορά το νεκροταφείο στη θέση «Ομβριά», μια πρώτη χαρακτηριστική μαρτύρια διαφοροποίησης αποτελεί η οργάνωση και οι ταφικές πρακτικές. Οι ομαδικοί ενταφιασμοί και η επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων είναι έθιμο που καθιερώνεται αυτήν την περίοδο και αποτελεί μια ξεκάθαρη προσπάθεια ορισμένων οικογενειών για τονισμό των στενών συγγενικών σχέσεων, είτε αυτές αναφέρονται σε εξ αίματος ή εξ αγχιστείας δεσμούς, και της καταγωγής τους, σε μια απόπειρα διαφοροποίησής τους από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Επίσης, οι συγκεντρώσεις τάφων που πιθανότατα συνιστούν συστάδες δηλώνουν πιθανόν την πρόθεση οριοθέτησης του ταφικού τους χώρου για να τονίσουν τον κοινωνικό τους ρόλο. Το φαινόμενο αυτό θα κορυφωθεί στην περιοχή κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού, με τους ομαδικούς ενταφιασμούς σε μικρούς θολωτούς και σε θαλαμοειδείς τάφους, καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα από τις θέσεις Κορυφούλα, Άγιος Αθανάσιος, Τσιγγενίνα και Βελεστίνο[33].

Σε ένα δεύτερο και πιο εμφανές επίπεδο, οι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής κιβωτιόσχημοι τάφοι και τα κτερίσματα δείχνουν τη μέριμνα και την τάση ορισμένων ομάδων να επενδύσουν στο ταφικό πεδίο. Η προσφορά αγγείων πόσης και πρόχυσης στους νεκρούς είναι μία πρακτική που παρατηρείται κατά κόρον σε ορισμένους τάφους αυτής της περιόδου και πιθανότατα εντάσσεται στο πλαίσιο μίας απόπειρας ενδυνάμω-

30. Voutsaki 1999.

31. Αγνουσιώτης 2008, 209-218.

32. Sarri 2010, 611.

33. Για τη θέση Κορυφούλα βλ. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 55, 2000, *Χρονικά*, 474-475. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά*, 499-502.

σης της κοινωνικής ταυτότητας μέσα από τελετουργίες κατανάλωσης υγρών[34]. Αυτό που καθιστά ιδιαίτερα τα ευρήματα αυτά στην περίπτωση της Ομβρίας, είναι το η ποιότητά τους και η σπανιότητά τους για την περιοχή. Η ύπαρξη μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων στην περιοχή της Κάρλας και γενικότερα της ανατολικής Θεσσαλίας δεν αποτελεί τον κανόνα για όλους τους οικισμούς. Φαίνεται λοιπόν από τα ευρήματα αυτά αλλά πολύ περισσότερο από τα χρυσά κοσμήματα, ότι κάποιες ομάδες ορισμένων οικισμών έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε ορισμένα δίκτυα ανταλλαγών και συμμαχιών με άλλους οικισμούς, αποκτώντας ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία επιλέγουν να τα καταναλώσουν στους τάφους. Πρόκειται για ξεκάθαρη μορφή επιδεικτικής κατανάλωσης, σε μια απόπειρα προβολής, διαφοροποίησης και ενδυνάμωσης της κοινωνικής τους ταυτότητας, μέσα σε ένα περιβάλλον ιδιαίτερα ανταγωνιστικό[35].

Τέλος, όσον αφορά τη χωροθέτηση του νεκροταφείου της Ομβριάς, αν και δεν έχει πραγματοποιηθεί εκτεταμένη ανασκαφική, πιθανότατα συνδέεται με τον οικισμό στη μαγούλα Ντελή-Χάνι και έχει οριοθετηθεί εκτός αυτού. Στη Θεσσαλία στα τέλη της ΜΕΧ, τα νεκροταφεία ιδρύονται εκτός οικιστικών ορίων, είτε πάνω σε εγκαταλελειμμένα σπίτια προηγούμενων φάσεων, είτε πάνω σε μαγούλες με νεολιθικούς οικισμούς, είτε πάνω σε λόφους, είτε σε πεδινή έκταση[36]. Τα νεκροταφεία αυτά αποτελούν εξειδικευμένους χώρους μόνο για ενταφιασμό νεκρών και για αυτό ίσως η πρόσβαση σε αυτούς είναι πιο περιορισμένη και συνδέονται με συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού ενός οικισμού. Η επιλογή της θέσης των νεκροταφείων φαίνεται να έχει σχέση με τη μνήμη των προγόνων, τον έλεγχο του τόπου των προγόνων και τον τονισμό της θέσης του νεκροταφείου στο τοπίο. Ανταγωνιστικές ομάδες αποσκοπούν με αυτόν τον τρόπο, στην ενδυνάμωση του κοινωνικού τους ρόλου. Πέρα όμως από τον ενδοκοινοτικό ανταγωνισμό αρχίζει να διαφαίνεται και ένας διακοινοτικός ανταγωνισμός μεταξύ γειτονικών οικισμών, οι οποίοι προσπαθούν να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τον έλεγχο της ζωτικής τους περιοχής. Όλες αυτές οι δραστηριότητες θα οδηγήσουν σε ανακατατάξεις, οι οποίες θα αποκρυσταλλωθούν κατά την επόμενη περίοδο, την Ύστερη Εποχή Χαλκού, με άνθιση ορισμένων οικισμών από αυτούς, όπως η Πέτρα και το Βελεστίνο και εγκατάλειψη άλλων, όπως η Τσιγγενίνα και η Μαγούλα Ντελή-Χάνι.

34. Nordquist 2002α.

35. Nordquist 2002β, 25.

36. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπάρχουν σε πολλές θέσεις, όπως στο Σέσκλο, το Διμήνι, τα Πευκάκια, το Βελεστίνο, την Πέτρα και τα Ζερέλια.

SUMMARY

GRAVES OF THE MIDDLE BRONZE AGE IN "OMVRIA", SOUTHWEST OF LAKE KARLA

Kalliope Almatzi, Dimitris Agnoussiotis

Lake Karla was recreated in the past decade and today it constitutes a very important biotope. In this area, a considerable number of prehistoric sites have been detected by surveys or investigated during several excavations over the last years. According to the ongoing research, Middle Bronze Age proved to be an especially flourishing period for many of these settlements.

In 2010, during the construction works for a water pipe, which would transport water from the lake to the nearby modern villages, a part of a cemetery, dated to the MH III-LH I period, was revealed. More specifically, nine cist graves were investigated in the site "Omvria", at the proximity of "Magoula Delichani", a prehistoric settlement on a prominent rock hill, 3 km east of the village Kanalia. They contained collective burials and the dead were usually equipped with matt-painted or minyan, serving and drinking pots, exceptional offerings for the Thessalian plain. Gold jewellery was the most outstanding find: a gold diadem, two gold earrings and a gold pin head, accompanied one deceased of the cemetery.

Towards the end of Middle Bronze Age, in the area of Thessaly, as in other regions of Greece, mortuary practices saw many changes. The use of specialized disposal areas increased, tombs became more elaborate and collective burials dominated, involving re-use of tombs and secondary treatment of the dead. The disposal of the body was combined with various ritual practices and deposition of wealth in the grave was adopted. Conspicuous consumption of luxurious items served as an important strategy for creating status and it is interpreted as an indisputable indicator of competition between elite groups or communities of the Thessalian plain.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγνουσιώτης Δ., 2008. *Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της "Τσιγγενίνας" στην περιοχή της λίμνης Κάρλας*, Βόλος (αδ. διπλωματική εργασία).

Αγνουσιώτης Δ. – Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2009. Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της "Τσιγγενίνας" στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 137-147.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2010. Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH* Suppl. 52, Athènes, 301-313.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1979. Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο, *ΑΔ* 34, 174-206.

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.

Grundmann K., 1937. Magula Hadzimissiotiki, *AM* 62, 56-59.

Γαλλής Κ., 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.

Dietz S., 1980. *Asine* II. *Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc. 2: The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Stockholm.

Dietz S., 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία*, 71- 92.

Κακαβογιάννης Ε., 1977. Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977, *ΑΑΑ* 10, 174-187.

Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* III. *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.

Maran J., 2007. Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning, στο F. Felten – W. Gauss – R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Agina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse* I, Vienna, 167-182.

Milojcic V., 1960. Die Versuchsgrabungen im Gebiete von Petra am Boibi-See und die Gelandebegehungen in Nordostthessalien, *AA*, 150-166.

Nordquist G., 2002α. Pots, Prestige and People. Symbolic Action in Middle Helladic Burials, *Opuscula Atheniensia* 27, 119-135.

Nordquist G., 2002β. Intra- and extramural, single and collective, burials in the Middle and Late Helladic periods, στο B. Wells (επιμ.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati. Celebration of the Fiftieth Anniversaryof the Swedish Institute at Athens*, Stockholm, 23-29.

Παλαιολόγου Ε., 2010. Μεσοελλαδικοί τάφοι από τη Μίδεα, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH* Suppl. 52, Athènes, 45-55.

Παπαδημητρίου Α., 2010. Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH* Suppl. 52, Athènes, 301-313.

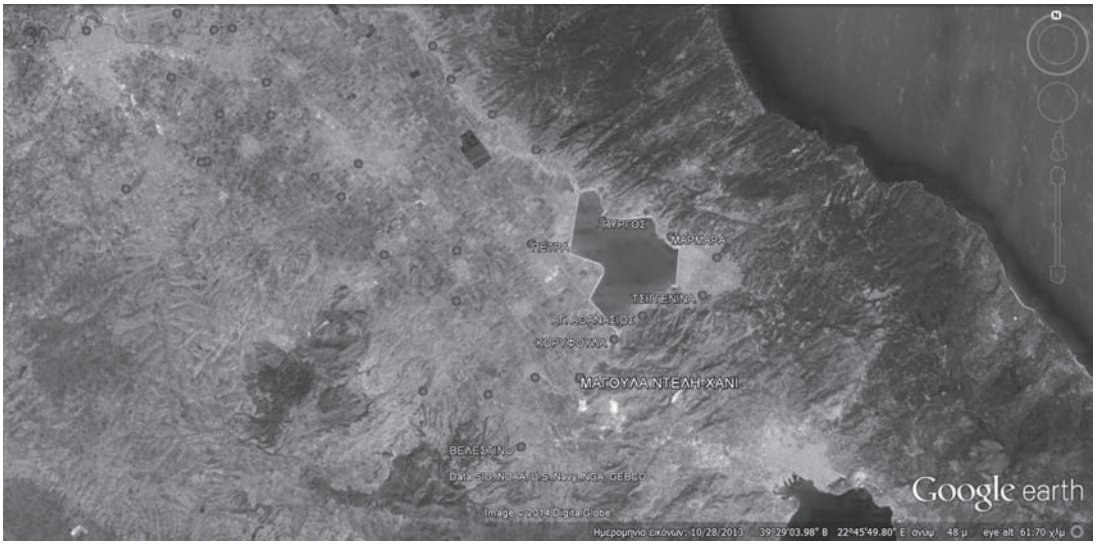
Sarri K., 2010. Minyan and Minyanizing Pottery. Myth and Reality about a Middle Helladic Type Fossil, στο A. Phlippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH* Suppl. 52, Athènes, 603-613.

Σισμάνη Κ., 2008. *Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού*, Θεσσαλονίκη (αδ. διπλωματική εργασία).

Τσούντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.

Voutsaki S., 1999. Mortuary display, prestige and identity in the Shaft Grave Era, στο I. Kilian (επιμ.), *Eliten in der Bronzezeit*. *Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, Mainz, 103-117.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, New York.

Εικ. 1. Η θέση «Ντελή-χάνι» και οι υπόλοιπες θέσεις της Μέσης Εποχής Χαλκού στην περιοχή της λίμνης Κάρλας.

Εικ. 2. Η Μαγούλα «Ντελή-χάνι».

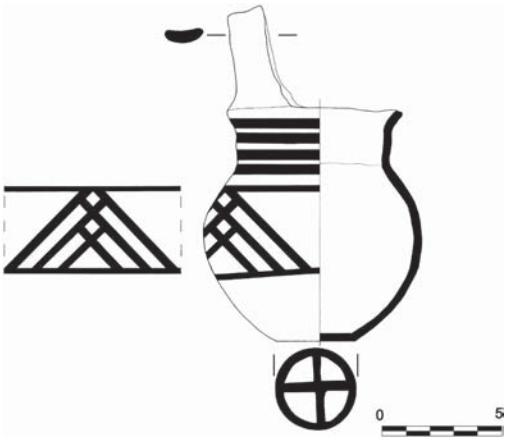
Εικ. 3. Ο οικισμός στη Μαγούλα «Ντελή-χάνι» και το νεκροταφείο στη θέση «Ομβριά».

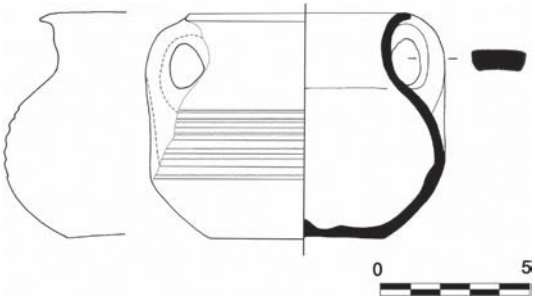
Εικ. 4. Ο τάφος 7.

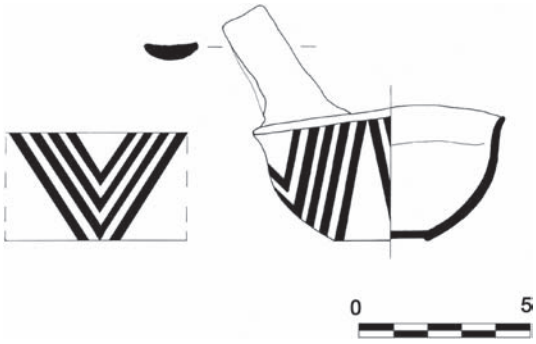
Εικ. 5. Ο τάφος 8.

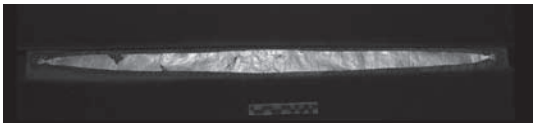
Εικ. 6. Καλαθόσχημο αγγείο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

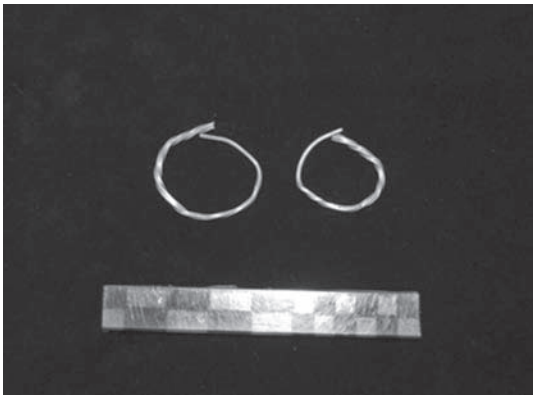
Εικ. 7. Μινυακός αμφορίσκος.

Εικ. 8. Κυάθιο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Εικ. 9. Χρυσό διάδημα.

Εικ. 10. Χρυσά ενώτια.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΣΤΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑ[1]

Δήμητρα Ρουσιώτη

Η ύπαρξη ιερών σε αρκετές μυκηναϊκές θέσεις της Πελοποννήσου, πλέον και σε ορισμένες στη Στερεά Ελλάδα, με ποικίλη χωροταξική και πολιτικο-οικονομική οργάνωση, καθώς και διάρκεια χρήσης, αναδεικνύει τον σύνθετο ρόλο της θρησκευτικής δραστηριότητας σε ένα συνεχώς μετασχηματιζόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει το βαθμό που τα διαθέσιμα εικονογραφικά και αρχαιολογικά στοιχεία από την ανατολική Θεσσαλία, ειδικότερα τη Μαγνησία, μπορούν να συμβάλουν στην προσέγγιση πτυχών της τελούμενης λατρείας και την ένταξη της περιοχής κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο στο διαμορφωμένο λατρευτικό υπόβαθρο των μυκηναϊκών κέντρων της νότιας Ελλάδας.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η εικονογραφική απόδοση θρησκευτικών θεμάτων εντάσσεται σε ένα σαφές χωρικό και χρονολογικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα από τον θολωτό τάφο Λαμιόσπιτο, ενός εκ των δύο θολωτών που σχετίζονται λειτουργικά με τον Μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι, προέρχεται ένας αξιοσημείωτος λίθινος σφραγιδόλιθος με παράσταση ταυροκαθαψίων (**εικ. 1**)[2]. Παρά το γεγονός ότι ο τάφος βρέθηκε συλημένος (200 μ. δυτικά του λόφου με τα ερείπια του Νεολιθικού οικισμού)[3], οι πρώιμες ανασκαφές από τους P. Wolter και H. Lolling και οι νεώτερες από τη Β. Αδρύμη-Σισμάνη πιστοποιούν την μακρόχρονη χρήση του. Το μνημείο έχει χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο και χρησιμοποιήθηκε για τελευταία φορά στην ΥΕ ΙΙΙΒ2, όπως υποδεικνύει η *κατά χώραν* κεραμική στο δρόμο[4].

Τα ταυροκαθάψια εντάσσονται σε ένα ευρύ εικονογραφικό θεματολόγιο που περιλαμβάνει διάφορες δράσεις με ταύρους (κυνήγι-αιχμαλωσία, αγωνίσματα, πομπές και θυσίες), οι οποίες έχουν ερμηνευθεί στα πλαίσια τελετουργικής δράσης. Η απεικόνισή τους είναι γνωστή στην Κρήτη πιθανόν ήδη από την ΜΜ περίοδο με μια ιδιαίτερη έμφαση στην περιοχή της Κνωσού. Η κυριαρχία της Κνωσού δεν έχει μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά και μάλιστα η συχνότητα απεικόνισης του θέματος σε τοιχογραφίες δεν έχει παράλληλο στον αιγιακό χώρο, ενισχύοντας την άποψη ερευνητών για κνωσιακή καταγωγή του εικονογραφικού θέματος, πιθανόν και για τελετουργία τοπικού χαρακτήρα[5].

Το συγκεκριμένο εικονογραφικό θέμα απαντάται εκτός Αιγαίου[6], αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα σε

---

1. Ευχαριστώ τη Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ανασκαφέα του μυκηναϊκού οικισμού στο Διμήνι, για τις συζητήσεις πάνω σε ζητήματα που αφορούν στη λατρεία στον οικισμό και την πρόσβαση στις πληροφορίες της αδημοσίευτης διδακτορικής διατριβής της. Θερμές επίσης ευχαριστίες στον καθηγητή P.M. Warren για τα σχόλιά του για το ζήτημα της εικονογραφίας και τις Δρ Άννα Σημανδηράκη-Grimshaw και Σόνια Δημάκη για τη βιβλιογραφική βοήθεια.

2. *CMS* I, 408.

3. Αναφέρονται ορισμένα κοσμήματα από χρυσό και υαλόμαζα, αντικείμενα από ελεφαντοστό και χάλκινα όπλα που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ κατά τις πρόσφατες εργασίες στερέωσης και ανάδειξης αποκαλύφθηκε ταφή σκύλων σε λάξευμα στο δάπεδο. Adrymi-Sismani 2007, 169.

4. Αδρύμη-Σισμάνη – Γεωργίου 2002, 90.

5. Younger 1995, 523. Shaw 1996, 190, 1997, 497-499, pl. CXC. Bietak – Marinatos – Palyvou 2007, 85-86.

6. Στο ανακτορικό συγκρότημα στο Tell el-Dab'a (Avaris) στην Αίγυπτο αποκαλύφθηκε ένα σημαντικό σύνολο τοιχογραφιών με παραστάσεις ταυροκαθαψίων, οι οποίες πλαισιώνονται και από άλλα γνωστά από την περιοχή του Αιγαίου εικονογραφικά θέματα. Shaw 1997, 498-499. Bietak – Marinatos – Palyvou 2007, 45-86 (ιδιαίτερα fig. 59A-60).

παραστάσεις που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο (**εικ. 2**). Στην περίπτωση της ηπειρωτικής Ελλάδας η πλειονότητα των γνωστών παραδειγμάτων χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο και κατά κύριο λόγο αφορά στη διακόσμηση σφραγιδόλιθων και χρυσών σφραγιστικών δαχτυλιδιών από την Πελοπόννησο, τη Στερεά και τη Θεσσαλία (Πύλος, Μυκήνες, Ασίνη, Άνθεια, Γύθειο, Θήβα, Ελάτεια, Διμήνι)[7]. Μεμονωμένες είναι οι απεικονίσεις ταυροκαθαψίων σε τοιχογραφίες από τα ανακτορικά κέντρα των Μυκηνών[8], της Πύλου[9], και της Τίρυνθας (**εικ. 3**)[10], ενώ το θέμα απαντάται και σε άλλες κατηγορίες ευρημάτων (πήλινα ειδώλια[11], λίθινη πυξίδα από την Ακρόπολη Αθηνών, πήλινη λάρνακα από την Τανάγρα, πιθανόν και στη λίθινη διακόσμηση της εισόδου στο θολωτό τάφο του Ατρέα[12]).

Η περίπτωση του σφραγιδόλιθου από το Λαμιόσπιτο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της επιλογής του εικονογραφικού θέματος και το εύρημα δεν έχει μέχρι στιγμής παράλληλο στην περιοχή της Θεσσαλίας[13]. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η πρώιμη χρονολόγηση με βάση τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες[14], και η απόδοση του εικονογραφικού θέματος. Σύμφωνα με τον J. Younger, ο οποίος διέκρινε τρεις κατηγορίες παραστάσεων με βάση την απόδοση της ανθρώπινης μορφής σε σχέση με τον ταύρο (**εικ. 4**), ο σφραγιδόλιθος ανήκει στην ομάδα Floating Leaper[15], εικονογραφική παραλλαγή που πιθανόν αποτελεί μια αμιγώς καλλιτεχνική απόδοση και όχι μια διαφορετική μέθοδο τέλεσης των ταυροκαθαψίων.

Από ταφικό μνημείο προέρχεται το δεύτερο εύρημα που αφορά εικονογράφηση θρησκευτικού θέματος. Πρόκειται για το χρυσό έκτυπο ομοίωμα με παράσταση τριμερούς πρόσοψης κτιρίου με επίστεψη από διπλά κέρατα που βρέθηκε στο θολωτό τάφο Καπακλί-Αγίων Αναργύρων, βόρεια του Κάστρου ή Παλιών Βόλου (**εικ. 5**). Ο τάφος αρχικά χρονολογήθηκε στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο από τον ανασκαφέα Κ. Κουρουνιώτη, ωστόσο η συστηματική δημοσίευση των κινητών ευρημάτων[16] από τον R. Avila τοποθετεί την κύρια περίοδο χρήσης του με βάση την κεραμική στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο και πιθανή συνέχιση της χρήσης και κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ[17].

Η απόδοση της πρόσοψης του κτιρίου παραπέμπει στην ομάδα παραστάσεων τριμερών ιερών, εικονογραφικού θέματος με σαφείς αναφορές σε θρησκευτική δραστηριότητα που απεικονίζεται συχνά στη μινωική Κρήτη σε ποικιλία ευρημάτων και υλικών, όπως σε τοιχογραφίες[18], λίθινα ρυτά, σφραγιδόλιθους και χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια (**εικ. 6**)[19]. Αντίθετα στην ηπειρωτική Ελλάδα η απεικόνιση προσόψεων κτιρί-

7. Βλέπε ενδεικτικά: *CMS* I, 305, 314, 200. *CMS* V, 597, 638, 674. *CMS* VS2, 112. Aravantinos – Godart – Sacconi 2002, 20, 215.

8. Τα θραύσματα εντοπίστηκαν κάτω από το Κτίριο της Αναβάθρας, χρονολογήθηκαν από την M. Shaw στην ΥΕ II-IIIA1 περίοδο. Immerwahr 1990, 110-111, 190. Shaw 1996, 167-190.

9. Πρόκειται για θραύσμα με μορφή ταυροκαθάπτη που εντοπίστηκε κάτω από την Αποθήκη Οίνου και πιθανότατα χρονολογείται στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου. Immerwahr 1990, 111, 196, pl. XVII.

10. Θραύσματα με μορφή ταύρου και ταυροκαθάπτη εντοπίστηκαν από τον H. Schliemann ΒΑ του λουτρού στην Άνω Ακρόπολη και χρονολογήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο. Immerwahr 1990, 113, 202. Castleden 2005, 154-155.

11. Ιδιαίτερα σπάνιος τύπος ειδωλίων, τα περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα του οποίου προέρχονται από το Δωμάτιο Α στα Μέθανα, χώρο που με ασφάλεια έχει ερμηνευθεί ως ιερό. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 377-378, εικ. 10-12, 2004, 63 (ιδιαίτερα σημ. 9).

12. Για τις διαφορετικές προτάσεις αποκατάστασης της πρόσοψης του τάφου, βλέπε Marinatos – Hirmer 1986, fig. 34. Younger 1987, 145-147. Castleden 2005, fig. 5.6.

13. Για τον σφραγιδόλιθο με αντίστοιχη παράσταση, ο οποίος έχει καταγραφεί ως προερχόμενος από ιδιωτική συλλογή στη Λάρισα, εκφράζονται αμφιβολίες για την γνησιότητά του. *CMS* V, 517. Younger 1995, 532 (ιδιαίτερα παραπομπή 62).

14. Ο σφραγιδόλιθος κατατάσσεται στην ομάδα Dot-Eye Group και χρονολογείται στο 15ο αιώνα π.Χ., συνιστώντας έναν από τα πρωιμότερους με παράσταση ταυροκαθαψίων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Younger 1995, 530, 532, 540-541. Για τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας βλ. Younger 1985, 50-52, 63-73.

15. Ο ταυροκαθάπτης εμφανίζεται να ισορροπεί σχεδόν σε οριζόντια στάση πάνω από τον ταύρο κρατώντας με το ένα χέρι τη ράχη, ενώ με το άλλο συνήθως ακουμπά στο κέρατο του ζώου. Younger 1974, 126-132, pl. 20-22. 1995, 510-511. Για μια εναλλακτική ερμηνεία της παραλλαγής αυτής βλ: Bietak – Marinatos – Palyvou 2007, 80.

16. Τα κτερίσματα του τάφου συνίστανται κατά κύριο λόγο σε κοσμήματα από χρυσό, γυαλί, αμέθυστο, αλλά και ελάχιστα παραδείγματα από ελεφαντοστό και σίδηρο, καθώς και μικρή ποσότητα κεραμικής. Avila 1983, 23-39. Laffineur 2003, 83-84.

17. Avila 1983, 49-56.

18. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η μικρογραφική τοιχογραφία από την Κνωσό, γνωστή βιβλιογραφικά ως Grandstand ή Temple fresco, η οποία χρονολογείται με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά στην ΥΜ ΙΑ περίοδο. Immerwahr 1990, 63-66, 173, pl. 22.

19. Αξιολογώντας μάλιστα τις παραστάσεις αυτές σε σχέση με ορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την Κνωσό και το Βαθύπετρο ο J. Shaw υποστήριξε ότι αποτελούν ασφαλή στοιχεία για την ύπαρξη και λειτουργία τριμερών ιερών στο νησί. Shaw 1978, 442-448.

ων, ιερών και μη, δεν αποτελεί ιδιαίτερα συνηθισμένο εικονογραφικό θέμα (**εικ. 7**). Ως μοναδικά παράλληλα του ευρήματος από το θολωτό τάφο θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα γνωστά χρυσά έκτυπα ομοιώματα από τους λακκοειδείς τάφους ΙΙΙ και IV στις Μυκήνες, τα οποία έχουν ερμηνευθεί ως τριμερή ιερά, προέρχονται όμως από ένα πρωιμότερο χρονολογικά σύνολο (ΥΕ Ι) και διαφοροποιούνται αισθητά για την καλλιτεχνική αρτιότητά τους και τις επιμέρους λεπτομέρειες της ανωδομής. Σε κάθε περίπτωση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του τριμερούς κτιρίου που αποδίδεται στο χρυσό έκτυπο από Βόλο παραπέμπει σε παραλλαγή μινωικών εικονογραφικών προτύπων, χωρίς απαραίτητα το εύρημα να συνιστά επείσακτο αντικείμενο[20].

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΙΕΡΩΝ

Αναφορικά με την ύπαρξη οργανωμένων χώρων θρησκευτικής δραστηριότητας, τα πληρέστερα στοιχεία προέρχονται από τον οικισμό της ΥΕΧ στο Διμήνι, ο οποίος άκμασε στο απόγειο του ανακτορικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος[21], και εγκαταλείφθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την κατάρρευσή του. Η έκταση των συστηματικών ανασκαφών, η αδιατάρακτη στρωματογραφία, η καλή κατάσταση διατήρησης των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των κινητών ευρημάτων, συνιστούν παραμέτρους που απαντώνται σπάνια σε σύγχρονους οικισμούς και συμβάλλουν σημαντικά στη διερεύνηση της τελούμενης λατρείας. Τα στοιχεία για θρησκευτική δραστηριότητα επικεντρώνονται στο δωμάτιο 2 της Οικίας Κ στο ανατολικό ανασκαμμένο άκρο του οικισμού[22] και στο δωμάτιο 1 του Μεγάρου Β, χώρους σύγχρονους που επικοινωνούν άμεσα με αύλειους χώρους.

Σύμφωνα με την ανασκαφέα Β. Αδρύμη-Σισμάνη, στην Οικία Κ διακρίνονται δύο περίοδοι χρήσης εντός του 13ου αιώνα π.Χ., οι οποίες σηματοδοτήθηκαν από αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στο κτίριο και τον παρακείμενο αύλειο χώρο. Κατά την πρωιμότερη υπήρχαν τουλάχιστον τρεις λειτουργικοί χώροι: το δωμάτιο 2 και στα νότια τα μικρά δωμάτια 4 και 7, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο χρήσης διατηρήθηκαν σε χρήση όλοι οι παραπάνω χώροι και επιπλέον σημειώθηκε επέκταση προς τα δυτικά με την ανέγερση του δωματίου 1. Εξωτερικά του κτιρίου διαμορφώνεται ένας πλακόστρωτος αύλειος χώρος, ο οποίος οριοθετείται στα νότια από την Οικία Κ και τα δυτικά από τη λεγόμενη Οικία Α, ωστόσο λαμβάνοντας υπόψη την περιορισμένη ανασκαφική δραστηριότητα σε αυτό το σημείο του οικισμού είναι πιθανό να καταλάμβανε μεγαλύτερη έκταση και να βρισκόταν σε λειτουργική συνάφεια και με άλλα κτίρια[23].

Το μέγεθος και η αρχιτεκτονική μορφή της Οικίας Κ παραπέμπει σε παρακείμενα κτίρια, στα οποία έχουν αποδοθεί οικιακές δραστηριότητες[24], ωστόσο η χωροταξική οργάνωσή της και τα ευρήματα υποδεικνύουν έναν ιδιαίτερο λειτουργικό ρόλο. Το δωμάτιο 2, ο μεγαλύτερος χώρος του κτιρίου, συγκεντρώνει τα περισσότερα στοιχεία που θα μπορούσαν να συνδεθούν με την τέλεση λατρείας (**εικ. 8α**). Κύριο στοιχείο της εσωτερικής διαρρύθμισης αποτελεί μια λίθινη επιμελημένη κατασκευή σε σχήμα Γ στη ΒΔ γωνία[25], μπροστά από την οποία εντοπίστηκε ένα τροχήλατο ειδώλιο βοοειδούς που διακρίνεται για την επιμέλεια της κατα-

20. Δεν είναι σαφές αν το χρυσό έκτυπο κατασκευάστηκε αποκλειστικά για να χρησιμεύσει ως κτέρισμα ή αν είχε κάποια άλλη χρήση (π.χ. ένθετη διακόσμηση σε αντικείμενο από άλλο υλικό) πριν την τοποθέτηση στο θολωτό τάφο.

21. Υπάρχουν ενδείξεις για κοινωνική διαφοροποίηση και οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, ήδη από τον 14ο αιώνα π.Χ. (κατασκευή πρώτου θολωτού τάφου, μεγάλου κλιβάνου κεραμικής). Ωστόσο είναι το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα που παρέχει τα πληρέστερα στοιχεία για σύνθετες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διεργασίες, οι οποίες αντανακλώνται στον περίπλοκο πολεοδομικό σχεδιασμό (αρχιτεκτονική ποικιλία, διαμορφωμένο οδικό δίκτυο με μηχανισμούς ελέγχου της πρόσβασης) και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των κινητών ευρημάτων (επείσακτη κεραμική, μήτρες και εργαλεία, εγχάρακτα με σύμβολα Γραμμικής Β αντικείμενα, σφραγιδόλιθοι). Adrymi-Sismani 2004-2005, 19-25, 43-44, 49, 2007, 161, 169. Eder 2007, 38.

22. Το κτίριο ερευνήθηκε μεταξύ 1988-1990 και στη συνέχεια καταχώθηκε. Ορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στα νότια και ανατολικά υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων χώρων σε σημεία όπου δεν έχει επεκταθεί η ανασκαφή, ενώ εντοπίστηκαν και περιορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου.

23. Ο αύλειος χώρος αποτελούσε κομβικό σημείο, καθώς φιλοξενούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα το μοναδικό αποκαλυφθέν πηγάδι για την προμήθεια νερού εντός του οικιστικού ιστού.

24. Στην περίπτωση της παρακείμενης Οικίας Α διακρίνονται δύο περίοδοι χρήσης, σύγχρονες με τις αντίστοιχες της Οικίας Κ. Οι σταθερές κατασκευές (πήλινες εστίες, ορθογώνιες λίθινες κατασκευές) και ο κινητός εξοπλισμός (κυρίως αγγεία αποθήκευσης και κατανάλωσης) παραπέμπουν σε αποκλειστικά οικιακές δραστηριότητες. Αδρύμη-Σισμάνη 1994α, 227, 229. Darcque 2005, 173-175, 179, 308.

25. Πρόκειται για ένα λίθινο τοιχίο που εφάπτονταν στο βόρειο και το δυτικό τοίχο και εδράζονταν πάνω στο πήλινο δάπεδο δημιουργώντας έναν σχεδόν τετράγωνο διακριτό χώρο (διαστάσεων 1,80 × 1,70 μ.), ο οποίος καταλάμβανε σημαντικό τμή-

σκευής και της διακόσμησης[26]. Πρόκειται για μοναδικό μέχρι στιγμής εύρημα στην περιοχή της Μαγνησίας και ένα από τα ελάχιστα σύγχρονα παραδείγματα στην ηπειρωτική Ελλάδα που βρέθηκε στο εσωτερικό κτιρίου. Από το ίδιο δωμάτιο η ανασκαφέας αναφέρει αγγεία κυρίως κατανάλωσης[27], χειροποίητα ειδώλια και μια λίθινη μήτρα[28], ενώ από τα ευρήματα του υπόλοιπου κτιρίου, αξιοσημείωτα είναι το τμήμα τροχήλατου γυναικείου ειδωλίου[29], μια ακέραια χάλκινη σμίλη και ένας αποθέτης με οστά ζώων και όστρεα.

Λαμβάνοντας υπόψη την αρχιτεκτονική και λειτουργική ανεξαρτησία του κτιρίου, τον εξαιρετικό χαρακτήρα ορισμένων ευρημάτων, παράλληλα των οποίων έχουν βρεθεί σε αστικά ιερά της Πελοποννήσου και των Κυκλάδων, την ανέγερση σε εύκολα προσβάσιμο σημείο του οικισμού και την επικοινωνία με αύλειο χώρο, προτείνω ότι η Οικία Κ στο σύνολό της θα μπορούσε να αποτελεί ένα αστικό ιερό[30] προοριζόμενο για την τέλεση λατρείας δημόσιου χαρακτήρα[31]. Ο κινητός εξοπλισμός υποδεικνύει ότι το δωμάτιο 2 λειτουργούσε ως το κύριο σημείο θρησκευτικής δραστηριότητας, ενώ τα παρακείμενα δωμάτια, σύγχρονα και μεταγενέστερες προεκτάσεις, πιθανόν συνιστούσαν βοηθητικούς χώρους. Στις τελούμενες θρησκευτικές τελετουργίες θα μπορούσε να συμπεριληφθεί η αφιέρωση προσφορών και η τέλεση ιερών γευμάτων στα μεγαλύτερα δωμάτια του κτιρίου, πιθανόν και στον παρακείμενο αύλειο χώρο[32].

Ο δεύτερος χώρος που σχετίζεται με την τέλεση λατρείας καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του Μεγάρου Β, ενός εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος που ανεγέρθηκε στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα π.Χ. και που αποτελούνταν από τουλάχιστον οκτώ ισόγεια δωμάτια, έναν μακρύ διάδρομο, καθώς και πλήθος στεγασμένων και υπαίθριων χώρων στα ανατολικά και τα βόρεια, η ανασκαφή των οποίων βρίσκεται σε εξέλιξη[33]. Τα στοιχεία για θρησκευτική δραστηριότητα επικεντρώνονται στο δωμάτιο 1 (**εικ. 8β**), χώρο που ανεγέρθηκε ταυτόχρονα με το υπόλοιπο κτίριο, ωστόσο ήταν πλήρως αποκομμένο από αυτό.

Βασικό στοιχείο της εσωτερικής διαρρύθμισης και μοναδικό σημείο εστίασης του βλέμματος συνιστούσε η τοποθετημένη στον άξονα της εισόδου πήλινη σταθερή κατασκευή. Αποτελείται από ένα υπερυψωμένο τμήμα σε σχήμα Η, στη ΒΔ και ΝΔ γωνία του οποίου ήταν ενσωματωμένες δύο τριγωνικές πλίνθοι με κυκλικές οπές και ένα χαμηλότερο τμήμα ελλειψοειδούς σχήματος στα ανατολικά[34]. Η παραπάνω κατασκευή παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες ως προς τη μορφή και τη χωροθέτηση με αντίστοιχο εύρημα από το Κτίριο των Τοιχογραφιών[35], ενός από τα οργανωμένα αστικά ιερά στην ακρόπολη των Μυκηνών[36]. Στην περίπτωση του Διμηνίου συνδέεται με αγγεία κατανάλωσης υγρών[37], ενώ τα ίχνη καύσης στην επιφάνεια της κατασκευής και το στρώμα στάχτης γύρω από αυτήν είναι πιθανόν να σχετίζονται με τις συνθήκες καταστροφής

μα του δωματίου. Η τοιχοποιία ήταν επιμελημένη και εξωτερικά έφερε επικάλυψη λευκού ασβεστοκονιάματος. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 94.

26. Γραπτά τετράφυλλα κοσμήματα, φύλλα παπύρου και κυματιστές ταινίες διακοσμούν τον κορμό, γραπτός πλοχμός το λαιμό, τριγωνικό κόσμημα το μέτωπο και φυλλόσχημα κοσμήματα τις πλάγιες όψεις της κεφαλής. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ 45*, 1990, *Χρονικά*, Β1, 194-197, πίν. 93. Αδρύμη-Σισμάνη 1994β, 31, 2000, 232-233. Darcque 2005, 248.

27. Κυριαρχούν τα ανοιχτά σχήματα, ενώ εκπροσωπούνται και μαγειρικά σκεύη σε σαφώς μικρότερο ποσοστό. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 133, πίν. VII.

28. Για αντίστοιχο εύρημα από το Μέγαρο Α βλ. Adrymi-Sismani 2004-2005, 21-23.

29. Το θραύσμα εντοπίστηκε στο εξωτερικό τμήμα της εισόδου του δωματίου 1. Το σημείο εύρεσης και η κατάσταση διατήρησης καθιστούν πιθανό το ενδεχόμενο να αποτελούσε προϊόν καθαρισμού από το εσωτερικό του κτιρίου.

30. Για μια συνοπτική παρουσίαση της σχετικής ορολογίας για τα ιερά του προϊστορικού Αιγαίου, βλ. Ρουσιώτη 2010, 21-26, 34, πίν. 1.

31. Ρουσιώτη 2010, 208.

32. Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των περισσότερων ευρημάτων του αύλειου χώρου και του πηγαδιού (ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, ομοίωμα θρόνου, οστά ζώων, όστρεα, κεραμική προετοιμασίας και κατανάλωσης τροφής) υποδεικνύει ότι ο αύλειος χώρος πιθανόν λειτουργούσε κατά διαστήματα ως αποδέκτης των προϊόντων καθαρισμών του εσωτερικού του κτιρίου ή ακόμη ως πεδίο τέλεσης συγκεκριμένων θρησκευτικών δραστηριοτήτων, όπως τελετουργικών γευμάτων. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 220, 234-236. Ρουσιώτη 2010, 207.

33. Ο πυρήνας του κτιρίου παρέμεινε σε χρήση έως την καταστροφή του από πυρκαγιά στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο παρατηρείται ανοικοδόμηση σύντομης χρονικής διάρκειας στα ανατολικά και νότια. Adrymi-Sismani 2006, 474-475.

34.Στα ανατολικά αποκαλύφθηκαν τρεις εφαπτόμενες σχιστολιθικές πλάκες που πιθανότατα συνιστούσαν μια επιπλέον χρηστική επιφάνεια άμεσα συνδεόμενη με την παρακείμενη ελλειψοειδή κατασκευή. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 90-91 & εικ. 13.

35. French 1981, 47, fig. 11, 2002, 90, fig. 41.

36. Albers 2004, 121-127. Rousioti 2006-2007, 390-392.

37. Ιδιαίτερα το μεγάλο γραπτό κύπελλο συνιστά *terminus ante quem* για την χρήση του δωματίου έως και την ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Adrymi-Sismani 2004-2005, fig. 26a.

του κτιρίου. Το Δωμάτιο 1 επικοινωνούσε άμεσα στα νότια με τρεις μικρούς ισομεγέθεις χώρους που περιείχαν περιορισμένη ποσότητα αγγείων κατανάλωσης και ένα λίθινο θρανίο, μοναδικό μέχρι στιγμής στο ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού[38].

Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν ότι στο ανατολικό τμήμα του Μεγάρου Β συγκροτήθηκε μια διακριτή λειτουργική ενότητα, σύγχρονη του υπολοίπου κτιρίου, για την εξυπηρέτηση της οποίας επιβλήθηκε ανεξάρτητη είσοδος και ένας μηχανισμός πρόσβασης μέσω μιας οριοθετημένης μεγάλης αδόμητης έκτασης. Η χωρική απομόνωση από τα δωμάτια στα βόρεια και δυτικά που με ασφάλεια σχετίζονται με οικιακές δραστηριότητες[39], καθώς και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και η μοναδικότητα των σταθερών κατασκευών, ενισχύουν την πρόταση ότι το δωμάτιο 1 και οι μικροί βοηθητικοί του χώροι συνιστούσαν κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο ένα αστικό ιερό. Τα χαρακτηριστικά των σταθερών κατασκευών και τα κινητά ευρήματα, (αγγεία κατανάλωσης και οστά σε όλους τους χώρους σε αντίθεση με την απουσία ειδωλίων) παραπέμπουν στην εκπλήρωση συγκεκριμένων θρησκευτικών τελετουργιών, κατά κύριο λόγο χοών και τελετουργικών γευμάτων με τη συμμετοχή περιορισμένου αριθμού ατόμων[40].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η απόδοση γνωστών εικονογραφικών θεμάτων που έχουν συσχετιστεί με θρησκευτική δραστηριότητα στο προϊστορικό Αιγαίο δεν συνιστά τεκμήριο για τη διερεύνηση της τελούμενης λατρείας στη μυκηναϊκή Μαγνησία. Ο σφραγιδόλιθος με παράσταση ταυροκαθαψίων θα μπορούσε να αποτελεί ένα πολύτιμο κειμήλιο[41] πιθανόν κρητικής προέλευσης[42], που αποκτήθηκε και τοποθετήθηκε στον τάφο σε μια περίοδο που η συγκεκριμένη θεματολογία άρχισε να γίνεται δημοφιλής εκτός Κρήτης. Για τον κάτοχό του η θρησκευτική διάσταση της παράστασης πιθανότατα ήταν ασαφής, ίσως και αδιάφορη, αλλά ο σφραγιδόλιθος συνολικά συνιστούσε ένα σημαντικό αντικείμενο κύρους. Ασαφής πιθανότατα υπήρξε και η παράσταση του χρυσού πλακιδίου για τον κατασκευαστή, αλλά και τον αποδέκτη του. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω αντικειμένων είναι ότι συνιστούσαν κτερίσματα σύγχρονων τάφων που έχουν αποδοθεί στην ανάδειξη ιεραρχικών σχέσεων στη Μαγνησία κατά τον 14ο αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα αυτά πιθανόν εκφράζουν την ανάγκη των ανταγωνιστικών τοπικών ομάδων για προβολή του διακριτού κοινωνικού τους ρόλου μέσα από τη διαχείριση εισηγμένων πολύτιμων πρώτων υλών ή και τελικών προϊόντων, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων με θρησκευτικές παραστάσεις.

Αντίθετα τα αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν επαρκή στοιχεία για οργανωμένη θρησκευτική δραστηριότητα κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. Οι δύο χώροι λατρείας στο Διμήνι με την ταυτόχρονη θεμελίωση, λειτουργία και εγκατάλειψη, συνιστούν σημαντική παράμετρο της ζωής του οικισμού κατά την κύρια περίοδο ακμής του. Η άμεση συσχέτισή τους με συγκεκριμένους κοινωνικούς, πιθανόν και πολιτικούς, σχηματισμούς ενισχύεται από το γεγονός ότι εγκαταλείφθηκαν ταυτόχρονα με τα πολυλειτουργικά κτίρια που έχουν αποδοθεί στις τοπικές ιεραρχίες και δεν βρισκόταν σε χρήση κατά τη σύντομη περίοδο επανάχρησης συγκεκριμένων τμημάτων του οικισμού στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Τα αρχιτεκτονικά και χωροταξικά χαρακτηριστικά πιστοποιούν λατρεία δημόσιου χαρακτήρα για την εξυπηρέτηση της οποίας κρίθηκε αναγκαία η ταυτόχρονη λειτουργία δύο διακριτών ιερών όπου τελούνταν κοινές σε μεγάλο βαθμό τελετουργίες. Ωστόσο με

38. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 74, 92, 2004-2005, 41.

39. Για τα ευρήματα των χώρων αυτών βλ. αναλυτικά Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 93-97, 2004-2005, 45-50.

40. Επιπλέον πληροφορίες για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των γευμάτων αυτών θα μπορούσε να παράσχει η ολοκλήρωση της μελέτης του οστεολογικού υλικού. Για την υλοποίηση των θρησκευτικών τελετουργιών θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται κατά περίσταση και ορισμένα αντικείμενα από τους αποθηκευτικούς χώρους του Μεγάρου Β (ρυτό, άβαφα αγγεία κατανάλωσης), ωστόσο η επικοινωνία μεταξύ των χώρων αυτών και του ανατολικού τμήματος του κτιρίου ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Adrymi-Sismani 2004-2005, fig. 34-35. Ρουσιώτη 2010, 209-210.

41. Για την πιθανή χρήση σφραγιδολίθων-κειμηλίων ως κτερισμάτων σε Μυκηναϊκούς τάφους, βλ. Drakaki 2008, 91-93 (ιδιαίτερα σημ. 60).

42. Η πρόταση για μινωική προέλευση ενισχύεται από το γεγονός ότι κατά κύριο λόγο τα υπόλοιπα πρώιμα παραδείγματα είτε προέρχονται από διάφορες θέσεις της Κρήτης, είτε, εφόσον η προέλευση δεν είναι γνωστή, αποδίδονται σε πιθανά Κρητικά εργαστήρια.

βάση τα διαθέσιμα στοιχεία θα ήταν επισφαλής οποιαδήποτε εκτίμηση για ενδεχόμενη ιεράρχηση ή ακόμη και για χρήση τους από διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού.

Η πιστοποιημένη συστηματοποίηση της θρησκευτικής δραστηριότητας στη Μαγνησία κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. που εκφράστηκε μέσα από τη διαμόρφωση αυτόνομων αστικών χώρων λατρείας αποτελεί την καταληκτική πορεία σύνθετων και μακροχρόνιων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διεργασιών. Η λειτουργία των ιερών αυτών συνοδεύτηκε από τυποποιημένα χαρακτηριστικά, τα οποία παραπέμπουν στο τελετουργικό, πιθανόν και το ιδεολογικό, υπόβαθρο που διαμορφώθηκε στην Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες ήδη από τις αρχές της ανακτορικής περιόδου. Καθώς η περιοχή συνιστούσε μια πύλη επικοινωνίας συνδυάζοντας θαλάσσια και χερσαία δίκτυα, η λατρεία πιθανότατα αποτελούσε ένα δυναμικό μέσο προβολής των διαμορφωμένων τοπικών ιεραρχιών, ενδυνάμωσης των ενδοκοινοτικών δεσμών, καθώς και επαναπροσδιορισμού των διακοινοτικών σχέσεων.

SUMMARY

ASPECTS OF MYCENAEAN CULT IN MAGNESIA

Dimitra Rousioti

The establishment of sanctuaries in several sites of the Mycenaean Greek mainland with different spatial, political and economic organization, as well as duration of use, suggests the multiple role religious activity played in a continuously transformed social environment. On this premise, this paper attempts to investigate how the available evidence from eastern Thessaly could illuminate the aspects of the conducted cult and the possible incorporation of the area into the ideological and religious frame being formed in the Mycenaean centers of the southern Greek mainland. In comparison to the rest of Thessaly, the area of Magnesia offers the best iconographical and archaeological evidence for religious activity in the Mycenaean period, *i.e*. the finds from the tholos tombs Kapakli-Ayioi Anargyroi and Lamiospito which depict religious scenes, as well as the recently uncovered architectural remains and portable equipment from the LBA settlement at Dimini. In this paper it is suggested that the iconographical evidence could be attributed to the complex social relationships in the area during the 14th century B.C. Consequently, the specific grave goods could express competitive local elites, who might have used imported raw material and prestige objects, including some with religious connotations, in order to promote their distinct social status. In addition, it is argued that the intensification of cult activity in the 13th century B.C., expressed by the erection of sanctuaries with distinct architecture and spatial arrangement during the flourishing period of the Dimini settlement, seems to be the result of complex and long lasting social, economic and political processes. As the area of Magnesia comprised a communication gate between marine and land routes, cult possibly comprised a dynamic means that expressed the local hierarchies under formation, strengthened community cohesion and redefined intra-communal relationships.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1994α. Ο Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου, στο *Θεσσαλία*, 225-232.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1994β. Η Μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι. Νεότερα δεδομένα για την αρχαία Ιωλκό, στο Ν. Κολιού (επιμ.), *Νεότερα δεδομένα των ερευνών για την αρχαία Ιωλκό. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12 Μαΐου 1993*, Βόλος, 17-44.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού. 1977-1997. 20 Χρόνια Ανασκαφών*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2003. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *AAA* XXXII-XXXIV, 71-100.

Adrymi-Sismani V., 2004-2005. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129, 1-54.

Adrymi-Sismani V., 2006. The Palace of Iolkos and its end, στο S. Deger-Jalkotzy & I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburg, 465-481.

Adrymi-Sismani V., 2007. Mycenaean northern borders revisited. New evidence from Thessaly, στο M.L. Galaty & W.A. Parkinson (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces* II, Los Angeles, 159-177.

Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Γεωργίου Ρ., 2002. Στερέωση-ανάδειξη θολωτού τάφου "Λαμιόσπιτο", στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 86-93.

Albers G., 2004. Re-evaluating Mycenaean sanctuaries, στο M. Wedde (επιμ.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult practice. Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999*, Bergen, 111-149.

Aravantinos V. – Godart L. – Sacconi A., 2002. *Thèbes. Foullies de la Cadmée* III, Pisa.

Avila R., 1983. Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, *PZ 58*, 15-60.

Bietak M. – Marinatos N. – Palyvou C., 2007. *Taureador scenes in Tell el-Dab'a (Avaris) and Knossos*, Wien.

Castleden R., 2005. *Mycenaeans*, London.

Dakoronia P. – Deger-Jalkotzy S. – Sakellariou A., 1996. *Kleinere griechische Sammlungen. Suppl.* 2. *Die Siegel aus der Nekropole von Elatia-Alonaki*, *CMS* VS2. Berlin.

Darcque P., 2005. *L'habitat mycénien. Formes et functions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.*, Athènes.

Drakaki E., 2008. The ownership of hard stone seals with the motif of a pair of recumbent bovines from the Late Bronze Age Greek Mainland: A contextual approach, *Aegean Archaeology* 8, 81-93.

Eder B., 2007. The power of seals: palaces, peripheries and territorial control in the Mycenaean world, στο I. Galanaki – H. Thomas – Y. Galanakis – R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, *Aegaeum* 27, Liège, 35-45.

French E., 1981. Cult places at Mycenae, στο R. Hägg & N. Marinatos (επιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, Stockholm, 41-48.

French E., 2002. *Mycenae. Agamemnon's capital. The Site in its Setting*, Stroud.

Immerwahr S., 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*, University Park.

Κονσολάκη-Γιαννοπούλου Ε., 2003. Τα Μυκηναϊκά ειδώλια από τον Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων, στο *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 375-406.

Konsolaki-Yannopoulou E., 2004. Mycenaean religious architecture: the archaeological evidence from Ayios Konstantinos, Methana, στο M. Wedde (επιμ.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult practice. Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999*, Bergen, 61-94.

Laffineur R., 2003. Mycenaean jewellery in the periphery, στο *ΠΜΚ* 2, 81-84. Marinatos S. – Hirmer M., 1986. *Kreta, Thera und das mykenischen Hellas*, München.

Pini I. (επιμ.), 1975. *Kleinere griechische Sammlungen*, *CMS* V, Berlin.

Rousioti D., 2006-2007. Aspects of religion in Late Bronze Age Greece: urban shrines in the Peloponnese, στο *Cult and Sanctuary through the Ages. From the Bronze Age to the Late Antiquity. Proceedings of the International Symposium, Častá-Papiernička, Slovakia, 16-19 November 2007*, Trnava, 389-395.

Ρουσιώτη Δ., 2010. *Ιερά και θρησκευτικές τελετουργίες στην ανακτορική και μετανακτορική μυκηναϊκή περίοδο*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Sakellariou A. (επιμ.), 1964. *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*, *CMS* I, Berlin.

Shaw J., 1978. Evidence for the Minoan tripartite shrine, *AJA* 82, 429-448.

Shaw M., 1996. The bull-leaping fresco from below the Ramp House at Mycenae: a study in iconography and artistic transmission, *BSA* 91, 167-190.

Shaw M., 1997. Aegean sponsors and artists: reflections of their roles in the patterns of distribution of themes and representational conventions in the murals, στο R. Laffineur & Ph. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen craftswomen and the craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, Liège, 481-504.

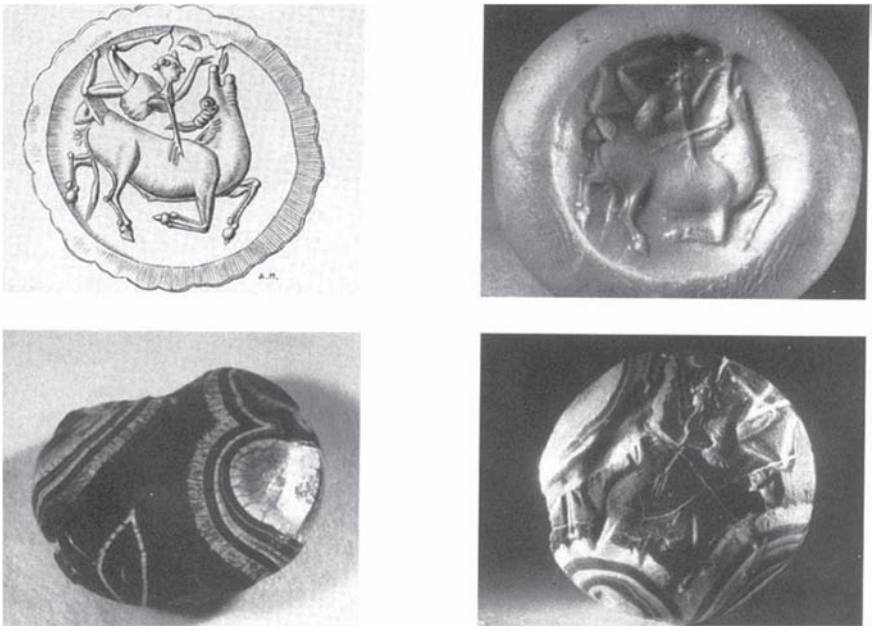
Younger, J. 1974. Bronze Age representations of Aegean bull-leaping, *AJA* 80, 125-137.

Younger J., 1983. A new look at Aegean bull-leaping, *Muse. Annual of the Museum of Art and Archaeology* 17, 72-80.

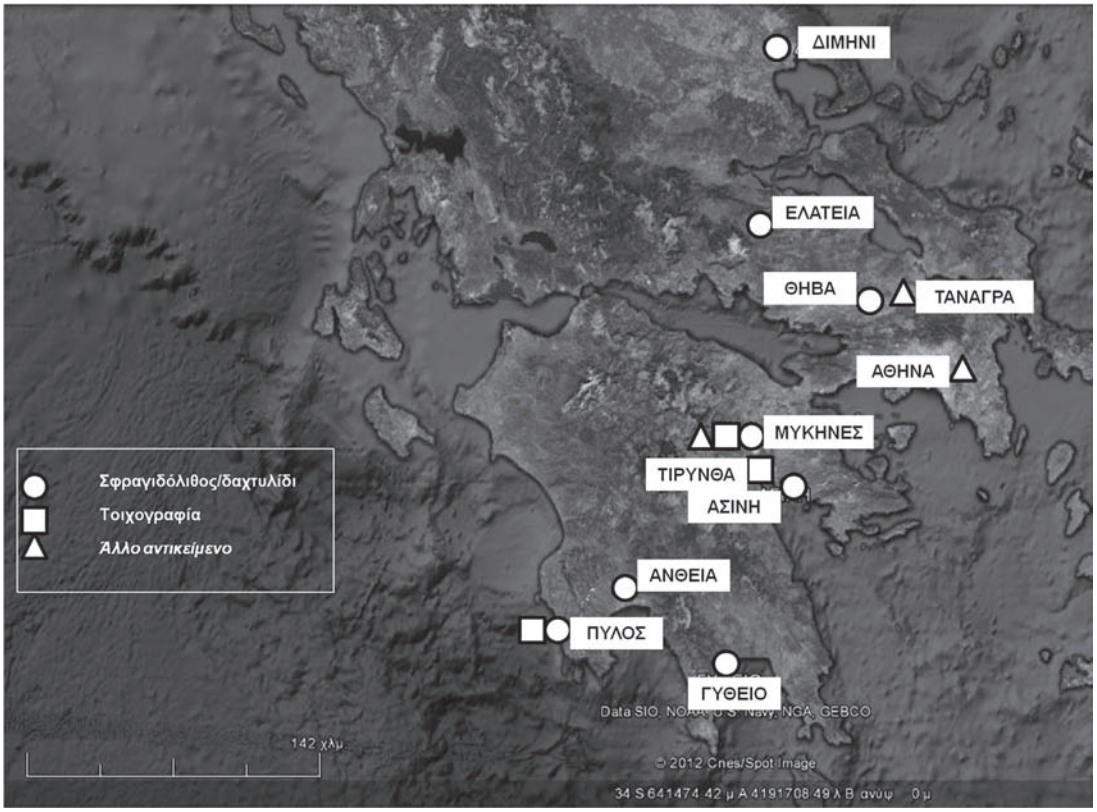
Younger J., 1985. Aegean Seals of the Late Bronze Age: Stylistic Groups IV. Almond- and Dot-Eye Groups of the Fifteenth Century B.C., *Kadmos* 24, 34-73.

Younger J., 1987. The Elgin Plaques from the Treasury of Atreus: Evidence for a New Reconstruction of the façade, στο W. Schiering (επιμ.), *Kolloquium zur griechischen Vorgeschichte*, *Mannheim, 20-22.2.1986*, Mannheim, 138-150.

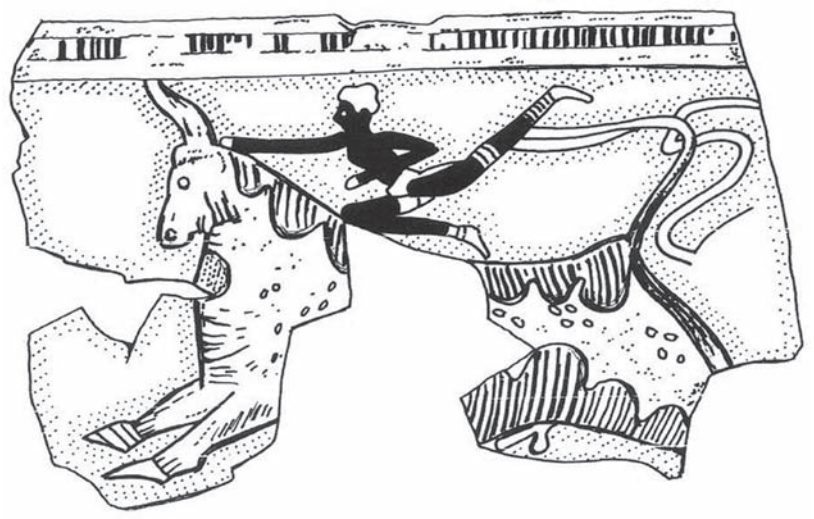
Younger J., 1995. Bronze Age representations of Aegean bull-leaping III, στο R. Laffineur & W.D. Niemeier (επιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, Liège, 12, 507-545.

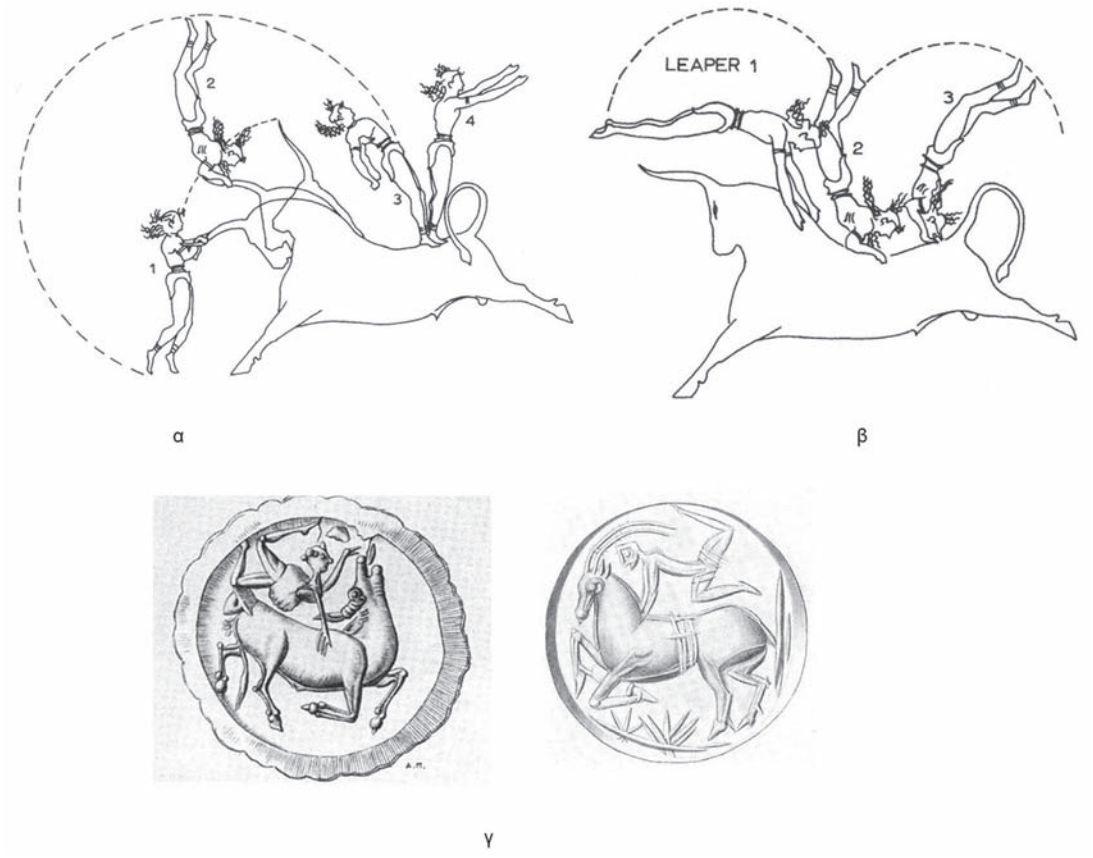
Εικ. 1. Λίθινος σφραγιδόλιθος με παράσταση ταυροκαθαψίων από τον θολωτό τάφο Λαμιόσπιτο (CMS I 408).

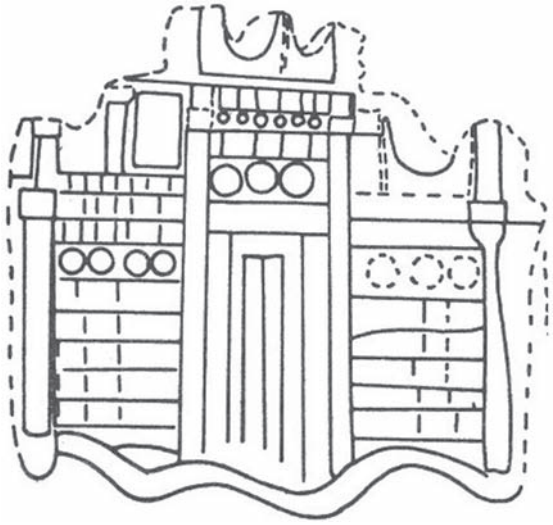
Εικ. 2. Χάρτης της ηπειρωτικής Ελλάδας όπου σημειώνονται οι θέσεις εύρεσης παραστάσεων με ταυροκαθάψια.

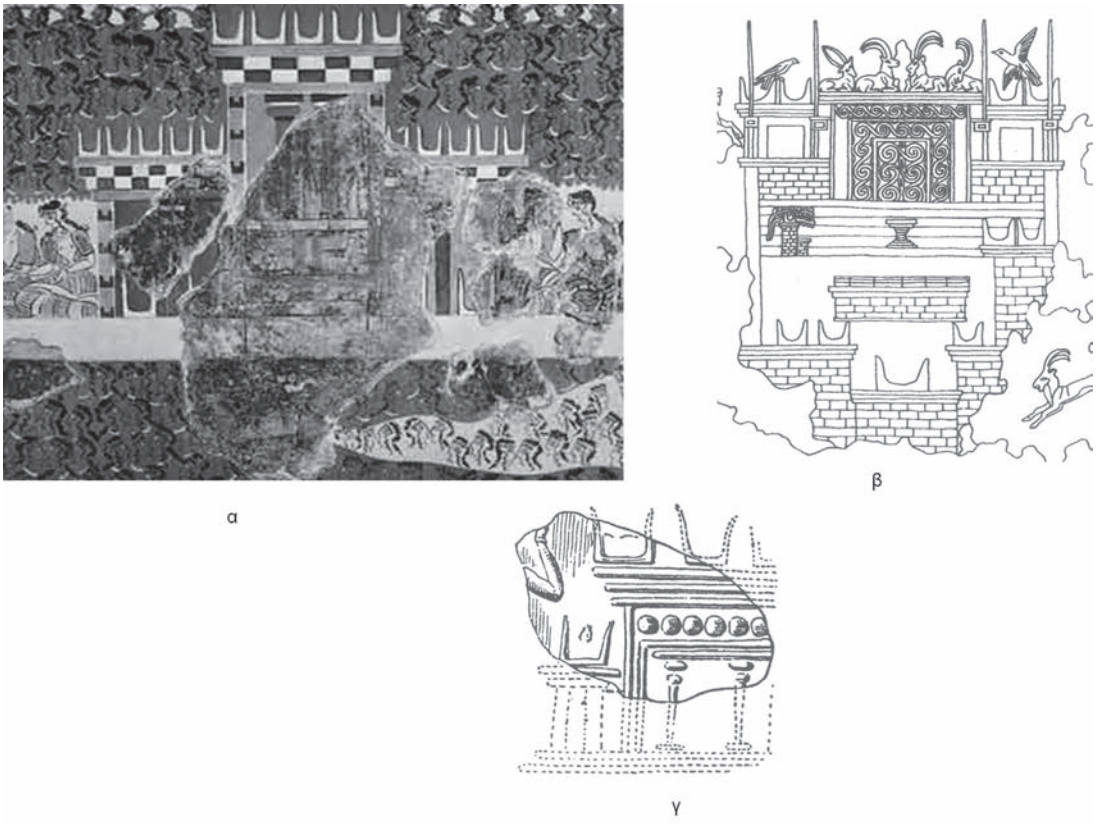
Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση τοιχογραφίας με παράσταση ταυροκαθαψίων από την Τίρυνθα (Castleden 2005, fig. 5.5).

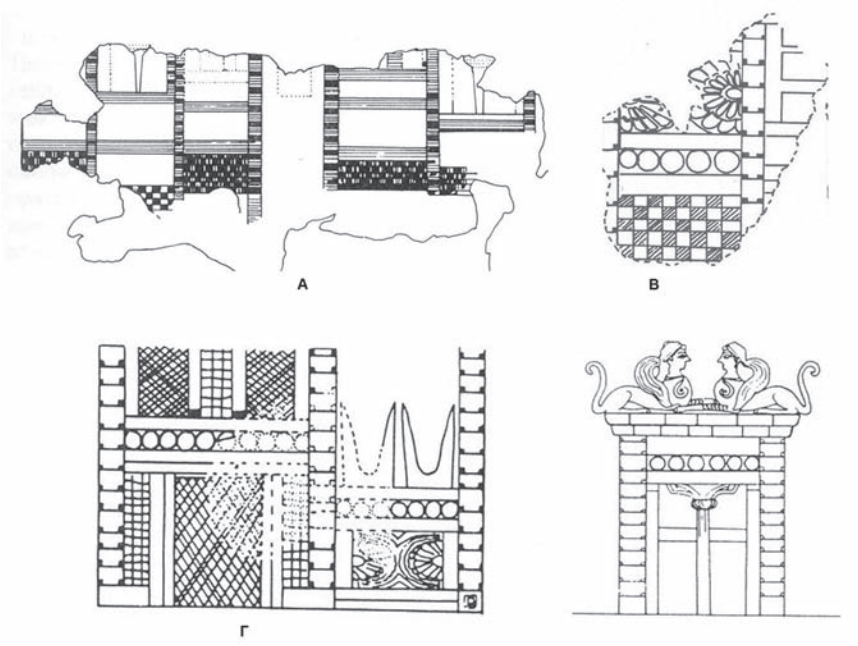
Εικ. 4. Οι τρεις εικονογραφικοί τρόποι απόδοσης ταυροκαθαψίων σύμφωνα με τον J. Younger (α: «Evan's position», β: «Diving position», γ: «Floating position». Younger 1976, Ill. 1-2, CMS I 408 & V2 638).

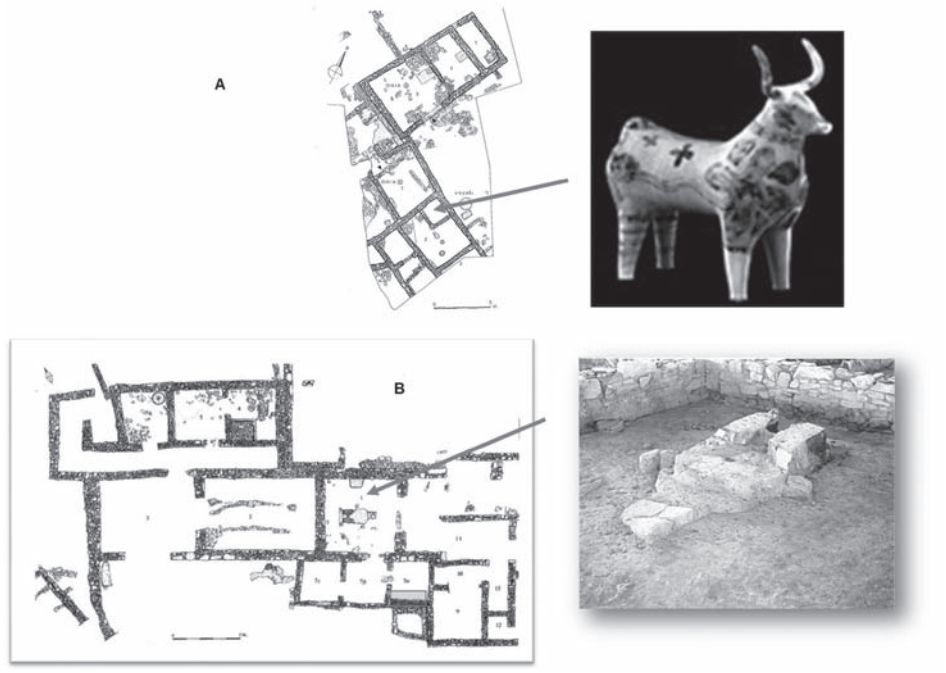
Εικ. 5. Σχεδιαστική απόδοση χρυσού πλακιδίου από το θολωτό τάφο Καπακλί-Άγιοι Ανάργυροι (Vermeule 1983, σχ. 32).

Εικ. 6. Ενδεικτικές προσόψεις τριμερών κτιρίων στη Μινωική εικονογραφία (α : Μικρογραφική τοιχογραφία, Κνωσός, β: Σχεδιαστική απόδοση κεντρικού θέματος λίθινου ρυτού, Ζάκρος, γ : Σχεδιαστική απόδοση πήλινου σφραγίσματος, Κνωσός (Shaw 1978, fig. 8, 17).

Εικ. 7. Σχεδιαστική απόδοση προσόψεων κτιρίων σε μυκηναϊκές τοιχογραφίες (α: Μυκήνες, β: Ορχομενός, γ: Πύλος. Vermeule 1983, σχ. 32β. Immerwahr 1990, fig. 35a, c-d).

Εικ. 8. Οικισμός Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Διμήνι. Α. Κάτοψη Οικίας Κ και τροχήλατο ειδώλιο βοοειδούς από το Δωμάτιο 2. Β. Κάτοψη Μεγάρου Β και ελλειψοειδής κατασκευή-βωμός Δωματίου 1 (Αδρύμη-Σισμάνη 1990, σχ. 1, 2003, εικ. 13, 2007, fig. 15.3).

Η ΤΕΛΙΚΗ ΦΑΣΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΠΕΥΚΑΚΙΑ

Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου

Η συστηματική ανασκαφή του μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια συνεχίστηκε και κατά την τριετία 2009-2011[1]. Οι ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο νοτιοδυτικό τομέα έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα και ευρήματα τα οποία προσέδωσαν μία διαφορετική και ενδιαφέρουσα διάσταση όσον αφορά το είδος και την ποικιλία των ευρημάτων σε σχέση με τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Το ελληνιστικό στρώμα συνήθως διαταράσσει το μυκηναϊκό και πολλές φορές αγγίζει τα μυκηναϊκά δάπεδα φθάνει δηλαδή μέχρι βάθος 1,80 μ. Στις τέσσερις τομές που ανασκάφηκαν κατά την περίοδο 2010-2011 στο νοτιοδυτικό τομέα της ανασκαφής, διαπιστώθηκε ότι τα υπερκείμενα των μυκηναϊκών στρώματα, που περιείχαν ελληνιστική κεραμική έφθαναν σε βάθος περίπου 1,20-1,40 μ. Μεταξύ του ελληνιστικού και του μυκηναϊκού στρώματος μεσολαβούσε ένα στρώμα πάχους περίπου 0,10 μ. χωρίς κεραμική ή άλλα ευρήματα, αφήνοντας αδιατάρακτο το μυκηναϊκό στρώμα.

Αρχικά ανασκάφηκε ο χώρος βόρεια του νοτιοδυτικού δωματίου της ανασκαφής (**εικ. 1**), όπου σε βάθος 2 μ. εμφανίστηκαν δύο πλάκες επίπεδες που σκέπαζαν ένα παχύ στρώμα στάχτης. Από το στρώμα στάχτης που περιείχε και ανθρακίδια, προέρχεται άβαφη γωνιώδης κύλικα FS 267 και γραπτή κεραμική (πιθαμφορέας του οποίου σώζεται τμήμα του σώματος από τον λαιμό ως τη βάση[2], κύλικες «τύπου Ζυγουριών» διακοσμημένες με θαλάσσια θέματα – χταπόδι και πορφύρα –, κύλικες με φυτικά θέματα-πάπυρο, με σπείρες και ταινιωτή διακόσμηση, λεκανίδα και σκυφοειδείς κρατήρες), μαγειρικά σκεύη και σκεύη που έχουν σχέση με τη χρήση φωτιάς, όπως λαβή πύραυνου και πήλινο λυχνάρι χειροποίητο, καμμένο στο εσωτερικό με εξαίρεση τον πυθμένα. Η μία εξωτερική πλευρά φαίνεται λειασμένη από το χείλος που λεπταίνει, ως τη βάση[3]. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται ένας λίθινος τριπτήρας, ένα λίθινο εργαλείο, ένας λίθινος κώνος και ένα γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ.

Κάτω από τις στάχτες, αποκαλύφθηκε ορθογώνια χτιστή εστία (**εικ. 2**) επαλειμμένη με πηλοκονίαμα[4], και οριοθετημένη με δύο χαμηλά τοιχάρια προς τα δυτικά[5]. Πάνω στην εστία, υπήρχαν τμήματα μεγάλων κλειστών αγγείων, κόκκινα στιλπνά, χαρακτηριστικά της τεχνοτροπίας της ΜΕΧ, κεραμική που όπως έχουμε διαπιστώσει συνεχίζει να χρησιμοποιείται κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ1 και στους μυκηναϊκούς οικισμούς του Κάστρου (Παλιά) και στο Διμήνι. Σε επαφή με τα τοιχάρια και σε βάθος 2,50-2,58 μ. εντοπίσθηκαν δύο κιβωτιόσχημες θήκες με προσανατολισμό Β-Ν, οι οποίες ονομάστηκαν συμβατικά, **Θήκη Α και Β** (**εικ. 2**).

Στο εσωτερικό της Θήκης Α κάτω από μία σειρά καλυπτήριες πλάκες επιμελώς τοποθετημένες[6], υπήρχε ένα μικρό κενό βάθους 10 εκ. Το χώμα ήταν πολύ μαλακό, σκούρο καφέ ως μαύρο, αρκετά υγρό και πολύ καθαρό και περιείχε κεραμική που περιλαμβάνει κυρίως θραύσματα από ανοιχτά αγγεία και κύλικες, καμένα οστά ζώων και όστρεα. Σε βάθος 2,80 μ. εντοπίσθηκε λεπτή στρώση θαλάσσιας άμμου και νερό, καθώς συμπίπτει με τη στάθμη της θάλασσας, που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 100 μ.

---

1. Για τις εργασίες κατά την πρώτη τριετία του προγράμματος βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2009.

2. Mountjoy 1994, εικ. 79.6.

3. Διαστ.: ύψ. 0,68, δ.χ. 0,104-0,118, δ.β.0,49 μ.

4. Διαστάσεις εστίας: 0,66 μ. [Β πλευρά] × 0,74 μ. [Δ πλευρά] × 0,57 [Ν πλευρά].

5. Διαστάσεις: τοιχάριο Α: μήκος 0,60 μ. και ύψος 0,22-0,36 μ. και τοιχάριο Β: μήκος 0,80 μ. και ύψος 0,40 μ. προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ.

6. Θήκη Α, διαστάσεις: μήκος 1,90 μ., πλάτος 0,56-0,60 μ. και βάθος 0,50 μ.

Σε επαφή με τη Θήκη Α, εντοπίστηκε η Θήκη Β, χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Έχει κατασκευή, διαστάσεις και χαρακτηριστικά εσωτερικά στοιχεία, ανάλογα με τη Θήκη Α[7]. Η κεραμική ανήκει κυρίως σε ανοιχτά σχήματα, κύλικες, καμένα οστά και όστρεα.

ΧΡΗΣΗ ΘΗΚΩΝ

Σύμφωνα με την προκαταρκτική εξέταση του αρχαιοζωολογικού υλικού από τη Δρ. Β. Τζεβελεκίδου, η Θήκη Α περιείχε τμήματα οστών από πλευρά και σπονδύλους μεγαλόσωμου ζώου, πιθανότατα βοοειδούς.

Στη Θήκη Β αναγνωρίστηκε ένα τμήμα μετακαρπίου αίγας με εμφανή σημάδια καύσης, τα οποία προκλήθηκαν από επαφή με τη φωτιά τμηματικά (πιθανότατα το οστό έφερε ακόμα κρέας ή δέρμα) και όχι επειδή βρέθηκε σ΄αυτή μετά την κατανάλωση.

Παρόμοια κατάσταση διατήρησης-ενδεικτική τμηματικής επαφής με τη φωτιά (καψάλισμα) παρουσιάζουν και τα υπόλοιπα οστά και των δύο θηκών. Τα είδη που ταυτίστηκαν είναι: αιγοπρόβατο (τμήμα ωμοπλάτης), αγελάδα (τμήμα ωλένης και βραχίονα), χοίρος (τμήμα μηρού) και ένα μικρόσωμο ιπποειδές-ίσως όνος (τμήμα κερκίδας).

Η επιφάνεια των οστών είναι καλυμμένη με μία σκληρή κρούστα καμένου χώματος, η αφαίρεση της οποίας χωρίς την καταστροφή της επιφάνειας των οστών δεν είναι εφικτή. Ωστόσο η εξέταση με ισχυρό μεγεθυντικό φακό αποκάλυψε στα ακάλυπτα τμήματα την ύπαρξη ιχνών από μαχαίρια/εργαλεία, πιθανότατα μεταλλικά, όπως υποδηλώνεται από τη μορφολογία και διατομή των κοπών, ενώ στην περίπτωση της κερκίδας ιπποειδούς είναι σαφής η χρήση κάποιου είδους μπαλτά. Οι κοπές έχουν πραγματοποιηθεί με στόχο την αφαίρεση του κρέατος από το οστό. Τα οστά δεν ήρθαν σε επαφή με τη φωτιά ως κατάλοιπα διατροφής, καθόσον η μορφολογία της καμένης επιφάνειας θα ήταν διαφορετική σε αυτή την περίπτωση. Είναι πιθανό να πρόκειται για υπολείμματα διατροφής, τα οποία, ωστόσο, έτυχαν φροντισμένης απόθεσης στις Θήκες.

Η συγκριτική μελέτη του υπόλοιπου αρχαιοζωολογικού υλικού της θέσης, κρίνεται απαραίτητη προκειμένου να εξακριβωθεί αν όντως τα καμένα οστά των θηκών έχουν τύχει διαφορετικής μετα-αποθετικής συμπεριφοράς και αν σηματοδοτούν μια σκόπιμα τονισμένη δραστηριότητα μέσω της διαφορετικής-ίσως κάποιου είδους δομημένης απόθεσης (structured deposit). Στην παραπάνω υπόθεση συμβάλλει και η παρουσία ενός ανθρώπινου οστού (βραχιόνιο) προερχόμενο από το βαθύτερο στρώμα της Θήκης Β (βαθ. 2,76-3 μ.) το οποίο παρουσιάζει ακριβώς την ίδια κατάσταση διατήρησης με τα οστά των ζώων, υποδεικνύοντας ότι μοιράζεται κοινή αποθετική ιστορία με αυτά.

Δεν φαίνεται να είναι τυχαία η ταυτόχρονη παρουσία ανθρώπινων οστών και οστών ζώων. Πρόσφατα έχει παρατηρηθεί ότι αυτή είναι μία πρακτική με την οποία σηματοδοτούνται χώροι και πράξεις, είτε τονίζοντας τη συμμετοχή της ομάδας, είτε ενδυναμώνοντας την έννοια της ταυτότητας της ομάδας και του παρελθόντος της, μέσω της συμμετοχής προγονικών στοιχείων, στη συγκεκριμένη περίπτωση τμήματος του σκελετού. Ως πρακτική είναι γνωστή ήδη από τη νεολιθική εποχή, όπως παρατηρείται από τις μελέτες ζωοαρχαιολογικού υλικού, καθώς είναι πλέον εφικτός ο διαχωρισμός ανθρώπινων και ζωικών οστών.

ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ-ΧΩΡΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στα νότια του παραπάνω χώρου με την εστία και τις Θήκες, αποκαλύφθηκε δωμάτιο (**εικ. 1**) που επικοινωνούσε με τον χώρο που είχε διαμορφωθεί πάνω από τις δύο προαναφερόμενες θήκες, όπως αποδεικνύεται από το θυραίο άνοιγμα με μονολιθικό κατώφλι που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του δωματίου σε βάθος 1,80 μ. Η νότια παρειά αυτού του τοίχου είναι επιχρισμένη με πηλοκονίαμα. Το δωμάτιο ανατολικά, ορίζεται από τοίχο, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β-Ν και συνεχίζεται προς Ν, έξω από τα όρια της τομής.

7. Θήκη Β, διαστάσεις: μήκος 1,80 μ. (εξωτερικό), 1,72 μ. (εσωτερικό), πλάτος 0,63-0,53 μ. και βάθος 0,60 μ.

Η ΟΙΚΟΣΚΕΥΗ

Μέσα στο δωμάτιο, σε βάθος 1,50 μ. εμφανίστηκε μία κατασκευή από πηλό σε διαστάσεις και σχήμα ενός πήλινου λουτήρα. Ακριβώς στο περίγραμμα του συμπαγούς πηλού, άρχισαν να εμφανίζονται τμήματα από το περιχείλωμα του πήλινου λουτήρα[8], ενώ αρκετά τμήματα από τα πλευρικά τοιχώματα και η βάση του βρέθηκαν πιο χαμηλά σχεδόν πάνω στο δάπεδο μαζί με πλούσια σε σχήματα γραπτή και άβαφη κεραμική, μαγειρικά σκεύη (**εικ. 3**) και πίθους (**εικ. 4**), μία λαβή πυρσού ή δάδας[9] και ένα πύραυνο FS 312 (**εικ. 5**) με ίχνη καύσης στο εσωτερικό του, καθώς συνηθισμένη χρήση του ήταν η μεταφορά κάρβουνου. Το σχήμα πέραν αυτής χρήσης του, έχει συνδεθεί και με τελετουργικές πρακτικές, είτε για απολύμανση είτε για το κάψιμο θυμιάματος[10].

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου, σε βάθος 1,70-1,95 μ., εμφανίστηκε ένα σύνολο από τέσσερα αγγεία που βρέθηκαν σχεδόν όρθια και πιθανόν ήταν τοποθετημένα στη σειρά, σε κάποιο ξύλινο ράφι[11]. Όλα τα αγγεία σχετίζονται με την μεταφορά, την κατανάλωση και το μοίρασμα υγρών. Το πρώτο από βόρεια είναι μία οινοχόη FS 110 με ταινιωτή διακόσμηση (**εικ. 6**). Δίπλα σχεδόν στην οινοχόη βρέθηκε το άβαφο κύπελλο FS 226 με στιλπνό επίχρισμα (**εικ. 7**). Περιμετρικά, από το ύψος των λαβών και κάτω, φέρει λοξές εγχαράξεις, οι οποίες πιθανότατα σχετίζονται με τη μέτρηση της χωρητικότητας του αγγείου, εφ' όσον το σχήμα θεωρείται ότι προοριζόταν για τη μέτρηση ποσοτήτων υγρών[12].

Τρίτο αγγείο στη σειρά ήταν η άβαφη κύλικα FS 259 μεγάλου μεγέθους με τρεις λαβές (**εικ. 8**). Οι υπερμεγέθεις κύλικες εκτιμάται ότι δεν προορίζονται για ατομική χρήση αλλά για ομαδική[13]. Η περιεκτικότητά της εκτιμάται ότι θα χρησίμευε για τη μέτρηση σιτηρέσιου[14]. Η συνύπαρξη με τα μεγάλα κύπελλα ίσως ενισχύει αυτή την υπόθεση ότι έχουμε τρία αγγεία για μέτρηση ποσοτήτων και διανομή. Δεν υπάρχουν πολλά γνωστά παράλληλα γι΄ αυτό το σχήμα. Μία μόνο κύλικα παρόμοια με τρεις λαβές βρέθηκε στη νησίδα Μήτρου και ένα κύπελλο στην Ασίνη. Ο Salvatore Vitale σχολιάζει ότι η κύλικα με τρεις λαβές δεν μπορεί να εξυπηρετούσε καθημερινή χρήση. Θα μπορούσε αντίθετα να συνδεθεί με την κατανάλωση κρασιού από δυο ή περισσότερα άτομα, μία πρακτική που προφανώς συνδέεται με ομαδική δραστηριότητα πόσης. Η παρουσία υπερμεγέθων αγγείων συνδέεται με συμπόσια και από τους M.K. Dabney, P. Halstead, P. Thomas[15].

Το τέταρτο αγγείο ήταν ένα κύπελλο FS 226[16], γραπτό με διακόσμηση κυματοειδών γραμμών σε δύο ζώνες (**εικ. 9**). Είναι εντυπωσιακό ότι βρέθηκαν δύο μεγάλα κύπελλα που σχετίζονται με τη μέτρηση υγρών. Η παρουσία μεγάλων κύπελλων σε σύγχρονα μεγάλα ανακτορικά κέντρα όπως της Πύλου είναι περιορισμένη (συνολικά στα δωμ. 60, 18-22 και 67-68, η αναλογία κυλίκων-κυπέλλων, ήταν 3454 προς 3)[17], στην Τίρυνθα βρέθηκε μόνο ένα[18], στη Μιδέα ένα[19], και στο Διμήνι δύο[20].

Από τον υπόλοιπο χώρο του δωματίου όπου υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής, συγκολλήθηκαν πολλά γραπτά αγγεία[21], όπως ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας FS 35 και τμήματα μικρότερων FS 171, αμφορέας FS 69, κυλινδρικό αλάβαστρο FS 94[22], η παρουσία του οποίου εκτός από τη χρήση του για την τοποθέτηση μελιού, έχει συνδεθεί με τελετουργικές χοές[23].

Από τα αγγεία που σχετίζονται με κατανάλωση υγρών ή τροφής, οι σκύφοι FS 284 Ομάδα Α, είναι το πολυπληθέστερο σχήμα με τυπική χαρακτηριστική διακόσμηση της ΥΕ ΙΙΙΒ2, όπως τα κεντρικά τρίγλυφα FM

8. Ύψος εξωτερικά 0,355 μ., εσωτερικό ύψος 0,33 μ., εσωτερικό πλάτος 0,425 μ.
9. Tournavitou 1995, 94-96. Darcque 2005, 198, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Kilian 1987, 152. Karageorghis 1987, 22.
10. Vitale 2008, 233. Blegen-Rawson 1966, 352, 412.
11. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 95, όπου περιγράφεται μια παρόμοια κατάσταση.
12. Mountjoy 1993, 123, 1994, εικ. 137. Shelton 2008, 225.
13. Shelton 2008, 226. Vitale 2008, 232.
14. Darcque 2005, 214.
15. Dabney – Halstead – Thomas 2004, 83.
16. Πρβλ. Mountjoy 1994, εικ. 137.
17. Bendall 2004, Table 6.4.
18. Stockhammer 2009, 70.
19. Demakopoulou 2003, 85.
20. Αδρύμη-Σισμάνη 2004-2005, 40, fig. 26.
21. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 279-291, σχ. 4, 5, εικ. 8.
22. Vitale 2008, 233, σημ. 24.
23. Konsolaki-Yannopoulou 2001, 215.

75 σε συνδυασμό με μεμονωμένα FM 43 ημικύκλια και μονόχρωμο εσωτερικό (BE 50894)[24], με κεντρικό τρίγλυφο FM 75 και στελεχωτή σπείρα FM 51(BE 50900)[25] και με συνεχόμενη σπείρα FM 46 (BE 50901)[26]. Βρέθηκαν ακόμη σκύφοι FS 304 με ταινιωτή διακόσμηση, που απαντούν στην Πελοπόννησο[27], στη Θήβα[28], και στο Γλα[29], αλλά όχι στο Διμήνι και ανήκουν στον *τύπο 2* της ονομαζόμενης *Μεταβατικής ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμης*[30] λεκανίδες με ταινιωτή διακόσμηση FS 294 και ένας βαθύς ημισφαιρικός κύαθος FS 215[31].

Πολλά είναι τα σχήματα της άβαφης κεραμικής που αναγνωρίστηκαν και ορισμένα αποκαταστάθηκαν, όπως το σώμα αμφορέα ή πρόχου, οινοχόες, αρύταινα FS 236[32], κύλικες με γωνίωση FS 267 και χωνοειδείς FS 274, λεκανίδια FS 294, λεκανίδα FS 296 και πολλά μαγειρικά σκεύη όπως αμφορίσκοι και τριποδικές χύτρες. Σε βάσεις κύπελλων και σε μαγειρικά σκεύη υπάρχουν σημάδια κεραμέων, ορισμένα από τα οποία υποδεικνύουν ότι αποτελούν προϊόντα κεραμέων από την Αίγινα, υπόθεση η οποία αναμένεται να επιβεβαιωθεί ή να απορριφθεί από προσεχείς αναλύσεις πηλού[33].

Ακριβώς πάνω στο δάπεδο, βρέθηκε το λίθινο πώμα πίθου σφραγισμένο με πηλό. Πρόκειται για αποθηκευτικό πίθο FS 58, ο οποίος βρέθηκε όρθιος στη θέση του (**εικ. 10**). Η διάμετρος του στομίου και του λαιμού επιτρέπει την είσοδο και έξοδο ενός χεριού και μίας μέτριας κουτάλας. Το εσωτερικό του ήταν σχεδόν άδειο και μόνο στον πυθμένα υπήρχε μία στρώση χώματος, πάχους περίπου 5 εκ. Τα πλησιέστερα παράλληλα στο σχήμα, είναι αυτά των Μυκηνών[34] και της Πύλου[35] που βρέθηκαν σε περιβάλλον αποθηκών (δωμ. 32, 46, 97). Ο πηλός αυτών των πίθων, όπως και αυτού των Πευκακίων, ξεχωρίζει από αυτόν που χρησιμοποιείται για μικρά ακόσμητα αγγεία και από αυτόν που χρησιμοποιείται για χοντρά (πίθοι) ή μαγειρικά σκεύη. Ο πηλός έχει πορτοκαλί-καφέ χρώμα και περιέχει πολύ άμμο ενώ η επιφάνεια είναι καλά λειασμένη ή γυαλισμένη. Όλα τα αγγεία αυτού του σχήματος είναι ακόσμητα, βρέθηκαν σε περιβάλλον οικιακών ή βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και πουθενά δεν βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες. Από τα στρώματα κάτω από το δάπεδο κατά την αφαίρεση επίχωσης για την απόσπαση του πιθαριού περισυλλέχθηκαν δύο αρτόσχημα αλάβαστρα FS 85[36], ένας μικρός απιόσχημος πιθαμφορέας FS 44, κυαθόμορφες κύλικες FS 255 και αρκετά άβαφα αγγεία.

Βρέθηκαν ακόμη πήλινα σφονδύλια και λίθινοι κώνοι, ένα λίθινο εργαλείο, τμήματα από δύο ζωόμορφα ειδώλια και κοντά στο στόμιο του πίθου ένα λίθινο τριβείο. Μεγάλη είναι η ποσότητα των οστρέων στο Δωμάτιο 6 αλλά και από διάφορα σημεία της ανασκαφής, κυρίως Spondylus gaederopus, πορφύρες (murex), πίνα (pinna nobilis) και άλλα είδη σε μικρότερες ποσότητες. Το πρώτο είδος το οποίο είναι το πολυπληθέστερο, απαντάται και στη νησίδα Μήτρου[37] και προορίζεται για τροφή, ενώ μερικά επεξεργασμένα δείγματα από αυτά πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικά εργαλεία ή σκεύη π.χ. ένα παράδειγμα που βρέθηκε δίπλα στον πίθο ίσως χρησιμοποιήθηκε ως κουτάλι. Οι πορφύρες είναι το δεύτερο πολυπληθέστερο όστρεο προοριζόμενο για την βαφή υφασμάτων.

24. Παρόμοια από τη Μπαρμπούνα στην Ασίνη, Νιχώρια (Vitale 2006, 185, fig. 7:2, 189, fig. 9:1-2 από τα Νιχώρια. Tzedakis-Martlew 1999, 204-205, σημ. 208. Deger-Jalkotzy 2003, fig. 3:4).

25. Demakopoulou 2003, 82, fig. 5:1.

26. Vitale 2006, 182, fig.4:2, στο Κάστρο (Παλιά) Βόλου. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2003, 254, εικ. 2 και στο Διμήνι, Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, εικ. 8 (BE 36008).

27. Rutter 2003, 196-198, fig. 10. Vitale 2006, fig. 9:5.

28. Vitale 2006, fig.10:7.

29. Vitale 2006, 193.

30. Mountjoy 1995, 1997, 1999, 36-38.

31. Deger-Jalkotzy 2003, 57, fig. 2:2, 6:3. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, εικ. 9. Darcque 2005, fig. 62D. Aravantinos 1996.

32. Vitale, 2008, 230, pl. XLVIc.

33. Halepa-Bikaki 1984. Lis 2008, 2009 και προφορική επικοινωνία με το Δρ. B. Lis τον οποίο ευχαριστώ για τη συνεργασία.

34. Tournavitou 1995, 73, pl. 9b.

35. Blegen – Rawson 1966, 385.

36. Σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα, κοντός λαιμός με επικλινές χείλος, σώζεται μία οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής. Λαιμός ολόβαφος, λαβή ολόβαφη, ομόκεντροι κύκλοι ως το σημείο των λαβών. Διακόσμηση με βραχώδες τοπίο FM 32.

37. Vitale 2008, 233.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρώτη, αρχαιότερη φάση κατοίκησης στο μυκηναϊκό οικισμό εκτός των ορίων της μαγούλας Πευκάκια, στη θέση της παρούσας ανασκαφής, που εντοπίζεται σε βάθος 2-3 μ. χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-2. Η κεραμική αυτής της περιόδου δεν είναι αμιγώς μυκηναϊκή, καθώς η γραπτή μυκηναϊκή κεραμική συνυπάρχει με τη μονόχρωμη, κόκκινη, στιλβωμένη και γραπτή αμαυρόχρωμη, που φέρει δηλαδή χαρακτηριστικά της ΜΕΧ και επιβιώνει ως αυτήν την περίοδο όπως έχει διαπιστωθεί από τη μελέτη του ανάλογου υλικού στα Πευκάκια, στο Κάστρο (Παλιά), αλλά και στο Διμήνι[38].

Οι χώροι επισκευάστηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ Πρώιμη, όπως μαρτυρείται από το κλείσιμο ανοιγμάτων-θυρών, τις επισκευές τοίχων και το χτίσιμο τοίχων παράλληλα με τους προϋπάρχοντες, οι οποίοι είχαν υποστεί ρηγματώσεις από σεισμούς.

Στο συγκεκριμένο νοτιοδυτικό δωμάτιο, όλη η οικοσκευή ανήκει σε μία οικιστική φάση. Κατά συνέπεια όλη η κεραμική ανήκει σε έναν οικιστικό ορίζοντα που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ προχωρημένη και κυρίως ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ Πρώιμη. Η απότομη και οριστική εγκατάλειψη του οικισμού συμβαίνει στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ Πρώιμης, στα τέλη 13ου-αρχές 12ου αι., δηλ. αμέσως μετά το τέλος της μυκηναϊκής κοινής και της καταστροφής των ανακτορικών κέντρων.

Υπάρχει ένα μόνο δάπεδο πάνω στο οποίο εδραζόταν η εστία. Ο πήλινος λουτήρας ήταν τοποθετημένος πάνω στην εστία και στηριγμένος με τον συμπαγή πηλό, ο οποίος πιθανότατα εκτός από την στήριξη, χρησίμευε και για τον έλεγχο της έντασης της φωτιάς και τη δημιουργία συνθηκών σταθερής θερμοκρασίας. Τα τέσσερα αγγεία που βρέθηκαν κατά μήκος του δυτικού τοίχου, το λίθινο τριβείο, το πύραυνο, ο μεγάλος και οι μικροί πιθαμφορείς, η λαβή του πυρσού και η παρουσία πολλών οστρέων ανάμεσα στα οποία πορφύρες και πίνες, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ο πήλινος λουτήρας χρησιμοποιούνταν για τη βαφή ή την επεξεργασία του μαλλιού[39].

Ενδείξεις φωτιάς γενικευμένης δεν υπάρχουν. Τα ίχνη καύσης γύρω από τις εστίες είναι απολύτως αναμενόμενα. Συνεπώς το σπίτι εγκαταλείφθηκε, καταστράφηκε και θάφτηκε κάτω από τα δικά του ερείπια όπως δείχνουν και οι πλίνθοι των τοίχων που κατέπεσαν και κάλυψαν την οικοσκευή.

Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω, η χρονολόγηση των ευρημάτων και οι συνθήκες εγκατάλειψης του κτιρίου θυμίζουν έντονα τα δεδομένα του γειτονικού μυκηναϊκού οικισμού στο Διμήνι. Η διαφορά μεταξύ των δύο είναι ότι τα μεν Πευκάκια εγκαταλείπονται οριστικά κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη περίοδο, ενώ στο Διμήνι παρατηρείται επανεγκατάσταση και χρήση ενός τμήματος των ανασκαμμένων χώρων[40].

Η γεωφυσική θέση της Μαγούλας Πευκάκια καθόρισε την ανάπτυξη και τη δραστηριότητα του οικισμού από τη νεολιθική εποχή και κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, καθώς εξελίχθηκε σε ένα λιμάνι που είχε επαφές με πολλές περιοχές του αιγαιακού χώρου. Ο Δ. Θεοχάρης[41] έδωσε στον προϊστορικό οικισμό των Πευκακίων το όνομα *Νήλεια* και δεδομένου ότι αυτός ο οικισμός ελέγχει την είσοδο στο μυχό του Παγασητικού κόλπου εξέφρασε την άποψη ότι αυτός ήταν το λιμάνι του νεολιθικού οικισμού στο Διμήνι. Υποστήριξε ακόμη ότι μέσω αυτού του λιμανιού διεξήγετο το εμπόριο του μυκηναϊκού κόσμου της νότιας Ελλάδας και των νησιών με το εσωτερικό της Θεσσαλίας και ότι αυτό το λιμάνι ήταν κάτω από τον έλεγχο της Ιωλκού: «η Νήλεια είναι στην ουσία το λιμάνι της Ιωλκού».

Είμαστε σίγουροι ότι οι ανασκαφές και η μελέτη του υλικού θα επιβεβαιώσουν τις θεωρίες του.

38. Maran 1992: Αδρύμη 2011
39. Φάππας 2009, 294-298, σημ. 114.
40. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 2003, 2004-2005, 2011.
41. Θεοχάρης 1957, 68-69, 1958, 12.

SUMMARY

THE FINAL PHASE OF INHABITATION IN THE MYCENAEAN SETTLEMENT IN PEFKAKIA

Anthi Batziou-Eustathiou

The excavations at the Mycenaean settlement in Pefkakia, Volos, which started in 2006, were continued during the years 2009-2011. Segments of a new, undisturbed residential complex were identified at the west corner of the excavation. This complex is dated to the last phase of occupation, approaching the end of LH IIIB and the beginning of the LH IIIC1. The architectural remains seem to have been repaired and reused after being damaged, probably by earthquakes. The pottery of the final phase of occupation is presented here and comparisons with similar sets of published pottery are attempted, deriving from sites not only from Thessaly, but also from the central and southern Greek mainland.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό, στο *Έργο Εφορειών*, 279-291.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *ΑΑΑ* 32-34, 71-100.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2003. Η γκρίζα ψευδομινύεια και η στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική από τον μυκηναϊκό οικισμό του Διμηνίου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 85-110.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2004-2005. Le palais de Iolkos et sa construction, *BCH* 128-129, 1-54.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2011. Η Θεσσαλία στην Ύστερη εποχή του Χαλκού. Η μυθική Ιωλκός και η παρουσία των Μυκηναίων, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 1, 223-263.

Andrikou E., 1999. The Pottery from the Destruction Layer of the Linear B Archive in Pelopidou Street, Thebes: A Preliminary Report, στο S. Deger-Jalkotzy – S. Hiller – O. Panagl (επιμ.), *Floreantstudia mycenaea. Akten des X. internationalen mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Vienna, 79-102.

Aravantinos V., 1996. Tebe micenaea:Recenti scoperte epigraphiche ed archeologiche (1993-1995), *SMEA* 38, 179-190.

Bendall L.M., 2004. Fit for a King? Exclusion, hierarchy, aspiration and desire in the social structure of Mycenaean banqueting, στο P. Halstead & J.C. Barrett (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, Sheffield, 105-135.

Dabney M.K. – Halstead P. – Thomas P., 2004. Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea, στο J. Wright (επιμ.), *The Mycenaean Feast*, Princeton, 77-95.

Darcque P., 2005. L'habitat mycénien, *BEFAR* 319, Paris.

Deger-Jalkotzy, S. 2003. Stratified Pottery Deposits from the Late Helladic IIIC Settlement at Aigeira/Achaia, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms* I, Wien, 53-75.

Demakopoulou K., 2003. The pottery from the Destruction Layers in Midea: Late Helladic IIIB2Late or Transitional Late Helladic IIIB2/Late Helladic IIIC Early ?, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms* I, 77-92.

Fappas I., 2009. *Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την Ανατολική Μεσόγειο (14ος-13ος αι. π.Χ.),* Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Halepa-Bikaki A., 1984. Ayia Irini: The potters' marks. *Keos* IV. *Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Clasical Studies at Athens*, Mainz am Rhein.

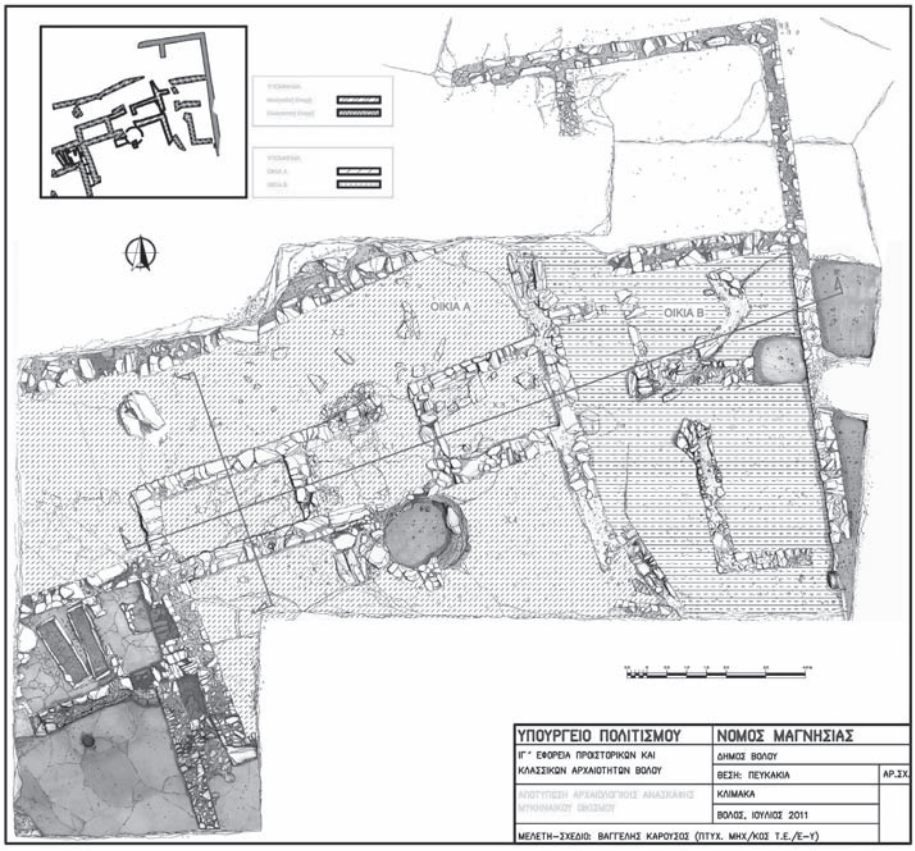
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Νεολιθικά εκ της περιοχής της Ιωλκού, *Θεσσαλικά Α'*, Βόλος, 3-15.

Θεοχάρης Δ.Ρ., 1957. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ* 1957, 54-69.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. – Θεοχάρη Μ., 1970. Εκ του νεκροταφείου της Ιωλκού, *ΑΑΑ* 3, 198-203.

Isaakidou V. – Halstead P. – Davis J. – Stocker Sh., 2002. Burnt animal sacrifice at the Mycenaean 'Palace of Nestor, *Antiquity* 76, 86-92.

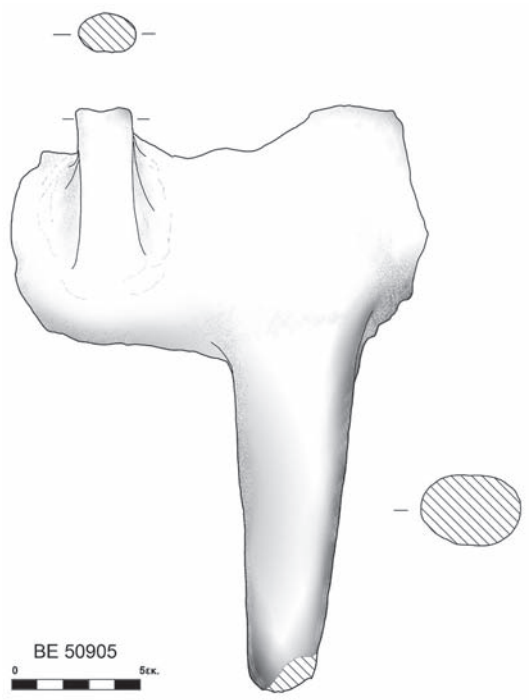
Kilian K., 1987. Ein mykenisches Beleuchtungsgerät, στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν*, τ. Α, Αθήνα, 152.
Karageorghis V., 1987. Torch-holders or bellows?, στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν,* τ. Β, Αθήνα, 22.
Καράντζαλη Ε., 1999. Νέοι μυκηναϊκοί τάφοι Ρόδου, στο *ΠΜΚ* 1, 285-300.
Konsolaki-Yannopoulou, 2001. New Evidence for the Practice of Libations in the Aegean Bronze Age, στο R. Laffineur & R. Hägg (επιμ.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000, Aegaeum* 22, Liège, 213-220.
Lis B., 2008. Cooked food in the Mycenaean Feast, στο L.A. Hitchcock – R. Laffineur – J. Crowley (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Aegean Conference*, Liège, 141-150.
Lis B., 2009. Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the end of the Bronze Age: Towards explanation for its diversity and geographical distribution, στο C. Bachhuber & R.G. Roberts (επιμ.), *Forces of Transformation. The end of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an International symposium held at St. John's College, University of Oxford, 25-6th March 2006*, 152-163.
Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magula in Thesssalien* III. *Das Mittlere Bronzezeit* I-II, Bonn.
Milojčić V., 1973. Neue Deutsche Ausgrabungen in Demetrias/Thessalien, 1967-1972, *Jahrbuch der Heidelberger Akademieder Wissenschaften für das Jahr 1972*, Heidelbrg, 61-74.
Milojčić V., 1974. Bericht űber die Deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* VII:1, 43-75.
Mountjoy P.A., 1993. *Mycenaean Pottery*: *An Introduction,* Oxford.
Mountjoy P.A., 1994. *Ιραπτή Μυκηναϊκή Κεραμική*, Αθήνα.
Mountjoy P.A., 1995. Thorikos Mine No.3: The Mycenaean Pottery, *BSA* 90, 195-227.
Mountjoy P.A., 1997. The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, *BSA* 92, 109-137.
Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Berlin.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1991. Μυκηναϊκά από τη Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ* 40, 17-70.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1992. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Μαγούλας Πευκάκια, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 279-285.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1999. Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, στο *ΠΜΚ* 1, 117-130.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2003. Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ στο Κάστρο του Βόλου, στο *ΠΜΚ* 2, 253-262.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2009. Ανασκαφή μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια 2006-2008, *ΑΕΘΣΕ* 3, 177-192.
Rutter J.B., 2003. The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic III C Ceramic Assemblages of the central and Southern Grek Mainland, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms* I, 193-216.
Shelton Kim S., 2008. Drinking, Toasting, consumption and libation: LH IIIA Pottery and a cup for every occasion, στο στο L.A. Hitchcock – R. Laffineur – J. Crowley (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Aegean Conference*, Liège, 221-228.
Stockhammer P.W., 2009. Zur sozialen Bedeutung mykenischer Keramik, στο Ph. Stockhammer (επιμ.), *Keramik jenseits von Chronologie. Beiträge der Arbeitsgemeinschaft 'Theorie in der Archäologie' bei der Tagung des West-und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Xanten,* 7.-8. Juni 2006, Rahden, 65.
Thomas P.M., 2011. A deposit of the Late Helladic IIIA2 Pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 80, 171-228
Tzedakis Y. – Martlew H., 1999. *Minoans and Mycenaeans. Flavours of their time.* Athens.
Vitale S., 2006. The LH IIIB-LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland, *Hesperia* 75, 177-204.
Vitale S., 2008. Ritual drinking and eating at LH IIA2 Early Mitrou, East Lokris, στο L.A. Hitchcock – R. Laffineur – J. Crowley (επιμ.), *DAIS. The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Aegean Conference*, Liège, 229-237.
Tournavitou I., 1995. The 'Ivory Houses' at Mycenae, *BSA* Suppl. 24, London.
Weisshaar H.J. 1989. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magula in Thesssalien I. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Bonn.

Εικ. 1. Σχέδιο της ανασκαφής.

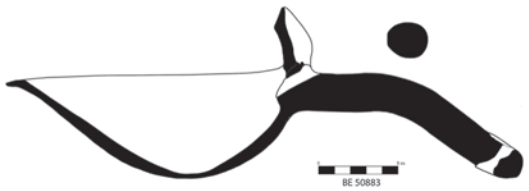
Εικ. 2. Η εστία και οι Θήκες Α και Β.

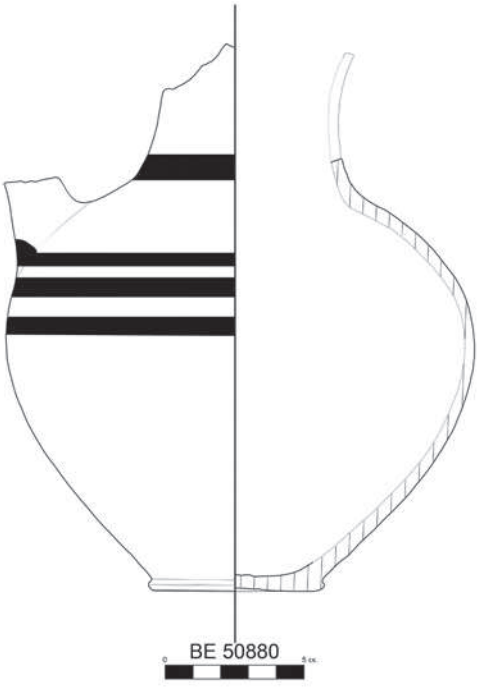
Εικ. 3. Τριποδική χύτρα.

Εικ. 4. Πίθος με πλαστική διακόσμηση.

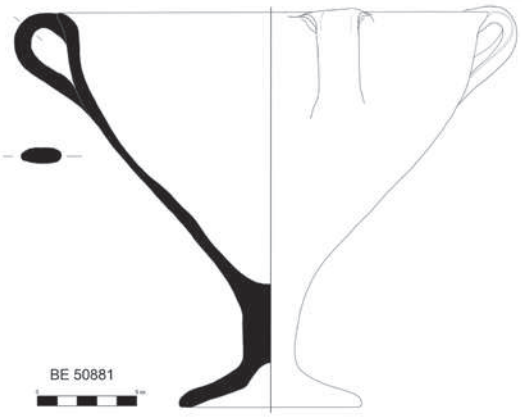
Εικ. 5. Πύραυνο.

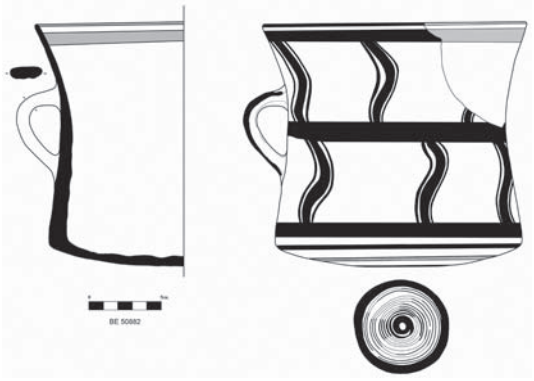
Εικ. 6. Οινοχόη.

Εικ. 7. Άβαφο κύπελλο.

Εικ. 8. Κύλικα.

Εικ. 9. Γραπτό κύπελλο.

Εικ. 10. Πίθος.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ «ΚΑΣΤΡΟ-ΠΑΛΑΙΑ» ΒΟΛΟΥ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΣΤΑ ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ*

Ευαγγελία Σκαφιδά, Άρτεμις Καρναβά, Jean-Pierre Olivier, Thilo Rehren, Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Μάρκος Βαξεβανόπουλος, Ιωάννης Μανιάτης, Γεωργία Τσαρτσίδου, Ιάκωβος Γεωργίου, Μαρία Τσιγάρα

Πενήντα χρόνια μετά από τις ανασκαφές του Δημήτρη και της Μαρίας Θεοχάρη στο λόφο "Κάστρο–Παλαιά" (**εικ. 1α**), το αρχαιολογικό υλικό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από αυτές τις ανασκαφές αποτελεί το αντικείμενο ενός διεπιστημονικού προγράμματος επαναξιολόγησης, μελέτης και δημοσίευσής του.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στις αρχές του 20ου αιώνα ο Χρήστος Τσούντας πραγματοποίησε μια σύντομη ανασκαφική έρευνα σε μια από τις πλαγιές του λόφου του Κάστρου του Βόλου και διαπίστωσε, μεταξύ άλλων, λιγοστών αλλά σημαντικών παρατηρήσεων, ότι ο λόφος είναι τεχνητός. Η δημιουργία του οφειλόταν στην αδιάλλειπτη κατοίκηση της περιοχής από τους προϊστορικούς χρόνους ως την εποχή του και στις συσσωρεύσεις ανθρωπογενούς υλικού που αυτή είχε επιφέρει. Πρότεινε, πρώτος αυτός, την ταύτιση της θέσης με τη μυθική Ιωλκό των μυκηναϊκών χρόνων λόγω της εξαιρετικής σημασίας των αρχιτεκτονικών δομών των μυκηναϊκών χρόνων[1], σε συνδυασμό με την εύρεση θολωτού τάφου στην όμορη συνοικία των Αγ. Αναργύρων[2].

Μετά από είκοσι σχεδόν χρόνια, ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος αποκάλυψε επί του λόφου κτήριο μεγάλων διαστάσεων, με δάπεδο επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα και γραπτά ασβεστοκονιάματα στους τοίχους[3]. Ο δεύτερος ανασκαφέας επιβεβαίωσε τη διαχρονική κατοίκηση του λόφου, αλλά κυρίως πιστοποίησε την ύπαρξη νεκροταφείου του αρχαίου οικισμού στα βόρεια και δυτικά του λόφου, στην περιοχή όπου σήμερα εκτείνεται η Νέα Ιωνία.

Μετά από τους ισοπεδωτικούς για την πόλη του Βόλου σεισμούς του 1955 ο Δημήτρης Θεοχάρης πραγματοποίησε ανασκαφικές έρευνες στο λόφο του Κάστρου υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Συνεπικουρούμενος από την αρχαιολόγο Μαρία Θεοχάρη είχε ως στόχο να εξετάσει την ορθότητα της θεωρίας του Τσούντα σχετικά με τη σύγχρονη χωροθέτηση της αρχαίας Ιωλκού. Με τις έρευνές του από το 1956 ως το 1961 στα βόρεια και δυτικά πρανή του λόφου επιβεβαίωσε με τη σειρά του ότι ο λόφος αποτελεί ένα ανθρωπογενές, γεωμορφολογικό έξαρμα με επιχώσεις πάχους 11,50 μ. (**εικ. 1β**). Ο Θεοχάρης πραγματοποίησε διερευνητικές τομές σε τέσσερα διαφορετικά σημεία του λόφου, καθώς και στη λεγόμενη "Στρωματογραφική Τομή"[4], και εντόπισε στρώματα όλων των προϊστορικών περιόδων, αρχής γενομένης από την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο που τοποθετείται στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. Κατά τις έρευνές του δεν

* Τα αποτελέσματα της έρευνας που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο αφορούν στην πρόοδο των εργασιών ως τον Μάρτιο 2012, μήνα και έτος διεξαγωγής του 4ου ΑΕΣΘΕ.

1. Τσούντας 1900, 1901, 1908, στ. 15-16, 400-401, σημ. 2.
2. Κουρουνιώτης 1906.
3. Αρβανιτόπουλος 1909, 1910, 1911, 1915. Rédaction 1921. Wace 1921.
4. Θεοχάρης 1956α, 1956β, 1957α, 1957β. Theocharis 1958. Θεοχάρης – Θεοχάρη 1970.

διαπίστωσε διακοπή στην κατοίκηση. Η αρχαιολογική του σκαπάνη έφερε επίσης στο φως κατάλοιπα των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Οι έρευνές του διεξήχθησαν πάντα στη σκιά του τείχους του Κάστρου των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, στο οποίο οφείλεται και η ονομασία της θέσης. Το συμπληρωματικό προσωνύμιο της αρχαιολογικής θέσης οφείλεται στην ονομασία της ομώνυμης συνοικίας της πόλης του Βόλου (όπου χωροθετείται και το Κάστρο), που, όπως υποδεικνύει και το όνομά της, αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της πόλης.

Μετά από τις έρευνές του ο Θεοχάρης πείσθηκε για την ταύτιση της αρχαιολογικής θέσης με την Ιωλκό. Στην "Τάφρο ΙΙΙ" αποκάλυψε τμήμα διώροφου κτηρίου με αυλή μήκους πλέον των 40 μ., το οποίο ερμήνευσε ως ανάκτορο της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Η "Τάφρος ΙΙΙ" είναι σήμερα η μόνη σωζόμενη και ορατή ανασκαφική τομή από τις έρευνες εκείνων των χρόνων και βρίσκεται στο δυτικό πρανές του λόφου, ακριβώς απέναντι από την είσοδο του διατηρητέου κεραμοποιείου Τσαλαπάτα.

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών 1956-1961 παρουσιάστηκαν στο *Έργον* και στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ η τελική μελέτη και δημοσίευσή τους. Ακολούθησαν έρευνες μελετητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν κυρίως με την κεραμεική του οικισμού[5].

Από τη δεκαετία του 1970 και εξής η ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχουν πραγματοποιήσει πληθώρα σωστικών ανασκαφών στον οικισμό και στο νεκροταφείο του, οι οποίες έχουν συμπληρώσει την εικόνα της κατοίκησης στο λόφο με αξιόλογα ευρήματα των ρωμαϊκών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων[6].

ΤΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Από το 2009 διεξάγεται πενταετές διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα με την οικονομική συνδρομή του Ινστιτούτου Αιγιακής Προϊστορίας (INSTAP), το οποίο συγκεντρώνει πλειάδα συνεργατών, με στόχο τη μελέτη, επαναξιολόγηση και δημοσίευση των αρχαιολογικών δεδομένων από τις ανασκαφικές έρευνες του Δημητρίου Θεοχάρη στον οικισμό της Ύστερης Εποχής Χαλκού στον λόφο "Κάστρο-Παλαιά"[7]. Οι δυσκολίες και οι προκλήσεις του εγχειρήματος αυτού ήταν και είναι πολλές, κυρίως γιατί πραγματοποιείται μία δεύτερη ανασκαφή στα αρχαιολογικά δεδομένα και στο αρχειακό υλικό, η οποία επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις. Ο πρωτοποριακός και προνοητικός χαρακτήρας του Δημήτρη Θεοχάρη, χάρη στον οποίο διασώζεται ως σήμερα το κτηριακό συγκρότημα που είχε χαρακτηρίσει ως "ανάκτορο", έχει σταθεί πολύτιμος αρωγός στην προσπάθειά μας. Το ερευνητικό πρόγραμμα στοχεύει στη μελέτη της στρωματογραφίας, των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, της κεραμεικής και των άλλων κατηγοριών του υλικού πολιτισμού, υιοθετώντας τις σύγχρονες μεθόδους των γεωφυσικών και αρχαιομετρικών επιστημών.

Καταλογογραφήθηκε και ψηφιοποιήθηκε το αρχείο Θεοχάρη, που περιέχει σημειώσεις, φωτογραφίες και σχέδια των ανασκαφών 1956-1961, και συμπληρώθηκε με στοιχεία που παραχωρήθηκαν με γενναιοδωρία από την κ. Μαρία Θεοχάρη[8]. Το θεμελιώδες υλικό προς μελέτη αποτελεί βέβαια η κεραμεική, ο οποία αποτελεί το αντικείμενο διδακτορικής διατριβής από την Ελένη Καρούζου, υπό την επίβλεψη της καθ. Ειρήνης Λαιμού στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Όσον αφορά σε εργασίες πεδίου, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της "Τάφρου ΙΙΙ" (**εικ. 2**), ο οποίος επέτρεψε την τοπογράφηση του απαλλοτριωμένου χώρου (από τον τοπογράφο Β. Καρούσο) και τη σχεδίασή του (από τη σχεδιάστρια της ΙΓ' ΕΠΚΑ Σ. Παπαμαργαρίτη) (**εικ. 3**: όπου τα νέα σχέδια ενσωματώνουν πληροφορίες από το αρχείο Θεοχάρη).

Ένας άλλος στόχος του προγράμματος είναι η σύνταξη μελέτης συντήρησης, στερέωσης και ανάδειξης του κτιριακού συγκροτήματος της "Τάφρου ΙΙΙ", με σκοπό την μετατροπή του σε οργανωμένο, επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, τον πρώτο εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος Βόλου.

5. Ενδεικτικά: Mountjoy 1990, 1999. Sipsie-Eschbach 1991. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2003.

6. Δεϊλάκη 1973-1974. Μαλακασιώτη 1988.

7. Συνοπτικές αναφορές της πορείας και των προκαταρκτικών πορισμάτων της έρευνας έχουν ήδη εμφανιστεί: Stamatopoulou 2011. Di Napoli 2012.

8. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Μ. Θεοχάρη που μας υποστήριξε, συμβούλεψε και ενέπνευσε.

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Αναλύσεις έγιναν σε μεταλλουργικά υπολείμματα που εντοπίστηκαν σε επτά τμήματα χωνευτηρίων της Εποχής του Χαλκού, πέντε εκ των οποίων εντοπίσθηκαν κατά την πρόσφατη επανεξέταση της κεραμεικής.

Η ανάλυση με οπτική μικροσκοπία και μικρο-ανάλυση από τον καθ. Thilo Rehren, σε συνεργασία με τη συντηρήτρια Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, στα εργαστήρια Wolfson Science του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, είχε σημαντικά αποτελέσματα. Όσον αφορά στην τυπολογία των χωνευτηρίων διαπιστώθηκε ποικιλία σχημάτων. Έγινε ανασύνθεση του σχήματος δύο χωνευτηρίων, εκ των οποίων το ένα χρονολογείται στην Πρώιμη και το άλλο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Επιπλέον, υπάρχουν αποδείξεις επεξεργασίας κραμάτων και αναγνωρίστηκαν τα μέταλλα που χρησιμοποιήθηκαν. Το νέο δεδομένο από τις αναλύσεις είναι ότι ο κασσίτερος κυκλοφορούσε στην περιοχή του Αιγαίου ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (**εικ. 4**). Σε μερικά χωνευτήρια η παρουσία του αρσενικού είναι έντονη και σε άλλα υπάρχει αρκετό ποσοστό κασσίτερου. Η ύπαρξη φάσης μεγάλης συγκέντρωσης κασσίτερου αποδεικνύει ότι οι μεταλλουργοί της εποχής δεν χρησιμοποιούσαν έτοιμο κράμα για την παραγωγή μπρούντζου, αλλά χαλκό και κασσίτερο που προέρχονταν κατευθείαν από την πηγή[9]. Οι αναλύσεις σε τρία χωνευτήρια με ισότοπα μολύβδου, που πραγματοποιήθηκαν στο Κέντρο Αρχαιομετρίας του Μανχάιμ της Γερμανίας. έδειξαν ότι χρησιμοποιήθηκε χαλκός από το Λαύριο και χαλκός που προσομοιάζει με αυτόν της Κύπρου και της Βουλγαρίας.

Εξίσου σημαντικά είναι τα αποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων με C14. Έξι δείγματα αναλύθηκαν από τον Γιάννη Μανιάτη στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας "Δημόκριτος". Τρία δείγματα προέρχονται από την "Τάφρο ΙΙΙ" και αποδίδουν χρονολογίες μεταξύ του 15ου και του 13ου αιώνα, ενώ τα υπόλοιπα τρία δείγματα προέρχονται από τη "Στρωματογραφική Τομή" των ετών 1960-1961. Οφείλουμε να τονίσουμε ότι ο Θεοχάρης είχε κρατήσει με επιμέλεια δείγματα για τέτοιου είδους αναλύσεις. Τα αποτελέσματα θα παρουσιαστούν σε σχετικό άρθρο, σε συνδυασμό με την επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων.

ΓΕΩΛΟΓΙΚΗ, ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΦΥΤΟΛΙΘΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Ο γεωλόγος Μ. Βαξεβανόπουλος διερευνά την προέλευση των δομικών υλικών του κτηρίου που ο ανασκαφέας είχε ερμηνεύσει ως μυκηναϊκό «ανάκτορο» (**εικ. 5**). Αρχικά πραγματοποιήθηκε καταγραφή και χαρτογράφηση των δομικών στοιχείων του κτηρίου, ενώ στη συνέχεια ελήφθησαν 30 δείγματα λίθου από την "Τάφρο ΙΙΙ", αλλά και όλη τη λεκάνη του Βόλου. Από τα δείγματα αυτά κατασκευάστηκαν λεπτές τομές για τη μελέτη της ιστολογικής και ορυκτολογικής τους σύστασης. Στη συνέχεια αναλύθηκε η ισοτοπική τους αναλογία σε άνθρακα-οξυγόνο στο Εργαστήριο Ατμόσφαιρας και Σταθερών Ισοτόπων του Τμήματος των Επιστημών της Γης του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

Τα πρώτα αποτελέσματα τοποθετούν την πηγή των λίθινων στοιχείων σε παρακείμενο στα δυτικά χείμαρρο, ο οποίος βρισκόταν κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους σε άμεση γειτνίαση μερικών μέτρων με την ακτή[10]. Επίσης, μετά από επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκε στο όρος Χαλκοδόνιο της περιοχής Βελεστίνου χαλκούχος μεταλλοφορία με ενδείξεις πιθανής συνάφειας με τα χάλκινα αντικείμενα των ανασκαφών Θεοχάρη. Πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία του χαλκούχου μεταλλεύματος προκειμένου να προσδιοριστεί η ορυκτολογική του σύσταση και τα ιστολογικά του χαρακτηριστικά.

Ο ίδιος μελετητής, σε συνεργασία με το Λέκτορα του Τμήματος Γεωλογίας του ΑΠΘ Αλέξη Χατζηπέτρο, ασχολήθηκε με την ενδεχόμενη επίδραση σεισμικών γεγονότων, πάνω στις αρχιτεκτονικές δομές του μυκηναϊκού κτιριακού συγκροτήματος (**εικ. 6**). Πραγματοποιήθηκε καταγραφή και μελέτη των τεκτονικών ασυνεχειών και των αρχιτεκτονικών δομών. Στη συνέχεια μελετήθηκε ο αριθμός των τεκτονικών γεγονότων και οι δημιουργηθείσες μικροδομές. Τα πρώτα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτιρίου, έχουν επηρεαστεί από αρκετές τεκτονικές διεργασίες, με βασική διεύθυνση της κίνησης σε άξονα B-N[11].

9. Rehren κ.ά. υπό έκδοση.
10. Vaxevanopoulos κ.ά. υπό έκδοση.
11. Hatzipetros κ.ά. υπό επεξεργασία.

Τέλος, σε συνεργασία με τη γεωφυσικό Ελίνα Αηδονά και τη γεωμορφολόγο Σοφία Πεχλιβανίδου, πραγματοποιήθηκαν μετρήσεις της μαγνητικής επιδεκτικότητας των επιμέρους στρωμάτων του κτηρίου, προκειμένου να συσχετιστούν στρωματογραφικά και χρονολογικά.

Επίσης, εξετάστηκαν φυτολιθικά σύνολα από τα ασβεστιτικά δάπεδα του μυκηναϊκού «ανακτόρου» από την αρχαιολόγο Γεωργία Τσαρτσίδου και αναλύθηκαν στο Εργαστήριο Wiener της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών. Οι φυτόλιθοι, μικροσκοπικές μορφές από οπάλιο που σχηματίζονται στα κύτταρα των φυτών, αποτελούν πολλές φορές τη μόνη διαθέσιμη ή/και συλλέξιμη αρχαιοβοτανολογική ένδειξη, καθώς διασώζονται και σε στρώματα που δεν έχουν υποστεί καύση.

Έγινε οριζόντια και κάθετη δειγματοληψία από δάπεδα, με στόχο να γίνει κατανοητή η χρήση των χώρων του μυκηναϊκού κτηρίου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα δάπεδα διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, είτε λόγω διαφορετικών τρόπων κατασκευής, ασβέστης χωρίς προσμίξεις ή μη, είτε λόγω διαφορετικής χρήσης των χώρων που αυτά αντιπροσωπεύουν.

Τα ευρήματα των φυτολίθων υποδηλώνουν αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες των κατοίκων (**εικ. 7**). Η παρουσία κοπριάς στα στρώματα του ευρύτερου χώρου της "Τάφρου ΙΙΙ" ερμηνεύεται ως άμεσο αποτέλεσμα των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων που ασκούνταν εκεί, και παρέχει πληροφορίες για τις κτηνοτροφικές πρακτικές που ακολουθούνταν και τα είδη των ζώων του οικισμού.

ΟΙ ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β

Το πιο σημαντικό εύρημα της μέχρι τώρα εκατονταετούς έρευνας στον οικισμό είναι η εύρεση δύο θραυσμάτων πήλινων πινακίδων Γραμμικής Β σε σάκκους κεραμεικής που δεν είχαν ως τώρα μελετηθεί. Τα θραύσματα βρέθηκαν σε δύο διαφορετικά κιβώτια[12]. Δεν υπάρχει τρόπος να διαπιστωθεί, από ποιά ανασκαφική τομή ακριβώς προέρχονται οι πινακίδες, ούτε καν αν ήταν συνευρήματα, ενώ το μόνο βέβαιο είναι ότι προέρχονται από τις ανασκαφές Θεοχάρη στο Κάστρο-Παλαιά, μεταξύ των ετών 1956 και 1960, δηλαδή από τα μυκηναϊκά στρώματα στην "Τάφρο Ι" (στα βόρεια του λόφου), στην "Τάφρο ΙΙΙ" (το αποκαλούμενο "ανάκτορο") και στη γειτονική της "Στρωματογραφική Τομή". Οι πινακίδες παρουσιάστηκαν σε κοινό ειδικών στη Γραμμική Β κατά το 13ο Μυκηνολογικό Συνέδριο στο Παρίσι και έχουν ήδη δημοσιευθεί[13].

Συνοπτικά, το πρώτο θραύσμα προέρχεται από το μεσαίο τμήμα μιας φυλλόσχημης πινακίδας και είναι σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης (**εικ. 8**). Το δεύτερο θραύσμα ανήκει επίσης, κατά πάσα πιθανότητα, σε μία φυλλόσχημη πινακίδα, αλλά είναι σε κακή κατάσταση διατήρησης και δεν σώζει εγχάρακτα σημεία σε καμία από τις πλευρές του. Το κείμενο που σώζεται στο πρώτο θραύσμα διατάσσεται σε 4 γραμμές (**εικ. 9**). Η πρώτη γραμμή περιέχει την απόληξη μίας λέξης και την αρχή μιας δεύτερης, ενώ οι υπόλοιπες 3 γραμμές μαρτυρούν τις απολήξεις τριών λέξεων που λήγουν σε '-ja'.

Στην πρώτη γραμμή, το τέλος της λέξης -]so-ni-ja προτείνουμε να συμπληρωθεί ως a-ko-]so-ni-ja, πιθανώς ένα ουδέτερο πληθυντικού, δηλ. μαρτυρείται η λέξη "αξόνια", με την έννοια "μικροί άξονες". Η αρχή της δεύτερης λέξης a-pu-ko[μπορεί να συμπληρωθεί ως a-pu-ko[-wo-ko, δηλ. "αμπυξιουργός", με την έννοια "ένας [ή περισσότεροι] κατασκευαστές κεφαλόδεσμων [για άλογα ή κάτι άλλο]". Το προϊόν της εργασίας ενός a-pu-ko-wo-ko, ένας a-pu-ke (πρβλ. "άμπυξ", "κεφαλόδεσμος"), μαρτυρείται σε μία πινακίδα από το αρχείο της Πύλου, όπου οι "κεφαλόδεσμοι" που καταγράφονται προορίζονται για άλογα. Στη δεύτερη γραμμή, η προτεινόμενη μεταγραφή]ku-na-ja βρίσκει παράλληλο στο επίθετο ku-na-ja (πρβλ. "γύναια", "γυναικείο/γυναικεία"), το οποίο θα μπορούσε να είναι, είτε στον ενικό, είτε στον πληθυντικό. Το επίθετο μαρτυρείται μία φορά σε πινακίδα της Πύλου, όπου η ερμηνεία του παραπέμπει σε αντικείμενο "για χρήση από γυναίκες", ή ακόμη "διακοσμημένο με την εικόνα [ή εικόνες] γυναίκας [ή γυναικών]". Στην τρίτη και τέταρτη γραμμή, οι κατάληξεις]ti-ja και]-sa-ja απαντώνται σε πολυάριθμες λέξεις, και μπορεί να είναι θηλυκά ονόματα στον ενικό ή πληθυντικό, αρσενικά ονόματα στον ενικό, ή ουδέτερα ονόματα στον πληθυντικό.

Βασιζόμενοι στις αποσπασματικές λέξεις της πινακίδας, το κείμενο πιθανώς αναφέρεται σε μικρούς άξονες, σε έναν (ή περισσότερους) κατασκευαστές κεφαλόδεσμων και στη συνέχεια σε ουσιαστικά ή επίθετα.

12. Το πρώτο θραύσμα (VOL X 1-BE 48047) σε κιβώτιο με τη (γενική) ένδειξη "ΙΩΛΚΟΣ 1956-1960", το δεύτερο (VOL X 2-BE 48048) σε κιβώτιο που επιγραφόταν απλά "1960".

13. Skafida – Karnava – Olivier 2012.

Επιπρόσθετα, οι λέξεις, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δημιουργούν συνειρμούς παρουσίας και επενέργειας του θηλυκού στοιχείου.

Αυτές οι πινακίδες Γραμμικής Β είναι οι πρώτες που ανακαλύπτονται σε περιοχή του ελλαδικού χώρου βόρεια του ανακτορικού κέντρου της Θήβας, το οποίο θεωρούνταν μέχρι τώρα το βορειότερο μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο. Αποτελούν τα πρώτα τεκμήρια διοικητικών πρακτικών στη Θεσσαλία και με αυτές ο οικισμός στη θέση "Κάστρο-Παλαιά" αναδύεται ως αδιαμφισβήτητο διοικητικό κέντρο ενός άγνωστου, επί του παρόντος, σε έκταση μυκηναϊκού βασιλείου. Ήδη από τις πολυετείς έρευνες στο γειτονικό Διμήνι και τις τεκμηριωμένες δημοσιεύσεις τους είχε γίνει εμφανές ότι η Θεσσαλία δεν μπορεί να εντάσσεται σε κάποια υποθετική "περιφέρεια" του μυκηναϊκού κόσμου[14]. Τα θραύσματα των πινακίδων πιστοποιούν αναμφίβολα, την ύπαρξη διοικητικού αρχείου ή αρχείων, καθώς και την ύπαρξη μίας ενεργής και εγγράμματης διοικητικής αρχής που είχε ως έδρα της τον οικισμό των Παλαιών. Η σχέση και ο ρόλος του μυκηναϊκού οικισμού των Παλαιών και του εκτεταμένου νεκροταφείου του 1.600 στρεμμάτων, με τους ως τώρα γνωστούς σύγχρονούς του οικισμούς και νεκροταφεία στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, θα αποσαφηνιστούν με την πρόοδο της έρευνας και της μελέτης του υλικού (**εικ. 10**)[15].

Η αδυναμία για ακριβή χρονολόγησης αυτών των πινακίδων δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε πιο συγκεκριμένες υποθέσεις, εφόσον δεν γνωρίζουμε, σε ποιά χρονική περίοδο του μυκηναϊκού πολιτισμού αυτές εντάσσονται. Οι θέσεις εύρεσης, ωστόσο, πινακίδων Γραμμικής Β στον ελλαδικό χώρο ήταν μέχρι πρόσφατα ελάχιστες: η Πύλος (Μεσσηνία), οι Μυκήνες και η Τίρυνθα (Αργολίδα), η Θήβα (Βοιωτία), η Κνωσός και τα Χανιά (Κρήτη). Πέραν των πινακίδων του "Κάστρου-Παλαιών", πρόσφατα ευρήματα πινακίδων από τον Άγ. Βασίλειο (Λακωνία) και την Ίκλαινα (Μεσσηνία) αλλάζουν πλέον τον χάρτη εξάπλωσης της Γραμμικής Β και θέτουν τη συζήτηση για τη διοικητική και οικονομική οργάνωση του μυκηναϊκού κόσμου σε νέες βάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο ταξίδι μας προς την ανασκαφή της δεκαετίας του '50 επικεντρωθήκαμε στα εξής δύο ερωτήματα: με ποιο τρόπο απαντά στο σημερινό επιστημονικό προβληματισμό και διάλογο η μελέτη των παλαιών ανασκαφών, και ποιο είναι το μέλλον του ανασκαμμένου μυκηναϊκού συγκροτήματος που αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη του Δημήτρη Θεοχάρη;

Η σημασία της ενδελεχούς μελέτης και επανεξέτασης των ευρημάτων παλαιών ανασκαφών είναι, πιστεύουμε, εμφανής από τα ως τώρα αποτελέσματα της μελέτης που βρίσκεται σε εξέλιξη. Ο συνδυασμός της μελέτης "παραδοσιακών" αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως η κεραμεική, οι αρχιτεκτονικές δομές κλπ., με αυτή της μελέτης "νέων" δεδομένων, όπως π.χ. η αρχαιομεταλλουργία, με τη συνδρομή των γεωφυσικών, βιοαρχαιολογικών και αρχαιομετρικών εν γένει επιστημών, μας επιτρέπει, έως ένα βαθμό, να συμπληρώσουμε την αποσπασματική ανασκαφική εικόνα και μας δίνει τη δυνατότητα για μια πιο ολοκληρωμένη και ολιστική ερμηνεία του οικισμού. Είναι επιπλέον ενδιαφέρον να εντάσσει κανείς "παλιά" ανασκαφικά δεδομένα και παραμελημένα πορίσματα σε σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως η συζήτηση για τον οικονομικό, διοικητικό και πολιτικό χαρακτήρα των μυκηναϊκών ανακτόρων, ο οποίος είναι πολύ πιο σύνθετος σήμερα, από ότι πριν από 50 χρόνια.

Όσον αφορά στο δεύτερο σκέλος του προβληματισμού μας, τί πρέπει να γίνει με το ορατό τμήμα του μυκηναϊκού κτιριακού συγκροτήματος, η απάντησή μας είναι η ανάδειξή του και η ενσωμάτωσή του στο κοινωνικό γίγνεσθαι της πόλης του Βόλου, δεδομένου ότι συμβολίζει τη διαχρονική κοινωνική και ιστορική μνήμη των κατοίκων της για πέντε τουλάχιστον χιλιάδες χρόνια. Προς αυτόν τον σκοπό κινείται η μελέτη και προβλεπόμενη δημοσίευση των ευρημάτων, αλλά και προς αυτή την κατεύθυνση στοχεύει η μελέτη συντήρησης και ανάδειξης που εκπονείται.

14. Adrimi-Sismani 2007.

15. Όπως ο πρόσφατα ευρεθείς θολωτός τάφος στην περιοχή Αγ. Παρασκευή-Καζανάκι (Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006), που σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα ανήκει στο νεκροταφείο του μυκηναϊκού διοικητικού κέντρου στα Παλαιά..

ABSTRACT

THE LATE BRONZE AGE SITE AT «KASTRO-PALAIA» OF VOLOS: FROM THE EXCAVATIONS OF D.R. THEOCHARIS TO THE NEW RESULTS OF THE RECENT INTER-DISCIPLINARY INVESTIGATION

Evagelia Skafida, Artemis Karnava, Jean-Pierre Olivier, Thilo Rehren, Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Markos Vaxevanopoulos, Ioannis Maniatis, Georgia Tsartsidou, Iakovos Georgiou, Maria Tsigara

A five-year inter-disciplinary project was initiated in 2009, aiming at the study, re-evaluation and publication of the archaeological evidence from the excavations of D.R. Theocharis in 1956-1951 in the settlement of «Kastro-Palaia». The project focused on the Late Bronze Age remains of a diachronic archaeological site situated at the historical center of the modern city of Volos.

The paper reports on the project's targets, on the data from recent C14-dating, as well as the results of individual studies, such as that of the provenance of the structural components of the two-storey building, which Theocharis termed as a Mycenaean 'palace'. Additional studies include the measurement of the effect of seismic events on the building, the measurement of the magnetic receptibility of the different building phases, as well as the examination of phytolithic samples from lime-covered floors.

The results of the chemical analyses of the metallurgical slags from Bronze Age crucibles are also presented. The crucible fragments were detected among potsherds from Theocharis' excavations and enabled important analyses on the provenance of bronze alloys; these analyses shed new light on our knowledge of the use and trade of metals in the Bronze Age Aegean.

The presentation of this project incorporates two fragments of Linear B tablets, which constitute the first evidence of administrative practices in Thessaly; until their recovery, Thebes was the northest thus far Mycenaean palatial administrative center. The importance of these tablets is paramount, because they change the role of Thessaly in the Mycenaean world, which can no longer be considered as peripheral to the rest of the Mycenaean regions. They also have a fundamental historical value, because they testify to the existence of one or more archives, as well as the existence of a fully functional and literate administrative authority in «Kastro-Palaia». The site can now be termed as a Mycenaean administrative center, if not a palatial one.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adrimi-Sismani V., 2007. Mycenaean Northern Borders Revisited. New Evidence from Thessaly, σε M.L. Galaty & W.A. Parkinson (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces II*, Los Angeles, 159-177.

Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Σ., 2009. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι, *ΑΕΘΣΕ* 2, 133-149.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1909. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία. Γ΄) Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν. 1) Η θέσις και ιστορία της Ιωλκού. 3) Ιστορικοί τάφοι παρά την Πασπαλιάν Ιωλκού, *ΠΑΕ*, 155-162.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910. Α) Εν Ιωλκώ. 1) Τάφος ημικαμαρωτός Βυζαντιακός. Ναός Ιωλκίας Αρτέμιδος. 2) Βυζαντιακή εκκλησία επί αρχαϊκού οικοδομήματος, *ΠΑΕ*, 168-172.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911. Στ΄) Εν Ιωλκώ. Μέγα αρχαϊκόν και ιστορικών χρόνων νεκροταφείον, *ΠΑΕ*, 303-305.

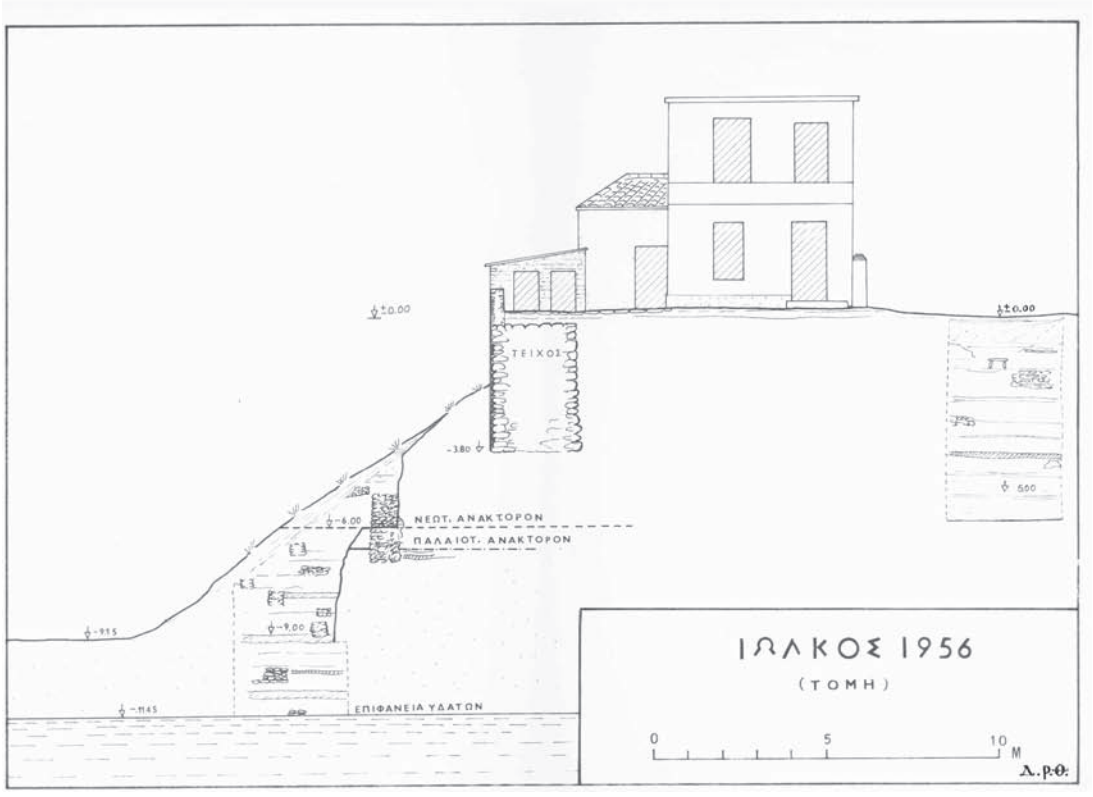
Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915. 1914-Θεσσαλία. β΄) Εν Ιωλκώ. Τάφος θολωτός της αρχαϊκής περιόδου, *ΠΑΕ*, 157-159.

Δεϊλάκη Ε., 1973-1974. Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου. 1973-1974. Ανασκαφικές Έρευνες. Περιοχή Ιωλκού (Παλιά Βόλου), Οδός Αγίων Θεοδώρων, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 546-547.

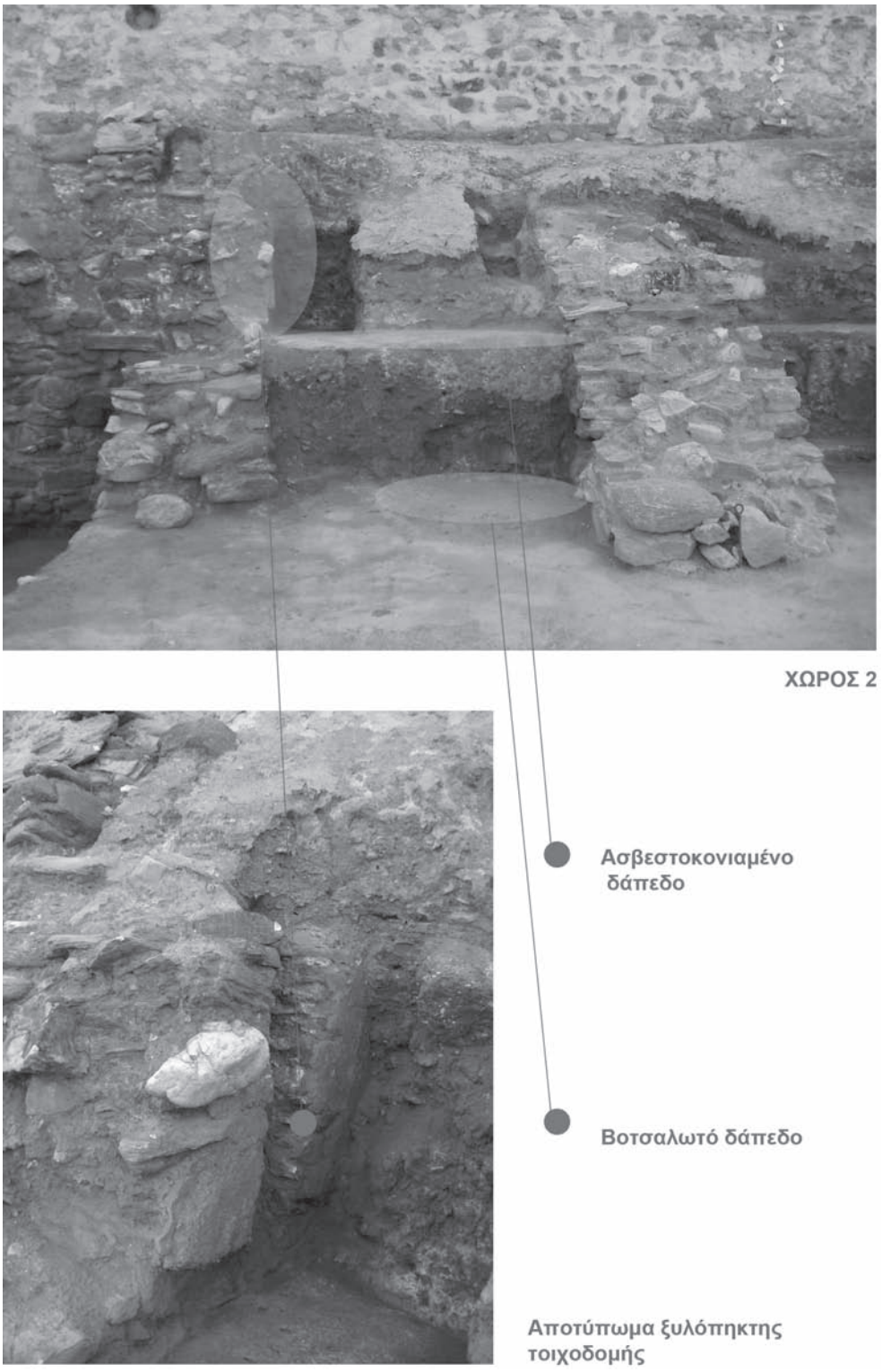
Di Napoli V., 2012. Corrispondenza da Atene. 1240 sacchi di ceramica…, *Archeo* 331, 28-29.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956a. Ιωλκός (Βόλος), *Έργον*, 43-50.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956β. 11. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 119-130.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1957α. 7. Ιωλκός, *Έργον*, 31-36.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1957β. 7. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 54-69.
Θεοχάρης Δ.Ρ. – Θεοχάρη Μ., 1970. Εκ του νεκροταφείου της Ιωλκού, *ΑΑΑ* 3, 198-203.
Hatzipetros A. – Vaxevanopoulos M. – Skafida E. – Karnava A., υπό επεξεργασία. Palaeoseismological study of the site of Kastro-Palaia in Volos (Thessaly, Central Greece).
Κουρουνιώτης Κ., 1906. Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλω, *ΑΕ*, 211-240.
Μαλακασιώτη Ζ., 1988. ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Βόλος. Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Μαγνησίας, Βόλος (συνοικία Παλιά). Οδός Βελισσαρίου 38 (Οικόπεδο Αγγ. Κοκότσικα), *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 239-241.
Mountjoy P.A., 1990. Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85, 245-270.
Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2003. Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ στο Κάστρο του Βόλου, στο *ΠΜΚ* 2, 253-262.
Rédaction (la), 1921. Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique, *BCH* 45, 487-568.
Rehren T.H.H. – Asderaki E. – Skafida E. – Karnava A., υπό έκδοση. Mycenaean crucible fragments from the site of Kastro-Palaia on the bay of Volos in Thessaly -a contradiction of form and function?, *Journal of Historical Metallurgy*.
Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
Skafida E. – Karnava A. – Olivier J.-P., 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos, στο P. Carlier – Ch. de Lamberterie – M. Egetmeyer – N. Guilleux – Fr. Rougemont – J. Zurbach (επιμ.), *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 septembre 2010, Biblioteca di "Pasiphae"* X, Pisa-Roma, 55-73.
Stamatopoulou M., 2011. Archaeology in Greece 2010-2011. Thessaly (Archaic to Roman), *AR*, 73-84.
Theochares D.R., 1958. Iolkos. Whence sailed the Argonauts, *Archaeology* 11, 13-18.
Τσούντας Χ., 1900. Εργασίαι εν Βόλω, *ΠΑΕ*, 72-73.
Τσούντας Χ., 1901. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 41-42.
Τσούντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
Vaxevanopoulos M. – Melfos V. – Skafida E. – Karnava A., υπό έκδοση. Determining material sources for the building constructions through microscopic study and the use of isotopic analysis in the site of Kastro-Palaia in Volos (Thessaly, Central Greece), στο *Proceedings of the 39th International Symposium on Archaeometry in Leuven, Belgium, 28 May-01 June 2012*.
Wace A.J.B., 1921. Archaeology in Greece, 1919-21, *JHS* 41, 260-276.

Το κάστρο του Βόλου κατά το 19ο αι.

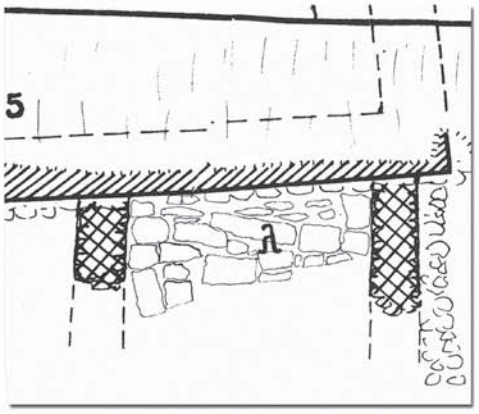
Εικ. 1. Χαρακτικό με τον λόφο του Κάστρου-Παλαιών κατά τον 19ο αι. και σχεδιαστική τομή των «τάφρων» των ανασκαφών Δ. και Μ. Θεοχάρη (Σχέδιο Δ. Θεοχάρης, 1956, Αρχείο Θεοχάρη-ΙΓ' ΕΠΚΑ).

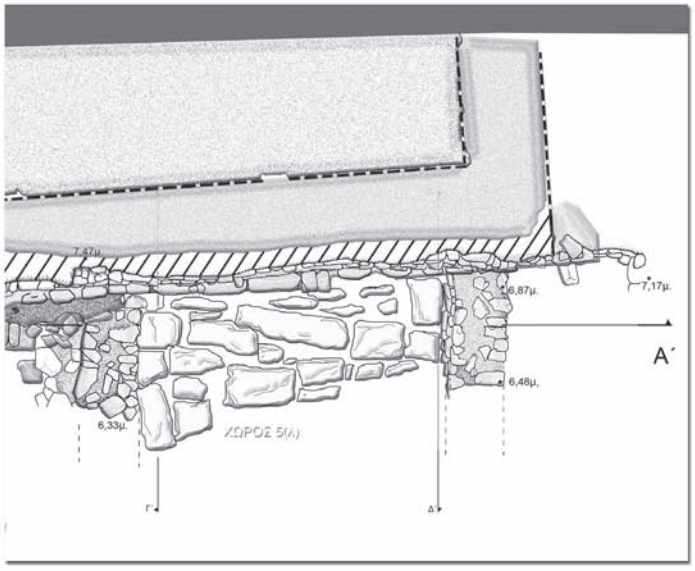
Εικ. 2. «Τάφρος ΙΙΙ» ανασκαφών Δ. και Μ. Θεοχάρη, απόψεις χώρου 2 μετά από τους καθαρισμούς.

ΔΑΠΕΔΟ ΧΩΡΟΥ 5 (ΛΟΥΤΡΟ), 1956

ΚΑΤΟΨΗ ΧΩΡΟΥ 5, 1956
ΣΧΕΔΙΟ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ

ΚΑΤΟΨΗ ΧΩΡΟΥ 5, 2013
ΜΕ ΕΝΣΩΜΑΤΩΜΕΝΗ ΤΗΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΟΥ 1956

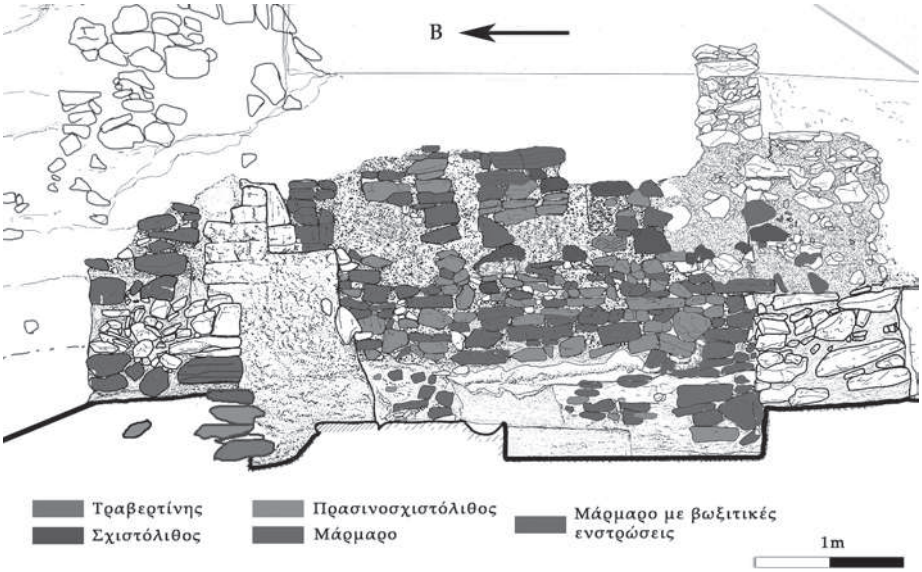

ΚΑΤΟΨΗ ΧΩΡΟΥ 5, 1956
ΣΚΑΡΙΦΗΜΑ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ

Εικ. 3. Σύγχρονη σχεδιαστική αποτύπωση «Τάφρου ΙΙΙ» ανασκαφών Δ. και Μ. Θεοχάρη, με ενσωματωμένες πληροφορίες από το αρχείο Θεοχάρη (Σχέδιο Σ. Παπαμαργαρίτη-ΙΓ' ΕΠΚΑ).

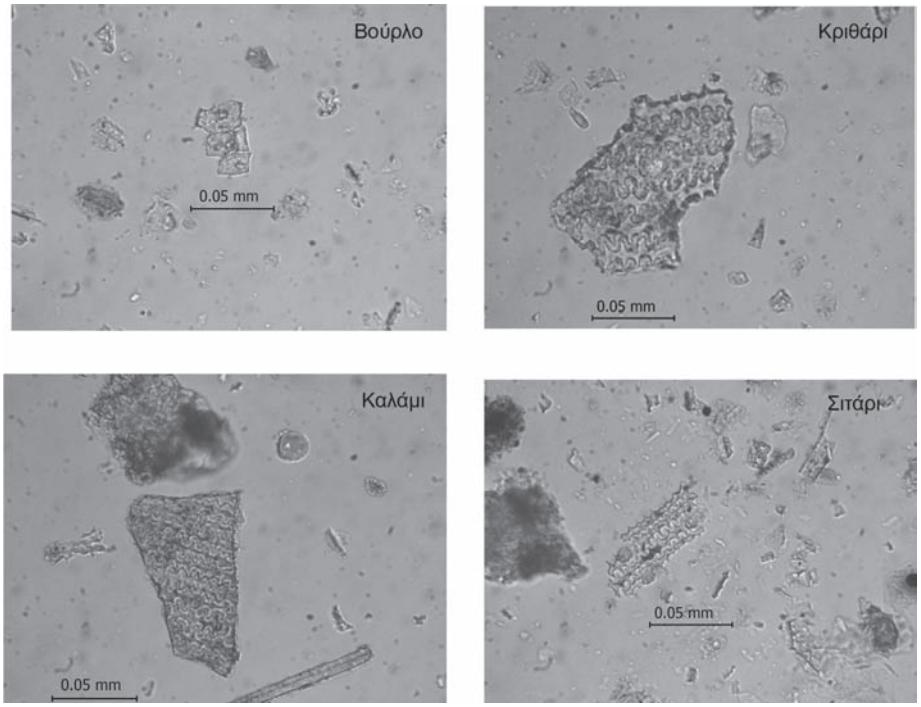
Εικ. 4. Σκαρίφημα στρωματογραφικής αλληλουχίας επί του λόφου του Κάστρου-Παλαιών, η οποία διαπιστώθηκε κατά τις ανασκαφές Δ. και Μ. Θεοχάρη. Στα Πρωτοελλαδικά στρώματα έχει ενσωματωθεί σχεδιαστικά χωνευτήρι, τμήμα του οποίου σώζεται και έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης (Σχέδιο Δ. Θεοχάρης, 1956, Αρχείο Θεοχάρη-ΙΓ' ΕΠΚΑ).

Εικ. 5. Σύγχρονη σχεδιαστική αποτύπωση «Τάφρου ΙΙΙ» ανασκαφών Δ. και Μ. Θεοχάρη, όψη τοίχου του «ανακτόρου» με επιχρωματισμένους κατά είδος λίθους (Σχέδιο Σ. Παπαμαργαρίτη-ΙΓ' ΕΠΚΑ).

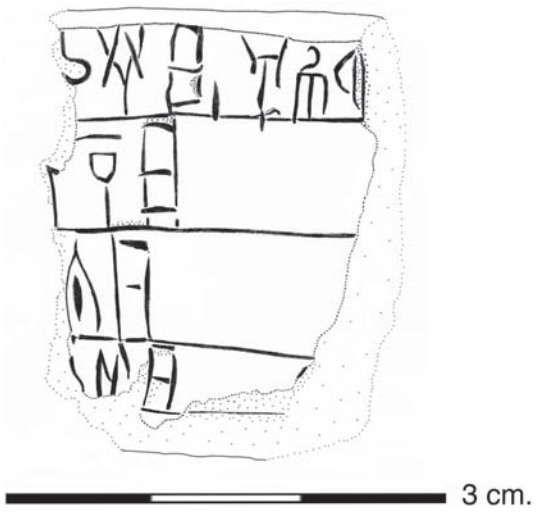
Εικ. 6. Μελέτη ενδεχόμενης επίδρασης σεισμικών γεγονότων επί του "ανακτόρου" της "Τάφρου ΙΙΙ" που διεξάγεται από τους Α. Χατζηπέτρο και Μ. Βαξεβανόπουλο.

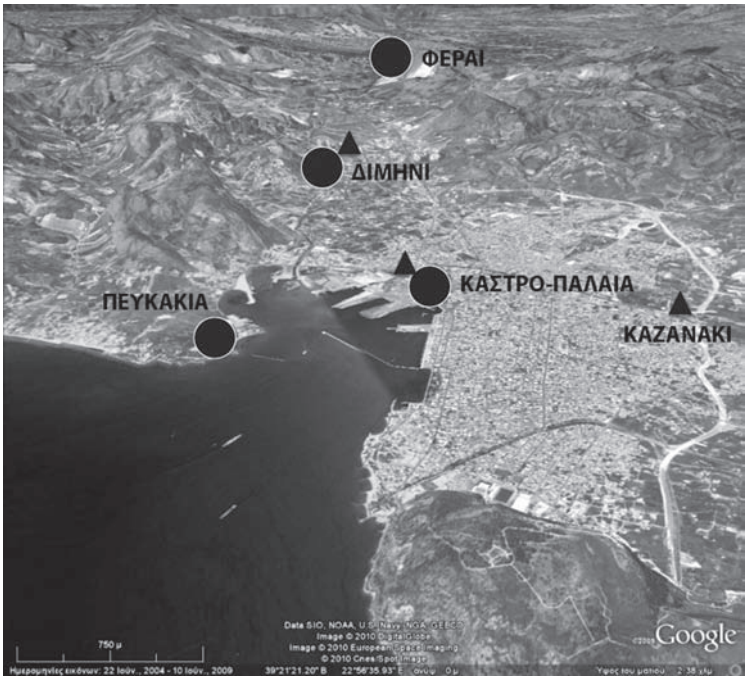
Εικ. 7. Τομές φυτολίθων (φωτ. Γ. Τσαρτσίδου).

Εικ. 8. Πινακίδα Γραμμικής Β, VOL X 1 (BE48047) (Φωτογραφία Ά. Καρναβά).

Εικ. 9. Πινακίδα Γραμμικής Β, VOL X 1 (BE48047) (Σχέδιο Ά. Καρναβά).

Εικ. 10. Ο μυχός του Παγασητικού κόλπου, όπου σημειώνονται οι οικισμοί (κυκλική σήμανση) και οι θέσεις θολωτών τάφων (τριγωνική σήμανση) της μυκηναϊκής εποχής.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΤΑΦΩΝ ΣΤΟ ΜΑΚΡΥΧΩΡΙ

Γεώργιος Τουφεξής, Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου,
Θωμάς Παπαντώνης, Ουρανία Εξάρχου

Το φθινόπωρο του 2009 κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή των πλευρικών διοδίων Μακρυχωρίου και στο πλαίσιο της κατασκευής της Ν.Ε.Ο Αθηνών-Θεσσαλονίκης, ανασκάφηκαν επτά μυκηναϊκοί τάφοι. Οι τάφοι ανήκουν στον παρακείμενο ανασκαμμένο αρχαίο οικισμό, ο οποίος κατοικήθηκε κατά τη Νεολιθική εποχή, την Εποχή του Χαλκού και κατά την Ελληνιστική περίοδο[1]. Ο προϊστορικός οικισμός βρίσκεται σε απόσταση 18 χλμ. Β της Λάρισας και Α της σημερινής κωμόπολης Μακρυχώρι, λίγο πριν την δυτική είσοδο στα Στενά των Τεμπών (**εικ. 1**). Οι τάφοι βρέθηκαν σε επίπεδη περιοχή αμέσως Δ του αρχαίου οικισμού και είχαν αραιή διάταξη στο χώρο.

ΤΑΦΟΣ 1 (εικ. 2)

Λακκοειδής, καλυμμένος με τρεις επιμήκεις, ακατέργαστες, σχιστολιθικές πλάκες. Διαστάσεις λάκκου: 1,20 × 0,55 μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου, σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Α. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, ένα χάλκινο δαχτυλίδι, τέσσερις σφαιρικές χάντρες από υαλόμαζα και 42 χάντρες από σάρδιο, οι οποίες αποτελούσαν πιθανόν ένα περιδέραιο. Πρόκειται για μικρές σφαιρικές χάντρες, οι δύο από τις οποίες είναι αμυγδαλόσχημες και μία σφαιρική πεπιεσμένη με κάθετες αυλακώσεις (**εικ. 3**)[2].

Κάτω από τα σκελετικά κατάλοιπα και στο εσωτερικό ενός ρηχού λάκκου, διαστάσεων 0,40 × 0,50 μ., εντοπίστηκε ανακομιδή παλαιότερης ταφής, από την οποία σώζονταν ελάχιστα υπολείμματα οστών και μια ακόσμητη, στιλβωμένη, μόνωτη πρόχους, ελλιπής κατά τη λαβή, με κυρτή βάση. Το σχήμα διαφέρει από το αντίστοιχο γραπτό FS 87 και ακολουθεί την κεραμική παράδοση των αγγείων της Μέσης εποχής του Χαλκού.

Χρονολόγηση: Η πρόχους χρονολογεί την ανακομιδή, πιθανότατα, στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο. Η τελική ταφή, θα πρέπει να χρονολογηθεί το νωρίτερο στην ίδια περίοδο, αλλά πιστεύουμε ότι δεν απέχει πολύ από αυτή τη χρονολόγηση.

ΤΑΦΟΣ 2 (εικ. 4)

Λακκοειδής, καλυμμένος με τέσσερις επιμήκεις, ακατέργαστες σχιστολιθικές πλάκες. Διαστάσεις του λάκκου: 1,25 × 0,65 μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Ο τάφος βρέθηκε περίπου 15 μ. Ν του Τάφου 1. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ και στραμμένο προς Β.

Στο ύψος του κρανίου, εντοπίστηκε τμήμα ενός αρτόσχημου αλάβαστρου FS 83[3], με κοντό λαιμό, μικρό προεξέχον χείλος και οριζόντια κυκλικής διατομής λαβή και κυρτή βάση. Το αγγείο καλύπτεται από υπόλευ-

1. Γ. Τουφεξής *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά,* 540-542. Τουφεξής 2006.

2. Πρβλ. παρόμοιες χάντρες από το νεκροταφείο των Αηδονιών: Δημακοπούλου 1998, 64, εικ. 49.

3.Για σχήμα βλ. Mountjoy 1999, 829, αρ. 13-24, εικ. 332 (Παλιά Βόλου, Μπουνάρμπασι, Γεντίκι, Τσιαμπασλάρ, Αχίλλειο και Χασάμπαλι).

κο επίχρισμα και βαφή κόκκινη, που έχουν σε μεγάλο βαθμό απολεπιστεί. Ωστόσο, το χρώμα διασώζεται στο λαιμό και τη λαβή, που είναι ολόβαφοι.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1.

ΤΑΦΟΣ 3 (εικ. 5)

Λακκοειδής, καλυμμένος από δύο επιμήκεις, ακατέργαστες σχιστολιθικές πλάκες, στην ένωση των οποίων τοποθετήθηκαν ακανόνιστοι πλακαροί λίθοι, προφανώς για καλύτερη στεγανοποίηση του τάφου. Διαστάσεις (εσωτ.): 1,60 × 0,70 μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Ο τάφος βρέθηκε σε απόσταση περίπου 20 μ. ανατολικά του Τάφου 2. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου, σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Δ, κτερισμένη με ένα ακέραιο αρτόσχημο αλάβαστρο FS 83, με κοντό λαιμό, έξω νεύον χείλος, τρεις οριζόντιες λαβές και βάση κυρτή. Διακόσμηση στη ζώνη των λαβών με σπείρα με αναδιπλούμενο στέλεχος FM 49 και ομόκεντρους κύκλους στη βάση.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ1.

ΤΑΦΟΣ 4 (εικ. 6)

Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από μονολιθικές, ακατέργαστες σχιστολιθικές πλάκες στις πλάγιες πλευρές και στην κάλυψη. Βρέθηκε περίπου 10 μ. ΝΔ του Τάφου 3. Διαστάσεις (εσωτ.): 1,50 × 0,58 μ. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου, σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Α. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται:

Άβαφος, ακόσμητος πιθαμφορίσκος, κωνικού σχήματος[4], με πολύ χαμηλό και ευρύ λαιμό, έξω νεύον χείλος, τρεις κάθετες, ταινιωτές λαβές και επίπεδη βάση. Η επιφάνεια του αγγείου είναι στιλβωμένη σύμφωνα με την κεραμική παράδοση της ΜΕΧ.

Σφαιρική πιεσμένη πρόχους FS 87, η οποία φέρει υπόλευκο επίχρισμα και ίχνη καστανοκόκκινης διακόσμησης, από την οποία διακρίνονται οι ταινίες που ορίζουν τη γραπτή ζώνη.

Δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, τρεις οστέινες χάντρες και ένα χάλκινο δαχτυλίδι στο αριστερό χέρι.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ1.

ΤΑΦΟΣ 5 (εικ. 7)

Λακκοειδής, διαστάσεων 1,80 × 1,25 μ. και καλυπτόταν με τρεις επιμήκεις, σχιστολιθικές πλάκες. Βρέθηκε σε απόσταση περίπου 8 μ. ΒΔ του Τάφου 2. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Α.

Κοντά στα γόνατα του νεκρού, βρέθηκαν δύο αλάβαστρα. Το πρώτο είναι αρτόσχημο πλησιέστερο προς το FS 85[5], με χαμηλό λαιμό, χείλος έξω νεύον, τρεις οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές και επίπεδη βάση. Το αγγείο είναι ολόβαφο, με σκούρα καστανή βαφή. Από το δεύτερο αλάβαστρο που είναι πολύ διαβρωμένο και απολεπισμένο, σώζεται μόνο το σώμα, χωρίς το λαιμό και τις λαβές.

Κάτω ακριβώς από τον αριστερό αγκώνα, βρέθηκαν δύο πήλινα αμφικωνικά κουμπιά, ενώ ανάμεσα στις φάλαγγες των χεριών, εντοπίστηκαν τμήματα χάλκινου δαχτυλιδιού.

Χρονολόγηση:ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ

4. Για σχήμα βλ. Mountjoy 1999, 835, αρ. 48, εικ. 335.

5. Για σχήμα βλ. Mountjoy 1999, 840, αρ. 66-70, εικ. 338.

ΤΑΦΟΣ 6 (εικ. 8)

Κτιστός, πιθανόν, ορθογώνιος. Το βόρειο και δυτικό τμήμα του είχε υποστεί σημαντική ζημιά, από τη χρήση του εκσκαπτικού μηχανήματος. Το ανατολικό τοίχωμά του, σώθηκε σε καλύτερη κατάσταση – σε μήκος 3,60 μ., πλάτος 0,45 μ. και ύψος 0,90 μ. Από το βόρειο τοίχωμα, σώθηκε μόνο μια μεγάλη πλακαρή πέτρα στο ύψος του πυθμένα του τάφου, διαστάσεων 0,70 × 0,45 μ., ενώ το δυτικό τοίχωμα έχει καταστραφεί ολοσχερώς. Στο νότιο τμήμα του τάφου, σώθηκε τμήμα, ενός μικρού δρόμου, με εσωτερικό πλάτος περίπου 0,60 μ. και σωζ. μήκος περίπου 1,20 μ. Ο τάφος βρέθηκε σε απόσταση περίπου 7 μ. Β του Τάφου 2 και 3 μ. ΝΑ του Τάφου 1.

Ο τάφος περιείχε συνολικά εννέα ανακομιδές και μία ταφή. Η τελική ταφή εντοπίστηκε παράλληλα και σε επαφή με το ανατολικό τοίχωμα του τάφου και ήταν αρκετά διαταραγμένη. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Μία λίθινη πλάκα διαχώριζε τις ανακομιδές σε δύο στρώσεις. Οι πρώτες πέντε ανακομιδές βρέθηκαν 0,06 μ. βαθύτερα από την ταφή, τοποθετημένες περιμετρικά και παράλληλα με τα τοιχώματα του τάφου, ενώ οι παλαιότερες τέσσερις βρέθηκαν στο κέντρο του τάφου και κατά 0,15 μ. βαθύτερα από την ταφή. Ανάμεσα στις ανακομιδές υπήρχαν ίχνη καύσης.

Στο εσωτερικό του τάφου, βρέθηκαν αρκετά κτερίσματα, τα οποία λόγω της έντονης διαταραχής από τις πολλαπλές ταφές, δεν μπορούν να συσχετιστούν με ασφάλεια με συγκεκριμένα σκελετικά κατάλοιπα:

Τμήματα από δύο άωτα σφαιρικά πιθάρια FS 77[6], με κοντό στενό λαιμό και επίπεδη βάση. Βαφή κόκκινη, απολεπισμένη στο σώμα. Διακρίνεται ταινιωτή διακόσμηση κάτω από το λαιμό, ενώ το χείλος και ο λαιμός είναι ολόβαφοι.

Τμήματα από δύο ολόβαφες κύλικες FS 264[7], με ταινιωτές λαβές στο ύψος του χείλους.

Ένας τρίωτος αμφορίσκος[8], ο οποίος στη ζώνη των λαβών φέρει διακόσμηση με τρίγλυφα με κάθετη κυματιστή γραμμή στο κέντρο FM 75 και εκατέρωθεν αντιθετικές σπείρες FM 50.

Τέσσερα κυλινδρικά αλάβαστρα[9]. Το πρώτο FS 94, είναι ακέραιο, με κοντό λαιμό και επικλινή ώμο, τρεις οριζόντιες κυλινδρικής τομής λαβές και κυρτή βάση. Ο λαιμός και οι λαβές είναι ολόβαφοι, το σώμα ταινιωτό και η στενή γραπτή ζώνη κοσμείται με δικτυωτό κόσμημα FM 57. Στη βάση ομόκεντροι κύκλοι. Στο δεύτερο, FS 94, η γραπτή ζώνη διακοσμείται με δικτυωτό FM 57[10], και στη βάση φέρει ομόκεντρους κύκλους. Το τρίτο αλάβαστρο έχει κοίλο, ταινιωτό σώμα, λαιμό και χείλος ολόβαφα, και η γραπτή ζώνη διακοσμείται με αμείβοντες FM 58. Το τέταρτο αλάβαστρο είναι τεφρό και σώζεται αποσπασματικά.

Μία βάση ποδιού κύλικας, επαναχρησιμοποιήθηκε ως πώμα αγγείου. Στα υπόλοιπα κτερίσματα περιλαμβάνονται πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια και λίθινοι κώνοι, ένα τμήμα πυριτόλιθου και μία χάντρα από σάρδιο.

Χρονολόγηση:ΥΕ ΙΙΙΑ1 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη.

ΤΑΦΟΣ 7 (εικ. 9)

Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από μονολιθικές, ακατέργαστες σχιστολιθικές πλάκες, στις πλάγιες πλευρές και στην κάλυψη, με διαστάσεις 1,80 × 0,90μ. στην κάλυψη και 1,55 × 0,60 μ. στο εσωτερικό του. Βρέθηκε σε απόσταση περίπου 15 μ. Ν του Τάφου 6. Προσανατολισμός Α-Δ. Περιείχε μία ταφή ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Α, κτερισμένη με ένα αρτόσχημο αλάβαστρο FS 83, διακοσμημένο με σπείρα με διπλό αναδιπλούμενο στέλεχος FM 49 και μια ακέραιη σφαιρική πιεσμένη πρόχου FS 87, με λαιμό και χείλος ολόβαφα, ταινίες, κυματιστή γραμμή FM 53 στη ζώνη των λαβών και ομόκεντρους κύκλους στον πυθμένα.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ1.

6. Για σχήμα βλ. Mountjoy 1999, 837, αρ. 51-53, εικ. 336.

7. Για σχήμα βλ. Θεοχάρη 1962, αρ. 24, εικ. 10.

8. Το αγγείο, συνδυάζει στοιχεία των αμφορίσκων FS 59 ως προς το σχήμα και FS 61 ως προς τον αριθμό των λαβών. Το σχήμα εμφανίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη. Βλ. Mountjoy 1994, 144, εικ. 168. Mountjoy 1999, 849-851, αρ. 112-114, εικ. 344.

9. Για σχήμα βλ. Mountjoy 1999, 845-847, αρ. 95-99, εικ. 341.

10. Πρβλ. Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, 140, πίν. 43δ. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 29, 1973-1974, *Χρονικά*, 574, πίν. 383β. Mountjoy 1999, 847, αρ. 97, εικ. 341 (Σουφλί Μαγούλα). Χατζηαγγελάκης 2008, 20 (Αστρίτσα).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ανασκαφικά δεδομένα από το νεκροταφείο του Μακρυχωρίου, οδηγούν στις ακόλουθες προκαταρκτικές παρατηρήσεις, καθόσον επίκειται η συστηματική μελέτη του υλικού του νεκροταφείου και του οικισμού:

Στην κεντρική Θεσσαλία και ειδικότερα στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα είναι η πρώτη φορά που έχει επισημανθεί και ανασκάπτεται μυκηναϊκός οικισμός και το νεκροταφείο του. Τάφοι έχουν ανασκαφεί και εντός του οικισμού[11], αλλά το στοιχείο αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο της επικείμενης μελέτης και για το λόγο αυτό δεν προχωρούμε σε ερμηνεία του, προς το παρόν.

Όσον αφορά τα ταφικά έθιμα, στο νεκροταφείο του μυκηναϊκού οικισμού του Μακρυχωρίου, απαντώνται τρεις τύποι τάφων, κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς για να δεχθούν μεμονωμένες ταφές και ένας κτιστός με πολλαπλές ταφές. Ο προσανατολισμός τους ακολουθεί κατά κανόνα τον άξονα Α-Δ. Η θέση ταφής ωστόσο ποικίλλει, καθόσον παρατηρήθηκε ότι το κρανίο στην πλειοψηφία των τάφων που περιείχαν μία ταφή, ήταν τοποθετημένο στα ανατολικά (Τ.1, 4, 5, 7) αλλά σε δύο περιπτώσεις ήταν τοποθετημένο στα δυτικά (Τ.2, 3). Με εξαίρεση την ταφή στον κτιστό Τάφο 6, που βρέθηκε σε ύπτια θέση, σε όλες τις περιπτώσεις, ο νεκρός τοποθετείται σε συνεσταλμένη στάση. Η διαφορά στον τρόπο ταφής που σημαίνεται με την αλλαγή στάσης, πιθανότατα υποδεικνύει την αλλαγή των ταφικών εθίμων που συντελέστηκε κατά το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από την αρχική (ΥΕ ΙΙΙΑ1) ως την τελική χρήση του τάφου.

Οι ταφές συνοδεύονται από τουλάχιστον ένα αγγείο και κατά περίπτωση υπάρχουν είτε περισσότερα αγγεία είτε και μικρά ευρήματα όπως πήλινα αμφικωνικά κουμπιά και λίθινοι κώνοι, πιθανότατα εξαρτήματα της ενδυμασίας, καθώς και κοσμήματα, όπως χάλκινα δαχτυλίδια απλοί κρίκοι, και περιδέραια. Το είδος και η ποικιλία των ευρημάτων, δε διαφέρει από ταφές της ίδιας εποχής σε άλλες θέσεις της Θεσσαλίας, είτε πρόκειται για απλούς κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους[12], είτε για θολωτούς[13], είτε για θαλαμοειδείς τάφους[14].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κτιστός Τάφος 6. Αν και σώθηκε σε αποσπασματική κατάσταση, πιθανολογούμε ότι ανήκει στον τύπο του κτιστού κιβωτιόσχημου και όχι στον τύπο του κτιστού θαλαμοειδούς τάφου, καθόσον δεν υπάρχουν τα δύο καθοριστικά στοιχεία για την κατάταξή του στους θαλαμοειδείς, δηλαδή η τετράγωνη κάτοψη και η ανωδομή κατά το εκφορικό σύστημα στέγασης[15]. Παρόμοιοι κτιστοί τάφοι έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Αντώνιο Φαρσάλων[16], στο Αερινό Μαγνησίας[17], ενώ αναφέρονται επίσης από τα Πευκάκια[18], και τα Φάρσαλα[19].

Η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό των τάφων παραπέμπει στην τοπική θεσσαλική παράδοση, καθώς η κεραμική στο σύνολό της φαίνεται ότι προέρχεται από τοπικά εργαστήρια. Ο πηλός των περισσοτέρων αγγείων είναι πορτοκαλέρυθρος, ενώ η επιφάνεια των διακοσμημένων αγγείων καλύπτεται με υπόλευκο επίχρισμα, το οποίο απολεπίζεται πολύ εύκολα και δεν έχει την σκληρότητα και την στιλπνότητα των εισηγμένων αγγείων που συναντούμε στις παραλιακές θέσεις του Παγασητικού, τα Πευκάκια, το Κάστρο (Παλιά) και το Διμήνι. Επιπλέον η βαφή είναι εξίτηλη[20].

Το πιο δημοφιλές σχήμα στους τάφους του Μακρυχωρίου, είναι το αλάβαστρο, καθώς από τα δέκα εννέα συνολικά αγγεία, τα εννέα ανήκαν σε αυτό το σχήμα. Η προτίμηση σε αυτό το σχήμα, παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις μυκηναϊκών νεκροταφείων της Θεσσαλίας[21]. Τα υπόλοιπα σχήματα – ο πιθαμφορέας, το άωτο σφαιρικό πιθάριο και η κύλικα – είναι επίσης συνηθισμένα στις ταφές της ΥΕΧ από τον θεσσαλικό χώρο και με την ίδια σχετικά συχνότητα.

11. Βλ. σημ.1.
12. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1985, 1998.
13. Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2006.
14. Μαλακασιώτη 1992.
15. Müller 1999, 225. Papadimitriou 2000.
16. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, 253-254, πίν. 245.
17. Αραχωβίτη 2000, 367, σχ. 11-12, εικ. 18.
18. Wolters1889, 262-267.
19. Βερδελής 1952, 191-192.
20. Mountjoy 1999, 823, Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 2000, 2006.
21. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1985, 1998.

Τα μοτίβα που αναγνωρίστηκαν είναι η σπείρα με το κυματιστό στέλεχος FM 49, το δικτυωτό πλέγμα FM 57, η κυματιστή γραμμή FM 53, οι αμείβοντες FM 58 και τα τρίγλυφα με τις αντιθετικές σπείρες FM 50.

Τα λοιπά κτερίσματα, είναι εξαρτήματα της ενδυμασίας, πήλινα και λίθινα κουμπιά, και κοσμήματα-περιδέραια και χάλκινα δαχτυλίδια, τα οποία υποδηλώνουν ότι οι συγκεκριμένοι νεκροί κατείχαν ενδεχομένως μια ξεχωριστή θέση στην κοινωνική ιεραρχία.

Ο μυκηναϊκός οικισμός του Μακρυχωρίου, βρίσκεται στο δρόμο του φυσικού περάσματος από το κέντρο της θεσσαλικής πεδιάδας διαμέσου των Τεμπών, προς τη βόρεια Ελλάδα[22]. Ο οικισμός είναι χτισμένος σε μαγούλα της νεολιθικής και πιθανόν της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, καθώς και σε πεδινή έκταση βόρεια αυτής και φαίνεται να είχε αγροτικό-κτηνοτροφικό χαρακτήρα. Η χωροοργάνωσή του βρίσκει παράλληλα σε άλλους σύγχρονούς του οικισμούς της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας όπως το Διμήνι, τα Πευκάκια, οι Φερές, η Δήμητρα, το πλησιέστερο προς αυτόν, Μπουνάρμπασι.

Η κατοίκηση στον οικισμό εντάσσεται στο πλαίσιο της διάδοσης του μυκηναϊκού πολιτισμού πριν από την φάση ανάπτυξης των ανακτορικών κέντρων, ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΑ1 και συνεχίστηκε ως την ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη. Η μελέτη του υλικού του οικισμού θα αποδείξει αν ο οικισμός θα περιληφθεί σε αυτούς οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν κατά την κρίσιμη ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώιμη περίοδο, όπως συμβαίνει στην πλειονότητα των μυκηναϊκών οικισμών αυτής της περιόδου.

Ο μυκηναϊκός οικισμός του Μακρυχωρίου, εντάσσεται σε ένα ευρύ δίκτυο μυκηναϊκών θέσεων στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα. Σε απόσταση περίπου 4,5 χλμ. προς ΝΑ του μυκηναϊκού οικισμού του Μακρυχωρίου, βρίσκεται η θέση Μπουνάρμπασι[23], η οποία αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές θέσεις της περιόδου στην ανατολική Θεσσαλία και σχετίστηκε με τους θολωτούς τάφους που βρέθηκαν στη Σπηλιά της Όσσας[24]. Σε απόσταση περίπου 6 χλμ. Β-ΒΔ του Μακρυχωρίου, πριν από τη δυτική έξοδο των Στενών των Τεμπών, βρίσκεται ο λόφος Μπεσίκ-Τεπέ[25], όπου αναφέρεται η εύρεση μυκηναϊκών αγγείων καθώς και ενός μυκηναϊκού κιβωτιόσχημου και ενός θολωτού τάφου[26]. Στη μαγούλα Ραχμάνι, που βρίσκεται σε απόσταση 4,5 χλμ. Ν του Μακρυχωρίου, βρέθηκε, επίσης, μυκηναϊκή κεραμική[27], καθώς και ένας μικρός πιθανόν θολωτός τάφος, ο οποίος περιείχε δύο σκελετούς, με ευρήματα της μυκηναϊκής εποχής[28]. Λίγο νοτιότερα, στην περιοχή της Αμφιθέας, εκτός από το γνωστό μυκηναϊκό οικισμό στη θέση Τας Μάντρα[29], εντοπίστηκαν πρόσφατα σε σωστικές ανασκαφικές εργασίες της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ, δύο νέες θέσεις με μυκηναϊκά οικιστικά κατάλοιπα. Στην ευρύτερη περιοχή Β της Λάρισας, έχουν επισημανθεί μυκηναϊκοί οικισμοί, στη μαγούλα Καραγάτς, στο Ομορφοχώρι[30], στη Σουφλί Μαγούλα[31], καθώς και ένας θαλαμωτός τάφος με έξι σκελετούς και αγγεία που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο[32]. Επίσης, στο βραχώδες όρος Μόψιο (Χασάμπαλι) Α της Λάρισας και σε απόσταση περίπου 11 χλμ. Ν του Μακρυχωρίου, η κατοίκηση ήταν ιδιαίτερα πυκνή σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού[33].

22. Για συζήτηση σχετικά με τις συνθήκες μεταφοράς και υιοθεσίας των μυκηναϊκών πολιτισμικών μορφών στη λεγόμενη περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου βλ. Ανδρέου 2003.

23. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 262. Feuer 1983, 103-104. Γαλλής 1992, 174-175.

24. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 24, 1969, *Χρονικά*, 223. Feuer 1983, 104.

25. Feuer 1983, 109, 112. Γαλλής 1992, 110-111.

26. Αρβανιτόπουλος 1910β, 249-251. Wace – Thompson 1912, 207.

27. Wace – Thompson 1912, 35-36. Λίγα μυκηναϊκά όστρακα βρέθηκαν, επίσης, και σε ανώτερα διαταραγμένα στρώματα της μαγούλας κατά την ανασκαφή της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ στη μαγούλα κατά το 1997: Τουφεξής – Καραπάνου – Μαγκαφά 2000, 106.

28. Wace – Thompson 1912, 40-41. Feuer 1983, 102.

29. Γαλλής 1992, 141.

30. Αρβανιτόπουλος 1910α, 186. Θεοχάρη 1960, 48, σημ. 1. Γαλλής 1992, 179.

31. Feuer 1983, 121.

32. Δ. Θεοχάρης *ΑΔ* 29, 1973-1974, *Χρονικά*, 573-574.

33. Αρβανιτόπουλος 1910α, 186. Θεοχάρη 1960, 50 και 53-56. Θεοχάρη 1962, 35-37, 47. Γαλλής 1992, 127 (θέση Βρύση), 171 (θέση Γεντίκι), 180 (Μαγούλα Δ.Α.Κ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999. Μυκηναϊκός κλίβανος στο Διμήνι, στο *ΠΜΚ* 1, 131-142.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό, στο *Έργο Εφορειών*, 279-291.

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2006. Το Διμήνι και η παρουσία Μυκηναίων στη Θεσσαλία, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, 85-97.

Ανδρέου Σ., 2003. Η Μυκηναϊκή κεραμική και οι κοινωνίες της κεντρικής Μακεδονίας κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού, στο *ΠΜΚ* 2, 191-210.

Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Σ., 2006. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι Βόλου, *ΑΕΘΣΕ* 2, 133-149.

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οχτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910α. Ε΄) Εν Χασάμπαλη, *ΠΑΕ*, 184-186.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910β. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910. ΙΔ΄ Εν Γόννοις Περραιβίας, *ΠΑΕ*, 241-264.

Βερδελής Ν., 1952. Ανασκαφικαί έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*,164-204.

Γαλλής Κ.Ι., 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.

Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), 1998. *Θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα.

Θεοχάρη Μ., 1960. Μυκηναϊκά εκ Λαρίσης, *Θεσσαλικά* Γ΄, 47-56.

Θεοχάρη Μ., 1962. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης, *Θεσσαλικά* Δ΄, 35-50.

Feuer B., 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, Oxford.

Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 267-271.

Mountjoy P.A, 1994. *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική. Οδηγός Ταύτισης*, Αθήνα.

Mountjoy P.A, 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1985. Μυκηναϊκά από τη Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ 40*, 17-71.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1998. *Η Ύστερη Εποχή Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας: Το Κάστρο (Παλιά) και τα Πευκάκια*, Βόλος (αδ. διδ. διατριβή).

Müller S., 1999. Ιδιομορφίες στην ταφική αρχιτεκτονική του Μεδεώνα Φωκίδας, στο *ΠΜΚ* 1, 223-234.

Papadimitriou N., 2000. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands,* Birmingham (αδ. διδ. διατριβή).

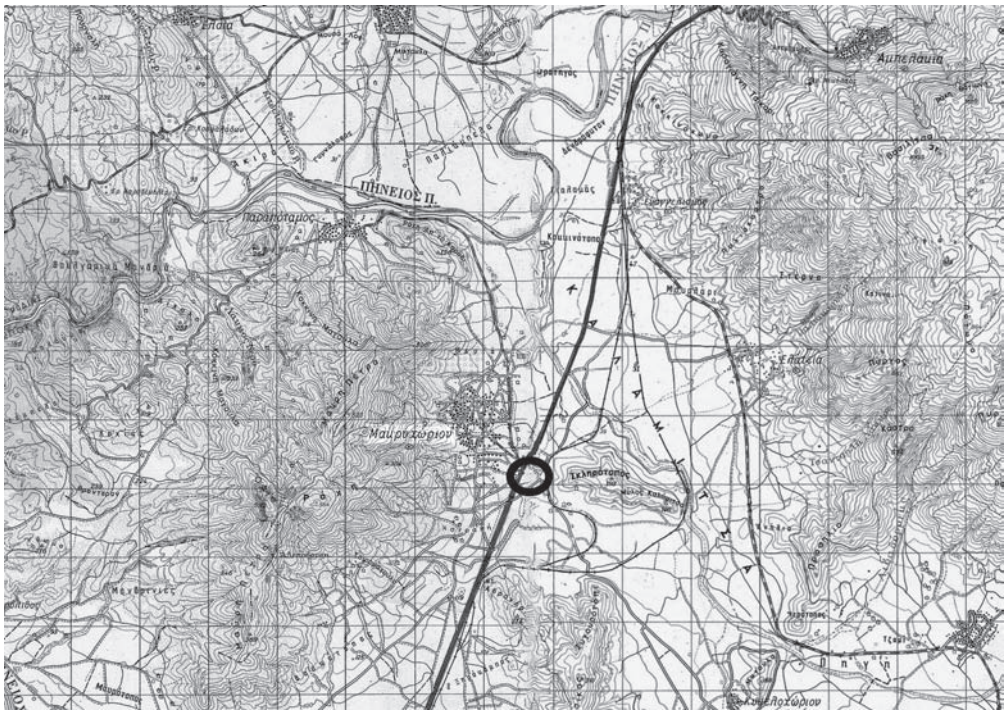
Τουφεξής Γ. – Καραπάνου Σ. – Μαγκαφά Μ., 2000. Ανασκαφική έρευνα στη μαγούλα Ραχμάνι. Πρώτα συμπεράσματα, στο *Έργο Εφορειών*, 105-114.

Τουφεξής Γ., 2006. Ανάδειξη προϊστορικών οικισμών Ν. Λάρισας στα πλαίσια κατασκευής των μεγάλων δημοσίων έργων, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Πρακτικά Συνεδρίου, 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, 22-31.

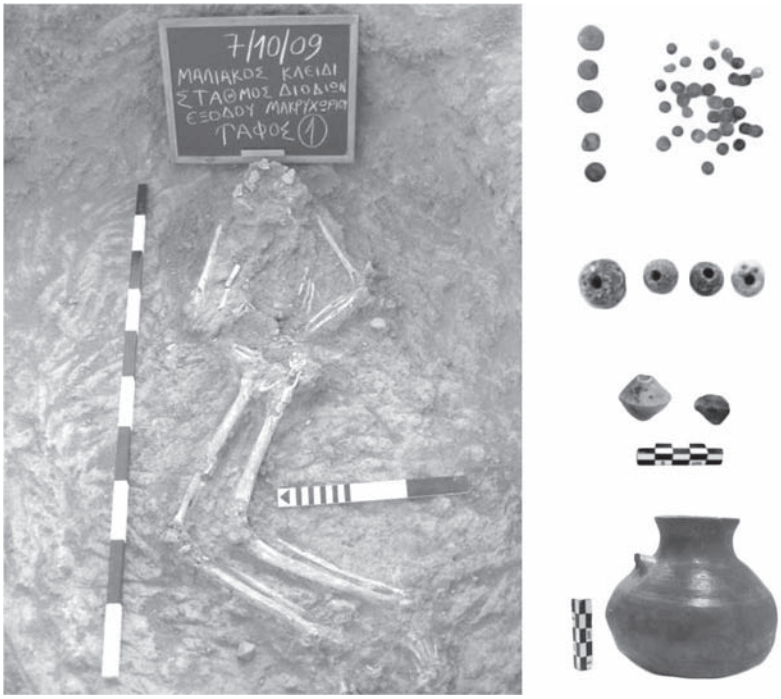
Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2008. Προϊστορικοί και ιστορικοί χρόνοι, στο Ε. Τσαγκαράκη (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας. Αρχαιότητες-Ναοί-Νεότερα μνημεία*, Καρδίτσα, 15-82.

Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Wolters P., 1889. Mykenische Vasen aus dem Nördlichen Griechenland, *AM*, 14262-230.

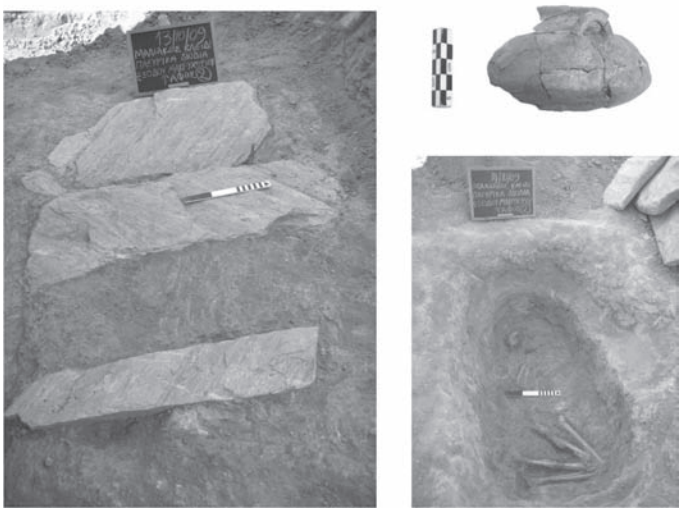
Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής του Μακρυχωρίου.

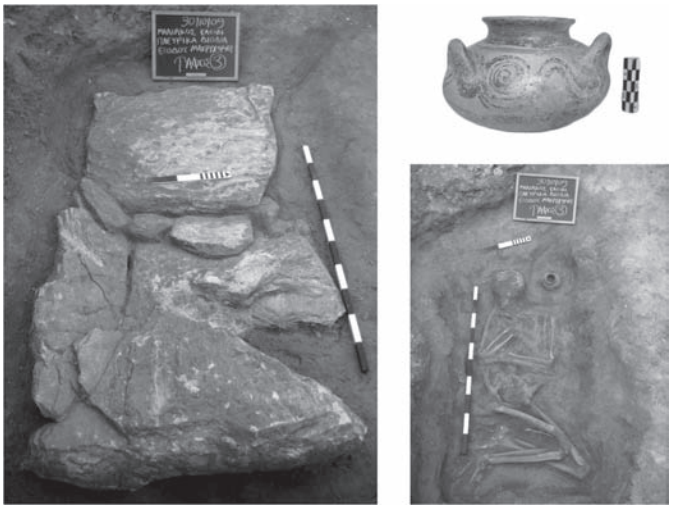
Εικ. 2. Λακκοειδής Τάφος 1.

Εικ. 3. Περιδέραιο με χάντρες από σάρδιο του Τάφου 1 (υποθετική ανασύνθεση).

Εικ. 4. Λακκοειδής Τάφος 2.

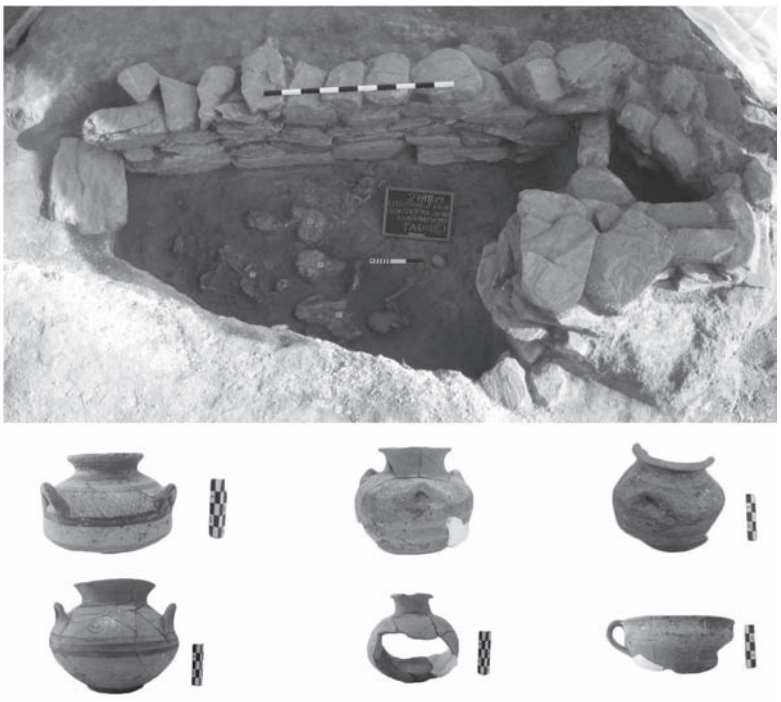
Εικ. 5. Λακκοειδής Τάφος 3.

Εικ. 6. Κιβωτιόσχημος Τάφος 4.

Εικ. 7. Λακκοειδής Τάφος 5.

Εικ. 8. Κτιστός Τάφος 6.

Εικ. 9. Κιβωτιόσχημος Τάφος 7.

ΑΡΧΑΙΟΜΑΓΝΗΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΜΕΝΩΝ ΔΟΜΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΒΑΣΙΛΗ (Ν. ΛΑΡΙΣΑΣ)

Ελίνα Αηδονά, Δέσποινα Κοντοπούλου, Γεώργιος Τουφεξής, Κλεονίκη Τσεργά, Ελένη Παπανικολάου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Αρχαιομαγνητισμός είναι κλάδος της Γεωφυσικής επιστήμης που συνδυάζει γεωφυσικές μεθόδους με την αρχαιολογία κι έχει ως στόχο τον προσδιορισμό των στοιχείων του μαγνητικού πεδίου της Γης (αρχαιοδιεύθυνση και αρχαιοένταση) και τη μεταβολή αυτών κατά τους Προϊστορικούς-Ιστορικούς χρόνους. Η μέθοδος του αρχαιομαγνητισμού είναι χαμηλού κόστους και χρησιμοποιείται, στις περισσότερες περιπτώσεις, σαν μέθοδος χρονολόγησης. Επικεντρώνεται σε αρχαιολογικά υλικά τα οποία έχουν υποστεί καύση, είτε στην ίδια θέση (in situ) είτε όχι. Τέτοια υλικά είναι τα κεραμικά θραύσματα, τα πήλινα αγγεία, τούβλα, ή δομές όπως κλίβανοι, εστίες σπιτιών και γενικά οποιαδήποτε δομή έχει υποστεί καύση σε περιοχές θερμοκρασιών άνω των 400°C. Οι πληροφορίες που συλλέγουμε, μπορούν να αξιοποιηθούν με δύο διαφορετικούς τρόπους.

1. Στην περίπτωση που το υλικό μελέτης είναι καλά χρονολογημένο με αρχαιολογικές και άλλες μεθόδους (π.χ. ραδιομετρικές, θερμοφωταύγεια κλπ), τότε οι μετρήσεις των στοιχείων του μαγνητικού πεδίου που συλλέγουμε μπορούν να αξιοποιηθούν για την κατασκευή προτύπων καμπύλων αναφοράς που περιγράφουν τη μεταβολή της διεύθυνσης και της έντασης του γήινου μαγνητικού πεδίου με το χρόνο, στο παρελθόν.

2. Στην περίπτωση όπου το υλικό μελέτης έχει αβέβαιη χρονολόγηση, ή πολύ μεγάλο εύρος ηλικίας, τότε οι καμπύλες αναφοράς μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη χρονολόγηση αρχαιολογικών υλικών άγνωστης ή αβέβαιης ηλικίας με ακρίβεια που μπορεί να φτάσει από ±100 χρόνια για αρχαιολογικές ηλικίες δομών 5000-2000 π.Χ. έως και ±50 χρόνια για συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα των τελευταίων 2000 χρόνων[1].

Από τον προσδιορισμό της διεύθυνσης του μαγνητικού πεδίου που έχουν καταγράψει τα αρχαιολογικά δείγματα είναι δυνατόν να συλλέξουμε και πληροφορίες σχετικά με την θέση των δομών. Δομές που υπέστησαν καύση και δεν έχουν μετακινηθεί στη συνέχεια (in situ) παρουσιάζουν παρόμοιες τιμές της διεύθυνσης του πεδίου, ενώ αντίστοιχα δομές που έχουν διαταραχθεί μετά την καύση τους παρουσιάζουν διάσπαρτες τιμές της έγκλισης και της απόκλισης του γήινου μαγνητικού πεδίου.

Παρόλο που στον ελληνικό χώρο έχουν βρεθεί και ανασκαφεί πολλές Νεολιθικές θέσεις, αρχαιομαγνητικές μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί σε ελάχιστες από αυτές[2]. Παρόλα αυτά γίνεται μία συστηματική προσπάθεια από τον Τομέα Γεωφυσικής του ΑΠΘ για την απόκτηση υλικού από τη νεολιθική περίοδο με σκοπό τη συμπλήρωση και επέκταση των ελληνικών καμπυλών αναφοράς σ᾽αυτή την εποχή.

Από το νεολιθικό οικισμό Βασιλή συλλέχτηκαν δείγματα από τέσσερις τομές (Β8, Β15, Β16, Β18) και μελετήθηκε η διεύθυνση και η ένταση του μαγνητικού πεδίου που είχαν καταγράψει κατά την τελευταία τους καύση. Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης κατέδειξαν τομές που δεν ήτανε in situ, ενώ στις τομές που βρίσκονταν in situ χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος του αρχαιομαγνητισμού για την χρονολόγησή τους.

1. Αηδονά – DeMarco – Κοντοπούλου 2012.
2. Αηδονά 2011. Aidona – Kondopoulou 2012. Fanjat κ.ά. 2013.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΒΑΣΙΛΗ

Κατά τη διάρκεια των εκσκαπτικών εργασιών για την τοποθέτηση αγωγού φυσικού αερίου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε με δαπάνες του έργου οικισμός της ελληνιστικής/πρώιμης ρωμαϊκής και νεολιθικής εποχής[3]. Ο οικισμός βρίσκεται σε απόσταση 1,5 χλμ. δυτικά του χωριού Βασιλής και 4,5 χλμ. βόρεια των Φαρσάλων, στην Π.Ε Λάρισας, στο μέσον της κοιλάδας του ποταμού Ενιπέα και σε απόσταση περίπου 900 μ. νότια της κοίτης του**.** Η κοιλάδα του Ενιπέα αποτελεί μια στενόμακρη προέκταση της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας στα Ανατολικά ανάμεσα στο Όρος Όθρυς προς νότο και στο χαμηλό Χαλκοδόνιο Όρος και τη λοφοσειρά των Ρεβενίων προς βορρά.

Ο οικισμός που έχει τη μορφή χαμηλότατης έξαρσης μόλις διακρινόμενης στο πεδινό έδαφος ύψους περίπου 1,5 μ. (μέγιστο υψόμετρο πάνω από το επίπεδο της θάλασσας: 128,48 μ.) και έκταση περίπου 10 στρεμμάτων, ανασκάφηκε στις βόρειες παρυφές του στο πλαίσιο της κατασκευής του αγωγού φυσικού αερίου (Τμήμα: Αμπελιά- Καρδίτσα) (**εικ. 1**).

Οι ανασκαμμένες επιχώσεις μέχρι το φυσικό σταθερό έδαφος είχαν μέγιστο πάχος περίπου 2,50 μ.**,** από τις οποίες οι ανώτερες μέχρι βάθος 0,85-1,00 μ. από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους ήταν μεταποθετικές, ενώ οι αμιγείς νεολιθικές επιχώσεις είχαν πάχος περίπου 1,50 μ. και αντιστοιχούν στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο (φάσεις Αράπη, Οτζάκι/Κλασικό Διμήνι) (**εικ. 2, 3**). Στο ανώτερο νεολιθικό στρώμα εντοπίστηκε σε όλες σχεδόν τις ανασκαφικές τομές στρώμα καταστροφής της Νεότερης Νεολιθικής από καμένους πηλούς με πυκνή διασπορά το οποίο υποδεικνύει μια εκτεταμένη πυρκαγιά σε ένα μεγάλο τουλάχιστον τμήμα του οικισμού. Η απομάκρυνση των καμένων πηλών δεν αποκάλυψε δάπεδα ή κατόψεις κτισμάτων, με εξαίρεση κάποιες θερμικές κατασκευές και μία ελαφρώς υπόσκαφη πασσαλόπηκτη οικία, φαίνεται δε ότι κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους προέρχονταν από στεγασμένους ημι-υπαίθριους χώρους ή ήταν αποτέλεσμα δευτερογενών αποθέσεων. Παρόμοια στρώματα καταστροφής αλλά σαφώς πιο περιορισμένα, εντοπίστηκαν και στα άλλα δύο βαθύτερα νεολιθικά στρώματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εννέα θερμικές κατασκευές από τις οποίες τουλάχιστον τέσσερις ήταν θολωτοί ιπνοί ενώ πέντε αποτελούσαν κατά τα φαινόμενα ανοικτές εστίες. Με εξαίρεση μία θερμική κατασκευή, οι υπόλοιπες βρίσκονταν κατά τα φαινόμενα σε υπαίθριους ή ημι-υπαίθριους στεγασμένους χώρους του οικισμού. Οι κατασκευές αυτές είχαν κυκλικά δάπεδα που στένευαν προς το στόμιο, τα οποία αποτελούνταν από στρώση καθαρού πηλού πάνω σε υποδομή από χαλίκια και όστρακα που εξασφάλιζαν στερεή έδραση αλλά και θερμομόνωση. Οι θόλοι των θερμικών κατασκευών κατασκευάζονταν από πορώδη πηλό με εγκλείσματα, ενώ εξωτερικά στη βάση τους ενισχύονταν από συμπαγή στοιβαχτό πηλό.

Στις Τομές Β14, Β15 και Β17 εντοπίστηκαν τμήματα τάφρων της πρωϊμότερης φάσης του νεολιθικού οικισμού σκαμμένων εντός του φυσικού γκριζωπού αργιλώδους εδάφους, κατά τα γνωστά παραδείγματα νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας.

Εκτός από την κεραμική, στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται, πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, λίθινα λειασμένα και οστέινα εργαλεία, μυλόπετρες, πήλινοι πεσσοί, πήλινα σφονδύλια, κοσμήματα από λίθο και *Spondylus gaederopus,* λίγα πήλινα ειδώλια κ.ά.

ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ – ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΕΣ ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, για τον προσδιορισμό της διεύθυνσης του μαγνητικού πεδίου μίας αρχαιολογικής δομής απαραίτητη προϋπόθεση είναι η δομή να βρίσκεται in situ. Η δειγματοληψία τέτοιων δομών συνίσταται στη συλλογή προσανατολισμένων δειγμάτων με τη χρήση μαγνητικής ή ηλιακής πυξίδας και κλισιόμετρου. Για ακριβέστερη στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων τα δείγματα θα πρέπει να συλλέγονται συμμετρικά από όλη την έκταση της δομής και να μην είναι λιγότερα από 8-10 ανά δομή.

Μετά τη συλλογή των δειγμάτων από τον αρχαιολογικό χώρο, αυτά μεταφέρονται στο εργαστήριο όπου ακολουθεί η συμπαγοποίησή τους και στη συνέχεια η δημιουργία των αρχαιομαγνητικών κυλινδρικών δειγμάτων (2.00 × 2.00 × 2.00 εκ.).

3. Τουφεξής κ.ά. 2012.

Οι εργαστηριακές μετρήσεις που απαιτούνται για μια πλήρη αρχαιομαγνητική μελέτη συνοψίζονται ως εξής:

α) Μέτρηση της Φυσικής Παραμένουσας Μαγνήτισης (NRM) για να διαπιστωθεί η αρχική μαγνήτιση των δειγμάτων,

β) σταδιακή απομαγνήτιση με τη μέθοδο του εναλλασσόμενου πεδίου ή με σταδιακή θέρμανση σε μηδενικό μαγνητικό πεδίο,

γ) πειράματα αρχαιοέντασης όπως είναι η μέθοδος Thellier, κατά την οποία πραγματοποιούνται διαδοχικές θερμάνσεις των δειγμάτων μία φορά σε μηδενικό μαγνητικό πεδίο και μία σε πεδίο αντίστοιχης έντασης με το μαγνητικό πεδίο κατά την εποχή της απόκτησης της μαγνήτισής τους και

δ) πειράματα μαγνητικής ορυκτολογίας. Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε τη μέτρηση της μαγνητικής επιδεκτικότητας, τη μεταβολή της με τη θερμοκρασία και την απόκτηση της ισόθερμης παραμένουσας μαγνήτισης. Τα πειράματα αυτά έχουν ως στόχο την ανίχνευση και τον προσδιορισμό των κύριων μαγνητικών ορυκτών στα υπό μελέτη δείγματα.

Στην παρούσα εργασία μελετήθηκαν δείγματα από τέσσερις τομές του οικισμού Βασιλή (**εικ. 4**). Συνολικά συλλέχτηκαν 40 δείγματα από όλες τις τομές ενώ μετά την επεξεργασία τους στο εργαστήριο δημιουργήθηκαν 150 αρχαιομαγνητικά κυλινδρικά δείγματα τα οποία και μελετήθηκαν.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η μέτρηση της Φυσικής Παραμένουσας Μαγνήτισης σε όλα τα δείγματα που μελετήθηκαν έδειξε ότι η καταγραφή της διεύθυνσης του μαγνητικού πεδίου στις τέσσερις τομές δεν είναι παρόμοια. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στην **εικ. 5** στις τομές Β8 και Β15 οι διευθύνσεις των δειγμάτων παρουσιάζουν μία τυχαία κατανομή στη στερεογραφική προβολή τους γεγονός που φανερώνει ότι οι δομές αυτές δεν είναι in situ δηλαδή δεν βρίσκονται στην ίδια θέση στην οποία υπέστησαν την τελευταία καύση τους. Το αποτέλεσμα αυτό επιβεβαιώνει τις αρχαιολογικές παρατηρήσεις από τις οποίες φαίνεται ότι οι μάζες καμένων πηλών στην Τομή Β15 ήταν αποτέλεσμα απόρριψης στην περιοχή αυτή του οικισμού. Η ανασκαφική εικόνα στην Τομή Β8 υποδεικνύει, από την άλλη, ότι οι μάζες καμένων πηλών προέρχονται από την κατεστραμμένη ανωδομή μιας καμένης υπόσκαφης οικίας. Και στις δύο περιπτώσεις η μη σωστή καταγραφή της διεύθυνσης του μαγνητικού πεδίου δεν μας επιτρέπει τη συνέχιση της αρχαιομαγνητικής έρευνας στις θέσεις αυτές.

Αντίθετα, τα δείγματα από τις τομές Β16 και Β18 (**εικ. 6**) κατανέμονται ομοιόμορφα γύρω από τη μέση τιμή και φαίνεται ότι έχουν καταγράψει με παρόμοιο τρόπο τη διεύθυνση του μαγνητικού πεδίου κατά την τελευταία καύση τους. Τα δείγματα αυτά υποβλήθηκαν σε μαγνητικό καθαρισμό για την εύρεση της διεύθυνσης της κύριας μαγνήτισης καθώς και στο πείραμα Thellier για την εύρεση της αρχαιοέντασης που έχουν καταγράψει. Παράλληλα στο πείραμα της αρχαιοέντασης χρησιμοποιήθηκαν και δείγματα από επιλεγμένα θραύσματα κεραμικής που συλλέχτηκαν από την ίδια θέση.

Θέση	**Συντεταγμένες (φ/λ)**	**N/N$_o$**	**D(°)**	**I(°)**	**a$_{95}$(°)**	**k**	**F (μT)**
ΒΑΣΙΛΗ (BS)	39.3°/22.3°	27/28	358.9	43.7	3.5	63	46.6 ± 3.4

Στον πίνακα φαίνονται τα αποτελέσματα των παραπάνω πειραμάτων. Οι υπολογισμένες τιμές της απόκλισης (D), έγκλισης (I) και έντασης (F) χρησιμοποιήθηκαν για τη χρονολόγηση των καμένων δομών με τις πρότυπες αρχαιομαγνητικές καμπύλες της Βουλγαρίας. Η χρήση των ελληνικών αρχαιομαγνητικών καμπυλών δεν ήταν δυνατή στην συγκεκριμένη θέση λόγω του ότι δεν υπάρχουν άλλα διαθέσιμα στοιχεία στην αντίστοιχη εποχή και οι καμπύλες μας περιορίζονται στην Εποχή του Χαλκού. Η υπολογιζόμενη τιμή της έντασης προέκυψε μόνο από τις in situ δομές γιατί τα δείγματα κεραμικής που χρησιμοποιήθηκαν δεν έδωσαν καλά αποτελέσματα με συνέπεια να απορριφθούν. Παρά το γεγονός ότι οι προκαταρκτικές μαγνητικές μετρήσεις ήταν ενθαρρυντικές, κανένα αξιόπιστο αποτέλεσμα αρχαιοέντασης δεν προέκυψε. Επιπλέον ορυκτολογικές αναλύσεις που έγιναν στα ίδια κεραμικά δεν κατέδειξαν κάποιες προφανείς αιτίες που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στην πλήρη αποτυχία της εύρεσης της αρχαιοέντασης. Ο λόγος θα μπορούσε να αναζητηθεί κυρίως στις συνθήκες καύσης, δηλαδή στην ανισοκατανομή της θερμοκρασίας ψησίματος ακόμη

και στο ίδιο σκεύος, την εναλλαγή αναγωγικών/οξειδωτικών συνθηκών, αλλά και σε αλλοιώσεις λόγω της μακρόχρονης παραμονής τους σε συνθήκες ενταφιασμού.

Στην (**εικ. 7**) φαίνεται η χρονολόγηση των δομών του Βασιλή. Η χρονολόγηση πραγματοποιείται χωριστά για τα 3 στοιχεία του μαγνητικού πεδίου (απόκλιση, έγκλιση και ένταση) και στη συνέχεια υπολογίζεται η συχνότητα πιθανότητας για τα τρία στοιχεία μαζί που οδηγούν και στην τελική χρονολόγηση του υλικού.

Στην παρούσα μελέτη η χρονολόγηση του υλικού στο 95% της πυκνότητας πιθανότητας είναι 4830±150 π.Χ. Η τιμή αυτή βρίσκεται σε πολύ καλή συμφωνία με τις αρχαιολογικές πληροφορίες που είναι διαθέσιμες καθώς και με την χρονολόγηση με την μέθοδο του ^{14}C που πραγματοποιήθηκε στην τομή Β16 και έδωσε στο 87% πιθανότητα τιμή 4720±70π.Χ.

Η λεπτομερής ανάλυση των πειραμάτων που πραγματοποιήθηκαν στις in situ δομές περιγράφονται στις δημοσιευμένες εργασίες των Aidona – Kondopoulou 2012 και Fanjat κ.ά. 2013.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μέτρηση της Φυσικής Παραμένουσας Μαγνήτισης προκύπτει ότι οι δομές Β8 και Β15 δεν βρίσκονται στην ίδια θέση που κάηκαν σε αντίθεση με τις δομές Β16 και Β18 που βρίσκονται in situ. Το αποτέλεσμα αυτό επιβεβαιώνει τις αρχαιολογικές παρατηρήσεις από τις οποίες φαίνεται ότι οι μάζες καμένων πηλών στην Τομή Β15 ήταν αποτέλεσμα απόρριψης στην περιοχή αυτή του οικισμού. Η ανασκαφική εικόνα στην Τομή Β8 υποδεικνύει, από την άλλη, ότι οι μάζες καμένων πηλών προέρχονται από την κατεστραμμένη ανωδομή μιας καμένης υπόσκαφης οικίας.

Οι τιμές της διεύθυνσης και της έντασης που προκύπτουν από την παρούσα αρχαιομαγνητική μελέτη υποδεικνύουν την αξιόπιστη καταγραφή του μαγνητικού πεδίου στις δύο in situ δομές (Β16, Β18). Αντίθετα, τα δείγματα της κεραμικής που συλλέχθηκαν από τον ίδιο χώρο αποδείχτηκαν ακατάλληλα για τις μετρήσεις αρχαιοέντασης.

Ο συνδυασμός των 2 τιμών επέτρεψε τη χρονολόγηση των δομών με βάση τις καμπύλες αναφοράς της Βουλγαρίας. Το προτεινόμενο διάστημα χρονολόγησης (4979-4681π.Χ.) αν και είναι αρκετά ευρύ βρίσκεται σε πολύ καλή συμφωνία με το διάστημα που προκύπτει από τη χρονολόγηση με 14C για τη δομή Β16 (4790-4651 π.Χ).

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει ότι ο αρχαιομαγνητισμός συμβάλει ουσιαστικά στην αρχαιολογική έρευνα καθώς είναι σε θέση να βοηθήσει στην χρονολόγηση του υλικού αλλά ταυτόχρονα μπορεί να απαντήσει και σε άλλα θέματα που απασχολούν την αρχαιολογία όπως είναι η αρχική θέση των καμένων δομών.

SUMMARY

ARCHAEOMAGNETIC STUDY OF BURNT STRUCTURES FROM THE NEOLITHIC SETTLEMENT VASILI (PREF. OF LARISA)

Elina Aidona, Despoina Kontopoulou, Georgios Toufexis, Kleoniki Tserga, Eleni Papanikolaou

A detailed archaeomagnetic study has been performed in burnt structures from the Neolithic site of Vasili. The settlement was discovered during the installation of a natural gas pipeline in the area. Samples have been collected from four different trenches (B8, B15, B16 and B18) of the site. The measure of Natural Remanence Magnetization reveals that only the samples from B16 and B18 trenches are in situ and they record precisely the vectors of the geomagnetic field. The other two (B8, B15) seem to be burnt in a different location. The latter suggestion is confirmed by archaeological evidence. The magnetic cleaning of the in situ structures reveals the presence of one stable component of magnetization. Palaeointensity experiment has been performed in material of the burnt structures as well as in pottery fragments, although only the burnt structures give reliable results.

Finally an archaeomagnetic dating is attempted. The combination of the calculated values of the three elements of the geomagnetic field in the 95% probability density estimates the age at 4830±150 BC. This result is in a very good agreement with the archaeological findings and the radiocarbon dating performed in the B16 trench.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αηδονά Ε., 2011. Αρχαιομαγνητική μελέτη καμένων δομών από το Νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς, *ΑΕΜΘ* 22, 11-16.

Αηδονά Ε. – DeMarco Ε. – Κοντοπούλου Δ., 2012. Αρχαιομαγνητικές μελέτες στην Ελλάδα: Νέες εξελίξεις και προοπτικές, στο *Πρακτικά 5ο Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, 169-185.

Aidona E. – Kondopoulou D., 2012. First archaeomagnetic results and dating of Neolithic structures in northern Greece, *Studia Geophysica et Geodaetica* 56, 827-844.

Fanjat G. – Aidona E. – Kondopoulou D. – Camps P. – Rathossi C. – Poidras T., 2013. Archaeointensities in Greece during the Neolithic period: New insights into material selection and secular variation curve, *Physics of the Earth and Planetary Interior* doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.pepi.2012.10.011.

Τουφεξής Γ. – Τσεργά Κ. – Παπανικολάου Ε. – 2012. Σωστική ανασκαφή σε νεολιθικό οικισμό στο χωριό Βασιλής, Περιφερειακή Ενότητα Λάρισας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 107-117.

Εικ. 1. Ο νεολιθικός οικισμός στο Βασιλή.

Εικ. 2. Στρώμα καταστροφής με καμένους πηλούς και κατεστραμμένη θερμική κατασκευή (πάνω αριστερά).

Εικ. 3. Αγγεία της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου.

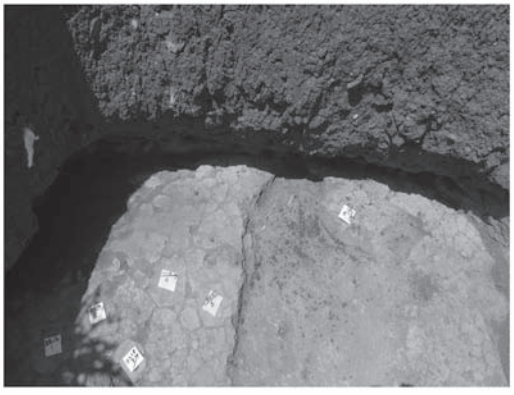
Τομή Β8

Τομή Β15

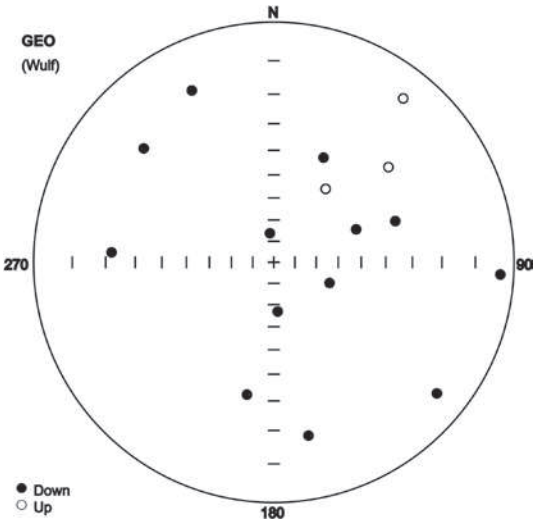

Τομή Β16

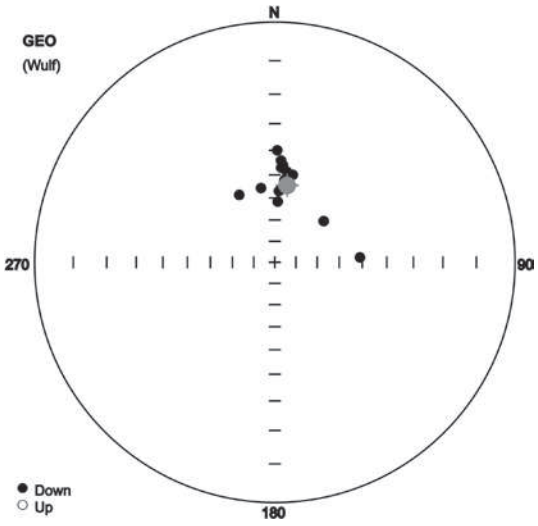

Τομή Β18

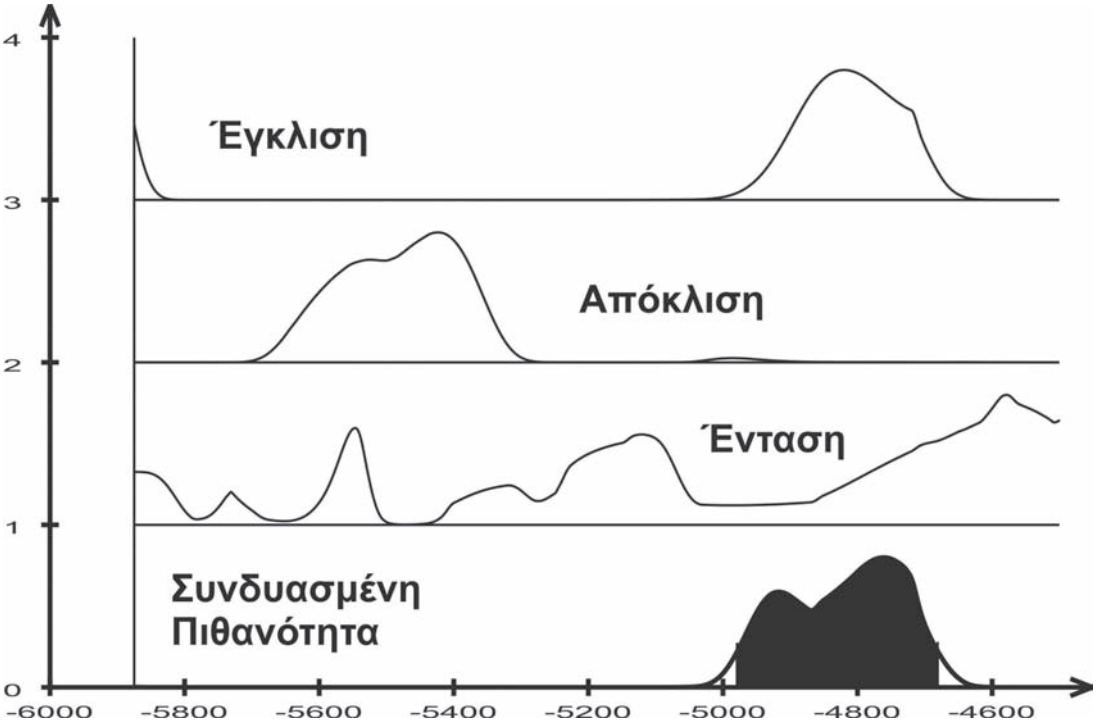
Εικ. 4. Παρουσίαση καμένων δομών που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία.

Εικ. 5. Στερεογραφική προβολή της Φυσικής Παραμένουσας Μαγνήτισης των δομών B8 και B15. Η τυχαία κατανομή των διευθύνσεων τους υποδεικνύει ότι τα δείγματα αυτά δεν βρίσκονται in situ και δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν περαιτέρω για την αρχαιομαγνητική μελέτη.

Εικ. 6. Στερεογραφική προβολή της Φυσικής Παραμένουσας Μαγνήτισης των δομών B16 και B18. Τα δείγματα είναι ισοκατανεμημένα γύρω από μία μέση τιμή (κόκκινος κύκλος).

Εικ. 7. Τελική χρονολόγηση των καμένων δομών B16 και B18 με τη χρήση των πρότυπων αρχαιομαγνητικών καμπυλών της Βουλγαρίας.

«ΡΑΧΕΣ» ΜΑΣΧΟΛΟΥΡΙΟΥ»: ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ ΙΙΙ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ*

Μαρία Βαϊοπούλου

Ο οικισμός βρίσκεται στη θέση «Ράχες» στην κτηματική περιφέρεια του Δ.Δ. Μασχολουρίου του Δήμου Σοφάδων (**εικ. 1**). Η περιοχή είναι μέρος της νότιας λεκάνης Καρδίτσας-Τρικάλων της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, με επίκεντρο την πόλη των Σοφάδων και χαρακτηρίζεται ως πεδινή χωρίς πολλές υψομετρικές διαφορές και απόλυτο υψόμετρο 120 μ. Στη θέση «Ράχες» το απόλυτο υψόμετρο είναι 104 μ. Πρόκειται για μια περιοχή με υψηλού δυναμικού υδροφόρους ορίζοντες. Ο υδροφόρος ορίζοντας που αποτελείται από αδιάβροχα στρώματα χονδρόκοκκης και λεπτόκοκκης άμμου, κατέχει δεσπόζουσα θέση κοντά στο Σοφαδίτη, παραπόταμο του Πηνειού ποταμού από τον οποίο αποστραγγίζεται η περιοχή. Η περιοχή βρίσκεται στη διασταύρωση των επεκτάσεων των δύο μεγάλων ενεργών σεισμικών ρηγμάτων, εκείνο της ρηξιγενούς ζώνης της Εκκάρας (νότια των Σοφάδων) και εκείνο της ρηξιγενούς ζώνης Φάρσαλα- Αλμυρός (ανατολικά των Σοφάδων).

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε με αφορμή εκτέλεση του έργο «ΣΜΦΑ – Κλάδος Υ.Π. Αμπελιά – Καρδίτσα – Τρίκαλα». Οι ανασκαφικές έρευνες διενεργήθηκαν σε δύο διαφορετικά σημεία του ορύγματος[1].

Οι δύο διαφορετικές θέσεις που ερευνήθηκαν ανασκαφικά απέχουν 400 μ. και χρονολογούνται την ίδια περίοδο. Η παρουσία αποθετών, καθώς και διάσπαρτης κεραμικής σε όλη την έκταση ανάμεσα στις δύο θέσεις αποδεικνύουν ότι πρόκειται για τον ίδιο οικισμό.

ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ

Τομέας Α

Αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμο κτίριο διαστάσεων 22,70 × 6,40 μ. Το κτίριο έχει την κάτοψη μεγάρου (**εικ. 9**)[2]. Ήρθαν στο φώς τρεις χώροι, καθώς και ο ανοικτός πρόδομος.

Ο ανοικτός πρόδομος ο οποίος βρίσκεται στην δυτική πλευρά του κτιρίου και έχει διαστάσεις 5,25 × 1,60

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους κ. Φλωρεντίν, Διευθυντή του Διαχειριστή Εθνικού Συστήματος Φυσικού Αερίου (ΔΕΣΦΑ), και την κα. Ελένη Καραμπίνη, πολιτικό μηχανικό, υπεύθυνη του έργου, για τη συνεργασία τους και την πολύτιμη βοήθεια τους. Τις αρχαιολόγους Ιωάννα Οικονόμου και Μαρία Ζορμπά για την επίβλεψη της ανασκαφής και την τήρηση των Ανασκαφικών Ημερολογίων. Τους σχεδιαστές Λαμπρινή Χανή και Τηλέμαχο Βάιλα για την αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και τη σχεδίαση των αντικειμένων. Τη Ζωοαρχαιολόγο Αμαλία Διώτη για την μελέτη του οστεολογικού υλικού, την αρχιτέκτονα Μαρία Φακίρη για τις παρατηρήσεις της και την αξιοποίηση των στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος στη χωροθέτηση και την κατασκευή των κτιρίων. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω το Γιάννη Μανιάτη, Διευθυντή του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» για τις χρονολογήσεις με ^{14}C, το Γρηγόρη Τσόκα, φυσικό, καθηγητή στο ΑΠΘ, για τις διασκοπήσεις και τέλος τον Κων/νο Αθανασσά, γεωλόγο, συνεργάτη του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» για τη γεωαρχαιολογική μελέτη της περιοχής, καθώς και για τη χρονολόγηση του κλιβάνου.

1. ΤΟΜΕΑΣ Α (Χ: 336653 Υ: 4358681 ΕΓΣΑ ’87) & ΤΟΜΕΑΣ Β(Χ : 337060 Υ: 4358481 ΕΓΣΑ ‘87)

2. Ο όρος «μέγαρον» χρησιμοποιείται εδώ μόνον όσον αφορά την αρχιτεκτονική τυπολογία και δεν παραπέμπει σε οιαδήποτε άλλη ερμηνεία του κτιρίου.

μ. Ο πρώτος χώρος έχει εσωτερικές διαστάσεις 5,25 × 3,60 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του δεύτερου χώρου είναι 5,20 × 14,90 μ. Στην εσωτερική παρειά του ΝΑ τοίχου αποκαλύφθηκε στρώμα πηλού με έντονα ίχνη καύσεων. Κάτω από το στρώμα πηλού εντοπίστηκε τμήμα αποθέτη, το 1/3 του οποίου καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του ορύγματος. Μετά τον εντοπισμό των ορίων του διαπιστώθηκε ότι είχε κυκλικό σχήμα με διάμετρο περίπου 1,70 μ. Από την έρευνα στο εσωτερικό του αποθέτη συγκεντρώθηκαν αρκετά οστά, κυρίως πτηνών, λίγα όστρεα, ελάχιστα όστρακα, καθώς και τμήματα καμένων πηλών και κομμάτια κάρβουνου. Στο χώρο αυτό ήρθε επίσης στο φως πίθος διαμέτρου 1,08 μ. του οποίου σώζονται 4 λαβές με διακοσμητικό μοτίβο. Η πλειονότητα των οστράκων ανήκει επίσης σε μεγάλα χονδροειδή αγγεία, πιθανόν πίθους. Τα όστρακα της λεπτής κεραμικής ήταν ελάχιστα. Από τα ευρήματα συνάγεται ότι η χρήση του νότιου τμήματος του δεύτερου χώρου ήταν καθαρά αποθηκευτική.

Η μεγάλη ποσότητα τμημάτων pisé που αποκαλύφθηκαν στο χώρο 2 αποδεικνύουν ότι ο αυτός χωριζόταν σε περισσότερους χώρους.

Ο τρίτος χώρος, ο οποίος φαίνεται ότι έχει προστεθεί αργότερα, βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του κτιρίου και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,90 μ. Α-Δ και 3,20 μ. Β-Ν. Στην ανατολική πλευρά φέρει άνοιγμα, είσοδο, πλάτους 0,80 μ. Ο δυτικός τοίχος είναι κοινός με το δεύτερο χώρο και στο μέσο φέρει άνοιγμα (είσοδο) μήκους 0,80 μ., το οποίο εξυπηρετούσε την επικοινωνία μεταξύ των δύο χώρων. Στη ΒΔ γωνία του εντοπίστηκε πίθος *in situ* που σώζεται ακέραιος εκτός από το χείλος του. Επίσης σε όλο το ανατολικό τμήμα του δωματίου και γύρω από αυτόν αποκαλύφθηκε στρώμα καμένου πηλού, πάχους 0,05 μ. Από βάθος 0,81 μ. έως 0,99 μ. αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα πίθων. Μετά την αφαίρεσή τους και κάτω από ένα μεγάλο θραύσμα εντοπίστηκε στρώμα απανθρακωμένων σπόρων από σιτάρι, κριθάρι και ελιές. Η μεγάλη ποσότητα αποθηκευτικών αγγείων που ήρθε στο φως αποδεικνύει ότι πρόκειται για καθαρά αποθηκευτικό χώρο. Το πάχος των τοίχων, ακόμη και των εσωτερικών, το οποίο είναι 0,58 μ., θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη δευτέρου ορόφου.

Στον υποκείμενο σχηματισμό του εδάφους φέρονται αποδείξεις της ανθρώπινης δραστηριότητας πριν από την ανέγερση του κτιρίου, καθώς περιλαμβάνει έναν αριθμό από διάσπαρτα θραύσματα κεραμικής. Πρόκειται για έναν ανθρωπογενή ορίζοντα ο οποίος προηγείται του αποκαλυφθέντος κτιρίου. Η θεμελίωση του κτιρίου, καθώς και ο ορίζοντας της ανθρωπογενούς δραστηριότητας, βρίσκονται σε βάθος 1,90 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Αυτό το βάθος αντιστοιχεί στο πάχος της προσχωσιγενούς πλήρωσης από την εγκατάλειψη του οικισμού κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης του Ύστερου Ολόκαινο.

Τομέας Β

Ήρθε στο φως ένα παραλληλόγραμμο κτίριο διαστάσεων 19,45 × 7 μ. (**εικ. 4**). Αποτελείται από δύο διακριτούς χώρους. Οι πηλόμαζες και οι πλίνθοι που αποκαλύφθηκαν στο μεγαλύτερο χώρο του κτιρίου είναι πολύ πιθανόν να ανήκουν στην ανωδομή του κτιρίου, αλλά τα τμήματα pisé αποδεικνύουν την ύπαρξη εσωτερικών χωρισμάτων. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα της στέγης με ίχνη ξύλου. Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου ήρθε στο φως ένα είδος κατασκευής από λίθους. Πρόκειται πιθανόν για εστία διότι τα περισσότερα ίχνη καύσης και τα απανθρακωμένα ξύλα βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε αυτό το σημείο. Στο εσωτερικό του κτιρίου ερευνήθηκαν δύο λάκκοι απόθεσης κυκλικού σχήματος, οι οποίοι περιείχαν εργαλεία και κεραμική της ΜΕΧ[3]. Κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου του κτιρίου εντοπίσθηκε τμήμα τρίτου αποθέτη. Η ανασκαφή του αποθέτη δεν ολοκληρώθηκε διότι συνεχίζεται κάτω από τον βόρειο τοίχο του κτιρίου και έξω από αυτό. Στο νότιο τμήμα του κτιρίου, αλλά και στον περιβάλλοντα χώρο του, όπου έγιναν κάποιες δοκιμαστικές τομές, εντοπίσθηκαν παλαιότερες φάσεις κατοίκησης.

Τα δομικά στοιχεία των κτιρίων προέρχονται από αρχαία σκληρά πετρώματα που περικλείουν τη θεσσαλική πεδιάδα. Πρόκειται για ασβεστόλιθο, ψαμμίτη και από κροκαλοπαγή φλύσχη. Τα κτίρια έχουν θεμελιωθεί απευθείας σε ένα καστανό παλαιοέδαφος (paleosol) με προσχωγενείς επικαλύψεις.

3. Buck 1964. Hanschmann 1981. Maran 1992. Phillipa-Touchais 2002, 2003. Φρούσσου 2008. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2012.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Όσον αφορά στην κεραμική του κτιρίου που ήρθε στο φως στον Τομέα Α, η λεπτή κεραμική είναι ελάχιστη σε σχέση με την χονδροειδή. Τα σχήματα λεπτής κεραμικής που αποκαλύφθηκαν είναι: σκύφος κύαθος, κύαθος με ανυψωμένη λαβή, υψίποδη κύλικα, πιθαμφορέας, αλάβαστρο, θήλαστρο, λεκάνη και χύτρα. Επίσης πολύ συχνή είναι η παρουσία της διχαλωτής λαβής, την οποία συναντάμε στη δυτική Θεσσαλία από την ΜΕΧ έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ (**εικ. 2**).

Στην ποσοτική διαλογή της κεραμικής το μεγαλύτερο ποσοστό αντιστοιχεί στα χείλη, έπονται οι βάσεις και τέλος τις λαβές. Όσον αφορά δε την ποιοτική διαλογή της κεραμικής διαφαίνεται καθαρά ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσωπεύεται από την χονδροειδή κεραμική (**εικ. 3**). Αν λάβουμε υπόψη ότι το κτίριο βρέθηκε σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ότι στην περιοχή καλλιεργείτε βαμβάκι, το οποίο απαιτεί βαθιά άροση, είναι αυτονόητο ότι εκτός από τις καταστροφές που υπέστη το κτίριο, διασκορπίστηκε κατά την άροση και η κεραμική. Επίσης είναι γνωστό ότι κατά τον αναδασμό του 1970 έγιναν αρκετές ισοπεδώσεις στο χώρο. Επίσης η παρουσία των πίθων in situ αποδεικνύει ότι ο ένας εκ των τριών χώρων καθώς και τμήμα του δεύτερου είχαν καθαρά αποθηκευτική χρήση.

Σε αντίθεση με το κτίριο του Τομέα Α σε εκείνο του Τομέα Β τα ευρήματα είναι περισσότερα και το ποσοστό της λεπτής κεραμικής είναι μεγαλύτερο από εκείνο της χονδροειδούς η οποία αντιστοιχεί σε αποθηκευτικά αγγεία (**εικ. 5**). Αντίθετα το σχηματολόγιο και οι τύποι λαβών παραμένουν οι ίδιοι (**εικ. 6**). Εκτός από την κεραμική ήρθαν στο φως εργαλεία, ένα οστέινο χτένι, καθώς και κάποια χάλκινα αντικείμενα. Η κεραμική χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο[4].

ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ

Λόγω του ότι το 2011 η έρευνα στη θέση «Ράχες» χρηματοδοτήθηκε από το INSTAP, υπήρξε η δυνατότητα να γίνει μαγνητική διασκόπηση, καθώς και γεωαρχαιολογική μελέτη.

Από τη Γεωφυσική Διασκόπηση στον Τομέα Β, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον καθηγητή του Α.Π.Θ. Γρ. Τσόκα και τους συνεργάτες του, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη κτιρίου, τμήμα κυκλικής ή αψιδοειδούς κατασκευής και αρκετές άλλες κατασκευές οι οποίες χρήζουν περεταίρω διερεύνησης (**εικ. 7**).

Με αφορμή τα ευρήματα της διασκόπησης διεξήχθη μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα. Ήρθαν στο φως πηλόμαζες, κεραμική, και ένας μικρός απιόσχημος κεραμικός κλίβανος διαστάσεων 1,60×1,25 μ. (**εικ. 8**). Σώθηκε μόνο ο θάλαμος θέρμανσης, καθώς και τμήμα του προστομιαίου δρόμου. Το στόμιο για την πυροδότησή του βρισκόταν στο ΝΔ τμήμα του κλιβάνου. Τα τοιχώματα του θαλάμου ήταν κατασκευασμένα από πηλό, ελαφρά καμπύλα και συνέκλιναν προς τα πάνω. Εσωτερικά ο θάλαμος θέρμανσης χωριζόταν σε δύο ισοπλατή μέρη – σύριγγες – από ένα τοίχο κτισμένο κατά μήκος του άξονα, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος επίσης από πηλό. Ξεκινούσε ακριβώς από το μέσο του περιφερειακού τοίχου του θαλάμου αφήνοντας ένα κενό περίπου 0,50 μ. για την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Η εσχάρα δε σώθηκε και ούτε εντοπίσθηκαν τμήματά της στον χώρο. Ο τύπος αυτός του κλιβάνου είναι κοινός κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ[5]. Ο κλίβανος χρονολογήθηκε στα εργαστήρια του Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ» με τη μέθοδο της θερμοφωταύγειας ανάμεσα στο 1450 με 1400 π.Χ. Στο εσωτερικό του κλιβάνου δε βρέθηκε κεραμική. Κάποια κακοψημένα όστρακα, καθώς και τμήματα αγγείων βρέθηκαν δίπλα στον κλίβανο. Σε κοντινή απόσταση από τον κλίβανο εντοπίσθηκαν πηλοκατασκευές, μία πασαλότρυπα, καθώς και μια πλίνθος. Τα κατάλοιπα αυτά παραπέμπουν σε κατασκευή, η οποία εξυπηρετούσε τις ανάγκες του κλιβάνου.

4. Mountjoy 1986, 1990, 1999. Zerner 1986, 1988. Lolos 1987. Touchais 1989. Αδρύμη-Σισμάνη 1999.
5. Συριόπουλος 1968, 382.

ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Το πρώτο στάδιο μελέτης του οστεολογικού υλικού που προέκυψε από την ανασκαφή, περιορίστηκε στην απλή αναγνώριση των ειδών ζώων[6]. Ωστόσο μπορούν να γίνουν κάποιες πρώιμες παρατηρήσεις, έστω και με επιφύλαξη. Το υλικό βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση, με αρκετά υψηλά ποσοστά διατήρησης των οστών, χωρίς έντονα ίχνη διάβρωσης από περιβαλλοντικούς παράγοντες. Τα είδη των ζώων φαίνεται πως ακολουθούν την κλασική αλληλουχία, αιγοπρόβατα – χοίροι – βοοειδή, σύμφωνα με το ποσοστό αναγνώρισής τους στο σύνολο του υλικού, και ακολουθούν οι αγριόχοιροι, οι ελαφίδες, τα τρωκτικά, τα πτηνά, και ίσως το άλογο. Εντύπωση προκαλεί ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός οστών ιχθύων, γεγονός που οφείλεται στην εγγύτητα της θέσης σε υδάτινες πηγές τις οποίες οι κάτοικοι εκμεταλλεύονται. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη οστών τουλάχιστον τριών διαφορετικών ειδών ιχθύων, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίστηκε το είδος «κέφαλος» (*Leuciscuscephalus*).

Κατά την εξέταση του βαθμού συνοστέωσης των επιφύσεων στα οστά των θηλαστικών, διαπιστώθηκε ότι τα ζώα πεθαίνουν/θανατώνονται στην πλειονότητά τους ενήλικα, ενώ από το υλικό απουσιάζουν οστά πολύ νεαρών ζώων.

Ο τόπος σφαγής – τουλάχιστον των αιγοπροβάτων – θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί αλλού, συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί η παντελής έλλειψη οστών από το κατώτερο τμήμα των άκρων των ζώων αυτών, όπως είναι οι αστράγαλοι και οι φάλαγγες, ενώ τόσο το κρανίο όσο και τα μεταπόδια είναι ελάχιστα (μόλις 1- 2 οστά). Αντίθετα, ο μετακρανιακός σκελετός των ζώων και τα ανώτερα τμήματα των άκρων αντιπροσωπεύονται επαρκώς (ωμοπλάτη, πλευρές, σπόνδυλοι, πυελική ζώνη, λιγότερα μακρά οστά όπως μηριαία και βραχιόνια). Η εικόνα αυτή αλλάζει στο χοίρο, καθώς αναγνωρίστηκαν πολλοί οδόντες και μεταπόδια των ζώων αυτών, και το ίδιο ισχύει για τα βοοειδή.

Τέλος, είναι λίγα τα οστά που βρέθηκαν αποχρωματισμένα λόγω έκθεσης σε υψηλές θερμοκρασίες (μαύρα ή λευκά), και σε λίγα οστά παρατηρήθηκαν ίχνη διαμελισμού, κατάτμησης ή αποστεϊσμού, με χρήση μεγάλου μαχαιριού ή πέλεκυ (κέρας ελάφου, ωμοπλάτη αιγοπροβάτου, φάλαγγα βοοειδούς).

ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ευρήματα συνάδουν στο ότι πρόκειται για έναν αρκετά εκτεταμένο οικισμό που ανάγεται στη μεταβατική περίοδο από την ΜΕΧ ΙΙΙ στην ΥΕ Ι-ΙΙ, ο οποίος εγκαταλείφθηκε ομαλά. Ανασκαφικά διαπιστώθηκαν μόνο παλαιότερες φάσεις κατοίκησης του χώρου. Ο αριθμός των αντικειμένων που βρέθηκε είναι περιορισμένος, τα περισσότερα δε, βρέθηκαν σε λάκκους. Δεν υπάρχουν ίχνη σεισμού, αλλά ούτε και πυρκαγιάς. Λόγω του ότι ιζηματολογικά η περιοχή αποτελείται εξολοκλήρου από γκρίζο-κάστανες αλλουβιακές αποθέσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον άργιλο ο οποίος περιέχει και ένα μικρό ποσοστό άμμου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι είναι πολύ πιθανόν ο οικισμός να μεταφέρθηκε σταδιακά, για καθαρά περιβαλλοντικούς λόγους, σε άλλη θέση με μεγαλύτερο υψόμετρο.

Στη χωροθέτηση του οικισμού και την κατασκευή των κτιρίων, έχουν αξιοποιηθεί τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος[7]. Η διάταξη των κτιρίων ακολουθεί τη φυσική «ροή» του εδάφους. Με τον τρόπο αυτό αφενός τα κτίρια εντάσσονται ομαλά στο φυσικό τοπίο, αφετέρου γίνεται η βέλτιστη αξιοποίηση του χώρου ενώ επιτυγχάνεται οικονομία κινήσεων. Για τη χωροθέτηση του οικισμού επιλέχθηκε η συγκεκριμένη περιοχή με νότιο προσανατολισμό έτσι ώστε ο οικισμός να δέχεται την ηλιακή ακτινοβολία στο μεγαλύτερο μέρος της ημέρας. Η διάταξη των κτισμάτων είναι τέτοια που επιτρέπει την είσοδο του αέρα και του φυσικού φωτός σε κάθε κτίριο. Ο προσανατολισμός των δύο κτιρίων που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, καθώς και εκείνων που αποκαλύπτονται από τη διασκόπηση είναι ΝΑ, ΝΔ. Η διάταξη των επιμέρους όγκων του κτιρίου είναι τέτοια, ώστε να δημιουργεί σκιερές γωνιές για προστασία τους καλοκαιρινούς μήνες (**εικ. 10**).

Συμπερασματικά η χωροθέτηση του οικισμού, η χωροταξική δομή του, η τυπολογία των κτιρίων και η σχέση του οικισμού με το νερό δίνουν την αίσθηση της απόλυτης εναρμόνισης του οικισμού με το ιδιαίτερο μικροκλίμα της περιοχής της ΝΔ Θεσσαλίας και ειδικότερα της περιοχής των Σοφάδων.

---

6. Το οστεολογικό υλικό μελετήθηκε από τη ζωοαρχαιολόγο Αμαλία Διώτη.

7. Η μελέτη για την ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών παραμέτρων στην αρχιτεκτονική οικισμού έγινε από την αρχιτέκτονα Μαρία Φακίρη.

SUMMARY

"RACHES" MASCHOLOURI: A SETTLEMENT AT THE TRANSITION FROM MBA III TO LBA. A FIRST PRESENTATION

Maria Vaiopoulou

During the works for the installation of the gas pipeline in the prefecture of Karditsa, the architectural remains of two buildings were unearthed. The excavations undertaken by the 34th Ephorate, revealed two rectangular buildings within 400 meters of each other, a few pits containing pottery between those buildings and two pottery kilns. The place seems to have been abandoned peacefully; there is no evidence of fire or earthquake. According to the archaeological findings and the chronology suggested by N.C.S.R. "Democritus", the settlement dates from the MH III to LHI-II. In 2011, Professor Gr. Tsokas conducted a geophysical prospecting of the area, funded by INSTAP, which revealed the existence of additional buildings and kilns. Furthermore, the geologist Mr. K. Athanassas conducted a series of geomorphological and geoarchaelogical investigations in both the settlement of "Raches" Mascholouri and the greater area of the municipality of Sofades. Thanks to the aforementioned investigations, a minor excavation was conducted, which brought to light a small ceramic kiln dating to the LH I. The zooarchaeologist A. Dioti, after a study of the faunal material, found at the site, provided information on the animal species of the settlement, their age of death, their gender and on how they have been slaughtered.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999. Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στο Διμήνι, στο *ΠΜΚ* 1, 131-142.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1991. Μυκηναϊκά από τη Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ* 40, 17-70.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2012. Kastraki. A New Bronze Age Settlement in Achaea Phthiotis, στο A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006*, *BCH* Suppl. 52, 291-300.

Φρούσσου Ε., 2008. Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Μία ιστορική πορεία χιλιετιών, στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 67-83.

Buck R.J., 1964. Middle Helladic Mattpainted Pottery, *Hesperia* 33, 231-313.

Hanschmann E., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien* IV. *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.

Lolos Y., 1987. *The Late Helladic I pottery of the southwestern Peloponnesos and its local characteristics*, Göteborg.

Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien* III. *Die mittlere Bronzezeit*, Bonn.

Mountjoy P.A., 1986, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, Göteborg.

Mountjoy P.A., 1990. Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85, 1990, 245-270.

Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Berlin.

Phillipa-Touchais A., 2002. Aperçu des céramiques mésohelladiques à décor peint de l'Aspis d'Argos I. La céramique à peinture mate, *BCH* 126, 1-40.

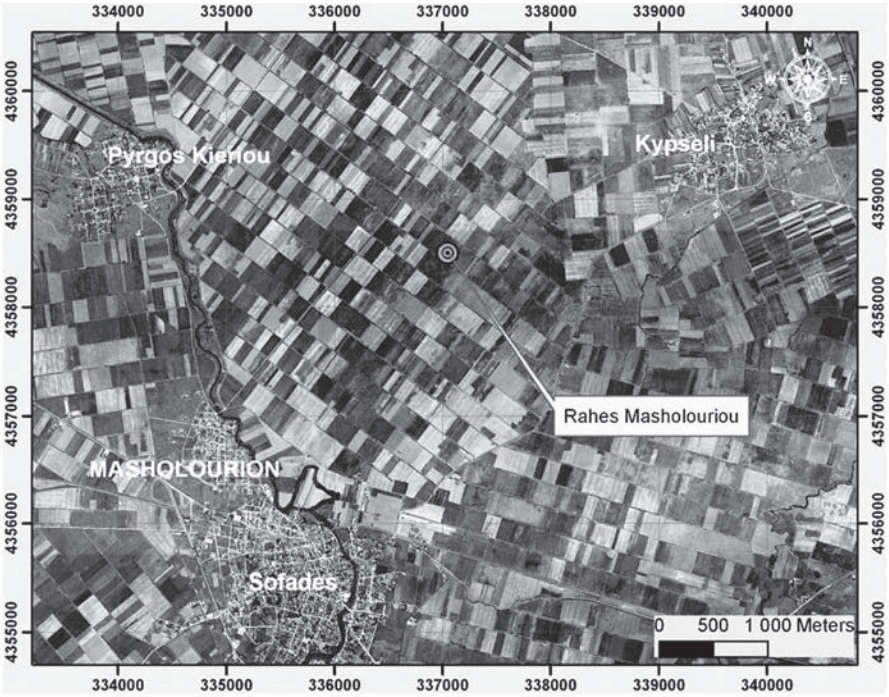
Phillipa-Touchais A., 2003. Aperçu des céramiques mésohelladiques à décor peint de l'Aspis d'Argos II. La céramique à peinture lustrée, *BCH* 127, 1-47.

Συριόπουλος Κ.Θ., 1968. Η *προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα.

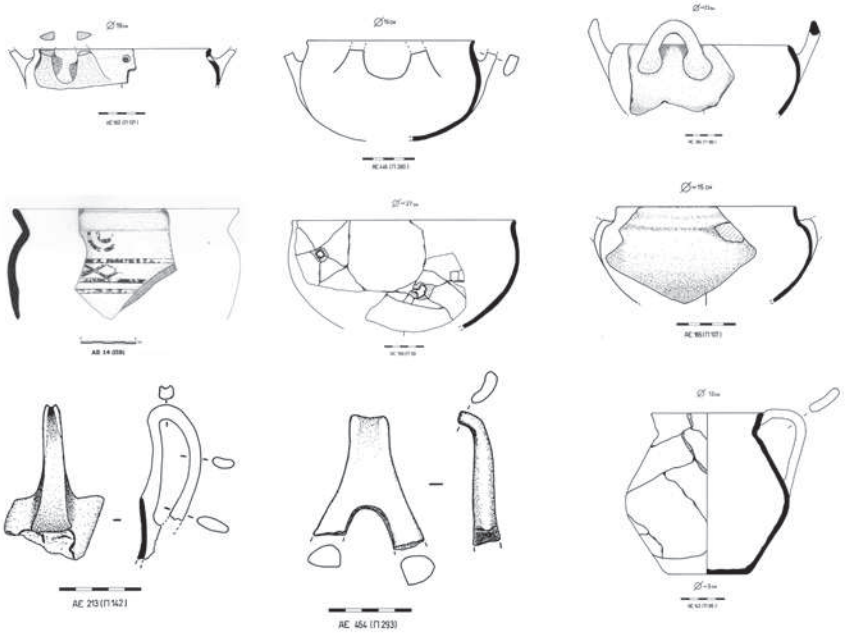
Touchais G., 1989. Le passage du Bronze Moyen au Bronze Récent en Grèce continentale: état de la question, στο R. Laffineur (επιμ.), *Transition. Le monde en du Bronze Moyen au Bronze Recent*, *Aegaeum* 3, Liege, 113-121.

Zerner C., 1986. Middle Helladic and Late Helladic I Pottery from Lerna, *Hydra* 2, 58-74.

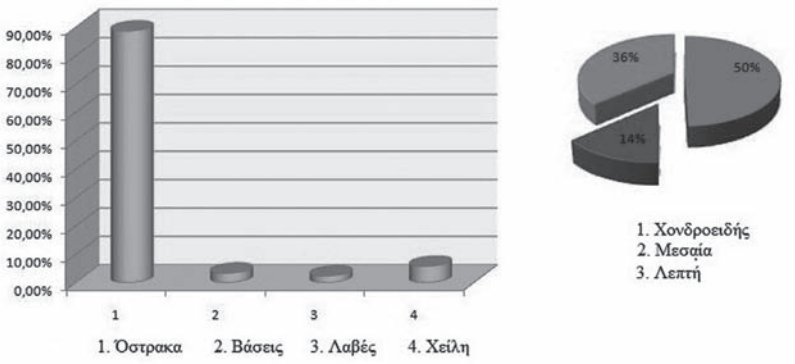
Zerner C., 1988. Middle Helladic and Late Helladic I Pottery from Lerna, II: Shapes, *Hydra* 4, 1-10.

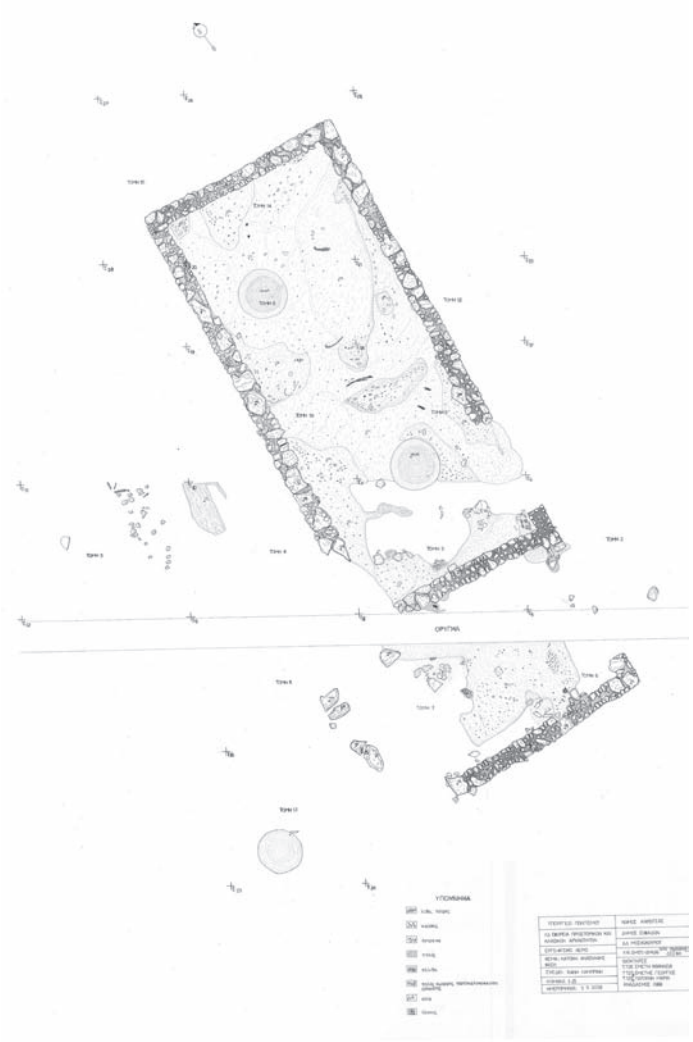
Εικ. 1. Χάρτης με τη θέση του οικισμού

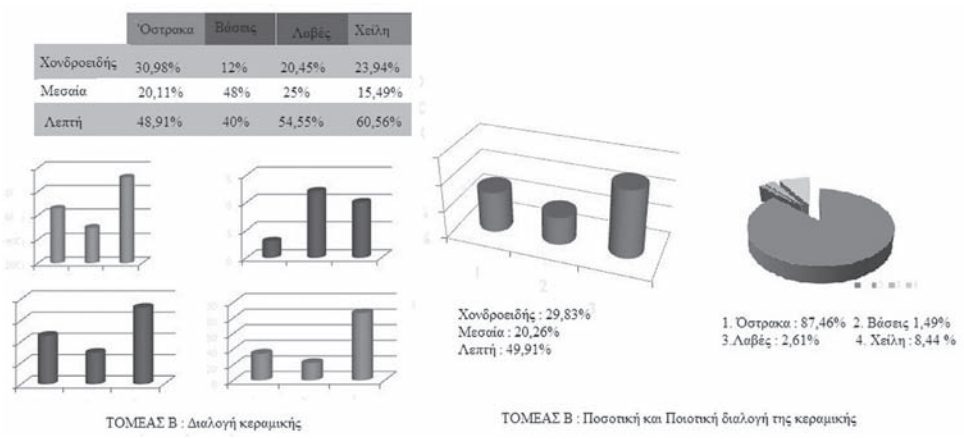
Εικ. 2. Τομέας Α: Κεραμική της Μέσης και Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

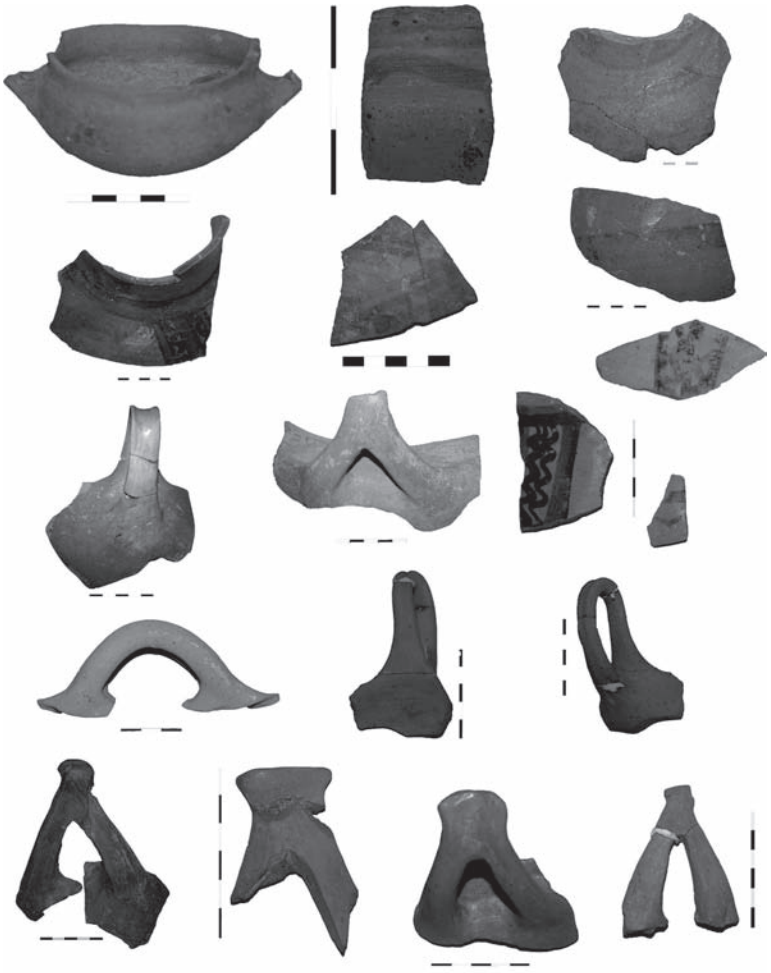
Εικ. 3. Τομέας Α: Ποσοτική και Ποιοτική Διαλογή της Κεραμικής.

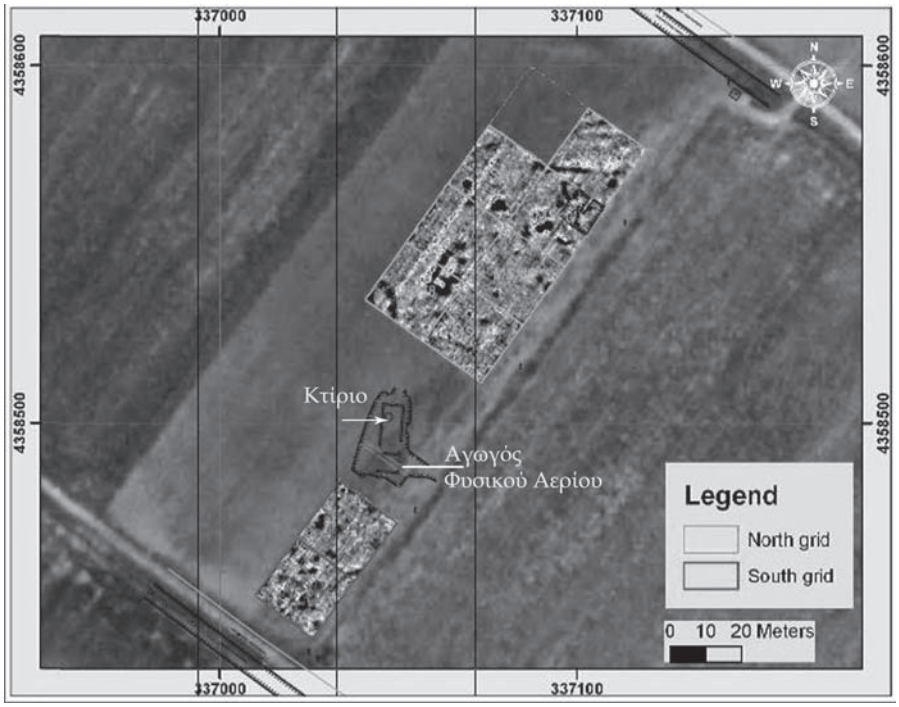
Εικ. 4. Τομέας Β: Κάτοψη Κτιρίου.

Εικ. 5. Τομέας Β: Διαλογή Κεραμικής.

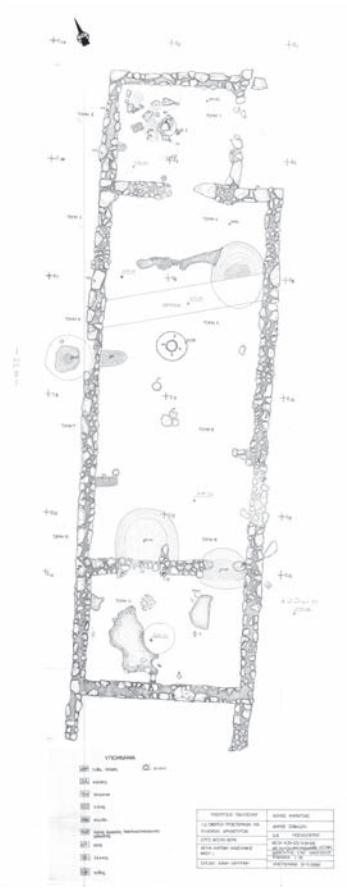
Εικ. 6. Τομέας Β : Κεραμική.

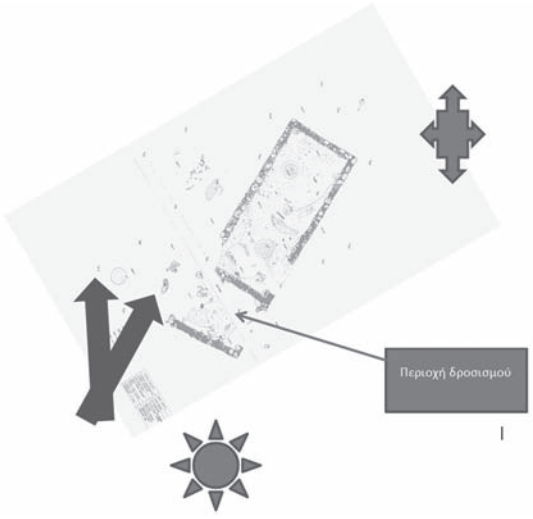
Εικ. 7. Μαγνητική Διασκόπηση.

Εικ. 8. Τομέας Β. Κεραμικός Κλίβανος.

Εικ. 9. Τομέας Α: Κάτοψη Κτιρίου.

Εικ. 10. Ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών παραμέτρων.

ΤΥΜΒΟΙ ΜΕ ΚΑΥΣΕΙΣ ΝΕΚΡΩΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟ Δ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΒΟΥΛΟΚΑΛΥΒΑ ΠΛΑΤΑΝΟΥ – ΑΛΜΥΡΟΥ (Ν. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ)

Ζωή Μαλακασιώτη, Γεώργιος Βήτος, Μαρία Πανάγου

Η θέση Βουλοκαλύβα Πλατάνου Αλμυρού βρίσκεται περίπου 1 χλμ. Β-ΒΔ της ελληνιστικής πόλης της Άλου. Στην περιοχή έχει εντοπιστεί εκτεταμένο νεκροταφείο με ενταφιασμούς και ταφές-καύσεις, σε χρήση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, κυρίως κατά την Γεωμετρική περίοδο, έως και τα ύστερα Αρχαϊκά χρόνια, ενώ επαναχρησιμοποιείται σποραδικά κατά την Ελληνιστική περίοδο[1]. Στην ίδια θέση έχουν ερευνηθεί κατά καιρούς ταφικοί τύμβοι, στους οποίους κυριαρχεί το έθιμο της καύσης των νεκρών[2].

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα ενός τέτοιου τύμβου πραγματοποιήθηκε από τον Γιαννόπουλο στα 1899[3]. Στα 1912 οι Wace και Thompson επεσήμαναν 10 τύμβους και ερεύνησαν ανασκαφικά έναν[4]. Το 1990 με νέες επιφανειακές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν από το Πανεπιστήμιο του Groningen σε συνεργασία με τη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Βόλου, τοπογραφήθηκαν τουλάχιστον 37 τύμβοι[5]. Η αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων την επόμενη δεκαετία, είχε την ευκαιρία να ερευνήσει ανασκαφικά τέσσερις από αυτούς τους τύμβους[6].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΥΜΒΩΝ

Οι ταφικοί τύμβοι της Άλου έχουν σήμερα την όψη χαμηλών εξαρμάτων, έως και ύψος δύο-τριών μέτρων και αποτελούνται από χώματα και πέτρες, που συσσωρεύονται κατά τις καλλιεργητικές εργασίες των παρακείμενων αγρών, με αποτέλεσμα το ύψος τους σήμερα να ξεπερνά το αρχικό (**εικ. 1-2**)[7].

Μετά την αφαίρεση των σύγχρονων, φερτών, επιχώσεων, παρατηρήθηκε ότι οι τύμβοι βρίσκονταν λίγο βαθύτερα από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και καλύπτονταν από αργούς λίθους, κροκάλες και χώματα[8]. Αυτή όλη η κατάσταση έδινε την εικόνα ενός λιθομανδύα που κάλυπτε λάκκους με ταφές-καύσεις, εγχυτρισμούς, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους με ενταφιασμούς[9]. Ας σημειωθεί ότι οι λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι εντοπίζονταν πάντα στην περιφέρεια των τύμβων και ανήκαν στην πλειονότητά τους σε παιδιά.

Στο κέντρο των τύμβων μεγάλοι λάκκοι με ταφές καύσεις οριοθετούνταν με αργούς λίθους, στους οποί-

1. Γενικά για το νεκροταφείο βλ. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 359. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 610.

2. Το νεκροταφείο των τύμβων έχει έκταση 2,5 χλμ.^{2}. Stissi – Kwak – Winter 2004, 96. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613.

3. Για τα ευρήματα του τύμβου βλ. Wace – Thompson 1911-1912, 19, όπου δημοσιεύεται ως τύμβος Ε. Επίσης, Georganas 2002, 291.

4. Wace – Thompson 1911-1912. Μαλακασιώτη 2003, 111, υποσ. 7.

5. Α. Ευσταθίου – Ζ. Μαλακασιώτη – R. Reinders, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, 208-210. Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 229-230. Μαλακασιώτη 2000, 331-332, 2003, 111. Stissi – Kwak – Winter 2004, 94, 98. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 609, 613. Stissi 2011, 151.

6. Οι πρώτοι τρεις τύμβοι (Α ή 27, Β ή 30, Γ ή 28) ερευνήθηκαν στα πλαίσια της εξομάλυνσης του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου, ενώ ο τέταρτος (τύμβος 36) στα πλαίσια της κατασκευής της Εθνικής Οδού Π.Α.Θ.Ε.. Βλ. Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 230-234. *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 238-240. Μαλακασιώτη 2000, 334-338, 2003, 112-113. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 360. Stissi – Kwak – Winter 2004, 97.

7. Για σήμανση των τάφων με λιθοσωρούς και τύμβους βλ. Κούρου 1999, 170-172.

8. Wace – Thompson 1911-1912, 8, όπου αναφέρεται ότι ο τύμβος αποτελούταν από μεγάλους ποταμίσιους λίθους και λιγοστό χώμα.

9. Μαλακασιώτη 2000, 334-335. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613.

ους η κάλυψη από χώματα και πέτρες δεν ήταν ριγμένες άτακτα, όπως στους υπόλοιπους λάκκους. Στην περίπτωση των κεντρικών λάκκων, οι πέτρες που κάλυπταν τα υπολείμματα της καύσης ήταν κυρίως ογκώδεις, και είχαν τοποθετηθεί με τάξη, ώστε έδιναν την εντύπωση μιας πολύ χαμηλής θολωτής κατασκευής, αμέσως κάτω από την οποία ξεκινούσε η επίχωση της πυράς[10]. Η κάλυψή τους συμπληρωνόταν με μικρότερες κροκάλες και χώμα.

Περιμετρικά αυτών των λάκκων, αναπτύσσονταν σε κυψελοειδή διάταξη άλλοι λάκκοι με πυρές νεκρών, οι οποίοι είχαν σχήμα κυκλικό, πεταλόσχημο ή ακανόνιστο και οριοθετούνταν με λίθους χωρίς συνδετικό υλικό[11] και καλύπτονταν με λιθοσωρό και χώμα[12]. Αρκετά συχνά ανάμεσα στους λιθοπερίκλειστους λάκκους είχαν εντοπιστεί όρθιες πλάκες, που σε συνδυασμό με οριζόντιες όμοιες πλάκες ερμηνεύτηκαν σαν ταφικά σήματα και σαν τράπεζες προσφορών[13].

Στο εσωτερικό των λάκκων, που περιείχαν τις ταφές-καύσεις, υπήρχε στρώμα έντονα καμένου χώματος με κάρβουνα και στάχτες, καθώς και απανθρακωμένα οργανικά υλικά, όπως ξύλα, μικρές ποσότητες καμένων οστών και πιο σπάνια καρποί, καθώς και διαφόρων ειδών κτερίσματα (**εικ. 1-2**)[14].

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Τα κτερίσματα είναι διαφόρων ειδών και τύπων. Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε στα πρώτα αποτελέσματα της μελέτης της κεραμικής[15], που προέρχεται από την ανασκαφική έρευνα των τύμβων Β και Γ του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου (**εικ. 1-2**).

Στην πλειονότητά της η κεραμική είναι τροχήλατη[16], ιδιαίτερα αποσπασματική και καμένη. Ωστόσο, πολλά αγγεία, σχεδόν ολόκληρα ή αποσπασματικά, συγκολλήθηκαν από μεγάλο αριθμό οστράκων. Από τη συγκολλημένη κεραμική προέκυψαν οι παρακάτω κατηγορίες, που χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο:

Ια. Διακοσμημένη Κεραμική. Κλειστά αγγεία.

Αμφορείς με χονδροειδή πηλό. Είναι διακοσμημένοι συνήθως με δύο ομόκεντρους κύκλους στον ώμο και ταινίες στο σώμα (**εικ. 3α**). Οι λαβές τους ενώνουν τον ώμο με το λαιμό[17]. Ανήκουν στον τύπο του αμφορέα που χρονολογείται από τον ύστερο 11ο έως και τον ύστερο 7ο αι. π.Χ. και ο οποίος συναντάται σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι πρόκειται για έναν εμπορικού τύπου αμφορέα, του οποίου η προέλευση συνδέεται κυρίως με τη Μακεδονία, και ιδιαίτερα με το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου[18]. Ωστόσο η άποψη ότι οι συγκεκριμένοι αμφορείς προέρχονται από τη Μακεδονία δεν έχει τεκμηριωθεί πλήρως, καθώς οι πετρογραφικές αναλύσεις και οι μορφολογικές διαφορές έχουν δείξει ότι δεν θα πρέ-

10. Μαλακασιώτη 2000, 335. Παρόμοια διάταξη πιθανώς είχε και ο τάφος 6 που ερεύνησαν οι Wace και Thompson. Wace – Thompson 1911-1912, 4, τάφος 6. Heurtley – Skeat 1930-1931, 12.

11. Η οριοθέτηση των λάκκων γινόταν με μικρές ή μεγαλύτερες κροκαλοειδείς πέτρες σε μονή ή διπλή σειρά.

12. Για κάλυψη τάφων με λιθοσωρούς βλ. Σταμούδη 2000, 41, 45. Για ταφικούς τύμβους με παρεμφερή διάταξη από την εποχή του Χαλκού και τη γεωμετρική περίοδο βλ. αντίστοιχα Ασουχίδου 2001, 34-38 και Σαββοπούλου 2001, 170-172.

13. Μαλακασιώτη 2000, 335, 2003, 114. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 362. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613-614. Για παρόμοια διάταξη λίθων ως ταφικών σημάτων στην περιοχή του Ομολίου βλ. Τουφεξής κ.ά. στον παρόντα τόμο.

14. Μαλακασιώτη 2003, 113.

15. Η μελέτη της κεραμικής αποτελεί τη βάση του ερευνητικού προγράμματος, που ξεκίνησε το 2009 σε συνεργασία της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ και του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ, όπου εντάσσεται η μελέτη των τεσσάρων ανεσκαμμένων τύμβων. Στους τύμβους της Άλου έχουν εντοπιστεί επίσης, χάλκινα κοσμήματα και σιδερένια όπλα, βλ. Μαλακασιώτη 2000, 337. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 614, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

16. Ίδιοι τύποι κεραμικής εντοπίστηκαν στον τύμβο των Wace και Thompson (Wace – Thompson 1911-1912) και στον τύμβο 36 (Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 614). Τροχήλατη είναι στην πλειονότητά της και η κεραμική των επιφανειακών ερευνών, βλ. Stissi – Kwak – Winter 2004, 103.

17. Lemos 2002, 57. Παρόμοιου τύπου αμφορείς έχουν εντοπιστεί στα Παλιά του Βόλου (Sipsie-Eschbach 1991, 144) στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 25-26, αρ. 80, εικ. 11), στη θαλάσσια περιοχή ανατολικά των ακτών της Μαγνησίας (Gimatzidis 2011α, 101, εικ. 7).

18. Gimatzidis 2011α, 101, 2011β, 962.

πει να αναζητείται μόνο ένας τόπος παραγωγής αυτών των αμφορέων, αλλά διάφορα εργαστήρια, ένα από τα οποία ίσως να εδρεύει στο Θεσσαλικό χώρο[19].

Παρόμοια διακόσμηση φέρει ένας άλλος αμφορέας με πιο λεπτό-καθαρό πηλό (**εικ. 3β**)[20], ενώ δεν απουσιάζουν και πιο ραδινοί αμφορείς με διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων και συστάδων αντιθετικών λοξών γραμμών (**εικ. 4α-β**)[21].

Οι **τριφυλλόσχημες οινοχόες** αποτελούν ένα σύνηθες σχήμα στη Θεσσαλία[22]. Διακρίνονται με βάση τη διακόσμηση, σε αυτές που φέρουν μελανό γάνωμα και εξηρημένες ταινίες και σε εκείνες που σε εξηρημενή ζώνη στον ώμο ή στην κοιλιά φέρουν ομόκεντρα ημικύκλια[23] ή δέσμες λοξών αντιθετικά διαταγμένων γραμμών (**εικ. 5α-δ**)[24]. Μία οινοχόη συνδυάζει ομόκεντρα ημικύκλια στον ώμο και μαστοειδείς αποφύσεις, ενώ στο χείλος και το λαιμό της έχει οπές επιδιόρθωσης, στοιχείο, που δηλώνει ότι το αγγείο ανήκε στην οικοσκευή, πριν χρησιμοποιηθεί ως κτέρισμα[25]. Στην περίπτωση της Βουλοκαλύβας οινοχόες με διακόσμηση στο λαιμό δεν απαντούν συχνά. Σε λίγα παραδείγματα ο λαιμός διακοσμείται με μαίανδρο (**εικ. 5ζ**).

Η πλειονότητα των **οπισθότμητων οινοχόων** δε φέρει διακόσμηση (**εικ. 5στ**). Ορισμένες διακοσμούνται με πλαστικές μαστοειδείς αποφύσεις. Το σχήμα έχει επίπεδη βάση, με πεπιεσμένο, σχεδόν αμφικωνικό σώμα, κατά κανόνα στριφτή λαβή, ενώ φέρει ομάδες αυλακώσεων στο μέσον του λαιμού και αμέσως κάτω από το χείλος. Ιδιαίτερη είναι μια οπισθότμητη οινοχόη με δακτυλιόσχημη βάση που φέρει γραπτή διακόσμηση από το χείλος έως τον ώμο[26] και απλές εξηρημένες ταινίες στο κάτω μέρος του σώματος (**εικ. 5ε**). Πρόκειται για ένα συνηθισμένο σχήμα της βορειοελλαδικής κεραμικής κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου[27].

Από το υλικό των τύμβων δε λείπουν οι **αμφορίσκοι** με κάθετες[28] ή οριζόντιες υπερυψωμένες λαβές (**εικ.**

19. Lemos 2010, 180.

20. Ανήκει στην κατηγορία των μεγάλων αμφορέων του Λευκαντιού με λαιμό και με ανοικτόχρωμο σώμα που χρονολογείται στην Υπό-ΠΓ περίοδο, βλ. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 337, πίν. 281C. Παρόμοιοι αμφορείς εντοπίζονται στις Φερές (Αραχωβίτη 1994, 126-127, αρ. 2), στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 5-7, αρ.1-2, εικ.1-2, πίν.1), στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 24-25, αρ. 77-79, πίν. VI. Desborough 1952, 16-17, 139).

21. Ανήκουν στην κατηγορία των μετρίου μεγέθους αμφορέων του Λευκαντιού με λαιμό και με σκουρόχρωμο σώμα που χρονολογούνται στην Υπό-ΠΓ περίοδο, βλ. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 337-338, πίν. 28.70/P2 και 35. Popham – Lemos 1996, πίν. 81, αρ. 47. Lemos 2002, 58-59. Παρόμοιοι αμφορείς εντοπίζονται στις Φερές (Αραχωβίτη 1994, 127, αρ. 3, εικ. 8β), στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 9-11, αρ. 7-8, εικ. 5, πίν. 2.7-8), στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 24-25, αρ. 74-75, πίν. V. Desborough 1952, 16-17, 139), στους Αγίους Θεοδώρους Καρδίτσας (Μ.Γ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 204, πίν. 99γ), στη Λαμία (Δακορώνια 2006, 980, με ομόκεντρους κύκλους στον ώμο), στη Νάξο (Ζαφειροπούλου 2011, 733, εικ. 6).

22. Wace – Thompson 1911/1912, 22-23. Desborough 1952, 59-63, 170-171. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 320. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 214. Σταμούδη 2000, 44. Coldstream 2008[2], 150, 162. Lemos 2002, 69. Παρόμοιες οινοχόες έχουν εντοπιστεί στους γεωμετρικούς τάφους στο χώρο της οχύρωσης της ελληνιστικής Άλου (Νικολάου 2003, 127, εικ. 10), στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906-1907, 321, 325, εικ. 10a, c, 13f. Wace – Thompson 1912, 212-213, εικ. 145f, 146b, 148. Desborough 1952, 149), στις Φερές (Βερδελής 1958, 14, αρ. 19-20, πίν. 4. Αραχωβίτη 1994, 128-129, αρ. 7-11, εικ. 9α-γ. Desborough 1952, 60, 153), στο Μουσταφακλή (Καλλιγάς 1992, 306, πίν. 70α), στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 21-23), στην Πύρασο (Ευσταθίου-Μπάτζιου 2011, 598-599, εικ. 10), στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 13-16, αρ. 16, 18, 21-22 και 24, πίν. 4), στον Πτελεό (Βερδελής 1958, 16, αρ. 25-26, πίν. 4), στη Λαμία (Δακορώνια 2006, 978-979, εικ. 13).

23. Ενδεικτικά για δύο οινοχόες από τον Πλατύκαμπο Λάρισας βλ. Θεοχάρη 1966, 49-50, εικ. 14, 16.

24. Ενδεικτικά βλ. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 319, πίν. 108.

25. Και σε αγγεία από τον τύμβο των Wace – Thompson αναφέρονται επισκευές (Wace – Thompson 1911-1912, 13), καθώς και σε οινοχόες από τη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906-1907, 323. Wace –Thompson 1911-1912, 212).

26. Όμοιες έχουν εντοπιστεί στο Καπακλί βλ. Βερδελής 1958, 20-22, αρ. 38-42, πίν. 6. Lemos 2002, πίν. 94.1.

27. Wace – Thompson 1911-1912, 23. Desborough 1952, 167. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 317. Gimatzidis 2011β, 960. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 201-202. Coldstream 2008[2], 159, 162. Δεν εντοπίζεται ως σχήμα νοτιότερα από το Λευκαντί και αποτελεί ένα χαρακτηριστικό σχήμα της κοινής θεσσαλοευβοϊκής κεραμικής και μάλιστα θεωρείται ότι ο τύπος που εμφανίζεται στο Λευκαντί υιοθετήθηκε από τη Θεσσαλία, Lemos 2002, 76-77. Εντοπίζονται στην Άλο (Wace – Thompson 1911-1912, 23. Βερδελής 1958, 41. Stissi – Kwak – Winter 2004, 145, αρ.6, εικ.7.3) στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 20-21, Desborough 1952, 136-138. Lemos 2002, πίν. 94.2, οι οποίες φέρουν διακόσμηση κυρίως στον ώμο, αλλά και το λαιμό) και στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 19-22, αρ. 36-42, πίν. 6). Για την καταγωγή του σχήματος βλ. Heurtley – Skeat 1930-1931, 43. Βερδελής 1958, 64-65. Lemos 2002, 77 και 90-91. Χρονολογείται από την ΥπόΠρΓ περίοδο και εξής (Lemos 2002, 76).

28. Ο τύπος αυτός είναι αγαπητός στον ευβοϊκό χώρο (Lemos 2002, 63. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 308-311) ή αλλιώς στην περιοχή του Βορειο-δυτικού Αιγαίου (Gimatzidis 2011β, 960). Παρόμοιοι αμφορίσκοι προέρχονται από τη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 24, 26, αρ. 82, πίν. VI. Desborough 1952, 140), το Ρετζιούνι (Βερδελής 1958, 11, αρ. 9, πίν. 3), το Καπακλί (Βερδελής 1958, 11, αρ. 11), το Βόλο (Lemos 2002, πίν. 88.3), τη Λαμία (Σταμούδη 2000, 44, αρ. ια, εικ. 14. Δακορώνια 2006, 979, εικ. 14-16). Για την καταγωγή του σχήματος από την υπομυκηναϊκή περίοδο βλ. Βερδελής 1958, 53-54.

6α-β). Τα **θήλαστρα**, τα οποία είναι ολόβαφα, συναντώνται σε μικρό αριθμό (**εικ. 6γ**)[29]. Μοναδικό είναι και το αγγείο το οποίο παραβάλλεται με αυτό των ερευνών των Wace και Thompson που θεωρήθηκε κάλυμμα αγγείου (πώμα)[30]. Αυτό από την Βουλοκαλύβα στο κέντρο του σώματός του φέρει ορθογώνιο άνοιγμα, και στο επάνω μέρος του είναι κλειστό με κομβιόσχημη απόληξη και δύο σταυροειδώς πλεκόμενες λαβές. Πιθανώς πρέπει να θεωρηθεί τελετουργικό σκεύος (**εικ. 6ζ**).

Ιβ. Διακοσμημένη Κεραμική. Ανοιχτά αγγεία.

Σε αυτή τη γενική κατηγορία κατατάσσονται τα περισσότερα από τα αγγεία και οι ακόλουθοι τύποι:

Οι **κρατήρες** ανήκουν στον τύπο με ψηλό κωνικό πόδι, το όποιο κατά κανόνα φέρει αυλακώσεις[31], και δύο σύνθετες λαβές, δηλαδή οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές που συνδέονται με το χείλος με κατακόρυφη ταινιωτή λαβή. Η διακόσμηση περιορίζεται σε μετόπες στη ζώνη μεταξύ των λαβών, ενώ το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται με μελανό γάνωμα και εξηρημένες ταινίες. Φέρουν κατά κανόνα μαίανδρο απλού τύπου, ο οποίος οριοθετείται με απλές κάθετες και οριζόντιες γραμμές ή με ζώνες από άλλα γεωμετρικά μοτίβα (**εικ. 7α-β**). Ο τύπος διαμορφώνεται κάτω από την επίδραση του αττικού κρατήρα τύπου ΙΙ και εμφανίζεται πριν το τέλος της αττικής ΜΓ περιόδου έως και την ΥΓ[32].

Στην κατηγορία των **αγγείων πόσης** σημειώνουμε το μεγάλο αριθμό **κανθάρων** με επίπεδη βάση, χαμηλό σώμα, ψηλό κάθετο χείλος και ταινιωτές έντονα υπερυψωμένες λαβές (**εικ. 8α-δ**)[33]. Στο χείλος διακοσμούνται συχνά με δικτυωτά τετράγωνα, στο σώμα με τεθλασμένη οριζόντια ταινία και στις λαβές με ταινίες χιαστά διαταγμένες. Το σχήμα αυτό απαντά και ολόβαφο[34]. Ο τύπος αυτός του κάνθαρου είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στο θεσσαλικό χώρο[35] και θεωρήθηκε νεωτερισμός του θεσσαλικού εργαστηρίου το οποίο μετέφερε τη χειροποίητη εκδοχή του στον τροχό[36].

Στον τύπο των **σκύφων** καταχωρούνται πολλά αγγεία με ποικίλη διακόσμηση και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση[37]. Εντοπίζονται οι συνήθεις σκύφοι με ομόκεντρα κρεμάμενα ημικύκλια που συναντώνται έως το τέλος της ΥπόΠΓ ΙΙΙ περιόδου (**εικ. 9α-β**)[38]. Ακόμη σκύφοι διακοσμημένοι με διαγραμμισμένους ρόμβους (**εικ.**

29. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 212.

30. Wace – Thompson 1911-1912, 11, εικ. 8.2.

31. Οι Wace και Thompson δεν αναφέρουν το σχήμα του κρατήρα, παρόλο που αναφέρουν τα στελέχη τα οποία όμως δεν ταυτίζουν με το συγκεκριμένο αγγείο, βλ. Wace – Thompson 1911-1912, 11, εικ. 7, 14-15, 23. Όστρακα από κρατήρες εντοπίστηκαν και στις επιφανειακές έρευνες βλ. Stissi – Kwak – Winter 2004, 145, κ.ε. Πρβλ. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, πίν. 55, αρ. 272.

32. Coldstream 2008², 155, 161. Ο ίδιος τύπος κρατήρα απαντάται και στο Καπακλί, βλ. Βερδελής 1958, 82, εικ. 24-25.

33. Βερδελής 1958, 45. Lemos 2002, 54-55. Για την καταγωγή του σχήματος βλ. Heurtley – Skeat 1930-1931, 44. Βερδελής 1958, 63. Ανδρόνικος 1969, 184-185. Coldstream 2008², 159, 161. Χρονολογείται από την ΠΓ περίοδο μέχρι και τις ύστερες φάσεις της ΥπόΠΓ περιόδου, βλ. Gimatzidis 2011β, 960.

34. Από Μαρμάριανη, βλ. Heurtley – Skeat 1930-1931, 26-27, αρ. 93-105, εικ. 12. Desborough 1952, 138-139, από τον Πλατύκαμπο Λάρισας, βλ. Θεοχάρη 1966, 40, εικ. 4.

35. Desborough 1952, 167-168. Βερδελής 1958, 41. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 181-182. Παρόμοιοι κάνθαροι εντοπίστηκαν στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 27, αρ. 109, εικ. 12), στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906-1907, 321, εικ. 10f. Wace – Thompson 1912, 212, εικ. 145e και g), στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 30-31, αρ. 75. 77-78, πίν. 9, εικ. 21), στα Παλιά του Βόλου (Sipsie-Eschbach 1991, πίν. 33.3-5), στις Φερές (Αραχωβίτη 1994, 130, αρ. 17, εικ. 10γ). Ο τύπος αυτός στην Πιερία και στην ανατολική Θεσσαλία, σύμφωνα με τον Γιματζίδη, φαίνεται να είναι πιο δημοφιλής από το σκύφο, βλ. Gimatzidis 2011β, 960.

36. Βερδελής 1958, 64, 79.

37. Wace – Thompson 1911-1912, 22. Stissi – Kwak – Winter 2004, 145, αρ. 7, εικ. 7.3. 147, αρ. 11, εικ. 7.6. 148, αρ. 14-16, εικ. 7.7. Παρόμοιοι σκύφοι εντοπίζονται και στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906-1907, 321, εικ.10d. Wace – Thompson 1912, 213, εικ. 145d). Για την καταγωγή του σκύφου βλ. Βερδελής 1958, 55.

38. Είναι διαδεδομένοι στον θεσσαλικοευβοϊκό χώρο. Χρονολογούνται από την ΥΠΓ περίοδο. Lemos 2002, 21, 45. Βερδελής 1958, 83-84. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 185-187. Παρόμοιοι σκύφοι εντοπίζονται στις θέσεις: Μουσταφακλή (Καλλιγάς 1992, 306, πίν. 70β-γ), Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 27-29, αρ. 114-122, εικ. 12, πίν. VII. Desborough 1952, 141), Πύρασος (Ευσταθίου-Μπάτζιου 2011, 596, εικ. 6), Λάρισα (Βερδελής 1958, 27, αρ. 53, εικ. 18), Πλατύκαμπο Λάρισας (Θεοχάρη 1966, 48-50, εικ. 13, 15), Καπακλί (Βερδελής 1958, 27-28, αρ. 55-61 και 63, πίν. 9), Πτελεός (Βερδελής 1958, 28, αρ. 62), Λαμία (Σταμούδη 44, αρ. ι, εικ. 13), Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Φθιώτιδας (Παπακωνσταντίνου – Σιψή 2006, 1032-1033, εικ. 9). Για τη διασπορά τους στο χώρο της Μακεδονίας βλ. Gimatzidis 2011α, 100. Για το σχήμα βλ. Desborough 1952, 169, 180-194.

9στ), με τεθλασμένες γραμμές (**εικ. 9γ-δ**)[39], και με διαγραμμισμένους μαιάνδρους (**εικ. 9ε**)[40]. Ακόμη, αξίζει να σημειωθεί αποσπασματικό ρηχό σκυφίδιο με ταινία στην εξηρημένη ζώνη των λαβών (**εικ. 9ζ**)[41].

Στην ομάδα των **κυπέλλων** κυριαρχούν τα μόνωτα ολόβαφα κύπελλα, με επίπεδη βάση, βαθύ σώμα και ταινιωτή κάθετη λαβή, που ενώνει το σώμα με το χείλος (**εικ. 8ζ**). Αυτά διακοσμούνται μόνο με εξηρημένες ταινίες, συνήθως στο χείλος (εσωτερικά και εξωτερικά), και σε κάποιες περιπτώσεις και λίγο πάνω από τη βάση[42]. Πρόκειται για τον ευρέως διαδεδομένο τύπο, ο οποίος θεωρείται μία τυπική θεσσαλική παραγωγή[43]. Χρονολογείται στον 9ο και 8ο αι. π.Χ.[44], χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε χρονολογικά κριτήρια στις επιμέρους τεχνοτροπικές διαφορές[45]. Το κύπελλο με τη λαβή «τύπου σκανδάλης» το οποίο διακοσμείται με ενάλληλες γωνίες (**εικ. 8ε**) είναι προς το παρόν το μοναδικό δείγμα, που βρέθηκε[46]. Μοναδικό είναι επίσης ένα κύπελλο, ευβοϊκού τύπου**,** το οποίο διακοσμείται με κάθετες καστανόχρωμες γραμμές (**εικ. 8στ**)[47].

Τα **πινάκια** είναι σπάνια, ωστόσο ένα διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση και φέρει υστερογεωμετρική διακόσμηση (**εικ. 6δ**)[48].

Ιγ. Αβαφή αγγεία

Σε αυτά εντάσσονται αμφορείς, αρυτήρες - χύτρες (**εικ. 6στ**)[49], καθώς και ένα τριποδικό ρηχό αγγείο (**εικ. 6ε**)[50].

Πέραν των παραπάνω κατηγοριών κεραμικής, αξίζει να αναφερθεί ότι στις περιφερειακές καύσεις[51] εντοπίζεται και αρχαϊκή κεραμική εισηγμένη από την Κόρινθο και την Αττική. Ενδεικτικά σημειώνονται σφαιρικοί αρύβαλλοι, τμήματα αλαβάστρων, κοτυλών και σκύφων (**εικ. 10α-γ**)[52]. Από τις αρχαϊκές ταφές-καύσεις προέρχονται επίσης ένα ειδώλιο προγάστορα και ένα πλαστικό αγγείο γυναικείας μορφής, ιωνικής προέλευσης (**εικ. 10δ-ε**).

39. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 23, αρ. 165-175. Popham – Touloupa – Sackett 1982, 245, πίν. 23.5 & 28. Popham – Lemos 1996, πίν. 46.5, πίν. 91.1, πίν. 99, πίν. 112f. Κούρου 1999, 17-18, αρ. 35, πίν. 31α-β, εικ. 17α.

40. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, πίν. 21, αρ. 430-2.

41. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 303, εικ. 9C.

42. Desborough 1952, 168, τύπος A. Βερδελής 1958, 33-37, κατηγορία XIII, αρ. 91-138, πίν. 11. 56, όπου τα ονομάζει κύπελλα του συνήθη τύπου. Popham – Sackett – Themelis 1979-1980, 295-296, τύπος V, εικ. I-K, πίν. 28.70/P5-P7, με ένα γεωγραφικό εύρος από τη Θεσσαλία έως τις Βόρειες Κυκλάδες. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 191.

43. Desborough 1952, 140. 168. Δακορώνια 2006, 977. Coldstream 2008², 151. Παρόμοια κύπελλα εντοπίζονται στη Μαρμάριανη (Heurtley – Skeat 1930-1931, 26, class 12, αρ. 83-92, πίν. VIb), στο Καπακλί (Βερδελής 1958, 33-34, αρ. 91-100, πίν. 11), στη Θεοτόκο (Wace – Droop 1906-1907, 321, εικ. 10e. Wace – Thompson 1912, 212, εικ. 145a. Desborough 1952, 149) στις Φερές (Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 317, πίν. 73δ), στον Άγιο Δημήτριο Καινούργιου Φθιώτιδας (Παπακωνσταντίνου – Σιψή 2006, 1033, εικ. 10). Για την καταγωγή του σχήματος βλ. Βερδελής 1958, 56.

44. Τα παραδείγματα από το Λευκαντί χρονολογήθηκαν από το 900 έως και το 750 π.Χ. (ΥποΠΓ I-III), βλ. Popham – Sackett – Themelis, 1979-1980, 295, 297. Θεωρήθηκε ότι η μετάβαση από το κύπελλο με το κωνικό πόδι στο κύπελλο με επίπεδη βάση έγινε κατά την ΥΠΓ περίοδο, βλ. Lemos 2002, 29.

45. Desborough 1952, 141.

46. Για την καταγωγή του τύπου της λαβής βλ. Heurtley 1926-1927, 190. Heurtley – Skeat 1930-1931, 46. Desborough 1952, 141. Βερδελής 1958, 66, 88-83. Coldstream 2008², 153. Για παρόμοια αγγεία από τη Μαρμάριανη βλ. Heurtley – Skeat 1930-1931, 26, 91-92. Για ίδιο τύπο λαβής σε χειροποίητο αγγείο, βλ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 194, σχ. 32α.

47. Popham – Sackett – Themelis 1979/1980, πίν. 51, αρ. 218-222, πίν. 62, αρ. 216.

48. Σπάνια είναι και τα πινάκια και από τον τύμβο 36 (Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 614), καθώς και από τον τύμβο των Wace – Thompson (Wace – Thompson 1911-1912, 11, εικ. 8.3-4. 15, εικ. 11. 22). Για παρόμοιο πινάκιο από το Καπακλί, βλ. Βερδελής 1958, 38-39, αρ.143, πίν.12.

49. Wace – Thompson 1911-1912, 12, εικ. 6.4. Lemos 2002, 85-87.

50. Popham – Calligas – Sackett 1990, 57-58. Popham – Lemos 1996, πίν. 38, αρ. 13.

51. Οι ταφές-καύσεις, που βρίσκονται στην περιφέρεια των ταφικών τύμβων, είτε είναι λιθοπερίκλειστοι λάκκοι, είτε ορθογώνιες κατασκευές, χρονολογούνται κατά κανόνα στα αρχαϊκά χρόνια (7ος-6ος αι. π.Χ.)

52. Μαλακασιώτη 2000, 336. Αρχαϊκή κεραμική του 6ου αι. εντοπίστηκε και στις επιφανειακές έρευνες βλ. Stissi 2004, 117-123. Κορινθιακή κεραμική (αλάβαστρα και αρύβαλλοι) εντοπίστηκαν και στους τύμβους του Αγίου Γεωργίου (Τζιαφάλιας 1978, 168, εικ. 10).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας βλέπουμε ότι στο νεκροταφείο των τύμβων στη Βουλοκαλύβα κυριαρχεί το έθιμο της καύσης των νεκρών[53], καθόλη τη διάρκεια του 9ου, 8ου και 7ου αι. και συνεχίζει μέχρι και τον 6ο αι. π.Χ.[54]. Εν γένει, το έθιμο της καύσης αυτή την περίοδο δεν ήταν άγνωστο στο θεσσαλικό χώρο[55].

Σχετικά με την πρακτική των ταφικών εθίμων παρατηρήσαμε ότι πιθανότατα κατά την καύση του νεκρού και πριν την κάλυψη του λάκκου με λίθους πραγματοποιούνταν ταφικές τελετουργίες, όπως η προσφορά χοών και η τέλεση νεκρόδειπνων. Συνηθέστατα μέσα στον ίδιο λάκκο έχει παρατηρηθεί η χρήση αγγείων κατάλληλων για την προαναφερόμενη διαδικασία, όπως ενός κρατήρα, οινοχοών και αγγείων πόσης. Στη συνέχεια φαίνεται ότι κάποια από τα αγγεία θρυμματίζονταν και πετιούνταν μέσα στον λάκκο της καύσης, και έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε ότι όστρακα του ίδιου αγγείου διακρίνονται σε καμένα και μη καμένα. Στη συνέχεια για το σβήσιμο της φωτιάς ο λάκκος με τα καμένα υλικά καλυπτόταν από χώμα και λίθους[56].

Ανάλυση του οστεολογικού υλικού από τους τύμβους του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου δεν έχει προς το παρόν πραγματοποιηθεί[57]. Ωστόσο μία βιοαρχαιολογική μελέτη θα μπορούσε να επιλύσει κάποια ερωτήματα σχετικά με το «περιβάλλον-χώρο» των καμένων οστών, όπως αν αυτά βρίσκονται σε χώρο πρωτογενούς καύσης ή σε χώρο δευτερεύουσας απόθεσης.

Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα μπορούμε να σημειώσουμε ότι υπάρχει μία χρονολογική διάταξη κατά τον σχηματισμό των τύμβων, ξεκινώντας από το «κέντρο», όπου εντοπίζονται οι παλαιότερες χρονολογικά ταφές-καύσεις και καθώς αυτοί αναπτύσσονται, κυψελοειδώς, στην περιφέρειά τους συναντούμε τις υστερότερες[58].

Στη Βουλοκαλύβα η μεταξύ των τύμβων απόσταση, η μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης τους, η επέκταση των λάκκων με δακτύλιους, γύρω από ένα «κέντρο», ενισχύει την υπόθεση ότι οι νεκροί του τύμβου συνδέονταν με οικογενειακούς ή φυλετικούς δεσμούς[59]. Θα πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι το ανασκαμμένο δείγμα είναι πολύ μικρό, ώστε να μπορέσουμε να στοιχειοθετήσουμε με σχετική ασφάλεια τις κοινωνικές δομές.

Η συγκέντρωση τόσων ταφικών τύμβων, σε τόσο περιορισμένη περιοχή, όπως αυτή της Βουλοκαλύβας, ενώ δεν είναι συνήθης στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στον ελληνικό χώρο. Ωστόσο είναι γνωστή

53. Όπως έχει ήδη σημειωθεί εντοπίζονται και ενταφιασμοί ενηλίκων σε κιβωτιόσχημους ή λακκοειδείς τάφους, καθώς και παιδικοί ενταφιασμοί. Για ταυτόχρονη συνύπαρξη καύσης και ενταφιασμού βλ. Ευσταθίου-Μπάτζιου 2011, 601.

54. Stissi – Kwak – Winter 2004, 94, όπου η ίδια χρονολόγηση προήλθε και από τις επιφανειακές έρευνες. Ίδιο χρονολογικό εύρος παρατηρούμε και στο θολωτό τάφο στο Καπακλί, βλ. Georganas 2006, 198.

55. Lemos 2002, 178. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 615. Πρωτογενής καύση σε λάκκο στον πρωτογεωμετρικό θολωτό τάφο στο Αργυροπούλι Τυρνάβου (Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 145). Πρωτογενής καύση στο θολωτό τάφο στην Πύρασο (Ευσταθίου-Μπάτζιου 2011, 600-601). Δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα στους αρχαϊκούς τύμβους Αγίου Γεωργίου Λάρισας, (Τζιαφάλιας 1994, 181). Κυκλικός περίβολος στο Καστρί Αγιάς, δευτερογενείς καύσεις σε λάκκους (Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 146-147. Georganas 2006, 201). Στη Δράνιστα, Λέστιανη, Σέσκλο (Desborough 1952, 132. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 145, όπου βιβλιογραφία. Ευσταθίου-Μπάτζιου 2011, 601, όπου αναφέρεται ότι ο τάφος της Δράνιστας είναι μυκηναϊκός). Δευτερογενής καύση σε πήλινη υδρία στις Φερές (Καλλιγάς 1992, 300, υποσ.15) και σε ΠρΓ θολωτό τάφο (Αραχωβίτη 2000, 361). Και νότια της Θεσσαλίας, στην περιοχή της Λοκρίδας παρόλο που είναι σπάνια, αναφέρονται ελάχιστα παραδείγματα, βλ. λάκκοι με καύση από το γεωμετρικό νεκροταφείο στον Άγιο Δημήτριο Καινούργιου Φθιώτιδας (Παπακωνσταντίνου – Σιψή 2006, 1031, εικ. 2).

56. Η ύπαρξη τεφροδόχων αγγείων δεν μπορεί να υποστηριχθεί στο υλικό των εξεταζόμενων τύμβων της Βουλοκαλύβας, όπως στον Άγιο Γεώργιο (Τζιαφάλιας 1978, 178, 1994, 182). Ωστόσο στο τύμβο 36 της ίδιας περιοχής εντοπίστηκαν in situ τρία τεφροδόχα αγγεία, τύπου πυξίδας και αμφορίσκου, στα οποία συλλέχθηκαν τα καμμένα υλικά και τοποθετήθηκαν σε μικρές ορθογώνιες κατασκευές, βλ. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613, εικ. 10.

57. Το καμένο περισυλλεγμένο οστεολογικό υλικό από τους τύμβους του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου ζυγίζει λίγα ή ελάχιστα γραμμάρια και αυτή η ποσότητα είναι σχετική με αυτή από τις καύσεις στο Λευκαντί. Βλ. Popham – Sackett – Themelis, 1979-1980, 295, 297. Lagia – Papathanasiou – Malakasioti – Tsiouka 2010, 197, 209.

58. Μαλακασιώτη 2003, 113.

59. Μαλακασιώτη – Μουσιώνη 2004, 365. Παρόμοια συμπεράσματα και από το νεκροταφείο της περιοχής με τους ενταφιασμούς, όπου παρατηρούνται ταφικές συστάδες, οι οποίες συνδέθηκαν με χώρους ταφής οικογενειών, βλ. Μαλακασιώτη 2003, 114. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 610, 615, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα. Βλ. και νεκροταφείο στην Κραννώνα (Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 147) και στη Νάξο (Ζαφειροπούλου 2011, 735).

στη Θεσσαλία από τον Άγιο Γεώργιο Λάρισας[60], όπου όμως η συγκέντρωση των τύμβων με ταφές- καύσεις δεν είναι τόσο πυκνή όσο στην Άλο[61].

Οι τύποι αγγείων, που εντοπίστηκαν ως κτερίσματα, αποτελούν χαρακτηριστικά αγγεία μίας ενότητας, της θεσσαλοευβοϊκής κοινής[62]. Η περιοχή της Άλου, στα νότια παράλια του Παγασητικού κόλπου, φαίνεται ότι δέχεται περισσότερες επιρροές από το νότο, χωρίς να αποκλείονται και επιδράσεις από την περιοχή της βόρειας Θεσσαλίας, η οποία την περίοδο αυτή δέχεται πιο έντονα τις επιδράσεις της Μακεδονίας, κυρίως της δυτικής[63]. Θα πρέπει, τέλος, να τονίσουμε ότι γενικώς η κεραμική της Άλου σε σχέση με τα υπόλοιπα εργαστήρια είναι γενικώς πιο απλή τόσο στο σχηματολόγιο, όσο και στη διακόσμηση[64] και θα μπορούσε να θεωρηθεί προϊόν τοπικού εργαστηρίου.

Η συστηματική μελέτη της κεραμικής από τις ταφές- καύσεις των τύμβων στην περιοχή της Βουλοκαλύβας Πλατάνου (Αλμυρού), θεωρούμε ότι θα διευρύνει τις μέχρι σήμερα γνώσεις μας για τη θεσσαλική κεραμική της εποχής του Σιδήρου και της Αρχαϊκής εποχής, θα αποκαλύψει τις σχέσεις του στενότερου αυτού θεσσαλικού χώρου με τον ευρύτερο περίγυρό του και τη σχέση του με τα καλά μελετημένα εργαστήρια, όπως είναι π.χ. το αττικό και το ευβοϊκό. Γενικά η μελέτη του συνόλου των πλούσιων κτερισμάτων των ταφικών τύμβων στη Βουλοκαλύβα, πιστεύουμε ότι θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας όχι μόνο σε θέματα ταφικών τελετουργιών της εποχής, αλλά και σε θέματα κοινωνικών δομών[65], που δεν απασχολούν ασφαλώς μόνο την περιοχή αυτή.

60. Τζιαφάλιας 1994, 179, όπου αναφέρονται περίπου στις 40 εδαφικές εξάρσεις, οι οποίες ερμηνεύονται ως ταφικοί τύμβοι. Για τύμβους στην περιοχή της Θεσσαλίας βλ. τύμβο από τη θέση Αμπέλια Αγίων Θεοδώρων Καρδίτσας, όπου καλύπτει ένα θολωτό τάφο της ΠρΓ και Γ περιόδου (Μ.Γ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 204-205), Χυρετίαι (Αρβανιτόπουλος 1914, 168-177, ιδιαίτερα 168). Φερές (Στη θέση του ναού της Ενοδίας, Καλλιγάς 1992, 300, σχέδ. 1). Georganas 2006, 199-201.

61. Stissi – Kwak – Winter 2004, 113-114.

62. Desborough 1952, 127, 180. Lemos 2002, 212-217, ως «ευβοϊκή κοινή». Coldstream 2008^2, 148, όπου αναφέρεται ως θεσσαλοκυκλαδική. Για τον όρο και για την περιοχή που καλύπτει βλ. Gimatzidis 2011β, 958-959, ο οποίος προτείνει τον όρο βορειοδυτικό Αιγαίο (Κεντρική Μακεδονία, Α. Θεσσαλία, Λοκρίδα, τμήματα της Αττικής, Εύβοια, Σκύρος, Β. Κυκλάδες). Καλλιγάς 1992.

63. Heurtley – Skeat 1930-1931, 42-43. Βερδελής 1958, 71-73. Τζιαφάλιας 1994, 186. Τζιαφάλιας –Ζαούρη 1999, 149-151.

64. Stissi – Kwak – Winter 2004, 112.

65. Georganas 2002, 289-298.

SUMMARY

TUMULI WITH CREMATION PYRES IN D. DESPOTOPOULOS FIELD AT THE SITE OF VOULOKALYVA PLATANOS-ALMYROS (MAGNESIA)

Zoi Malakasioti, Georgios Vitos, Maria Panagou

The site of Voulokalyva of Platanos near Almyros lies about 1 km N-NW of the Hellenistic city of Alos. In this area, except of an extent cemetery with burials, field surveys, conducted by the University of Groningen and the 13th Ephorate, detected at least 37 tumuli, four of which have been excavated from 1989 to 1994 by the local Ephorate.

The Voulokalyva tumuli contained cremation pyres, covered by cairns of stones. The article primarily focuses on the pottery from Tumuli B and Γ in Despotopoulos field. The mainly wheel-made pottery was heavily broken and partly burnt. Amphorae, trefoil oinochoae, oinochoae with cut-away necks and amphoriskoi are included among the closed vases. Kraters with stemmed ribbed foot and handles and drinking shapes, like kantharoi, skyphoi and one-handled cups, are well-represented. A cup with trigger-handle is unique. A fragmentary unusual vessel, probably of ceremonial use, must be mentioned. Among the plain vases, amphorae, chytrae, and a shallow vase with three feet were found. It should also be mentioned that in the pyres, pits and cists of the outer perimeter of the tumuli, archaic pottery was found.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρόνικος Μ., 1969. *Βεργίνα* Ι. *Το νεκροταφείον των τύμβων*, Αθήνα.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1992. Ευρήματα της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου από τις Φερές, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 312-320.

Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία*, 125-138.

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οχτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1914. Γ. Χυρετίαις, *ΠΑΕ,* 168-177.

Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1998. *Η ηπειρωτική Θεσσαλία κατά τους Πρωτο-ιστορικούς χρόνους. Η μαρτυρία της Κεραμεικής*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).

Ασουχίδου Σ., 2001. Καύσεις εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα, 31-46.

Βερδελής Ν.Μ., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.

Coldstream J.N., 2008[2]. *Greek Geometric Pottery. A survey of ten local styles and their chronology*, London.

Δακορώνια Φ., 2006. Η Πρωτογεωμετρική Λαμία, *ΑΕΘΣΕ* 2, 975-988.

Desborough V.R. d'A., 1952. *Protogeometric Pottery,* Oxford.

Ευσταθίου-Μπάτζιου Α., 2011. Θολωτός τάφος Πυράσου, στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The 'Dark Ages' Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007*, Βόλος, 595-608.

Georganas I., 2002. Constructing Identities in Early Iron Age Thessaly: the case of the Halos Tumuli, *Oxford Journal of Archaeology* 21, 289-298.

Georganas I., 2006. Dying in Early Iron Age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ* 2, 195-205.

Gimatzidis S., 2011α. Counting sherds at Sindos. Pottery consumption and construction of identities in the Iron Age, στο S.A. Verdan – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer (επιμ.), *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28-30, 2008)*, Oxford, 97-110.

Gimatzidis S., 2011β. The Northwest Aegean in the Early Iron Age, στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The*

'Dark Ages' Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007, Βόλος, 957-970.

Heurtley W.A. – Skeat T.C., 1930-1931. The Tholos Tombs of Marmariane, *BSA* 31, 1-55.

Θεοχάρη Μ.Δ., 1966. Πρωτογεωμετρικά Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Ε΄*, 37-53.

Καλλιγάς Π.Γ., 1992. Θεσσαλία και Εύβοια κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11ος-9ος αι. π.Χ.), στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 298-307.

Κούρου Ν., 1999. *Ανασκαφές Νάξου. Το νότιο νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο*, Αθήνα.

Lagia A. – Papathanasiou A. – Malakasioti Z. – Tsiouka Ph. 2010. Cremations of the Early Iron Age from Mound 36 at Voulokalyva (Ancient Halos) in Thessaly: a bioarchaeological appraisal, στο M. Lochner & F. Ruppenstein (επιμ.), *Cremation Burials in the Region between the Middle Danube and the Aegean, 1300-750 B.C. Proceedings of the International Symposium held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 11th-12th, 2010*, Vienna, 197-219.

Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean. The archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*, Oxford.

Lemos I., 2010. A Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 177-182.

Μαλακασιώτη Ζ., 2000. Το έργο της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή του Αλμυρού, στο *Έργο Εφορειών*, 331-338.

Μαλακασιώτη Ζ., 2003. Νέα στοιχεία για την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100-700 π.Χ. Η παρουσια της Άλου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 111-121.

Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα, 353-368.

Μαλακασιώτη Ζ. – Τσιούκα Φ., 2011. Ζητήματα ταφικών πρακτικών στα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της αρχαίας Άλου, θέση «Βουλοκαλύβα», στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The 'Dark Ages' Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007*, Βόλος, 609-625.

Νικολάου Ε., 2003. Η έρευνα της τελευταίας πενταετίας στο χώρο της ελληνιστικής Άλου με αφορμή τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ, *ΑΕΘΣΕ* 1, 123-136.

Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. – Σιψή Μ., 2006. Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Κανούργιου νομού Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1029-1042.

Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G. (επιμ.), 1979-1980. *Lefkandi* I. *The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*, *BSA* Suppl. 11, London.

Popham M.R. – Touloupa E. – Sackett L.H., 1982. Further Excavations of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1981, *BSA* 77, 213-248.

Popham M.R. – Calligas P.G – Sackett L.H. (επιμ.), 1990. *Lefkandi* II. *The Protogeometric building at Toumba*, London.

Popham M.R. – Lemos I.S., 1996. *Lefkandi III. The Early Iron Age Cemetery at Toumba. The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4*, *BSA* Suppl. 29, Oxford.

Σαββοπούλου Θ., 2001. Παλιό Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των "περιβόλων", στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης. (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα, 169-185.

Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.

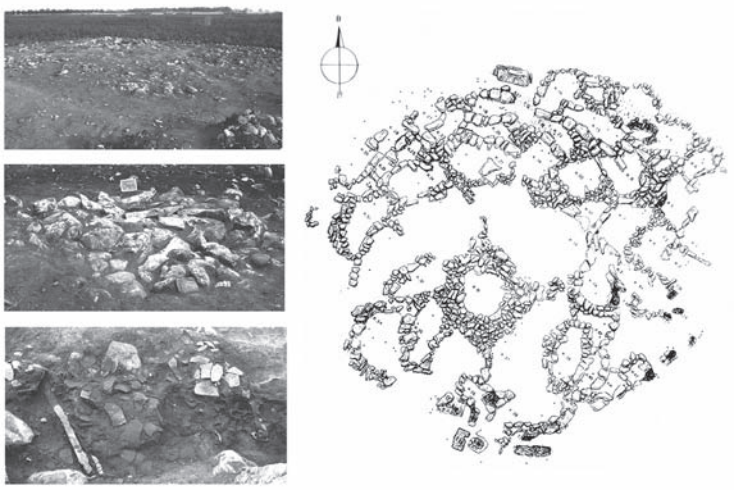
Σταμούδη Α., 2000. Ταράτσα-Αγ. Παρασκευή. Ένα Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο σε προάστειο της σύγχρονης Λαμίας, στο *Έργο Εφορειών*, Βόλος, 39-50.

Stissi V. – Kwak L. – Winter de J., 2004. Early Iron Age, στο H.R. Reinders (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almirós and Sourpi plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 94-115.

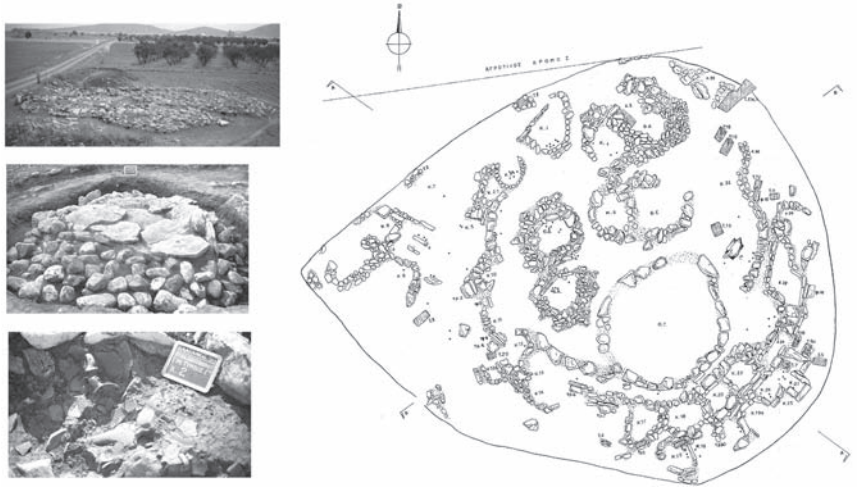
Stissi V., 2004. Archaic Period, στο H.R. Reinders (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almirós and Sourpi plains (Thessaly, Greece)*, Assen 116-124.

Stissi V., 2011. Finding the Early Iron Age in field survey. Two cases studies from Boeotia and Magnesia, στο S.A. Verdan – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer (επιμ.), *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28-30, 2008)*, Oxford, 149-162.

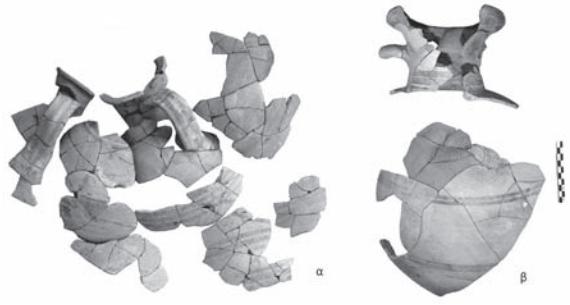
Τζιαφάλιας Α. – Ζαούρη Α., 1999. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου, στο *ΠΜΚ* 1, 143-151.
Τζιαφάλιας Α., 1978. Ανασκαφικές έρευνες στον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης, *ΑΑΑ* XI/2, 156-182.
Τζιαφάλιας Α., 1994. Άγιος Γεώργιος Λάρισας, στο *Θεσσαλία*, 179-188.
Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1911-1912. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.
Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
Wace A.J.B. – Droop J.P., 1906-1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.
Ζαφειροπούλου Φ., 2011. Νέα στοιχεία από τη Γεωμετρική Νάξο. Το Νεκροταφείο στη θέση Πλίθος, στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The 'Dark Ages' Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007*, Βόλος, 733-743.

Εικ. 1. Ο τύμβος Β. Η αρχική εικόνα του λιθομανδύα, η κεντρική καύση πριν την έρευνά της και το εσωτερικό της καύσης 13.

Εικ. 2. Ο τύμβος Γ. Η αρχική εικόνα του λιθομανδύα, η κεντρική καύση πριν την έρευνά της και το εσωτερικό της καύσης 2.

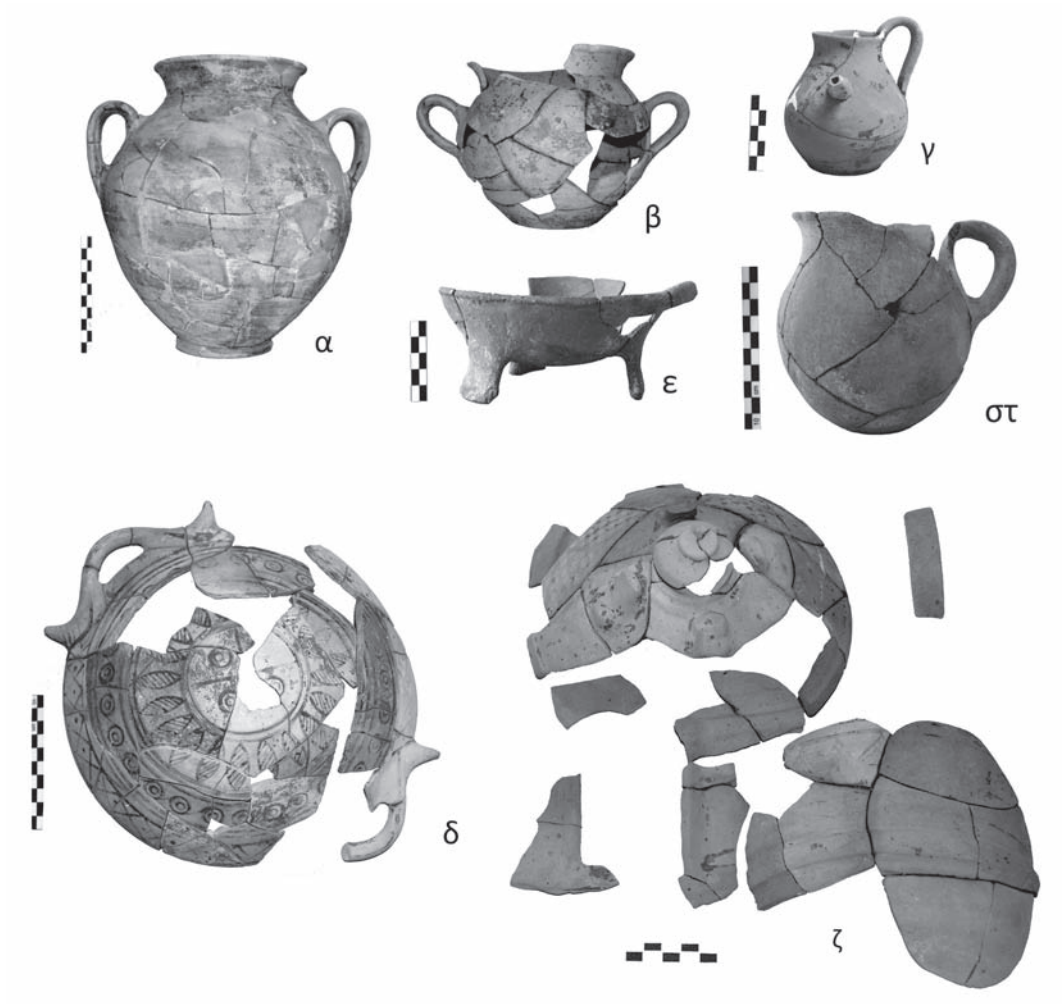
Εικ. 3. Ευμεγέθεις αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους στον ώμο.

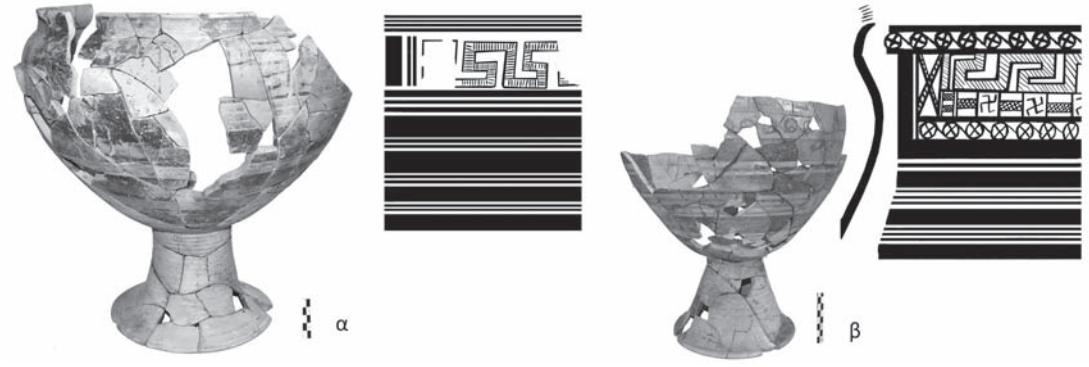
Εικ. 4. Αμφορείς μεσαίου μεγέθους με ομόκεντρα ημικύκλια στον ώμο και δέσμες αντιθετικών γραμμών στην κοιλιά αντίστοιχα.

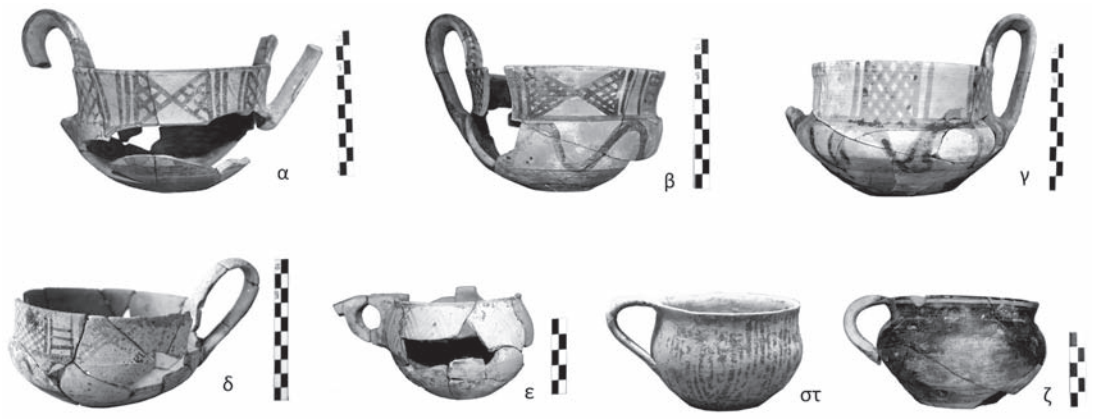
Εικ. 5. Τριφυλλόσχημες και οπισθότμητες οινοχόες.

Εικ. 6. α-β) αμφορίσκοι με κάθετες λαβές, γ) θήλαστρο, δ) πινάκιο, ε) τριποδικό ρηχό αγγείο, στ) αρυτήρας, ζ) τελετουργικό σκεύος.

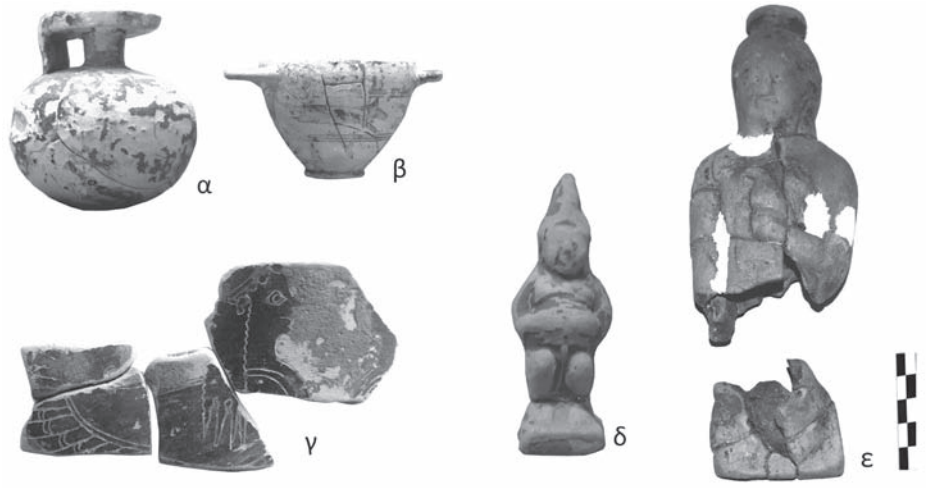
Εικ. 7. Κρατήρες με ψηλό κωνικό πόδι με αυλακώσεις.

Εικ. 8. α-δ) Κάνθαροι, ε) κύπελλο με λαβή τύπου «σκανδάλης», στ-ζ) κύπελλα.

Εικ. 9. Σκύφοι.

Εικ. 10. α) κορινθιακός αρύβαλλος, β) κορινθιακή κοτυλίσκη, γ) αττικό αγγείο πόσης, δ) ειδώλιο προγάστορα, ε) πλαστικό αγγείο γυναικείας μορφής.

DIVINE BRONZE: INVESTIGATING EARLY IRON AGE COPPER-BASED PRODUCTION IN THESSALY*

Vana Orfanou

INTRODUCTION

One of the events that marked the Greek Early Iron Age (EIA) and the transition from the centralised, palace organisation to the city-states was the development of cult sites with broad geographical reflections and complex social functions. The EIA sanctuaries' importance such as those of Olympia and Delphi and their role in the formation of Greek identity has been dealt with thoroughly by scholars and their socio-economic influence on the communities of early Greece has been highlighted in the past[1]. Within the context of EIA cult practices the deposition of metal votive offerings as gifts to the gods was dictated during rituals and festivals. This resulted in the accumulation and preservation of a significant proportion of the available wealth since once offerings were deposited they belonged to the divine realm and it was impossible to return back to circulation to be reused and/or recycled[2]. It is worth noting that even though during the EIA offerings tended to be dedicated to the Olympian gods rather than the dead or the heroes in terms of quantity, there was no clear distinction between individual offerings suitable for the different cults and, thus, similar types of artefacts are to be found in both sanctuaries and burials at least during the Geometric and Archaic periods[3].

At the sanctuary of Enodia and Thavlios Zeus in ancient Pherae several thousands metal votive offerings were recovered from two special deposits within the *perivolos* in close proximity to the actual temple[4]. The assemblage consists of metal artefacts of different compositions including both iron and bronze objects and is associated with the temple's archaic construction phase[5]. The present study focuses on the copper-based offerings which mainly consist of dress ornaments and decorative articles such as fibulae, pins, rings, hair attachments (spirals), beads, pendants (e.g. bird, wheel disk, biconical), vessels, and horse figurines[6]. Typologically the Pheraean assemblage closely resembles assemblages recovered from other EIA sanctuaries in Greece, such as those of Apollo and Artemis at Kalapodi, Athena Alea at Tegea, Athena Itonia at Philia and Zeus at Olympia[7]. Artefact types and quantity at the above assemblages may present overall differences, but certain object types often co-occur such as the bird pendants and fibulae. At Pherae the dating of the arte-

* I would like to warmly thank Dr. A. Intzesiloglou and P. Arachoviti for providing access to the material and for supporting this project, Prof. Thilo Rehren for his ever inspiring supervision of my PhD, and K. Reeves and E. Asderaki for sharing their technical expertise during the analysis. I would also like to thank the Greek State Scholarships Foundation (IKY) and the Greek Archaeological Committee UK (GACUK) for their generous funding during my studies.

1. E.g. see the work of De Polignac 1995; Morgan 1990, 1996; Alcock – Osborne 1994.

2. Linders 1987, 116; Aleshire 1992.

3. Hägg 1987, 99.

4. The temple visible today on site belongs to a later construction phase that dates to the 4th century BC. The material was excavated by Béquignon and Arvanitopoulos in 1925-1926, and Doulgeri-Intzesiloglou and Arachoviti in 2006-2007.

5. Arvanitopoulos 1926, 107-108; Heffner – Heffner 1927, 220; Béquignon 1937. Nonetheless, Arvanitopoulos based on the wealth of finds suggested the existence of an earlier temple of which no traces would have survived if perishable material has been used for its construction (Arvanitopoulos 1925).

6. The exact number of objects in the assemblage has not been established but it is estimated to several thousands, possibly up to 7,000 objects.

7. Philipp 1981; Kilian 1983; Voyatzis 1990; Felsch 2007.

facts themselves covers a broad time span from as early the Geometric and possibly the Protogeometric period when the site was still used as a necropolis[8]. Meanwhile, parallels from securely dated contexts, including burials from northern Greece and the periphery of Pherae itself, as well as typological sequences established for the fibulae, date the Pheraean bronze assemblage from the 9th to the 6th centuries BC[9].

RESEARCH AIM

The metal offerings were not only carriers of important messages to transcendent powers, but also products and signifiers of contemporary metallurgical technologies. Metallurgy has been an integral aspect of eastern Mediterranean cultures early on and metallurgical activities have been routinely carried out within EIA sanctuaries' grounds[10]. The investigation of metal technology through the record of votive offerings has been employed in order to shed light not only on cult practices and the objects' life histories, but also on aspects of the metallurgical mode of production and technological choices employed on the part of the participating communities and social groups including the smiths and users themselves. Archaeometric investigation of the Pheraean assemblage is a starting point for gaining a deeper insight into the EIA Greek communities by further exploring technological aspects and advances that are manifestations of well embedded social and technological structures[11].

Analysis also contributed to the interpretation of the economics of the Pheraean cult and the ideological choices of the participating groups, since religious belief and its material expression have to be considered as two aspects of the same coin[12]. A sample of bronzes from the sanctuary of Pherae was selected for quantitative and qualitative analysis which addressed questions primarily in relation to the raw materials, alloy recipes and metalworking practices employed during artefacts' manufacturing. Aspects of people's attitudes and responses to availability of resources, and technological knowledge in regard to the production of these sacred gifts, were also taken into consideration. Finally, certain constraints in the dating of the assemblage which was recovered from mixed deposits presently do not allow further discussion on the evolution and changes over time of metallurgical practices from the Protogeometric to the Archaic periods.

METHODOLOGY

A representative sample of 46 objects was selected for preliminary analysis. Artefact types in the sample reflect the variety of the assemblage itself and include 18 rings, 11 fibulae, 8 metal sheets, 3 spiral rings, 2 pendants, 2 round disks, 1 pin and 1 arm band. In the group of rings several different types occur, such as the rings with open endings and round/ovoid or triangular/plano-convex cross section (15 rings)[13], the the rings with closed endings and decorative projections (1 ring)[14], and sheet rings with engraved or embossed decoration (2 rings)[15]. Small samples not exceeding 1-3mm^3 were removed from already fragmented artefacts with a saw. Analysis and sample preparation took place at the Wolfson Archaeological Science Laboratories at the UCL Institute of Archaeology using reflected light microscopy and electron probe microanalysis with an attached wavelength dispersive spectrometer (EPMA-WDS) as described elsewhere[16]. The analyses reported

8. Béquignon 1937, 50-56; Chrysostomou (1998, 268) dates the sanctuary of Enodia to the early Geometric, whereas Coldstream (2003, 207) somewhat later, but still in the Geometric period.

9. Blinkenberg 1926; Kilian 1975; Vokotopoulou 1986, 1990; Arachoviti 1994.

10. Psaroudakis 2003.

11. Dobres 2000.

12. Morgan 1996, 44.

13. See Kilian 1975, nos. 33-35, pl. 71, pl. 72, 38, nos. 3-5; Vokotopoulou 1986, 314-315, pls. 111-113.

14. See Kilian 1975, pl. 73, no. 34 only with thinner cross-section.

15. See Kilian 1975, pl. 70, nos. 70-73, pl. 71, no. 20, 26.

16. Orfanou – Rehren 2014.

here[17] are all from sound metal areas within the polished samples with original analytical totals typically between 95% and 101% prior to normalisation.

PRELIMINARY RESULTS

Analysis of the sample confirmed that all objects are copper-based. The main alloying component is tin which is present in the vast majority of the sample. Only two unalloyed copper objects were analysed with a copper content of >99% Cu (metal sheets 1308 and AE 289 with traces of a similar granular structure). In the rest of the sample, bronze[18] dominates with a only single object consisting of leaded bronze. Tin is typically present in concentrations between 5% and 12% with an average of 9% and a maximum of 18% Sn (**fig. 1**). The absence of tin values approx. <5% Sn points to the presence of tin as an actively added alloying agent rather than an accidental impurity either from the copper batch or from remelting and recycling operations. Hence, tin is the sole alloying component in 93% of the sample.

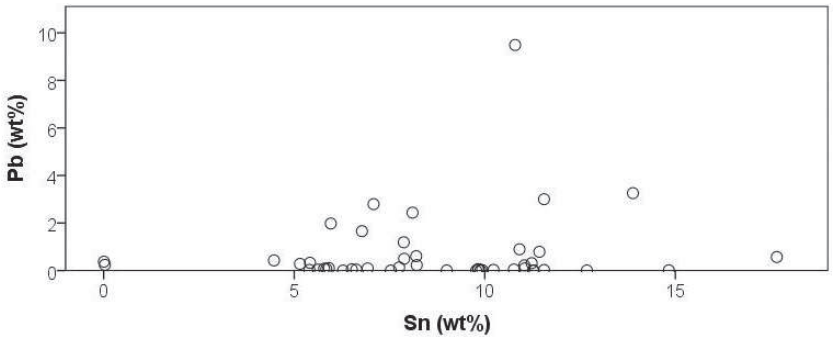

Fig. 1. Scatter plot of tin against lead (n=46). The occurrence of mainly bronze as opposed to unalloyed copper or leaded bronze is visible.

Lead which is often found in association with copper ores[19] is most often present at impurity levels in ancient copper-based artefacts. In the analysed sample, lead concentrations with mean and median[20] values of 0.5% and 0.1% Pb respectively suggest its accidental occurrence rather than the result of proper alloying operations. The presence of lead concentrations up to 4% has been often considered coincidental and copper alloys with typically higher lead contents can be securely classified as leaded[21]. This pattern is further justified by the Pheraean bronzes' results where lead values between 4% and 9% are absent (**fig. 1**). Finally, the ring AE 506 singles out as the only leaded bronze artefact in the analysed sample with 9.5% lead and 11% tin.

ALLOY RECIPES

A bimodal distribution noted in the tin content as opposed to a normal bell-curve[22] is worth further consideration (**fig. 2**). In the tin distribution histogram two peaks are visible corresponding to low and medium tin concentrations which are further highlighted by the relative absence of tin values between approx. 8% and

17. Results presented here reflect the progress of research at the time of writing (January 2013).

18. The term bronze here is used to denote a binary copper-tin alloy.

19. Tylecote *et al.* 1977, 314.

20. The median is the middle value separating the greater and lesser halves of the data set and, unlike the mean value, is not affected by extreme values in the sample.

21. Pernicka *et al.* 1990, 272.

22. The data tend to gather around a central value with no left/right deviation.

10% Sn[23]. Even though further analysis of a larger set of objects will help clarify the nature of these peaks and whether this gap is symptomatic or not, this pattern could point to existence of distinct alloying traditions being present at Early Iron Age Pherae.

The two peaks for tin correspond to a low (5-8% Sn) and medium (9-12% Sn) tin bronze recipes with mean values of 6.6% and 11.4% Sn respectively. Median and mode[24] values for the two groups coincide with the mean ones confirming, thus, the presence of two normal distribution curves, i.e. two trends. These groups could be further supported by the existence of different patterns and median values for certain trace elements such as arsenic, antimony, sulphur, iron and nickel whose concentrations are typically lower for the medium tin group with the exception of antimony which is higher (**fig. 3**). For instance, relative mean and median difference for nickel concentrations between the two compositional groups is 25% and 50% respectively. Nickel is a trace element often associated with copper ores that remains relatively stable during the different metalworking steps and, thus, could be used as an indicator for the different technological traditions encompassing variations both in the raw materials used and/or practices employed during the different manufacturing stages.

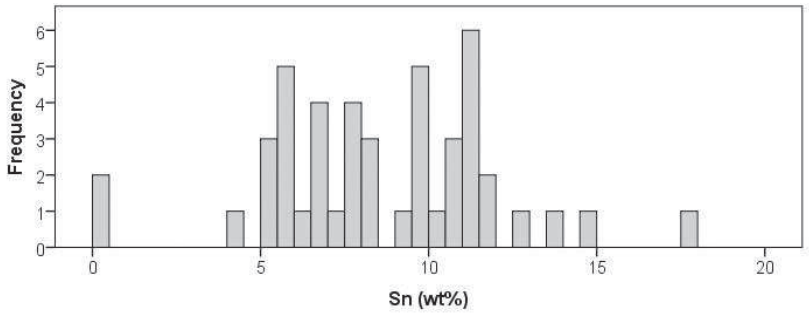

Fig. 2. Histogram showing the tin distribution in the sample (n=46) where two peaks, one for low (6% Sn) and one for medium (11%) tin contents, are visible.

	Sn		As		Sb		S		Fe		Ni	
	low	med	low	med	low	med	low	med	low	med	low	med
mean	6.60	11.41	0.14	0.14	0.07	0.08	0.38	0.27	0.21	0.11	0.05	0.04
median	6.57	11.04	0.15	0.05	0.05	0.07	0.36	0.16	0.12	0.03	0.03	0.02

Fig. 3. Table showing the mean and median values for tin and trace element concentrations in the low (low) and medium (med) tin groups; all values in wt%.

METALWORKING

Both as-cast (24) and hammered/annealed[25] objects are present in the sample which represent the practice of a range of metalworking techniques taking place during the objects' production. All the same, distinct trends occur for their tin content with a mean of 7.5% and 9.8% Sn for as-cast and hammered objects respectively, the latter being the recipe for the optimum bronze alloy combining maximum hardness and minimum

23. Pin 3673 with 9% is the only object with a tin content between approx. 8.2% and 9.8% tin.

24. Mode for the low tin bronze presents multiple values basically around 6% and 8% Sn but the general trend coincides with mean and median values; for medium tin bronze the mode is 11.55% Sn.

25. Objects shaped by repeated cold- and hot- working, i.e. hammering and reheating.

brittleness[26]. Higher tin content would also contribute towards a more silvery colour[27]. Additionally, better control exercised over the addition of tin is seen for the hammered objects with a standard deviation of 2.6%, as opposed to 3.7% for the castings. However, both metalworking techniques have been used in both low and medium tin bronze recipes and no such clear distinction was noted as, for example, shown by two cast rings AE 654 and AE 796 which consist of a 14% tin bronze or the annealed Boeotian fibula M 1739.3 with 6% tin. Finally, the iron and arsenic contents which are potentially affected by the subsequent metalworking and refining techniques[28] were found to have similar values for the two groups with mean values of 0.15% Fe and 0.14% As.

DISCUSSION

Standardisation of cult practices throughout the EIA as, for example, reflected in the record of bronze votive offerings from mainland Greece and the Aegean highlights the existence of common underlying religious and social patterns for the Greek communities. The deposition of vast amounts of bronze offerings alone dictates advances in the local metallurgical technology that enabled the mass production of metal objects throughout the EIA. It is interesting to note that the state of EIA technology was such that allowed for the mass production of objects not only to cover everyday needs, but also to be ritually removed from circulation either *ab initio* or following a certain period of use.

Preliminary analysis of the copper-based offererings from Pherae pointed to the preference for technological particular choices taking place in copper alloy production during the first half of the 1st millennium BC. Bulk composition of the sample revealed traces of considerable control exercised over the alloying of copper with tin. Looking at tin and lead concentrations in the assemblage, a marked preference for alloys as opposed to unalloyed copper is evident. Medium tin bronze (approx. 10% Sn) with traces of lead dominates the sample the rule, whereas leaded bronze was found more rarely. All the same, the systematic use of two distinct bronze recipes with low and medium tin contents (**fig. 2**) points to possibility of different metallurgical and/or alloying traditions relating to the operation of distinct bronze workshops in EIA Thessaly either contemporaneously or in subsequent chronological phases. Nonetheless, it is worth noting that the exact *locus* of manufacture of these artefacts' manufacture cannot be determined with certainty particularly when taking into consideration the presence of imitations in the Pheraean assemblage from various regions of mainland Greece[29].

Pherae itself was an active production centre as suggested by evidence of Hellenistic ceramic and lead workshops, and an Archaic bronze workshop[30], pointing to Pherae's ability to cover its various needs via self-supply of goods. Even though traces of the aforementioned workshops date later than the Geometric period, they suggest a certain tradition in the production of commodities at ancient Pherae which might as well have covered the EIA demand in bronze artefacts for both secular and ritual use. Analysis of a larger copper-based sample and comparison with additional EIA sites in mainland Greece and the Aegean will contribute further in the better understanding of the metallurgical tradition of EIA Thessaly.

26. Rapp *et al.* 1978, 178.

27. Fang – McDonnell 2011, 54-57; Radivojević *et al.* 2013.

28. Tylecote *et al.* 1977, 313-314; Pernicka 1999, 165.

29. Heilmeyer 2004; moreover, certain artefact types, which at least typologically are related to regional workshops, should be dealt with caution, since local imitations of imports often occur in the archaeological record, as for example a group of 'Macedonian' bird pendants manufactured in Laconia or Arcadia (Voyatzis 1990, 147-157).

30. Doulgeri-Intzesiloglou 1992, 1994, 78; Asderaki-Tzoumerkioti – Rehren 2006.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΘΕΙΟΣ ΧΑΛΚΟΣ: ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΧΑΛΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Βάνα Ορφανού

Μέρος του συνόλου των χάλκινων και μπρούτζινων αντικειμένων από το ιερό της Ενοδίας και του Θαυλίου Διός, το οποίο χρονολογείται από τη Γεωμετρική έως και την Αρχαϊκή περίοδο, επιλέχθηκε για ποσοτική και ποιοτική αρχαιομετρική ανάλυση. Στόχο της μελέτης αποτελεί η διερεύνηση της τεχνολογίας των μεταλλικών αντικειμένων, καθώς και η σύνδεση της μεταλλουργικής παραγωγής με πλευρές της κοινωνίας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στις αρχαίες Φερές και τη Θεσσαλία. Τα αποτελέσματα δείχνουν συστηματικό έλεγχο κατά την κραμάτωση του χαλκού, ενώ ο κασσιτερούχος μπρούτζος απαντάται συχνότερα (93% του δείγματος). Δικόρυφη κατανομή των τιμών του κασσίτερου πιθανώς να υποδεικνύει την λειτουργία διακριτών μεταλλουργικών εργαστηρίων στην Θεσσαλία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου είτε σύγχρονα είτε σε διαδοχικές χρονολογικές περιόδους.

BIBLIOGRAPHY

Alcock S.E. – Osborne R. (eds.), 1994. *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece.* Oxford.

Aleshire S.B., 1992. The Economics of Dedication at the Athenian Asklepieion, in T. Linders & B. Alroth (eds.), *Economics of Cult in the Ancient Greek World*, Uppsala, 85-99.

Arachoviti P., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, in *Θεσσαλία,* 125-138.

Arvanitopoulos A.S., 1926. Report of excavations in Pherae, Thessaly, at the Sanctuary of Zeus Thaulios in year 1925, *AJA* 30, 96-124.

Arvanitopoulos A.S., 1925. Ανασκαφαί ιερού Θαυλίου εν Φεραίς της Θεσσαλίας, *ΠΑΕ*, 37-42.

Asderaki-Tzoumerkioti E. – Rehren Th., 2006. Ελληνιστικό Εργαστήριο Μολύβδου στις Φερές. Μια πρώτη αρχαιομετρική προσέγγιση, in *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, *Υπέρεια* 4, 79-87.

Béquignon Y., 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris.

Blinkenberg C., 1926. *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen.

Chrysostomou P., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά,* Athens.

Coldstream J.N., 2003. *Geometric Greece (900-700 BC)*, London.

De Polignac F., 1995. *Cults, territory and the origins of the Greek city-state*. Chicago.

Dobres M.-A., 2000. *Technology and Social Agency*, Oxford.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 1992. Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής Εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών, in *Αρχαία Θεσσαλία*, 437-447.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, in *Θεσσαλία*, 71-92.

Fang J.L. – McDonnell J.G., 2011. The colour of copper alloys, *Historical Metallurgy Society* 45, 52-61.

Felsch R.C.S., 2007. *Kalapodi* II. *Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz am Rhein.

Hägg R., 1987. Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece, in T.T. Linders & G.C. Nordquist (eds.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala, 93-99.

Heilmeyer W.-D., 2004. Ancient workshops and ancient 'art', *OJA* 23, 403-415.

Heffner E.H. – Heffner E.P.B., 1927. Archaeological discussions, *AJA* 31, 186-225.

Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, München.
Kilian K., 1983. Weihungen aus Eisen und Eisenverarbeitung im Heiligtum zu Philia (Thessalien), in R. Hägg (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century BC: Tradition and Innovation*, Stockholm, 131-146.
Linders T., 1987. Gods, Gifts, Society, in T. Linders & G.C. Nordquist (eds.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala, 115-122.
Mariaud O., 2010. The Geometric graves of Colophon after the excavations of H. Goldman, 1922. Reflexions on the burial customs of early Iron Age Ionia, in A. Mazarakis Ainian (ed.), *The Dark Ages Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 687-703.
Morgan C., 1990. *Athletes and Oracles: the transformation of Olympia and Delphi in the eighth century B.C.*, Cambridge.
Morgan C., 1996. From Palace to Polis? Religious Developments on the Greek Mainland during the Bronze Age/ Iron Age Transition, in P. Hellström & B. Alroth (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*, Uppsala, 41-57.
Orfanou V. – Rehren Th. A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts. Archaeological and Anthropological Sciences [online].
Pernicka E. – Begemann F. – Schmitt-Strecker S. – Grimanis A.P., 1990. On the composition of metal artefacts from Poliochni on Lemnos, *OJA* 9, 263-297.
Pernicka E., 1999. Trace element fingerprinting of ancient copper: a guide to technology or provenance? in S.M.M. Young – M. Pollard – P. Budd – R.A. Ixer (eds.), *Metals in Antiquity*, *BAR-IS* 792, Oxford, 163-171.
Philipp H., 1981. *Bronzeschmuck aus Olympia*, Berlin.
Psaroudakis K., 2003. Ιερά και Μεταλλοτεχνία στην Ανατολική Μεσόγειο από την Εποχή του Χαλκού στα Ιστορικά Χρόνια, in N. Kyparissi-Apostolika & M. Papakonstantinou (eds.), *The Periphery of the Mycenaean World, Proceedings of the 2nd International Interdisciplinary Colloquium*, Lamia 1999. Athens, 581-585.
Radivojević M. – Rehren Th. – Kyzmanović-Cvetković J. – Jovanović M. – Northover J.P., 2013. Tainted ores and the rise of tin bronzes in Eurasia, c. 6500 years ago, *Antiquity* 87, 1030-1045.
Rapp G. – Jones R.E. – Henrickson E., 1978. Analyses of the Metal Artifacts, in G. Rapp & S.E. Aschenbrenner (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece* 1. *Site, Environs and Techniques*, Minneapolis, 166-181.
Tylecote R.F. – Ghaznavi H.A. – Boydell P.J., 1977. Partitioning of trace elements between ores, fluxes, slags and metal during the smelting of copper, *JAS* 4, 305-333.
Vokotopoulou I., 1986. *Βίτσα: Τα νεκορταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Athens.
Vokotopoulou I., 1990. *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας*, Athens.
Voyatzis M.E., 1990. *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other Archaic Sanctuaries in Arkadia*, Goteborg.

ΦΕΡΑΪΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ. ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΜΙΑΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ

Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου

Η συστηματική αρχαιολογική και ιστορική έρευνα και μελέτη της πόλης των Φερών, αν και όχι συνεχής, έχει ήδη συμπληρώσει εκατό χρόνια προσπαθειών[1]. Στους πρωτοπόρους συγκαταλέγονται ο Απ. Αρβανιτοπουλος, ο Ν. Γιαννόπουλος, ο Y. Béquignon, ο Fr. Stählin. Στο διάστημα αυτό έχουν δημοσιευθεί δεκάδες επί μέρους μελέτες και άρθρα για διάφορα θέματα σχετικά με την ιστορία της και τα μνημεία της, από την προϊστορική εποχή μέχρι τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, ωστόσο απουσιάζουν οι συνθετικές εργασίες που θα μας προσφέρουν ευρύτερους τομείς γνώσης του αρχαίου βίου της.

Ειδικότερα, μέχρι σήμερα δεν έχει επιχειρηθεί η ανασύνθεση της προσωπογραφίας των Φερών, δηλαδή της συστηματικής και συνθετικής προσέγγισης, καταγραφής και μελέτης των προσωπογραφικών δεδομένων των κατοίκων της, που θα αποτελέσει βασικό βήμα για την τεκμηρίωση και κατανόηση των λειτουργιών του δημόσιου και ιδιωτικού βίου της. Τα δεδομένα μιας πρώτης καταγραφής, στο πλαίσιο της επιχειρούμενης ανασύνθεσης της προσωπογραφίας των Φερών, καθώς και κάποιους προβληματισμούς, καταθέτουμε με την παρούσα ανακοίνωσή μας, που αποτελεί ίσως την πρώτη προσπάθεια συνθετικής μελέτης αυτού του είδους σε θεσσαλικό επίπεδο[2].

Η μελέτη της προσωπογραφίας ξεκινά ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή, καθώς τα πρόσωπα των Φεραίων βασιλέων, του Φέρητος, του γιού του Αδμήτου και της συζύγου του Αλκήστιδος, κόρης του Πελία, καθώς και του γιού τους Ευμήλου, που κινούνται ανάμεσα στη σφαίρα του μύθου και της ιστορικής πραγματικότητας, αναφέρονται από τον Όμηρο, στη ραψωδία Β΄ της Ιλιάδος, στον Κατάλογο των Πλοίων (στ. 711-715), αλλά και από τον Ευριπίδη, στην τραγωδία του «Άλκηστις». Από τις γραμματειακές πηγές, όπως τα έργα του Ξενοφώντα, του Διοδώρου, του Θεοπόμπου, του Δημοσθένη, του Ισοκράτη, του Πλουτάρχου και άλλων, αντλούνται πληροφορίες για τους Φεραίους τυράννους του πρώτου μισού του 4ου αιώνα π.Χ., τον Λυκόφρονα, τον Ιάσονα, τον Αλέξανδρο[3] και για άλλα πρόσωπα της οικογένειάς τους, όπως τη Νικασίπολη, ανιψιά του τυράννου Ιάσονος και μια από τις συζύγους του Φιλίππου Β΄, μητέρα της Θεσσαλονίκης[4]. Ο Παυσανίας Εχεκράτους (196/5 π.Χ.), ο Λεοντομένης Δαμοθοίνου (186/5 π.Χ.), ο Παυσανίας Δαμοθοίνου (185/4 π.Χ.), ο Δαμόθοινος Λεοντομένους (161/0 π.Χ.), ο Θεσσαλός Θρασυμήδους (140/139 π.Χ.), ο Παυσανίας Θρασυμήδους (130/129 π.Χ.), ο Λεοντομένης Μεγαλοκλέους (γύρω στο 100-90 π.Χ.) είναι Φεραίοι Στρατηγοί του Κοινού των Θεσσαλών κατά το 2ο και τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ., γνωστοί από τη φιλολογική παράδοση, αλλά και από επιγραφικά κείμενα[5].

Μέσα στο πλαίσιο της προσωπογραφίας των ελάχιστων αυτών γνωστών ιστορικών προσώπων των Φερών, που απορρέει κυρίως από τις λιγοστές πληροφορίες των κειμένων των αρχαίων συγγραφέων, όπως προαναφέρθηκε, και έχει ήδη μελετηθεί αρκετά, κινείται το μεγάλο πλήθος των Φεραίων, ανδρών και γυναικών, που μας γίνονται γνωστοί αποκλειστικά από τα επιγραφικά κείμενα, τα οποία αποκαλύπτονται σταδιακά στην περιοχή της αρχαίας πόλης, εδώ και εκατόν πενήντα περίπου χρόνια.

Ένα Corpus των αρχαίων επιγραφών των Φερών ετοιμάζεται σε συνεργασία της υπογράφουσας με τον

1. Βλ. ενδεικτικά Stählin 1924. Béquignon 1937. Kirsten 1940. Κακαβογιάννης 1977. Αραχωβίτη 2000. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 2000α, 2007, 2013. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Αραχωβίτη 2006.

2. Βλ. σχετικά και Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2010.

3. Βλ. Helly 1995, 256-257, 345-352 και passim. Sprawski 1999, 2005, 2006, 2010.

4. Πίκουλας 2006.

5. Kramolisch 1978, 45-46, 50-51, 57-58, 68-69, 75, 86-87 και passim.

M. di Salvatore και θα περιλαμβάνει τόσο παλαιότερα δημοσιευμένα επιγραφικά κείμενα όσο και νεώτερα αδημοσίευτα επιγραφικά ευρήματα[6]. Παλαιότερα Corpora περιέχουν μικρό σχετικά αριθμό επιγραφών των Φερών: ο Τόμος IX της Συλλογής «Inscriptiones Graecae», που αφορά τις θεσσαλικές επιγραφές και δημοσιεύθηκε το 1908 από τον O. Kern, αριθμεί 45 φεραϊκές επιγραφές[7], ενώ ο Y. Béquignon στη σχετική μελέτη του, που δημοσιεύθηκε το 1937, περιλαμβάνει ακόμη 79 επιγραφές από τις Φερές[8]. Παλαιότερες[9], αλλά και νεώτερες μελέτες, από το 1970 και εξής[10], έχουν εμπλουτίσει το σύνολο με μερικά ακόμη δημοσιευμένα επιγραφικά κείμενα, ενώ υπάρχει ήδη και μεγάλος αριθμός αδημοσίευτων επιγραφικών ευρημάτων που συνεχώς πληθαίνουν.

Το σύνολο των γνωστών μέχρι σήμερα επιγραφών από την περιοχή των Φερών φθάνει τις τριακόσιες και ασφαλώς αποτελεί ένα αυθεντικό «αρχείο» γνήσιων και άμεσων πληροφοριών που αφορούν την ιστορική διαδρομή της αρχαίας πόλης από την αρχαϊκή εποχή έως τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Για τη διευκόλυνση της συστηματικής καταγραφής του υλικού έχει δημιουργηθεί μια βάση δεδομένων που περιλαμβάνει αναλυτικά όλα τα στοιχεία της κάθε επιγραφής[11]. Από τη συνολική μελέτη των επιγραφικών κειμένων, σε συνδυασμό και με τα λιγοστά σχετικά στοιχεία που παρέχουν οι γραμματειακές πηγές, όπως προαναφέρθηκε, επιχειρείται η ανασύνθεση της φεραϊκής προσωπογραφίας, στην οποία θα προστεθούν και δεδομένα από επιγραφές που βρέθηκαν σε άλλες περιοχές και αφορούν Φεραίους που έδρασαν εκτός Φερών.

Θα πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε ότι στόχος μας δεν είναι η κατάρτιση ενός απλού καταλόγου ονομάτων, αλλά η ουσιαστική γνωριμία μας με τους κατοίκους των Φερών, οι οποίοι έζησαν και έδρασαν στην αρχαία πόλη και δημιούργησαν όλα αυτά που έρχονται στο φως με την αρχαιολογική σκαπάνη. Για το λόγο αυτό προσεγγίζουμε την προσωπογραφία με την ομαδοποίηση των προσώπων, τόσο από άποψη χρονολόγησης όσο και από άποψη ιδιότητας, που διευκολύνει την κατανόηση της θέσης τους στη διαδοχή των γενεών, αλλά κυρίως του ρόλου που διαδραμάτισαν στη φεραϊκή κοινωνία, στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο και βέβαια στην ιστορική διαδρομή της πόλης των Φερών.

Οι παλαιότερες επιγραφές των Φερών που φέρουν ονόματα προσώπων χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή, και συγκεκριμένα τον 6ο αιώνα π.Χ., και είναι γραμμένες στο τοπικό θεσσαλικό αλφάβητο, που χρησιμοποιείται μέχρι και τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., οπότε ως γνωστόν αντικαθίσταται σταδιακά από το ιωνικό αλφάβητο[12]. Μόνο είκοσι επιγραφές ανήκουν στο σύνολο αυτό (6ου-5ου αιώνα π.Χ.), από τις οποίες οι δώδεκα είναι επιτύμβιες με χαραγμένα τα ονόματα δεκατριών προσώπων, προφανώς απλών πολιτών ή και δούλων. Κατά την πρώιμη αυτή περίοδο αναγράφεται συνήθως μόνο το όνομα του προσώπου: Αρκεάδας, Θερσαγόρας, Δύσαρος, Πόνας, Πολύαινος, Ευαγόρα, Φέδων ή Φείδων, Φιλώ, Καλλιστώ, Φίλανδρος(;), Κινέας και Φρασιμήδα, ενώ σε μία μόνο περίπτωση υπάρχει και το όνομα του πατέρα σε μορφή πατρωνυμικού επιθέτου: Μαχάτας Ασάνδρειος. Πρόκειται για τους παλαιότερους γνωστούς κατοίκους των Φερών.

Από τον 4ο αιώνα π.Χ. και εξής πληθαίνει ο αριθμός των επιγραφών, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, ενώ λίγες ανήκουν στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Από τις επιγραφές δημόσιου χαρακτήρα σημαντικά είναι τα ψηφίσματα απονομής προνομίων από την πόλη των Φερών προς ξένους πολίτες. Στα παλαιότερα φεραϊκά ψηφίσματα αυτής της κατηγορίας, χαραγμένα σε χάλκινα πλακίδια που προέρχονται από το ναό του Θαυλίου Διός[13] και χρονολογούνται στον 5ο και στον 4ο αιώνα π.Χ., αναγράφονται τα ονόματα ξένων πολιτών από τον Οπούντα της Λοκρίδος, τις Θήβες, την Πρόερνα, τη Σκοτούσσα και αλλού, που απέκτησαν προνόμια στις Φερές[14], ενώ σε ανάλογο ψήφισμα ελληνιστικής εποχής χαραγμένο σε μαρμάρινη στήλη, που αφορά κάποιον Πεπαρήθιο[15], αναγράφονται και τα

6. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2010.

7. Kern 1908, IG, IX2, αρ. 412-456.

8. Béquignon 1937, 75-97.

9. Βλ. π.χ. Béquignon 1964, 400-412 και συμπληρωματικά McDevitt 1970, 32-41.

10. Βλ. π.χ. Κακαβογιάννης 1978. Helly – Te Riele – Van Rossum 1979. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981. Χρυσοστόμου 1998. Doulgeri-Intzesiloglou 2006.

11. Η βάση δεδομένων δημιουργήθηκε την περίοδο 2004-2006 σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο Β. Καραχρήστο, όταν η υπογράφουσα ήταν Προϊσταμένη στο ΑΙΘΣ.

12. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000β.

13. Βλ. πρόσφατα, για νέα δεδομένα: Αραχωβίτη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Τσιγάρα 2009.

14. Béquignon 1964, 400-412. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000β.

15. Béquignon 1937, 78-79.

ονόματα ταγών της πόλης των Φερών. Η θέση των ξένων αυτών πολιτών στη φεραϊκή κοινωνία αποτελεί ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο της προσωπογραφίας.

Άλλη σημαντική κατηγορία δημοσίων επιγραφών είναι οι απελευθερωτικές, όπου αναγράφονται κατάλογοι με τα ονόματα των απελευθερωθέντων δούλων, καθώς και τα ονόματα των κυρίων τους[16]. Τα επιγραφικά τεκμήρια αυτού του είδους αναφέρουν κατά κανόνα και τα ονόματα των αρχόντων, όπως Στρατηγών του Κοινού των Θεσσαλών και ταμιευόντων της πόλεως, επί της εποχής των οποίων έγιναν οι απελευθερωτικές πράξεις. Υπάρχουν επίσης κατάλογοι με τα ονόματα αξιωματούχων, όπως ο κατάλογος των εκατόν είκοσι περίπου Φεραίων Γυμνασιάρχων σε μια ιστορική επιγραφή χαραγμένη σε μαρμάρινη στήλη που αναφέρει την εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ασία[17]. Από μια ιδιόμορφη ενεπίγραφη στήλη απορρέει ο κατάλογος με τα ονόματα είκοσι οκτώ πολιτών, που έφεραν πιθανόν κάποιο αξίωμα[18]. Δημόσιου χαρακτήρα είναι και δύο αναθηματικές επιγραφές που αφιερώθηκαν στον Ηρακλή από Φεραίους Υλουρείσαντες[19], δηλαδή αξιωματούχους που είχαν χρηματίσει ως δασονόμοι ή αγρονόμοι, όπου αναγράφονται συνολικά τα ονόματα είκοσι τεσσάρων Υλουρών, μεταξύ των οποίων και ενός Αρχυλουρού. Το ίδιο προφανώς ισχύει και για μια επιγραφή αναθηματική στον Δία, το όνομα του οποίου συνοδεύεται ταυτόχρονα από τις προσωνυμίες «Θαύλιος» και «Άφριος», όπου σώζονται τα ονόματα έξι ανδρών, πιθανόν αξιωματούχων ή ιερέων[20].

Τα ιδιωτικά ενεπίγραφα μνημεία, αναθηματικά και κυρίως επιτύμβια, είναι τα πολυπληθέστερα όλων και συνήθως έχουν τη μορφή λίθινων στηλών. Συχνά μάλιστα οι επιγραφές, λιγότερο στα αναθηματικά και περισσότερο στα επιτύμβια μνημεία, είναι έμμετρες, σηματοδοτώντας την ιδιαίτερη σημασία του προσώπου, είτε πρόκειται για αναθέτη είτε για νεκρό. Τα ιδιωτικού χαρακτήρα επιγραφικά κείμενα αποτελούν τα κυριότερα τεκμήρια για τη γνωριμία μας με τους απλούς κατοίκους των Φερών, σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα παρέχουν πληροφορίες για τα πρόσωπα, όπως για την ιδιότητά τους ή την καταγωγή τους από άλλες πόλεις.

Ξεχωριστή κατηγορία ενεπίγραφων μνημείων αποτελούν τα πήλινα κεραμίδια στέγης, ελληνιστικής εποχής, που φέρουν σφραγίσματα με ανδρικά ονόματα σε γενική πτώση και σύμβολα, ακόμη και το όνομα της «Φεραίων πόλεως»[21], και τροφοδοτούν τη συζήτηση για την ερμηνεία τους: πρόκειται για ονόματα αρχόντων των Φερών που ήλεγχαν την παραγωγή και το εμπόριο των κεραμιδιών ή για τα ονόματα ιδιοκτητών των κεραμοποιείων; Απαντήσεις προφανώς θα δώσει η συστηματική μελέτη ανάλογου υλικού σε πανελλήνια κλίμακα.

Ιδιαίτερη ομάδα της φεραϊκής προσωπογραφίας θα αποτελέσουν οι Φεραίοι που έδρασαν εκτός Φερών, ορισμένοι από τους οποίους είναι ιστορικά πρόσωπα[22]. Ο Φεραίος Αριστομήδης, στρατηγός του περσικού στρατού που δρα κατά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., αφιερώνει ένα ανάθημα στο ιερό του Αμφιαράου, στον Ωρωπό[23]. Ο Αριστομένης Αριστομήδους, Θετταλός εκ Φερών, πιθανόν ηγέτης του περσικού στόλου στο Αιγαίο και γιος του στρατηγού Αριστομήδους, μαζί με τον Αθηναίο Νίκωνα Κηφισοδώρου, προσέφεραν ένα ανάθημα στον Απόλλωνα Αιγιλέα, στο ιερό του θεού στα Αντικύθηρα, την αρχαία Αίγιλα, που χρονολογείται επίσης στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.[24]. Ένας άλλος Φεραίος, ο Αρισταγόρας Ευβούλου, επαινείται και τιμάται από την πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, σύμφωνα με ψήφισμα χαραγμένο σε λίθινη στήλη, πιθανότατα τον 2ο αιώνα π.Χ.[25]

Η πρώτη καταγραφή απέδωσε τα ονόματα 450 περίπου Φεραίων, κατά κανόνα με τα πατρώνυμά τους ή τα πατρωνυμικά επίθετα, οι οποίοι μπορούν να καταταγούν στις εξής ομάδες: ιστορικά πρόσωπα, άρχοντες και αξιωματούχοι, πολίτες (άνδρες και γυναίκες), μέτοικοι και ξένοι, απελεύθεροι και δούλοι. Καταγράφηκαν οι εξής τίτλοι αξιωματούχων (εκτός από τους βασιλείς και τους τυράννους): Στρατηγοί του Κοινού των Θεσσαλών, Ταγεύοντες, Ταμιεύοντες, Υλουρείσαντες, Γυμνασίαρχοι. Καταγράφηκαν ξένοι με τους τόπους κατα-

16. Kern 1908, IG, IX2, αρ. 414, 415.

17. Helly – Te Riele – Van Rossum 1979.

18. Doulgeri-Intzesiloglou 2006.

19. Κακαβογιάννης 1978.

20. Χρυσοστόμου 1998, 236, σημ. 916, 917.

21. Doulgeri-Intzesiloglou 1998.

22. Βλ. σχετικά και Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2014.

23. Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις, 2, 13, 2. Πετράκος 1997, 262-263, αρ. 342.

24. Τσαραβόπουλος 2004-2009. Τον συνάδελφο Άρη Τσαραβόπουλο ευχαριστώ πολύ για τις πληροφορίες και τη βοήθειά του σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα.

25. Kern 1908, IG, IX2, αρ. 132.

γωγής τους (π.χ. από την Τεγέα, την Εύβοια, τη Λάρισα, ακόμη και από την Κρήτη, από τις πόλεις Άπτερα και Δρήρο). Διαπιστώθηκε η δυνατότητα ένταξης προσώπων σε συγκεκριμένες οικογένειες και ανασυγκρότησης των γενεαλογικών τους δένδρων. Στο πλαίσιο αυτό, δεδομένου ότι τα πατρώνυμα και τα πατρωνυμικά επίθετα των καταγραφέντων προσώπων μας δίνουν τα ονόματα διαφορετικών προσώπων, των πατέρων τους, ο αριθμός των γνωστών Φεραίων διπλασιάζεται. Ακόμη αναπτύσσονται προβληματισμοί γύρω από την ερμηνεία και την αξιοποίηση παράπλευρων στοιχείων (π.χ. τη μορφή του ενεπίγραφου μνημείου, άλλες πληροφορίες που απορρέουν από τα γραπτά κείμενα κλπ.) για τη διαμόρφωση σαφέστερης εικόνας σχετικά με τα πρόσωπα. Ιδιαίτερη προσοχή δίδεται στην ομαδοποίηση των προσώπων ανάλογα με τη χρονική περίοδο που έζησαν και στην ένταξή τους στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Παράλληλα, με τη συστηματική μελέτη των ονομάτων των προσώπων, δίδεται η δυνατότητα να μελετηθεί η ονοματολογία, η οποία παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία, αλλά και σπάνια ονόματα, και να γίνουν παρατηρήσεις σχετικά με τα διαλεκτικά στοιχεία που χρησιμοποιούσαν οι Φεραίοι στην ομιλία τους.

Θεωρούμε ότι το πλαίσιο της μελέτης της φεραϊκής προσωπογραφίας, όπως το θέσαμε, είναι αρκετά ευρύ και πολυεπίπεδο, ώστε να αποτελέσει βασικό σκέλος της συστηματικής, συνθετικής και συνολικής μελέτης της αρχαίας πόλης των Φερών.

SUMMARY

A PROSOPOGRAPHY OF PHERAE. DATA OF A FIRST RECORDING

Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

A synthesis of a prosopography of Pherae is attempted, comprising the names of the inhabitants of the ancient city, men and women, as well as those of foreign persons residing in Pherae, by reference to their status, when possible. This effort is based on the overall study of epigraphic texts, together with some information provided by the literary sources. A corpus of ancient inscriptions of Pherae is under preparation, which will include both previously published inscriptions and newer unpublished epigraphic finds. All the pheraean inscriptions known until now are about three hundred and certainly consist an authentic "archive" of original and direct information on the history of the ancient city from the Archaic period to the Roman imperial times. A database for the inscriptions has been created that includes all the related elements, in order to facilitate the systematic recording of the material. This first synthetic approach and recording of the data concerning the prosopography will be a key step in documenting and understanding of the functions of public and private life of Pherae.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.

Αραχωβίτη Π. – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. – Τσιγάρα Μ., 2009. Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα δεδομένα, *ΑΕΘΣΕ* 3, 451-458.

Béquignon Y., 1937. *Recherches Archéologiques à Phères de Thessalie,* Paris.

Béquignon Υ., 1964. Inscriptions de Phères, *BCH* 88, 400-412.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1981. Σχόλια σε μια θεσσαλική επιτύμβια στήλη, *Ανθρωπολογικά* 2, 11-19.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία*, 71-92.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2000α. Φεραί- Πεπάρηθος- Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998), στο *Έργο Εφορειών*, 345-353.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2000β (υπό έκδοση). *Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο,* Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2007. Ο Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος στην αρχαία πόλη των Φερών, *Αχαιοφθιωτικά Γ΄ (Πρακτικά του Γ΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Αλμυρός 2000),* Αλμυρός, 499-514.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2010. Corpus Επιγραφών Φερών και Corpus Πηλίνων Ειδωλίων Φερών: Δύο επιστημονικά έργα σε εξέλιξη, *Υπέρεια* V, 125-131.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2013. Αρχαιότητες των Φερών και αρχαιολογική έρευνα στο προπολεμικό Βελεστίνο, στο Β. Καραμπερόπουλος, *Βελεστίνο. Περιπλάνηση στα προπολεμικά χρόνια,* Βελεστίνο, 51-84.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2014 (υπό έκδοση). Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φεραίων κατά την αρχαιότητα, *Υπέρεια* VI.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 1998. Quelques «artisans éponymes» de l' «industrie» de l' argile à Phères (Thessalie), στο F. Blondé & A. Muller (επιμ.), *L' artisanat en Grèce ancienne: les artisans, les ateliers, TOPOI* 8/2, Lille, 607-623.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 2006. A new Inscription from Pherae, στο G.A. Pikoulas (επιμ.) *Inscriptions and History of Thessaly. New Evidence. Proceedings of the International Symposium in Honor of Professor Christian Habicht,* Βόλος, 55-66.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. – Αραχωβίτη Π., 2006. Η αρχαία πόλη των Φερών. Πορίσματα ερευνών της τε-

λευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005), *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (Λάρισα, 2006),* τόμ. Ι, Λάρισα, 232-243.
Helly B. – Te Riele G. J. – Van Rossum J.A., 1979. La liste des Gymnasiarques de Phères pour les années 330-189 av. J.C., στο *La* Thessalie, 220-255.
Helly B., 1995. *L'état thessalien. Aleuas le Roux, les Tétrades et les Tagoi,* Lyon.
Κακαβογιάννης Ε., 1977. Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977, *ΑΑΑ* 10, 174-187.
Κακαβογιάννης Ε., 1978. Φεραίοι Υλουρείσαντες, *ΑΔ* 33, 318-324.
Kern O., 1908. *Inscriptiones Graecae IX 2 (Inscriptiones Thessaliae),* Berolini.
Kirsten E., 1940. Pherai, στην *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft,* Suppl. VII, 984-1026.
Kramolisch H., 1978. Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik, στο V. Milojcic & D. Theocharis (επιμ.), *Demetrias* II, Bonn.
McDevitt A.S., 1970. *Inscriptions from Thessaly,* Hildesheim.
Πετράκος Β.Χ., 1997. *Οι επιγραφές του Ωρωπού,* Αθήνα.
Πίκουλας Γ.Α., 2006. Νικησίπολις Φεραία – Θεσσαλονίκη Μακεδνή, *Υπέρεια* IV, 177-181.
Sprawski S., 1999. Jason of Pherae, *Electrum* 3, Krakow.
Sprawski S., 2005. Ο Αλέξανδρος των Φερών. Μια νέα προσέγγιση, *ΘεσΗμ* 48, 177-194.
Sprawski S., 2006. Jason of Pherae, a Leader of the Thessalians, *Υπέρεια* IV, 203-210.
Sprawski S., 2010. The End of the Pheraean Tyranny, *Υπέρεια* V, 181-189.
Stählin Fr., 1924. *Das Hellenische Thessalien,* Stuttgart, 104-108.
Τσαραβόπουλος Α., 2004-2009. Η επιγραφή IG V 1, 948 και οι ενεπίγραφες μολυβδίδες του Κάστρου των Αντικυθήρων, *Horos* 17-21, 327-348.
Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά,* Αθήνα.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΦΑΡΣΑΛΩΝ

Σοφία Καραπάνου

Με την έναρξη των αυτοκρατορικών χρόνων το 27 π.Χ. και τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Αυγούστου, η Θεσσαλία περιήλθε στην επαρχία της Αχαΐας. Είχε προηγηθεί μία μακρά περίοδος πολιτικής αστάθειας και εμφύλιων πολεμικών συγκρούσεων, που κορυφώθηκαν με την εμφάνιση των Ρωμαίων στο προσκήνιο των εξελίξεων στον ελλαδικό χώρο[1]. Πέρα από τις γνωστές από τις πηγές πληροφορίες για τις πολεμικές επιχειρήσεις και τις συνεπειές τους για τις θεσσαλικές πόλεις, πολλές από τις οποίες πολιορκήθηκαν, καταλήφθηκαν και σε ορισμένες περιπτώσεις καταστράφηκαν, η ανασύνθεση μιας εικόνας με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα της ΝΔ Θεσσαλίας για την περίοδο της ρωμαιοκρατίας συνιστά ερώτημα της έρευνας: Πώς μεταβλήθηκε ο τρόπος ζωής και πώς αποτυπώνεται αυτό στους οικισμούς και στα νεκροταφεία της περιόδου;

Όσον αφορά την ευρύτερη περιοχή των Φαρσάλων, τα διαθέσιμα δεδομένα προέρχονται κυρίως από την αρχαιολογική θέση που συμπίπτει με τη σύγχρονη κοινότητα της Κρήνης, 11 χλμ. ΒΔ των Φαρσάλων, στις υπώρειες της οροσειράς Ρεβένια. Ο αρχαιολογικός χώρος περιλαμβάνει έναν οικισμό της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού με τη μορφή του τεχνητού γηλόφου στην ανατολική παρυφή του σύγχρονου οικισμού[2], έναν ακόμη γήλοφο με κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στη ΝΔ παρυφή του και ένα νεκροταφείο που εκτείνεται στο ενδιάμεσο, επίσης λοφώδες, τμήμα. Από αυτό το νεκροταφείο είχαν έλθει παλαιότερα στο φως εννέα επιτύμβιες στήλες, του 2ου και του 3ου μ.Χ. αι., από τις οποίες αξίζουν να μνημονευτούν η στήλη του νεαρού Επίκτητου με την παράσταση ιππέα και δένδρου και το συγκινητικό επίγραμμα που μας πληροφορεί για τη θλίψη της μητέρας του, ένα τμήμα στήλης με προτομή νέου σε βαθύ έγκοιλο και η ναϊσκόσχημη στήλη, σήμερα στο Μουσείο του Βόλου, με την παράσταση των δύο νέων ανδρών που αποχαιρετούν τα υπόλοιπα επτά εικονιζόμενα μέλη της οικογενείας τους[3]. Ο Γιαννόπουλος αναφέρει επίσης την ύπαρξη δύο αλλεπάλληλων λαξευμένων τάφων στις υπώρειες του ενός λόφου, ενώ στην κατασκευή των δύο κρηνών της κοινότητας και ενός ισχυρού τοίχου έχει ενσωματωθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό[4]. Ο οικισμός που από τον J.D. Morgan ταυτίστηκε με την *Παλαιοφάρσαλο*, χαρακτηρίζεται από τον J.-Cl. Décourt ως σημαντική κώμη που ανήκε στη χώρα του αρχαίου Ευϊδρίου[5].

Στη νότια είσοδο του σύγχρονου οικισμού, στις υπώρειες του ανατολικού λοφώδους υψώματος, κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού που οδηγεί προς τα Φάρσαλα, αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε από την 7η ΕΒΑ ένα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με φυτικό διάκοσμο που χρονολογήθηκε στον 3ο-4ο αι. μ.Χ (**εικ. 1**)[6]. Στα νεότερα χρόνια, κατά τις εργασίες κατασκευής του νέου δικτύου ύδρευσης της κοινότητας, εντοπίστηκαν στην ίδια περιοχή τέσσερις τάφοι: τρεις κεραμοσκεπείς, από δύο από τους οποίους προέρχονται μόνο δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα-δανάκες (ένα ΛΑΜΙΕ/ΩΝ, πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ.[7] και ένα

1. Ιντζεσίλογλου 2000, 11-15.

2. Γιαννόπουλος 1911, 46. Decourt1990, 216. Πρόκειται για τον προϊστορικό οικισμό με αριθμό 289 του τοπογραφικού αρχείου της ΙΕ΄ ΕΠΚΑ.

3. Πρόκειται για τις στήλες με αρ. 37, 39 (Στήλη του Επίκτητου), 40 (Στήλη του Λύκου), 42 (Στήλη του Αμέριμνου), 43 (Στήλη της Αβροξένας και της Διονυσίας), 44 (Στήλη της Εφεσίας), 45 (Ενεπίγραφη Βάση Επιτυμβίου Αγάλματος της γυναίκας του Αρτεμίδωρου), 46 (Στήλη με προτομή νέου) και 47(Ναϊσκόσχημη Στήλη Μουσείου Βόλου) του επιγραφικού corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995, 48-56), όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία.

4. Γιαννόπουλος 1911, 46-49, 1930, 106. Decourt 1990, 216.

5. Morgan 1983, 44-47. Decourt 1990, 216-217, 1995, 43-44.

6. Σ. Χούλια, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, Β1, 216, πίν. 84β. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 242, σχ. 1.

7. Χαλκό Λαμιέων. Εμπροσθότυπος: Κεφαλή νύμφης Λαμίας προς τα δεξιά. Οπισθότυπος: Φιλοκτήτης γονατισμένος ακου-

Κοινού Θεσσαλών επί αυτοκράτορος Μάρκου Αυρηλίου, 161-181 μ.Χ.[8]), και ένας επιμελημένης κατασκευής παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος, χτιστός με οπτές πλίνθους και κάλυψη από λίθινες πλάκες. Στο στόμα του δέκα έως δώδεκα ετών αγοριού βρέθηκε μία δανάκη από λεπτό φύλλο χρυσού με παράσταση γυναικείας κεφαλής-έκτυπο εμπροσθότυπου ελληνικού νομίσματος πιθανόν του 4ου αι. π.Χ., ενώ στα πόδια του είχαν τοποθετηθεί ένα πήλινο αλογάκι με ρόδες – παιδικό παιχνίδι – και ένα γυάλινο μυροδοχείο από υπόλευκο ημιδιαφανές γυαλί (**εικ. 2**). Μία ενδιαφέρουσα πτυχή του ταφικού τελετουργικού αποτελεί το ότι, πριν το παιχνίδι τοποθετηθεί στον τάφο του αγοριού, αφαιρέθηκαν οι δύο τροχοί του που βρέθηκαν έξω από τον τάφο, επάνω στις καλυπτήριες πλάκες. Με βάση το αττικού τύπου αλογάκι, ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 3ου-πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ.[9].

Ένα ακόμη σύνολο από τρία ανάλογα πήλινα αλογάκια-παιχνίδια, το ένα με ιππέα πολεμιστή με ασπίδα και ένθετο δόρυ, προέρχεται από έναν κιβωτιόσχημο, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος και καλυμμένο με λίθινες πλάκες παιδικό τάφο, στα κτερίσματα του οποίου περιλαμβάνονταν επίσης μία πλαγγόνα και μία πήλινη άβαφη πρόχους (**εικ. 3: τάφος 1**). Ο τάφος ανήκει στο σύνολο των δεκαπέντε συνολικά τάφων που εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες ασφαλτόστρωσης μίας κοινοτικής οδού στο κεντρικό λοφώδες ύψωμα της θέσης. Τα ειδώλια-παιχνίδια ως κτερίσματα περιορίζονταν στα νεαρά μέλη της κοινότητας, όπως προκύπτει και από μία ακόμη παιδική ταφή σε αναλόγου τύπου τάφο, στον οποίο βρέθηκε ένα ειδώλιο πολεμιστή, πιθανότατα κι αυτό παιχνίδι έλξης (**εικ. 7: τάφος 10**).

Στην ομάδα των τάφων που ανασκάφηκε σε αυτό το τμήμα του νεκροταφείου, περιλαμβανόταν μία ακόμη παιδική ταφή σε ξύλινο φορείο, από το οποίο διασώθηκαν τα σιδερένια καρφιά, τοποθετημένο σε ορθογώνιο όρυγμα στο φυσικό έδαφος. Συνοδευόταν από ένα χάλκινο νόμισμα-δανάκη (Κοινού Θεσσαλών επί αυτοκράτορος Δομιτιανού, 81-96 μ.Χ.[10]) και δεκαέξι συνολικά μυροδοχεία, από πρασινωπό και γαλαζωπό ημιδιαφανές γυαλί, με σφαιρικό-απιόσχημο ή κωνικό σώμα, συμπεριλαμβανομένου και ενός μικκύλου (**εικ. 4: τάφος 12**).

Στον τύπο του ορθογώνιου κιβωτιόσχημου, σκαμμένου στο φυσικό πηλώδες σκληρό έδαφος και καλυμμένου με λίθινες πλάκες, τάφου ανήκαν έξι ακόμη τάφοι του συνόλου, στους οποίους οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε εκτεταμένη στάση, με τα χέρια παράλληλα με τον κορμό. Από αυτούς ο νεκρός του **τάφου 3** συνοδευόταν από δύο γυάλινα μυροδοχεία και μία πήλινη άβαφη χύτρα με ραβδωτά τοιχώματα (**εικ. 7**), ενώ αυτοί των **τάφων 5** και **15** ήταν ακτέριστοι. Αντίθετα στον νεκρό του **τάφου 9** είχαν προσφερθεί πέντε γυάλινα μυροδοχεία, ενώ στην περιοχή των ώμων του και πλησίον του κρανίου του βρέθηκαν δύο οστέινες περόνες και μία ωτογλυφίδα (**εικ. 7**). Από τον **τάφο 14** προέρχονται δύο γυάλινα μυροδοχεία και ένα πινάκιο τύπου terra-sigillata με εμπίεστο ανθέμιο, που βρέθηκε τοποθετημένο πάνω στο δεξί μηριαίο οστό του νεκρού (**εικ. 7**), ενώ ο νεκρός του **τάφου 11,** τοποθετημένος σε ξύλινο φορείο από το οποίο διασώθηκαν τα σιδερένια καρφιά, συνοδευόταν μόνο από ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα-δανάκη (Κοινού Θεσσαλών επί αυτοκράτορος Δομιτιανού, 81-96 μ.Χ.[11]).

Από τους τάφους της ομάδας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο επίσης τάφοι. Στον **τάφο 4** ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινη κλίνη, όπως υποδηλώνουν τα δύο ορύγματα που είχαν λαξευτεί στο δάπεδο του τάφου, κατά μήκος των στενών πλευρών του, και τα σιδερένια καρφιά της που διεσώθησαν, ενώ στα πόδια του είχαν τοποθετηθεί δεκατέσσερα γυάλινα μυροδοχεία, ορισμένα από τα οποία, μετά την αποσύνθεση της κλίνης, είχαν καταπέσει μαζί με τα οστά των κνημών μέσα στο βόρειο όρυγμα καθώς και ανάμεσα σε αυτό και στο βόρειο τοίχωμα του τάφου. Στο δυτικό τμήμα του τάφου, μαζί με δύο γυάλινα μυροδοχεία, βρέθηκαν τα οστά μιας δεύτερης ταφής-ανακομιδής (**εικ. 5**). Μια κανονική ταφή και μία ανακομιδή βρέθηκαν και στον **τάφο 8**, ο οποίος χρήζει ιδιαίτερης μνείας και για την καλής τέχνης μαρμάρινη επιτύμβια στήλη που είχε επαναχρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριά του. Ο καθεαυτό τάφος εντασσόταν στο κέντρο ενός ευρύτε-

μπά σε βράχο, με το τόξο και τη φαρέτρα μπροστά του. ΛΑΜΙΕ/ΩΝ. Πρώτο μισό 4ου αι. π.Χ. (Rogers 1932, 125, no 385).

8. Διασσάριον Κοινού Θεσσαλών επί αυτοκράτορος Μάρκου Αυρηλίου: Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Μάρκου Αυρηλίου δαφνοστεφανωμένου προς τα δεξιά. ΑΥΤ Μ ΑΥΡ ΑΝΤΩΝΕΙΟC. Οπισθότυπος: Αθηνά Ιτωνία προς τα δεξιά με δόρυ και ασπίδα. ΚΟΙΝΟΝ ΘΕΣΣΑΛΩΝ. 161-181 μ.Χ. (Rogers 1932, 42, no 95). Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τη Δρ. Tracene Harvey την οποία ευχαριστώ θερμά.

9. Καραπάνου 2006, 36-39, εικ. 8-11.

10. Βλ. σημ. 11

11. Διασσάριον. Εμπροσθότυπος: Κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Δομιτιανού προς τα δεξιά. ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΙ. Οπισθότυπος: Προτομή Δομιτίας προς τα δεξιά. ΔΟΜΙΤΙΑΝ ΣΕΒΑΣΤΗΝ. 81-96 μ.Χ. (Burnett κ.ά. 1988, 42, no 95).

ρου ορύγματος, η άνω περιμετρική επιφάνεια του οποίου αποτελούσε την επιφάνεια έδρασης των καλυπτήριων πλακών. Το κεντρικό τμήμα του τάφου κάλυπτε, τοποθετημένη με την όψη της προς τα κάτω, μία ανάγλυφη ναϊσκόσχημη στήλη, στην οποία εικονίζονται σε προτομή δύο γυναικείες μορφές με επιμελημένη εμφάνιση, μία πρεσβύτερη και μία νεότερη που κρατάει πυξίδα. Στην αετωματική επίστεψη της στήλης δύο τρίτωνες εκατέρωθεν ανθεμίου-άστρου. Ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για δύο ταφές, τα οστά της παλαιότερης από τις οποίες είχαν συσσωρευτεί στο ανατολικό τμήμα του τάφου και καλυφθεί με μία πλάκα.

Σε αυτή την περιοχή του νεκροταφείου ανασκάφηκε ακόμη ένας κεραμοσκεπής ακτέριστος τάφος (**τάφος 6**), ενώ ένα συνδυασμό δύο τύπων αποτελούσαν οι τάφοι 2 και 7. Πρόκειται για κεραμοσκεπείς τοποθετημένους μέσα σε ορθογώνια ορύγματα, ανάλογα με αυτά των απλών κιβωτιόσχημων τάφων. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών του **τάφου 2** αποτελούσε διπλή σειρά πήλινων κεραμίδων, τοποθετημένων έτσι ώστε να συγκλίνουν προς την κορυφή του. Μοναδικό κτέρισμά του ήταν μία μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα (**εικ. 7**). Στο όρυγμα του **τάφου 7** βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι οι οποίοι αντιπροσώπευαν τρεις ταφές (**εικ. 6**). Ο κύριος κεραμοσκεπής τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό δύο ατόμων, από τους οποίους ο ένας συνοδευόταν από ένα γυάλινο μυροδοχείο και ο άλλος από ένα χάλκινο νόμισμα – δανάκη, κοπή Κοινού Θεσσαλών επί Αδριανού (117-138 μ.Χ)[12]. Ο δεύτερος μικρών διαστάσεων κεραμοσκεπής κάλυπτε μία ακτέριστη παιδική ταφή.

Η ομάδα των τάφων που παρουσιάστηκε καλύπτει χρονολογικά το διάστημα από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. Από τους πέντε τύπους τάφων που αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο, ο χτιστός με οπτές πλίνθους κιβωτιόσχημος τάφος του μικρού αγοριού ήταν ο επιμελέστερος σε κατασκευή και ο μοναδικός με χρυσή δανάκη. Γενικά η φροντίδα για τα νεαρά μέλη της κοινότητας ήταν έκδηλη. Αντιπροσώπευαν πέντε από τους δεκαεπτά ενταφιασμούς και συνοδεύονταν από ένα είδος κτερισμάτων δηλωτικό της ηλικίας τους (**εικ. 7**). Από τάφους νεαρών ατόμων προέρχονται επίσης και οι τρεις από τις εννέα επιτύμβιες στήλες που ανήκουν στα παλαιότερα ευρήματα του νεκροταφείου και περιλαμβάνονται στο corpus του J.-Cl. Décourt[13]. Η διαχείριση του διαθέσιμου χώρου του νεκροταφείου περιλάμβανε την επαναχρησιμοποίηση των τάφων με την πρακτική των ανακομιδών, αλλά και την ύπαρξη οικογενειακών τάφων όπως το κιβωτιόσχημο όρυγμα 7 με τους δύο κεραμοσκεπείς που αντιπροσώπευαν τρεις ταφές. Τα γυάλινα μυροδοχεία αποτελούσαν το κοινότερο κτέρισμα, ενώ δανάκες συνόδευαν έξι ταφές. Αν και η χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού (κυβόλιθοι επιμελώς λαξευμένοι) σε έναν ισχυρό τοίχο και στις δύο κρήνες της σύγχρονης κοινότητας της Κρήνης και η κεραμική ελληνιστικών χρόνων στο ΝΔ ύψωμα της θέσης υποδηλώνουν την κατοίκηση της θέσης τουλάχιστον από την ελληνιστική περίοδο, η εύρεση του χάλκινου νομίσματος Λαμιέων του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. σε έναν από τους καλυβίτες του ρωμαϊκού νεκροταφείου πιθανόν να δικαιολογείται από τη χρήση του ως δανάκη, δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος καλυβίτης δεν διαφοροποιείται ως προς την κατασκευή από τους όμορούς του στο ρωμαϊκό νεκροταφείο. Ανάλογη δανάκη από λεπτό φύλλο χρυσού με παράσταση γυναικείας κεφαλής - έκτυπο εμπροσθότυπου ελληνικού νομίσματος πιθανόν του 4ου αι. π.Χ. βρέθηκε άλλωστε και στην ταφή στον χτιστό με οπτές πλίνθους τάφο του αγοριού του 3ου - 4ου αι. μ.Χ.

Στη ΒΔ περιοχή του ρωμαϊκού νεκροταφείου, όπου ανασκάφηκε η ομάδα των δεκαπέντε τάφων που παρουσιάστηκε, εντοπίστηκε και ένας κλίβανος, επίσης λαξευμένος στο φυσικό σκληρό πηλώδες έδαφος. Περιλάμβανε έναν ορθογώνιο σε κάτοψη ανοιχτό προθάλαμο με πρόσβαση από τα νότια, ένα στρωμένο με λίθινες πλάκες διάδρομο-στόμιο και τον κυκλικό σε κάτοψη κυρίως θάλαμο. Ο θάλαμος θέρμανσης είχε λαξευμένο εσωτερικά στο άνω τμήμα του περιμετρικό θρανίο-περιχείλωμα και στο κατώτερο τέσσερα τοιχία για τη στήριξη της εσχάρας. Τα επενδυμένα με πηλό υποστυλώματα της εσχάρας ήταν στο κατώτερο τμήμα τους λαξευμένα στο φυσικό έδαφος και στο ανώτερο χτιστά με λίθους και κομμάτια κεραμίδων με κονίαμα στους αρμούς (**εικ. 8**). Ο θάλαμος καύσης βρέθηκε επιχωσμένος με στρώμα τέφρας, κομμάτια της εσχάρας και λίθους, ενώ η επίχωση του θαλάμου όπτησης περιείχε κομμάτια πηλών από την οροφή του, κομμάτια από τα τοιχώματά του, τεμάχια ψημμένων πηλών μεγάλου πάχους σε ένα από τα οποία σώζονται δύο οπές διαμέτρου 2 εκ., λιθοσωρούς, οστά ζώων και ελάχιστα αβαφή όστρακα. Είτε πρόκειται για κεραμικό ή ενδε-

12. Κοινού Θεσσαλών επί Αδριανού: Εμπρ.: Κεφαλή Αδριανού δαφνοστεφανωμένου προς τα δεξιά. ΑΔΡΙΑΝΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΙ. Οπισθότυπος: Αθηνά Ιτωνία προς τα δεξιά με δόρυ και ασπίδα. ΟΧ ΝΙΚΟΜΑΧΟΥ. 117-138 μ.Χ. (Rogers 1932, 39-40, no 90).

13. Πρόκειται για τη στήλη με αρ. 44 (νεαρής μητέρας Εφεσίας και βρέφους) και τις στήλες με αρ. 46 (νέου) και 47 (δύο νέων) (Decourt 1995, 54-57).

χομένως για υαλουργικό κλίβανο, η ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων στην Κρήνη μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με την ακμή της θέσης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Από την υπόλοιπη περιοχή, πέριξ της Κρήνης, που αποδίδεται στη χώρα του αρχαίου Ευϊδρίου, προέρχονται τρεις ακόμη επιτύμβιες στήλες του 1ου και του 2ου αι. μ.Χ. και μία απελευθερωτική επιγραφή του 1ου αι. μ.Χ., όλα παλαιότερα σποραδικά ευρήματα από τις σύγχρονες κοινότητες Ομολίου, Πολυνερίου και Υπέρειας[14].

Αφήνοντας την Κρήνη και προχωρώντας νοτιότερα, στο τμήμα ανάμεσα στην Κρήνη και στη Ζωοδόχο Πηγή, εντοπίζεται στους αγρούς εκατέρωθεν της επαρχιακής οδού προς τα Φάρσαλα, διασπορά κεραμικής του 6ου-7ου αι. μ.Χ. Στο βόρειο πρανές του λοφώδους υψώματος της Ζωοδόχου Πηγής είχαν εντοπιστεί από τον N. Hammond δύο επάλληλοι σχεδόν ορθογώνιοι σε κάτοψη περίβολοι-αναχώματα, που ερμηνεύτηκαν ως ρωμαϊκό στρατόπεδο και συσχετίστηκαν με τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές[15]. Πιθανόν δε, με βάση δορυφορικές φωτογραφίες, στα βόρεια του μεγαλύτερου περιβόλου να υπάρχουν δύο ή και περισσότεροι μικρότεροι περίβολοι με εσωτερικά διαχωριστικά αναχώματα. Εντός των περιβόλων και στους όμορους αγρούς εντοπίζεται κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (**εικ. 9**). Η θέση βρίσκεται στη χώρα της Φαρσάλου, στην πορεία της οδού που συνέδεε πιθανόν μέσω Κραννώνος τη Λάρισα με τη Φάρσαλο και στην τοπική εκκλησία βρέθηκε εντοιχισμένο ένα μιλλιάριο του 125 μ.Χ.[16], έτος επίσκεψης του Αδριανού στην Ελλάδα.

Ανατολικά της Ζωοδόχου Πηγής, στο ανατολικό λοφώδες πρανές της σύγχρονης οδού Λάρισας-Φαρσάλων, έναντι της προϊστορικής θέσης ΑΤΑΕ 213, παρατηρείται επίσης διασπορά κεραμικής του 6ου-7ου αι. μ.Χ. Νότιοανατολικότερα, σε αγροτεμάχιο στην περιοχή του Άνω Δασολόφου, έχει εντοπιστεί και εκκρεμεί η ανασκαφή μιας πιθανής αγροικίας ρωμαϊκών χρόνων. Από αυτήν την περιοχή, που αποδίδεται στη χώρα της Φαρσάλου, προέρχονται επίσης μία στήλη με τρεις απελευθερωτικές επιγραφές της εποχής του Αδριανού[17] και μία επιτύμβια στήλη του 3ου αι. μ.Χ. (**εικ. 10**), με ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής που ακουμπά τα χέρια της στα κεφάλια δύο μικρών αγοριών και πλαισιώνεται από δύο ακόμη νεαρές μορφές[18]. Τρεις ακόμη επιτύμβιες στήλες του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ. (**εικ. 10**) που προέρχονται από τη Βασιλή (ναϊσκόσχημη με ανάγλυφη παράσταση ιππέα, δένδρου και ιστάμενης γυναικείας μορφής), τον Άγιο Νικόλαο (τμήμα γυναικείας στήλης με ανθέμιο) και την Αμπελιά (στήλη με ανθέμιο Φεραϊκού τύπου σε δεύτερη χρήση, με δύο προτομές και παράσταση ιππέα, μικρής μορφής, σκύλου που κυνηγά λαγό και εγχάρακτη ερμαϊκή στήλη και φύλλο)[19], καθώς και τέσσερις επιτύμβιες στήλες του 2ου αι. μ.Χ. από την Ερέτρια[20] αποτελούν ευρήματα των πρώτων χρόνων της αρχαιολογικής δραστηριότητας στην περιοχή.

Όσον αφορά τη Φάρσαλο, το κυριότερο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους αστικό κέντρο της τετραρχίας της Φθιώτιδας, μόνον η στήλη της Ηδούς και το χαμένο σήμερα τμήμα της μαρμάρινης σαρκοφάγου της Αυρηλίας Φίλας – του τέλους του 2ου και των αρχών του 3ου αι. μ. Χ. – περιλαμβάνονται στα παλαιότερα ευρήματα των ρωμαϊκών χρόνων από αυτή[21]. Οι σωστικές ανασκαφές της τελευταίας τριακονταετίας στην πόλη έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα των ελληνιστικών στην πλειονότητά τους χρόνων, επιτρέποντάς μας να ανασυνθέσουμε την οχύρωση, την οργάνωση του δημόσιου χώρου και την οικιστική κυρίως αρχιτεκτονική. Τα ευρήματα ωστόσο της ρωμαϊκής περιόδου περιλαμβάνουν μόνο δύο ταφές, οι οποίες εντο-

14. Οι επιτύμβιες στήλες αρ. 38 της Λείτης, αρ. 41 του Έρωτα, αρ. 48 της Ευτυχίας και η επιγραφή αρ. 34 του corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995).

15. Hammond 1988, 66-72, 81-82. Hammond – Walbank 1988, 438-439.

16. Αρ. 112 του corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995, 125-126). Το μιλλιάριο προέρχεται κατά τον J.- Cl. Decourtαπό κάποια θέση στα βόρεια της Ζωοδόχου Πηγής.

17. Αρ. 54 του corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995, 70-72). Βρέθηκε στην εκκλησία του Αγ. Αθανασίου.

18. Αρ. 110 του corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995, 122-124). Η στήλη φέρει δύο επιγραφές και χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό.

19. Αρ. 104 (επιτύμβια στήλη του ---ΚΛΕΙΔΗ, 2ος αι. μ.Χ.), 108 (επιτύμβια στήλη του ΝΕΙΚΑΤΑ, τέλος 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.) και 109 (τμήμα γυναικείας επιτύμβιας στήλης με ανθέμιο, 3ος αι. μ.Χ.) (Decourt 1995, 117, 121-122).

20. Στήλες αρ. 127 (με επίγραμμα ρωμαϊκών χρόνων), αρ. 128 (του Αλέξανδρου και της Ζωσίμης με παράσταση ζεύγους και μικρού παιδιού, 2ος αι. μ. Χ.), αρ. 129 (ναϊσκόσχημη, του Πολυξένου, 2ος αι. μ. Χ.) και αρ. 130 ανωνύμου με παράσταση δύο ιππέων και καθήμενης μορφής (Decourt 1995, 138-143).

21. Αρ. 106 και αρ. 107 του corpus του J.-Cl. Decourt (Decourt 1995, 119-120). Το τμήμα της μαρμάρινης ενεπίγραφης σαρκοφάγου του Νείλου στη Συλλογή των Φαρσάλων (Αρ. 105, δεύτερο μισό 2ου-πρώτο μισό 3ου αι. μ.Χ.) αποτελεί παλαιό εύρημα, άνευ βέβαιης προέλευσης (Decourt 1995, 117-118). Η χαμένη σήμερα αναθηματική επιγραφή μιας στοάς και ενός σιτοβολείου, που αναφέρει ο L. Heuzey σε ένα σπίτι της πόλης, χρονολογούμενη από τον Y. Bequignon στην αυτοκρατορική εποχή, πιθανόν είναι πρωϊμότερη κατά τον Decourt(1995, αρ. 55, 72).

πίστηκαν εντός των τειχών της ελληνιστικής πόλης: μία ελεύθερη ταφή συνοδευόμενη από ένα βολβόσχημο μυροδοχείο στο οικόπεδο Μπούμπα, πλησίον του δυτικού σκέλους του τείχους, και ένας κιβωτιόσχημος τάφος στο οικόπεδο Χαρμπή, στο κεντρικό τμήμα της πόλης, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκε η εσωτερική παρειά του εξωτερικού τοίχου μιας οικίας των ελληνιστικών χρόνων[22]. Ο κορμός ενός ρωμαϊκού αντιγράφου αγάλματος Αθηνάς αποτελεί αστρωματογράφητο μεμονωμένο εύρημα[23].

Αν και τα διαθέσιμα ανασκαφικά δεδομένα προέρχονται από τις υπώρειες του υψώματος Προφήτης Ηλίας, όπου αναπτύχθηκε η σύγχρονη πόλη, και όχι από το ψηλότερο δασωμένο τμήμα του, όπου και η ακρόπολη, σε ένα σύνολο 48 ανεσκαμμένων οικοπέδων δεν έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα αρχιτεκτονικά λείψανα ή έστω επιχώσεις της ρωμαϊκής περιόδου. Στις περισσότερες οικίες των ελληνιστικών χρόνων εντοπίζεται ένα στρώμα καταστροφής των αρχών του 2ου αι. π.Χ. και σε ορισμένες ένα ακόμη στρώμα καταστροφής των μέσων του 2ου αι. π.Χ. ή λίγο μετά. Στις σχετικές στρωματογραφίες οι ελληνιστικές επιχώσεις καλύπτονται από στρώματα της Τουρκοκρατίας. Η αντίθεση για παράδειγμα με τη Λάρισα, όπου τα λείψανα της ρωμαϊκής φάσης της πόλης αφθονούν, είναι έκδηλη. Μετά από πολυετή ανασκαφική δραστηριότητα στη Φάρσαλο, το ενδεχόμενο τα αρχιτεκτονικά λείψανα και οι επιχώσεις των ρωμαϊκών χρόνων να εξαλείφθηκαν πλήρως κατά τη φάση της Τουρκοκρατίας δε φαίνεται πλέον ικανοποιητική ερμηνεία. Αναρωτιέται κανείς, αν στην εποχή που ο Καίσαρας έδωσε τη σημαντικότερη μάχη του στην πεδιάδα της, τα λείψανα της ελληνιστικής πόλης αποτελούσαν για το Ρωμαίο καίσαρα την *Παλαιά Φάρσαλο*, η θέση της οποίας ενδεχομένως δεν θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού, παρά στην ίδια την ελληνιστική πόλη, που ερειπωμένη πλέον, τουλάχιστον στο πεδινότερο τμήμα της και ενδεχομένως συρρικνωμένη στο υψηλότερο, είχε χάσει την παλαιά της αίγλη.

Στα ταφικά και στρωματογραφικά δεδομένα από τη Φάρσαλο, μπορεί να προστεθεί η ανασκαφική μαρτυρία από την Καλλιθέα Φαρσάλων. Στο Κάστρο Καλλιθέας, μία τειχισμένη πόλη της Αχαΐας Φθιώτιδας – πιθανόν το αρχαίο *Πεύμα* – που ιδρύθηκε στα τέλη του 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ., η ελληνοκαναδική επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα που διενεργείται στη θέση από το 2004 έδειξε ότι τα οικοδομήματα της Αγοράς της πόλης καταστρέφονται στον πρώιμο 2ο αι. π.Χ. – συνεπώς η Αγορά χάνει το ρόλο της ως έδρα πολιτικής δύναμης και αυτοδιακυβέρνησης στο συγκεκριμένο αστικό κέντρο – και η κατοίκηση περιορίζεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης έως τον ύστερο 2ο - αρχές 1ου αι. π.Χ., οπότε η θέση εγκαταλείπεται οριστικά. Η πρωϊμότερη εγκατάλειψη της Αγοράς σε σχέση με αυτή της οικιστικής περιοχής υποδηλώνει ότι η τοπική κεντρική εξουσία και ο έλεγχος αυτής της μικρής πόλης-κράτους μειώθηκαν ή εξέλειψαν πλήρως, ενδεχομένως προς όφελος μιας πιο κεντρικής μορφής διακυβέρνησης σε άλλη έδρα. Αυτή η εξέλιξη πιθανόν αντανακλά τη διαδικασία αυξημένης συγκέντρωσης πολιτικής και οικονομικής δύναμης στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας σε βάρος των μικρότερων πόλεων, όπως το Κάστρο Καλλιθέας, κατά την περίοδο της μετάβασης από τη σχετική αυτοδιακυβέρνηση των θεσσαλικών πόλεων υπό τη Μακεδονική ή Αιτωλική κυριαρχία στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία[24].

Όσον αφορά στη ΝΔ Θεσσαλία, η εικόνα της αλλαγής στις δομές εξουσίας που διαφαίνεται από την εγκατάλειψη σημαντικών αστικών κέντρων στον 2ο αι. π. Χ., θα πρέπει να συνοδευτεί από δεδομένα από εντατικές αρχαιολογικές επιφανειακές έρευνες, η έλλειψη των οποίων καθιστά επισφαλή την εξαγωγή συμπερασμάτων για την κατοίκηση και τη χρήση της υπαίθρου χώρας[25]. Η εποχή του Αδριανού φαίνεται να σηματοδοτεί μια νέα φάση ανάπτυξης για την περιοχή της πρώην τετραρχίας της Φθιώτιδας, για τη ρωμαϊκή φάση της ζωής της οποίας τα δεδομένα δεν είναι προς το παρόν πολυάριθμα και προέρχονται από περιοχές εκτός του σημαντικότερου κέντρου της περιοχής κατά την ελληνιστική περίοδο, ενώ τα σημαντικότερα εξ αυτών μέχρι πρόσφατα ήταν οι ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ. Συχνά πολυπρόσωπες, με συναισθηματικά φορτισμένες επιγραφές, ακολουθούν τις τεχνοτροπικές μεταβολές της εποχής τους. Η έδρα (-ες) της συγκεκριμένης εργαστηριακής παραγωγής αποτελεί ερώτημα της έρευνας. Ωστόσο, η ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων θα μπορούσε να ερμηνεύσει την ανάπτυξη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο θέσεων όπως η Κρήνη.

22. Σ. Καραπάνου, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, Β1, 377-378.

23. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, Β1, 207, αρ. 31. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 18, πίν. 2.

24. Haagsma – Karapanou – Harvey – Surtees 2011, 207. Surtees – Haagsma – Karapanou 2014. Helly 1980, 37-50. Auda κ.ά. 1990, 570, 573, 576.

25. Η εργασία του J.-Cl. Decourt (Decourt 1990) για την κοιλάδα του Ενιπέα, στα πλαίσια των αρχών της ιστορικής γεωγραφίας, βασίστηκε στην επιτόπια έρευνα μόνο στις ήδη γνωστές θέσεις και τη συγκέντρωση των διαθέσιμων δεδομένων.

SUMMARY

ROMAN FINDS FROM THE PHARSALA REGION

Sophia Karapanou

The incorporation of Thessaly in the Roman Empire brought about a number of changes, not easily identifiable, at least in SW Thessaly, due to the scarcity of data from the regional archaeological surveys and excavations. This transitional period is signified by the destruction of important urban centers of the Hellenistic era and the flourishing of certain smaller dwelling sites, like the one at the modern village of Krini, where a kiln and tombs dating from the 1st to the 4th century A.D. were excavated. At Pharsalos, the shrinkage of the city (*Palaiopharsalus* ?) is witnessed by the existence of Roman tombs inside the Hellenistic city walls, while occupation at the urban center of Kastro Kallithea ceased in the late 3rd-early 1st century B.C. A Roman military camp at Zoodochos Pigi, a country house at Ano Dasolophos and funerary relief stelai from Eretria, Ampelia, Vasili, Dasolofos, Hypereia, Polyneri and Omolion provide evidence on the continuation of life in the area. The stelai are also indicative of the existence of prolific stone sculpting workshop(s).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Auda Y. – Decourt J.-C. – Bruno H. – Lucas G., 1990. Espace géographique et géographie historique en Thessalie, στο *Archéologie et Espaces, Actes des Xe Rencontres d'Antibes 1989*, Juan-les-Pins, 87-126.

Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1911. *Δελτίο Φιλαρχαίου Εταιρείας «Όθρυος»* Ζ΄, 46-52, 55-58.

Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1930. Θεσσαλικαί Επιγραφαί, *AE*, 106-107.

Decourt J.-Cl., 1990. *La vallée de l'Énipeus en Thessalie. Études de topographie et de géographie antique*, *BCH* Suppl. 21, Athènes.

Decourt J.-Cl., 1995. *Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l' Énipeus*, Paris.

Haagsma M. – Karapanou S. – Harvey T. – Surtees L., 2011. A New City and its Agora: Results from Hellenic-Canadian Archaeological Work at the Kastro of Kallithea in Thessaly, Greece, στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Διεθνές Συνέδριο, Κως, 14-17 Απριλίου 2011*, Αθήνα, 197-208.

Hammond N.G.L., 1988. The Campaign and the Battle of Cynoscephalae in 197 B.C., *JHS* 108, 60-82.

Hammond N.G.L. – Walbank F.W., 1988. *A History of Macedonia* (336-167 B.C.), vol. III, Oxford.

Helly B., 1980. La Thessalie à l'époque romaine, *Mémoires* II, 37-50.

Ιντζεσίλογλου Μ., 2000. Η Θεσσαλία κατά την ελληνιστική εποχή. Το ιστορικό πλαίσιο, στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος, 11-15.

Καραπάνου Σ., 2006. Θεσσαλικά πήλινα ειδώλια ίππων-κτερίσματα τάφων, στο *Χώμα και Νερό από την Προϊστορία στην Τρίτη Χιλιετία. Θεσσαλική Κεραμική. Πρακτικά Συνεδρίου, Λάρισα 16-17 Σεπτεμβρίου 2000, Μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη*, Αθήνα, 28-49.

Morgan J.D., 1983. Palaeopharsalus – the Battle and the Town, *AJA* 87, 23-54.

Ρακατσάνης Κ. – Τζιαφάλιας Α., 1997. *Λατρείες και Ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Α'Πελασγιώτις*, Ιωάννινα.

Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.

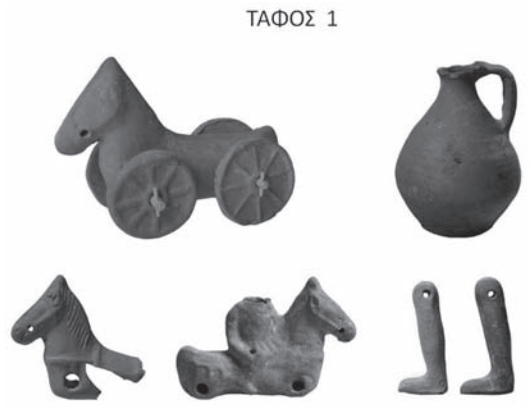
Surtees L. – Karapanou S. – Haagsma M. 2014. Exploring Kastro Kallithea on the Surface: the foundation and occupation of Kastro Kallithea, Thessaly, Greece, στο *Meditations on the Diversity of the Built Environment in the Aegean Basin. A Colloquium in Memory of Frederick Elliot Winter,* The Canadian Institute in Greece, Athens 22-23 June 2012, 431-452.

Εικ. 1. Κρήνη Φαρσάλων. Παλαιότερα ευρήματα (Στήλη Επίκτητου, Στήλη με προτομή νέου, Στήλη Μουσείου Βόλου, Κρήνη, Ψηφιδωτό δάπεδο).

Εικ. 2. Κρήνη Φαρσάλων. Ευρήματα παιδικού χτιστού με οπτές πλίνθους τάφου.

Εικ. 3. Κρήνη Φαρσάλων. Ευρήματα παιδικού τάφου 1.

Εικ. 4. Κρήνη Φαρσάλων. Γυάλινα μυροδοχεία – κτερίσματα παιδικού τάφου 12.

Εικ. 5. Κρήνη Φαρσάλων. Τάφος 4.

Εικ. 6. Κρήνη Φαρσάλων. Όρυγμα αρ. 7 με δύο κεραμοσκεπείς τάφους.

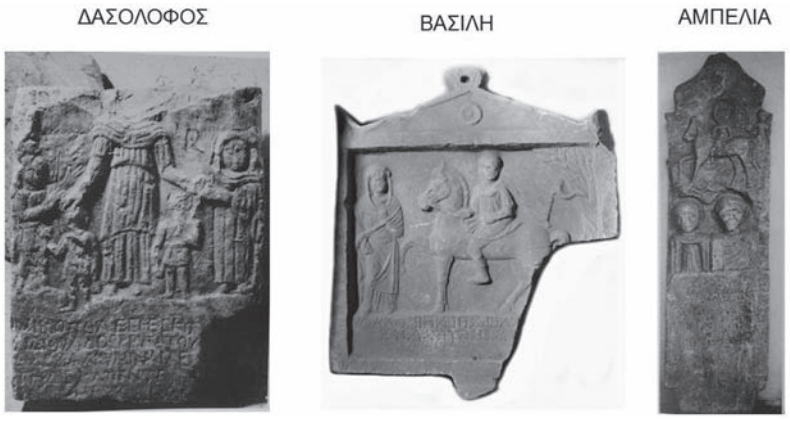
Εικ. 7. Κρήνη Φαρσάλων. Κτερίσματα τάφων.

Εικ. 8. Κρήνη Φαρσάλων. Κλίβανος.

Εικ. 9. Ζωοδόχος Πηγή. Περίβολοι ρωμαϊκού στρατοπέδου.

Εικ. 10. Επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων από Δασόλοφο, Βασιλή και Αμπελιά.

‘WELCOME, VISITORS’: RELIGIOUS INCLUSIVITY IN A PHARSALIAN CAVE-CULT

Emma Aston

The subject of this paper is a site familiar to many who work on ancient Thessaly: a cave on the Alogopati spur of Mount Othrys, southwest of Pharsalos, sacred in antiquity to the nymphs and to numerous other deities. When excavated, the cave yielded various small-scale dedications dating from the 6th century BC and later[1]; however, what makes the cave especially remarkable is a pair of rock-cut inscriptions also discovered[2]. The first, early fifth century in date, is a simple notice of a dedication by one Pantalkes to the *theai* – that is, the nymphs. The second inscription, from the fourth century and almost certainly of different authorship, is far more complex. The text is as follows[3].

θεός.
χαίρετε τοὶ πᾳ[ριόντες, ἄπ]ᾳ[ς] θῆλύς τε καὶ ἄρσην,
ἄνδρες τε ἠδὲ γυναῖκες ὁμῶς παῖδές τε κόραι τε·
χῶρον δ᾽ εἰς ἱερὸν Νύμφαις καὶ Πανὶ καὶ Ἑρμῆι,
Ἀπόλλονι ἄνακτι, Ἡρακλεῖ καὶ ἑταίραις,
Χίρωνος τ᾽ ἄντρον καὶ Ἀσκλαπιοῦ ἠδ᾽ Ὑγιείας·
τούτων ἐστὶ τ[ά]δ᾽, ὥνα Πάν, ἱαρώτατ᾽ ἐν αὐτῶι
ἔμφυτα καὶ πίνακες καὶ ἀγάλματα δῶρά τε πολλ[ά]·
ἄνδρα δ᾽ ἐποιήσα<ν>τ᾽ {α} ἀγαθὸν Παντάλκεα Νύμφαι
τῶνδ᾽ ἐπιβαινέμεναι χώρων καὶ ἐπίσσκοπον εἶναι,
ὅσπερ ταῦτ᾽ ἐφύτευσε καὶ [ἐ]ξεπονήσατο χερσίν,
ἀντίδοσαν δ᾽ αὐτῶι βίον ἄφθονον ἤματα πάντα·
Ἡρακλέης μὲν ἔδοκ᾽ ἰσχὺν ἀρετήν τε κράτος τε,
ὥιπερ τούσδε λίθους τύπτων ἐπόησ᾽ ἀναβαίνε[ιν],
Ἀπόλλων δὲ δίδωσι καὶ υἱὸς τοῦ[δ]ε καὶ Ἑρμῆς
αἰῶν᾽ εἰς τὸν ἅπαντα ὑγίειαν καὶ βίον ἐσθλόν,
Πὰν δὲ γέλωτα καὶ εὐφροσύνην ὕβριν τε δικαίαν,
Χίρων δ᾽ αὐτῶι δῶκε σοφόν τ᾽ ἔμεν[αι] καὶ ἀοιδόν.
ἀλλὰ τύχαις ἀγαθαῖς ἀναβαίνετ[ε], θύετε Πανί,
εὔχεσθε, εὐφραίνεσθε· κακῶν δ. . . . σις ἁπάν[των]
ἐνθάδ᾽ ἔνεστ᾽, ἀγαθῶν δὲ [λάχος(?)] πολέμοιό [τε λῆξις(?)].

The inscription is long and metrical, and consists of the following elements: first, the welcome to visitors from which this paper took its title; second, a description of the site and its sacrosanctity; after that an account of the privileged role of Pantalkes and the benefits conferred upon him by various deities, starting with the nymphs; and finally another set of injunctions to the reader. The copious tally of assorted gods and heroes

1. For the cave and its contents, see Giannopoulos 1912 and 1919; Levi 1923-1924, 32-42.

2. The inscriptions: Comparetti 1921-1922; Peek 1938, 18-27; the most recent detailed discussion is that of Decourt 1995, nos. 72 and 73, 88-94 (with full bibliography).

3. *SEG* 1 (1923), 248. For discussion of some contested restitutions of individual words, see Decourt 1995, 91.

presented in this inscription represents a great departure from the earlier text's focus on the nymphs alone. It should, however, be noted that the nymphs retain a certain crucial primacy, first on line 4, and then again on line 9 where their influence on Pantalkes is paramount.

The real value of cults such as this one to the student of local religion is that they present a dual perspective. On the one hand, by the Classical period, nymph-cult had become a frequently occurring phenomenon through the Greek world, displaying strong common features (and nymphs themselves have a generic or universal dimension)[4]. On the other, every single nymph cult for which we have sufficient material to judge displays those common features in combination with aspects peculiar to the specific locality. This is partly facilitated by the worship of nymphs in company with other deities[5]: a plurality of figures allows for a remarkably subtly interplay between the common and the particular, the widespread and the locally specific. The Pharsalos cult is an especially striking example of this interplay, and this paper will focus on the way in which it achieves a unique local adaptation of widespread trends.

To take, first, a pan-Hellenic perspective, this site presents several features which make it accord with nymph-cults in other parts of the Greek world. Perhaps the most striking is the inclusion of the god Pan. Pan is a rare example of a Greek deity whose diffusion may be plotted: originating in Arkadia, his cult took root in Athens and Attica after the Persian Wars, and spread thence, with remarkable rapidity, throughout Greece over the course of the Classical period, being incorporated into existing nymph-cults, whose rustic locations and concerns were highly compatible with the god of flocks and herds and hunters[6]. So to find him in the second inscription testifies to the site's receptivity to an important external development, as does the conformity of the Classical Pan images found in the cave to wider iconographic trends[7]. This is just one of several aspects of the cult which reveal the influence of widespread cultic patterns, and it is important to see Thessalian cult sites as touched by, and responsive to, broader trends in this way.

It is, however, entirely inadequate to regard the cult simply as a northern offshoot of a common type. Compared with Pan and Hermes, Herakles, Asklepios and Hygieia are less frequently found receiving cult in company with the nymphs, but there are parallels[8]; the inclusion of Chiron is another matter, being unique to this cult site and particularly appropriate to Thessaly[9]. The centaur had another sacred cave in the region, on Mount Pelion[10]; there his only attested companion in worship was Zeus, but myths depict him living in a nymph-filled *ménage*, married to one, Chariklo, and producing nymph-daughters, the *kourai hagnai* of Pindar's *Fourth Pythian*. Mounts Othrys and Pelion were geographically and politically distinct in the Classical period, but it is certain that stories of Chiron's association with nymphs would have traversed the region and influenced the Pharsalian cult. Thus Chiron confers on the collective a uniquely Thessalian ingredient, to which Asklepios, despite being less of a local speciality, might also have contributed, both with his mythological depiction as one of Chiron's many pupils (from Pindar on: see the *Third Pythian*), and also with his longstanding cultic affiliation to Thessaly, Trikka being widely considered the place of origin of his cult[11].

For nymph-cults to incorporate local figures alongside the more common combinations of nymphs, Hermes and Pan, is not unusual. In the north one might recall the appearance of the so-called Thracian Rider alongside nymphs in visual depictions from Pontic Thrace[12]; from the south an especially illuminating example is the famous Xenokrateia Relief, which depicts an especially copious array of deities including Pythian Apollo, Artemis Lochia, Hermes, Leto, the Geraistian Nymphs of birth, Acheloos and Kephissos. Here the key ingredient is Kephissos as god of the local river, whose geographical specificity is particularly noteworthy

4. The most comprehensive survey of nymph-worship remains that of Larson 2001; see also Larson 2007, 60-63.

5. Larson 2001, 91-100.

6. Borgeaud 1979, 204-208; Larson 2007, 63-64; Aston 2011, 109-114.

7. Levi 1923-1924, 40.

8. An example of close conjunction between the nymphs and Asklepios occurs in the Asklepieion at Athens, in which it is likely that the cult of the healer god incorporated an existing nymph-cult on the site. See Larson 2001, 129-130. Myths make various connections between the nymphs and Herakles; for example, the hero fathers Hyllos on the Corcyraean naiad Melite (Ap. Rhod. *Arg.* 4.1143-52).

9. Gorrini 2006, 285.

10. Arvanitopoulos 1911; Gorrini 2006, 283-285; Aston 2006, 355-358, 2011, 91-95.

11. See *e.g.* Strabo 9.5.17: the sanctuary of Asklepios at Trikka is the 'oldest and most illustrious'.

12. Especially in the nymphaion of Bourdapa, in Bulgaria: see Larson 2001, 175.

in contrast with the figure of Acheloos, who by this stage has become a regular member of the bands of deities keeping cultic company with nymphs[13]. A local river-god, like Kephissos here, is especially good at anchoring a religious image to the local landscape through which his waters flow and in which his name is also the name of a life-giving element of topography.

However, an important difference lies between the Attic and the Pharsalian cults. The former is typical of nymph-worship in that it presents what one might term the 'kourotrophic collective', a phenomenon discussed by Robert Parker in his book *Polytheism and Society at Athens*[14]. Its avowed function is the production and rearing of healthy children, a purpose so crucial to ancient society that there is a widespread tendency to draft in a plurality of deities in a single cult site to maximise divine assistance. It is fair to say that a kourotrophic focus lies behind the majority of nymph-cults across Greece. The cult of the Oreiadai on Mount Ossa in Thessaly is no exception; there a Hellenistic inscription was dedicated in thanks for the birth of a child.[15] On the Xenokrateia Relief, the figures shown, numerous as they are, are unified by their general adherence to this theme.

The Pharsalian inscription from the fourth century gives quite another impression. Pains have clearly been taken to differentiate the gifts and privileges which have been, and could be, conferred on mortals by the listed deities and heroes. The nymphs gave Pantalkes special status and plenty; Herakles gave him strength; Pan gave laughter and good cheer. A shift from the past to the present tense suggests that the benisons of Apollo and Hermes – health and prosperity – are not limited to Pantalkes, but continue to be provided for mortals, and this wider scope is made more explicit in the final two lines in which we hear that all who worship in the cave may be rewarded with good things. Taken in total, the list of all the benefits accorded to Pantalkes and to worshippers generally represents a remarkably comprehensive range, at striking variance from the single-mindedness of the Xenokrateia inscription. Rather than focusing supernatural energies upon a single crucial need, the cult appears to have attempted to cater for as many different needs as possible.

This universality chimes with the explicit inclusivity of the inscription's rhetorical framework: the injunction it contains is aimed at *every* man, woman and child: all groups of people are welcomed, are indeed urged to participate and benefit from the variegated generosity of the divine collective. Rather usefully, the name Pantalkes, derived from *pan-*, 'all', and *alkê*, 'strength' or 'courage', echoes the universal character of the cult's powers, and it is possible that the long verse inscription plays implicitly upon this linguistic resonance.

This theme of inclusivity, however, has another effect: as well as distinguishing the Pharsalos cave from the kourotrophic type of nymph-cult, it also sets it apart from another frequently discernible aspect of nymph-worship. This aspect is best exemplified in the famous cave-cult at Vari in Attica, sacred chiefly to the nymphs and Pan[16]. The Vari cave is a notable instance of nympholepsy[17]: one Archedamos of Thera, who describes himself as a nympholept, inscribed the walls of the cave with descriptions of his strong personal dedicated to the nymphs, for whom he created a garden and perhaps also a dancing floor[18]. Although Archedamos was not the sole worshipper in the cave, he represents a type of nymph-cult in which an individual establishes an intimate personal association with the goddesses. In such associations there tends to be a strong element of rhetorical – if not actual – exclusivity, with the nympholept presented as uniquely favoured and privileged by his role[19].

It is fascinating to observe how the Pantalkes case adapts and shifts this trend. The earlier inscription is bilateral – man and nymph – but the later one throws open the relationship to include not just others, but eve-

13. Isler 1970, 29-35; Aston 2011, 81-82.

14. Parker 2005, 426-432.

15. Wace – Thompson 1908-1909.

16. On the Vari cave, see Connor 1988, 166-174; Larson 2001, 14-16; Ustinova 2009, 61-63; Pache 2010, 45-52.

17. On the ancient phenomenon of nympholepsy, possession by or infatuation with the nymphs, see Connor 1988; Larson 2001, esp. 11-20, 61-70; Ustinova 2009, 61-68; Pache 2010.

18. A garden: *IG* I^{2} 784; the mention of a dancing floor depends on one's reading of the extremely cryptic third and fourth lines of *IG* I2 785, so cannot be relied on.

19. An interesting example of this phenomenon is presented by the case of the Cypriot Onesagoras, who in the early third century BC worshipped the nymphs in a cave at Kafizin. Onesagoras emerges from the inscriptions found as a leading figure of the cult, but there are also mentions of a *koinonia*, a company or collective, involved in its running. See Connor 1988, 163-164; Pache 2010, 55-69.

ryone. Pantalkes is still described in terms of special status, but the exclusivity of his position has evaporated; instead, he emerges as the instigator of divine benefactions from which all may profit – as the mediator of a comprehensive and all-enveloping source of blessings. As well as changing the characterisation of Pantalkes, this also does away with the impression, which pervades most instances of cultic nympholepsy, of a separation between the privileged mortal (or mortals, in the case of the group involved in the cult at Kafizin) and the surrounding community. This separation is, admittedly, especially sharp in the case of Archedamos, because he is a *xenos* from Thera; but as Connor argues the repetitive emphasis of his foreign origin in the Vari inscriptions is designed to emphasise his social marginality. The contrasting inclusivity of the Pharsalos inscription instead suggests that the cave-cult was, or aspired to be, the focus of frequent visitation by the people of Pharsalos, and an important node in the religious life of the community.

It is tantalising that we know so little about the Pharsalos cult: who went there, with what purpose, travelling what distances; who Pantalkes was and whether he was native to the area. (Decourt's suggestion that he may have been a local shepherd is entirely plausible[20], but the example of the Theran Archedamos in Attica should encourage a touch of caution). But the verse inscription gives us a glimpse of how the cult was being presented, and the properties to which it aspired. And for historians attempting a better understanding of Thessalian religion it is more valuable than has previously been recognised. Its value lies, as had been said, in its dual affiliations, as – on the one hand – an example of a cult-type with pan-Hellenic distribution, and – on the other – an absolutely unparalleled development of that type, reflecting a highly individual local environment.

20. Decourt 1995, 93-94, asserting also a strictly local scope of tendance.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

'ΚΑΛΩΣ ΗΛΘΑΤΕ, ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ': ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΧΩΡΙΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥΣ ΣΕ ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΤΗΣ ΦΑΡΣΑΛΟΥ

Emma Aston

Η εισήγησή μου αφορά έναν λατρευτικό χώρο που είναι ευρέως γνωστός τόσο στους ιστορικούς όσο και στους αρχαιολόγους: το ιερό σπήλαιο των νυμφών και πολλών άλλων θεοτήτων που βρίσκεται νοτιο-δυτικά της Φαρσάλου. Θα επικεντρωθώ στη μακροσκελή, λαξευμένη πάνω σε πέτρα, έμμετρη επιγραφή που ανακαλύφθηκε μέσα στο σπήλαιο. Η θέση μου είναι ότι αυτή η στιχουργική σύνθεση αντανακλά μια λεπτή σχέση μεταξύ διαφόρων Πανελλαδικών και τοπικών θρησκευτικών θεμάτων. Η ύπαρξη ορισμένων ισχυρών τάσεων στις αρχαιοελληνικές λατρευτικές πράξεις προς τιμήν των νυμφών μας βοηθά να αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένοι χώροι και τέχνεργα προσαρμόστηκαν ή διαφοροποιήθηκαν σε σχέση με αυτές τις τάσεις. Η μοναδικότητα της επιγραφής της Φαρσάλου έγκειται στο γεγονός ότι δίνεται έμφαση σε μια θρησκευτική εμπειρία με συλλογικό και καθολικό χαρακτήρα που διαφέρει αρκετά από την έντονα προσωπική σχέση νύμφης-προσκηνυτή που χαρακτηρίζει άλλες αρχαιολογικές θέσεις.

BIBLIOGRAPHY

Arvanitopoulos A.S., 1911. Ανασκαφαί εν Θεσσαλίᾳ, Ζ:Ἐπί της κορυφής του Πηλίου, *ΠΑΕ*, 301-315.
Aston E.M.M., 2006. The Absence of Chiron, *CQ* 56, 349-362.
Aston E.M.M., 2009. Thetis and Cheiron in Thessaly, *Kernos* 22, 83-107.
Aston E.M.M., 2011. *Mixanthrôpoi: Animal-Human Hybrid Deities in Greek Religion, Kernos* Suppl. 25, Liège.
Borgeaud Ph., 1979. *Recherches sur le dieu Pan*, Geneva.
Comparetti D., 1921-1922. Inscrizioni dell' antro delle ninfe presso Farsalos (Tessaglia), *ASAtene* 4-5, 147-160.
Connor W.R., 1988. Seized by the Nymphs: Nympholepsy and Symbolic Expression in Classical Greece, *ClAnt* 7, 155-189.
Decourt J.-Cl., 1995. *Inscriptions de Thessalie* I. *Les cites de la valleé de l'Énipeus, Études Épigraphiques* 3, Athènes.
Giannopoulos N., 1912. Ἄντρον νυμφών και Χίρωνος παρά την Φάρσαλον, *BCH* 36, 668-669.
Giannopoulos N., 1919. Φαρσάλου άντρον επιγεγράμμενον, *AE*, 48-53.
Gorrini M.E., 2006. Healing Heroes in Thessaly: Chiron the Centaur, *ΑΕΘΣΕ* 2, 283-295.
Isler H.P., 1970. *Acheloos: eine Monographie*, Bern.
Larson J., 2001. *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, Oxford.
Larson J., 2007. A Land Full of Gods: Nature Deities in Greek Religion, in D. Ogden (ed.), *Blackwell Companion to Greek Religion,* Oxford, 56-70.
Levi D., 1923-1924, L'Antro delle ninfe e di Pan a Farsalo in Tessaglia: topografia e scavi, *ASAtene* 6-7, 27-42.
Pache C.O., 2010. *A Moment's Ornament: The Poetics of Nympholepsy in Ancient Greece*, Oxford.
Parker R., 2005. *Polytheism and Society at Athens*, Oxford.
Peek W., 1938. Metrische Inschriften, in J.F. Crome – H. Gundert – B. Meyer – W. Peek – H.U. v. Schoenebeck – O. Uenze – J. Wener (eds.), *Mnemosynon Theodor Wiegand*, Munich, 14-42.
Ustinova Y., 2009. *Caves and the Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford.
Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1908-1909. A Cave of the Nymphs on Mount Ossa, *BSA* 15, 243-247.

ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΩΤΙΔΑ

Χρήστος Καραγιαννόπουλος, Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ – ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΕΔΑΦΟΥΣ

Τον Αύγουστο του 2010 στη διάρκεια των εργασιών για τη διάνοιξη του Αυτοκινητόδρομου Κεντρικής Ελλάδος Ε-65 (Χ.Θ. 55+710 – 55+750) εντοπίστηκαν αρχαιολογικά λείψανα (κατάλοιπα τοίχων, όστρακα, μεταλλικά αντικείμενα και πλήθος από θραύσματα ειδωλίων), τα οποία από την πρώτη στιγμή μας οδήγησαν στην υπόθεση ότι πρόκειται για εγκατάσταση λατρευτικού χαρακτήρα[1]. Η θέση ονομάζεται «Αλωνάκι» και βρίσκεται στα ΝΔ του σύγχρονου οικισμού της Τ.Ε. Ανάβρας του Δήμου Σοφάδων, στο ΝΑ τμήμα της Π.Ε. Καρδίτσας (**εικ. 1**). Πρόκειται για δασική έκταση στους ανατολικούς πρόποδες του όρους Κατάχλωρο, στις ΝΑ παρυφές των Αγράφων. Το έδαφος είναι βραχώδες, με κλίση σχετικά ομαλή ή πιο έντονη από Δ προς Α και καλύπτεται από πυκνή, χαμηλή και θαμνώδη βλάστηση.

Η περιοχή με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα της αρχαίας τοπογραφίας εντάσσεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της τετράδας Θεσσαλιώτιδας και συνορεύει με την Δολοπία. Η ρηχή και στενή κοιλάδα, ανάμεσα στους πρόποδες του όρους Κατάχλωρο και των χαμηλών βουνών προς τα ανατολικά της θέσης, φαίνεται πως αποτελεί – ήδη από την αρχαιότητα – μία από τις ομαλότερες φυσικές διόδους από την πεδιάδα της Θεσσαλιώτιδας προς την Άνω Κτιμένη (Δράνιστα)[2], και από εκεί προς την κοιλάδα του Σπερχειού. Οι πιο κοντινές, γνωστές αρχαίες θέσεις είναι: α) αταύτιστη πόλη με κατάλοιπα οχύρωσης των ιστορικών χρόνων, στο σημερινό χωριό Λεοντάρι στα ΒΑ και β) η αρχαία Όρθη στο χωριό Κέδρος στα ΒΔ.

Επίσης, 600-700 μ. ΒΑ της παρούσας εγκατάστασης, στη θέση «Βιολί», διακρίνονται κατάλοιπα οχυρωμένης θέσης με τείχος πιθανόν των κλασικών χρόνων[3]. Η εξέλιξη των εργασιών του έργου απέδειξε ότι η εγκατάστασή μας αποτελεί τμήμα (μόνο) ενός ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου[4], άγνωστου μέχρι πρότινος, με μεγάλη έκταση και – απ᾽ ότι φαίνεται – με μακραίωνη ανθρώπινη παρουσία.

---

1. Την επιτόπου επίβλεψη των ανασκαφικών συνεργείων είχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Ελευθερίου και Χ. Καραγιάννης. Σε όλους τους συνεργάτες και τους εργατοτεχνίτες, που συνέβαλαν στην – κατά διαστήματα με πολύ δύσκολες συνθήκες – διεξαγωγή της ανασκαφής, εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

2. Με ερείπια οχυρής πόλης, όπου έχει ανασκαφεί και θολωτός τάφος. Αρβανιτόπουλος 1911, 351 κ.ε. Stählin 2002, 264-265. Β. Helly, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 243-244. Helly 1994, 41-48. Decourt κ.ά. 2004, 683, 707-708. Χατζηαγγελάκης 2007, 23-24, 54-55, 2010, 23-36.

3. Helly 1994, 54.

4. 40 μ. νότια της εγκατάστασης-ιερού αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου, που περιλαμβάνει έναν ορθογώνιο περίβολο με τεφροδόχα αγγεία και συστάδα λακκοειδών τάφων. Η διάρκεια χρήσης του κυμαίνεται από τον 9ο/8ο έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Προς τα Β της εγκατάστασης εντοπίστηκαν επίσης λιθοσωροί με κεραμική της μυκηναϊκής περιόδου, οικιστικά κατάλοιπα, μικροί αναλημματικοί τοίχοι, άνδηρα και δρομίσκος, του οποίου η προέκταση οδηγεί στην παρούσα λατρευτική εγκατάσταση. Τα τελευταία χρονολογούνται στα ύστερα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Ακόμη βορειότερα, υπάρχουν κατάλοιπα τείχους, εν είδει περιβόλου ελλειψοειδούς σχήματος, μαζί με άλλα οικιστικά λείψανα. Τέλος, πάνω στον άξονα της οδού (Χ.Θ. 55+990 – 56+200) αποκαλύφθηκε τμήμα οικισμού των ύστερων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πάνω σχεδόν στον άξονα (**εικ. 2**) της υπό κατασκευή οδού εντοπίστηκαν τα ακόλουθα σταθερά κατάλοιπα:

α) θεμέλια μονόχωρου εν παραστάσι κτίσματος (**κτίσμα 1**), σχεδόν τετράγωνου στην κάτοψη, με προσανατολισμό Α-Δ (**εικ. 3**). Είναι κτισμένο με ακατέργαστους ή αδρά επεξεργασμένους λίθους από ντόπιο ηφαιστιογενές πέτρωμα της περιοχής, με διαστάσεις περίπου 3,00 × 3,00 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε τμήμα γυναικείας προτομής μεγάλου μεγέθους κοντά στο δυτικό τοίχο, τρία μεγάλα χρηστικά αγγεία (λεκάνες ή κυψέλες) τοποθετημένα με το στόμιο προς τα κάτω (τρία εκ των οποίων με συγκέντρωση ειδωλίων και άωτων σκυφιδίων στο εσωτερικό τους), καθώς και άλλα, διάσπαρτα ειδώλια, τμήματα προτομών και αγγεία. Ανατολικά του θυραίου ανοίγματος υπήρχε μεγάλος ορθογώνιος λίθος, κάθετα τοποθετημένος στο έδαφος. Μεταξύ αυτού και της εισόδου διαπιστώθηκαν διάσπαρτες καύσεις και συλλέχθηκαν αρκετά θραύσματα ειδωλίων, μικρών μελαμβαφών αγγείων και πήλινων προτομών, μικύλλα αγγεία και μία αρυβαλλοειδής λήκυθος.

β) ΒΔ του κτίσματος 1 εντοπίστηκε ακόμη ένα μονόχωρο, τετράπλευρο κτίσμα (**κτίσμα 2**), με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ (**εικ. 4**). Τα χαμηλά του θεμέλια ήταν κτισμένα με το ίδιο υλικό αλλά σώθηκε αποσπασματικά, λόγω της εκσκαφής. Η είσοδός του βρισκόταν πιθανόν στην κατεστραμμένη ΒΑ πλευρά. Στο στρώμα καταστροφής εσωτερικά βρέθηκαν τμήματα γυναικείων ειδωλίων και προτομών, τμήμα πήλινου θρόνου και λιγοστή κεραμική, αβαφής και μελαμβαφής.

γ) Αμέσως βόρεια του κτίσματος 2 αποκαλύφθηκαν δύο λάκκοι, σχεδόν κυκλικοί, οι οποίοι ορίζονταν στην ανώτερη επιφάνειά τους από αργούς λίθους (**εικ. 4**). Ο **λάκκος Α** με διάμετρο 1,00 μ. περιείχε λίγα χάλκινα ευρήματα. Φαίνεται πως διαδέχθηκε στην ίδια θέση προγενέστερο λάκκο, διαμέτρου 0,60 μ., στον οποίο βρέθηκαν χάλκινα ευρήματα (κυρίως δακτύλιοι-κρίκοι[5] και δαχτυλίδια), σιδερένια δαχτυλίδια, γυάλινες χάντρες και λίγα όστρακα αβαφών αγγείων με λεπτά τοιχώματα. Από τον **λάκκο Β**, διαμέτρου 0,80 μ., συλλέχθηκαν στο ανώτερο τμήμα αρκετά τμήματα προτομών γυναικείων μορφών, ειδωλίων, τμήμα σιδερένιου συνδέσμου και συνανήκοντα όστρακα αβαφούς αγγείου. Επίσης, σε κατώτερο επίπεδο και μέσα σε στρώμα έντονα μαύρου και λιπαρού χώματος, με υπολείμματα καύσης και καμένα οστά, βρέθηκαν χάλκινοι δακτύλιοι-κρίκοι, χάντρες από ήλεκτρο και γυαλί και τμήματα ειδωλίων.

δ) Σε επαφή με το κτίσμα 2 προς τα δυτικά υπήρχε τετράπλευρος στεγασμένος χώρος-δωμάτιο (**χώρος 1**), με διαστάσεις περ. 6,20 × 6,00 μ. και πιθανή είσοδο στην ΝΑ γωνία. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ο μεγαλύτερος αριθμός πήλινων, μεταλλικών και γυάλινων ευρημάτων της ανασκαφής. Στη ΒΔ του γωνία βρέθηκε **λάκκος/κατασκευή,** ελλειπτικού σχήματος με διαστάσεις 1,70 × 0,90 μ. και βάθος 0,20 μ. Στην ανώτερη επιφάνειά του ο λάκκος οριζόταν από μία σειρά αργών λίθων ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν παρόμοια ευρήματα, ανάμεσα στα οποία και το μοναδικό νόμισμα της ανασκαφής, αργυρός οβολός Σικυώνος του 4ου αι. π.Χ.[6]. Στα νότια του προαναφερόμενου δωματίου εικάζουμε την ύπαρξη και άλλου στεγασμένου, μικρότερου δωματίου (**χώρος 2**), στο οποίο εντοπίστηκαν ανάλογου είδους ευρήματα.

ε) Στα δυτικά του χώρου 1 υπήρχαν τα υπολείμματα επιμήκους τοίχου, κατασκευασμένου με ογκόλιθους ακατέργαστους ή αδρά πελεκημένους, καθώς και γέμισμα από μικρότερους λίθους. Σκόρπιοι πεσμένοι ογκόλιθοι, μερικοί εξ αυτών σε σειρά, εντοπίζονταν νότια, νοτιοανατολικά και ανατολικά του χώρου 2, πιθανόν οριοθετώντας τα σταθερά κατάλοιπα (εκτός του κτίσματος 1), εν είδει περιβόλου.

στ) Δυτικά του κτίσματος 2, κάτω όμως από τη θεμελίωση των τοίχων του αποκαλύφθηκε ο **λάκκος Γ**, διαμέτρου 0,75 μ., με εφαπτόμενο μικρότερο **λάκκο Γ1** στα ΒΔ, διαμέτρου 0,35 μ. Και αυτοί οριοθετούνταν με αργούς λίθους. Μέσα στο λάκκο Γ εντοπίστηκαν τμήματα αγγείων, ειδωλίων, χάντρες και πολλά χάλκινα αντικείμενα. Ο λάκκος Γ1 περιείχε χάντρες, ειδώλιο ίππου, καθώς και συγκέντρωση πολλών χάλκινων δακτυλίων-κρίκων, χάντρες και καύσεις.

ζ) Περίπου στο μέσον του κτίσματος 2, αλλά σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκε ο **λάκκος Δ**, διαμέτρου 0,60 μ. με καύσεις και αρκετά θραύσματα καμένων οστών. Στις επιχώσεις του αποκαλύφθηκαν διάσπαρ-

5. Παρόμοια ευρήματα σε ιερό Άρτεμης, βλ. Ρωμαίος 1952, 1-31. Για το ίδιο το υλικό ως ανάθημα βλ. Burkert 1993, 210. Τη χρήση των κρίκων ως προκερματική μορφή νομισμάτων έχει προτείνει η κ. Φ. Δακορώνια, βλ. Δακορώνια 1989, 115-120.. Για το ίδιο θέμα με διάφορες ερμηνευτικές προτάσεις βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 105-106, 141.

6. *SNG* Copenhagen 1982. Phliasia – Laconia, 66-67, pl. 1.

τα αρκετά ευρήματα, όπως ειδώλια, χάντρες, χάλκινα αντικείμενα και κοσμήματα. Μερικά από τα ειδώλια ήταν σπασμένα και έφεραν έντονα ίχνη καύσης. Στο ίδιο στρώμα με το λάκκο Δ εντοπίστηκαν μόνο σκόρπια θραύσματα επιχρισμένων κεραμίδων λακωνικού τύπου και λίγοι, διάσπαρτοι, αργοί λίθοι, τα οποία συνιστούν τη μόνη ένδειξη ύπαρξης σταθερών λειψάνων σε αυτό το επίπεδο χρήσης.

Τέλος, στο κατώτερο στρώμα επιχώσεων, πάνω από το φυσικό έδαφος, και σχεδόν σε όλη την έκταση του σκάμματος, συλλέχθηκε μικρής ποσότητας κεραμική, κυρίως χονδροειδής, χειροποίητη, λίγη τροχήλατη και μερικά γραπτά όστρακα. Τα σταθερά κατάλοιπα σε αυτό το ύστατο στρώμα ήταν ελάχιστα και περιορίζονταν σε σπαράγματα – ασύνδετων μεταξύ τους – τοιχαρίων.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ – ΧΡΗΣΗ ΧΩΡΩΝ

Τα παραπάνω δεδομένα υποδεικνύουν ότι τα εν λόγω κατάλοιπα ανήκαν σε μικρό (αγροτικό) ιερό – και τέμενος[7] – πλησίον μικρού δρόμου, ο οποίος οδηγούσε σε αυτά[8]. Η εγκατάσταση αυτή, σε συνδυασμό με το παρακείμενο νεκροταφείο στα νότια βρισκόταν εκτός των ορίων του οικισμού, ο οποίος – από ότι φαίνεται μέχρι τώρα – απλωνόταν προς τα βόρεια. Ωστόσο, η πυκνή βλάστηση δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό της έκτασης του αρχαίου οικισμού.

Το μονόχωρο εν παραστάσι κτίσμα 1 στα ΝΑ του συνόλου θα πρέπει να αποτελούσε τον ιερό λατρευτικό «οίκο»[9]. Η κάτοψη, ο προσανατολισμός και τα ευρήματα στο εσωτερικό του συμβάλλουν στην ερμηνεία αυτή. Πιθανόν γύρω από τον όρθιο λίθο στα Α της εισόδου γίνονταν κάποιες υγρές και έμπυρες προσφορές, ελλείψει του εντοπισμού βωμού. Το στεγασμένο δωμάτιο (χώρος 1), όπου αποκαλύφθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός και ποικιλία ευρημάτων, εικάζουμε ότι λειτουργούσε ως χώρος αποθήκευσης και φύλαξης τελετουργικών σκευών και αναθημάτων[10] και φαίνεται ότι συσσωρεύθηκαν κατά τη διάρκεια μακρόχρονης λειτουργίας του ιερού[11]. Το πλήθος, η ποικιλία ειδών, η σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης ορισμένων, καθώς και η διακύμανση στη χρονολόγηση τους, ενισχύουν την άποψη αυτή. Ο τρόπος πτώσης και οι θέσεις εντοπισμού μαρτυρούν πως όλα τα αντικείμενα ήταν κρεμασμένα στους τοίχους ή τοποθετημένα σε ξύλινα ράφια, πιθανόν ακόμη και μέσα στον ελλειπτικού σχήματος λάκκο/κατασκευή. Το δωμάτιο (χώρος 2) στα νότια του χώρου 1 ίσως εξυπηρετούσε άλλες δραστηριότητες, βοηθητικές της λειτουργίας του ιερού. Η εκτεταμένη καταστροφή και παραβίαση που υπέστη το κτίσμα 2, καθώς και τα λιγοστά ευρήματα στο εσωτερικό του δεν μας επιτρέπουν να εικάσουμε κάτι για τη χρήση του.

Οι λάκκοι Α και Β ήταν «βόθροι» προσφορών[12], έμπυρων (τουλάχιστον στον λάκκο Α) και άπυρων και εξυπηρετούσαν τελετουργικές πράξεις χθόνιου χαρακτήρα[13]. Τα καμένα και θρυμματισμένα οστά, πολύ πιθανόν ζωικά, ίσως προέρχονται από την τέλεση αιματηρών θυσιών και ταυτόχρονο κάψιμο των θυσιαζόμενων ζώων, όπως υποδεικνύει η ύπαρξη του καμένου, τεφρού και λιπαρού στρώματος εντός του λάκκου Β[14]. Οι προγενέστεροι, ρηχοί λάκκοι Γ, Γ1 και Δ ήταν και αυτοί «βόθροι» προσφορών, ο Γ και ο Γ1 πιθανόν για αναίμακτες ενώ, ταυτόχρονα, στον μικρότερο Γ1 υπάρχουν και ενδείξεις έμπυρων προσφορών. Ο λάκκος Δ, σύμφωνα με τη στρωματογραφία, ήταν παλαιότερος των Γ και Γ1 ενώ, βάσει του πλήθους των καμένων οστών και των άλλων αντικειμένων με ίχνη καύσης, θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν για έμπυρες προσφορές.

---

7. Burkert 1993, 194-197.

8. Στην περιοχή της Θεσσαλιώτιδας έχουν εντοπιστεί ιερά κοντά σε χώρους νεκροταφείων στον Κέδρο (αρχαία Όρθη) και τον Πρόδρομο Καρδίτσας, βλ. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, Β2, 232. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά* Β1, 149. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 196. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 269. Στην Εστιαιώτιδα (Αγ. Τριάδα), στα πλαίσια του ίδιου έργου, ανασκάφηκε πρόσφατα ακόμη ένα ιερό μέσα σε χώρο νεκροταφείου, βλ. Χατζηαγγελάκης – Θεογιάννη – Καραγιαννόπουλος (υπό έκδοση).

9. Για ναό με κάτοψη απλού οίκου βλ. Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 218. Δακορώνια 2000, 18-19. 2001, 403-410, όπου το ιερό της Αρτέμιδος-Ασπαλίδος στη Μελιταία.

10. Burkert 1993, 210-213.

11. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι υγρές προσφορές (σπονδές, χοές) και τα τελετουργικά συμπόσια, λαμβάνοντας υπόψη τα θραύσματα των αγγείων πόσεως, σερβιρίσματος και ανάμιξης υγρών που αποκαλύφθηκαν.

12. Χωρίς να αποκλείεται η χρήση κάποιων εξ αυτών για την απόρριψη και ταφή των χωρίς αξία αναθημάτων, βλ. Burkert 1993, 212. Για τη χρήση των κυκλικών λάκκων ως «βόθρων» σε αγροτικό ιερό, βλ. Μπόνιας 1998, 31-32, 113.

13. Burkert 1993, 200.

14. Ίσως πρόκειται για «βόθρους» εναγισμών. Για το θέμα βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 156-159.

Αναφορικά με τα λείψανα και την κεραμική του κατώτερου στρώματος επιχώσεων δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, που να υποδηλώνουν ότι ο χώρος είχε λατρευτική χρήση.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Όλα τα κατάλοιπα των κτισμάτων, καθώς και οι βόθροι Α και Β ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. (**εικ. 6**)[15], και φαίνεται ότι καταστρέφονται προς το τέλος του ή στις αρχές του 3ου αι. π. Χ.[16] Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι ανάμεσα στα ευρήματα από το στρώμα αυτό, κυρίως στο χώρο 1, υπήρχαν αναθήματα προγενέστερα, που χρονολογούνται στον 5ο[17] ή ακόμη και στον 6ο αι. π. Χ. (**εικ. 7**)[18]. Στα κατώτερα στρώματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται οι λάκκοι Γ, Γ1, Δ και μαζί το κατώτερο τμήμα των λάκκων Α και Β, τα ευρήματα που εντοπίστηκαν μέσα και γύρω από αυτούς ανήκουν κυρίως στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. και μερικά ίσως στον 7ο αι. π.Χ.[19] Μία καταστροφή από φωτιά στο χώρο, θα πρέπει να συνέβη γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., όπως υποδεικνύει η ύπαρξη εκτεταμένου τεφρού στρώματος με καύσεις[20]. Εικάζουμε ότι κατά την πρώτη περίοδο χρήσης του χώρου ως ιερού υπήρχαν μόνο μικρά και πρόχειρα οικήματα, καθώς και λάκκοι-βόθροι για την τέλεση των ιεροπραξιών χθόνιου χαρακτήρα. Εάν ο χώρος του ιερού ήταν οριοθετημένος και αυτή την περίοδο με περίβολο, αυτό είναι κάτι το οποίο δεν διαπιστώνεται μέχρι τώρα ανασκαφικά. Τέλος, η λιγοστή κεραμική και τα κατάλοιπα του τελευταίου στρώματος χρονολογούνται – κατά προσέγγιση – στην περίοδο από τους ύστερους πρωτογεωμετρικούς έως και τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Η συντριπτική πλειοψηφία των πήλινων ειδωλίων, στα οποία απεικονίζονται γυναικείες μορφές, μαρτυρεί ότι στο μικρό αυτό ιερό λατρευόταν μία ή περισσότερες γυναικείες θεότητες. Στην ίδια θεώρηση παραπέμπουν τα μεταλλικά και από άλλο υλικό κοσμήματα και αντικείμενα, που προσιδιάζουν στον στολισμό και τον καλλωπισμό του γυναικείου φύλου και αποτελούν αναθήματα – κατά κύριο λόγο ή σχεδόν αποκλειστικά – των γυναικών.

Επιγραφικές μαρτυρίες για την ταύτιση της θεάς (ή θεαινών) δεν εντοπίστηκαν[21]. Η μόνη αναγνωρίσιμη θεότητα είναι η Άρτεμη, η οποία φαίνεται πως λατρεύεται συστηματικά και διαχρονικά στο χώρο[22] με τις διάφορες ιδιότητές της. Τα γυναικεία ειδώλια, όρθια ή καθιστά[23], τα οποία κρατούν στην αγκαλιά τους ελάφι ή ζαρκάδι συνηγορούν -κατά κύριο λόγο- στην ταύτιση αυτή (**εικ. 8**).

Επιπλέον, τα πολυάριθμα ευρήματα-αναθήματα που ήρθαν στο φως είναι πολύ πιθανό να αφιερώνονταν στη συγκεκριμένη θεά σε σχέση με την πολυποίκιλη υπόστασή της[24]. Η λατρεία της δηλαδή στο ιερό ως προστάτιδα της άγριας φύσης και των στοιχείων της, εν προκειμένω των ζώων, μπορεί να τεκμηριωθεί και από

15. Στον 4ο αι. π.Χ. χρονολογείται η πλειοψηφία των γυναικείων προτομών, αρκετά αρυβαλλοειδή ληκύθια, τύπου α και β (βλ. ενδεικτικά Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, Π1537, 42, Π1587, 60), καθώς και κάποια ειδώλια.

16. Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. χρονολογούνται κυρίως κυάθια (βλ. Sparkes – Talcott 1970, 838, 296, pl. 33. Rotroff 1997, 1075, 347, pl. 79, και μυροδοχεία (βλ. Κυπραίου 2000, 150, εικ. 4. Ζαφειροπούλου 2004, ΜΡ Π2982, ΜΡ Π2983, 741-742, πίν. 343α, β.)

17. Πρόκειται για ειδώλια, όπως λ.χ. γυναικεία προτομή (βλ. Robinson 1933, 19, pl. 4), και μεταλλικά αντικείμενα, όπως πόρπες δαχτυλίδια, ενώτια (βλ. Kilian 2002, 1828, 119, taf. 112, 1871-74, 121, taf. 113. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, Μ1053, 50) κ.ά.

18. Όπως π.χ. γυναικεία καθιστά ειδώλια βλ. Καλτσάς 1998, 779, 780, 89, πίν. 93β, γ.

19. Ενδεικτικά εδώ αναφέρεται ειδώλιο πεπλοφόρου μορφής με πόλο (Dawkins κ.ά. 1929, 148, πίν. XXX, 3. Stillwell 1952, 65-66, pl. 9, VIII, 11). Επίσης, μολύβδινα αντικείμενα, πιθανόν ομοιώματα κοσμημάτων ή ειδώλια (Dawkins κ.ά. 1929, 13, 21).

20. Στο στρώμα αυτό τα ευρήματα ανήκουν κατά κύριο λόγο στον 5ο αι. π.Χ. Ενδεικτικά αναφέρεται σκύφος τύπου bolsal, Sparkes – Talcott 1970, 540, 273, pl. 24.

21. Το μόνο επιγραφικό τεκμήριο βρέθηκε πάνω σε δύο θραύσματα μελαμβαφούς σκύφου, κοντά στους λάκκους Α και Β. Στο πρώτο διατηρείται η εγχάρακτη επιγραφή [---]ΙΠΙΦΙΓΕΝ[---]και στο μικρότερο η επιγραφή [..]ΕΘΕΚ[Ε]. Ο σκύφος χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (βλ. Sparkes – Talcott 1970, 345, 259 pl. 16).

22. Για τη λατρεία της Άρτεμης στη Θεσσαλία και τη σχέση της με την Εν(ν)οδία βλ. Χρυσοστόμου 1998, 187-207.

23. Δάφφα-Νικονάνου 1973, ΦΑ 27, 99, πίν. 4, εικ. 2. Higgins 1967, 81, pl. 35D.

24. Για τη θεά, τις υποστάσεις και τη λατρεία της χρήσιμες είναι οι ακόλουθες μελέτες: Κοντής 1967, 161-165, 199-202. Kahil 1984, 618-621. Κακριδής 1986, 160-165. Burkert 1993, 318-324. Μπόνιας 1998, 109-114.

την εύρεση αρκετών πτηνόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων (**εικ. 9**). Επιπρόσθετα, ο εντοπισμός μεταλλικών πορπών και περονών, που σχετίζονται με την προσφορά και ανάθεση ρούχων και υφασμάτων από τις γυναίκες προς τη θεά, ίσως έχει άμεση σχέση με τη λατρεία της Άρτεμης από το γυναικείο φύλο, καθώς είναι γνωστή η προστασία, που πίστευαν ότι τους παρείχε, σε διάφορες φάσεις της ζωής τους (κατά την εφηβεία, την πρώτη περίοδο ενηλικίωσης, τον τοκετό, τη λοχεία). Το ίδιο ενδέχεται να συμβαίνει και με την εύρεση ειδωλίων κουροτρόφων[25], μιας και η θεά είναι γνωστή και με την υπόσταση αυτή[26]. Τέλος, τα μορφολογικά στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου του ιερού (πυκνό δάσος με παραρρέουσα πηγή) συνιστούν επιπλέον στοιχεία, τα οποία προσιδιάζουν σε τόπο, όπου κατεξοχήν λατρευόταν η Άρτεμη.

Εντούτοις, η λατρεία άλλων θεοτήτων στο ιερό και οι προσφορές προς αυτούς δεν μπορεί να αποκλειστούν. Η Αφροδίτη και η Δήμητρα είναι θεές που λατρεύονται κατά κύριο λόγο από το γυναικείο φύλο, ενώ παράλληλα η δεύτερη είχε και χθόνια υπόσταση[27]. Επίσης, θα μπορούσαν ίσως να τιμούνται μαζί οι Νύμφες, συνοδοί της Άρτεμης[28], ή κάποιος τοπικός ήρωας, ο οποίος στο εν λόγω ιερό θα ενσάρκωνε το χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας[29]. Στους κυκλικούς λάκκους-«βόθρους» της εγκατάστασής μας πιθανόν τελούνταν θυσίες και γίνονταν προσφορές προς τιμήν τους[30]. Εξάλλου, η παρουσία ανακεκλιμένων ανδρικών μορφών[31], τα ειδώλια ίππων[32] (με ή χωρίς αναβάτες), τα αντικείμενα οπλισμού (αιχμές βελών, ακοντίου, μαχαιρίδια) είναι δυνατόν να θεωρηθούν και ως προσφορές σε κάποιον τοπικό ήρωα (**εικ. 10**).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

SNG Copenhagen 1982. *Syllogae Numorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals*, Danish National Museum.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανιτόπουλος Α., 1911. Πόλις αρχαία και μέγας θολωτός τάφος εν Δρανίστη, *ΠΑΕ*, 351-356.

Burkert W., 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή* (μτφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος – Α. Αβαγιανού), Αθήνα.

Δακορώνια Φ., 1989. Κρίκοι–προνομισματικές μορφές γεωμετρικής εποχής, *ΑΕ* 128, 115-120.

Δακορώνια Φ., 2000. Το έργο της ΙΔ΄ ΕΠΚΑ από το 1990 έως το 1998, στο *Έργο Εφορειών*, 13-21.

Δακορώνια Φ., 2001. Άρτεμις Ασπαλίς, στο Α. Αλεξανδρή & Ι. Λεβέντη (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 403-410.

Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*, Βόλος.

Davidson G.R., 1952. *The Minor Objects*. *Corinth* XII, Princeton.

Dawkins R.M., 1929. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, London.

Decourt J.C. – Nielsen T.H. – Helly B., 2004. Thessalia and Adjacent Regions, στο M-H. Hansen & T-H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*,
Oxford, 676-731.

Ζαφειροπούλου Ν. (επιμ.), 2004. *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απρίλιου 2000*, Αθήνα.

Hadzisteliou-Price T., 1978. *Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Dieties*, Leiden.

25. Δάφφα-Νικονάνου 1973, ΠΡ 39, 92-95, πίν. 3, εικ. 1.

26. Hadzisteliou-Price 1978, 47-50, fig. 34, 163-165, fig. 39.

27. Ως αναθήματα σε αυτές είναι δυνατόν να εκληφθούν ορισμένα ζωόμορφα ειδώλια, όπως λιγοστά χοιρίδια, γυναικεία προτομή που κρατά χοιρίδιο, υδριαφόρες μορφές (προς τη Δήμητρα), καθώς και αρκετά πτηνόμορφα ειδώλια (προς την Αφροδίτη).

28. Για συλλατρεία Αρτέμης-τοπικής Νύμφης σε αγροτικό ιερό, βλ. Ρωμαίος 1920-1921, 60-98.

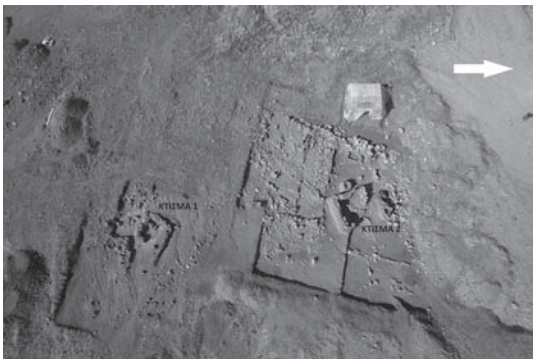
29. Για τον «ουράνιο» και χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας, βλ. Burkert 1993, 417-424.

30. Burkert 1993, 428.

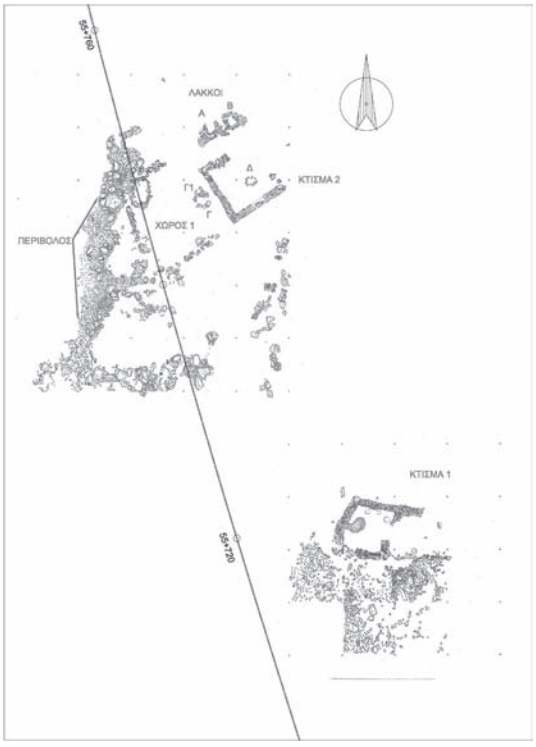
31. Δάφφα-Νικονάνου 1973, ΠΡ 171, 125-128, πίν. 10, εικ. 2, ΦΑ 49, εικ. 5.

32. Davidson 1952, 22, 24, 25, p. 25, pl. 2, 3. Stillwell 1952, 173, pl. 35.

Helly B., 1994. Σύντομη περιήγηση στην περιοχή των Δολόπων (μτφρ. H.-P. Corrieu), *ΘεσΗμ* 26, 39-54.
Higgins R.A., 1967. *Greek Terracottas*, London.
Kahil L., 1984. Artemis, *LIMC* II.1, Zurich, 618-753.
Κακριδής Ι.Θ., 1986. *Ελληνική Μυθολογία*, τ. 2, Αθήνα.
Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
Καλτσάς Ν., 1998. *Άκανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα.
Κόκκου-Βυριδή Κ., 1999. *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα.
Κοντής Ι.Δ., 1967. Άρτεμις Βραυρωνία, *ΑΔ* 22, 156-206.
Κυπραίου Ε., 2000. *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος.
Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., 2011. *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη.
Μπόνιας Ζ., 1998. *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Αθήνα.
Robinson D.M., 1933. *The Terracottas of Olynthus found in 1931. Excavations at Olynthus* VII, Baltimore.
Rotroff S., 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. The Athenian Agora* XXIX, Princeton.
Ρωμαίος Κ., 1920-1921. Κόραι της Αιτωλίας, *ΑΔ 6*, 60-98.
Ρωμαίος Κ., 1952. Τεγεατικόν ιερόν Αρτέμιδος Κνακεάτιδος, *ΑΕ*, 1-31.
Ρωμιοπούλου Κ. – Τουράτσογλου Γ., 2002. *Μίεζα, Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα.
Sparkes B. – Talcott L., 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora* XII, Princeton.
Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη.
Stillwell A.N., 1952. *The Potter's Quarter. The Terracottas. Corinth* XV.II, Princeton.
Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Προϊστορικοί και Ιστορικοί Χρόνοι, στο Ε. Τσαγκαράκη (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Αρχαιότητες-Ναοί-Νεότερα Μνημεία*, 15-82, Καρδίτσα.
Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2010. Κτιμένη: Προστασία και Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου, στο *Ο Δήμος Ταμασίου μέσα από την Ιστορία και τον Πολιτισμό του*, *Λεοντάρι Καρδίτσας*, Καρδίτσα, 17-43.
Χατζηαγγελάκης Λ.Π. – Θεογιάννη Λ. – Καραγιαννόπουλος Χ. (υπό έκδοση). Η εξάπλωση της αττικής κεραμικής στο χώρο της νοτιοδυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, στο Δ. Παλαιοθόδωρος & Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Οι εισαγωγές Αττικής Μελανόμορφης και Ερυθρόμορφης Κεραμικής στην αρχαία Θεσσαλία*, *Βόλος 3-5 Δεκεμβρίου 2010*, Βόλος.
Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα.

Εικ. 1. Ο χώρος ανασκαφής της εγκατάστασης – ιερού (αεροφωτογραφία).

Εικ. 2. Κάτοψη των σταθερών καταλοίπων σε σχέση με τον άξονα της οδού.

Εικ. 3. Τα κατάλοιπα του κτίσματος 1 από ανατολικά.

Εικ. 4. Το κτίσμα 2 και οι λάκκοι – «βόθροι» από νοτιοδυτικά.

Εικ. 5. Αρυβαλλοειδή ληκύθια από το χώρο 2.

Εικ. 6. Καθιστά γυναικεία ειδώλια (τα δύο δεξιά κρατούν ελάφι στην αγκαλιά).

Εικ. 7. Όρθιες πεπλοφόρες μορφές.

Εικ. 8. Γυναικεία ειδώλια που κρατούν ελάφι.

Εικ. 9. Πτηνόμορφα ειδώλια.

Εικ. 10. Ειδώλια αλόγων και ιππείς.

ΤΡΙΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΑΓΓΕΙΑ ΣΤΟ ΑΘΑΝΑΣΑΚΕΙΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΟΛΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος

Τρία ερυθρόμορφα αγγεία του Αθανασάκειου Μουσείου Βόλου παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή προέρχονται από κεραμικά εργαστήρια που έχουν ισχνή παρουσία στη Θεσσαλία[1]. Αν και έχουν επισημανθεί στην εξειδικευμένη βιβλιογραφία, ήδη από τη δεκαετία του 1970[2], παραμένουν αδημοσίευτα. Πρόκειται για παλαιά αποκτήματα του μουσείου, που ως το 2004 αποτελούσαν τμήμα της μόνιμης έκθεσης. Η ακριβής προέλευσή τους είναι άγνωστη. Δεν αναφέρεται αν προέρχονται από δωρεά, παράδοση ή κατάσχεση, και ως εκ τούτου οποιαδήποτε σκέψη σχετικά με την παρουσία τους στο μουσείο θα πρέπει να παραμείνει μια υπόθεση, αν και η σύντομη έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση με οδηγεί να πιστέψω ότι προέρχονται από παλαιές ανασκαφές.

Το πρώτο αγγείο (Βόλος Κ 2584) είναι ένας ύστερος απουλικός ερυθρόμορφος κάνθαρος. Στην κύρια όψη (**εικ. 1**) παρουσιάζεται μία γυναικεία μορφή καθισμένη σε ένα βράχο, με το κεφάλι στραμμένο προς τα πίσω. Είναι ντυμένη με ζωσμένο χιτώνα χωρίς μανίκια, και φορά υποδήματα σε επίθετο λευκό χρώμα. Φορά περιδέραιο στο λαιμό, ενώτια και βραχιόλια στους δύο καρπούς, επίσης με επίθετο λευκό, και έχει τα μαλλιά χτενισμένα σε κότσο. Κρατά στο δεξί ένα κιβώτιο, στα γόνατά της είναι ακουμπισμένο ένα ριπίδιο, ενώ με το αριστερό κρατά ένα κάτοπτρο. Εκατέρωθεν, υπάρχουν κίονες αιολικοί σε επίθετο λευκό, που υποδηλώνουν τον εσωτερικό χώρο. Στην άλλη όψη (**εικ. 2**) παρουσιάζεται ένας Έρωτας, στην χαρακτηριστικά ερμαφρόδιτη όψη που αποκτά στην ύστερη απουλική κεραμική του 4ου αιώνα π.Χ., καθισμένος σε ένα βράχο. Έχει την ίδια κόμμωση και φορά τα ίδια υποδήματα με τη γυναίκα της άλλης όψης. Επίσης, φέρει και τα ίδια κοσμήματα, με την προσθήκη ενός περιδεραίου που φορά σταυρωτά στο στήθος. Κρατά στο αριστερό ένα κιβωτίδιο και μία κορδέλα και στο δεξί ένα φύλλο κισσού. Περιβάλλεται από τα ίδια αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως και η γυναίκα στην κύρια όψη.

Στο εσωτερικό του χείλους, στο σημείο απόληξης των κατακόρυφων λαβών, ο κάνθαρος διακοσμείται με δύο γυναικείες πλαστικές κεφαλές, εκ των οποίων η μία έχει υποστεί ελαφρά φθορά (**εικ. 3α-β**). Το στοιχείο αυτό δεν είναι μεμονωμένο, αλλά απαντά σε αρκετούς κανθάρους της περιόδου, που εμφανώς μιμούνται μεταλλικά πρότυπα[3].

Το αγγείο είναι ακέραιο, με πολύ καλή διατήρηση του γανώματος και των επίθετων χρωμάτων, και ελάχιστες αποκρούσεις. Έχει ύψος 17,3 εκ. ως το χείλος, συνολικό ύψος 22.4 εκ., διάμετρο χείλους 11 εκ. και διάμετρο βάσης 5,8 εκ.

Ο Arthur Dale Trendall απέδωσε αρχικά τον κάνθαρο του Βόλου στην Ομάδα Menzies[4], μια εξαιρετικά ευάριθμη ομάδα αγγείων, διακοσμημένων με εξαιρετικά μηχανικό τρόπο[5]. Οι αγγειογράφοι που απαρτίζουν την Ομάδα Menzies διακοσμούν μικρού μεγέθους αγγεία. Η ομάδα εντάσσεται στην ύστερη φάση της

1. Για την άδεια δημοσίευσης των αγγείων, ευχαριστώ πολύ τη Δρ. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, προϊσταμένη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Για τη βοήθειά της στη μελέτη, ευχαριστώ την αρχαιολόγο Αιμιλία Καλογιάννη, της οικείας εφορίας. Πολύτιμες πληροφορίες για τα ευρήματα της ιταλιώτικης κεραμικής και της Ομάδας Αγρινίου στον ελλαδικό χώρο μου παρείχε ο καθηγητής Ian McPhee, ενώ ο καθηγητής Martin Bentz έθεσε στη διάθεσή μου πληροφορίες για τα ευρήματα από την Ολυμπία.

2. Trendall 1974, 185. McPhee 1979, 159.

3. Βλ. πρόχειρα τους κανθάρους της Βοστώνης 76.60 και 76.445: Padgett κ.ά. 1992, 132, αρ. 53 και 139-140, αρ. 61.

4. Trendall 1974, 185, αρ. iii.

5. Trendall – Cambitoglou 1982, 830-851.

απουλικής κεραμικής και συνδέεται με το εργαστήριο ενός σημαντικού ζωγράφου της περιόδου, του Ζωγράφου του Γανυμήδη[6]. Το εργαστήριο αυτό φαίνεται πώς είχε μεταφέρει τη δραστηριότητά του από τον Τάραντα, πατρίδα της απουλικής κεραμικής, σε κάποιο κέντρο της ενδοχώρας της Απουλίας, πιθανότατα το Ruvo[7]. Αργότερα όμως, ο ίδιος ο Trendall θεώρησε ότι ο κάνθαρος του Βόλου παρουσιάζει πολύ περισσότερες τεχνοτροπικές ομοιότητες με το έργο του Ζωγράφου της Βαλτιμόρης, ενός σημαντικού αγγειογράφου της ύστερης φάσης του απουλικού ρυθμού, του οποίου η δραστηριότητα εντοπίζεται σε ένα άλλο απουλικό κέντρο, την Canosa[8]. Ο κάνθαρος του Βόλου ανήκει σε μια ομάδα μικρών αγγείων που είναι πολύ κοντά στην τεχνοτροπία του Ζωγράφου της Βαλτιμόρης, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον τρόπο που αποδίδεται το γυναικείο ένδυμα και στη στάση της καθιστής γυναίκας, με το ένα πόδι απλωμένο μπροστά. Η δραστηριότητα του ζωγράφου τοποθετείται μεταξύ 330 και 310 π.Χ.

Η μορφή της καθιστής γυναίκας είναι πολύ συνηθισμένη στα αγγεία του ύστερου απουλικού ερυθρόμορφου. Εξίσου συνήθης είναι και η μορφή του ερμαφρόδιτου Έρωτα, με την ευρεία χρήση επίθετου λευκού στα φτερά που κάμπτονται προς τα μέσα[9]. Ακριβή παράλληλα με τη μορφή στο αγγείο του Βόλου δεν συναντάμε, αν και υπάρχουν αρκετές παρόμοιες μορφές, όπως για παράδειγμα σε ένα ασκό της Ομάδας Menzies στο Laval[10]. Η ερμαφρόδιτη εκδοχή του Έρωτα έχει ερμηνευθεί ως αλληγορική αναπαράσταση της ιδιότητας του θεού να ενώνει τα αντίθετα (το αρσενικό και το θηλυκό) και να ενσωματώνει κάθε μορφή ζωής[11]. Όσο για το εικονογραφικό θέμα της αντιπαράθεσης της ένθρονης γυναίκας με τον Έρωτα, έχει διατυπωθεί η ερμηνεία ότι η συγκεκριμένη σκηνή συμβολίζει την προσχώρηση της γυναίκας στη λατρεία του Έρωτα πριν από το γάμο της[12].

Η πιθανή θεσσαλική προέλευση του κανθάρου του Βόλου μας ενθαρρύνει να ανιχνεύσουμε την παρουσία άλλων ερυθρόμορφων αγγείων από την Νότια Ιταλία στον ελλαδικό χώρο. Από τη συλλογή αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, υπάρχουν τρία με πιθανή ελληνική προέλευση, αν και δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις που να πιστοποιούν κάτι τέτοιο. Τα δύο πρώτα προέρχονται από τη συλλογή Κολλιρόπουλου, με θρυλούμενη προέλευση τη Λαμία. Πρόκειται για έναν λευκανικό κωδωνόσχημο κρατήρα του Ζωγράφου του Αμύκου, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. και για έναν καμπανικό σκύφο που παρουσιάζει Σαμνίτες πολεμιστές και χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ.[13]. Ένα ακόμη καμπανικό αγγείο της ίδιας περιόδου, ένας αμφορέας με σχοινοειδή λαβή, αποκτήθηκε το 1884 από την συλλογή Λιλιγιάννη και θρυλείται ότι προέρχεται από την Κρήτη[14].

Μια μεγάλη συλλογή αγγείων και άλλων αρχαιοτήτων που σήμερα βρίσκεται στο Πανεπιστημιακό Μουσείο του Reading (συλλογή Λόρδου Arthur Hill) υποτίθεται ότι αποκτήθηκε κατά κύριο λόγο στην Κόρινθο, ενώ λίγα αγγεία έχουν αγοραστεί στη Ρώμη[15]. Η συλλογή περιλαμβάνει μεταξύ άλλων έντεκα νοτιο-ιταλιώτικα ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία, που χρονολογούνται όλα στο δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα[16]. Είναι δεδομένο ότι πολλά από τα αγγεία της συλλογής προέρχονται από ετρουσκικούς τάφους, αλλά για ορισμένα δεν πρέπει να αποκλειστεί εξ' ορισμού η κορινθιακή προέλευση, υπό το φως μάλιστα νεώτερων ερευνών, που καταδεικνύουν την ισχνή, αλλά υπαρκτή παρουσία ερυθρόμορφων αγγείων από την

6. Trendall – Cambitoglou 1982, 793-803.

7. Robinson 1990, 193.

8. Trendall – Cambitoglou 1982, 881, αρ. 154. Για τον εντοπισμό του εργαστηρίου, βλ. Robinson 1990, 192-193.

9. Schmidt 1982, 31-32. Hermary – Cassimatis – Vollkommer 1986, 886-893, αρ. 430-494.

10. Jannot 2004, 132, αρ. 101.

11. Isler-Kerényi 2004, 247.

12. Schneider-Hermann 1970, 100, όπου υποστηρίζεται ότι οι σκηνές αποτελούν απεικόνιση μιας συγκεκριμένης τελετουργίας. Αντίθετα, η Schmidt (1982, 31), είναι σκεπτική και προτιμά να αποδώσει μια πιο γενική, συμβολική ερμηνεία στη μορφή του Έρωτα στην απουλική εικονογραφία.

13. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1422, Trendall 1967, 33, αρ. 106, πίν. 9.2, 1974, 166, πίν. 92a-b. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1423, Trendall 1967, 463, αρ. 98, πίν. 181.5-6, 1974, 178-179, πίν. 100c-d. Για την προέλευση, βλ. Collignon – Couve 1902, 440, αρ. 1349.

14. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1444, Trendall 1967, 304, αρ. 556, πίν. 122.3-4. Trendall 1974, 176-177, πίν. 98a-c.

15. Smith 2007, x-xi, για τη συλλογή. Η Amy Smith θεωρεί ότι τα ιταλιώτικα και τα ετρουσκικά αγγεία πρόερχονται κατά πάσα πιθανότητα από την Ιταλία, παρόλο που στο κυρίως κείμενο θεωρεί ως προέλευση ενός ετρουσκο-κορινθιακού αλαβάστρου του 6ου αι. (Reading 1951.154.1, Smith 2007, 13, πίν. 9.2) και των περισσότερων απουλικών και καμπανικών αγγείων της συλλογής Hill την Κόρινθο (βλ την επόμενη σημείωση).

16. Smith 2007, 31, πίν, 32.1-3, 33, πίν. 34.12-14, 35-6, πίν. 37.5-6, 37, πίν. 39.1-3, 38, πίν. 39.9-10, 38-39, πίν. 39.15-16, 39, πίν. 39.17-19, 40.1-2 και 40.3, 39-40, πίν. 40.5-7 και 40, πίν. 40.9-10.

Ιταλία στην Κόρινθο, σε ασφαλή αρχαιολογικά συμφραζόμενα. Πρόκειται για δύο σικελικά, δύο απουλικά και ορισμένα ετρουσκικά ερυθρόμορφα αγγεία, όλα του τρίτου τετάρτου του 4ου αιώνα π.Χ.[17]. Επιπλέον, ορισμένα θραύσματα και ένα ακέραιο απουλικό αγγείο έχουν βρεθεί στην Κέρκυρα[18]. Στα ολιγάριθμα αυτά παραδείγματα έρχονται να προστεθούν πολλά περισσότερα δείγματα της κεραμικής της Gnathia από την Κόρινθο, την Αγορά της Αθήνας, την Κρήτη, τη Ρόδο, τη Μήλο και πιθανόν και μια σειρά ακόμη θέσεις στον ελλαδικό χώρο, όπως τη Λαμία, την Κάλυμνο και τη Λευκάδα[19].

Με εξαίρεση το λευκανικό κρατήρα της συλλογής Κολλιρόπουλου, όλα τα προαναφερθέντα ευρήματα ανήκουν στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα, μεταξύ 340 και 300 π.Χ. Ο αριθμός των ευρημάτων υπονοεί την ύπαρξη ενός σχετικά οργανωμένου δικτύου ανταλλαγών, που ξεκινούσε από την Ιταλία και τις Συρακούσες και κατέληγε στην Κόρινθο. Τα αγγεία από τη Ρόδο, την Κρήτη και τα Δωδεκάννησα πιθανόν να ακολουθούσαν ένα άλλο δρομολόγιο, που περνούσε από την Αλεξάνδρεια, όπου υπάρχουν αρκετά δείγματα απουλικών αγγείων του ύστερου 4ου και του πρώιμου 3ου αιώνα π.Χ.[20]. Πάντως, τα περισσότερα ευρήματα που εξετάσαμε αφορούν σε μικρά αγγεία, που θα μπορούσαν άνετα να ταξιδέψουν στις αποσκευές ενός μεμονωμένου ταξιδιώτη.

Τα άλλα δύο αγγεία που εξετάζουμε είναι δύο αρυβαλλόσχημες λήκυθοι της Ομάδας του Αγρινίου[21]. Το σχήμα τους είναι το σύνηθες για τα προϊόντα του εργαστηρίου αυτό: σώμα ωοειδές, λαιμός ψηλός χοανοειδής, χείλος επίπεδο και πλατύ, λαβή ταινιωτή. Στην πρώτη λήκυθο (**εικ. 4**) παρουσιάζεται μια καθήμενη γυναικεία μορφή στραμμένη στα δεξιά, με το κεφάλι να στρέφεται προς τα πίσω. Στο αριστερό της χέρι, που είναι προτεταμένο, κρατά ένα αλάβαστρο. Το ύψος του αγγείου είναι περίπου 15 εκ. και η διάμετρος της βάσης 4 εκ. Ο λαιμός έχει συμπληρωθεί και το στόμιο θα πρέπει να ήταν ευρύτερο.

Στην άλλη λήκυθο εμφανίζεται μια γυναίκα (**εικ. 5**) με παρόμοια χαρακτηριστικά, καθιστή στα αριστερά, με το κεφάλι στραμμένο στα δεξιά, που κρατά μία κίστη. Το ύψος είναι 12 εκ., η διάμετρος της βάσης 3,5 εκ και η διάμετρος του στομίου 3,2 εκ. Οι γυναικείες μορφές περιβάλλονται από βλαστόσπειρες, ενώ στο κάτω τμήμα της σκηνής υπάρχει ιωνικό κυμάτιο. Ο λαιμός διακοσμείται με γλωσσωτό κόσμημα.

Οι δύο λήκυθοι θα πρέπει να αποδοθούν στον ίδιο ζωγράφο. Μια μικρή αλλά σημαντική λεπτομέρεια τις συνδέει μεταξύ τους και τα διαφοροποιεί από την πλειοψηφία των προϊόντων του εργαστήριο: η απουσία της χαρακτηριστικής στιγμής μεταξύ των ωών στο κυμάτιο όπου πατά η σκηνή. Η λεπτομέρεια αυτή είναι αξιοσημείωτη, και υποβάλλει την ιδέα ότι τα δύο αγγεία σχετίζονται πολύ στενά, ίσως δε να προέρχονται από τον ίδιο τάφο. Ζεύγη ληκύθων της ομάδας έχουν βρεθεί σε τάφους στη Spina, τη Στράτο και την Απολλωνία[22].

Η ομάδα του Αγρινίου μελετήθηκε για πρώτη φορά από τον Ian McPhee, ο οποίος συγκέντρωσε 26 αγγεία, μεταξύ των οποίων και τα δύο του Βόλου[23]. Έκτοτε, ο μεγάλος αριθμός ευρημάτων στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Αλβανία υπερτετραπλασίασε τον αριθμό των γνωστών αγγείων. Μετά από ενδελεχή έρευνα, και χάρη στη συνδρομή των καθηγητών Ian McPhee και Martin Bentz, μπόρεσα να συγκεντρώσω στοιχεία για 136 αγγεία (**πίν. 1**). Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει ένα μόνο τμήμα των αγγείων που έχουν ως σήμερα ανασκαφεί: πολύ περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την Κέρκυρα, τη Λευκάδα, την Άρτα, την Αιτωλοακαρνανία και την Ιλλυρία[24].

---

17. McPhee – Pemberton 2004. Βλ. επίσης McPhee 1979, 87, σημ. 5.

18. Trendall – Cambitoglou 1982, 676, αρ. 338.

19. Green 1979, 81-85.

20. Green 1979, 84.

21. Για την ομάδα του Αγρινίου, παραπέμπω σε πρόσφατη μελέτη μου (Παλαιοθόδωρος υπό έκδοση), όπου συγκεντρώνεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

22. Βλ. τους τάφους 165 της Valle Trebba (McPhee 1979, 159, αρ. 22-23, πίν. 19) και 207C της Valle Pega (Massei 1979, πίν. 52.2) στη Spina, τον τάφο 73 από τον τύμβο 1 της Απολλωνίας (McPhee 1979, 159, αρ. 19-20) και τον τάφο 2 από τη θέση Κούτσι στη Στράτο (Στάικου – Λεονταρίτου 2009, 774).

23. McPhee 1979.

24. Παλαιοθόδωρος (υπό έκδοση). Τα αγγεία της Ομάδας από την Αιτωλοακαρνανία υπερβαίνουν τα 100 τον αριθμό, ενώ αντίστοιχα μεγάλος είναι και ο αριθμός των ευρημάτων από την Αμβρακία, την Κέρκυρα (70 αγγεία περίπου από το νεκροταφείο) και τη Λευκάδα. Από τις νεκροπόλεις του Δυρραχίου προέρχεται άγνωστος αριθμός ληκύθων της Ομάδας του Αγρινίου, αλλά και άλλων ερυθρόμορφων εργαστηρίων, που υπερβαίνουν τα 200 παραδείγματα (Shehi – Tichit 2012, 117). Ευχαριστώ τους Β. Τσαντήλα, Αικ. Πρέκα Αλεξανδρή, Γ. Ρήγινο και Eduard Sehi, που με κατατόπισαν σχετικά με τα πολυάριθμα αδημοσίευτα ευρήματα από τις παραπάνω περιοχές.

Με εξαίρεση δύο αγγεία, η ομάδα αποτελείται από αρυβαλλόσχημες ληκύθους[25]. Με βάση τα ως τώρα γνωστά δεδομένα, η διάδοση των αγγείων του εργαστηρίου εντοπίζεται εκατέρωθεν των ακτών της Αδριατικής και του Ιονίου, με αξιοσημείωτη συγκέντρωση στις περιοχές της Άρτας και της Πρέβεζας, στη Δουρούτη των Ιωαννίνων, την Κέρκυρα, τη Λευκάδα, τις αποικίες της Απολλωνίας και του Δυρραχίου στην Αλβανία, και τη Spina στην βορειοανατολική Ιταλία. Νοτιότερα, ένας σημαντικός αριθμός ληκύθων εντοπίζεται στην Ηλεία, ενώ δυτικότερα, αξιοσημείωτοι είναι οι αριθμοί των ληκύθων που έχουν ανασκαφεί στην Αιτωλοακαρνανία, και ιδιαίτερα τη Στράτο[26]. Μεμονωμένα ευρήματα εμφανίζονται σε διάφορες θέσεις της Κροατίας, της Νότιας Ιταλίας, τις Λιπαρές Νήσους, τη Δυτική Αχαΐα (ένα αδημοσίευτο εύρημα στο Μουσείο Πατρών) και τη Θεσσαλία, όπου τα δύο αγγεία του Βόλου αποτελούν το ανατολικό άκρο εξάπλωσης της ομάδας[27].

Με βάση τα νομισματικά ευρήματα, τα αγγεία της Ομάδας χρονολογούνται γενικά μεταξύ στο τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα, και λίγο αργότερα, πιθανότατα μεταξύ 340 και 320 π.Χ.[28]. Σε ότι αφορά τον γεωγραφικό εντοπισμό του εργαστηρίου, παλαιότερες απόψεις το τοποθετούσαν σε κάποιο κέντρο της Δυτικής Ελλάδας, κατά μήκος των ακτών της Ηπείρου (Αμβρακία ή Απολλωνία), στην Ήλιδα ή στην Ιταλία[29]. Η διάδοση των προϊόντων σίγουρα μπορεί να υποστηρίξει τις δύο πρώτες απόψεις. Πρόσφατα πάντως, αδημοσίευτες εργαστηριακές μελέτες απέδειξαν την ύπαρξη περισσοτέρων του ενός εργαστηρίων: σοβαρές ενδείξεις υποδηλώνουν ότι η παραγωγή εντοπίζεται τόσο στην Κέρκυρα, όσο και στην Αμβρακία, την Στράτο και την Ήλιδα. Ο εντυπωσιακός αριθμός των ευρημάτων στο Δυρράχιο (συνολικά περίπου 230 παραδείγματα) επιβεβαιώνει την άποψη Αλβανών αρχαιολόγων ότι υπήρχε ένα ή περισσότερα εργαστήρια στην περιοχή της σημερινής Αλβανίας (Απολλωνία ή Δυρράχιο), ενώ και η περιοχή των Ιωαννίνων δεν θα πρέπει να αποκλειστεί ως πιθανό κέντρο παραγωγής[30].

Ως προς την εικονογραφία, η συντριπτική πλειοψηφία των αγγείων παρουσιάζουν γυναικείες μορφές ή Νίκες, και σπανιότερα Έρωτες και κολοσσικές κεφαλές. Η παρουσία αγγείων της ομάδας σε ταφές που μπορούν με σχετική ασφάλεια να αποδοθούν σε άτομα του γυναικείου φύλου, πιστοποιεί την εντύπωση ότι τα συγκεκριμένα αγγεία προορίζονταν για μια συγκεκριμένη πελατεία. Η τυποποίηση των προϊόντων και η κακή διατήρηση των επίθετων χρωμάτων στη συντριπτική πλειοψηφία των ευρημάτων, δεν επιτρέπουν να γίνει τυπολογική διάκριση μεταξύ προϊόντων των διαφορετικών εργαστηρίων. Με βάση τα δεδομένα αυτά, είναι δύσκολο να ανιχνευθεί η πορεία που ακολούθησαν οι δύο λήκυθοι του Βόλου. Η Ιωάννα Ανδρέου διατύπωσε την υπόθεση ότι δύο αγγεία του Μουσείου του Βόλου ενδέχεται να έφτασαν στη Θεσσαλία κατά τη

25. Πρόκειται για την πελίκη της Κερασώντας (*BCH* 84, 1960, 744-745) και τη λεκανίδα της Ferrara, από τη Spina (Gilotta 1997, 93-94, εικ. 10).

26. McPhee 1979 (Πρέβεζα, Στράτος, Spina, Κέρκυρα). Σταυροπούλου-Γάτση – Τσαντήλα 2009. Στάικου – Λεονταρίτου 2009 (Στράτος). Drager Massai 1996 (Spina). Ανδρέου 2004. 2009 (Δουρούτη Ιωαννίνων), Papadopoulos 2009 (Απολλωνία και Δυρράχιον), Shehi – Tichit 2012 (ιερό της Αρτέμιδος κοντά στο Δυρράχιο). Ρήγινος – Σπανοδήμος 2009 (Κέρκυρα). Πλιάγκου 2009 (Λευκάδα). Από την Ηλεία προέρχονται οκτώ αγγεία, εκ των οποίων τα τέσσερα αδημοσίευτα από την Ολυμπία, δύο από την Ήλιδα (το ένα αδημοσίευτο, το άλλο σε Georgiadou 2005, ΙΙ, πίν. 56, αρ. 37) και δύο από την Πύλο Ηλείας (Coleman 1986, πίν. 44, αρ. D218-219).

27. Κροατία: Čargo 2010, 72, αρ. 2 (Φάρος). Kirigin 2004, 293, πίν. XXXI, αρ. F (Ισσα). Ιταλία: Τάραντας 145683 (D'Andria 1991, 117, αρ. 59) από το Vaste στην Μεσσαπία, Locarno 14 (McPhee 1979, 160, αρ. 24), από τη Νότια Ιταλία), Milano A.0.9.2137 (McPhee 1979, 160, αρ. 26) και Lipari, t. 49 (McPhee 1979, 160, αρ. 25). Τρεις λήκυθοι στο Μουσείο Μπενάκη είναι άγνωστης προέλευσης, αλλά η πρώτη ίσως να προέρχεται από την Αίγυπτο, ενώ οι άλλες δύο ανήκαν στη συλλογή Ζουμπουλάκη, που απαρτίζεται από ευρήματα από την Αττική και τη Βοιωτία: Σαμπετάι 2006, 19-22.

28. Σε τάφο του Μιχαλιτσίου της Πρέβεζας βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα της Κασσώπης, που χρονολογείται μεταξύ 345 και 325 π.Χ. (*ΑΔ* 25, 1970, *Χρονικά*, Β, πίν. 269), σε κιβωτιόσχημο τάφο του Δυτικού Νεκροταφείου της Στράτου βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του Φιλίππου του Β΄ (Σταυροπούλου-Γάτση – Τσαντήλα 2009, 247-248), ενώ σε τάφο της επικράτειας της Στράτου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα της Σικυώνας, που χρονολογείται μεταξύ 330 και 320 π.Χ. (Στάικου – Λεονταρίτου 2009, 774).

29. McPhee 1979, 159 (κέντρο της Δυτικής Ελλάδας). Papadopoulos 2009, 237 (Αμβρακία ή Απολλωνία), McPhee 1990, 48 (Ηλιδα). Massai Drager 1996, 108 και 115 (Ιταλία).

30. Αδημοσίευτες εργαστηριακές έρευνες πιστοποίησαν την ύπαρξη εργαστηρίων στην Ήλιδα (προφ. συνομιλία με καθ. Martin Bentz), την Κέρκυρα και την Αμβρακία (προφορική συνομιλία με Γ. Ρήγινο). Επιπρόσθετα, η δρ. Πρέκα-Αλεξανδρή μου γνωστοποίησε την παρουσία θραυσμάτων από αγγεία της ομάδας στον κεραμεικό της Κέρκυρας. Οι ανασκαφείς της Στράτου θεωρούν ότι τα ευρήματα που εξέτασαν μακροσκοπικά είναι από τον ίδιο πηλό με την υπόλοιπη τοπική κεραμική. Οι Shehi – Tichit 2012, 128, θεωρούν πιθανή την τοπική παραγωγή στο Δυρράχιο, χωρίς να αποκλείουν ότι τα ντόπια ευρήματα μπορεί να προέρχονται από την Κέρκυρα, καθώς ο πηλός των δύο περιοχών μακροσκοπικά είναι δύσκολο να διακριθεί.

διάρκεια μετακινήσεων των νομαδικών ποιμενικών πληθυσμών της Πίνδου[31]. Μια τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να αποκλειστεί, αν και τα δεδομένα που έχουμε για την παρουσία εισηγμένης κεραμικής στη Θεσσαλία, ήδη από τον 6ο αιώνα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι όποιες εισαγωγές ακολουθούσαν συνήθως θαλάσσιες οδούς. Η διατύπωση οποιασδήποτε άλλης υπόθεσης είναι πρόωρη. Με τη δημοσίευση των εργαστηριακών ερευνών που προαναφέρθηκαν, και την πιθανή ανάδειξη περαιτέρω ευρημάτων από την κεντρική και ανατολική Ελλάδα, ενδεχομένως να βρεθούμε σε καλύτερη θέση προκειμένου να διαπιστώσουμε ποιο κέντρο προμήθευσε τους θεσσαλούς ιδιοκτήτες των δύο αγγείων.

Στα τέλη του 2010, με τη διοργάνωση του συνεδρίου για τις αττικές εισαγωγές στη Θεσσαλία, από κοινού με την κυρία Ιντζεσίλογλου, είχαμε την ευκαιρία να κατανοήσουμε ότι η εικόνα της κλειστής, αγροτικής, χερσαίας Θεσσαλίας, που κυριαρχεί ως λογοτεχνικός τόπος στις διηγήσεις των περισσότερων ιστορικών πηγών, θα πρέπει να αναθεωρηθεί. Αρχίζει σιγά σιγά να σχηματίζεται μια νέα εικόνα της κλασικής Θεσσαλίας ως ενός μεγάλου γεωγραφικού χώρου που οι πόρτες του προς τον έξω κόσμο ήταν κυρίως θαλάσσιες. Τα πορίσματα της σημερινής παρουσίασης καταδεικνύουν το εύρος των επαφών της Θεσσαλίας, με περιοχές που ως τώρα δεν είχαμε υποψιαστεί, όπως τις δυτικές ακτές του Ελλαδικού χώρου, και ακόμη πιο πέρα, τα ακμάζοντα κέντρα της Νότιας Ιταλίας. Η κεραμική, χωρίς να είναι το σημαντικότερο προϊόν στα δίκτυα εμπορικών ανταλλαγών, αποτελεί σίγουρα το καλύτερο ίχνος τους, και συνεισφέρει, ακόμη και με τα ταπεινά αγγεία που παρουσιάσαμε σήμερα, στην καλύτερη κατανόηση του συναρπαστικού κεφαλαίου της αλληλεπίδρασης των ελληνικών κοινοτήτων της Μεσογείου στα τέλη της κλασικής περιόδου.

Περιοχή	**Θέση**	**Τύπος ευρήματος**	**Σύνολο**
Ακαρνανία	Στράτος (12), Στρατική (2), Παπαδάτες (2), Παλαιομανίνα (1)	Ταφικά	17
Αμβρακία	Μιχαλήτσι (6), Δημάριο (2), Άρτα (6)	Ταφικά	14
Λευκάδα	Δ, νεκροταφείο (2), Βόρειο νεκροταφείο (1)	Ταφικά	3
Κέρκυρα	Γαρίτσα (2), Λυρικό Θέατρο (2)	Ταφικά	4
Μολοσσία	Δουρούτη (12), Κερασούς (1)	Ταφικά	13
Ηλεία	Ολυμπία (4), Ήλιδα (2), Πύλος (2)	Ιερό Ολυμπίας (4), τυχαίο εύρημα στην Πύλο (1), ταφικά (3)	8
Αχαΐα	Μουσείο Πατρών (1)	Ταφικό (;)	1
Θεσσαλία	Μουσείο Βόλου (2)	Ταφικά (;)	2
Ιλλυρία	Απολλωνία, τύμβοι 1 (2), 6 (1), 7 (3) και 11 (2), άλλοι τάφοι (2). Δυρράχιον (20), Kodra Daute (25), Pandalejmon (1) Ίσσα (1), Φάρος (1)	Ιερό Αρτέμιδος στο Kodra Daute (25), ταφικά (33)	58
Παδανία	Spina (8)	Ταφικά	8
Ιταλία	Μεσσαπία (1), Lipari (1), «Νότια Ιταλία (1), άγνωστης ιταλικής προέλευσης (2)	Ταφικά (2), πιθανόν ταφικά (3)	5
Άγνωστης προέλευσης	Αίγυπτος; (1), Αττική ή Βοιωτία; (2)	Πιθανόν ταφικά (3)	3
Σύνολο		Ταφικά (97), πιθανόν ταφικά (10), ιερά (29)	136

Πίν. 1. Διάδοση των δημοσιευμένων ληκύθων της Ομάδας του Αγρινίου (Παλαιοθόδωρος υπό έκδοση).

31. Ανδρέου 2009, 137.

SUMMARY

THREE UNPUBLISHED VASES IN THE ATHANASSAKEION MUSEUM OF VOLOS

Dimitris Paleothodoros

This paper deals with an apulian kantharos from the circle of the Baltimore Painter and two squat lekythoi belonging to the Agrinion Group. The kantharos shows a seated woman and Eros, while the two lekythoi depict seated women. Vases of the Group of Agrinion are apparently produced in various centers along the western coast of mainland Greece. All three vases were probably found in old excavations and, judging from their condition, were deposited into tombs. These finds prove that by the third quarter of the 4th century, Thessaly was open to western trade, a fact that has not been previously noticed in research.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου Α., 2004. Πρώιμη Ελληνιστική Κεραμική από το νεκροταφείο της Δουρούτης, στο Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια*, Αθήνα, 557-568.

Ανδρέου, Α. 2009. Κεραμική από το νεκροταφείο Δουρούτης Ιωαννίνων, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά,* Αθήνα, 123-144.

Čargo B., 2010. *Research into the south-west Issa necropolis up to 1970*, Split.

Coleman J.E., 1986. *Excavations at Pylos in Elis*, *Hesperia* Suppl. 21, Princeton.

Collignon M. – Couve L., 1902. *Catalogue des vases grecs du Musée National d'Athènes*, Paris.

D'Andria F., 1991. *Archeologia dei Messapi*: *Catalogo della Mostra, Lecce, Museo Provinciale «Sigismondo Castromediano», 7 ottobre 1990-7 gennaio 1991*, Lecce.

Georgiadou A., 2005. *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit*, Θεσσαλονίκη.

Gilotta F., 1997. Alto-adriatica/etrusca. Note di ceramografia fra Tirenno e Adriatico, *Prospettiva* 87-88, 91-99.

Green J.R., 1979. Ears of Corn and Other Offerings, στο A. Cambitoglou (επιμ.), *Studies in honour of Arthur Dale Trendall*, Melbourne, 81-90.

Hermary A. – Cassimatis H. – Volkommer R., 1986. Eros, *LIMC* III.1, 850-942.

Isler-Kerényi C., 2004. Dionysos e Eros nella ceramica apula, στο G. Senna Chiesa & E.A. Arslan (επιμ.), *Miti Greci. Archeologia e pittura dalla Magna Grecia al collezionismo*, Milano, 244-248.

Jannot, J.-R. (επιμ.), 2004. *Vases en voyage de la Grèce à l'Étrurie*, Paris.

Kirigin B., 2004. Faros, parska naseobina. Pilog proučavanlu grčke civilizacije u Dalmacii, *VAHD* 96, 9-301.

McPhee I., 1979. The Agrinion Group, *BSA* 74, 159-162.

McPhee I., 1990. Local Red-Figured pottery from Ancient Elis, The Austrian Excavations of 1910-1914, *JÖAI* 60, Beiblatt, 17-52.

McPhee I. – Pemberton E., 2004. South Italian and Etruscan Red-Figure Pottery from Ancient Corinth, *MedArch* 17, 55-60.

Massai Drager K., 1996. Per il recupero del Worst Painter, *Rendiconti dell'Academia dei Lincei* s. 9, 7, 107-131.

Massei L., 1978. *Gli Askoi a figure rosse nei corredi funerari della necropoli di Spina*, Milano.

Padgett J.M. κ.ά.,1992. *Vase Painting in Italy. Red-Figure and Related Works in the Museum of Fine Arts, Boston*, Boston.

Παλαιοθόδωρος Δ. (υπό έκδοση). Η Ομάδα του Αγρινίου, στο *Θ' Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*.

Papadopoulos J., 2009. The Relocation of Potters and the Dissemination of Style: Athens, Corinth, Ambrakia, and the Agrinion Group, στο J. Oakley (επιμ.), *Athenian Potters and Painters* II, Oxford, 232-240.

Πλιάκου Γ., 2009. Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Αρχαίας Λευκάδας, στο Β. Θεοφιλοπού-

λου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, 191-210.

Ρήγινος Γ. – Σπανοδήμος Χ., 2009. Εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές της αρχαίας Κέρκυρας με βάση τα πρώτα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο οικόπεδο του Λυρικού Θεάτρου, στο *Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Χώρα Κυθήρων, 21–25 Μαΐου 2006,* Αθήνα, 372-387.

Robinson E.G.D., 1990. Workshops of Apulian Red-Figure outside Taranto, στο J.-P. Descoeudres (επιμ.), *EUMOUSIA. Ceramic and Iconographic Studies in honour of Alexander Cambitoglou*, Sydney, 179-193.

Σαμπετάι Β., 2006. Μικρά αγγεία, μεγάλες στιγμές: Ι. Οι ερυθρόμορφες αρυβαλλοειδείς λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη, *Μουσείο Μπενάκη* 9, 9-30.

Schmidt M., 1982. Some Remarks on the Subjects of South Italian Vases, στο M.E. Mayo & K. Hamma (επιμ.), *The Art of South Italy. Vases from Magna Graecia, Virginia Museum of Fine Arts*, Richmond, 23-36.

Schneider Hermann G., 1970. Spuren eines Eroskultes in der italischen Vasenmalerei, *BABesch* 45, 86-117.

Shehi E. – Tichit A., 2013. Processus d'imitation dans les productions illyriennes d'époque hellénistique: le cas des lécythes de l'Artémision de Dyrrhachion, στο N. Fenn & Ch. Römer-Strehl (επιμ.), *Networks in the Hellenistic World, according to the pottery in the Eastern Mediterranean and beyond*, *BAR-IS* 2359, Oxford, 117-129.

Smith A., 2007. *Corpus Vasorum Antiquorum Reading Museum Service (Reading Borough Council), Great Britain Fascicule 23*, London.

Στάικου Β. – Λεονταρίτου Κ. 2009. Στρατική Αιτωλοακαρνανίας: Νέα Ευρήματα μέσα από το αρδευτικό έργο Οζερού, *ΑΕΘΣΕ* 3, 773-782.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Τσαντήλα Β., 2009. Ταφικά Σύνολα από τον Στράτο της Ακαρνανίας, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, 245-258.

Trendall A.D., 1967. *The Red-Figure Vases of Lucania, Campania and Sicily*, Oxford.

Trendall A.D., 1974. South Italian and Etruscan Red-Figured Vases in the National Museum at Athens, *AE* 29, 165-186.

Trendall A.D. – Cambitoglou A., 1982. *The Red-Figure Vases of Apulia* II, Oxford.

Εικ. 1. Βόλος Κ 2584, α' όψη.

Εικ. 2. Βόλος Κ 2584, β' όψη.

Εικ. 3. Βόλος Κ2584. α) λεπτομέρεια πλαστικής κεφαλής στο εσωτερικό του χείλους. β) πλαστική κεφαλή στο εσωτερικό του χείλους.

Εικ. 4. Βόλος Κ 1042.

Εικ. 5. Βόλος Κ 99.

GREEK-CANADIAN FIELDWORK AT KASTRO-KALLITHEA 2006-2011

Margriet J. Haagsma, Sophia Karapanou, Laura Surtees

INTRODUCTION

This paper summarizes the results obtained during the past four seasons of the Greek-Canadian archaeological project at *Kastro Kallithea*, an ancient fortified city in Thessaly[1]. The project is a *synergasia* of the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Larissa and the University of Alberta in Edmonton, Canada[2].

Kastro is named after its visible heavy fortifications. It is located on a high knoll near the village of Kallithea, closing off the western part of the plain of Almiros and is bordered by the Othris Mountains in the south (**fig. 1**). This area belonged to the ancient region of Achaia Phthiotis and the city's original name may have been Peuma or Peumata, but no clear identification has yet sprung forward from the site itself. Kastro Kallithea borders a number of ancient poleis. To the east, these include Halos and Phthiotic Thebes, while Pharsalos and Melitaia were its most important neighbours to the west and south[3].

The general goal of the project is to examine the political, social and economic organisation of the city in relation to its larger geographic environment, as well as to create a comparative dataset for other studies focusing on the relationships between urban centres and their surrounding landscapes. During the first years, the project aimed at obtaining a general plan of the site and its occupation history and at gaining an insight into the city's internal spatial organization by making use of GIS mapping technologies and various urban surface survey sampling strategies[4]. In 2006 the excavations started, with the team of the University of Alberta focusing on housing and domestic economy and the ephorate on the study of the public spaces and monuments. This paper presents the updated results of these excavations, as well as of the urban surface survey.

EXCAVATIONS AT THE AGORA

The defensive structures at Kallithea were likely built in a single phase and correlate strongly with an orthogonal well-organized city plan. We date its construction to the late 4th/early 3rd century BC and we have calculated that the city must have had circa 1000 inhabitants (**fig. 2**). This plan was built around an older, al-

1. Our team first would like to warmly thank the organizers of this conference and especially Professor Alexandros Mazarakis Ainian and Dr. Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou for provoding us the opportunity to share the results of our project.

2. The Kastro Kallithea Archaeological Project team consists of Margriet Haagsma and Sophia Karapanou (Directors), Laura Surtees (Field Director), Tracene Harvey (administration and find processing), Myles Chykerda and Sean Gouglas (GIS and mapping), Tristan Ellenberger, Crysta Kaczmarek, Lana Radloff, Neil Thomson (Research and Teaching Assistants) and various specialists including: Colette Beestman-Kruyshaar, Myrto Georgakopoulou, John Griffiths, Steven Hijmans, Amber Latimer, Michael MacKinnon, Lindsay Prazak and Elina Salminen. In addition a large number of field school students participate in the fieldwork annually. The project is carried out under the auspices of the Hellenic Ministry of Culture and Sports and the Canadian Institute in Greece whom the team would like to thank for their continuing support.

3. Earlier results of the Kastro Kallithea Archaeological Project were published in: Tziafalias *et al.* 2006a, 2006b, 2008 and Lee *et al.* 2010. The results of 2006-2012 seasons were published in: Haagsma *et al.* 2011, as well as in the annual reports in *AΔ, AR,* and *Mouseion* (D. Rupp).

4. The urban survey was carried out between 2004-2006 with an additional check in 2009. Laura Surtees analysed the data of the surface survey as part of her PhD dissertation at Bryn Mawr College, which she completed in 2012.

most round acropolis located on the western top of the hill. Its construction likely dates to the Classical period. The two internal *diateichismata* protect the agora, located in the central 'saddle' of the site and the main housing area is to be found in the eastern part, as well as in the west[5].

The city's grid plan consisted of streets, running north-south, and avenues with an east-west orientation, forming regular-sized housing blocks measuring about 38.5 × 45 m. The agora is part of this grid plan. The area is bounded in the west by street no. 10 and is located between avenues C and E. On its western side the area is clearly demarcated with large flat orthostatic limestone blocks, indicating that the area was not freely accessible from all sides (**fig. 3**).

A narrow street, not in line with the city's grid, crosses the agora in east-west direction and thus separates a northern area consisting of the open space surrounded by Buildings 1-4 from a southern part which contained Buildings 5-7[6].

Building 5 consists of a large rectangular courtyard, with a small square building measuring about 6 by 6 meters. This building was excavated by the Greek team in 2007 and 2008. It is divided into two rooms by an internal wall running N-S. (**figs. 4-5**). The entrance to the small building is located to the east, where a stone altar is visible, and where an orthogonal marble block was unearthed with three round protrusions. We will discuss this item at the end of this paper[7].

The building can be identified as a small temple. The area in front of its entrance was paved with slabs, with a few of them found also in the southern part of the anteroom. The walls of the small temple are preserved to the height of their stone built foundations. The excavators encountered a destruction layer with indications of fire. In the anteroom three iron nails, possibly from the wooden doors of the building, and a few sherds were recovered. In the western room nine coins, 15 iron nails, fragments of clay figurines, two clay thymiateria, a small black gloss dish, lamp sherds, sherds of drinking ware, pithos fragments and a small quantity of coarse ware vessels were found. The destruction layer can be dated to the late 3rd-early 2nd century BC based on the pottery and coins. The fragmentary condition of the clay figurines does not allow the identification of the worshipped deity.

On its northern side, the agora was bounded by a stoa (Building 1), which was connected with an adjacent structure Building 4. The western part of this stoa was excavated in 2008 by the Greek team (**fig. 6**). The building measures 51.26 m. long × 15 m. wide. Its excavation, still in progress, has the potential to shed light on the social and economic organization of the city. The stoa's northern and western foundation walls serve also as retaining walls of the agora area, built with large rectangular blocks, worked on both faces while the inner part of the walls is filled with small unworked stones and soil.

A layer of red clay soil mixed with limestone pebbles, stone chips and a few sherds forms the floor of the stoa. A trial trench made in the southwestern corner, revealed an underlying layer apparently used for the leveling of the sloping terrain, prior to the construction. Alongside the lower part of the western wall of the building, a foundation offering of cattle bones was discovered inside a coarse two-handled bowl.

A row of limestone column bases running in an east-west direction was unearthed in the centre of the stoa. These bases supported an internal colonnade of sandstone unfluted columns, parts of which were found fallen on the floor. In the interval between the second and the third column base, another flat limestone base (possibly belonging to a stele) was found, but not in its original location. The destruction layer of the building (0.18-0.29 m. thick) contained dispersed piles of broken roof tiles of the Lakonian type, a small quantity of black-gloss and coarse ware pottery dating to the late 3rd or early 2nd century BC, fragments of a pithos, six clay loom weights and two coins, one of Antigonos Gonatas and the other of the Thessalian Confederacy.

5. See Tziafalias *et al.* 2006a, 2006b and 2008 for more detailed information on the city's defensive structures as well as its general layout.

6. See Haagsma *et al.* 2011 for a detailed discussion on the agora area.

7. This item, as well as several others found on the site and in the region of Achaia Phthiotis too, were more extensively discussed by the authors at a conference on Sanctuaries and Cults in Ancient Thessaly organized by Lincoln College, Oxford and the British School at Athens in December 2012. This paper entitled Cakes and cults: negotiating identity in Hellenistic Achaia Phthiotis will be included in the publication of the conference proceedings.

EXCAVATIONS IN THE HOUSING AREA: BUILDING 10

In the eastern part of the site, the Canadian team started excavating Building 10 in 2007. The structure is located at the corner of avenue B and street 3. Its external measurements are 19.45 × 14.60 m. and it could be entered from an alley on its eastern side. The excavation will be completed in the summer of 2013.

Building 10 has a minimum of ten rooms surrounding a central peristyle courtyard (**fig. 7**). Based on an initial analysis of the recovered architecture and artefacts, we presume that the building had a domestic function and was built and was occupied during the 2nd century BC. The excavation paid particular attention to the household assemblages, since our goal is to use the data for a detailed analysis of their spatial distribution, which may provide us information regarding the organization of domestic activities and the economic base of the households of this city.

We originally presumed that the courtyard of the building could be found in unit E. During the excavations of 2007, it became clear, however, that this area was divided up into two parts by a wall running north-south connected to a wall running east-west, thus creating a separate room which could be entered from south. This wall belonged to a secondary building phase built into an area, which we can now interpret as a small courtyard with a peristyle and *impluvium*. The *impluvium* consisted of flattened chiseled limestone blocks measuring ca. 3.70 m. north-south × 2.85 m. east-west on the exterior (**fig. 8**). The same flat slabs were used to pave the interior, thus forming a shallow basin ca. 0.35 m. deep. A hole was found in the northwest part of the basin, blocked by a large piece of roof tile, which was connected to a drain running north-south. The drain seemed originally to be connected to Unit D (Room 5) by a hole in the wall but was found to be blocked as a result of the later modification. The relatively small courtyard area, the *impluvium* and the two preserved Doric capitals create the impression that we are dealing with an *aethrion* (atrium). We find this foreign building element in domestic contexts from the 2nd century BC onward in sites with early Roman connections, such as Northwestern Greece[8]. It is mostly incorporated in Greek houses from the late 1st century BC onwards. The fact that it is attested at such an early context shows that, even though Thessaly was politically not under foreign domination, Roman cultural elements had found their way into the domestic architectural vocabulary of the area.

The deposits found in two areas – Units D and C – are worth discussing. The floor of Unit D (Rooms 5) was covered with a pink waterproof plaster and white plaster was attached to the walls. This room, which may have originally had a drain running from the basin in Unit E, served initially as a bathroom; the large bath fragments found in various places throughout the building, as well as its remote access via Room 6, which may have functioned as a main living area with cooking facilities, supports this interpretation. Furthermore, the distinctive deposit of artefacts, containing 15 to 16 *unguentaria* points to a bathroom. In addition, along the eastern wall of the room, approximately 40 loomweights were found. This large concentration does not indicate the original presence of a loom, but given their distribution over the room, they seem to have fallen from a shelf. They add to an already large number found in particular locations in the house: 122 loomweights have been found until now, together with four spools, five spindle whorls, and one loomweight mould. The last find indicates that the loomweights were locally produced. Compared to houses from other areas in Greece, such as Olynthos and Halieis, the sheer number of artefacts, associated with textile production, underlines that producing cloth must have been an important domestic economic activity, just as in the nearby city of New Halos[9]. Three stamps, depicting a stylized lightening bolt, a leaf, two stars and a design that we interpret as stylized female genitals were also found mixed in this large deposit. In the Athanasakeion Museum of Volos roof tiles found at Hellenistic domestic contexts at Pherae are displayed[10]. They are stamped with the stylized female genitals combined with the name of the rooftile producer. It could very well

8. Maria Papaioannou identified the two earliest appearances of *atria* in Hellenistic domestic architecture in Greece in Northwestern Macedonia. The first in a villa in Mieza, near Veroia, dating after the 2nd century BC (Papaioannou 2010, 88) and the second at Pontokomi in the prefecture of Kozani, dating to the 1st century BC or the 1st century CE (Papaioannou 2010, 89).

9. The large number of loomweights per house has been observed in the nearby city of New Halos as well. For comparisons of these numbers and an analysis of their relationship with local domestic economies, see Haagsma 2010, 202-209.

10. Excavated by the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities: A. Doulgeri-Intzesiloglou, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, 436-438.

be that the items found at Kastro Kallithea were original rooftile stamps which were later transformed. Perhaps they are bread stamps or served another function.

The second deposit was found in the northeastern corner of the hearth located in Unit C, the main living room of the house. It consists of a stamnoid pyxis with two horizontal ring handles, with plastic decoration on the exterior in the form of a coiling snake (**fig. 9a-b**). The pot was filled with the burnt long bones of a sheep[11], ashes and a very small iron spiral. We conclude that this pot represents the remains of a domestic ritual. The find is reminiscent of a vessel found in the House of the Snakes in New Halos, which has been interpreted as evidence for domestic cult, likely in connection with Zeus Ktesios[12].

In the courtyard of Building 10, three blocks with round protrusions, similar as the one found in Building 5, were found. They must have had some ritual connotations (**fig. 10**). Such blocks with protrusions are attested at Pharsalos, Phthiotic Eretria and elsewhere[13]. Similar protrusions on top of two stelai were found outside the southern city wall at Phthiotic Thebes, dedicated to Ennodia and Artemis respectively[14]. The protrusions might be interpreted as depicting i.e. dedicatory sacrificial cakes (πόπανα)[15]. In Pharsalos, these types of blocks are found in domestic contexts and may be connected with goddess Ennodia-Hekate and possibly Aphrodite. They are also found carved on natural rock in the areas of the sanctuaries of Zeus Thaulios and Asklepios at Pharsalos, where Arvanitopoulos reported them in the early 20th century[16]. In Eretria similar protrusions are carved on the natural bedrock at the site of a sanctuary possibly dedicated to Apollo.

Building 10 yielded a multitude of fragments of mouldmade ware. Many of them bear narrative scenes, such as the fight between Polyneikes and Eteokles, as well as a a scene perhaps representing Perseus and Andromeda (**fig. 11**). The provenance of at least one of these bowls is known; it came from the workshop of Menemachos likely located in Ephesos[17]. Others may derive from the production centre of Hellenistic mouldmade bowls discovered at Pherae[18]. A large part of a mould-made glass bowl was found too. This unusual piece dates to the late 3rd or early 2nd century BC, based on its similarities with terracotta mould-made ware dating to this period[19]. Other domestic items, found in the house, consist of a multitude of hopper rubber mills, a grater, two large pruning knives, and a 2nd-century BC bronze ring with a cornelian intaglio representing a jackall.

Given its size, its architectural articulation and its contents, Building 10 displays the relative wealth of its inhabitants. As such, the house largely differs from the very simple 3rd-century houses at nearby New Halos, which were abandoned due to fact that their city was founded on a scale too large and too removed from the limited resources in the chora[20]. Despite the political unstabilities, the households at Kastro Kallithea, a city fortified and developed at the same time as the establishment at New Halos, have been maintained, showing that the size of the city and the suitable for grazing and limited cultivation landscape created the right balance for families to thrive, at least up until the end of the 2nd century BC.

The archaeological surface survey shows that the asymmetric pottery distribution at the site is not the

11. Identified by Michael MacKinnon, the zoo-archaeologist of the project.

12. No finds of this kind were recovered at well-known sites such as Olynthos, Eretria or Halieis. The stone vessel found in the House of the Snakes at New Halos had a lid and was made out of Poros stone. It was dug in the soil next to the hearth and contained no burnt material, but two snakes made out of silver and iron and a bone, a shell and a large sherd [Haagsma 2010, 219-228;]. These artefacts are on display in the Archaeological Museum in Almyros. Recently a similar assemblage was found during the excavations of the so-called House of the Staircases at Aiani in Upper Macedonia (**G. Karamitrou-Mentesidi,** http://www.mouseioaianis.gr/en/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=110#myGallery1-picture(3), **accessed October 18, 2013).**

13. A similar block with three protrusions bearing the dedicatory inscription 'Ευπάτρα ανέθηκε' is located in the Ephorate's storage room in Pharsala (A. Tziafalias, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 283, pl. 148δ; *SEG* XLIII, 300; Decourt 1995, 150, no. 134). G. Toufexis mentions a block with a single protrusion found *in situ* in the courtyard of a house in Pharsala (G. Toufexis, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 273.) For the evidence from Phthiotic Eretria: Blum 1992, 203-208.

14. E. Kakavogiannis, *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, 126-129, pl. 75γ; *BCH* 109, 1985, 800, fig. 97; *SEG* XXXIV, 163.

15. Chrysostomou 1998, 61-63, pls. 174, 182.

16. Arvanitopoulos 1907, 151-152.

17. Pottery from this workshop is found all over the Mediterranean, from Crimea to Languedoc in France (Laumonier 1977, 21-22). The signature on the exterior base of the bowl found in building 10 strongly resembles *Délos* XXXI, no. 1980, pls. 3, 116.

18. Doulgeri-Intzesiloglou 2004.

19. John Hayes and Susan Young, personal communication.

20. Haagsma 2010, 233ff.

primary result of site formation processes, such as trampling or erosion, but it rather points to a strong cultural significance[21]. The surface assemblage contributes to our knowledge of site function and chronology and the survey, as well as the excavations, provided important information on the dating of the site. The agora, including the sanctuary, seems to have gone out of use sometime in the late 3rd or early 2nd century BC. This is at least 50 years, if not longer, before the houses of the city were abandoned[22]. This discrepancy seems to suggest that in the volatile late 3rd/early 2nd century BC the agora lost its function as an area of local display of authority and monumentality while the housing area remained in use for habitation. On a larger scale, the abandonment of the agora preceding that of the housing area may reflect a process of increased concentration of political and economic power in the larger urban centres of Thessaly and not in the smaller cities of the region, such as Kastro Kallithea.

21. Surtees 2012.
22. Haagsma *et al.* 2011, 205-206; Surtees 2012.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΕΛΛΗΝΟ-ΚΑΝΑΔΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ 2006-2011

Margriet J. Haagsma, Σοφία Καραπάνου, Laura Surtees

Το άρθρο παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ανασκαφών και της έρευνας στο Κάστρο, κοντά στο χωριό της Καλλιθέας στην Αχαΐα Φθιώτιδα. Το έργο, που ξεκίνησε το 2004, πραγματοποιείται από μια ομάδα της 15ης Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας και το Πανεπιστήμιο της Αλμπέρτα στον Καναδά υπό την αιγίδα του Καναδικού Ινστιτούτου. Οι εργασίες έχουν ως στόχο τη μελέτη των διαδικασιών αστικοποίησης στην περιοχή, την αποτύπωση των χρονικών περιόδων χρήσης της, της χωρικής ανάπτυξης, αλλά και τις αλλαγές των πολιτικών και οικονομικών ρόλων της μέσα στο χρόνο. Οι αρχιτεκτονικές και επιφανειακές έρευνες, καθώς και οι μεταγενέστερες ανασκαφές έχουν αποκαλύψει πολλαπλά στάδια κατοχής από τον 4ο εως και τον 1ο αιώνα π.Χ.

Η πόλη δημιουργήθηκε ως προέκταση ενός φρουρίου της Κλασικής περιόδου, και σε όλη την ελληνιστική περίοδο λειτούργησε ως ένα μικρό αστικό κέντρο με 1000 περίπου κατοίκους. Η αγορά της εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 3ου ή τις αρχές 2ο αιώνα π.Χ., ενώ η ανατολική οικιστική ζώνη συνέχισε να κατοικείται, ενώ άλλες περιοχές επανακατοικήθηκαν. Στα πρώτα στάδια κατοίκησης, η πόλη μπορεί να λειτουργούσε ως μια προστατευτική ζώνη ανάμεσα στις γειτονικές πόλεις της Φαρσάλου και της Άλου.

Οι μεταγενέστερες ενδείξεις υποδεικνύουν περίοδο αναταραχών, κατά την οποία η αγορά έχασε το ρόλο της ως χώρος για προβολή της τοπικής ισχύος και μνημειακότητας, ενώ το αστικό κέντρο συνέχισε να κατοικείται. Σε μεγαλύτερη κλίμακα, η εγκατάλειψη της αγοράς που προηγείται αυτής της οικιστικής ζώνης μπορεί να αντανακλά μια διαδικασία αυξημένης συγκέντρωσης της πολιτικής και οικονομικής δύναμης στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας και όχι στις μικρότερες πόλεις, όπως το κάστρο Καλλιθέα, σε μια σημαντική, μεταβατική περίοδο.

BIBLIOGRAPHY

Arvanitopoulos A.S., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία: Ἱερόν Διός Θαυλίου, *ΠΑΕ*, 151-153.

Blum I., 1992. *Die stadt Eretria in Thessalien*, in I. Blum – L. Darmezin – J.-C. Decourt – B. Helly – G. Lucas (eds.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, Paris, 157-236.

Chrysostomou P., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Athens.

Decourt J.-Cl., 1995. *Inscriptions de Thessalie* I. *Les cites de la valleé de l'Énipeus*, *Études Épigraphiques* 3, Athènes.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 2004. Ελληνιστική κεραμική Φερών: Πρώτα αποτελέσματα και προοπτικές της έρευνας, in D. Zapheiropoulou (ed.), *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Athens, 67-72.

Haagsma M.J., 2010. *Domestic Economy and Social Organization in New Halos*, Groningen (unpublished PhD thesis).

Haagsma M.J. – Karapanou S. – Harvey T. – Surtees L., 2011. An ancient City and its Agora. Results of the Archaeological Project at the Kastro of Kallithea, Greece, in A. Giannikouri (ed.), *The Agora in the Mediterranean from Homeric to Roman times. International conference, Kos, 14-17April 2011*, Athens, 197-208.

Haagsma M.J. – Karapanou S. (in press). Cakes and Cults: negotiating Identity in Hellenistic Achaia Phthiotis, in C. Morgan & M. Stamatopoulou (eds.), *Sanctuaries and Cults in ancient Thessaly. Proceedings of a conference organized by Lincoln College Oxford and the British School in Athens, November 30th-December 1st 2012*, Athens.

Laumonier A., 1977. *La céramique hellénistique à reliefs* 1. *Ateliers 'Ioniens'. Délos* XXXI, Paris.

Lee R. – Martin C. – Karapanou S. – Haagsma M. – Gouglas S., 2010. Rebuilding the past: Modelling Architecture of Kastro Kallithea to understand Macedonian Influences in Hellenistic Thessaly, in P. Bikoulis –

D. Lacroix – M. Peuramaki-Brown (eds.), *Postcolonial Perspectives in Archaeology. Proceedings of the 39th Annual Chacmool Conference,* Calgary.

Papaioannou M., 2010. The Evolution of the Atrium House: a Cosmopolitan Dwelling in Roman Greece, in C. Ladstaetter *et al.* (eds.), *Urban Living in the Eastern Mediterranean: 4th century BC-1st century AD. Proceedings of the conference held at Vienna, 24-27 October 2007*, Vienna, 81-115.

Surtees L., 2012. *On the Surface of a Thessalian City: The Urban Survey of Kastro Kallithea, Greece*, Bryn Mawr (unpublished PhD thesis).

Tziafalias A. – Haagsma M. – Karapanou S. – Gouglas S., 2006a. Scratching the Surface. A Preliminary Report of the first Two Seasons of Fieldwork at Kastro Kallithea, Thessaly. Part 1, *Mouseion 6*, 91-135.

Tziafalias A. – Haagsma M. – Karapanou S. – Gouglas S., 2006b. Preliminary results of the Urban Survey at Kastro Kallithea, *ΑΕΘΣΕ* 2, 217-229.

Tziafalias A. – Haagsma M. – Karapanou S. – Gouglas S., 2008. The Kastro of Kallithea in its historical context, in *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Larisa, 224-232.

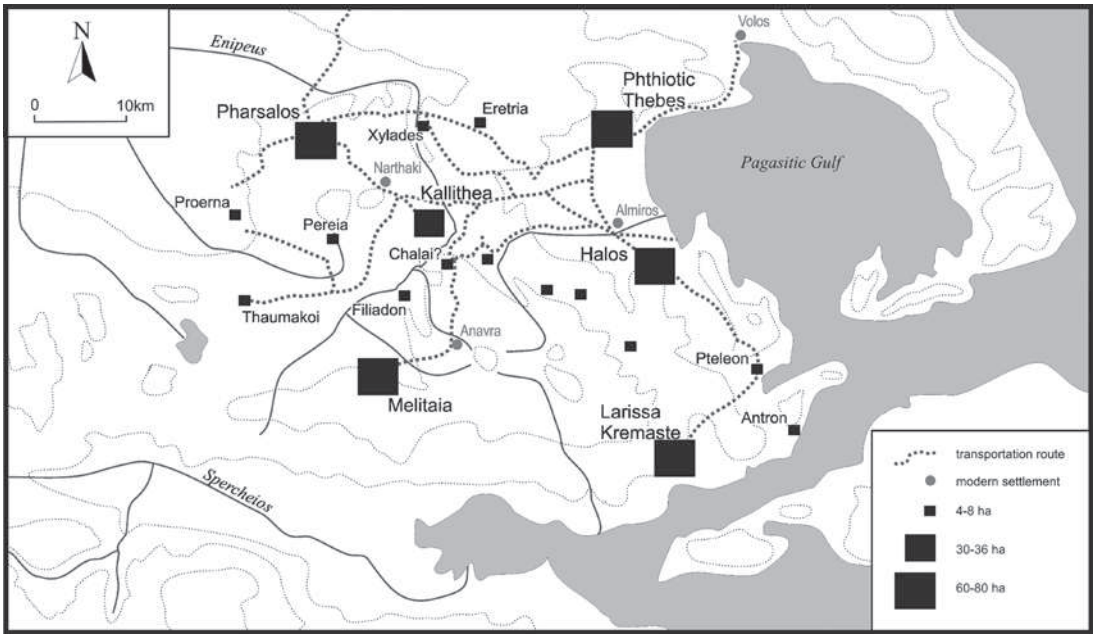

Fig. 1. Achaia Phthiotis after Reinders 1988.

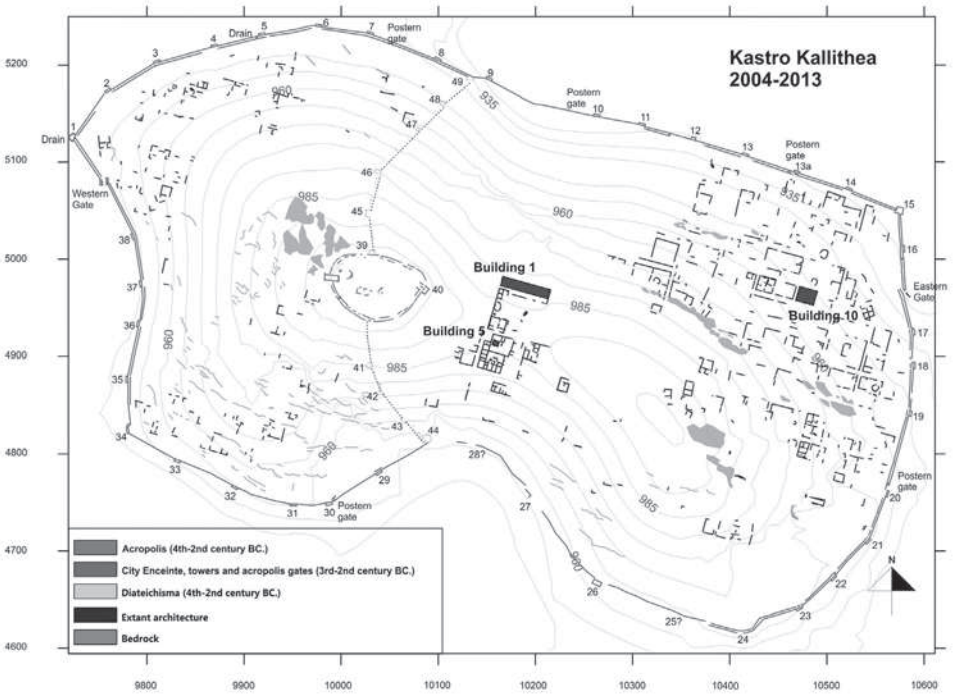

Fig. 2. City Plan, with indications of buildings under excavation.

Fig. 3. Agora area.

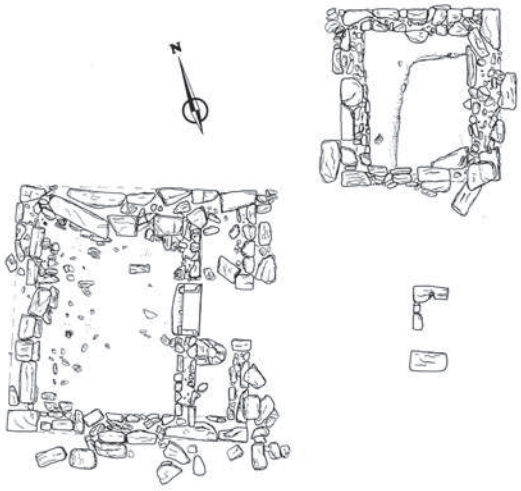

Fig. 4. Building 5 plan.

Fig. 5. Building 5 from NE.

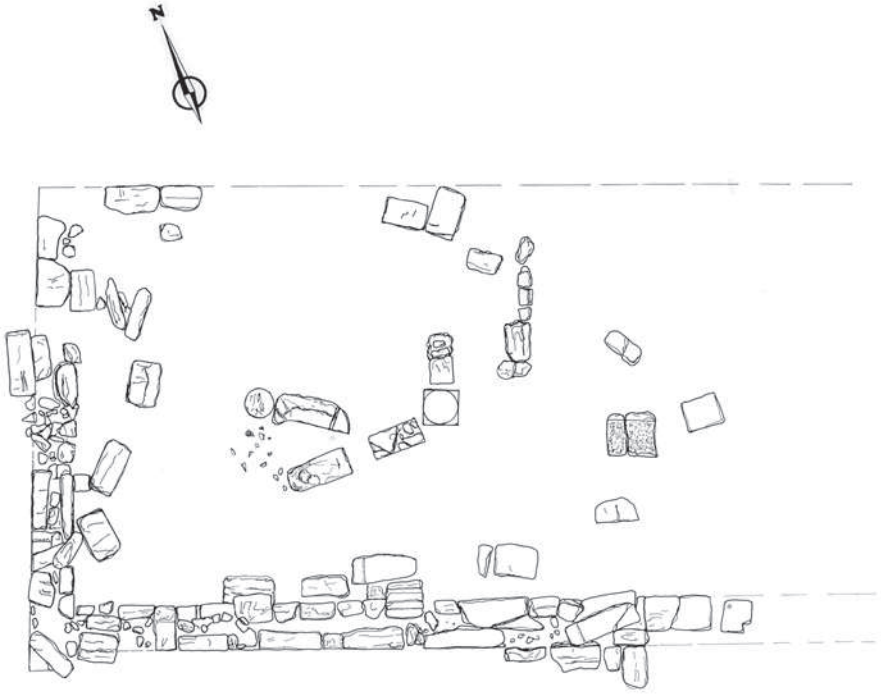

Fig. 6. Plan Building 1 (Stoa) including excavated section.

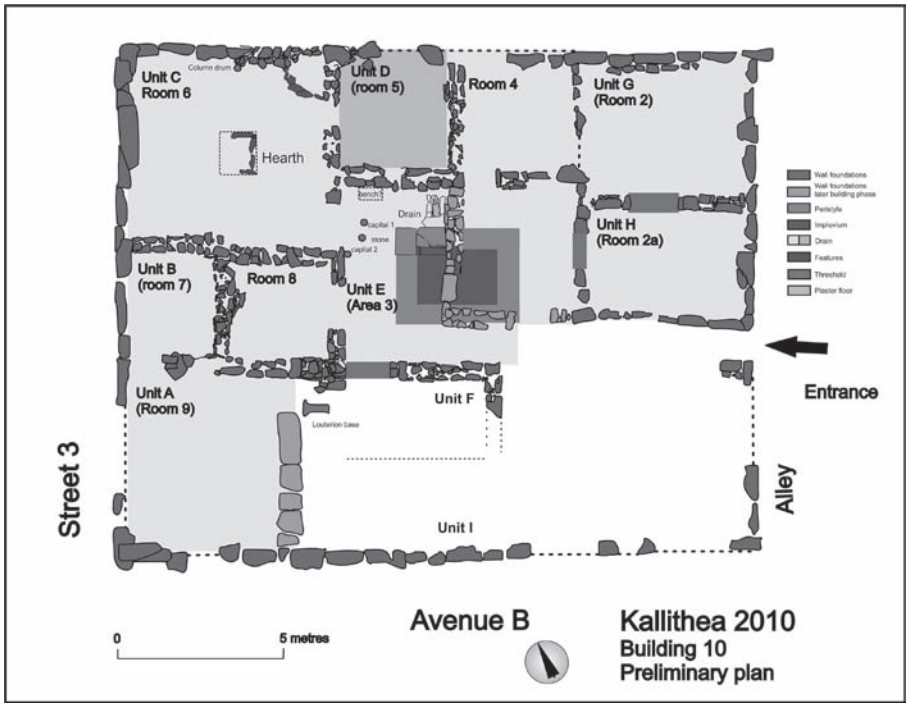

Fig. 7. Plan Building 10 after the 2010 season.

Fig. 8. Detail impluvium.

Fig. 9a. Stamnoid pyxis with snake decoration in hearth.

Fig. 9b. Stamnoid pyxis with snake decoration in hearth.

Fig. 10. Stone with three protrusions found in Unit E of Building 10.

Fig. 11. Mould made bowl.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΟΜΟΛΙΟΥ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ Ν.Ε.Ο. ΑΘΗΝΩΝ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Γεώργιος Τουφεξής, Θωμάς Παπαντώνης, Γεώργιος Βήτος

Στο πλαίσιο της κατασκευής του αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ: Τμήμα Μαλιακός-Κλειδί, στο ύψος της ανατολικής εξόδου της κοιλάδας των Τεμπών και κοντά στη δεξιά κοίτη του Πηνειού ποταμού, διενεργήθηκε στη θέση Φύλλα-Γκιόλια του Δ.Δ. Ομολίου σωστική ανασκαφική έρευνα κατά τη χρονική περίοδο 2010-2011 (**εικ. 1**)[1].

Με την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε σε πεδινή περιοχή στους πρόποδες του όρους Όσσα (Κίσσαβος) ανασκάφηκαν τάφοι του δυτικού νεκροταφείου του αρχαίου Ομολίου. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν εβδομήντα εννέα ταφές, η πλειονότητα των οποίων αφορά καύσεις νεκρών μέσα σε τεφροδόχα πήλινα αγγεία και απλούς ενταφιασμούς της αρχαϊκής περιόδου, καθώς επίσης και ένα σύνολο οχτώ τάφων των κλασικών χρόνων διαφόρων τύπων που ήταν πλούσια κτερισμένοι. Οι τάφοι βρέθηκαν σε δύο ή τρία τουλάχιστον επάλληλα στρώματα σε μικρό βάθος από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, είτε βαθύτερα σε στρώματα άμμου από τις αποθέσεις του Πηνειού ποταμού.

Η θέση βρίσκεται σε απόσταση 1 χλμ. Δ-ΒΔ από την αρχαία πόλη που βρίσκεται πλησίον του χωριού Ομολίου (πρώην Λασποχώρι) στο ύψωμα Προφήτης Ηλίας, ανάμεσα στο ρέμα της Αγίας Παρασκευής δυτικά και στο ρέμα Κολιαλή ανατολικά, και η οποία ταυτίζεται από τους περισσότερους μελετητές με το αρχαίο Ομόλιο[2]. Η πόλη αναφέρεται από το Σκύλακα ως μαγνησιακή[3] και από το Στράβωνα ως η βορειότερη πόλη της Μαγνησίας[4].

Ο Δ. Θεοχάρης στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ανέσκαψε σε περιοχή πλησίον και Α της θέσης Φύλλα-Γκιόλια 12 τάφους της πρωτογεωμετρικής περιόδου και του 4ου αιώνα π.Χ. με σημαντικά ευρήματα[5]. Οι τάφοι στη θέση Φύλλα-Γκιόλια ανήκουν προφανώς στο ίδιο εκτεταμένο νεκροταφείο που ερεύνησε ο Θεοχάρης, το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγάλη πυκνότητα τάφων, καθώς άφθονες ήταν οι επιφανειακές ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων τάφων πλησίον της ανασκαμμένης έκτασης.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις ανασκαμμένες αρχαϊκές ταφές κυριαρχεί το έθιμο της καύσης των νεκρών, χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζουν και οι απλοί ενταφιασμοί. Χαρακτηριστική ήταν η πυκνότητα της διάταξης των τάφων[6], οι οποίοι ακολουθούν σταθερό προσανατολισμό Α-Δ. Εξαιτίας των αρόσεων και της αμμοληψίας κατά το παρελθόν, αλλά και των πρόσφατων εργασιών κατασκευής της οδού, δεν στάθηκε δυ-

---

1. Από τη θέση αυτή εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στην Κοινοπραξία Μαλιακός-Κλειδί, την Εγνατία ΑΕ και τον αυτοκινητόδρομο ΑΙΓΑΙΟΥ για την τεχνική βοήθεια που μας παρείχαν για την εκτέλεση του ανασκαφικού έργου, και βεβαίως στο επιστημονικό και εργατικό προσωπικό της ανασκαφής.

2. Για την αρχαία πόλη ΝΔ του χωριού Ομολίου βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 188-190, 1911, 284-288. Stählin 1913, 2260-2261, 1924, 46-47. Miller 1979, 3-5. Decourt – Nielsen – Helly 2004, 718-719. Για την ταύτιση των ερειπίων με το Ομόλιο βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 188, 1911, 285, εικ. 2. Stählin 1913, 2260, 1924, 46. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 175. Για μία διαφορετική ταύτιση βλ. Decourt – Nielsen – Helly 2004, 718-719, όπου στα συγκεκριμένα κατάλοιπα τοποθετούνται οι αρχαίες Ευρυμενές.

3. Σκύλαξ 33.

4. Στράβων IX 5, 22 (443).

5. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 175-178. Miller 1979, 5-7.

6. Είναι ενδεικτικό ότι οι ταφές της αρχαϊκής περιόδου βρέθηκαν σε έκταση μόλις 30 τμ. Ωστόσο, δεν κατέστη δυνατή η περαιτέρω επέκταση της ανασκαφής, καθώς τροποποιήθηκε η κατασκευή της οδού και αποφεύχθηκαν εκσκαπτικές εργασίες στην περιοχή αυτή.

νατό να διαπιστωθεί εάν το σύνολο των αρχαϊκών ταφών καλυπτόταν από τύμβο, όπως στις περιπτώσεις του Αγίου Γεωργίου[7], και της Βουλοκαλύβας Πλατάνου Αλμυρού[8]. Το γεγονός, ωστόσο, ότι η κάθε ταφή συνοδευόταν ξεχωριστά, όπως αναφέρεται παρακάτω, από το δικό της ταφικό σήμα ενισχύει πιθανόν την υπόθεση ότι δεν υπήρχε κάποιο είδος τύμβου.

Το τελετουργικό της ταφικής πρακτικής των καύσεων περιελάμβανε αρχικά την αποτέφρωση του νεκρού σε κάποιο λάκκο – αποτεφρωτήριο – κοντά στο νεκροταφείο, το οποίο, ωστόσο, δεν εντοπίστηκε[9]. Μετά την ολοκλήρωση της αποτέφρωσης, τα υπολείμματα των οστών του νεκρού συλλέγονταν μέσα σε τεφροδόχο αγγείο, το οποίο στη συνέχεια, τοποθετούνταν όρθιο σε αβαθή λάκκο[10]. Οι λάκκοι ήταν συνήθως ορθογώνιοι ή ελλειψοειδείς με μικρές διαστάσεις και χωρίς επένδυση στα τοιχώματά τους με βάθος 0,40-0,50 μ., ενώ σε αρκετές περιπτώσεις βρέθηκαν στο εσωτερικό τους κατάλοιπα της καύσης[11]. Τα τεφροδόχα αγγεία εδράζονταν απευθείας στο φυσικό έδαφος, ενώ ορισμένες φορές μικρές αργές πέτρες στη βάση τους βοηθούσαν τη στήριξή τους[12]. Το στόμιο των τεφροδόχων αγγείων, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, καλυπτόταν από μια μικρή αδρά δουλεμένη πλάκα[13]. Σε απόσταση περίπου 0,10 μ. πάνω από αυτή υπήρχε συνήθως μια άλλη επιμήκης και κατά κανόνα μεγαλύτερη και ακανόνιστη ορθογώνια σχιστολιθική πλάκα σε οριζόντια θέση, πίσω από την οποία τοποθετούνταν όρθια μια επιμήκης ακατέργαστη πέτρα ως ταφικό σήμα. Τα ταφικά σήματα είχαν τις περισσότερες φορές σχήμα ακανόνιστου ορθογωνίου ή τραπεζίου και τοποθετούνταν κυρίως στην ανατολική πλευρά των λάκκων (**εικ. 2**)[14]. Η ύπαρξη επιμήκους οριζόντιας πέτρας πάνω από το στόμιο των τεφροδόχων αγγείων σε συνδυασμό με τα σήματα, παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα από τους τύμβους στη Βουλοκαλύβα, όπου ερμηνεύτηκαν ως τράπεζες προσφορών[15], χωρίς, ωστόσο, στην περίπτωσή μας να υπάρχουν υπολείμματα που να υποδεικνύουν την τέλεση κάποιας τελετουργίας.

Με βάση μέρος του υλικού που έχει συντηρηθεί, τα πήλινα τεφροδόχα αγγεία είναι κυρίως σταμνοειδή με δακτυλιόσχημη βάση, σώμα σχεδόν σφαιρικό ή ωοειδές, κοντό υποτυπώδη λαιμό με κάθετο χείλος και οριζόντιες λαβές λοξά τοποθετημένες στον ώμο του αγγείου (**εικ. 3**)[16]. Η διακόσμησή τους περιλαμβάνει κυρίως πεταλόσχημα-σταγονόμορφα μοτίβα, ταινίες, κάθετες και οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές[17], ενώ στον πυθμένα ή στα τοιχώματά τους φέρουν μικρές οπές για υγρές προσφορές προς τιμήν των νεκρών, πριν ή και μετά την εναπόθεση των οστών[18]. Πρόκειται πιθανόν για προϊόντα τοπικής παραγωγής, τα οποία σε δεύτερη χρήση φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία.

Ανάμεσα στα τεφροδόχα αγγεία ξεχωρίζει ένα τριποδικό αγγείο με μια κάθετη λαβή από το σώμα στο χείλος (**εικ. 4**), το οποίο διακοσμείται με ανάγλυφα φίδια στον ώμο και στη λαβή, καθώς και με σειρές από εμπίεστους κύκλους και εγχάρακτη φυτική διακόσμηση στο σώμα. Δύο από τα φίδια πλησιάζουν αντικριστά μία κεφαλή, πιθανόν αιγάγρου. Πρόκειται κατά τα φαινόμενα για τελετουργικό αγγείο που σχετίζεται

7. Τζιαφάλιας 1994, 179, 181.

8. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613.

9. Ο Θεοχάρης είχε εντοπίσει στο σημείο όπου υπήρχαν οι κλασικοί τάφοι (ύψωμα Ντάπη Ράχη, στη θέση Κοκκινόχωμα), πλησίον της όχθης του Πηνειού, ένα στρώμα καύσης, σε μία έκταση 4×4 μ., το οποίο απέδωσε στη θέση όπου γινόταν η αποτέφρωση των νεκρών, και το χρονολόγησε προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 177-178.

10. Ίδια διαδικασία και στο αρχαϊκό νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου: Τζιαφάλιας 1978, 163, 168, εικ. 11, 1994, 181-182.

11. Στους γεωμετρικούς-αρχαϊκούς τύμβους της Άλου στον Αλμυρό αναφέρονται τρεις περιπτώσεις τεφροδόχων αγγείων τύπου πυξίδας και αμφορίσκου, στα οποία συλλέχθηκαν τα υπολείμματα της καύσης και τα οποία τοποθετήθηκαν σε μικρές ορθογώνιες κατασκευές, οι οποίες περιβάλλονταν με λιθοπερίκλειστο λάκκο και στρώμα καύσης, βλ. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 613, εικ. 10.

12. Μικροί αργοί λίθοι είχαν χρησιμοποιηθεί και περιμετρικά της βάσης των τεφροδόχων αγγείων στο νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου, ώστε να στηρίζονται όρθια, βλ. Τζιαφάλιας 1978, 163, 1994, 182.

13. Μικρές σχιστόπλακες, αδρά αποστρογγυλεμένες, είχαν χρησιμοποιηθεί ως πώματα και στα τεφροδόχα αγγεία του Αγίου Γεωργίου: Τζιαφάλιας 1978, 163 και 166, 1994, 182.

14. Αντιθέτως, στο αρχαϊκό νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου δεν επισημάνθηκαν ίχνη λίθινων στηλών ή κάποιου άλλου σήματος βλ. Τζιαφάλιας 1994, 181. Ωστόσο, διατυπώνεται ο προβληματισμός αν τα κομμάτια μεγάλων αγγείων που εντοπίστηκαν διάσπαρτα στις κορυφές των τύμβων προέρχονταν από τεφροδόχα αγγεία ή από σήματα-αγγεία στημένα πάνω στον τύμβο.

15. Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 615-616, εικ. 11.

16. Για ένα παρόμοιο αγγείο από τη Σίνδο βλ. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 49, αρ. 67, όπου ονομάζεται *«σιπύη»*. Χρονολογείται το 460-440 π.Χ. και αποδίδεται σε κεραμικό εργαστήριο του βόρειου ή ανατολικού Αιγαίου.

17. Για παρόμοια αγγεία, με παρόμοια διακόσμηση από τον Άγιο Γεώργιο, βλ. Τζιαφάλιας 1994, 182-183.

18. Παρόμοιες οπές εντοπίστηκαν και στα τεφροδόχα αγγεία από το νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου βλ. Τζιαφάλιας 1978, 180, 1994, 182-183, εικ. 4.

με χθόνιες δοξασίες, ενώ η διακόσμησή του υποδηλώνει την ιδιαίτερη ταφική χρήση του, η οποία διαφαίνεται πιθανόν και από μια εγχάρακτη επιγραφή που αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας.

Η πλειονότητα των τεφροδόχων αγγείων δε συνοδευόταν από άλλα κτερίσματα, τα οποία στις περιπτώσεις όπου υπήρχαν, είχαν εναποτεθεί εξωτερικά, σε επαφή ή γύρω από τα τεφροδόχα αγγεία. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονταν συνήθως ένα ή περισσότερα μικρά πήλινα αγγεία κυρίως όλπες, οινοχόες, κοτύλες, σκύφοι κ.ά, σιδερένια όπλα, όπως μαχαίρια και αιχμές δοράτων (**εικ. 5α**)[19], καθώς και κάποια χάλκινα κοσμήματα. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει ένας σχετικά μεγάλος αριθμός διάσπαρτων χάλκινων κρίκων που προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα του χώρου που ανασκάφηκε ανάμεσα στα ταφικά σήματα[20].

Ο αριθμός των αρχαϊκών ενταφιασμών είναι σχετικά πολύ μικρός συγκρινόμενος με τις καύσεις. Κατά την ανασκαφική έρευνα σε κανένα από αυτούς δεν εντοπίστηκε το περίγραμμα του ορύγματος, ούτε βρέθηκαν λίθοι που να τον ορίζουν. Πρόκειται για ρηχούς πρόχειρους λάκκους, για απλές ταφές με φτωχά κτερίσματα.

Η απουσία μελέτης του σκελετικού υλικού δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το φύλο και την ηλικία των νεκρών. Ωστόσο, τα σιδερένια μαχαιρίδια και οι αιχμές δοράτων πλάι στα τεφροδόχα μαρτυρούν ανδρικές ταφές, ενώ αντίστοιχα τα χάλκινα κοσμήματα, όπως δαχτυλίδια, πόρπες, περίαπτα, ψέλια κ.ά. (**εικ. 5β**), σε γυναικείες[21].

Σε απόσταση περίπου 20 μ. ΝΑ των αρχαϊκών ταφών ανασκάφηκαν άλλοι οκτώ τάφοι με πλούσια κτερίσματα που τοποθετούνται χρονικά στον 5ο και κυρίως στον 4ο αιώνα π.Χ., εκ των οποίων έξι απλοί λακκοειδείς, ένας κεραμοσκεπής και ένας κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό κυρίως ΒΑ-ΝΔ.

Μεταξύ των τάφων υπάρχει μια λακκοειδής παιδική ταφή (αρ. 8: **εικ.6**), στα κτερίσματα της οποίας συγκαταλέγονται δύο πήλινα αγγεία, μία οπισθότμητη οινοχόη και ένα σκύφος, ο οποίος ανήκει στην κατηγορία των αττικών σκύφων τύπου Β[22], και ένα πήλινο ειδώλιο κάπρου[23]. Στη λακκοειδή ταφή αρ. 4 (**εικ. 7**) βρέθηκαν δύο ερυθρόμορφες πελίκες, ένας μελαμβαφής κάνθαρος, μία οινοχόη και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ανθέμιο. Η μια πελίκη ανήκει στην κατηγορία των αττικών ερυθρόμορφων πελίκων που απεικονίζουν στην πρόσθια όψη γρυπομαχία[24] και στην οπίσθια δύο ανδρικές ιστάμενες μορφές[25], από τις οποίες η δεξιά κρατάει ένα κυκλικό αντικείμενο, το οποίο έχει ερμηνευθεί ως καθρέπτης ή δίσκος ή τύμπανο. Ανάμεσα στις δύο μορφές υπάρχει ένα κωνικό έξαρμα, το οποίο ερμηνεύεται ως στήλη, η οποία υποδηλώνει το χώρο του γυμνασίου. Η δεύτερη πελίκη διακοσμείται και στις δύο όψεις με γυναικεία κεφαλή.

Σε ένα άλλο λακκοειδή τάφο (αρ. 20), εκτός από τα κτερίσματα που περιλαμβάνουν τρία πήλινα αγγεία, μία οπισθότμητη οινοχόη, ένα αττικό μελαμβαφή σκύφο και ένα μόνωτο σκυφίδιο, βρέθηκε κάτω από τα αγγεία, στα πόδια του νεκρού, ο σκελετός ενός μικρού ζώου (**εικ. 8**)[26]. Δίπλα στα αγγεία βρέθηκε και ένα σιδερένιο μαχαίρι που ίσως αποτέλεσε το όπλο με το οποίο θανατώθηκε το ζώο με σκοπό να συνοδεύσει τον κύριό του στον άλλο κόσμο[27].

Τέλος, ο πλουσιότερα κτερισμένος τάφος είναι ο κιβωτιόσχημος τάφος αρ.1 που βρέθηκε ολοσχερώς κατεστραμμένος από το εκσκαπτικό μηχάνημα, αλλά ο τύπος του προκύπτει από την καλυπτήρια πλάκα και

19. Όπλα εντοπίστηκαν τόσο στο νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου (Τζιάφαλιας 1994, 183-184, εικ. 6 και εικ. 9-10) όσο και στους τύμβους της Βουλοκαλύβας (Μαλακασιώτη – Τσιούκα 2011, 614-615).

20. Οι περισσότεροι δακτύλιοι θα πρέπει να θεωρηθούν ότι χρησιμοποιούταν ως δακτυλίδια, αλλά ορισμένοι με μεγαλύτερο βάρος ή με προεξοχές θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν προ-νομισματικές μορφές, βλ. Δακορώνια 1989, 117-119. Σημαντικός αριθμός παρόμοιων δακτυλίων εντοπίστηκαν και στο ναό του Απόλλωνα στο Σωρό βλ. Βήτος – Πανάγου 2009, 352.

21. Για διάκριση φύλου με βάση τα κτερίσματα βλ. Τζιαφάλιας 1994, 185.

22. Johnson 1955, 119 κ.ε., ιδιαίτερα 120, ομάδα Ι.

23. Το ειδώλιο κάπρου εντοπίζεται, εκτός από κτέρισμα σε τάφο, και σε θεσσαλικά ιερά, ιδιαίτερα της Δήμητρας, όπως αυτό στην Πρόερνα (Δάφφα-Νικονάνου 1973, 134-135, πίν. 14.4-5), και σε ιερό στις βόρειες κλιτύες του λόφου της Ακρόπολης των Φαρσάλων (Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 19 1973-1974, *Χρονικά*, 579, πίν. 385α). Για τον τύπο βλ. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος 1985, 38-39, αρ. 45.

24. Για το θέμα της γρυπομαχίας, βλ. Σγουροπούλου 2000, 231-233. Ακαμάτης 2008, 39. Πελίκες με το ίδιο θέμα έχουν εντοπιστεί στη Λητή, βλ. Κ. Τζανάβαρη – Κ. Φίλης, 172, εικ. 34, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία.

25. Για τις συγκεκριμένες ιματιοφόρες μορφές στα ερυθρόμορφα αγγεία βλ. Ακαμάτης 2008, 35.

26. Στον τύμβο του Πιλάφ Τεπέ η ελληνιστική ταφή συνοδευόταν και από το σκελετό ενός κριαριού, βλ. Edmonds 1900, 22. Kurtz – Boardman 1994, 276.

27. Kurtz – Boardman 1994, 203, όπου αναφέρονται άλλες περιπτώσεις ζώων που εντοπίστηκαν μαζί με ενταφιασμούς ανθρώπων.

δύο-τρεις ακανόνιστους λίθους που ανέσυρε το εκσκαπτικό μηχάνημα. Οι συνθήκες της έρευνας ήταν εξαιρετικά δύσκολες εξαιτίας της διαρκούς παρουσίας νερού από τον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα, καθώς ο τάφος βρέθηκε χαμηλότερα από τη στάθμη του Πηνειού ποταμού. Από την περιοχή του τάφου περισυνελλέγησαν 21 αγγεία διαφόρων σχημάτων[28], όπως πελίκες, υδρίες, αλάβαστρα, σκύφοι, ληκύθια κ.ά. (**εικ. 9**)[29]. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο ερυθρόμορφες πελίκες αθηναϊκής προέλευσης, οι οποίες απεικονίζουν στη μία όψη τους κεφαλή αλόγου και γυναικεία κεφαλή και στην άλλη τις τυπικές ανδρικές ιστάμενες μορφές σε αντωπή στάση. Για την ερμηνεία των δύο κεφαλών έχουν προταθεί κατά καιρούς διάφορες απόψεις είτε ότι αποτελούν συντομογραφία του θέματος της γρυπομαχίας είτε ότι απεικονίζουν κεφαλή θεότητας, της Αφροδίτης για τους Έλληνες και της Μεγάλης Θεότητας για τους Σκύθες, είτε ακόμα ότι πρόκειται για μια Αμαζόνα η οποία περπατάει πλάι στο άλογό της[30]. Παρόμοιες πελίκες είχαν βρεθεί στην περιοχή του Ομολίου στον τάφο Β΄ που ανέσκαψε ο Θεοχάρης[31], σε μία από τις οποίες παριστάνεται αμαζονομαχία και στην άλλη κεφαλή αλόγου, ενώ οι πίσω όψεις τους διακοσμούνται με δύο ανδρικές ιματιοφόρες μορφές. Επίσης, από την περιοχή του κιβωτιόσχημου τάφου προέρχονται πήλινα ειδώλια, όπως ένθρονες γυναικείες μορφές[32], ειδώλιο ιππέα, ομοίωμα κλισμού[33] και ομοίωμα λουτήρα, καθώς και χρυσά κοσμήματα[34]. Τα τελευταία περιλαμβάνουν ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων με πυραμιδόσχημη απόληξη επεξεργασμένα με τη μέθοδο της συρματερής τεχνικής και της κοκκίδωσης, χρυσούς ψήφους περιδεραίου και τρία χρυσά μετάλλια που φέρουν κατενώπιον κεφαλή νεαρών μορφών (**εικ. 10**). Παρόμοια μετάλλια βρέθηκαν, επίσης, στους τάφους του ίδιου νεκροταφείου που ανέσκαψε ο Θεοχάρης και στα οποία απεικονίζεται η θεά Αθηνά[35].

Ανακεφαλαιώνοντας, και με βάση τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα, η έρευνα των παραπάνω τάφων φανερώνει ένα οργανωμένο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης του Ομολίου, το οποίο εκτείνεται αμέσως Β-ΒΔ του αρχαίου οικισμού από τη θέση Ντάπη-Ράχη όπου είχε ανασκάψει ο Θεοχάρης τους πρώτους κλασικούς τάφους μέχρι τουλάχιστον 1 χλμ. απόσταση δυτικά της. Το νεκροταφείο καταλαμβάνει μια μεγάλη παραποτάμια πεδινή έκταση με δυνατότητα απρόσκοπτης επέκτασης στο χώρο, με τον Πηνειό ποταμό να αποτελούσε πιθανόν το βόρειο όριο του. Οι τάφοι στο νεκροταφείο φαίνεται να ήταν διάσπαρτοι και διατεταγμένοι σε διαφορετικά επάλληλα επίπεδα, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει και χρονολογική αλληλουχία.

Το τμήμα του ανασκαμμένου αρχαϊκού νεκροταφείου συμπληρώνει τα δεδομένα από τον Άγιο Γεώργιο και την Άλο για τους τρόπους με τους οποίους οι Θεσσαλοί καθαίρουν τους νεκρούς τους την περίοδο αυτή. Παρά τις κατά τόπους ιδιαιτερότητες φαίνεται ότι μια "κοινή γλώσσα" διέπει όλο το θεσσαλικό χώρο σχετικά με το παραπάνω θέμα. Από την άλλη, τα κτερίσματα των τάφων της κλασικής περιόδου διαφωτίζουν την ιστορική πορεία της πόλεως του Ομολίου την περίοδο αυτή και τις πολύπλευρες σχέσεις και επαφές της με τα κέντρα παραγωγής της εποχής.

28. Λόγω της καταστροφής του τάφου και των δύσκολων συνθηκών εύρεσης των κτερισμάτων, δεν είμαστε απόλυτα σίγουροι ότι τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν ανήκουν όλα στον τάφο αρ. 1 ή σε περισσότερους.

29. Για παρόμοια αγγεία από τους τάφους που ανέσκαψε ο Θεοχάρης βλ. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 176, πίν.197β. Miller 1979, 6, 55-56, μελαμβαφής υδρία (αρ. Hom.P1, πίν. 6b) και αρυβαλλοειδές ληκύθιο (αρ. Hom.P2, πίν. 6c).

30. Σγουροπούλου 2000, 217. 222-223. 229-234. Τζανάβαρη – Φίλης 2002, 172, εικ. 35, υποσ. 26, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία. Γενικά για το θέμα των προτομών σε ερυθρόμορφα αγγεία βλ. Ακαμάτης 2008, 35-38.

31. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 177. Miller 1979, 57, αρ. Hom.P3-P4, πίν. 13. Miller 1979, 23-24 όπου χρονολογούνται οι πελίκες στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.

32. Παρόμοια ειδώλια βρέθηκαν και στο νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου (Τζιαφάλιας 1994, 183).

33. Για παρόμοια ειδώλια από τη Θεσσαλία βλ. Δάφφα-Νικονάνου 1973, 100-103, πίν. 3.6 και πίν. 4.1 (καθιστές γυναικείες μορφές), 135, πίν. 13.1 (ιππείς), 137-138, πίν. 13.2-3 (ομοιώματα θρόνων).

34. Για τα χρυσά κοσμήματα από το Ομόλιο και γενικότερα από τη Θεσσαλία έχουν ήδη τονισθεί οι ομοιότητες με τη Μακεδονία, βλ. Miller 1979, 50-51.

35. Τρία χρυσά μετάλλια με έκτυπο κατενώπιον κεφαλή Αθηνάς Παρθένου. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17 1961-1962, *Χρονικά*, 176, πίν. 178β. Biesantz 1965, 131, αρ. L141, πίν. 69. Miller 1979, 12-14. 54, αρ. Hom.J3, πίν. 6a-c.

SUMMARY

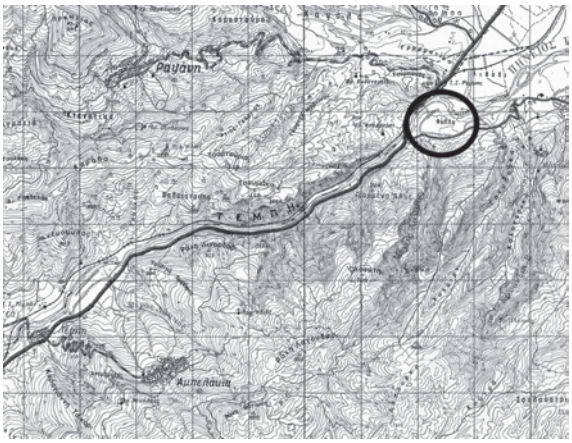
EXCAVATION AT THE CEMETERY OF ANCIENT OMOLION DURING THE CONSTRUCTION OF THE NEW NATIONAL ROAD ATHENS-THESSALONIKI (ΠΑΘΕ).

Georgios Toufexis, Thomas Papantonis, Georgios Vitos

This paper presents the results of the rescue excavations carried out in 2010-2011 at the cemetery of the ancient city of Homolion, in the eastern exit of the Tempi valley. 79 burials were brought to light and investigated. The majority were cremation burials of the archaic period, while a few classical inhumations were also found. The archaic cremations included mainly one urn vase with the ashes of the dead deliberately put in a shallow pit into the ground and covered with a stone slab. Each cremation was accompanied by an upright formless stone stele. A small number of graves contained offerings, limited to a few types of vessels, weapons and jewellery. Pit graves dominate among classical burials. Among the typical grave goods of this period (vessels, figurines, etc.), it is worth mentioning the gold jewellery. The discovery of these burials adds new data to previous research conducted in the area and contributes to the reconstruction of the funeral customs adopted in the cemetery of the ancient city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακαμάτης Ν., 2008. Ερυθρόμορφη κεραμική από την Πέλλα, *AE* 147, 1-78.
Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Ζ΄) Εν Ομολίω, *ΠΑΕ*, 188-190.
Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Β΄) Εν Ομολίω, *ΠΑΕ*, 284-289.
Biesantz H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur Nordgriechischen Kunst*, Mainz am Rhein.
Βήτος Γ. – Πανάγου Μ., 2009. Μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη, *ΑΕΘΣΕ* 3, 351-368.
Βοκοτοπούλου Ι. – Δεσποίνη Α. – Μισαηλίδου Β. – Τιβέριος Μ., 1985. *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης*, Αθήνα.
Δακορώνια Φ., 1989. Κρίκοι – Προνομισματικές μορφές Γεωμετρικής εποχής, *AE*, 115-120.
Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικα αναθήματα*, Βόλος.
Decourt J.-Cl. – Nielsen T.H. – Helly B., 2004. Thessalia and Adjacent Regions, στο M.H. Hansen & T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 676-731.
Edmonds C.D., 1900. The Tumulus of Pilaf Tepe, *JHS* 20, 20-25.
Johnson F.P., 1955. A Note on Owl Skyphoi, *AJA* 59, 119-124.
Kurtz D.C. – Boardman J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα.
Μαλακασιώτη Ζ. – Τσιούκα Φ., 2011. Ζητήματα ταφικών πρακτικών στα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της αρχαίας Άλου, θέση «Βουλοκαλύβα», στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited, Acts of an International Symposium in memory of W.D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Βόλος, 609-625.
Miller S.G., 1979. *Two groups of thessalian gold*, Berkeley.
Σγουροπούλου Χ., 2000. Η εικονογραφία των γυναικείων κεφαλών στα αγγεία Κερτς, *ΑΔ* 55, 213-234.
Stählin F., 1913. s.v. Ομόλη αρ. 2, *RE* VIII 2, 2260-2261.
Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart.
Τζιαφάλιας Α., 1978. Ανασκαφικές έρευνες στον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης, *ΑΑΑ* XI/2, 156-182.
Τζανάβαρη Κ. – Φίλης Κ., 2002. Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής, *ΑΔ* 57, Α΄ *Μελέτες*, 155-212.
Τζιαφάλιας Α., 1994. Άγιος Γεώργιος Λάρισας, στο *Θεσσαλία*, 179-188.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής των Τεμπών. Με τον κύκλο σημειώνεται η θέση Φύλλα-Γκιόλια.

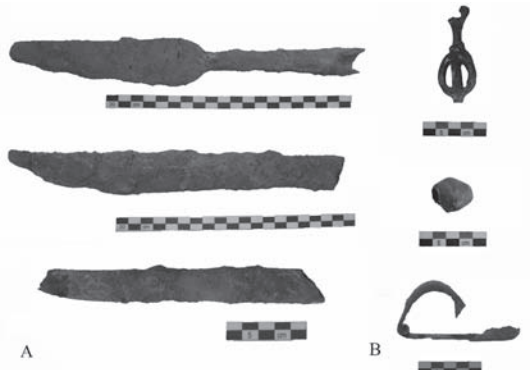
Εικ. 2. Άποψη της ανασκαφής με τους αρχαϊκούς τάφους.

Εικ. 3. Πήλινα τεφροδόχα αγγεία.

Εικ. 4. Τριποδικό αγγείο. Α΄ όψη: κεφαλή αιγάγρου και φίδια. Β΄ όψη: κάθετη λαβή με ανάγλυφο φίδι.

Εικ. 5. α. Σιδερένια όπλα από την ταφή αρ. 44
β. χάλκινα κοσμήματα από την ταφή αρ. 79.

Εικ. 6. Ο λακκοειδής τάφος αρ. 8.

Εικ. 7. Τα κτερίσματα από το λακκοειδή τάφο αρ. 4.

Εικ. 8. Ο λακκοειδής τάφος αρ. 20. Κάτω από τα αγγεία της ταφής εντοπίστηκε ο σκελετός ενός μικρού ζώου.

Εικ. 9. Κτερίσματα που συσχετίστηκαν με το κιβωτιόσχημο τάφο αρ. 1.

Εικ. 10. Χρυσά κοσμήματα που συσχετίστηκαν με το κιβωτιόσχημο τάφο αρ. 1. Δύο ενώτια και τρία μετάλλια.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΤΕΜΠΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΔΟΥ ΑΘΗΝΩΝ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ΠΑΘΕ) ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2010-2012

Γεώργιος Τουφεξής, Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου,
Ουρανία Εξάρχου, Θωμάς Παπαντώνης, Γεώργιος Βήτος,
Ελένη Παπανικολάου, Αγορή Κριτσίλα

Στην Κοιλάδα των Τεμπών, η ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων διενεργεί από το 2010 σωστικές ανασκαφικές έρευνες στο πλαίσιο της κατασκευής της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης[1]. Μία από τις θέσεις στις οποίες επικεντρώθηκαν οι έρευνες είναι το «Χάνι της Κοκκώνας», η οποία πήρε το όνομά της από το ομώνυμο πανδοχείο που βρισκόταν πλησίον της ανασκαπτόμενης περιοχής και αναφέρεται από πολλούς περιηγητές του 19ου αιώνα[2]. Η ανασκαπτόμενη θέση βρίσκεται στους πρόποδες της Όσσας και στο τελευταίο πλάτωμα πριν τη δυτική είσοδο στα Στενά των Τεμπών, δίπλα (προς Ν) της Ν.Ε.Ο Αθηνών-Θεσσαλονίκης και της δεξιάς όχθης του Πηνειού ποταμού (**εικ. 1**). Στα βορειοανατολικά υψώνεται ένας βραχώδης λόφος που κλείνει τα Στενά από τα δυτικά και στον οποίο σώζονται εκτεταμένα ίχνη αρχαίου λατομείου[3].

Πριν την έναρξη των ανασκαφικών εργασιών, η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί προσωρινά για την απόθεση αδρανών υλικών και χωμάτων από το παρακείμενο εργοτάξιο της κατασκευάστριας εταιρείας. Μετά την απομάκρυνση των παραπάνω υλικών και την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος εντοπίστηκε αμμώδης επίχωση με πάχος κατά τόπους πάνω από 0,5 μ. χωρίς ευρήματα, η οποία φαίνεται να συνδέεται με τη δράση παρακείμενου ρέματος αμέσως Β της ανασκαφής. Κάτω από την αμμώδη επίχωση εμφανίστηκε το αρχαιολογικό στρώμα με επιμέρους διαστρωματώσεις με χρώμα κυρίως καστανοκόκκινο και κάτω από αυτό το φυσικό έδαφος με έντονο κόκκινο αμμοπηλώδες χώμα και τρίμματα αποσαθρωμένου σχιστόλιθου από τη διάβρωση του υποκείμενου βραχώδους.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο μεγάλων κτηριακών συγκροτημάτων (Νότιο και Βόρειο συγκρότημα) (**εικ. 2**), τα οποία ακολουθούν τη φυσική κλίση του εδάφους και αναπτύσσονται βαθμιδωτά με κατεύθυνση Νότο-Βορρά, από τους πρόποδες της Όσσας προς την όχθη του Πηνειού. Καλύπτουν έκταση περίπου 1.200 τ.μ. με συνολικές σωζόμενες διαστάσεις 40 μ. (Β-Ν) × 30 μ. (Α-Δ). Ανάμεσά τους διαμορφώνεται ένας διάδρομος με κατεύθυνση Α-Δ, σωζόμενου μήκους 15 μ. και πλάτους 1,30 μ. Οι τοίχοι τους έχουν λιθόκτιστη βάση από αργούς λίθους ποικίλων διαστάσεων τοποθετημένους σε ανισοϋψείς σειρές, ενώ η ανωδομή τους ήταν κατασκευασμένη από ωμά πλιθιά. Για τη στέγαση των χώρων χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά κεραμίδες λακωνικού τύπου, ενώ τα περισσότερα θραύσματα ανήκουν σε ακόσμητες κεραμίδες. Ωστόσο, υπάρχουν λίγες κεραμίδες που φέρουν περιμετρικά επιμήκεις και αβαθείς αυλακώσεις, ενώ σε κάποιες άλλες απαντάται διάκοσμος με ομόκεντρα ημικύκλια. Ξεχωρίζουν, επίσης, επτά τμήματα στρωτήρων που φέρουν ενεπίγραφο σφράγισμα κυκλικού σχήματος. Σε τέσσερα από αυτά διακρίνεται η επιγραφή *ΘΕΟΦΑΝΗΣ:ΔΕΟΚΥ* (**εικ. 3**) – γραμμένη «επί τα λαιά» –, στα δύο το όνομα *ΑΡΙΣΤΟΜΑ-*

1. Από τη θέση αυτή εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στην Κοινοπραξία Μαλιακός-Κλειδί, Εγνατία Α.Ε., Αυτοκινητόδρομο Αιγαίου για την τεχνική βοήθεια που μας παρείχαν για την εκτέλεση του ανασκαφικού έργου και βεβαίως στο επιστημονικό και εργατικό προσωπικό της ανασκαφής.

2. Ιρηγορίου 2013, 113-116.

3. Για λατομεία στην περιοχή των Τεμπών βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 194-195. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 44, 1989, Β1, *Χρονικά*, 235-236. Melfos – Voudouris – Papadopoulou – Sdrolia 2010, 850-851.

ΧΟΣ και σε ένα τμήμα το όνομα *ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ*. Παρόμοια σφραγίσματα με τα ονόματα Θεοφάνης και Αριστοφάνης βρέθηκαν στη γειτονική θέση των Γόννων[4], στη δυτική είσοδο των Τεμπών.

Το Νότιο συγκρότημα οριοθετείται προς νότο από ένα μεγάλο και ισχυρό αναλημματικό τοίχο με «οδοντωτή» πορεία και κατεύθυνση Α-Δ. Αμέσως βόρεια του αναλημματικού τοίχου αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι-δωμάτια (αρ.1, 2, 3).

Ο κεντρικός χώρος 2, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, αποτελεί υπαίθριο χώρο, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται στεγασμένοι χώροι και δωμάτια. Σε απόσταση 3 μ. από τη ΝΔ γωνία του εντοπίστηκε τμήμα λίθινου αποχετευτικού αγωγού, ο οποίος με κατεύθυνση Α-Δ και κλίση προς τα δυτικά συνέχιζε στο παρακείμενο δωμάτιο 3. Μέσα στο στρώμα καταστροφής, που εκτεινόταν κατά μήκος του νότιου τοίχου, εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, τμήματα από πέντε πήλινα ειδώλια και συγκεκριμένα τμήμα μιας ενδεδυμένης μορφής, το επάνω μέρος μιας γυναικείας μορφής, δύο γυναικείες κεφαλές και ένα μικρό τμήμα ιππέα.

Ένας από τους πιο σημαντικούς χώρους του συγκροτήματος είναι το δωμάτιο 3. Στο κέντρο του δωματίου αποκαλύφθηκε μια τετράγωνη «εσχάρα» διαστάσεων περ. 1 × 1 μ. κατασκευασμένη από ημικατεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες χωρίς ευρήματα στο εσωτερικό της αλλά με αρκετά ίχνη καύσης στα νοτιοδυτικά της. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του δωματίου βρέθηκαν τέσσερις ορθογώνιες θήκες σε σειρά συνολικού μήκους 2 μ. και ύψους 0,5 μ (**εικ. 4**). Οι θήκες κατασκευάστηκαν από ημικατεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες στα κάθετα τοιχώματα και την οριζόντια κάλυψή τους, ενώ η πρόσθια πλευρά τους βρίσκεται προς τα ανατολικά, δηλαδή προς το εσωτερικό του δωματίου. Στο εσωτερικό της νότιας θήκης βρέθηκε το κεντρικό τμήμα μικρής μαρμάρινης ναϊσκόσχημης στήλης με ανάγλυφη μορφή της Μητέρας των Θεών/Κυβέλης (**εικ. 5**). Η θεά παριστάνεται ένθρονη και κατενώπιον με ένα μικρό λιοντάρι στα γόνατά της και είναι ντυμένη με ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο απλωμένο στους ώμους και στα πόδια. Στο κεφάλι της φέρει πόλο εκατέρωθεν του οποίου διακρίνονται δύο οπές για τη στερέωση κάποιου μεταλλικού εξαρτήματος. Καθώς η στήλη βρέθηκε σπασμένη στους κροτάφους της, λείπουν τα χέρια της μορφής, αλλά με βάση τις γνωστές απεικονίσεις της θεάς κατά την ελληνιστική περίοδο[5], η θεά πρέπει να κρατούσε στο αριστερό χέρι της τύμπανο ή σκήπτρο και στο δεξί μία φιάλη. Στη βόρεια θήκη εντοπίστηκε ένα πήλινο θυμιατήριο με ίχνη καύσης στο εσωτερικό του[6], ενώ οι υπόλοιπες θήκες δεν περιείχαν ευρήματα. Μπροστά από τις θήκες βρέθηκαν πολλά υπολείμματα καύσης, καθώς και σπασμένες καλυπτήριες κεραμίδες λακωνικού τύπου. Παρόμοιες κατασκευές είναι γνωστές στο ιερό της Κυβέλης στο Ν. Φάληρο[7], αλλά και σε ιερά άλλων θεοτήτων, όπως του Απόλλωνα στον Σωρό[8] και της Ήρας στην Ποσειδωνία (Foce del Sele)[9].

Βόρεια των θηκών και σε επαφή με αυτές αποκαλύφθηκε μία συμπαγής τετράγωνη κατασκευή με διαστάσεις 1 × 1 μ. και ύψος 0,70 μ., χτισμένη από αργούς λίθους και λίγες κεραμίδες, η χρήση της οποίας παραμένει προς το παρόν απροσδιόριστη.

Βόρεια του δωματίου 3 υπάρχει ένας μικρός χώρος (αρ. 4) διαστάσεων 1,70 × 1,90 μ., το δάπεδο του οποίου αποτελείται από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες (**εικ. 6**)[10]. Περιμετρικά των πλακών σχηματίζεται χαμηλό περιχείλωμα, προφανώς για να συγκρατεί τα υγρά που χύνονταν πάνω σε αυτές και να τα κατευθύνει μέσω ενός μικρού αγωγού στο δωμάτιο 3, όπου ενώνεται με το μεγάλο αγωγό που εισέρχεται από τον υπαίθριο χώρο προς Α, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (Χώρος 2). Πάνω στις πλάκες βρέθηκε μία ακέραιη λίθινη προχοή, η οποία ενισχύει την υπόθεση για παρουσία και χρήση νερού στο δωμάτιο αυτό.

Στα βόρεια του δωματίου, μέσα σε ένα πυκνό στρώμα καταστροφής, εντοπίστηκαν, επίσης, τμήματα τριών πήλινων ειδωλίων[11], καθώς και ένα τμήμα κεραμίδας το οποίο σώζει εννιά παράλληλες, εγχάρακτες

4. Αρβανιτόπουλος 1914, 22.

5. Πετρόχειλος 1992, 28-33.

6. Πρβλ. Rotroff 1997, 383, αρ.1441, εικ. 86, πίν. 109 (χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ.).

7. Πετριτάκη 2009, 467-468, εικ.16.

8. Μαζαράκης Αινιάν 2006, 277, εικ. 24. Στο ναό του Απόλλωνα η κατασκευή αυτή εντοπίστηκε σε υπαίθριο χώρο νότια του σηκού. Στο εσωτερικό των διαμερισμάτων της δεν υπήρχαν ευρήματα, και ερμηνεύτηκε ως «θρανίο» ή «θήκες».

9. Baumbach 2004, 135, εικ. 5.55. Οι θήκες στο Ηραίο, που ανήκουν στον 2ο αι. π.Χ., περιείχαν ποικίλα αναθήματα, τα οποία χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 2ο αι. π.Χ.

10. Παρόμοιο δάπεδο έχει βρεθεί σε κρηναία κατασκευή στην οικία της Αρπαγής της Ελένης στην Πέλλα, Καϊάφα 2008, 117, εικ. 4.80-4.83.

11. Στο πρώτο διακρίνεται ο κορμός μιας γυναικείας μορφής, στο δεύτερο τα πόδια μιας μορφής, ενώ το τρίτο αποτελεί τμήμα πλακιδίου στο οποίο διακρίνεται μια ανάγλυφη γυναικεία κεφαλή, που πιθανόν απεικονίζει την Άρτεμη με βάση το ακέραιο πλακίδιο της Αρτέμιδος που βρέθηκε εξωτερικά του δωματίου 16.

γραμμές και τρία εγχάρακτα × επάνω σε αυτές (**εικ. 7**). Πρόκειται κατά τα φαινόμενα για μία παραλλαγή του επιτραπέζιου παιχνιδιού *Πέντε Γραμμαί*, το οποίο παιζόταν με πεσσούς και ζάρια και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές έως και την αρχή της ελληνιστικής περιόδου και με το οποίο σχετίζονται πιθανόν δύο γυάλινοι πεσσοί που βρέθηκαν κοντά σε αυτό[12]. Στη Γορίτσα του Βόλου βρέθηκε λίθινη τράπεζα με χαραγμένο το παραπάνω παιχνίδι[13], παρομοίως δε στο Αμφιάρειο του Ωρωπού, στη Δήλο, στη Σαλαμίνα και στην Επίδαυρο[14], ενώ εγχάρακτο σε κεραμίδα βρέθηκε στο Μακρύγιαλο της Πιερίας σε οικιστικό σύνολο του 4ου αι. π.Χ.[15].

Στον ανατολικό τομέα αποκαλύφθηκε μία σειρά από δωμάτια στον άξονα Βορρά-Νότου (αρ. 1, 6, 7), χωρίς ιδιαίτερα κινητά ευρήματα. Μεταξύ των δωματίων 1 και 6 υπήρχε ένας στενός διάδρομος (χώρος 5) που οδηγούσε από τον υπαίθριο χώρο στο εξωτερικό του κτηρίου και του οποίου η ανατολική είσοδός του χτίστηκε σε ύστερη φάση και καταργήθηκε. Στο χώρο αυτό και σε υστερότερη φάση της χρήσης του συγκροτήματος κατασκευάστηκε ένας κεραμικός κυκλικός κλίβανος με κεντρικό υποστύλωμα, ο οποίος κατέστρεψε τμήματα δύο προγενέστερων τοίχων. Στο χώρο του διαδρόμου εντοπίστηκε, τέλος, μια μαρμάρινη αετωματική στήλη με ίχνη χρώματος στην επιφάνειά της[16].

Στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος υπάρχει ένα σύνολο τεσσάρων δωματίων (αρ. 8-11). Στο εσωτερικό του δωματίου 9 βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, δύο ακέραιες λίθινες στήλες και τμήματα άλλων τριών, ένα χάλκινο εξάρτημα ζυγού, καθώς και τμήμα ενός μεγάλου πιθαριού. Νότια του δωματίου, προφανώς σε εξωτερικό χώρο[17], βρέθηκε in situ μία ορθογώνια βάση στήλης, και ακριβώς δίπλα της, μία πήλινη προτομή ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, σε φυσικό μέγεθος (μήκ. 0,45 μ., σωζ. ύψ. 0,13 μ.), που σώζεται έως το ύψος του λαιμού (**εικ. 8**)[18]. Πλησίον της στήλης βρέθηκε μία πήλινη μύτη και ένας πήλινος βόστρυχος, τα οποία, λόγω των κατασκευαστικών τους χαρακτηριστικών και της κλίμακας του μεγέθους τους, ανήκουν κατά τα φαινόμενα στην ίδια προτομή. Περίπου 2 μ. νοτιοδυτικά της προτομής εντοπίστηκε άλλη μία τετράγωνη εσχάρα, με έντονα ίχνη καύσης στο εσωτερικό της.

Στη δυτική ενότητα του συγκροτήματος αποκαλύφθηκαν άλλα δύο δωμάτια (αρ. 16 και 17), εκ των οποίων το βορειότερο, το δωμάτιο 16, διαθέτει επίσης κεντρική εσχάρα. Τη βορειοδυτική γωνία του δωματίου διαχωρίζει ένα καμπύλο τοιχάριο από μία σειρά αργών λίθων, ενώ ο χώρος που διαμορφωνόταν έφερε δάπεδο από ασβεστολιθικές πλάκες. Μία άβαφη πρόχους των αρχών του 3ου αι. π.Χ.[19] βρέθηκε πλησίον του βόρειου τοίχου μαζί με λίγα σιδερένια καρφιά, τα οποία υποδηλώνουν την παρουσία ξύλινου ραφιού πάνω στο οποίο ήταν ενδεχομένως τοποθετημένο το αγγείο. Εξωτερικά της ανατολικής εισόδου του δωματίου και σε ένα χώρο που δεν είναι ακόμη σαφές εάν ήταν υπαίθριος ή στεγασμένος βρέθηκε ανάμεσα σε πέτρες και θραύσματα κεραμίδων πήλινο πλακίδιο Αρτέμιδος (**εικ. 9**) ύψους περ. 0,30 μ., το οποίο προοριζόταν για ανάρτηση, όπως υποδεικνύει η σχετική οπή στην οπίσθια πλευρά του. Η Άρτεμις περιβάλλεται από μεγάλο δισκόμορφο πλαίσιο και εικονίζεται κατενώπιον από το ύψος των γονάτων, φορώντας χιτωνίσκο. Στο δεξί της χέρι κρατά μικρό ελάφι, ενώ το αριστερό είναι σηκωμένο ψηλά και πιθανόν κρατούσε σκήπτρο ή ακόντιο. Τμήμα πλακιδίου με παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά, αλλά σε μικρότερο μέγεθος εντοπίστηκε βόρεια του δωματίου με το πλακόστρωτο. Παρόμοια πλακίδια έχουν βρεθεί στη Λάρισα, αλλά και σε τάφο στο Ομόλιο[20], και έχουν χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. Πλησίον του πλακιδίου, έξω από το κατώφλι του δωματίου, ήρθαν στο φως δύο λίθινες, απλές στήλες.

Νοτιότερα, στο δωμάτιο 17, τα ανατολικά όρια του οποίου δεν έχουν εντοπιστεί, βρέθηκε παχύ στρώμα καταστροφής από κεραμίδες, γεγονός που δεν αφήνει αμφιβολία πως ο χώρος ήταν στεγασμένος. Ανάμεσα στα θραύσματα βρέθηκαν και τμήματα οπαίων κεραμίδων, ενώ στο κέντρο σχεδόν του δωματίου εντοπίστηκε μία λίθινη κυκλική πλάκα διαμέτρου 0,30 μ. εκατέρωθεν της οποίας βρέθηκαν τα δύο τμήματα μιας ισο-

12. Παρόμοιοι πεσσοί έχουν βρεθεί σε τάφους στο Δερβένι, στον Μακρύγιαλο και στη Σεβαστή της Πιερίας. Ιγνατιάδου 1999, 507-508, 514-515, εικ. 1, 3, 6.

13. Bakhuizen 1992, 263-264, πίν. 38-39, εικ. 151-161.

14. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τις παραπάνω θέσεις βλ. Pritchett 1968, 189-194.

15. Μπέσιος – Αθανασιάδου 2001, 365.

16. Παρόμοιες αετωματικές στήλες μας είναι, επίσης, γνωστές από τους Γόννους βλ. Τζιαφάλιας – Ρακατσάνης 2004, πίν. 33 και 35.

17. Ίσως πρόκειται για τον υπαίθριο χώρο 2.

18. Για παρόμοια προτομή από την ελληνιστική Άλο βλ. Νικολάου 2003, 126, εικ. 7.

19. Τζαναβάρη – Φίλης 2002, 192, εικ. 63.

20. Miller 1979, 21-23, πίν. 12a,b.

μεγέθους κυκλικής πλάκας που είχε σπάσει στο μέσον και πλησίον πολλά οστά ζώων και ίχνη καύσης. Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου υπάρχουν υπολείμματα μιας χτιστής κατασκευής, στο κέντρο της οποίας διαμορφώνεται μία κόγχη, χωρίς όμως ιδιαίτερα ευρήματα. Στο εσωτερικό του δωματίου εντοπίστηκε, επίσης, μεγάλη συγκέντρωση από πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες[21].

Το βόρειο συγκρότημα αποτελείται από τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια (αρ. 12, 13, 14 και 15), η ανασκαφή των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Στο κέντρο του δωματίου 14 συναντάται και πάλι μια τετράγωνη εσχάρα με έντονα ίχνη καύσης στο εσωτερικό της, αλλά και εκτός αυτής στα νοτιοδυτικά της.

Από τα δύο κτηριακά συγκροτήματα προήλθε πληθώρα ευρημάτων. Πολυάριθμη είναι η κεραμική, η οποία αποτελείται από αγγεία που σχετίζονται με την αποθήκευση[22], τη μαγειρική[23], την κατανάλωση φαγητού και ποτού[24], καθώς και με άλλες χρήσεις[25].

Συναντάμε, επίσης, ποικιλία μεταλλικών (χάλκινων[26], σιδερένιων[27] και μολύβδινων[28]), λίθινων[29] και οστέινων[30] αντικειμένων, καθώς και όστρεα[31].

Βρέθηκαν, επίσης, χάλκινα νομίσματα, τα οποία μπορούν να διακριθούν σε νομίσματα από μακεδονικά και θεσσαλικά νομισματοκοπεία και λιγότερα από άλλες περιοχές και τα οποία παραπέμπουν χρονικά στην περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας στη Θεσσαλία. Από τις μακεδονικές κοπές υπερτερούν τα νομίσματα του Κασσάνδρου, αλλά υπάρχουν και νομίσματα του Μ. Αλεξάνδρου, Δημητρίου Πολιορκητή και Αντιγόνου Γονατά. Τα νομίσματα από τη Θεσσαλία προέρχονται κυρίως από τη Λάρισα, Φάλαννα και Γυρτώνη. Από τις άλλες περιοχές ξεχωρίζει ένα νόμισμα του Φλιούντα και ένα ασημένιο νόμισμα που προέρχεται από την Ιστιαία Ευβοίας.

Στο εσωτερικό του συγκροτήματος, αλλά και στον ευρύτερο ανασκαφικό χώρο, εντοπίστηκαν 14 συνολικά **τάφοι**. Οι πρωιμότεροι από αυτούς χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. και είναι σύγχρονοι με την πρωιμότερη φάση χρήσης του συγκροτήματος. Πρόκειται για τέσσερις λακκκοειδείς τάφους, στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος, με κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες, εκ των οποίων δυο ανήκουν σε ενήλικα άτομα (III-IV) και δύο είναι παιδικοί (I-II), ενώ ο κάθε τάφος περιείχε ως κτέρισμα ένα ανοιχτό μελαμβαφές αγγείο.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος V περιείχε τρεις επάλληλες ταφές και χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Τα τοιχώματα, το δάπεδο και η κάλυψή του αποτελούνται από καλά κατεργασμένες, μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες. Σύγχρονος με τον παραπάνω τάφο είναι και ο τάφος VI (**εικ. 10**), ο οποίος κατασκευάστηκε στην εσωτερική γωνία που σχηματίζουν οι τοίχοι του δωματίου 17, προφανώς μετά την εγκατάλειψη του κτηρίου, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών του πρώτου μισού του 2ου αι. π.Χ. Εντοπίστηκαν, επίσης, τέσσερις απλοί λακκοειδείς τάφοι ρωμαϊκής εποχής (τάφοι X, XI, XII, XIII), στους δύο εκ των οποίων (τάφοι X, XI) βρέθηκαν νομίσματα του αυτοκράτορα Μαξιμιανού. Σε απόσταση περ. 100 μ. ανατολικά του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν, επίσης, τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στα πλευρικά τοιχώματα του ενός χρησιμοποιήθηκε παλαιότερη λίθινη επιτύμβια πλάκα με την επιγραφή *ΒΑΧΙΟΣ ΑΜΥΝΤΟΥ/ ΗΠΕΙΡΩΤΗΣ*, ενώ λίγα μέτρα ανατολικά του τάφου VII εντοπίστηκε μία επιτύμβια στήλη ρωμαϊκής περιόδου με την επιγραφή *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ.*

Τα διαθέσιμα έως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα που εντοπίστηκαν στη θέση «Χάνι της Κοκκώνας» και κυρίως οι ορθογώνιες θήκες του δωματίου 3 σε μία εκ των οποίων βρέθηκε το ανάγλυφο της Κυβέλης, υποδεικνύουν ότι το νότιο τουλάχιστον κτιριακό συγκρότημα σχετιζόταν κατά τα φαινόμενα με τη λατρεία της

21. Συγκεκριμένα, από τις πενήντα πέντε αγνύθες που βρέθηκαν συνολικά, οι δεκαοχτώ εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα του δωματίου, υποδεικνύοντας την ύπαρξη αργαλειού στην περιοχή αυτή.

22. Τμήματα οξυπύθμενων αμφορέων και πίθων. Ξεχωρίζει μία ενσφράγιστη λαβή από τη Θάσο. Παρόμοια έχει εντοπιστεί στο ανάκτορο της Δημητριάδος, Furtwängler 2003, 125, A30.

23. Κυρίως χύτρες και λοπάδες.

24. Κυρίαρχα σχήματα είναι τα πινάκια, τα ιχθυοπινάκια (κάποια με διακόσμηση του τύπου της «δυτικής κλιτύος»), οι κάνθαροι, οι σκύφοι, τα σκυφίδια. Ξεχωρίζουν δύο όστρακα αττικών ερυθρόμορφων κρατήρων.

25. Κυρίως λεκάνες, λεκανίδες, πώματα, αρυβαλλοειδή ληκύθια, λυχνάρια του 4ου-3ου αι. π.Χ. Ξεχωρίζουν δύο προχοές ασκών σε σχήμα λεοντοκεφαλής, προχοές από ιγδία, και ένα θήλαστρο.

26. Καρφιά, λίγα κοσμήματα (πόρπες, περόνες, δακτύλιοι), και ένα κοχλιάριο.

27. Καρφιά και ελάσματα, λίγες αιχμές δοράτων και διάφορα εργαλεία.

28. Κυρίως σύνδεσμοι για τη επισκευή αγγείων.

29. Λεκάνες και ένα γουδοχέρι.

30. Λίγα κομβιόσχημα.

31. Το πιο συχνό είδος είναι το θαλάσσιο όστρεο caerastoderma glaucum.

Κυβέλης, της Μητέρας των Θεών[32] που δεν είναι άγνωστη στον θεσσαλικό χώρο, όπως επιβεβαιώνεται από σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες[33]. Η κάτοψη δε του Νότιου και Βόρειου συγκροτήματος θα μπορούσε να παραπέμπει μορφολογικά σε οικιστικά σύνολα που απαντώνται σε αντίστοιχα ιερά της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα[34], στη Βεργίνα[35] και στη Δημητριάδα[36]. Η υπόθεση αυτή θα μπορούσε να συσχετιστεί ενδεχομένως και με τη συνέχιση της λατρευτικής χρήσης στον ίδιο χώρο με τον μεσοβυζαντινό ναό που βρέθηκε αμέσως δυτικά του δωματίου 3 και ανασκάπτεται από την 7η ΕΒΑ.

Με βάση, επίσης, την προκαταρκτική μελέτη του υλικού, φαίνεται ότι τα ανασκαπτόμενα κτιριακά συγκροτήματα χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αι. π.Χ., αλλά είχαν ήδη εγκαταλειφθεί τον 2ο αι. π.Χ.[37], καθώς για την κατασκευή του τάφου VI του 2ου αι. π.Χ χρησιμοποιήθηκε τμήμα του νότιου συγκροτήματος. Η εγκατάλειψη του χώρου συμπίπτει χρονικά με τα ταραγμένα χρόνια στη διάρκεια των μακεδονικών πολέμων, και, πιθανόν, σχετίζεται με τη γενικότερη ανασφάλεια που επικρατούσε κατά την περίοδο αυτή. Έκτοτε, και έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά για ενταφιασμούς, χωρίς όμως να δίνει την εικόνα ενός οργανωμένου νεκροταφείου.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και η περαιτέρω μελέτη του υλικού της ανασκαφής θα προσθέσει νέα στοιχεία για αυτή την περιοχή των Στενών των Τεμπών, η οποία, αν και σχετίζεται με μυθολογικές παραδόσεις και σημαντικά ιστορικά γεγονότα, είναι άγνωστη αρχαιολογικά.

32. Για γενική βιβλιογραφία για Κυβέλη βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 205-212.

33. Έχουν εντοπιστεί λίγες επιγραφές από τη Λάρισα (*IG* IX 2, αρ.583. Τζιαφάλιας – Ρακατσάνης 1997, 58), τον Άτραγα (*SEG* 34, 1984, αρ.488. Τζιαφάλιας και Ρακατσάνης 1997, 72), τη Φαλάννη (Αρβανιτόπουλος 1916, 17-18, αρ. 271. Τζιαφάλιας – Ρακατσάνης 2004, 64) και τις αρχαίες Μύλες (Stählin 1927, 86. Τζιαφάλιας – Ρακατσάνης 1997, 102), που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς-αυτοκρατορικούς χρόνους, καθώς και ένα αποσπασματικό ανάγλυφο της θεάς από τον Άτραγα του 4ου αι. π.Χ. (Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, Β1, 139, αρ. 36. Τζιαφάλιας – Ρακατσάνης 1997, 72).

34. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 5-33, σχ. 3.

35. Δρούγου 1996, 44-45, σχ.1.

36. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 31, εικ. 33.

37. Η παντελής έλλειψη ανάγλυφων ελληνιστικών σκύφων από την κεραμική μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως το κτήριο ενδεχομένως εγκαταλείφθηκε πριν από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

SUMMARY

EXCAVATION RESEARCH IN THE TEMPI VALLEY DURING THE CONSTRUCTION OF THE NEW NATIONAL ROAD ATHENS-THESSALONIKI (ΠΑΘΕ) IN 2010-2012

Georgios Toufexis, Anthi Batziou-Eustathiou, Ourania Exarchou, Thomas Papantonis, Georgios Vitos, Eleni Papanikolaou, Agori Kritsila

Since 2010, the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities has been carrying out rescue excavations in the Tempi valley at the site "Hani Kokonas", for the construction of the New National Road Athens-Thessaloniki (ΠΑΘΕ), which are still in progress,. The investigation revealed architectural remains of two large building complexes that include indoor and outdoor spaces, of various sizes and uses, founded in the 4th and abandoned in the 2nd century BC. In the southern building and inside one of its rooms four small rectangular compartments made of limestone slabs were found along the west wall. One of them contained part of a small marble relief stele in the form of naiskos depicting Cybele, evidence for a cult use of this particular room. Of importance is also a clay plaque with a bust of the goddess Artemis found in another room. The building complexes yielded many interesting finds, such as bronze coins, terracotta figurines, metal, bone and glass objects, loom weights, stone stele, stele bases and pottery. Within the building complexes fourteen graves were revealed, four of which belong to the late classical period, while the remaining eight date from the 2nd century BC to the early Christian Period, and were placed there after the abandonment of the complexes.

Based on the available archaeological evidence it seems that the building are related to the worship of Cybele, which is also well-known in Thessaly according to the epigraphical evidence. The excavation data combined with data of the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities from the same site, dating to the middle byzantine period, will contribute significantly to the enrichment of our knowledge for an area that has been one of the most important passages from Thessaly to Macedonia for centuries, but remained archaeologically unknown until now.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Επί των Τεμπών, *ΠΑΕ*, 194-196.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1914. Θεσσαλικαί επιγραφαί, *ΑΕ*, 4-23.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1916. Θεσσαλικαί επιγραφαί, *ΑΕ*, 17-33.

Bakhuizen S.C. (επιμ.), 1992. *A Greek city of the fourth century B.C. by Goritsa Team*, Roma.

Baumbach J.D., 2004. *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia, and Western Greece*, Oxford.

Γρηγορίου Α., 2013. Από τη Λάρισα στο Παπαπούλι: χάνια και πανδοχεία μέσω της Κοιλάδας των Τεμπών (16ος-20ός αιώνας), *ΘεσΗμ* 63, 97-128.

Δρούγου Σ., 1996. Βεργίνα 1990-1997. Το Ιερό της Μητέρας των Θεών, *ΑΕΜΘ* 10, 41-54.

Furtwängler A., 2003. Amphorenfunde in Demetrias, στο *Demetrias* VI, Würzburg, 113-157.

Ιγνατιάδου Δ., 1999. Ελληνιστικό επιτραπέζιο παιχνίδι με γυάλινους πεσσούς, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 507-522.

Καϊάφα Α., 2008. *Συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκ ή περίοδο στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 2000. *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*, Θεσσαλονίκη.

Μαζαράκης Αινιάν Α., 2006. Ανασκαφή Ιερού των αρχαϊκών-κλασσικών χρόνων στη θέση "Σωρός" (2004-2005), [Παράρτημα: Σελήνη Ψ., Ο μικρός «θησαυρός»], *ΑΕΘΣΕ* 2, 269-294.

Melfos V. – Voudouris P. – Papadopoulou L. – Sdrolia S. – Helly B., 2010. Mineralogical, petrographic and stable isotopic study of ancient white marble quarries in Thessaly, Greece - II. Chasanbali, Tempi, Atrax, Tisaion mountain, *Bulletin of the Geological Society of Greece* XLIII 2, 845-855.

Miller St.G., 1979. *Two Groups of Thessalian Gold*, Berkeley.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.

Μπέσιος Μ. – Αθανασιάδου Α., 2001. Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας. Μακρύγιαλος. Αγροτεμάχιο 951, *ΑΕΜΘ* 15, 363-368.

Νικολάου Ε., 2003. Η έρευνα της τελευταίας πενταετίας στο χώρο της ελληνιστικής Άλου με αφορμή τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ, *ΑΕΘΣΕ* 1, 123-136.

Πετριτάκη Μ., 2009. Προσπάθεια ανασύνθεσης του αρχαιολογικού τοπίου στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά βάσει των νέων ανασκαφικών δεδομένων, στο Β. Βασιλοπούλου & Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Αθήνα, 451-480.

Πετρόχειλος Ι., 1992. Αναθηματικά γλυπτά Κυβέλης από τον Πειραιά, *AE*, 21-65.

Pritchett K., 1968. «Five Lines» and IG 12, 324, *California Studies in Classical Antiquity* 1, 187-215.

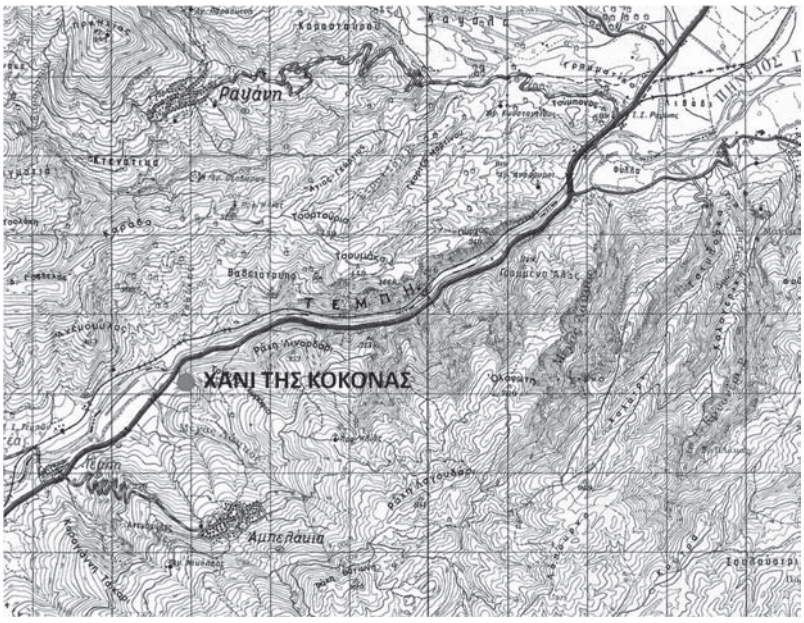
Rotroff S.I., 1997. *Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. The Athenian Agora* XXIX, Princeton.

Stählin F., 1927. Inschriften aus Thessalien, *AM* 52, 86-93.

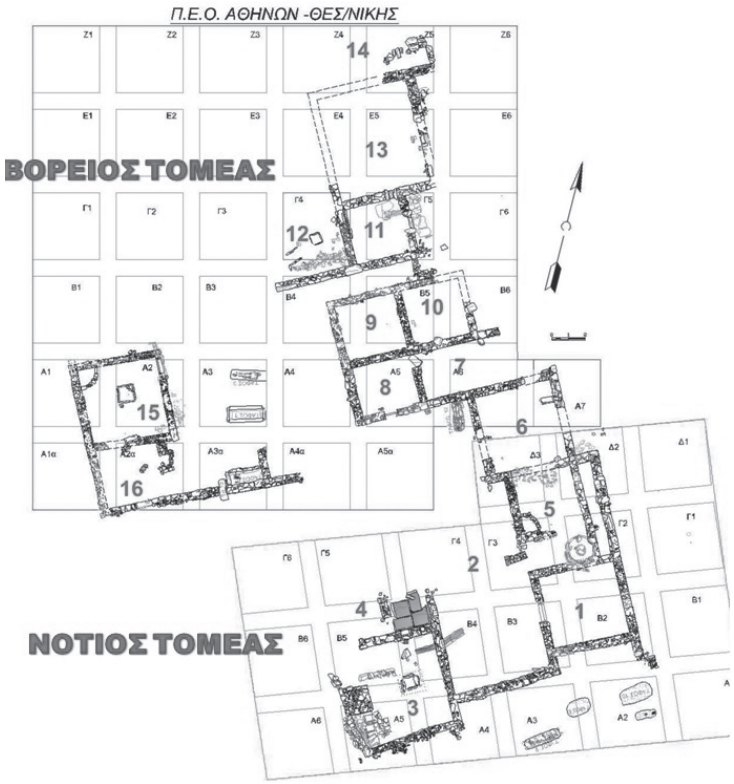
Τζαναβάρη Κ. – Φίλης Κ., 2002. Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής, *ΑΔ* 57, 155-212.

Τζιαφάλιας Α. – Ρακατσάνης Κ., 1997. *Λατρείες και Ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία. Α' Πελασγιώτις*, Ιωάννινα.

Τζιαφάλιας Α. – Ρακατσάνης Κ., 2004. *Λατρείες και Ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία. Β' Περραιβία*, Ιωάννινα.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής των Τεμπών (Χάρτης Γ.Υ.Σ., κλίμακας 1:50.000).

Εικ. 2. Κάτοψη των συγκροτημάτων.

Εικ. 3. Τμήμα κεραμίδας που φέρει σφράγισμα με την επιγραφή *ΘΕΟΦΑΝΗΣ:ΔΕΟΚΥ.*

Εικ. 4. Οι λίθινες θήκες από ανατολικά.

Εικ. 5. Τμήμα μαρμάρινης ναϊσκόσχημης στήλης με ανάγλυφη τη μορφή της Μητέρας των Θεών.

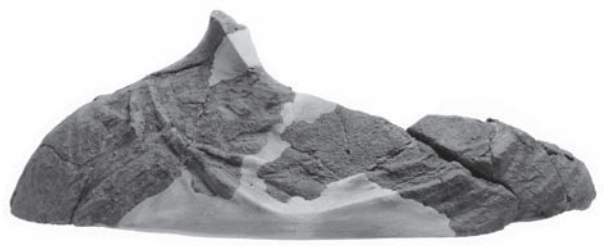

Εικ. 6. Το πλακόστρωτο δάπεδο του δωματίου 4.

Εικ. 7. Τμήμα κεραμίδας με χαραγμένο το επιτραπέζιο παιχνίδι *Πέντε Γραμμαί.*

Εικ. 8. Τμήμα πήλινης γυναικείας προτομής σε φυσικό μέγεθος.

Εικ. 9. Πήλινο πλακίδιο με τη μορφή της Αρτέμιδος.

Εικ. 10. Ο τάφος VI.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΡΙΚΚΗΣ

Λεωνίδας Χατζηαγγελάκης, Δημήτρης Αθανασίου

Η αρχαία Τρίκκη, σε προνομιακή θέση, στο κέντρο της τετράδας Εστιαιώτιδος, ταυτίζεται αναμφισβήτητα με την σημερινή πόλη των Τρικάλων.

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Από τις ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τώρα, προέκυψε ότι η αρχαία πόλη απλωνόταν ανάμεσα στα δύο χαρακτηριστικά μορφολογικά στοιχεία του τόπου, τον ποταμό Ληθαίο και τον λόφο του Φρουρίου των Τρικάλων, όπου πιθανότατα βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη[1]. Αυτά τα στοιχεία αποτέλεσαν ελκυστικούς παράγοντες για την επιλογή του χώρου και την αδιάκοπη ανθρώπινη κατοίκηση, ήδη από την εποχή του Χαλκού[2]. Η αρχαία πόλη, κτισμένη στις υπώρειες ενός χαμηλού φυσικού εξάρματος των Χασίων, στο βόρειο τμήμα της δυτικής Θεσσαλικής πεδιάδας, είχε εξαιρετική στρατηγική σημασία, διότι ασκούσε έλεγχο στην διάβαση από την Ήπειρο στην Θεσσαλία.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οι αρχαίες φιλολογικές πηγές διέσωσαν ελάχιστες πληροφορίες, που επικεντρώνονται στην αρχαία Τρίκκη[3], ως μυθική πατρίδα του Ασκληπιού και των παιδιών του Μαχάονα και Ποδαλείριου, στο λαμπρό ιερό τους, που θα πρέπει να υπήρχε στην πόλη, τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Στράβωνα τον 1ο αι. π.Χ., και σε διάφορα επεισόδια στη διάρκεια των πολέμων του Φιλίππου Β΄ για την επικράτηση στη Νότια Ελλάδα, όταν η πόλη καταστρέφεται κατ΄ απαίτηση της Πέλιννας το 364 π.Χ., αλλά και αργότερα κατά τη διάρκεια των πολέμων των επιγόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όταν βρίσκεται στη δίνη των συγκρούσεων των Μακεδόνων με τους Αθαμάνες, τους Αιτωλούς και τους Ρωμαίους.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΑΣΜΕΝΟΥ ΑΙΩΝΑ

Τις ιστορικές πηγές, σχετικά με την ιστορία της πόλης, κλήθηκε να επιβεβαιώσει η ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε τον περασμένο αιώνα[4], σε περιορισμένο τμήμα της, στο χώρο που έχει επικρατήσει να

1. Stählin 2002, 217-219.

2.Καστριώτης 1903, 27. Θεοχάρης 1958, 64-80. Παπαδοπούλου-Θεοχάρη 1959, 69-79. Παπαγιαννάκης 1996, 225-239.

3. Καστριώτης 1903, 27. Θεοχάρης 1958, 64-80. Παπαγεωργίου-Εράλδυ 1981, 67-76. Τζιαφάλιας 1988, 171-201. Παπαγιαννάκης 1996, 225-239.

4. Καστριώτης 1903, 27, 1918, 65-73. Αρβανιτόπουλος 1915, 169. Θεοχάρης 1958β, 68-71. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 169-170. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 313-316. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, 247-249. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, 178-181. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, 137. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 202-205. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 283-284. Ι.Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 235-236. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 252. Τζιαφάλιας 1988, 171-201.

ονομάζεται «Ασκληπιείο». Μέχρι πριν κάποια χρόνια, η εικόνα που είχαμε για την τοπογραφία της αρχαίας Τρίκκης, τις οικιστικές της φάσεις και τα ίδια της τα όρια ήταν μάλλον ασαφής. Η αυξανόμενη οικοδομική δραστηριότητα στη πόλη των Τρικάλων, που βρίσκεται υπό την άμεση εποπτεία της ΛΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ήταν η αφορμή, η έρευνα για την αποκάλυψη του οικιστικού ιστού της αρχαίας πόλης, να λάβει μεγάλες διαστάσεις και να έχει σημαντικά αποτελέσματα[5].

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 2009-2011

Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 2009-2011, συμπληρώνουν και εμπλουτίζουν την ανασκαφική έρευνα που προηγήθηκε από την ίδρυση της ΛΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και έπειτα.

Οικόπεδο Μπλαντή-Μαχαίρα

Βρίσκεται στην οδό Αμαλίας, 80 μ. περίπου ΝΔ του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του «Ασκληπιείου». Ήρθαν στο φως λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα και τέσσερεις **κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι** των ρωμαϊκών χρόνων (**εικ. 1**).

Από το σύνολο των τάφων, κατέστη δυνατό να διανοιχτούν οι τρείς, από τους οποίους οι δύο είναι «δίδυμοι». Οι τάφοι καλύπτονταν με λίθινες πλάκες. Τα πλευρικά τους τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με κονίαμα και το δάπεδο ήταν κατασκευασμένα από οπτόπλινθους, με συνδετικό υλικό κονίαμα. Ο προσανατολισμός τους ήταν Β-Ν.

Ο **τάφος 2** περιείχε πέντε σκελετούς, όμως στη θέση τους βρέθηκαν τέσσερα (;) κρανία. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το Β, σε ύπτια θέση με τα πόδια σε έκταση, με εξαίρεση μια περίπτωση που ήταν λυγισμένα. Στο δυτικό πλευρικό τοίχωμα υπήρχε μικρή κτιστή θήκη. Σώζει δύο καλυπτήριες πλάκες.

Ο διπλανός **τάφος 3**, αναλόγων διαστάσεων, παραβιάστηκε ήδη στην αρχαιότητα, προκειμένου να αφαιρεθούν οι οπτόπλινθοι. Αξιοπερίεργο είναι ότι εδώ χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό υδραυλικό κονίαμα. Δε βρέθηκαν σκελετοί και κτερίσματα.

Στον **τάφο 1**, που εντοπίζεται λίγα μέτρα νότια, τα οστά των δύο νεκρών και τα κτερίσματα περισυλλέχθηκαν, χωρίς να γίνει σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση στη θέση τους, διότι εμπόδιζε ο υδροφόρος ορίζοντας. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι προς Β. Λείπουν οι καλυπτήριες πλάκες.

Το περιεχόμενο των τάφων ήταν φτωχό σε κτερίσματα. Βρέθηκαν οστέινοι αστράγαλοι, γυάλινα τμήματα αγγείων, πήλινα αβαφή κύπελλα, σιδερένια καρφιά και χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα. Έξω από τους τάφους βρέθηκαν δύο λυχνάρια που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 1ου αι. π.Χ. και μέσα στο 1ο αι. μ.Χ., καθώς και νόμισμα του κοινού των Θεσσαλών των αυτοκρατορικών χρόνων.

Αναμφίβολα, οι τάφοι αποτελούσαν μέρος ενός νεκροταφείου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, σε πολύ κοντινή απόσταση, ΝΔ του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του «Ασκληπιείου», όπου εντοπίζεται και ρωμαϊκός λουτρώνας.

Οικόπεδο Λίπα

Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Βλαχάβα και Οικονόμου. Αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος σε μήκος 33 μ. περίπου, με πλάτος 3 μ. και κατεύθυνση Β-Ν και εκατέρωθεν αυτού οικιστικά κατάλοιπα, που αποτελούν τμήματα οικοδομικών νησίδων (**εικ. 2**). Τα λείψανα ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις των ελληνιστικών χρόνων, με δωμάτια και χώρους και διατηρημένα κατά σημεία βοτσαλωτά δάπεδα. Τα θεμέλια χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει, με επισκευές και συμπληρώσεις και στα ρωμαϊκά χρόνια, όπου ανήκει και τμήμα δαπέδου από οπτόπλινθους. Κατά μήκος του δρόμου διατηρείται τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού ύδρευσης των ελληνιστικών χρόνων σε μήκος 3,50 μ., αρκετά χαμηλότερα από το ανώτερο οδόστρωμα. Ο αγωγός φαίνεται ότι γωνιάζει, ακολουθώντας Α-Δ κατεύθυνση, ενισχύοντας την άποψη για ύπαρξη και δεύτε-

5. Λ.Π. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά*, 585-589.

ρου δρόμου με κατεύθυνση Β-Ν. Στο ΒΔ τμήμα του σκάμματος, σε αρκετό βάθος (0,30 μ.-0,50 μ.) κάτω από την έδραση των τοίχων, αποκαλύφθηκαν αραιά στρώματα καταστροφής, ίχνη καύσης και δύο θέσεις πιθαριών, που ανήκουν σε παλαιότερη φάση κατοίκησης. Τέλος, εντοπίζονται βόθροι, ως παραβιάσεις των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται όστρακα ανάγλυφων σκύφων με φυτικά και αφηγηματικά θέματα, λυχνάρια, τμήματα αγγείου με εγχάρακτη διακόσμηση και χάλκινο νόμισμα της Λάρισας του 400-344 π.Χ.

Οικόπεδο Συνεταιριστικής Τράπεζας

Βρίσκεται στην οδό Κονδύλη. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα, που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικιστικές φάσεις των ελληνιστικών χρόνων. Η κύρια χρήση του χώρου ανάγεται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο με βάση την κεραμική: ανάγλυφα όστρακα με φυτικά και αφηγηματικά θέματα, όστρακα δυτικής κλιτύος, μυροδοχεία, καθώς και τμήματα πήλινων ειδωλίων, ιδιαίτερα γυναικείων προτομών (**εικ. 3**). Από τα νομίσματα διαγνώστηκαν: ένα χάλκινο της Τρίκκης του 400-344 π.Χ., ένα χάλκινο της Λάρισας του 400-344 π.Χ. και ένα χάλκινο του κοινού των Αιτωλών του 200-205 π.Χ. Τμήματα ανάγλυφων λυχναριών και δύο χάλκινα νομίσματα του κοινού των Θεσσαλών των αυτοκρατορικών χρόνων (ένα της εποχής του Νέρωνα) αποδεικνύουν ότι ο χώρος ήταν σε χρήση, σε μικρότερο βαθμό βέβαια και στη ρωμαιοκρατία, τουλάχιστον στο 1ο αι. μ.Χ. Ξεχωρίζουν συνανήκοντα τμήματα μεγάλου αγγείου, πιθανώς πίθου, με ανάγλυφο Διονυσιακό θέμα (**εικ. 4**), καθώς και μία χάλκινη μικρογραφική ερμαϊκή στήλη.

Οικόπεδο Δασκαλόπουλου-Παπαστεριάδη

Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κουμουνδούρου και Μεταξά. Ήλθαν στο φως τμήματα ελληνιστικών οικιών με επιδιορθώσεις και συμπληρώσεις των ρωμαϊκών χρόνων, εκατέρωθεν αρχαίας οδού (**εικ. 5**).

Ο αρχαίος δρόμος σώζεται σε μήκος 19 μ., με πλάτος 4,85 μ. και κατεύθυνση Β-Ν. Η οικία στα ανατολικά του δρόμου, διατηρεί τις κατόψεις πέντε δωματίων, τα οποία επικοινωνούσαν με θυραία ανοίγματα και με τον δρόμο μέσω του βόρειου δωματίου. Οι αποκαλυφθέντες χώροι πιθανότατα περικλείουν εσωτερικό αίθριο, στο οποίο εντοπίστηκαν, στο ανώτερο επίπεδο, δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές: η πρώτη από μονή σειρά λίθων και η δεύτερη, μικρότερη σε μέγεθος, ορίζεται περιμετρικά από μικρά θραύσματα κεράμων και έχει δάπεδο από οπτόπλινθους, έντονα μαυρισμένο, που ανήκουν στην οικοδομική φάση της ρωμαιοκρατίας.

Κάτω από τα θεμέλια του βόρειου δωματίου (Δ1) εντοπίστηκαν αποσπασματικά μικρά τμήματα τοίχων με διαφορετικό προσανατολισμό, που ανήκουν στα θεμέλια παλαιότερου κτίσματος.

Δυτικά του δρόμου, τα οικιστικά κατάλοιπα ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Η διατήρησή τους είναι αποσπασματική, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφής η εικόνα της κάτοψης των χώρων.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται: μυροδοχεία, όστρακα δυτικής κλιτύος, ανάγλυφα όστρακα με φυτικά και αφηγηματικά θέματα, μελαμβαφής κεραμική, τμήματα πήλινων ειδωλίων, ιδιαίτερα γυναικείων προτομών, των ελληνιστικών χρόνων. Ξεχωρίζουν πήλινος ανάγλυφος αναθηματικός πίνακας (**εικ. 6**) με παράσταση Ερμή και των συμβόλων του και στο κάτω μέρος του πίνακα τμήμα επιγραφής: *ω Γ Ε Ν (ΕΡΜωΓΕΝΟΥΣ;)* και πήλινος ανάγλυφος δισκοειδής πίνακας με παράσταση ενδεδυμένης μορφής, μάλλον γυναίκας (;), σε κίνηση κρατώντας στα χέρια της κάποια αντικείμενα. Στα ρωμαϊκά χρόνια ανήκουν αγγεία που βρέθηκαν κατά χώρα στο δωμάτιο 2 κάτω από το τελευταίο στρώμα καταστροφής. Ένα πινάκιο φέρει επιγραφή σε λατινική γραφή. Από τα νομίσματα διαγνώσθηκε ένα χάλκινο της Λάρισας του 400-344 π.Χ.

Οικόπεδο Μπακλαβά

Βρίσκεται στην οδό Κρυστάλλη 14. Αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος σε μήκος 30 μ. περίπου, έχοντας πλάτος 3,70-3,90 μ. με κατεύθυνση Β-Ν και εκατέρωθεν αυτού αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία ανήκουν σε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις της ελληνιστικής περιόδου. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται οι τοίχοι στο ΝΔ τμήμα του σκάμματος, οι οποίοι εφάπτονται ή συμπλέκονται κάθετα με τον επιμελή και στιβαρό δυτικό δρομικό τοίχο (**εικ. 7**). Στη ΝΔ γωνία του σκάμματος, κάτω από τα θεμέλια, διατηρούνται

μικρά λείψανα τοίχων, με διαφορετικό προσανατολισμό, που ανήκουν σε μια πρωιμότερη φάση της ελληνιστικής περιόδου. Ο χώρος ήταν σε χρήση, σε μικρότερο βαθμό και στη ρωμαιοκρατία, όπως φανερώνουν μικρά τμήματα δαπέδου από οπτόπλινθους, ένα μικρό τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού ύδρευσης κατά μήκος του δρόμου και τμήμα ορθογώνιου κεραμικού κλιβάνου που διατηρεί μόνο το θάλαμο καύσης (**εικ. 8**). Τα τοιχία, εγκάρσια τοποθετημένα στο κατά μήκος άξονα του κλιβάνου, στήριζαν την εσχάρα.

Τη χρήση του χώρου στα ελληνιστικά χρόνια επιβεβαιώνει μικρός αριθμός ανάγλυφων οστράκων με φυτικά και αφηγηματικά θέματα. Όστρακα δυτικής κλιτύος, τμήματα πήλινων ειδωλίων, μήτρα προσωπείου και τμήματα λυχναριών. Ενδιαφέροντα είναι τα ενσφράγιστα και στις δύο επιφάνειες αρτόσχημα υφαντικά βάρη με επιγραφή αδιάγνωστη.

Οικόπεδο Κουτελίδα

Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κουμουνδούρου και Κρυστάλλη. Ήλθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων (**εικ. 9**). Στη νεώτερη φάση ανήκει κτήριο, αποτελούμενο από δύο μεγάλους ορθογώνιους, στενόμακρους χώρους, που διαχωρίζονται από στενό διάδρομο και ένα μικρότερο στα νότια. Λόγω της ισχυρής τοιχοποιίας (πλάτος 0,70 μ.-0,90 μ.) είναι πιθανή η ύπαρξη και άνω ορόφου. Στο εσωτερικό των τοίχων συναντάμε, ως υλικό σε δεύτερη χρήση, αρχιτεκτονικά μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο, με προεξέχουσα ταινία και αναθύρωση, καθώς και τμήμα ραβδωτού κίονα. Σε διαφορετικό κτίσμα ανήκουν τα δύο λείψανα τοίχων, με διαφορετική τοιχοποιία, βόρεια του κτηρίου. Σε παλαιότερη οικιστική φάση ανήκουν δύο συμπλεκόμενοι τοίχοι κάτω από τα θεμέλια του κτηρίου. Συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα μεγαρικών και ομηρικών σκύφων και μυροδοχεία.

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΡΙΚΚΗΣ

Η ανασκαφική έρευνα των τελευταίων ετών στη πόλη των Τρικάλων η οποία έφερε στο φως δρόμους παράλληλους μεταξύ τους, με γενική κατεύθυνση Β-Ν και εκατέρωθεν αυτών στα οικοδομικά τετράγωνα τμήματα μεγάλων οικοδομημάτων, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι, στην ελληνιστική περίοδο, πιθανώς μέσα στον 3ο αι. π.Χ., αποφασίστηκε η ανοικοδόμηση της αρχαίας πόλης με βάση ένα νέο συγκεκριμένο πολεοδομικό σχέδιο, σύμφωνα και με τα πρότυπα της εποχής, πάνω στα ερείπια παλαιότερης οικιστικής φάσης, όπως φανερώνουν και τα λιγοστά κατάλοιπα που έχουν σωθεί και έχουν ελαφρώς διαφορετικό προσανατολισμό. Επιβεβαιώνεται ότι η πόλη απλωνόταν σε μεγαλύτερη επιφάνεια προς τα βόρεια και ανατολικά, τουλάχιστον μέχρι την οδό Δραγούμη και την οδό Κονδύλη αντίστοιχα, ενώ νότια και δυτικά οριζόταν από τον Ληθαίο ποταμό (**εικ. 10**).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα (νέο πολεοδομικό σχέδιο, όστρακα από ανάγλυφους σκύφους με αφηγηματικά και φυτικά θέματα, κεραμική με διακόσμηση δυτικής κλιτύος, πήλινες γυναικείες προτομές και ειδώλια) η πόλη έπειτα από την κατάληψή της από τον Φίλιππο Β΄ και πιθανότατα μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στην ύστερη ελληνιστική εποχή, ακμάζει, όπως αποδεικνύεται από την εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα, έως τουλάχιστον και τον 1ο αι. μ.Χ. Κατά την ρωμαιοκρατία, η πόλη συνεχίζει να αναπτύσσεται, από ότι φαίνεται σε μικρότερο βαθμό, όπως δείχνουν το κτήριο με το ψηφιδωτό δάπεδο στην οδό Παγκάλου 27, οι τάφοι του οικοπέδου Μπλαντή που ανήκουν σε κάποιο νεκροταφείο και ο Λουτρώνας στον αρχαιολογικό χώρο του «Ασκληπιείου».

SUMMARY

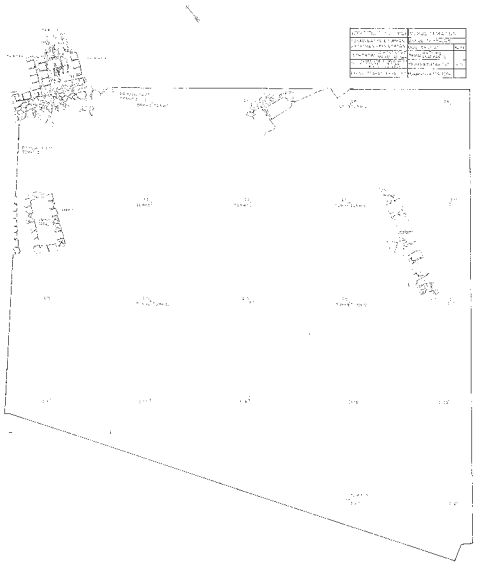
THE URBAN DEVELOPMENT OF ANCIENT TRIKKA

Leonidas Xatziaggelakis, Dimitris Athanasiou

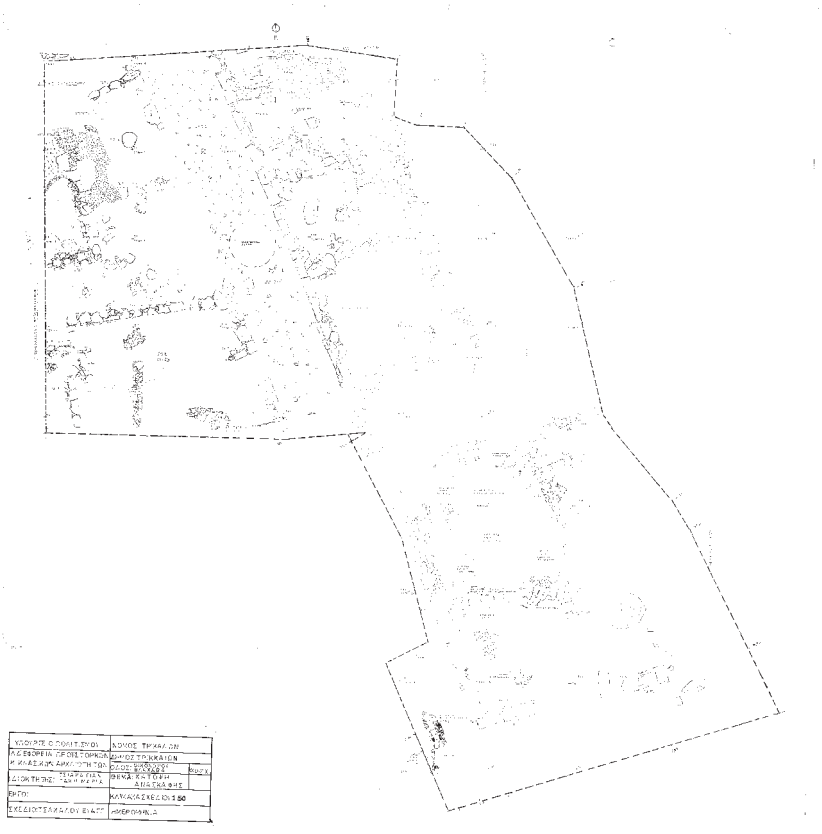
The rescue excavations conducted by the 34th Ephorate, since its establishment from 2004 until 2011, greatly contributed to the study of the residential plan of ancient Trikka. In particular, many parallel streets were brought to light, on both sides of which residential blocks expanded. Architectural remains of large buildings were explored. It seems that the reconstruction of the ancient city, which took place during the 3rd century B.C. was based on a particular urban planning, as indicated by the small number of remains belonging to the residential phase. It is also confirmed that the ancient city occupied a larger area northwards and eastwards, while southwards and westwards was bordered by the river Lithaios. In the later Hellenistic period the city flourished, as testified by the extensive building activity until the 1st century B.C. During the Roman period, Trikka continued to develop – though to a lesser degree – as attested by the building with the mosaic floor in Pagalou 27 Street and the graves of the Roman necropolis discovered in Blandi' s plot near the site of the Asklepieion.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 131-200.
Θεοχάρης Δ., 1958α. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Τρίκκη, *ΠΑΕ*, 64-80.
Θεοχάρης Δ., 1958β. Τρίκκη, *Έργον*, 68-71.
Καστριώτης Π., 1903. *Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Το εν Τρίκκη Ασκληπιείον*, Αθήνα.
Καστριώτης Π., 1918. Τρίκκης Ασκληπιείον, *ΑΕ*, 65-73.
Παπαδοπούλου-Θεοχάρη Μ., 1959. Εκ της προϊστορικής Τρίκκης, *Θεσσαλικά* 2, 69-79.
Παπαγεωργίου-Εράλδυ Γ., 1981. Τι λέγει η γερμανική επιστήμη περί Τρίκκης, *Τρικαλινά* 1, 67-76.
Παπαγιαννάκης Κ., 1996. Η μυκηναϊκή Τρίκκη και η βορειοδυτική περιοχή της Θεσσαλίας, *Τρικαλινά* 16, 225-239.
Stählin F., 2002. *Η αρχαία Θεσσαλία* (μτφρ. Γ. Παπασωτηρίου – Α. Θανοπούλου), Θεσσαλονίκη.
Τζιαφάλιας Α., 1988. Ασκληπιείο Τρίκκης: Μύθος ή πραγματικότητα;, *Τρικαλινά* 8, 171-201.

Εικ. 1. Οικόπεδο Μπλαντή-Μαχαίρα. Κάτοψη ανασκαφής.

Εικ. 2. Οικόπεδο Λίπα. Κάτοψη ανασκαφής.

Εικ. 3. Οικόπεδο Συν/κής Τράπεζας. Πήλινο ειδώλιο προτομής γυναίκας.

Εικ. 4. Οικόπεδο Συν/κής Τράπεζας. Τμήματα ανάγλυφου πίθου με διονυσιακό θέμα.

Εικ. 5. Οικόπεδο Δασκαλόπουλου-Παπαστεριάδη. Άποψη ανασκαφής.

Εικ. 6. Οικόπεδο Δασκαλόπουλου-Παπαστεριάδη. Ανάγλυφος αναθηματικός πίνακας με παράσταση Ερμή.

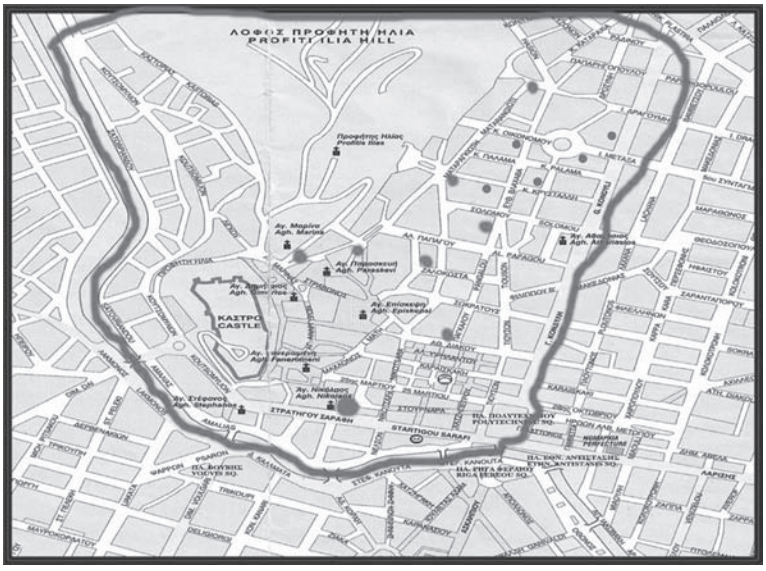
Εικ. 7. Οικόπεδο Μπακλαβά. Ο δυτικός δρομικός τοίχος και οι κάθετοι σε αυτόν τοίχοι από ΝΑ.

Εικ. 8. Οικόπεδο Μπακλαβά. Άποψη κεραμικού κλιβάνου από Β.

Εικ. 9. Οικόπεδο Κουτελίδα. Κάτοψη ανασκαφής.

Εικ. 10. Τρίκαλα, πιθανά όρια της αρχαίας πόλης και οι ανασκαφές του 2004-2011.

ΚΟΙΝΟΝ ΚΑΙ *ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΘΕΟΣ* ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Σοφία Κραβαρίτου

Είναι γνωστό ότι ένας από τους κύριους ρόλους των ελληνικών «Κοινών» στα υστερο-ελληνιστικά και αυτοκρατορικά χρόνια ήταν η διπλωματική αντιπροσώπευση των πόλεων-μελών τους ενώπιον της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας[1]. Έτσι, από τον 1ο αι. π.Χ., τα «Κοινά» ανέλαβαν και την οργάνωση της αυτοκρατορικής λατρείας με την ίδρυση «Σεβαστείων» ή «Καισαρείων» στις πόλεις «νεωκόρους» και με το διορισμό ιερέων της νέας λατρείας[2]. Μικρότερα ιερά, βωμοί, στοές ή άλλοι χώροι αφιερωμένοι στα μέλη του *Domus Augusti* υπήρχαν επίσης διάσπαρτα σε επιμέρους πόλεις τους[3].

Οι θεϊκές τιμές προς τους ρωμαίους αυτοκράτορες ερευνήθηκαν σε σχέση με τη μονοθεϊστική υπόσταση της χριστιανικής θρησκείας με έντονο προβληματισμό όσον αφορά στην ένταξή τους στη θρησκεία ή την πολιτική[4]. Οι θνητοί *divi Augusti* διαχωρίστηκαν μάλιστα από τους αθάνατους θεούς, ως πολιτικό φαινόμενο μιας εποχής «κατάρρευσης των θρησκευτικών αξιών»[5]. Τελευταία όμως η λατρεία τους ερευνάται ως οργανικό κομμάτι της θρησκευτικής ζωής της ύστερης ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας σε στενή σχέση με τις τοπικές κοινωνικές δομές[6].

Με το χώρο της Μ. Ασίας να μονοπωλεί το ενδιαφέρον για δεκαετίες[7], πρόσφατες μελέτες έρχονται να εστιάσουν στην αυτοκρατορική λατρεία στην Ηπειρωτική Ελλάδα[8]. Επίσης, η έρευνα στο «Σεβαστείο» των Καλινδοίων[9] και νέες επιγραφές του Θρακικού Κοινού[10] ανέδειξαν τη λατρεία στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ καθοριστικές υπήρξαν και πρόσφατες μελέτες για τη ρωμαϊκή Πελοπόννησο[11].

Στο θεσσαλικό χώρο, αν και η σημασία της λατρείας στα τοπικά κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα είχε τονιστεί από παλιά[12], συναφή αρχαιολογικά ευρήματα συνοδεύονταν συνήθως μόνο από συνοπτικές περιγραφές[13]. Πρόσφατα όμως παρουσιάστηκαν σημαντικές θεσσαλικές επιγραφικές μαρτυρίες και το κοινωνικό τους πλαίσιο[14]. Ειδικότερα, στην ανατολική Θεσσαλία, πολύτιμες είναι οι παλιές αρχαιολογικές αναφορές σε επιγραφικά ευρήματα από την περιοχή της αρχαίας Δημητριάδας[15]. Πρόκειται κυρίως για ενεπίγραφα βάθρα αναθηματικών ανδριάντων και αρχιτεκτονικά μέλη, του 1ου αι. π.Χ. έως και του 3ο αι. μ.Χ., στα οποία οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες αναγορεύονται «θεοί» και «ευεργέτες».

Η διακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, το 197 π.Χ., από το Φλαμινίνο και η ακόλουθη ίδρυση των αυτόνομων θεσσαλικών «Κοινών» έχουν θεωρηθεί ως η κατεξοχήν ρωμαϊκή ευεργεσία προς τους Θεσσα-

1. Deininger 1965. Friesen 1993. Burrell 2004. Price 1984.
2. Friesen 1993. Burrell 2004. Πρβλ. Price 1984. Harter-Uibopuu 2003. Kantirea 2007, 190-194.
3. Price 1984.
4. Βλ. για παράδειγμα Gáspár 1997. Brent 1999.
5. Nilsson 1961, 384-394. Πρβλ. Nock 1935, 481-503. Αντίθετα: Lane Fox 1986, 39-41.
6. Price 1984. Friesen 1993.
7. Price 1984. Herz 1992. Friesen 1993. Campanile 2004.
8. Kantirea 2001. 2007. Camia 2008, 2011α, 2011β. Camia – Kantirea 2010.
9. Σισμανίδης 2003. Μπρόζου 2010.
10. Sharankov 2007, 518-533.
11. Για παράδειγμα Rizakis – Lepenioti 2010.
12. Helly 1980, 44-45. Bouchon 2008α, 187-190, 2008β, 436-438, 443-444, 462-463.
13. Για παράδειγμα Habicht 1987, 274-276, πίν. 22(3), 23(2), 27(1-3).
14. Camia 2011α.
15. Θεοχάρης 1960, 81-83, εικ. 35. Habicht 1987, 274-276, πίν. 22(3), 23(2), 27(1-3).

λούς[16]. Όμως, ο Φλαμινίνος θέσπισε επίσης κανόνες συνταγματικού δικαίου και αναγνώρισε σε θεσσαλικές πόλεις τα παλιά δικαιώματά τους σε γη και ιδιοκτησίες[17], γεγονός που συνοδεύτηκε από απόδοση τιμών στο πρόσωπό του από επιφανείς πολίτες. Για παράδειγμα, ο Πραῦλος, – πρώην στρατηγός του Κοινού των Θεσσαλών – τιμά το Φλαμινίνο για την «εύνοιά» του προς τον ίδιο και την πόλη της Σκοτούσσας[18], όταν ο δεύτερος αναγνωρίζεται και πανελλαδικά ως «ευεργέτης», με αγώνες, θυσίες και ναούς σε επιμέρους πόλεις[19].

Φαίνεται όμως ότι κατά τη μετάβαση της εξουσίας από τους Μακεδόνες στους Ρωμαίους, οι τιμές προς τους Ρωμαίους «ευεργέτες» αποδίδονται από μια κοινωνία αντιθέσεων και εντάσεων. Στην Μαγνησία, κατά την επίσκεψη του Φλαμινίνου στη Δημητριάδα, το 192 π.Χ., ο Μαγνητάρχης Ευρύλοχος εκφράζει έντονη αντιρωμαϊκή στάση, ενώ αντίθετα ο εκφραστής της φιλορωμαϊκής παράταξης Ζήνωνας παρουσιάζει τις ρωμαϊκές ευεργεσίες ως «αντάξιες με εκείνες των θεών»[20].

Μετά το 168 π.Χ., οι Μακεδόνες εγκαταλείπουν τη Δημητριάδα. Αν και τα τείχη της πόλης κατεδαφίζονται από τους Ρωμαίους, το Β΄ πλέον «Κοινό των Μαγνήτων» ευεργετείται εκ νέου με *senatus consultum* που καθορίζει διανομή της πρώην «βασιλικής χώρας» και φοροαπαλλαγές για τους Μάγνητες[21].

Στα επόμενα χρόνια, Θεσσαλοί και Μάγνητες βρίσκονται στο πλευρό των Ρωμαίων, στις επάλληλες ρωμαϊκές επιχειρήσεις στην ανατολή και τις εμφύλιες διαμάχες της ρωμαϊκής δημοκρατίας[22]. Τον 1ο αι. π.Χ., εμφανίζονται πανελλαδικά και οι πρώτες λατρείες προς τιμήν ρωμαίων αξιωματικών που έδρασαν στον ελλαδικό χώρο, εκ μέρους τοπικών φιλορωμαίων αριστοκρατών[23]. Η Δημητριάδα τιμά ως «ευεργέτη» τον Γναίο Πομπήϊο, γνωστό για τις εκστρατείες του εναντίον των πειρατών που μάστιζαν τη Μεσόγειο[24], τη στιγμή που και άλλες παράκτιες κοινότητες –π.χ. Αθήνα, Δήλος– του επεφύλαξαν ενθουσιώδεις τιμές[25]. Λίγα χρόνια αργότερα οι Δημητριείς τιμούν με χάλκινο αδριάντα ως «ευεργέτη» και τον Γάϊο Καίλιο Ρούφο, ρωμαίο πρεσβευτή, αντιστράτηγο και πολιτικό αντίπαλο του Ιουλίου Καίσαρα στη ρωμαϊκή Σύγκλητο[26].

Οι τιμές προς τους ρωμαίους αξιωματούχους συνδέθηκαν[27] με το γνωστό από τα ελληνιστικά βασίλεια διπλωματικό θεσμό της ευεργεσίας[28]. Όπως λοιπόν οι τιμές προς τους «ευεργέτες» στα ελληνιστικά χρόνια ήταν περιστασιακές και εφήμερες, το ίδιο συμβαίνει και στην εποχή της δημοκρατίας[29].

Έτσι, στη Δημητριάδα, ο χάλκινος ανδριάντας του «ευεργέτη» Καίλιου καθαιρείται λίγο αργότερα και στη βάση του τοποθετείται ο μαρμάρινος ανδριάντας του «αυτοκράτορα/θεού» Ιούλιου Καίσαρα[30]. Παρόμοιοι τιμητικοί ανδριάντες που αναγορεύουν τον Καίσαρα «σωτήρα» και «ευεργέτη των Ελλήνων» και οι οποίοι αποδόθηκαν σε πρωτοβουλία της Δελφικής Αμφικτυονίας ανεγείρονται πανελλαδικά, μετά από τη νίκη του στα Φάρσαλα, το 48 π.Χ.[31]. Όμως, μόνο στη Δημητριάδα – και στην Καρθαία της Κέας[32] – προσαγορεύεται «θεός», αν και δεν εικονίζεται στις κοπές του Κοινού των Μαγνήτων. Οι κοπές αυτές κοσμούνται, από την ίδρυση του Κοινού στις αρχές του 2ου αι. έως και την εποχή του Καίσαρα, με τις παραδοσιακές, πολιαδικές θεότητες του Κοινού – Απόλλωνα, Άρτεμη Ιωλκία και Δία Ακραίο –, αλλά και τον πατρώο Κένταυρο Χείρωνα και τη μυθική Αργώ[33]. Γενικότερα, επειδή λατρεία του Ιουλίου Καίσαρα μαρτυρείται μόνο στη ρωμαϊκή αποικία της Κορίνθου[34], ο λατρευτικός χαρακτήρας της προσωνυμίας «θεός» στη Δημητριάδα αμ-

16. Πολύβιος, *Ιστοριών*, 18, 46, 5. Πρβλ. Helly 1980, 37-38.

17. *IG* IX 2, 89, 15-19 (Ναρθάκιον. 140 π.Χ.). *IG* IX 2, 338, 8-10 (Χυρετίαι. 196-194 π.Χ.). Πρβλ. Helly 1983, 355. Graninger 2011, 30-32, 74.

18. *SEG* XXIII, 412 (Σκοτούσσα. 189/188 π.Χ.).

19. Βλ. αναλυτικά Kantirea 2007, 26-27.

20. Τίτος Λίβιος 35, 31, 1-16.

21. Batziou-Efstathiou – Pikoulas 2006, 79-80.

22. Helly 1980, 48.

23. Βλ. αναλυτικά Kantirea 2007, 27-32.

24. *IG* IX 2, 1134 (Δημητριάδα. 66-62 π.Χ.).

25. Βλ. αναλυτικά Kantirea 2007, 32.

26. Αρβανιτόπουλος 1929, 204-205, αρ. 424α, εικ. 26-7 (Δημητριάδα. 52/51 π.Χ.).

27. Kantirea 2007, 21-39.

28. Dignas 2002, 40.

29. Kantirea 2007, 25.

30. Αρβανιτόπουλος 1929, 203, αρ. 424. *SEG* XIV, 474 (Δημητριάδα. 48 π.Χ.).

31. Raubitschek 1954, 65-75. Πρβλ. Kantirea 2007, 32-36.

32. *IG* XII 5, 557.

33. Rogers 1932, 106-113, εικ. 163-181.

34. Kantirea 2007, 35-36.

φισβητήθηκε και αποδόθηκε στο τιμητικό λεξιλόγιο της φιλορωμαϊκής τοπικής αριστοκρατίας, με σκοπό να προκαταλάβει τον προσδιορισμό προνομίων[35]. Στην πραγματικότητα, μετά τη μάχη των Φαρσάλων, ο νέος «θεός» των Μαγνήτων είχε παραχωρήσει στους Θεσσαλούς ελευθερία και φοροαπαλλαγές, ως αντίδωρο για την υποστήριξή τους, λίγο πριν ξεκινήσει τη δίωξη του προηγούμενου τοπικού «ευεργέτη» Πομπήιου[36].

Μετά το θάνατο του Καίσαρα και την αποθέωσή του από τη Σύγκλητο, το 44 π.Χ., ο θετός γιος του Οκτάβιος λαμβάνει το 27 π.Χ. τον τίτλο «αύγουστος»/ «σεβαστός» (ελλ.) και αρχίζει να τιμάται πανελλαδικά ως «υιός θεού» και αργότερα ως «θεός»[37]. Αν και είναι ο πρώτος αυτοκράτορας που εικονίζεται στις κοπές του Κοινού ως «Σεβαστός Μαγνήτων», μαζί με τον τοπικό Κένταυρο Χείρωνα, ωστόσο δε σώζονται περαιτέρω στοιχεία ενδεχόμενης τοπικής λατρείας του[38]. Βέβαια, επί Αυγούστου, οι Μάγνητες – αν και παρέμειναν αυτόνομοι – έχασαν τις ψήφους τους και αντιπροσωπεύονταν πλέον στην Αμφικτυονία από το Θεσσαλικό Κοινό[39].

Στις πόλεις του Θεσσαλικού Κοινού, η ίδρυση της λατρείας του Αυγούστου μαρτυρείται από μια σειρά στηλών, βάσεων αδριάντων και κυρίως βωμών που όμοιοί τους βρέθηκαν σε όλη την Ελλάδα[40]. Ο Αύγουστος προσφωνείται «θεός» και «σωτήρας», ενώ αργότερα, σε κοπή του Κοινού, εικονίζεται ως «θεός Καίσαρ Θεσσαλών», μαζί με τη σύζυγό του Λίβια, τη νέα θεά «Ήρα Ιουλία»[41], λατρεία της οποίας υπήρχε στην πρωτεύουσα του Κοινού, Λάρισα[42]. Η απεικόνιση του Αυγούστου με την πατρώα Ιτωνία στις κοπές των Θεσσαλών, αλλά και η γιορτή «Καισάρηα» στη Λάρισα, επιβεβαιώνουν την ενσωμάτωση των νέων Θεών στο τοπικό πάνθεο και στον κυκλικό ημερολογιακό χρόνο του Κοινού, ο οποίος από τη δημιουργία του Κοινού το 2ο αι. π.Χ. είχε βασιστεί σε ονόματα μηνών και εορτές καθαρά θεσσαλικού περιφερειακού χαρακτήρα που τόνιζαν την εθνική συνοχή του[43]. Επίσης, η υιοθέτηση νέας θεσσαλικής χρονολόγησης, «έτος σεβαστόν», ανταναικλά την ένταξη των *divi augusti* και στο γραμμικό χρόνο της χρονολόγησης του Κοινού[44]. Τέλος, η σύγχρονη αφιέρωση βωμών στον Μάρκο Αγρίππα, φίλο, συγγενή και στρατηγό του Αυγούστου, ως «θεού σωτήρα» (17-13 π.Χ.) αναδεικνύει τη στενή σχέση των Θεσσαλών με την ευρύτερη σύνθεση του «Οίκου των Σεβαστών»[45].

Οι θεϊκές αυτές τιμές, αλλά και η τιμητική στρατηγία του Αυγούστου στο θεσσαλικό Κοινό, συμπίπτουν χρονικά με διαρθρωτικές αλλαγές, ευνοϊκές προς το Κοινό (γεωγραφική εξάπλωση, αντιπροσώπευση των περιοίκων στους Δελφούς, προσωνυμία «Σεβαστήοι»)[46]. Δεν έλειψαν όμως και οι εσωτερικές εντάσεις, όπως είχε συμβεί και στους Μάγνητες έναν αιώνα πριν[47].

Ο επόμενος συνεχιστής της δυναστείας των ιουλιο-κλαυδίων, Τιβέριος, ο οποίος είχε υπερασπιστεί τους Θεσσαλούς σε παλαιότερο δικαστικό αγώνα, τιμήθηκε από το Κοινό, στη Λάρισα, ως «υιός θεού» και «ευεργέτης»[48]. Μια σύγχρονη επιγραφή από τη Λάρισα μαρτυρεί την ανάθεση και μιας ολόκληρης περιοχής στον Τιβέριο, τον πατέρα του Αύγουστο και τους γιους του, από ένα αυτοκρατορικό απελεύθερο[49]. Έχει προτα-

35. Kantirea 2007, 35.

36. Πλούταρχος, *Καίσαρ*, 48, 1.

37. Kantirea 2007, 41-53.

38. Rogers 1932, 113-114, εικ. 182.

39. Helly 1980, 43-44. Kantirea 2007, 52. Bouchon 2008β, 438-439.

40. *IG* IX 2, 93 (Εχίνος)· 424 (Φεραί)-425 (Φεραί)· 604 (Λάρισα)· 612 (Λάρισα)· 677 (Άτραξ)· 730 (Φάλαννα)· 1288 (Άλος;). *SEG* XLIII, 241 (Άτραξ)· 51, 677 (Τρίκκη) και 730 (Λάρισα). Πρβλ. Benjamin – Raubitchek 1959, 69. Kantirea 2007, 51-52. Bouchon 2008β, 436-437.

41. Burrer 1994, 309, εικ. 1(1): Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Αυγούστου (*ΘΕΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΘΕΣΣΑΛ / ΙΤΑ*). Οπισθότυπος: Κεφαλή Λίβιας (*ΗΡΑ ΛΕΙΟΥΙΑ*).

42. *IG* IX 2, 333 (Λάρισα. Αρχές 1ου αι. μ.Χ.).

43. Rogers 1932, 65: Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Αυγούστου (*ΣΕΒΑΣΤΗΩΝ ΘΕΣΣΑΛΩΝ*). Οπισθότυπος: Ιτωνία Αθηνά. *IG* IX 2, 614b, 4: *Καισάρηα* (Λάρισα. 1ος αι. μ.Χ.). Για το ημερολόγιο του Θεσσαλικού Κοινού, βλ. Graninger 2008, 343-344. Κραβαρίτου 2011, 116-125.

44. Bouchon 2008β, 430-436, 445-463.

45. Habicht 2005, 243-246, εικ. 1.

46. Helly 1980, 43-44. Kantirea 2007. Bouchon 2008α.

47. Bouchon 2008β, 440. Για τους Μάγνητες, πρβλ. Τίτος Λίβιος 35, 31, 1-16.

48. Θεοχάρης 1960, 85, αρ. 9. *SEG* XXXVII, 484 (Λάρισα. 1-50 μ.Χ.). Πρβλ. Bouchon 2008α, 184-193.

49. Αρβανιτόπουλος 1910α, 354-361, αρ. 6, εικ. 5 (Λάρισα. 4-14 μ.Χ.).

θεί ότι το κείμενο αναφέρεται στη χώρα των Φερών που μετατρέπεται πλέον σε προς εκμετάλλευση «αυτοκρατορική περιοχή»[50].

Στη Δημητριάδα, η αναγραφή του ονόματος του Τιβερίου στη σκηνή του θεάτρου συσχετίστηκε με την περίοδο επισκευής και επαναλειτουργίας του ως χώρου συνελεύσεων του Κοινού των Μαγνήτων, τον 1ο αι. μ.Χ.[51].

Παρόμοιες προσωποποιημένες και προφανώς εφήμερες θεσσαλικές τιμές αποδόθηκαν και σε επόμενους «Σεβαστούς», στην περιοχή της μαγνητικής χερσονήσου και των Φθιωτίδων Θηβών[52]. Επίσης, τιμές αποδίδονται και στη Λάρισα για τον «Θεό Κλαύδιο», ενώ και η νέα θεσσαλική χρονολογία που καθιερώθηκε με τον Αύγουστο συνεχίζεται με το όνομά του[53]. Στη Μαγνησία δε, όπου ο Κλαύδιος εικονίζεται κατά παράδοση με τον Κένταυρο Χείρωνα στις κοπές του Κοινού, ο αυτοκράτορας αναγορεύτηκε τιμητικά και στρατηγός του Κοινού των Μαγνήτων[54].

Αργότερα, επί Φλαβίων, το Κοινό των Μαγνήτων ιδρύει αδριάντα στο θέατρο της Δημητριάδας για τον Τίτο, «θεό», «θεού υιό», «ευεργέτη» και «νέο Απόλλωνα»[55]. Η εξομοίωση των αυτοκρατόρων με Έλληνες Θεούς -μια προσφιλής συνήθεια θρησκευτικού συγκριτισμού των αυτοκρατορικών χρόνων- αποδόθηκε σε τοπικές πρωτοβουλίες ένταξης της αυτοκρατορικής λατρείας σε επιμέρους πάνθεα[56].

Αργότερα, στο τέλος του 2ου και στον 3ο αι. μ.Χ., οι προσδιορισμοί «μέγιστος» και «θειότατος» συνοδεύουν στη Δημητριάδα τιμητική ανάθεση του «Κοινού» και του «Συνεδρίου των Μαγνήτων» στο Σεπτήμιο Σεβήρο[57], ο οποίος εικονίζεται στις μαγνητικές κοπές μαζί με τον πολιαδικό Δία Ακραίο του Κοινού[58]. Αργότερα, ο «θειότατος» Κάρος αναγορεύεται «κύριος» του Κοινού των Μαγνήτων, ένας ακόμη τιμητικός αυτοκρατορικός τίτλος σε τοπικό επίπεδο[59].

Γενικά, ο συσχετισμός των αυτοκρατόρων με το Δία αποδόθηκε σε επίδραση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, αφού ο Juppiter, πατέρας θεών και ανθρώπων, ταυτιζόταν απόλυτα με την εικόνα του ρωμαίου αυτοκράτορα *pater patriae*, τον νικητή και σωτήρα του κόσμου[60].

Στο νικητή λοιπόν και μέγιστο σωτήρα Σεπτήμιο Σεβήρο και στους Ολύμπιους θεούς, αφιερώνεται και ένας βωμός από το θέατρο της Δημητριάδας[61]. Ο ιδιώτης αναθέτης θυσίασε στους θεούς και απεκόμισε θετικούς οιωνούς υπέρ της νίκης και σωτηρίας του αυτοκράτορα, εκτελώντας τη μία από τους δύο τύπους θυσιών που σχετίζονταν με τους αυτοκράτορες·η δεύτερη ήταν η θυσία προς τους ιδίους[62]. Ο αναθέτης προφανώς αποτελεί μέλος της τοπικής ελίτ, της κοινωνικής δηλαδή ομάδας που πρωτοστάτησε πανελλαδικά στην ίδρυση και διάδοση της αυτοκρατορικής λατρείας[63]. Το πατρώνυμο του μαρτυρεί την ελληνική καταγωγή του, ενώ το εκρωμαϊσμένο όνομα τη φιλορωμαϊκή τοποθέτησή του[64]. Η κοινωνική του εικόνα συμπληρώνεται από την ιδιότητά του «Πανέλληνα» που παραπέμπει στο Πανελλήνιο που ιδρύθηκε στην Αθήνα, το 2ο αι. μ.Χ., επί φιλέλληνος Αδριανού. Στο πανεπαρχιακό λοιπόν αυτό συνέδριο φαίνεται ότι ο αναθέτης εκπροσωπεί την τοπική κοινωνία των Μαγνήτων[65]. Γενικότερα, η τέλεση θυσίας και η αφιέρωση του βωμού στον αυτοκράτορα και τους Ολύμπιους θεούς υποδεικνύουν ίδρυση τοπικής αυτοκρατορικής λατρείας από μέλη της

50. Helly 1980, 41-43.

51. *SEG* XXIII, 449 (1-50 μ.Χ.). Ιντζεσίλογλου 2002, 121, 2011, 40.

52. Αρβανιτόπουλος 1910β, 221 (Χόρτο/Αρχαία Σπάλαυθρα. 37-41 μ.Χ.;). Σωτηρίου 1929, 142, αρ. 8 (Φθιώτιδες Θήβαι. 37-41 μ.Χ.;)

53. *IG* IX 2, 605 (Λάρισα). Bouchon 2008β, 444, 450-458.

54. Rogers 1932, 115, αρ. 362, εικ. 184 (41-54 μ.Χ.). *IG* IX 2, 1115, 1 (Δημητριάδα): *[στρατη]γοῦντος Καίσαρος Τ[ιβερίου Κλαυδίου(?) /…*

55. Θεοχάρης 1960, 81, αρ. 3, εικ. 35. Habicht 1987, πιν. 27(3). *SEG* XXIII, 450 (79-81 μ.Χ.).

56. Βλ. αναλυτικά, Kantirea 2007, 37-38, 95-157.

57. *IG* IX 2, 1137 (Δημητριάδα. 193-211 μ.Χ.).

58. Rogers 1932, 118, αρ. 369, εικ. 189.

59. *IG* IX 2, 1138 (282 μ.Χ.). Habicht 1987, πίν. 27(2). Για τον τίτλο «κύριος», βλ. Eilers 2002.

60. Kantirea 2007, 15.

61. Γ. Χουρμουζιάδης, *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, Β, 257, πίν. 249β. *SEG* XXV, 680 (Δημητριάδα.Ὑστερος 2ος αι. μ.Χ.).

62. Για τελετουργίες που σχετίζονται με τους αυτοκράτορες, βλ. Price 1980, 28-43, 1984, 207-248. Kantirea 2007, 181-184, ειδικ. 182. Camia – Kantirea 2010, 381

63. Για τις τοπικές ελίτ και το ρόλο τους στην αυτοκρατορική λατρεία, βλ. Πρβλ. Kantirea 2007, 159-189. Πρβλ. και τις μελέτες στο Rizakis – Camia 2008.

64. Πρβλ. αναλυτικά τις μελέτες στο Rizakis 1996. Επίσης Rizakis – Zoumbaki – Lepenioti 2004.

65. Spawforth 1999, 339-352. Ferrary 2001, 17-35.

τοπικής αριστοκρατίας στα ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια. Σε αυτό συνηγορεί και η ταυτόχρονη επιγραφική μαρτυρία για «αρχιερέα των Σεβαστών» και «αγωνοθεσία» στη Δημητριάδα[66]. «Αγώνες» μαρτυρούνται στη Δημητριάδα και από την ύπαρξη μονομάχων[67]. Οι «αρχιερείς», ανώτατοι ιερείς σε επίπεδο Κοινού ή επαρχίας, αποτελούσαν εξέχοντα και πλούσια μέλη της τοπικής κοινωνίας που οργάνωναν τελετουργίες και «αγώνες» για τους αυτοκράτορες, ενώ ευρύτατες υπήρξαν και οι ευεργεσίες τους προς τις τοπικές κοινότητες[68]. Ο «αρχιερέας» μπορούσε να αναλαμβάνει ταυτόχρονα και ιεροσύνες άλλων λατρειών, γεγονός που πιστοποιεί τη δύναμη και τη μεγάλη οικονομική του επιφάνεια, αλλά και την ένταξη της αυτοκρατορικής λατρείας στα τοπικά λατρευτικά πάνθεα[69]. Δυστυχώς η αποσπασματική επιγραφή από τη Δημητριάδα δεν επιτρέπει την ανασύσταση περισσότερων πληροφοριών για τον τοπικό «αρχιερέα», έρχεται όμως να συνδράμει στην αρχική υπόθεση ότι η πρωτεύουσα του Μαγνητικού Κοινού αποτελεί την εποχή εκείνη κέντρο αυτοκρατορικής λατρείας[70]. Αντίθετα, οι προηγούμενες ενεπίγραφες βάσεις ανδριάντων των αυτοκρατορικών «θεών» στη Δημητριάδα δεν αποτελούν από μόνες τους τεκμήρια λατρείας. Έτσι, το θέμα της ιερής τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής και της τελετουργίας της ενδεχόμενης λατρείας των Σεβαστών στη Δημητριάδα παραμένει ανοικτό, όσον αφορά στα πρώϊμα αυτοκρατορικά χρόνια[71].

Αντίστοιχη παρουσία «αρχιερέων» και «αγώνων» στη Λάρισα, τον Εχίνο και την Υπάτα οδήγησε στην υπόθεση ότι τα κέντρα αυτοκρατορικής λατρείας του διευρυμένου Θεσσαλικού Κοινού υπήρξαν περισσότερα του ενός[72]. Οι «αρχιερείς» αυτοί υπήρξαν ταυτόχρονα «αγωνοθέτες» των Δελφικών Πυθίων ή τιμήθηκαν από τους Αμφικτύονες για τις ευεργεσίες τους[73] – ένας διατέλεσε και στρατηγός του Κοινού[74] –, γεγονός που καταδεικνύει το υψηλόβαθμο του αξιώματος τους, αλλά και την ενεργή ανάμειξη των Θεσσαλών στις υποθέσεις της Αμφικτυονίας[75].

Επιστρέφοντας στη Δημητριάδα, είναι γνωστό ότι, προς το τέλος 2ου αι. π.Χ., μια εκτενής καταστροφή επέφερε την παρακμή της περιοχής του πρώην μακεδονικού ανακτόρου, την οποία ακολούθησε μερική αποκατάσταση του παλαιού αστικού πλέγματος και μεταφορά της κατοίκησης προς το βόρειο τομέα της πόλης και το αντίστοιχο λιμάνι[76]. Εκεί ερευνήθηκαν, μεταξύ άλλων, ρωμαϊκές οικίες με πλούσιο ψηφιδωτό διάκοσμο, ρωμαϊκή ταβέρνα και σύγχρονο λουτρικό συγκρότημα[77].

Η μετατόπιση του οικιστικού πλέγματος προφανώς επέφερε αντίστοιχη αναδιάρθρωση του λατρευτικού τοπίου[78]. Αν και δεν υπάρχουν τοπικές ενδείξεις νεωκορίας, ούτε ευρήματα τοπικού Σεβαστείου, ωστόσο ο εντοπισμός όλων των προηγούμενων ευρημάτων στην περιοχή του αρχαίου θεάτρου και βορειοανατολικά από αυτό έως και την περιοχή του λιμανιού, υποδεικνύει ότι προφανώς υπήρξε εκεί τόπος/τόποι αυτοκρατορικής λατρείας είτε ενσωματωμένοι σε ιερά άλλων θεοτήτων, είτε σε δημόσια οικοδομήματα (στοές), είτε και ως ελεύθερα μνημεία[79]. Στην περιοχή αυτή είχε προταθεί η ύπαρξη αγοράς, με αφορμή την εύρεση ενός ζεύγους ιππικών αγαλμάτων και πλήθους απελευθερωτικών επιγραφών υστεροελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων σε πρώτη και δεύτερη χρήση[80]. Σε αυτό συνηγορεί πρόσφατα και η εύρεση μιας ακόμη απελευθερωτικής επιγραφής[81]. Ειδικότερα, ο χώρος του ανακαινισμένου θεάτρου στην αγορά της ρωμαϊκής Δημη-

66. Habicht 1987, 275, εικ. 23(2), πίν. 52(9). *SEG* XXXVII, 463 (Δημητριάδα. Ύστεροι αυτοκρατορικοί χρόνοι).
67. Αδρύμη-Σισμάνη 2004, 126, 28.
68. Kantirea 2007, 172-190. Camia 2008, 23-41, 2011β, 133-188. Για τη Θεσσαλία, βλ. Camia 2011α, 2011β, 154-162.
69. Βλ. για παράδειγμα *IG* IX 2, 556, 5-9 (Υπάτα).
70. Πρβλ. επίσης Camia 2011α, 146.
71. Για τη σημασία των ενεπίγραφων βάσεων ανδριάντων, βλ. Hojte 2005.
72. *IG* IX, 2, 614b και 645 (Λάρισα). *SEG* XXXVI, 543-546 και *IG* IX 2, 92 (Εχίνος). *IG* IX 2, 44. 556. Syll³ 825C (Υπάτα).
73. Βλ. για παράδειγμα *IG* IX 2, 44, 5-8 (Υπάτα).
74. *SEG* IX, 402.
75. Camia 2011α, 147-148.
76. Martzolff 1996, 58. Πρβλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 34-35.
77. Batziou-Efstathiou 2002, 36-40.
78. Βλ. Kravaritou 2011, 123 και (υπό δημοσίευση).
79. Για την τοπογραφία της αυτοκρατορικής λατρείας, βλ. Price 1984, 133-169. Kantirea 2007, 89-158.
80. Marzollf 1996, 56.
81. Μπάτζιου-Ευσταθίου – Πίκουλας 2004-2009, 453.

τριάδας[82] θα μπορούσε να αποτελεί σημείο απόδοσης τιμών και ίσως τελετουργικής δράσης προς τους αυτοκράτορες, εκ μέρους του Κοινού των Μαγνήτων που συνεδρίαζε στο μνημείο[83].

Συμπερασματικά, στη Δημητριάδα, τη διακοπή λειτουργίας του βασιλικού ανακτόρου και των παρακείμενων μνημείων της βασιλικής ιδεολογίας ακολουθεί επαναδιανομή της βασιλικής χώρας στους Μάγνητες και επαναπροσδιορισμός του πολιτικού, οικιστικού και θρησκευτικού τοπίου. Η σύμφωνα με το Στράβωνα[84] «συρρίκνωση» της ελληνιστικής πόλης πρέπει προφανώς να αναφέρεται στη μεταβατική φάση μεταξύ μακεδονικής βασιλείας και ρωμαϊκής εξουσίας, ενώ αμέσως μετά φαίνεται ότι ακολουθεί σημαντική ανάκαμψη (φάσεις ΙΙΙ και IV κατά Marzolff)[85]. Παλιές και κυρίως πρόσφατες έρευνες αναδεικνύουν σιγά-σιγά τη ρωμαϊκή πόλη σκιαγραφώντας μια νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, η οποία διαμορφώνεται υπό την αιγίδα της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας και οργανώνεται διοικητικά από το Κοινό των Μαγνήτων και τα μέλη μιας εύρωστης κοινωνικής τάξης που κινείται προσεκτικά από τον 1ο έως και τον 3ο αι. μ.Χ. ανάμεσα στην τοπική παράδοση και τη νέα τάξη πραγμάτων. Μια πρώτη προσέγγιση του διαθέσιμου επιγραφικού υλικού υποδηλώνει την ύπαρξη αυτοκρατορικής λατρείας που επισφραγίζει το *modus vivendi* των αυτοκρατορικών χρόνων. Έτσι, η παρουσία μελών της κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης στη Δημητριάδα[86], η οποία παλαιότερα είχε προβληματίσει την έρευνα, υποδεικνύει την ανάγκη για επανεξέταση της ιστορίας του μεγαλύτερου φυσικού λιμανιού της περιοχής στα αυτοκρατορικά χρόνια. Τέλος, επειδή «ο ρωμαϊκός ιμπεριαλισμός δεν υπήρξε μόνο πολιτικό φαινόμενο, αλλά επίσης και οικονομικό που στηρίχθηκε σε εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών»[87], ο σιτοβολώνας των Θεσσαλών και το λιμάνι των Μαγνήτων αποτέλεσαν προφανώς δύο παράλληλους, αλλά και διαφορετικούς τομείς πρωτογενούς εκμετάλλευσης. Η διαφορετικότητά αυτή, αλλά και η ταυτόχρονα μεγάλη σπουδαιότητά τους για τη ρωμαϊκή οικονομία, απεικονίζεται – κατά τη γνώμη μας – συμβολικά και στη διαλογική σχέση σε θρησκευτικο-πολιτικό επίπεδο που αναπτύχθηκε, μέσω των μοτίβων της ευεργεσίας και της αυτοκρατορικής λατρείας, μεταξύ των δύο Κοινών και των ρωμαίων αυτοκρατόρων.

82. Πρβλ. για την αρχιτεκτονική της αυτοκρατορικής λατρείας, βλ. Evangelidis 2008.
83. Ιντζεσίλογλου 2002, 121, 2011, 40.
84. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 9, 5, 19.
85. Marzolff 1994, 66-68.
86. *IG* IX 2, 1124, 4-6: *Σεβασ[τοῦ(?)] {Σεβασ[τῶν](?)}/ οἰκογ[ό]/μο[ς].* (Δημητριάδα. Ρωμαϊκοί χρόνοι).
87. Mattingly 2011.

SUMMARY

KOINON AND *ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΘΕΟΣ* IN EASTERN THESSALY

Sofia Kravaritou

From the beginning of the second century BC onwards, the gradual decline of the Macedonian power in Thessaly and the establishment of the Romans in the region, were followed by the creation of new local authorities. The Magnesian and the Thessalian *Koinon*, as well as a new social class of wealthy individuals, provided the new sociopolitical frame which brought to light ephemeral honours paid to Roman benefactors including cults devoted to Roman Emperors, as new benevolent Gods and freedom guarantors. A preliminary overview of the available epigraphic evidence illustrates that local imperial cult was apparently administered by means of the *Koina* and continued down to the third century AD, in the name of the Juleo-claudian, Flavian and Severan emperors. In Demetrias, the accumulation of the evidence's finds-spots on the renovated northern sector of the city indicates that *locus/i* of the imperial cult were situated within the newly formed urban, socio-political and sacred landscape, which balanced between local expectations and Roman imperialism.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β. (επιμ.), 2004. *Αγώνες και αθλήματα στη Θεσσαλία. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης Μουσείου Βόλου*, Αθήνα.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910α. Θεσσαλικαί Επιγραφαί, *AE*, 331-382.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910β. Ανασκαφαί Θεσσαλίας, *ΠΑΕ*, 168-254.

Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1929. Ανδριάντες Γαΐου Καιλίου Ρούφου και Γαΐου Ιουλίου Καίσαρος εν Δημητριάδι, *Πολέμων* Α΄, 201-206.

Batziou-Efstathiou A., 2002. *Demetrias*, Athens.

Batziou-Efstathiou A. – Pikoulas Y., 2006. A *Senatus Consultum* from Demetrias, στο G.A. Pikoulas (επιμ.), *Inscriptions and History of Thessaly. New Evidence. Proceedings of the International Symposium in honour of Professor Christian Habicht*, Volos, 79-89.

Benjamin A.S. – Raubitschek A.E., 1959. Arae Augusti, *Hesperia* 28, 65-85.

Bouchon R., 2008α. L'empereur Auguste, Tibère et les Thessaliens : Intégration de la Thessalie dans le imperium Romanum, στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 184-193.

Bouchon R., 2008β. L'ère auguste: ébauche d'une histoire politique de la Thessalie sous Auguste, *BCH* 132, 427-471.

Brent A., 1999. *The Imperial Cult and the Development of Church Order*, Leiden.

Burrell B., 2004. *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors,* Leiden.

Burrer Fr., 1994. Vorarbeiten zu einem corpus der Kaizerzeitlichen Münzprägung des Koinon der Thessaler, στο *Θεσσαλία*, 307-314.

Camia Fr., 2008. Imperial Priests in Second Century Greece: a Socio-political Analysis, στο A.D. Rizakis & F. Camia (επιμ.), *Pathways to Power. Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*, *Tripodes* 6, Atene, 23-41.

Camia Fr., 2011α. Lykos, son of Hermolaos, *hiereus heptaeterikos* of the *Sebastoi*. Emperor Worship and Traditional Cults at Thessalian Hypata (*SEG* 54, 556), *ZPE* 179, 145-154.

Camia Fr., 2011β. Theoi Sebastoi. *Il Culto degli Imperatori Romani in Grecia (*Provincia Achaia*) nel secondo secolo D.C.*, *Μελετήματα* 65, Atene.

Camia Fr. – Kantirea M., 2010. The imperial cult in the Peloponnese, στο A.D. Rizakis & Cl.E. Lepenioti

(επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Athènes, 375-406.

Campanile M.D., 2004. Asiarchi e Archiereis d'Asia: titolatura, condizione giuridica e posizione sociale dei supremi dignitari del culto imperiale, στο G. Labarre (επιμ.), *Les cultes locaux dans les mondes grec et romain. Actes du Colloque de Lyon, 7-8 juin 2001*, Lyon, 69-79.

Deininger J., 1965. *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit*, Munich.

Dignas B., 2002. *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford.

Eilers C., 2002. *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford.

Evangelidis V., 2008. The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities, *Εγνατία* 12, 125-44.

Ferrary J.-L., 2001. Rome et la géographie de l'hellénisme: reflexions sur 'hellènes' et 'panhellènes' dans les inscriptions d'époque romain, στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, 21-22 May 1999*, Helsinki, 19-35.

Friesen S.J., 1993. *Twice Neokoros: Ephesus, Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden.

Gáspár D., 1997. Christianity and the imperial cult, *ACD* 33, 99-103.

Graninger D., 2008. Whither Ethnos Religion? The case of Thessaly, στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, Λάρισα, 341-347.

Graninger D., 2011. *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly*, Leiden.

Habicht C., 1987. Neue Inschriften aus Demetrias, στο S.C. Bakhuizen κ.ά. (επιμ.), *Demetrias* V. *Die Deutsche Archäologische Forschungen in Thessalien*, Bonn, 269-285.

Habicht C., 2005. Marcus Agrippa Theos Soter, *Hyperboreus* 11, 242-246.

Harter-Uibopuu K., 2003. Kaiserkult und Kaiserverehrung in den Koina des griechischen Mutterlandes, στο H. Kancik & K. Hitzl (επιμ.), *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen*, Tubingen, 209-231.

Helly B., 1980. La Thessalie à l'époque romaine, στο J. Cazeau κ.ά. (επιμ.), *Mémoires du Centre Jean Palerne* II, Université de Saint-Étienne, Saint-Étienne, 37-50.

Helly B., 1983. Les Italiens en Thessalien au IIe et au Ier s. av. J.-C., στο *Les bourgeoisies municipales italiennes au IIe et 1er siècles av. J.-C. Centre Jean Bérard, Institut français de Naples, 7-10 décembre 1981*, Paris, 355-380.

Herz P., 1992. Asiarchen und Archiereiai: zum Provinzialkult der Provinz Asia, *Tyche* 7, 93-115.

Hojte J.M., 2005. *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*, Aarhus.

Θεοχάρης Δ., 1960. Έρευναι εν Δημητριάδι Ι, *Θεσσαλικά* Γ΄, 57-85.

Ιντζεσίλογλου Χ., 2002. Το αρχαίο Θέατρο Δημητριάδος, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 116-123.

Ιντζεσίλογλου Χ., 2011. Το αρχαίο Θέατρο Δημητριάδος, στο Β. Αδρύμη-Σισμάνη (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα στη Θεσσαλία*, Βόλος, 33-47.

Kantirea M., 2001. Remarques sur le culte de la *domus Augusta* en Achaie de la mort d'Auguste à Néron, στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context. Proceedings of a Colloquium organized by the Finnish Institute at Athens, 21-22 May 21 1999*, Helsinki, 51-60.

Kantirea M., 2007. *Les dieux et les dieux augustes. Le culte imperial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens. Études épigraphiques et archéologiques*, *Μελετήματα* 50, Athènes.

Κραβαρίτου Σ., 2011. Ημερολόγια της Αρχαίας Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 1, 113-128.

Kravaritou S., 2011. Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly), *Kernos* 24, 111-135.

Kravaritou S. (υπό έκδοση). Sacred Space and the Politics of Multiculturalism in Demetrias, στο M. Melfi & O. Bobou (επιμ.), *Rethinking the Gods: Post-Classical Approaches to Sacred Space. Proceedings of the International Conference held at Oxford, 21-23 September 2010*, Oxford.

Lane Fox R., 1986. *Pagans and Christians*, New York.

Mattingly D.J., 2011. *Imperialism, Power, and identity. Experiencing the Poman Empire. Miriam S. Balmuth Lectures in Ancient History and Archaeology*, Princeton.

Marzolff P., 1994. Développement urbanistique de Demetrias, στο *Θεσσαλία*, 57-70.

Marzolff P., 1996. Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας, στο Ε. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 91-109.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1996. Δημητριάδα, στο Ε. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 11-46.

Μπάτζιου-Ευσταθίου Α. – Πίκουλας Γ.Α, 2004-2009. Απελευθερωτική επιγραφή από τη Δημητριάδα, *Horos* 17-21, 449-454.

Μπρόζου Σ., 2010. *Γλυπτά από το λεγόμενο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων*, Θεσσαλονίκη (αδ. διπλωματική εργασία).

Nilsson M.P., 1961. *Geschichte der griechischen Religion*[2], Munich.

Nock A.D., 1935. Religious Developments from the close of the Republic to the Death of Nero, *The Cambridge Ancient History* 10, Cambridge, 481-503.

Price S.R.F., 1980. Between Man and God: sacrifice in the Roman imperial cult, *JRS* 70, 28-43.

Price S.R.F., 1984. *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge.

Raubitschek A.E., 1954. Epigraphical Notes on Julius Caesar, *JRS* 44, 65-75.

Ries J., 2003. Sacré, culte impérial, fêtes et christianisme aux trois premiers siècles de l'Empire Romain, στο A. Motte & Ch. Ternes (επιμ.), *Dieux, fêtes, sacré dans la Grèce et la Rome antiques,* Turnhout, 255-277.

Rizakis A.D. (επιμ.), 1996. *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics. Athens, 7-9 September 1993*, Athens.

Rizakis A.D. – Zoumbaki S. – Lepenioti Cl.E., 2004. *Roman Peloponnese II. Roman personal names in their social context*, Athens.

Rizakis A.D. – Camia F., 2008. *Pathways to Power. Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire. Proceedings of the International Workshop held at Athens, Scuola Archeologica Italiana di Atene 19 december 2005*, Athens.

Rizakis A.D. – Lepenioti Cl.E. (επιμ.), 2010. *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Athènes.

Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.

Rubin B.B., 2008. *(Re)presenting Empire: the Roman Imperial Cult in Asia Minor, 31 BC-AD 68*, Michigan (αδ. διδ. διατριβή).

Sharankov N., 2007. The Thracian κοινόν: New Epigraphic Evidence, στο Α. Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο. Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας. Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 18-23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα, 518-533.

Σισμανίδης Κ., 2004. *Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια*, *ΑΕΜΘ* 17, 2004, 145-154.

Spawforth A.J.S, 1999. The Panhellenion again, *Chiron* 29, 39-352.

Σωτηρίου Γ.Α., 1929. Επιγραφαί ρωμαϊκών χρόνων, *ΑΕ*, 142-160.

CULTES DE PYTHOION : DEUX NOTES

Jean-Claude Decourt, Athanasios Tziafalias

La présente communication n''a pas la prétention d'être une synthèse. A. Tziafalias et moi-même voudrions seulement avancer quelques remarques sur deux aspects spécifiques des cultes de la cité de Pythoion, dont notre connaissance a été profondément renouvelée par la thèse de G. Lucas sur la géographie historique de la région[1] et par les fouilles menées par A. Tziafalias lui-même au pied de l'acropole de la cité[2]. Pour résumer, outre la découverte archéologique capitale que représente la mise au jour des vestiges d'une zone cultuelle comportant trois temples, il faut rappeler que les *IG* ne comptaient que trois dédicaces et la thèse de G. Lucas, soutenue en 1992, à peine une vingtaine, alors que le corpus actuel en comporte au moins quatre-vingt-cinq, si on laisse de côté les fragments, parfois difficiles à identifier[3]. Nous aborderons dans le présent exposé deux points qui nous ont paru importants, le culte d'Apollon Dôréios, d'une part, et l'influence macédonienne à Pythoion et par extrapolation sur l'ensemble de la Perrhébiem de l'autre, à la lumière des inscriptions.

APOLLON DOREIOS

Le nom d'Apollon apparaît sur trente-deux inscriptions, ce qui en fait, de très loin, la divinité la mieux représentée à Pythoion, loin devant Artémis (seize) et Poséidon (treize). De ces inscriptions, seize sont des dédicaces à Apollon Dôréios, et le fait que la quasi totalité d'entre elles, sauf trois[4], aient été découvertes lors des fouilles permet de confirmer l'attribution du temple principal à cette divinité.

L'épiclèse Δωρεῖος a été reconnue pour la première fois par B. Helly en 1977 lorsqu'il a republié la dédicace d'Antigénès fils d'Eubiotos qu'Y. Béquignon avait vue en 1963 à Élasson. Ce savant avait lu à tort Λουκεῖος et avait attribué le document, là encore à tort, à Azôros[5]. Elle a été depuis totalement passée sous silence, malgré la thèse de M. Heinz qui la signale[6]. Cette ignorance tient au fait que cette épithète ne se rencontre qu'à Pythoion et que les inscriptions qui la mentionnent sont, sauf celle que nous venons d'évoquer, encore inédites. En outre l'existence de rapports entre Thessaliens et Doriens, comme le notait déjà B. Helly, paraît, à première vue, quelque peu inattendue – ce qui explique pour partie la mélecture de Béquignon, qui y reconnaissait une épithète connue ailleurs. Or les témoignages de ces liens existent et ils ne sont pas rares.

— Dans la tradition mythologique, que synthétise la *Bibliothèque* de Diodore, Triopas, venu en Thessalie aider Deucalion à chasser les Pélasges, commit le crime d'abattre le bois sacré de Déméter dans le Dotion Pédion. Triopas, pour échapper aux habitants de la région furieux du sacrilège, s'enfuit sur le territoire de Cnide, cité dorienne[7].

— Le même Diodore rappelle que les Doriens, qui occupaient alors l'Histiaiotide, firent appel à Héraclès

1. Lucas 1997.
2. Sur les fouilles au moderne village de Pythio, outre la chronique de *AΔ*, voir Tziafalias 2000, 90-91.
3. *IG* IX 2, 1285-1287 ; Lucas 1992, n° 20-46.
4. GHW 4421, Larissa E 46 ; 6018, Larissa Λ 3 ; 6093, Larissa E 154.
5. GHW 4421. Béquignon, 1964, 395-412 (*SEG* 23 [1968], 464) ; Helly 1976, 390-423.
6. Heinz 1998, n° 92.
7. Diodore, *Bibliothèque*, 5.61 ; sur cette légende et ce qu'on sait du Dotion Pédion, Helly 1987.

dans leur lutte contre les Lapithes. Le héros obtiendra, après avoir tué leur roi, un tiers du territoire conquis sur ce peuple[8].

— De même Asclépios, dont on sait qu'au 4e et 3e s. av. J.-C. le prêtre était l'éponyme de Pythoion[9], est-il un descendant, dans certaines versions de sa légende, du héros Dôros, né des amours d'Apollon et de la nymphe Phthia et éponyme des Doriens[10].

— Plusieurs documents épigraphiques vont dans le même sens[11]. Les Thessaliens, dans les inscriptions d'asylie entre Cos et plusieurs cités de la région, Gonnoi, Homolion, Thèbes et d'autres, revendiquent des liens anciens avec les Doriens de l'Égée et rappellent la φιλία et la συγεννεία qui existaient ἐξ ἀρχῆς entre ces cités. Ces mêmes rapports d'amitié apparaissent dans le décret de la Confédération pour des juges de Mylasa, *IG* IX 2 507, avec les restitutions de L. Robert[12].

Il y a donc bien eu, comme l'affirmait B. Helly, une présence dorienne à haute époque en Thessalie, présence centrée sur le bassin du Titarèse, entre Pénée et Aliákmon, ce qui correspond pour l'essentiel au pays perrhèbe historique. Par ailleurs, les liens entre Apollon et la Thessalie, avec la purification du dieu à Tempé dans les eaux du Pénée, avec sa présence comme bouvier d'Admète à Phères, sont bien connus, forts et anciens.

Un culte d'Apollon Dôréios est donc bien à sa place à Pythoion de Perrhébie, tout comme l'existence d'un collège de daphnéphores, que l'on y connaît par deux inscriptions[13]. Enfin, au témoignage d'un fragment de Callimaque, tous les huit ans, la récolte du laurier et sa remise à un παῖς ἀμφιθαλής, un garçon dont les deux parents étaient vivants, étaient confiée à un ou des Doriens pour être transportée en cortège à Delphes[14].

Le groupe des dédicaces à Apollon Dôréios est donc propre à Pythoion et ce groupe possède un autre trait spécifique. Ces dédicaces sont le fait d'individus isolés – nous ne possédons pas de dédicaces collectives – hommes (huit identifiés) ou femmes (trois assurées). Dans sept ou peut-être huit cas, soit la moitié, ces dédicaces sont faites en faveur non du dédicant qui fait graver l'inscription, mais du ou de ses enfants, proportion tout à fait remarquable. À Pythoion on peut ajouter, sur le même schéma, la dédicace à Apollon Paralimnios, Apollon des marais[15], et surtout quatre dédicaces sans épiclèse conservée[16] ; pour ces dernières, on avancera l'hypothèse qu'il s'agit aussi de dédicaces à Apollon Dôréios.

Dans un seul cas, la dédicace est faite pour une fille[17], dans deux cas, pour un garçon seul[18], peut-être enfants uniques ou premiers nés, une fois pour des garçons ; mais la majorité l'est « pour les enfants » παῖδες ou τέκνα, sans précision de sexe – et une seule fois[19] le nom de l'enfant a été gravé. La construction se fait avec ὑπέρ suivi indifféremment de l'accusatif (quatre cas identifiés) ou du génitif (sept cas certains). Dans leur récente étude sur une autre divinité très présente en Thessalie comme en Macédoine, Ennodia, J.L. Garcia Ramon et B. Helly rappellent que plusieurs divinités, en dehors d'Ennodia, revêtent en Thessalie un caractère courotrophe assuré[20] : Apollon Dôréios à Pythoion est assurément du nombre.

On ajoutera pour terminer sur ce point que « le jumelage », à Pythoion, des temples d'Apollon Dôréios et de Poséidon Patrôios n'est pas sans signification. Ces deux divinités ont, dans la cité, une caractéristique commune. L'épithète de Patrôios pour Poséidon est, en épigraphie, un hapax, alors même qu'on en possède désormais à Pythoion six exemples – comme l'est celle d'Apollon Dôréios, propre à cette cité (**figs. 3, 4**). On

8. Diodore, *Bibliothèque*, 4.37.3.

9. Décrets inédits : GHW 6042, AEMΛ 1996/8, α & β ; 6054, AEMΛ 96/119.

10. Hérodote, *Histoire* 1.56 ; Diodore, *Bibliothèque* 4.60 ; Apollodore, 1.58-59 ; voir l'inscription de Xanthos : Curty 1995, n° 75, l. 19-20.

11. Bosnakis – Hallof 2003 ; Helly 2004.

12. Robert 1926, 479-482.

13. GHW 6034, Larissa AEMΛ 1996/1 et 6058 AEMΛ 1996/191.

14. Callimaque, *Fragments*, n° 194, v. 34-36.

15. GHW 5889, Larissa, AEMΛ 2001/27.

16. GHW 5885, Larissa AEMΛ 2001/21 ; 5897, Larissa AEMΛ 2001/16 ; 6043, Larissa AEMΛ 1996/9 ; 6045, Larissa AEMΛ 1996/14.

17. GHW 4421, Larissa 2001/3 ; **fig. 1.**

18. GHW 5870, Larissa E 46 ; GHW 6062, Larissa 1996/175.

19. Mélanthios fils d'Amyntas, GHW 5870, Larissa AEMΛ 2001/3 ; **fig. 2**.

20. Garcia-Ramon – Helly 2007, 309-310.

ne connaît par ailleurs Patrôios que par une scholie tardive aux *Alexipharmaka* de Nicandre de Colophon[21]. À côté d'Apollon Dôréios, protecteur de la croissance des enfants et donc de la famille, figure Poséidon Patrôios, dieu ancestral, protecteur tout à la fois de la cellule familiale et de la cité : à Éleusis, Poséidon est appelé Πατήρ[22] ; chez Plutarque il est qualifié de πατρογένειος et il apparaît comme Πατραγένης sur une inscription d'Atrax[23]. Il est donc normal, si l'on peut dire, qu'Apollon et Poséidon soient associés.

2. DONATION D'UN TERRAIN ET LOI SACREE A PYTHOION (FIG. 5)

La pierre que nous présentons ici porte, comme le montre le *vacat* d'environ trois lignes qui les sépare, deux documents différents, mais étroitement liés[24]. Cette stèle de marbre blanc légèrement pyramidante à couronnement plat en corniche a légèrement souffert sur son côté gauche. Signalée à la Panayia Olympiotissa d'Élasson dès 1996, elle provient, d'après nos informations, de Pythoion, même s'il reste quelques doutes sur ce point.

A 1 ῾Ασανδρ[ο]ς Ἀγ[ά]-
θωνος Βεροιαῖ[ος]
τὴγ γὴν ἐν ἧι τὸ τ[έ]-
4 μενος ἀνέθηκε Ἀ-
σκληπιῶι τὰ ἐπὶ τᾳ *1-2l*
1l ἔτους ια, Δίου, ἐ[πὶ]
[ἐ]πιστάτου Κορίτα
8 [τ]οῦ Εὐρυλόχου. *vacat*
vacat de 3 lignes
B 1 [Ἐ]ὰν διὰ τοῦ τεμέν-
[ους] τοῦ Ἀσκληπιοῦ πο-
[ρ]ε̣ύηται ἄμ μ(ε)θύσων
4 [τ]ῶι θεῶι ἀποτείσει δ-
ράχμας αἰγιναίας
πέντε. *vacat*

Le second texte est un règlement religieux et concerne, comme le premier, le sanctuaire d'Asclépios. La pierre porte, l. B3, ΜΗΘΥΣΩΝ, que l'on peut être tenté de comprendre, au plus près de la gravure, μὴ θύσων. Une amende serait ainsi infligée à quiconque traverserait le téménos dont il est question l. 3-4, « sans faire de sacrifice ». Mais nous n'avons pas de parallèle pour cette disposition qui serait en outre purement théorique, puisque le passant a toujours la possibilité de contourner le sanctuaire. Il faut donc sans aucun doute corriger le texte en μεθύσων « sans être ivre », disposition classique pour laquelle nous avons d'autres exemples[25].

Le premier texte nous arrêtera plus longuement, car il est intéressant pour l'histoire de la région.

D'abord par la mention d'Asclépios, protecteur des Perrhèbes et qui figure comme éponyme dans les décrets des cités du 2e s., aux côtés du stratège de la Confédération[26] et même si, en Tripolis, on ne le connaît que par un nombre limité de mentions[27]. On ignore malheureusement tout de l'emplacement du sanctuaire auquel il est fait référence dans notre inscription.

Quoi qu'il en soit, la consécration du terrain par Asandros est faite alors que le téménos existait déjà : la

21. Nicandre de Colophon, *Scholia Vetera*, *Stud. Ital.* XII (1904), 321.
22. Pausanias, I, 38, 6.
23. Plutarque, *Quaest. Conviv.* 8.8.4, 730e ; Decourt 1995, n° 88.
24. GHW 3724 ; Heinz 1998, n° 224.
25. Béroia : Gauthier – Hatzopoulos 1993, 86-87.
26. Cf. *supra* note 9.
27. Azôros, GHW 4460, Élasson n° 51, Habicht = 1987, 315, n° 6C. Pythoion, décret (GHW 6042, Larissa ΑΕΜΛ 1996/8), et proxénie (6054 Larissa ΑΕΜΛ96/119).

donation accroît la superficie du domaine divin et donc les revenus du dieu. On possède d'autres donations de ce genre, par exemple à Calaurie, et l'inscription s'ajoute à un ensemble déjà riche[28].

L'expression de la date pose problème, les l. 5 et 6 étant en mauvais état. La mention de l'année, ἔτους, est nette, mais son numéro d'ordre, TA, est impossible (il équivaudrait à 300) et il faut le corriger en IA, soit 11. La lecture du mois, ΛΙΟΥ, ne correspond à rien et il faut corriger, là encore, en ΔΙΟΥ, Δίου, premier mois du calendrier macédonien ; M. Heinz suggérait de rajouter le quantième έ pour 5, quantième qui aurait été oublié par le graveur, du fait de la présence de ἐπ[ὶ] qui suit, mais cette haplographie ne peut être qu'une hypothèse[29]. Peut-on être plus précis ? La gravure permet de placer l'inscription dans la seconde partie du 3e s. av. J.-C. et deux souverains ont connu des règnes d'une durée égale ou supérieure à onze ans : Démétrios II, dont le comput des années régnales prend en compte ses années de corégence avec Antigone Gonatas, même s'il règne seul de 239 à 229 ; Philippe V, son fils, qui règne de 221 à 179. On ne peut en dire plus et on ne peut en particulier s'appuyer sur le nom de l'épistate, ce magistrat dont M. Hatzopoulos a bien montré que, citoyen de la ville où il réside, il y est le représentant du pouvoir royal[30] : Koritas fils d'Eurylochos, de Pythoion, n'est en effet pas autrement connu. Cet anthroponyme n'est attesté qu'à Cos, sous la forme Korittas, et il s'agit une fois certainement d'une femme, le sexe du second personnage ne pouvant être déterminé avec certitude[31]. On connaît également, à Dyrrachium, une Κορετα, nom qu'O. Masson identifie comme illyrien[32]. Le nom pourrait venir de κόρος, par un *Κορῖτης postulé par Chantraine[33]. Quant au nom du père, Eurylochos, il est au contraire fréquent tant en Thessalie qu'en Macédoine, mais, à Pythoion, nous n'avons que cette seule occurrence. Le nom de l'épistate, qui sert ici, comme ailleurs en Macédoine, d'éponyme, ne nous est donc d'aucun secours. Reste celui du donateur, Asandros, fils d'Agathôn, citoyen de Béroia, l'une des cités macédoniennes les plus proches de la Tripolis au Nord. A. Tataki[34] assimilait cet Asandros fils d'Agathôn au Compagnon d'Alexandre, puis Satrape de Carie de même nom, qui s'opposa à Antigone le Borgne, fut fait prisonnier et sans doute tué sur ordre de ce dernier en 312 av. J.-C. On relèvera d'abord que ce nom et ce patronyme sont courants, en Macédoine comme ailleurs : à Béroia, on compte trois Asandros et une dizaine d'Agathôn ; un homonyme serait parfaitement possible. Mais il y a plus. On ne peut en effet pas non plus se fonder sur les autres sources, qui ne disent rien sur l'origine du satrape de Carie. Les sources littéraires (Arrien et Diodore[35]) sont muettes sur son origine et sa filiation. Si le décret honorifique d'Athènes *IG* II2, 450 donne son patronyme, il le qualifie simplement de « Macédonien » et non de « Béroien » ; dans les inscriptions de Carie, son nom apparaît toujours sans patronyme et sans ethnique, avec son seul titre de Satrape. En faire un citoyen de Béroia, comme Tataki, est une hypothèse que nous ne pouvons donc confirmer. Les dates, enfin, ne correspondent pas, puisque le satrape Asandros disparaît en 312 et que notre inscription est plus récente. Pour terminer sur ce point, disons quelques mots de la séquence τὰ ἐπὶ τᾳ[---|--]. Il manque l. 4 au maximum 4 lettres et l. 5, au début une seule. La restitution devrait être un nom au neutre pluriel, mais celui-ci, quel qu'il soit, fait problème, car il paraît impossible de le construire. Le donateur du terrain, un notable macédonien qui avait des intérêts à Pythoion, n'est donc guère plus, pour nous, qu'un nom.

Cette inscription n'est cependant pas la seule qui, à Pythoion, témoigne de l'influence de la Macédoine sur la Tripolis de Perrhébie. Après avoir rappelé le rôle d'éponyme du prêtre d'Asclépios commun aux deux régions et que nous avons déjà signalé, nous nous contenterons de quelques exemples.

– Une dédicace à une divinité inconnue est faite par un groupe de dix-huit personnes, dont seuls les noms, sans les patronymes, étaient gravés[36]. Bon nombre de ces noms ont une forte coloration macédonienne (Παυσανίας), certains (Εὐηθίδης) sont à la fois rares et bien attestés à Pythoion, quelques-uns enfin résistent pour l'instant à l'interprétation, comme le curieux Καξούκαξος. Ces dédicants, dans une liste sans hiérarchie, sont regroupés sous l'appellation « les parents macédoniens » Μακεδόνες ἀγχίστοι. Les ἀγχίστοι sont, chez

28. Sokolowski 1969, nº 59 et 134.
29. Cf. *supra* note 24.
30. Hatzopoulos 1996, 371-430.
31. Pugliese Carratelli 1963-1964, 190, nº XXVI BII 42, et 197, nº XXVI BVI 20.
32. Masson 1980, 231, 1989, 361.
33. Chantraine 1999, *s. v.* κόρος.
34. Tataki 1998, 76-77, nº 16.
35. Diodore, 18.3.1 ; Arrien, 37.41.
36. GHW 6011, Larissa, ΑΕΜΛ 2001/38.

les Tragiques, les « très proches parents »[37], alors qu'en prose on rencontre plutôt ἀγχιστεῖς, comme à Pharsale[38]. Contrairement à la dédicace de Pharsale, dont les membres de l'ἀγχιστεία sont anonymes et dont le nombre est inconnu, ceux de Pythoion ne sont pas placés sous la responsabilité d'un chef de file, d'un président de collège. On peut se demander si ces ἀγχίστοι ne sont pas à rapprocher des γενή ou de la συγγενεία de la convention des Basaidai[39]. Parce que la liste de Pythoion est complète, on choisira plutôt la première hypothèse, le γενός. Dans l'inscription de Métropolis, en effet, les signataires de la convention, membres de la συγγενεία, agissent comme représentants des quatre γενή et ils sont déjà au nombre de quinze : cette συγγενεία devait compter un nombre de membres de plein droit nettement supérieur aux dix-huit de la dédicace de Pythoion. Ce que nous ignorons, c'est la raison de cette dédicace – et la divinité en cause.

– On connaît l'importance, en Macédoine, du culte d'Héraclès, véritable « dieu dynastique »[40]. À Pythoion, on possède trois dédicaces à ce héros[41]. Sur la première, très fragmentaire, seul se lit le nom du héros. Les deux autres sont des dédicaces collectives. La deuxième (au moins seize personnes) est conservée seulement à droite, si bien que nous avons les patronymes et pas les noms personnels. La coloration macédonienne est forte, comme en témoigne le nom Βούπλαγος qui n'est connu, en dehors de Pythoion, que pour des Macédoniens. Cette dédicace est faite sous l'autorité du prêtre d'Héraclès. La troisième, sans nom du prêtre, compte douze personnes, dont certaines paraissent avoir des patronymes communs, indice de liens familiaux étroits. On pourrait songer à rapprocher ces documents de la mention d'un gymnasiarque dans deux affranchissements de Pythoion[42], mention qui implique évidemment l'existence d'un gymnase dans la cité : la consécration pourrait être le fait d'un groupe d'éphèbes. Surtout, le culte d'Héraklès est, en Macédoine, un culte dynastique et on connaît l'importance, dans cette région comme en Thessalie à certaines périodes, du rôle des « veneurs » royaux, les κυνηγοί, et du culte d'Héraklès Κυναγίδας, étudié récemment par B. Intzesiloglou[43]. Si l'épiclèse, non plus que le terme κυνηγοί n'apparaissent dans ces deux dédicaces (on en connaît pour cette région un seul exemple, encore inédit, en Tripolis), on ne peut s'empêcher de faire le rapprochement avec d'autres listes analogues et de supposer que nous avons ici deux dédicaces du même groupe pour la même divinité.

– On rappellera aussi que, dans le corpus de Pythoion, figurent deux dédicaces à Ennodia, dont l'une avec l'épiclèse de Patrôia, déesse dont on connaît l'importance du culte à la fois en Thessalie et en Macédoine[44].

– Enfin figure au corpus de Pythoion une dédicace à Zeus Olympien[45]. On sait la rareté de cette épiclèse en Thessalie et en revanche son importance dans la région. Trois dédicaces ont été retrouvées sur la cime de l'Olympe Ayios Antonios, et, plus au Nord, à Dion, deux inscriptions fragmentaires, du ἱερὸν τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου. Un culte sur l'Olympe est attesté également par de rares sources littéraires, chez Plutarque, Solin et le Mythographe du Vatican[46].

Ainsi les dédicaces de Pythoion fournissent des informations précieuses sur le panthéon de la cité. Ce panthéon est pour l'instant incomplet, mais il présente au moins deux caractéristiques propres. D'une part de très fort liens avec la Macédoine, à laquelle la Perrhébie a du reste appartenu durant une partie de son histoire. D'autre part la présence d'une divinité originale, Apollon Dorien. D'autres spécificités pourraient être mise en lumière, mais c'est une autre histoire.

37. Eschyle, *Scholies* à *Agamemnon*, v. 256 ; Sophocle, *Électre* 1105.

38. Decourt 1995, nº 62.

39. Helly 1970.

40. Kalleris 1954, 227-228, nº 106 ; Rizakis – Touratsoglou 1985, nº 6, Voir aussi Edson 1934, 213-246 ; Hatzopoulos 1994, 87-111.

41. GHW 4415, perdue, Arvanitopoulos 1924, 150, nº 393 ; GHW 4416, Élasson 51, Arvanitopoulos 1924, 149, nº 392 ; GHW 6283, Pythio, dépôt archéologique, sans numéro.

42. GHW 5247, Arvanitopoulos 1924, 155-166, n° 400 à 403 ; la pierre est perdue.

43. Intzesiloglou 2006, 66-77.

44. GHW 4202, *IG* IX 2, 1286, la pierre est perdue ; GHW 6060, Larissa 2002/67.

45. GHW 5868, Larissa ΑΕΜΛ 2001/1.

46. Kyriazopoulos – Livadas 1967, 6-14 ; Balakakis 1966, 347 ; Plutarque, *Fragments*, n° 19 ; Solin, *Polyhistor* 9 ; *Le premier mythographe du Vatican* II, 90.6-7.

SUMMARY

CULTS IN PYTHOION : TWO NOTES

Jean-Claude Decourt, Athanasios Tziafalias

This paper focuses on two aspects of the cults in the city of Pythoion in Perrhaebia. In the first part, we present a group of dedications, where Apollo Kourotrophos is called Doreios, an epiclesis found only in Pythoion, and we remind the links which exist between Thessaly and the « Dorian world » through mythology and epigraphy. In the second part, we examine a donation of land to Asclepius, which allows to highlight, together with some other inscriptions, the close links between Perrhaebia and Macedonia.

BIBLIOGRAPHIE

Arvanitopoulos A.S., 1924. Θεσσαλικαὶ ἐπιγραφαί, *AE*, 163-193.
Béquignon Y., 1964. Inscriptions de Thessalie. 1. Inscriptions d'Élassona. 2. Inscriptions du Musée de Larissa. 3. Inscriptions de Phères, *BCH* 88, 395-412.
Bosnakis D. – Hallof K., 2003. Alte und neue Inschriften aus Kos I, *Chiron* 3, 203-262.
Chantraine P., 1999. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque : histoire des mots,* Paris.
Curty O., 1995. *Les Parentés légendaires entre cités grecques : catalogue raisonné des inscriptions contenant le terme "suggeneia" et analyse critique*, Genève.
Decourt J.-C., 1995. *Inscriptions de Thessalie* I. *Les cités de la vallée de l'Énipeus*, Athènes.
Edson C.F., 1934. The Antigonids, Heracles, and Beroea, *HSCP* 45, 213-246.
Garcia-Ramon J.L. – Helly B., 2007. ΕΝΝΟΔΙΑ ΚΟΡΟΥΤΑΡΡΑ (« celle qui dote de nourriture de croissance ») et autres divinités kourotrophes en Thessalie, *RPhil* 81, 291-312.
Gautier P. – Hatzopoulos M., 1993. *La loi gymnasiarchique de Béroia*, Athènes.
Habicht C., 1987. *Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien. Demetrias* V, Bonn.
Hatzopoulos M., 1994. *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Paris.
Hatzopoulos M., 1996. *Macedonian Institutions under the Kings.* I, *A Historical and Epigraphic Study*, Paris.
Heinz M., 1998. *Thessalische Votivstelen*, Bochum.
Helly B., 1970. La convention des Basaidai, *BCH* 94, 161-189.
Helly B., 1976. Apollon Doreios. Recherches sur les Doriens en Thessalie, *Recherches sur la Thessalie* II, Lyon (thèse inédite).
Helly B., 1987. Le "Dotion Pédion", Lakéreia et les origines de Larisa, *JSav* 127-158.
Helly B., 2004. Décrets de cités thessaliennes à Cos, *Chiron* 34, 87-107.
Kern O., *IG* IX 2, Berlin.
Intzesiloglou B., 2006. The inscriptions of the Kynegoi of Herakles from the ancient theater of Demetrias, dans Y. Pikoulas (éd.), *Inscriptions and History of Thessaly: New Evidence. Proceedings of the International Symposium in Honor of Professor Christian Habicht*, Volos, 66-77.
Kalleris J., 1954. *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique* I, Athènes.
Kyriazopoulos B. – Livadas G., 1967. Αρχαιολογικά ευρήματα επί της κορυφής του Ολύμπου Άγιος Αντώνιος, *ΑΔ* 22, 6-14.
Lucas G., 1992. *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse,* Lyon (thèse inédite).
Lucas G., 1997. *Les cités antiques de la haute vallée du Titarès*e. *Étude de topographie et de géographie historique antique,* Lyon.
Masson O., 1980. Variétés thessaliennes, *RPhil* 54, 226-232.
Masson O., 1989. *Onomastica Graeca Selecta*, Nanterre, 356-362.
Pugliese Carratelli G., 1963-1964. Il damos coo di Isthmos, *ASAtene* 25-26, 147-202.

Rizakis A. – Touratsoglou G., 1985. *Επιγραφές άνω Μακεδονίας* (*Ελιμεια, Εορδαια, Νοτια Λυγκηστις, Ορεστις*) I, Athènes.
Robert L., 1926. Notes d'épigraphie hellénistique, *BCH* 50, 469-522.
Sokolowski F., 1969. *Lois sacrées des cités grecques*, Paris.
Tataki A., 1998. *Macedonians Abroad: a Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia*, Athens.
Tziafalias A., 2000. Το έργο της ΙΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, dans *Έργο Εφορειών*, 85-96.

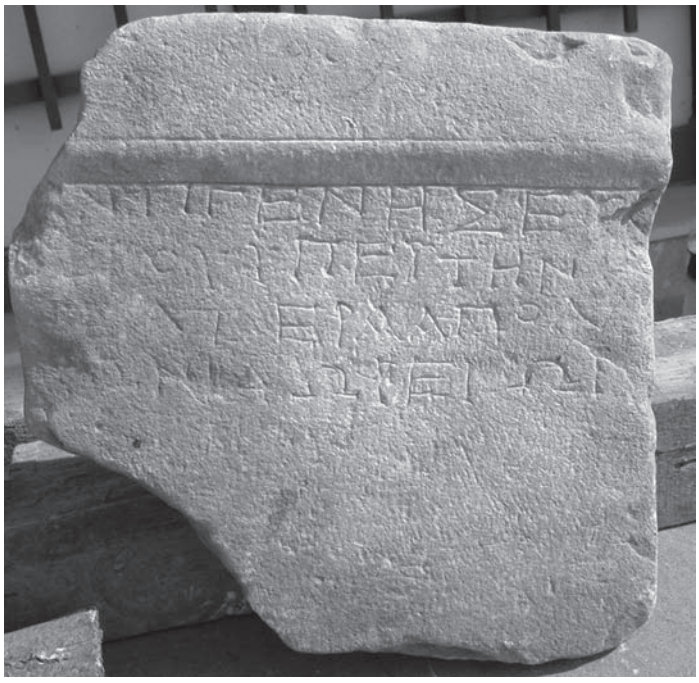

Fig. 1. Dédicace à Apollon Dôréios par Antigénès fils d'Eubiotos, pour sa fille (Photo : Chr. Wolters et HiSoMA, équipe thessalienne de Lyon).

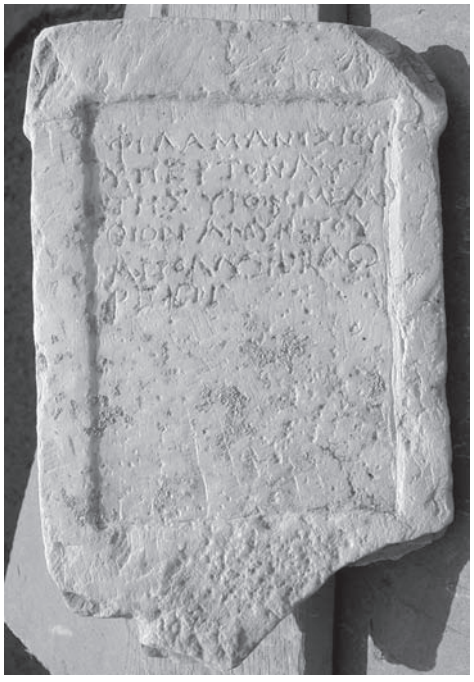

Fig. 2. Dédicace à Apollon Dôréios par Phila fille de Manichios, pour son fils Mélanthios (Photo : Chr. Wolters et HiSoMA, équipe thessalienne de Lyon).

Fig. 3. Dédicace à Poséidon Patrôios par Timarchidès fils de Timarchos (Photo : Chr. Wolters et HiSoMA, équipe thessalienne de Lyon).

Fig. 4. Dédicace à Poséidon Patrôios par Nikadas fils de Parméniskos (Photo : Chr. Wolters et HiSoMA, équipe thessalienne de Lyon).

Fig. 5. Consécration d'un terrain à Asclépios et règlement religieux (Photo : Chr. Wolters et HiSoMA, équipe thessalienne de Lyon).

LARISA, BALBUS MINOR ET LA *DOMUS AUGUSTA*. LE THEATRE DE LA CITE AU MIROIR DE LA POLITIQUE DIPLOMATIQUE*

Athanasios Tziafalias, Dimitris Karagounis, Richard Bouchon, Laurence Darmezin, Bruno Helly

Le théâtre de Larisa a été construit dans le courant du IIIe siècle av. J.-C., pour accueillir des spectacles dont on ignore encore à présent à peu près tout. Les concours en l'honneur de Zeus Éleuthérios, qui comprenaient des épreuves dramatiques, ne se sont tenus qu'à partir du moment où la Thessalie a été à nouveau dotée d'institutions communes, au début du IIe siècle av. J.-C.[1] : ces *Éleuthéria* étaient organisés par le nouveau κοινὸν Θεσσαλῶν. De même, les concours « des Sténa », qu'organisait la cité de Larisa, datent-ils aussi au plus tôt du IIe siècle, puisqu'on a supposé avec vraisemblance qu'ils commémoraient un épisode de la troisième Guerre de Macédoine, qui opposa Rome et ses alliés thessaliens aux troupes du roi Persée : la bataille que l'on appelle "de Kallinikos", en 171 av. J.-C.[2]. La Thessalie du siècle précédent, celui qui a vu la construction du théâtre, nous est encore très mal connue ainsi que la place qu'a pu y prendre le culte de Zeus Olympios, dont on sait depuis peu, grâce à une inscription découverte à Aigai d'Éolide, qu'il était alors panthessalien[3].

Une rapide analyse du matériel dégagé dans les fouilles révèle que ce grand théâtre est avant tout et essentiellement un édifice de la cité de Larisa. Tout porte à croire que le théâtre, pas plus que ses abords immédiats, n'était un lieu d'affichage des décisions et dédicaces du *koinon* des Thessaliens : au contraire, la dizaine de bases honorifiques qui ont été mises au jour sont toutes des dédicaces de la πόλις τῶν Λαρισαίων. Certes, aucune d'entre elles n'a été découverte en situation et il est bien possible que, pour la plupart, elles aient servi à alimenter les couches de remblais de l'édifice à époque tardive, au même titre qu'une centaine de fragments d'inscriptions ou de blocs d'architecture dont on a pu mesurer le caractère disparate et passionnant, et dont il est certain qu'ils proviennent en grande partie des nécropoles et sanctuaires de la ville antique.

Pourtant, le monument lui-même a servi de support pour des inscriptions officielles que nous souhaiterions présenter ici. Il ne s'agit pas des centaines de noms de Larisséens gravés sur les gradins, sans doute sur autorisation des autorités de la cité, formant un ensemble documentaire exceptionnel dont l'étude a été entamée avec minutie et qui appartient aux IIe et IIIe siècles de notre ère. L'époque sur laquelle nous voudrions jeter quelque lumière se place à la charnière entre le Ier s. avant et le 1er s. apr. J.-C., à un moment où il est certain que le théâtre sert toujours pour les deux concours dont a rappelé brièvement l'existence, mais aussi, et surtout peut-être, comme lieu d'assemblée de la communauté politique des Larisséens. Les deux documents que nous allons présenter ont été gravés pour le premier dans le *koilon* du théâtre, pour les seconds sur ce qui nous semble être la frise du *proskenion*.

Nous souhaiterions en effet poser les premiers éléments d'une réflexion sur l'usage politique d'un édifice de spectacle en nous appuyant sur ces deux exemples et en soulignant l'intérêt qu'il peut y avoir de mener une collaboration entre archéologues, architectes et épigraphistes. C'est un travail en cours qui est présenté ici.

---

* L'équipe de Lyon a le privilège de travailler à un programme de publication des inscriptions mises au jour au théâtre de Larisa, par autorisation du Ministère de la culture, sous la supervision de notre collègue Athanasios Tziafalias et de l'architecte Dimitris Karagounis : c'est l'occasion pour nous de remercier chaleureusement Athanasios Tziafalias de nous avoir sollicités pour cette collaboration franco-grecque.

1. Graninger 2011, notamment 159-182 ; Bouchon – Helly à paraître.

2. Robert 1964, 176-182 ; voir en dernier lieu Helly 2007, 245-248 et 2010, 832-836.

3. Voir Helly 2006, 339-368. Inscription d'Aigai : Malay – Ricl 2009, 48-53 et Bouchon – Helly 2013, 205-226.

UN MONUMENT HONORIFIQUE DANS LA *CAVEA*

Presque deux siècles avant que les gradins ne se couvrent des noms de Larisséens, le *koilon* a reçu l'inscription qui semble la plus ancienne à ce stade de notre étude. Il s'agit d'une inscription honorifique gravée en lettres de 5 cm de hauteur sur la tranche verticale de deux rangées de gradins de la 6e des 11 *kerkides*, c'est-à-dire celle qui se trouve au milieu du *koilon*. L'une d'entre elles porte l'inscription Ο ΔΗΜΟΣ Ο ΛΑΡΙΣΑΙΩΝ, la seconde donne la fin d'un nom à l'accusatif ainsi que la raison motivant l'honneur rendu par les Larisséens : il s'agit d'un bienfaiteur de la cité ΤΟΝ ΕΑΥΤΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ[4]. La fin du nom du personnage est en partie abîmée, mais il ne fait pas de doute qu'il s'agit d'un certain ΒΑΛΒΟΣ, ΒΑΛΒΟΝ à l'accusatif (**fig. 1**). Un nom ainsi isolé n'a pas de sens, c'est pourquoi nous rapprochons de ces deux séries de blocs une inscription qui a été gravée sur deux autres blocs de gradins contigus découverts lors du dégagement du *koilon* hors de leur emplacement d'origine et qui prenaient place à droite des gradins de la 4e rangée : - -Ν ΚΟΡΝΗΛΙΟΝ ΠΟΠΛΙΟΥ ΥΙΟΝ (**fig. 2**). L'écriture est bien la même que pour les deux autres, très caractéristique de la fin de l'époque hellénistique, avec des lettres occupant pour la plupart l'espace d'un carré et aux *apices* fortement marqués. Il faut ajouter à cet ensemble un fragment qui nous donne le *praenomen* du personnage ΛΕΥΚ- -. L'ensemble forme donc le texte suivant : Ὁ δῆμος ὁ Λαρεισαίων Λεύκ[ιο]ν Κορνήλιον Ποπλίου υἱὸν | Βᾶ[λ]βον τὸν ἑαυτοῦ εὐεργέτην. On peut donc reconstituer ainsi le nom du personnage honoré : L. Cornelius P. f. Balbus.

Le personnage n'est absolument pas un inconnu puisqu'on peut reconnaître en lui le neveu du L. Cornelius Balbus, premier Espagnol à avoir reçu la citoyenneté romaine par l'entremise de Pompée, vers 70 av. J.-C. : le bien fondé de la naturalisation de cet originaire de Gadès (actuelle Cadix) fit assez vite l'objet d'une contestation et Balbus fut alors défendu par Cicéron, lequel rendit public son discours *Pro Balbo*. Mais si Balbus doit sa promotion à Pompée, dont il réussit à conserver l'amitié à travers les guerres civiles, il est surtout devenu, entre la veille de la bataille de Pharsale et les Ides de Mars 44, le grand argentier de César – disons le gestionnaire de sa fortune –, son confident a-t-on même dit[5]. Cette position médiane lui permit de devenir le premier provincial à parvenir au consulat – il fut consul suffect en 40 av. J.-C.

Mais à vrai dire, c'est son neveu qui nous intéresse, celui que les historiens appellent Balbus Minor, « le Jeune », qui, né sans doute vers 75 av J.-C., a profité du conflit entre César et Pompée pour se distinguer et accéder à une carrière extraordinaire qu'il n'aurait sans doute pas connue en des temps moins troublés : il fut notamment le dernier sénateur qui ne fût pas membre de la famille impériale à accéder aux honneurs du triomphe en 19 av J.-C., grâce à des victoires militaires en Afrique[6]. Les deux personnages, l'oncle et son neveu, fils de son frère Publius Cornelius Balbus, passaient pour être immensément riches. Auguste fit même en sorte que Balbus le Jeune redistribue une partie de ses richesses accumulées en lui faisant financer la construction d'un troisième théâtre permanent en pierre à Rome lequel fut inauguré en 13 av. J.-C.[7].

Les Larisséens honorent donc Balbus le Jeune, Balbus *Minor*. Pour quelle raison ? On sait que le premier exploit de Balbus *minor* se déroula lors du siège de Dyrrachion en 48 av. J.-C., quand, jeune centurion, il fit irruption dans le camp de Pompée pour tenter de persuader quelques Pompéiens de changer de camp[8]. Après l'assassinat de César, les deux Balbus ont logiquement pris le parti d'Antoine contre les tyrannicides, mais

4. Si l'on suit une numérotation depuis l'orchestra vers le haut des gradins, le début de l'inscription se trouve sur l'actuelle 4e rangée de gradins de la *kerkis* n° 6 et la suite sur la 3e rangée. L'étude architecturale en cours laisse supposer que ces blocs ont pu être déplacés lors des aménagements de la deuxième moitié du IIe s. apr. J.-C. visant à protéger les spectateurs lors des *venationes* et qu'ils occupaient précédemment les 2e et 1re rangées.

5. Rodriguez Neila 1973 ; des Boscs – Plateaux 1994, 7-35.

6. Pline l'Ancien, *HN*, V, 5, 6 dresse la liste des nations africaines dont Balbus a triomphé. Il rapporte par ailleurs que le jeune Balbus a obtenu la *civitas Romana* en même temps que son oncle.

7. Suétone, *Auguste* 29.

8. Velleius Paterculus, II, 51, 3 : *Tum Balbus Cornelius excedente humanam fidem temeritate ingressus castra hostium saepiusque cum Lentulo conlocutus consule, dubitante quanti se venderet, illis incrementis fecit viam, quibus non in Hispania ex cive natus, sed Hispanus, in triumphum et pontificatum adsurgeret fieretque ex privato consularis.* « C'est alors que Cornélius Balbus, par une témérité qui dépasse l'imagination, pénétra dans le camp ennemi. Il eut d'assez fréquentes entrevues avec le consul Lentulus qui hésitait sur le prix de la trahison. Ce fut le commencement de cette heureuse fortune qui permit à cet homme, qui n'était pas seulement né en Espagne mais était même Espagnol, de s'élever jusqu'au triomphe et au pontificat et de devenir de simple particulier un personnage consulaire».

ils se sont rapidement tournés vers Octavien, au plus tard en 40 av. J.-C., année où Balbus l'Ancien exerce le consulat, sur décision des triumvirs[9]. La rupture entre Octavien/Octave et Antoine a eu pour conséquence le fait que la partie orientale de l'Empire est tombée sous la coupe de ce dernier jusqu'à la bataille d'Actium. Le contexte historique général laisse donc supposer que Balbus *Minor* a pu être le bienfaiteur des Larisséens soit entre la bataille de Pharsale et l'assassinat de César (48-44), soit après la bataille d'Actium, après 31 donc.

Il est tentant de mettre en relation les honneurs rendus à un personnage de l'entourage de César avec l'attitude très favorable à Pompée qui fut celle des Larisséens en 48 : Appien et Plutarque précisent bien qu'après Pharsale, les Thessaliens sont libres, pour avoir combattu aux côtés de César[10], mais César lui-même rappelle dans son *Bellum civile* que toute la Thessalie ne lui était pas favorable, puisqu'un certain Hégésarétos de Larissa excitait la population en faveur de Pompée[11]. Plutarque, Appien et César rapportent que Larissa a accueilli Pompée et certains de ses lieutenants avant le combat (le légat Scipion y séjourne en attendant l'arrivée de Pompée), mais aussi immédiatement après la défaite (Brutus), avant que le général vaincu ne descende le Pénée pour s'embarquer vers Amphipolis puis l'Égypte. En fait, Larissa se trouve insérée dans un réseau d'alliances et d'amitié avec certains membres de l'ordre sénatorial romain : le légat de Pompée en Thessalie n'est autre que Q. Caecilius Metellus Pius Scipio, qui appartient à la *gens* Metella avec laquelle les Thessaliens sont liés depuis le début du IIe siècle, comme le rappelle à dessein le Metellus venu demander du blé aux Thessaliens dans les années 130 av. J.-C.[12] ; Cicéron lui-même avait pour amis des *principes* de Larisa, dont cet Hégésarétos qu'il recommande dans ses lettres au gouverneur en place en Macédoine en 43[13] : la personnalité de son maître de philosophie à l'Académie, Philon de Larisa, y était pour beaucoup à n'en pas douter. Un siècle plus tard, le poète Lucain, dans le but de magnifier l'attitude de Pompée, affirme que l'ensemble de la population accueille le général vaincu comme dans une cérémonie de triomphe[14]. On supposerait alors que Balbus aurait intercédé en faveur des Larisséens, afin que ceux-ci ne soient pas punis par César pour avoir choisi le camp du vaincu, de même qu'Athènes avait été privée d'Oropos pour avoir pris place aux côtés de Pompée à Pharsale, ou que le roi galate Déiotaros avait été privé d'une partie de l'Arménie au profit d'Ariobarzane de Cappadoce[15].

On n'oubliera pas pour autant que Balbus le jeune n'est alors pas grand-chose d'autre que le neveu du confident de César : il semble dès lors un peu incertain et prématuré de lui prêter un quelconque poids politique en 48. Aussi une date postérieure à la bataille d'Actium est-elle plus vraisemblable[16].

---

9. Ferriès 2012, 378-380.

10. Appien, *Bellum Civile* II 81 et 88 ; Plutarque, *Vie de César* 48.

11. César, *Bellum Civile* III, 35, 2 : « Cassius arriva en Thessalie avec sa légion. Comme il y avait là deux factions, il y trouva des sentiments divers. Hégésarétos, personnage depuis longtemps en possession du pouvoir, favorisait le parti de Pompée: Pétraios, jeune homme de haute naissance, soutenait de tous ses moyens et de ceux de ses amis le parti de César ».

12. Helly 1981, 355-380.

13. Cicéron, *Ad Fam.* XIII 25 : Deniaux 1993, 350-352 (n° 46) et 505-506 (n° 54).

14. Lucain, *Bellum Civile* VII, 712-716 : *Vidit prima tua testos Larisa ruinae / Nobile nec victum fatis caput ; omnibus illa / Civibus effudit totas per moenia vires / Obvia ceu laeto : promittunt munera flentes, / Pandunt templa, domos, socios se cladibus optant.* « Larissa fut le premier témoin de ta chute et vit cette tête illustre que les destins n'avaient pas pu vaincre. Elle répandit le long de ses murailles toutes ses forces avec tous ses citoyens, comme si elle se portait à la rencontre d'un vainqueur : on promet des dons en pleurant, on ouvre les temples, les maisons, on souhaite de s'associer aux désastres. ».

15. Dion Cassius, XLI, 62 : le passage de l'historien développe certes le thème de la *clementia* de César au lendemain de Pharsale, mais certains indices montrent que César prend surtout la précaution de réintégrer au sein de son armée les anciens partisans de Pompée, dans le but de poursuivre le combat. Il est remarquable que dans la décennie qui suit la bataille, les stratèges fédéraux thessaliens sont originaires de façon quasi systématique de Gyrtôn et non de Larissa, alors que la «capitale» thessalienne a jusque là fourni près de la moitié des magistrats du *koinon* : il n'est pas invraisemblable d'y voir une conséquence, même indirecte, du traitement de la cité après la défaite de Pompée. Pour la présentation des stratèges de l'époque, voir Kramolisch 1978, 107-117 qui ne souligne pas de lien avec Pharsale. Le soir qui suit la bataille, César se rend à Larissa, avant de prendre la direction de la mer (César, *Bellum Civile* III 98).

16. L'époque des guerres civiles est celle d'un formidable renouvellement des élites de la société romaine et provinciale et de mouvements auprès de personnages ayant acquis de l'influence auprès des *imperatores* et qui se font l'intermédiaire de leur communauté d'origine ou autres avec le pouvoir romain. À titre d'exemple, le Mytilénien Potamôn, qui appartient à la même génération que Balbus Minor, lui aussi présent à Pharsale auprès de César, a pu plaider la cause de sa cité bien mieux que Théophane, ami et historiographe officiel de Pompée. Un ou plusieurs décrets des Thessaliens ont été gravés sur le monument érigé à Mytilène en l'honneur de Potamôn (Labarre 1996, 110 n. 13 et 111 n. 18), mais leur état fragmentaire ne permet pas d'en connaître le contexte précis. De son côté, l'Amphictionie se tourne vers les Cnidiens Théopompos et Callistos (voir *CID* IV 130 et

Quel monument honorait Balbus au cœur même du *koilon*, dans la *kerkis* centrale, celle qui était considérée comme la mieux placée ? Sans doute une statue, et les traces de recreusement sur la rangée de gradins inférieure pourraient bien avoir accueilli les scellements d'une oeuvre de bronze[17]. La statue de Balbus, qui semble avoir été scellée directement sur le gradin, qui lui servait de base, devait gêner en partie la vue des spectateurs des rangs situés à l'arrière. Elle fut enlevée avant le moment où, au IIe s. apr. J.-C., un spectateur a pu graver son nom très près des traces de scellement. Sous l'Empire, les monuments honorifiques trouvent tout naturellement leur place sur le bâtiment de scène et concernent de manière quasi exclusive les membres de la famille impériale.

DES STATUES FIXÉES SUR LE *PROSKENION*

Nous passerons plus rapidement sur la deuxième série de documents, dont nous ne ferons qu'une présentation sommaire et provisoire. Il s'agit d'une demi-douzaine de blocs d'un entablement comprenant une frise dorique et une corniche, qui, selon les premières analyses architecturales, devaient appartenir au dernier état connu du *proskenion*.

Alors qu'elle était déjà en place, cet ensemble de blocs a reçu une série de statues et d'inscriptions dédicatoires. Un bloc présente une dédicace à l'empereur Auguste par la cité de Larisa. Le texte en est rédigé en thessalien et non en *koinè*, ce qui en fait le texte le plus récent utilisant le dialecte : Ὁ δᾶμος ὁ Λασσαίουν. L'empereur y est désigné comme Θεόν et Θεοῖ παῖδα, ce qui n'est pas sans rappeler la série d'autels consacrés à Auguste Θεὸς Σῶτηρ dans plusieurs cités membres du *koinon* thessalien, dont Larisa[18]. Mais le *proskenion* ne portait pas que la statue de l'empereur divinisé, puisque deux séries de blocs contigus portent une dédicace les uns pour Tibère et les autres pour Germanicus (**figs. 3, 4**). Les inscriptions sont elles aussi rédigées en dialecte thessalien. Tibère y est désigné Σεβαστόν, c'est-à-dire qu'il est l'empereur régnant : l'ensemble a donc été édifié après le décès d'Auguste en 14, mais avant l'assassinat de Germanicus 5 ans plus tard, en 19 apr. Ces blocs supportaient tous des statues de bronze.

L'étude de fragments que l'on peut assigner au même monument a permis de reconstituer une quatrième base portant une statue de l'impératrice Livie, veuve d'Auguste et mère de Tibère, sous le nom de Ἰουλία Σεβαστή, c'est-à-dire Iulia Augusta : au décès de son époux, Livie est entrée dans la famille des *Iulii* dont elle pouvait alors porter le nom. La mère de l'empereur régnant et veuve de l'empereur défunt est assimilée à la déesse Héra (Ἰουλίαν Σεβαστὴν Εἴραν), ce qui était déjà attesté par les émissions monétaires de bronze frappées par les Thessaliens dans les années qui ont suivi la bataille d'Actium[19] – elle est désignée comme Livie Héra – et par une dédicace qui montre que le culte de Livie Hèra relevait de la cité de Larisa[20].

Cet ensemble de statues se présente donc comme un monument rendant compte de la réaction des Thessaliens à la politique dynastique mise en place par Auguste[21]. Les vingt dernières années du règne d'Auguste ont été très troublées pour l'empereur, qui n'a eu de cesse d'organiser sa succession. Les luttes de palais n'ont pas manqué entre partisans de Tibère ou descendants d'Agrippa, ou même d'Antoine. Auguste a dans un premier temps désigné comme possibles successeurs ses deux petits-fils Caius et Lucius, les deux "princes de la jeunesse". Un fragment d'inscription publié par Otto Kern dans les *IG* porte très probablement le souvenir d'un monument des Larisséens en l'honneur de ces deux héritiers putatifs[22]. Mais le décès successif de ces

131), présents tous deux aux côtés des nouvelles autorités romaines après Pharsale μ[ετὰ τοῦ αὐτοκρ]άτορος καὶ μετὰ τῶν ἐκείνου πρεσβευτῶν καὶ ἀν[τιστρατήγων] « avec l'*imperator*, ses légats et les propréteurs ».

17. Le théâtre de Dionysos à Athènes a fait l'objet d'aménagements visant à installer des statues sur les gradins, mais ce n'est qu'au IIe s. apr. J.-C., dans le but d'honorer l'empereur Hadrien, que des bases de marbre ont été encastrées dans les sièges, à raison d'une par *kerkis*, chaque tribu composant la cité ayant financé l'érection d'une statue.

18. Voir Bouchon 2008, 436-438.

19. Burrer 1993, 104. Le monnayage des Thessaliens à l'époque de transition entre guerres civiles et établissement de l'Empire a fait récemment l'objet d'une proposition de classement différent de celui proposé par Fr. Burrer : Bouchon, à paraître.

20. *IG* IX 2, 333 : la pierre qui porte cette inscription a été découverte à Damasi, mais il s'agit d'une dédicace du δῆμος Λαρεισαίων.

21. Hurlet 1997.

22. Le texte d'*IG* IX 2, 612 se présente ainsi : - -ΑΙΣΑΡΙΤΟΙ- -/ - - ΡΕΙΣΑΙΩ- -. Sur le modèle de la série des dédicaces de

deux jeunes hommes bouleverse le plan d'Auguste : en 4 apr. J.-C., il adopte le fils de Livie, Tibère, et fait en sorte que Tibère adopte Germanicus. Il ne fait pas de doute qu'il manque un personnage dans ce tableau dynastique : le propre fils de Tibère, Drusus, qui fut alors aussi associé à l'empire. On peut supposer que la statue d'Auguste était placée au-dessus de l'avancée du *proskénion* surplombant la baie centrale du bâtiment de scène, tandis que les 4 autres, par groupe de 2, étaient placées entre les baies latérales et la baie centrale. La position de cet ensemble statuaire, à quelques mètres au-dessus du sol, à la manière des *frontes scaenae* des théâtres de type romain, rend tout à fait illisibles les inscriptions dédicatoires, qui n'ont pas été gravées d'une écriture monumentale. Il est certain que les spectateurs de Larissa, au terme du long règne d'Auguste, ont alors l'habitude de l'image impériale. La mise en place, quelques années auparavant (10/1 apr. J.-C.) au niveau de la Thessalie, d'une nouvelle ère placée sous l'égide d'Auguste, l'ἔτος σεβαστῆον, au terme d'une période de soubresauts politiques et sociaux ayant traversé la société thessalienne[23], a donc été complétée à Larissa par une spectaculaire manifestation de loyauté envers le pouvoir monarchique.

Le pouvoir romain en tant que puissance dominante pouvait seul garantir une relative stabilité pour les communautés grecques. Les bouleversements institutionnels qu'a connus la République romaine et le passage vers une forme de pouvoir monarchique, assortie d'une période de compétition féroce entre les prétendants au titre, tout a concouru à jeter les cités grecques dans le désarroi. Dans l'espoir de ne pas être privées d'avantages qu'elles conservaient à titre précaire, les communautés grecques ont dû prendre parti dans le cadre des luttes qui opposaient les *imperatores* à partir du début du Ier s. av. J.-C. : Larisa, insérée dans un réseau favorable à Pompée, s'est retrouvée dans le mauvais camp. L'octroi à un membre du camp adverse d'une place d'honneur dans le théâtre de la cité est sans doute le résultat de négociations de longue haleine : le geste scelle en tout cas la normalisation des relations entre la cité et le pouvoir romain. Larisa semble alors porter une attention très grande aux questions de continuité dynastique à la fin du règne d'Auguste. Les statues de l'*oikos* τῶν Σεβαστῶν sont disposées de façon symbolique : il ne s'agit plus d'accorder une place d'honneur à un bienfaiteur parmi les spectateurs, mais bien de souligner la suprématie d'un pouvoir monarchique qui fait face aux spectateurs-sujets.

Mytilène (*IG* XII 5, 165, 168, 169), on peut reconstruire le texte suivant : [Γαΐῳ Καίσαρι καὶ Λουκίῳ Κ]αίσαρι τοῖ[ς Θεοῦ | Σεβαστοῦ παισὶν ὁ δῆμος ὁ Λα]ρεισαίων.

23. Sur le contexte général de ces dernières années de règne en Thessalie, voir Bouchon 2008, 427-471.

SUMMARY

LARISSA, BALBUS MINOR AND THE *DOMUS AUGUSTA*. THE THEATRE OF THE CITY AS A MIRROR OF DIPLOMATIC POLICY

Athanasios Tziafalias, Dimitris Karagounis, Richard Bouchon, Laurence Darmezin, Bruno Helly

The theater of Larissa, built in the first part of the 3rd c. BC, was used twice as a support for official inscriptions of the πόλις τῶν Λαρισαίων. After the battle of Actium and Caesar's victory, the Larissaians had to cause to forget their inclination towards Pompey by sollicitating friends of the new power: such diplomatic attempts would explain why they set up an honorific monument of the *homo novissimus* L. Cornelius Balbus Minor into the very *cavea* of their theater. Some years later, after Augustus' death, the people of Larissa put statues of five members of the *domus Augusta* up onto the *proskenion* building, in a way to exhibit their loyalty towards the monarchic institution and the whole dynastic complex set up by the first emperor.

BIBLIOGRAPHIE

Boscs des F. – Plateaux L., 1994. Cornelius Balbus de Gadès: la carrière méconnue d'un Espagnol à l'époque des guerres civiles (Ier siècle avant J.-C.), *Mélanges de la Casa de Velázquez* 30, *Antiquité-Moyen Âge*, 7-35.

Bouchon R., 2008. L'ère auguste : ébauche d'une histoire politique de la Thessalie sous Auguste, *BCH* 132, 427-471.

Bouchon R. (à paraître). Monnayage des Thessaliens sous Auguste : une évolution par à-coups ?, dans Ch. Doyen (éd.), *Actes du Colloque international « Étalons monétaires et mesures pondérales entre la Grèce et l'Italie, au tournant des époques hellénistique et impériale (IIe s. av. -Ier s. apr. J.-C.), Bruxelles, 5-6 septembre 2013*.

Bouchon R. – Helly B., 2013. Construire et reconstruire l'État fédéral thessalien : nouveaux documents, nouvelles perspectives, dans P. Funke & M. Haake (éds.), *Greek Federal States and their Sanctuaries, Identity and Integration. Proceedings of an International Conference of the Cluster of Excellence "Religion and Politics" held in Münster, 17.06–19.06.2010*, Stuttgart, 205-226.

Bouchon R. – Helly B. (à paraître). Les concours pour Zeus Éleuthérios en Thessalie, *Studi ellenistici*.

Burrer F., 1993. *Münzprägung und Geschichte des thessalischen Bundes in der römischen Kaiserzeit bis auf Hadrian : 31 v. Chr-138 n. Chr.*, Saarbrücken.

Deniaux E., 1993. *Clientèles et pouvoir à l'époque de Cicéron*, Rome.

Ferriès M.-Cl., 2007. *Les partisans d'Antoine (des orphelins de César aux complices de Cléopâtre*, Bordeaux.

Graninger D., 2011. *Cult and* Koinon *in Hellenistic Thessaly*, Leiden.

Helly B., 1981. Les Italiens en Thessalie aux IIème et Ier siècles, dans M. Cébeillac-Gervasoni (éd.), *Les Bourgeoisies municipales italiennes aux IIe et Ier s. av. J.-C.*, 355-380.

Helly B., 2007. La capitale de la Thessalie face aux dangers de la troisième guerre de Macédoine : l'année 171 à Larisa, *Topoi* 15, 245-248.

Helly B., 2006. La Thessalie au IIIe siècle, *ΑΕΘΣΕ* 2, 339-368

Helly B., 2010. Bulletin épigraphique, *REG* 123, no. 522, 832-836.

Hurlet F., 1997. *Les collègues du Prince sous Auguste et Tibère. De la légalité républicaine à la légitimité dynastique*, Rome.

Kramolisch H., 1978. *Die Strategen des thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik. Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien*, *Demetrias* II, Bonn.

Labarre G., 1996. *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et impériale*, Lyon.

Malay H. – Ricl M., 2009. Two New Hellenistic Decrees from Aigai in Aiolis, *EA* 42, 48-53.

Robert L., 1964. Bulletin épigraphique, *REG* 77, no. 227, 176-182.

Rodriguez Neila J.F., 1973. *Los Balbos de Cadiz. Dos Españoles en la Roma de Cesar y Augusto*, Séville.

Fig. 1. Théâtre de Larisa ; *kerkis* 6, rangée 3, gradins 2 et 3.

Fig. 2. Théâtre de Larisa ; *kerkis* 6, rangée 4 ?, gradins 3 et 4 ?

Fig. 3. Élément de l'entablement du *proskénion* du théâtre de Larisa portant la dédicace à Germanicus.

Fig. 4. Élément de l'entablement du *proskénion* du théâtre de Larisa portant la dédicace à Tibère.

ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ*

Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Μάνος Διονυσίου,
Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Πολυξένη Αραχωβίτη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλη των Φερών υπήρξε, ως γνωστό, κατά την ελληνιστική εποχή κέντρο σημαντικής βιοτεχνικής παραγωγής αρκετών κατηγοριών πήλινων αντικειμένων, μεταξύ των οποίων και προϊόντων κοροπλαστικής. Άφθονο υλικό έχει συγκεντρωθεί από τις σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται συστηματικά, πάνω από τριάντα χρόνια, στην περιοχή του Βελεστίνου, της διαδόχου πόλης των Φερών[1]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι εντοπίστηκαν εργαστήρια, με τις εγκαταστάσεις και τον εξοπλισμό τους, όπου κατασκευάζονταν τα αντικείμενα αυτά, αλλά και με εκτεταμένους αποθέτες που περιείχαν πλήθος αποτυχημένων και κατεστραμμένων προϊόντων. Μεταξύ αυτών, η παρουσία μητρών και άλλων, σχετικών με την κατασκευή των ειδωλίων, εργαλείων και υλικών αποτελούν καθοριστικά στοιχεία για την κατανόηση της τοπικής παραγωγής[2].

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται ειδώλια, τα οποία αναπαριστούν, ως επί το πλείστον γυναικείες μορφές, λίγα ανδρικές, αλλά και ζώα. Η ποιότητα των ειδωλίων των Φερών είναι πολύ καλή και μια πιο συστηματική μελέτη των αντικειμένων θα μπορούσε να αναδείξει την πόλη των Φερών σε ένα από τα μεγαλύτερα, αν όχι το σπουδαιότερο κέντρο παραγωγής πήλινων ειδωλίων στην περιοχή της Θεσσαλίας κατά την ελληνιστική περίοδο.

Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της αρχαιομετρικής μελέτης 250 πήλινων ειδωλίων τα οποία προέρχονται από 15 θέσεις στις Φερές. Τα ειδώλια ποικίλουν σε ύψος, από 5-24 εκ., και τα περισσότερα διατηρούνται σε μικρά θραύσματα. Από τη μακροσκοπική εξέταση διακρίνουμε ότι μερικά από αυτά είναι αδιακόσμητα και άλλα έχουν μαύρες ή κόκκινες χρωστικές εφαρμοσμένες κατευθείαν πάνω στο πήλινο σώμα. Ορισμένα, πιο περίτεχνα, έχουν ένα λευκό υπόστρωμα (slip) το οποίο καλύπτει το σώμα και πάνω του απλώνονται οι χρωστικές. Στο ένα τρίτο περίπου των δειγμάτων εντοπίστηκε μεταλλικό φύλλο κασσίτερου ενώ σε δύο δείγματα ταυτοποιήθηκε η οργανική συνδετική ύλη.

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ-ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Η έρευνα διεξήχθηκε στο Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ με σκοπό να ταυτοποιηθούν οι χρωστικές, να γίνει εντοπισμός χρωματικών περιοχών μη ορατών με γυμνό μάτι, να εντοπισθούν τυχόν επιμεταλλώσεις και τέλος να εντοπισθούν τυχόν συνδετικά υλικά.

Εκτός από τη μακροσκοπική εξέταση, οι μέθοδοι ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκαν ήταν κατά βάση μη

* Οι αναλύσεις των ειδωλίων στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του UCL χρηματοδοτήθηκαν από το UCL-Qatar. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον καθ. Thilo Rehren, Διευθυντή του UCL-Qatar, για την πολύτιμη βοήθεια του και τα σχόλιά του σε επιστημονικά προβλήματα που προέκυπταν. Επίσης, ευχαριστούμε τον κ. Kevin Reeves, από το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του UCL για την βοήθειά του στις αναλύσεις των αντικειμένων. Τέλος, ευχαριστούμε την Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων, του Υπουργείου Πολιτισμού για την άδεια μεταφοράς των δειγμάτων στο Λονδίνο.

1. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, 2006. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου – Αραχωβίτη 2006.

2. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1992, 1994, 1997, 1998. Ashton 2007.

καταστροφικές τεχνικές, όπως η τεχνική της φθορισιμετρίας ακτίνων Χ (XRF) η οποία χρησιμοποιήθηκε σαν κύρια μέθοδος εξέτασης, η υπεριώδης ακτινοβολία (U.V) και το περιβαλλοντικό μικροσκόπιο σάρωσης μάρκας Hitachi (ESEM-EDS).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Φύλλο κασσίτερου στην επιφάνεια των ειδωλίων

Κατά τη διάρκεια της μελέτης των χρωστικών που σώζονται στα πήλινα ειδώλια, ανιχνεύτηκαν τμήματα από φύλλο μεταλλικού κασσίτερου, αρκετά διαβρωμένου και καλυμμένου με παχύ στρώμα χώματος και αλάτων που τον έκαναν μη ορατό στο γυμνό μάτι. Ύστερα από προσεκτική εξέταση όλων των υπό μελέτη ειδωλίων, το φύλλο κασσίτερου εντοπίζεται στο 10% των δειγμάτων.

Η χρήση μεταλλικού κασσίτερου για την διακόσμηση των ειδωλίων δεν ήταν γνωστή μέχρι σήμερα[3] και ο εντοπισμός του θέτει θέματα σχετικά με την συντήρηση αυτών των ευρημάτων, καθώς επίσης αρχαιολογικού και αρχαιομετρικού ενδιαφέροντος.

Σε μερικά ειδώλια, το φύλλο κασσίτερου έχει βρεθεί σε συνδυασμό με κιννάβαρη επειδή προφανώς ο καλλιτέχνης ήθελε να τονίσει την συγκεκριμένη περιοχή με ένα χρυσοκόκκινο χρώμα[4]. Είναι προφανές ότι το φύλλο κασσίτερου χρησιμοποιήθηκε για καθαρά διακοσμητικούς λόγους, για να δώσει έμφαση σε μερικές περιοχές, όπως σκουλαρίκια, περιδέραια, ταινίες στα μαλλιά (**εικ. 1, 2**), στα φτερά κ.λ.π. και έμοιαζε με χρυσό ή ασήμι ανάλογα με την επεξεργασία που είχε δεχτεί[5].

Η τυχαία ανακάλυψη του φύλλου κασσίτερου με το XRF, πιστοποιήθηκε και με άλλη τεχνική. Οι αναλύσεις έγιναν με το περιβαλλοντικό ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (ESEM-EDS) στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του UCL στο Λονδίνο[6], όπου μεταφέρθηκαν τμήματα ειδωλίων. Πιστοποιήθηκε η ύπαρξη του μεταλλικού φύλλου κασσίτερου (**εικ. 3**), και επιπλέον μετρήθηκε το πάχος του το οποίο κυμαίνεται από 10-13,5 μικρά (μm) (**εικ. 4**).

Η οργανική συνδετική ύλη

Κατά τη διάρκεια της εξέτασης του μεταλλικού φύλλου κασσίτερου στην επιφάνεια των ειδωλίων με το ESEM-EDS εντοπίστηκε, σε δύο ειδώλια, το συνδετικό μέσο με το οποίο ήταν στερεωμένο το φύλλο κασσίτερου στην επιφάνεια των ειδωλίων (**εικ. 5**). Το ίδιο υλικό πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε και για την στερέωση του λευκού υποστρώματος (slip) πάνω στον πηλό αλλά πιθανόν και για την στερέωση των χρωστικών πάνω στο λευκό υπόστρωμα. Πρόκειται για οργανικό συνδετικό μέσο που αποδίδεται είτε σε ψαρόκολλα είτε σε ασπράδι αυγού (**εικ. 6**)[7].

Παρόλο που το ESEM-EDS δεν είναι η πλέον κατάλληλη τεχνική για τον εντοπισμό οργανικών υλικών τα στοιχεία που πήραμε ήταν αρκετά ώστε να καταλάβουμε την φύση του υλικού. Η ανάλυση με FTIR, HPLC ή Gas Chromatography (GC)[8] αποκλείστηκαν προς το παρόν καθώς τα δείγματα είναι πολύ μικρά και μοναδικά.

Οι χρωστικές

Η ταυτοποίηση των χρωστικών με το XRF έγινε, κυρίως, με τον εντοπισμό συγκεκριμένου στοιχείου ή ομάδας στοιχείων που είναι χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης χρωστικής. Μια άλλη παράμετρος που επίσης λήφθηκε υπόψη ήταν η σχετική ένταση των εντοπιζόμενων κορυφών η οποία έπρεπε να είναι σχετι-

3. Γνωρίζουμε ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν φύλλο κασσίτερου για τη διακόσμηση των μυκηναϊκών και των ελληνιστικών πήλινων αγγείων (Holmberg 1983. Gillis 1991. Gillis – Bohm 1994. McCarthy 2003. Kotitsa – Schussler 2002).

4. Η τεχνική αυτή εφαρμόζεται μέχρι σήμερα στις εικόνες όπου χρησιμοποιείται φύλλο χρυσού πάνω από κιννάβαρι.

5. Holmberg 1983. McCarthy 2003.

6. ΥΠΠΟΤ/ΣΥΝΤ/Φ44/1261/17623 άδεια μεταφοράς των δειγμάτων.

7. Lucas – Harris 1962, 1.

8. Οι παραπάνω τεχνικές είναι κατάλληλες για την ταυτοποίηση των οργανικών υλικών.

κή με την ένταση συγκεκριμένων στοιχείων ή με αυτές που εντοπίζονται σε πρότυπα χρωστικών. Η ταυτοποίηση των οργανικών χρωστικών έγινε λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς του φορητού συστήματος XRF, καθώς επίσης και την απουσία χαρακτηριστικών κορυφών από το φάσμα[9]. Αυτές οι παράμετροι έμμεσα υποδεικνύουν την παρουσία οργανικής χρωστικής. Όσον αφορά τον εντοπισμό του ροζ χρώματος, στις περιπτώσεις που υπήρχε η υποψία ότι αυτό προερχόταν από οργανική ύλη, χρησιμοποιήθηκε υπεριώδες φως (UV light). Η ιδιαίτερη αντίδραση που προκλήθηκε μας επέτρεψε να καταλάβουμε ότι πρόκειται για ριζάρι (Rubia Tinctorum)[10].

Στα περισσότερα ειδώλια, οι χρωστικές είναι εφαρμοσμένες πάνω σε λευκό υπόστρωμα και μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν εφαρμοστεί κατευθείαν πάνω στην πήλινη επιφάνεια.

Η παλέτα του καλλιτέχνη περιλαμβάνει κυρίως λευκό, κόκκινο, κίτρινο, ροζ, μπλε και μαύρο, σε μερικές περιπτώσεις καφέ αποχρώσεις και σπανιότερα πράσινο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση πρώτων υλών χρωστικών σε εργαστήρια των Φερών.

Πρώτες ύλες χρωστικών

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών, το 1985, στο οικόπεδο Σταμούλη, βρέθηκαν πρώτες ύλες χρωστικών. Στο συγκεκριμένο χώρο έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα εργαστηρίων παρασκευής πήλινων αντικειμένων. Οι πρώτες ύλες των χρωστικών που βρέθηκαν περιλαμβάνουν κόκκινη και κίτρινη ώχρα και πράσινη γη[11]. Η πράσινη γη είναι η πιο κοινή πράσινη χρωστική που χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα. Ο Pliny, αναφέρεται στην χρωστική αυτή σαν ένα χρώμα φτηνής κατηγορίας[12]. Έχει ένα θαμπό πράσινο χρώμα και προέρχεται πιθανόν από το ορυκτό κηλαδολάτη (celadonite (K, Na)(Fe^3, Al, Mg)2 (Si, Al)4 O10 (OH)2)[13]. Καθώς ο κηλαδολάτης συναντάται συχνά σε ηφαιστειογενή ορυκτά[14], θα μπορούσε να προέρχεται είτε από την περιοχή, καθώς υπάρχει ένα ηφαίστειο κοντά στις Φερές ή ακόμη, θα μπορούσε να είχε εισαχθεί από την Σμύρνη της Μικράς Ασίας. Πράσινη γη δεν έχει εντοπιστεί σε κανένα από τα μέχρι τώρα μελετηθέντα ειδώλια. Στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκε και ένα όστρακο με υπολείμματα αιγυπτιακού μπλε (CaCuSi4O10) (**εικ. 7α, 7β**).

Αργότερα, το 1988, σε ανασκαφικές εργασίες που έγιναν στο οικόπεδο Αφών Αποστολίνα σε ένα εργαστήριο μολύβδου[15], βρέθηκε ένας βώλος αιγυπτιακού μπλε (**εικ. 8**)[16].

Η παλέτα του καλλιτέχνη

Λευκό

Περίπου τα μισά από τα 250 εξετασθέντα τμήματα ειδωλίων φέρουν λευκό υπόστρωμα (slip). Είναι παρασκευασμένο από τέσσερεις διαφορετικούς τύπους υλικού, δηλαδή, ασβεστίτη ($CaCO_3$), γύψο ή σεληνίτη [$CaSO_4.2(H_2O)$], καολινίτη ($Al_2Si_2O_5(OH)_4$) και λευκό του μολύβδου [$2PbCO_3.Pb(OH)_2$].

Ο ασβεστίτης είναι μια κοινή λευκή χρωστική και βρέθηκε σε 85 τμήματα ειδωλίων είτε σαν το κύριο συστατικό του υποστρώματος είτε αναμεμιγμένο με άλλες χρωστικές προκειμένου να παραχθούν διάφορες αποχρώσεις (π.χ. ροζ). Ο γύψος ή σεληνίτης έχει βρεθεί μόνο σε 14 λευκά υποστρώματα. Ο καολινίτης εντοπίστηκε μόνο σε ένα ειδώλιο ενώ το λευκό του μολύβδου σε 25 δείγματα. Όπως ακριβώς και στις μακεδονικές τοιχογραφίες[17], έτσι κι εδώ το λευκό του μολύβδου χρησιμοποιήθηκε με τρεις διαφορετικούς τρόπους: α) αυτούσιο στο πρόσωπο των ειδωλίων και δηλώνει μακιγιάζ, β) σε συνδυασμό με άλλες χρωστικές για να

9. Κορυφές που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα στοιχεία.

10. Asderaki-Tzoumerkioti – Doulgeri-Intzesiloglou 2010, 156.

11. Οι χρωστικές αναλύθηκαν για πρώτη φορά για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης.

12. Kakouli 2009, 46.

13. Grissom 1986.

14. Grissom 1986.

15. Α. Ιντζεσίλογλου, Βελεστίνο (αρχαίες Φεραί): οδός Φερών και οικ. Γ & Θ. Αποστολίνα, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 243-245. Asderaki-Tzoumerkioti – Rehren 2007.

16. Έχει διάμετρο 3 εκ. και βάρος15 γρ.

17. Kakouli 1999, 2009.

παραχθούν άλλες αποχρώσεις, και γ) σαν υπόστρωμα για την εφαρμογή είτε της ροζ οργανικής χρωστικής ή της κιννάβαρης.

Κίτρινο

Η κίτρινη ώχρα (Fe2O3.H2O) είναι η βασική κίτρινη χρωστική που χρησιμοποιήθηκε στα ειδώλια των Φερών. Σε επτά περιπτώσεις εντοπίζεται μόλυβδος και αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε λευκό του μολύβδου για να παραχθεί κάποια απόχρωση του κίτρινου[18]. Σε μια μόνο περίπτωση εντοπίστηκε κίτρινη κιννάβαρη (HgS) και ήταν εφαρμοσμένη πάνω σε υπόστρωμα καολινίτη (**εικ. 9α, 9β**). Κίτρινο έχει χρησιμοποιηθεί στα ρούχα και ιδιαίτερα στις πτυχές των φορεμάτων.

Κόκκινο

Τρεις τύποι κόκκινης χρωστικής έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα, κόκκινη ώχρα[19], κιννάβαρη (HgS) και κόκκινο με ίχνη μολύβδου. Η κιννάβαρη έχει εντοπισθεί σε ελάχιστα ειδώλια ενώ η παρουσία του μολύβδου αποδίδεται σε ανάμιξη λευκού του μολύβδου με κόκκινη ώχρα. Ίσως όμως αυτή η σκέψη να είναι λαθεμένη και να πρόκειται για κόκκινο μόλυβδο[20] . Κόκκινο χρώμα υπάρχει στα μαλλιά, στα μάτια, και στα ενδύματα.

Ροζ

Σε 17 ειδώλια εντοπίζεται ροζ χρώμα. Στα πέντε (5) από τα 17 υπήρξε δυνατή αντίδραση του χρώματος στο υπεριώδες φως και αυτό αποδίδεται στο ριζάρι. Στα υπόλοιπα ειδώλια, το ροζ χρώμα έχει παραχθεί από την ανάμιξη κόκκινης ώχρας και ασβεστίτη[21]. Ροζ χρώμα εντοπίζεται κυρίως στα χείλη και στα ενδύματα.

Μπλε ή γαλάζιο

Μπλε ή γαλάζιες χρωστικές έχουν εντοπισθεί σε 17 ειδώλια. Σε μία μόνο περίπτωση η μπλε χρωστική έχει σαν κύριο στοιχείο τον σίδηρο και χαρακτηρίζεται από την παντελή έλλειψη του χαλκού. Τα αποτελέσματα έχουν πιστοποιηθεί και με το ESEM-EDS και η χρωστική αποδίδεται είτε σε γλαυκωνίτη [Na2 (Mg, Fe)3 Al2 Si8 O22 (OH)2][22] είτε σε βιβιανίτη [Fe3 + 2 (PO4) – 8 (H2O)], καθώς εντοπίζεται και λίγος φώσφορος. Η ύπαρξη του φώσφορου όμως θα μπορούσε κάλλιστα να αποδοθεί και στην ύπαρξη οργανικού συνδετικού υλικού.

Σε 12 από τα 17 δείγματα η μπλε ή γαλάζια χρωστική αποδίδεται στο αιγυπτιακό μπλε χωρίς όμως να εντοπίζεται κασσίτερος ή μόλυβδος και αυτό ανατρέπει την μέχρι τώρα γνώση μας, ότι δηλαδή χρησιμοποιούταν ανακυκλωμένος μπρούτζος για την παραγωγή του αιγυπτιακού μπλε και όχι μετάλλευμα χαλκού[23]. Στα υπόλοιπα δείγματα δεν ήταν δυνατόν να γίνει ανάλυση, καθώς η μπλε χρωστική διατηρείται σε πολύ μικρή ποσότητα και η δέσμη ακτίνων του XRF είναι σχετικά μεγάλη.

Η παρουσία του βώλου αιγυπτιακού μπλε στο οικόπεδο Αφων Αποστολίνα, και το υπόλειμμα σκόνης αιγυπτιακού μπλε στο τμήμα πήλινου αγγείου που βρέθηκε στο οικ. Σταμούλη είναι απόδειξη και τοπικής παραγωγής της χρωστικής αλλά και εισαγωγής της ή ακόμη και παρουσία δύο διαφορετικών τύπων εργαστηρίων. Το γεγονός ότι δεν ανιχνεύτηκε κασσίτερος στο αιγυπτιακό μπλε που εντοπίζεται στα ειδώλια των Φερών είναι ένα ενδιαφέρον θέμα. Μελέτες σε αιγυπτιακό μπλε της Εποχής του Χαλκού[24] δείχνουν παρουσία μικρής ποσότητας κασσιτέρου, προτείνοντας έτσι ότι ανακυκλωμένος μπρούτζος χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή της χρωστικής. Στις Φερές, φαίνεται ότι μόνο καθαρός χαλκός χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή της χρωστικής και όχι ανακυκλωμένος μπρούτζος όπως προτείνεται από άλλους μελετητές σε άλλες περιοχές[25]. Θα μπορούσε αυτό να είναι ένδειξη ότι το αιγυπτιακό μπλε προέρχεται από την Μεσσοποτα-

18. Asderaki-Tzoumerkioti – Doulgeri-Intzesiloglou 2010, 155.

19. Η κόκκινη ώχρα, (Fe2O3), είναι από τις πιο κοινές χρωστικές του αρχαίου κόσμου και έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως σε ελληνιστικές τοιχογραφίες, και σε μαρμάρινες στήλες. Photos-Jones κ.ά. 1997. Perdikatsis κ.ά. 2002. Stratis κ.ά. 2002. Brecoulaki 2006. Brecoulaki κ.ά. 2006. Perdikatsis – Brecoulaki 2008. Kakouli 2009.

20. http://www.tovima.gr/science/article/?aid=321461. Sotiropoulou κ.ά. 2010.

21. Asderaki-Tzoumerkioti – Doulgeri-Intzesiloglou 2010, 156.

22. Filippakis κ.ά. 1976. Aloupi κ.ά. 2000.

23. Chase 1971. Lee – Quirke 2001.

24. Hatton κ.ά. 2008.

25. Calamiotou κ.ά. 1983. Tite κ.ά. 1984. Ullrich 1987. Mazzocchin κ.ά. 2004. Hatton κ.ά. 2008. Kakouli 2009.

μία[26], ή ίσως πρόκειται για μια γενικότερη αλλαγή στην συνταγή παρασκευής σε σχέση με πρωιμότερες πρακτικές. Αυτό είναι κάτι που πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω. Καθώς δεν εντοπίστηκε κασσίτερος σε κανένα από τα δείγματα, προτείνουμε ότι ο μόλυβδος που βρέθηκε σε ένα μόνο δείγμα αιγυπτιακού μπλε ίσως να προέρχεται από την προσθήκη μολυβδούχου γυαλιού[27], ή ανακυκλωμένου μολύβδου[28] για την παρασκευή αυτής της τεχνητής χρωστικής.

Το μπλε χρώμα εντοπίζεται κυρίως στα ρούχα και σε λουλούδια.

Γκρι

Γκρίζο χρώμα έχει εντοπιστεί σε έξη δείγματα. Γενικά, φαίνεται ότι είναι ανάμιξη άνθρακα και λευκού ενώ σε τρεις περιπτώσεις εντοπίζεται ψευδάργυρος[29]. Παρατηρείται στην περιοχή των μαλλιών, στα μάτια και στα ρούχα.

Πράσινο

Πράσινη χρωστική εντοπίστηκε μόνο σε ένα ειδώλιο[30] και προτείνεται ότι πρόκειται για μίγμα αιγυπτιακού μπλε και αντιμονούχου μολύβδου, μια τεχνητή κίτρινη χρωστική[31]. Είναι γνωστό από την βιβλιογραφία ότι το κίτρινο της Νάπολης [(Pb3(SbO4)2] είναι άλλη μια τεχνητή χρωστική η οποία χρησιμοποιείται από πολύ νωρίς (16ος-14ος αι. π.Χ)[32] σαν κίτρινος χρωματοποιητής σε γυαλιά της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας. Σα χρωστική, σύμφωνα πάντα με τους Wainwright κ.ά. (1985), έχει χαθεί και επανεμφανιστεί αρκετές φορές μέσα στη πάροδο του χρόνου.

Η συγκεκριμένη πράσινη χρωστική έχει εντοπιστεί ανάμεσα στα μαλλιά και στα ρούχα.

Ανάλυση με SEM-EDS, έγινε σε μια μπλε-πράσινη χρωστική η οποία περιέχει αρκετή ποσότητα ψευδαργύρου αλλά δυστυχώς ήταν αδύνατον να καταλήξουμε σε ικανοποιητικά συμπεράσματα για την ποιότητά της. Μια παρόμοια χρωστική έχει εντοπιστεί σε αναλύσεις Κυπριακών ειδωλίων[33], η οποία αρχικά είχε αποδοθεί στον ανθρακικό ψευδάργυρο (smisthonite), αλλά αργότερα ταυτίστηκε με μια συνθετική πρασινομπλε χρωστική, γνωστή σαν πράσινο του Rinmann η οποία είναι βασισμένη στο ZnO.

Μαύρο

Οι μαύρες χρωστικές οφείλονται είτε σε άνθρακα, είτε σε μαγγάνιο ή σίδηρο και έχουν ταυτοποιηθεί είτε από το αρνητικό φάσμα του XRF είτε με μεμονωμένες ισχυρές κορυφές σιδήρου ή μαγγανίου[34]. Μαύρο χρώμα παρατηρείται στα μαλλιά, στα μάτια και στα ρούχα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης πρόσθεσαν νέα στοιχεία στη μέχρι τώρα γνώση μας για τη διακόσμηση των πήλινων ειδωλίων. Η παρουσία του μεταλλικού φύλλου κασσίτερου αλλάζει τα μέχρι σήμερα δεδομένα κυρίως από πλευράς συντήρησης των αντικειμένων, αλλά επίσης και από ιστορικής και καλλιτεχνικής πλευράς. Το φύλλο κασσίτερου είναι πολύ διαβρωμένο και σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις διατηρούνται ελάχιστα ίχνη του τα οποία είναι καλυμμένα με κρούστες χωμάτων και αλάτων και είτε είναι σχεδόν αόρατο ή προσομοιάζει με μύκητες. Εντοπίζεται στην περιοχή των μαλλιών, στα αυτιά – πιθανόν σα σκουλαρίκια –, στο λαιμό σα μενταγιόν, στα φτερά και σε θρόνους δίνοντας έτσι έμφαση σε αυτά τα σημεία. Το φύλλο κασσίτερου έχει πάχος 10-13 μικρά. Και ήταν στερεωμένο πάνω στην πήλινη επιφάνεια με οργανι-

26. Hatton κ.ά. 2008.
27. Kakouli 2009, 40-41.
28. Asderaki – Rehren 2007.
29. Ο εντοπισμός του ψευδαργύρου δεν μπορεί να εξηγηθεί προς το παρόν.
30. Η χρωστική αποτελείται κυρίως από Si, Ca, Fe, Cu, Pb, και Sb.
31. Δυστυχώς το ειδώλιο ήταν αρκετά μεγάλο σε μέγεθος για τον θάλαμο του ESEM-EDS και έτσι δεν κατέστη δυνατόν να επιβεβαιωθούν τα αποτελέσματα του XRF. Asderaki-Tzoumerkioti – Doulgeri-Intzesiloglou 2010, 157.
32. Wainwright κ.ά.1985.
33. Aloupi κ.ά. 2000.
34. Asderaki-Tzoumerkioti – Doulgeri-Intzesiloglou 2010, 156.

κό συνδετικό υλικό, ψαρόκολλα ή ασπράδι αυγού. Είναι γνωστό ότι οργανικά συνδετικά υλικά χρησιμοποιούνταν για την εφαρμογή των χρωστικών πάνω στο υπόστρωμα ή στην πήλινη επιφάνεια[35], και το ερώτημα που τίθεται είναι εάν ο φώσφορος ο οποίος έχει εντοπισθεί στο 20% των δειγμάτων μπορεί να προέρχεται από το συνδετικό υλικό.

Οι καταλληλότερες αναλυτικές μέθοδοι για την ταυτοποίηση οργανικών συνδετικών υλικών είναι οι: Fourrier Transmission Infrared Spectrometry (FTIR), micro-Raman Spectroscopy, Infrared Spectrometry (IR), Pyrolysis Mass Spectrometry (GC/MS), Gas Chromatography (GC) ή Capillary Electrophoresis (CE)[36]. Καμιά όμως από τις παραπάνω τεχνικές δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστεί στα υπολείμματα της οργανικής κόλλας για δύο βασικούς λόγους: α) τα δύο δείγματα στα οποία εντοπίστηκε είναι μοναδικά και πολύ μικρά και β) εξ αιτίας του περιορισμού χρήσης μόνο μη καταστροφικών τεχνικών.

Τα αποτελέσματα των αναλύσεων των χρωστικών που παρουσιάζονται σε αυτή την μελέτη δείχνουν την πολύτιμη συμβολή του XRF και σε αυτό το είδος των αναλύσεων. Το XRF είναι κατάλληλο για την στοιχειακή ανάλυση των χρωστικών και γιαυτό το λόγο χρησιμοποιείται κυρίως σαν προπομπός για περαιτέρω αναλύσεις. Κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν οι περισσότερες χρωστικές και εφόσον στο μέλλον δοθεί η άδεια να προχωρήσουμε την μελέτη με συνδυαστικές τεχνικές, όπως Οπτικό μικροσκόπιο, XRD και FTIR θα μπορέσουμε να καταλάβουμε καλύτερα την τεχνολογία τους, καθώς η οπτική μικροσκοπία θα αποκαλύψει την διαστρωμάτωσή τους πάνω στα ειδώλια ενώ η XRD και η FTIR θα μπορέσουν να δώσουν συμπληρωματικές πληροφορίες για την φύση τους[37].

Τα χρώματα που εντοπίστηκαν στα ειδώλια των Φερών καλύπτουν ικανοποιητικά την παλέττα του καλλιτέχνη και αναφέρονται αναλυτικά παραπάνω. Γενικά, όπως προαναφέρθηκε, η κατάσταση διατήρησής τους είναι φτωχή.

Νέα ερωτήματα προέκυψαν από την μελέτη των ειδωλίων, τα οποία δίνουν το έναυσμα να προχωρήσουμε την έρευνα μας περαιτέρω. Αυτά είναι:

α) ο φώσφορος που ανιχνεύεται σε πολλά δείγματα μπορεί να αποδοθεί στο οργανικό συνδετικό υλικό ή σε γύψο ή σεληνίτη;

β) το αιγυπτιακό μπλε παρασκευαζόταν τοπικά ή εισαγόταν[38];

γ) θα μπορούσε το εργαστήριο μολύβδου που βρέθηκε στις Φερές να ήταν και εργαστήριο παρασκευής τεχνητών χρωστικών;

δ) οι χρωστικές χωρίζονται σε δυο κατηγορίες, αυτές που προέρχονται από ορυκτά και οι τεχνητά παρασκευασμένες. Ποιο είδος χρωστικών χρησιμοποιούνταν σε απλά ειδώλια και ποιο σε περίτεχνα;

ε) μπορεί η σύγκριση του λευκού υποστρώματος (slip) και του πηλού να προσδιορίσει αν τα αντικείμενα προέρχονται από το ίδιο ή διαφορετικό εργαστήριο;

στ) ποια είναι η σωστή μέθοδος συντήρησης αυτών των αντικειμένων για να μην χάνονται πολύτιμες πληροφορίες;

35. Kaml – Kenndler 2007.

36. Kaml – Kenndler 2007. Mills – White, 1994.

37. Maravelaki-Kalaitzaki – Kallithrakas-Kontos 2003.

38. Γνωρίζουμε ότι αυτή η τεχνητή χρωστική ήταν ευρέως διαδεδομένη και παρασκευαζόταν από τεχνίτες της Μεσογείου από πολύ νωρίς.

SUMMARY

REVEALING ASPECTS OF THE PAST

Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Manos Dionysiou, Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou, Polyxeni Arachoviti

The paper deals with the tin foil detection and pigment identification of the Hellenistic terracotta figurines from Pherai. Numerous Hellenistic terracotta figurines have been excavated from ancient Pherai, an important city in Magnesia, in central-eastern Greece. XRF surface analyses identified the original pigments with which the figurines were painted, as well as remains of tin foil on some of them. The use of tin foil as a decorative coating was not previously known for terracotta figurines, probably because of the fragility of their surface, due to the presence of the pigments, as well as the heavy layers of salts and soil, developed on them when buried. Based on the evidence presently available, tin foil seems to have been used to decorate the hair, the ears, the neck and the wings, and in some cases the dresses of the figurines. The pigments identified are: red and yellow ochre, cinnabar, lead white, gypsum, calcite or aragonite, Egyptian blue, a mixture of Egyptian blue and lead antimonate for green colour, carbon black, Mn-rich, or Fe-rich pigments for black colours, red madder, as well as a mixture of red ochre and calcium compound for pink colour.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aloupi E. – Karydas A.G. – Paradellis T., 2000. Pigment Analysis of wall paintings and ceramics from Greece and Cyprus. The Optimum Use of X-Ray Spectrometry on Specific Archaeological Issues, *X-Ray Spectrometry* 29, 18-24.

Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη Ε. – Rehren Th., 2007. Ελληνιστικό εργαστήριο μολύβδου στις Φερές: Μια πρώτη αρχαιομετρική προσέγγιση, στο *Υπέρεια Δ. Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συμποσίου «Φερές-Βελεστίνο-Ρήγας»*, *Οκτώβριος 2003*, Βελεστίνο, 14-21.

Asderaki-Tzoumerkioti E. – Doulgeri-Intzesiloglou A., 2010. Hellenistic Terracotta figurines from Pherai: Tin Foil detection and Pigments identification, *Journal of the Roemisch Germanisches Zentral-Museum in Mainz, Archaeologie und Restaurierung* 3, 151-161.

Ashton S.A., 2007. Ptolemaic and Roman Memphis as a production Centre, στο M. Martinon-Torres & T. Rehren (επιμ.), *Archaeology, History & Science. Integrating approaches to ancient materials*, Walnut Creek, CA, 101-115.

Brecoulaki H., 2006. *La peinture funéraire de* Macédoine*: emplois et fonctions de la couleur IVe-IIe s. av. J.-C.*, Athènes.

Brecoulaki H. – Fiorin E. – Vigato P.A., 2006. The Funerary *klinai* of tomb1 from Amphipolis and a sarcophagus from ancient Tragilos, eastern Macedonia: a physico-chemical investigation on the painting materials. *Journal of Cultural Heritage* 7, 301-311.

Calamiotou M. – Siganidou M. – Filippakis S.E., 1983. X-Ray Analysis of Pigments from Pella, Greece, *Studies in Conservation* 28, 117-121.

Chase W.T., 1971. Egyptian blue as a pigment and ceramic material, στο R.H. Brill (επιμ.), *Science and Archaeology*, Cambridge Mas., 80-90.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1992. Ελληνιστικά Εργαστήρια Κεραμικών αντικειμένων που βρέθηκαν στην αρχαία πόλη των Φερών, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 437-447.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών, στο *Θεσσαλία*, 71-92.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2000. Φεραί, Πεπάρηθος, Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας, στο *Έργο Εφορειών*, 345-353.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2006. Αρχαιολογικό Μουσείο Φερών-Βελεστίνου. Σχεδίασμα μιας Μουσειολογικής Μελέτης, στο *Υπέρεια Δ. Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συμποσίου «Φερές-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Οκτώβριος 2003, Βελεστίνο, 97-109.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 1997. Un atelier hellénistique de produits céramiques moulés à Phères (Thessalie), στο A. Muller (επιμ.), *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité : création et production dérivée fabrication et diffusion. Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques - Lille III (7-8 déc. 1995)*, Lille, 295-314.

Doulgeri-Intzesiloglou A., 1998. Quelques artisans eponymes de l'industrie de l'argile à Phères (Thessalie), στο F. Blondé & A. Muller (επιμ.), *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du Colloque de Lyon (10-11 décembre 1998)*, Lille, 607-623.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. – Αραχωβίτη Π., 2006. Η αρχαία πόλη των Φερών. Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005), στο *Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας*, Λάρισα, 232-243.

Filippakis S.E. – Perdikatsis B. – Paradellis T., 1976. An Analysis of Blue pigments from the Greek Bronze Age, *Studies in Conservation* 21, 143-153.

Gillis C., 1991. Tin and Tin-covered Vessels in the Aegean Bronze Age, *Hydra* 8, 1-30.

Gillis C. – Bohm C., 1994. Tin-Covered Vessels in the Aegean Bronze Age: Methods of Application, στο F. Burragato – O. Grubessi – L. Lazzarini (επιμ.), *1st European workshop on archaeological ceramics*, Rome, 26-34.

Grissom C.A, 1986. Green earth, στο R.L. Feller (επιμ.), *Artists' pigments: a handbook of their history and characterization*, Washington, DC, 141-167.

Hatton G.D. – Shortland A.J. – Tite M.S., 2008. The production technology of Egyptian blue and green frits from second millennium BC Egypt and Mesopotamia, *Journal of Archaeological Science* 35, 1591-1604.

Holmberg K., 1983. Application of tin to ancient pottery, *Journal of Archaeological Science* 10, 383-384.

Kakouli I., 1999. *Late Classical and Hellenistic Monumental Paintings: Materials, Techniques and Analysis*, Oxford (αδ. διδ. διατριβή).

Kakouli I., 2009. *Greek Painting Techniques and Materials: from the fourth to the first century BC*, London.

Kaml I. – Kenndler E., 2007. Characterization of Natural Organic Binding Media in Museum Objects by Capillary Electrophoresis, *Current Analytical Chemistry* 3, 33-40.

Kotitsa Z. – Schussler U., 2002. Zinn auf Keramik: Entstehung und Verwendung eines Statussymbols in Makedonien, *AA* 2, 65-84.

Lee L. – Quirke S., 2001. Painting materials, στο P.T. Nicholson & I. Shaw (επιμ.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge, 104-120.

Lucas A. – Harris J., 1962. Adhesives; Metals and alloys: Minerals, *Ancient Egyptian Materials and Industries* 1-9, 195-269.

Maravelaki-Kalaitzaki P. – Kallithrakas-Kontos N., 2003. Pigment and terracotta analyses of Hellenistic figurines in Crete, *Analytica Chimica Acta* 497, 209-225.

Mazzochin G.A. – Rudello D. – Bragato C. – Agnoli F., 2004. A short note on Egyptian blue, *Journal of Cultural Heritage* 5, 129-133.

McCarthy B., 2003. Tin in Early Chinese Ceramics, *Microsc Microanal* 9, 58-59.

Mills J.S – White R., 1994. *The organic Chemistry of Museum Objects*^{2}, London.

Perdikatsis V. – Brecoulaki H., 2008. The Use of Red and Yellow Ochres as Painting Materials in Ancient Macedonia, στο Y. Facorellis – N. Zacharias – K. Polikreti (επιμ.), *Proceedings of the 4th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry, National Hellenic Research Foundation, Athens 28-31 May 2003*, *BAR-IS* 1746, Oxford, 9-56.

Perdikatsis V. – Maniatis I. – Saatsoglou-Paliadeli Chr., 2002. Characterisation of the Pigments and the Painting Technique used on the Vergina Stelae, στο M.A. Tiverios & D. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece, The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 BC*, Thessaloniki, 245-258.

Photos-Jones, E. – Cottier A. – Hall A. – Mendoni L., 1997. Kean Miltos: The Well Known Iron Oxides of Antiquity, *BSA* 92, 359-371.

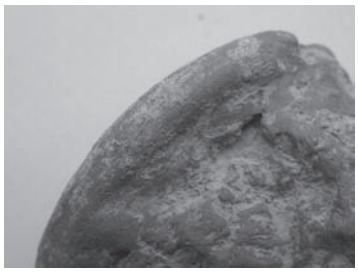
Sotiropoulou S. – Perdikatsis V. – Apostolaki Ch. – Karydas A.G. – Devetzi A. – Birtacha K. 2010. Lead pigments and related tools at Akrotiri, Thera, Greece. Provenance and application techniques, *JArchSc* 1830-1840.

Stratis I. – Varella E.A. – Vavelidis M., 2002. Pigments from the Ochre Mines on Thasos Island, στο M.A. Tiverios & D. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece, The Role of Color in Ancient Greek Art and Architecture 700-31 BC*, Thessaloniki, 155-160.

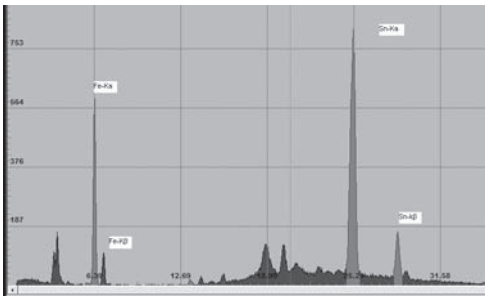
Tite M. – Bimson M. – Cowell M., 1984. Technological examination of Egyptian blue, στο *Archaeological Chemistry* III, 215-242.

Ulrich D., 1987. Egyptian blue and green frit: characterization, history and occurrence synthesis, *PACT* 17, 23-32.

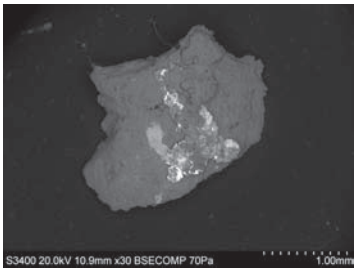
Wainwright I.N.M. – Taylor J.M. – Harley R.D., 1986. Lead antimonite yellow, στο R.L. Feller (επιμ.), *Artist's Pigments. A Handbook of their History and Characteristics* I, Washington DC, 219-254.

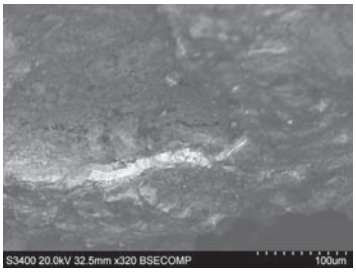
Εικ. 1. Φύλλο κασσίτερου ορατό με γυμνό μάτι στο ειδώλιο ID 27437 που βρέθηκε στο οικόπεδο Σταμούλη.

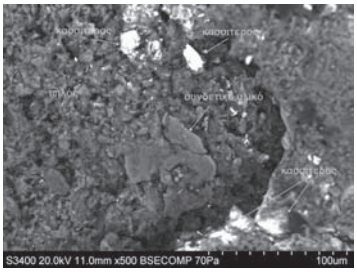
Εικ. 2. Φάσμα XRF που πιστοποιεί την παρουσία του κασσίτερου. Ενέργεια σε keV.

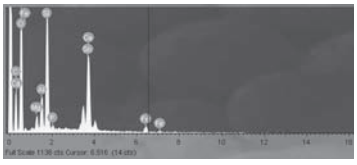
Εικ. 3. Δείγμα στο SEM από το ειδώλιο ID 27093 που βρέθηκε στο οικόπεδο Σταμούλη.

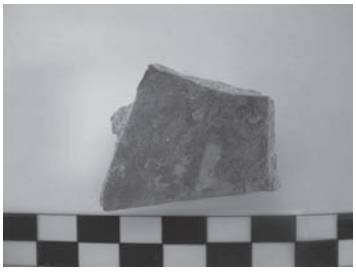
Εικ. 4. Δείγμα στο SEM από το ειδώλιο ID 27093. Μέτρηση του πάχους του φύλλου κασσίτερου.

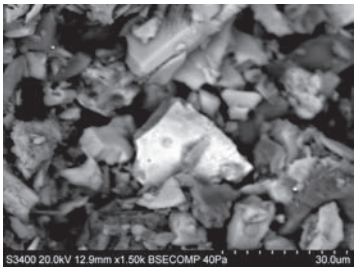
Εικ. 5. Συνδετικό οργανικό υλικό εντοπίστηκε με SEM-EDS στο ειδώλιο ID 27093 που βρέθηκε στο οικόπεδο Σταμούλη.

Εικ. 6. Φάσμα του συνδετικού οργανικού υλικού που εντοπίστηκε στο ειδώλιο ID 27093.

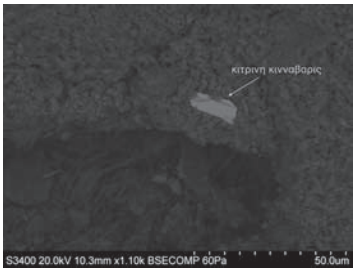
Εικ. 7α. Οικόπεδο Σταμούλη. Όστρακο με υπολείμματα αιγυπτιακού μπλε.

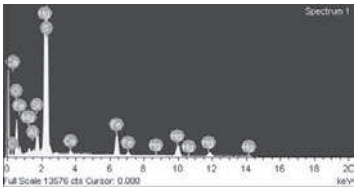
Εικ. 7β. Ανισότροποι κρύσταλλοι του αιγυπτιακού μπλε όπως φαίνονται με το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης.

Εικ. 8. Οικόπεδο Αφών Αποστολίνα. Βώλος αιγυπτιακού μπλε.

Εικ. 9α. Φωτογραφία SEM της κίτρινης κιννάβαρης, του δείγματος ID 32494.

Εικ. 9β. Φάσμα SEM-EDS της κίτρινης κιννάβαρης.

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΤΡΑΒΕΡΤΙΝΗ ΩΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΚΑΣΤΡΟ – ΠΑΛΑΙΑ» ΒΟΛΟΥ*

Μάρκος Βαξεβανόπουλος, Βασίλης Μέλφος,
Ευαγγελία Σκαφιδά, Άρτεμις Καρναβά

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο λόφος στη θέση «Κάστρο – Παλαιά», στο εσωτερικό του πολεοδομικού συγκροτήματος του Βόλου, αποτελεί ένα ανθρωπογενές γεωμορφολογικό έξαρμα με υψόμετρο 12 μ. (ASL) δημιουργημένο από την αδιάκοπη κατοίκησή του από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Αποτελεί τόπο κοινωνικής μνήμης, συγκροτώντας τον ιστορικό πυρήνα της σύγχρονης πόλης του Βόλου, καθώς επάνω του και γύρω από αυτόν ξεδιπλώθηκε ο αστικός ιστός από το 19ο αιώνα[1]. Από τις αρχές του 20ου αιώνα έχουν πραγματοποιηθεί πολλές ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα σημεία του αρχαίου οικισμού πάνω στο λόφο μέχρι και βάθος 12 μ. και στην πεδινή περιοχή στα βόρεια και δυτικά του λόφου, όπου εκτείνεται το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού.

Γενικά οι ιδιότητες των ανθρακικών ιζημάτων και ειδικά των ασβεστιτικών συγκριμμάτων για οικοδομική χρήση είναι γνωστές από την αρχαιότητα. Από τον 7ο και κυρίως τον 6ο αιώνα π.Χ. ο λίθος (μάρμαρο, ασβεστόλιθος, πωρόλιθος) αντικαθιστά το ξύλο και την ωμόπλινθο στην κατασκευή των ναών και άλλων δημόσιων κτηρίων στον ελληνικό χώρο[2]. Η εμπειρική ονομασία «πωρόλιθος» προέρχεται από το αρχαίο ρήμα «πωρόω», που σημαίνει απολιθώνω, σκληραίνω και περιγράφει ακριβώς τη διαδικασία σχηματισμού των τραβερτινών. Χρησιμοποιείται όμως ευρέως για να περιγράψει και άλλα πετρώματα που ομοιάζουν στην όψη με τον τραβερτίνη λόγω της ίδιας μακροσκοπικής εικόνας που παρουσιάζουν. Ως πωρόλιθος αναφέρονται εκτός του τραβερτίνη, ο ωολιθικός ασβεστόλιθος, ο ψαμμίτης, διάφορα λατυποπαγή, ο «κογχυλιάτης» λίθος, καθώς και άλλα πετρώματα τα οποία είναι αρκετά διαδεδομένα υλικά ως αρχιτεκτονικά στοιχεία αρχαίων κτηρίων. Πάνω από 20 θέσεις αρχαίας λατόμησης πωρόλιθου καταγράφονται βιβλιογραφικά στον ελληνικό χώρο[3]. Πολλές περιπτώσεις χρήσης τραβερτίνη και γενικά πωρόλιθου έχουν μελετηθεί ενδελεχώς, όπως και η πιθανή προέλευσή τους[4].

Η λέξη «τραβερτίνης» προέρχεται από το όνομα της Ρωμαϊκής πόλης «Tiburtinus», 26 χλμ. ανατολικά της Ρώμης (σημερινό Tivoli), από όπου εξορυσσόταν η γνωστή πέτρα «lapis travertinus» στις αποθέσεις της θερμής πηγής Bagni di Tivoli, όπως αναφέρουν ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Βιτρούβιος και ο Στάτιος[5]. Ο όρος «τραβερτίνης» με τη γενική του έννοια περιλαμβάνει όλες τις ανθρακικές αποθέσεις, που δημιουργούνται πλησίον ή σε πηγές, ποταμούς, λίμνες, σπήλαια. Αποτελεί ουσιαστικά την επιφανειακή απόθεση χημικού ιζήματος από υπέρκορο σε ανθρακικό ασβέστιο γλυκό νερό. Στην Ελλάδα συναντάται κυρίως σε σημεία εκφόρτισης θερμών ή ψυχρών καρστικών πηγών, όπου επικάθεται σε προγενέστερα πετρώματα ή γύρω από φυτικά μέρη, κυρίως φύλλα και κλαδιά. Οι τραβερτινικές αποθέσεις υποδιαιρούνται ατύπως σε τρεις κατηγορίες, τους τραβερτίνες, ως αποθέσεις σε θερμές πηγές, τους μαργαϊκούς ασβεστόλιθους γνωστούς ως τού-

* Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το Ινστιτούτο Αιγιακής Προϊστορίας (INSTAP) για τη χρηματοδότηση της παρούσας μελέτης.

1. Skafida – Karnava – Olivier 2012.
2. Ορλάνδος 1958.
3. Κουκουβού 2010.
4. Petrelli – Perugini – Moroni – Poli 2010, 885-900. Κουκουβού 2010. Μέλφος 2011.
5. Pentecost 2005.

φα (tufa), ως αποθέσεις πηγών νερού χαμηλής θερμοκρασίας και τα σπηλαιοθέματα, ως αποθέσεις στο εσωτερικό σπηλαίων και εγκοίλων σε χαμηλές έως υψηλές θερμοκρασίες[6].

Στην παρούσα εργασία μελετούνται τα δομικά υλικά από τραβερτίνη που εντοπίστηκαν στα διάφορα ανθρωπογενή στρώματα στο λόφο "Κάστρο-Παλαιά" του Βόλου. Χρησιμοποιείται ο γενικός όρος «τραβερτίνης» για να περιγράψει τις δευτερογενείς επίγειες αποθέσεις ανθρακικού ασβεστίου. Αποτελούν συμπαγείς, συγκριμματικής φύσης, αποθέσεις υπό μορφή κυρίως του ορυκτού ασβεστίτης και δευτερευόντως του ορυκτού αραγωνίτης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας αρχικά καταγράφηκε και χαρτογραφήθηκε η χρήση του τραβερτίνη και γενικά του πωρόλιθου στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του οικισμού πάνω στο λόφο. Η καταγραφή και χαρτογράφηση των υλικών έγινε σε αποτυπώσεις κλίμακας 1:25. Στη συνέχεια αναζητήθηκαν οι πιθανές πηγές προέλευσης των τραβερτινικών υλικών στην ευρύτερη περιοχή της υδρολογικής λεκάνης του Βόλου. Πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία τόσο στα δομικά στοιχεία του λόφου (**εικ. 1**), όσο και στις πιθανές πηγές. Συνολικά ελήφθησαν 15 δείγματα, 7 από αρχιτεκτονικά στοιχεία, 5 από υλικά των σημερινών χειμάρρων του Βόλου και 3 από μία τραβερτινική απόθεση που βρέθηκε στη Μακρινίτσα Πηλίου. Η δειγματοληψία βασίστηκε στη μακροσκοπική επιλογή των τεμαχών με χαρακτηριστικά τραβερτίνη και γενικά πωρόλιθου. Από τα δείγματα αυτά κατασκευάστηκαν λεπτές τομές για μικροσκοπική παρατήρηση, ενώ στη συνέχεια υποβλήθηκαν επιλεκτικά σε ακτινογραφική εξέταση με τη βοήθεια περιθλασίμετρου ακτίνων Χ (XRD) τύπου Philips στον Τομέα Ορυκτολογίας, Πετρολογίας, Κοιτασματολογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ. Η ακτινοβολία που χρησιμοποιήθηκε για τις ακτίνες Χ ήταν CuKa με φίλτρο Ni, η ταχύτητα ανίχνευσης (scanning speed) 1° 2θ/min και ο ρυθμός των μετρήσεων (count rate) 103/sec. Η μελέτη των ακτίνων Χ έγινε για το εύρος 2θ μεταξύ 3° και 63° για κάθε δείγμα. Η μικροσκοπική μελέτη πραγματοποιήθηκε με τη χρήση μικροσκοπίου διερχόμενου φωτός τύπου Leitz Laborlux 11 POL S του Τομέα Ορυκτολογίας, Πετρολογίας, Κοιτασματολογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ. Τέλος, πραγματοποιήθηκε ισοτοπική ανάλυση σε επιλεγμένα δείγματα στα ισότοπα $\delta^{18}O$ και $\delta^{13}C$. Η ανάλυση των δειγμάτων έγινε στο εργαστήριο σταθερών ισοτόπων του Τμήματος Γεωλογίας του Royal Holloway Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

ΤΡΑΒΕΡΤΙΝΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΚΑΣΤΡΟ-ΠΑΛΑΙΑ» ΒΟΛΟΥ

Η παλαιότερη χρήση τραβερτίνη ως οικοδομικού υλικού στο μυκηναϊκό οικισμό στο λόφο του Κάστρου των Παλαιών καταγράφεται στις αρχιτεκτονικές δομές του κτιριακού συγκροτήματος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που ανέσκαψε ο Δ.Ρ. Θεοχάρης από το 1956 έως το 1961 στην Τάφρο ΙΙΙ, και το οποίο ερμήνευσε ως το «Ανάκτορο της Ιωλκού»[7]. Η χρήση είναι περιορισμένη και η επιλογή του υλικού τυχαία. Τα κυριότερα πετρώματα που χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά υλικά ήταν τα μάρμαρα και οι σχιστόλιθοι. Τα τεμάχη με τα οποία κατασκευάστηκαν τα οικοδομικά στοιχεία των κτηρίων με βάση το βαθμό επιπλάτυνσης και το δείκτη στρογγυλότητας και σφαιρικότητας, προήρθαν πιθανόν από τον παρακείμενο του λόφου χείμαρρο, σε άμεση γειτνίαση με την ακτή, αφού στη μάζα τους παρατηρούνται οπές από *Lithophaga lithophaga* και άλλα προσκολλημένα δίθυρα που εντοπίζονται σε παράκτια περιβάλλοντα. Οι τραβερτινικές παιπάλες που καταγράφηκαν έχουν χρώμα υπόλευκο έως καστανό και διάμετρο που ποικίλει από 48 εκ. στους ογκόλιθους (boulders) μέχρι 15 εκ. στις μικρότερες παιπάλες (cobbles). Δεν παρατηρήθηκαν μικρότερα τεμάχη με διάμετρο κροκάλας (διάμετρος 4 έως 64 εκ.).

Η τοποθέτησή τους ακολουθεί τους γενικούς κανόνες δόμησης με πέτρα και λεπτόκοκκο συνδετικό υλικό (**εικ. 2**). Η μικροσκοπική μελέτη τους έδειξε χαρακτηριστικές μορφές ανάπτυξης μικροκρυσταλλικού ασβεστίτη (**εικ. 4**). Η ορυκτολογική τους σύσταση, όπως φαίνεται στη μικροσκοπική παρατήρηση και απο-

6. Pentecost 1995. Ford – Pedley 1996.
7. Θεοχάρης 1956, 1957, 1961.

δεικνύεται από τα ακτινογραφήματα XRD χαρακτηρίζεται από την παρουσία κυρίως του ασβεστίτη και σε μικρό ποσοστό χαλαζία.

Η χρήση τεμαχών τραβερτινικού υλικού παρατηρείται επίσης στους τοίχους κτιρίων του οικισμού των Γεωμετρικών χρόνων στην Τάφρο ΙΙΙ του ανασκαφών του Θεοχάρη, αλλά και στο υπερκείμενο τείχος των Βυζαντινών χρόνων.

Τέλος, δείγμα ελήφθη από τμήμα τριγλύφου-μετόπης αρχαϊκών χρόνων, πολύ πιθανόν από το ναό της Αρτέμιδος Ιωλκίας, σε δεύτερη χρήση, ενσωματωμένο σε τοιχοδομή του λουτρικού συγκροτήματος ρωμαϊκών χρόνων, στη βορειοανατολική περιοχή του λόφου «Κάστρο – Παλαιά»[8]. Η μακροσκοπική εικόνα του παρουσιάζει χαρακτηριστικά πωρόλιθου λευκού-υπόλευκου χρώματος, με έντονη την παρουσία απολιθωμένων διθύρων. Ανάλογος τύπος πωρόλιθου (κογχυλιάτης λίθος) έχει χρησιμοποιηθεί στον ελληνικό χώρο στην κατασκευή του ναού του Διός στην αρχαία Ολυμπία, στο ναό της Αθηνάς στην Αλιφείρα και στο ναό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος[9]. Η μικροσκοπική μελέτη έδειξε ότι πρόκειται για νηριτικό ασβεστόλιθο αποτελούμενο από μικροκρυσταλλικό ασβεστίτη και απολιθώματα μαλακίων, κυρίως διθύρων.

Η χρήση του πωρόλιθου καταγράφεται σε αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, επιστύλια) ναού δωρικού ρυθμού, σε ανασκαφικές έρευνες στη θέση της σύγχρονης εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων, τα οποία έχουν αποδοθεί από τον ανασκαφέα Α. Αρβανιτόπουλο και άλλους ερευνητές στο ναό της Αρτέμιδος Ιωλκίας[10]. Ο αρχαϊκός ναός, τμήματα του οποίου έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του παλαιοχριστιανικού τείχους, αποτελείται κυρίως από πωρολιθικό υλικό που παρουσιάζει δύο διαφορετικές μακροσκοπικές υφές. Η μία εμφανίζεται σε μεγάλο σχετικά σπόνδυλο με διάμετρο 92 εκ. και ύψος 53 εκ., ενώ η άλλη εμφανίζεται σε κίονα πεσμένο δίπλα στον σπόνδυλο με ύψος 94 εκ. και διάμετρο περίπου 46 εκ. (**εικ. 4**). Ανάλογη υφή παρουσιάζουν 5 σπόνδυλοι στο πίσω μέρος του ναού των Αγίων Θεοδώρων με μέσο ύψος 60 εκ. και διάμετρο 57 εκ., όπως και ένα επιστύλιο στη διασταύρωση των οδών Μ. Γρηγορίου και Δοϊράνης. Στον ίδιο χώρο παρατηρείται επίσης κρηπίδα ναού και κίονες από μάρμαρο.

Η μικροσκοπική μελέτη των δομικών λίθων από πωρόλιθο επιβεβαίωσε την παρουσία δύο διαφορετικών υλικών, που μακροσκοπικά παρουσιάζουν σχετικά όμοια εικόνα και είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως πωρόλιθοι. Ο μεγάλος σπόνδυλος αποτελείται από τραβερτίνη με όμοια χαρακτηριστικά με το υλικό των τραβερτινικών τεμαχών από τα Μυκηναϊκά αρχιτεκτονικά στοιχεία. Ο πεσμένος κίονας όμως καθώς και οι σπόνδυλοι στο πίσω μέρος του ναού των Αγίων Θεοδώρων και το επιστύλιο αποτελούνται από ωολιθικό ασβεστόλιθο υπόλευκου έως καστανού χρώματος. Στη μάζα του ασβεστόλιθου παρατηρούνται θραύσματα ή και ολόκληρα θαλάσσια απολιθώματα (μαλάκια). Ο ωολιθικός ασβεστόλιθος αποτελείται από ασβεστίτη και μικρά σφαιρικά σωματίδια συγκεντρικής ανάπτυξης (ωόλιθοι) από ασβεστιτικό μικριτικό υλικό γύρω από κλαστικούς κόκκους, κυρίως ασβεστίτη και λιγότερο χαλαζία (**εικ. 5**). Οι ωόλιθοι έχουν σχήμα σφαιρικό έως ωοειδές και η διάμετρός τους κυμαίνεται από 200 έως 500 μm. Η παρουσία χαλαζία φαίνεται και στα ακτινογραφήματα XRD (**εικ. 6**).

Τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά μέλη τόσο του ναού, όσο και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Εποχής Χαλκού χρησιμοποιούνται σε δεύτερη χρήση μεταγενέστερα για την κατασκευή του παλαιοχριστιανικού, βυζαντινού και μεταβυζαντινού τείχους. Στα νότια της Τάφρου ΙΙΙ στη διασταύρωση των οδών Λαχανά και Σουλίου παρατηρούνται σπόνδυλοι από επίσης πωρολιθικό υλικό σε δεύτερη χρήση στη βάση του Παλαιοχριστιανικού τείχους[11]. Το υλικό κατασκευής τους είναι ο ωολιθικός ασβεστόλιθος.

Το πωρολιθικό αυτό αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό (τραβερτίνης και ωολιθικός ασβεστόλιθος) χρησιμοποιείται ανάμεσα στα άλλα υλικά (μάρμαρα, σχιστόλιθοι) για τις οικοδομικές ανάγκες στο λόφο και συναντάται στην τοιχοποιία των περισσότερων οικιών του 20ου αιώνα (**εικ. 7**).

8. Σκαφιδά 2012, 367.

9. Ορλάνδος 1958.

10. Αρβανιτόπουλος 1908, 221, 1909, 158, 1910, 60, 170-171, 1928, 90-91. Γιαννόπουλος 1931. Stahlin 1924, 137. Κραβαρίτου 2011, 117.

11. Α. Ντίνα 1990, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, Β1, 231-235.

ΠΗΓΕΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΤΡΑΒΕΡΤΙΝΗ

Σε αναζήτηση πηγών τραβερτίνη, έγινε έρευνα σε μεγάλο μέρος του ρου των χειμάρρων της λεκάνης του Βόλου. Τα περισσότερα ευρήματα σημειώνονται στην κοίτη του σημερινού χειμάρρου Κραυσίδωνα, ενώ μία λατύπα τραβερτίνη καταγράφηκε στην κοίτη του χειμάρρου Ξηριά. Στο χείμαρρο Άναυρο δεν εντοπίστηκε τραβερτίνης. Στο πλαίσιο αναζήτησης πηγών τραβερτίνη στα ανάντι του ρου του Κραυσίδωνα εντοπίστηκε τραβερτινική απόθεση μεγάλης σχετικά έκτασης κάτω από την πλατεία του χωριού Μακρινίτσα στο Πήλιο, περίπου 6 χλμ ΒΑ από το λόφο «Κάστρο - Παλαιά». Η απόθεση δημιουργείται στα κατάντι της καρστικής πηγής στην πλατεία της Μακρινίτσας, που χαρακτηρίζεται από μικρές παροχές χαμηλής θερμοκρασίας υδάτων. Η τραβερτινική απόθεση εκτείνεται σε έκταση περίπου 1000 $μ^2$ σε πρανές με έντονη κλίση και μέτωπο που εκτείνεται σε πλάτος 60 μ. Δυστυχώς τα σύγχρονα κτίσματα της Μακρινίτσας σε αυτήν την περιοχή δεν επιτρέπουν την καταγραφή ιχνών αρχαίας λατόμησης. Επίσης, η αδιάλειπτη λειτουργία της καρστικής πηγής πιθανότατα κάλυψε με τραβερτινικό υλικό οποιαδήποτε αρχαία λάξευση. Η υψομετρική διαφορά μεταξύ της πηγής και της κατώτερης απόθεσης τραβερτίνη είναι 33 μ.

Η μικροσκοπική μελέτη υλικού από την τραβερτινική απόθεση της Μακρινίτσας κατέδειξε σαφείς ομοιότητες ανάπτυξης του μικροκρυσταλλικού ασβεστίτη με τα τεμάχη τραβερτινικού υλικού από τη θέση του λόφου «Κάστρο – Παλαιά». Ορυκτολογικά αποτελείται από μικροκρυσταλλικό ασβετίτη και ίχνη χαλαζία. Αυτό επιβεβαιώνεται, τόσο από τη μικροσκοπική μελέτη, όσο και στα ακτινογραφήματα (XRD), όπου καταγράφεται κυρίως ο ασβεστίτης και μικρό ποσοστό χαλαζία. Η παρουσία χαλαζία μπορεί να εξηγηθεί από την άμεση γειτνίαση της περιοχής της καρστικής πηγής με σχιστολίθους. Επίσης, δεν παρατηρείται αραγωνίτης στις αποθέσεις λόγω της ψυχρότητας των υδάτων της πηγής. Τα δείγματα από την τραβερτινική απόθεση της Μακρινίτσας παρουσιάζουν ομοιότητες με τα ευρεθέντα τεμάχη στη σημερινή κοίτη του Κραυσίδωνα.

Για την ισοτοπική ανάλυση δείγματα ελήφθησαν, τόσο από πιθανές πηγές στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου, όσο και από αρχιτεκτονικά στοιχεία του λόφου «Κάστρο – Παλαιά». Πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία από την τραβερτινική απόθεση της Μακρινίτσας, από διάσπαρτα τεμάχη στην κοίτη των χειμάρρων Κραυσίδωνα και Ξηριά, καθώς και από οικοδομικά υλικά στην Τάφρο ΙΙΙ των ανασκαφών του Θεοχάρη και από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του αρχαίου ναού της Αρτέμιδος Ιωλκίας στην περιοχή του σημερινού ναού των Αγ. Θεοδώρων.

Στο διάγραμα της εικόνας 8, τα Ισότοπα Ο και C δείχνουν δύο διαφορετικές ομαδοποιήσεις των δειγμάτων. Μία ομάδα συγκεντρώνει τα δείγματα τραβερτίνη, με δ18Ο από -9.44 έως -7.19 και δ13C από -9.07 έως -10.81‰ και μία ομάδα με τα δείγματα ωολιθικού ασβεστόλιθου με δ18Ο από -6.81 έως -7.19‰ και δ13C -5.17 έως -2.48‰. Στο ισοτοπικό διάγραμμα (**εικ. 8**) τα ισοτοπικά αποτελέσματα από τους κοντινότερους στην περιοχή του Βόλου ωολιθικούς ασβεστόλιθους της απόθεσης νοτιοδυτικά του Τυρνάβου, στη θέση Περαχώρα, 70 χλμ ΒΔ του Βόλου. Η συγκεκριμένη απόθεση παρουσιάζει εκτεταμένα σημάδια αρχαίας λατόμησης και το υλικό της έχει χρησιμοποιηθεί στο αρχαίο θέατρο της Λάρισας[12]. Το υλικό από τα αρχαία λατομεία του Τυρνάβου παρουσιάζει ομοιότητες με τον ωολιθικό ασβεστόλιθο των αρχιτεκτονικών στοιχείων στο λόφο «Κάστρο-Παλαιά», τόσο στην ισοτοπική ομαδοποίηση, όσο και στα μικροσκοπικά και μακροσκοπικά χαρακτηριστικά. Τέλος το δείγμα PVL_1 που προέρχεται από το τέμαχος των Ρωμαϊκών λουτρών δεν παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες τόσο στην ορυκτολογική του σύσταση όσο και στα ισότοπα Ο και C με κάποια γνωστή πηγή πωρόλιθου στη Θεσσαλία και άρα δεν μπορεί να ταυτιστεί η προέλευση αυτού του δομικού λίθου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρήση του τραβερτίνη και γενικά του πωρολιθικού υλικού καταγράφεται στη θέση «Κάστρο – Παλαιά» Βόλου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ο τραβερτίνης χρησιμοποιείται περιορισμένα ως οικοδομικό υλικό στις αρχιτεκτονικές δομές του κτιριακού συγκροτήματος που ανέσκαψε ο Δ. Ρ. Θεοχάρης από το 1956 έως το 1961. Τραβερτινικό υλικό συναντάται επίσης περιορισμένα και στις υπερκείμενες οικοδομικές κατασκευές της Γεωμετρικής εποχής. Στη συ-

12. Μέλφος 2011.

νέχεια καταγράφεται η χρήση του τραβερτίνη σε αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, επιστύλια) ναού δωρικού ρυθμού, στη θέση της σύγχρονης εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων, τα οποία έχουν αποδοθεί από τον ανασκαφέα Α. Αρβανιτόπουλο και άλλους ερευνητές, στο ναό της Αρτέμιδος Ιωλκίας, Αρχαϊκής περιόδου.. Μέρος των δομικών στοιχείων του ναού αποτελούνται από ωολιθικό ασβεστόλιθο, με προέλευση από τα αρχαία λατομεία νοτιοδυτικά του Τυρνάβου και τραβερτίνη από την Μακρινίτσα. Τα τεμάχη τραβερτίνη στις παλαιότερες φάσεις (Εποχή Χαλκού έως Γεωμετρική εποχή) προέρχονται επίσης από την τραβερτινική απόθεση της Μακρινίτσας, όπως αποδεικνύεται ορυκτολογικά, ιστολογικά και ισοτοπικά.

Από τη μελέτη των δειγμάτων του τραβερτινικού υλικού διαφαίνεται η διαχρονικότητα στη χρήση του ως οικοδομικού υλικού. Η δόμηση και η ανασύνθεση της ιστορικής ταυτότητας των κοινωνιών, που έζησαν και έδρασαν στην περιοχή του λόφου των Παλαιών, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του, αντικατοπτρίζεται, τόσο στη συνεχή χρήση του χώρου, όσο και στην επανάχρηση και στον επαναπροσδιορισμό αντικειμένων υλικού πολιτισμού προγενέστερου των Ρωμαϊκών χρόνων.

SUMMARY

DIACHRONIC USE OF TRAVERTINE FOR BUILDING PURPOSES AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE "KASTRO - PALAIA" IN VOLOS CITY

Markos Vaxevanopoulos, Vasilios Melfos, Evaggelia Skafida, Artemis Karnava

This paper focuses on the diachronic uses of travertine for building purposes at the archaeological site of "Kastro - Palaia" in Volos city (Thessaly, Greece). The term travertine refers to a rock type which constitutes a compact crystalline natural variety of calcium carbonate (CaCO3). This rock was identified as a building material in constructions at the "Kastro - Palaia" site, dated from the Late Bronze age until Late Antiquity and the Byzantine times. The aim of this study was to identify the provenance of travertine, which constitutes a complex archaeometric issue, due to the complicated geological and sedimentary processes involved during its formation. Therefore seven samples of travertine building material were collected and studied in terms of microscopy, X-ray diffractometry and stable isotopes of oxygen and carbon. The results were then compared with the potential sources of travertine at the broader area of the archeological site. We can sufficiently conclude that the travertine used at the most ancient buildings of the "Kastro –Palaia" site comes from the Makrinitsa travertine occurrence, 6 km to the NE, on Pilion mountain. The "poros" stone from the Archaic temple of Artemis Iolkia is identical with the oolitic limestone from the ancient quarries of Tyrnavos, 70 km NW of "Kastro - Palaia".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

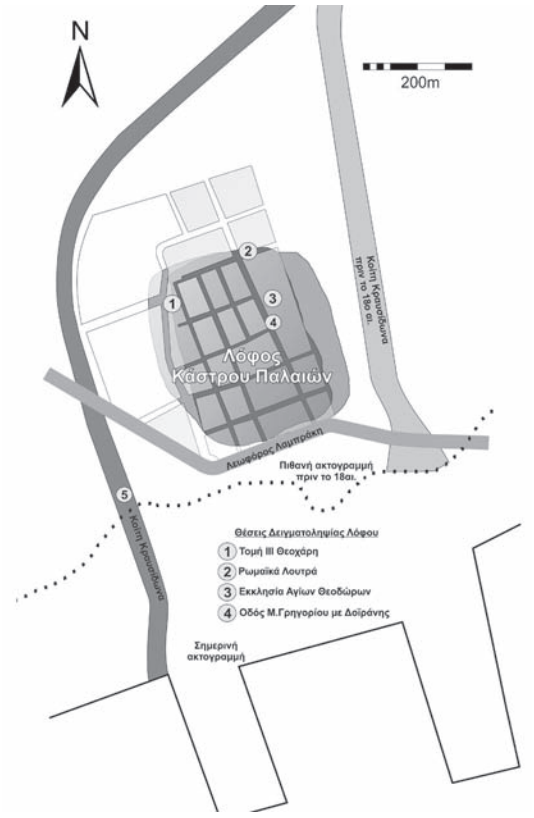
Αρβανιτόπουλος Α., 1908. Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν, *ΠΑΕ*, 213-221.
Αρβανιτόπουλος Α., 1909. Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν, *ΠΑΕ*, 155-162.
Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 60-61, 168-172.
Αρβανιτόπουλος Α., 1928. *Ιγραπταί στήλαι Δημητριάδος - Παγασών*, Αθήνα.
Γιαννόπουλος Ν., 1931. Το φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ* Η', 110-133.
Ford T.D. – Pedley H.M., 1996. A review of tufa and travertine deposits of the world, *Earth Science Rev*iew, 41, 117–175.
Fouke B.W. – Farmer J.D. – Des Marais D.J. – Pratt L. – Sturchio N.C. – Burns P.C. – Discipulo M.K., 2000. Depositional facies and aqueous-solid geochemistry of travertine-depositing hot springs (Angel Terrace, Mammoth Hot Springs, Yellowstone National Park U.S.A.), *Journal of Sedimentary Research* 70, 565-585.
Κουκουβού Α., 2010. *ΛΙΘΟΝ ΛΑΤΟΜΕΙΝ: από τα λατομεία των Ασωμάτων Βεροίας στα οικοδομήματα των Μακεδόνων Βασιλέων. Μελέτη για την εξόρυξη πωρόλιθου στην αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 119-130.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1957. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 69.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1961. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 45-54.
Kravaritou S., 2011. Synoecism and religious interface in Demetrias (Thessaly), *Kernos* 24, 111-135.
Μέλφος Β., 2011. *Προσδιορισμός της πηγής προέλευσης των πρώτων υλών από επιλεγμένα δείγματα πωρόλιθου του Αρχαίου Θεάτρου Λάρισας* (αδ. έκθεση προς την Επιστημονική Επιτροπή τους Αρχαίου Θεάτρου Λάρισας).
Ορλάνδος Α., 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, τ. 2. Τα μέταλλα, το ελεφαντοστούν, τα κονιάματα και οι λίθοι, Αθήνα.
Pentecost A., 1995. The quaternary travertine deposits of Europe and Asia Minor. *Quaternaly Science Reviews* 14, 1005-1028.
Pentecost A., 2005. *Travertine*, Springer-Verlag, Berlin.

Petrelli M. – Perugini D. – Moroni B. – Poli G., 2010. Determination of travertine provenance from ancient buildings using selforganizing maps and fuzzy logic, *Applied Artificial Intelligence* 17, 885-900.

Skafida E. – Karnava A. – Olivier J.P., 2012. Two new Linear B tablets from the site of Kastro-Palaia in Volos, στο P. Carlier – C. De Lamberterie – M. Egetmeyer – N. Guilleux – F. Rougemont – J. Zurbach (επιμ.), *Études Mycéniennes 2010. Actes du XIIIe Colloque International sur les textes égéens, Sèvres, Nanterre*, *Paris*, *20-23 Septembre 2010*, Paris, 55-73.

Σκαφιδά Ε., 2012. Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, *ΑΕΘΣΕ* 3, 365-372.

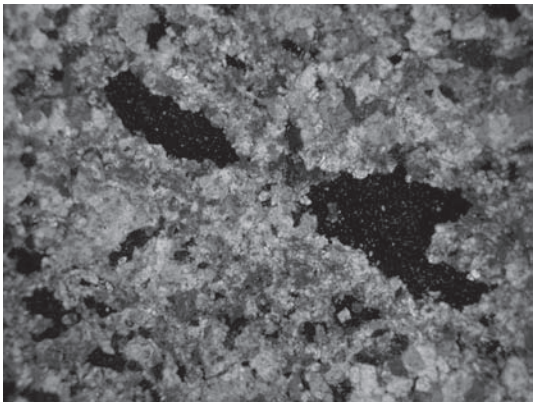
Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 1. Χάρτης των θέσεων δειγματοληψίας στο λόφο του Κάστρου Παλαιών Βόλου. Δείγμα από τραβερτινικό τέμαχος ελήφθη από τον παρακείμενο χείμαρρο του Κραυσίδωνα (θέση 5).

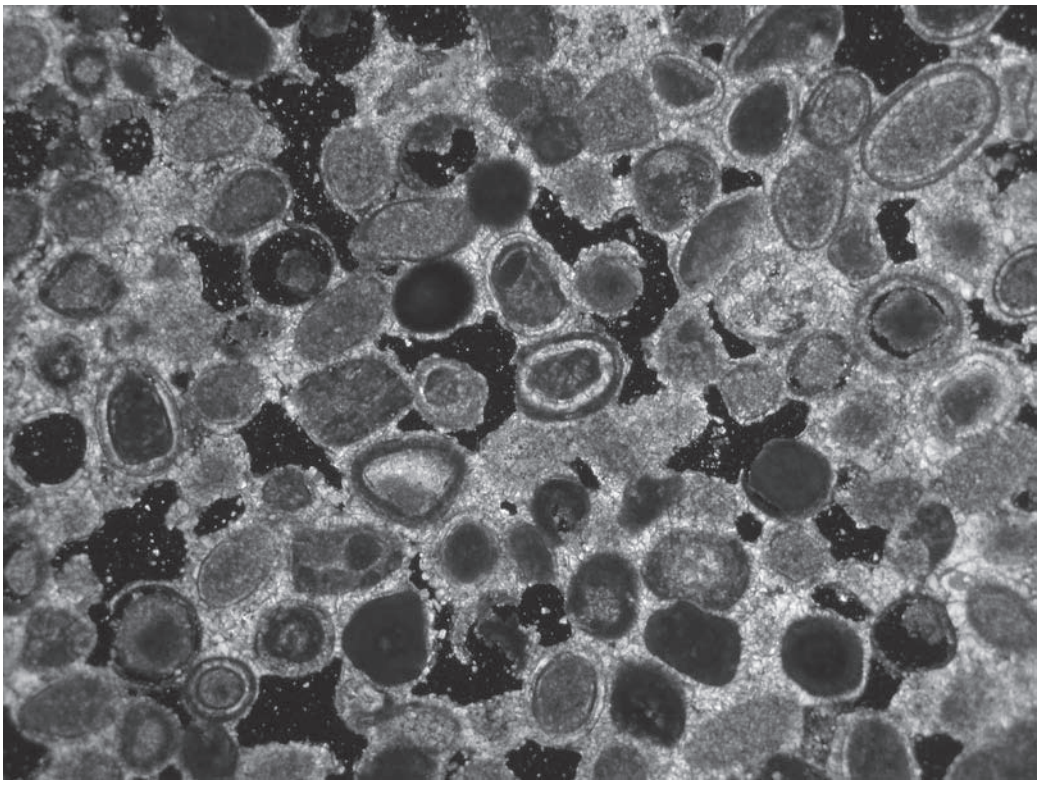
Εικ. 2. Τραβερτινική παιπάλη του Τοίχου 8 δωμάτιο 1 του κτιριακού μυκηναϊκού συγκροτήματος, στο χώρο της Τάφρου ΙΙΙ των ανασκαφών Θεοχάρη συνδεδεμένη με λεπτόκοκκο υλικό με την υπερκείμενη πρασινοσχιστολιθική.

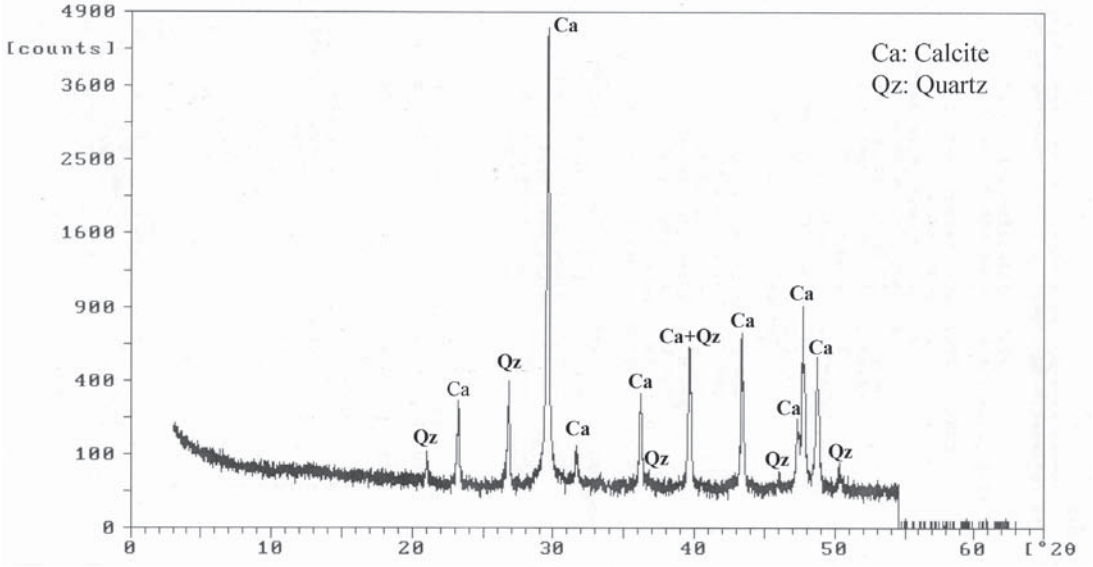
Εικ. 3. Μικροσκοπική εικόνα της τραβερτινικής παιπάλης της εικόνας 2 με κάθετα Nicols. Μήκος φωτογραφίας 3mm.

Εικ. 4. Άποψη από τις ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή του σύγχρονου ναού των Αγίων Θεοδώρων. Με α) σημειώνεται σπόνδυλος κίονα και με β) ένας πεσμένος κίονας, ενώ ανάμεσά τους βρίσκεται μαρμάρινος κίονας.

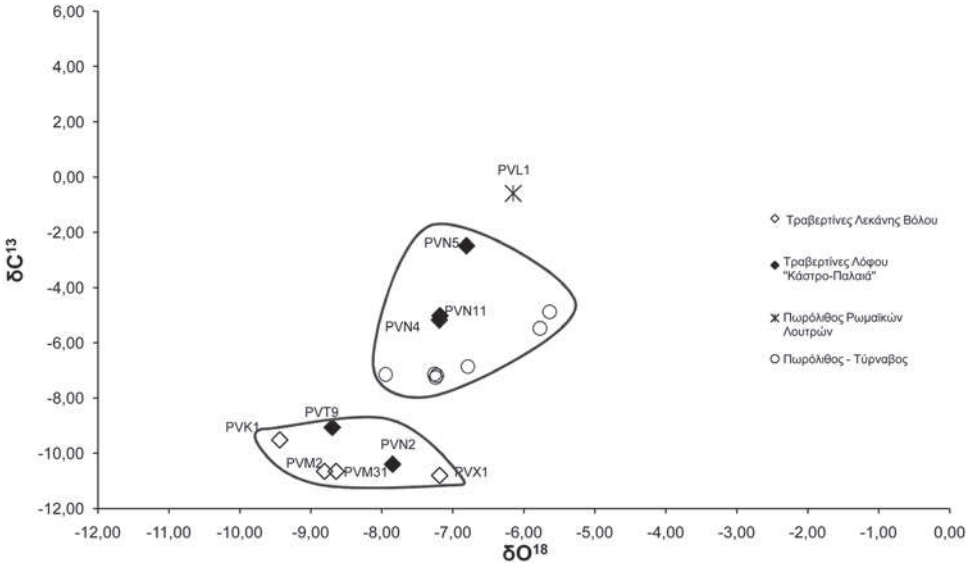
Εικ. 5. Μικροσκοπική εικόνα δείγματος από τον ωολιθικό ασβεστόλιθο του κίονα της εικόνας 4 με κάθετα Nicols. Μήκος φωτογραφίας 3mm.

Εικ. 6. Ορυκτολογική σύσταση δειγμάτων από ωολιθικό ασβεστόλιθο, όπως προκύπτει από την ακτινογραφική εξέταση. Κύριο ορυκτό είναι ο ασβεστίτης (calcite), ενώ δευτερευόντως παρατηρείται χαλαζίας (quartz).

Εικ. 7. Άποψη από σύγχρονη χρήση τραβερτινικού υλικού σε λιθόκτιστη οικία του 20ου αι.

Εικ. 8. Διάγραμμα δ18Ο και δ13C των δειγμάτων που ελήφθησαν από πωρολιθικά υλικά στο λόφο του «Κάστρου-Παλαιών» και από υλικά τραβερτίνη στην ευρύτερη περιοχή της λεκάνης του Βόλου και ωολιθικού ασβεστόλιθου. Επίσης, στο διάγραμμα παρουσιάζονται ισοτοπικά χαρακτηριστικά από τον ωολιθικό ασβεστόλιθο ΝΔ του Τυρνάβου (Μέλφος 2011).

ΣΕΣΚΛΟ: ΕΝΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΧΩΡΙΟ ΥΠΟΔΕΧΕΤΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ*

Ευαγγελία Σταμέλου

Τα μουσεία του 21ου αι. – και σ' αυτά βέβαια εντάσσονται και οι αρχαιολογικοί χώροι – ως άτυποι φορείς εκπαίδευσης και, κυρίως, ως χώροι που υπηρετούν τον πολιτισμό στην ευρύτερη ανθρωπιστική του διάσταση κι όχι μόνο μέσα στα όρια του τοπικού περιεχομένου τους, καλούνται να αναπτύξουν διόδους επικοινωνίας με το ευρύ κοινό, με στόχο να γίνουν προσβάσιμα ακόμη και σε ομάδες ατόμων, που «κατά παράδοση» δε συνηθίζουν να τα επισκέπτονται. Μέσα από προγράμματα προσέγγισης, που προωθούν έμπρακτα και δημιουργικά την εκπαιδευτική τους διάσταση, στοχεύουν στην άμεση σύνδεσή τους με την ευρύτερη κοινωνία, προσφέροντας οργανωμένες δραστηριότητες, που προσκαλούν τις ομάδες αυτές να συμμετάσχουν ενεργά και να ενταχθούν στα πολιτιστικά και κοινωνικά δρώμενα του τόπου τους.

Τα σύγχρονα μουσεία –και ως «ανοιχτά μουσεία» και οι αρχαιολογικοί χώροι– διαμορφώνουν τους προσανατολισμούς τους σε άμεση συνάρτηση με τις εξελίξεις στο χώρο της εκπαίδευσης και της κοινωνίας και κυρίως με γνώμονα την ανάγκη για δια βίου μάθηση και την αναγνώριση της συμβολής της άτυπης στην τυπική εκπαίδευση[1].

Βασικός σκοπός είναι η κατάκτηση της γνώσης τόσο σε γνωστικό, όσο και σε συναισθηματικό και κοινωνικό επίπεδο, όχι με την προσφορά έτοιμων γνώσεων από το εκπαιδευτικό προσωπικό, αλλά με την ενθάρρυνση της αυτενέργειας μέσα από τη συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση προσωπικών ερμηνειών για τα πράγματα και μιας προσωπικής εμπειρίας επίσκεψης στο μουσείο/αρχαιολογικό χώρο.

Ειδικά για τους μαθητές, που αποτελούν την πλειοψηφία των επισκεπτών στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία, έχει αποδειχθεί ότι ο βαθμός της βιωματικής εμπλοκής τους στα επιμέρους στάδια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων επηρεάζει άμεσα το ενδιαφέρον τους, ανεξάρτητα από τη σχολική τους επίδοση[2]. Κι αυτό γιατί τα εκπαιδευτικά προγράμματα στηρίζονται σε μεθόδους ενεργητικής μάθησης και περιλαμβάνουν δραστηριότητες όπως εκπαιδευτική περιήγηση, έρευνα και παρατήρηση, φυλλάδια εργασίας, εργαστήριο και παιχνίδι[3].

Ιδιαίτερα το παιχνίδι και οι πρακτικές δραστηριότητες γενικότερα, αποτελούν ένα χρήσιμο εργαλείο για να κατανοήσουν τα παιδιά τον κόσμο τους μέσα από ενεργητικές διαδικασίες[4] και παρέχουν μια ισορροπία μεταξύ των παιγνιωδών και των περισσότερο τυπικών διαδικασιών μάθησης[5]. Η ένταξη βιωματικών δραστηριοτήτων με παιγνιώδη χαρακτήρα στα εκπαιδευτικά προγράμματα, αποσκοπεί στο να μετουσιωθεί η επαφή με τα αρχαία αντικείμενα και την αρχαιολογική πληροφορία σε μια ενδιαφέρουσα και ευχάριστη για τα παιδιά εμπειρία επίσκεψης σε ένα αρχαιολογικό χώρο/μουσείο[6], που σαν αποτέλεσμα έχει την κατάκτηση της γνώσης με δυναμικό και ευχάριστο τρόπο.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Σέσκλου, σημείο αναφοράς στην ιστορική πορεία της περιοχής εξαιτίας του νεολιθικού οικισμού, αποτελεί πόλο έλξης χιλιάδων επισκεπτών κάθε χρόνο. Το κοινό του αρχαιολογικού χώρου αποτελούν μαθητές, φοιτητές, οργανωμένες ομάδες τουριστών και απλοί επισκέπτες, σε διάφο-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο κ. Αιμιλία Καλογιάννη, υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στη ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, για την υποστήριξη, τις συμβουλές και την πολύτιμη βοήθειά της τόσο στο σχεδιασμό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων όσο και στη συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου.

1. Κακούρου-Χρόνη 2005. Finkelstein 2005.

2. Καλογιάννη 2009 (υπό έκδοση).

3. Κασβίκης – Νικονάνου – Φουρλίγκα 2002. Μουρατιάν 1995. Τζιαφέρη 2005.

4. Καλογιάννη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2009. Blenki – Kelly 1996. Gura 1996. David 1996. http://www. det.nt.gov.au/data/assets/pdf file/0015/960/play-based learning. pdf.

5. Siraj-Blatchford – Sylva 2004.

6. Καλογιάννη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2009.

ρες ηλικίες, με διαφορετικό πολιτισμικό ή εθνικό υπόβαθρο, κοινωνικό, οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο και ποικίλα ενδιαφέροντα και προσδοκίες από την επίσκεψη.

Ήδη από το 1994, ο αρχαιολογικός χώρος του Σέσκλου εντάχθηκε στο Β΄ Κ.Π.Σ.[7], στα πλαίσια του προγράμματος «Ανάπλαση – Ανάδειξη των Προϊστορικών Οικισμών», με στόχο την ολοκληρωμένη ανάδειξή του και τη δημιουργία υποδομών για την εξυπηρέτηση και πληροφόρηση των επισκεπτών. Τότε, κατασκευάστηκε νέο φυλάκιο-εκδοτήριο εισιτηρίων με ειδικά διαμορφωμένο χώρο ενημέρωσης των επισκεπτών, όπου τοποθετήθηκε δίγλωσσο ενημερωτικό υλικό με τη μορφή πέντε (5) πινακίδων (posters) που αντιστοιχούν σε ισάριθμες θεματικές ενότητες. Τοποθετήθηκε επίσης Η/Υ με οθόνη αφής, όπου προβάλλεται δίγλωσσο πρόγραμμα παρουσίασης με θέμα το Νεολιθικό Πολιτισμό, με το οποίο ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να διαμορφώσει μια σφαιρική εικόνα, όχι μόνο για τον αρχαιολογικό χώρο του Σέσκλου, αλλά γενικότερα για το Νεολιθικό Πολιτισμό στην Ελλάδα. Στον ίδιο χώρο, τοποθετήθηκε, μετά από συντήρηση, η παλιά προθήκη του αείμνηστου Δ.Ρ. Θεοχάρη, που παρουσιάζει την εξέλιξη της διακόσμησης των πήλινων αγγείων κατά τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία, εκθέτοντας χαρακτηριστικά αυθεντικά όστρακα που βρέθηκαν στις ανασκαφές που έγιναν από τον ίδιο στον αρχαιολογικό χώρο του Σέσκλου. Για την καλύτερη ενημέρωση του επισκέπτη κατά την περιήγησή του στο χώρο, λειτουργεί σύστημα αυτόματης ξενάγησης με φορητές συσκευές, τις οποίες ο ίδιος μπορεί να πάρει μαζί του και να επιλέξει ανάμεσα στα διαθέσιμα σημεία πληροφόρησης, εκείνα για τα οποία ενδιαφέρεται να ακούσει πληροφορίες.

Αξιοποιώντας τις υποδομές αυτές στον Αρχαιολογικό Χώρο του Σέσκλου, την τελευταία διετία οργανώνονται, είτε συστηματικά ή στο πλαίσιο εκδηλώσεων, δράσεις εκπαιδευτικού χαρακτήρα από την ΙΓ΄ ΕΠΚΑ ή και σε συνεργασία με φορείς της περιοχής, με βασικό στόχο τα παιδιά που συμμετέχουν σ᾽αυτές να «κατακτήσουν» το χώρο και να τον εντάξουν γόνιμα και δημιουργικά στη δική τους καθημερινότητα.

Έτσι, σε τακτική βάση πραγματοποιούνται, μετά από προσυμφωνημένο ραντεβού**, εκπαιδευτικές περιηγήσεις μαθητών και φοιτητών**. Στο πλαίσιο αυτό, πέρα από την περιήγηση στα δυο τμήματα του νεολιθικού οικισμού (Σέσκλο Α και Σέσκλο Β), αξιοποιούνται ταυτόχρονα και οι υπάρχουσες υποδομές στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο του νέου φυλακίου, όπου οι σχολικές ομάδες έχουν τη δυνατότητα να ενημερωθούν πληρέστερα μέσα από τα διαθέσιμα οπτικοακουστικά μέσα, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Σε περιοδική εξάλλου βάση, με αφορμή εκδηλώσεις του ΥΠΠΟ, οργανώνονται εκπαιδευτικά προγράμματα με αφετηρία το νεολιθικό οικισμό. Έτσι, στη διάρκεια της πανελλήνιας εκστρατείας «Περιβάλλον και Πολιτισμός 2010-2011» που εγκαινιάστηκε από το ΥΠΠΟ το 2008 με στόχο την ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα διαχείρισης και προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, που για τη διετία 2010-2011 είχε θέμα «Φωνές Νερού Μυριάδες», σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν εκπαιδευτικές δράσεις με θεματικές περιηγήσεις και προγράμματα για το ευρύ κοινό και για μαθητές αντίστοιχα.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθυνόταν σε μαθητές ηλικίας 8 έως 12 ετών και είχε τίτλο «**Με Νερό και Χώμα**»[8]. Περιλάμβανε **εκπαιδευτική περιήγηση** στον αρχαιολογικό χώρο με έμφαση, θεματικά, στα επιλεγμένα μνημεία του χώρου που καταδεικνύουν τη σημασία και τις ποικίλες διαστάσεις της αξίας του νερού στη ζωή των νεολιθικών ανθρώπων (**εικ. 1**).

Στα παιδιά διανεμήθηκε **εκπαιδευτικό έντυπο** που περιλάμβανε πληροφοριακό υλικό και σύντομες ασκήσεις επικεντρωμένες στις γνώσεις και τις εμπειρίες που αποκόμισαν.

Κατά το σχεδιασμό του προγράμματος και συνακόλουθα στην εφαρμογή του, δόθηκε έμφαση στις παιγνιώδεις και πρακτικές δραστηριότητες. Έτσι, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής περιήγησης, τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να περιεργαστούν τα **πιστά αντίγραφα** των αρχαίων αντικειμένων που τους διανεμήθηκαν, εξερευνώντας τη χρήση τους και τον τρόπο κατασκευής τους και διαμορφώνοντας έτσι τις απόψεις τους γι᾽ αυτά. Στη συνέχεια, χωρισμένα σε ομάδες μέσα από «**Κυνήγι Θησαυρού**» (**εικ. 2**), ακολουθώντας τον αντίστοιχο χάρτη, εξερεύνησαν το χώρο συλλέγοντας πληροφορίες γι᾽ αυτόν με τη μορφή **εκπαιδευτικού παιχνιδιού (πάζλ)**, ενώ εκ περιτροπής συμμετείχαν σε **εργαστήρι πηλού** (**εικ. 3, 4**). Εδώ, τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να επεξεργαστούν την πρώτη ύλη και να δοκιμάσουν μεθόδους και τεχνικές επεξεργασίας της, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν τα δικά τους έργα μέσα από ένα μοναχικό παιχνίδι. Αντίθετα, η συμπλήρωση του πάζλ και το κυνήγι θησαυρού τους έδωσε τη δυνατότητα να συνεργαστούν κατανέμοντας ρόλους και αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους για

7. Αδρύμη-Σισμάνη 2002.

8. Στην την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος συνέβαλαν καθοριστικά, στα πλαίσια της πρακτικής τους εξάσκησης, οι φοιτήτριες του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Καζάνα Αγάπη, Κορίτσα Μαργαρίτα, Σούζα Πετρούλα και Φάσσα Ελένη.

την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος, σε ένα περιβάλλον παιχνιδιού δομημένο μεν, αλλά ταυτόχρονα ευέλικτο, ώστε να τους δίνει την ευκαιρία να αυτοκαθορίζονται και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες[9].

Τα παιδιά πήραν σαν **αναμνηστικό** της συμμετοχής τους στο πρόγραμμα το έργο τους από το εργαστήρι πηλού, ενώ η νικήτρια ομάδα κατά τη συμπλήρωση του πάζλ πήρε για το σχολείο της φάκελο που περιείχε το ενημερωτικό τρίπτυχο έντυπο για τον αρχαιολογικό χώρο που δημιουργήθηκε ειδικά για τις ανάγκες του εορτασμού, την αντίστοιχη αφίσα και το έντυπο υλικό του ΥΠΠΟ, το εκπαιδευτικό φυλλάδιο εργασίας, καθώς και το έπαθλο του παιχνιδιού, το ίδιο το πάζλ (**εικ. 5**).

Ολοκληρώνοντας την εκπαιδευτική αυτή εμπειρία, τα παιδιά αποτύπωσαν τις εντυπώσεις τους ζωγραφίζοντας ή γράφοντας στα **απαντητικά δελτάρια** που δημιουργήθηκαν για τους σκοπούς του εορτασμού από το ΥΠΠΟ και τους διανεμήθηκαν μετά την ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού προγράμματος (**εικ. 6**). Τα δελτάρια αυτά αποτελούν μια πρώτη αλλά ίσως τη σημαντικότερη μέθοδο αξιολόγησης του προγράμματος, καθώς σ' αυτά φαίνεται ότι τα παιδιά ανακαλούσαν ακόμα και σε μη λεκτικό επίπεδο εκείνες τις βιωματικές δραστηριότητες που τους έκαναν περισσότερο εντύπωση[10], υποδηλώνοντας, έτσι, τη σημασία των δραστηριοτήτων αυτών για την κατάκτηση της γνώσης.

Στα πλαίσια του τριετούς Οδηγικού Προγράμματος «**Οδηγοί στην κοινωνία – γνωρίζουμε το παρελθόν, δημιουργούμε το μέλλον**»[11], εξάλλου, το Μάιο του 2011 πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο του Σέσκλου εκπαιδευτική Δράση σε συνεργασία με το Τοπικό Τμήμα Ν. Ιωνίας Βόλου του Σώματος Ελληνικού Οδηγισμού.

Στη Δράση συμμετείχαν παιδιά από 5 έως 15 ετών, τα οποία περιηγήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο και στη συνέχεια χωρίστηκαν σε πέντε ομάδες. Μέσα από μια διαδικασία παιχνιδιού που θύμιζε «κυνήγι θησαυρού» και περιλάμβανε αυτοσχέδιους χάρτες και πινακίδες σήμανσης, κατευθύνθηκαν στους 5 σταθμούς που είχαν διαμορφωθεί στα ισάριθμα σημεία του Αρχαιολογικού Χώρου, προκειμένου να συμμετέχουν στις δραστηριότητες που οι σταθμοί αυτοί περιελάμβαναν.

Συγκεκριμένα, τα παιδιά, χωρισμένα σε πέντε (5) ομάδες, εκφράστηκαν δημιουργικά σε **Εργαστήρι Ζωγραφικής νεολιθικών αγγείων σε χαρτί** στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο του νέου φυλακίου του Αρχαιολογικού Χώρου (**εικ. 7**), **Κατασκευής κούκλας από άχυρα** και **Εργαστήρι πηλού** στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο των πέτρινων κτιρίων του Δ.Ρ.Θεοχάρη (**εικ. 8, 9**), ενώ έπαιξαν «**Όπως Παλιά**» **Κουτσό και Τυφλόμυγα** στο χώρο μπροστά στην είσοδο του Αρχαιολογικού Χώρου.

Οι ομάδες των παιδιών ακολούθησαν μια κυκλική πορεία μέσα στο χώρο προκειμένου να μετακινηθούν από σταθμό σε σταθμό και τελικά να συμμετέχουν σε όλες τις δραστηριότητες.

Στο τέλος, οι ομάδες ενώθηκαν και πάλι προκειμένου να βοηθήσουν στην **αποψίλωση και τον καθαρισμό του κήπου** γύρω από το φυλάκιο του Αρχαιολογικού Χώρου (**εικ. 10**).

Τα παιδιά πήραν σαν **αναμνηστικά** την αχυρένια κούκλα, το πήλινο αντικείμενο και τη ζωγραφιά που δημιούργησαν κατά τη συμμετοχή τους στα αντίστοιχα εργαστήρια της Δράσης, καθώς και από ένα πήλινο αναμνηστικό «μετάλλιο» που κατασκεύασαν γι' αυτά οι Οδηγοί τους.

Η Δράση είχε τη μορφή ενός πολύπλευρου εκπαιδευτικού προγράμματος, στα πλαίσια του οποίου τα παιδιά μπόρεσαν να συνδυάσουν τη γνώση με το παιχνίδι, την εθελοντική προσφορά με τη διασκέδαση, την περιπέτεια με την ανακάλυψη, κι όλα αυτά μέσα από διαδικασίες που προάγουν το ομαδικό πνεύμα και τη συνεργασία για την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος.

Πέρα από τη χαρά που η εφαρμογή της Δράσης αυτής χάρισε στα παιδιά που συμμετείχαν – κάτι που ήταν εμφανές σε όλη τη διάρκεια των τεσσάρων περίπου ωρών που διήρκησε – η γενική εικόνα που αποκόμισε η ομάδα των εμψυχωτών που είχαν αναλάβει την οργάνωση και την εφαρμογή της ήταν ότι χάρη σ' αυτήν ο αρχαιολογικός χώρος «ζωντάνεψε», προκαλώντας αισθήματα ικανοποίησης σε όλους τους συμμετέχοντες.

Σε μια εποχή που τα πάντα, ακόμα και τα μνημεία, τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι, τείνουν να αποτιμούνται με οικονομικούς-εισπρακτικούς όρους, η αποτίμηση του εκπαιδευτικού, παιδαγωγικού και ηθικού κέρδους που πηγάζει από την εφαρμογή παρόμοιων δράσεων αποτελεί πηγή έμπνευσης και μοναδικό κίνητρο για τη συνέχιση της προσπάθειας.

---

9. http://www. det.nt.gov.au/data/assets/pdf file/0015/960/play-based learning. pdf.

10. Witmer – Luke – Adams. Johnsson 2004.

11. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσω ότι η εκπαιδευτική αυτή δράση έγινε με την πρωτοβουλία του Σώματος Ελληνικού Οδηγισμού και συγκεκριμένα του Τοπικού Τμήματος Ν. Ιωνίας Βόλου, ενώ ψυχή της δράσης ήταν η κ. Αγγελική Καμπούρη, υπεύθυνη του Τμήματος, στην οποία οφείλεται τόσο ο σχεδιασμός όσο και το μεγαλύτερο μέρος της οργάνωσης των επιμέρους δραστηριοτήτων.

SUMMARY

SESKLO
A NEOLITHIC VILLAGE WELCOMES CHILDREN

Evaggelia Stamelou

Museums in the 21st century, as well as archaeological sites, as informal education providers and, most importantly, as places serving culture, in its wider humanitarian dimension, not only within the limits of their local content, are required to develop channels of communication with the public, in order to become accessible even to groups of people who "traditionally" are not accustomed to visiting them. Through outreach programs that promote actively and creatively their educational dimension, they aim at linking them directly with the wider community, offering organized activities that invite these groups to actively participate and join in the cultural and social life of their region.

Within this frame, in the archaeological site of Sesklo, the Neolithic settlement which forms a reference point for the history of the area and a pole of attraction for thousands of visitors, a number of educational activities were organized systematically by 13th Ephorate often in collaboration with local organizations over the last two years. They principally intended to allow children to "conquer" the site and integrate it in a productive and innovative manner in their everyday life.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2002. Ανάδειξη προϊστορικών οικισμών Διμηνίου – Σέσκλου, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 64-77.

Blenkin G. – Kelly A.V., 1996. *Early Childhood Education: a developmental curriculum*[2], London.

David T., 1996. Curriculum in the early years, στο G. Pugh (επιμ.), *Contemporary issues in the early years*, London, 85-101.

Finkelstein D., 2005. Science museums as resources for teachers: an exploratory study on what teachers believe, *Paper presented at the National association for Research in Science. Teaching annual conference, Dallas, TX, April 4-7, 2005.*

Gura P., 1996. *An entitlement curriculum for early childhood: first things first*, London.

Κακούρου-Χρόνη Γ., 2005. *Μουσείο – Σχολείο. Αντικριστές πόρτες στη γνώση*, Αθήνα.

Καλογιάννη Α. (υπό έκδοση). «Πείτε μας τη γνώμη σας…». Μαθητές και Εκπαιδευτικοί Αξιολογούν Εκπαιδευτικά Προγράμματα, *Πρακτικά Συνεδρίου «Άνοιξη των Μουσείων», Ρέθυμνο 8-10/5/2009.*

Καλογιάννη Α. – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2009. Παιχνίδια στο Μουσείο. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ΄ Ε.Π.Κ.Α. κατά τη διετία 2006-2008, *ΑΕΘΣΕ* 3, 531-539.

Κασβίκης Κ. – Νικονάνου Κ. – Φουρλίγκα Ε., 2002. Εκπαιδευτικά Προγράμματα Αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα μιας έρευνας και μιας εναλλακτικής πειραματικής εφαρμογής, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 85, 103-122.

Νάκου Ε., 2001. *Μουσεία: Εμείς, τα Πράματα και ο Πολιτισμός*, Αθήνα.

Οικονόμου Μ., 2003. *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*, Αθήνα.

Siraj-Blatchford I. – Sylva K., 2004. Researching pedagogy in English Preschools, *British Educational Research Journal* 39, 115-132.

Τζιαφέρη Σ.Γ., 2005. *Το σύγχρονο μουσείο στην ελληνική εκπαίδευση μέσα από το παράδειγμα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων*, Θεσσαλονίκη.

Witmer S. – Luke J. – Adams M., 2000. Exploring the potential of Museum, *Art Education*, 46-52.

Εικ. 1. «Φωνές Νερού Μυριάδες» 2010-2011. Εκπαιδευτική περιήγηση κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Με Νερό και Χώμα» στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου.

Εικ. 2. «Φωνές Νερού Μυριάδες» 2010-2011. Κυνήγι Θησαυρού κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Με Νερό και Χώμα» στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου.

Εικ. 3. «Φωνές Νερού Μυριάδες» 2010-2011. Εκπαιδευτικό παιχνίδι (πάζλ) κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Με Νερό και Χώμα» στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου.

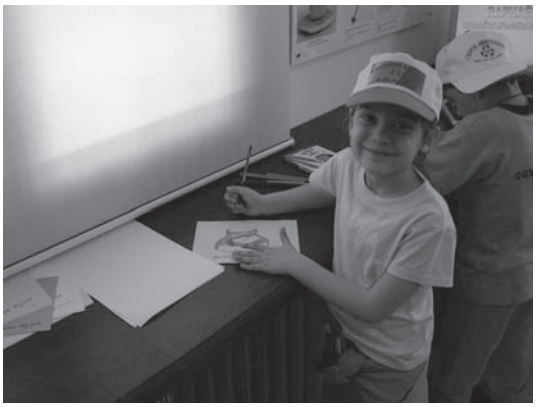
Εικ. 4. «Φωνές Νερού Μυριάδες» 2010-2011. Εργαστήρι πηλού κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Με Νερό και Χώμα» στον Αρχαιολογικό Χώρο Σέσκλου.

Εικ. 5. Η μουσειοσκευή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Με Νερό και Χώμα».

Εικ. 6. «Φωνές Νερού Μυριάδες» 2010-2011. Τα παιδιά συμπληρώνουν τα απαντητικά δελτάρια του ΥΠ.ΠΟ.

Εικ. 7. «Οδηγοί στην κοινωνία-γνωρίζουμε το παρελθόν, δημιουργούμε το μέλλον» 2011. Εργαστήρι Ζωγραφικής νεολιθικών αγγείων σε χαρτί.

Εικ. 8. «Οδηγοί στην κοινωνία-γνωρίζουμε το παρελθόν, δημιουργούμε το μέλλον» 2011. Εργαστήρι κατασκευής κούκλας από άχυρα.

Εικ. 9. «Οδηγοί στην κοινωνία-γνωρίζουμε το παρελθόν, δημιουργούμε το μέλλον» 2011. Εργαστήρι Πηλού.

Εικ. 10. «Οδηγοί στην κοινωνία-γνωρίζουμε το παρελθόν, δημιουργούμε το μέλλον» 2011. Αποψίλωση του κήπου γύρω από το φυλάκιο του Αρχαιολογικού Χώρου.

ΔΕΝΤΡΑ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΩΝ, ΣΤΑΓΟΝΕΣ ΝΕΡΟΥ ΚΑΙ ΜΑΓΙΣΣΕΣ ΣΥΝΑΝΤΙΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ…

Αιμιλία Καλογιάννη

Τα τελευταία χρόνια το αίτημα για «άνοιγμα» των μουσείων στο κοινό φαίνεται πως έχει βρει ανταπόκριση, με την πλειονότητά τους να σχεδιάζουν και να υλοποιούν οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα για ποικίλες ομάδες επισκεπτών[1]. Ειδικά σε ό,τι αφορά στο παιδικό κοινό τους, φαίνεται πως οι επισκέψεις σε μουσεία εντάσσονται σχεδόν αποκλειστικά σε σχολικά πλαίσια, με στόχο, συνήθως, την επαφή των μαθητών με ζητήματα ιστορίας και πολιτισμού, σε συνάρτηση συχνά με τη διδασκαλία επιμέρους γνωστικών ενοτήτων, σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου[2].

Όμως, η γνώση σ' ένα χώρο μη τυπικής μάθησης, όπως το μουσείο, δεν θεωρείται σαν κάτι δεδομένο, με αυστηρά καθορισμένα όρια, που κατακτιέται μέσα από πρακτικές της τυπικής τάξης. Αντιμετωπίζεται σαν μια δυναμική και πολυσύνθετη διαδικασία αλληλεπίδρασης του επισκέπτη με το ίδιο το μουσείο, δίνοντας προτεραιότητα σε περισσότερο ενεργητικές, βιωματικές και συνεργατικές στρατηγικές, που αποτρέπουν τη μάθηση αποσπασματικών και απομονωμένων γνώσεων ή τη χωρίς νόημα, ειδικά για τα παιδιά, καλλιέργεια δεξιοτήτων, με εξαντλητικές επαναληπτικές εργασίες. Στόχος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι – ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι – να χρησιμοποιούν εκπαιδευτικό υλικό σχεδιασμένο, έτσι ώστε να επιτρέπει και να επιδέχεται διαφορετικές αναγνώσεις, ενθαρρύνοντας, ταυτόχρονα, την πρόσβαση σε πολλών ειδών πηγές γνώσης. Οφείλουν, δε, να συνδυάζουν μεθόδους και δραστηριότητες που να μπορούν να προσαρμοστούν στις ανάγκες, τις δυνατότητες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών, κινητοποιώντας, ταυτόχρονα, το ενδιαφέρον και τη χαρά τους, για να τα καταστήσουν, τελικά, κοινωνούς και συμμέτοχους στις διαδικασίες διαμόρφωσης της γνώσης[3]. Δίνεται, έτσι, η ευκαιρία στα παιδιά να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους, να ασκήσουν τις δεξιότητές τους, να σκεφτούν, να συνεργαστούν, να συναποφασίσουν και να λύσουν προβλήματα πολλές φορές μέσα από παιγνιώδεις διαδικασίες, που προωθούν την εξερεύνηση και την ανακάλυψη, σε πραγματικές, για τα ίδια, καταστάσεις, ώστε να μπορέσουν, με ενεργητικό τρόπο, να έρθουν σε επαφή με το υλικό της έκθεσης και να του δώσουν τη δική τους διάσταση[4].

Την ευκαιρία για μια τέτοια προσέγγιση των εκθεμάτων του «Αθανασάκειου» Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου έδωσε η Πανελλήνια Εκστρατεία του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού με τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτισμός» (2008-2010) και ο εορτασμός των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (2009-2010), που παρείχαν τη δυνατότητα και προέτρεπαν σε διαθεματικές αλλά και διαχρονικές αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού. Το αποτέλεσμα ήταν ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων «Το δέντρο της Ζωής σε τέσσερις εποχές», τα «Ταξίδια της Σταλίτσας» και τα «Μαγικά αντικείμενα – λαϊκές δοξασίες», αντίστοιχα, που αγκαλιάστηκαν από την εκπαιδευτική κοινότητα της περιοχής.

Έτσι, το 2008 υπήρξε το έτος έναρξης της Πανελλήνιας Εκστρατείας του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού με τίτλο «Περιβάλλον και Πολιτισμός», που θεσμικά αποσκοπεί στην ευαισθητοποίηση του κοι-

1. Η αναφορά στο αρσενικό γένος των όρων *επισκέπτης*, *μαθητής* και *εκπαιδευτικός* εμπεριέχει και το θηλυκό και χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου για λόγους οικονομίας και ύφους.

2. Καλογιάννη 2010α.

3. Νάκου 2001. Νικονάνου 2002.

4. Καλογιάννη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2009.

νού σε θέματα διαχείρισης και προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος[5]. Ο πρώτος και ο δεύτερος χρόνος των εκδηλώσεων καλύπτονταν κάτω από το γενικό τίτλο «Το Δέντρο της Ζωής σε τέσσερις εποχές» και ήταν αφιερωμένοι στο δέντρο, ως στοιχείο της φύσης, και στις χρήσεις και τους συμβολισμούς που απορρέουν απ᾽ αυτό. Στο πλαίσιο αυτό στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου οργανώθηκαν εκπαιδευτικές δράσεις με θεματικές περιηγήσεις και προγράμματα για τους ελεύθερους επισκέπτες και τα παιδιά αντίστοιχα[6].

Το ομώνυμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχεδιάστηκε με βασικό άξονα τη διαθεματικότητα και με την πεποίθηση ότι τα παιδιά θα μπορούσαν να προσεγγίσουν περισσότερο αποτελεσματικά το θέμα μέσα από διαδικασίες ευχάριστες και οικείες για τα ίδια. Ο εκπαιδευτικός φάκελος που δημιουργήθηκε για το σκοπό αυτό περιλάμβανε ένα εκπαιδευτικό έντυπο και ένα φυτολόγιο που δόθηκαν στα παιδιά με την παρότρυνση να εργαστούν ομαδικά, προκειμένου να «επιλύσουν» τις εκπαιδευτικές ασκήσεις που περιλαμβάνονταν σ᾽ αυτόν, ανακαλώντας και χρησιμοποιώντας πληροφορίες που εμπίπτουν σε πολλά και διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα. Ειδικά σε ό,τι αφορά στο σχεδιασμό του εντύπου, επιλέχθηκε σκόπιμα για την εικονογράφησή του να μη χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά φωτογραφίες αυθεντικών αντικειμένων, αλλά κυρίως σκίτσα που θύμιζαν κόμικς, θεωρώντας ότι, εφόσον είχαν τηρηθεί συγκεκριμένα παιδαγωγικά, κυρίως, κριτήρια, θα μπορούσαν να παρέχουν ίσες ευκαιρίες στα παιδιά για να τις προσεγγίσουν ως πηγές της ιστορίας, δίνοντάς τους αφορμές για περαιτέρω διερεύνηση και ανάλυση και ενεργοποιώντας, έτσι, μεταγνωστικές διαδικασίες[7]. Το έντυπο αυτό, σε συνδυασμό με οπτικο-ακουστικά μέσα, λειτούργησε ως εργαλείο για να εισαχθούν τα παιδιά στη θεματική του προγράμματος και στη συνέχεια ως οδηγός τους σ᾽ ένα παιχνίδι «κυνηγιού θησαυρού» στις Αίθουσες του μουσείου, προκειμένου ν᾽ ανακαλύψουν τα επιλεγμένα, στο πλαίσιο του εορτασμού, αυθεντικά αντικείμενα, να τα παρατηρήσουν και να διαπραγματευτούν από κοινού τις πληροφορίες που θα μπορούσαν ν᾽ αντλήσουν απ᾽ αυτά (**εικ. 1**). Με την έννοια αυτή, η γνώση, στην κατάκτηση της οποίας αποσκοπούσε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, δεν ήταν κάτι δεδομένο, αλλά, μάλλον, το αποτέλεσμα μιας δυναμικής διαδικασίας διαμόρφωσής της από τα παιδιά με βάση ό,τι ήδη γνώριζαν, αλλά και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, με τα ίδια τα αντικείμενα και με τα κοινωνικά συμφραζόμενα του εκπαιδευτικού προγράμματος[8]. Οι χώροι του μουσείου που φιλοξένησαν τις εικαστικές τους δράσεις διαμορφώθηκαν κατάλληλα και πλαισιώθηκαν σκόπιμα από τα αληθινά δέντρα, γύρω από τα οποία εκτυλισσόταν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ώστε τα παιδιά να τα γνωρίσουν με όλες τους τις αισθήσεις, να τ΄ αγγίξουν και να τα μυρίσουν, σε μια προσπάθεια να εξηγήσουν τις χρήσεις τους από τους ανθρώπους και την ταύτισή τους, σε συμβολικό επίπεδο, με θεούς αλλά και με την ίδια τη ζωή και το θάνατο, ήδη από την αρχαιότητα (**εικ. 2**). Αυτή η «γιορτή άνοιξης», όπως θεσμικά χαρακτηρίστηκε[9], ολοκληρώθηκε με τα παιδιά να φυτεύουν συμβολικά κι έτσι να υιοθετούν το δικό τους δέντρο στην αυλή του Μουσείου (**εικ. 3**).

Την επόμενη διετία 2010-2011, οι εκδηλώσεις ήταν αφιερωμένες στο νερό και γι᾽ αυτό το λόγο μετατέθηκαν χρονικά στα μέσα του φθινοπώρου. Με βασική ηρωίδα τη Σταλίτσα, μια σταγόνα νερού που ταξιδεύει διαρκώς, οργανώθηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Τα ταξίδια της Σταλίτσας» στη Νέα Πτέρυγα της Έκθεσης του Μουσείου. Μέσα από εικόνες, φωτογραφίες, παρατήρηση των εκθεμάτων που προέρχονται από την αρχαία Δημητριάδα και κυρίως συζήτηση με τα παιδιά, έγινε προσπάθεια να αναζητηθεί η αρχή του «ταξιδιού» της Σταλίτσας στη μυθολογία, όπου μικροί αλλά και μεγάλοι θεοί είχαν αναλάβει την προστασία του ως πολύτιμου αγαθού, και να ακολουθηθεί η πορεία της στο χρόνο, αναζητώντας παράλληλα τα έργα των ανθρώπων της αρχαιότητας για τη διαχείριση του νερού, που επέτρεπαν το «ταξίδι» του από τις φυσικές πηγές στις πόλεις (**εικ. 4**). Η αναζήτηση των λόγων για τους οποίους οι άνθρωποι αναγκάστηκαν να πά-

5. Υπουργείο Πολιτισμού, Δελτίο Τύπου της 22ας Απριλίου 2008. Ανακτήθηκε στις 2/1/2011 από http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=16510

6. Καλογιάννη 2010β.

Την επιμέλεια των εκδηλώσεων είχε η Δρ. αρχαιολόγος και προϊσταμένη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχεδιάστηκε από την αρχαιολόγο Αιμιλία Καλογιάννη και γι᾽ αυτό εργάστηκαν, επίσης, η φωτογράφος Μαρία Παρασκευοπούλου, η φιλόλογος Δέσποινα Κέμου, καθώς και ο Γιώργος Κιάσσας που είχε την ευθύνη για την κινηματογράφησή του.

7. Ρεπούση 2004.

8. Bromley 2001.

9. Υπουργείο Πολιτισμού, Δελτίο Τύπου της 22ας Απριλίου 2008. Ανακτήθηκε στις 2/1/2011 από http://www.yppo.gr/3/g32.jsp?obj_id=16510

ρουν μέτρα για τη διαχείριση, αλλά και την εξοικονόμηση του, έδωσε, τέλος, την ευκαιρία για προβληματισμό αναφορικά με την αντιμετώπιση του νερού, σήμερα πια, σαν ένα πολύτιμο, αλλά και σε κίνδυνο αγαθό. Η εκπαιδευτική άσκηση που περιλαμβανόταν στο έντυπο που πήραν τα παιδιά στα χέρια τους, τους έδωσε την ευκαιρία να ξαναθυμηθούν όσα είχαν ειπωθεί νωρίτερα (**εικ. 5**), ενώ το εκπαιδευτικό παιχνίδι, με το οποίο ολοκληρωνόταν το πρόγραμμα, έδινε το έναυσμα ώστε, χωρισμένα σε ομάδες αυτή τη φορά, να προσπαθήσουν, ενώνοντας τα κομμάτια του παζλ, να δημιουργήσουν, παράλληλα, τη δική τους ιστορία για τα «Ταξίδια της Σταλίτσας» (**εικ. 6**).

Με αφορμή, τέλος, τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2009-2010, που είχαν θέμα «Μάγοι, ξόρκια και φυλακτά: η μαγεία στον αρχαίο και χριστιανικό κόσμο», στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου πραγματοποιήθηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μαγικά αντικείμενα – λαϊκές δοξασίες», για παιδιά από 9 έως 12 ετών[10]. Με αφετηρία το διάλογο με τα παιδιά έγινε προσπάθεια να αναζητηθούν, αρχικά, προηγούμενες γνώσεις τους από την καθημερινή ζωή που σχετίζονται με «μαγικές» τελετουργίες των ανθρώπων, σε ιδιωτικό ή και ομαδικό επίπεδο, αλλά και με τους θρύλους ή τις παραδόσεις που τις εμπεριέχουν, για να συγκριθούν ή και να αναχθούν, τελικά, σε ανάλογες συνήθειες και πρακτικές των ανθρώπων στην αρχαιότητα, όπως αυτή της τελετουργικής θεμελίωσης κτιρίων (**εικ. 7**) ή των μαγικών επικλήσεων και των φυλαχτών. Το εκπαιδευτικό έντυπο που τους διανεμήθηκε, στη συνέχεια, πέρα από το πληροφοριακό κείμενο που περιείχε, περιλάμβανε και σύντομες ασκήσεις, επικεντρωμένες όχι στην αναπαραγωγή πληροφοριών από το εποπτικό υλικό που συνοεδεύει τα μουσειακά εκθέματα, όσο κυρίως στις γενικότερες γνώσεις και εμπειρίες τους αναφορικά με το θέμα (**εικ. 8**). Στο τέλος τα παιδιά, χωρισμένα σε ομάδες, συμμετείχαν σε «κυνήγι θησαυρού» στις Αίθουσες του μουσείου με οδηγό μια μικρή μάγισσα, που τους έθετε ερωτήματα, ώστε, κατ' αρχήν, να εξοικειωθούν με το χώρο και να εντοπίσουν, έπειτα, μέσα από παιγνιώδεις διαδικασίες, τα αυθεντικά αρχαιολογικά ευρήματα, αντιμετωπίζοντάς τα ως πηγές πληροφόρησης, για να τα παρουσιάσουν, τελικά, συνεργαζόμενα μεταξύ τους, στο σύνολο της τάξης (**εικ. 9**)[11].

Η εκπαιδευτική κοινότητα της περιοχής ανταποκρίθηκε τόσο θερμά στο κάλεσμα να συμμετάσχει σε όλα τα παραπάνω εκπαιδευτικά προγράμματα, ώστε κρίθηκε αναγκαίο η εφαρμογή τους να παραταθεί για αρκετούς ακόμη μήνες πέρα από το ολιγοήμερο καθορισμένο θεσμικά χρονικό πλαίσιο των εορτασμών. Και αν και οι δράσεις αυτές δεν αξιολογήθηκαν συστηματικά, εντούτοις οι εντυπώσεις τόσο του προσωπικού του Μουσείου όσο και των εκπαιδευτικών από την εφαρμογή τους ήταν ιδιαίτερα θετικές σε ό,τι αφορά στον τρόπο με τον οποίο τις υποδέχθηκαν τα ίδια τα παιδιά και, κατ' επέκταση, αναφορικά με τα μαθησιακά αποτελέσματά τους. Μέσα από την παρατήρηση και την εκτίμηση καταρχήν των στρατηγικών που ανέπτυξαν τα παιδιά κατά τη διάρκεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και του αποτελέσματος της δουλειάς τους, έπειτα, έγινε αντιληπτό πως τους παρείχαν κίνητρα και ερεθίσματα για δημιουργική ενασχόληση με αντικείμενα και καταστάσεις και έγιναν, τελικά, η αφορμή για να σκεφτούν, να δημιουργήσουν και να μάθουν, αξιοποιώντας, έτσι, ένα πολύπλευρο και πολυτροπικό διδακτικό υλικό, έξω από το πλαίσιο της σχολικής τάξης. Η προσέγγιση που ακολουθήθηκε δεν αφορούσε στη διδασκαλία διακριτών διδακτικών αντικειμένων, αλλά βασιζόταν στη διαθεματικότητα και σε μια ολιστική αντίληψη για τη γνώση και την αξιοποίηση των ιδεών των παιδιών[12]. Και, υπ' αυτήν την έννοια, αυτές οι συναντήσεις με τα παιδιά στο Μουσείο αποδείχθηκαν ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών, όχι μόνο για τη διδασκαλία γνωστικών αντικειμένων ανάλογων με την έκθεση – κάτι που βιβλιογραφικά φαίνεται ότι κυριαρχεί μεταξύ των κινήτρων τους για την οργάνωση σχολικών επισκέψεων σε μουσεία σε αρχικό στάδιο[13] – αλλά και γιατί τους παρείχαν τρόπους για να καταστήσουν το μάθημά τους περισσότερο ελκυστικό στα μάτια των παιδιών.

10. Καλογιάννη 2010β.

11. Την επιμέλεια των εκδηλώσεων στο «Αθανασάκειο» Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου είχαν η Δρ. αρχαιολόγος και Προϊσταμένη της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και η αρχαιολόγος Αιμιλία Καλογιάννη που ήταν υπεύθυνη για το σχεδιασμό και την εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος. Την εικονογράφηση του εντύπου έκανε η Λίλιαν Αναστασίου-Μαλλιαρού, φύλακας ορισμένου χρόνου, τότε, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, ενώ τη φωτογραφική κάλυψη των εκδηλώσεων ανέλαβαν υπάλληλοι της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ. Συγκεκριμένα η αρχαιολόγος Ιωάννα Μαμαλούδη, η φιλόλογος Δέσποινα Κέμου και η τότε φύλακας ορισμένου χρόνου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Ευαγγελία Μανιαδάκη.

12. Hooper-Greenhill 1998. Κακούρου-Χρόνη 2005.

13. Κυρκίνη – Δάλκος 2001. Καλογιάννη 2010α.

SUMMARY

"TREES OF GODS AND HUMANS, WATER DROPS AND WITCHES MEET AT THE MUSEUM …"

Aimilia Kalogianni

It is only recently that museums seem to have reciprocated to social demand for their "opening" to the public, with their majority designing and implementing organized educational programs for diverse groups of visitors. In particular, regarding children, museum visits are almost exclusively planned within school hours, aiming at bringing students in contact with historical and cultural issues, often in combination with the scheduled teaching of specific topics on the basis of the school's curriculum.

However, acquiring knowledge within a non-formal learning area, like the museum, cannot have strictly defined boundaries and cannot be accomplished through formal class's practices and strategies. It should be better viewed as a dynamic and complex process of interaction between the visitors and the museum. Thus, museum educational programs aim – or at least should aim – at using specially designed educational material in order to enable different interpretations and at combining methods easily adapted to children's needs, abilities and interests, mobilizing, at the same time, their interest and joy, so as to make them participate in the shaping of knowledge.

During the National Campaign "Environment and Culture" (2008-2010), held by the Greek Ministry of Culture and Tourism, and the celebration of European Heritage Days (2009-2010), Volos "Athanassakeion" Archaeological Museum permitted and prompted more cross-curricular and longitudinal perceptions of its exhibits through a number of educational programs. The educational programs "The Tree of Life in Four Seasons", "The Journeys of a Drop" and "Magical objects – people's belief" have been enthusiastically accepted by the local educational community.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bromley H., 2001. A question of talk: young children reading pictures, *Reading Literacy and Language* 35(2), 62-66.

Hooper-Greenhill E., 1998. *Museum and gallery education*, Leicester.

Κακούρου-Χρόνη Γ., 2005. *Μουσείο-Σχολείο. Αντικριστές πόρτες στη γνώση*, Αθήνα.

Καλογιάννη Α., 2010α. *Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την παιδαγωγική αξιοποίηση των σχολικών επισκέψεων σε μουσεία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος (αδ. διπλωματική εργασία).

Καλογιάννη Α., 2010β. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, Ε*ν Βόλω* 37, 102-109.

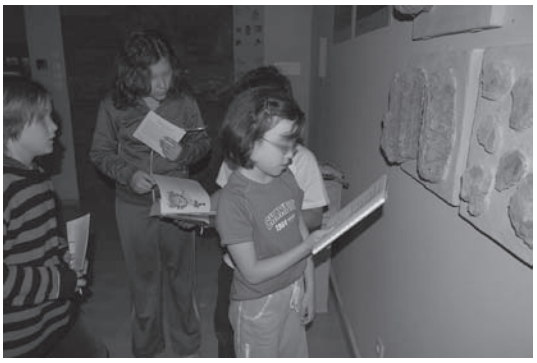
Καλογιάννη Α. – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2009. Παιχνίδια στο Μουσείο. Εκπαιδευτικά προγράμματα της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ κατά τη διετία 2006-2008, *ΑΕΘΣΕ* 3, 531-539.

Κυρκίνη Α. – Δάλκος Γ., 2001. Μουσειακή παιδεία – επισκέψεις των μαθητών σε μουσεία, στο *Οδηγός για την εφαρμογή της Ευέλικτης Ζώνης Καινοτόμων Δράσεων. Βιβλίο για τον καθηγητή*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 85-96.

Νάκου Ε., 2001. *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα.

Νικονάνου Ν., 2002. *Αρχαιολογικά Μουσεία και Σχολείο. Εκπαιδευτικά προγράμματα μουσειακής αγωγής για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Ρεπούση Μ., 2004. Πηγές του τοπίου: τα μνημεία και οι μνημειακοί τόποι, στο Κ. Αγγελάκος & Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Αθήνα, 81-99.

Εικ. 1. Τα παιδιά αναζητούν χρήσεις και συμβολισμούς των δέντρων στην αρχαιότητα μέσα από την παρατήρηση των εκθεμάτων του Μουσείου.

Εικ. 2. Τα παιδιά δημιουργούν τα δικά τους έργα για το «Δέντρο της Ζωής σε τέσσερις Εποχές».

Εικ. 3. Τα παιδιά φυτεύουν το δικό τους δέντρο στην αυλή του Μουσείου.

Εικ. 4. Αναζητώντας τα έργα των ανθρώπων της αρχαιότητας για τη διαχείριση του νερού. Τα παιδιά παρατηρούν τους αγωγούς του υδραγωγείου της αρχαίας Δημητριάδας.

Εικ. 5. Τα παιδιά συνεργάζονται, για να απαντήσουν στην εκπαιδευτική άσκηση του φυλλαδίου που τους διανεμήθηκε στη διάρκεια του προγράμματος.

Εικ. 6. Τα παιδιά παίζουν παζλ και φτιάχνουν τη δική τους ιστορία για τα «Ταξίδια της Σταλίτσας».

Εικ. 7. Αναζητώντας πληροφορίες για το έθιμο της τελετουργικής θεμελίωσης κτιρίων στην αρχαιότητα.

Εικ. 8. Εκπαιδευτική άσκηση στη διάρκεια του προγράμματος «Μαγικά αντικείμενα – λαϊκές δοξασίες».

Εικ. 9. Τα παιδιά απαντούν στις «ερωτήσεις της μάγισσας», ενημερώνοντας το σύνολο της τάξης για τα αποτέλεσμα της έρευνάς τους στο Μουσείο, στη διάρκεια του «κρυμμένου θησαυρού».

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ, Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης, Νεκταρία Αλεξίου, Αθανασία Κραχτοπούλου

Η περιοχή της Καρδίτσας στο νοτιοδυτικό τμήμα της Θεσσαλίας είναι ένας πανέμορφος τόπος με εναλλαγές τοπίων που κατοικείται αδιάλειπτα από την παλαιολιθική εποχή, καθώς τα περάσματά του αποτελούσαν δίαυλο επικοινωνίας, εμπορίου και ανταλλαγών[1]. Ο αρχαιολογικός πλούτος της περιοχής που καταγράφει τον χαρακτήρα του πολιτισμού της και την πολιτισμική εξέλιξή του μέσα από μια ιστορική διαδρομή, καλύπτοντας χρονικά όλες τις περιόδους της προϊστορίας και ιστορίας, είναι άφθονος. Για το λόγο αυτό, η ανάγκη στέγασης, προστασίας και ανάδειξης του, επέβαλε την ίδρυση ενός σύγχρονου Αρχαιολογικού Μουσείου.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας[2] είναι ο χώρος στον οποίο για πρώτη φορά εκθέτονται αρχαιολογικά ευρήματα που προέρχονται από τη γη του νομού (**εικ. 1**). Με περίσσια μεστότητα ο αείμνηστος καθηγητής Δ.Ρ. Θεοχάρης παρουσίαζε την ανάγκη ίδρυσης Μουσείου στην Καρδίτσα[3]. Αποτέλεσμα των διεργασιών ανάμεσα στον Έφορο Αρχαιοτήτων της τότε ΙΒ΄ ΕΠΚΑ με έδρα τον Βόλο κατά τη δεκαετία του 1960, του Υπουργείου Πολιτισμού[4] και των Τοπικών Αρχών της Καρδίτσας υπήρξε η Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου για την ίδρυση Μουσείου και την παραχώρηση αίθουσας στο τότε Πνευματικό Κέντρο[5]. Μέχρι το 1973 πραγματοποιήθηκε μια σειρά ενεργειών για το εν λόγω θέμα, όπως η υποβολή κτιριολογικού προγράμματος για τη στέγαση των αρχαίων και τη δημιουργία γραφείων, αποθηκών και εργαστηρίων από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας που έλεγχε τότε το νομό Καρδίτσας. Η ανέγερση του εισήλθε σε νέα φάση στη δεκαετία 1990, όταν, ύστερα από τη συνεργασία του Δήμου με την ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, παραχωρήθηκε ο χώρος του παλαιού Νοσοκομείου, έκτασης 5.120 τ.μ. στο κέντρο της πόλης. Τη δωρεά αποδέχτηκε το ΥΠ.ΠΟ με έγκριση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Το κτίριο, επιφανείας 900 τ.μ., περιλαμβάνει εκθετήριο, εκδοτήριο, ιματιοθήκη και χώρο υποδοχής των επισκεπτών, αίθουσα εκθέσεων, εργαστήριο συντήρησης, γραφείο και βιβλιοθήκη, αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αίθουσα εκδηλώσεων, τουαλέτες, ξενώνα και δύο αποθήκες.

Η κατασκευή του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας πραγματοποιήθηκε με πιστώσεις του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης με προϋπολογισμό 566.450.000 δραχμές. Η αρχιτεκτονική προμελέτη ανέγερσής του υπήρξε προϊόν συνεργασίας των Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου, της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Καρδίτσας και της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων του ΥΠ.ΠΟ, από την οποία εν τέλει εκπονήθηκε και εγκρίθηκε. Η ανέγερση του ΑΜΚ ολοκληρώθηκε το 2001, χωρίς να γίνει διοικητική παραλαβή του κτιρίου για χρήση, καθ' όσον παρουσιάστηκαν προβλήματα εξ αιτίας του παγετού, καθώς και με την ηλεκτροδό-

1. Χατζηαγγελάκης 2007, 15.

2. Στο εξής ΑΜΚ.

3. «Περιττήν εντελώς θεωρώ – έγραφε ο Δ.Ρ. Θεοχάρης – την ανάπτυξιν των λόγων, οίτινες συνηγορούν υπέρ της ιδρύσεως Μουσείου εν τη πόλει της Καρδίτσης, επειδή πιστεύω ότι κάλλιον εμού αντιλαμβάνεσθε τας αγαθάς επιπτώσεις ενός κατ΄ έξοχήν πνευματικού και παιδευτικού ιδρύματος, ως το Μουσείον, επί την όλην ζωήν της πόλεως. Χρέος μου όμως νομίζω να υπενθυμίσω ότι το Μουσείον της Καρδίτσης επιβάλλεται να ιδρυθή το ταχύτερον, επειδή θ΄ αποτελέση πραγματικόν μαγνήτην έλξεως τουριστών προς την πόλιν και την περιοχήν, εν συνδυασμώ προς τα αποκαλυπτόμενα εις την περιοχήν σπουδαιότατα αρχαιολογικά λείψανα…. Μέρος των σπουδαιοτάτων ευρημάτων πρέπει να εκτεθή και εις το Μουσείον Καρδίτσης, πλην άλλων λόγων και διά να διαπλασθή αρχαιόφιλος συνείδησις και παρά τω λαώ, όστις εξ αγνοίας ήδη ρέπει προς την αρχαιοκαπηλείαν».

4. Στο εξής ΥΠ.ΠΟ.

5. Αριθ. Πρώτ. 117/1967.

τηση του κτιρίου. Το 2002 αποφασίστηκε από το ΥΠΠΟ η συγκρότηση Ομάδας Εργασίας[6] για την εκπόνηση της Μουσειολογικής και Μουσειογραφικής μελέτης, η οποία μετά την ίδρυση και λειτουργία της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ διευρύνθηκε[7]. Οι πιο πάνω μελέτες εγκρίθηκαν κατόπιν ομόφωνης γνωμοδότησης του ΚΑΣ.

Με την ίδρυση και λειτουργία της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ το 2004, τέθηκε ως πρωταρχικό μέλημα η υλοποίηση της έκθεσης του ΑΜΚ. Έτσι, το 2005 εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η ένταξη του έργου «Εξοπλισμός, Έκθεση και Ηλεκτροδότηση του ΑΜΚ» στις Πράξεις του Μέτρου 3.2, «Αστικές Παρεμβάσεις» του ΠΕΠ Θεσσαλίας και αποφασίστηκε από την Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης της Περιφέρειας Θεσσαλίας η ένταξη της Πράξης του πιο πάνω έργου στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2000-2006 της Περιφέρειας Θεσσαλίας με ποσό χρηματοδότησης 990.000,00 €. Το φυσικό αντικείμενο της Πράξης αφορούσε σε δύο υποέργα, ήτοι α) στον Εξοπλισμό και στην Έκθεση του ΑΜΚ με το ποσό των 794.088,00 € και β) στην Προμήθεια και Εγκατάσταση Ηλεκτροδότησης του ΑΜΚ με το ποσό των 195.912,00 €.

Τον Σεπτέμβριο του 2005, πραγματοποιήθηκε η προσωρινή διοικητική παραλαβή για τη χρήση του κτιρίου και μεταφέρθηκε το μεγαλύτερο μέρος των προς έκθεση αντικειμένων από το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Πρόκειται για ευρήματα από παλαιές και νέες ανασκαφικές έρευνες, καθώς και για αρχαία αντικείμενα από παραδόσεις ιδιωτών. Παράλληλα έγιναν αιτήματα, ούτως ώστε να επιστραφούν στο ΑΜΚ με τη μορφή μακροχρόνιου δανεισμού ευρήματα που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Λάρισας.

ΟΙ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Η έκθεση είναι δομημένη κατά χρονολογική σειρά και κατά θεματικές ενότητες, αποσκοπώντας στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση του παρελθόντος[8] με αναφορές στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, στις καθημερινές δραστηριότητες, την αισθητική, τη λατρεία, το εμπόριο, την οικονομία και το θάνατο ως φυσική κατάληξη. Πληροφορίες παρουσιάζονται μέσα από πρωτογενές υλικό και από ένα σύνολο εφαρμογών εικόνας (**εικ. 3**) και ήχου, με τη μορφή προβολών βίντεο, εφαρμογών πολυμέσων σε οθόνες αφής, καθώς επίσης και κατασκευές για την καλύτερη κατανόηση του αρχαιολογικού αντικειμένου.

Ο χώρος της έκθεσης αρχικά ορίζεται από ένα σύγχρονο έργο του Κώστα Κομνηνού, όπου μέσα από σύγχρονα υλικά και το προσωπικό στυλ του καλλιτέχνη αποδίδονται με σκίτσα επιλεγμένων αρχαίων ευρημάτων, ο άνθρωπος και οι δραστηριότητες του στον χώρο και στον χρόνο. Κατόπιν οι επισκέπτες παρακολουθώντας ένα εισαγωγικό video με το ίδιο θέμα, μπορούν να θαυμάσουν έναν πίνακα του Δημήτρη Γιολδάση, του ζωγράφου της Καρδίτσας (1897-1993) που ασχολήθηκε κυρίως με την αποτύπωση στον καμβά της υπαίθρου της Καρδίτσας και των αγροτικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της. Το έργο του «λίχνισμα» αποτελεί δάνειο της Δημοτικής Πινακοθήκης και συνδετικό κρίκο των δύο πολιτιστικών κέντρων.

Η πορεία που ακολουθείται στο ΑΜΚ είναι αρχικά η εισαγωγή των επισκεπτών, μέσω του χάρτη αρχαιολογικών δεδομένων του ν. Καρδίτσας, στον ανθρώπινο πολιτισμό μέσα από την εξέλιξη των κοινωνιών και τις συμβατικά διαιρεμένες πολιτισμικές περιόδους. Έτσι, στην πρώτη εκθεσιακή μονάδα δίνονται εργαλειακά σύνολα της Μέσης Παλαιολιθικής περιόδου (φυλλόσχημες αιχμές, λεπίδες, ξέστρα κ.ά.) από την περιοχή της τεχνητής λίμνης Ν. Πλαστήρα, όπου κατά το παρελθόν υπήρχε το εύφορο οροπέδιο της Νεβρόπολης (**εικ. 2**).

Όπως είναι γνωστό, στον χώρο της Θεσσαλίας βασικό πολιτισμικό στοιχείο αποτέλεσε η ανάπτυξη του νεολιθικού πολιτισμού, όπως αυτός εκδηλώθηκε με το πέρασμα από το νομαδικό βίο στη μόνιμη εγκατάσταση και στην άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Έτσι στον εκθεσιακό χώρο της Νεολιθικής Εποχής δίνεται μια εικόνα «Μαγούλας», του τεχνητού εξάρματος που δημιουργήθηκε με τη διαδοχική συσσώρευση αλλεπάλληλων στρωμάτων κατοίκησης[9] και αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα στην πεδι-

6. Η ομάδα αποτελούνταν από τους αρχαιολόγους Χαράλαμπο Ιντζεσίλογλου, Ελισάβετ Νικολάου, Μάρλεν Μούλιου, Βάσω Ροντήρη, Λεωνίδα Π. Χατζηαγγελάκη, τους Αρχιτέκτονες Γαβριήλ Λαχανίδη και Δήμο Τζαμαλούκα και την τοπογράφο Ευθαλία Μακρή.

7. Στη διευρυμένη σύνθεση συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Αικατερίνη Κυπαρίσση, Μαρία Βαϊοπούλου, Νεκταρία Αλεξίου, Ιωάννα Οικονόμου, Βάσω Φίλου, ο συντηρητής Φώτης Κατέβας, και η τεχνικός διακόσμησης Εύη Βαϊτσοπούλου.

8. Μπούνια – Μούλιου 1999. Γκαζή 2004. Merriman 2004.

9. Γαλλής 1996, 23.

άδα της Θεσσαλίας. Το παιχνίδισμα με το άνοιγμα των θυρών και της αποκάλυψης του εσωτερικού της, δηλαδή οπές πασσάλων, ωμών πλιθιών, δαπέδων από πηλό και αντικειμένων του νεολιθικού νοικοκυριού, μαγεύουν μικρούς και μεγάλους.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η αναπαράσταση μιας νεολιθικής καλύβας με τα δομικά της στοιχεία, αλλά και με τα στοιχεία που συνθέτουν την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και τις ασχολίες τους (**εικ. 4**). Τόσο με την έκθεση των ευρημάτων, εκ των οποίων και μια θερμική κατασκευή (φούρνος) από τον Συκεώνα[10], όσο και με το συμπληρωματικό εποπτικό υλικό δίνεται ο εργαλειακός εξοπλισμός, η προετοιμασία και η κατανάλωση της τροφής, η κεραμική τεχνολογία, η υφαντική, η ενδυμασία, η ειδωλοπλαστική, τα μικροτεχνήματα-σφραγίδες και τα κοσμήματα, ως προϊόντα του νεολιθικού τρόπου ζωής.

Η εξέλιξη κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού παρουσιάζεται μέσα από τις αλλαγές στην αρχιτεκτονική των οικισμών, στην παραγωγή της κεραμικής με τη χρήση του ταχύστροφου τροχού, στη μεταλλοτεχνία, καθώς και στα έθιμα ταφής με τη μνημειακή κατασκευή των θολωτών τάφων του Γεωργικού[11] και της Άνω Κτιμένης (**εικ. 5**)[12]. Πλούσιο πρωτογενές υλικό από τις πεδινές και τις ορεινές περιοχές του Νομού, που βεβαιώνει την πολιτισμική συνέχεια και εξέλιξη, εκτίθεται σε ειδικές κατά περίπτωση κατασκευές, όπως οι υπαινικτικές καρίνες πλοίων και συνδυάζεται με το πλούσιο εποπτικό υλικό των κειμένων, φωτογραφιών και σχεδίων για την άμεση κατανόησή του από τους επισκέπτες.

Η έκθεση συνεχίζεται με τη διαδοχή των πολιτισμικών φάσεων μέσα στα πλαίσια των ιστορικών χρόνων μεταβαίνοντας στην οικιστική και ταφική αρχιτεκτονική της Εποχής του Σιδήρου με αντιπροσωπευτικότερο δείγμα το θολωτό τάφο των Αγίων Θεοδώρων[13]. Το Ηρώο του Αιάτου (ιερό των προγόνων) προβάλλεται λόγω της δημιουργίας κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή μύθων που στήριζαν την πολιτική δημιουργία των πόλεων-κρατών. Ο μυθικός Αίατος, ήρωας και οικιστής της περιοχής, σηματοδοτεί την έλευση των τελευταίων προθεσσαλικών φύλων από την Ήπειρο στη Θεσσαλία και λατρεύτηκε με πλούσια αναθήματα.

Η πολιτική οργάνωση των Θεσσαλών σε τέσσερις τετράδες, την Πελασγιώτιδα, τη Φθιώτιδα, την Εστιαιώτιδα και τη Θεσσαλιώτιδα, οφείλεται στον Αλεύα τον Πυρρό. Η έκταση του νομού Καρδίτσας περιλαμβάνει ολόκληρη την τετράδα της Θεσσαλιώτιδας και το νότιο τμήμα της Εστιαιώτιδας, ενώ στις ορεινές εκτάσεις του νομού κατοικούσαν ως περίοικοι οι Αθαμάνες στα δυτικά και οι Δολόπες στα νοτιοδυτικά. Έτσι, αρχικά παρουσιάζεται το Ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια[14], λόγω του σημαντικού ρόλου που έπαιξε στη συνοχή του θεσσαλικού έθνους και στη διατήρηση της συνείδησης της κοινής καταγωγής των κατοίκων της, καθώς και της πληθώρας των ευρημάτων από τη μυκηναϊκή εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Η αναπαράσταση του καμμένου δέντρου (**εικ. 6**), δείγμα του ιερού άλσους, με τα «τάματα» αναρτημένα, κερδίζει τις εντυπώσεις και παραπέμπει στην ύπαρξη του Πανθεσσαλικού Ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς σε άλσος, το οποίο καταστράφηκε από φωτιά κατά την αρχαϊκή εποχή, όπως διαπιστώνεται τεκμηριωμένα από τις κατά καιρούς ανασκαφικές έρευνες[15].

Στη συνέχεια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση των αντικειμένων από τις αρχαίες πόλεις της περιοχής, σύμφωνα με τη σειρά που δίνονται σε μια δελφική επιγραφή των μέσων του 2ου αι. π.Χ. Σ' αυτή την επιγραφή παρατίθεται ένας κατάλογος με τους «θεωροδόκους» και τις αρχαίες πόλεις Κιέριον, Όρθη, Κέλεθρα, Μεθύλιον, Μητρόπολη, Γόμφοι και Αργιθέα, την πρωτεύουσα των Αθαμάνων, δρομολόγιο δηλαδή που ακολούθησαν οι πρέσβεις από το ιερό των Δελφών κατά την επίσκεψη τους στις πόλεις της ΝΔ Θεσσαλίας. Η ιστορία των αρχαίων πόλεων συμπληρώνεται μέσα από τις φιλολογικές πηγές, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Παράλληλα γίνεται αναφορά στο ρόλο του Κοινού των Θεσσαλών, στο εμπόριο και στην οικονομία.

Στην προθήκη του αρχαίου Κιερίου ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεύρεση πολλών ενεπίγραφων κεραμίδων, κάποιες από τις οποίες ταυτίζουν το όνομα της πόλης. Στις εκθεσιακές ενότητες της αρχαίας Όρθης σημαντικό είναι το εύρημα από ένα εργαστήριο με μήτρες για την παραγωγή ανάγλυφων πλακιδίων και τα ευρήματα από ιερό *extra muros*. Στην εκθεσιακή ενότητα της Μητρόπολης (**εικ. 7**) ενδιαφέροντα είναι τα αντι-

10. Χατζηαγγελάκης 2009.
11. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 408-409.
12. Β. Helly, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 243-244.
13. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 253-258.
14. Ιντζεσίλογλου 2003, 221-237.
15. Ιντζεσίλογλου 2003, 228-231.

κείμενα (πήλινες κεφαλές θεών, ρύπος, ενεπίγραφο τμήμα πήλινου πλακιδίου, κ.ά.) που ταυτίζουν τη λατρεία αρχαίων θεών από τους κατοίκους της πόλης. Επίσης παρουσιάζονται στοιχεία από το μοναδικό μνημείο αρχιτεκτονικής σε όλη τη Θεσσαλία, τον αρχαϊκό ναό και το ορειχάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα οπλίτη (**εικ. 8**)[16].

Στον χώρο των αρχαίων Γόμφων[17], πόλη στην περιοχή της οποίας καλλιεργούνταν η άμπελος και λατρευόταν ο Διόνυσος Κάρπιος, το ενδιαφέρον εστιάζεται στην παραγωγή λίθινων αντικειμένων (λάρνακα με ανάγλυφο διάκοσμο με θέμα την αρπαγή Κόρης, ημίεργη προτομή, ορθοστάτης με τα ονόματα γλυπτών που εργάστηκαν στην Αργιθέα), τα οποία σηματοδοτούν την ύπαρξη λιθοτεχνικού εργαστηρίου. Στις εκθεσιακές ενότητες τέλος της Αργιθέας παρουσιάζονται τα πλούσια και ενδιαφέροντα κτερίσματα από την ανασκαφική έρευνα στα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης, όπως αγγεία, κοσμήματα, οστέινος αυλός, όπλα, περικνημίδες και άλλα[18].

Στον επίλογο της έκθεσης, με θέμα «Αρχαιολογία και Κοινωνία», επιδιώκεται να δοθεί πως η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου δεν έχει ιστορική αξία μόνο ως φορέας πληροφοριών, αλλά συνάμα πολυδιάστατη σημασία για την κοινωνία και τους θεσμούς. Έτσι κείμενα, φωτογραφίες και σχέδια που δανείζονται θέματα και μορφές από την αρχαιότητα, υποδηλώνουν τη σχέση της τοπικής κοινωνίας με το παρελθόν και αποτυπώνουν την επιβίωση του στο παρόν.

Το ΑΜΚ άνοιξε επίσημα τις πόρτες του στο ευρύ κοινό στις 18 Μαΐου 2010, συμβολικά κατά τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων[19].

ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ (2010-2011)

Πριν ακόμα το μουσείο της Καρδίτσας γίνει επισκέψιμο από το κοινό, πρωταρχικό μας στόχο αποτέλεσε ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ως εναλλακτική πηγή μάθησης και παρουσίασης του παρελθόντος, αλλά και για τον εμπλουτισμό της σχολικής καθημερινότητας, με την απόκτηση νέων εμπειριών, συναισθημάτων, αισθητικών και καλλιτεχνικών ερεθισμάτων και την όξυνση και διεύρυνση των οριζόντων και των ενδιαφερόντων[20]. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ΛΔ΄ ΕΠΚΑ συμμετείχε σε Εκστρατείες και Εορτασμούς του ΥΠ.ΠΟ με στόχο την ενίσχυση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού ρόλου του μουσείου και τη δημιουργία μιας ουσιαστικής σχέσης με το κοινό (**εικ. 10**).

Το πρώτο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ «Με μια σφραγίδα μαγική, ταξίδι στη νεολιθική εποχή» απευθύνεται σε μαθητές της Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού[21]. Σκοπός του προγράμματος είναι να εξοικειωθούν οι μαθητές με το μουσείο ως οργανωμένου χώρου εναλλακτικής μάθησης και να προσεγγίσουν την έννοια του παρελθόντος, καθώς και τα εκθέματα, με δημιουργικό και ευχάριστο τρόπο διασκεδάζοντας και συμμετέχοντας ενεργά στην επίσκεψη[22]. Ο απώτερος στόχος αυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι να υιοθετήσουν οι νέοι της περιοχής μας θετική στάση και σεβασμό απέναντι στις αρχαιότητες και να γίνουν ενεργητικοί επισκέπτες μουσείων και αρχαιολογικών χώρων.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Νεολιθική εποχή στοχεύει στο να γνωρίσουν οι μαθητές την οργάνωση της καθημερινής ζωής και των δραστηριοτήτων των κατοίκων ενός νεολιθικού χωριού, να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο τα προϊόντα του πολιτισμού αυτού εντοπίζονται και ανασκάπτονται από τους αρχαιολόγους, συντηρούνται και εκθέτονται στο μουσείο, να συνδέσουν το παρελθόν με το παρόν μέσα από τις προσωπικές τους εμπειρίες, να συμμετάσχουν ενεργά καλλιεργώντας ομαδικότητα, ερευνητική διάθεση και κριτική ικανότητα, διατυπώνοντας ταυτόχρονα τις προσωπικές τους απόψεις και ερμηνείες, να εκφραστούν δημιουργικά στα εργαστήρια ζωγραφικής και κεραμικής, καθώς και μέσω των κινητικών και θεατρι-

16. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 331-333. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 375.

17. Λ.Π. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 378.

18. Χατζηαγγελάκης 1990, 76.

19. Τα εγκαίνια της Έκθεσης του ΑΜΚ πραγματοποιήθηκαν στις 16 Νοεμβρίου 2012.

20. Hooper-Greenhill 1994. Νάκου 2001. Merriman 1999.

21. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σχεδιάστηκε από τους αρχαιολόγους της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ Λεωνίδα Π. Χατζηαγγελάκη, Νεκταρία Αλεξίου και Αθανασία Κραχτοπούλου, τους εκπαιδευτικούς του 5ου Δημοτικού Σχολείου Καρδίτσας Βασίλη Κωτούλα, Εύη Κωνσταντή, Ειρήνη Παππά και Βιβή Σιώζου και το ζωγράφο Γιάννη Τρούκη.

22. Hopper-Greenhill 1994. Νικονάνου – Κασβίκης 2008.

κών παιχνιδιών και τέλος να μοιραστούν με την οικογένεια και τους φίλους τους την εμπειρία τους, συμβάλλοντας στην ενίσχυση της επαφής της τοπικής κοινωνίας με το μουσείο και το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Το πρόγραμμα αποτελείται από τρία μέρη[23]: την προετοιμασία των δασκάλων και των μαθητών πριν την επίσκεψη στο μουσείο, την επίσκεψη στο μουσείο και την αναστόχαση και εμπέδωση των νέων πληροφοριών και εμπειριών μετά την επιστροφή στην τάξη[24]. Το πρόγραμμα συνοδεύεται από δυο έντυπα (**εικ. 9**), ένα βιβλίο για τον εκπαιδευτικό και ένα βιβλίο για τον μαθητή[25].

Μέσα σε πέντε εβδομάδες από τον Απρίλιο μέχρι και τον Ιούνιο του 2011 πραγματοποιήθηκαν 20 εκπαιδευτικά προγράμματα, στα οποία συμμετείχαν 17 σχολικές ενότητες της Γ΄ Δημοτικού και 7 της Δ΄ Δημοτικού. Συνολικά συμμετείχαν 352 μαθητές και μαθήτριες (244 της Γ΄ και 108 της Δ΄ Δημοτικού) και 25 εκπαιδευτικοί. Το πρόγραμμα αξιολογήθηκε από μαθητές και εκπαιδευτικούς με βάση τα ερωτηματολόγια με ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου που σχεδιάστηκαν για το πρόγραμμα[26]. Η ποσοτική ανάλυση των ερωτήσεων κλειστού τύπου και η πρώτη ανάγνωση των ερωτήσεων ανοιχτού τύπου δείχνει ότι η συμμετοχή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήταν μια διαφορετική και διασκεδαστική εμπειρία που ικανοποίησε και ευχαρίστησε τους συμμετέχοντες. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την πολύ μεγάλη και ενθουσιώδη συμμετοχή σχολικών ενοτήτων, αλλά και μεμονωμένων μαθητών που είχαν παρακολουθήσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στις εκπαιδευτικές δράσεις του ΑΜΚ και της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ που υλοποιούνται από το 2011 μέχρι σήμερα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κλείνοντας θέλουμε να επισημάνουμε τη συμβολή της τοπικής κοινωνίας, των Δημοτικών και Νομαρχιακών Συμβουλίων και Υπηρεσιών, των βουλευτών όλων των κομμάτων, υφυπουργών και υπουργών που με τις ενέργειές τους προώθησαν το όλο θέμα, των υπηρεσιών της Περιφέρειας Θεσσαλίας και τις ενέργειες των Εφορειών Αρχαιοτήτων Βόλου και Λάρισας, όταν είχαν τον αρχαιολογικό έλεγχο της περιοχής, αλλά και των αρμόδιων Διευθύνσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού στην υλοποίηση της διαρκούς και χρονοβόρας διαδικασίας για την πολυπόθητη ίδρυση του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας.

Η έκθεση και τα εκπαιδευτικά προγράμματα δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς την αμέριστη υποστήριξη και βοήθεια του προσωπικού της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ, τους οποίους ευχαριστούμε για την πρόθυμη ανταπόκρισή τους.

23. Νικονάνου – Κασβίκης 2008.

24. Για μια αναλυτική παρουσίαση του εκπαιδευτικού προγράμματος βλ. Χατζηαγγελάκης – Αλεξίου –Κραχτοπούλου (υπό δημοσίευση).

25. Χατζηαγγελάκης κ.ά. 2011α, β.

26. Hooper-Greenhill 1996. Hein 1999. Μουσούρη 1999. Βεροπουλίδου 2008.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF KARDITSA: THE CREATION, THE EXHIBITION, EDUCATIONAL PROGRAMMES AND ACTIVITIES

Leonidas P. Chatziaggelakis, Nektaria Alexiou, Athanasia Krahtopoulou

Archaeological research in the prefecture of Karditsa revealed a rich archaeological landscape littered with numerous archaeological sites, dating from the Palaeolithic to the Roman period.

The need to protect and present to the general public the cultural record of the area resulted to the foundation of a modern archaeological museum after almost 50 years of continuous efforts.

The exhibition presents various aspects of the past. It is reinforced by illustrations, drawings, reconstructions and digital material. The educational policy of the archaeological museum of Karditsa involves guided visits for primary and secondary schools students, as well as for other groups, as well as educational programs and other activities, in order to bring the public in close contact with the local history and the museum exhibits.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βεροπουλίδου Ε., 2008. Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, στο Α. Μπούνια – Ν. Νικονάνου – Μ. Οικονόμου (επιμ.), *Η Τεχνολογία στην Υπηρεσία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Αθήνα, 323-334.

Γαλλής Κ. – Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Γκαζή Α., 2004. Μουσεία για τον 21ο αιώνα, *Τετράδια Μουσειολογίας* 1, 3-12.

Hein G., 1999. Evaluation of museum programs and exhibits, στο E. Hopper-Greenhill (επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, London, 305-311.

Hooper-Grenhill, E., 1994. Education, communication and interpretation: towards a critical pedagogy in museums, στο E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, London, 3-27.

Hooper-Greenhill, E., 1996. *Improving Museum Learning*, Nottingham.

Ιντζεσίλογλου Χ., 2003. Η Ιτωνία Αθηνά και το θεσσαλικό ομοσπονδιακό ιερό της στη Φίλια Καρδίτσας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 221-237.

Merriman N., 2004. Involving the public in museum archaeology, στο N. Merriman (επιμ.), *Public Archaeology*, London, 85-108.

Merriman N., 1999. Ανοίγοντας τα μουσεία στο κοινό, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72, 43-46.

Μουσούρη Θ., 1999. Έρευνα κοινού και αξιολόγηση στα μουσεία, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72, 56-61.

Μπούνια Α. – Μούλιου Μ. (επιμ.), 1999. Μουσείο και επικοινωνία, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72, 42-61.

Νάκου Ε., 2001. *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός*, Αθήνα.

Νικονάνου Ν. – Κασβίκης, Κ. (επιμ.), 2008. *Εκπαιδευτικά Ταξίδια στο Χρόνο: Εμπειρίες και Ερμηνείες του Παρελθόντος*, Αθήνα.

Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 1990. Αθαμανία – Αργιθέα, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 34, 76-84.

Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Προϊστορικοί και ιστορικοί χρόνοι, στο Ε. Τσαγγαράκη (επιμ.), *Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας: Αρχαιότητες – Ναοί – Νεότερα μνημεία*, Καρδίτσα, 77-79.

Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2009. Νέα δεδομένα από τον Συκεώνα. Οικιστικό σύνολο της Μέσης Νεολιθικής, *ΑΕΘΣΕ* 3, 71-83.

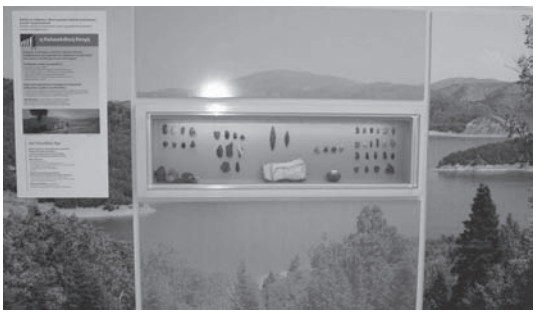
Χατζηαγγελάκης Λ.Π. – Αλεξίου Ν. – Κραχτοπούλου Α., 2011α. *Με μια σφραγίδα μαγική, ταξίδι στη Νεολιθική εποχή: Βιβλίο για τον εκπαιδευτικό*, Καρδίτσα.

Χατζηαγγελάκης Λ.Π. – Αλεξίου Ν. – Κραχτοπούλου Α. – Κωτούλας Β. – Κωνσταντή Ε. – Παππά Ε. – Σιώζου Β., 2011β. *Με μια σφραγίδα μαγική, ταξίδι στη Νεολιθική εποχή: Βιβλίο για τον μαθητή*, Καρδίτσα.

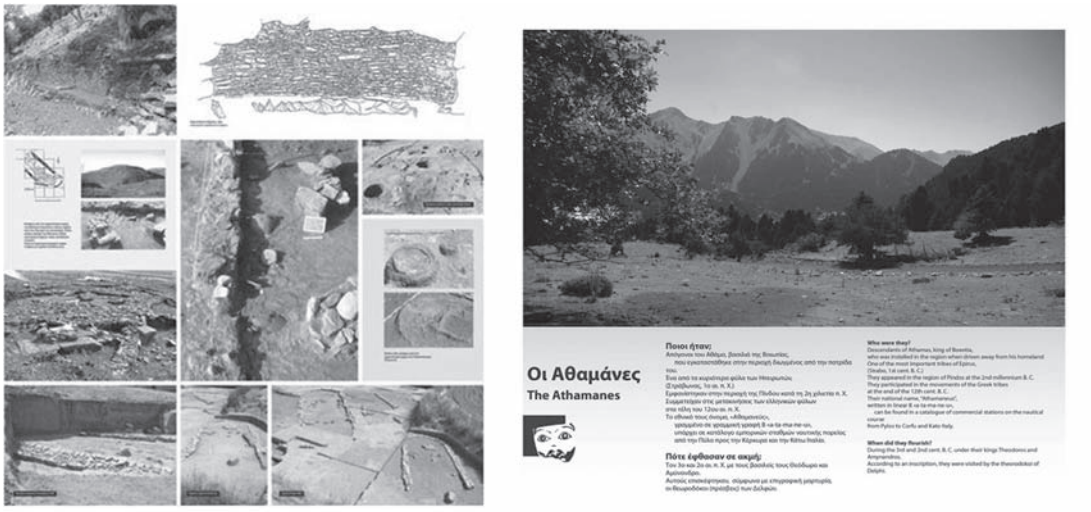
Χατζηαγγελάκης Λ.Π. – Αλεξίου Ν. – Κραχτοπούλου Α. (υπό έκδοση). Εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας: «Με μια σφραγίδα μαγική, ταξίδι στη Νεολιθική Εποχή», *Παιδεία και Αρχαιολογία* 2.

Εικ. 1. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.

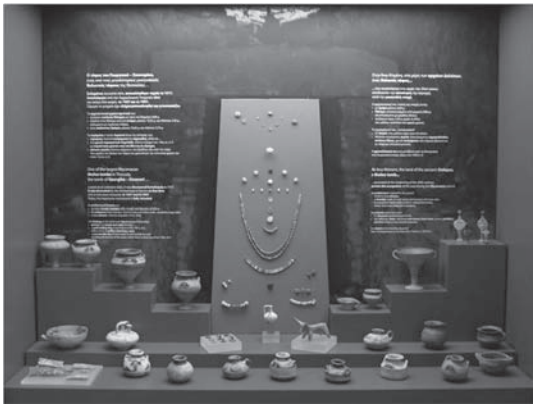
Εικ. 2. Προθήκη Παλαιολιθικής εποχής.

Εικ. 3. Δείγμα εποπτικού υλικού από τις ενότητες της Εποχής του Χαλκού και της Αρχαίας Αθαμανίας.

Εικ. 4. Νεολιθική εποχή, αναπαράσταση καλύβας.

Εικ. 5. Εποχή του Χαλκού, εκθεσιακή μονάδα.

Εικ. 6. Ιερό Ιτωνίας Αθηνάς, αναπαράσταση καμένου δένδρου.

Εικ. 7. Αρχαία Μητρόπολη, τμήμα της προθήκης.

Εικ. 8. Στήσιμο του αρχαϊκού αγάλματος του Απόλλωνα.

Εικ. 9. Τα έντυπα του εκπαιδευτικού προγράμματος για τον εκπαιδευτικό και το μαθητή.

Εικ. 10. Εκπαιδευτικές δραστηριότητες και εορτασμοί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ (2009-2011)*

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν – Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου

Ο Τομέας Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ, πραγματοποίησαν κατά τα έτη 2009-2011 επιφανειακές έρευνες στη θέση «Κεφάλα» της Σκιάθου. Η θέση βρίσκεται στη ΒΑ ακτή της Σκιάθου, στην περιοχή «Ξάνεμος», στο Βόρειο άκρο του διαδρόμου του αεροδρομίου του νησιού (**εικ. 1-2**).[1] Πρόκειται για μια στενή χερσόνησο μήκους 140 μέτρων (Β-Ν) και πλ. 37 (στα Β) και 50 μ. (στα Ν) (**εικ. 3**). Το πλάτωμα είναι εκτεθειμένο στους βόρειους ανέμους και πλαισιώνεται από τον όρμο Ξάνεμο στα Δυτικά και από έναν άλλο όρμο στα Ανατολικά.

Πρόκειται πιθανώς για την παλαιότερη από τις δύο πόλεις της Σκιάθου, την Παλαισκίαθο των πηγών.[2] Η θέση είναι γνωστή τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1970,[3] αλλά δεν είχε ερευνηθεί συστηματικά έως σήμερα.[4]

Αρχικά εκπονήθηκε το τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης (**εικ. 4-5**). Ακολούθως σχεδιάστηκαν τμήματα της όψης του οχυρωματικού τείχους στα σημεία Τ1.1 – Τ1.4, αφού προηγήθηκαν καθαρισμοί από τη βλάστηση. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε συστηματική περισυλλογή ευρημάτων τόσο στο πλάτωμα εντός των τειχών, όσο και εκτός. Τα επιφανειακά ευρήματα τεκμηριώνουν ότι η θέση κατοικήθηκε νωρίς, τουλάχιστον από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Πολλά από αυτά, ιδιαίτερα όσα χρονολογούνται από τον 10ο έως και τον 8ο αι. π.Χ., σύμφωνα και με την προκαταρκτική μελέτη των οστράκων που περισυλλέξαμε, παραπέμπουν τόσο στη Θεσσαλία όσο και την Εύβοια, ενώ συλλέχτηκαν και ορισμένα θραύσματα εμπορικών αμ-

* Οι έρευνες χρηματοδοτήθηκαν από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το ΥΠ.ΠΟ., το Institute for Aegean Prehistory - INSTAP (2012), ενώ τα έξοδα της διαμονής της ερευνητικής ομάδας στη Σκιάθο καλύφθηκαν από τον Εξωραϊστικό Σύλλογο του «Ξανέμου». Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στον κύριο Βασίλη Ταμπάκη για την πολύπλευρη βοήθειά του. Ο Α.Μ.Α. ευχαριστεί θερμά την Ελένη Χρυσοπούλου για τη γόνιμη συνεργασία μας, καθώς και το πρόθυμο προσωπικό της ΙΓ' ΕΠΚΑ το οποίο συμβάλλει ποικιλοτρόπως τόσο στις εργασίες στο πεδίο, όσο και στη συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων στο αρχαιολογικό μουσείο Βόλου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στους φοιτητές και πτυχιούχους αρχαιολόγους που συμμετέχουν στις έρευνες. Τέλος θερμά ευχαριστώ την Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου για την πολύτιμη στήριξή της στο ερευνητικό πρόγραμμα της Σκιάθου όλα αυτά τα χρόνια, αλλά και τις γόνιμες σχετικές μας συζητήσεις.

1. Στις εργασίες, από πλευράς πανεπιστημίου, συμμετείχαν, εκτός από τον υπογράφοντα, οι αρχαιολόγοι Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, Ι. Ανδρέου, Γ. Βήτος Χ. Κουκουλίδου, Ε. Μαστρογιάννη, Λ. Νικολαΐδη, Γ. Χιώτης, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές Χ. Εμμανουηλίδου, Ε. Καρούζου, Μ. Μαλιγιάννη, Δ. Μούρμουρα, Κ. Ντουντούμη, Μ. Πανάγου, Θ. Παπαγεωργίου, Ε. Παπαδημητρίου, Β. Παπάζογλου, Ό. Πράππα. Δ. Στρινοπούλου, Κ. Τζαβελλοπούλου, Γ. Τιμοθέου, Ν. Ζάχου, Π. Θεοχαρίδου, και οι φοιτητές Α. Avila Ortiz, Α. Κοντού, Ε. Κουβάτσου, Ε. Λιάπη, Λ. Μακεδόνα, Μ. Μανάτου Ε. Μουχταρέλου, Θ. Πατσίκα Ε. Παπαδοπούλου, Β. Παπάζογλου, Μ. Ρεντίφη, Τ. Στεφάνου, Σ. Στράτου, Α. Τρεμπίσκα και η Γαλλίδα φοιτήτρια Sophie Guillotin. Α. Sacco. Η φοιτήτρια της Αρχιτεκτονικής Νήρεια Κουντούρη μαζί με τον Γιώργο Χιώτη ήταν υπεύθυνοι για τις αποτυπώσεις. Από την πλευρά της ΙΓ' ΕΠΚΑ στις έρευνες εκτός από την υπογράφουσα συμμετείχαν η Ελένη Χρυσοπούλου, ο Α. Γκινάλης, η Έ. Ιντζεσίλογλου και ο W. Roch Dubraczynski, καθώς και οι εργατοτεχνίτες Θ. Παπαδογιάννης και Θ. Σάλτης. Το τοπογραφικό διάγραμμα εκπονήθηκε από τον Τοπογραφο Βασίλη Τσουρτσούλη, με τη συμμετοχή και της Τοπογράφου Ρόης Κουτρουμάνου.

2. Για την ταύτιση και τη σύνδεση με τις επιγραφικές μαρτυρίες βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 101-103, 110-113. Σύμφωνα με τον Σκύλακα (Περίπλους, 58), ο οποίος έζησε τον 4ο αι. π.Χ., η Σκιάθος ήταν «δίπολις», με ένα όμως λιμάνι. Μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Στράβων (IX, 5, 16), ο Τίτος Λίβιος (XXXI-XXVIII, 4-6) και ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (III, 44) μνημονεύουν μία μόνον πόλη.

3. Βλ. δημοσιεύσεις Αδ. Σάμψων 1972 στο τοπικό μηνιαίο έντυπο «Βόρειες Σποράδες» και Σάμψων 1977, 21-22 και 1997, 31-33.

4. Μεταξύ άλλων Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001 και 2005.

φορέων των Τύπων Ι, Μεταβατικού και ΙΙ.[5] Από τα επιφανειακά και πάλι ευρήματα η θέση φαίνεται ότι κατοικήθηκε έως και την κλασική περίοδο, με αρκετά έντονη την παρουσία αττικής κεραμεικής, ενώ παρατηρήθηκαν και σποραδικά ευρήματα που ανήκουν στους ελληνιστικούς και ενδεχομένως ρωμαϊκούς χρόνους.[6]

Το 2009 πραγματοποιήθηκαν περιοδείες και συστηματική περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων και από την ευρύτερη γύρω περιοχή και ιδιαίτερα στην κοιλάδα ανάμεσα στην χερσόνησο της Κεφάλας και τη θέση «Κορακοφωλιά», με στόχο την ανακάλυψη του νεκροταφείου που σχετίζεται με των οικισμό της «Κεφάλας» (βλ. **εικ. 1-2**). Το ύψωμα της «Κορακοφωλιάς» δεν έδωσε ευρήματα. Χαμηλότερα στην πλαγιά, προς τα ΝΑ, αποκαλύφθηκε μικρή εγκατάσταση, πιθανώς αγροτικού χαρακτήρα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (χαρακτηρίζεται από άβαφους αμφορείς – ανάμεσά τους ενσφράγιστη λαβή Κνιδιακού αμφορέα-πυραμιδόσχημες αγνύθες – μία από αυτές είναι ενσφράγιστη). Στο ΒΔ πέρας του διαδρόμου του αεροδρομίου, στην περιοχή που παλαιότερα η ΙΓ' ΕΠΚΑ είχε εντοπίσει μερικούς κιβωτιόσχημους τάφους,[7] συλλέχτηκαν ελάχιστα ευρήματα, ελληνιστικών και υστερορωμαϊκών χρόνων.

ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ (Τ1.1 - Τ1.6) (ΕΙΚ. 5)

Οι πλευρές του υψώματος είναι απόκρημνες και έντονα διαβρωμένες, με εξαίρεση τον ισθμό που συνδέει το πλάτωμα με την ακτή, προς Νότον, όπου διακρίνονται κατάλοιπα οχυρωματικού τείχους σε αρκετά σημεία (Τ1.1-Τ1.6). Η διαμόρφωση αυτή θυμίζει τις οχυρώσεις ορισμένων Κυκλαδικών οικισμών των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως τη Ζαγορά στην Άνδρο και το Βαθύ Λιμενάρι στη Δονούσα.[8]

Τμήμα τείχους Τ1.1 και Τ1.6

Τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου σώζεται στις προσβάσιμες από την ξηρά Ν και ΝΑ πλευρές του οικισμού. Ένα τμήμα στα ΝΔ (Τ1.6) παρουσιάζει αλλεπάλληλες οδοντώσεις **(εικ. 6**). Η τοιχοποιία στα ορατά τμήματα της οχύρωσης είναι πρώιμη (λίθοι μικρού έως μετρίου μεγέθους, αδρά κατεργασμένοι, κατά τόπους σφήνες [«βύσματα»]) (βλ**. εικ. 9**). Κατά τόπους (ιδιαίτερα στο σημείο Τ1.4) το σωζόμενο ύψος ξεπερνά τα 3 μέτρα και ενδέχεται να χρονολογείται στη γεωμετρική περίοδο (βλ. παρακάτω, Τείχος Τ1.4, **εικ. 12**).

Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του τείχους είναι στα ΝΔ (Τ1.1), όπου θα ήταν πιθανό να υπήρχε και κάποια πύλη ή πυλίδα εισόδου (**εικ. 7-9**). Στο σημείο αυτό σώζεται ικανοποιητικά τμήμα της όψης του τείχους (Τ1.1.3, **εικ. 9**), καθώς και ένας εσωτερικός, κατά πάσα πιθανότητα κεραμοσκεπής,[9] χώρος ακριβώς πίσω από αυτό, ο οποίος ορίζεται από τους τοίχους Τ1.1.1, Τ1.1.2 και Τ1.1.4, εσωτερικών διαστάσεων 7×2 μ. περίπου (**εικ. 7-8**). Τα τμήματα εγκάρσιων προς τον Τ1.1.1 τοίχων, Τ1.1.2 και Τ1.1.4, σε απόσταση μεταξύ τους 7 μέτρων, και σωζ. μήκ. περίπου 1 μ. ο κάθε ένας, ίσως οριοθετούν την περιοχή της εισόδου ή, πιθανότερα, κάποιο προμαχώνα ή στεγασμένο πύργο.[10] Τα δύο σκέλη Τ1.1.1 και Τ1.1.2 δεν δένουν κατασκευαστικά. Η πρόσοψη του τείχους Τ1.1.3 ακολουθεί διεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ και ακολουθεί παράλληλη πορεία με τον Τ1.1.1. Μια πυλίδα θα ήταν δυνατόν να βρίσκεται ανάμεσα στον Τ1.1.3 και το οδοντωτό σκέλος του τείχους Τ1.6. Το τείχος (Τ1.1.3) διακρίνεται σε μήκος περίπου 12 μ. Θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό βράχο και σώζεται σε ύψος περίπου 1 μ. Είναι κατασκευασμένο από εν μέρει κατεργασμένους ορθογώνιους δόμους σχετικά μεγάλων και μεσαίων διαστάσεων (το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό ωστόσο δεν είναι ακόμη γνωστό). Η ακριβής μορφή του τείχους εδώ δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί λόγω της πυκνής βλάστησης, αν και διαπιστώθηκε ότι τέμνει σε ορθή γωνία το οδοντωτό τμήμα τείχους Τ1.6.

5. Η τυπολογία σύμφωνα με τον Catling 1998.

6. Για μια πρώτη παρουσίαση της κεραμεικής από την επιφανειακή έρευνα βλ. τη μελέτη της Α. Αλεξανδρίδου, Η πρώιμη κεραμεική από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Κεφάλα Σκιάθου, στον παρόντα τόμο και Alexandridou, υπό έκδοση.

7. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 103.

8. Για την πιο πρόσφατη σύνθεση των πρώιμων οχυρώσεων στο Αιγαίο βλ. Frederiksen 2011. Για τη Δονούσα και τη Ζαγορά σελ. 196-197 και 199-200, αντίστοιχα.

9. Οι ανασκαφικές έρευνες στην «Κεφάλα» από το 2012 και εξής έφεραν στο φως εδώ ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με κεράμους, το οποίο, εν μέρει, καλύπτει ένα στρώμα με μεγάλη περιεκτικότητα κεραμεικής, κυρίως των κλασικών χρόνων (βλ. 5ο ΑΕΘΣΕ).

10. Τ.1.1.2 σωζ. μήκ. 1.04 μ και πλ. 0,80 μ. Τ1.1.4, πλ. 0,50 μ.

Εξωτερικά του τείχους συλλέχτηκαν όστρακα, κυρίως των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (μεταξύ άλλων συλλέχτηκε αρκετή αττική κεραμεική μελαμβαφής και μελανόμορφη, τέλους 6ου αρχών 5ου αι. π.Χ.). Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση θραύσματος τμήματος κύλικας τύπου Σιάννων του τρίτου τετάρτου του 6ου αι. π.Χ. του Z. Griffin-Bird. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση θραύσματος αργυρού ενωτίου(;).

Τμήμα τείχους T1.2

Στο σημείο T1.2 ο καθαρισμός κατά το 2010 πιστοποίησε ότι το τείχος εδώ σχηματίζει αμβλεία γωνία και στρέφεται προς Ανατολάς. Το συγκεκριμένο τμήμα του τείχους είναι αρκετά κατεστραμμένο αλλά ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τεχνική κατασκευής, καθώς διαπιστώθηκε ότι η εσωτερική παρειά του τείχους ποικίλει σε πλάτος ανάλογα με τη διαμόρφωση του φυσικού βράχου.

Τμήμα τείχους T1.3: «Στρωματογραφική Τομή»

Στο σημείο T1.3 όπου η διάβρωση του πρανούς είναι μεγάλη πραγματοποιήθηκε το 2010-11 περιορισμένη σε έκταση «στρωματογραφική τομή» με στόχο να αναγνωριστούν τα επάλληλα στρώματα της κατοίκησης του πλατώματος (**εικ. 10-11**). Αναγνωρίστηκαν 6 επάλληλα στρώματα:
(1) Από βάθ. -0,80 μ. από το ύψος περίπου της άσκαφης επιφάνειας έως -1,06 μ. τα χώματα ήταν χαλαρά διαταραγμένα. (2) Από -1.06 μ. – -1,26 μ. παρατηρήθηκε στρώμα πεσμένων λίθων που ίσως σχετίζεται με το έμπλεκτο γέμισμα του οχυρωματικού περιβόλου (3) Τα χώματα από -1,26 μ. – -1,52 μ. ήταν αρκετά σκληρά. Ακολουθούσε (4) από -1,52 μ. – -1,58 μ. στρώμα με διάσπαρτους μικρούς λίθους. (5) Το στρώμα από -1,58 μ. – -1,76 μ. (έως και -1,84 μ.) παρουσίαζε μια πτώση προς Νότον, δίδοντας την εντύπωση ότι είναι χαλαρό. Χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία ξυλανθράκων, οστών ζώων και κυρίως θαλασσινών οστρέων (cardium, πεταλίδες, στρείδια).[11] Το στρώμα αυτό περιέχει πολυάριθμα όστρακα της Πρωτογεωμετρικής και Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου (10ος – 9ος / 8ος αι. π.Χ.). Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για περιοχή απόθεσης ή για ορίζοντα κατοίκησης, αν και η πρώτη υπόθεση φαίνεται πιο πιθανή λόγω του ευρέως φάσματος της χρονολόγησης των οστράκων που περιέχει. Το στρώμα αυτό φαίνεται ότι κάλυψε μια κατασκευή από μικρούς λίθους, φοράς ΒΔ-ΝΑ, η οποία μάλλον σχετίζεται με το κατώτερο στρώμα (6).[12] Τέλος, ακολουθούσε το κατώτερο στρώμα από ξανθά χώματα έως τουλάχιστον το βάθ. 1,86 μ. όπου εμφανίζεται ο φυσικός βράχος.

Το τείχος στο σημείο T1.3 είναι πολύ κατεστραμμένο (όλη η εξωτερική Νότια παρειά του έχει καταρρεύσει), αλλά σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις φαίνεται ότι εδράζεται ψηλότερα από το Πρωτογεωμετρικό / Υπο-Πρωτογεωμετρικό στρώμα 5 (βλ. **εικ. 11**), οπότε πρέπει να είναι υστερότερο, κάτι που επιβεβαιώνουν τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα του τμήματος του τείχους T1.4

Τμήμα τείχους T1.4

Στο σημείο T1.4 σώζεται σημαντικό τμήμα του τείχους, σε ύψος περίπου 3 μέτρων (**εικ. 12**). Στο τμήμα αυτό διακρίνονται δύο εξωτερικά «πρόσωπα» ανάμεσά στα οποία παρεμβάλλεται το «έμπλεκτο». Η πυκνή βλάστηση δεν επιτρέπει λεπτομερείς παρατηρήσεις. Υποθέτουμε ότι το εσωτερικό τμήμα του τείχους είναι προγενέστερο, ενώ το εξωτερικό ενδέχεται να αποτελεί ενίσχυση του τείχους ή κάποιο προμαχώνα. Σημαντική υπήρξε εδώ η εύρεση δύο οστράκων σκύφου τύπου «Θάψου» της υστερογεωμετρικής περιόδου, εκ των οποίων το τμήμα του χείλους συλλέχτηκε το 2009 μέσα στο «έμπλεκτο» γέμισμα του τείχους (**εικ. 13**).[13]

Το 2011 καθαρίστηκε η βάση της κατασκευής έως το φυσικό βράχο, που κατά τόπους είναι εμφανής. Η εξωτερική όψη του τείχους εδώ παρουσιάζει μια βαθμιδωτή διαμόρφωση αλλά η κακή κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπει να κατανοήσουμε απόλυτα τη μορφή που θα είχε το τείχος στο σημείο αυτό. Λίγο ψηλότερα από το φυσικό βράχο βρέθηκε όστρακο από τον ώμο μεγάλου κλειστού αγγείου της Πρωτογεωμετρικής περιόδου με διακόσμηση από ομόκεντρα ημικύκλια.

11. Σύμφωνα με την Τ. Θεοδωροπούλου που έχει αναλάβει τη σχετική μελέτη, πρόκειται κυρίως για αχιβάδες (Cerastoderma glaucum) και πεταλίδες (οικογένεια Patellidae), ενώ σε μικρότερες ποσότητες και άλλα είδη (χοχλίδια, πορφύρες, κέρατα).

12. Πρόκειται για τον αναλημματικό Τ11 που ερευνήθηκε ανασκαφικά το 2012.

13. Σχετικά με τον τύπο βλ. Neeft 1981. Για το πρόβλημα των εργαστηρίων βλ. τελευταία Gadolou 2011.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Επιφανειακά, στο πλάτωμα της χερσονήσου που είχε αναπτυχθεί ο οικισμός, διακρίνονται ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα λόγω της πλούσιας βλάστησης και των επιχώσεων.

Κορυφή Πλατώματος (Τ5-Τ6)

Στη Βόρεια κορυφή, που συμβατικά ονομάζουμε «ακρόπολη», σε επαφή με το φάρο του αεροδρομίου και το υψομετρικό της ΓΥΣ (+57,22 μ.) υπάρχει λάκκος λαθρανασκαφής στο εσωτερικό του οποίου διακρίνονται λείψανα δύο τοίχων που σχηματίζουν ορθή γωνία (**Τ5-Τ6**) που είχαν ερευνηθεί παλαιότερα από την ΙΓ' ΕΠΚΑ. Το 2010 αποφασίστηκε να καθαριστεί ο χώρος και να τετραγωνιστεί ο λάκκος της λαθρανασκαφής (**εικ. 14**). Η έρευνα έδειξε ότι οι δύο τοίχοι Τ5 και Τ6 δεν δένουν κατασκευαστικά. Επίσης, η εξωτερική Βόρεια όψη του Τ6 παρουσιάζει τοιχοποιία με μεγαλύτερους λίθους και περισσότερο προσεγμένη απ'ότι η εσωτερική. Ο Τ6 αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ., έχει ύψος τουλάχιστον 0,95 μ. και πλ. 0,45-0,49 μ. Το αποκαλυφθέν μήκος του Τ5 είναι 3,23 μ. και το πλάτος του κυμαίνεται από 0,40 μ. έως 0,39 μ. (αποκαλ. ύψος 0,72 μ.). Τα χώματα ήταν εν γένει διαταραγμένα και περιείχαν σύγχρονα ευρήματα (μεταξύ άλλων πλαστικές σακκούλες) ανάμεικτα με αρχαία (ανάμεσά τους χάλκινο νόμισμα, μεταλλικοί ήλοι, θραύσμα πήλινου ειδωλίου, θραύσματα υάλινων και οστέινων αντικειμένων, κεραμεική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων –μεταξύ άλλων θραύσμα από ερυθρόμορφο αγγείο, όστρακο ανάγλυφου σκύφου ελληνιστικής εποχής και όστρακο τύπου Δυτικής Κλιτύος). Δεν είναι προς το παρόν σαφής ούτε η χρονολόγηση ούτε ο προορισμός της κατασκευής. Σημαντική είναι ωστόσο η διαπίστωση ότι η κορυφή του πλατώματος ήταν σε χρήση έως και την ελληνιστική περίοδο.

Καμπύλος Τοίχος Τ4

Λίγο Νοτιότερα διαγράφονταν τα όρια καμπυλόγραμμου οικοδομήματος (Τ4). Δεν ήταν σαφές αν επρόκειτο για καμπυλόγραμμο αρχαίο οικοδόμημα. Ο καθαρισμός εδώ επέτρεψε να διασαφηνιστεί ότι πρόκειται για νεώτερη κατασκευή που δεν σχετίζεται με την περίοδο χρήσης του αρχαίου οικισμού.

Κιβωτιόσχημη κατασκευή και Τ7

Εσωτερικά του τείχους, ανάμεσα στο σωζόμενο Α άκρο του οδοντωτού τείχους Τ1.6 και ένα υπόλειμμα τοίχου φοράς Β-Ν που διακρίνεται ανατολικότερα (Τ7), οι βροχοπτώσεις του χειμώνα 2009-10 έφεραν στο φως τα όρια μικρής **κιβωτιόσχημης κατασκευής** την οποία ερευνήσαμε το 2010. Το εξωτερικό πλάτος της είναι 0,50 μ. (εσωτ. 0,32 μ.) και το σωζ. μήκος 0,54 μ. Το εσωτερικό ήταν διαταραγμένο αλλά παρατηρήθηκαν, ιδιαίτερα σε επαφή με το φυσικό βράχο, πυρακτωμένα χώματα και λίγα ίχνη ξυλανθράκων. Συλλέχτηκαν λίγα όστρακα από άβαφα χρηστικά αγγεία, μεταξύ των οποίων θραύσμα δακτυλιόσχημης βάσης και πυθμένας κοτυλίσκης. Η κατασκευή περιείχε ακόμη αρκετά οστά αιγοπροβάτων, ορισμένα από τα οποία ήταν καμένα (ανάμεσα στα οστά συγκαταλέγεται και ένας κυνόδοντας). Βρέθηκαν επίσης μερικά όστρεα και τρία μικρά βότσαλα. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται και μικρά μεταλλικά ευρήματα όπως επιμήκη αδιάγνωστα σιδερένια ελάσματα, τμήματα από σιδερένια στελέχη κυλινδρικής διατομής, θραύσμα από απόληξη χάλκινης τοξωτής πόρπης και θραύσμα χάλκινου ελάσματος με ανάγλυφη διακόσμηση πιθανόν ρόδακα(;). Δεν γνωρίζουμε τον προορισμό της κιβωτιόσχημης κατασκευής, αν και εικάζουμε ότι πρόκειται για εστία, ενδεχομένως λατρευτικού χαρακτήρα.

Το 2010 ερευνήθηκε και ένα τμήμα τοίχου, **Τ7**, στο ΝΔ τμήμα του πλατώματος, μερικά μέτρα Ανατολικά της κιβωτιόσχημης κατασκευής. Ο τοίχος αυτός καθαρίστηκε σε μήκος 2,80 μ. και έχει πλ. 0,70 μ. Φαίνεται ότι ανήκει σε κάποιο κτίριο που εκτεινόταν προς ΒΔ, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου έχει κατακρημνιστεί στον γκρεμό.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΜΑΤΟΣ

Αναλημματικοί Τοίχοι Τ2-Τ3

Εξωτερικά και Νότια του τείχους σώζεται ένας αναλημματικός τοίχος σε μήκος 8,80 μέτρων (**Τ2, εικ. 5**). Χαμηλότερα διατηρείται σε αρκετά σημεία ένας ακόμα αναλημματικός τοίχος, **Τ3**, ο οποίος όμως ενδέχεται να είναι σύγχρονος. Στα ΝΔ, εκεί όπου η πλαγιά είναι σχεδόν κατακόρυφα διαβρωμένη, στο σημείο συμβολής με την αμμώδη παραλία του Ξάνεμου, διακρίνονται τοίχοι, και περιοχές με κεράμους, θραύσματα πίθων και έντονη παρουσία ξυλανθράκων. Από την ευρύτερη περιοχή αυτή προέρχονται αρκετά όστρακα και λιγοστές σκωρίες. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για εγκαταστάσεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.[14]

Ταφή κλασικών χρόνων

Μια από τις νεκροπόλεις του οικισμού πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθεί στα ΝΑ του οικισμού, πλησίον της ακτής (**εικ. 4**), όπου φαινόταν τουλάχιστον ένας τάφος με μια καλυπτήρια πλάκα στη θέση της, σε ύψος περίπου 8 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Στην περιοχή παρατηρούνται λίγες μεγάλες λίθινες πλάκες, μετακινημένες ασφαλώς από την αρχική τους θέση, ίσως ένδειξη παλαιότερης αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας.

Κρίθηκε απαραίτητο ο τάφος να ερευνηθεί καθώς ήταν έτοιμος να καταρρεύσει στο γκρεμό. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε το 2011 σωστική ανασκαφή εκ μέρους της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ Εκσκαφικό μηχάνημα δημιούργησε ένα βαθμιδωτό άνδηρο που επέτρεψε την έρευνα του τάφου. Κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες φάνηκε ότι ο τάφος ήταν λακκοειδής λαξευμένος στο μαλακό βράχο (**εικ. 17-18**). Το σωζ. μήκος του ορύγματος ήταν 1,70 μ., το πλ. 0,60 μ. Προς Νότον υπήρχε «πατούρα» πλ. 0,12 μ. και ύψους 0,25 μ. από τον πυθμένα του τάφου. Ο σκελετός, σε ύπτια στάση, ήταν προσανατολισμένος προς Α-ΝΑ, αλλά η κεφαλή και τμήμα του στέρνου είχαν πέσει στο γκρεμό. Σε επαφή με τον αριστερό βραχίονα και τον αριστερό μηρό του νεκρού, αντίστοιχα, βρέθηκαν δύο ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια του τέλους του 5ου – αρχών 4ου αι. π.Χ. με παράσταση κριού και καθιστής φτερωτής γυναικείας μορφής (Νίκη;), αντίστοιχα.[15] Η εύρεση του τάφου είναι σημαντική καθώς αφενός υποδηλώνει την περιοχή που θα πρέπει να εντείνουμε τις προσπάθειες εντοπισμού της νεκρόπολης του αρχαίου οικισμού και αφετέρου πιστοποιεί ότι η θέση συνέχισε να κατοικείται έως τουλάχιστον τους κλασικούς χρόνους. Πάντως, όπως προαναφέραμε, ταφές εντοπίζονται και στα ΝΔ του οικισμού,[16] ανάμεσά τους δύο υστεροαρχαϊκοί παιδικοί εγχυτρισμοί στο χωματόδρομο ανάμεσα στην παραλία και το βόρειο πέρας του διαδρόμου του αεροδρομίου.[17]

Φρέαρ

Το 2011, κατά τις εκσκαφικές εργασίες με σκοπό τη δημιουργία πρόσβασης για την ανασκαφή του τάφου, στα ΝΑ του οικισμού, σε μικρή απόσταση και σε ίδιο βάθος με τον τάφο (-2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) ήλθε στο φως αρχαίο φρέαρ, διαμέτρου 0,85 μ., το οποίο ερευνήθηκε έως 3,12 μ. βάθος βαθύτερα από το στόμιό του (**εικ. 19-20**). Ένας δακτύλιος από λίθους, πλ. 0,80-1 μ., περιβάλλει το στόμιο του φρέατος. Το φρέαρ ενδέχεται να είναι περίπου σύγχρονο με τον τάφο, αλλά ενδεχομένως κατέστρεψε κατά τη διάνοιξή του παλαιότερες ταφές, αν ερμηνεύονται σωστά οι κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες που πλαισιώνουν στα Βόρεια και Ανατολικά το φρέαρ. Μόνον η επέκταση του σκάμματος θα ήταν δυνατόν να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν.

14. Δύο πρώιμες αρχαϊκές (;) μεταλλευτικές «χελώνες» ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή της περιοχής εσωτερικά του τείχους στο σημείο Τ1.3 στις 13.7.2012, επιβεβαιώνοντας ότι μια από τις δραστηριότητες των κατοίκων της Κεφάλας ήταν η μεταλλοτεχνία.

15. Τον τάφο δημοσιεύει στον παρόντα Τόμο η Ε. Χρυσοπούλου. Μια προκαταρκτική ανακοίνωση του ευρήματος δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Ταχυδρόμος (26/8/2013).

16. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 103

17. Οι δύο αυτοί τάφοι εντοπίστηκαν το 2012 και ανασκάφτηκαν το 2013 και θα παρουσιαστούν στο 5ο ΑΕΘΣΕ.

Ως μια από τις ελάχιστες έως τώρα γνωστές θέσεις των πρώιμων ιστορικών χρόνων στις Σποράδες,[18] η Κεφάλα της Σκιάθου είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας. Τα έως τώρα ευρήματα υποδεικνύουν έναν κομβικό πρώιμο οχυρωμένο οικισμό του κεντρικού Αιγαίου, σε άμεση γειτνίαση και επαφή κυρίως με τη Θεσσαλία και την Εύβοια, αλλά και το ΒΔ Αιγαίο. Η Σκιάθος, όπως και τα παρακείμενα νησιά των Σποράδων, θα πρέπει να αποτέλεσαν από πολύ νωρίς για τους Ευβοείς τους ενδιάμεσους σταθμούς στα ναυτικά ταξίδια τους προς το Θερμαϊκό κόλπο και τη Χαλκιδική.[19] Η γεωγραφική θέση της Κεφάλας διευκόλυνε τις επαφές μεταξύ του κεντρικού και βόρειου ελλαδικού χώρου όχι μόνο κατά την πρωιμότερη και κύρια φάση ακμής της εγκατάστασης, αλλά και καθ'όλη τη διάρκεια της κατοίκησής της.[20] Η συνέχιση των ερευνών θα περιλαμβάνει τη συστηματική ανασκαφή επιλεγμένων τμημάτων του οικισμού προκειμένου να διερευνηθούν η ιστορία του οικισμού και ο ρόλος που διαδραμάτισε τόσο στο τοπικό όσο και στο ευρύτερο Αιγαιακό πλαίσιο.

18. Για μια οινοχόη του 9ου αι. π.Χ. από τη θέση Αγ. Κωνσταντίνος στην Αλόννησο βλ. Σκαφιδά 2001, 257-259, εικ. 9.

19. Για τον αποικισμό και εν γένει την κατοίκηση του Βορειοανατολικού Αιγαίου βλ. Tiverios 2008. Gimatzidis 2011.

20. Για μια σύνοψη των ερευνών στην Κεφάλα και τη σημασία της εγκατάστασης σε σχέση με την κινητικότητα προς και από το Βόρειο Αιγαίο βλ. Mazarakis Ainian 2012α και 2012β.

SUMMARY

From 2009 to 2011, the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly, in collaboration with the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of the Ministry of Culture, conducted a systematic survey at the site of Kephala, next to the bay of Xanemos, on the Northeast side of the island of Skiathos. The systematic survey of the fortified settlement was conducted in view of a five-year excavation project, which started in 2012 and is in progress. The fortified settlement has been identified with Palaiskiathos, the earliest of the two ancient *poleis* of Skiathos, as mentioned in the sources (Skylax, *Periplous*, 58). The surface finds extend from the 10th to the 5th - 4th centuries BC. The settlement seems to have been abandoned, not directly after the foundation of the Classical polis of Skiathos, as it has been initially suggested, but rather later, during the early Hellenistic period (3rd-2nd c. B.C.).

The fortification wall (T1.1-T1.6) may be safely dated around 700 B.C. thanks to the discovery of a Thapsos Class sherd in the *emplekton* masonry of the wall in area T1.4. The survey also brought to light a number of structures, including a cist in the Lower Town which contained animal bones and fragmentary metal objects, suggesting a possible cult use. A stratigraphical section was conducted in one area (T1.3), attesting a continuous occupation at least from the Middle Protogeometric to the Classical periods. Walls (T5-6) belonging to an unidentified structure were investigated on the summit of the plateau, where Hellenistic material was present as well. A shaft inhumation burial of the Classical period was also investigated at some distance to the SE of the settlement, and nearby an ancient well. The pottery so far found suggests strong links with Thessaly and Euboea, and to a lesser degree with the Northern Aegean. It is possible that the site served as a stepping stone of the Euboeans who travelled towards the Thermaic Gulf and the Chalkidike peninsula.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexandridou, A., υπό έκδοση. Interconnections in the central Aegean. The ceramic evidence from the early settlement of Kephala on Skiathos, στο *Island, Mainland, Coastland & Hinterland: Ceramic Perspectives on Connectivity in the Ancient Mediterranean*, *Conference Amsterdam, 1-3 February 2013*, Amsterdam.

Catling, R. W. V., 1998. The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric pottery from Troia and its Aegean context, *Studia Troica* 8, 151-187.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2001. Η αρχαία Σκιάθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της, στο Σάμψων 2001, 99-120.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2005. Βόρειες Σποράδες, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 159-160.

Frederiksen, R., 2011. *Greek city walls of the Archaic period, 900-480 BC*, Oxford.

Gadolou, A., 2011. *Thapsos-class ware reconsidered: the case of Achaea in the northern Peloponnese : pottery workshop or pottery style?: non destructive elemental ceramic analysis from Achaea using x-ray fluorescence spectroscopy (m-XRF),* Oxford.

Georganas, J., 2002. Constructing identities in Early Iron Age Thessaly. The case of the Halos Tumuli, *OJA* 21, 289-298.

Georganas, J., 2006 [2009]. Dying in Early Iron Age Thessaly, *ΑΕΘΣΕ* 2,195-205.

Gimatzidis, S., 2011. The Northwest Aegean in the Early Iron Age, στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The Dark Ages Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007,* Volos, 957-970.

Mazarakis Ainian A., 2012a. Euboean mobility towards the North: new evidence from the Sporades, στο M. Iacovou (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The legacy of Nicolas Coldstream. An Archaeological Workshop in memory of Professor N.J. Coldstream*, *Archaeological Research Unit, University of Cyprus, 13 December 2010* , Nicosia, 53-75.

Mazarakis Ainian, A., 2012b. The form and structure of Euboean society in the Early Iron Age based on some recent research, στο *Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, migrazioni, fondazioni, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, *Atti del 50o Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 73-99.

Neeft, C.W., 1981. Observations on the Thapsos Class, *MÉFRA* 93, 7-88.
Σάμψων, Αδ., 1977. *Η Σκιάθος από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την αρχή του 20ου αιώνα*, Αθήνα.
Σάμψων, Αδ., 1997. *Περιηγητές και γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Θεσσαλονίκη.
Σάμψων, Αδ., 2001 (επιμ.). *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες, Πρακτικά Συνεδρίου (Αλόννησος 1996)*, Αλόννησος.
Σκαφιδά, Λ., 2001, Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Αλόννησο, Ερημόνησα και Σκόπελο, στο Σάμψων 2001, 251-266.
Tiverios, M., 2008. Greek colonisation of the Northern Aegean, στο G. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, Leiden, 3-154.

Εικ. 1. Χάρτης της Σκιάθου με σημειωμένες τις αρχαιολογικές θέσεις (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, σελ. 100).

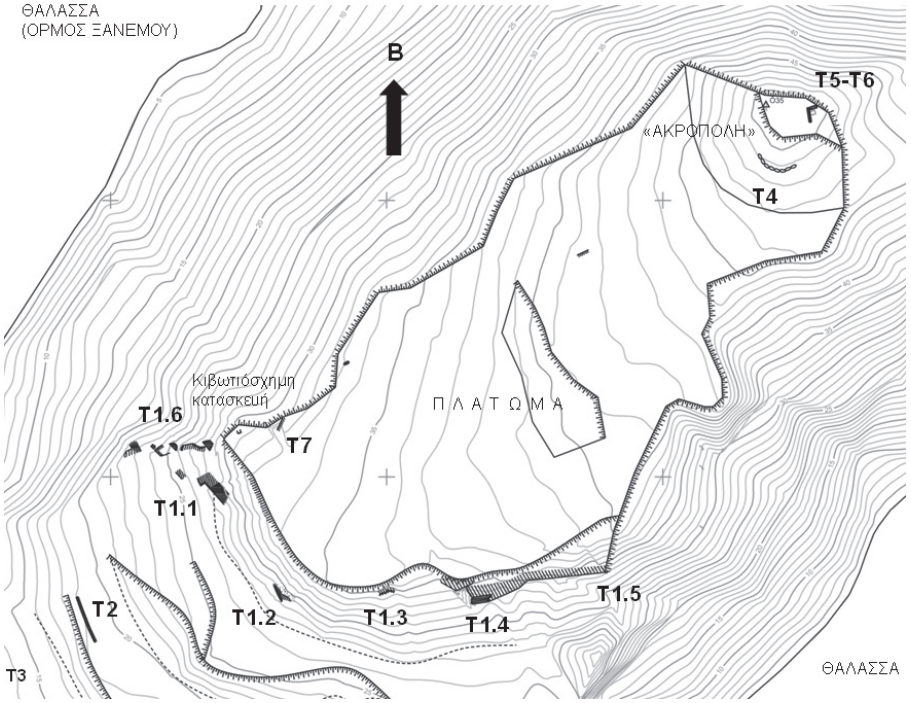
Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής της Κεφάλας (Γ.Υ.Σ.).

Εικ. 3. Άποψη της Κεφάλας από τα ΒΔ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2009).

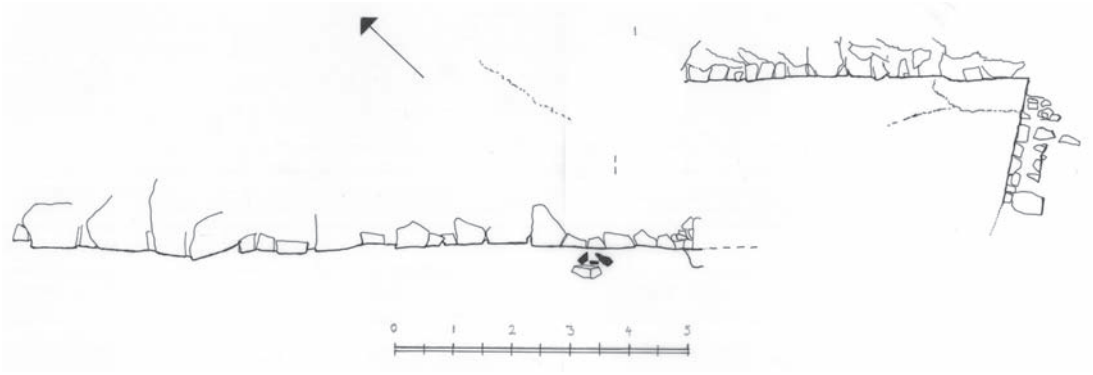
Εικ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα περιοχής Κεφάλας (σχ. Β. Τσουρτσούλη, 2010).

Εικ. 5. Τοπογραφικό διάγραμμα πλατώματος Κεφάλας (σχ. Β. Τσουρτσούλη, 2009-2011).

Εικ. 6. Το οδοντωτό τμήμα του τείχους (Τ1.6) από δυσμάς (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2009).

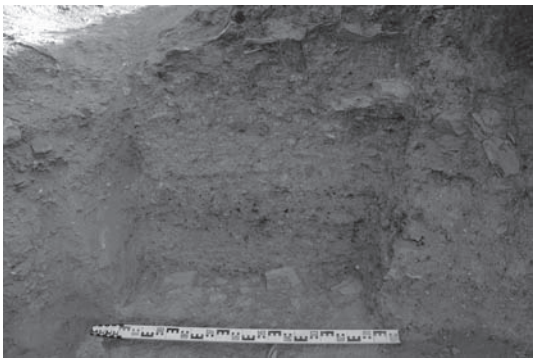
Εικ. 7. Το τμήμα του τείχους Τ1.1.1 – Τ1.1.4) (σχ. Ν. Κουντούρη, μελάνωμα Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

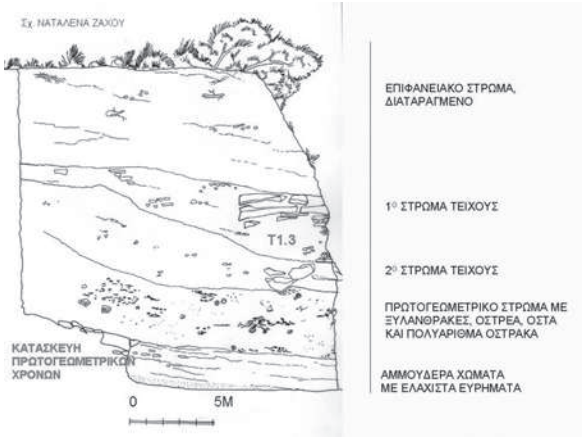
Εικ. 8. Ο ορθογώνιος χώρος στο σημείο Τ1.1, από δυσμάς. Αριστερά. Τ1.1.2, μέσον Τ1.1.1, δεξιά Τ1.1.4 (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 9. Λεπτομέρεια του Τ1.1.3 (εξωτερική όψη τείχους), από ΝΔ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 10. Όψη της «στωματογραφικής τομής» στο σημείο Τ1.3, από το Νότο (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 11. Σχέδιο της Ανατολικής όψης της «στωματογραφικής τομής» στο σημείο Τ1.3 (σχ. Ν. Ζάχου, μελάνωμα Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 12. Άποψη του τείχους στο τμήμα Τ1.4, από ΝΑ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 13. Χείλος τύπου «Θάψου» από το «έμπλεκτο» γέμισμα του τείχους στο σημείο Τ1.4 (φωτ. Α. Αλεξανδρίδου, επεξεργασία Ρ. Ησυχίδου).

Εικ. 14. «Ακρόπολη». Άποψη τοίχων Τ5 (αριστερά) και Τ6 (στο βάθος) από το Νότο (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2010).

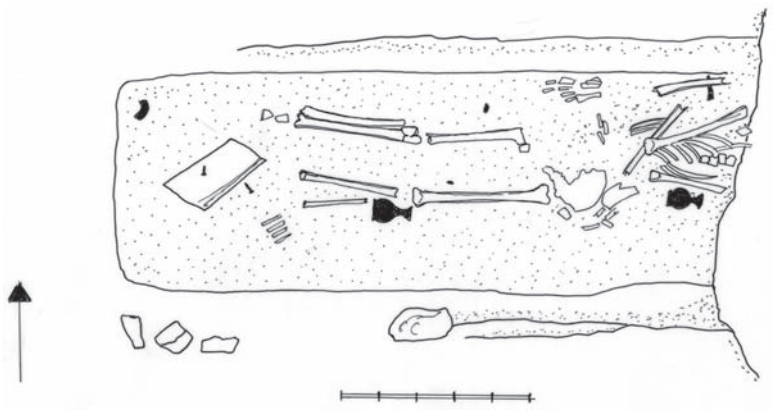
Εικ. 15. Άποψη του Τ7 (σε πρώτο πλάνο) και της κιβωτιόσχημης κατασκευής (πάνω αρ.), από ΝΑ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 16. Άποψη της κιβωτιόσχημης κατασκευής από ΝΑ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

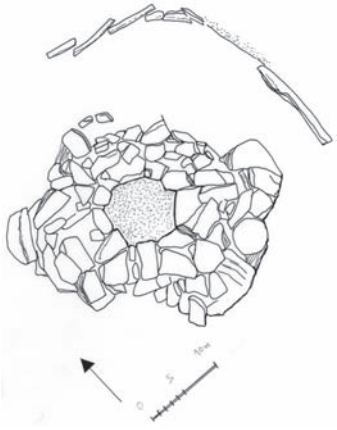
Εικ. 17. Άποψη του τάφου από Δυσμάς (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 18. Κάτοψη του τάφου από Δυσμάς (σχ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 19. Άποψη του φρέατος από ΒΔ (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Εικ. 20. Κάτοψη του φρέατος και των όρθιων πλακών στα Α και ΒΑ (σχ. Ν. Κουντούρη, μελάνωμα Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 2011).

Η ΠΡΩΙΜΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΕΦΑΛΑ ΣΚΙΑΘΟΥ*

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ως η μοναδική έως τώρα γνωστή θέση των πρώιμων ιστορικών χρόνων στις Σποράδες, η Κεφάλα στη βορειανατολική ακτή της Σκιάθου είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας. Η τριετής συστηματική επιφανειακή έρευνα (2009-2011) που πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με τη ΙΓ' ΕΠΚΑ παρέχει μια πρώτη εικόνα για τον οικισμό, τη διάρκεια ζωής του, τις επαφές του με τις γειτονικές περιοχές και το ρόλο του στο κεντρικό Αιγαίο όχι μόνο κατά τη διάρκεια της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου, που φαίνεται να αποτελούν τις περιόδους της κύριας ακμής του, αλλά και αργότερα[1]. Παρά την αποσπασματικότητα τους, τα κεραμεικά ευρήματα συνέβαλαν αποφασιστικά στο σχηματισμό μια σειράς προκαταρκτικών συμπερασμάτων.

ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Με βάση τα ευρήματα της συστηματικής περισυλλογής εντός, αλλά και περιμετρικά του τειχισμένου οικισμού τα πρώτα δείγματα δραστηριότητας στη θέση ανήκουν στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα π.Χ., δηλαδή στις αρχές της Μέσης Πρωτογεωμετρικής περιόδου, όπως συμπεραίνεται από τον αποσπασματικά σωζόμενο λαιμό υδρίας (**εικ. 1**) που εντοπίστηκε στην ανατολική κλιτύ του ακρωτηρίου σε σημείο με μεγάλη συσσώρευση οστράκων λόγω κατωφέρειας και διάβρωσης. Η διακόσμηση με οριζόντιες ζώνες που φέρουν κυματοειδείς ταινίες εντοπίζεται σε υδρία από την Τούμπα στο Λευκαντί που έχει τοποθετηθεί στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο[2]. Επιπλέον το παράδειγμα από την Κεφάλα μπορεί να συσχετισθεί με μια ακόμα υδρία από την Ιωλκό[3].

Η δραστηριότητα στον οικισμό συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων με μεγάλο αριθμό οστράκων να χρονολογούνται από την Υστεροπρωτογεωμετρική έως και την Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙ περίοδο. Η ακριβής χρονολόγηση των ευρημάτων σε συγκεκριμένες υποπεριόδους είναι δύσκολη λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού. Στις περισσότερες περιπτώσεις διατηρείται μόνο τμήμα από τη διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους ή ημικύκλια.

Τα ανοιχτά σχήματα κυριαρχούν. Οι μεγάλοι κρατήρες είναι πολύ περιορισμένοι[4]. Ωστόσο αρκετά θραύσματα ανήκουν σε σκυφοειδείς κρατήρες που μπορούν να χρονολογηθούν από την Υστεροπρωτογεωμετρική έως και την Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙ περίοδο[5]. Δύο χαρακτηριστικά θραύσματα σώζουν ομόκεντρους

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή Α. Μαζαράκη Αινιάνα και την προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ για την παραχώρηση του υλικού από την επιφανειακή έρευνα για μελέτη. Η μελέτη αυτή δε θα είχε προχωρήσει χωρίς τη συνδρομή της αρχαιολόγου Ε. Χρυσοπούλου και του προσωπικού του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου τους οποίους και ευχαριστώ.

1. Για τα αποτελέσματα της έρευνας βλ. Μαζαράκης Αινιάν στον παρόντα τόμο. Επίσης: Mazarakis Ainian 2012, 2013.

2. Catling – Lemos 1990, πίν. 28.470.

3. Sipsie-Eschbach 1991, 85-86, πίν. 19.1 (74/27).

4. Οι κρατήρες της Κεφάλας μπορούν να συγκριθούν με παραδείγματα από τη Θεσσαλία: Heurtley – Skeat, πίν. 11. Βερδελής 1958, πίν. 7.44, 8.45-46.

5. Για το σχήμα: Lemos 2002, 46-48.

κύκλους το κέντρο των οποίων διακοσμείται με εξηρημένο σταυρό ή σταυρό της Μάλτας, τύπος διακόσμησης που εντοπίζεται σε σχήματα από το Λευκαντί[6], αλλά και από τη Μαρμαριανή και το Καπακλί στη Θεσσαλία[7].

Οι σκύφοι με τα κρεμάμενα ημικύκλια, το «σήμα κατατεθέν» της ευβοϊκής παραγωγής με ευρύτατη διάδοση στον ελλαδικό και ευρύτερα μεσογειακό χώρο αντιπροσωπεύονται από αρκετά παραδείγματα στην Κεφάλα[8]. Η τυπολογική και χρονολογική εξέλιξη του σχήματος που βασίζεται κυρίως στη διαμόρφωση του χείλους, που είναι υψηλό στα πρώιμα παραδείγματα και σταδιακά γίνεται χαμηλότερο και πιο έντονα έξω νεύον, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τα παραδείγματα που προέρχονται από τη δοκιμαστική στρωματογραφική τομή που ανασκάφηκε σε συνάφεια με το τμήμα του τείχους Τ1.3. Συγκεκριμένα οι σκύφοι από τα κατώτερα στρώματα με το υψηλό χείλος μπορούν να τοποθετηθούν στην ΥΠΓ περίοδο (**εικ. 2**). Οι σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια είναι ιδιαίτερα συνήθεις σε θέσεις που ανήκουν στην ευβοϊκή κοινή, όπως η Θεσσαλία, η Σκύρος και η Κεντρική Ελλάδα, όπου εισάγονται από την Εύβοια ή παράγονται τοπικά. Κάποια από τα παραδείγματα από την Κεφάλα είναι ευβοϊκές εισαγωγές, ενώ με βάση τον πηλό αρκετά φαίνεται να προέρχονται από τη Θεσσαλία ή αλλού.

Εκτός των σκύφων αυτού του τύπου, στην Κεφάλα εντοπίστηκαν παραδείγματα διακοσμημένα με ομόκεντρους κύκλους[9]. Η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς φαίνεται ότι ο τύπος αυτός δε γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στη Θεσσαλία, ενώ απουσιάζει από την κεντρική Ελλάδα[10]. Στην Εύβοια και το Λευκαντί, οι σκύφοι με ομόκεντρους κύκλους εμφανίζονται στη Μέση[11], ή Ύστερη Πρωτογεωμετρική[12], αλλά είναι συνήθεις στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική και τις Υποπρωτογεωμετρικές Ι-ΙΙ. Ένα παράδειγμα με ομόκεντρους κύκλους να βυθίζονται στο κατώτερο γανωμένο τμήμα του σκύφου που μπορεί να συγκριθεί με ένα παράδειγμα από τη Σκύρο[13], φαίνεται να έχει εισαχθεί από την Εύβοια.

Θραύσματα δύο σκύφων από τη θέση δηλώνουν πως η διακόσμηση δεν περιοριζόταν σε κυκλικά μοτίβα, αλλά στη ζώνη των λαβών μπορεί να εμφανίζονται ζιγκ ζαγκ[14], ή διαγώνιες γραμμές που σχηματίζουν διάκενα μεταξύ τους επίσης. Σκύφοι με ανάλογη διακόσμηση απαντούν στην Ιωλκό και τοποθετούνται στην Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙ περίοδο. Εκτός Ιωλκού οι σκύφοι με τα ζιγκ ζάγκ δεν απαντούν αλλού στη Θεσσαλία[15]. Οι διαγώνιες γραμμές συναντώνται σε σκύφους και στην αρχή της Υστερογεωμετρικής περιόδου[16].

Μεγάλος είναι ο αριθμός θραυσμάτων από μόνωτα κύπελλα που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα. Τα κύπελλα είναι ολόβαφα με τη μόνη διακόσμηση να περιορίζεται σε εξηρημένες ταινίες στο εσωτερικό και εξωτερικό του χείλους τους. Σε μια περίπτωση το χείλος φέρει δύο οριζόντιες κυματοειδείς ταινίες[17].

Επαφές του οικισμού με τη γειτονική Θεσσαλία προδίδουν τα θραύσματα κανθάρων, σχήμα τυπικό της κεραμεικής παραγωγής της Θεσσαλίας των πρώιμων χρόνων κατά την Ύστερη και τις Υποπρωτογεωμετρικές περίοδους. Ένα χείλος με αβακωτό κόσμημα ανήκει σε έναν χειροποίητο θεσσαλικό κάνθαρο[18]. Το σχήμα του χειροποίητου κανθάρου εισάγεται στην Θεσσαλία από τη Μακεδονία τον ύστερο 11ο ή πρώιμο 10ο αιώνα, ενώ κατά την Υστεροπρωτογεωμετρική περίοδο παράγεται και στον τροχό[19]. Δύο χείλη τροχήλα-

6. Για παραδείγματα με εξηρημένο σταυρό, βλ. ενδεικτικά: Popham κ.ά. 1979-1980, πίν. 14.34, 16.156, 165, 280.1129. Για παραδείγματα με σταυρό Μάλτας: Popham κ.ά. 1979-1980, πίν. 15.124, 34.3, 279.1076-1077.

7. Για παραδείγματα με εξηρημένο σταυρό: Βερδελής 1958, πίν. 8.47. Για παραδείγματα με σταυρό Μάλτας: Βερδελής 1958, πίν. 7.44, fig. 15.

8. Για το σκύφο αυτού του τύπου: Desborough 1952, 180-194. Βερδελής 1958, 83-84. Coldstream 1968, 151-157. Popham κ.ά. 1979-1980, 28-29, 32, 37-38, 42-43. Kearsley 1989. Lemos 2002, 20-21, 44-45. Gimatzidis 2010, 125-147. Για τη χρονολόγηση του: Desborough 1952, 193. Desborough – Coldstream 1979/1980, 300-301. Popham – Lemos 1992, 154-155. Gimatzidis 2010, 126, 137-140, 144.

9. Για το σχήμα: Lemos 2002, 36-40.

10. Lemos 2002, 37.

11. Lemos 2002, 39.

12. Desborough – Coldstream 1979-1980, 300-301.

13. Lemos 2002, πίν. 67.4

14. Για το σχήμα: Lemos 2002, 40-41.

15. Lemos 2002, 42.

16. Coldstream 1968/2008, 162.

17. Για παράλληλα, βλ.: Sipsie-Eschbach 1991, 50-51, πίν. 7.9-10 (73/9, 73/10), Popham κ.ά. 1979-1980, πίν. 181.23, Α2.

18. Για χαρακτηριστικά παράλληλα βλ. Βερδελής 1958, 29-30, πίν. 9. 64-65. Heurtley-Skeat 1930-1931, 17, αρ.κατ. 24-26, 18, εικ. 7α-β. Wace – Droop 1906-1907, 322, εικ. 11a.

19. Verdelis 1958, 29-30. Lemos 2002, 54-55.

των κανθάρων διακοσμούνται με κρεμάμενα ημικύκλια (**εικ. 3**)[20] και σειρά από ιστάμενα διάγραμμα τρίγωνα αντίστοιχα[21]. Σε αντίθεση με τα κρεμάμενα ημικύκλια που δε συναντώνται σε θεσσαλικά παραδείγματα αλλά επιχωριάζουν στη Μακεδονία, τα τρίγωνα είναι τυπικός θεσσαλικός διακοσμητικός τύπος και διακοσμεί χείλη κανθάρων που εντοπίζονται σε θεσσαλικές θέσεις, όπως η Μαρμαριανή[22]. Με βάση τις στρωματογραφικές ενδείξεις από τη Σίνδο, κάνθαροι των δύο αυτών τύπων τοποθετούνται στην Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙβ περίοδο[23].

Τα κλειστά σχήματα είναι περιορισμένα, αλλά θραύσματα ανήκουν είτε σε μεγαλύτερα αγγεία, όπως αμφορείς και υδρίες, είτε σε μικρότερα όπως οινοχόες, αμφορίσκοι και λήκυθοι. Ένα από τα ωραιότερα δείγματα διακοσμημένου κλειστού αγγείου πιθανότατα αμφορέα με λαιμό φέρει ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων στον ώμο. Παραδείγματα με ανάλογη διακόσμηση είναι γνωστά από τη Θεσσαλία (**εικ. 4**)[24]. Το συγκεκριμένο θραύσμα εντοπίστηκε κατά τον καθαρισμό της εξωτερικής παρειάς του τμήματος του τείχους Τ1-4 που εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο, μαζί με υλικό του 8ου αιώνα. Θραύσματα από μεγάλα κλειστά αγγεία με ανάλογη διακόσμηση έχουν προκύψει από πολλά σημεία του οικισμού.

Ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα για τη μελέτη των επαφών του οικισμού με τον κεντρικό και βόρειο ελλαδικό χώρο αποτελούν τα θραύσματα από μια ομάδα εμπορικών αμφορέων με γεωμετρική διακόσμηση η διεξοδική μελέτη των οποίων ανήκει στον Richard Catling, που τους χώρισε σε δύο βασικές ομάδες[25]. Οι αμφορείς της Ομάδα Ι εμφανίστηκαν στα τέλη του 11ου ή τις αρχές του 10ου, ενώ από τις αρχές του 8ου αιώνα τα χαρακτηριστικά του τύπου αποκρυσταλλώνονται στα παραδείγματα της Ομάδας ΙΙ που καλύπτουν όλο τον 8ο αιώνα και ίσως φθάνουν έως και τις αρχές του 7ου[26]. Μεταξύ των Ομάδων Ι και ΙΙ μεσολαβεί ένας μεταβατικός τύπος αμφορέα που συνδυάζει χαρακτηριστικά των δύο ομάδων, η παραγωγή του οποίου έχει τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό ή τα τέλη του 10ου καλύπτοντας το διάστημα έως και το πρώτο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. [27]. Τα γνωστά παραδείγματα αυτού του τύπου είναι πολύ περιορισμένα και ανήκουν σε πολλές διαφορετικές ομάδες κεραμεικής ύλης με διαφορετικά χαρακτηριστικά, ενώ μόνο δύο μεταβατικοί αμφορείς προέρχονται από καλά χρονολογημένα σύνολα[28]. Το νοτιότερο σημείο παρουσίας των αμφορέων αυτών είναι το Λευκαντί, ενώ οι περισσότεροι προέρχονται από τη Θεσσαλία, από τη γειτονική Σκύρο, αλλά και από τη Μακεδονία, ενώ σε αντίθεση με τους αμφορείς τύπου Ι κανένα θραύσμα δεν έχει εντοπισθεί στην Τροία.

Τρία συγκολλώμενα θραύσματα ώμου θα μπορούσαν να ανήκουν σε αμφορέα του μεταβατικού τύπου (**εικ. 5**), καθώς η διακόσμηση του είναι ιδιάζουσα συνδυάζοντας στοιχεία από τους αμφορείς του τύπου Ι και ΙΙ. Ο αριθμός των ομόκεντρων κύκλων παραπέμπει στους αμφορείς τύπου ΙΙ. Σε αμφορέα από τη Μαρμαριανή δύο ομάδες των ομόκεντρων κύκλων εμφανίζονται συμπλεκόμενες[29]. Ωστόσο το διακοσμητικό κόσμημα που εμφανίζεται μεταξύ των κύκλων φαίνεται να αποτελεί εξέλιξη των κυματοειδών ταινιών που διακοσμούσαν τους αμφορείς τύπου Ι. Το πλησιέστερο παράλληλο εντοπίζεται σε αμφορέα από την Ιωλκό όπου οι κάθετες ταινίες μεταξύ των κύκλων σχηματίζονται από στιγμές που καταλήγουν σε κυματοειδείς ταινίες[30]. Ο αμφορέας αν και αρχικά τοποθετήθηκε στην Ύστερη ή Υποπρωτογεωμετρική Ι περίοδο[31], φαίνεται να ανήκει στην Πρώιμη ή Μέση Πρωτογεωμετρική[32]. Η κεραμεική του ύλη είναι παρεμφερής με αυτήν του αμφορέα από την Ιωλκό. Τα θραύσματα εντοπίστηκαν σε ένα στρώμα καύσης λίγο πριν το φυσικό βράχο στη στρωματογραφική τομή σε σχέση με τον Τ1.3.

Ένα θραύσμα από την Κεφάλα (**εικ. 6**) μπορεί να συσχετισθεί με αμφορείς της Ομάδας ΙΙ του Catling

20. Ο κάνθαρος αυτός ανήκει στον τύπο Ib του Γιματζίδη: Gimatzidis 2010, 174-175, εικ. 39.B2 και 179.
21. Για τον κάνθαρο που ανήκει στον ίδιο τύπο Ib, βλ. Gimatzidis 2010, 174-175, εικ. 39D και 180-181.
22. Heurtley – Skeat 1930-1931, 28, εικ. 12.110-112.
23. Gimatzidis 2010, 179-181.
24. Βλ. χαρακτηριστικά: Βερδελής 1958, 7, πίν. 2.3-4.
25. Catling 1998. Η πρώτη μελέτη ανήκει στον Paul Bernard που τους αναφέρει ως « amphores à décor géometrique ».
26. Για τη χρονολόγηση: Catling 1998, 161-170, 176. Βλ και πιο πρόσφατα: Κοτσώνας 2012, 158, σημ. 522.
27. Catling 1998.
28. Το ένα παράδειγμα εντοπίστηκε στο Λευκαντί: Popham – Lemos 1996, πίν. 47.4. Catling 1998, εικ. 1, πίν. 43 και το άλλο στον Καστανά: Gimatzidis 2010, εικ. 77.
29. Heurtley – Skeat 1931, 25, εικ. 11.80.
30. Sipsie-Eschbach 1991, 68, πίν. 64.2 (73/95).
31. Sipsie-Eschbach 1991, 68
32. Jacob-Felsch 1994, 558, 560.

που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία με διάφορες ονομασίες, όπως υποπρωτογεωμετρικοί[33], βορειοελλαδικοί[34], ή αμφορείς βορείου Αιγαίου[35]. Πιο πρόσφατα προτάθηκε ο όρος θερμαϊκοί αμφορείς[36], εφόσον πλέον γίνεται αποδεκτή η παραγωγή των αγγείων αυτών σε περισσότερα κέντρα της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου και πιθανώς και στη Θεσσαλία[37]. Τα χαρακτηριστικά της κεραμεικής ύλης του θραύσματος από την Κεφάλα συμφωνούν με αυτά των αμφορέων της Ομάδας ΙΙ. Ο πηλός είναι ανοιχτός καστανός με τεφρό πυρήνα και περιέχει πυκνή ασημίζουσα μαρμαρυγία και πολλά σχιστολιθικά εγκλείσματα[38]. Η διασπορά των αμφορέων είναι ευρεία στην Κεντρική Μακεδονία, ενώ παραδείγματα εντοπίζονται στη Θεσσαλία[39], αλλά και νοτιότερα στην Ερέτρια, το Λευκαντί και τον Ωρωπό[40]. Το εύρημα από την Κεφάλα αποτελεί μια νέα προσθήκη στον ήδη μακρύ κατάλογο των θέσεων εύρεσης των αμφορέων.

Εκτός από τη διακοσμημένη κεραμεική και τους εμπορικούς αμφορείς, συλλέχθηκε σημαντικός αριθμός θραυσμάτων από άβαφα και μαγειρικά σκεύη, όπως είναι αναμενόμενο σε ένα οικιστικό περιβάλλον. Οι χρηστικές πρόχοι με ίχνη καύσης από τη χρήση κυριαρχούν, ενώ αρκετές είναι και οι χονδροειδείς επίπεδες βάσεις από ανοιχτά ρηχά αγγεία τύπου χρηστικής λεκάνης που εξυπηρετούσαν ποικίλες καθημερινές ανάγκες.

Η οικιστική δραστηριότητα συνεχίζεται χωρίς διακοπή σε όλη τη διάρκεια του 8ου αιώνα, όπως αποδεικνύουν θραύσματα που μπορούν να τοποθετηθούν στη Μέση, αλλά κυρίως στην Ύστερη γεωμετρική περίοδο και τη μετάβαση από τον 8ο στον 7ο αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικό είναι το θραύσμα κρατήρα που σώζει τμήμα της διακόσμησης με κάθετες ταινίες και μπορεί να τοποθετηθεί στη Μέση Γεωμετρική ΙΙ περίοδο και το πρώτο μισό του 8ου αιώνα (**εικ. 7**) [41]. Τα θραύσματα που μπορούν να χρονολογηθούν στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο ανήκουν αποκλειστικά σε ανοιχτά σχήματα με τους κρατήρες και τους σκύφους να κυριαρχούν. Τα σχήματα αλλά και η διακόσμηση τους παραπέμπει στην ευβοϊκή κεραμεική του 8ου αιώνα με τα πλησιέστερα παράλληλα να εντοπίζονται στην Ερέτρια. Χαρακτηριστικά είναι δύο παραδείγματα σκύφων με συνεχείς κάθετες ταινίες στη ζώνη των λαβών[42]. Μια λεκανίδα θα μπορούσε να τοποθετηθεί στη μετάβαση από τον 8ο στον 7ο αιώνα (**εικ. 8**)[43]. Το σχήμα αντλεί τις ρίζες του στην ευβοϊκή λεκανίδα της Υποπρωτογεωμετρικής ΙΙ περιόδου που έφερε οριζόντια ταινία στη ζώνη των λαβών που κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο μετασχηματίσθηκε σε κυματοειδή[44]. Η διακόσμηση αυτή επιβάλλεται στο χείλος των λεκανών κατά τον 7ο αιώνα.

Ένα από τα πιο σημαντικά ευρήματα που μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου αιώνα είναι ο αποσπασματικά σωζόμενος σκύφος τύπου Θάψου που εντοπίσθηκε στο έμπλεκτο του τείχους στο σημείο Τ1.4 (**εικ. 9**) [45]. Ο ακριβής τύπος του δεν μπορεί να προσδιοριστεί καθώς σώζει το τμήμα του σώματος κάτω από τις λαβές. Οι δύο οριζόντιες ταινίες στη λαβή είναι συνήθεις σε σκύφους με τη στενή μετόπη στη ζώνη των λαβών[46]. Η προέλευση των αγγείων του τύπου αυτού έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα

33. Τιβέριος – Γιματζίδης 2000, 196, 2001, 302.

34. Gimatzidis 2010, 252.

35. Papadopoulos 2005, 576. Gimatzidis 2010, 252-274.

36. Κοτσώνας 2012, 155. Για την ορολογία που αφορά τους αμφορείς αυτούς: Κοτσώνας 2012, 154-156.

37. Για τα προτεινόμενα κέντρα: Κοτσώνας 2012, 158-159. Lemos 2012, 179-180.

38. Κοτσώνας 2012, 156.

39. Πολλά παραδείγματα εντοπίσθηκαν στην Ιωλκό: Sipsie-Eschbach 1991, 112, πίν. 67.11-12 (79/107. 79/107[a]), 123-124, πίν. 34.13-14 (79/209, 79/210), πίν. 35.1-5 (79/211-79/215). Δείγματα είναι γνωστά από την Άλω: Κοτσώνας 2012, 159, σημ. 544. Επιπλέον εντοπίζονται σε θέση της νοτιανατολικής Θεσσαλίας: Gimatzidis 2011, 101, 104, 108, εικ. 7.

40. Για τη διασπορά των αμφορέων αυτών: Gimatzidis 2010, 260. Κοτσώνας 2012, 159-160, Χάρτες 5-6. Για τον αμφορέα από το Λευκαντί: Lemos 2012.

41. Για το σχήμα του κρατήρα: Verdan κ.ά., KR3c. Για παράλληλα παραδείγματα, βλ. Andreiomenou 1977, pl. 45α-β, 1999, εικ. 6.78, 12.78. Verdan κ.ά. 2008, 118, πίν. 8.23 Gimatzidis 2010, 514, πίν. 88.652.

42. Για παράλληλα, βλ. Verdan κ.ά. 2008, no. 79, no. 218. Popham κ.ά. 1979, πίν. 20.433. Andreiomenou 1981, πίν. 17.27. Descoeurdes – Kearsley 1983, 39, εικ. 31.

43. Το σχήμα μπορεί να συγκριθεί με τις υστερογεωμετρικές λεκάνες από την Ερέτρια τύπου LK1. Verdan κ.ά. 2008, 70-71, no. 90

44. Popham κ.ά. 1980, 303. Ενδεικτικά παραδείγματα: Popham κ.ά. 1979, πίν. 15.137-142, 147, 18.323, 327, 23.517, 527, 25.690, 65/P77, 28.70/P3, 28.70/P4

45. Για τα αγγεία τύπου Θάψου: Villard – Vallet 1952, 337; Coldstream 1968/2008, 102. Neeft 1981 Dehl 1984, 68-72. Gadolou 2011. Για τα προβλήματα χρονολόγησης: Dehl 1982, 182-189. Bosana-Kourou 1983, 1994. Morgan 1999, 272-277. Γκαδόλου 2008, 314-315.

46. Για την τυπολογία των σκύφων Θάψου: Neeft 1981. Για τους σκύφους με στενή μετόπη (panel type): Neeft 1981, 11, εικ. 1a-b. Για έναν κατάλογο παραδειγμάτων: Neeft 1981, 69-74, Table 1.

την έρευνα. Η Κόρινθος, τα Μέγαρα, οι Δελφοί, η Αίγινα, η Αιγιαλεία και η Αμβρακία έχουν προταθεί ως κέντρα παραγωγής[47]. Ωστόσο η συνολική μελέτη των αγγείων σε συνδυασμό με αναλύσεις πηλού έδειξαν ότι η Αχαΐα ήταν ένα από τα βασικά κέντρα παραγωγής, ενώ ο τύπος υιοθετείται και από άλλα τοπικά κέντρα[48].

Ο καθαρός ανοιχτός καστανός πηλός χωρίς μαρμαρυγία, εγκλείσματα ή άλλες προσμείξεις προσομοιάζει με αυτόν που χρησιμοποιείται για μεγάλη ομάδα αγγείων Θάψου από την Αχαΐα[49], αν και θα μπορούσε να συγκριθεί και με παραδείγματα που έχουν αναγνωρισθεί ως κορινθιακά, όπως αυτά από την Ισθμία[50]. Σε κάθε περίπτωση η παρουσία του σκύφου αυτού στην Κεφάλα είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς εκτός από ένα μεμονωμένο παράδειγμα από την Κραννώνα[51], είναι η πρώτη φορά που ο τύπος αυτός της κεραμεικής εμφανίζεται στη Θεσσαλία. Επιπλέον, αν και μέχρι πρόσφατα η Εύβοια αποτελούσε το βορειότερο σημείο διασποράς των αγγείων αυτών, ο τύπος φαίνεται ότι είχε μεγαλύτερη διάδοση και στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα, όπως δηλώνουν και νέες προσθήκες από τη Μεθώνη.[52]

ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Αν και περιορισμένα σε σύγκριση με τα πρωτογεωμετρικά και υποπρωτογεωμετρικά, αρκετά όστρακα συμπληρώνουν την εικόνα της δραστηριότητας στον οικισμό κατά τον 7ο αιώνα. Ο αιώνας αυτός παραμένει ακόμα σκοτεινός για την περιοχή της Θεσσαλίας καθώς οι ενδείξεις είναι αρκετά περιορισμένες[53]. Τα αγγεία από την Κεφάλα φαίνεται να συμπληρώνουν το κενό αυτό και παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για το χαρακτήρα της τοπικής κεραμεικής, αλλά και για τις εμπορικές επαφές του οικισμού την περίοδο αυτή. Κάποιοι κρατήρες μπορούν να ενταχθούν στον αιώνα αυτό και όπως και τα υστερογεωμετρικά παραδείγματα βρίσκουν παράλληλα από την ευβοϊκή παραγωγή.

Στον 7ο αιώνα ανήκουν δείγματα Πρωτοκορινθιακής κεραμεικής αλλά και ενδιαφέρουσες τοπικές απομιμήσεις. Μια κοτύλη με ζώνη από κάθετα απλουστευμένα σιγμοειδή κοσμήματα τους τέλους της πρώιμης Πρωτοκορινθιακής περιόδου βρέθηκε κατά την περισυλλογή[54]. Κοτύλες με γραμμική διακόσμηση αυτού του τύπου παράγονται από τα κορινθιακά εργαστήρια από τη Μέση Γεωμετρική ΙΙ έως και την Πρώιμη Κορινθιακή περίοδο[55]. Ο τύπος της διακόσμησης στο παράδειγμα της Κεφάλας παραπέμπει στη Μέση ή πρώιμη Ύστερη Πρωτοκορινθιακή περίοδο[56].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει θραύσμα από τον ώμο κοτύλης από ανοιχτό ερυθροκάστανο τραχύ πηλό με φυσαλίδες η επιφάνεια του οποίου επικαλύπτεται με υποκίτρινο επίχρισμα σε μια προσπάθεια να μιμηθεί τα κορινθιακά της παράλληλα. Η στενή ζώνη που ορίζεται από τρίγλυφο εκατέρωθεν έχει εμπνευστεί από τις πρωτοκορινθιακές κοτύλες (**εικ. 10**). Η παρουσία κορινθιακής κεραμεικής στον οικισμό εξακολουθεί και κατά τον 6ο αιώνα όπως δηλώνει αποσπασματική βάση κοτύλης, αλλά και θραύσμα κλειστού αγγείου με τμήμα από τη ζωφόρο με ζώα.

Από τα μέσα περίπου του 6ου αιώνα η Κεφάλα δέχεται εισαγωγές αττικής μελανόμορφης αλλά και μελαμβαφούς αττικής κεραμεικής. Η ανεύρεση μια αποσπασματικής κύλικας τύπου Σιάννων με διπλή διακοσμητική ζώνη είναι μια πολύ σημαντική προσθήκη στη διακίνηση της πρώιμης μελανόμορφης αττικής κεραμεικής στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα την περιοχή της Θεσσαλίας όπου τα δείγματα παραμένουν ιδιαίτερα περιορισμένα έως το τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα[57]. Το αγγείο μπορεί να αποδοθεί σε ζωγράφο που συνδέεται με το Ζωγράφο Griffin-Bird και να χρονολογηθεί στα 540-530 π.Χ.[58]. Ακολουθείται από θραύσμα μικρο-

47. Για την ιστορία της έρευνας, βλ. Gadolou 2011, 1-4, με αναλυτική βιβλιογραφία.

48. Gadolou 2011.

49. Πρόκειται για τη δεύτερη πιο πολυπληθή ομάδα με πηλό χρώματος ανοιχτού καστανού: 10YR 8/4 ή 8./3. Gadolou 2011, 4.

50. Morgan 1999, 131, αρ. 404, πίν. 53, εικ. Ι. 51.

51. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 126, 188, 280.

52. Μπέσιος 2012, 72, εικ. 18-19 (Μθ 3808 & 4044).

53. Για τις αρχαιολογικές ενδείξεις που εντάσσονται στον 7ο αιώνα: Stamatopoulou 2007, 319-320.

54. Mazarakis Ainian 2012, εικ. 18 (2ο θραύσμα 1ης σειράς).

55. Coldstream 1968/2008, 98. Για την εξέλιξη του τύπου αυτής της κοτύλης: Snyder Schaeffer 1997, 8-15 με περαιτέρω βιβλιογραφία.

56. Χαρακτηριστικά βλ. Snyder Schaeffer 1997, cat.nos. Cor 22, Cor 23, Cor 25, Cor 26. Brokaw, fig. 4.

57. Για τη διασπορά της αττικής μελανόμορφης κεραμεικής στη Θεσσαλία: Αλεξανδρίδου (υπό έκδοση).

58. Για το κόσμημα στο χείλος μια απλοποιημένη μορφή κέρατου με συνδετικό πλέγμα: Brijder 2000, πίν. 226f. Το σχήμα του

γραφικής κύλικας. Η περισυλλογή απέδωσε και υστερότερα αττικά δείγματα, όπως θραύσμα κρατήρα του ύστερου 6ου αιώνα, αλλά και θραύσματα από ύστερες μελανόμορφες ληκύθους που εντάσσονται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα. Τα μελαμβαφή αττικά αγγεία είναι όλα ανοιχτά σχήματα, κυρίως σκύφοι και κύλικες και διακρίνονται για την εξαιρετική τους ποιότητα. Οι εισαγωγές αυτές διατρέχουν όλο τον 5ο αιώνα.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα κεραμεικά ευρήματα δηλώνουν ότι η πρωιμότερη δραστηριότητα στην Κεφάλα της Σκιάθου μπορεί να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα π.Χ. με την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου να αποτελεί την κύρια περίοδος ακμής του οικισμού. Ο τύπος των πρώιμων ευρημάτων τοποθετούν την Κεφάλα στα πλαίσια της ευβοϊκής κοινής[59] και υπογραμμίζουν την ιδιαίτερα στενή σχέση της με την Εύβοια, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η Σκιάθος, όπως και τα παρακείμενα νησιά των Σποράδων, θα πρέπει να αποτέλεσαν για τους Ευβοείς τους ενδιάμεσους σταθμούς στην πορεία τους προς το Θερμαϊκό κόλπο και τη Χαλκιδική[60]. Επιπλέον η κεραμεική αναδεικνύει τις επαφές του οικισμού με την κοντινή Θεσσαλία, αλλά και τη Μακεδονία. Σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, ο οικισμός φαίνεται πως αποτελούσε σημαντικό σταθμό που συνέδεε την κεντρική και νότια με τη βόρεια Ελλάδα, όπως υποδεικνύουν οι εμπορικοί αμφορείς των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ο σκύφος τύπου Θάψου, αλλά και αργότερα η κορινθιακή και αττική κεραμεική.

Επιπλέον η συνεχής κατοίκηση κατά τη διάρκεια των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων προσθέτει σημαντικές πληροφορίες για μια περίοδο για την οποία η τοπική κεραμεική παραγωγή, αλλά και οι σχέσεις της Θεσσαλίας και της περιφέρειας της με τον ελλαδικό χώρο είναι σχεδόν άγνωστες. Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας της Κεφάλας των τριών τελευταίων χρόνων παρέχουν τις πρώτες θετικές ενδείξεις για τα μελλοντικά πορίσματα της συστηματικής ανασκαφής της θέσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρίδου Α. (υπό έκδοση). Αττικά μελανόμορφα αγγεία στη Θεσσαλία του 6ου αιώνα π.Χ. Σκέψεις για τη διακίνηση και χρήση τους από την τοπική αριστοκρατία, στο Δ. Παλαιοθόδωρος & Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Οι Εισαγωγές της Αττικής Μελανόμορφης και Ερυθρόμορφης Κεραμικής στη Θεσσαλία, Βόλος 3-5 Δεκεμβρίου 2010*, Βόλος.

Ανδρειωμένου Α., 1977. Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας ΙΙ, *AE*, 128-163.

Ανδρειωμένου Α., 1981. Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας ΙΙΙ (Σκύφοι), *AE*, 84-113.

Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1998. *Κεραμική την πρωτοϊστορικών χρόνων της ηπειρωτικής Θεσσαλίας*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).

Βερδελής Ν., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.

Bernard P., 1964. Céramiques de la première moitié du VII siècle à Thasos, *BCH* 88, 77-146.

Bosana-Kourou N., 1983. Some Problems concerning the Origin and the Dating of the Thapsos Class Vases, *ASAtene* 61, 257-269.

Brijder H.A.G., 2000. *Siana Cups III. The Red-black Painter, Griffin-bird Painter and Siana cups resembling lip-cups*, Amsterdam.

Γκαδόλου Α., 2008. *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα.

Catling R.W.V., 1998. The Typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean Context, *Studia Troica* 8, 151-187.

κεράτου είναι πολύ κοντά σε παραδείγματα του Ζωγράφου του Erlangen J230: Brijder 2000, πίν. 229b, d. Το ανθέμιο στη ζώνη των λαβών δε βρίσκει ακριβή παράλληλα, αλλά μπορεί να συγκριθεί με το παράδειγμα στο ομώνυμο αγγείο του Ζωγράφου του Erlangen J230. Για το ζωγράφο αυτό βλ. Brijder 2000, 629-652.

59. Για την ευβοϊκή κοινή: Lemos 1998. Για τις ενστάσεις στο ζήτημα: Papadopoulos 2011, 127-129.

60. Mazarakis Ainian 2012, 2013. Για την παρουσία των Ευβοέων στο Βόρειο Αιγαίο: Tiverios 2008. Η παρουσία τους στην περιοχή έχει αμφισβητηθεί: Papadopoulos 1996, 1997, 2005, 500, 571-595, 2011.

Catling R.W.V. – Lemos, I. S., 1990. στο M. R. Popham – P. G. Calligas – L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba*, part I, *The Pottery, BSA* Suppl. 22, Oxford 1990.

Coldstream J.N., 1968/2008. *Greek Geometric Pottery*: *a survey of ten local styles and their chronology*, London.

Dehl C., 1982. Zur Herkunft der Thapsosklasse, στο B. von Freytag gen. Löringhoff - D. Mannsperger & F. Prayon (επιμ.), *Praestant Interna. Festschrift für Ulrich Hausmann zum 65 Geburstag am 13. August 1982*, Tubingen, 182-189.

Dehl C., 1984. *Die korinthische Keramik des 8. und frühen 7. Jhs.v.Chr. in Italien*, Berlin.

Desborough V. R. d'A., 1952. *Protogeometric Pottery*, Oxford.

Desborough V. R. d'A. – Coldstream J.N., 1979-1980. The Dark Age Pottery (SM-SPG III) from Settlement and Cemeteries, στο M. R. Popham – L. H. Sackett – P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi* I. *The Iron Age Settlement, BSA* Suppl. 11, London.

Descoeudres J.P. – Kearsley R., 1983. Greek pottery at Veii: another look, *BSA* 78, 9-53.

Gadolou A., 2011. *Thapsos-class ware reconsidered: the case of Achaea in the northern Peloponnese : pottery workshop or pottery style?: non destructive elemental ceramic analysis from Achaea using x-ray fluorescence spectroscopy (m-XRF),* Oxford.

Gimatzidis S., 2010. *Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*, Radhen.

Gimatzidis S., 2011. Counting sherds at Sindos : Pottery consumption and construction of identity in the Iron Age, στο S.A. Verdan – T. Theurillat – A. Kenzelmann Pfyffer, *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach, BAR-IS* 2254, Oxford, 97-110.

Heurtley W.A. – Skeat T.C., 1930/1931. The Tholos Tombs of Marmariane, *BSA* 31, 1-55.

Jacob-Felsch M., 1994. Review of M. Sipsie-Eschbach. Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien (Berlin 1991), *BJB* 194, 556-562.

Kearsley R.A., 1989. T*he Pendent Semicircle Skyphos: a Study of its Development and Chronology and an Explanation of it as an Evidence for Euboean Activity at Al Mina. BICS* Suppl. 44, London.

Kourou N., 1994. Corinthian wares and the West, στο T. Hackens (επιμ.), A*ncient and traditional ceramics. Seminar held at the European University Centre for Cultural Heritage, Ravello, March 19-24, 1990*, *PACT*, 27-53.

Κοτσώνας Α., 2012. Η ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου': προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση και ερμηνεία, στο Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας* Ι. *Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 113-303

Lemos I.S., 1998. Euboea and its Aegean koine, στο M. Bats & B. D'Agostino (επιμ.), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale (Napoli 13 – 16 novembre 1996)*. Naples, 45-58.

Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Century B C.*, Oxford.

Lemos I.S., 2012. A Northern Aegean Amphora from Xeropolis, Lefkandi, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη, *Δινήεσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 177-182.

Mazarakis Ainian A., 2012. Euboean Mobility towards the North. New Evidence from the Sporades, στο M. Iacovou (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age, The Legacy of Nicolas Coldstream*, Nicosia, 53-75.

Mazarakis Ainian A., 2013. The form and structure of Euboean society in the Early Iron Age based on some recent research, στο 50ο *Convegno Alle origini della Magna Grecia. Mobilità, migrazioni, fondazioni, Taranto, 1-4 ottobre 2010*, Taranto, 73-99

Morgan C., 1999. *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, *Isthmia* VIII, Princeton.

Μπέσιος Μ., 2012. Η ανασκαφή του 'Υπογείου', στο Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Μεθώνη Πιερίας Ι: Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 41-111.

Neeft C.W., 1981. Observations on the Thapsos Class, *MÉFRA* 93, 7-88.

Papadopoulos J.K., 1996. Euboians in Macedonia ? A closer look, *OJA* 15, 151-181.

Papadopoulos J.K.,1997. Phantom Euboeans, *JMA* 10, 191-219.

Papadopoulos J.K., 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone, Monumenta Archaeologica* 24, Los Angeles.
Papadopoulos J.K., 2011. 'Phantom Euboeans' – a decade on, στο D.W.Rupp & J.E. Tomlinson (επιμ.), *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcolm B. Wallace. Athens, 26 – 27 June 2009*. *Publications of the Canadian Institute in Greece* 6. Athens, 113-133.
Popham M.R. – Sackett L.H. – Themelis P.G., 1979-1980 (επιμ.), *Lefkandi* I. *The Iron Age Settlement*, *BSA* Suppl. 11, London.
Sipsie-Eschbach M., 1991, *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
Stamatopoulou M., 2007. Thessalian aristocracy and society in the age of epinician, στο S. Hornblower & C. Morgan (επιμ.), P*indar's Poetry, Patrons and Festivals: From Archaic Greece to the Roman Empire*, Oxford, 309-341.
Snyder Schaeffer J., 1997. The Corinthian Pottery, στο J. Snyder Schaeffer – N.H. Ramage – C.H. Greenewalt, *The Corinthian, Attic, and Lakonian Pottery From Sardis. Archaeological Exploration of Sardis Monograph* 10, Cambridge, MA.
Tiverios, M. A., 2008. Greek Colonisation of the Northern Aegean, στο G.R. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, Vol. II, Leiden, 1-154.
Τιβέριος Μ.Α. – Γιματζίδης Σ., 2000. Αρχαιολογικές Έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000, *ΑΕΜΘ* 14, 193-203.
Τιβέριος Μ.Α. – Γιματζίδης Σ., 2001. Ανασκαφικές Έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2001, *ΑΕΜΘ* 15, 299-308.
Wace A.J.B. – Droop J.P., 1906-1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.
Verdan S.A. – Kenzelmann Pfyffer A. – Léderrey C., 2008. Céramique géometrique d'Érétrie, *Eretria* XX, Gollion.
Villard F. – Vallet G., 1952. Les dates de fondation de Megara Hyblaea et de Syracuse, *BCH* 77, 289-346.

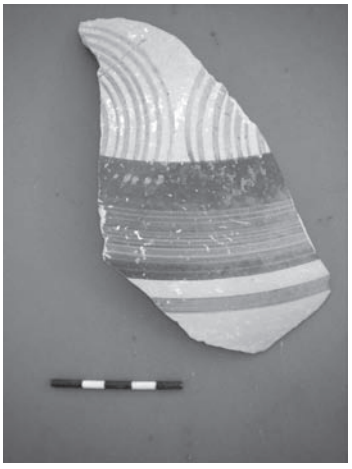
Εικ. 1. Λαιμός υδρίας Μέσης Πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Εικ. 2. Σκύφος με εμπλεκόμενα κρεμάμενα ημικύκλια.

Εικ. 3. Χείλος κανθάρου με κρεμάμενα ημικύκλια.

Εικ. 4. Ώμος αμφορέα με ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων.

Εικ. 5. Θραύσμα εμπορικού αμφορέα μεταβατικού τύπου.

Εικ. 6. Θραύσμα αμφορέα Ομάδας ΙΙ.

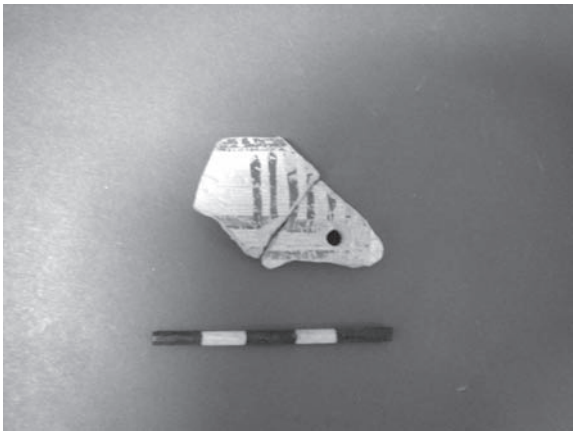
Εικ. 7. Θραύσμα κρατήρα Μέσης Γεωμετρικής ΙΙ περιόδου.

Εικ. 8. Θραύσμα λεκανίδας Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου.

Εικ. 9. Θραύσμα σκύφου τύπου Θάψου.

Εικ. 10. Θραύσμα κορινθιάζουσας κοτύλης 7ου αιώνα.

ΤΑΦΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΗ «ΚΕΦΑΛΑ» ΣΚΙΑΘΟΥ

Ελένη Χρυσοπούλου

Η ΘΕΣΗ

Στο πλαίσιο του τριετούς προγράμματος επιφανειακής έρευνας στη θέση «Κεφάλα» της νήσου Σκιάθου και στην ευρύτερη περιοχή της, που ξεκίνησε το 2009 σε συνεργασία της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας[1], εκτός από τη συστηματική περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων, πραγματοποιήθηκε το 2011 μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή στους πρόποδες του υψώματος της «Κεφάλας».

Στη θέση «Κεφάλα», μια στενή χερσόνησο μήκους 140 μ. (Β-Ν) και πλάτους 37 μ. (στα Β) και 50 μ. (στα Ν) (**εικ. 1**), στο ΒΑ άκρο της νήσου Σκιάθου, δίπλα στον όρμο «Ξάνεμο», βρίσκεται ο αρχαιότερος μέχρι τώρα γνωστός οικισμός του νησιού που εντοπίστηκε κατά το 1971. Πρόκειται πιθανώς για την παλαιότερη από τις δύο πόλεις της Σκιάθου, την Παλαισκίαθο, γνωστή από αττικές επιγραφές[2]. Η μελέτη της κεραμεικής και των επιφανειακών ευρημάτων τεκμηριώνει ότι ο οικισμός της «Κεφάλας» κατοικήθηκε για πρώτη φορά πιθανότατα στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Πολλά όστρακα χρονολογούνται από τον 10ο έως και τον 8ο αι. π.Χ. και παραπέμπουν στην Εύβοια, ενώ μεγάλος αριθμός οστράκων τοποθετείται χρονικά στην κλασική εποχή. Τέλος, σποραδικά ευρήματα χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Ο ΤΑΦΟΣ

Κατά την σωστική ανασκαφή, εξωτερικά του πλατώματος, στη ΝΑ πλευρά της χερσονήσου της «Κεφάλας», εντοπίστηκε τμήμα νεκροταφείου και αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος κλασικής εποχής, του τέλους του 5ου – αρχών του 4ου αι. π.Χ., μήκους 1,80μ., με σχιστολιθικές καλυπτήριες πλάκες, εύρημα σπάνιο μέχρι τώρα στη νήσο Σκιάθο (**εικ. 2**). Ο σκελετός του νεκρού, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ και σε ύπτια θέση, σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά έλειπε το κρανίο που ήταν τοποθετημένο προς τα ΝΑ και κατέρρευσε στο γκρεμό μαζί με τμήμα του τάφου (**εικ. 3**). Στον τάφο αυτό βρέθηκαν ως κτερίσματα δύο αττικά ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια κλασικής εποχής.

Η αρυβαλλοειδής λήκυθος, σχήμα οικείο στην ερυθρόμορφη και μελαμβαφή κεραμεική, εμφανίζεται στο τέλος του έκτου αιώνα π.Χ. και είναι δημοφιλής στον ύστερο πέμπτο και στον πρώιμο τέταρτο αιώνα π.Χ.[3]. Χρησιμοποιούνταν στην κλασική Αθήνα ως φορητό επιτραπέζιο ελαιοδοχείο[4], ενώ από μικρό αρωματοδοχείο αρχικά εξελίσσεται στο κατεξοχήν ταφικό αγγείο[5], ως προσφορά πάνω στον τάφο κατά τη διάρκεια των τελετουργιών μετά την ταφή, αλλά και ως κτέρισμα μέσα στον τάφο, συχνά κακής ποιότητας[6].

1. Βλ. Μαζαράκης Αινιάν – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου στον παρόντα τόμο.
2. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 101-103, 110-113.
3. Cook 1994, 298.
4. Boardman 1995, 264. Scheibler 1992, 30.
5. Kurtz 1984, 314-328. Oakley 2003, 75.
6. Clark – Elston – Hart 2002, 112.

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Κτέρισμα Ι

Στο ύψος του αριστερού βραχίονα του σκελετού αποκαλύφθηκε ακέραιο ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με αποκρούσεις και απολεπίσεις στην επιφάνεια (**εικ. 4**)[7]. Το στόμιο είναι ευρύ χοανοειδές με επίπεδο χείλος, το σώμα σφαιρικό, ο λαιμός χαμηλός, έχει δακτυλιόσχημη βάση και κατακόρυφη λαβή. Στον ώμο του αγγείου διακρίνεται εγχάρακτη η περίμετρος της ένωσης του λαιμού με τον ώμο.

Μελανό στιλπνό γάνωμα καλύπτει σχεδόν ολόκληρο το αγγείο, ενώ τα περιγράμματα και οι λεπτομέρειες της σωζόμενης παράστασης δίνονται με μελανοκάστανο στιλπνό αραιό γάνωμα. Άβαφη παρέμεινε η επιφάνεια έδρασης.

Η ερυθρόμορφη παράσταση περιορίζεται στο πρόσθιο τμήμα του αγγείου και είναι αρκετά ασυνήθιστη. Περιλαμβάνει έναν κριό και ένα λιτό φυτικό κόσμημα (**εικ. 5**). Ως έδαφος της παράστασης χρησιμοποιείται μια λεπτή ερυθρή γραμμή, που περιτρέχει το σώμα του αγγείου. Στο κέντρο του σώματος του αγγείου απεικονίζεται η δεσπόζουσα μορφή ενός κριού σε κατατομή προς τα δεξιά, τυπικό γνώρισμα της αφήγησης στην ελληνική αγγειογραφία[8]. Ο κριός αποδίδεται μορφολογικά και ανατομικά με μεγάλη λεπτομέρεια. Κρατά όρθιο σε υπερήφανη στάση το κεφάλι του, τονίζεται η μυϊκή του δύναμη, τα πρόσθια πόδια του είναι ακίνητα, ενώ το οπίσθιο αριστερό πόδι είναι προτεταμένο προς τα πίσω και δηλώνει την έναρξη ή την ολοκλήρωση κάποιας κίνησης. Η ερυθρόμορφη τεχνική επιτρέπει πλαστικότερη απόδοση της μορφής και πιο φυσική απόδοση της ανατομίας[9].

Ο κριός, ολόκληρος ή μόνο το κεφάλι του, απεικονίζεται πολύ συχνά στην αγγειογραφία, είτε ως προσφορά σε τελετουργικές θυσίες, είτε ως Χρυσόμαλλο Δέρας. Συνεπώς, για τους Έλληνες ο κριός συμβόλιζε την αθανασία, το πέρασμα στον άλλο κόσμο μέσω της θυσίας, αλλά και την εξουσία και τον πλούτο, αντίστοιχα[10].

Ωστόσο, η παράσταση στο ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο που βρέθηκε στο λακκοειδή τάφο στην «Κεφάλα» Σκιάθου είναι εξαιρετικά σπάνια, ίσως και μοναδική, καθώς η απεικόνιση του κριού δεν μπορεί να ταυτιστεί με καμία άλλη, γνωστή έως σήμερα, παράσταση ή να αποδοθεί σε κάποιο εργαστήριο. Είναι ωστόσο πρόωρο να υποθέσουμε ότι προέρχεται από κάποιο τοπικό εργαστήριο παραγωγής αγγείων.

Αμέσως εμπρός από τον κριό απεικονίζεται ένα ίσου ύψους απλό φυτικό κόσμημα, το οποίο αποτελείται από ένα φλογόσχημο κεντρικό στέλεχος, δύο ελικοειδείς βλαστούς και δύο σταγονόσχημα φύλλα.

Κτέρισμα ΙΙ

Το δεύτερο ταφικό κτέρισμα είναι ένα ακόμη ακέραιο ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο και βρέθηκε στο ύψος της αριστερής κνήμης του νεκρού (**εικ. 6**)[11]. Αν και ακέραιο, φέρει σε όλη την επιφάνειά του πάρα πολλές αποκρούσεις και απολεπίσεις. Μελανό γάνωμα έχει σωθεί τμηματικά μόνο στην αριστερή πλευρά του αγγείου και σε σημεία στο στόμιο, την λαβή και τον ώμο. Άβαφη παρέμεινε η επιφάνεια έδρασης. Έχει ευρύ χοανοειδές στόμιο με επίπεδο χείλος, σφαιρικό σώμα, χαμηλός λαιμός, δακτυλιόσχημη βάση, κατακόρυφη λαβή. Στον ώμο του αγγείου διακρίνεται εγχάρακτη η περίμετρος της ένωσης του λαιμού με τον ώμο.

Η σωζόμενη παράσταση περιορίζεται στο πρόσθιο τμήμα του αγγείου και διακρίνεται με δυσκολία (**εικ. 7**). Μια γυναίκα που κάθεται σε κλισμό, αποδίδεται σε κατατομή, με το κεφάλι στραμμένο στα αριστερά. Τα χέρια της, πιθανώς λυγισμένα στον αγκώνα, εκτείνονται προς τα εμπρός, το αριστερό σε ανώτερη στάθμη. Πιθανώς κρατάει κάτι. Αν και η σωζόμενη παράσταση δεν είναι ευδιάκριτη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για καθιστή πτερωτή Νίκη, επειδή στο πίσω μέρος της μορφής διακρίνεται η ύπαρξη ενός φτερού.

7. Πηλός ροδοκάστανος. Ύψος 0,09 μ., μέγιστη διάμετρος 0,06 μ., διάμετρος βάσης 0,045 μ., διάμετρος στομίου 0,025 μ.
8. Kilinski 2004, 22-23.
9. Cook 1994, 209.
10. Hoffmann 1997, 51.
11. Πηλός ροδοκάστανος. Ύψος 0,09 μ., μέγιστη διάμετρος 0,06 μ., διάμετρος βάσης 0,05 μ., διάμετρος στομίου 0,027 μ.

Η συμβολική μορφή της Νίκης χαρακτηρίζει παραστάσεις με αθλητικό και νικηφόρο περιεχόμενο. Εμφανίζεται πάντοτε πτερωτή και αναλαμβάνει συνήθως το ρόλο του βραβεύοντος, προσφέροντας ταινίες, στεφάνια και έπαθλα στους νικητές, ενώ σπανιότερα παρακολουθεί απλώς τα δρώμενα[12].

Το συγκεκριμένο ταφικό σύνολο δεν είναι μεμονωμένο, αλλά ανήκει σε νεκροταφείο στα ΝΑ της πόλης. Βόρεια από αυτό αποκαλύφθηκε μεταγενέστερης εποχής λιθόκτιστο πηγάδι (συνολική διάμετρος κατασκευής 2,60 μ. και διάμετρος ανοίγματος στομίου 0,90 μ.), στα Β και ΒΑ του οποίου εντοπίστηκαν υπολείμματα δύο αρχαίων τάφων (βλ. **εικ. 19**, σελ. 360). Από αυτούς σώζονται μόνο ορισμένες όρθιες πλάκες από τα πλαϊνά τοιχώματά τους, ενώ σε έναν βρέθηκε βάση αβαφούς κλειστού αγγείου, πιθανόν οινοχόης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εύρεση του ταφικού συνόλου κλασικής περιόδου στα ΝΑ του οικισμού της «Κεφάλας» Σκιάθου, καθώς και η παρουσία άλλων υπολειμμάτων ταφών και διάσπαρτων λίθινων πλακών, υποδεικνύουν τη θέση νεκρόπολης κλασικής εποχής στα ΝΑ του οικισμού και πιστοποιούν, σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά ευρήματα από τον οικισμό, την κλασική φάση κατοίκησης του. Τα ευρήματα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την συνολική εικόνα του οικισμού της «Κεφάλας», καθώς το 2013, στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής στο νότιο άκρο του όρμου του «Ξανέμου», στα ΝΔ του οικισμού της «Κεφάλας» και σε μικρή απόσταση από αυτόν, εντοπίστηκαν δύο παιδικοί εγχυτρισμοί που φαίνεται να αποτελούν τμήμα ξεχωριστής παιδικής νεκρόπολης των αρχαϊκών χρόνων.

Επιπλέον, η εύρεση κοινών για την εποχή και την αττική αγγειογραφία σχημάτων αγγείων, όπως τα ταφικά ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, πιστοποιούν και ανασκαφικά τις στενές σχέσεις της νήσου της Σκιάθου με την Αττική, ενώ η αναζήτηση ύπαρξης τοπικού εργαστηρίου κεραμεικής αποτελεί αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

12. Matheson 1995, 206.

SUMMARY

A BURIAL FROM THE SITE OF "KEPHALA" ON SKIATHOS ISLAND

Eleni Chrysopoulou

The site of Kephala, probably identified with Palaiskiathos, is situated at the northeast side of the island of Skiathos, part of the North Sporades of the central Aegean. The settlement preserves part of its fortification wall and remains of various edifices. From 2009 to 2011, a field survey took place at the site. Based on the examination of the discovered pottery, the settlement seems to have been inhabited since the 10th century until the end of the classical era.

Except for the settlement, it was possible to locate also its necropolis, lying at its southeast, as indicated by the remains of a burial overhanging the cliff, which has been excavated in 2011. The cist grave contained a single adult inhumation accompanied by two small red-figured squat lekythoi dated to the transition from the 5th to the 4th century BC. The location of the necropolis in this area is further confirmed by the presence of the remains of other tombs, as well as of a few slabs, which doubtless belong to the cover slabs of disturbed tombs.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Boardman J., 1995. Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία. Κλασική Περίοδος, Αθήνα.

Clark A. – Elston M. – Hart M.L., 2002. Understanding Greek Vases. A Guide to Terms, Styles and Techniques, Los Angeles.

Cook R.M., 1994. Ελληνική Αγγειογραφία, Αθήνα.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2001. Η αρχαία Σκίαθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της. Τελευταία συμπεράσματα και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας της νήσου, στο Α. Σάμψων (επιμ.), Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες, Πρακτικά Συνεδρίου, Αλόννησος 1996, Αλόννησος, 99-120.

Hoffmann H., 1997. Sotades. Symbols of Immortality on Greek Vases, Oxford.

Kilinski K., 2004. Painters, Pots and Pictures: An Introduction to Greek Vases, στο P. Gregory Warden (επιμ.), Greek Vase Painting. Form, Figure and Narrative, Dallas.

Kurtz D.C., 1984. Vases for the Dead: An Attic Selection 750-400 B.C., στο H. Brijder (επιμ.), Ancient Greek and Related Pottery, Amsterdam, 314-328.

Matheson S., 1995. Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens, Wisconsin.

Oakley J.H., 2003. Picturing Death in Classical Athens: The Evidence of the White Lekythoi, Cambridge.

Scheibler I., 1992. Ελληνική Κεραμική. Παραγωγή, Εμπόριο και Χρήση των Αρχαίων Ελληνικών Αγγείων, Αθήνα.

Εικ. 1. Η θέση «Κεφάλα» Σκιάθου. Άποψη από Δ.

Εικ. 2. Λακκοειδής τάφος κλασικής εποχής με σχιστολιθικές καλυπτήριες πλάκες, ΝΑ του οικισμού της «Κεφάλας». Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 3. Ο σωζόμενος σκελετός με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ. Άποψη από Ν (Φωτ. Α. Μαζαράκης Αινιάν).

Εικ. 4. Ακέραιο ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, στο ύψος του αριστερού βραχίονα του σκελετού (Κτέρισμα Ι) (Φωτ. Α. Μαζαράκης Αινιάν).

Εικ. 5. Όψη του ερυθρόμορφου αρυβαλλοειδούς ληκυθίου με παράσταση κριού και φυτικού κοσμήματος.

Εικ. 6. Ακέραιο ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, στο ύψος της αριστερής κνήμης του σκελετού (Κτέρισμα ΙΙ) (Φωτ. Α. Μαζαράκης Αινιάν).

Εικ. 7. Όψη του ερυθρόμορφου αρυβαλλοειδούς ληκυθίου με παράσταση πτερωτής Νίκης.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ 19ΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (2009-2011)

Κρυσταλλία Μαντζανά

Στο διάστημα 2009-2011, η 19η ΕΒΑ διαμορφώνει την υπηρεσιακή της ταυτότητα και δραστηριοποιείται στη Δυτική Θεσσαλία[1]. Βάσει των μελετών που συντάχθηκαν τα προηγούμενα έτη από το πρόγραμμα *ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ/Μελέτες Ωρίμανσης και Προετοιμασίας*, οι οποίες και εγκρίθηκαν από τα αρμόδια όργανα του ΥΠ.ΠΟ, ακολουθώντας τις αρχές και τα μηνύματα του προγράμματος ΕΣΠΑ για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της αειφόρου ανάπτυξης και της δικτύωσης των μνημείων, υλοποιούνται τρία έργα στην Περιφερειακή Ενότητα Τρικάλων:

1. **Αποκατάσταση τμημάτων τρίτου διαζώματος του βυζαντινού κάστρου πόλεως Τρικάλων**, με προϋπολογισμό ύψους 700.000 ευρώ. Το κάστρο Τρικάλων σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο κτίσθηκε εκ θεμελίων από τον Ιουστινιανό, τον 6ο μ.Χ., δέχθηκε επισκευές στα μετέπειτα χρόνια και κυρίως στην Οθωμανική περίοδο, όταν τα Τρίκαλα ήταν η διοικητική πρωτεύουσα της Θεσσαλίας (**εικ. 1, 2**)[2].
2. **Στερέωση – αντικατάσταση φθαρμένων λίθων και λιθαναγλύφων, κατασκευή βοηθητικών κτιρίων και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς**[3], με προϋπολογισμό 300.000 ευρώ. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με πολύπλοκη στέγαση (δεκατρείς τρούλλοι και τρουλλίσκοι) αλλά και επιμελημένη διάρθρωση στις κόγχες που ανοίγονται στις τρεις πλευρές. Ως έτος ανέγερσης αναφέρεται το 1870 και ακολουθούν άλλες τρεις οικοδομικές φάσεις (**εικ. 3, 4**)[4].

Στην Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας υλοποιείται το έργο: «**Αποκατάσταση τμημάτων τείχους και πυριτιδαποθήκης, και συντήρηση – προστασία αρχιτεκτονικών λειψάνων βυζαντινού κάστρου Φαναρίου Δ. Ιθώμης, Ν. Καρδίτσας**», προϋπολογισμού 425.000 ευρώ (**εικ. 5, 6**). Κτίσθηκε στα τέλη του 13ου αι. στο δυτικότερο άκρο της Δυτικής Θεσσαλίας, σε θέση μεγάλης στρατηγικής σημασίας, ελέγχοντας μία από τις σημαντικότερες διαβάσεις της Πίνδου που συνδέει την Ήπειρο με τη Θεσσαλία, και σε μια περίοδο που η περιοχή ήταν πεδίο ανταγωνισμού του Δεσποτάτου της Ηπείρου, του Βυζαντινού αυτοκράτορα και τοπικών γαιοκτημόνων[5].

Το ίδιο διάστημα ξεκίνησαν και υλοποιήθηκαν με παραλαβή το 2009 από πιστώσεις του Γ΄ Κ.Π.Σ. τα έργα: **1) Αποκατάσταση Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σιαμάδων, Δ. Καστανιάς 2) Στερέωση – Αποκατάσταση Ι. Ν.**

---

1. Η 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε με τον Οργανισμό του ΥΠ.ΠΟ του 2003 (Π.Δ. 191/2003,άρθρο 43) με έδρα την πόλη των Τρικάλων και χωρική αρμοδιότητα τη Δυτική Θεσσαλία, δηλ. τις Περιφερειακές Ενότητες Τρικάλων και Καρδίτσας. Άρχισε τη λειτουργία της το 2006 και στεγάζεται μέχρι σήμερα σε κτίριο που ανήκει στο Δήμο και που παραχωρήθηκε αμισθί. Αρχικά το προσωπικό ήταν ελάχιστο και προσμετρούσε δεκατρία άτομα, στην πρώτη περίοδο δραστηριότητας της Εφορείας, δηλ. 2006-2008, ενώ από το 2009 έως και σήμερα προσμετρά δεκαεννιά. Πολύτιμη όμως είναι και παραμένει η συμβολή του εποχικού και επί συμβάσει προσωπικού που καλύπτει τις υπηρεσιακές ανάγκες της Εφορείας μας.

2. Leake 1835, 426. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων,* Δ *3,*113. Ν. Γιαννόπουλος, *Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Θεσσαλίας, (*χειρόγραφο στο μουσείο του Βόλου), 35: «Το φρούριον των Τρικάλων επί λόφου της αρχαίας ακροπόλεως ιδρυθέν δεσπόζει της πέριξ πεδιάδος…. τούτο ελαχίστας επισκευάς υπέστη επί Τουρκοκρατίας σωζόμενον εν όλη τη μεγαλοπρεπεία του. Έχει μίαν πύλην κατά το δυτικόν άκρον του λόφου, εντός δε διαιρείται εις κυρίως φρούριον και ακρόπολιν χωριζομένην δια τείχους εσωτερικού κατά το βόρειον μέρος». *ΑΔ* 29, 1973, 73, *Χρονικά*, Β2, 585. *ΑΔ* 33, 1978, *Χρονικά*, Β1, 173. *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β1, 262. Μαντζανά κ.ά. 2010. Βλαχάβα – Τσιλιμίγκας 2012, 209.

3. Τσιλιμίγκας – Λαφαζάνη – Μελέτη 2009. Λαφαζάνη 2012, 296.

4. Μυλωνάς 1982, 103.

5. Σδρόλια 1987, 129. Βλαχοστέργιος 2006-2008, 551. Μαντζανά – Τσιλιμίγκας – Βλαχάβα 2010.

Κοιμήσεως Θ/κου Αχλαδοχωρίου Τρικάλων 3) Στερέωση - Αποκατάσταση Ι. Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς Ασπροποτάμου.

Παράλληλα η 19η ΕΒΑ. συνεπιβλέπει με τη Δ/νση Τεχνικών Υπηρεσιών της Περιφερειακής Ενότητας Τρικάλων το έργο: **«Βελτίωση οδικού κυκλώματος Μετεώρων»**, ενώ με την Δ/νση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων μνημείων του ΥΠ.ΠΟ, τα έργα:

1) «Εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών και τέμπλου Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Δ.Δ. Βασιλικής, Ν. Τρικάλων» 2) «Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των τοιχογραφιών, του μαρμάρινου άμβωνα και της ξύλινης οροφής του Ι.Ν. Κοιμήσεως Θ/κου στην Καλαμπάκα» και 3) «Συντήρηση τοιχογραφιών του νάρθηκα και ξυλόγλυπτου τέμπλου του Ι. Ν. Ζωοδόχου Πηγής στην Ι. Μ. Σπηλιάς Αγράφων» .

Στα πλαίσια στερέωσης - αποκατάστασης μνημείων αρμοδιότητάς μας, πραγματοποιήθηκαν **εργασίες επισκευής της στέγης του ναού, άλλοτε καθολικού της Ι.Μ. Αγ. Αχιλλείου Παλαιοπύργου Τρικάλων**. Πρόκειται για ναό μονόχωρο, δρομικό, που σύμφωνα με ιστορικά έγγραφα κτίζεται τον 15ο αι. και διασώζει σποραδικά τοιχογραφίες σύγχρονες με την ανέγερση του ναού[6].

Στη μικρή ξυλόστεγη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, που βρίσκεται στον παραδοσιακό οικισμό «Βαρούσι» της πόλης των Τρικάλων, με ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες των μέσων του 17ου αι.[7], πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής της στέγης αλλά και εργασίες εξυγίανσης και καθαρισμού της τοιχοποιίας του ναού, καθώς και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Στην θέση «Χρύσινο» Κλεινού βρίσκεται η Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Κλεινού ή αλλιώς γνωστή ως Ι.Μ. Χρυσίνου. Το καθολικό είναι καμαροσκέπαστος ναός με τοιχογραφίες που υπογράφουν Καλαρρυτινοί ζωγράφοι το 1740[8]. Βάσει εγκεκριμένης μελέτης αποκαταστάθηκε η αρχική μορφή του ναού με την επισκευή της στέγης και της εξωτερικής τοιχοποιίας με εξυγίανση των αρμολογημάτων, ενώ η ανάδειξη του ναού ολοκληρώθηκε με τη συντήρηση του αξιόλογου εικονογραφικού διακόσμου, δαπάναις της μονής. Η αποκατάσταση κτιριακών εγκαταστάσεων της Ι.Μ. Χρυσίνου (δηλ. της διώροφης βορειοδυτικής πτέρυγας των κελλιών) με εγκεκριμένη από το ΥΠ.ΠΟ μελέτη εντάχθηκε στο αναπτυξιακό πρόγραμμα «ΠΙΝΔΟΣ» και υλοποιήθηκε από την πρώην Ν.Α. Τρικάλων με επίβλεψη της 19ης ΕΒΑ.

Στο ίδιο πρόγραμμα εντάχθηκαν και ολοκληρώθηκαν επίσης, με επίβλεψη της Εφορείας μας, τα έργα: α) **Στερέωση – αποκατάσταση του παλαιού καθολικού της Ι.Μ. Κορμπόβου,** σταυροειδής εγγεγραμμένος δικιόνιος ναός, μικρών διαστάσεων με τοιχογραφίες του 1651. Για τη διευκόλυνση των μοναζουσών και την απρόσκοπτη πρόσβαση στο χώρο, όπου και το παλιό καθολικό της μονής, η 19η ΕΒΑ συνέταξε μελέτη διαμόρφωσης μονοπατιού προσπέλασης και περίφραξης περιβάλλοντος χώρου, η οποία και εγκρίθηκε από το ΥΠ.ΠΟ μετά από γνωμοδότηση του Τ.Σ.Μ.Θ. β) **Στερέωση - αποκατάσταση Ι.Ν. Αγ. Ιωάννου Προδρόμου και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου αυτού στον οικισμό Ράχοβο Τρικάλων.** Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με ενδιαφέρουσα διαμόρφωση της ανατολικής κόγχης με τυφλά αψιδώματα σε διπλή σειρά και τοιχογραφίες του 17ου αι. Οι εργασίες περιελάμβαναν την επισκευή της στέγης, την εξυγίανση της τοιχοποιίας και των αρμολογημάτων, όπως και τη διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, ώστε αυτός να συνάδει με το μνημείο.

Η Εφορεία επέβλεψε, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη, **τις εργασίες αντικατάστασης των παλιών αρμολογημάτων του ναού της Πόρτα Παναγιάς,** μετόχι της παρακείμενης Ι.Μ. Αγ. Βησσαρίωνος ή Δουσίκου, που «εδαπάνησε» για τις εργασίες. Ο ναός της Πόρτα Παναγιάς, άλλοτε καθολικό της Ι.Μ. Μεγάλων Πυλών, στα βυζαντινά χρόνια ήταν πλούσια σταυροπηγιακή μονή με πολλά κτήματα και κειμήλια. Όταν αυτή διαλύθηκε, ο ναός δηλ. το καθολικό της μονής, με σιγιλλιώδες γράμμα του 1843 περιήλθε στην κυριότητα της Ι.Μ. Δουσίκου[9].

Στην Παναγίτσα και στο ναό της Αγ. Παρασκευής, του 13ου αι. πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης της στέγης του[10]. Επίσης, στην **Ι.Μ. Ζωοδόχου Πηγής**, στον ίδιο οικισμό, στο αθωνίτικου τύπου καθολικό που κοσμείται με τοιχογραφίες του 1834, έργο Σαμαριναίων ζωγράφων, κατασκευάσθηκε αποστραγγιστική τάφρος για την προστασία του και διαμορφώθηκε κατάλληλα ο περιβάλλων χώρος, ώστε να συνάδει με την ιερότητα και μνημειακότητα του χώρου.

6. Ανδρούδης 1991, 324.
7. Μαντζανά 2004, 247.
8. Μαντζανά 2000, 386-387.
9. Ορλάνδος 1935, 6.
10. Νικονάνος 1979, 121.

Στην περιφερειακή ενότητα Καρδίτσας πραγματοποιήθηκαν **εργασίες επισκευής της στέγης του ναού Αγ. Ιωάννου Προδρόμου στο Παλιούρι**[11]. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο τετρακιόνιο σύνθετου τύπου, με τοιχογραφίες που διασώζονται αποσπασματικά κυρίως στα εσωρράχια των τόξων παλαιολόγειας περιόδου, ενώ υφίστανται και τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων.

Στα πλαίσια συντήρησης τοιχογραφικών διακόσμων αναφέρουμε **τον καθαρισμό και τη συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του καθολικού της Ι.Μ. Σταγιάδων**[12], του 17ου αι. και 18ου αι. βάσει εγκεκριμένης μελέτης, δαπάναις της μονής. Στο πρόγραμμα «ΘΗΣΕΑΣ» του Δήμου Μουζακίου Καρδίτσας εντάχθηκαν και υλοποιήθηκαν εν μέρει τα έργα: **Συντήρηση τοιχογραφικού διακόσμου του Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου στην Γελάνθη του 17ου αι. και του καθολικού της Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου Καραϊσκάκη στο Μαυρομάτι Καρδίτσας επίσης του 17ου αι.**

Στο ερευνητικό πρόγραμμα της 19ης ΕΒΑ, αναφέρουμε την συνέχιση της **ανασκαφικής έρευνας στον Πλάτανο Τρικάλων και στον αγρό Σ. & Α. Υφαντή**. Η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται από το 1990 στη θέση «Οβριάσα», ΒΑ του οικισμού, έφερε στο φως δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, παράλληλες μεταξύ τους με ενδιάμεση απόσταση μόλις δύο μέτρων. Η νότια, συμβατικά καλούμενη Βασιλική Α, είναι τρίκλιτη με νάρθηκα, ο οποίος επικοινωνεί με τον κυρίως ναό μέσω τριβήλου ανοίγματος και ημικυκλική αψίδα ιερού, στο εσωτερικό της οποίας διατηρείται λιθόκτιστο σύνθρονο. Μετά την καταστροφή και ερείπωση του κτιρίου ο χώρος της άλλοτε βασιλικής καταλήφθηκε από νεκροταφείο. Η ευρισκόμενη βορείως της πρώτης Βασιλική Β διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση, επίσης τρίκλιτη με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα ιερού (**εικ. 7**). Στο χώρο του Ιερού Βήματος εντοπίσθηκε η λίθινη πλάκα της Αγίας Τράπεζας, καθώς και τμήμα της βάσης της, ενώ κατά χώραν διατηρείται ο βατήρας του φράγματος του πρεσβυτερίου και η βάση του λίθινου άμβωνα του ναού. Το δάπεδο του ναού είναι επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, οι περισσότερες από τις οποίες φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με πτηνά, σταυρούς και ανθρώπινες μορφές, που πρέπει να αποτελούν τη σφραγίδα του κεραμοποιείου (**εικ. 8**). Τέλος, δυτικά της βασιλικής Β΄ εντοπίστηκαν ίχνη αρχιτεκτονικών καταλοίπων που πιθανότατα πρόκειται για βοηθητικούς χώρους των ναών[13].

Στο οικόπεδο ιδιοκτ. Ζήνωνα & Χριστίνας Μάτη, στον παραδοσιακό οικισμό «Βαρούσι» και στο βορειοανατολικό τμήμα του σε βάθος 3,30 μ. από την επιφάνεια της οδού Αγ. Αναργύρων αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου οικοδομήματος, πιθανόν συγκροτήματος λουτρών (**εικ. 9**). Η εξέταση των κινητών ευρημάτων και το σύστημα τοιχοποιίας συνηγορούν σε μια πρώτη χρονολόγησή του στην ύστερη ρωμαϊκή ή πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Το μεγάλο βάθος στο οποίο εντοπίστηκαν οι αρχαιότητες, σε συνδυασμό με το χαλαρό έδαφος της περιοχής, θα είχαν ως συνέπεια τη σύνθλιψη των αρχαιοτήτων. Κατά συνέπεια και δεδομένου, ότι οι αποκαλυφθείσες αρχαιότητες αποτελούν τμήμα λουτρικού οικοδομήματος, το οποίο πιθανώς να συνεχίζεται και στις παρακείμενες οδούς, το Κ.Α.Σ γνωμοδότησε ομόφωνα σύμφωνα και με την εισήγηση της Εφορείας μας για τη διατήρηση των αρχαιοτήτων σε κατάχωση.

Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης, **στην Ι.Μ. Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας**. Από το άλλοτε ακμάζον μοναστηριακό συγκρότημα διασώζεται το καθολικό, ναός αθωνίτικου τύπου με τοιχογραφίες του 1625, καθώς και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ανατολικής πτέρυγας των κελλιών και του περιβόλου της μονής[14]. Η πτέρυγα των κελλιών, όπως και ο πυλώνας και ο περίβολος της μονής σύμφωνα με υποβληθείσα από τη μονή μελέτη πρόκειται να ανακατασκευασθούν. Προκειμένου να συμπληρωθεί και να διορθωθεί ο φάκελος για επανεξέταση του θέματος στη σχετική γνωμοδότηση του Κ.Α.Σ., τέθηκε ο όρος, πριν από την έναρξη των εργασιών, να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του ανατολικού και δυτικού περιβόλου, καθώς και στο χώρο του νότιου κτηρίου προκειμένου να αποκαλυφθούν τα θεμέλια του περιβόλου και των ερειπωμένων κτισμάτων, ώστε να τεκμηριωθεί το περίγραμμά τους.

Βάσει αυτής της παραγράφου η 19η ΕΒΑ, σε συνεργασία με το Ηγουμενοσυμβούλιο της μονής πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στις θέσεις που αναφέρονται στην σχετική απόφαση. Με την έρευνα αποκα-

11. Καρατζόγλου 1996, 285.

12. Βλ. Μαντζανά στον ίδιο τόμο.

13. Μαντζανά 2012, 259-267. Ο αγρός κρίθηκε απαλλοτριωτέος μετά από πολλές προσπάθειες της Εφορείας μας, το 2011, καθώς για να ολοκληρωθεί ο φάκελος προκειμένου να υποβληθεί για τη σχετική γνωμοδότηση στο Κ.Α.Σ, έπρεπε να υπερκερασθούν πολλές δυσκολίες, όπως η μη ενεργοποίηση από το Δικαστικό Γραφείο Τρικάλων και η συχνή αλλαγή των μελών της Επιτροπής, προβλήματα που είχαν ως συνέπεια την καθυστέρηση καταβολής των ποσών στέρησης χρήσης αγρού και τις συνεχείς οχλήσεις των ιδιοκτητών τόσο στην Υπηρεσία μας, όσο και στο ΥΠ.ΠΟ.

14. Σδρόλια 2012, 33-34.

λύφθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του μοναστηριακού συγκροτήματος, ο δυτικός εξωτερικός τοίχος του περιβόλου, τέσσερα κτίσματα και κρήνη, ενώ εξωτερικά και νότια του περιβόλου εντοπίσθηκε ο πυλώνας της Μονής. Τέλος, στην ανατολική πλευρά και σε μεγαλύτερο βάθος αποκαλύφθηκε σειρά υπόγειων κτισμάτων με μικρές πολεμίστρες με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, οι οποίες ήλεγχαν το δρόμο που οδηγούσε στη μονή (**εικ. 10**).

Στα ερευνητικά ενδιαφέροντα της 19ης ΕΒΑ είναι και **η αποκάλυψη του οθωμανικού λουτρού, κτίσμα πιθανότατα του Οσμάν Σαχ,** στο χώρο του κτηριακού συγκροτήματος των παλαιών φυλακών Τρικάλων. Συγκεκριμένα, στο ισόγειο του κεντρικού διωρόφου κτίριου, μετά από διερευνητικές εργασίες εντοπίσθηκε λιθόκτιστο οικοδόμημα που ταυτίζεται με λουτρικό κτίσμα (**εικ. 11**)[15]. Η τετράγωνη και μεγάλη κάτοψή του (34×26,50 μ.) και η ύπαρξη δύο εισόδων σε συνδυασμό με τις πληροφορίες του οθωμανού περιηγητή Evliya Celebi, μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι γινόταν διπλή χρήση των λουτρών (λουτρά ανδρών και γυναικών). Το σύστημα τοιχοποιίας και τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία (οξυκόρυφο τόξο, σταλακτίτες, δεξαμενές, εστία - χώρος θερμαστών), καθώς και η γειτνίασή του με το Κουρσούμ Τζαμί, τοποθετούν το συγκρότημα στα μέσα 16ου αι. και ίσως πρόκειται για το δίδυμο λουτρό του Οσμάν Σαχ, έργο του Σινάν πασά και προστίθεται στον κατάλογο των έργων του ως το 481ο (**εικ. 11α**)[16].

Στα πλαίσια κατασκευής του έργου: «**Αυτοκινητόδρομος Κεντρικής Ελλάδος Ε 65» στη θέση «Αγ. Τριάδα» στο Κ. Δ. Ανάβρας του Δ. Ταμασίου, Ν. Καρδίτσας**, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, συγκεκριμένα τμήματα τοιχοποιίας με ισχυρό συνδετικό υλικό. Πρόκειται πιθανότατα για τμήμα οχυρωματικού περιβόλου ή για τμήμα τοιχοποιίας δημοσίου κτίσματος, μεγάλων διαστάσεων. Από την έρευνα περισυνελέγη πλήθος κεραμικής, αβαφή χονδροειδή και λεπτά όστρακα, καθώς επίσης και όστρακα με εφυάλωση που έφεραν εγχάρακτη φυτική και γεωμετρική διακόσμηση.

Επίσης, **στη θέση «Περικεντέδια» του ίδιου οικισμού** εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και συγκεκριμένα τμήμα τοιχοποιίας που φέρει ισχυρό συνδετικό υλικό. Επιπροσθέτως, εντοπίσθηκαν και τμήματα πλίνθων, οι οποίοι έφεραν δακτυλικά αποτυπώματα, καθώς και γεωμετρικά μοτίβα που πιθανότατα να αποτελούσαν τη σφραγίδα του κεραμοποιείου. Εντοπίστηκαν επίσης, πεσσοί σε μήκος 50 περίπου μ., ενώ συλλέχθηκε πλούσια κεραμική, η οποία αποτελείται από αβαφή λεπτά όστρακα και όστρακα με εφυάλωση.

Εκτός του άξονα του έργου (στο χώρο απαλλοτρίωσης) **στη θέση «Κοκκινόβραχος» Ανάβρας** εντοπίστηκε νεκροταφείο με 78 ταφές λακκοειδούς τύπου με αργούς λίθους περιμετρικά, χωρίς καλυπτήριες πλάκες (**εικ. 12**). Στην πλειονότητά τους οι σκελετοί ήταν σε ύπτια θέση, έφεραν τα άνω άκρα στην κοιλιακή χώρα και από το εσωτερικό τους συλλέχθηκαν χάλκινα και σιδηρά κτερίσματα.

Στη θέση **«Ντρογκάρι» ή «Καλαμαράς» στα όρια των οικισμών Κρηνίτσας και Χαϊδεμένης Δ. Τρικκαίων** ήρθαν στο φως κατάλοιπα (δόμοι) λατομικής περιοχής, που η ακριβής χρονολόγηση και χρήση δεν ήταν εφικτή λόγω έλλειψης αρχαιολογικών στοιχείων (ευρημάτων κ. λ. π.)[17]. Στα πλαίσια του ίδιου έργου, **ανασκαφικές έρευνες που εκτελούνται στη θέση «Τσίκαρης» του Δήμου Καλαμπάκας,** έφεραν στο φως, βιομηχανικό συγκρότημα κεραμικών κλιβάνων. Η μέχρι σήμερα έρευνα αποκάλυψε πέντε ορθογώνιους κεραμικούς κλιβάνους, μία κεραμική εστία και αύλακα απορροής ύδατος εντός της οποίας εντοπίσθηκε το πάνω τμήμα μυλόπετρας (**εικ. 13**)[18].

Στο ίδιο διάστημα το προσωπικό της 19ης ΕΒΑ προέβη στην συλλογή και τακτοποίηση σε αποθηκευτικούς χώρους, υλικού που προήλθε από ανασκαφές σε περιοχές των δύο νομών και φιλοξενούνταν είτε στην 7η ΕΒΑ είτε στην Αρχαιολογική Συλλογή της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ (**εικ. 14**).

Στις αρμοδιότητες της Εφορείας μας ανήκει και **η προστασία, διατήρηση και διαχείριση του Μετεωρίτικου Συγκροτήματος,** μνημείο εγγεγραμμένο στον κατάλογο παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Η 19η ΕΒΑ συμμετείχε στην διημερίδα για τα μνημεία παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς που πραγματοποιήθηκε κεντρική Υπηρεσία του ΥΠ.ΠΟ. Προκειμένου να καταρτισθεί σχέδιο διαχείρισης για τη διατήρηση της αυθεντικότητας και ακεραιότητας του μνημείου, καθώς επίσης και για την ανάδειξη και αξιο-

15. Μαντζανά κ.ά. 2012, 6-17.

16. Σύμφωνα με τη συνάδελφο Αρχαιολόγο της 9ης ΕΒΑ κ. Λίλα Σαμπανοπούλου, την οποία ευχαριστώ για τις πολύτιμες συμβουλές της κατά την σύνταξη της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης του μνημείου.

17. Η Υπηρεσία μας προκειμένου να αποδεσμεύσει την ανωτέρω θέση απέστειλε φάκελο στα αρμόδια όργανα του ΥΠ.ΠΟ, τα οποία αποφάσισαν μετά από ομόφωνη γνωμοδότηση του Κ.Α.Σ. τη μη διατήρηση των αρχαίων καταλοίπων.

18. Αποστόλου – Σιδέρη – Τριγώνης 2012, 233-235.

ποίησή του, οι χειριστές του σχεδίου-εκπρόσωποι της 19ης ΕΒΑ προέβησαν στη σύνταξη δήλωσης εξέχουσας οικουμενικής αξίας. Επίσης, για την καλύτερη προστασία και διαφύλαξη του χώρου από την ανεξέλεγκτη οικοδομική δραστηριότητα στους οικισμούς Καλαμπάκας και Καστρακίου σε συνεργασία με τη ΔΒΜΑ πραγματοποιήθηκε η αναοριοθέτηση του Αρχαιολογικού χώρου Μετεώρων.

Στις δραστηριότητες της Εφορείας μας εντάσσεται και η υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων σε συνεργασία με τις Δ/νσεις Πρωτοβάθμιας & Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και των δύο νομών, όπως επίσης, η έκδοση ενημερωτικών φυλλαδίων για μνημεία της Δ. Θεσσαλίας και η συμμετοχή του επιστημονικού προσωπικού σε τοπικά και περιφερειακά συνέδρια ώστε να γνωστοποιηθεί το έργο της.

Το έργο της 19ης ΕΒΑ συμπληρώνουν και οι καθημερινές διαδικασίες, αυτοψίες και απαντήσεις σε αιτήματα πολιτών και φορέων για ιδιωτικά και δημόσια έργα, αδειοδοτήσεις, έλεγχος οικοδομικών αδειών στην Καλαμπάκα και στο Καστράκι, που εκδίδονται μετά από γνωμοδοτήσεις του ΚΑΣ, σύμφωνα με τα ισχύοντα για τον αναοριοθετηθέντα χώρο των Μετεώρων, αλλά και στον παραδοσιακό οικισμό Βαρούσι της πόλεως των Τρικάλων.

Το έργο της 19ης ΕΒΑ παρουσιάζεται συνοπτικά και περιεκτικά, αλλά συνεχίζεται με αμείωτο ενδιαφέρον, γιατί πιστεύουμε, ότι παρά τις δυσκολίες και αντιξοότητες, η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου δεν έχει μόνο ιστορική αξία ως φορέας πληροφοριών, αλλά και πολυδιάστατη σημασία για την κοινωνία και τους θεσμούς.

SUMMARY

THE ACTIVITIES OF THE 19TH EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES (2009-2011)

Kristallia Mantzana

In the period 2009-2011, the 19th Ephorate of Byzantine Antiquities undertook a number of projects under the NSRF (National Strategic Reference Framework) program.

In particular in the region of Trikala: 1) "Restoration of the third diazoma segments of the Byzantine castle of Trikala", 2) "Fixing - replacement of damaged stones and stone reliefs, construction of ancillary buildings and configuration of the surroundings, of the Holy Temple of Timios Stavros of Doliana at Krania". In the region of Karditsa the project: «Restoration of wall sections and gunpowder and maintenance - protection of the architectural remains of the Byzantine castle of Fanari at Ithomi of Karditsa».

The 19th EBA made restoration works on monuments of its jurisdiction, excavations within the project of "Central Greece Motorway E-65" in the region of Karditsa and Trikala, as well as at the site of "Ovriasa" of Platanos in Trikala, where two parallel basilicas came to light. The excavations carried out in the Holy Temple of Petra at Katafygi of Karditsa revealed the western outer wall of the enclosure, four buildings and a fountain. South of the precinct a pillar of the monastery was located, while a series of underground buildings with small battlements towards the east were discovered, which controlled the road leading to the monastery.

Finally, in Trikala, work was made at the Ottoman bath, which possibly belonged to Osman Sah, a project of the architect Sinan Pasha.

The 19th EBA is also responsible for the protection, conservation and management of Meteora, a monument inscribed on the World Heritage List of UNESCO. The demarcation of the Archaeological site of Meteora targeting to a better protection and preservation of the area from uncontrolled construction activity in the settlements in Kalambaka and Kastraki, in cooperation with the DBMA, has taken place. The activities of the Ephorate also includes educational activities in collaboration with the Primary and Secondary Education and the two regional entities.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρούδης Π., 1991. Παλαιόπυργος Τρικάλων: Ιστορική και αρχιτεκτονική διερεύνηση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ερειπίων και η σχέση τους με το μοναστήρι των Ζαβλαντίων, στο *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 9-11 Νοεμβρίου 1990*, Τρίκαλα, 276-295.

Αποστόλου Χ. – Σιδέρη Α. – Τριγώνης Ν., 2012. Αυτοκινητόδρομος Κεντρικής Ελλάδος Ε65. Τα πρώτα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών στη θέση ¨Τσίκαρη¨ Καστρακίου Καλαμπάκας στο *Πρακτικά 9ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 4-6 Νοεμβρίου 2011*, Τρίκαλα, 205-228.

Βλαχάβα Δ. – Τσιλιμίγκας Χ., 2012. Τρίτο διάζωμα βυζαντινού κάστρου Τρικάλων. Προτάσεις αποκατάστασης στο πρόγραμμα ΕΣΠΑ, στο *Πρακτικά 9ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 4-6 Νοεμβρίου 2011*, Τρίκαλα, 184-205.

Βλαχοστέργιος Ι., 2006. Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων Κάστρου Φαναρίου Καρδίτσας 2002-2005, *ΑΕΘΣΕ* 2, 551-565.

Βογιατζής Σ., Το καθολικό της Ιεράς Μονής Σταγιάδων κοντά στην Καλαμπάκα, *Εκκλησίες μετά την Άλωση* 6, Αθήνα.

Καρατζόγλου Γ., 1996. Έρευνα στον Άγιο Ιωάννη Παλιουρίου Καρδίτσας, *ΘεσΗμ 30*, 273-286.

Λαφαζάνη Σ., 2012. Ο γλυπτός διάκοσμος και ο περιβάλλων χώρος του Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς Ασπροποτάμου. Προτάσεις αποκατάστασης στο πρόγραμμα ΕΣΠΑ στο *Πρακτικά 9ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 4-6 Νοεμβρίου 2011*, Τρίκαλα, 278-293.

Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece* 1, London.

Μαντζανά Κ., 2000. Ιερά Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Χρυσίνου Καλαμπάκας στο *Πρακτικά 5ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 5-7 Νοεμβρίου 1999*, Τρίκαλα, 381-394.

Μαντζανά Κ., 2003. Νέα στοιχεία για τον εικονογραφικό διάκοσμο του Ι. Ναού Αγίου Δημητρίου Τρικάλων, στο *Πρακτικά 6ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα, 8-10 Νοεμβρίου 2002,* Τρίκαλα, 210-248.

Μαντζανά Κ., 2012. Δύο παράλληλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές στη θέση «Οβριάσα» του Πλατάνου Τρικάλων, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 2, 251-268.

Μαντζανά Κ. – Τσιλιμίγκας Χ. – Βλαχάβα Δ., 2010. *Μελέτη «Αποκατάσταση τμημάτων τείχους και πυριτιδαποθήκης και συντήρηση-προστασία αρχιτεκτονικών λειψάνων βυζαντινού κάστρου Δ. Ιθώμης, Ν. Καρδίτσας»*, Τρίκαλα.

Μαντζανά Κ. – Τσιλιμίγκας Χ. – Κουγιουμτζόγλου Σ. – Καλογερούδης Γ. – Μπαλογιάννη Ο. – Βλαχάβα Δ. – Φαραζούμη Σ. – Ντέρης Α., 2012. *Μελέτη «Προστασία-Ανάδειξη Οθωμανικού λουτρού στο κτίριο των παλαιών φυλακών Τρικάλων»,*Τρίκαλα.

Μυλωνάς Π., 1982. Η Μονή Δολιανών ή Κρανιάς στην Πίνδο, *Τρικαλινά* 2, 93-109.

Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.

Ορλάνδος Α., 1935. Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ* 1, 5-40.

Σδρόλια Σ.,1987, Συμβολή στην ιστορία του Φαναρίου της Καρδίτσας, 1289-1453, *ΘεσΗμ* 12, 129-144.

Σδρόλια Σ., 2012. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα,* Βόλος.

Τσιλιμίγκας Χ. – Λαφαζάνη Σ., 2009. *Μελέτη «α) Κατασκευή οικίσκου φύλαξης και πληροφόρησης, β) αντικατάσταση των χώρων υγιεινής και γ) διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου στα πλαίσια της ανάδειξης του Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς Διευρυμένης Κοινότητας Ασπροποτάμου Ν.Τρικάλων»,* Τρίκαλα.

Εικ. 1. Τρίκαλα. Άποψη του τρίτου διαζώματος του βυζαντινού κάστρου.

Εικ. 2. Τρίκαλα. Βυζαντινό κάστρο. Εργασίες αποκατάστασης τρίτου διαζώματος (έργο ΕΣΠΑ).

Εικ. 3. Κρανιά Ασπροποτάμου. Άποψη Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού, πλησίον του οικισμού «Δολιανά».

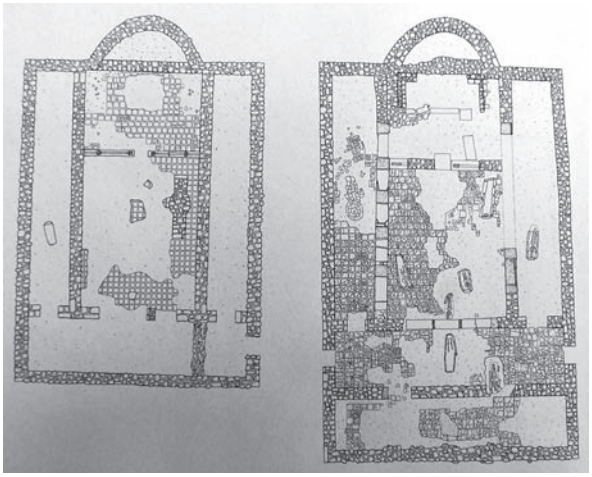
Εικ. 4. Κρανιά Ασπροποτάμου. Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού. Εργασίες αντικατάστασης λίθων και λιθαναγλύφων (έργο ΕΣΠΑ).

Εικ. 5. Φανάρι Καρδίτσας. Άποψη του βυζαντινού κάστρου.

Εικ. 6. Φανάρι Καρδίτσας. Βυζαντινό κάστρο. Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων του τείχους (έργο ΕΣΠΑ).

Εικ. 7. Πλάτανος Τρικάλων. Ανασκαφική έρευνα στη θέση ¨Οβριάσα¨. Κάτοψη των δύο παράλληλων βασιλικών.

Εικ. 8. Πλάτανος Τρικάλων. Ανασκαφική έρευνα στη θέση ¨Οβριάσα¨. Λεπτομέρεια του κεραμεικού δαπέδου των δύο παράλληλων βασιλικών.

Εικ. 9. Τρίκαλα. Οικόπεδο ιδιοκτ. Χριστίνας και Ζήνωνος Μάτη. Άποψη του αποκαλυφθέντος λουτρικού οικοδομήματος (;).

Εικ. 10. Καταφύγι Καρδίτσας. Ι. Μονή Πέτρας. Ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα της μονής.

Εικ. 11. Τρίκαλα. Κτίριο πρώην ποινικών φυλακών. Άποψη από δυτικά του αποκαλυφθέντος οθωμανικού λουτρού.

Εικ. 11α. Τρίκαλα. Κτίριο πρώην ποινικών φυλακών. Οθωμανικό λουτρό. Γυναικείο τμήμα. Θύρα επικοινωνίας χλιαρού και θερμού χώρου.

Εικ. 12. Ανάβρα Καρδίτσας. Ανασκαφική έρευνα στη θέση «Κοκκινόβραχος». Λακκοειδής ταφή.

Εικ. 13. Καστράκι Καλαμπάκας. Ανασκαφική έρευνα στη θέση «Τσίκαρης». Βιομηχανικό συγκρότημα κεραμεικών κλιβάνων.

Εικ. 14. Τρίκαλα. Εφυαλωμένο πινάκιο από την Αρχαιολογική Συλλογή Τρικάλων.

ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΛΑΙΩΝ. ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ «ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΣΤΡΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΔΗΜΟΥ ΒΟΛΟΥ, Ν. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ»

Ασπασία Ντίνα

Η συνοικία των Παλαιών βρίσκεται σε λόφο στο δυτικό άκρο της πόλης του Βόλου, τον λεγόμενο Φρούριον του Βόλου ή Κάστρον του Βόλου και παρουσιάζει αδιάλειπτη κατοίκηση από την 3η χιλιετία π.Χ. μέχρι τις μέρες μας. Αποτελεί αρχαιολογικό χώρο που περιλαμβάνει προϊστορικό οικισμό και αρχαία πόλη, η οποία συνεχίζει να κατοικείται κατά τους κλασικούς, ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς, παλαιοχριστιανικούς, βυζαντινούς χρόνους και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Ο αρχαιολογικός χώρος των Παλαιών αναοριοθετήθηκε σύμφωνα με την Υπουργική Απόφαση αρ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/46412/3077/18-6-2004 (ΦΕΚ 1047/Β/13-7-2004).

Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία στην περιοχή των Παλαιών που ήλθαν στο φως με τις ανασκαφές της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τα τελευταία χρόνια είναι τα εξής (**εικ. 1**):

1. Τμήματα της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής οχύρωσης της πόλης στις οδούς **Κρέσνας** όπου και λείψανα πύργου, **Μητροπολίτου Γρηγορίου, Σουλίου, Βελισσαρίου, Λαχανά** και σε άλλες οδούς, αλλά και σε ιδιωτικά οικόπεδα (Γ. Πούλιου, Π. Βενετά, στο οικόπεδο της πρώην **Υπερτοπικής Αγοράς**) και στην **πλατεία Αγίων Θεοδώρων**, όπου τμήμα του εξωτερικού τείχους αλλά και τείχος της Ακρόπολης[1]. Τμήματα του Παλαιοχριστιανικού τείχους ήλθαν επίσης στο φως και στη οδό **Σαρανταπόρου** καθώς και στο οικόπεδο **Τσοπουρίδη**, στα ανατολικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων[2]. Σε ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «**Βελτίωση κοινοχρήστων χώρων συνοικίας Παλαιών Βόλου**»[3] αποκαλύφθηκαν τμήμα οχυρωματικού περιβόλου, τμήματα οικιών και άλλα οικοδομικά κατάλοιπα σε θέση δυτικά του Μουσείου Ιστορίας της Πόλης. Η αποκάλυψή τους βοηθά στην αποκατάσταση της πορείας της οχύρωσης της πόλης των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων και δίνουν στοιχεία μορφολογικά – εντυπωσιακή η ανεύρεση πύργων, πυλών, προτειχίσματος, τάφρου, αλλά και δομικά – αφορούν στη σύσταση του τείχους με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα σα συνδετικό υλικό και την χρήση αρχαίου υλικού (πώρινοι δόμοι, σπόνδυλοι, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη κ.λ.π.).
2. Παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκε κατά τη διαμόρφωση της πλατείας των Αγίων Θεοδώρων και είναι κτισμένη πάνω σε αρχαιότερο κτίσμα, εκτείνεται δε και σε γειτονικό οικόπεδο[4].
3. Παλαιοχριστιανικό λουτρό των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. που περιελάμβανε αψιδωτό λουτήρα, λείψανα δύο αιθουσών με υπόκαυστα, αίθουσα ψυχρού και χλιαρού[5].
4. Τμήμα παλαιοχριστιανικού λουτρού στην οδό Φερών[6], ίδιας εποχής με το προηγούμενο και ανάλογους χώρους.
5. Κτιριακά λείψανα παλαιοχριστιανικών χρόνων σε διάφορα σημεία του οικισμού[7].

1. Ντίνα 1996, 116-151, 2000, 205-208, 2002α, 148-153.
2. Ντίνα 2009α, 653.
3. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 2006, *Χρονικά* (υπό έκδοση). Ντίνα 2009α, 654.
4. Ντίνα 1996, 118-119, 2000, 205-206, 2002α, 149.
5. Ντίνα 1996, 119-120, 2000, 206, 2002α, 149.
6. Ντίνα 1996, 120-121, 2000, 206, 2002α, 149.
7. Ντίνα 1996, 121, 2000, 206, 2002α,150.

6. Νεκροταφεία του παλαιοχριστιανικού οικισμού εντοπίστηκαν δυτικά του λόφου των Αγίων Θεοδώρων[8], στη θέση του εργοστασίου οινοπνευματοποιίας, όπου βρισκόταν και το αρχαίο νεκροταφείο και βόρεια του λόφου, στη συνοικία της Νέας Ιωνίας.
7. Σε ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν στο κτίριο της πρώην καπναποθήκης Παπάντου και στο πλαίσιο του έργου «**Δημιουργία Μουσείου Ιστορίας Πόλης Βόλου**» αποκαλύφθηκαν τάφοι παλαιοχριστιανικών και μεσοβυζαντινών χρόνων και αγωγός μεταφοράς και διανομής νερού[9].

Εκτός των σωζομένων τμημάτων του τείχους στη ΒΑ και ΝΔ πλευρά, που θα μας απασχολήσουν, την διαχρονική κατοίκηση του κάστρου συμπληρώνουν: α) καμαροσκέπαστο ημιερειπωμένο κτίριο[10] που εφάπτεται της βορειοανατολικής γωνίας της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης και το οποίο ταυτίζεται με την πυριτιδαποθήκη συγκροτήματος παρακείμενης πύλης, γνωστής ως Καρά-Καπού, και β) οθωμανικό λουτρό[11] και οικία της ίδιας περιόδου στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείεται από τις οδούς Σαρανταπόρου – Μητροπολίτου Γρηγορίου – Γρ. Λαμπράκη – Παπακυριαζή. Το λουτρό παρουσιάζει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία και χρονολογείται στον 16ου αιώνα.

Ο Ν. Γιαννόπουλος σε δημοσίευμα του έτους 1931 για το Φρούριο του Βόλου, σημειώνει: «Είμαι πεπεισμένος ότι ο επί του Φρουρίου Βόλου συνοικισμός υφίστατο ακμαίος κατά τους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους συνεχίσθη και κατά τους μεσοβυζαντινούς, εξακολούθησε δε και κατά τους τελευταίους βυζαντινούς και τους επί Τουρκοκρατίας αδιακόπως»[12]. Τα ευρήματα των ανασκαφών που παρουσιάσαμε επιγραμματικά επιβεβαιώνουν την άποψη του Ν. Γιαννόπουλου ότι στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες υφίστατο στην περιοχή των Παλαιών ακμαίος οικισμός. Κατά τον 5ο αι., παράλληλα με τα τελευταία χρόνια ζωής της αρχαίας Δημητριάδας, παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη του οικισμού στα Παλαιά, η οποία φαίνεται ότι συνετέλεσε στην οριστική εγκατάλειψη της Δημητριάδας και στην μεταφορά των δραστηριοτήτων από το νότιο τμήμα του κόλπου του Βόλου στο βόρειο[13]. Ο οικισμός διατήρησε το όνομα της Δημητριάδας, εφόσον το όνομα Δημητριάς, αναφέρεται στα χρόνια του Ιουστινιανού και αργότερα, θεωρία που υποστήριξε πρώτος ο P. Marzolff[14].

Το Κάστρο των Παλαιών έχει σχήμα τετράπλευρο, περιμέτρου 1 χιλιομέτρου και περικλείει έκταση περίπου 60 στρεμμάτων. Τα τείχη διατηρούνταν έως το 1889, οπότε κατεδαφίστηκε μεγάλο τμήμα τους. Σήμερα διατηρούνται σε ύψος η βορειοανατολική πλευρά επί της οδού Φερών και η νοτιοδυτική πλευρά που αναπτύσσεται επί της οδού Λαχανά (**εικ. 2**), καθώς και μεγάλα τμήματα που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Τα σωζόμενα τμήματα του τείχους έχουν κυμαινόμενο πλάτος από 2,00-2,60 μ. και κυμαινόμενο ύψος από 1,00-7,00 μ.

Η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εκτιμώντας τα μεγάλης σπουδαιότητας ευρήματα στην περιοχή των Παλαιών περιέλαβε στο έργο «Μελέτες Ωρίμανσης»[15] και το Κάστρο των Παλαιών. Η μελέτη εγκρίθηκε[16], το έργο προϋπολογισμού 1.000.000 ευρώ εντάχθηκε στο Ε.Π. ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ – ΗΠΕΙΡΟΥ 2007-2013. Από την άνοιξη του 2011 άρχισε η υλοποίηση των επεμβάσεων από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με αυτεπιστασία και επιβλέποντες την κ. Ασπασία Ντίνα, Προϊσταμένη της Εφορείας και την πολιτικό μηχανικό κ. Αικατερίνη Πλασταρά και τη συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης κ. Αναστασία Ντίνα. Οι πρώτες εργασίες ήταν ο καθαρισμός και αποψίλωση της βλάστησης και των αυτόφυτων δένδρων που δημιουργούν προβλήματα στο μνημείο, καθώς και εργασίες αποχωματώσεων για την ανάδειξη του τείχους και την αποκάλυψη των θαμμένων τμημάτων του.

Στις πλευρές που η μελέτη προβλέπει εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης συγκεκριμένα στη Βο-

8. Ντίνα 1996, 121, 2000, 206, 2002α, 149-150.
9. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 2007, *Χρονικά* (υπό έκδοση). Ντίνα 2009α, 654.
10. Ντίνα 2000, 208, 2002α, 151.
11. Ντίνα 2002β, 14-17. Λιάπης 2004, 195.
12. Γιαννόπουλος 1931, 111.
13. Γιαννόπουλος 1931, 113.
14. Marzzolff 1980, 7-8.
15. Ντίνα 2009α, 655.
16. Η αρχαιολογική μελέτη συντάχθηκε το έτος 2009 από την Προϊσταμένη της Εφορείας κ. Ασπασία Ντίνα και η αρχιτεκτονική από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Προϊστάμενο του Τμήματος Αρχαιολογικών έργων και Συντήρησης Κτιριακών εγκαταστάσεων της Εφορείας κ. Ιωάννη Βλαχοστέργιο και τους συνεργάτες του.

ρειοανατολική και Νοτιοδυτική πλευρά προέκυψαν νέα στοιχεία, τα οποία συμπληρώνουν τη μορφή και την πορεία της οχύρωσης του Κάστρου του Βόλου.

Α. ΒΟΡΕΙΟΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Η γωνία του τείχους, ορατή από τις οδούς Φερών – Κρέσνας αποτελείται από **πύργο** ύψους 7 μ. περίπου, ο οποίος κατασκευάστηκε από τους Οθωμανούς μετά την καταστροφή του Κάστρου από τον Βενετό Ναύαρχο Μοροζίνη το 1655, στη θέση όπου υπήρχε πύργος παλαιοχριστιανικής εποχής, και ο οποίος έλαβε την τελική μορφή του κατά τον 19ο αιώνα. Από την οδό Φερών είναι ορατή η βόρεια πλευρά του πύργου, ύψους 7 μ. και μήκους 12 μ. Η τοιχοδομία του είναι από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ διακρίνονται 3 παράλληλες σειρές από ξύλα εγκάρσια τοποθετημένα. Οι γωνίες του είναι κατασκευασμένες με το ισοδομικό σύστημα από μεγάλους τετράγωνους και παραλληλόγραμμους ασβεστολιθικούς μαρμάρινους δόμους γίνεται δε χρήση και πώρινων δόμων. Ο πύργος – τούρκικος προμαχώνας κατά τον Ν. Γιαννόπουλο – συνδέεται με το παλαιοχριστιανικό τείχος, την ανατολική όψη του οποίου διακρίνουμε από την οδό Φερών. Το τμήμα αυτό αναπτύσσεται παράλληλα με την οδό Φερών και γειτνιάζει με την στρωματογραφική τομή που πραγματοποίησαν στις αρχές του 20ου αι. ο Χρ. Τσούντας και ο Απ. Αρβανιτόπουλος, στο χώρο του απαλλοτριωμένου από το ΥΠΠΟΤ οικοπέδου Αικ. Βασιλείου και φθάνει μέχρι την οδό Αγίων Θεοδώρων και κατευθύνεται νότια ακριβώς πίσω από το Ιερό της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων. Η τοιχοδομία του ισχυρή με χρήση πώρινων δόμων. Έχει ύψος 3 μ. από τα οποία το 1,50 μ. ανήκει στη θεμελίωση, που εξέχει κατά 0,20 μ.

Κατά τις διερευνητικές εργασίες δυτικά της πρώην καπναποθήκης Παπάντου – σήμερα μετατρέπεται σε Μουσείο Ιστορίας πόλης του Βόλου – παράλληλα με την οδό Φερών, αποκαλύφθηκε **τείχος** (**εικ. 3**) σε μήκος 65 μ. ενώ το μέγιστο ύψος στα βόρεια φθάνει τα 4 μ. και στα νότια το 1 μ. Είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, χωρίς να λείπουν οι μεταγενέστερες επεμβάσεις. Έχει γίνει χρήση αρχαίου υλικού – πώρινοι δόμοι, μαρμάρινος κιονίσκος, όχι σε ζώνη αλλά διάσπαρτα. Σε απόσταση 18 μ. από την βόρεια απόληξη του τμήματος αυτού υπήρχε **πύλη** πλάτους 1 μ., η οποία κλείστηκε με αργούς λίθους και πλίνθους, ενώ εκατέρωθεν της πύλης επισημάνθηκαν λείψανα τοιχοποιίας που ανήκουν πιθανόν σε **πύργο**. Νοτιότερα του πύργου, στην όψη του τείχους δημιουργείται εγκοπή πλάτους 0,40 μ. Πλησίον της εγκοπής και στο ύψος θεμελίωσης του τείχους εντοπίστηκε οπή, η έρευνα της οποίας οδήγησε στην αποκάλυψη ενός χώρου διαστάσεων 2 × 1,60 μ. πάνω στον οποίον εδράζεται το τείχος.

Νοτιότερα το τείχος σχηματίζει γωνία, εξωτερικά της οποίας εντοπίστηκαν λείψανα **πύργου**. Κατά τις διερευνητικές εργασίες στον πιο πάνω χώρο αποκαλύφθηκε το παλαιοχριστιανικό τείχος πλάτους 2,00 μ. ενισχυμένο από τα ανατολικά με χωματόκτιστο τοίχο πλάτους 0,70 μ. πιθανόν κατά την οθωμανική περίοδο. Ανατολικά δε της οχύρωσης και παράλληλα με την οδό Φερών επισημάνθηκε και το **προτείχισμα**.

Κατά τις διευρευνητικές εργασίες στο βορειοανατολικό τμήμα του τείχους περισυλλέχτηκε άφθονη κεραμική παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής, μεταβυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, θραύσματα λυχναριών και ακέραιος λύχνος με παράσταση αλόγου στο δίσκο. Επίσης τμήματα γλυπτών, όπως αμφίγλυφα θωράκια, κιονίσκοι, αμφικίονες και θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη. Ξεχωριστή θέση έχει τμήμα άμβωνα (**εικ. 4**) κοσμημένο με άκανθα στη λεγόμενη διάτρητη τεχνική. Συγκρίνεται με τον άμβωνα της βασιλικής Αγίου Δημητρίου Φθιωτίδων Θηβών[17] και προφανώς ανήκει στον άμβωνα της παρακείμενης στο τείχος παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Β. ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Στη δυτική πλευρά του Κάστρου των Παλαιών, επί της οδού Λαχανά και απέναντι από την είσοδο του συγκροτήματος Τσαλαπάτα υπάρχει επικλινής πυργοειδής κατασκευή (**εικ. 5**), η οποία έχει όμοια τοιχοδομία με τον πύργο των οδών Φερών και Κρέσνας και πρέπει να έχει κατασκευαστεί την ίδια εποχή. Έχει ύψος 7 μ. και πλάτος 6 μ. και εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί τετράγωνοι και παραλληλόγραμμοι γωνιόλιθοι. Εδράζεται

17. Σωτηρίου 1929, 94.

σε παραλληλόγραμμη βάση ύψους 1,50 μ., το μεγαλύτερο μέρος της οποίας έχει μετακινηθεί και γι' αυτό έχει γίνει υποστήλωση. Εκατέρωθεν του πύργου διακρίνονται υπολείμματα της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης, αφού μεγάλα τμήματα αυτής της εποχής έχουν ολισθήσει και ευρίσκονται στο πρανές προς την οδό Λαχανά. Το **δυτικό τμήμα** του τείχους πλάτους περίπου 3 μ. εκτείνεται νότια μέχρι το ύψος της οδού Αγίων Θεοδώρων και καλύπτει το ανατολικό όριο της ανασκαφής του Δ. Θεοχάρη[18]. Έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 6 μ. στο νότιο άκρο του. Στο βόρειο άκρο διακρίνονται λείψανα των 2 πλάγιων πλευρών **πύργου** (**εικ. 6**) – υποστηλωμένου σήμερα – που εφάπτονταν στο παλαιοχριστιανικό τείχος. Στο υπόλοιπο τμήμα του τείχους, διακρίνουμε την υποθεμελίωσή του ύψους 1,00-1,50 μ., η οποία εξέχει κατά 0,10 μ. Ακολουθεί **ζώνη** ύψους 1 μ. και μήκους 17 μ. από αρχαίο υλικό σε δύο σειρές 30 μαρμάρινων δόμων και 6 πώρινων. Το αρχαίο υλικό πιθανόν προέρχεται από την Αρχαία Δημητριάδα. Ανάλογη **ζώνη** υπάρχει και στο ΝΑ τμήμα της οχύρωσης στο χώρο της πρώην Υπερτοπικής Αγοράς. Πάνω από την ζώνη με το αρχαίο υλικό υψώνεται 4 μ. τείχος, το οποίο έχει δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στο νότιο άκρο του δυτικού τμήματος διατηρείται κάθετος τοίχος συνδεόμενος οργανικά με το τείχος που αποτελούσε το βορειοδυτικό τμήμα **πύργου** (**εικ. 7**) ύψους 6 μ. από τον οποίο σώζεται και η τετράγωνη βάση διαστάσεων 6×6μ., στην τοιχοποιία της οποίας έχει γίνει χρήση μαρμάρινων και πώρινων δόμων καθώς και αρχιτεκτονικών μελών.

Οι αποχωματώσεις για την αποκάλυψη θαμμένων τμημάτων του τείχους, εμφάνισαν ένα μεγάλο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου (**εικ. 8**) συνολικού μήκους 85 μ., το οποίο εκτείνεται από την οδό Αγίων Θεοδώρων μέχρι την οδό Δοϊράνης. Η δομή του από αργούς λίθους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα σα συνδετικό υλικό και χρήση αρχαίου υλικού.

Σε απόσταση 55 μ. νότια του πύργου που προαναφέραμε, αποκαλύφθηκε **πύργος** διαστάσεων 5×6 μ. συνδεόμενος οργανικά με το τείχος. Η δομή του πύργου είναι κατά το μεικτό σύστημα με χρήση κουρασανίου σα συνδετικό υλικό και ζώνες από πλίνθους και χρήση αρχαίου υλικού. Ο πύργος ενισχυόταν με **αντηρίδα** ίδιας δομής με το τείχος, διαστάσεων 2.40×5 μ. (**εικ. 9**).

ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΤΟΜΗ

Στη δυτική πλευρά του τείχους, στο ύψος της οδού Αγίων Θεοδώρων διενεργήθηκε διερευνητική τομή διαστάσεων 10,20×1,80×2,70 μ. με αποτελέσματα την αποκάλυψη της δυτικής όψης του τείχους (**εικ. 10**) με μεγάλους ασβεστολιθικούς δόμους, συνδετικό μείγμα ασβεστοκονίαμα και αραιή χρήση πλίνθων. Σε πάρα πολλά σημεία διατηρείται και το εξωτερικό επίχρισμα. Από την έρευνα περισυλλέχτηκαν μεγάλες ποσότητες πέτρας από την ανωδομή του τείχους, χρήσιμης για τις ανακτήσεις του, καθώς και κεραμική παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου.

Έξω από το τείχος και κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ο Δ. Θεοχάρης πραγματοποίησε ανασκαφές το 1960. Το παλαιοχριστιανικό κτίσμα που αποκάλυψε πιθανόν είναι πύργος του κάστρου.

Από τα τμήματα των τειχών που σώθηκαν από τις κατεδαφίσεις του 1889 και από τα τμήματα που αποκαλύφθηκαν με τις ανασκαφές και διερευνητικές εργασίες επιχειρήθηκε η σχεδίαση της κάτοψης του Φρουρίου. Το Φρούριο του Βόλου ήταν τετράπλευρο στην κάτοψη με καμπύλες τις γωνίες[19]. Στην ανατολική πλευρά υπήρχε πύλη. Κατά την ανατολική και δυτική γωνία της ανατολικής πλευράς υπήρχε από ένας κυκλικός πύργος. Η πύλη οδηγούσε σε εμπορική σκάλα, όπου από τον 17ο αιώνα άρχισε να ιδρύεται η εμπορική ζώνη της πόλης που στέγαζε τα εμπορικά μαγαζιά, το παζάρι και το τελωνείο, ενώ στη βόρεια πλευρά υπήρχε πύλη ονομαζόμενη τουρκικά Καρά-Καπού (Μαύρη Θύρα), από όπου ήταν η έξοδος προς την Λάρισα και την υπόλοιπη Θεσσαλία. Οι τρεις πλευρές προστατευόταν από τετράγωνους πύργους, επάλξεις και μικρή τάφρο. Στη βορειοανατολική γωνία βρισκόταν η ακρόπολη, επίσης τετραπλεύρου σχήματος, η οποία χωριζόταν από την πόλη με εσωτερικό τείχος και επικοινωνούσε μαζί της με πύλη που ανοιγόταν στη νότια πλευρά. Το Φρούριο κυριεύτηκε από τον Βενετό ναύαρχο Μοροζίνη το 1655 και ο Vincenzo Coronelli κάνοντας την περιγραφή της ναυμαχίας παραθέτει και άποψη του Φρουρίου, στο οποίο φαίνονται οι αποθήκες, τα τζάμια, οι οικίες κλπ. καθώς και κάτοψή του. Το Κάστρο του Βόλου σε ζωγραφική βρίσκεται στην Βασιλική Βιβλιοθήκη της Στοκχόλμης, όπως το ζωγράφισε ο 12χρονος Σουηδός Lars Petter Moreen, γιος του

18. Θεοχάρης 1956, 119-130.
19. Ντίνα 2002α, 152.

καπετάνιου του καραβιού που έφερε τον περιηγητή I. Bjornstall στο Βόλο το Φεβρουάριο του 1779. Επίσης σε λιθογραφία του Dapper του 18ου αι. και σε λιθογραφία του 19ου αι. Η κάτοψη του 1889 η οποία έγινε μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, δείχνει σε μικρογραφία όλα τα χαρακτηριστικά των οθωμανικών πόλεων αυτής της περιόδου: κατοικίες σε πυκνή διάταξη, ελικοειδείς, στενούς και συχνά αδιέξοδους δρόμους και τα στοιχειώδη κοινοτικά κτίρια όπως τζαμί, λουτρό, διοικητικά κτίρια, συναγωγή, στρατώνες και τρεις κρήνες.

Τις φάσεις του τείχους μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε στο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου που αποκαλύφθηκε σε σωστική ανασκαφή το 1991 σε οικόπεδο του Δήμου Βόλου, όπου επρόκειτο να ανεγερθεί η Υπερτοπική Αγορά[20]. Συγκεκριμένα ήλθε στο φως η **ΝΑ γωνία της οχύρωσης** σε μήκος 40 μ. Το τείχος πλάτους 2,50 μ. παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις: α) Η κατώτερη σε κοινή τοιχοποιία με χρήση λίθων ελαφρά κατεργασμένων διαφόρων διαστάσεων αλλά και παλαιότερου υλικού σε μεγάλες διαστάσεις με συνδετικό υλικό μείγμα κουρασάνι με το οποίο έχει επιχρισθεί και η πρόσοψη, β) Ζώνη ύψους 1,20 μ. με χρήση αρχαιότερου υλικού (μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γωνιόλιθοι) με συνδετικό υλικό κουρασάνι, γ) Η υψηλότερη φάση από κοινή τοιχοποιία με ακατέργαστους λίθους και ασβεστοκονία για συνδετικό μείγμα. Έχουν χρησιμοποιηθεί σποραδικά και μαρμάρινα μέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η ΝΑ γωνία της οχύρωσης ενισχύεται με δύο τετράγωνους πύργους διαστάσεων 4,40 × 5,30 μ. (πύργος 1) και 5,30 × 6,00 μ. (πύργος 2) οι οποίοι δεν συνδέονται οργανικά με το τείχος. Σε απόσταση 11,50 μ. ανατολικά του τείχους αποκαλύφθηκε **το προτείχισμα** με κατεύθυνση παράλληλη προς αυτό και με την ανατολική του πλευρά σκαρπωτή. Παρουσιάζει 2 οικοδομικές φάσεις. Σε απόσταση 14,50 μ. ανατολικά του προτειχίσματος βρέθηκαν λείψανα παράλληλης τοιχοποιίας. Μεταξύ τους δημιουργείτο **τάφρος**.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα στο οικόπεδο της πρώην Υπερτοπικής Αγοράς, από τα σωζόμενα τμήματα του Κάστρου που σώθηκαν από την κατεδάφιση του 1889, από τα στοιχεία των σωστικών ανασκαφών σε οικόπεδα αλλά και οδούς των Παλαιών και από τις διερευνητικές εργασίες επ' ευκαιρία του έργου συντήρησης και αποκατάστασης του Κάστρου των Παλαιών, διαπιστώνονται οι οικοδομικές φάσεις του τείχους και τοποθετούνται χρονολογικά.

Με τη μετακίνηση του πληθυσμού από την αρχαία Δημητριάδα στη νέα θέση και την ίδρυση νέου οικισμού, θα πρέπει να χρονολογηθεί η παλαιότερη φάση του τείχους των Παλαιών και να ταυτιστεί με το τείχος της Δημητριάδος που αναφέρει ο Προκόπιος, εφόσον στην θέση της ελληνιστικής πόλης δεν διαπιστώθηκε επισκευή των τειχών την εποχή εκείνη , σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνουν οι ανασκαφείς του χώρου, Α. Αρβανιτόπουλος, P. Marzolff και Ανθή Ευσταθίου. Ο Ιουστινιανός σύμφωνα με τον Προκόπιο (*Περί Κτισμάτων* IV, 3.5, «κάστρον Δημητριάς»), επισκεύασε την οχύρωση της πόλης στο πλαίσιο μεγάλου κατασκευαστικού προγράμματος, κατά το οποίο τειχίστηκαν πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας. Όλα τα τμήματα στα οποία χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη θα πρέπει να ανήκουν στις επισκευές του Ιουστινιανού. Διάφορες επισκευές και συμπληρώσεις πραγματοποιήθηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο. Προς το τέλος της βυζαντινής περιόδου πιθανότατα προστέθηκαν πύργοι, οι οποίοι εφάπτονται στο τείχος για μεγαλύτερη ενίσχυση και πιθανόν το προτείχισμα – η παλαιότερη φάση, καθώς και η τάφρος.

Τελευταία επισκευή και συμπλήρωση του τείχους πιθανώς έγινε μετά την καταστροφή της οχύρωσης από τον Μοροζίνη το έτος 1655.

Οι εργασίες οι οποίες θα συντηρήσουν και θα αποκαταστήσουν τα τμήματα του τείχους του Κάστρου των Παλαιών, στη βορειοανατολική και βορειοδυτική πλευρά του αφορούν: 1. στην ενίσχυση της θεμελιώσεως όπου απαιτείται, 2. στην καθαίρεση απαλλοτριωμένων ισογείων κτισμάτων-αποθηκών (επί της οδού Βελισσαρίου) που είναι κτισμένα πάνω στο τείχος του Κάστρου, 3. στις αναλύσεις παλαιών κονιαμάτων και προσδιορισμό της σύνθεσής τους, για τον σχεδιασμό νέων συνθέσεων συμβατών κονιαμάτων με τα υπάρχοντα και το σχεδιασμό κατάλληλων ενεμάτων πλήρωσης των τοιχοποιιών, τα οποία θα εφαρμοστούν στο μνημείο, 4. στην αποκατάσταση τμημάτων της τοιχοποιίας με χρήση ενεμάτων και κατά περιοχές διάλυση και επανακατασκευή τους, 5. στην αποκατάσταση των όψεων και όπου υπάρχουν κενά στη λιθοδομή τους αυτά θα συμπληρωθούν με τοπικές ανακτήσεις (**εικ. 11**), 6. στη στερέωση των ανωτέρω τμημάτων της τοιχοποιίας και στεγανοποίησή τους με υδραυλικό κονίαμα, 7. στην κατασκευή νέων αρμολογημάτων, κατά περιοχές, όπου διαπιστώνεται η καταστροφή των παλαιών, με διατήρηση των παλαιών – όπου υπάρχουν – στο μέγιστο δυνατό ποσοστό τους (**εικ. 12**), 8. στη διαμόρφωση εξωτερικού πρανούς της τοιχοποιίας παρά τη βάση της, με κλίση, για την απομάκρυνση των ομβρίων από τα θεμέλια του μνημείου, 9. στη διαμόρφωση

20. Ντίνα 1996, 121-149, 2000, 206-208, 2002α, 150-151, 2004, 126-129.

των πρανών του τείχους με χλοοτάπητα πρασίνου και στην εκτέλεση φυτοτεχνικών εργασιών χαμηλής βλάστησης, 10. στη σύνταξη μελέτης ηλεκτροφωτισμού για την ανάδειξη των τειχών του Κάστρου και 11. στον ηλεκτροφωτισμό του Κάστρου.

Η ανάπλαση και ανάδειξη των τειχών του Κάστρου Παλαιών Βόλου[21], τα οποία αποτελούν τεκμήριο μακραίωνης διαδρομής στο χρόνο και την ιστορία, εκτιμάται ότι θα συμβάλει στην πολιτιστική ανάδειξη της περιοχής, στην προσέλευση επισκεπτών και στη δημιουργία πολλαπλών πολιτιστικών δραστηριοτήτων, ενώ παράλληλα αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή των Παλαιών συνυπάρχουν μνημεία από όλες τις περιόδους της ιστορίας της πόλης και η αποκατάσταση του Κάστρου θα συντελέσει κατ' επέκταση, στην αξιοποίηση της περιοχής.

Με την ολοκλήρωση του έργου θα επιτευχθεί και ο αρχικός στόχος που αφορά στη δημιουργία ιστορικών-αρχαιολογικών περιπάτων, στους οποίους θα ενταχθούν όλα τα ορατά μνημεία όλων των εποχών, με την τοποθέτηση περιπτέρων πληροφόρησης και ενημερωτικών πινακίδων, την δημιουργία αρχαιολογικού πάρκου στο χώρο της πρώην Υπερτοπικής αγοράς και την δημιουργία υπαίθριας γλυπτοθήκης στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου Ιστορίας της Πόλης, με γλυπτά που έχουν περισυλλεγεί κατά τις μακροχρόνιες ανασκαφές στην περιοχή.

21. Ντίνα 2002α, 153, 2009β, 41, 43, 45.

SUMMARY

CASTLE OF PALAIA. NEW FINDINGS DURING THE PROJECT "CONSERVATION AND RESTORATION OF THE CASTLE OF PALAIA, MUNICIPALITY OF VOLOS, PREFECTURE MAGNESIA"

Aspasia Ntina

During the excavation, which was part of the project "Conservation and restoration of the Castle of Palaia Municipality of Volos, Prefecture Magnesia" included in the O.P. Thessaly-Central Greece-Epirus (2007-2013), new evidence came to light, which complete the form and the route of the ancient city fortification, like large parts of the city-wall, towers, gates, water pipes, as well as new elements that reconstruct the urban planning of the ancient city. The construction phases of the fortification are also determined, so that a complete picture of its development through the centuries can be accomplished.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1931. Το Φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ* 8, 110-133.
Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 119-130.
Marzolff P., 1976. *Demetrias* I, Bonn.
Marzolff P., 1980. Die religiöse Architektur im östlichen Illyricum, *Εισηγήσεις του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1980*, Θεσσαλονίκη, 1-17.
Λιάπης Κ., 2004. Η Τουρκοκρατία στη Θεσσαλομαγνησία και ο ρόλος του Κάστρου του Βόλου, στο *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Βόλος, 186-224.
Ντίνα Α., 1996. Η παλαιοχριστιανική Δημητριάδα και οι μετέπειτα αναφορές της, στο *Πρακτικά ημερίδας Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο (9 Νοεμβρίου 1994)*, Βόλος, 116-151.
Ντίνα Α., 2000. Το ανασκαφικό Έργο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά την οκταετία 1990-1997 στο Νομό Μαγνησίας, στο *Έργο Εφορειών*, 205 -214.
Ντίνα Α., 2002α. Το Κάστρο του Βόλου. Ιστορία – Αρχαιολογία – Ανάδειξη, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 148-153.
Ντίνα Α., 2002β. Οθωμανικά Κτήρια στην περιοχή του Βόλου, *Εν Βόλω* 6, 14-17.
Ντίνα Α., 2004. Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Μαγνησίας, στο *Ο Βόλος και η περιοχή του στην ιστορική τους διαδρομή*, Βόλος, 106-136.
Ντίνα Α., 2009α. Νεότερες έρευνες στα Παλαιά του Βόλου και στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, *ΑΕΘΣΕ* 3, 653-666.
Ντίνα Α., 2009β. Ανάπλαση-ανάδειξη βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη περιοχή των Παλαιών Βόλου, *Εν Βόλω* 32, 41, 43, 45.
Σωτηρίου Γ.Α., 1929. Αι Χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας, *ΑΕ*, 1-158.

Εικ. 1. Τοπογραφικό Παλαιών Βόλου.

Εικ. 2. Κάστρο Βόλου. Νοτιοδυτική πλευρά.

Εικ. 3. Κάστρο Βόλου. Βορειοανατολική πλευρά. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 4. Κάστρο Βόλου. Βορειοδυτική πλευρά. Τμήμα άμβωνα.

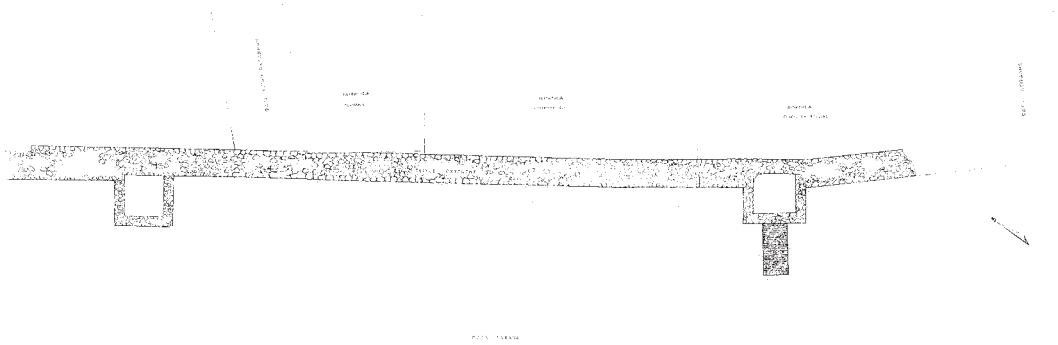
Εικ. 5. Κάστρο Βόλου. Νοτιοδυτική πλευρά του τείχους.

Εικ. 6. Κάστρο Βόλου. Δυτικό τμήμα του τείχους. Λείψανα Πύργου.

Εικ. 7. Κάστρο Βόλου. Δυτικό τμήμα του τείχους. Πύργος.

Εικ. 8. Κάστρο Βόλου. Τμήμα οχυρωματικού περιβόλου από την οδό Αγίων Θεοδώρων μέχρι την οδό Δοϊράνης. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 9. Κάστρο Βόλου. Νοτιοδυτική πλευρά του τείχους. Πύργος και αντηρίδα.

Εικ. 10. Κάστρο Βόλου. Διερευνητική τομή. Δυτική όψη του τείχους.

Εικ. 11. Κάστρο Βόλου. Βορειοανατολική πλευρά. Κατά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης.

Εικ. 12. Κάστρο Βόλου. Βορειοανατολική πλευρά. Κατά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης.

Η ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΦΑΝΑΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ Δ. ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Γεώργιος Ι. Καλογερούδης

Η οικοδόμηση οχυρώσεων ήταν έκφραση αμυντικών αναγκών που εκδηλωνόταν πάντα, αν και όχι αποκλειστικά, από την επικρατούσα αίσθηση κινδύνου. Η οχυρωματική αρχιτεκτονική, εξ' ορισμού, ανταποκρίνεται στις στρατιωτικές ανάγκες μιας δεδομένης ομάδας στη διάρκεια ενός συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια τη σίγουρη αποσόβηση του επερχόμενου κινδύνου.

Κάτω από ειδικές συνθήκες, όπως περίοδοι έντονων πολιτικοκοινωνικοοικονομικών αντιπαραθέσεων, στρατιωτικών συγκρούσεων και γενικώς ασταθών καταστάσεων που επικρατούσαν στις απαρχές, σε εποχές της κατακερματισμένης και αδύνατης να αμυνθεί βυζαντινής αυτοκρατορίας και μετέπειτα κατά την επικράτηση των Οθωμανών Τούρκων, κύριο μέλημα των αυτοκρατόρων ήταν η υπεράσπιση της λαβωμένης αυτοκρατορίας μέσω αμυντικών οχυρώσεων σε όλη την επικράτειά της. Στην παρούσα πραγμάτευση θα επικεντρωθούμε στον χώρο της δυτικής Θεσσαλίας και συγκεκριμένα θα ασχοληθούμε με την οχυρωματική αρχιτεκτονική των κάστρων Τρικάλων και Φαναρίου.

Το κάστρο Τρικάλων (**εικ. 1**) έλαβε τη σημερινή μορφή κατά την οθωμανική περίοδο[1]. Με την επικράτηση των Οθωμανών έγιναν εκτεταμένες εργασίες που ενσωμάτωσαν μεγάλα τμήματα της προγενέστερης βυζαντινής οχύρωσης, η οποία εδράζεται σε τμήμα οχύρωσης της ακρόπολης της αρχαίας Τρίκκης[2]. Η χρήση ογκολίθων στη μεταγενέστερη βυζαντινή οχύρωση, επιβεβαιώνει την ύπαρξη της θέσης της αρχαίας ακρόπολης. Αυτό είναι εμφανές σε τμήματα της δυτικής πλευράς της οχύρωσης και όχι μόνο (**εικ. 2**). Η καίρια θέση του κάστρου στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης των Τρικάλων, στην κορυφή των νότιων απολήξεων μίας χαμηλής λοφοσειράς προσφέρει πλήρη κατόπτευση της γύρω περιοχής, ελέγχοντας τα περάσματα από και προς τη Μακεδονία, την Ήπειρο, αλλά και την υπόλοιπη Θεσσαλία, ενώ η φυσική προστασία που του πρόσφερε στα δυτικά ο Ληθαίος ποταμός και στα ανατολικά ο λόφος του Προφήτη Ηλία, καθιστούσαν το κάστρο σημαντικότατο στην ευρύτερη περιοχή. Αυτή τη θέση μεγάλης στρατηγικής σημασίας είχε αναγνωρίσει και ο αυτοκράτορας Ιουστιανός (540 μ.Χ.), ο οποίος σύμφωνα με τον Προκόπιο είχε προβεί παράλληλα με την ανακαίνιση άλλων αμυντικών εγκαταστάσεων στη Θεσσαλία στη ριζική ανακαίνιση του κάστρου καθιστώντας το ισχυρότερο. Αναφορά για το κάστρο Τρικάλων γίνεται επίσης και σε χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου το πρώτο μισό του 14ου αιώνα[3].

Το κάστρο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και είναι κτισμένο από υλικό τοπικής προέλευσης, ασβεστόλιθους και ψαμμίτες. Η χάραξή του (**εικ. 3**) ακολουθεί το σχήμα του ακανόνιστου τραπεζίου και ο οχυρωματικός του περίβολος είναι προσαρμοσμένος στις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους. Το ύψος του περιβόλου κυμαίνεται ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους από 8,80 έως 12 μ., ενώ το πάχος της τειχοποιίας ποικίλει από 1,50 έως και τα 2,10 μ. Στην ανώτερη επιφάνεια του περιβόλου διαμορφώνονταν οδοντωτές επάλξεις με περίδρομο. Η οχύρωση καλύπτει μία έκταση περίπου 10 στρεμμάτων και διαιρείται σε τρία επάλληλα, σχεδόν ισόπεδα, διαζώματα που περικλείονται από οχυρωματικούς περιβόλους. Στοιχείο οχυρωματικής αρχιτεκτονικής κυρίως της μεταγενέστερης βυζαντινής περιόδου που συναντάται στο Μυ-

1. Daly 1942, 507. Καλογιάννης 1961. 6. Μαντζανά 2008, 2.
2. Leake 1835, 426.
3. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, Δ', 3, 113.

στρά[4] και στο κάστρο της Άρτας[5]. Το κάστρο ενισχύεται με 7 πύργους τετράγωνης κάτοψης, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι σε άνισα διαστήματα και εξέχουν της εξωτερικής όψης του τείχους. Σκοπός τους ήταν να ενισχύουν κάποια καίρια σημεία του κάστρου, όπως τις πύλες ή τις γωνίες αλλαγής κατεύθυνσής του. Η αμυντική αποτελεσματικότητα του κάστρου ενισχύονταν επίσης από πολλές και στενές τοξοθυρίδες, οι οποίες παρατηρούνται κυρίως στην ανατολική, δυτική και βόρεια πλευρά του δεύτερου και τρίτου διαζώματος. Θα πρέπει να τονιστεί, ότι πολλές από τις τοξοθυρίδες δεν είναι ορατές εξωτερικώς του κάστρου. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας προστέθηκαν στις εξωτερικές παρειές του τείχους λίθινες αντηρίδες για λόγους ασφαλείας.

Η είσοδος στο φρούριο γινόταν και γίνεται από το 1ο διάζωμα μέσω μίας τοξωτής, με λίθινο περιθύρωμα, πύλης που ανοίγεται στη δυτική πλευρά του τείχους, ενώ το 1960 ανοίχθηκε άλλη είσοδος στην ανατολική πλευρά του 1ου διαζώματος. Ένα εσωτερικό ψηλό τείχος, το οποίο ενισχύεται με πύργο χωρίζει το 1ο από το 2ο διάζωμα. Η πρόσβαση στο 2ο και κατά συνέπεια στο 3ο διάζωμα είναι δυνατή μέσω μιας πύλης στο μέσον του μήκους του προαναφερόμενου τείχους. Στο χώρο του 2ου διαζώματος υψώνεται σήμερα ο πύργος του ρολογιού, σύμβολο της πόλεως των Τρικάλων, ενώ σύμφωνα με την τοπική παράδοση σ' αυτόν τον χώρο είχαν ανεγερθεί κατά τους βυζαντινούς χρόνους και συγκεκριμένα τον 13ο αι. στην εποχή του Μιχαήλ Κομνηνού, οι ναοί του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος[6]. Δυστυχώς αυτή η παράδοση δεν έχει επιβεβαιωθεί είτε μέσω γραπτών πηγών είτε αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Ίσως μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες ρίξουν περισσότερο φως στο θέμα της ύπαρξης των δύο ναών. Το 3ο διάζωμα **(εικ. 4)** αποτελεί το σημαντικότερο τμήμα της οχύρωσης και καταλαμβάνει το βορειοανατολικό υψηλότερο τμήμα του κάστρου των Τρικάλων[7]. Πρόκειται για την ακρόπολη του φρουρίου ή το εσωτερικό οχυρό (iç Kale), όπως αλλιώς αποκαλείται. Στον εσωτερικό χώρο σώζεται η πυριτιδαποθήκη, καμαροσκέπαστος μονόχωρος χώρος, η κλίμακα ανόδου για τις επάλξεις και τμήματα του περιδρόμου. Η περιτείχιση της ακρόπολης ακολουθεί χωρίς αμφιβολία τη μορφολογία του εδάφους και σχηματίζει ένα ακανόνιστο τετραρτοκύκλιο σχήμα μήκους 174 μ. (**εικ. 5**). Ενδιαφέρον (**εικ. 6**) παρουσιάζει η νότια πλευρά της περιτείχισης, το μεταπύργιο διάστημα Π1 – Π4, όπου είναι ορατοί οι ογκόλιθοι που προέρχονται από την αρχαία ακρόπολη του 4ου αι. π.Χ. και πωρόλιθοι, υπολείμματα της οικοδομικής φάσης της εποχής του Ιουστιανού. Το ύψος του τείχους της ακρόπολης κυμαίνεται μεταξύ των 11 και 15 μ., ενώ το πάχος της τειχοποιίας ποικίλει μεταξύ 1,20 και 1,50 μ. Η ανώτερη επιφάνεια της οχύρωσής της επιστέφεται περιμετρικά από οδοντωτές επάλξεις, πίσω από τις οποίες βρίσκεται ο περίδρομος πλάτους 0,90 μ. για τους υπερασπιστές της ακρόπολης. Το 3ο διάζωμα ενισχύεται με 4 προεξέχοντες πύργους (Π1 – Π4) τετράγωνης κάτοψης, ενώ η πρόσβαση σε αυτό είναι δυνατή μέσω μιας πύλης, πιθανότατα τοξωτής στη δυτική πλευρά του διαζώματος, την οποία ενισχύει ο πύργος Π4. Από τους 4 πύργους ο Π1 στην νοτιοανατολική γωνία του διαζώματος είναι ο επιβλητικότερος, καθώς η εξωτερική του πλευρά φτάνει τα 15 μ. σε ύψος και είναι ο μόνος που διασώζεται σε στάθμη πάνω από το ύψος των οδοντωτών επάλξεων. Οι οπές δοκοθηκών στο εσωτερικό του δείχνουν, ότι ο πύργος διαρθρώνεται σε δύο ορόφους. Αξιοσημείωτο είναι, ότι πρόκειται για τον μόνο πύργο, όπου το βυζαντινό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης είναι τόσο επιμελώς διατηρημένο με την χαρακτηριστική παρεμβολή συμπαγών οπτόπλινθων. Σε αντίθεση ο πύργος στη βόρεια πλευρά του διαζώματος Π2 φαίνεται να κατασκευάστηκε σε διαφορετική εποχή, καθώς οι εσωτερικοί του τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από λαξευμένους λίθους, κατά το ισόδομο σύστημα και χωρίς την παρεμβολή πολλών πλίνθων, όπως οι εξωτερικοί. Οι πύργοι Π3 και Π4 σώζονται σε ερειπιώδη κατάσταση. Κατά τη μακραίωνη πορεία του, το κάστρο δέχτηκε επάλληλες επεμβάσεις και επισκευές, ώστε η χρονολόγησή των οικοδομικών του φάσεων να μη μπορεί να προσδιοριστεί εύκολα. Από τα μέχρι σήμερα όμως δεδομένα μπορούμε να αναγνωρίσουμε τρεις μεγάλες οικοδομικές φάσεις: Η **πρώτη** είναι της εποχής του Ιουστιανού (6ος αι.), οπότε έγινε επανάχρηση του οικοδομικού υλικού της αρχαίας οχύρωσης πάνω στην οποία κατασκευάστηκε η βυζαντινή. Η **δεύτερη** οικοδομική φάση είναι αυτή των υστεροβυζαντινών χρόνων, όπου κύριο χαρακτηριστικό της τοιχοδομίας είναι η πυκνή χρήση πλίνθων, στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς της τοιχοποιίας αλλά και ο εντοιχισμένος σε διάφορα σημεία, κεραμοπλαστι-

4. Παλιούρας 2003, 135.

5. Pouqueville 2010, 120.

6. Νημάς 1987, 122.

7. Η 19η ΕΒΑ, το 2008, στο πλαίσιο της σύνταξης της μελέτης ωρίμανσης με τίτλο: «Αποκατάσταση τρίτου διαζώματος κάστρου πόλης Τρικάλων», πραγματοποίησε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, κατά τη διάρκεια της οποίας δεν ήρθαν στο φως επαρκή στοιχεία για τα κτίρια που υπήρχαν στο εσωτερικό του κάστρου.

κός διάκοσμος, όπως αυτός που υφίσταται στη δεύτερη είσοδο του πύργου Π1, η οποία στέφεται με τοξωτό κεραμοπλαστικό υπέρθυρο σε μορφή αψιδωτής κόγχης. Η **τρίτη** φάση τοποθετείται στη μεταβυζαντινή περίοδο και δεν είναι εμφανής λόγω των εκτεταμένων οικοδομικών παρεμβάσεων που υπέστη το κάστρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Ένα άλλο σημαντικότατο δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής στο χώρο της Δ. Θεσσαλίας αποτελεί το κάστρο Φαναρίου (**εικ. 7**) που βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλεως Καρδίτσας σε υψόμετρο 350 μ. περίπου[8]. Πρόκειται για θέση μεγάλης στρατηγικής σημασίας, καθώς το φρούριο είναι κτισμένο στο δυτικότερο άκρο της Δ. Θεσσαλίας ελέγχοντας μία από τις σημαντικότερες διαβάσεις της Πίνδου, με την οποία γινόταν η επικοινωνία Τρικάλων Άρτας αλλά και μεγάλο μέρος της θεσσαλικής πεδιάδας. Επίσης, η οχύρωση προστάτευε τη βυζαντινή πόλη του Φαναρίου που ήταν κτισμένη στα δυτικά του. Σ' αυτή τη θέση εικάζεται και η αρχαία πόλη της Ιθώμης, η οποία δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας πραγμάτευσης[9]. Βάσει ιστορικών πηγών το κάστρο Φαναρίου κτίσθηκε στα τέλη του 13ου αι. (1289) - αρχές 14ου αι., όταν η περιοχή ήταν πεδίο ανταγωνισμού, ανάμεσα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, του βυζαντινού αυτοκράτορα αλλά και των τοπικών γαιοκτημόνων[10].

Το κάστρο είναι ένα μικρό οχυρό και καταλαμβάνει μία έκταση μόλις 2,6 στρεμμάτων[11]. Η χάραξη της αμυντικής οχύρωσης ακολουθεί την μορφολογία του εδάφους και σχηματίζει ένα ακανόνιστο επιτραπέζιο σχήμα, το οποίο ενισχύεται με 6 πύργους που προεξέχουν του κυρίου τείχους (**εικ. 8**). Πρόκειται για πύργους τετράγωνης κάτοψης, διαφορετικού μεγέθους που είναι ενσωματωμένοι στο τείχος της κύριας οχύρωσης. Μόνο ο πύργος Π4 που βρίσκεται στη μέση του βόρειου τείχους της οχύρωσης σχηματίζει γωνία προεξέχοντας του κυρίου τείχους. Ακολουθώντας την πάγια αμυντική οικοδομική τακτική και στην περίπτωση του Φαναρίου οι πύργοι είναι τοποθετημένοι σε άνισα διαστήματα και σκοπός τους ήταν, να ενισχύουν καίρια σημεία του κάστρου, όπως τις πύλες ή τις γωνίες αλλαγής της κατεύθυνσής του. Από τις οπές δοκοθηκών φαίνεται, ότι οι πύργοι διαρθρώνονταν σε δύο ορόφους. Ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν έχουν παρατηρηθεί και αξιοσημείωτη είναι η παντελής έλλειψη τοξοθυρίδων τόσο στους πύργους όσον και στο κύριο τείχος της οχύρωσης.

Η περίμετρος της οχύρωσης φτάνει τα 255 μ. και το εξωτερικό της ύψος κυμαίνεται μεταξύ 9 και 13 μ. Το πάχος της τοιχοποιίας κυμαίνεται μεταξύ 1,80 έως 2 μ. Χαρακτηριστική επίσης είναι η κλίση με την οποία κατασκευάστηκε η εξωτερική παρειά του τείχους (**εικ. 9**). Αυτή κυμαίνεται μεταξύ 5 και 10% και είναι γνωστή στην ορολογία της αμυντικής αρχιτεκτονικής ως *scarpa*, στοιχείο που συναντάται σε μεταγενέστερες οχυρώσεις με κεκλιμένες επιφάνειες, σκοπός των οποίων ήταν η καλύτερη αποτροπή βλημάτων των πυροβόλων όπλων. Στη περίπτωση του Φαναρίου η κεκλιμένη επιφάνεια της οχύρωσης οφείλεται σε λόγους σταθερότητας της οχύρωσης. Η ανώτερη επιφάνεια του αμυντικού τείχους επιστέφονταν με οδοντωτές επάλξεις και περίδρομο πλάτους 1,20 μ. Σ' αυτόν οδηγούσαν λίθινες κλίμακες ανόδου. Η κεντρική πύλη του κάστρου βρίσκεται στη νότια πλευρά του. Πρόκειται για μία τοξωτή πύλη, ενώ μια μικρότερη βοηθητική βρίσκεται στη μέση του μήκους του βορείου τείχους. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε πέτρα τοπικής προέλευσης, όπως αργιλικός ψαμμίτης, ενώ χαρακτηριστική είναι η χρήση μεγάλων ημιλαξευμένων γωνιόλιθων (αγκωνάρια) στις γωνίες της οχύρωσης. Αν η οχύρωση διέθετε και προτείχισμα, όπως και άλλες βυζαντινές οχυρώσεις, δεν είναι γνωστό.

Η οχύρωση ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη χάραξη της προϋπάρχουσας βυζαντινής οχύρωσης, η τοιχοδομία της οποίας ήταν κατασκευασμένη από μεγαλύτερους ημιλαξευμένους λίθους στη βάση της και μικρότερους στα ανώτερα τμήματα. Η λιθοδομή συνδεόταν με ισχυρό κονίαμα, ενώ στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς τοποθετούνταν πλίνθοι. Δυστυχώς από αυτήν την οχύρωση έχουν διασωθεί ελάχιστα τμήματα, όπως αυτά στα κατώτερα τμήματα της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης μεταξύ των πύργων Π5 και Π6.

Στον εσωτερικό χώρο της περιτείχισης συναντάμε την Πυριτιδαποθήκη, ένα καμαροσκέπαστο λιθόκτιστο κτίριο με μικρό προστώο, την μεγάλη υπέργεια ορθογώνια δεξαμενή για τη συλλογή βρόχινου νερού, ερείπια του τζαμιού, το οποίο είχε κτισθεί σε παλαιότερο κτίριο με μικρό λουτρό, υπόγεια θολοσκέπαστη δε-

8. Μαντζανά 2008, 4.
9. Νημάς 1999, 281.
10. Σδρόλια 1987, 129.
11. Βλαχοστέργιος 2006, 551.

ξαμενή νερού, καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα που εξυπηρετούσαν πιθανότατα ανάγκες διαμονής, στρατωνισμού και αποθήκευσης υλικών των υπερασπιστών του φρουρίου (**εικ. 10**). Όλα τα προαναφερόμενα κτίρια χρονολογούνται στην περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (1387-1897). Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να τονισθεί, ότι στη διάρκεια της μακραίωνης πορείας του, το κάστρο του Φαναρίου δέχτηκε επάλληλες επεμβάσεις και επισκευές, ώστε να έχει καταστεί σχεδόν αδύνατο η χρονολόγησή του σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Τεράστιο πλήγμα για το κάστρο αποτέλεσε επίσης και ο ανθρώπινος παράγοντας με την αποδόμηση τεράστιας ποσότητας οικοδομικού υλικού και την επανάχρησή του στην οικοδόμηση ιδιωτικών κατοικιών στον παρακείμενο οικισμό.

Και στα δύο κάστρα εκτελέσθηκαν στο παρελθόν από το ΥΠ.ΠΟ συστηματικές εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των μνημείων με πιστώσεις του Β΄και Γ΄ ΚΠΣ. Σήμερα η 19η ΕΒΑ ενέταξε στο ΕΣΠΑ και εκτελεί απολογιστικά και με αυτεπιστασία τις εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης τμημάτων των παραπάνω αμυντικών εγκαταστάσεων με σκοπό την ανάδειξή τους. Σκοπός είναι η πλήρης αποκατάσταση της κτιριακής μορφής των κάστρων και των κτισμάτων που υφίστανται στους εσωτερικούς χώρους αυτών. Η πολιτιστική προβολή και η διατήρηση της μοναδικής φυσιογνωμίας των δύο κάστρων, τα καθιστά μοναδικά, όσον αφορά την οχυρωματική αρχιτεκτονική τους, στην περιφέρεια της Θεσσαλίας. Η ανάδειξή τους θα καθιερώσει την πολιτιστική, πολιτισμική και τουριστική διαδρομή με την δικτύωσή τους με άλλα σημαντικά μνημεία που βρίσκονται πάνω στο οδικό δίκτυο Καρδίτσας – Φαναρίου – Πύλης – Ελάτης – Περτουλίου, αλλά και Καρδίτσας – Φαναρίου – Τρίκαλων και του μοναστηριακού συγκροτήματος των Μετεώρων, μνημείο που έχει εγγραφεί στον κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Ο σημαντικός ρόλος των δύο κάστρων στην ιστορική διαδρομή της ευρύτερης περιοχής, πρόβαλλε την ανάγκη ανάδειξής τους, καθώς πρόκειται για μνημεία που χωρίς διακοπή παραμένουν ζωντανά ακόμη και σήμερα.

Τέλος, τα δεδομένα της παρούσας ανακοίνωσης έρχονται να προστεθούν στις γνώσεις μας για την περιοχή της ευρύτερης Δ. Θεσσαλίας και παράλληλα δεικνύουν την ανάγκη εκτεταμένης έρευνας, προκειμένου να καταρτιστεί όσο το δυνατόν πληρέστερα ο χάρτης της βυζαντινής Θεσσαλίας αναφορικά με την αμυντική αρχιτεκτονική. Τα κάστρα των Τρικάλων και του Φαναρίου μας δίνουν μια εικόνα της οχυρωματικής πολιτικής που επικρατούσε στη Θεσσαλία από τα βυζαντινά χρόνια έως και την εποχή της Τουρκοκρατίας. Η έρευνα της αμυντικής πολιτικής στην ευρύτερη περιοχή της Δ. Θεσσαλίας, αλλά και στην υπόλοιπη, θα ήταν ελλιπής, εάν δεν τεθεί υπόψιν μία σειρά από άλλες αμυντικές εγκαταστάσεις στην περιοχή, όπως το κάστρο των Σταγών (Καλαμπάκα), το οποίο μαζί με το κάστρο των Τρικάλων προστάτευε την εύφορη Θεσσαλική πεδιάδα από τα βορειοδυτικά, ενώ στα δυτικά τον έλεγχο είχε το φρούριο του Φαναρίου. Σημαντικές αμυντικές εγκαταστάσεις έχουν εντοπισθεί στην περιοχή του ανατολικού τμήματος της οροσειράς του Κόζιακα (νότια Πίνδος, περιοχή Τρικάλων), όπως το κάστρο του Βυτουμά, το κάστρο Προδρόμου, το παλιομονάστηρο Γοργογυρίου και η Αλμπίνα Πιαλείας. Αυτές οι οχυρές θέσεις κάλυπταν διαχρονικά τις αμυντικές ανάγκες της Δ. Θεσσαλίας, ελέγχοντας τόσο την πρόσβαση όσο και τη διάσχιση της περιοχής, για την επικοινωνία κυρίως με την Ήπειρο. Επίσης, το κάστρο του Γριζάνου, το οποίο βρίσκεται ανατολικά των Αντιχασίων χρήζει συστηματικής έρευνας. Πρόκειται για μία μεγάλη αμυντική εγκατάσταση που σύμφωνα με μαρτυρίες ο Ιουστιανός ήταν αυτός που κατασκεύασε το κάστρο τον 6ο αι. διερχόμενος από το Γριζάνο για να αντιμετωπίζονται ευκολότερα οι επιδρομές των Σλάβων. Εδώ ίσως, θα πρέπει να τοποθετήσουμε και τη βυζαντινή οχυρωματική θέση «Τζιβίσκος». Φυσικά δε θα μπορούσαν να λείψουν από την έρευνα και άλλα σημαντικά κάστρα, όπως το κάστρο της Αγριελιάς Τρικάλων ή του Κλοκωτού, αλλά και άλλων της κεντρικής και ανατολικής Θεσσαλίας, τα οποία θα μπορούσαν α συμπληρώσουν την εικόνα της αμυντικής πολιτικής στον ευρύτερο χώρο της βυζαντινής Θεσσαλίας και μετέπειτα.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE DEFENSIVARCHITEKTUR DER BURGEN VON TRIKALA UND FANARI UND DIE BEDEUTUNG IHRES WIEDERAUFBAUS FÜR DAS WESTLICHE THESSALIEN

Georgios I. Kalogeroudis

Nördlich der heutigen Stadt Trikala befindet sich eine byzantinische Burg, die laut einer goldenen Bulle nach Beschluss des Kaisers Andronikos III Palaiologos (14. Jahrhundert n. Chr.) auf den Ruinen der antiken Akropolis von Trikke errichtet und von einer Befestigungsmauer klassischer Zeit umgeben wurde. Laut Prokopios erneuerte Kaiser Justinian die Burg «von Grund auf». Justinians Ziel war die Organisation eines starken, defensiven Systems durch Befestigungsanlagen in Thessalien, wie es auch die späteren Belagerer und Eroberer des Gebietes machten, da die Stadt Trikala für lange Zeit und während der osmanischen Okkupation das administrative Zentrum in Thessalien war.

Die Burg von Fanari liegt an dem westlichsten Ausläufer der thessalischen Ebene in einer wichtigen geostrategischen Lage. Durch die Burg kontrollierte man wichtige Pässe und Übergänge vom Pindosgebirge, besonders aber den Pass von Trikala – Arta. Die Burg wurde im 13. Jh. erbaut, in einer unruhigen Zeit, als das westliche Thessalien zu einem Konkurrenzgebiet zwischen dem Despoten von Epirus, dem byzantinischen Kaiser und den «starken» Lokalherrschern wurde.

Das vorliegende *Abstract* befasst sich mit der Architektur, dem defensiven Charakter der Anlagen und der defensiven Politik im westlichen Thessalien während der byzantinischen und bis zur osmanischen Zeit. Der Fokus soll hierbei auch auf den Renovierungs- und Sanierungsarbeiten der obengenannten Burganlagen liegen, die mit verschiedenen Finanzierungsprogrammen durchgeführt werden. Denn gerade diese stellen einen wichtigen Faktor für die Erhaltung der Lebensqualität und der wirtschaftlichen Entwicklung des Gebietes in heutiger Zeit dar.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βλαχοστέργιος Ι.Ε., 2006. Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων κάστρου Φαναρίου Καρδίτσας 2002-2005, *ΑΕΘΣΕ* 2, 551-565.

Daly L., 1942. Echinos und Justinian's fortifications in Greece, *AJA* 46, 500-508.

Καλογιάννης Β., 1961. Το φρούριο των Τρικάλων, *Μετέωρα* 15, 6-9.

Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece* 1, London.

Μαντζανά Κ., 2008. Βυζαντινό Κάστρο Τρικάλων – Κάστρο Φαναρίου Καρδίτσας. Διαχρονική ταυτότητα των μνημείων, στο *Διημερίδα «Κάστρα – Σύμβολα Πόλης: Ανάδειξη και Διαχείριση της κοινής κληρονομιάς», Καβάλα 13 & 14 Οκτωβρίου*, Καβάλα, 2-6.

Νημάς Θ.Α., 1987. Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός), Θεσσαλονίκη.

Νημάς Θ.Α., 1999. Αναζητώντας την ομηρική Ιθώμη. Περιοχή Φαναρίου ή Καλαμπάκα, *Τρικαλινά* 19, 281-305.

Παλιούρας Α., 2003. Μυστράς: το κύκνειο άσμα του Βυζαντινού πολιτισμού, *Βέλλα-Επιστημονική Επετηρίδα* 2, 135-145.

Pouqueville F.C.H.L., 2010. *Ταξίδι στην Ελλάδα: Τα Ηπειρωτικά*, τ. 3 (μτφρ. Κ.Π. Βλάχος), Πρέβεζα.

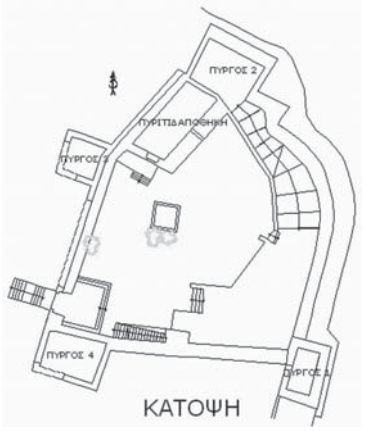
Σδρόλια Σ., 1987. Συμβολή στην Ιστορία του Φαναρίου της Καρδίτσας (1289-1453), *ΘεσΗμ* 12, 129-144.

Εικ. 1. Το βυζαντινό κάστρο Τρικάλων.

Εικ. 2. Άποψη της δυτικής οχύρωσης.

Εικ. 3. Κάτοψη του κάστρου Τρικάλων.

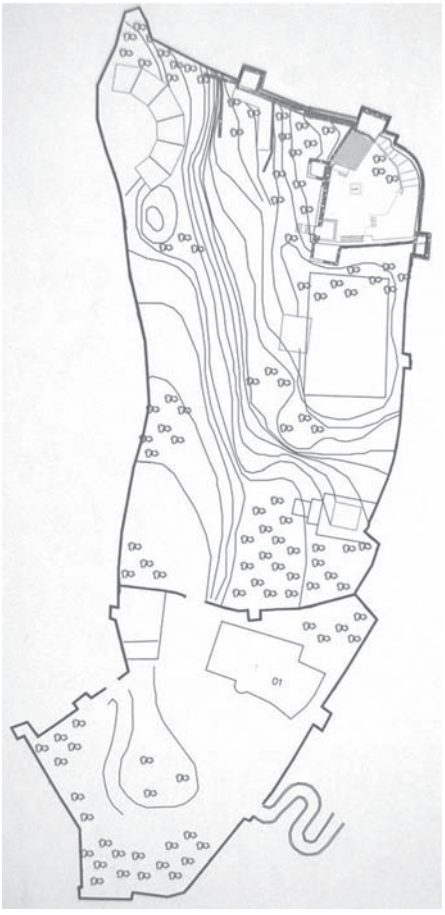
Εικ. 4. Το 3ο διάζωμα του κάστρου με την ακρόπολη (iç Kale).

Εικ. 6. Το μεταπύργιο διάστημα Π1 – Π4 του 3ου διαζώματος.

Εικ. 7. Το κάστρο Φαναρίου (Καρδίτσα).

Εικ. 5. Κάτοψη του 3ου διαζώματος.

Εικ. 8. Κάτοψη του κάστρου.

Εικ. 9. Άποψη της δυτικής οχύρωσης.

Εικ. 10. Άποψη του εσωτερικού χώρου του κάστρου Φαναρίου.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΑΡΙΣΑ

Άννα Γιαλούρη

Οι ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη Λάρισα έφεραν στο φως ευρήματα χαρακτηριστικά της σταδιακής μετάβασής της από την ελληνορωμαϊκή πόλη στο βυζαντινό κάστρο ή από την αρχαία στη βυζαντινή Λάρισα. Αφορμή για την επισήμανση των ευρημάτων αυτών, θέμα το οποίο δεν εξαντλείται ασφαλώς στο πλαίσιο μιας ανακοίνωσης και αναμφίβολα χρήζει περαιτέρω μελέτης, έρευνας και συγκριτικής εξέτασης των ευρημάτων στο σύνολό τους, στάθηκε η διερεύνηση ενός οικοπέδου στη συμβολή των οδών Δήμητρας και Νίκης (**εικ. 1**)[1]. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν επάλληλα κτιριακά κατάλοιπα διαφορετικών χρονικών φάσεων και εποχών και συγκεκριμένα ρωμαϊκός δρόμος με στοά, παλαιοχριστιανικές οικίες κτισμένες στο χώρο της στοάς, το προτείχισμα του ανατολικού σκέλους της βυζαντινής οχύρωσης και τέλος κτίσμα μεσοβυζαντινής περίοδου. Οι αποκαλυφθείσες αρχαιότητες συνιστούν τμήμα μιας γειτονιάς από τις ανατολικές συνοικίες της Λάρισας, στο οποίο συνοψίζονται στοιχεία της ιστορίας και τοπογραφίας της πόλης από τη ρωμαϊκή μέχρι και τη μεσοβυζαντινή περίοδο (**εικ. 2, 3**).

Τα ευρήματα χωροθετούνται στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της αρχαίας και βυζαντινής ακρόπολης, στον βορειοανατολικό τομέα της πόλης, σε μικρή απόσταση από την υποτιθέμενη πορεία της βόρειας πλευράς της οχύρωσης. Στην περιοχή αυτή έχουν εντοπισθεί κατά καιρούς αρχαιότητες όλων των εποχών[2], μεταξύ των οποίων σημαντική θέση κατέχει το μνημείο του Ποσειδώνα των αρχών του 4ου αι. π.Χ.. Το μνημείο βρέθηκε όρθιο, στην αρχική του θέση, λίγα μέτρα βορειότερα της συμβολής των οδών Δήμητρας και Νίκης, σε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα του Ν. Βερδελή το 1955[3]. Πρόκειται για αναθηματική στήλη με αετωματική επίστεψη που φέρει την επιγραφή: «*Ποτείδωνι / κραναίωι / πυλαίωι*». Τα επίθετα «κραναίος» και «πυλαίος» μαρτυρούν την ύπαρξη κρήνης και – το σημαντικότερο – πύλης του τείχους ανατολικά του μνημείου του Ποσειδώνα.

Δεδομένης της επί αιώνες διατήρησης της χάραξης των οδών[4], θεωρούμε ότι στην πύλη αυτή θα κατέληγε ο δρόμος που αποκαλύφθηκε στη συμβολή των οδών Δήμητρας και Νίκης (**εικ. 4**). Ο δρόμος είναι προσανατολισμένος στον άξονα βορρά - νότου, είναι παράλληλος με τον οδό Δήμητρας και 30 μ. ανατολικά αυτής. Βρίσκεται σε βάθος 2,85 μ. από τη στάθμη της οδού Νίκης και 4,04 μ. από τη στάθμη της οδού Δήμητρας[5]. Δι-

1. Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε από τον 12/2009 έως τον 4/2010 με δαπάνες της Μούλιας Ακίνητα Α.Ε.. Οι αρχαιότητες, οι οποίες εκτείνονται στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, διατηρήθηκαν ορατές και η οικοδομή κτίστηκε στο υπόλοιπο, δυτικό τμήμα, όπου δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος αρχαιοτήτων μέχρι το βάθος των 5 μ..

2. Τα ευρήματα μαρτυρούν τη συνεχή και αδιάλειπτη κατοίκηση του βορειοανατολικού τομέα της πόλης επί αιώνες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα οικόπεδα: Γαριβάλδη και Δήμητρας, όπου επάλληλα οικοδομικά λείψανα από την πρωτοελλαδική εποχή μέχρι τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (Τζιαφάλιας 1980, 287-288), Γαριβάλδη 8, όπου μεσοβυζαντινό κτίσμα (Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 278), Γαριβάλδη και Ολύμπου, όπου υστερορρωμαϊκό λουτρό με ψηφιδωτό δάπεδο (Σ. Χούλια, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, Β1, 216), Λ. Μαβίλη και Π. Νιρβάνα, όπου εκτεταμένο μεσοβυζαντινό νεκροταφείο (Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 235).

3. Βερδελής 1958, 29-30 και ιδιαίτ. 36-37, όπου ορμώμενος από την άποψη του Stählin 2002, 187 ότι οι πύλες συμπίπτουν με τα σημεία αφετηρίας των κυριότερων οδικών αρτηριών που οδηγούσαν ήδη από την οθωμανική περίοδο από την πόλη στα σημαντικότερα κέντρα της Θεσσαλίας, τοποθετεί εδώ την πύλη που οδηγούσε προς την οδό των Τεμπών σε συνδυασμό με την εκεί λατρεία του Ποσειδώνα Πετραίου.

4. Διατήρηση της χάραξης των οδών μέχρι και έξι αιώνες διαπιστώθηκε στο οικόπεδο Ευγ. Μητσιού επί της οδού 23ης Οκτωβρίου 36-38. Πρβλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 87.

5. Η υψομετρική διαφορά των 1,18 μ. οφείλεται στη φυσική κλίση του εδάφους από τα Δυτικά προς τα Ανατολικά, η οποία κατά το παρελθόν, πριν ενταθεί δηλαδή η οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή, ήταν πιο αισθητή.

ατηρείται σε άριστη κατάσταση με ορισμένες φθορές στο ανατολικό του κράσπεδο[6]. Το μέγιστο ορατό μήκος του είναι 21,70 μ., το πλάτος του μαζί με τα κράσπεδα είναι 5,10 μ. Είναι κατασκευασμένος με μαρμάρινες πλάκες πολυγωνικού σχήματος από λευκόφαιο χονδρόκοκκο μάρμαρο, λαξευμένες στην πλειοψηφία τους στο ίδιο κομμάτι μαρμάρου με τα αντίστοιχα κράσπεδα. Πάνω στο μαρμάρινο οδόστρωμα υπάρχουν δύο παράλληλες αυλακώσεις-αρματοτροχιές για την κίνηση των τροχοφόρων, με ενδιάμεση απόσταση από 1,36-1,40 μ. Σε ορισμένα σημεία βρέθηκαν ίχνη συντήρησης των αυλακώσεων με γέμισμα από χαλίκι και κεραμίδι.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του δρόμου εκτείνεται κιονοστήρικτη στοά, μέγιστου ορατού μήκους 18,80 μ. και πλάτους 5 μ. Ορίζεται από επιμελημένης κατασκευής ασβεστόκτιστο τοίχο η πίσω όψη του οποίου ενισχύεται από αντηρίδες. Η στέγη της στοάς στηριζόταν σε κιονοστοιχία, όπως υποδηλώνεται από τις υποθεμελιώσεις των βάσεων των κιόνων, από τις οποίες διατηρούνται τρεις με ενδιάμεση απόσταση 3 μ.. Από τις βάσεις των κιόνων δεν διατηρήθηκε καμία, από δε τους κίονες τμήμα μόνο αρράβδωτου κορμού. Το δάπεδο της στοάς δεν διατηρείται και η στάθμη του υποδηλώνεται από την εξέχουσα υποθεμελίωση του τοίχου της στοάς, η οποία βρίσκεται στην ίδια στάθμη με το οδόστρωμα. Είναι προφανές ότι το δάπεδο της στοάς καταστράφηκε κατά την ανέγερση των οικιών. Θα ήταν επισφαλής, ελλείψει δεδομένων, η υπόθεση ότι το δάπεδο της στοάς ήταν επιστρωμένο με ψηφιδωτό, σπαράγματα του οποίου βρέθηκαν στο προς Ανατολάς όμορο οικόπεδο[7], όπου αν και αναμενόμενο δεν εντοπίστηκαν ίχνη της ανατολικής στοάς του δρόμου.

Ο δρόμος αυτός αποτελεί πιθανότατα τμήμα cardo που θα διέσχιζε κάθετα την πόλη από βορρά προς νότο, συνδέοντας τις αντίστοιχες πύλες, βαίνοντας παράλληλα προς τον άξονα που σχηματίζουν σήμερα οι οδοί Δήμητρας, Ερμού και Ρούσβελτ. Μεγάλο τμήμα δρόμου με τα ίδια ακριβώς μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, που έτρεχε σχεδόν παράλληλα με τη σύγχρονη οδό Ρούσβελτ, αποκαλύφθηκε στη συμβολή της τελευταίας με την Κύπρου[8], ενώ ένα δεύτερο αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα οδοστρώματος αποκαλύφθηκε δυτικά της οδού Ερμού 23[9]. Το τμήμα της οδού Ρούσβελτ, ενώ αρχικά είχε πορεία Β-Ν μετά από το μέσον του μήκους του απέκλινε από τον κάθετο άξονα παρουσιάζοντας πορεία προς τα ΒΔ, δηλαδή προς την ακρόπολη, κατά την οποία θα ενσωμάτωνε και το τμήμα της οδού Ερμού. Τα δύο τμήματα θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στον κάθετο οδικό άξονα της πόλης που οδηγούσε από τη νότια πύλη προς την ακρόπολη. Η κατασκευή του δρόμου αυτού τοποθετείται στα χρόνια του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) και εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος, το οποίο περιελάμβανε μεταξύ άλλων και πλακόστρωση των χαλικόστρωτων δρόμων του 2ου αι. π.Χ.[10]. Ωστόσο, η αποκάλυψη στο ίδιο βάθος πλακόστρωτων και χαλικόστρωτων δρόμων υποδηλώνει ίσως ότι δεν είχαν πλακοστρωθεί όλοι οι δρόμοι αλλά πιθανόν μόνο οι κύριοι οδικοί άξονες cardo και decumanus maximus, οι οποίοι θα διέρχονταν από τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια[11].

Το τμήμα της οδού Δήμητρας διαφοροποιεί ενδεχομένως τα όσα έχουν διατυπωθεί έως τώρα τόσο σχετικά με την πορεία του κάθετου οδικού άξονα από τη νότια πύλη προς την ακρόπολη. Επισημαίνεται ότι ο δρόμος της οδού Δήμητρας είναι ο μόνος που συνδέεται με πύλη και αποτελεί τον μοναδικό στον οποίο διαπιστώθηκε η ύπαρξη στοάς, χαρακτηριστικό στοιχείο των κύριων οδικών αξόνων[12]. Το ενδεχόμενο λοιπόν να πρόκειται για cardo maximus σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί. Ωστόσο

6. Ορισμένοι κυβόλιθοι από το ανατολικό κράσπεδο αποκαλύφθηκαν σε σωστική ανασκαφή το 1995, στη δυτική παρειά του όμορου προς Ανατολάς οικοπέδου (οδ. Νίκης, αριθ. 8) και διατηρήθηκαν ορατοί στο υπόγειο της οικοδομής. Στο ίδιο οικόπεδο, σε ανώτερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε φρέαρ οθωμανικής πιθανόν περιόδου, γύρω από το οποίο είχαν επιστρωθεί σπαράγματα ψηφιδωτού από παλαιοχριστιανικό κτίριο. Πρβλ. Συθιακάκη 1995, 399, πίν. 137α.

7. Βλ. σημ. 6.

8. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 283-285, πίν. 132γ.

9. Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β1, 150.

10. Εκτενή αναφορά στην πολεοδομική εξέλιξη της πόλης κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο βλ. Τζιαφάλιας 1994, 159-167, σύμφωνα με τον οποίο στα ελληνιστικά χρόνια το οδικό δίκτυο της πόλης ήταν χαραγμένο κατά το ιπποδάμειο σύστημα, με οικοδομικές νησίδες, διαστ. 108×50 μ.

11. Από τα τμήματα των εγκάρσιων προς τον cardo δρόμων που αποκαλύφθηκαν στο κέντρο της πόλης δεν έχει ταυτιστεί προς το παρόν κάποιο με τον decumanus, η χάραξη του οποίου πιστεύουμε ότι θα ήταν παράλληλη με την πορεία της οδού Κύπρου και αμέσως νοτίως αυτής, λόγω της ανέγερσης της πεντάκλιτης βασιλικής της οδού Κύπρου που εκτείνεται σε όλο το πλάτος του οδοστρώματος· πρβλ. Δεριζιώτης 1985, 203-204. Karagiorgou 2001, 40-41. Συθιακάκη 2006, 197-202. Γιαλούρη 2008, 42-45.

12. Εάν εξαιρέσουμε τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, όπου περισσότεροι δρόμοι είχαν στοές, στην πλειοψηφία των ρωμαϊκών πόλεων στοές διέθεταν μόνο οι cardo και decumanus. Πρβλ. Saradi 2006, 260.

και δεδομένου ότι δεν έχουν εντοπιστεί άλλα τμήματα κάθετων πλακόστρωτων δρόμων εκτός από αυτά στις οδούς Δήμητρας, Ερμού και Ρούσβελτ, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αποτελούν τμήματα του κύριου οδικού άξονα της πόλης, η χάραξη και πορεία του οποίου φαίνεται να μετατοπίζεται στα βυζαντινά χρόνια. Εάν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, τότε η καλύτερη κατάσταση διατήρησης του τμήματος της οδού Δήμητρας οφείλεται στη σχετικά πρώιμη εγκατάλειψή του, ενώ η παρατεταμένη χρήση του δρόμου στο ύψος της οδού Ρούσβελτ προκάλεσε εμφανείς αλλοιώσεις τόσο στο οδόστρωμα όσο και στην πορεία του. Η απόκλιση από την αρχική του πορεία οφείλεται μάλλον στην κατεύθυνση του δρόμου προς την ακρόπολη, το θρησκευτικό κέντρο της βυζαντινής πόλης, μετά την κατάργηση του βορείου και νοτίου τμήματός του λόγω της ανέγερσης της βυζαντινής οχύρωσης που άφησε αυτά τα τμήματα του δρόμου εκτός τειχών. Η σταδιακή διάλυση του αυστηρού ορθογωνικού σχεδιασμού και η προτίμηση σε μια χαλαρή και ακανόνιστη διάταξη εμφανίζεται σταδιακά από τον 4ο προς τον 5ο αι., είναι περισσότερο έντονη σε δευτερεύοντες και μεμονωμένους δρόμους, αλλά παρατηρείται και σε κεντρικές λεωφόρους[13], όπως πιθανόν συνέβη και στην περίπτωση της Λάρισας.

Ωστόσο η υποβάθμιση του κάθετου οδικού άξονα της πόλης είχε συντελεστεί πολύ πριν την ανέγερση της βυζαντινής οχύρωσης, καθώς η στοά χάνει την αρχική της χρήση και ο χώρος της καταλαμβάνεται από ιδιωτικές οικίες (**εικ. 5**). Οι οικίες αρχικά εκτείνονται μέσα στο πλάτος της στοάς, ενώ στη συνέχεια μετατοπίζονται εκτός αυτής προς τα δυτικά, σε απόσταση 1,40 μ. από το δρόμο. Σε γενικές γραμμές παρατηρούμε ότι παρουσιάζουν έναν σχεδιασμό, σέβονται το οδόστρωμα και δεν το καταπατούν. Από τα σωζόμενα κτιριακά κατάλοιπα διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών οικιών, μιας χρονικά προγενέστερης (Οικία Α), και δύο μεταγενέστερων (Οικίες Β και Γ).

Η Οικία Α περιλαμβάνει τρεις συνεχόμενους χώρους. Εάν εξαιρέσουμε τον τοίχο της στοάς που είναι ασβεστόκτιστος, οι υπόλοιποι τοίχοι είναι λασπόκτιστοι από λίθους και τεμάχια πλίνθων. Στο νοτιότερο χώρο της οικίας διατηρείται τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες, η στάθμη του οποίου συμπίπτει με τη στάθμη του δρόμου. Η Οικία Β εμπίπτει κατά το μεγαλύτερο μέρος της στο νότιο τμήμα της Οικίας Α, με τη διαφορά ότι επεκτείνεται προς τα δυτικά εκτός του τοίχου της στοάς, ενώ η στάθμη των δαπέδων της ανεβαίνει κατά 0,60 μ. Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα, το οποίο θα διέθετε και όροφο, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη λιθόκτιστη κλίμακας στη ΒΔ γωνία του. Η Οικία Γ δεν αποκαλύφθηκε σε όλη της την έκταση παρά μόνο τμήμα του βορειότερου χώρου της, λόγω υπερκείμενης μεσοβυζαντινής οικίας. Των Οικιών Β και Γ παρεμβάλλεται στενό πέρασμα, πλάτους 0,70 μ. Σε ψηλότερο επίπεδο διατηρούνται αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα και κυκλικοί αποθέτες που δεν συνθέτουν ολοκληρωμένη κάτοψη, υποδηλώνουν ωστόσο τη συνεχή χρήση του χώρου[14], η οποία φτάνει μέχρι και τα μεσοβυζαντινά χρόνια σύμφωνα με υπερκείμενη οικία του α΄ μισού του 12ου αι. Αξιοσημείωτο είναι ότι μολονότι η οικία είναι θεμελιωμένη σε πολύ ψηλότερη στάθμη από τον ρωμαϊκό δρόμο[15], βρίσκεται σε περασιά με αυτόν, πράγμα που σημαίνει ότι η χάραξη της οδού διατηρούνταν μέχρι και την εποχή αυτή, μολονότι το οδόστρωμα είχε επιχωθεί και δεν ήταν ορατό, ήδη από τον 10ο αι., σύμφωνα με φόλλεις Λέοντος Στ΄ (886-912) και Ρωμανού Α΄ (931-934).

Η καταπάτηση της στοάς από ιδιωτικές οικίες δύναται να χρονολογηθεί με βάση τα κινητά ευρήματα και συγκεκριμένα χάλκινα νομίσματα και όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, μεταξύ των οποίων πήλινα λυχνάρια βορειοαφρικανικού τύπου – ένα με χριστόγραμμα – στον 5ο αι. (**εικ. 6α, β**). Η ανέγερση των οικιών μέσα στη στοά σχετίζεται πιθανότατα με την αύξηση του πληθυσμού, λόγω μετακίνησης κατοίκων από την ύπαιθρο[16], ίσως κατά την περίοδο των επιδρομών που πλήττουν τη Θεσσαλία από τα τέλη του 4ου αι. και εξής, από την επιδρομή του Αλάριχου το 396 μέχρι και την κατάληψη της Λάρισας από τον Θεοδώριχο το 482[17].

Η εγκατάλειψη των δημόσιων αστικών χώρων άρχισε στον 4ο αι. και προκλήθηκε από αλλαγές πολιτικοοικονομικές και πολιτιστικές. Επιπλέον, η εισβολή των ιδιωτικών κτισμάτων πάνω σε στοές και λεωφόρους διευκολύνθηκε από την εγκατάλειψη των ειδωλολατρικών κτιρίων με την σταδιακή επικράτηση του χριστιανισμού και χαρακτηρίζεται από μια αλλαγή στην αντίληψη και λειτουργία του αστικού δημόσιου χώρου, ο οποίος χάνει τη σπουδαιότητά του. Την ίδια τύχη με τις στοές είχαν οι ιππόδρομοι, τα γυμνάσια, τα

13. Saradi 2006, 289.

14. Είναι θεμελιωμένοι κατά 1,50-1,70 μ. ψηλότερα από τη στάθμη του δρόμου.

15. Μεταξύ της μεσοβυζαντινής οικίας και του οδοστρώματος παρεμβάλλεται επίχωση ύψους 2 μ.

16. Πρόκειται για φαινόμενο κοινό στις πόλεις της αυτοκρατορίας. Το ίδιο συνέβη στους Φιλίππους, στην Κόρινθο, στη Γόρτυνα, στους Σόλους της Κύπρου, στην Καρχηδόνα, στα Γέρασα κ.α. Πρβλ. Saradi 2006, 280-288.

17. Karagiorgou 2001, 20-22.

στάδια και τα θέατρα. Τα «ασελγή θεάματα και ακούσματα» (Ι. Χρυσόστομος Ε.Π. 56.264, 57.22, 60.301) μη συμβατά με τις χριστιανικές αξίες και την χριστιανική ηθική, οδήγησαν στην υποβάθμιση και σταδιακή εγκατάλειψη των θεάτρων και στη διαρπαγή του υλικού τους. Μέχρι τον 6ο αι. λειτουργούσαν ελάχιστα θέατρα και αυτά μόνο στις μεγαλύτερες πόλεις. Η έκτασή τους καταλήφθηκε από σπίτια και εργαστήρια ή εκκλησίες[18], όπως συνέβη και στην περίπτωση του θεάτρου της Λάρισας[19].

Η απουσία της κρατικής παρέμβασης όσον αφορά σε δημόσια τεχνικά έργα τεκμηριώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα της μεγάλης υπέργειας υδατοδεξαμενής του 3ου μ.Χ. αι. που εκτείνεται μεταξύ των οδών Μανωλάκη και Απόλλωνος[20]. Η δεξαμενή, η οποία μάλλον είχε αρχίσει να υπολειτουργεί από τον 4ο αι., όταν περιέπεσε σε αχρηστία όχι μόνο δεν επισκευάστηκε αντιθέτως λιθολογήθηκε συστηματικά, δεδομένου ότι δεν βρέθηκαν κρημνίσματα των θόλων της πόσο μάλλον οι μαρμάρινες πλάκες του νυμφαίου που κοσμούσε την πρόσοψή της. Υπόλειμμα πλίνθινου δαπέδου πάνω από το δάπεδο του τρίτου χώρου της δεξαμενής, σε συνδυασμό με οπές στον τοίχο και έντονα ίχνη καύσης υποδηλώνουν πρόχειρη εγκατάσταση και υποτυπώδη χρήση του κτιρίου γνωστή και από άλλες περιπτώσεις[21].

Η κακή συντήρηση του ρωμαϊκού συστήματος ύδρευσης επηρέασε αναμφίβολα τη λειτουργία των μεγάλων λουτρικών συγκροτημάτων[22], η συντήρηση των οποίων ήταν ακριβή και ασύμφορη, με αποτέλεσμα να αντικατασταθούν σταδιακά από μικρού μεγέθους λουτρά και μάλιστα σε συνδυασμό με εκκλησίες, όπως τα λουτρά στις πλατείες Νέας Αγοράς[23] (Αγ. Μπλάνα) και Λαμπρούλη[24], γύρω από τις οποίες δημιουργούνται νέα κέντρα με οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα.

Οι εκκλησίες κυριαρχούν στην πόλη και ο αστικός χώρος σταδιακά εκχριστιανίζεται. Μολονότι η έρευνα στη Λάρισα είναι αποσπασματική τα στοιχεία συνηγορούν προς το παρόν στην ύπαρξη επτά ή οκτώ βασιλικών. Ωστόσο, ανασκαφικά μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί μόνο τρεις βασιλικές, η Βασιλική της οδού Κύπρου[25], στην περιοχή όπου τοποθετείται η εμπορική αγορά της πόλης, του Αγίου Αχιλλίου[26], στο χώρο της αρχαίας ακρόπολης, ανατολικά του ναού της Αθηνάς Πολιάδος, την ύπαρξη του οποίου μαρτυρεί η αφθονία αρχαίου υλικού σε όλα τα μνημεία της ακρόπολης και περισσότερο στο Μπεζεστένι και ίχνη τρίτης ΒΑ της προηγούμενης, κάτω από ερείπια μονόχωρου βυζαντινού ναΐσκου με περίστωο[27].

Ωστόσο, πέρα από τις αποκαλυφθείσες βασιλικές υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν στην ύπαρξη και άλλων εκκλησιών. Μια τέταρτη βασιλική θα πρέπει να υπήρχε στο χώρο της σκηνής του Α΄ αρχαίου θεάτρου, την ύπαρξη της οποίας υποθέτει ο Αρβανιτόπουλος[28] λόγω των μαρμάρινων θυρωμάτων που ο ίδιος περισυνέλεξε, υπόθεση που ενισχύεται από τμήματα τοίχων μεσοβυζαντινού ναού και νεκροταφείου στον ίδιο χώρο, ενδεικτικά της συνεχούς χρήσης του[29]. Κιονόκρανα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από το Τζαμί του Ομέρ Μπέη[30] που βρισκόταν μεταξύ των οδών Ολύμπου, Νίκης, Λ. Μαβίλη και Π. Νιρβάνα, μαρτυρούν την ύπαρξη μιας πέμπτης βασιλικής με την οποία θα σχετίζεται εκτενές νεκροταφείο στην ίδια περιοχή με διάρκεια χρήσης από τα παλαιοχριστιανικά μέχρι και τα μεσοβυζαντινά χρόνια[31]. Νοτιοδυτικά του λόφου της ακρόπολης, απέναντι από την γέφυρα του Πηνειού, υψωνόταν ο ισοπεδωμένος πλέον λόφος «Πευκάκια»,

18. Saradi 2006, 310-324.

19. Αρβανιτόπουλος 1910, 174-175.

20. Γιαλούρη 2006α, 48.

21. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ανοιχτής υδαταποθήκης της Αμφίπολης, στο εσωτερικό της οποίας ιδρύθηκαν μετά την εγκατάλειψή της πρόχειρα λασπόκτιστα δωμάτια και ένας κυκλικός κεραμικός κλίβανος πλίνθων· πρβλ. Μπακιρτζής 1992, 170-175.

22. Έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά η ύπαρξη δύο τουλάχιστον συγκροτημάτων θερμών, στις οδούς Μ. Αλεξάνδρου 4 (Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 34, 1979, *Χρονικά*, Β1, 212-215) και Ασκληπιού 55 (Γ. Τουφεξής, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 263-266), τα οποία δε φαίνονται να έχουν υποστεί τις μετατροπές που παρατηρούνται κατά τη μεταβατική περίοδο στα μεγάλα λουτρικά συγκροτήματα· πρβλ. Ginouvès 1955, 136-152.

23. Σδρόλια 2006, 444.

24. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 55, 2000, *Χρονικά*, 523-524.

25. Συθιακάκη 2006α, 197-202, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

26. Συθιακάκη 2006β, 457-473, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

27. Γιαλούρη 2006β, 495

28. Αρβανιτόπουλος 1910, 174-175.

29. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 275. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 274. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, Β1, 387-390, σχ. 2.

30. Αρβανιτόπουλος 1910, 175. Παλιούγκας 2002, 291, υποσημ. 210.

31. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 235.

στην κορυφή του οποίου δέσποζε το Τζαμί του Χασάν Μπέη[32]. Στη στοά του τζαμιού χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις κίονες από χασαμπαλιώτικο μάρμαρο προφανώς από μια έκτη παλαιοχριστιανική βασιλική που διαδέχτηκε ιερό Δήμητρας. Πέραν των παραπάνω σε βασιλική θα μπορούσε να αποδοθεί τμήμα αιθρίου που αποκαλύφθηκε επί της οδού Ασκληπιού, λίγα μέτρα νοτιότερα της Βασιλικής της οδού Κύπρου[33], ενώ προβληματικό παραμένει το κτίριο της οδού Ολύμπου[34], το οποίο δεν είναι σίγουρο εάν ανήκει στο ΒΑ τμήμα της Βασιλικής της οδού Κύπρου ή αποτελεί μια επιπλέον βασιλική βορείως αυτής.

Την εποχή αυτή τα υπόλοιπα έργα κοινής ωφέλειας, όπως επισκευή δημοσίων κτιρίων ή ανέγερση λουτρών, έρχονται σε δεύτερη μοίρα, καθώς προτεραιότητα δίνεται στην επισκευή των τειχών και την ασφάλεια των κατοίκων. Η μετάβαση από την Αρχαία στη Βυζαντινή Λάρισα ολοκληρώνεται με την ανέγερση νέας οχύρωσης, πιθανότατα από τον Ιουστινιανό (Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, Δ 13), η οποία, σύμφωνα με τα τμήματα που έχουν αποκαλυφθεί[35], περιέκλειε το λόφο του Φρουρίου και μικρή έκταση νοτίως αυτού μέχρι και τη σημερινή κεντρική πλατεία, την περιοχή δηλαδή του σημερινού κέντρου, όπου ήδη από την αρχαιότητα συγκεντρώνονταν τα μεγάλα δημόσια κοσμικά και θρησκευτικά κτίρια. Στο οικόπεδο της Μούλιας Ακίνητα Α.Ε. αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης, ορατού μήκους 18 μ., με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ. Το πάχος του προτειχίσματος είναι 1,10 μ., το μέγιστο σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 0,60 έως 0,90 μ. Διατηρούνται δύο έως τρεις σειρές αργών λίθων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, με συνδετική ύλη άφθονο ασβεστοκονίαμα. Στην υπόλοιπη προς τα δυτικά έκταση του οικοπέδου δεν εντοπίστηκε, όπως αναμενόταν, τμήμα του τείχους είτε γιατί αυτό καταστράφηκε ολοσχερώς καθώς θα ήταν ψηλότερα θεμελιωμένο είτε λόγω μεγαλύτερης απόστασης μεταξύ τείχους και προτειχίσματος.

Η αισθητή συρρίκνωση της πόλης σε μια έκταση 21-23 εκταρίων[36], οριστικοποίησε την πολιτιστική και κοινωνική μεταμόρφωσή της. Η διέλευση του ανατολικού σκέλους της οχύρωσης δίπλα από την αψίδα της Βασιλικής της οδού Κύπρου είναι ενδεικτική των νέων προτεραιοτήτων[37]. Ο 6ος αιώνας σηματοδοτεί το τέλος της αρχαίας πόλης και την είσοδο σε μια νέα εποχή, όπου οι παλαιές κοινωνικές δομές και αστικές πολιτιστικές αξίες έχουν χαθεί, νέες αντιλήψεις επικρατούν, νέες μορφές κυριαρχούν.

32. Παλιούγκας 2002, 307, σημ. 267.

33. Α. Γιαλούρη, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, *Χρονικά*.

34. Karagiorgou 2001, 40, όπου θεωρεί ότι πρόκειται για τμήμα της Βασιλικής της οδού Κύπρου, ενώ η Συθιακάκη (2006α, 204) διατηρεί επιφυλάξεις ως προς την ταύτισή του με βασιλική.

35. Από την ανατολική πλευρά της οχύρωσης έχει αποκαλυφθεί μεγάλο τμήμα στην Πλατεία Μπλάνα που περιλαμβάνει τείχος και προτείχισμα ενισχυμένα με πύργους (Σδρόλια 2006, 444-447), μικρό τμήμα τείχους με πύργο στην οδό Λαπιθών, σε μικρή απόσταση προς τα ΝΑ από το οικόπεδο Μούλια (Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, Β1, 398-399) και τέλος μικρό τμήμα τείχους (;) επί της οδού Φιλελλήλων (Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 241). Μεγάλο τμήμα της ΝΔ πλευράς της οχύρωσης αποκαλύφθηκε πρόσφατα επί της οδού Παπαναστασίου, στο ύψος της Κεντρικής Πλατείας με δύο τετράγωνους πύργους (Κοντογιαννοπούλου 2009, 671-673).

36. Κοντογιαννοπούλου 2009, 673.

37. Σδρόλια 2006, 443.

SUMMARY

FROM ANCIENT TO BYZANTINE LARISSA

Anna Gialouri

During a rescue excavation in a private plot at the intersection of Demetras and Nikes Str., in the centre of contemporary Larissa, building remains were revealed, such as a part of a Roman marble paved street flanked on the west side by a portico, Early Christian houses of the 5th century, built within the portico, and a segment of the eastern outwork of the early Byzantine fortification of the city. Through the above mentioned antiquities is attempted a synthetic presentation of the up to date excavations data, that indicate the progressive transformation of the city and the transition from Ancient to Byzantine Larissa.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Το προσκήνιον και η στοά του θεάτρου Λαρίσης, *ΠΑΕ*, 174-175.

Αβραμέα Α. 1974, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήνα.

Βερδελής Ν., 1958. Μνημείο Ποσειδώνος εν Λαρίση, *Θεσσαλικά* Α΄, 29-38.

Γιαλούρη Α., 2006α. Η κεντρική υδατοδεξαμενή της Λάρισας στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, στο Γ. Καραδέδος (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 41-51.

Γιαλούρη Α., 2006β. Η Βυζαντινή Λάρισα μέσα από τις πηγές και τα μνημεία, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, *Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τ. 2, 490-503.

Γιαλούρη Α., 2008. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Λάρισα, στο *Λάρισα, 8000 χρόνια νεότητας*, Λάρισα, 40-56.

Ginouvès R., 1955. Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle avant notre ère, *BCH* 79, 135-152.

Δεριζιώτης Λ., 1985. Παλαιοχριστιανικά κτίσματα της πόλεως Λάρισας, *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου*, *Λάρισα: Παρελθόν και μέλλον, 26-28 Απριλίου* 1985, Λάρισα, 199-210.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1985. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ευγενίας Μητσιού, Τομή στο παρελθόν της Λάρισας, *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού - Αρχαιολογικού Συμποσίου*, *Λάρισα: Παρελθόν και μέλλον, 26-28 Απριλίου* 1985, Λάρισα, 79-110.

Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th century A.D.), The Archaeological Evidence,* vol. I-III, Oxford.

Κοντογιαννοπούλου Μ., 2009. Νέα στοιχεία για την Παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας, *ΑΕΣΘΕ* 3, 671-676.

Μπακιρτζής Χ., 1992. Ανασκαφή Χριστιανικής Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ*, 167-175.

Παλιούγκας Θ., 2002. *Η Λάρισα κατά την τουρκοκρατία (1423-1881)*, Λάρισα.

Saradi H.G., 2006. *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens.

Σδρόλια Σ., 2006. Ανασκαφική έρευνα στην Πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα, *ΑΕΘΣΕ* 2, 441-455.

Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.

Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2006α. Επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων από τη βασιλική της οδού Κύπρου και το κτήριο της οδού Ολύμπου στη Λάρισα, στο Γ. Καραδέδος (επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 197-208.

Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2006β. Λείψανα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη βασιλική «του Αγίου Αχιλλίου» Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου, *ΑΕΣΘΕ* 2, 457-473.

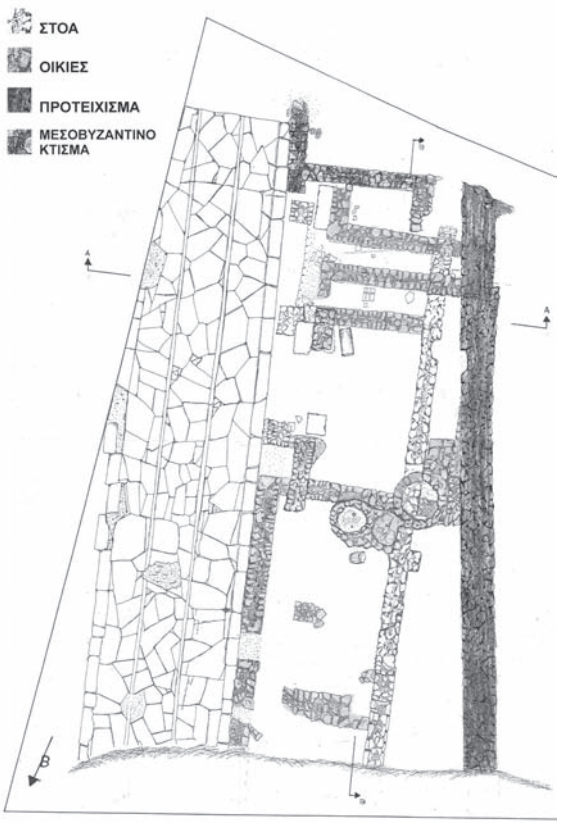
Τζιαφάλιας Α., 1994. Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην αρχαία Λάρισα, στο *Θεσσαλία*, 153-178.

Εικ. 1. Απόσπασμα χάρτη Λάρισας.
1. Δρόμος και οικίες, 2. Δρόμος οδού Ρούσβελτ, 3. Δεξαμενή οδού Μανωλάκη, 4. Βασιλική οδού Κύπρου, 5. Βασιλική Αγίου Αχιλλίου, 6. Βασιλική - Βυζαντινός Ναός, 7. Α΄ Αρχαίο Θέατρο, 8. Τζαμί Ομέρ Μπέη, 9. Τζαμί Χασάν Μπέη, 10. Αίθριο οδού Ασκληπιού, 11. Κτίριο οδού Ολύμπου.

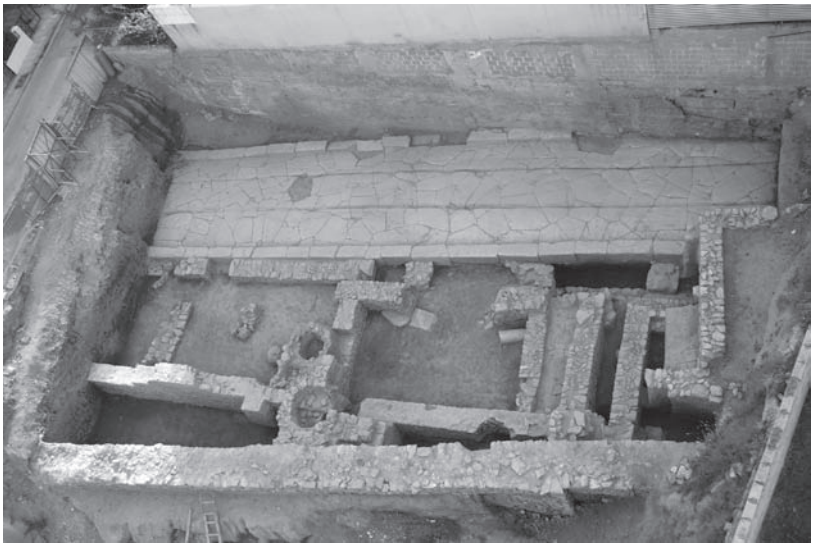
Εικ. 2. Γενική άποψη ανασκαφής από Β.

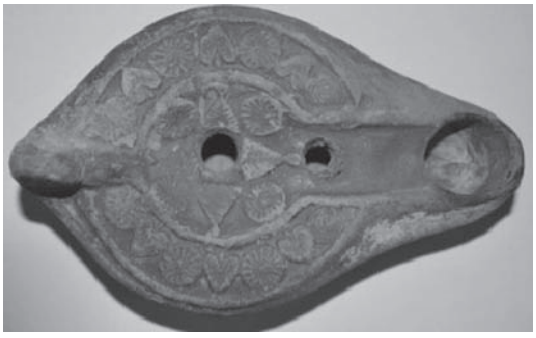
Εικ. 3. Κάτοψη ανασκαφής.

Εικ. 4. Ο δρόμος από Β.

Εικ. 5. Γενική άποψη των οικιών από Δ.

Εικ. 6α-β. Λυχνάρια βορειοαφρικανικού τύπου από τις οικίες.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΜΕ ΠΕΡΙΣΤΩΟ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΑ ΤΕΜΠΗ

Σταυρούλα Σδρόλια

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή των Τεμπών άρχισε το 2008, στο πλαίσιο κατασκευής νέου τμήματος στον οδικό άξονα Μαλιακός-Κλειδί και το πρώτο μέρος τους παρουσιάσθηκε στο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδος το 2009[1]. Τότε εντοπίσθηκε το δυτικό μέρος παλαιοχριστιανικού οικισμού στη θέση Τσιριγά Χωράφια, στη δυτική έξοδο της κοιλάδας προς Λάρισα και κάτω ακριβώς από τη μεγάλη σήραγγα του έργου. Τμήμα αυτών των αρχαιοτήτων και συγκεκριμένα ένας ληνός και ένας κεραμικός κλίβανος αποσπάσθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας, ενώ τα υπόλοιπα διαλύθηκαν, επειδή συνέπιπταν με την πορεία του οδικού έργου.

Στο δυτικό πρανές της κατασκευαζόμενης οδού και δίπλα στην παλιά εθνική οδό βρίσκεται η θέση της Κοκκώνας το Χάνι, γνωστή από ομώνυμο κτίσμα του 19ου αιώνα[2], όπου αποκαλύφθηκε σημαντικό βυζαντινό κτίριο, διαστάσεων 6.70 × 27 μ., που ταυτίσθηκε με πανδοχείο (**εικ. 1-3**). Το κτίριο αυτό έχει τριμερή διαίρεση, με το μεσαίο χώρο ευρύτερο των δύο άλλων. Στην πρόσοψη, που έβλεπε βόρεια, προς το δρόμο, εντοπίσθηκαν δύο ορθογώνιες προεξοχές, που πιθανόν στήριζαν τις κλίμακες ανόδου στον όροφο, καθώς και μία σειρά πεσσών, ένδειξη ύπαρξης κάποιου είδους εξώστη, που προυπήρχε της κατασκευής των κλιμάκων[3]. Σώζεται στη στάθμη της θεμελίωσης με εξαίρεση τμήμα του νότιου τοίχου, που είναι κτισμένο με το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα και μονή σειρά πλίνθων. Το κτίριο χρονολογείται με νομισματικές μαρτυρίες μετά τα τέλη του 9ου , και πιθανόν στο 10ο αιώνα.

Στο κτίριο αυτό δε σώθηκαν καθόλου ευρήματα που να προσδιορίζουν τη χρήση του και η ταύτιση με πανδοχείο προτάθηκε λόγω του σχήματος και της θέσης του δίπλα στο δρόμο και ακριβώς στην έξοδο του στενού μέρους της κοιλάδας, όπου παρουσιαζόταν επείγουσα ανάγκη στάσης για ανάπαυση, όπως την περιγράφουν οι περιηγητές της οθωμανικής περιόδου, που σταματούσαν στο διπλανό χάνι της Κοκκώνας[4].

Στα ανατολικά του πανδοχείου και σε απόσταση 15 μ. από αυτό ανασκάφηκε βυζαντινός ναός, δρομικού τύπου με περίστωο, διαστάσεων 12 × 11, 60 μ., που περιβάλλεται από εκτεταμένο νεκροταφείο (**εικ. 1, 4-6**). Ο ναός διατηρείται σε χαμηλά ερείπια, κοντά στη στάθμη του δαπέδου, από το οποίο δεν σώθηκε κανένα ίχνος. Από τον τρόπο με τον οποίο η θεμελίωση της βόρειας στοάς εισχωρεί κάτω από το κεντρικό κλίτος φαίνεται ότι ο ναός πατεί εν μέρει σε παλαιότερο κτίριο.

Βρέθηκαν ίχνη από δύο κτιστές τράπεζες Ιερού Βήματος, τόσο στην κεντρική κόγχη όσο και στη νότια, δείγμα ότι υπήρχε στην τελευταία διαμορφωμένο παρεκκλήσιο. Το χαμηλότερο επίπεδο έδρασης της κεντρικής τράπεζας από εκείνο της νότιας, σε συνδυασμό με την καλύτερη διατήρηση της νότιας στοάς και το οικοδομικό υλικό που βρέθηκε σ΄αυτήν, ενώ οι άλλοι χώροι είχαν λιθολογηθεί, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η νότια στοά είχε απομονωθεί στην τελευταία φάση λειτουργίας του ναού. Τότε θα ήταν ίσως ο μόνος χώ-

1. Σδρόλια 2009, 585-592.

2. Το χάνι αυτό αναφέρεται από τις αρχές του 19ου αιώνα και έλαβε το όνομά του το 1881 από την ομώνυμη ενοικιάστρια. Βρισκόταν στην απέναντι πλευρά της εθνικής οδού, δίπλα στον Πηνειό. Τα ερείπιά του σήμερα είναι σκεπασμένα με βλάστηση. Γρηγορίου 2013, 114-116.

3. Η ταύτιση αυτή βασίζεται στην πρόταση του αρχιτέκτονα Πασχάλη Ανδρούδη. Βλ. Σδρόλια –Ανδρούδης 2012 (υπό έκδοση). Πρβλ. Σδρόλια 2010. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 170.

4. Γρηγορίου 2013, 113-116. Στο παραπάνω άρθρο μνημονεύονται 52 χάνια της οθωμανικής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή των Τεμπών.

ρος που δεν είχε καταληφθεί από ταφές και ήταν ακόμη αφιερωμένος στη λατρεία, γι'αυτό και κλείσθηκαν τα ανοίγματα επικοινωνίας με τον κυρίως ναό.

Ίχνη δαπέδου δεν υπάρχουν, αλλά η στάθμη του υποδηλώνεται τόσο από την παρουσία των τραπεζών όσο και από την ελαφρά προεξοχή της θεμελίωσης, που είναι κτισμένη με αμελέστερο τρόπο από ότι το κυρίως σώμα των τοίχων.

Η τοιχοδομία είναι από ημιεπεξεργασμένους λίθους και πλίνθους σε ασβεστοκονίαμα (**εικ. 5**), όπως φαίνεται στον ανατολικό και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού, όπου διακρίνεται κατά τόπους σειρά από μονές πλίνθους, καθώς και λίγα κάθετα τμήματα πλίνθων στους αρμούς. Το σύνολο δείχνει αρκετά αμελή διευθέτηση, όπως παρατηρείται σε κτίρια της πρώιμης μεσοβυζαντινής περιόδου[5], στην οποία μας οδηγεί και το ημικυκλικό σχήμα των τριών αψίδων, που σπανίζει από τον 11ο αι. κ.ε.[6].

Ο τύπος του ναού, δρομικός με περίστωο, διαδίδεται κυρίως στην υστεροβυζαντινή περίοδο[7], ενώ υπάρχουν λίγα προγενέστερα παραδείγματα[8]. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει σε ναό όμοιου τύπου στην ακρόπολη της Λάρισας, όπου όμως το περίστωο είναι μεταγενέστερο του κεντρικού πυρήνα[9]. Αξίζει να σημειωθεί η πρώιμη διάδοση των περίστωων στην ευρύτερη περιοχή Δυτικής Μακεδονίας και Βόρειας Θεσσαλίας, αν και τα γνωστά παραδείγματα έχουν τρουλαίο τον κεντρικό χώρο[10].

Στο περίστωο και στον περιβάλλοντα χώρο επισημάνθηκε πλήθος ταφών, στοιχείο συνηθισμένο στο συγκεκριμένο τύπο ναού (**εικ. 6**)[11]. Αρκετοί από αυτούς είναι επιμελημένης κατασκευής, και δέχθηκαν αλλεπάλληλες ταφές, κάτι που δείχνει ότι το κοιμητήριο είχε οργάνωση και διάρκεια. Ερευνήθηκαν 49 τάφοι, οι οποίοι εκτείνονται στη δυτική και βόρεια στοά, καθώς και στον εξωτερικό χώρο, στα δυτικά, νότια και ανατολικά του ναού. Ξεχωρίζουν οι τάφοι της δυτικής στοάς, που έχουν συμμετρική διάταξη και φέρουν σηματοδότηση από ένα είδος δαπέδου κατασκευασμένου από όρθιες πλίνθους, κάτω από το οποίο είχαν τοποθετηθεί οι καλυπτήριες λίθινες πλάκες (**εικ. 7, 8**). Αυτοί ενδέχεται να σχετίζονταν με νεκρούς που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας, πιθανόν κληρικούς ή μοναχούς, όπως συνηθιζόταν και σε άλλες περιπτώσεις[12]. Οι τάφοι του εξωτερικού χώρου έχουν λιγότερο επιμελημένη μορφή και πιο ελεύθερη διάταξη, ενώ παρατηρούνται πολλαπλές ταφές και συχνή παρουσία μικρών παιδιών (σχεδόν στις μισές ταφές), στοιχείο που μπορεί να αποδοθεί σε επιδημία ή άλλη καταστροφή.

Αξίζει να σημειωθεί η φροντίδα για την οριοθέτηση και σηματοδότηση των ταφών, στοιχείο ενδεικτικό της ύπαρξης πλησιόχωρης κοινότητας, που περιέβαλλε με τη φροντίδα της το νεκροταφείο. Επίσης, η οριοθέτηση των τάφων του εσωτερικού χώρου, είτε με μικρές όρθιες πλίνθους, είτε με πήλινα πλακίδια δαπέδου, δείχνει ότι οι ταφές είναι μεταγενέστερες της λατρευτικής χρήσης του περίστωου και ίσως σύγχρονες με το νότιο παρεκκλήσι, το μόνο που δεν είχε ταφές. Ως προς τον τύπο, το ένα τρίτο των τάφων είναι κιβωτιόσχημοι και οι άλλοι λακκοειδείς, ενώ υπάρχουν και δύο καλυβίτες που αφορούν σε παιδικές ταφές. Έφεραν κάλυψη από ακατέργαστες λιθόπλακες, ανάμεσα στις οποίες απαντούν και ορισμένες με ελαφριά κατεργασία από παλαιότερες ταφές, στοιχείο που δείχνει την παλαιότητα χρήσης του χώρου ως κοιμητηριακού. Οι τάφοι περιείχαν από έναν έως τρείς σκελετούς αλλά είναι συχνή η παρουσία οστών από ανακομιδές. Ελάχιστοι από αυτούς περιείχαν κτερίσματα, κυρίως δύο παιδικοί τάφοι, στους οποίους βρέθηκαν γυάλινα βραχιόλια και χάλκινα δαχτυλίδια (**εικ. 9**), τα οποία χρονολογούνται στον 10ο-12ο αιώνα[13], καθώς και ένας τάφος ενήλικα, που περιείχε μια χάλκινη πόρπη, συνοδευόμενη από δύο σιδερένιους κρίκους. Παρόμοια έχουν βρεθεί στα μεσοβυζαντινά νεκροταφεία Αζώρου και Μηλέας Ελασσόνας[14].

Η έλλειψη κεραμικών και άλλων ευρημάτων στο ναό, όπου βρέθηκαν κυρίως λείψανα ελληνιστικών

5. Νικονάνος 1979, 154-155. Οικονόμου 2003, 69, 84. Γιαλούρη 2006, 495.

6. Νικονάνος 1979, 24. Γιαλούρη 2006, 495.

7. Χατζητρύφωνος, 2002, 139 κ.ε. Χειμωνοπούλου – Σκιαδαρέσης – Προκοπίδου 2007, 69.

8. Χατζητρύφωνος 2002, 110-115.

9. Γιαλούρη 2006, 495.

10. Κοίμηση Αιανής, Κουντουριώτισσα Πιερίας, επισκοπικός ναός Πύδνας. Οικονόμου 2003, σχ. 17, 41α, 40 (αντίστοιχα). Χατζητρύφωνος 2002, 125-127.

11. Χατζητρύφωνος 2002, 80-84. Χειμωνοπούλου – Σκιαδαρέσης – Προκοπίδου 2007, 72.

12. Χατζητρύφωνος 2003, 80 κ.ε.

13. Αντωνάρας 2006, εικ. 8. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, αρ. 531 (ταινιωτό βραχιόλι με γραπτό διάκοσμο), αρ. 534 (στρεπτό βραχιόλι), αρ. 595, 597 (δαχτυλίδια με ημισφαιρική σφενδόνη).

14. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2004, 72, πίν. 27.

χρόνων, από την προηγούμενη κατοίκηση του χώρου, δυσκολεύουν την χρονολόγηση του κτιρίου. Ωστόσο, μπορεί να τοποθετηθεί στην μεσοβυζαντινή περίοδο και ιδιαίτερα στον 10ο-11ο αι. από την τοιχοδομία, το σχήμα των κογχών και τον συνδυασμό των λοιπών στοιχείων της κάτοψης, τα ευρήματα του λίγο μεταγενέστερου νεκροταφείου, ακόμη και τις κατασκευαστικές ομοιότητες με το πανδοχείο. Ως terminus ante quem μπορεί να θεωρηθεί χρυσό νόμισμα του Λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (από τα μέσα του 12ου μέχρι τα μέσα του 13ου αι.: **εικ. 10**)[15], το οποίο βρέθηκε σε ελεύθερη ταφή πάνω από τις υπόλοιπες, στα βόρεια του ναού. Επομένως, από το συνδυασμό των στοιχείων το σύνολο χρονολογείται πρίν τον 13ο αιώνα, ενώ η καταστροφή από φωτιά και η εγκατάλειψή του μπορεί να συνδυασθεί με την Φραγκική κατάκτηση του 1204.

Επειδή αποτελεί τον πρώτο ναό αυτής της εποχής που εντοπίσθηκε στην περιοχή των Τεμπών, είναι δελεαστική η υπόθεση της σύνδεσής του με την επισκοπή Λυκοστομίου, που αναφέρεται στις βυζαντινές πηγές από τον 10ο αι., η έδρα της οποίας μεταφέρεται αργότερα στον Πλαταμώνα (πριν τα μέσα του 14ουαι.)[16]. Ο οικισμός αυτός και η επισκοπή τοποθετούνται μέχρι σήμερα στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου της Ωριάς[17], 2 χλμ. βορειότερα της εξεταζόμενης θέσης, ενώ έχει εκφρασθεί και η πρόταση τοποθέτησής τους στην ανατολική έξοδο των Τεμπών, στην περιοχή του Πυργετού[18]. Στην περιοχή του Κάστρου της Ωριάς, δίπλα στην εθνική οδό, όπου τοποθετείται το κατώτερο μέρος της οχύρωσης, υπάρχουν λείψανα τειχισμένου χώρου της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, όπου θα μπορούσε να τοποθετηθεί η επισκοπή[19]. Ο χώρος δεν έχει ακόμη ερευνηθεί ανασκαφικά αλλά κατά καιρούς βρέθηκαν μαρμάρινα μέλη, που θα μπορούσαν να προέρχονται από εκκλησία[20].

Οπωσδήποτε, τα λιγοστά ευρήματα της ανασκαφής δεν αρκούν για να επιβεβαιώσουν ή να απορρίψουν τις παραπάνω απόψεις. Παραμένει ωστόσο σημαντικό το γεγονός της ανακάλυψης αυτού του ενδιαφέροντος συγκροτήματος, του ναού και του πανδοχείου, ενώ το νεκροταφείο υποδηλώνει παράλληλα την ύπαρξη οικισμού, τελείως άγνωστου μέχρι σήμερα. Ο χαρακτήρας του συγκροτήματος μπορεί να θεωρηθεί προσκυνηματικός, με διπλή λειτουργία, αφενός ως χώρος ανάπαυσης, λόγω της θέσης του, πάνω στον οδικό σταθμό μιάς πολυσύχναστης οδικής αρτηρίας[21], αφετέρου λατρευτικός-κοιμητηριακός, σύμφωνα με την μακραίωνη χρήση του χώρου στο παρακείμενο ελληνιστικό ιερό και νεκροταφείο, το οποίο ανασκάφηκε από την ΙΕ΄ ΕΠΚΑ. Με την ίδια διπλή λειτουργία (καραβάν-σεράι) αναφέρεται αργότερα και ο γειτονικός τεκές του Χασάν Μπαμπά, που ιδρύθηκε τον 15ο αιώνα από τους Οθωμανούς, και υπήρξε σημαντικό προσκύνημα και συγχρόνως τόπος φιλοξενίας των ταξιδιωτών[22].

Ο μνημειακός χαρακτήρας του βυζαντινού πανδοχείου μας οδηγεί στην υπόθεση ενός σημαντικού κτήτορα, ίσως εκπροσώπου της κρατικής εξουσίας, που αποσκοπούσε στην προσπάθεια αναδιοργάνωσης της χώρας και των συγκοινωνιών μετά τη νίκη επί των Βουλγάρων στα τέλη του 10ο αι., εποχή κατά την οποία ιδρύεται η επισκοπή Λυκοστομίου, και ανακαινίζονται οι οχυρώσεις της περιοχής[23].

15. Η ταύτιση έγινε από τη Γιόρκα Νικολάου, αρχαιολόγο του Νομισματικού Μουσείου.

16. Νεράτζη-Βαρμάζη 2010, 349-353.

17. Νεράτζη-Βαρμάζη 2010, 350, σημ. 10.

18. Γουλούλης – Ξυνογαλά 2012, στον παρόντα τόμο.

19. Θεοδωρόπουλος 2004, 95-103.

20. Θεοδωρόπουλος 2004, 103-104.

21. Για τους οδικούς σταθμούς Τεμπών βλ. Mottas – Decourt 2000, 82-83. Κουγιουμτζόγλου 2004, 64. Η ανασκαφείσα θέση τοποθετείται ανάμεσα στους σταθμούς Στενών και Ολύμπου και μπορεί να ταυτισθεί με το mutatio Thuris, που αναφέρεται στα ρωμαϊκά οδοιπορικά.

22. Γουλούλης 2003, 115-117.

23. Θεοδωρόπουλος 2004, 97.

SUMMARY

EXCAVATION OF A BYZANTINE CHURCH AND OF A CEMETERY IN THE VALLEY OF TEMPI

Stavroula Sdrolia

During the construction of the new national road in the valley of Tempi a new archaeological site has come to light. In the proximity of the south Thessalian opening of the valley and in the low terraces of Kissavos mountain, a byzantine complex of a church, a cemetery and a hostel were revealed, in the vicinity of an ancient installation.

The building of the hostel is an oblong structure, divided through transverse walls into three parts. This is a strong building facing west, towards the road and flanked in this part by six piers, forming a portico. Its state and dimensions indicate a hostel, which could be related to a Roman station of the national road. Its main period of construction belongs to the 10th century.

Fifteen meters to the north the remains of a byzantine church have been excavated, which belongs to the single-isled type with a peristoon. It is surrounded by a cemetery, with the most eminent tombs situated in the western corridor and marked with bricks in decorative floor patterns. The scarcity of finds render the chronology of the church obscure, but the tombs could be dated to the end of the middle byzantine period.

The correlation with a Hellenistic shrine in the nearby area leads to interesting conclusions. One can also consider the tempting hypothesis of the identification of this site with byzantine Lykostomion, known from the 10th-13th c., which has been generally situated in the Tempi area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (επιμ.), 2012. *2000-2010. Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα.

Αντωνάρας Α., 2006. Γυάλινα μεσοβυζαντινά βραχιόλια, *ΔΧΑΕ* Δ', τ. ΚΖ, 423-434.

Γουλούλης Σ. (επιμ.), 2003. *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανήδων*, Λάρισα.

Γρηγορίου Α., 2013. Από τη Λάρισα στο Παπαπούλι: Χάνια και πανδοχεία μέσω της κοιλάδας των Τεμπών (16ος-20ος αιώνας), *ΘεσΗμ* 63, 97-128.

Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2004. Ανακαλύπτοντας την άγνωστον χριστιανικήν Περραιβικήν Τρίπολιν, στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη,* Αθήνα, 63-74.

Θεοδωρόπουλος Κ., 2004. Κάστρο της Ωριάς. Το χρονικό των οχυρώσεων της Κοιλάδας των Τεμπών, στο Β. Πανάγου (επιμ.), *Αμπελάκια Τέμπη. Ιστορική Αναδρομή-Προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας, 22 Νοεμβρίου 2003,* Λάρισα, 90-105.

Κουγιουμτζόγλου Σ., 2004. Αποκάλυψη αγροικίας υστερορωμαϊκών χρόνων στον Ευαγγελισμό της Λάρισας, *ΘεσΗμ* 46, 51-64.

Mottas F. – Decourt J.C., 2000. Δρόμοι και οδικοί οδοδείκτες στη Θεσσαλία, *ΘεσΗμ* 38, 74-88.

Νεράτζη-Βαρμάζη Β., 2010. Το βυζαντινό Λυκοστόμιον και η περιοχή του, στο *Αγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία-τέχνη – Ιστορική Γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού,* Λάρισα, 349-353.

Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας,* Αθήνα.

Οικονόμου Κ., 2003. *Η αρχιτεκτονική της Κοιμήσεως Θεοτόκου στην Αιανή Κοζάνης,* Θεσσαλονίκη.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Κατάλογος Έκθεσης,* Αθήνα.

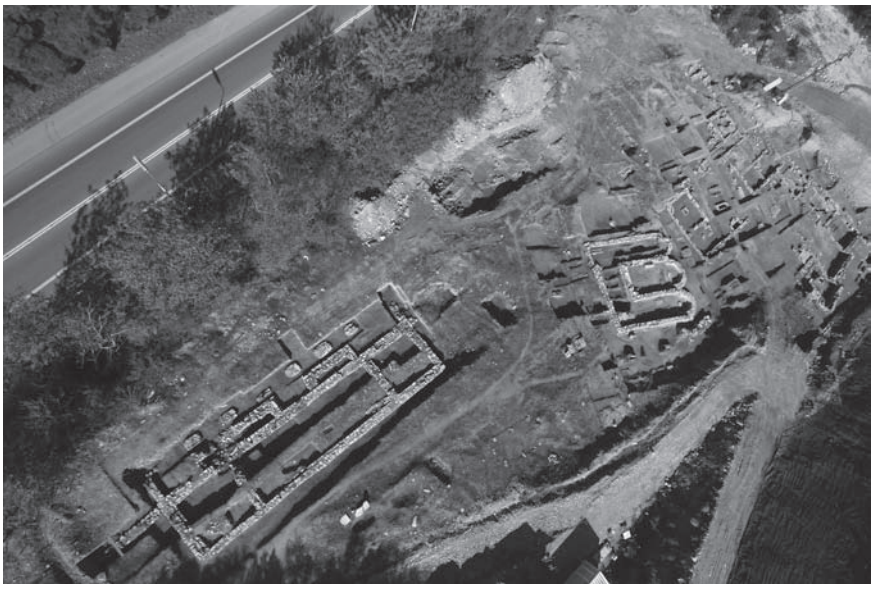
Σδρόλια Σ., 2009. Παλαιοχριστιανικά ευρήματα στην περιοχή του Κισσάβου, *ΑΕΘΣΕ* 3, 585-592.

Σδρόλια Σ., 2010. Η Κοιλάδα των Τεμπών (Μέρος Δ'). Βυζαντινές αρχαιότητες στα Τέμπη, *Archaeology and Arts* (http://www.archaiologia.gr/blog/2012/08/13/η-κοιλάδα-των-τεμπών-μέρος-δ').

Σδρόλια Σ. – Ανδρούδης Π. (υπο έκδοση). Αρχαιολογικές έρευνες στο βυζαντινό συγκρότημα ναού και πανδοχείου στη θέση «Χάνι Κοκκώνας» Τεμπών, *ΑΕΜΘ* 26, 2012.

Χατζητρύφωνος Ε., 2004. *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, Σχεδιασμός-Λειτουργία,* Θεσσαλονίκη.

Χειμωνοπούλου Μ. – Σκιαδαρέσης Γ. – Προκοπίδου Α., 2007. Ανασκαφή στην Ψηλή Βρύση της Έδεσσας, *ΑΕΜΘ* 21, 69-76.

Εικ. 1. Βυζαντινά ευρήματα στη θ.Χάνι Κοκκώνας. Γενική άποψη.

Εικ. 2. Το βυζαντινό πανδοχείο. Αεροφωτογραφία.

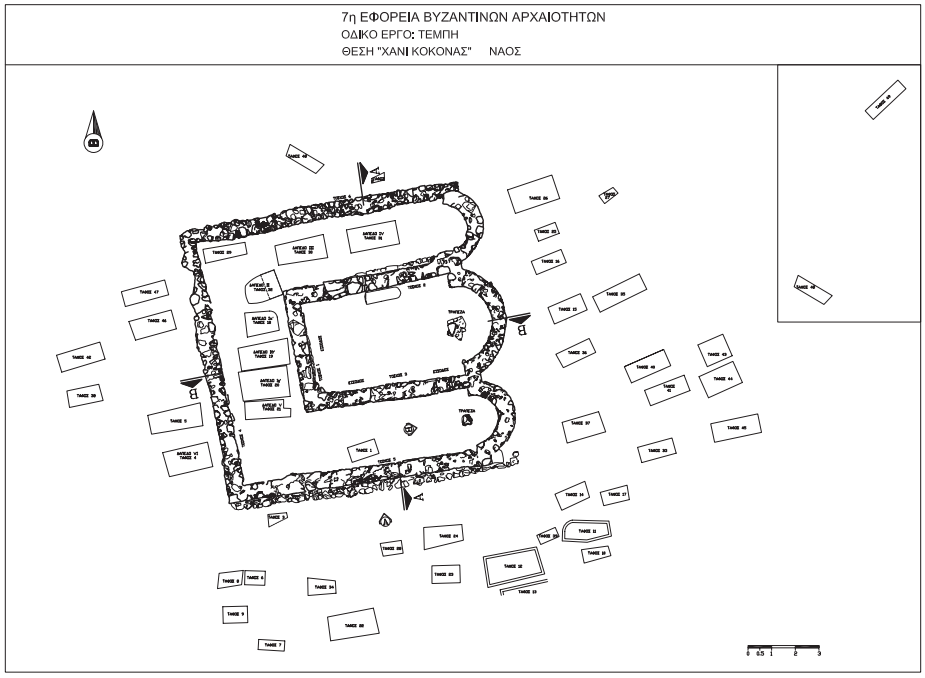
Εικ. 3. Το βυζαντινό πανδοχείο από δυτικά.

Εικ. 4. Ο βυζαντινός ναός. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 5. Ο βυζαντινός ναός και το νεκροταφείο από ανατολικά.

Εικ. 6. Ο βυζαντινός ναός. Κάτοψη.

Εικ. 7. Άποψη του νάρθηκα με τα τμήματα δαπέδων πάνω από τις ταφές.

Εικ. 8. Άποψη των ταφών του νάρθηκα.

Εικ. 9. Δαχτυλίδι από το νεκροταφείο.

Εικ. 10. Χρυσό νόμισμα Λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ.

ΤΑΦΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ-ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ*

Πασχάλης Σταντζούρης

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παναγιώτη Μυλωνά που βρίσκεται στην οδό Ζαρίφη στη Νέα Αγχίαλο**,** και έπειτα από αίτηση του ιδιοκτήτη για παραχώρηση άδειας οικοδόμησης, αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών το καλοκαίρι του 2010. Το οικόπεδο βρίσκεται έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης (**εικ. 1**).

Στο παρελθόν**,** κατά τις εργασίες του εσωτερικού δικτύου ύδρευσης του Δήμου Νέας Αγχιάλου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν από την επίτιμη έφορο Ασπασία Ντίνα παλαιοχριστιανικοί τάφοι στην ίδια περιοχή[1].

Συνολικά, εντοπίστηκαν 45 τάφοι από τους οποίους ερευνήθηκαν οι 43. Οι τάφοι στην πλειονότητα τους ήταν λακκοειδείς πλακοσκεπείς. Αναλυτικά, 41 ήταν λακκοειδείς πλακοσκεπείς, ένας κιβωτιόσχημος και ένας κεραμοσκεπής. Όλοι οι τάφοι που ανασκάφτηκαν είχαν κατεύθυνση κατά τον άξονα ανατολικά δυτικά με μικρές αποκλίσεις (**εικ. 2**).

Αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος από 5 έως 60 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών αδρά κατεργασμένες. Ο αριθμός των καλυπτήριων πλακών ήταν από 2 μέχρι 8 (**εικ. 3**).

Το μήκος των τάφων ήταν 1 μ. ο μικρότερος, έως 2,80 μ. ο μεγαλύτερος και το πλάτος τους κυμαινόταν από 0,70 έως 1,40 μ. Το βάθος των ταφικών λάκκων ήταν από 0,30 έως 1,30 μ. Για την τοποθέτηση των νεκρών στους λακκοειδείς τάφους ανοίχτηκαν ορθογώνια ορύγματα όχι με ιδιαίτερη επιμέλεια, παράλληλα μεταξύ τους και σε πυκνή διάταξη. Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί στο εσωτερικό των λάκκων πάνω στο φυσικό χώμα που χρησίμευε σαν δάπεδο του τάφου, σε ύπτια θέση με το κεφάλι δυτικά και με τα χέρια παράλληλα με το σώμα ή τοποθετημένα πάνω στην λεκάνη, όχι όμως σταυρωμένα (**εικ. 4**). Από τους 43 τάφους που ήρθαν στο φώς, 4 ήταν χωρίς σκελετό, τρείς λακκοειδείς (τάφοι 6, 26, 29) και ο κεραμοσκεπής (τάφος 1). Η απουσία οστών από τους τάφους σε συνδυασμό με τις μικρές τους διαστάσεις, εκτός του τάφου 29**,** συνηγορούν στην ταύτισή τους με παιδικές ταφές.

Με ένα σκελετό στο εσωτερικό τους**,** ήταν 22 τάφοι ανάμεσα τους και ο κιβωτιόσχημος (τάφοι 2, 3: κιβωτιόσχημος, 5, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 44, 45).

8 τάφοι περιείχαν δύο σκελετούς, στους 5 από τους οποίους ήταν θαμμένοι ενήλικες, στους δύο ενήλικας και παιδί και στον τελευταίο δύο παιδιά (τάφοι 7, 12, 30, 39, 40, τάφοι 15, 16: ενήλικας-παιδί, τάφος 20: δύο παιδιά). 7 τάφοι περιείχαν τρείς σκελετούς, δύο ενήλικες και ένα παιδί (τάφοι 4, 8, 9, 23, 35, 37, 38). Τέλος, 2 τάφοι (τάφοι 10, 41) αποκαλύφθηκαν με τέσσερις σκελετούς στο εσωτερικό τους με δύο ενήλικες και δύο παιδιά. Το σκελετικό υλικό ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Στους περισσότερους τάφους

* Θέλουμε να ευχαριστήσουμε και από την θέση αυτή τους εργαζόμενους στην ανασκαφή, τους κ. Στέλιο Μανουσαλή, Αντώνη Αναστασίου, Αλέξανδρο Μπούτλα, Ιωάννη Παρδάλη, Αθανάσιο Μαντζαβίνο και τον Δημήτρη Ζιώγα που δεν είναι μαζί μας. Επίσης, την συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης κ. Αναστασία Ντίνα και τις σχεδιάστριες κυρίες Βασιλική Σιούρα και Γεωργία Παρδάλη. Τις φοιτήτριες του τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Άννα Σωτηροπούλου, Νεφέλη Βαϊτσοπούλου και Αγγελική Τσιλίκη. Τέλος, θέλουμε να ευχαριστήσουμε την επί τιμή έφορο κυρία Ασπασία Ντίνα για την άδεια παραχώρησης υλικού, πολύτιμο για την ανακοίνωση καθώς και για τις υποδείξεις της.

1. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 220-221.

τα οστά ήταν αποσαθρωμένα. Σε κανέναν από τους τάφους που ερευνήθηκαν δεν βρέθηκαν κτερίσματα. Η απουσία κτερισμάτων θα μπορούσε να σημαίνει ότι η κτέριση δεν θεωρούνταν απαραίτητη την εποχή αυτή ή να αντανακλά την οικονομική κατάσταση του νεκρού ή της οικογένειας, που συνάγεται και από την διαρρύθμιση των τάφων. Ίσως να μπορούσε να ήταν και απόρροια κάποια σχετικής ιδεολογίας και διάθεσης[2]. Στην περίπτωση 12 τάφων με πολλαπλές ταφές (τάφοι 7-8-10-15-23-30-35-37-38-40-41), οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί ο ένας ακριβώς πάνω από τον άλλο**.** Η τοποθέτηση των σωμάτων σε επαφή χωρίς τη μεσολάβηση ενδιάμεσου στρώματος με χώμα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ενταφιασμός των νεκρών έγινε ταυτόχρονα.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κιβωτιόσχημος τάφος 3 που αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του νεκροταφείου. Το συνολικό μήκος του ήταν 2,80 μ. και το πλάτος του 2,00 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 2.10 μ. το μήκος, το πλάτος του στην ανατολική πλευρά 0,95 μ., ενώ στη δυτική του πλευρά παρουσιάζει μια σχετική μείωση και είναι 0,84 μ. Το ύψος του ήταν 1,15 μ.

Από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες η δεύτερη από δυτικά ήταν σπασμένη σε δύο τμήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Ο τάφος ήταν τελείως επιχωμένος (**εικ. 5**). Η τοιχοδομία ήταν πλάτους 0,25 μ. ανατολικά και δυτικά, ενώ βόρεια και νότια ήταν από 0,40 έως 0,50 μ. από λίθους και ασβεστοκονίαμα σα συνδετικό υλικό, επιχρισμένο με κουρασάνι και τελείωνε στο χείλος του τάφου με μία σειρά πλίνθων.

Η αφαίρεση της επίχωσης από το εσωτερικό του αποκάλυψε ταφή ενήλικα σε ύπτια εκτεταμένη στάση με το κεφάλι στα δυτικά, το δεξί χέρι παράλληλα με το σώμα και το αριστερό διπλωμένο και τοποθετημένο στο ύψος της λεκάνης. Το δάπεδο ήταν από χώμα. Ο σκελετός ήταν σε μέτρια κατάσταση διατήρησης με τα οστά του κρανίου σε κακή κατάσταση. Στην δυτική πλευρά του τάφου και σε βάθος 0,35 μ. από την επιφάνειά του, διαμορφώνεται αναβαθμός (πατούρα) πλάτους 0,14 μ. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν λαβή αγγείου και θραύσμα από χείλος πινακίου χωρίς κανένα διάκοσμο.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν εσωτερικά επιχρισμένα με ένα λεπτό στρώμα κουρασάνι (κοκκινωπό επίχρισμα) πάχους 2-5 εκ. Στο ανατολικό άκρο της νότιας πλευράς αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,19 μ. από την επιφάνεια του τάφου χαραγμένη με αιχμηρό εργαλείο επιγραφή σε τρεις στίχους (**εικ. 6**).

Η πρώτη σειρά διαβάζεται *ΛΕΟΝΤΙΟΥ*, η δεύτερη σειρά *[Λ]ΕΧΗΝΕΟΥ* και η τρίτη σειρά καταλήγει σε *ΡΙΟΝ*, και υποθέτουμε ότι αναφέρεται στη λέξη κοιμητήριον. Τα γράμματα ήταν χαραγμένα με ιδιαίτερη επιμέλεια. Το ύψος των γραμμάτων ήταν 2-5 εκ. με διάστιχο από 1-2,5 εκ. Κάτω από το γράμμα *Ν* είναι αμελώς με δαχτυλιά αποτυπωμένος ένας σταυρός . Ακολουθεί απροσδιόριστο σχήμα πιθανόν να δηλώνεται το γράμμα *Α*. Διαπιστώνεται ότι το γράμμα *Υ* και το *Ν* είναι τα μεγαλύτερα σε ύψος, ενώ το γράμμα *Ο* γράφεται ως ρόμβος. Η γραφή είναι επιμελημένη, τα γράμματα ισοϋψή, εκτός του γράμματος *Υ* στο δεύτερο στίχο και του γράμματος *Ν* στον τρίτο στίχο.

Στη βορειοανατολική πλευρά του τάφου είναι χαραγμένο το γράμμα *Χ*. Σε απόσταση 0,30 μ. δυτικά από την ανατολική πλευρά του τάφου και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του, ήρθε στο φως λευκόφαιη μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή ακέραιη, διαστάσεων 0,51 μ. × 0,265 μ. × 0,12 μ., με ύψος γραμμάτων 2-3,5 εκ., διάστιχο 1-3 εκ., με τέσσερις σειρές εγχάρακτου κειμένου, που διαβάζεται ως εξής: *ΩΔΕ ΚΙΤΕ ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΣ ΕΔΕΨΗΝΟΣ*. Η επιγραφή έχει καθαρά ευανάγνωστα γράμματα, ανισοϋψή. Γίνεται χρήση του μηνοειδούς *Ε* και του *Σ*.

Ταυτόχρονα χρησιμοποιείται η γωνιώδης μορφής του *Ε*. Από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της γραφής η μορφή του Α που θυμίζει τη μεταγενέστερη μικρογράμματη μορφή του στη λέξη *ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΣ*. Παρουσιάζει στοιχεία ανορθογραφίας στη λέξη *ΚΙΤΕ* και στη λέξη *ΕΔΕΨΗΝΟΣ* (δηλωτικό του τόπου καταγωγής από την Αιδηψό), πιθανόν λόγω της ομοιότητας της προφοράς ή της έλλειψης γραμματικών γνώσεων του χαράκτη (**εικ. 7**). Ο τύπος των γραμμάτων συναντάται στο δεύτερο μισό του 5ο αι. Όσον αφορά στην εγχάρακτη επιγραφή στο επίχρισμα του τάφου που αναφέρεται στο Λεόντιο, το τοπωνύμιο *ΛΕΧΗΝΕΟ* συναντάται σε άλλες δύο επιτύμβιες επιγραφές από τη Νέα Αγχίαλο. Η πρώτη είναι δημοσιευμένη στα *Πρακτικά* του

2. Ναλμπάντης 2003, 151.

1933 από το Γ. Σωτηρίου και προέρχεται από περισυλλογή[3]. Είναι στήλη υπόφαιου εγχώριου λίθου διαστάσεων 1.00 μ. × 0,30 μ. × 0,07 μ. με ύψος γραμμάτων 3-4 εκ. έχοντας στο κέντρο χαραγμένο σταυρό (**εικ. 8**).

Μεταγραφή από το Γ. Σωτηρίου

1.+Ει τις τολμήση α
2. λλον τινά θ(έσθαι;)
3. δώση δίκην Θεώ και α
4. ποκ(εί)σετ(αι) τοις νόμοις.
5. Ενθάδε κ(ει)
6. τ(αι) Αγαθ
7. όκλ(ει)α από
8. και Λεχινέου
9. γυνή Ον
10. ισίμου Παλ
11.ατίνου.

Και η δεύτερη επιτύμβια στήλη που προέρχεται από περισυλλογή από το χώρο γύρω από το λιμάνι, είναι δημοσιευμένη στα *Πρακτικά* του 1935 από το Γ. Σωτηρίου[4]. Είναι σπασμένη στο άνω της τμήμα, διαστάσεων 0,42 μ. × 0,27 μ. × 0,03 μ. με ύψος γραμμάτων 4 εκ.

Μεταγραφή από τον Γ. Σωτηρίου, όπου αναφέρει δύο μμ, αλλα το δεύτερο γράμμα ομοιάζει με *Α*.

ΜιΜόριον…Λ
ΕΧΕΝΕΟΥ ΕΝΘΑ ΚΑΤΑ(κιτε)
Ο ΠΡΟΓΕΓΡΑΜΕΝΟΣ
ΣΑΝΒΑΤΙΣ (κλάδος μετά δύο φύλλων κισσού στο τέλος της επιγραφής.)

Ο στίχος 2 συμπληρώνεται *(Λ) εχενεου ένθα κα(τακειται)*. Αξιοσημείωτος είναι ο τύπος του ονόματος στον 4 στίχο *Σαββάτιος* (= Σανβάτις).

Ο Νικόλαος Γιαννόπουλος στις *Θεσσαλικές Μελέτες* του 1938 αναφέρεται, στο Γ΄ κεφάλαιο με τίτλο *ΛΕΧΙΝΕΟΝ* (μια παλαιοχριστιανική πόλις ή κώμη εν τη επαρχία Αλμυρού) στις δύο επιτύμβιες στήλες που παρουσίασε ο Σωτηρίου στα πρακτικά του 1933 και του 1935[5]. Θεωρεί ότι η κώμη Λεχίνεον των δύο Χριστιανικών επιγραφών των Θεσσαλικών Θηβών είναι η Λιγύναι και σχετίζεται με τους Λιγυναίους που συνορεύουν με τους κατοίκους της Άλου και τους Θηβαίους, σύμφωνα με την επιγραφή των Δελφών του 145 π.Χ. (περί της μεν ιεράς χώρας αποδούναι τοις προσορούσι Λυγιναίοις όρια δε είναι ως οι τέρμονες έχουσι) και πρέπει να αναζητηθούν στο Κρόκιον πεδίον. Πιστεύει, ότι η πόλις ή η κώμη Λιγύναι της επιγραφής συνέχισε να υπάρχει και μετά Χριστόν έως το τέλος του 7ου αι. με το όνομα Λιχύναιον. Όσο για την διαφορά της γραφής Λεχίνεον με **ιώτα** και Λεχένεον με **έψιλον** την αποδίδει στην άγνοια του χαράκτη των επιγραφών. Ο Σωτηρίου από την πλευρά του, πιστεύει ότι το Λεχίνεον είναι ένας αγροτικός οικισμός και τοποθετείται μεταξύ της Νέας Αγχιάλου και του χωριού Μικροθήβες[6].

Η ύπαρξη της επιτύμβιας στήλης στο εσωτερικό του τάφου υποδηλώνει ότι ενώ ο αρχικός τάφος προοριζόταν για τον Λεόντιο από το Λεχήνεο, παραχωρήθηκε αργότερα για να ταφεί ο Ευχάριστος από την Αιδηψό. Δεν μπορεί να αποκλειστεί κάποια συγγενική σχέση ή σύνδεση μεταξύ των δύο αυτών προσώπων. Το όνομα Λεόντιος το συναντάμε για πρώτη φορά στις Φθιώτιδες Θήβες, όπως και το όνομα Ευχάριστος, καθώς επίσης και τον ανορθόγραφο τόπο καταγωγής *ΕΔΕΨΗΝΟΣ* (από την Αιδηψό).

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας ο κιβωτιόσχημος τάφος διατηρήθηκε σε κατάχωση αφού προηγήθηκε η αποκόλληση του επιχρίσματος με την εγχάρακτη επιγραφή από το συντηρητή της 7ης ΕΒΑ Κωνσταντίνο Κορμάζο λόγω επικινδυνότητας, εξαιτίας της αναρριχόμενης υγρασίας, της σαθρότητας του κονιάματος και της ανάπτυξης ριζιδίων. Μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού χώρου της Νέας Αγχιάλου για περαιτέρω συντήρηση.

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου περισυλλέχτηκε μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή τραπεζοειδούς σχήματος, ύψους 0,41 μ., πλάτους στην άνω πλευρά 0, 335 μ., πλάτος στην

3. Σωτηρίου 1933, 57, εικ. 8.
4. Σωτηρίου 1935, 64, εικ. 1.
5. Γιαννόπουλος 1938, 439-442.
6. Σωτηρίου 1933, 57, εικ. 8.

κάτω πλευρά 0,09 μ., πάχους 0,04 μ. με ύψος γραμμάτων 1,5 εκ. και διάστιχο 1 εκ. Η πίσω πλευρά ήταν επίπεδη. Τα γράμματα είναι ανισοϋψή. Χρήση του μηνοειδούς Σ και Ε (**εικ. 9**). Διαβάζεται ως ***Μνημείον Εσθήρος***. Παρατηρούμε ότι ο χαράκτης της στήλης αντιμετέθεσε τα γράμματα Ε και Σ . Κάτω από την επιγραφή υπάρχει χαραγμένη επτάφωτη λυχνία με κλαδί και ένα καρπό(?). Πρόκειται για μία ιουδαϊκή επιγραφή με την χαρακτηριστική επτάφωτη λυχνία. Στην ίδια περιοχή το 1985 στην οδό Ζαρίφη (στο τμήμα μεταξύ Ελευθερίας και Αγγελίδη) (**εικ. 10**), η κα. Ντίνα έφερε στο φως κατά την έρευνα κιβωτιόσχημου πλακοσκεπή τάφου επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη (0,25 μ. × 0,24 μ. × 0,035 μ.) με την επτάφωτη λυχνία στην κορυφή που αναγράφεται[7].

ΚΥΜΙΤΙΡΙΟ
Ν ΠΑΡΙΓΟΡΙΩ
ΣΑΜΜΟΥΚΑΙΕ
ΥΤΥΧΙΑΕΝΟ
ΤΥΟΣΩΤΥ

Επιτύμβια στήλη με την επτάφωτη λυχνία και εκατέρωθεν κλάδους φοίνικα και περιστέρια έχει βρεθεί το 1936 από περισυλλογή στη θέση Στούπι πλησίον του νεκροταφείου που ανασκάψαμε. Την έχει παρουσιάσει ο Γ. Σωτηρίου στα *Πρακτικά* της επόμενης χρονιάς[8]. Η επιγραφή αυτή είναι από φαιό λίθο σπασμένη κάτω και απολήγουσα άνω σε αέτωμα αποκεκρουσμένον διαστ. (0,35 μ. × 0,25 μ., πάχους 0,035 μ. με ύψος γραμμάτων 0,04 μ.) και αναγράφει:

ΜΝΗΜΑ ΣΑΟΥ
Λ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΥ
ΓΑΜΕΤΗΣ ΑΝΝΑΣ

Από περισυλλογή[9] προέρχεται και επιτύμβια στήλη από σχιστόλιθο διαστάσεων 0,51 μ. × 0,32 μ. × 0,04 μ., με ύψος γραμμάτων 2-3 εκ. με την επτάφωτη λυχνία δίπλα στην επιγραφή:

ΜΝΗΜΑ
ΘΕΟΔΟΤΩ
ΚΕΛΕΟΝΤΗΑΣ

Το σύμβολο της επτάφωτης λυχνίας που συμβόλιζε τους 7 γνωστούς πλανήτες της Αρχαιότητας πέρασε από την Αρχαία Μεσοποταμία στην εβραϊκή μυστικιστική παράδοση, τροποποιημένη και ενταγμένη στην ιουδαϊκή θρησκεία με τη γνωστή μορφή της Μενόραχ. Οι επτά λυχνίες συμβολίζουν και στην εβραϊκή παράδοση τον ήλιο την σελήνη και τους κύριους πλανήτες (Κρόνος, Δίας, Ερμής, Αφροδίτη, Άρης), αλλά αντιστοιχούν και στις 7 μέρες της εβδομάδας και τα 7 μεγάλα Άστρα της μεγάλης Άρκτου. Η ύπαρξη Ιουδαϊκών επιτύμβιων επιγραφών γραμμένων σε γλώσσα ελληνική[10], στο ανατολικό νεκροταφείο έξω από τον περιτειχισμένο χώρο των Φθιωτίδων Θηβών δηλώνει την παρουσία Ιουδαϊκής κοινότητας στην πόλη, η οποία θα συνέβαλε φυσικά και στην ανάπτυξη του εμπορίου. Με βάση τη μορφή των γραμμάτων των δύο επιτύμβιων στηλών της ανασκαφής μας, αλλά και της εγχάρακτης επιγραφής στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου, και λόγω έλλειψης άλλων στοιχείων επιχειρούμε μια χρονολογική ταύτιση του ανασκαφέντος νεκροταφείου στα τέλη του 5ου αι. και στις αρχές του 6ου αι. Η αποκάλυψη τάφων με δύο, τρεις αλλά και τέσσερις νεκρούς ενταφιασμένους ταυτόχρονα μας οδηγεί σε υποθέσεις, όπως τον αιφνίδιο θάνατο από καταστρεπτικό σεισμό την εποχή αυτή, ή από άλλη βίαιη και απροσδόκητη αιτία. Η γενική συστηματική οργάνωση του νεκροταφείου και η τοποθέτησή του στον χώρο αποτελούν ενδείξεις ενός μεγαλύτερου και εκτεταμένου νεκροταφείου που ερευνήθηκε αποσπασματικά στο παρελθόν και αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα. Κατά συνέπεια, η ανασκαφή της οδού Ζαρίφη συμπληρώνει την γνώση μας για το ανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών και πλουτίζει τις πληροφορίες για τον τρόπο ενταφιασμού, αλλά και προβληματίζει για τα ενδεχόμενα βίαια ή καταστροφικά γεγονότα που τον προκάλεσαν. Περισσότερα ωστόσο στοιχεία για τη χρονολογική και τοπογραφική διασπορά του ανατολικού νεκροταφείου θα προσφέρει η μελλοντική έρευνα στην περιοχή.

7. Ντίνα 1992, 453.
8. Σωτηρίου 1936, 66, εικ. 9.
9. Ντίνα 1992, 453.
10. Αντουράκης 2002, 56-118.

SUMMARY

BURIALS OF THE EARLY CHRISTIAN ERA IN THE AREA OF THE EAST NECROPOLIS OF PHTIOTIC-THEBES OF NEW AGHIALOS

Paschalis Stanztouris

In a rescue excavation in a plot at Zarifi Str., in New Anchialos, outside the East wall of the early Christian city of the Phthiotic Thebes, New Anchialos, 45 graves dating from the 5th to the 6th century A.C were explored. The graves were of the following types: 42 rock-cut of rectangular shape, 2 tiled-roofed and one built cist.

No grave contained any funerary offerings. However, in the interior of the only built cist found, there was a marble funerary inscription and also an inscription engraved in the grave's interior.

Additionally, a Jewish funerary inscription was detected in the excavation area. The graves belong to the East cemetery of the early Christian city Phthiotic Thebes of New Anchialos.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντουράκης Γ., 2002. Χριστιανική αρχαιολογία και επιγραφική. Ελληνική Χριστιανική Επιγραφική, Αθήνα.

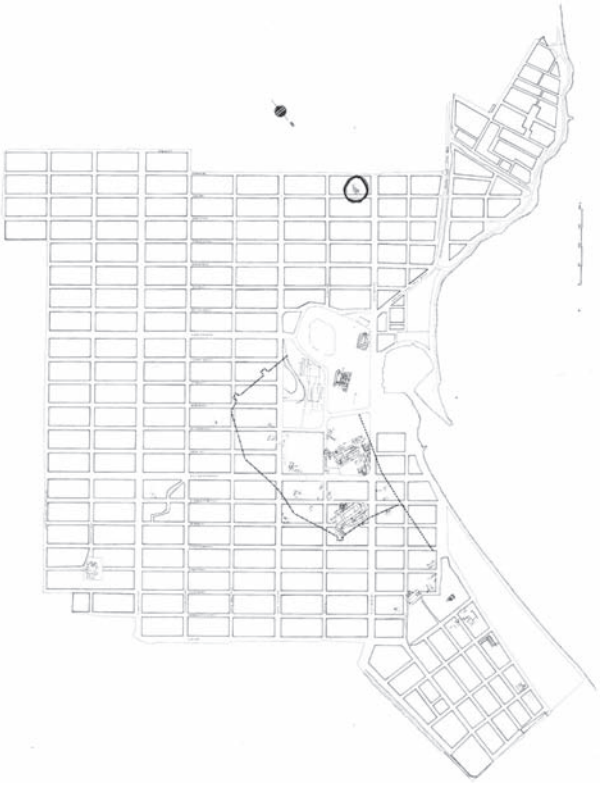
Γιαννόπουλος Ν., 1938. Θεσσαλικαί μελέται, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΔ΄, 439-442.

Ναλμπάντης Δ., 2003. *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Ταφές και ευρήματα*, Θεσσαλονίκη.

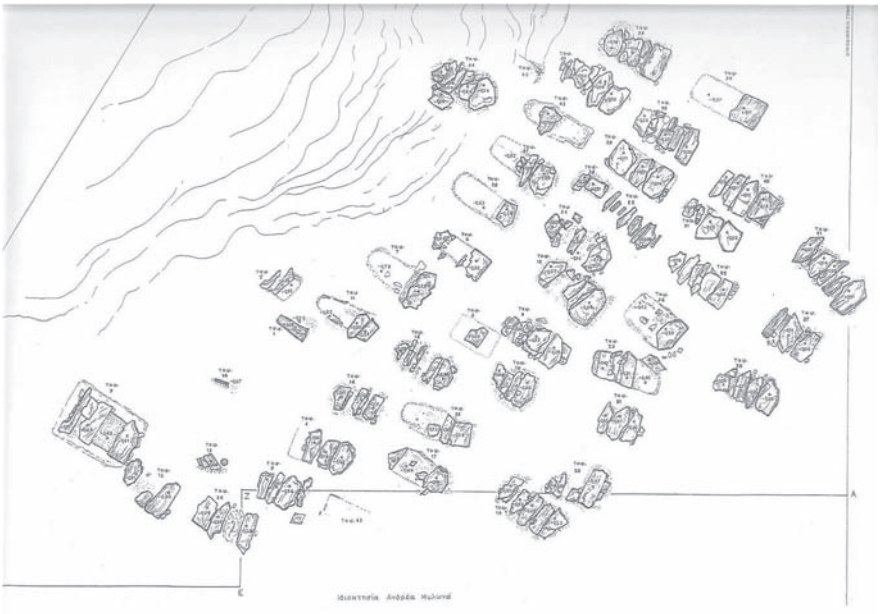
Ντίνα Α., 1992. Επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες παλαιοχριστιανικής εποχής από τις Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος), στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 448-456.

Σωτηρίου Γ., 1933. Περί των εν Νέα Αγχιάλω Ανασκαφών, *ΠΑΕ*, 30-35.

Σωτηρίου Γ., 1935. Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ*, 52-69.

Εικ. 1. Ανατολικό νεκροταφείο Φθιωτίδων Θηβών – Νέας Αγχιάλου.

Εικ. 2. Οικόπεδο Μυλωνά – Τάφοι.

Εικ. 3. Τάφος 9.

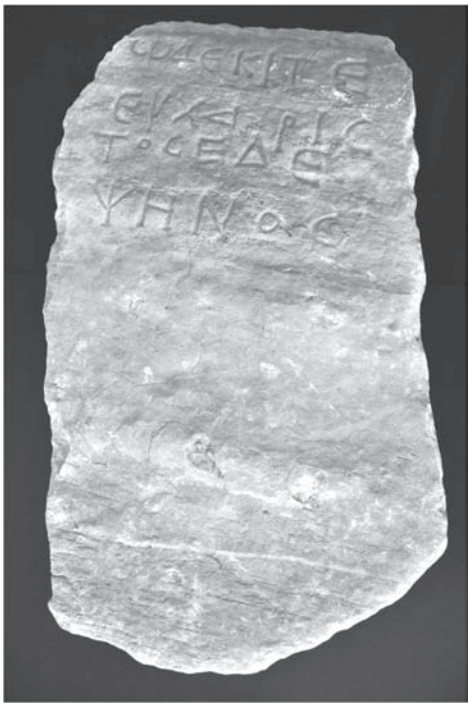
Εικ. 4. Τάφος 5 (εσωτερικό τάφου με έναν σκελετό).

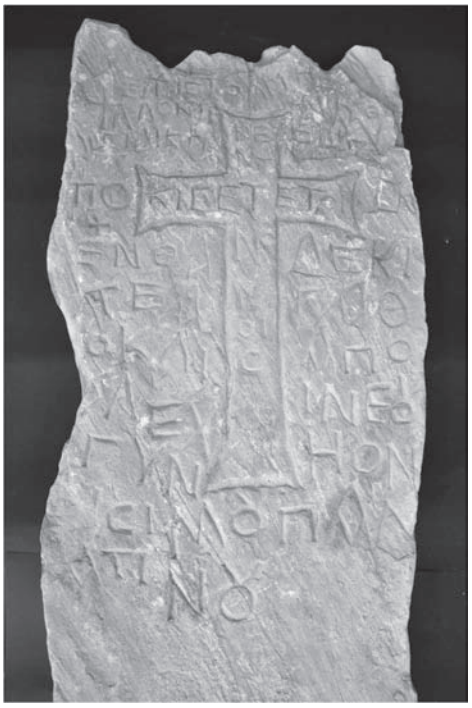
Εικ. 5. Τάφος 3 (κιβωτιόσχημος).

Εικ. 6. Επιγραφή στο εσωτερικό του τάφου 3.

Εικ. 7. Επιτύμβια στήλη από το εσωτερικό του τάφου 3.

Εικ. 8. Επιτύμβια στήλη.

Εικ. 9. Επιτύμβια στήλη με την επτάφωτη λυχνία.

Εικ. 10. Οικόπεδο Μυλωνά. Άποψη του νεκροταφείου από ΒΔ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Σπύρος Κουγιουμτζόγλου

Με την έναρξη λειτουργίας της 19ης ΕΒΑ και στα πλαίσια της συλλογής και καταγραφής αντικειμένων αρμοδιότητάς της, καταγράφηκαν αγγεία βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, που ήλθαν στο φως από ανασκαφικές έρευνες στην πόλη των Τρικάλων και φυλάσσονταν στην αρχαιολογική συλλογή Τρικάλων, που λειτουργεί υπό την εποπτεία της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ[1]. Πρόκειται για 125 ακέραια αγγεία, καθώς και τμήματα αγγείων όλων των τύπων καθημερινής χρήσης με ή χωρίς εφυάλωση, εγχάρακτα ή γραπτά ή τελείως ακόσμητα, μέρος των οποίων έγιναν αντικείμενο ανακοίνωσης στο 9ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών[2].

Η κεραμική αυτής της περιόδου δεν απασχόλησε τους ειδήμονες στο παρελθόν, ενώ σήμερα το ενδιαφέρον έχει αυξητικές τάσεις και αρκετοί είναι αυτοί που παρουσιάζουν τα πορίσματα των ανασκαφών ανά την Ελλάδα, μέσα από τα οποία κατανοούμε, πως ο ελληνισμός αντιμετώπισε τους Οθωμανούς και τις επιδράσεις που δέχτηκε από τη δυτική Ευρώπη[3].

Η κατασκευή πήλινων αντικειμένων συνεχίστηκε σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση. Τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν απαραίτητα χρηστικά αντικείμενα για όλους τους ανθρώπους ανεξάρτητα από την οικονομική τους κατάσταση. Φυσικά οι τεχνίτες επηρεάστηκαν και από τις νέες τεχνικές και τα νέα διακοσμητικά μοτίβα από τις εισαγωγές που έγιναν κυρίως από τη Δύση ήδη από τα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Από το 1514 Έλληνες έμποροι από την Άρτα, τα Γιάννενα και τον Αυλώνα ήταν εγκατεστημένοι στην Αγκώνα με ειδικά προνόμια, ενώ κατά τα μέσα του 16ου αι. Κυκλαδίτες και Δωδεκανήσιοι έμποροι εμπορεύονται με τη Βενετία. Αρχικά το εμπόριο ασκείται αποκλειστικά από τους Βενετούς λόγω της παραχώρησης εμπορικών προνομίων από την οθωμανική κυβέρνηση μέχρι τα μέσα του 16ου αι., όταν Άγγλοι και Ολλανδοί γίνονται πρωταγωνιστές στη διακίνηση του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο μέχρι το δεύτερο μισό του 17ου αι. Κατά τον 18ο αι. θα κυριαρχήσουν οι Γάλλοι έμποροι και από το δεύτερο μισό του 18ου αι. μέχρι και τον 19ο αι. οι Έλληνες έμποροι αρχίζουν να ελέγχουν τη διακίνηση του εμπορίου με την άδεια της Υψηλής Πύλης. Η ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου συνέβαλε κατά πολύ στην προώθηση κεραμικών από την Ανατολή και τη Δύση στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Η παραγωγή εφυαλωμένων κεραμικών αγγείων συνεχίζεται και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο για να καλυφθούν οι ανάγκες της τοπικής αγοράς. Κέντρα αγγειοπλαστικών εργαστηρίων, όπως η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, τα Τρίκαλα, η Λάρισα[4], ο Τύρναβος, η Άρτα, η Αθήνα, συνεχίζουν να κατασκευάζουν αγγεία και να προωθούν τα προϊόντα τους και σε γειτονικές αγορές.

Το 1964, ο Δημήτριος Θεοχάρης σε ανασκαφές που έκανε στο χώρο του Ασκληπιείου Τρικάλων ανακάλυψε τα ίχνη κεραμικού κλιβάνου, το οποίο δηλώνει, ότι τα Τρίκαλα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο υπήρξε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής[5].

---

1. Ευχαριστούμε τον Επίτιμο Έφορο της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ κ. Λ. Χατζηαγγελάκη, καθώς και τον επί συμβάσει Συντηρητή Έργων Τέχνης της 19ης ΕΒΑ, Ι. Κοκκινόπουλο για τη συντήρηση των αγγείων.

2. Κουγιουμτζόγλου 2012, 277-291.

3. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 173.

4. Παπανικόλα – Μπακιρτζή 2003, 53.

5. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 315-316. Το 1999 δημοσιεύτηκε από το ΤΑΠΑ το έργο *Βυζαντινά και εφυαλωμένα κεραμικά*. Πρόκειται για ένα κατάλογο που δημιουργήθηκε με την ευκαιρία της Έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο Θεσσαλονίκης αφιερωμένης στα Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Στην έκδοση αυτή παρουσιάστηκαν από την κ. Κρυσταλλία Μαντζανά δέκα αγγεία που προέρχονται και αυτά από την Αρχαιολογική Συλλογή Τρικάλων.

Από τα αγγεία που αποκαλύφθηκαν στην παρούσα ανακοίνωση θα μας απασχολήσουν αμφορείς, κανάτια, κούπες, πινάκια, κύπελα και δοχεία υγρών.

Το παλαιότερο αγγείο της συλλογής είναι ένας μικρός αμφορέας- σπαθάριο (**εικ. 1**). Το σώμα είναι ατρακτόσχημο με οριζόντιες ραβδώσεις, λαιμός κυλινδρικός, λαβές ταινιωτές με πλατιά αυλάκωση[6]. Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται κατά τον 5ο αι. Η ονομασία «σπαθίον» υιοθετήθηκε από τον V. Grace και επικράτησε στη σύγχρονη επιστήμη εξαιτίας της εξομοίωσης αυτού του μικρού αμφορέα, που μοιάζει με σπαθί, με τον όρο «σπαθίον» που αναφέρεται σε αιγυπτιακούς πάπυρους ως μονάδα μέτρησης όγκου. Τα σπαθία έχουν θεωρηθεί από πολλούς ερευνητές, ότι έχουν βορειο-αφρικανική καταγωγή. Ως προς το περιεχόμενο αυτών των τόσο μικρής χωρητικότητας αμφορέων φαίνεται πιθανότερο να ήταν αρωματικά έλαια[7].

Τα κανάτια παρουσιάζουν όλους τους τύπους, ακόσμητα ή με μικρές εγχάρακτες γραμμές στο ύψος του λαιμού, με μία ή με δύο λαβές. Γραπτή διακόσμηση καφε-κόκκινου χρώματος πάνω σε λευκό επίχρισμα, ή με λευκή γραπτή διακόσμηση στο μεγαλύτερο μέρος του αγγείου. Πηλός καφε-κόκκινος ανοιχτόχρωμος χωρίς προσμείξεις, σώμα σφαιρικό και ταινιωτή λαβή που ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στη κοιλιά του αγγείου.

Μια ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν τα κανάτια-μαστραπάδες (**εικ. 2, 3**) που παρουσιάζουν πλατιά «σκάλα»[8]. Η ομάδα αυτή των γραπτών αγγείων εμφανίζεται αρχικά σε εργαστήρια της Β. Ιταλίας κατά τον 15ο-16ο αιώνα. Πιστεύεται, ότι τα κεραμικά αυτά μιμούνται τα ιταλικά μαγιόλικα και πιθανότατα κατασκευάζονταν σε εργαστήρια των Αθηνών κατά το πρώτο μισό του 17ου αι.

Δεν λείπουν τα αγγεία με εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση και με πινελιές πράσινου και κίτρινου χρώματος σε υποπράσινη εφυάλωση (**εικ. 4**), καθώς και αγγεία με γραπτή διακόσμηση πάνω σε λευκό εφυαλωμένο φόντο. Τα παραπάνω αγγεία μπορούν να χρονολογηθούν κατά τον 18ο αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αγγείο με τις δίδυμες λαβές του (**εικ. 5**). Το επόμενο αγγείο (**εικ. 6**) είναι από τα ιδιαίτερα της συλλογής. Πρόκειται για ένα κανάτι με υψηλό στόμιο και ταινιωτή λαβή. Πάνω σε λευκοκίτρινο επίχρισμα, γραπτή δικτυωτή διακόσμηση καλύπτει όλο το αγγείο σχηματίζοντας τρίγωνα. Ομόκεντροι κύκλοι πράσινης εφυάλωσης γεμίζουν τα ενδιάμεσα κενά. Αγγεία με δικτυωτή διακόσμηση χρονολογήθηκαν κατά τον 16ο αι. και προέρχονται από την Άρτα[9].

Από τοπικό εργαστήριο είναι πιθανότατα ένα κανάτι-υδροδοχείο (**εικ. 7**), μόνωτο με έντονη σφαιρικότητα και μακρύ λαιμό και εγχάρακτα ταινιωτά θέματα στο σώμα του αγγείου. Πιθανότατα ανήκει στον τύπο Β΄ της ομάδας α΄ εργαστηρίου της Λάρισας ή του Τιρνάβου και πιθανή χρονολόγησή του είναι τα τέλη του 16ου, αρχές του 17ου αι[10].

Οι κούπες μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά στα τέλη του 15ου-16ου αι. Σε στρώμα άσπρου ή ασπροκίτρινου επιχρίσματος που καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, χαράσσεται ο διάκοσμος: ρόμβοι, σπείρες και άνθη. Στο εσωτερικό μίας κούπας εικονίζεται εγχάρακτο πτηνό (**εικ. 8**), ενώ άλλες θυμίζουν έντονα τα μαγιόλικα κεραμικά και ίσως να πρόκειται για αγγεία εισαγωγής δυτικού εργαστηρίου (Ιταλίας). Τέλος, μία κούπα-κύπελο (**εικ. 9**) φέρει χαρακτηριστικές λαβές και ίχνη τριποδίσκου στο πυθμένα.

Τα πινάκια παρουσιάζουν δυσκολίες ως προς την χρονολόγησή τους, διότι θα μπορούσαν να είναι υστεροβυζαντινά αλλά και πρώιμα μεταβυζαντινά, ίσως να έχουμε δηλαδή μία επανάληψη στις παλαιές τεχνικές. Το παλαιότερο πινάκιο (**εικ. 10**), συντηρημένο και συμπληρωμένο σήμερα, φέρει λευκό επίχρισμα στην εσωτερική του επιφάνεια. Διάκοσμος επιμελημένος: στο κέντρο του πυθμένα χαράσσεται με λεπτεγχάρακτη τεχνική οκτάφυλλος ρόδακας, που ορίζεται από δύο ομόκεντρους κύκλους. Τόσο η τεχνική, όσο και το μοτίβο που ακολούθησε ο καλλιτέχνης, θυμίζουν αντίστοιχα πινάκια της υστεροβυζαντινής περιόδου. Στην κατηγορία των μεγάλων πινακίων ανήκει το πινάκιο με εγχάρακτη διακόσμηση να περιτρέχει το χείλος σε τρεις ζώνες. Το εσωτερικό του κοσμείται στα πλαϊνά με εγχάρακτες παράλληλες γραμμές, ενώ ο πυθμένας του φέρει μέσα σε δύο ομόκεντρους κύκλους σπειροειδή διακόσμηση. Το φόντο του πινακίου καλύπτεται από λευκοπράσινη εφυάλωση, ενώ οι εγχάρακτες διακοσμήσεις φέρουν εναλλάξ καφεκίτρινη και πράσινη εφυάλωση. Η ίδια λευκοπράσινη εφυάλωση καλύπτει και το εξωτερικό μέρος του αγγείου. Χρονολογικά θα μπορούσα-

6. Κοκκοτάκη – Τσόκα 2010, 370.
7. Γερούση 1992-1993, 256-257.
8. *Πηλός και χρώμα* 2007, 18, 60-72.
9. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά* 1999, 110-111. *Πηλός και χρώμα* 2007, 15, 50.
10. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 315.

με να το εντάξουμε στον 17ο αι. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το επόμενο πινάκιο (**εικ. 11**), που είναι από τα πιο ενδιαφέροντα της συλλογής, τόσο για το θέμα όσο και για την τεχνική του. Πλατύ χείλος που χωρίζεται σε δύο ζώνες με εγχάρακτες γραμμές στο επάνω τμήμα του. Ο πυθμένας φέρει εγχάρακτο πτηνό με τα πτερά ανοικτά να κάθεται πάνω σε ένα κλαδί, ενώ φέρει δικτυωτή διακόσμηση στο σώμα του. Πάνω σε λευκή εφυάλωση πινελιές πράσινου και κίτρινου χρώματος. Αγαπητό θέμα κατά το παρελθόν από τους καλλιτέχνες, το οποίο επαναλαμβάνεται και από τους νεότερους. Το παράδειγμά μας αποτελεί ένα δείγμα καλού εργαστηρίου και ίσως να έχει εισαχθεί. Στην ίδια συλλογή καταγράφηκαν ένα βαθύ πινάκιο με χαρακτηριστικές οπές στην υπερυψωμένη βάση του (**εικ. 12**), όπως και δοχείο μεταφοράς υγρών.

Η παρουσίαση μικρού αριθμού αγγείων μας οδήγησε στο συμπέρασμα, ότι η πόλη των Τρικάλων ακολουθεί και αυτή την πορεία των άλλων πόλεων και δέχεται τις επιδράσεις και τις νέες μεθόδους που επικρατούν σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η στρατηγική θέση της την φέρνει σε επαφή με τα μεγάλα κέντρα της περιοχής, όπως η Λάρισα και τα Ιωάννινα. Εργαστήρια αγγειοπλαστικής τροφοδοτούν με αγγεία όλη τη περιοχή, ενώ έμποροι μεταφέρουν το εμπόρευμά τους με τις νέες τεχνικές και τις νέες τάσεις που επικρατούν σε όλη την Ευρώπη. Δυστυχώς, η προέλευση των περισσοτέρων αγγείων είναι άγνωστη και δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους με μια σχετική ακρίβεια.

SUMMARY

AN UNKNOWN COLLECTION OF CERAMICS OF THE OTTOMAN PERIOD FROM THE TOWN OF TRIKALA

Spiros Kougioumtzoglou

A small treasure "hidden" for many years in the warehouses of the Archaeological Department came to light and revealed to us an unknown part of the history of the city of Trikala. A series of vessels, found during rescue excavations, testifies to the unbroken continuity of the cultural life of the residents and the commercial relationships and contacts they had with other cities both of the Ottoman Empire and the rest of Europe.

We are mainly talking about vessels of everyday use, various types such as oinochoai, cups, plates, pitchers, lanterns etc. with or without glaze, incised or painted decoration. Their dating varies, but most of the collection can be dated to the 18th and 19th centuries.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά: *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα 1999.
Πηλός και Χρώμα: *Πηλός και Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου, Κατάλογος Έκθεσης, 21 Δεκεμβρίου 2006 έως 17 Φεβρουαρίου 2007*, Αθήνα 2007.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γερούση Ε., 1992-1993. Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του «Επισκοπείου» της Σάμου, *ΑΔ* 47-48, 256-257.

Κοκκοτάκη Ν. – Τσόκα Α., 2010. Μαρώνεια: Χρηστική κεραμική του 3ου-7ου αι. μ.Χ. από την ανασκαφή στο χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς. Μια πρώτη προσέγγιση, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή & Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.). Επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη, 367-385.

Κορρέ-Ζωγράφου Κ., 1995. *Τα κεραμεικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα.

Κουγιουμτζόγλου Σ., 2012. Μια άγνωστη συλλογή κεραμεικής της οθωμανικής περιόδου από την πόλη των Τρικάλων, *Τρικαλινά* 32, 277-291.

Μαντζανά Κ., 1999. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, Αθήνα.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., 2003. Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο Βυζαντινό κόσμο, στο *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα, 45-66.

Εικ. 1. Αμφορέας – Σπαθίον.

Εικ. 2. Κανάτι – μαστραπάς με πλατιά «σκάλα».

Εικ. 3. Κανάτι – μαστραπάς με πλατιά «σκάλα».

Εικ. 4. Κανάτι με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 5. Εγχάρακτο κανάτι με δίδυμες λαβές.

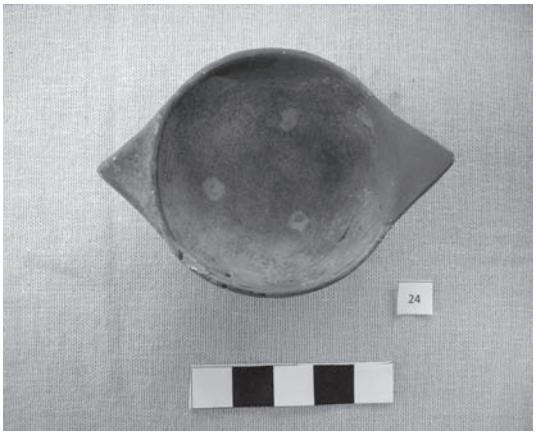
Εικ. 6. Κανάτι με δικτυωτή διακόσμηση.

Εικ. 7. Κανάτι – υδροδοχείο τοπικού εργαστηρίου.

Εικ. 8. Κούπα με εγχάρακτο πτηνό.

Εικ. 9. Κούπα με δίδυμες τριγωνικές λαβές.

Εικ. 10. Εγχάρακτο πινάκιο.

Εικ. 11. Πινάκιο με εγχάρακτο πτηνό.

Εικ. 12. Βαθύ πινάκιο με υπερυψωμένη βάση.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΛΕΦΟΚΑΣΤΡΟ ΠΗΛΙΟΥ

Αρχοντούλα Αναστασιάδου

Ο παραθαλάσσιος οικισμός του Λεφοκάστρου βρίσκεται στο νότιο Πήλιο, 6 χιλιόμετρα δυτικά της Αργαλαστής, κτισμένος γύρω από μικρή χερσόνησο στον Παγασητικό κόλπο. Το Λεφόκαστρο δεν αναφέρεται στις πηγές και οι λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε βασίζονται εν πολλοίς στις μαρτυρίες παλαιότερων ερευνητών. Αρχαιολόγοι και ιστορικοί του 19ου και των αρχών του 20ου αι. που περιδιάβηκαν την περιοχή κάνουν λόγο για σημαντικό παραθαλάσσιο οικισμό της βυζαντινής εποχής.

Ο Alfred Mezieres[1] το περιγράφει στα μέσα του 19ου αιώνα ως «έναν ακανόνιστο περίβολο πάνω σε ένα μικρό ακρωτήριο … του οποίου τα τείχη είναι παντού γκρεμισμένα … και στις γωνίες του διακρίνονται μερικά απομεινάρια από κυκλικούς πύργους (sic)». Ο Απ. Αρβανιτόπουλος[2] στις αρχές του 20ου αι. δεν διακρίνει τείχη, αναφέρει όμως μια «μεγάλη βυζαντιακή εκκλησία της Παναγίας παρά τινά εγγύς καταπεσούσαν αρχαίαν γέφυραν», καθώς και «άλλες μικρότερες εκκλησίες εν ερειπίοις». Παρόμοια εντύπωση αποκόμισε την ίδια εποχή και ο Alan Wace[3], ο οποίος δεν εντόπισε κανένα ίχνος τείχους, αλλά μας πληροφορεί για σημαντικά ερείπια βυζαντινών ναών.

Αν και από τα τείχη του βυζαντινού οικισμού, τουλάχιστον αυτά που είδε ο Mezieres, δεν διατηρούνται σήμερα ίχνη, πολλά είναι τα στοιχεία που αντλούμε για την ακμή του από τα σωζόμενα ερείπια των εκκλησιών. Στα βόρεια του σύγχρονου οικισμού και δίπλα στο δρόμο που οδηγεί στην Άφυσσο βρίσκονται τα ερείπια βυζαντινού ναού που κατά παράδοση τιμάται στους Αποστόλους (**εικ. 1**)[4]. Διακρίνονται η νότια και η ανατολική πλευρά μονόχωρου ναού με μεγάλη ημικυκλική αψίδα, στου οποίου τη νότια πλευρά προσαρτήθηκε δεύτερος μονόχωρος ναός, μικρότερου πλάτους από τον πρώτο και με μικρή κόγχη στα ανατολικά. Το συγκρότημα των δύο ναών με βάση τη μορφολογία των αψίδων, την τοιχοποιία[5], αλλά και τα ελάχιστα δείγματα κεραμικής που περισυλλέχθηκαν κατά την αποψίλωση, μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση βυζαντινή περίοδο. Ωστόσο η επίχωση είναι μεγάλη και απαιτείται ανασκαφή.

Σχεδόν απέναντι βρίσκεται ο μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Παντελεήμονα (**εικ. 2**). Πρόκειται για μικρή μονόχωρη θολοσκεπή εκκλησία, της οποίας ο κυρίως ναός καλύπτεται από τυφλό ημισφαιρικό θόλο και το ιερό απολήγει στα ανατολικά σε τρίπλευρη αψίδα. Ο σημερινός ναός χρονολογείται στο 17ο-18ο αι.[6], θεωρείται όμως από τους ντόπιους ότι αντικατέστησε παλαιότερο· η άποψη αυτή ενισχύεται λόγω της εγγύτητας με άλλες αρχαιότητες.

Βορειότερα βρίσκονται τα ερείπια ενός άλλου ναϋδρίου που σύμφωνα με τους κατοίκους ήταν αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή (**εικ. 3**)[7]. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό με μια ημικυκλική αψίδα. Η τοιχοποιία του ομοιάζει με αυτή των Αποστόλων, θα ήταν παρακινδυνευμένο όμως να προχωρήσουμε σε οποιαδήποτε χρονολόγηση του ναού.

Ένας ακόμη ναός χτισμένος σε βυζαντινά ερείπια είναι η Παναγία[8], στο κέντρο του σημερινού οικισμού.

---

1. Mezières 2000, 29-30.
2. Αρβανιτόπουλος 1910, 223-224.
3. Wace 1906, 152.
4. Περιγραφή του ναού βλ. Μαμαλούκος 2005, 191-192.
5. Αργολιθοδομή με κομμάτια πλίνθων άτακτα διατεταγμένα μεταξύ τους, με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα.
6. Από την επιγραφή της ανακαίνισης στη δυτική όψη του ναού δεν διακρίνεται η χρονολογία. Τρείς δεσποτικές εικόνες, έργα του ζωγράφου Ιωάννη εξ Αγράφων, χρονολογούνται το 1840 και εικόνα του Αγ. Θεοδώρου Τύρων, έργο Δημητρίου, το 1864.
7. Μαμαλούκος 2005, 192.
8. Μαμαλούκος 2005, 192-193.

Από αυτό που ο Αρβανιτόπουλος περιέγραψε ως *μεγάλη βυζαντιακή εκκλησία*[9], σήμερα διατηρούνται μόνο ίχνη στο κατώτερο μέρος της ανατολικής πλευράς του σύγχρονου ναού (**εικ. 4**). Διακρίνονται η τρίπλευρη, με μεταγενέστερες επεμβάσεις, κόγχη του ιερού και τμήματα του ανατολικού τοίχου και των πεσσοτοίχων μεταξύ ιερού και παραβημάτων. Τμήματα του βυζαντινού ναού πιθανότατα διατηρούνται στις επιχώσεις του προαυλίου. Επιπροσθέτως, μάρτυρες της ύπαρξης και παλαιοχριστιανικού ναού αποτελούν τα σπόλια στην τοιχοποιία και αρχιτεκτονικά μέλη στο προαύλιο της σημερινής εκκλησίας.

Αρχαιότητες έχουν εντοπιστεί και στην ευρύτερη περιοχή του Λεφοκάστρου. Στα βόρεια του χωριού και αριστερά του δρόμου προς την Άφυσσο, στενή και μικρή χερσόνησος καλείται Αγιά-Θυμνιά (Αγία Ευφημία)[10]. Οι Αρβανιτόπουλος και Wace αναφέρουν ερείπια ομώνυμου ναού[11], ενώ άλλοι ερευνητές ταύτισαν εσφαλμένα τη θέση με την πόλη Σπάλαθρα[12]. Σε επιτόπια έρευνα, η οποία απέβη ιδιαίτερα αποδοτική παρά την πυκνότατη βλάστηση, εντοπίσαμε αρχαία ίχνη, όπως λιθοσωρούς, μεγάλες λιθοπλίνθους, διάσπαρτη κεραμική, αλλά και ερείπια κτιρίου, αδιάγνωστης μορφής, τα οποία διατηρούνται σε ικανό ύψος (**εικ. 5**). Το κτίριο αυτό, από όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, αποτελεί ισχυρή κατασκευή και, όπως και άλλα βυζαντινά μνημεία στο Λεφόκαστρο είναι κτισμένο με γκρίζες πέτρες, ελάχιστα άτακτα τοποθετημένα κομμάτια πλίνθων και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Πιθανότατα πρόκειται για το ναό που αναφέρουν οι Wace και Αρβανιτόπουλος. Η προσέγγισή του, ωστόσο, χωρίς στοιχειώδη αποψίλωση είναι αδύνατη.

Στα νότια του Λεφοκάστρου, σε ανάλογη τοποθεσία, πάνω σε μικρή βραχώδη γλωσσίδα γης που εισχωρεί στη θάλασσα, ήταν κτισμένος ο ναός του Αγίου Σώστη (**εικ. 6**) και απέναντί του, στη θέση Καλογριά, ανασκάφηκαν στο παρελθόν θολοσκεπείς τάφοι που ανήκαν σε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο[13]. Ο Αγ. Σώστης, με εξωτερικές διαστάσεις 4,5 × 3,4 μ., είναι ένας μονόχωρος ναός με μία ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά, ο οποίος δέχτηκε μεταγενέστερες προσθήκες στα δυτικά, συμβατικά νάρθηκα και εξωνάρθηκα (**εικ. 7**). Η βόρεια και εν μέρει η ανατολική πλευρά του ναού διατηρούνται σε σχετικά μεγάλο ύψος και είναι κτισμένες από αργολιθοδομή με λιγοστές παρεμβαλλόμενες πλίνθους και συνδετικό υλικό υπόλευκο ασβεστοκονίαμα[14]. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο δυτικοί χώροι, οι οποίοι κατασκευαστικά προσκολλώνται στο ναό, δεν δένουν οργανικά μαζί του, αλλά ούτε και μεταξύ τους, διαφέρουν δε σημαντικά στον τρόπο δόμησης και, σε αντίθεση με την ταπεινή κλίμακα του ναού, ήταν διώροφοι[15]. Η υιοθέτηση της λύσης του διώροφου νάρθηκα αντί της ευρείας λιτής σε καθολικά μονών κατά το 16ο αι. είναι ένα τυπολογικό χαρακτηριστικό που συναντάται στη Θεσσαλία και σχετίστηκε με την ανάγκη δημιουργίας ασφαλών και δυσπρόσιτων χώρων που επέβαλε η ανασφάλεια της εποχής[16]. Αυτό βέβαια συμβαίνει σε καθολικά μεγάλων μονών και όχι σε ταπεινά ναΰδρια παρά τη θάλασσα, όπως η περίπτωση που εξετάζουμε. Επιπροσθέτως, η θέση του Αγ. Σώστη, λαμβάνοντας υπόψη και την πληθώρα μεμονωμένων πύργων-παρατηρητηρίων κατά μήκος των ακτογραμμών της Μαγνησίας[17], μας οδηγεί στη σκέψη ότι κάποια στιγμή οι δυτικές προσθήκες χρησίμευαν ως ένα μικρό παρατηρητήριο στον Παγασητικό κόλπο. Ίσως πρόκειται και για εγκαταστάσεις που σχετίζονται με θέση ελλιμενισμού, ένα μικρό καραβοστάσιο. Όσον αφορά στη χρονολόγηση του ερειπίου, με μια πρώτη εκτίμηση ο αρχικός πυρήνας θα μπορούσε με σχετική επιφύλαξη να χρονολογηθεί στους μέσους βυζαντινούς χρόνους[18], ενώ οι προσθήκες είναι οψιμότερες.

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού στο Λεφόκαστρο επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα δύο σωστικών ανα-

9. Αρβανιτόπουλος 1910, 223.

10. Βλ. σχετ. Αβραμέα 1974, 107. Λιάπης 2010, 223.

11. Αρβανιτόπουλος 1910, 224. Wace 1906, 152.

12. Γεωργιάδης 1894, 175. Λιάπης 2010, 223.

13. Ιντζεσίλογλου 1980, 271.

14. Η νότια και εν μέρει η ανατολική πλευρά έχουν ξαναχτιστεί πρόχειρα με ξερολιθιά από τους κατοίκους της Αργαλαστής, οι οποίοι ακόμη και σήμερα επισκέπτονται τον ερειπωμένο ναό, τιμώντας τη μνήμη του Αγίου Σώζοντος. Κατά παράδοση ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1821, κατά την επιδρομή του Δράμαλη στο Πήλιο.

15. Ο νάρθηκας έχει εξωτερικές διαστάσεις 4 × 3,5 μ. και ο εξωνάρθηκας αντίστοιχα πλάτος 3,5 μ. Το μήκος του δεν είναι σαφές. Η διατήρηση των δοκοθηκών για τα πατόξυλα του δαπέδου στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα μαρτυρεί την ύπαρξη ορόφου.

16. Βογιατζής 2000, 125. Πασαλή 1998, 199.

17. Αβραμέα 1974, 103-107.

18. Η χρονολόγηση, ελλείψει άλλων στοιχείων, βασίζεται στην ομοιότητα της τοιχοποιίας με αυτή του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Λεφόκαστρο, βλ. παραπ. σελ. 1. Προκειμένου να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα, τόσο σχετικά με τη λειτουργία, όσο και σχετικά με τη χρονολόγηση των ερειπίων απαιτείται ανασκαφή.

σκαφών που διενεργήθηκαν σε ισάριθμα ιδιωτικά οικόπεδα το καλοκαίρι του 2010 από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[19].

Σε μικρό οικόπεδο στις βορειοανατολικές παρυφές του σύγχρονου οικισμού ανασκάφηκε τμήμα λουτρικού κτίσματος των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων. Από το λουτρό αποκαλύφθηκαν εν μέρει δύο αίθουσες, των οποίων τα δάπεδα και όλες οι επιφάνειες ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα (**εικ. 8**). Το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου στα όρια της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας έμεινε άσκαφτο, διότι βρισκόταν εκτός του διαγράμματος κάλυψης της οικοδομής. Προς δυτικά εκτείνεται κάτω από το έδαφος, στα όρια του ίδιου οικοπέδου και προς νότο στην όμορη ιδιοκτησία.

Μικρή ορθογώνια αίθουσα διέθετε δύο αντικριστές εισόδους· ανατολικά βρισκόταν σε επαφή με χώρο που δεν ανασκάφηκε και δυτικά επικοινωνούσε μέσω θύρας και αναβαθμού με δεύτερο επιμήκη χώρο. Το δάπεδο του δεύτερου αυτού χώρου βρισκόταν κατά 0,50 μ. περίπου σε χαμηλότερο επίπεδο και με κλίση προς νότια-νοτιοδυτικά. Στη βορειοδυτική γωνία του ήταν προσκολλημένη κλίμακα καθόδου με τουλάχιστον δύο σκαλοπάτια, ενώ κατά μήκος της βόρειας και της ανατολικής πλευράς υπήρχαν κτιστά έδρανα. Πληρωνόταν με νερό μέσω τροφοδοτικού σωλήνα, ο οποίος περνούσε κάτω από το δάπεδο του ανατολικού χώρου και διαμέσου του μεσοτοίχου του εξέβαλλε εκεί. Η επιμήκης αυτή αίθουσα μπορεί να ταυτιστεί με δεξαμενή αναψυχής, piscina, όπου οι λουόμενοι μπορούσαν να κάθονται στα έδρανα και να δέχονται νερό[20]. Η δεξαμενή ήταν μάλλον στεγασμένη και φωτιζόταν στη μακριά πλευρά από παράθυρα, όπως συμπεραίνουμε από τα πολλά θραύσματα υαλοπινάκων που περισυλλέγησαν κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου.

Η χρήση της μικρής αίθουσας δεν είναι σαφής. Η επένδυση των όψεων και του δαπέδου με υδραυλικό κονίαμα και η επικοινωνία της με τη δεξαμενή συνδέουν τη λειτουργία της με λουτρικές εγκαταστάσεις.

Τα στοιχεία της ανασκαφής είναι πολύ περιορισμένα, θεωρούμε όμως ότι, κυρίως λόγω της κλίμακας, πρόκειται για ένα ιδιωτικό λουτρό προσαρτημένο σε οικία. Νόμισμα Αρκαδίου (395-408), που βρέθηκε πάνω στο βράχο στα βόρεια του κτιρίου και σε επαφή σχεδόν με την εξωτερική παρειά του, χρονολογεί την ανέγερσή του στα τέλη του 4ου-αρχές του 5ου αι.

Στις επιχώσεις του λουτρού υπήρξε αρκετά αργότερα βυζαντινή εγκατάσταση, όπως συμπεραίνουμε από μικρό τμήμα λασπόκτιστου τοίχου θεμελιωμένου σε υψηλότερο επίπεδο και από την κεραμική του σχετικού στρώματος.

Η δεύτερη σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε παραθαλάσσιο οικόπεδο αμέσως βόρεια της μικρής χερσονήσου του Λεφοκάστρου και αποκάλυψε κτιριακό συγκρότημα που αποτελούνταν από έντεκα τουλάχιστον χώρους (**εικ. 9**). Το συγκρότημα δημιουργήθηκε σταδιακά με επάλληλες οικοδομικές φάσεις και εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 12ου - πρώτο μισό 13ου αι.

Τα κτίσματα κάλυπταν μία έκταση περίπου 350 τ.μ. Αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος, μόλις 0,30-0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν θεμελιωμένα στο φυσικό μαλακό βράχο. Διατηρούνταν γενικά σε πολύ χαμηλό ύψος, με αποτέλεσμα να μη διακρίνονται με σαφήνεια φάσεις στον τρόπο δομής. Οι τοίχοι ήταν όλοι λασπόκτιστοι, κτισμένοι με αργολιθοδομή, ενώ σε σημεία που διατηρούνταν λίγο ψηλότερα, διακρίνονται στην τοιχοποιία και παρεμβαλλόμενα κομμάτια πλίνθων. Η καταστροφή του κτιρίου, σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής, δεν οφείλεται σε βίαιο γεγονός, αλλά σε εγκατάλειψη και σταδιακή παρακμή.

Αρχικά κτίστηκαν τρεις μεμονωμένοι χώροι και κατόπιν με συνεχείς επισκευές, ενισχύσεις, προσθήκες και επεκτάσεις, οι αρχικοί πυρήνες μέσω άλλων τοίχων συνενώθηκαν, ώστε προέκυψαν νέα δωμάτια (**εικ. 10**). Στην πρώτη φάση, μάλλον στην παλαιοχριστιανική περίοδο σύμφωνα με την κεραμική, χρονολογούνται τρεις αίθουσες (οι χώροι με τις συμβατικές ονομασίες 3, 6 και 4) όλες με πρόσβαση από το βορρά[21]. Η κεντρική αίθουσα 3, όπως φανερώνει η βάση κτιστής κλίμακας στη μακριά πλευρά της, διέθετε όροφο.

Το κενό μεταξύ των αιθουσών 3 και 6 αργότερα κτίστηκε, ώστε μεταξύ τους προέκυψε μικρό παράγωνο δωμάτιο (Χ5). Προς Β-ΒΔ, μεταξύ των χώρων 3 και 4 προστέθηκε νέα αίθουσα, η οποία με τη σειρά της διαιρέθηκε κατόπιν μέσω διαχωριστικού τοίχου σε δύο ισομεγέθεις χώρους (συμβατικά χώρους 1 & 2). Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του χώρου 3 προστέθηκαν κάποια στιγμή κτιστά έδρανα για την εξυπηρέτη-

19. Στις ανασκαφές συνεργάστηκε η αρχαιολόγος κ. Ευαγγελία Μέρμηγκα, την οποία ευχαριστώ θερμά.

20. Για τις δεξαμενές αναψυχής, προσκολλημένες στα frigidaria ή στα caldaria των λουτρών βλ. Nielsen 1993, τ. 1, 153-157.

21. Οι δύο χώροι (Χ4 & Χ6) διέθεταν αρχικά εισόδους και στη νότια πλευρά, οι οποίες αργότερα φράχτηκαν.

ση καθημερινών αναγκών, ίσως όμως και για την ενίσχυση της τοιχοποιίας. Οι προσθήκες και οι επεκτάσεις συνεχίστηκαν προς τη θάλασσα.

Το κτίριο είχε πολλαπλές χρήσεις. Κάποιοι χώροι εξυπηρετούσαν αποθηκευτικές ανάγκες, άλλοι προορίζονταν για διαβίωση, ενώ κοντά στην ακτή ημιυπαίθριος χώρος με κεραμικό κλίβανο είχε πιθανότατα βιοτεχνική χρήση. Στη ΒΔ γωνία του χώρου 3 βάθυνση στο μαλακό βράχο αποτελούσε μάλλον υποδοχή για πίθο, ενώ πληθώρα θραυσμάτων μεταφορικών αγγείων κατά μήκος της βόρειας και ανατολικής εξωτερικής πλευράς του χώρου 6 συνδέει τη χρήση του ίσως με επεξεργασία γεωργικής παραγωγής ή και μεταπράτηση. Τα κινητά ευρήματα είναι ενδεικτικά αυτών των δραστηριοτήτων. Μέσα στις αίθουσες βρέθηκαν μεγάλα και μικρά πιθάρια για αποθήκευση, μαγειρικά σκεύη, πολλά αγγεία μεταφοράς, αλλά και επιτραπέζια, όπως κούπες, πινάκια και μία αλατιέρα. Σφονδύλια, πηνία, και μια χάλκινη δακτυλήθρα μαρτυρούν την ενασχόληση των κατοίκων με την οικοτεχνία.

Ελλείπουν παντελώς ίχνη συστήματος ύδρευσης-αποχέτευσης (αγωγοί, υπόνομοι, βόθροι, δεξαμενές, πηγάδια), διότι πιθανότατα λόγω της εγγύτητας με τη θάλασσα δεν ήταν απαραίτητα.

Επίσης δεν εντοπίστηκαν δρόμοι ή αυλές και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται για ένα μεμονωμένο κτίριο, μία ιδιωτική οικία ή τμήμα του οικιστικού ιστού του βυζαντινού οικισμού του Λεφοκάστρου. Σε καμιά περίπτωση δεν μας δίνεται η δυνατότητα να εξετάσουμε το χωροταξικό σχεδιασμό, μελετώντας όμως την ανασκαφή, εντοπίζονται διάφορα στοιχεία, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικά της μεσοβυζαντινής πόλης. Η κατάληψη του ελεύθερου – άκτιστου ή κοινόχρηστου – χώρου, η απουσία αυστηρού πολεοδομικού σχεδιασμού, η επανάχρηση παλαιών κελυφών, η συνένωση των χώρων μέσω τοίχων με σκοπό τη δημιουργία νέων, καθώς και η διαίρεση των ενιαίων μεγάλων αιθουσών σε μικρότερες είναι ενδεικτικά στοιχεία της αλλαγής στην οργάνωση του χώρου και της πολεοδομικής δομής που συμβαίνει στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες και επικρατεί στους μέσους βυζαντινούς χρόνους[22].

Πράγματι τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία ασφαλούς χρονολόγησης οδηγούν στη μέση βυζαντινή εποχή. Πρόκειται για δύο νομίσματα που βρέθηκαν σε σχετικά κλειστά στρώματα και σε συνδυασμό με την κεραμική χρονολογούν την κύρια φάση της επέκτασης του συγκροτήματος στην μέση βυζαντινή περίοδο και μάλιστα στο 12ο αι. Το πρώτο νόμισμα, αρκετά διαβρωμένο, μάλλον χάλκινη υποδιαίρεση του Νικηφόρου Φωκά (963-969), βρέθηκε στις επιχώσεις του κλιβάνου. Πεσμένο στον πυθμένα του κλιβάνου βρέθηκε επίσης ακέραιο εφυαλωμένο πινάκιο με αδρεγχάρακτη διακόσμηση που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου αι. (**εικ. 11**) και αποτελεί σημαντική χρονολογική ένδειξη για τη χρήση του. Το δεύτερο νόμισμα είναι ένα άσπρο τραχύ του Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) και βρέθηκε στο επίπεδο χρήσης του χώρου 2.

Η εφυαλωμένη κεραμική που προήλθε από την ανασκαφή παραπέμπει κι αυτή στην ίδια περίοδο (**εικ. 12**). Περισυλλέχθηκε ένα σημαντικό δείγμα επιτραπέζιων αγγείων από άσπρο πηλό με άχρωμη-υποκίτρινη εφυάλωση, γραπτή κεραμική με πράσινο και καστανό χρώμα, με πιτσιλωτή διακόσμηση, με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα σε σκούρο βάθος και κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση - λεπτεγχάρακτη, αδρεγχάρακτη και επιπεδόγλυφη· τα περισσότερα αγγεία χρονολογούνται στα μέσα 12ου-αρχές ή πρώτο μισό του 13ου αι.[23], και πρέπει να σημειωθεί ότι, τουλάχιστον από τη μέχρι τώρα καταγραφή της εφυαλωμένης κεραμικής, ελλείπουν τα υστεροβυζαντινά (μετά τα μέσα του 13ου) και τα μεταβυζαντινά όστρακα.

Η εικόνα που προκύπτει από κάποιες βασικές παρατηρήσεις στα σωζόμενα μνημεία και από τις σωστικές ανασκαφές είναι οπωσδήποτε ανεπαρκής για μια ολοκληρωμένη ερμηνεία, παρέχει ωστόσο τις απαραίτητες ενδείξεις ότι ο οικισμός του Λεφοκάστρου, ενεργός ήδη από τα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια, αναπτύχθηκε και ήκμασε στους μέσους βυζαντινούς χρόνους.

22. Bouras 2002, 497-528, 1982-1983, 1-26, 1998, 89-98.

23. Παπανικόλα Μπακιρτζή – Μπακιρτζής – Μαυρικίου 1999, 58-80, ιδιαίτ. αρ. 98, 99, 115-117 και 103, αρ. 200-203. Παπανικόλα Μπακιρτζή 1999, 25-70, ιδιαίτ. αρ. 10-11, 30, 58-64 και passim. Παπανικόλα Μπακιρτζή 2002, αρ. 365-369. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 38-41, 69-70 και passim. Sanders 2000, 153-173.

SUMMARY

SURVEYS AND EXCAVATIONS IN THE AREA OF LEPHOKASTRO, PELION

Archontoula Anastasiadou

The byzantine settlement of Lephokastron is not mentioned in the historical sources. Scholars of the 19th and early 20th century describe Lephokastron as an important byzantine fortified town by the sea, from which only traces, to a large degree ruins of churches, are preserved today.

The results of two excavations, carried out in 2010 by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities, as well as surveys in and around the modern village, indicate that the settlement which stood at Lephokastron, active since the early christian period, developed and flourished during the middle byzantine times. The first excavation took place in a plot on the seafront and revealed a building complex with multiple uses and successive building phases from the early christian up to the middle byzantine period. The second excavation at the north-western part of the modern village, brought to light a section of an early christian bath.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-264.

Βογιατζής Σ., 2000. *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αι.*, Αθήνα.

Bouras Ch., 1982-1983. Houses in Byzantium, *ΔΧΑΕ* ΙΑ΄, 1-26.

Bouras Ch., 2002. Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries, *The Economic History of Byzantium*, τ. 2, Washington DC, 497-528.

Γεωργιάδης Ν., 1894. *Θεσσαλία*, Αθήνα.

Α. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 35(1980), Χρονικά, Β1, 272.

Καλοπίση-Βέρτη Σ. (επιμ.), 2003. *Διδακτική Συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Αθήνα.

Λιάπης Κ., 2010. *Τα παλαιόκαστρα του Πηλίου*, Βόλος.

Μαμαλούκος Σ., 2005. Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, *Βυζαντινά* 25, 176-232.

Mezières A., 2000, Περιγραφή του Πηλίου και της Όσσας (1852) (μτφρ. Henri-Rierre Corrieu), *ΘεσΗμ* 37, 3-36.

Μπούρας Χ., 1998. Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων, *ΔΧΑΕ* Κ΄, 89-97.

Nielsen I., 1993. *Thermae et Balnea*, τ. 1-2, Aarhus.

Παπανικόλα Μπακιρτζή Δ. – Μπακιρτζής Χ. – Μαυρικίου Φ.Ν., 1999. *Βυζαντινή Κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα.

Παπανικόλα Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 1999. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων*, Αθήνα.

Παπανικόλα Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002)*, Αθήνα.

Πασαλή Α., 1998. *Η Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι Τρικάλων, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 5, Αθήνα, 189-206.

Sanders G.D.R., 2000. New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Ware at Corinth, Methodology and Social Conclusions, στο K. Belke – F. Hild – J. Koder – P. Soustal (επιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlischen Mittelmeerraumes im Mittelalter, Kommission für die Tabula Imperii Byzantini*, Vienna, 153-173.

Wace A.J.B., 1906. The Topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-168.

Εικ. 1. Λεφόκαστρο, η ανατολική πλευρά του ναού των Αγ. Αποστόλων.

Εικ. 2. Λεφόκαστρο, ο ναός του Αγ. Παντελεήμονος.

Εικ. 3. Λεφόκαστρο, τα ερείπια του ναού της Αγ. Παρασκευής.

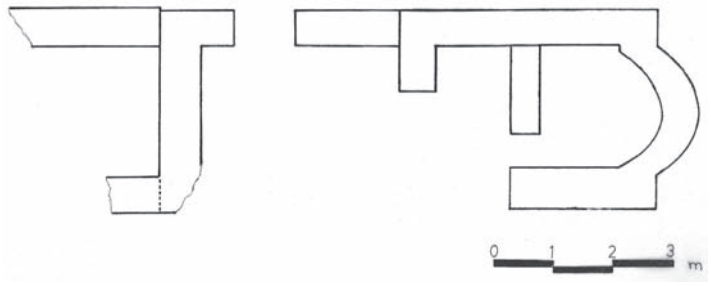
Εικ. 4. Λεφόκαστρο, η ανατολική πλευρά του ναού της Παναγίας.

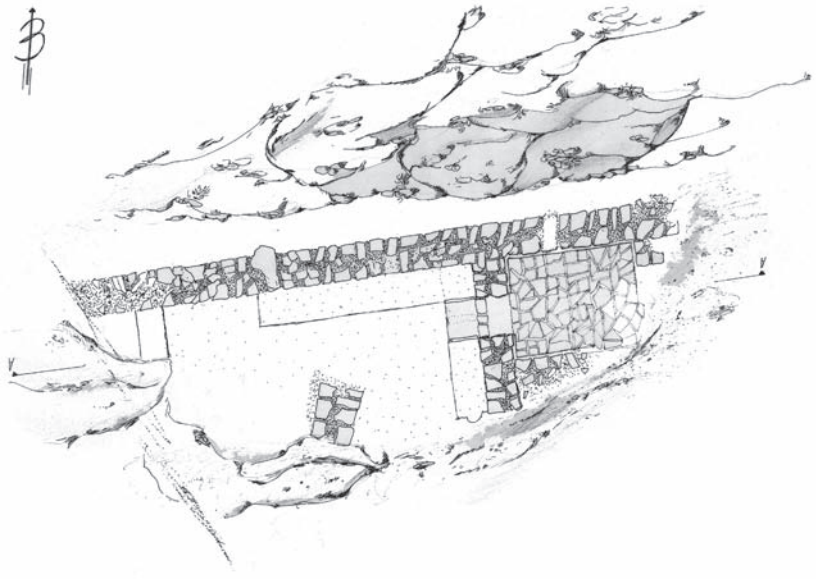
Εικ. 5. Αγ. Ευφημία, ερείπια κτιρίου.

Εικ. 6. Αγ. Σώστης, ερείπια ναού. Από ΒΑ.

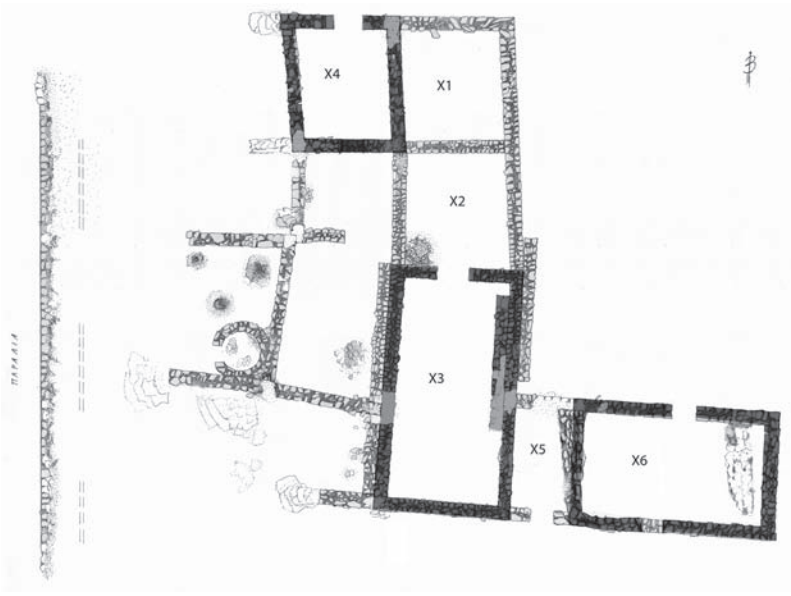
Εικ. 7. Αγ. Σώστης, ερείπια ναού, κάτοψη.

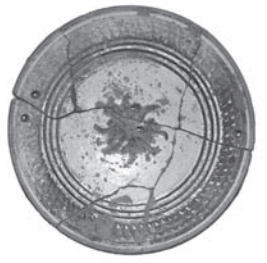
Εικ. 8. Λεφόκαστρο, οικόπεδο Παρασκευοπούλου. Κάτοψη λουτρικού κτίσματος.

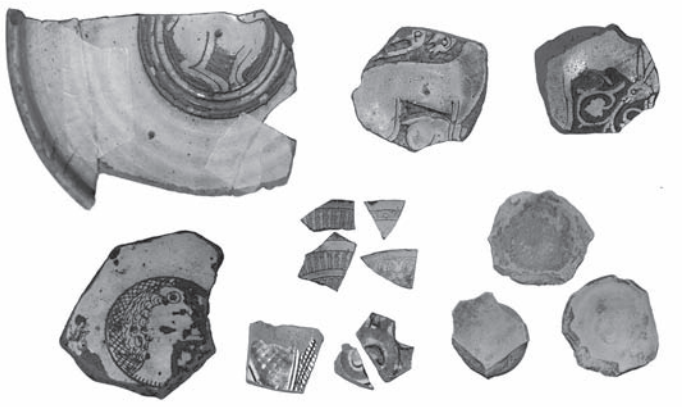
Εικ. 9. Λεφόκαστρο, οικόπεδο Γκροπ. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 10. Λεφόκαστρο, οικόπεδο Γκροπ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 11. Λεφόκαστρο, οικόπεδο Γκροπ. Εφυαλωμένο πινάκιο από τον κλίβανο.

Εικ. 12. Λεφόκαστρο, οικόπεπο Γκροπ. Εφυαλωμένη κεραμική.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑ ΠΗΛΙΟΥ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Μιχαήλ Δ. Χατζηγιάννης, Πασχάλης Ανδρούδης

Η Μακρινίτσα του Πηλίου, κτισμένη σε μια πλαγιά με μεγάλη κατωφέρεια, έχει πάνω από δέκα εκκλησίες και αρκετά παρεκκλήσια που οριοθετούν τις βασικές συνοικίες της. Από τυπολογική άποψη οι εκκλησίες της είναι τρίκλιτες ή μονόκλιτες βασιλικές με εξωνάρθηκες, χαγιάτια και πλευρικά παρεκκλήσια.

Ένας από τους μεγαλύτερους σε μέγεθος ναούς της είναι ο Άγιος Αθανάσιος (**εικ. 1-2**), ενοριακός ναός της ομώνυμης συνοικίας που απλώνεται ανάμεσα σε αυτές της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Γεωργίου[1]. Βρίσκεται σε υψόμετρο 520 μ. και οικοδομήθηκε ως τρίκλιτη θολωτή βασιλική. Οι σεισμοί που έπληξαν την περιοχή (1955) προξένησαν ανεπανόρθωτες ζημιές στο ναό. Άρχισε να καταρρέει τμηματικά η οροφή του και ο ναός εγκαταλείφθηκε χωρίς να λειτουργήσει ξανά. Τότε χάθηκε και ένα μεγάλο τμήμα της στέγης (**εικ. 3**), όπως και στοιχεία της αρχιτεκτονικής και του διακόσμου του. Στο πλαίσιο της σύνταξης της μελέτης για την αποκατάσταση του ναού[2] πραγματοποιήθηκε η σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασής του (σε προϊούσα ερείπωση, **εικ. 4-10**) και συλλέχτηκαν στοιχεία για την οικοδομική ιστορία, την αρχιτεκτονική και το διάκοσμο του ναού.

Ο Άγιος Αθανάσιος είναι, με εξαίρεση κάποιες αναφορές[3], ουσιαστικά άγνωστος στην έρευνα. Γνωστό είναι το τμήμα από την επιτύμβια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού που εντοιχίστηκε στη νότια όψη του[4]. Άξια προσοχής είναι και η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, επίσης στη νότια πλευρά, η οποία μαρτυρεί για την τρίτη ανέγερση του ναού που έλαβε χώρα το 1792 (**εικ. 10**)[5].

Η κάτοψη του ναού (**εικ. 4**) είναι ορθογωνική, με εξωτερικές διαστάσεις 21,50 × 12,70 μ., χωρίς να υπολογίσουμε τις αψίδες του ιερού. Το 1792 ο ναός κτίστηκε ως τρίκλιτη θολοσκεπή βασιλική[6], δηλαδή σε έναν αρχιτεκτονικό τύπο λιγότερο διαδεδομένο στην Τουρκοκρατία από τον αντίστοιχο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής[7] . Η τοπική παράδοση φαίνεται ότι μπορούσε να ανταπεξέλθει στα στατικά προβλήματα που έθεταν μεγάλοι ναοί που είχαν πολλά τόξα και θόλους. Τρούλοι με υψηλό τύμπανο είναι σχεδόν άγνωστοι στην περιοχή του Πηλίου[8].

Εσωτερικά ο Άγιος Αθανάσιος διαιρείται σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες, από πέντε κυλινδρικούς κί-

---

1. Για τη Μακρινίτσα βλ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1982.

2. Η μελέτη συντάχθηκε το 1992 από τον Μ.Δ. Χατζηγιάννη και εγκρίθηκε το επόμενο έτος από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (Κ.Α.Σ.).

3. Βλ. Μπούρας 1979, 165-166.

4. Για το κομμάτι αυτό βλ. Αρβανιτόπουλος 1910, 205, εικ. 6. Γιαννόπουλος 1929, 234. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 163, εικ. 94. Παζαράς 1983, 356, 1988, 68, πίν. 39. Αναστασιάδου-Κοντογιαννοπούλου 2009, 525-537.

5. Μακρής 1976, 30. Νάνου-Σκοτεινιώτη 1988, 27.

6. Ο τύπος της τρίκλιτης θολοσκεπούς βασιλικής είναι γνωστός στους μετά το 1453 χρόνους σε περιοχές όπου η οικονομική άνθηση επέτρεπε στις κοινότητες των ελληνικών χωριών την ανέγερση μεγάλων ναών. Στη Μακρινίτσα, πλούσιο αρχοντοχώρι του Πηλίου, ναοί του ιδίου τύπου είναι ο Άγιος Γεώργιος και η Αγία Τριάδα. Στο Πήλιο είναι γνωστές αρκετές τρίκλιτες θολωτές βασιλικές: Ταξιάρχης Μηλεών (18ος αιώνας), Άγιος Νικόλαος Πορταριάς (19ος αιώνας), Άγιος Λαυρέντιος (18ος αιώνας, τελευταία φάση), Μητρόπολη Τσαγκαράδας. Για την τρίκλιτη θολωτή βασιλική της Τουρκοκρατίας βλ. Ορλάνδος 1937, 161-165. Σωτηρίου 1978, 499. Πορτελάνος 1984, 83, 85. Παπασπύρου, 1984, 131.

7. Τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές υπάρχουν πολλές στον χώρο του Πηλίου, Μακρής 1976, 279, σημ. 58. Για τη χρήση του τύπου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Μπούρας 1979, 165, 166.

8. Ένα από τα λιγοστά παραδείγματα ναού με τρούλο στο Πήλιο είναι το Γενέσιο της Θεοτόκου στον Λαύκο (1800). Μακρής 1976, 54-57. Πορτελάνος 1982, 174.

ονες και ένα τετράγωνο πεσσότοιχο στο ανατολικό άκρο (**εικ. 7-8**). Το κεντρικό κλίτος καλυπτόταν με διαμήκη ημικυλινδρικό θόλο, με την κλείδα του να απέχει 8, 20 μ. από το δάπεδο. Όταν συντάχθηκαν τα σχέδια της υπάρχουσας κατάστασης, είχε ήδη καταρρεύσει περισσότερο από το 50% της ανωδομής (**εικ. 3-4, 6-8**). Είναι βέβαιο ότι ο διαμήκης κεντρικός θόλος δεν διακόπτονταν στο μέσον από άλλο θόλο (τρούλο, τρουλοκαμάρα, ασπίδα κλπ)[9]. Η απουσία τρούλου, ή υπερυψωμένης ασπίδας στο κέντρο του ναού και το επίμηκες σχήμα της κάτοψής του (αναλογίες 1:1,69), καθιστούν σαφή την πρόθεση των κατασκευαστών για την επιλογή του τύπου της βασιλικής και όχι κάποιου συγγενούς τύπου της τρουλαίας βασιλικής της Τουρκοκρατίας[10].

Στα πλευρικά κλίτη διαμορφώνονταν δώδεκα διαμερίσματα που καλύπτονταν με χαμηλούς θόλους (ασπίδες) επί λοφίων, με το κλειδί τους να απέχει 7,30 μ. από το δάπεδο (**εικ. 4, 8**). Για την καλύτερη στήριξη των ασπίδων επί λοφίων, αυτές εδράζονταν από την πλευρά των εξωτερικών τοίχων επάνω σε προεξέχοντα κατασκευαστικά τόξα. Ειδικά οι ασπίδες του ιερού στηρίζονται και σε τόξα που υπάρχουν από την πλευρά του Ιερού Βήματος και είναι πλατύτερα από τα υπόλοιπα, γεγονός που βοηθά στον ορθότερο τετραγωνισμό τους. Η διάταξη είναι συνηθισμένη στους μεταβυζαντινούς ναούς του Πηλίου[11]. Τα πλάγια διαμερίσματα έχουν διαμήκη ορθογωνική, παρά τετράγωνη κάτοψη σε κάθε έναν από τους επιμέρους χώρους, με συνέπεια και οι θόλοι (εκτός από ένα) να παρουσιάζουν ελλειπτική κάτοψη, με τη μεγάλη διάμετρο να είναι παράλληλη προς τον άξονα του ναού[12] .

Η επιλογή της κάλυψης του ναού με συμμετρικό και ομοιόμορφο τρόπο (δώδεκα ασπίδες και ένας ημικυλινδρικός θόλος) μαρτυρεί τυποποίηση και απλούστευση στον τρόπο κατασκευής. Χρήση φουρνικών για κάλυψη των επιμέρους χώρων στα πλάγια κλίτη έγινε, εκτός από τη μεταβυζαντινή εποχή, στη βυζαντινή, αλλά και την οθωμανική αρχιτεκτονική.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του Αγίου Αθανασίου Μακρινίτσας, ως προς την στέγασή του και λόγω της απουσίας υπερώων, θυμίζει τις τρίκλιτες «ανατολίζουσες» παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Αναμφίβολα, η χρήση τόσων θολωτών στοιχείων για τη στέγαση της ανωδομής της βασιλικής φανερώνει τεχνική γνώση και κάποια οικονομική άνεση, αφού οι ξυλόστεγες τρίκλιτες βασιλικές αποτελούσαν σχεδόν τον κανόνα στην εκκλησιαστική ναοδομία της ύστερης Τουρκοκρατίας.

Στο εσωτερικό του ναού, ανάμεσα στα χαλάσματα, υπήρχαν τέσσερις μονόλιθοι κίονες ενισχυμένοι με μεταλλικούς σφικτήρες, οι οποίοι. έφεραν επένδυση από κονίαμα και σχοινιά και εξωτερικό γύψινο στρώμα. Ένας άλλος, κατεστραμμένος κίονας, ήταν κατασκευασμένος με λίθινους κυκλικούς σπονδύλους.

Τα κιονόκρανα είναι μαρμάρινα, σχήματος κόλουρης πυραμίδας και εδράζονταν στους κίονες με ένα φύλλο μολύβδου. Σε ένα κιονόκρανο διακρίνονται τα γράμματα μιας δυσανάγνωστης επιγραφής: ΑΨ .. … ΝΙΟΥ 17. Ίσως τα κιονόκρανα να σκαλίστηκαν το 1792, έτος της τρίτης ανέγερσης του ναού.

Η κεντρική αψίδα του ναού (**εικ. 2, 7, 8**), εννιάπλευρη εξωτερικά, καλύπτεται με πεπλατυσμένο προς τα κάτω τεταρτοσφαίριο. Οι πλάγιες κόγχες είναι πεντάπλευρες εξωτερικά και χαμηλότερες από την κεντρική.

Στο εσωτερικό του Ιερού (**εικ. 4, 7, 8**), η διάταξη πέντε κογχών (δύο στα νότια και τρεις στα βόρεια του ανατολικού τοίχου), φανερώνει τη διαφορετική αντίληψη στη διάρθρωση του εσωτερικού και του εξωτερικού χώρου. Η εξήγηση βρίσκεται στο ότι ο ναός σχεδιάστηκε ως τρισυπόστατος, δηλαδή με τρεις αγίες Τράπεζες[13]. Ο εικονογραφικός διάκοσμος των κογχών καθιστά ακόμη πιο προφανή την πρόθεση των κατασκευαστών. Πιο συγκεκριμένα, η νοτιότερη αψίδα του διακονικού φέρει στο τεταρτοσφαίριο την Παναγία (**εικ. 11**)[14], και πιο κάτω, στον ημικύλινδρο, τέσσερις Συλλειτουργούντες Ιεράρχες, με τον Μελισμό. Είναι σαφές ότι πρόκειται για χώρο προορισμένο να τελεστεί η Θεία Λειτουργία. Η Αγία Τράπεζα ενσωματώθηκε στο βάθος της καμπύλης της κόγχης. Η κόγχη στα αριστερά λειτουργούσε ως πρόθεση, αφού εκεί εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση. Από τις τρεις βορεινές κόγχες, στη δεξιότερη, δίπλα στη μεγάλη αψίδα που χρησίμευε για πρόθεση του κεντρικού ιερού βήματος, εικονίστηκε η Αποκαθήλωση. Οι δύο άλλες κόγχες συνέθεταν ένα

9. Αντίθετα τέτοιος υπερυψωμένος θόλος υπάρχει στο μέσον του κεντρικού κλίτους στη γειτονική Αγία Μαγδαληνή Κουκουράβας (1737).

10. Για την τρουλαία βασιλική της Τουρκοκρατίας βλέπε το παράδειγμα του ναού των Ταξιαρχών Κριτσινίου (1625): Ορλάνδος 1937, 161, των Αγίων Θεοδώρων μεγάλης Πουλιάνας (1814), του καθολικού της Μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, κα.

11. Βλέπε για παράδειγμα τις ασπίδες στο καθολικό της Μονής Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου: Χατζηγιάννης 1992, σχ. 1.

12. Πορτελάνος 1982, 173, σημ. 30-41.

13. Βελένης 1982, 13-20.

14. Συνοδευόμενη από την επιγραφή Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ.

τρίτο αυτόνομο λειτουργικό χώρο, Αγία Τράπεζα-πρόθεση[15]. Ο χώρος του Ιερού βήματος είναι ενιαίος και το ξυλόγλυπτο τέμπλο έχει τρεις εισόδους (**εικ. 3**).

Ο τριπλός χαρακτήρας του ναού τονίζεται και από το τρίλοβο προσκυνητάρης δυτικής εισόδου (**εικ. 9**)[16]. Στο κέντρο εικονίζεται ο άγιος Αθανάσιος, στα αριστερά ο Μέγας Αντώνιος και δεξιά οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Φαίνεται λοιπόν ότι ο ναός κτίστηκε το 1792 ως τρισυπόστατος, αφιερωμένος πρωτίστως στον άγιο Αθανάσιο και δευτερευόντως στους άλλους αγίους.

Εξωτερικά οι τρεις αψίδες φέρουν, κάτω από τη στάθμη δαπέδου του ναού, ένα μικρό κοσμήτη από σχιστόπλακες. Το στοιχείο αυτό από τη μια διαρθρώνει τις γυμνές αψίδες, αφετέρου οριοθετεί την αλλαγή της μορφής τους: κάτω από τον κοσμήτη οι αψίδες είναι ημικυκλικές. Η κεντρική και νότια αψίδα παρουσιάζουν στη βάση τους ένα υπόλειμμα θεμελίου-κρηπίδας τριγωνικής μορφής που ίσως να ήταν και αυτό το θεμέλιο μιας παλιότερης εκκλησίας, όπως στην περίπτωση της Παναγίας στη Μακρινίτσα, που ανοικοδομήθηκε στη θέση του βυζαντινού καθολικού της Μονής Οξείας Επισκέψεως Μακρινιτίσσης[17]. Επίσης, στη βόρεια όψη του ναού στην ανατολική άκρη χαμηλά, διακρίνεται τμήμα παλιότερης τοιχοποιίας που εξέχει ελαφρά από την επιφάνεια του τοίχου.

Οι εξωτερικοί τοίχοι κτίστηκαν με αδρά λαξευμένους ασβεστόλιθους. Η σειρά των στρώσεων δεν τηρείται παντού με την ίδια επιμέλεια. Οι γωνίες και οι αψίδες έτυχαν ιδιαίτερης φροντίδας. Στα κενά των αρμών τοποθετήθηκαν και μικροί λίθοι. Στο πάχος των τοιχοποιιών έχουν χρησιμοποιηθεί δύο σειρές ξυλοδέσμων. Η εξωτερική βορειοδυτική γωνία του ναού έχει απότμηση.

Τη νότια και δυτική όψη του ναού περιέτρεχε άλλοτε ξύλινο χαγιάτι[18], την ύπαρξη του οποίου μαρτυρούν οι οπές από τους στύλους στις πλάκες του δαπέδου και τα λείψανα των ξύλων και των σχιστοπλακών στη δυτική και νότια όψη. Οι επιφάνειες κάτω από τη σκεπή του χαγιατιού ήταν επιχρισμένες και ασβεστωμένες. Στη δυτική και νότια πλευρά υπάρχουν πεζούλια σε επαφή με το ναό. Σε ένα δεύτερο πεζούλι εδράζονταν οι ξύλινοι στύλοι του νότιου χαγιατιού.

Η στέγη του ναού επικαλύπτοταν με σχιστόπλακες. Το περιμετρικό γείσο της στηρίζονταν σε δύο επάλληλες εξέχουσες σχιστόπλακες («κουρκουλούκι»). Στις δύο απολήξεις της στέγης, ανατολικά και δυτικά, σχηματιζόταν η γνωστή απότμηση («καλκάνι») της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής[19].

Οι περιμετρικοί φέροντες τοίχοι του ναού έχουν μέγιστο πάχος 1,10 μ., γεγονός που ερμηνεύει πως, ενώ κατέρρευσαν τα δύο τρίτα της στέγης, οι εξωτερικοί τοίχοι δεν υπέστησαν καμία κατάρρευση, αλλά μόνο ορισμένες τοπικές ρηγματώσεις.

Ο κεντρικός θόλος και οι ασπίδες των κλιτών κτίστηκαν με πωρόλιθους, για ελάφρυνση των φορτίων[20]. Στις ακραίες απολήξεις του ο θόλος εδραζόταν σε δομικά ενισχυτικά τόξα σε επαφή με τους εξωτερικούς τοίχους. Ο θόλος και οι ασπίδες καλύπτονταν με ένα δεύτερο πώρινο μανδύα που έδινε τις κλίσεις στη στέγη. Το κενό ανάμεσα στον κεντρικό θόλο και τα φουρνικά δεν πληρώθηκε με αδρανή υλικά. Η μέθοδος αυτή από τη μια ελάφρυνε την κατασκευή, από την άλλη όμως έκανε πιο ευάλωτη την αντιστήριξη του θόλου στις πλάγιες ωθήσεις, γεγονός επέδρασε καταλυτικά στη σταδιακή κατεδάφιση της ανωδομής.

Η ανατολική και η δυτική όψη έχουν από τρία μεγάλα παράθυρα. Η βόρεια πλευρά δεν έχει παράθυρα. Στη νότια πλευρά υπάρχουν έξι παράθυρα ψηλά κάτω από το γείσο και ένα έβδομο χαμηλά μπροστά από το τρίτο κατά σειράν προς ανατολάς διαμέρισμα του νοτίου κλίτους. Το κάθε παράθυρο έχει μαρμάρινο πλαίσιο ενισχυμένο με σιδεριές. Όλα τα παράθυρα, εκτός αυτών της ανατολικής όψης, φέρουν εξωτερικό πλαίσιο με ίχνη γραπτού διακόσμου κυανού χρώματος.

Τρεις θύρες με μαρμάρινα πλαίσια οδηγούν στο εσωτερικό του ναού από τα νότια, δυτικά και βόρεια. Το κατώφλι της βόρειας και δυτικής θύρας βρίσκεται λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, περισσότερο από

15. Δισυπόστατη είναι η γειτονική τρίκλιτη θολωτή βασιλική της Αγίας Μαγδαληνής Κουκουράβας. Δύο ακόμη εκκλησίες του Πηλίου είναι γνωστές ως τρισυπόστατες. Πρόκειται για την Αγία Παρασκευή Ζαγοράς και την Αποτομή του Προδρόμου Νιάου. Βλ. Μακρής 1976, 61.

16. Όπως στο ναό της Παναγίας Λαοδηγήτριας στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Βελένης 1982, 14.

17. Βλ. Ανδρούδης Π. – Νάνου Μ., 2006. Το οικοδομικό συγκρότημα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και το Επισκοπείο Δημητριάδος στη Μακρινίτσα του Πηλίου, *ΑΕΘΣΕ* 2 (περιλήψεις ανακοινώσεων).

18. Το χαγιάτι, ανοικτή περιμετρική στοά γενικεύεται στην αρχιτεκτονική των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Βλ. Μπούρας 1969, 170. Πορτελάνος 1982, 175.

19. Μισό κεντρί, κομμάς ή τσατί. Βλ. Μουτσόπουλος 1973, 78.

20. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1979, 73.

ένα μέτρο ψηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου της εκκλησίας. Τα υπέρθυρα των μαρμάρινων θυρωμάτων αποτελούν και τον σπουδαιότερο γλυπτό διάκοσμο του ναού.

Η τοιχογραφία (1873) του ένθρονου Αγίου Αθανασίου στη νότια θύρα και το περίτεχνο θύρωμα σε συνδυασμό με την ανάγλυφη αφιερωματική πλάκα και το τμήμα από την επιτύμβια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού, δηλώνουν ότι εξαρχής η προσπέλαση από τα νότια ήταν η κύρια για το ναό. Το γεγονός αυτό πρέπει να συσχετιστεί και με τη μεταγενέστερη κατασκευή του καλντεριμιού μεταξύ των ναών του Αγίου Αθανασίου και Αγίου Γεωργίου[21]. Η τοιχογραφία του Αγίου Αθανασίου στεφανώνεται με διακοσμητική τοξωτή ζώνη από χρωματιστά ανεμιζόμενα φύλλα.

Η βόρεια θύρα του ναού ήταν βοηθητική και δευτερεύουσα. Είναι χαμηλή και χωρίς γλυπτό διάκοσμο, εκτός από ένα σκαλιστό σταυρό.

Το τύμπανο του τρίλοβου προσκυνηταριού της δυτικής εισόδου (**εικ. 9**) βρίσκεται σε υποχώρηση από την επιφάνεια του τοίχου. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται με επιγραφή στα 1818, δηλαδή φιλοτεχνήθηκαν 55 χρόνια πριν από την τοιχογραφία του Αγίου Αθανασίου που υπάρχει επάνω από τη νότια είσοδο.

Τα υπέρθυρα της δυτικής και νότιας εισόδου κοσμούνται με ανάγλυφη τεθλασμένη γραμμή στο πλαίσιο, σταυρούς, ρόδακες με εξάκτινα και πολύκτινα αστέρια και τέλος με δικέφαλο αετό. Χαρακτηριστικά της εποχής είναι τα κοιλόκυρτα κυμάτια διπλής ή πολλαπλής καμπυλότητας των ανωφλίων και των θυρών[22].

Εκτός από τις επιγραφές των τοιχογραφιών των υπερθύρων υπάρχουν συνολικά άλλες τρεις ενεπίγραφες μαρμάρινες πλάκες. Η πρώτη, διαστάσεων 86×86 εκ. (**εικ. 10**), στα αριστερά της νότιας εισόδου, φέρει ανάγλυφο σταυρό, δύο ρόδακες, δύο ανθοδοχεία και την επιγραφή:

Ο ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΜΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ Θ(Ε)ΙΟΥ ΚΑΙ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΝ
ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΡΙΤΟΣ
ΥΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΟΝ ΛΑΟΝ ΤΟΝ ΚΑΤΗΚΟΥΝΤΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ
ΠΟΛΗΤΥΑΝ ΤΑΥΤΗΝ ΑΨΥΒ

Το τμήμα από τη σαρκοφάγο του Νείλου Μαλιασηνού (78×89 εκ.), στα δεξιά της νότιας θύρας, χρονολογείται στο β΄ μισό του 13ου αιώνα. Φέρει επίγραμμα και πλούσιο διάκοσμο επιπεδόγλυφης τεχνικής[23]. Πρόσφατα η πλάκα σχετίστηκε με τμήμα επιγραφής δίπλα στην είσοδο της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα[24].

Στα αριστερά του μεσαίου παραθύρου της δυτικής όψης του ναού μας υπάρχει μια ανάγλυφη πλάκα διαστάσεων 50×87 εκ. Έχει σκαλισμένο ένα σταυρό επάνω σε βαθμιδωτή βάση με λόγχη και σπόγγο, τέσσερις ρόδακες, τη συντομογραφία IC XC NI KA (=Ιησούς Χριστός Νικά) και δυσανάγνωστη επιγραφή με χρονολογία 1792.

Δεξιά από το μεσαίο παράθυρο της δυτικής όψης βρίσκεται εντοιχισμένο ένα ακόμη ανάγλυφο (48×39 εκ.) με τοξωτή άνω απόληξη. Φέρει ισοσκελή σταυρό με τρίφυλλες απολήξεις επάνω σε βαθμιδωτό βάθρο, τη συντομογραφία IC XC NI KA και δύο εξάκτινα αστέρια μέσα σε περιφέρειες κύκλου.

Παρόμοιος ανάγλυφος σταυρός, μέσα σε πλαίσιο, είναι εντοιχισμένος πάνω από το παράθυρο της κεντρικής αψίδας.

Δεξιότερα από το προηγούμενο γλυπτό, ανάμεσα στην κεντρική κόγχη και την κόγχη της πρόθεσης υπάρχει μαρμάρινο μέλος με τοξωτή άνω απόληξη μέγιστων διαστάσεων 90×88,5 εκ. που θυμίζει παλαιοχριστιανική τράπεζα προσφορών. Στην επιφάνειά του σκαλίστηκε αργότερα ένας σταυρός και δύο πτηνά εκατέρωθεν.

Εσωτερικά ο ναός φέρει ίχνη από δύο στρώματα τοιχογραφιών μικρής καλλιτεχνικής αξίας με λαϊκότροπα στοιχεία (**εικ. 11**). Οι εικόνες του τέμπλου έχουν μεταφερθεί για φύλαξη στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Μια επιγραφή τις αποδίδει στο αγιορείτικο συνεργείο του Ιακώβου και των μαθητών του.

Αυτά είναι τα στοιχεία τα οποία συλλέξαμε για το ναό του Αγίου Αθανασίου, ο οποίος παρουσιάζει όλα

21. Έργου του αυτοδίδακτου λαϊκού «πολεοδόμου» Φίλιππου Τσικριτσή. Βλ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1982, 109.

22. Όλα τα προαναφερθέντα διακοσμητικά θέματα σε λιθανάγλυφα είναι πολύ διαδεδομένα στην λαϊκή λιθογλυπτική της ευρύτερης περιοχής του Πηλίου. Βλ. πρόχειρα Μακρής 1976, σποραδικά.

23. Για το κομμάτι αυτό βλ. παραπάνω, σημ. 4.

24. Αναστασιάδου-Κοντογιαννοπούλου 2009, 525-537.

τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας πηλιορείτικης εκκλησίας του τέλους του 18ου αιώνα. Το έργο της ανακαίνισης του ναού προχώρησε αρκετά, χωρίς να ολοκληρωθεί. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το μέγεθος του ναού και ορισμένα άλλα στοιχεία μας οδήγησαν και σε κάποιες πρόσθετες σκέψεις.

Η επιγραφή του 1792 αναφέρεται σε τρίτη φάση. Αν εξετάσουμε τις αφιερώσεις παρατηρούμε τα εξής: η αφιέρωση στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο απαντά κυρίως στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, ενώ αυτή στον Άγιο Αντώνιο στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή. Η κύρια αφιέρωση, στον Άγιο Αθανάσιο, είναι η πιο όψιμη. Η παρουσία κομματιού της σαρκοφάγου του Νείλου Μαλιασηνού, όπως και δύο μεγάλων λειασμένων κομματιών μαρμάρου στη νότια πλευρά (ύψος 50 εκ., συνολικό μήκος πάνω από 10 μ., όσο περίπου και το εσωτερικό πλάτος του ναού, ίσως να πρόκειται για στυλοβάτη τέμπλου τοποθετημένο ανάποδα) και τα όσα αναφέραμε για φτωχά ίχνη παλιότερων τοιχοποιιών στη βάση των κογχών, θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε μια ακόμη πιο προχωρημένη υπόθεση. Μήπως έχουμε να κάνουμε με ένα παλιό ναό του 13ου αιώνα που υπήρχε σε αυτή τη θέση, τιμώμενο στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο και ο οποίος ανοικοδομήθηκε σε κατοπινές εποχές; Αν αυτό ισχύει, μήπως ο ναός σχετιζόταν με το Νείλο Μαλιασηνό και άρα βρισκόταν εκεί η σαρκοφάγος του; Πάντως, δεν είναι απίθανο να είχαν κτίσει οι Μαλιασηνοί ένα ναό δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε από τον Άνω Βόλο στη Μακρινίτσα. Η οικογένειά τους σίγουρα δεν διέμενε γύρω από τη Μονή της Οξείας Επισκέψεως που ήταν κτισμένη αρκετά ψηλότερα, εκεί που σήμερα είναι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου. Εκεί διέμεναν οι πάροικοι καλλιεργητές και όχι οι Μαλιασηνοί, οι οποίοι θα πρέπει να κατοικούσαν κοντά στις εκτάσεις και τα κτήματά τους, όχι μακριά από τον κάμπο. Η παραπάνω υπόθεση είναι αρκετά τολμηρή και μόνο η αρχαιολογική έρευνα θα μπορέσει να αποδείξει αν ο Άγιος Αθανάσιος έχει κτιστεί επάνω στα ερείπια μιας προγενέστερης βυζαντινής εκκλησίας ή όχι. Πάντως, τα χρονολογικά δεδομένα δεν μπορούν να αποκλείσουν την υπόθεσή μας.

Όποια και να είναι η αλήθεια, ο ναός του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα είναι ένα έργο πολύ σημαντικό, χαρακτηριστικό των κατασκευαστικών δυνατοτήτων και των αισθητικών προτιμήσεων της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής όπως αυτή εκφράστηκε κατά τον 17ο, αλλά και τον 18ο αιώνα στο χώρο του Πηλίου.

RESUME

L'EGLISE DE SAINT ATHANASE A MAKRINITSA. HISTOIRE ET ARCHITECTURE

Michel D. Chatzigiannis, Paschalis Androudis

L'église de Saint Athanase à Makrinitsa, sur le Mont Pélion, est une basilique voûtée à trois nefs. Après les dégâts causés par les grands tremblements de terre de 1955, l'église commença à s'effondrer progressivement. Au cours des dernières années le bâtiment fut partiellement restauré et couvert d'un nouveau toit en ardoise.

À l'intérieur l'église est divisée en trois nefs par deux colonnades, chacune composée de cinq colonnes et un pilastre. La nef centrale était recouverte par une voûte semi-cylindrique longitudinale. Les douze compartiments des deux nefs latérales sont tous coiffés par des calottes. Toutes les voûtes sont construites en pierres poreuses taillées. Le mur est de l'église possède trois absides saillantes, dont celle du milieu est à neuf pans, tandis que les absides latérales sont formées à cinq pans.

L'église a été conçue dans sa troisième et dernière édification en 1792 comme « trisypostatos », à savoir elle est dédiée à trois saints: saint Athanase, saint Antoine et saints Pierre et Paul.

Une plaque de marbre carrée, encastrée sur la gauche de l'entrée sud de l'église, porte une inscription et la date 1792. Le fragment de la dalle funéraire byzantine de Neilos Maliassinos, emmuré dans l'appareil Sud de l'église, date de la seconde moitié du XIIIe siècle.

À l'intérieur de l'église, sont conservées deux couches successives de peintures murales fragmentaires, influencées de l'art populaire.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αναστασιάδου Α. – Κοντογιαννοπούλου Μ., 2009. Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασηνών της Μαγνησίας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 525-537.

Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-264.

Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία, στο Γ. Χουρμουζιάδης – Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά – Κ. Μακρής (επιμ.), *Μαγνησία, Το Χρονικό ενός Πολιτισμού*, Αθήνα, 107-176.

Βελένης Γ., 1982. Το πολύκογχο ιερό Βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2, 13-20.

Γιαννόπουλος Ν., 1925. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, *ΕΕΒΣ* 2, 210-240.

Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ., 1979. Το καθολικό της Μονής της Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 1, Αθήνα, 67-82.

Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ., 1982. *Μακρινίτσα. Η εξέλιξη ενός οικισμού μέσα στον χώρο και τον χρόνο*, Αθήνα.

Μακρής Κ., 1976. *Η Λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα.

Μουτσόπουλος Ν.Κ., 1973. *Οι Εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη.

Μπούρας Χ., 1969. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821), *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3, 164-172.

Μπούρας Χ., 1979. Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο Πατριάρχης Καλλίνικος, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 1, 159-168.

Νάνου-Σκοτεινιώτη Α., 1988. *Μοναστήρια και Εκκλησίες της Μακρινίτσας*, Μακρινίτσα.

Ορλάνδος Α., 1937. Δύο ανέκδοτοι ναοί της περιοχής των Τρικάλων, *ΑΒΜΕ* Γ2, 161-165.

Παζαράς Θ., 1983. Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 353-364.

Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Παπασπύρου Β., 1984. Ο Ναός της Κοιμήσεως στο Αλεποχώρι-Μπότσαρη της Ηπείρου, *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων,* τ. Α΄, Αθήνα, 119-135.

Πορτελάνος Α., 1982, Ο Άγιος Νικόλαος στο Χορευτό Πηλίου, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2, Αθήνα, 167-178.

Πορτελάνος Α., 1984. *Αγία Παρασκευή Σιάτιστας. Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων,* τ. Α΄, Αθήνα, 77-100.

Σωτηρίου Γ., 1978. *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία,* Αθήνα.

Χατζηγιάννης Μ., 1992. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον βυζαντινό ναό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, *ΘεσΗμ* 21, 49-80.

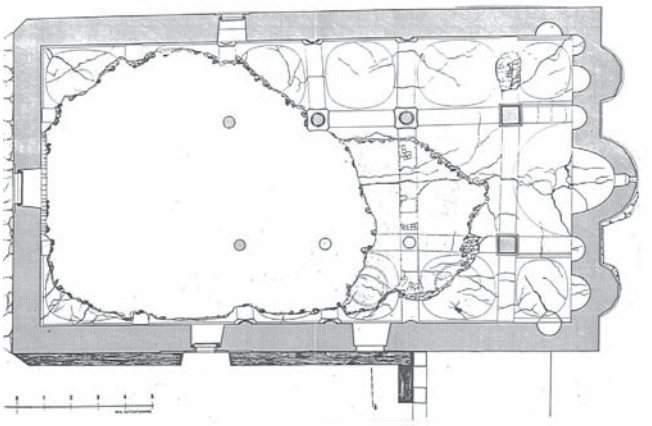
Εικ. 1. Μακρυνίτσα Πηλίου. Ο ναός του Αγίου Αθανασίου (από τα ΒΔ) πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.

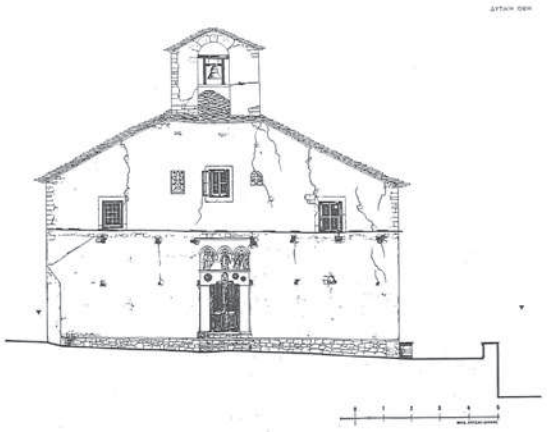
Εικ. 2. Μακρινίτσα, Άγιος Αθανάσιος. Ανατολική πλευρά, μετά την αποκατάσταση (2012).

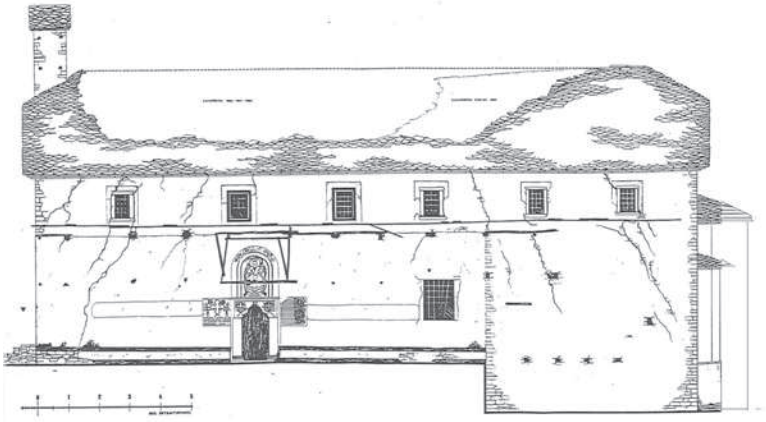
Εικ. 3. Εσωτερικό ναού (προς Α.), πριν την αποκατάσταση.

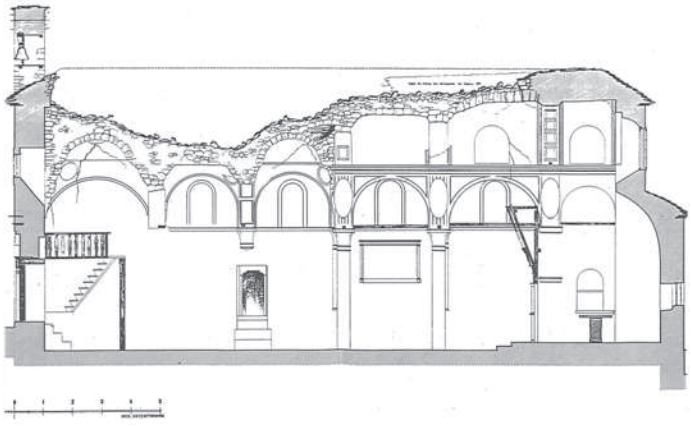
Εικ. 4. Άνοψη οροφών ναού, πριν την αποκατάσταση.

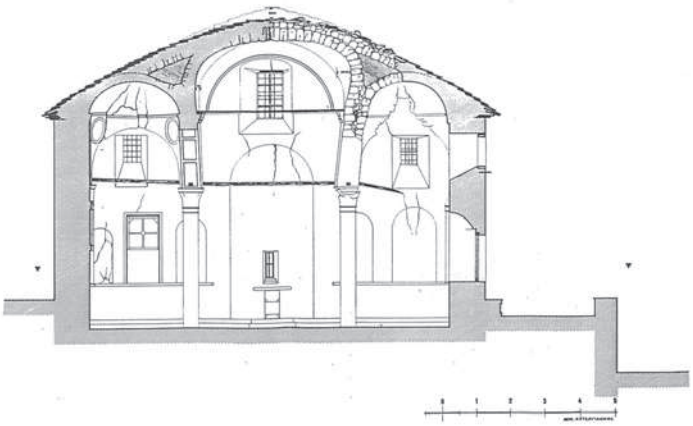
Εικ. 5. Άγιος Αθανάσιος. Δυτική όψη (πριν την αποκατάσταση).

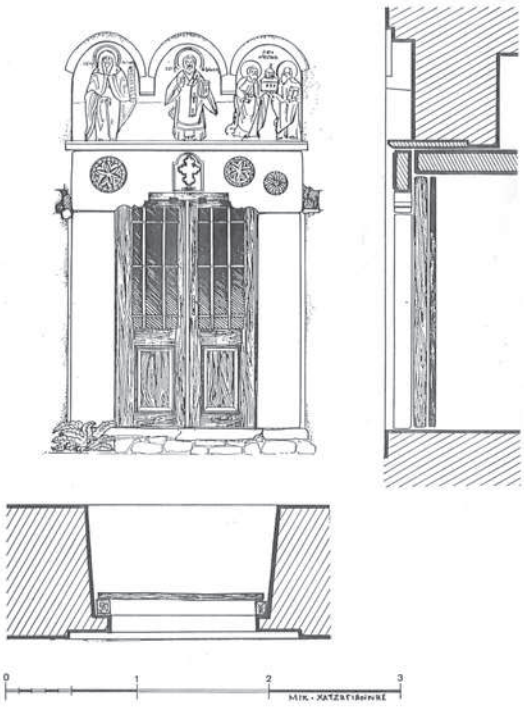
Εικ. 6. Νότια όψη (πριν την αποκατάσταση).

Εικ. 7. Κατά μήκος τομή (προς Β), πριν την αποκατάσταση.

Εικ. 8. Κατά πλάτος τομή (προς Α), πριν την αποκατάσταση.

Εικ. 9. Το θύρωμα της δυτικής όψης, πριν την αποκατάσταση.

Εικ. 10. Λιθανάγλυφο στη νότια όψη με τη χρονολογία ανακαίνισης του ναού.

Εικ. 11. Νοτιότερη αψίδα του διακονικού. Η Παναγία «Πλατυτέρα».

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΣΤΟ ΠΗΛΙΟ*

Πασχάλης Ανδρούδης

Η βυζαντινή Μονή του Αγίου Λαυρεντίου είναι κτισμένη επάνω από το ομώνυμο χωριό του Πηλίου. Το καθολικό της (**εικ. 1-3**)[1], σοβαρά αλλοιωμένο από μεταγενέστερες επεμβάσεις και κυρίως από την εκτεταμένη ανοικοδόμηση του 1764, ανήκει, στη σημερινή του μορφή, στον τύπο της τρουλλαίας βασιλικής με μεγάλο διώροφο νάρθηκα[2].

Ο αρχικός βυζαντινός ναός θα πρέπει να είχε εξωτερικές διαστάσεις 9,30 × 15,30 μ. περίπου και να ήταν κτισμένος ως σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος τετρακιόνιος. Υποστηρίχθηκε ότι αυτός ο ναός είχε νάρθηκα, ο δυτικός τοίχος του οποίου βρισκόταν σε απόσταση 3 μ. περίπου στα ανατολικά του αντίστοιχου τοίχου του σημερινού νάρθηκα. Επίσης γράφτηκε ότι ο βυζαντινός νάρθηκας ήταν ενοποιημένος με τον κυρίως ναό με δύο κίονες[3] και όχι με ένα τοίχο, όπως είχαν υποστηρίξει παλιότερα άλλοι ερευνητές[4]. Το διακονικό διακρίνεται από μια κατασκευαστική και λειτουργική ιδιαιτερότητα, καθώς χωρίζεται από τον υπόλοιπο κυρίως ναό με ένα τοίχο (στη δυτική παρειά του μάλιστα δημιουργείται αβαθές τοξωτό αψίδωμα, που έφερε και τοιχογραφικό διάκοσμο). Η επικοινωνία του διακονικού, που οπωσδήποτε λειτουργούσε ως σκευοφυλάκιο, με το χώρο του Ι. Βήματος γινόταν με ένα τοξωτό θυραίο άνοιγμα (**εικ. 3**)[5]. Όπως σωστά παρατηρήθηκε, τα δύο παραπάνω στοιχεία που συναντούμε στο καθολικό του Αγίου Λαυρεντίου εντοπίζονται κύρια σε υστεροβυζαντινούς ναούς[6]. Επιπρόσθετα, ορισμένα στοιχεία μορφολογίας και κατασκευής του ναού (όπως η συνεχόμενη κρηπίδα, τα τόξα της βόρειας και νότιας όψης που βαίνουν σε έντονα εξέχουσες αντηρίδες, τα πώρινα τόξα, η δομή της τοιχοποιίας, οι ταινίες με καλοδουλεμένα κεραμικά κοσμήματα δισέψιλον), αρκούν για να συνδέσουν το καθολικό της Μονής του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου με την αποκαλούμενη «ελλαδική» ναοδομία του 12ου αιώνα. Τα τελευταία χρόνια είναι γενικά αποδεκτό ότι τα περισσότερα από τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής αυτής επιβίωσαν, με διαφοροποιήσεις, και τον 13ο αιώνα[7].

Μέχρι σήμερα διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις για τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του καθολικού

---

* Από τη θέση αυτή οφείλω να ευχαριστήσω τους φίλους και συναδέλφους βυζαντινολόγους Ιωάννη Βαραλή, επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Μιχαήλ Δ. Χατζηγιάννη, Δρ. Βυζαντινής αρχαιολογίας, πολιτικό μηχανικό και αναστηλωτή για τις επί τόπου μεταβάσεις στη Μονή του Αγίου Λαυρεντίου και τις εποικοδομητικές συζητήσεις που είχαμε γύρω από θέματα της αρχιτεκτονικής και του γλυπτού διακόσμου του καθολικού της μονής. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στις γερόντισσες της μονής για την παροχή κάθε διευκόλυνσης για την έρευνά μου.

1. Για την ιστορία και την αρχιτεκτονική της μονής η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1901, 115-128. Λαμπάκης 1904α, 13-16, 1904β, 13-16. Αρβανιτόπουλος 2010, 211. Βαμβάκος 1927, 394-396. Γιαννόπουλος 1935, 385-408. Ζακυθηνός 1936, 29-31. Σισιλιάνος 1939, 162-166. Μακρής 1976, 57, 131. Hild – Koder 1976, 199-200. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 223-248. Νικονάνος 1979, 116-117. Ασημακοπούλου- Ατζακά 1982, 158, εικ. 76-79, 374-375 και 385-386. Hatjigiannis 1985. Hild – Koder – Σπανός – Αγραφιώτης 1987, 22. Νικονάνος 1991, 3-14. Χατζηγιάννης 1992, 49-80. Κουλουράς 1997, 209-210. Μπούρας-Μπούρα 2002, 206-208. Ανδρούδης-Κοντογιαννοπούλου 2004, 40-43. Μαμαλούκος 2004, 34-35, εικ. 4, 5, 2005, 184-186, 2006, 69-78. Ανδρούδης 2010, 299-319.

2. Μαμαλούκος 2005, 185.

3. Μαμαλούκος 2006, 74.

4. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 232-233. Χατζηγιάννης 1992, 60.

5. Για τη λειτουργική-κατασκευαστική επιλογή του διαχωρισμού του διακονικού από τον κυρίως ναό βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 359.

6. Ό.π., όπως για παράδειγμα στο ναό της Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη Τρικάλων (1283).

7. Μπούρας – Μπούρα 2002, 329 και 595-596.

της Μονής Αγίου Λαυρεντίου, το οποίο αποδίδεται γενικά από τα τέλη του 12ου αιώνα[8] ως και μετά την τρίτη δεκαετία του 13ου αιώνα[9]. Άλλη χρονολόγηση που έχει προταθεί είναι γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα[10]. Στη χρονολόγηση του καθολικού μπορεί να συμβάλλει βέβαια και η μελέτη των βυζαντινών γλυπτών σε δεύτερη χρήση, που είναι εντοιχισμένα τόσο στις εξωτερικές τοιχοποιίες του, όσο και στο εσωτερικό, σε ορισμένα σημεία που δεν είχαν μέχρι σήμερα επισημανθεί. Επίσης στον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού αποκαλύφθηκαν, έπειτα από έρευνες της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων βυζαντινές τοιχογραφίες των Παλαιολόγειων χρόνων[11]. Διάφορα ζητήματα θέτει και η μεταβυζαντινή επιγραφή στη νότια όψη του ναού που μάλλον κακώς αναφέρει ότι το καθολικό ανακαινίστηκε το 1378[12].

Στη Μονή Αγίου Λαυρεντίου καταγράψαμε ένα μεγάλο αριθμό μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών γλυπτών μελών, με διαφορετικές προελεύσεις και χρήσεις. Αρχικός στόχος της εργασίας μας ήταν να παρουσιάσει όλα αυτά τα γλυπτά αναλυτικά, όμως δυστυχώς αυτό δεν μπορεί να γίνει εδώ, λόγω της περιορισμένης έκτασης σελίδων. Αναγκαστικά λοιπόν θα αναφερθούμε κυρίως στα γλυπτά που με βεβαιότητα προέρχονται από το βυζαντινό καθολικό του 13ου αιώνα και οπωσδήποτε συνθέτουν μια ενδιαφέρουσα ενότητα διακόσμου και πολύ λιγότερο στα υπόλοιπα τμήματα γλυπτών που είτε εντοιχίστηκαν στις ανακατασκευασμένες το 1764 τοιχοποιίες του καθολικού, είτε βρίσκονται διάσπαρτα στην αυλή και των οποίων το υλικό, οι προελεύσεις και τεχνικές λάξευσης είναι πολλές.

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής του Αγίου Λαυρεντίου έχουν πλείστες προελεύσεις και λειτουργικές χρήσεις, ενώ έχουν σκαλιστεί και με διαφορετικές τεχνικές. Πρόκειται για: επιστύλια τέμπλου (**εικ. 4-6**), πεσσίσκους τέμπλου με συμφυείς κιονίσκους και κιονόκρανα (**εικ. 7-10**), κοσμήτες, αμφικιονίσκους και επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων (**εικ. 12, 13**). Δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί θωράκια τέμπλου ή στυλοβάτης τέμπλου. Τα περισσότερα γλυπτά είναι εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στις ανακατασκευασμένες το 1764 τοιχοποιίες και στις τρεις τρίπλευρες αψίδες του ναού, μαζί με λαϊκότροπα, αλλά αρκετά περίτεχνα μεταβυζαντινά ανάγλυφα, τα οποία λαξεύτηκαν κυρίως σε πέτρα[13].

Τα διακοσμητικά θέματα των αναγλύφων προέρχονται κυρίως από το φυτικό θεματολόγιο και βρίσκονται εδώ σε συνδυασμούς με γεωμετρικά και άλλα σχέδια. Τα μοτίβα από το ζωικό θεματολόγιο είναι ανύπαρκτα στα γλυπτά του καθολικού του 13ου αιώνα. Τα ανάγλυφα μαρτυρούν, σε σχέση με τα προγενέστερά τους μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά γλυπτά που επίσης είναι εντοιχισμένα στις τοιχοποιίες των ναών στις πλαγιές του δυτικού Πηλίου μια διάθεση περισσότερο διακοσμητική.

Όσον αφορά στις τεχνικές λάξευσης του μαρμάρου και την απόδοση των λεπτομερειών, αυτές είναι της κοίλης πρισματικής γλυφής, του χαμηλού αναγλύφου με έντονα περιγράμματα και κάθετα στο βάθος, με απλές κατά κανόνα ταινίες που συνδέονται μεταξύ τους με το σύστημα των σηρικών τροχών. Υπάρχουν επίσης και επιπεδόγλυφα (champlevé, βλ. **εικ. 4-6, 10-11**). Στην επιπεδόγλυφη τεχνική, στη λεία επιφάνεια του μαρμάρου χαραζόταν μόνο το θέμα, κατόπιν αφαιρούνταν προσεκτικά το βάθος, το οποίο στη συνέχεια γεμιζόταν με κηρομαστίχη ή με κάποια άλλη χρωστική ουσία (συνήθως κόκκινη ή μελανή)[14]. Αρκετές φορές όμως το βάθος (κάμπος) του αναγλύφου παρέμενε απλά σε υποχώρηση, χωρίς να δεχθεί πρόσθετη χρωστική ουσία. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με χαμηλά ανάγλυφα που αναπτύσσονται σε δύο παράλληλα επίπεδα που διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το βάθος.

Στη μονή υπάρχουν επίσης και ορισμένα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά κιονόκρανα που ίσως ανήκαν στην κατασκευή του καθολικού του 13ου αιώνα. Κάποια από αυτά χρησιμοποιήθηκαν κατά την ανοικοδόμηση του καθολικού, ενώ άλλα κείτονται στην αυλή, κοντά στις τοιχοποιίες του ναού.

8. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 238. Μπούρας – Μπούρα 2002, 206-208.

9. Χατζηγιάννης 1992, 80.

10. Χατζηγιάννης 1992, 76-80. Μαμαλούκος 2006, 76.

11. Αδημοσίευτες.

12. Χατζηγιάννης 1992, 54.

13. Για τα μεταβυζαντινά ανάγλυφα του καθολικού δεν υπάρχει κάποια συστηματική μελέτη, αλλά μόνο κάποιες σποραδικές αναφορές.

14. Για την επιπεδόγλυφη τεχνική βλ. κυρίως Ďuput 1977, 36-44. Pazaras 1985, 159-182.

ΓΛΥΠΤΑ ΠΟΥ ΜΠΟΡΟΥΝ ΝΑ ΑΠΟΔΟΘΟΥΝ ΜΕ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ

α) Γλυπτά του τέμπλου

Επιστύλια

Στο ναό υπάρχουν τεμάχια γλυπτών που αναμφίβολα προέρχονται από το βυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού. Μερικά από αυτά τα γλυπτά έχουν μελετηθεί και χρονολογούνται είτε στον 12ο αιώνα[15], είτε αργότερα, στον 13ο και 14ο αιώνα[16].

Τα ανοίγματα της πρόθεσης και του ιερού βήματος έχουν μήκος 1,62 μ. και 2,60 μ. αντίστοιχα. Όσον αφορά στο διακονικό, όπως είδαμε παραπάνω, αυτό λειτουργούσε εξαρχής ως ένα είδος κλειστού σκευοφυλακίου, καθώς χωριζόταν από τον κυρίως ναό με τοίχο που φέρει μάλιστα αψίδωμα (ύψος 3,70 μ., άνοιγμα 1,70 μ. και βάθος 8 εκ.) και επικοινωνούσε με το άγιο βήμα με στενή δίοδο. Επομένως δεν θα ήταν δυνατό να είχε τέμπλο, καθώς το άνοιγμά του ήταν φραγμένο. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω δεδομένα διαμορφώνεται ένα τέμπλο στο ναό, όχι συνεχόμενο μπροστά από τους πεσσότοιχους, αλλά διμερές, μπροστά από την πρόθεση και το Ιερό Βήμα.

Από τα τμήματα επιστυλίων, το σημαντικότερο (θραυσμένο σε δύο συγκολλημένα μεταξύ τους κομμάτια) έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο της μεταγενέστερης βόρειας θύρας του ναού (**εικ. 3**). Με διαστάσεις 1,59 μ. (σωζόμενο μήκος) × 23 εκ. (επάνω) και 21 εκ. (κάτω) πλάτος και ύψος 21,5 εκ., το τμήμα αυτό από λευκό μάρμαρο, είναι ελάχιστα λοξότμητο. Φέρει διπλό σταυρό σε βάθυνση, κάτω από τόξο (πλάτος 18 εκ.) που στηρίζεται σε δίδυμους κιονίσκους (**εικ. 4**). Η ελαφρά κεκλιμένη του επιφάνεια διακοσμείται με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα που εδώ λαμβάνουν τη μορφή αλληλοσυμπλεκόμενων ταινιών. Το κόσμημα διαγράφεται με αφαίρεση του βάθους, παραμένοντας εντελώς επίπεδο. Αν και προτάθηκε ότι ίσως η εργασία δεν πρόλαβε να τελειώσει[17], δε νομίζουμε ότι ισχύει κάτι τέτοιο. Οι ανακομβούμενες ταινίες του διακόσμου σχηματίζουν στρογγυλεμένα καρδιόσχημα πλαίσια, εντός των οποίων αναφύονται ένα κεντρικό λογχόσχημο βέλος και δύο συμμετρικά ημίφυλλα. Άλλα στελέχη με πλάτος διαφορετικό φύονται από τις ταινίες εντός των καρδιόσχημων πλαισίων, προεκτείνονται έξω από τα όρια του πλαισίου και καταλήγουν, αλληλοσυμπλεκόμενα, σε αυτό το είδος των καμπύλων και οξύληκτων ημιφύλλων που φαίνεται να απηχούν διακοσμήσεις της εποχής οι οποίες είναι επηρεασμένες από το αραβουργηματικό θεματολόγιο της ισλαμικής τέχνης[18]. Το κομμάτι αυτό φαίνεται ότι είχε πέρας στο δεξί του τμήμα, καθώς υπάρχει εκεί μια κάθετη ταινία. Κατά την άποψή μας μπορεί να αποδοθεί στον 13ο αιώνα.

Το ίδιο ακριβώς μοτίβο με συνεχή καρδιόσχημα πλαίσια έχει σκαλιστεί και σε ένα ακόμη μέλος επιστυλίου από το ίδιο μάρμαρο (**εικ. 5:** σωζόμενο μήκος 92 εκ, πλάτος κάτω επιφάνειας 21 εκ. και ύψος 21,5 εκ.). Προέρχεται επίσης από το υστεροβυζαντινό τέμπλο του καθολικού της μονής και εντοιχίστηκε, σε δεύτερη χρήση, ως πρέκι. Ελάχιστα λοξότμητο, το τμήμα αυτό φέρει ταινία στο αριστερό του τμήμα.

Γνωρίζοντας τις διαστάσεις των δύο σωζόμενων τμημάτων επιστυλίων πιστεύουμε ότι το μεγαλύτερο επιστύλιο θα πρέπει να βρισκόταν στο άνοιγμα του Ιερού Βήματος. Όσον αφορά στο δεύτερο κομμάτι, αυτό θα πρέπει να τοποθετηθεί είτε ως συνέχεια του μεγαλύτερου επιστυλίου προς τα αριστερά, είτε – που ίσως είναι και το πιθανότερο – στο χώρο του ανοίγματος της πρόθεσης, σε επαφή με το βόρειο τοίχο, πράγμα που βέβαια προϋποθέτει ότι το τμήμα αυτό δεν είχε στο μέσον του κομβίο ή άλλο διακοσμητικό θέμα. Με βάση το δεδομένο αυτό και τις σωζόμενες διαστάσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ίδιος διάκοσμος με τα καρδιόσχημα μοτίβα συνεχιζόταν και στο υπόλοιπο τμήμα του επιστυλίου που δεν σώζεται πια και ότι συνολικά τα πλαίσια που εμφανίζονταν στο επιστύλιο του ανοίγματος της Πρόθεσης ήταν επτά.

Ένα μέλος επιστυλίου με σχεδόν πανομοιότυπο διάκοσμο έχει εντοιχιστεί, σε δεύτερη χρήση, στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη της Πορταριάς Πηλίου[19].

15. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 242-243.
16. Γιαννόπουλος 1935, 388-389. Χατζηγιάννης 1992, 71-75.
17. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 243.
18. Nelson 1988, 7-22 και 151-162.
19. Χατζηγιάννης 1992, 74-75.

Πεσσίσκοι τέμπλου με συμφυή κιονίσκο και κιονόκρανο

Στο καθολικό του Αγίου Λαυρεντίου σώζονται και τμήματα πεσσίσκων τέμπλου.

Στην ποδιά του βορινού παραθύρου υπάρχει εντοιχισμένο ένα τμήμα πεσσίσκου από λευκό μάρμαρο (**εικ. 7**), σωζόμενου μήκους 1,16 μ. και ορατής πλευράς 15 εκ. Ο διάκοσμός του, σκαλισμένος σε επιπεδόγλυφη τεχνική, αποτελείται από αλυσίδα που συνθέτουν ελλείψεις που περιβάλλουν σύμφυτους σταυρούς. Οι άνω και κάτω κεραίες του σταυρού διχάζονται και κάμπτονται σε συμμετρικές φυλλόμορφες απολήξεις (σαν ημιανθέμια). Ψηλά, μόλις που διακρίνονται τα αρχικά ΙC ΧC (=Ιησούς Χριστός).

Δύο ακριβώς αποτμήματα πεσσίσκων (**εικ. 8, 9**) βρίσκονται εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στο νότιο τοίχο, τοποθετημένα επίσης οριζόντια. Το πρώτο σώζεται σε ύψος 80 εκ. και έχει ορατή πλευρά 15 εκ. (**εικ. 8**) και αποτελεί τη βάση του πεσσίσκου. Φέρει διάκοσμο πανομοιότυπο με αυτόν του πρώτου πεσσίσκου της βορινής πλευράς. Το δεύτερο, συνεχίζει σε μήκος 40 εκ. τον ίδιο διάκοσμο και καταλήγει σε σταυρό με τα αρχικά ΥC ΘΥ (=Υιός Θεού), και στη συνέχεια, για μήκος 50 εκ. διακρίνονται τα βεργία κιονίσκου, γεγονός που αποδεικνύει ότι επρόκειτο για τμήματα πεσσίσκων μαρμάρινου τέμπλου με συμφυή κιονίσκο[20]. Κατά την άποψή μας τα δύο αποτμήματα πεσσίσκων συνανήκουν.

Σε μια παλιά φωτογραφία της αυλής της μονής του φίλου βυζαντινολόγου Μ.Δ. Χατζηγιάννη (**εικ. 10**) υπάρχουν στοιβαγμένα διάφορα τεμάχια γλυπτών, τα οποία σήμερα αγνοούνται. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τμήμα κορμού κιονίσκου τέμπλου με βεργία και κόμβο (το γνωστό ως «Ηράκλειον άμμα») και τμήμα κορμού κιονίσκου τέμπλου, επίσης με βεργία, το οποίο απέληγε ψηλά σε συμφυές λεβητοειδές κιονόκρανο με επιπεδόγλυφο διάκοσμο από ταινίες κάθετα διασταυρούμενες, που σχημάτιζαν ψαθωτό πλέγμα[21].

Συμπερασματικά για τους πεσσίσκους με συμφυείς κιονίσκους από το τέμπλο μπορούμε να πούμε ότι έχουμε τουλάχιστον δύο, από τους οποίους αυτός που φέρει σκαλισμένα τα αρχικά ΙC ΧC θα πρέπει να τοποθετηθεί στα αριστερά αυτού που φέρει τα αρχικά ΥC ΘΥ (=Ιησούς Χριστός Υιός Θεού). Η αρχική θέση τους αγνοείται. Πιθανόν να ήταν τοποθετημένοι στο άνοιγμα του Ιερού βήματος, στο κέντρο του, οριοθετώντας την Ωραία πύλη. Τις απαντήσεις στη διάρθρωση του διμερούς τέμπλου θα μπορούσαν να δώσουν είτε τα υπόλοιπα μέλη του τέμπλου που αγνοούνται, είτε οι βατήρες του τέμπλου, οι οποίοι δεν έχουν εντοπιστεί.

Υπόλοιπα γλυπτά του τέμπλου-χαρακτηριστικά του

Θωράκια για τα κάτω διάκενα των διαστύλων του τέμπλου δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί. Το ίδιο ισχύει και για τα τμήματα από το στυλοβάτη του, που ίσως να βρίσκεται κατά χώραν, καλυμμένος από το νεώτερο δάπεδο.

Το μαρμάρινο τέμπλο του Αγίου Λαυρεντίου φαίνεται να χρονολογείται στον 13ο αιώνα. Η επιπεδόγλυφη τεχνική είναι αρκετά διαδεδομένη στην εποχή, με πολλά αριστουργηματικά γλυπτά από το χώρο της Μακεδονίας, αλλά και από τον ίδιο τον χώρο του Πηλίου. Αυτό όμως που ξενίζει στην περίπτωση του επιστυλίου του καθολικού του Αγίου Λαυρεντίου είναι ότι το βάθος δεν έχει χτυπηθεί με βελόνι, όπως ισχύει στα άλλα πηλιορείτικα γλυπτά, αλλά εμφανίζεται ως σκάψιμο, με ορατές τις αφαιρέσεις (μπορούμε να πούμε ότι θυμίζουν έντονα έργα της ξυλογλυπτικής)[22]. Αν μάλιστα συνδυάσουμε και τις αυλακώσεις στο σταυρό που ίσως να προορίζονταν για έναν επίθετο μεταλλικό σταυρό, τότε δεν αποκλείεται και να μην είχαμε κάποια χρωστική ουσία ή κηρομαστίχη που να πληρούσε τον κάμπο του αναγλύφου.

β) Επιπεδόγλυφο τεταρτοκυκλικού σχήματος

Ένα άλλο γλυπτό από λευκό μάρμαρο, με κόσμημα επιπεδόγλυφο, είναι εντοιχισμένο στην βόρεια παρειά του μετασκευασμένου παραθύρου της κεντρικής κόγχης του καθολικού (**εικ. 1, 11**: σχήματος σχεδόν τεταρτοκυκλίου, ύψος 25 εκ, μήκος 26 εκ.). Παρουσιάζει παραλλαγή του θέματος των αλληλοσυμπλεκόμε-

20. Ο Ν. Γιαννόπουλος (Γιαννόπουλος 1935, 388), εσφαλμένα τα χαρακτηρίζει ως «επενδύσεις μαρμάριναι των παραστάδων της ωραίας πύλης».

21. Χατζηγιάννης 1992, 80, εικ. 22.

22. Όπως για παράδειγμα το επιστύλιο (αρχές 14ου-3η δεκαετία του 14ου αιώνα) του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου στο βυζαντινό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους.

νων ταινιών σε γεωμετρική διάταξη και σε φόντο αδρό. Δεν αποκλείεται το γλυπτό να ήταν εντοιχισμένο σε πτερύγιο τεταρτοκυκλικού σχήματος που πλαισίωνε τόξο.

γ) Αμφικιονίσκοι παραθύρων

Στα μετασκευασμένα παράθυρα των μερικώς ανακατασκευασμένων τριών τρίπλευρων αψίδων του καθολικού έχουν εντοιχιστεί έξι αμφικιονίσκοι παραθύρων από λευκό μάρμαρο. Δύο από αυτούς, με ύψος 96 εκ. (**εικ. 12**) στη μια στενή πλευρά τους φέρουν δέσμη βεργίων που συσφίγγονται στη μέση με δύο κόμβους (Ηράκλειον άμμα) και στεφανώνονται με ρόδακα που περιέχει εξάφυλλο κόσμημα από οξύληκτα φύλλα. Οι υπόλοιποι αμφικιονίσκοι έχουν πανομοιότυπο διάκοσμο, όμως είναι λιγότερο ψηλοί (90 εκ.) και φέρουν ένα μόνο κόμβο αντί για δύο. Με βάση το μέγεθος των αψίδων, δύο από τους αμφικιονίσκους, αυτοί με τους διπλούς κόμβους, θα πρέπει να ήταν ενσωματωμένοι στην κατασκευή του τρίλοβου παραθύρου της κεντρικής κόγχης και από ένας, με απλό κόμβο, σε κάθε δίλοβο παράθυρο των αψίδων των παραβημάτων. Όσον αφορά τους υπόλοιπους δύο, αυτοί θα πρέπει να ήταν ενσωματωμένοι στην κατασκευή δύο άλλων δίλοβων παραθύρων που υπήρχαν στον αρχικό ναό και των οποίων τη θέση αγνοούμε.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι μικρότεροι αυτοί αμφικιονίσκοι με το μονό κόμβο είναι πανομοιότυποι με τον αμφικιονίσκο που χρησιμοποιήθηκε, σε δεύτερη χρήση, ως υπέρθυρο στη βόρεια είσοδο του ανακατασκευασμένου στα 1638/9 βυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου, την αρχική φάση του οποίου αποδώσαμε περίπου στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα[23]. Επίσης ομοιάζουν αρκετά με τον μικρό σε ύψος αμφικιονίσκο παραθύρου από τη Μονή Προδρόμου Νέας Πέτρας επάνω από την Πορταριά, που εντοιχίστηκε στο νεότερο ναό του Προδρόμου[24].

ε) Επιθήματα αμφικιονίσκων

Έχουμε επίσης εντοπίσει δύο επιθήματα αμφικιονίσκων από λευκό μάρμαρο, με διαφορετικά ύψη και διάκοσμο, που έχουν εντοιχιστεί ως φουρούσια της καταχύστρας που προστάτευε την παλιά μεταβυζαντινή δυτική είσοδο της μονής (εικ. 13)[25]. Στη μια λοξότμητη όψη τους (η άλλη είναι εντοιχισμένη στο πάχος της τοιχοποιίας) κοσμούνται με δύο καρδιόσχημα φύλλα (το μεγαλύτερο) και το μικρότερο με ένα παρόμοιο φύλλο και ένα κουκουνάρι.

στ) Επιστύλια από παλιότερο μεσοβυζαντινό τέμπλο

Στα δυτικά μέτωπα των πεσσότοιχων που χωρίζουν το Ιερό Βήμα από τον υπόλοιπο κυρίως ναό, εντοπίσαμε δύο κομμάτια μεσοβυζαντινών επιστυλίων από το ίδιο τέμπλο, τα οποία ενσωματώθηκαν ως κοσμήτες (σε ύψος 3, 50 μ. από το δάπεδο). Τα δύο μέλη, άγνωστης προέλευσης, έχουν ύψος 15 εκ., άνω επιφάνεια τουλάχιστον 30 εκ. και διαφορετικό σωζόμενο μήκος (72 εκ. στο βόρειο πεσσότοιχο και 64 εκ. στο νότιο πεσσότοιχο). Κοσμούνται στη λοξότμητη επιφάνειά τους με ελισσόμενους βλαστούς από τριμερείς ταινίες και ημίφυλλα. Το μακρύτερο κομμάτι, αυτό στο βόρειο πεσσότοιχο (**εικ. 14**), φέρει στο αριστερό του τμήμα σταυρό κάτω από τόξο που στηρίζεται σε ζεύγος δίδυμων κιονίσκων που ψηλά απολήγουν σε σχηματοποιημένα κιονόκρανα. Στα δεξιά του γλυπτού σκαλίστηκε ένας γρύπας, αλλά δεν είναι πλήρως ορατός, καθώς κρύβεται από το τέμπλο του ναού. Το ίδιο πρόβλημα αδυναμίας πλήρους θέασης αντιμετωπίσαμε και στο άλλο επιστύλιο, το οποίο πάντως έχει πανομοιότυπο διάκοσμο με το πρώτο, δίχως όμως σταυρό.

Τα δύο τμήματα επιστυλίου θα μπορούσαν, με βάση το διάκοσμό τους, να αποδοθούν στον 11ο αιώνα.

23. Ανδρούδης 2007, 86. Κιονίσκοι με κόμβους και δέσμη βεργίων απαντούν κατά κύριο λόγο το 13ο αιώνα (Πόρτα-Παναγιά στην Πύλη Τρικάλων, Παναγία Βελλάς, Παρηγορήτισσα στην Άρτα, Βλαχέρνα Άρτας, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος στην Πορταριά Πηλίου, κ.α.). Ιδιαίτερα τα γλυπτά των Βλαχερνών παρουσιάζουν κάποιες ομοιότητες με ορισμένα γλυπτά μέλη από την Επισκοπή Άνω Βόλου και την Κοίμηση Θεοτόκου στη Μακρινίτσα. Κιονίσκους τέμπλου με βεργία έχουμε εντοπίσει και στη Μονή του Αγίου Δημητρίου στο Οικονομείο (Τσάγεζι), στις εκβολές του Πηνειού.

24. Τα γλυπτά από τη μονή αυτή αποτελούν αντικείμενο προσεχούς δημοσίευσης μας.

25. Ανδρούδης 2010, 313, εικ. 3.

Πάντως, στην περίπτωσή μας έχουμε να κάνουμε με επανάχρηση γλυπτών τέμπλου σε θέση κοσμητών στους πεσσότοιχους του Ιερού Βήματος. Το ερώτημα αν αυτά προέρχονται από ένα μεσοβυζαντινό ναό που ενδεχομένως υπήρχε στη θέση του καθολικού ή από άλλο άγνωστο ναό της περιοχής[26], δεν μπορεί να απαντηθεί στην παρούσα φάση.

Αυτά είναι τα γλυπτά που μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στον αρχικό γλυπτό διάκοσμο του υστεροβυζαντινού καθολικού της Μονής του Αγίου Λαυρεντίου. Τα τεμάχια της λατινικής μεγαλογράμματης επιγραφής (**εικ. 15**)[27], η οποία είναι αχρονολόγητη και κατά την άποψή μας (ελέω και απουσίας σχετικών γραπτών μαρτυριών) δεν έχει ερμηνευτεί επαρκώς ως προς τους ιδρυτές της μονής, δεν παρουσιάζονται εδώ. Είναι προφανές ότι αξίζουν να τύχουν μια ιδιαίτερης, προσεκτικής μελέτης και επιπλέον δεν είναι ακόμη βέβαιο ότι προέρχονται από το υστεροβυζαντινό καθολικό της Μονής του Αγίου Λαυρεντίου.

Τα υπόλοιπα γλυπτά που καταγράψαμε (κοσμήτες[28], επιστύλια, ηλιακό ρολόι[29], ζωόμορφη υδρορόη[30], δύο αμφικιόνια παραθύρου από γκρίζο μάρμαρο[31], μικρό απότμημα θωρακίου, κιονόκρανα, θραύσματα πλακών με έξεργους σταυρούς, που πιθανόν προέρχονται από κάλυμμα σαρκοφάγου και ίσως σχετίζονται με την λατινική επιγραφή, κ.ά.) είναι στην πλειοψηφία τους πολύ ετερόκλητα ως προς τον διάκοσμο, την τεχνική του αναγλύφου, την υφή και την ποιότητα του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε. Φαίνεται ότι μεταφέρθηκαν εκεί από γειτονικές περιοχές και επαναχρησιμοποιήθηκαν στη μεγάλη ανοικοδόμηση του καθολικού το 1764. Βέβαια, η οικοδομική πρακτική της επανάχρησης βυζαντινών γλυπτών από τα μεταβυζαντινά οικοδομικά συνεργεία που εργάστηκαν στο Πήλιο ήταν αρκετά διαδεδομένη (βλ. τους ανακατασκευασμένους ναούς της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα, της Κοίμησης της Θεοτόκου στον λόφο της Επισκοπής Άνω Βόλου, κ.ά.).

Παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους, τα γλυπτά που μπορέσαμε να αποδώσουμε στο αρχικό καθολικό της μονής αρκούν για να συνθέσουν ένα ενδιαφέρον σύνολο που ακολουθεί τις τάσεις της βυζαντινής γλυπτικής της εποχής.

26. Όπως για παράδειγμα του μεσοβυζαντινού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο κάστρο των Λεχωνίων στο λόφο Παλαιόκαστρο.

27. Για την επιγραφή αυτή βλ. Γιαννόπουλος 1935, 392, 393, 397, 400-404. Ζακυθηνός 1936, 71. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 238-240. Avraméa-Feissel 1987, 153. Χατζηγιάννης 1992, 54.

28. Στις ανακατασκευασμένες τοιχοποιίες του καθολικού έχουν εντοιχιστεί τμήματα κοσμητών με διαφορετικά είδη διακόσμου. Από αυτούς ξεχωρίζει ο λοξότμητος κοσμήτης με το θέμα πλούσιου δισχιδή ελικωτού βλαστού, από τον οποίον αναφύονται τρίφυλλα ανθέμια. Το μέλος αυτό ομοιάζει με τα πλαίσια δύο αναγλύφων πλακών, εντοιχισμένων στην ανατολική όψη του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς. Παρόμοιο μοτίβο υπάρχει εντοιχισμένο ανάποδα, ως υπέρθυρο του βυζαντινού ναού του Σωτήρος στο λόφο της Επισκοπής Άνω Βόλου. Για το ναό βλ. Μαμαλούκος 2005, 181-182 και 213, εικ. 8.

29. Το ηλιακό ρολόι που έχει σχήμα ημικυκλικό (ύψος 28 εκ., μήκος 40 εκ), περιέγραψε ο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1901, 122) και ο Ν. Γιαννόπουλος (Γιαννόπουλος 1937, 392). Τα ηλιακά ωρολόγια απαντούν σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς, όπως στη Σκριπού, στο Μέρμπακα Αργολίδος, στη Μονή Παναγίας Κιθαιρώνος, στο ναό του Σωτήρος Χριστού στην Άμφισσα, κ.λ.π., όπου εμφανίζονται σαν αυτοτελή στοιχεία εντοιχισμένα.

30. Επάνω από το ηλιακό ρολόι έχει εντοιχιστεί μια ζωόμορφη υδρορρόη. Θυμίζει εκείνες στους ναούς της Μάνης (Άγιος Νικόλαο της Οχιάς, Επισκοπή Μέσα Μάνης, στο Τηγάνι), αλλά παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιότητα με εκείνη του Μουσείου Θηβών. Βλ. Ορλάνδος 1939-1940, 141.

31. Ο ένας αμφικιονίσκος παραθύρου (ύψος 1,22 μ., από γκριζωπό ντόπιο μάρμαρο) είναι σήμερα ενσωματωμένος σε σκάλα. Φέρει στα άκρα του τόρμους, γεγονός που μαρτυρεί ότι χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι. Στη στενή άνω του πλευρά έχει σκαλισμένο, σε εσοχή σταυρό. Το βάθος είναι δουλεμένο με βελόνι, πιθανόν για ένθεση κηρομαστίχης. Ένας ακόμη αμφικιονίσκος από γκριζωπό μάρμαρο όμοιος με τον προηγούμενο (εδώ ο σταυρός δε διατηρείται) έχει επίσης τοποθετηθεί ως σκαλοπάτι.

RESUME

SCULPTURES BYZANTINES DU CATHOLICON DU MONASTERE DE HAGIOS LAVRENTIONS AU MONT PELION

Paschalis Androudis

Le catholicon du monastère de Hagios Lavrentios au Mont Pélion, en Thessalie orientale, conserve un nombre considérable de sculptures de l'époque byzantine. Malgré quelques mentions et études non approfondies, ces reliefs n'ont pas fait, jusqu'à présent, l'objet d'une étude particulière de synthèse.

On a donc répertorié et étudié les reliefs encastrés dans le catholicon de Hagios Lavrentios qui fut largement reconstruit en 1764. Il s'agit surtout des sculptures d'iconostase (fragments d'épistyles et des piliers), des meneaux de fenêtres et des chapiteaux d'imposte. À l'intérieur du naos on a aussi répertorié deux épistyles de la période mésobyzantine emmurés comme corniches sur les parois occidentaux des piliers du sanctuaire. À noter que l'iconostase se composait de deux parties, car l'ouverture correspondant au diaconicon est fermé par un mur. Nous ne sommes pas certains à propos de la provenance des quatre pièces de l'inscription latine d'un monastère des Amalfitains qui furent emmurées au catholicon d'Hagios Lavrentios.

Les reliefs en provenance de la phase du XIIIe siècle du catholicon présentent, dans l'ensemble, une bonne facture. Ils montrent comment les artisans ont décoré la clôture du chœur et les fenêtres des absides de l'ancienne église byzantine. Étudier ce matériel permet de savoir comment ils ont organisé leur travail sur place. Comprendre leur démarche nous conduit à étudier l'espace dans lequel les reliefs s'insèrent et à nous intéresser aux ensembles architecturaux auxquels ils appartenaient et à examiner leur matériel, ainsi que leur répertoire décoratif.

L'étude du matériel sculpté du XIIIe siècle du catholicon du monastère de Hagios Lavrentios nous donne des aperçus sur l'essor de la sculpture byzantine de l'époque en Thessalie orientale dans des endroits où il se trouve.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρούδης Π. – Κοντογιαννοπούλου Μ., 2004. Βυζαντινά γλυπτά του 10ου-12ου αιώνα σε ναούς του Πηλίου, *Εν Βόλω* 12, 40-43.

Ανδρούδης Π., 2007. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος, *ΔΧΑΕ* ΚΗ΄, 85-98.

Ανδρούδης Π., 2010. Παρατηρήσεις στον υστεροβυζαντινό γλυπτό διάκοσμο των εκκλησιών του δυτικού Πηλίου, *Βυζαντινά* 30, 299-319.

Αρβανιτόπουλος Α., 1910. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910, *ΠΑΕ*, 168-264.

Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία, στο Γ. Χουρμουζιάδης – Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά – Κ.Α. Μακρής, *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα, 105-175.

Avraméa A. – Feissel D., 1987. Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores), *Travaux et Mémoires* 10, 57-398.

Βαμβάκος Σ., 1927. *Ιστορία του χωριού Άγιος Λαυρέντιος Βόλου*, Αθήνα.

Giannopoulos N., 1920-1921. Les constructions byzantines de Démétrias, *BCH* 44, 181-209.

Γιαννόπουλος Ν., 1935. Η επί του Πηλίου Μονή του Αγίου Λαυρεντίου, *ΕΕΒΣ* 11, 385-408.

Hatjigiannis M., *Le monastère de Hagios Lavrentios sur le Mont Pelion* (αδ. μεταπτυχιακή εργασία), Paris.

Hild F. – Koder J., 1976. *Hellas und Thessalia*, Wien.

Hild F. – Koder J. – Σπανός Κ. – Αγραφιώτης Δ., 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-Τοπωνύμια-Μοναστήρια-Ναοί, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 12, 11-112.

Ζακυθηνός Δ.Α., 1936. Η λατινική επιγραφή του Αγ. Λαυρεντίου, *Ελληνικά* 9, 29-31.

Κουλουράς Γ., 1997. *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους Μέσους Χρόνους (Δ΄-ΙΔ΄ αι.)*, Ιωάννινα (αδ. διδ. διατριβή).

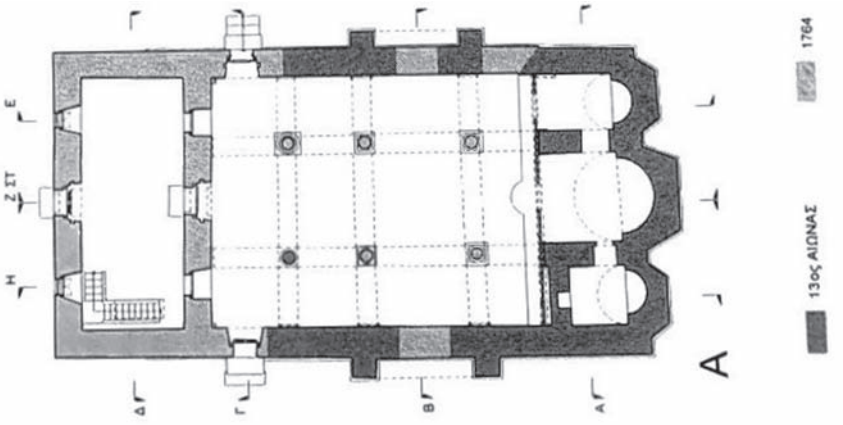
Λαμπάκης Γ., 1904. Μελέται, εργασίαι και περιηγήσεις του έτους 1899, *ΔΧΑΕ* Α', 8-17.
Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ., 1977-1979. Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου, *ΔΧΑΕ* Θ', 223-248.
Μαμαλούκος Σ., 2004. Οι Βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας, *Εν Βόλω* 12, 32-39.
Μαμαλούκος Σ., 2005. Η Ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, *Βυζαντινά* 25, 177-232.
Μαμαλούκος Σ., 2006. Η αρχική μορφή του Καθολικού της Μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 69-78.
Millet G., 1920-1921. Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias, *BCH* 44, 210-215.
Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
Nelson R., 1988. Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* XLI, 7-22, 151-162.
Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
Νικονάνος Ν., 1991. Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών εκκλησιών της Μαγνησίας, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19, 3-32.
Ορλάνδος Α., 1939-1940. Βυζαντινά γλυπτά του Μουσείου Θηβών, *ABME* 5, 119-147.
Παζαράς Θ., 1983. Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 353-364.
Pazaras T., 1985. Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of 13th and beginning of the 14th century, στο *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siecle*, Belgrade, 159-182.
Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., 1901. Σημειώσεις εξ Αγίου Λαυρεντίου, *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Επετηρίς* 5, 115-128.
Σισιλιάνος Δ., 1939. *Η Μακρυνίτσα και το Πήλιον. Ιστορία-Μνημεία-Επιγραφαί*, Αθήνα.
Šuput M., 1977. Vizantijski reliefi sa pastom iz XIII i XIV veka, *Zograf* 7, 36-44.
Χατζηγιάννης Μ., 1992. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στο βυζαντινό ναό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, *ΘεσΗμ* 21, 49-80.

Εικ. 1. Το καθολικό της Μονής Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου. Άποψη από ψηλά, από Α.

Εικ. 2. Το καθολικό από ΒΑ.

Εικ. 3. Καθολικό Μ. Αγίου Λαυρεντίου. Κάτοψη, αποτύπωση υπάρχουσας κατάστασης (Σ. Μαμαλούκος).

Εικ. 4. Βόρεια θύρα. Τμήμα επιστυλίου από το βυζαντινό τέμπλο του ναού.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια εικ. 4. Φυλλοφόρος σταυρός τύπου Αναστάσεως.

Εικ. 6. Τμήμα επιστυλίου από το βυζαντινό τέμπλο του ναού.

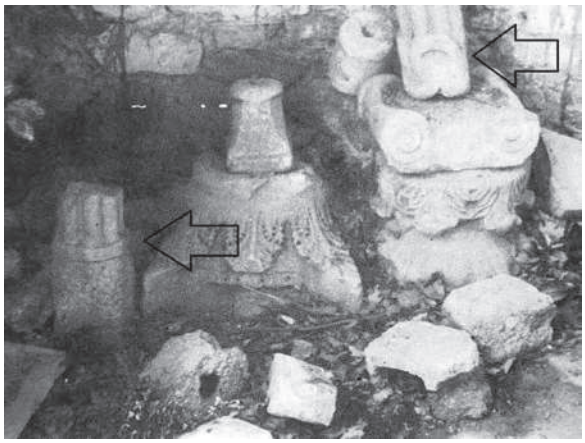
Εικ. 7. Νότιος τοίχος. Παράθυρο κάτω από το μεγάλο τόξο. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου (εδώ τοποθετημένο με τη φορά που θα είχε στην κατασκευή).

Εικ. 8. Νότιος τοίχος. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου (κάθετη τοποθέτηση).

Εικ. 9. Νότιος τοίχος. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή κιονίσκο με βεργία.

Εικ. 10. Αυλή της μονής. Με βέλος σημειώνονται α) στα δεξιά τμήμα κιονίσκου τέμπλου με βεργία και το «ηράκλειον άμμα» και, β) κάτω αριστερά τμήμα κιονίσκου τέμπλου με βεργία και συμφυές κιονόκρανο με επιπεδόγλυφο διάκοσμο (Φωτ. Μ. Δ. Χατζηγιάννη, 1986).

Εικ. 11. Επιπεδόγλυφο του 13ου αιώνα με άγνωστη χρήση.

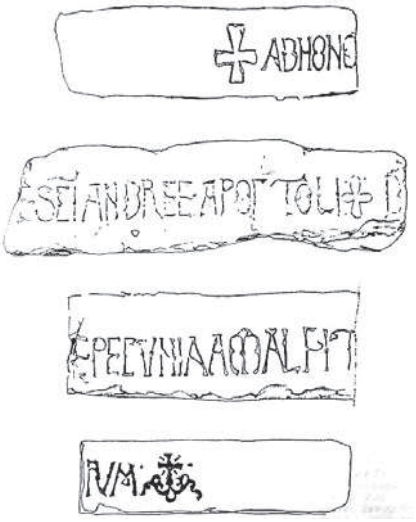
Εικ. 12. Κιονίσκοι παραθύρου με διπλούς κόμβους στη μετασκευασμένη κεντρική αψίδα του καθολικού.

Εικ. 13. Επιθήματα κιονίσκων σε δεύτερη χρήση ως φουρούσια καταχύστρας επάνω από την παλιά δυτική είσοδο της μονής.

Εικ. 14. Επιστύλιο από μεσοβυζαντινό τέμπλο εντοιχισμένο ως κοσμήτης στο δυτικό μέτωπο του βόρειο πεσσότοιχου του Ιερού του ναού.

Εικ. 15. Τα τεμάχια της λατινικής επιγραφής στη μονή (σχέδιο Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού).

ΛΥΚΟΣΤΟΜΙΟΝ ΤΩΝ ΤΕΜΠΩΝ. ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ*

Σταύρος Γουλούλης, Γεωργία Ξυνογαλά

Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί σε μία επαναδιαπραγμάτευση του ζητήματος του μεσαιωνικού οικισμού του Λυκοστομίου με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και την ιστορική γεωγραφία των Τεμπών. Το ενδιαφέρον στρέφεται στον Πυργετό, ένα βυζαντινό τοπωνύμιο, όπως και το παρακείμενο Διαβατό, που πρέπει να είναι βυζαντινός οικισμός.

Η «Επισκοπή Λυκοστομίου» ή «Επισκοπή Λυκοστομίου ήτοι Θεσσαλικών Τεμπών» υπάγεται στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης στις Notitiae: υπ'αρ. 7 (σε έξι κώδικες) του Νικολάου Μυστικού (901-907), όπου ίσως προστέθηκε εκ των υστέρων, πάντως προ του 972-980[1]· υπ' αρ. 13 (12ος αι.), πάλι με τον ίδιο τίτλο· και υπ' αρ. 21 (15ος αι.) ως «Πλαταμώνος και Λυκοστομίου»[2]. Η εξάρτηση από τη Θεσσαλονίκη οδηγεί στο να αναζητηθεί το Λυκοστόμιο βορείως των Τεμπών (άποψη L. Heuzey).

Για λόγους και μεθοδολογίας και ουσίας πρέπει να διαχωρισθεί η θέση τού αναζητούμενου οικισμού του Λυκοστομίου από τη θέση του επισκοπικού ναού τού Λυκοστομίου. Τοπωνύμιο τέτοιο δεν σώθηκε στην περιοχή, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδος[3]. Οι υπάρχουσες πηγές υπό την έννοια 'Λυκοστόμιο' Τεμπών περιλαμβάνουν τα εξής: 1) *αλυκές* με βάση δύο έγγραφα 14ου αι. (1348, 1359)[4], Βίος αγίου Αθανασίου Μετεωρίτου (τέλη 14ου αι., κεφ. 43)[5], και μία πληροφορία του L. Heuzey για σφραγίδα των αλυκών[6]. 2) *ποταμός*, ο κάτω ρους του Πηνειού (Idrîsî, τουρκικές πηγές[7]). 3) *πόλισμα ή πολίχνιον* δηλαδή μικρή αγροτική πόλη[8]. 4) *μονή*, σε ενθύμηση κώδικα Μ. Λαύρας του 1337, όπου οι ίδιοι οι μοναχοί της μονής την αποκαλούν η *«καθ' ἡμᾶς ἱερὰ μονὴ Λυκοστομίου»*[9] (κατά μία άποψη ταυτίζεται με τη μονή Στομίου)[10]. 5) *λίθος ή βράχος*, στον οποίο μεταμορφώθηκε από τη Θέτιδα ένας λύκος που κατασπάραξε κοπάδια του Πηλέα, σύμφωνα με την Αλεξάνδρα του Λυκόφρονα (στ. 900-901)[11]. Η θέση κατά τον Τζέτζη (12ος αι.) τοποθετείται στα θεσσαλικά Τέμπη: ο λύκος ανήκε στον δυνάστη Ευρύπυλο της Θεσσαλίας (μία εκδοχή) δίνοντας το όνομα 'Πεδί-

---

* Ευχαριστώ την κ. Σταυρούλα Σδρόλια, προϊσταμένη της 7ης ΕΒΑ, τον φίλο αρχαιολόγο κ. Βαγγέλη Παπαθανασίου, όπως και τον φίλο κ. Κώστα Θεοδωρόπουλο για πληροφορίες σχετικές με την περιοχή Πυργετού που ευγενώς μου παρείχαν με ιδιαίτερη προθυμία.

1. Darrouzès 1981, 68, 269. Παπαδημητρίου 2007, 130 κ.ε. Χατζηαντωνίου 2007, 116-119, 152-154, η οποία δίνει βαρύτητα στο γεγονός ότι το χειρόγραφο Ε της Notitia 7 χρονολογείται τον 12ο αι.

2. Darrouzès 1981, 371, 420. Παπαδημητρίου 2007, 133-136.

3. Το τοπωνύμιο διατηρείται σήμερα κοντά στο Πέραμα Ιωαννίνων, στην Αριδαία Πέλλας, και στην Καβάλα. Στη μεσαιωνική εποχή το τοπωνύμιο είναι γνωστό από πηγές στις εκβολές του Δούναβη, στη Θεόπετρα Καλαμπάκας, και μεταξύ Φωκίδας και Λοκρίδας, βλ. Παπαδημητρίου 2007, 110-111, όπου βιβλιογραφία· Koder – Hild 1976, 207-208.

4. Παπαδημητρίου 2007, 115, όπου βιβλιογραφία.

5. Σοφιανός 1996, 51.

6. Heuzey 1860, 85-87. Παπαδημητρίου 2007, 120.

7. Bresc – Nef 1999, 408: «*La rivière Liq.s.tumi (Pinios)*, 409. Ökte 1988, 267 (Licustem Suyu). Γουλούλης – Ξυνογαλά 2010, όπου βιβλιογραφία. Βλ. Λαΐου 2011, 136 (αρ. 86), 185 (αρ. 68), 187 (αρ. 169), 204 (αρ. 195) και τον Πηνειό της Δυτικής Θεσσαλίας.

8. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, έκδ. Βόννης, 1, 473-474· 3, 130. 114-115. Βλ. Παπαδημητρίου, 2007, 116-117, όπου βιβλιογραφία.

9. Παπαδημητρίου 2007, 115, όπου βιβλιογραφία.

10. Παπαδημητρίου 2007, 115, 266-267, όπου βιβλιογραφία.

11. *Lycophron* 2008, 53, 240-341: «*τὸν δυνάστην τοῦ πετρωθέντος λύκου*». Βλ. Κακριδής 1986, 139.

ον λύκου' (δηλ. πεδιάδα), το Λυκοστόμιον των Τεμπών[12]. 6) *επικίνδυνο μέρος* ιδίως για στρατιωτικό σώμα, όπως αναφέρει η Άννα Κομνηνή, ετυμολογώντας τη λέξη ως «στόμιο λύκου», σημασία που ήταν διαδομένη παντού ώστε να τη γνωρίζει ακόμη και ένας ξένος εισβολέας, ο Νορμανδός Βοημούνδος[13].

Οι ανωτέρω πληροφορίες δημιουργούν ένα πλέγμα θρύλων, πληροφοριών και εντυπώσεων για το Λυκοστόμιο, που όμως εντάσσεται σε μία γεωφυσική πραγματικότητα: ποτάμι, επικίνδυνη διάβαση (ή διαβάσεις), θάλασσα με αλυκές και κοντά ένα μοναστήρι μεγάλο όσο να διαθέτει καλλιτεχνικό εργαστήριο, βραχώδες έξαρμα, όλα τα παραπάνω έχουν πρόσβαση σε έναν μικρό αγροτικό οικισμό της Μακεδονίας, προφανώς μετά την έξοδο των Τεμπών.

Σύμφωνα με ορισμένες πηγές ως Λυκοστόμιο θεωρείται η στενωπός των Τεμπών[14]. Γι'αυτό μερικοί νεώτεροι περιηγητές και συγγραφείς χωρίς άλλα στοιχεία θέλουν το Λυκοστόμιο εντός της κοιλάδας των Τεμπών κοντά στη νότια έξοδο των Τεμπών προς τη Λάρισα[15]. Ο L. Heuzey τοποθετεί το Λυκοστόμιο βορείως των Τεμπών (άποψη που ακολουθούν οι Th. Desdevises du Desert και ο Πλαταμώνος Αμβρόσιος[16])· δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψή του ότι το επίνειο *Καστρίον* (=Καστρί Λουτρό) ταυτίζεται με το Λυκοστόμιο. Το Καστρί μάλλον δείχνει τον δρόμο προς τον οικισμό Λυκοστόμιο. Οι λόγοι είναι οι εξής:

1) Τα σύνορα των Μητροπόλεων Λαρίσης-Θεσσαλονίκης ήταν στη βόρεια έξοδο των Τεμπών. Εδώ εκ παραδόσεως ορίζονται ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα τα σύνορα Μακεδονίας και Θεσσαλίας[17].

2) Η περιοχή βορείως των Τεμπών, όπου το δέλτα των εκβολών του Πηνειού, έχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για την ανάπτυξη ενός οικισμού έδρας επισκοπής. Υπάρχει μεγάλη και εύφορη πεδιάδα, υπέρτερη του Πλαταμώνα ή του Αγιόκαμπου. Η θάλασσα με τις μικρές λιμενικές εγκαταστάσεις στο δέλτα του Πηνειού έχει επίσης σημαντικό μερίδιο στη συντήρηση πληθυσμού με τα «αγαθά της θάλασσας» (αλυκές, αλιεία), όπως αναφέρεται από τον Αντώνιο Λαρίσης (1362) μόνο για ένα μετόχι, αυτό του Αγίου Νικολάου που ερήμωσε από επιδρομές τον 14ο αιώνα[18].

3) Εδώ συναντώνται η δημοσία οδός Λαρίσης – Τεμπών – Πλαταμώνα – Θεσσαλονίκης αλλά και η παραλιακή οδός Ανατολικής Όσσας – Κάτω Ολύμπου μέσω της οδού του Διαβατού κοντά στον Πυργετό οδηγώντας την ορεινή λίμνη Ασκορίδα ή την Καρυά και εξής (Ελασσόνα, Σέρβια) (**εικ. 1**)[19]. Είναι η συνέχεια μιας διαχρονικής λειτουργίας διασταυρούμενων οδών ήδη από την Αρχαιότητα. Κατά τον F. Stählin εδώ, στο ιερό του Απόλλωνα Τεμπείτη, κοντά στη γέφυρα του Πηνειού και το Λασποχώρι, σαν πραγματικό σταυροδρόμι, κατέληγαν οι δρόμοι προερχόμενοι από τέσσερα ελληνικά φύλα[20].

4) Η περιοχή νοτίως των Τεμπών με τις όποιες οχυρώσεις ή στρατιωτικά σώματα που υπήρχαν, όπως και παντού στις κλεισούρες, είχαν κύριο προορισμό την άμυνα του κάμπου της Ανατολικής Θεσσαλίας, της Λάρισας, όπου τον 10ο αι. ήταν η έδρα του θέματος της Ελλάδος. Τέτοιο ρόλο είχε το 'Κάστρο της Ωριάς', πρωτίστως ένα παρατηρητήριο σε δύσβατη περιοχή σχεδόν στη μέση των Τεμπών πάνω από τον Πηνειό. Μερικές εγκαταστάσεις που εντοπίσθηκαν κοντά έχουν σχέση με το υπάρχον οδικό σύστημα: στον Ευαγγελισμό mutatio (2ος αι. π.Χ. – 3ος αι. μ.Χ.)[21], και στα Τέμπη/Μπαμπά mansio (μεσοβυζαντινή έως νεώτερη εποχή)[22]. Πάντως εντός της κοιλάδας ή στενωπού δεν μπορούν να αναπτυχθούν εγκαταστάσεις ανώτερες από της πεδιάδας των εκβολών του Πηνειού λόγω του περιορισμένου χώρου της. Η περιοχή είναι επικίνδυνη όχι μόνο από παράνομους ή στρατούς εχθρικά διακειμένους αλλά και από τις απότομες πλημμύρες βροχοπτώσεων. Θα πρέπει επομένως να εξετασθεί αν τον χώρο νοτίως των Τεμπών κάλυπτε μία θεσσαλική επισκοπή: η ίδια

12. Τζέτζης 1811, 266 (αρ. 901). Stählin 1924, 13, σημ. 5 [= 2002, 61, σημ. 60]. Παπαδημητρίου 2007, 113-114.

13. *Anna Comnena* 1967-1989, 26-27, 29: «… *τοῦ οὕτω καλουμένου Σαλαβρία … τοῦτο γὰρ πολλάκις ἔλεγε βαρβαρίζων τὸ Λυκοστόμιον, ὅτι τὸν Ἀλέξιον εἰς λύκου στόμα ἐνέβαλον*». Παπαδημητρίου 2007, 111-112. Πρβλ. και Ρίζος 1993-1994, 73-78.

14. Παπαδημητρίου 2007, 116.

15. Παπαδημητρίου 2007, 117-121, όπου βιβλιογραφία.

16. Παπαδημητρίου 2007, 119-120, όπου βιβλιογραφία.

17. Για τα σύνορα Θεσσαλίας-Μακεδονίας βλ. Στράβων, Θ΄, C. 443, 22. Αβραμέα 1974, 18-22. Papazoglou 1988, 103. Κωνσταντακοπούλου 1984, 24, 313-314, σημ. 35 και 36. Μισσίου 2002, 35-40.

18. Γουλούλης 1991, 62, στχ. 115-119. Ψευτογκάς 2002, 346, στχ.6-11: «*ᾗ δὴ καὶ Πηνειὸς παραρρεῖ ποταμὸς καὶ θάλασσα καὶ τὰ ἐκ ταύτης ἀγαθὰ δεξιοῦται*».

19. Αβραμέα 1974, 78-80. Μουστάκας 1998, 145-154, 150. Δρακούλης 2010, 383-384, χάρτης 2.

20. Stählin 1924, 14-16 [= 2002, 63-64].

21. Κουγιουμτζόγλου 2004, 51-64.

22. Σδρόλια στον παρόντα τόμο.

η Λάρισα (το πιο πιθανό), ή π.χ. η επισκοπή Χαρμαίνης (Notitia 10 κτλ, 11ος-14ος αι.), «πλησιάζουσα» προς τη μονή Μαρμαριανών (τοποθετείται κοντά στη Μαρμάριανη) ή τον Δυτικό Κίσσαβο[23].

5) Η κατοίκηση της περιοχής των εκβολών του Πηνειού βορείως των Τεμπών είναι διαρκής, όπως εμφαίνει το παρακάτω διάγραμμα με την κατανομή των οικισμών και στους δύο κλάδους του δέλτα από την Αρχαιότητα μέχρι τη νεώτερη εποχή:

Σύγχρονη εποχή	←	Μεσαίωνας	←	Αρχαιότητα
Αιγάνη		**ΚΑΣΤΡΙ** (τετραπυργία - λιμάνι) Παλαιόπυργος-Νυχτερέμι		*Ostium Penii* *Φίλα* (*Φίλα* 1) (ναυτική-στρατιωτική βάση & εμπόριο)
Πυργετός		**ΔΙΑΒΑΤΟ/DIYAVATA** ΜΠΟΥΛΟΥΒΑΡΙ(Α) ΛΑΚΚΟΣ (5 ναοί)		*Φίλα* ; (*Φίλα* 2 ή άλλο αστική εγκατάσταση)
Λασποχώρι ή χωριό Ομόλιο		**LASPI** ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΑΛΗΟΚΚΛΗΣΙ ΜΕΓΑ-ΛΑΚΚΟΣ		*Ευρυμεναί* (;) ή *Ομόλιον* Ιερό Απόλλωνος
Τσάγεζι		ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΣΑΓΕΖΙ/ΣΤΟΜΙΟΥ Αμπελική - Φτέρη + λιμάνι		*Ριζούς* (;)
Καρίτσα		**KARISTA/KARITSA** (θέση Κεραμαριό;)		*Ριζούς* (;)
Κόκκινο Νερό		ΚΕΛΛΙΑ		*Ομόλιον ή Ευρυμεναί*

Αν ο κεντρικός κόμβος τοποθετηθεί κοντά στη διεκβολή του ποταμού από τη στενωπό στη γέφυρα του Πηνειού[24] (τη βυζαντινή φάση της αναφέρει ο Βενετός G.M.P. Angiolello το 1470)[25], θα πρόκειται για μια οικιστική μονάδα ή statio. Πολύ κοντά βρίσκεται ο αρχαίος οικισμός στο σημερινό χωριό Ομόλιο, ένας παλαιοχριστιανικός οικισμός (θέση Μέγα-Λάκκος)[26] και πριν από τον 15ο αι. (1454/55) το χωριό Laspi/Λασποχώρι (κτισμένο πάνω σε μέρος με πηλόχωμα ή με πλίθινα καλύβια ή καλύβες με καλάμια του παραρρέοντος Πηνειού και λάσπη;)[27]. Από κει και πέρα ο ποταμός διασπάται στο δέλτα, στον βόρειο και νότιο κλάδο, όπως και ο δημόσιος δρόμος που χωρίζεται αντίστοιχα κατά μήκος των παρυφών του Ολύμπου και της Όσσας καταλήγοντας σε λιμάνια (στο Καστρί-Λουτρό και την περιοχή Τζάγεζι/Στομίου).

Σήμερα είναι δεδομένος ο νότιος κλάδος που καταλήγει στο Στόμιο, αλλά η παλαιά πρωτεύουσα κοί-

23. Γουλούλης 2010β, 193-194, όπου βιβλιογραφία.

24. Για τη γέφυρα βλ. Παπαθανασίου 2010, 273-314, 273-274, σημ. 3, όπου βιβλιογραφία.

25. Μέρτζιος 1947, 200-201.

26. Σδρόλια 2006, 403-419, 404, σημ. 7.

27. Delilbaşı – Arikan 2001, 142 (f. 225b-226a): «Karye-i Laspi» (24 hâne), μετά τα Αμπελάκια (Anbalaki), Diyavata (Διαβατό) και Karpiniş. Αναφέρεται και περί το 1666, βλ. Καμπουρίδης 2009, 495-497.

τη κατέληγε βορείως στο μικρό και πεδινό ακρωτήριο γνωστού ως του Πλαταμώνα κοντά στο Καστρί Λουτρό. Το κομμάτι αυτό έκλεισε οριστικά λόγω προσχώσεων από τα ρεύματα του Ολύμπου στη νεώτερη εποχή, αφήνοντας ως ίχνη τις συνήθεις στο δέλτα μεγάλων ποταμών περιστροφές (εξ' ου και το τοπωνύμιο *Κουλούρες*, στροφές του ποταμού στο δέλτα)[28].

Οι οικισμοί του βόρειου κλάδου που είναι γνωστοί είναι οι εξής:

1) το *Καστρί-Λουτρό*, όπου εντοπίσθηκε μία τετραπυργία του 7ου αι. με ναό[29], η οποία έλεγχε την περιοχή με το λιμάνι των εκβολών, στο ίδιο μέρος ή κοντά στο ρωμαϊκό *Ostium Penii*[30], μία θέση που έλεγχε η μακεδονική Φίλα που εντοπίσθηκε ήδη κάτω από το χωριό Αιγάνη (τείχος, στρατιωτική βάση και προφανώς εμπόριο). 2) το *Παλαιόκαστρο* (με αναφορές σε κατασκευή βυζαντινής εποχής), ήταν κοντά στο χωριό Νυχτερέμι/Παλαιόπυργος[31]. 3) το *Διαβατό*, στους πρόποδες του Ολύμπου δίπλα στον Πυργετό στη οδό προς Αιγάνη, το οποίο αναφέρεται ως Diyavata, στο γνωστό τουρκικό κατάστιχο του 1454/55 μαζί με τα Αμπελάκια[32]. δεν πρόκειται μόνο για «αρχαία διαβατό»[33]. Ο Ν. Νικονάνος εντόπισε στα όρια του Διαβατού μεταξύ των δύο ρεμάτων του Ολύμπου σημαντικό παλαιοχριστιανικό οικισμό (όστρακα, τάφοι, μεταβυζαντινοί ναοί, όπως ο σημερινός ναός του Αγίου Νικολάου, κτισμένος πάνω σε μία μικρή παλαιοχριστιανική βασιλική με λουτρώνα)[34]. 4) ο *Πυργετός* (*Πυργιωτός* τον 18ο αι.[35], δηλαδή 'Πυργωτός'), ένα όνομα βυζαντινό με βάση ομώνυμο οικισμό στις δυτικές παρυφές των Τρικάλων[36]: κάτω βρέθηκαν λείψανα αρχαίας εγκατάστασης, η αστική Φίλα ίσως ή άλλος οικισμός[37].

Η ετυμολογία των ονομάτων αυτών του βόρειου κλάδου *Καστρί-Λουτρό*, *Παλαιόκαστρο*, *Πυργετός*, *Διαβατό* φανερώνει ένα υπόβαθρο εγκαταστάσεων και μετακινήσεων ενός αγροτικού-ημιαστικού πολιτισμού, με έμφαση στον κατασκευαστικό και διαμετακομιστικό τομέα, και φαίνεται να ανήκει, με βάση τα ιστορικά στοιχεία που προαναφέρθηκαν, στη βυζαντινή εποχή.

Αντίθετα, τα τοπωνύμια οικισμών του νότιου κλάδου, όπου άρχιζε η παραλιακή δημοσία οδός προς Αγιά, μία οδός ακόμη και μετακινήσεων στρατευμάτων, δείχνουν άλλη προέλευση, έναν αγροτοποιμενικό πολιτισμό, που αναδύεται στη νεώτερη εποχή (τουρκοκρατία). Η ζωή εδώ οπωσδήποτε υφίσταται κρίση στο τέλος της Αρχαιότητας, αλλά η νέα κρίση του 14ου αι. είναι αυτή που την επηρεάζει καταλυτικά. Ο οικισμός που υπήρχε πάντοτε μπροστά στη γέφυρα του Πηνειού είναι κτισμένος πρόχειρα, επειδή ο κίνδυνος από τις επιδρομές από ξηρά και θάλασσα ήταν πάντοτε επί θύραις, τουλάχιστον τον 14ο αι. Είναι τα εξής: 1) *Αμπελική* (κοντά ο ναός της Παναγίας με την επιγραφή του συγκέλλου Διονυσίου Καμψορύμη, 12ος αι.), και παλαιοχριστιανικό (μόνο;) οικισμό[38]. 2) *Φτέρη* (λιμάνι του νότιου κλάδου, 17ος αι.)[39]. 3) *Τσάγεζι* (τουρκικό Cayagiz = εκβολές ποταμού, το νεώτερο Στόμιο). 4) *Καρίτσα* (gorica, μικρό βουνό), που αναφέρεται στον Idrîsî (12ος αι.)[40], αρχικά στη θέση μεταξύ Στομίου - σημ. Καρίτσας 15ος αι.) κάτω από τη βυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου (Τσάγεζι), Κεραμαριό ή στη θέση Παλαιοχώρι[41]. Ο οικισμός δεν επιβίωσε όμως και η Καρίτσα μετακινήθηκε νοτιότερα και πιο ψηλά. Η περιοχή του δέλτα δέχθηκε επιδρομές Τούρκων τον 14ο αι., στους

28. Παπαθανασίου 2010, 273-276.

29. Παπαθανασίου 2010, 273 κ.ε.

30. Plinius, Naturalis historia IV, 9, 32, βλ. Stählin 1924, 46-49 [2002, 112]. Επίσης Πλούταρχος, *Βίοι παράλληλοι*, Πομπήιος 73, 4-7. Kentrick-Pritchett 1980, 353-355, όπου πηγές.

31. Αβραμέα 1974, 80.

32. Delilbaşı – Arikan, 141 (f. 222b). Kiel 2002-2003, 81-82. Ο οικισμός, όπως ισχύει στο Βυζάντιο, βρίσκεται σε ημιορεινή τοποθεσία (δερβένι) για αποφυγή των πλημμυρών, που εδώ θα ήταν συνήθεις λόγω των παρατηρουμένων μεγάλων επιχώσεων. Το τοπωνύμιο είναι συχνό (Διαβατά Θεσσαλονίκης, Ημαθίας, κτλ).

33. Αβραμέα 1974, 80.

34. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, Β2, 429-430. Σήμερα δεν υπάρχει κανένα ίχνος από τη βασιλική.

35. Γιαννόπουλος 1972, 148.

36. Για τον Πυργετό στα περίχωρα των Τρικάλων, βλ. Koder – Hild 1976, 248.

37. Σ. Κατακούτα, *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, Β1, 337. Η Papazoglou (1988, 115-116), τοποθετεί τη Φίλα και στον Πυργετό, όπως και παλιότερα ο Δήμιτσας, κ.ά.

38. Αβραμέα 1974, 80-81.

39. Γουλούλης 2010α, 28-33.

40. Bresc – Nef 1999, 408: «*La rivière Liq.s.tumi (Pinios)…*», 409. Αβραμέα 1974, 81. Koder – Hild 1976, 182. Για το τοπωνύμιο, λ. gorica = μικρό βουνό, βλ. Vasmer 1970, 100.

41. Γουλούλης 2010α, 31, όπου βιβλιογραφία.

οποίους οφείλεται η προσωρινή μάλλον ερήμωση του Αγίου Νικολάου, πιθανόν μετοχίου της μονής Μαρμαριανών[42].

Στον νότιο κλάδο η ζωή ανανεώνεται επί τουρκοκρατίας, αλλά δεν βρέθηκαν αστικά αρχαιολογικά ευρήματα κάστρα, γέφυρες, μεγάλοι ναοί ή μονές (η μονή Στομίου, ίσως η μεγαλύτερη βυζαντινή της Θεσσαλίας, είναι στο τέλος της διαδρομής). Το λιμάνι του Τσάγεζι στη Φτέρη είναι νεώτερο στον βαθμό που να καλύπτει πια όλη την περιοχή του δέλτα. Γενικότερα υπάρχει μία δημογραφική κάμψη σε όλο τον Κίσσαβο τον 14ο αι. που αναστρέφεται τον 15ο-16ο αι.[43].

Η πιο σημαντική από πλευράς μετακινήσεως ανθρώπων και εγκαταστάσεως μονίμων κατοίκων είναι στην περιοχή που ορίζεται κατά μήκος της δημοσίας οδού Λαρίσης – Τεμπών – Θεσσαλονίκης. Μπορεί να αιτιολογηθεί μία επικοινωνία μεταξύ των διαμενόντων στα χαμηλά και τα πιο υψηλά μέρη του Ολύμπου, ο οποίος έχει σημαντικά οροπέδια. Αντίθετα η Όσσα έχει λιγότερους οικισμούς (λίγοι παράλιοι, όπως στο Κόκκινο Νερό και πιο νότια και ελάχιστα οροπέδια, τα οποία βλέπουν δυτικά, όπου οι οικισμοί Σπηλιά και Σελίτσανη) κι όχι στον νότιο ποτάμιο κλάδο του Πηνειού.

Το λιμάνι που αναφέρεται σε μερικούς προσκυνητές ή περαστικούς από και προς Θεσσαλονίκη (Ιωσήφ Υμνογράφος[44], Φαντίνος[45]) ή όταν γύρω στο 1204 ο πρώην αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ ή Λατίνοι προσεγγίζουν τα Τέμπη[46], θα ελεγχόταν από την τετραπυργία στο Καστρί – Λουτρό.

Στην περιοχή αυτή, δηλαδή προς τη μεριά του Ολύμπου και όχι από τη μεριά της Όσσας πρέπει να ήταν το Λυκοστόμιο ως επισκοπικό κέντρο· πιο ειδικά η περιοχή του σημερινού Πυργετού, που μέχρι σήμερα είναι η μεγαλύτερη κοινότητα της περιοχής, σε χώρο που δεσπόζει στην είσοδο των Τεμπών και έδωσε πολύ σημαντικά ευρήματα. Η επισταμένη έρευνα του Ν. Νικονάνου στην περιοχή μεταξύ των δύο ρεμάτων ανάμεσα σε Πυργετό και Αιγάνη[47] ήλθε να επικυρώσει τις παλαιότερες του L. Heuzey στα μέσα 19ου αι. και του Μ. Δήμιτσα (ο οποίος ταυτίζει τον Πυργετό με το Λυκοστόμιο, αλλά και με την ελληνιστική Φίλα) στα τέλη του 19ου αι. Και οι δύο προβάλλουν τη συνύπαρξη πέντε ναών με τις αρχαίες επιγραφές που περιέχουν. Η θέση, με πλούσιο έδαφος λόγω των προσχώσεων, αποκαλείται λογίως «Βουρουβάρι» (Μπουρουβάρι) < Μπουλουβάρια/Μπουλβάρια (όπως σήμερα αποκαλείται επιτοπίως) σημαίνοντας κατά τον Μ. Δήμιτσα ως τοπική λέξη *«τόπον άλλοτε μεν πυκνώς κατοικούμενον νυν δε σποραδικώς. Εν τω μέρει τούτω ουδέν ίχνος τειχών υπάρχει ούτε βάθρα οικοδομήματος»*[48]. Ο ίδιος δεν αναφέρει προέλευση του τοπωνυμίου, αλλά αναμφίβολα δεν είναι όνομα με ελληνική ρίζα, οπότε και μπορεί να σχετίζεται το λιγότερο με τη λ. Borovo, π.χ. το Μποροβάρι Ηπείρου: Borovo + ari (ελληνική κατάληξη -ari = Fichte, πεύκη)[49] ή το πιο πιθανό με το pulvis-pulveris (σκόνη, αλλά μεταφορικά παλαίστρα/κονίστρα, στάδιο, ιππόδρομος, δηλαδή έννοιες που αναφέρονται σε κατοικημένο μέρος, οπότε συνάδουν με την ερμηνεία του Δήμιτσα (ο οποίος μεταφέρει μάλλον τις εντυπώσεις των εντοπίων): Pulveri(s) > Pulvari > Pul(u)vari > (n)Puluvari > Buluvari(a) = Μπουλουβάρι/α ή Μπουρουβάρι/α[50] (εννοώντας τον πηλό, τις προσχώσεις). Υπάρχει μία ώσμωση στις δύο περιοχές ένθεν κακείθεν του Πηνειού, όπως δείχνει το κοινό υδρωνύμιο 'Λάκκος'· οπότε πέραν των γλωσσικών παρατηρήσεων είναι τυχαίο ότι απέναντι από το υποτιθέμενο «χωριό της σκόνης/πηλού» είναι ένα «λασποχώρι»; Επί τουρκοκρατίας τα δύο χωριά, Λασποχώρι και Διαβατό, έλεγχαν τη βόρεια έξοδο των Τεμπών. Και τα δύο μέρη είναι έντονα προσχωσιγενή με πλούσιο μαύρο χώμα.

Οι πέντε ναοί μεταβυζαντινής εποχής ΒΑ. του Πυργετού με ελάχιστα δείγματα βυζαντινής τοιχοδομίας ή παλαιότερη φάση (όπως το λουτρό), ορίζουν μία αγροτική συστάδα μικρο-οικισμών, της μεταβυζαντινής περιόδου. Το τουρκικό Διαβατό – Dijavata (σίγουρα στα 1425-1454/55) μπορεί να ήκμασε τουλάχιστον

42. Βλ. πιο πάνω σημ. 18.

43. Kiel 1996, 114 κ.ε.

44. *PG* 105, 939-976, 945A, 961C-964C. Βλ. Τωμαδάκις 1971, 52-54, 95-96.

45. Follieri 1993, 442-444, όπου γίνεται λόγος για το αγχίαλο λιμάνι.

46. *Nicetae Choniatae* 1975, 533-534, 600, 604-605.

47. Νικονάνος 1972, 429-430.

48. Δήμιτσας 1896, 155-158.

49. Vasmer 1970, 42-43. Εδώ όμως δεν έχει πεύκα, λόγω του χαμηλού υψόμετρου. Άραγε σε τόσα πευκόφυτα μέρη στην Ελλάδα γιατί δεν προέκυψε ανάλογο όνομα; Επίσης η ερμηνεία του Heuzey 1860, 84, που τη θεωρεί αλβανική bourou var = «homes detruits», δεν μπορεί να σταθεί, μια και δεν υπάρχει αλβανική παρουσία στην περιοχή.

50. Από το Pulveri(s) γίνεται τελικώς το 'Bul(u)veri' με ρωταρισμό του λάμδα 'Buluvaria'. Για την εξέλιξη από το π στο b βλ. βούλβερη» < pulveri, βλ. Ανδριώτης 1983, 222.

στην εποχή μετά το 1386/87, όταν περνούν σε Πιερία και Θεσσαλία οι Τούρκοι. Ο Πυργετός/Πυργωτός είναι βυζαντινό τοπωνύμιο, αλλά κανένα λείψανο δεν εντοπίσθηκε, ούτε επισκοπικού ναού ούτε πύργου, μια και αναφέρεται από μερικούς ερευνητές η ύπαρξη τέτοιου. Για να μη σωθεί όμως δεν θα πρόκειται για κάτι σημαντικό. Ωστόσο στην περίπτωση αυτή θα ονομαζόταν Πύργος ή Πύργοι, Πυργάκια, κτο. Η κατάληξη -ωτός [=σχήμα, οπτική ομοιότητα, αναλογία] προσάδει όχι σε κτίσμα (που να ομοιάζει με πύργο ;) αλλά στον τόπο όπως τον δημιουργεί το ρέμα του Λάκκου, φύσει οχυρό σαν πύργο, «πυργωτό». Το κλίμα ανασφάλειας ενίοτε δεν επέτρεπε παραμονή της εκκλησιαστικής έδρας, και τότε γινόταν μετακίνησή της στον οχυρωμένο Πλαταμώνα: μετά το 1204 κ.ε. ή στα μέσα του 14ου αι. [15ος αι. Notitia 21], επισκοπή «του Πλαταμώνος και Λυκοστομίου»][51]. Η μεταφορά δικαιολογείται από τη μη ύπαρξη ανάλογων οχυρωματικών έργων στην περιοχή του Πυργετού, τέτοιων που κι αν υπήρχαν, για να μη σωθούν, θα ήταν ήσσωνος σημασίας.

Εδώ πρέπει να προσεχθούν δύο πράγματα: 1) Ο ναός του αγίου Γεωργίου, ο κεντρικός του Πυργετού (τελευταία φάση 1857 με επιγραφή, προτελευταία φάση 1792 ή 1799 κατά τους L. Heuzey – Μ. Δήμιτσα), ως σχήμα (τρίκλιτη βασιλική, έχει ανατολική πλευρά τρίκογχη, με κεντρική αψίδα σε πεταλωτό σχήμα, που αποτελεί αρχαϊκό στοιχείο σε ναό μεγάλης κλίμακος (σχεδόν εφάμιλλος της μονής Στομίου) (**εικ. 2**). 2) Στον ναό του αγίου Γεωργίου βρέθηκε και δημοσιεύθηκε από τον L. Heuzey και μετά από τον Μ. Δήμιτσα μία έμμετρη βυζαντινή επιγραφή αλλά και ποτέ δεν αξιοποιήθηκε (Α. Αβραμέα, Ν. Παπαδημητρίου, Ελ. Χατζηαντωνίου, corpus επιγραφών Πιερίας)[52]. Η επιγραφή, έμμετρη και κεφαλαιογράμματος, σήμερα είναι εντοιχισμένη στον νότιο εξωτερικό τοίχο του ναού· έχει χαραχθεί σε μαρμάρινη πλευρά σαρκοφάγου μήκους δύο μέτρων. Είναι σε τετράστιχο με δακτυλικό εξάμετρο ο 1ος και 3ος στίχος και πεντάμετρο ο 2ος και 4ος στίχος (ελεγειακό δίστιχο) (**εικ. 3**)[53]. Έχει ως εξής :

Ἐκθύ/μως φιλέ/ων δίδυ/μον κορυ/φὴν ἀρε/τάων,
εὐθυτά/την πί/στιν ἠδὲ /φιλοξε/νίην·
τῶν μετα /καὶ συνα/πῆρεν ἀ/πὸ χθονὸς /ἐς βίον /ἄλλον,
ξείνοι/σι προλι/πὼν καί γε/ πένησι /πόθον.

Το μεγάλο μέγεθος των γραμμάτων σχεδόν σε κανονική ευθεία μιμείται ανάλογες επιγραφές σαρκοφάγων της Θεσσαλονίκης της Ύστερης ρωμαϊκής εποχής (όπου τα γράμματα είναι σε τέλεια ευθεία). Ο τύπος των γραμμάτων συγκρίνεται π.χ. με την κτιτορική επιγραφή της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (9ος αι.)[54]. Η αξία της επιγραφής είναι μεγάλη, επειδή σε όλον τον χώρο της Πιερίας δεν υπάρχει ακόμη μία πλήρης δεκάδα βυζαντινών επιγραφών.

Το πνευματικό έργο του ανώνυμου εκκλησιαστικού ανδρός (επισκόπου ;) που τιμάται είναι η *πίστις* (=εκκλησιαστική δράση) και η *φιλοξενία «ξένων» και «πενήτων»*. Παρά το γεγονός ότι δεν αναφέρονται ονόματα ή άλλα ιστορικά στοιχεία, η επιγραφή μπορεί να συσχετισθεί με την όλη κίνηση στη δημοσία οδό ή το λιμάνι του Πηνειού (δρομολόγιο Θεσσαλία – Θεσσαλονίκη), ιδίως στους 9ο-11ο αι., όταν περνούσαν από εδώ πολλοί ξένοι, ιδίως προσκυνητές[55], ενώ οι πένητες θα είναι φτωχοί κάτοικοι της περιοχής. Κάπου κοντά είναι λοιπόν η επισκοπή Λυκοστομίου, αν δεν είναι μία παλαιότερη φάση του ίδιου του ναού του Αγίου Γεωργίου με το ίδιο ή άλλο όνομα. Απαιτείται μία μικρή επέμβαση στην τοιχοδομία του ή ανασκαφή.

Η μέχρι τώρα πορεία μάς δείχνει ότι φτάνουμε μεν στο Λυκοστόμιο αλλά με τον επιστημονικό αντικα-

51. Χατζηαντωνίου 2007, 152-154, 187-188, η οποία ορίζει ως t.a.q. το 1208, όταν η επισκοπή Πλαταμώνος δόθηκε στον επίσκοπο Κίτρους. Η μετακίνηση όμως αυτή αφορά στην πολιτική των κατακτητών Φράγκων. Η Νεράτζη-Βαρμάζη (2010, 349-354), θεωρεί ότι η μεταφορά έγινε οριστικά πριν από τα μέσα του 14ου αι. Βλ. και Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 2002, 635-644, εικ. 1, όπου βιβλιογραφία. Ν. Παπαδημητρίου 2007, 130 κ.ε.

52. Κατσαρός 2008.

53. Heuzey 1860, 83-84, 478 (no. 26). Δήμιτσας 1896, 156. Για τον ναό βλ. Δήμιτσας 1896, 157. Ρούσσας 2007.

54. Νίγδελης 2006, 594 (αρ. 42), 595 (αρ. 43), 604 (55), 626 (83) κ.τ.λ. που χρονολογούνται στο 2ο -3ο αι. Όμως η μορφή των γραμμάτων είναι διαφορετική [π.χ το Α, Β, Κ, Ξ, Φ, Υ (=V), Ω] καταλεχθεί στον κατάλογο των επιγραφών 9ου-11ου αι., βλ. Μπακιρτζής 1971, 328, πιν. Ι, δηλαδή στον 9ο αι,. με αρχές 10 ου αι. Η επιγραφή πιθανόν 'ήλθε' από τη Θεσσαλονίκη με πλοίο στο λιμάνι των εκβολών.

55. Βλ. θαύμα Γ 3 της Γ΄ Συλλογής θαυμάτων του αγίου Δημητρίου με τους Ιταλιώτες προσκυνητές, *PG* 116, 1388-1393, 1389. Αβραμέα 1974, 78, όπου βιβλιογραφία.

τοπτρισμό που βιώνουμε, δεν το βλέπουμε. Μήπως όμως πρόκειται για παιχνίδι όχι της άμμου της ερήμου της Ιστορίας, αλλά για αδιέξοδο της δικής μας αναλυτικής σκέψεως;

Γιατί δεν διατηρήθηκε το τοπωνύμιο «Λυκοστόμιο», ενώ σώθηκε το «Διαβατό» που εντοπίζεται ακόμη και μετά τον 14ο αι., σε εποχή δημογραφικής κάμψεως; Ίσως γιατί η λόγια ονομασία δεν απέδιδε έναν οικισμό συγκεντρωμένο σε ένα μέρος, αλλά ομάδα μικροοικισμών, έναν συν-οικισμό, με κέντρο μία επισκοπή, πιθανόν τειχισμένη ή σε φύσει οχυρή θέση, πυργωτή. Το Διαβατό είναι ένας απόηχος αυτού του συν-οικισμού, αφού προϋποθέτει ως ενδιάμεσο μέρος και προορισμό αλλά και προέλευση, όσους κατοικούσαν στα πέριξ, πεδινά και ορεινά.

Στην παρούσα φάση άλλη λύση για το όνομα Λυκοστόμιο δεν διαφαίνεται παρά να δημιουργήθηκε από λογίους κύκλους της Κων/πόλεως, όταν κατά την εποχή ή μετά την οικοδόμηση της τετραπυργίας στις εκβολές του Πηνειού (Καστρί-Λουτρό) αποφασίσθηκε να ιδρυθεί ένα κέντρο διοικητικό-εκκλησιαστικό διαθέτοντας τα πλεονεκτήματα: 1) σε μία φυσικώς οχυρή τοποθεσία, αλλά και σε παλαιότερο οικισμό. 2) κοντά στο λιμάνι του Πηνειού, αλλά και λιγότερο εκτεθειμένο από τη θάλασσα. 3) στο μέσον ακριβώς της διαδρομής κάστρου Πλαταμώνα (αρχική κλεισούρα μετά την εκτεταμένη πεδιάδα της Πιερίας) και του Κάστρου της Ωριάς στη νότια είσοδο των Τεμπών. Ενδεχομένως υπήρξε για κάποιο διάστημα πολιτική-στρατιωτική έδρα, μια και ένας σημαντικός άνδρας ήταν ο πρωτοσπαθάριος Θωμάς, στον οποίο ο Φώτιος (9ος αι.) αφιέρωσε το Λεξικό του, άρχων Λυκοστομίου[56]. 4) στο σταυροδρόμι των δημοσίων οδών Λαρίσης-Θεσσαλονίκης και Ανατολικής Όσσας (όπου υπήρχε άλλη σειρά φρουρίων) – Κάτω Ολύμπου. 5) στα γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας, όπου τα σύνορα Πρώτης και Δευτέρας Θεσσαλίας, αντίστοιχα των μητροπόλεων Θεσσαλονίκης και Λαρίσης, από όπου διέρχονταν προσκυνητές, όπως οι Ιταλιώτες στο Γ΄ Βιβλίο θαυμάτων του αγίου Δημητρίου (βλέποντας τη συνάντηση των αγίων Δημητρίου και Αχιλλίου στην περιοχή αμέσως μετά τα «θεσσαλικά όρια», ενδεχομένως κάποιο εικαστικό έργο)[57].

Η λόγια διάσταση του ονόματος του Λυκοστομίου στηρίζεται στη βυζαντινή φιλολογική παράδοση· λες και το κράτος θα ήθελε να δείχνει τα δόντια του όπως του λύκου στην όντως επικίνδυνη περιοχή των Τεμπών. Είναι ένα αποτροπαϊκό όνομα, όπως καμάρωνε ο Βοημούνδος ότι έριξε αυτός τον Αλέξιο Κομνηνό στο «στόμιο του Λύκου». Εκτός από τον Τζέτζη που τοποθετεί τον λύκο του Λυκόφρονα στα Τέμπη, δύο άλλοι ποιητές της ελληνιστικής εποχής αναφέρουν την τραγωδία ενός ναυαγού, του Ανθέα, ο οποίος αφού γλίτωσε από τη θάλασσα, μόλις βγήκε στις εκβολές του Πηνειού, κατασπαράχτηκε από έναν λύκο (*Παλατινή Ανθολογία* VII, 289: «*Ἄνθεὺς φθειώτην οὐ φύγειν* ***αἰνόλυκον****· Πηνειοῦ παρὰ χεῦμα γὰρ ὤλετο*» (Λεωνίδου Αλεξανδρέως)· 550: «*Ἀνθέα τὸν ναυηγὸν ἐπί στόμα Πηνειοῖο … ἐκ θάμνοιο θορῶν* ***λύκος****, ἄσκοπον ἄνδρα, ἔκτανεν*» (Αντιπάτρου Μακεδόνος). Τέτοιες παραδόσεις δεν ξέρουμε αν επιβίωσαν στη λαϊκή παράδοση της περιοχής κατά τον Μεσαίωνα, αλλά είναι μάλλον απίθανο. Δεν αποκλείεται να είναι μετάπλαση του λαϊκού ονόματος 'Διαβατό': μέρος που διαβαίνει κανείς, ή που παραμονεύει λύκος.

Η ιστορική-γεωγραφική πρόταση – η οποία βασίζεται στη λογική του χώρου με τα· περάσματα θα επέβαλε που έπρεπε να κτισθεί το Λυκοστόμιο ή καλύτερα η επισκοπή με πέριξ οικισμούς –, τώρα φέρνει τον Πυργετό και την περιοχή του στο κέντρο του ενδιαφέροντός μας. Όμως θα πρέπει να γίνει έρευνα στο συγκεκριμένο μνημείο, τον ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος διατήρησε την τόσο σημαντική βυζαντινή επιγραφή και φαίνεται να κρύβει ακόμη πολλά. Τότε μόνο θα αποδειχθεί η πρόταση η οποία εδώ επιχειρείται, προβάλλοντας κυρίως τη λογική του χώρου βορείως των Τεμπών μέσα από τη διαχρονική ιστορία της.

56. Παπαδημητρίου 2007, 111, όπου βιβλιογραφία.

57. Βλ. Γουλούλης (υπό έκδοση).

SUMMARY

LYCOSTOMION, TEMPI – THESSALY. PURSUIT AND LOCATION OF A BYZANTINE TOWN

Stavtos Gouloulis, Georgia Xinogala

The byzantine site "Lycostomion", which is located in the Tempi area, is a well-known place-name in the byzantine and post-byzantine world. The name signifies the movement in a dangerous road, the so-called «mouth» (stomion), where a wolf nests. From the 10th to the 14th century a bishopric under Metropolis of Thessaloniki near the border of Macedonia and Thessaly, in the north exit of the Tempi valley was located in the territory of Lycostomion; also an administrative unit, a little town (πόλισμα) according to Ioannis Kantakouzinos, salt-pans and alternative name of Peneios river ("river of Lycostomion") (the medieval name Salambria [she]) according to Arabic and Turkish archival sources. Gradually, during 13-14th century, when the seat of the bishopric had been transferred to Platamon, the town disappeared because of the decrease of the population in the period of the arrival of the Turks (1386/7).

Maybe we need to find another name for this town. The evolution of the villages in Peneios delta is the following: there are three spots of concentration of the population: 1) across the north branch of Peneios delta (to the side of mountain Olympos), where the ancient town Phila is located, 2) in the area of the Peneios bridge, and 3) across the south branch of the river (to the side of Ossa mountain), during the Turkish period (after the blocking of the north branch). In the north branch the place-names are constructive and in the south branch are physical place-names. The first group of place-names shows a more progressive level of life, that is of the byzantine period (Kastri-Loutro, where was the foundation of a medieval quadriburgium), Palaiokastro, Pyrgetos, Diavato (turkish Diyavata, before 1454/55 = town in a cross-road). The second group shows a less progressive level of life: Tsaghesi [çay-agiz], Ampeliki (vine-yard), Fteri (fern, with a small harbour), Karitsa [gorica, little mountain, byzantine town, which in the Turkish period had being transferred to the south to a new place].

On the other hand, ancient philological sources, embodied in byzantine poetical collections (Palatine Anthology, Scholia of Tzetzes in Lycophron), mention the action of a homicidal and animal killing of a wolf near the mouth of Peneios. That means that Lycostomion was a literal, false name of a pre-existing agrarian town, one or more cores of villagers. The ecclesiastical center of this town probably was in Pyrgetos and Diavato area, where some churches from the time of the French traveller Leon Heuzey existed. But the most important element perhaps is a metrical inscription in Homeric language (9th century), which is still in the front of the south wall of the church of Ag. Georgios in Pyrgetos. This inscription refers to a virtuous man (bishop of Lycostomion?), decorated with the virtues of hospitality and charity; he offered his help to the poor and strange men, probably pilgrims (cf. the third narratio of the third book of the Saint Demetrios' Miracles).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμέα Α., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Αθήνα.

Ανδριώτης Ν.Π., 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη.

Bresc H. – Nef A., 1999. *Idrîsî. La première géographie de l'Occident*, Paris.

Comnena A., 1967-1989. *Alexiade : règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118*, Paris.

Γιαννόπουλος Ι., 1972. Τα τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του Αλή πασά, *Μνήμων* 2, 135-158.

Γουλούλης Σ., 1991. *Αντωνίου Λαρίσης, εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης. Προλεγόμενα – κείμενο – μετάφραση*, Λάρισα.

Γουλούλης Σ., 2010α. Ο Άγιος Δημήτριος ή 'Οικονομείον' στο Στόμιο (Τσάγεζι): ιστορική ταυτότητα και ανάπτυξη μιας βυζαντινής μονής, στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία - τέχνη - ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 19-48.

Γουλούλης Σ., 2010β. Η Ανατολική Όσσα και η μοναστική 'Κοινότητα' των Κελλίων (Νεώτερα δεδομένα: χρονολογικά και τοπογραφικά όρια), στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 187-204.

Γουλούλης Σ. (υπό έκδοση). Ο άγιος Δημήτριος ως στρατιώτης εκτός Θεσσαλονίκης: Δύο εμφανίσεις του στην ελλαδική Οδό των προσκυνητών (Διηγήσεις Β 6 και Γ 3), στο *Τιμητικός τόμος στον ακαδημαϊκό καθηγητή κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο*.

Γουλούλης Σ. – Ξυνογαλά Γ., 2010. Μεσαιωνικές ονομασίες του Πηνειού: 'Ποταμός Λυκοστομίου', 'Σαλαβρία' (ιστορική και ετυμολογική προσέγγιση), στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 355-362.

Darrouzès J., 1981. *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique. Introduction et notes*, Paris.

Delilbaşı M. – Arikan M., 2001. *Hicrî 859 tarihli sûret-i defter-i sancak-ı Tirhala*, I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Δήμιτσας Μ., 1896. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγομένοις και μνημείοις σωζομένοις* 1, Αθήνα.

Δρακούλης Δ., 2010. Η περιφερειακή οργάνωση της Βορειοανατολικής Θεσσαλικής ακτής κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 375-384.

Follieri E., 1993. *La vita di San Fantino il Jovane. Introduzione, testo Greco, traduzione, commentario e intici*, Subsidia Hagiographica 77, Bruxelles.

Heuzey L., 1860. *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris.

Hurst A. (επιμ.), 2008. *Lycophron, Alexandra*, Paris.

Κακριδής Ι.Θ., 1986. *Ελληνική μυθολογία. Ήρωες, οι τοπικές παραδόσεις*, Αθήνα.

Καμπουρίδης Κ.Ε., 2009. *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από Οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη.

Κατσαρός Β., 2008. Η ανάγκη για μια συγκέντρωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών της Πιερίας σ' ένα corpus, στο *Η Πιερία στα Βυζαντινά και Νεώτερα χρόνια* 3, Θεσσαλονίκη, 75-131.

Kentrick-Pritchett W., 1980. *Studies in ancient Greek Topography* III, Berkeley.

Kiel M., 1996. Das türkische Thessalien. Etabliertes Geschichtsbild versus osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologierung der Geschichte Griechenlands, στο R. Lauer & P. Schreiner (επιμ.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südeuropa - Kommission 28-31 Oktober 1992*, Göttingen, 109-196.

Kiel M., 2002-2003. Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, *Βυζαντινός Δόμος* 13, 69-100.

Koder J. – Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia*, Wien.

Κουγιουμτζόγλου Σ., 2004. Αποκάλυψη αγροικίας υστερορωμαϊκών χρόνων στον Ευαγγελισμό της Λάρισας, *ΘεσΗμ* 46, 51-64.

Κωνσταντακοπούλου Α., 1984. *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Ιωάννινα.

Λαΐου Σ., 2011. Τα *οθωμανικά έγγραφα της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων 16ος -19ος αι.*, Αθήνα.

Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Α., 2002. Νεότερα στοιχεία για το κάστρο του Πλαταμώνα, στο *Πιερία στα Βυζαντινά και Νεώτερα χρόνια* 2, Θεσσαλονίκη, 635-644.

Μέρτζιος Κ.Δ., 1947. *Μνημεία Μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.

Μισσίου Δ., 2002. Η Βυζαντινή Πιερία από τον 4ο στον 9ο αιώνα. Πόλεις, διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, στο *Η Πιερία στα Βυζαντινά και νεώτερα χρόνια* 2, Θεσσαλονική, 35-76, 35-40.

Μουστάκας Κ., 1998. Το οδικό δίκτυο της Δυτικής Μακεδονίας κατά τον Μεσαίωνα (11ος-15ος αιώνας), *Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής από την Αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη.

Νεράτζη-Βαρμάζη Β., 2010. Το βυζαντινό Λυκοστόμιον και η περιοχή του (10ος-15ος αιώνας), στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 349-354.

Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. Van Dieten, CFHB, XI/1, Berolini et Novi Evoraci 1975.

Ökte E.-Z. (επιμ.), 1988. *Kitab-ı Bahriye Pirî Reis*, Ankara.

Παπαδημητρίου Ν., 2007. *Η επισκοπή Πλαταμώνος και Λυκοστομίου (Ιστορική Γεωγραφία-Τοπική Εκκλησιαστική ιστορία*, Αθήνα.

Παπαθανασίου Ε., 2010. Το Καστρί στη θέση «Καστρί-λουτρό», βορείως Μεσαγκάλων, και η περιοχή του: μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις, στο Σ. Γουλούλης & Σ. Σδρόλια (επιμ.), *Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία – τέχνη – ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού*, Λάρισα, 273-314.

Papazoglou F., 1988. *Les villes de Macedoine à l' époque romaine*, *BCH* Suppl. 16, Athènes.

Ρίζος Α., 1993-1994. Μεταμορφώσεις και μεταναστεύσεις: Σχετικά με τα τοπωνύμια Κελλία και Λυκοστόμιο, *Ιστορικογεωγραφικά* 5, 73-78.

Ρούσσας Α., 2007. *Άγιος Γεώργιος Πυργετού. 150 χρόνια από την εκ θεμελίων ανακαίνισή του*, Πυργετός.

Σδρόλια Σ., 2006. Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσσαβο και το Μαυροβούνι, *ΑΕΘΣΕ* 1, 403-419.

Σοφιανός Δ., 1996. Ο συντάκτης του Βίου του οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη, γνωστός γραφέας μετεωρικών χειρογράφων (τέλη ΙΔ΄ - αρχές ΙΕ΄ αι.), *Τρικαλινά* 16, 8-56.

Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenichen und römischen Zeit*, Stuttgart.

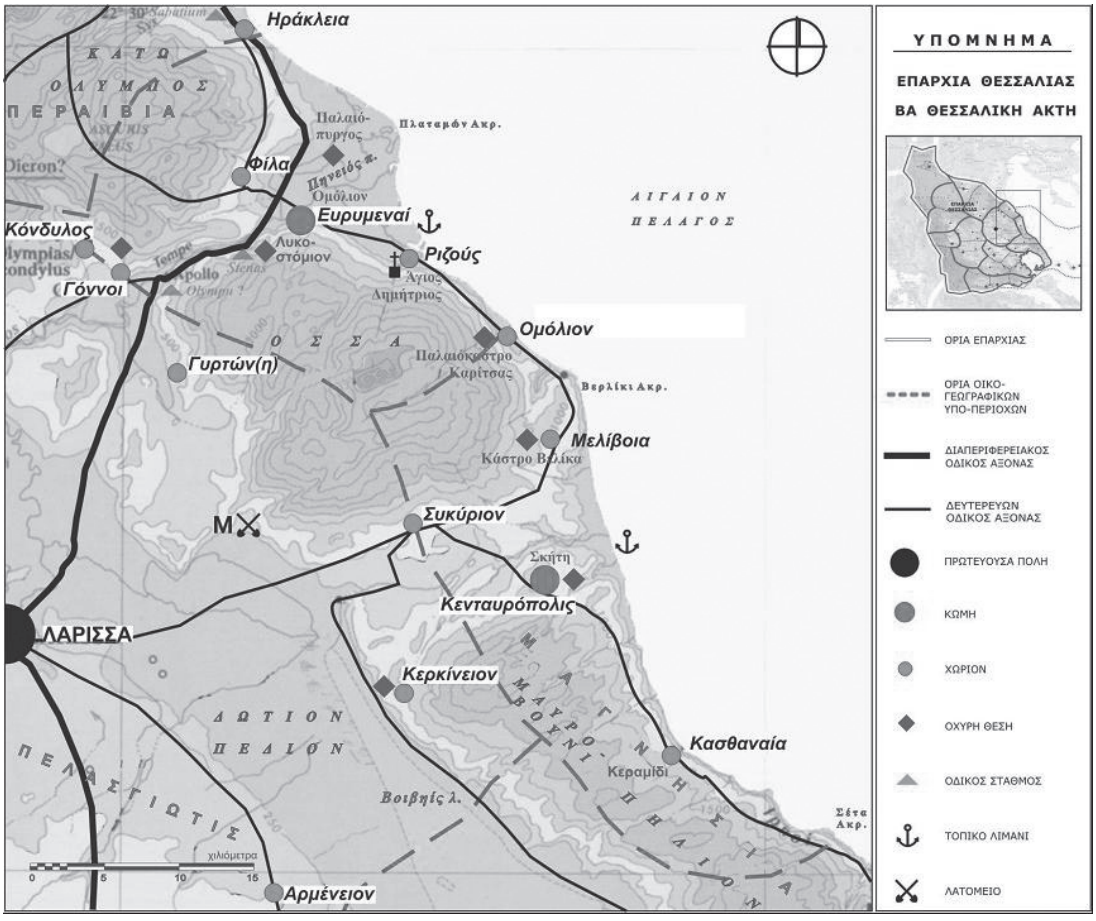
Τζέτζης Ι., 1811. Ισαακίου και Ιωάννου του Τζέτζου, *Σχόλια εις Λυκόφρονα* (εκδ. M. Chr. Gottfried Müller), τ. Β, Lipsiae, 266 (αρ. 901).

Τωμαδάκις Ε., 1971. *Ιωσήφ ο Υμνογράφος, βίος και* έργον, Αθήνα.

Vasmer M., 1970. *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig.

Χατζηαντωνίου Ε., 2007. *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - εκκλησιαστική περιφέρεια - διοικητική οργάνωση*, ΚΒΕ-ΒΚΜ 42, Θεσσαλονίκη.

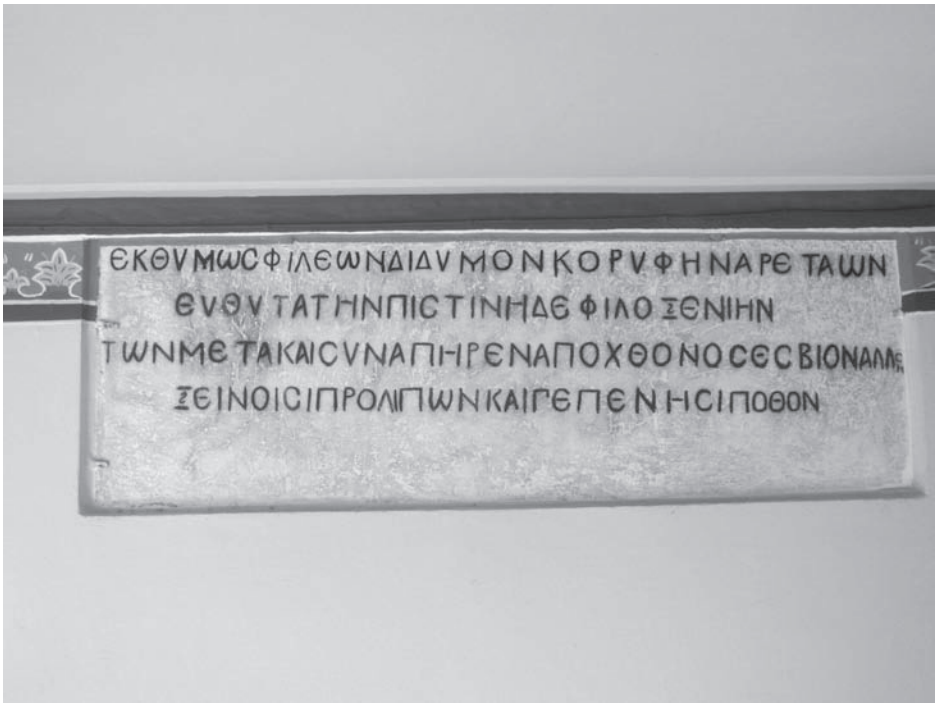
Ψευτογκάς Β., 2002. *Αντωνίου αρχιεπισκόπου Λαρίσης, λόγοι θεομητορικοί - δεσποτικοί - αγιολογικοί*, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 1. Χάρτης Τεμπών (Δρακούλης 2010, σ. 390).

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος Πυργετού (φωτ. Στ. Γουλούλης).

Εικ. 3. Επιγραφή εντοιχισμένη στον Άγιο Γεώργιο Πυργετού (φωτ. Στ. Γουλούλης).

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΚΥΚΛΟ ΤΟΥ ΑΚΑΘΙΣΤΟΥ ΥΜΝΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ (1573)*

Φανή Λυτάρη

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (**εικ. 1-2**) βρίσκεται στην Καλαμπάκα και υπήρξε η παλιά μητρόπολη της πόλης. Πρόκειται για ευρύχωρη, τρίκλιτη βασιλική. Ο χρόνος οικοδόμησης του ναού, σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη των Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη και Βογιατζή[1], τοποθετείται την εποχή των «σκοτεινών χρόνων» (7ος-8ος αι. μ.Χ.) και όχι τον 11ο με 12ο αι. όπως είχε ειπωθεί αρχικά από τον Σωτηρίου και μεταγενέστερα από άλλους ερευνητές.

Σύμφωνα με την κεφαλαιογράμματη κτητορική επιγραφή (**εικ. 3**), που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου προς το νάρθηκα, ο ναός ιστορήθηκε το 1573 και μνημονεύει ως ζωγράφους το Νεόφυτο – γιο του Θεοφάνη του Κρητός – και τον ιερέα Κυριαζή.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (**εικ. 4**) ανταποκρίνεται στο μεγάλο μέγεθος της τρίκλιτης βασιλικής και οι ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις της, επέτρεψαν την ιστόρηση πολλών θεμάτων και την ανάπτυξη εκτενών κύκλων. Θέματα ευχαριστιακού περιεχομένου τοποθετούνται στο χώρο του Ιερού. Αφηγηματικές σκηνές του Δωδεκαόρτου στον κυρίως ναό, ευρύς χριστολογικός κύκλος και πολλά δευτερεύοντα επεισόδια από το δημόσιο βίο, τα θαύματα και τις μετά την Ανάσταση εμφανίσεις του Χριστού στον κυρίως ναό και στο νάρθηκα. Στον κύκλο των χριστολογικών θεμάτων προστίθενται δύο ακόμα βιογραφικοί κύκλοι, αυτός της Παναγίας και αυτός του Προδρόμου. Μεμονωμένες σκηνές τοποθετούνται διάσπαρτες σε όλο το ναό. Τέλος, τους αφηγηματικούς κύκλους συμπληρώνουν πλήθος αγίων, μεμονωμένων αντρικών και γυναικείων μορφών, που περιτρέχουν τις κατώτερες ζώνες του ναού αλλά και τα εσωράχια των τόξων.

Πιο συγκεκριμένα, περνώντας στον κυρίως ναό, ιστορούνται στους πλευρικούς τοίχους του κεντρικού κλίτους, και σε εμφανώς μεγαλύτερο μέγεθος από τις υπόλοιπες συνθέσεις του ναού, η Γέννηση και τα Εισόδια της Παναγίας, ο Ευαγγελισμός στα τρίγωνα του μετώπου των πεσσών της αψίδας, ο Θεομητορικός κύκλος και οι προεικονίσεις της Παναγίας στο βόρειο κλίτος και τέλος ο Ακάθιστος στο βόρειο και νότιο κλίτος. Οι ζωγράφοι επιλέγουν να τοποθετήσουν την παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο υπέρθυρο της εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Στο νάρθηκα μεταφέρονται επίσης τα θαύματα του Χριστού και οι σκηνές από τη διδασκαλία Του, αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο ελεύθερο χώρο στον κυρίως ναό για τις συνθέσεις του Θεομητορικού και του Ακαθίστου δίνοντας έμφαση στη λατρεία της Παναγίας, στην οποία έχει αφιερωθεί ο ναός. Η ιστόρηση των εικοσιτεσσάρων οίκων του Ακαθίστου γίνεται στην ανώτερη ζώνη του νότιου και βόρειου κλίτους, στους αντίστοιχους τοίχους.

Ο Ακάθιστος είναι ο εκκλησιαστικός ύμνος που αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τους βυζαντινούς μικρογράφους και αγιογράφους, όπως μαρτυρεί ένας σημαντικός αριθμός χειρογράφων και τοιχογραφιών με την εικονογράφησή του[2]. Στην εικονογράφηση του πρώτου μέρους του Ακαθίστου Ύμνου, οι καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν κατά κανόνα ως πρότυπα, σκηνές εμπνευσμένες από τα κανονικά, κυρίως, και δευτερευόντως από

---

* Θα ήθελα να αναφέρω πως ενώ η αρχική μου πρόθεση ήταν να παρουσιάσω αναλυτικά την εικονογραφία όλων των οίκων του Ακάθιστου, δουλεύοντας το θέμα, αποφάσισα να αναφερθώ λεπτομερώς σε εκείνους που παρουσιάζουν ορισμένες εικονογραφικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες προσδιορίζουν και την καλλιτεχνική ιδιαιτερότητα του ζωγράφου.

1. Sythiakakis – Kritsimalis – Voyadjis 2011, 195-227.

2. Για την εικονογράφηση του Ακαθίστου στη μνημειακή ζωγραφική, σε χειρόγραφα και σε εικόνες βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992. Spatharakis 2005.

τα Απόκρυφα Ευαγγέλια. Στο δεύτερο μέρος, η απουσία προτύπων οδήγησε τους καλλιτέχνες σε εικονογραφικές λύσεις που ποικίλλουν από μνημείο σε μνημείο.

Η εισαγωγή του Ακαθίστου στη διακόσμηση των ναών γίνεται στο τέλος του 13ου και καθιερώνεται το 14ο αιώνα. Ο κύκλος της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα[3] (1300) αποτελεί το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα απεικόνισης του Ακαθίστου Ύμνου, ενώ ακολουθούν ανάλογοι κύκλοι από το 14ο αιώνα και μετά σε μνημεία το μακεδονικού χώρου και της μεσαιωνικής Σερβίας. Στην επικρατούσα υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία η συνήθης θέση για την εικονογράφηση του Ακαθίστου, είναι τα περιφερειακά τμήματα των ναών[4], ιδιαίτερα οι νάρθηκες και οι τράπεζες. Ενδεικτικά παραδείγματα βλέπουμε στις μονές Λαύρας, Διονυσίου και Δοχειαρίου[5] στο Άγιο Όρος. Στην Κοίμηση της Θεοτόκου ο ζωγράφος προτιμά να απεικονίσει τον Ακάθιστο στα πλάγια κλίτη[6], όπως προαναφέρθηκε. Η τοποθέτησή του εκεί δικαιολογείται απόλυτα, αν πάρουμε ως αρχή τη λογική συγκρότησης μιας ενότητας συνθέσεων, οι οποίες αναφέρονται στο πρόσωπο της Θεοτόκου και παράλληλα δίνουν έμφαση στη λατρεία της, στην οποία αφιερώνεται ο ναός. Εισαγωγή σε αυτή την ενότητα αποτελεί η παράσταση Άνωθεν οι Προφήται, η οποία θεωρείται και το προοίμιο του Ακαθίστου Ύμνου[7]: κοσμεί την ανώτερη ζώνη του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Το πρώτο τμήμα του (στροφές Α-Μ) έχει αφηγηματικό χαρακτήρα και αναφέρεται στην Αναγγελία της Θεοτόκου μέχρι και την Υπαπαντή. Το δεύτερο τμήμα του (στροφές Ν-Ω) με δογματικό περιεχόμενο αναφέρεται στο πρόσωπο του Χριστού, στο μυστήριο της ενσάρκωσής του και στην τριαδική του υπόσταση.

Το ιστορικό μέρος του Ύμνου αρχίζει με τον κύκλο του Ευαγγελισμού, που περιλαμβάνει τέσσερεις σκηνές (Α-Δ), σύμφωνα με τη σταδιακή πραγμάτωση της ενσάρκωσης. Το επεισόδιο του πρώτου οίκου (**εικ. 5**) αποδίδεται με τον παραδοσιακό τύπο του Ευαγγελισμού. Η Παναγία καθισμένη σε ξύλινο θρόνο στα δεξιά της σκηνής, στρέφεται έκπληκτη προς τα αριστερά προς τον αρχάγγελο Γαβριήλ. Η εικονογραφία επαναλαμβάνει σε όλες τις λεπτομέρειές της, όπως το κτιριακό βάθος, τις στάσεις των μορφών και το ύφασμα ανάμεσα από τα κτίρια τις αντίστοιχες συνθέσεις του Θεοφάνη στη μονή της Λαύρας (**εικ. 6**) και μεταγενέστερα στη Σταυρονικήτα (**εικ. 7**). Αντιγράφει τον τύπο του Θεοφάνη αφαιρώντας τη μορφή της θεραπαινίδας της Λαύρας, που απουσιάζει επίσης και από τη Σταυρονικήτα. Το ίδιο ακριβώς παρατηρείται και στην απόδοση του δεύτερου οίκου, δηλαδή μεταφορά του προτύπου της Λαύρας στο ναό της Κοιμήσεως. Στον τρίτο οίκο, ο οποίος κλείνει και την τριλογία του Ευαγγελισμού ο ζωγράφος ακολουθεί διαφορετικό πρότυπο προερχόμενο από την παλαιολόγεια ζωγραφική, σύμφωνα με το οποίο, η Θεοτόκος όρθια τείνει τα χέρια προς τον άγγελο. Επιβλητικό όπως παρατηρούμε είναι και το οικοδόμημα στο βάθος της σκηνής. Η στάση της Παναγίας, όρθια με τα χέρια σε θέση αποδοχής, επαναλαμβάνει παλαιολόγειο πρότυπο, όπως φαίνεται στις συνθέσεις της μονής του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο της Κρήτης – κλίτος Παναγίας (1430) – στην εκκλησία της Παναγίας στην Ιεράπετρα της Κρήτης (αρχές 15ου αιώνα), στις μονές Dečani (1348-1350) και Cozia (1390) και αλλού[8]. Ο ζωγράφος, γνώστης πολλών παραδόσεων «παίζει» με το σκηνικό βάθος, εμπλουτίζοντας τη σκηνή με αντικείμενα, όπως το βάζο κοινό σε παραστάσεις Ευαγγελισμού, αλλά και με ογκώδη κτίρια και δέντρα, τα οποία συμβολίζουν την εποχή της Άνοιξης κατά την οποία πραγματοποιήθηκε ο Ευαγγελισμός. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται επίσης από αντίστοιχες παλαιολόγειες συνθέσεις, στις οποίες απεικονίζονταν συχνά ένα δέντρο ή ένα κλαδί που έβγαινε από το σκηνικό βάθος, δείχνοντας τη σχέση με τον οίκο Ν, στον οποίο η Θεοτόκος παρομοιάζεται με «*δέντρον αγλαόκαρπον*» και με «*ξύλον ευσκόφυλλον*»[9]. Ο εικονογραφικός τύπος της παράστασής μας επαναλαμβάνεται μεταγενέστερα στην τράπεζα της μονής Χελανδαρίου στο Άγιο Όρος (1621) και στο παρεκκλήσι των τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637). Ο τέταρτος οίκος παριστάνει την Άμωμη Σύλληψη. Ακολουθείται μία από τις παραλλαγές του οίκου, σύμφωνα με την οποία δύο θεραπαινίδες συγκρατούν το ύφασμα πίσω από την Παναγία. Ο ζωγρά-

3. Constantinides 1992, 137-177.

4. Παραδείγματα παλαιολόγεια στο Pätzold 1989, 10-15. Spatharakis 2005. Για τα μεταβυζαντινά βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992.

5. Millet 1927.

6. Σε βυζαντινά παραδείγματα παρατηρείται η τοποθέτηση του Ακαθίστου μέσα στον κυρίως ναό, όπως στην Παναγία των Χαλκαίων στη Θεσσαλονίκη, όπου αναπτύσσεται στις πλευρές του κυρίως ναού και στη μονή Marko. Βλ. Ξυγγόπουλος 1973-1974, εικ. 61. Spatharakis 2005, εικ. 304, 522, 538, 539, 553, 556. Pätzold 1989, 16.

7. Στη μονή Φιλανθρωπηνών (δεύτερη ζωγραφική φάση 1542), προοίμιο επίσης για τον Ακάθιστο αποτελεί η σύνθεση Άνωθεν οι Προφήται, στο ανατολικό τύμπανο του νάρθηκα. Βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 2004, 97, σημ. 138, εικ. 67.

8. Spatharakis 2005, εικ. 31, 39, 89-90, 136, 310, 378, 390, 391, 395, 396.

9. Lafontaine-Dosogne 1984, 648.

φος του ναού προτιμά να διαφοροποιηθεί από τις αντίστοιχες συνθέσεις των μονών του Αγίου Όρους, στις οποίες η Παναγία εμφανίζεται αυστηρά μετωπική και το ύφασμα συγκρατούν πολλές θεραπαινίδες, χρησιμοποιώντας διαφορετικό παλαιολόγειο πρότυπο, όπως για παράδειγμα η μονή Marko (1376-1381), η Παναγία στην Ιεράπετρα Κρήτης και η Παναγία στο Αμάρι Κρήτης[10]. Η στάση της Θεοτόκου είναι όμοια με αυτή στο ναό της Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1365). Μεταγενέστερα τον εικονογραφικό τύπο του ζωγράφου της Καλαμπάκας ακολουθούν και πάλι οι αγιογράφοι του παρεκκλησίου των τριών Ιεραρχών στη μονή Βαρλαάμ και της μονής τράπεζας Χελανδαρίου. Ο πέμπτος οίκος εικονογραφείται με το θέμα του Ασπασμού. Η σκηνή ακολουθεί την πιο συνηθισμένη παραλλαγή του εναγκαλισμού με τις δύο γυναίκες μόνες μπροστά σε κτίρια. Οι ανεμίζοντες χιτώνες της Ελισάβετ και της Παναγίας εικονίζονται στο χειρόγραφο Synodal gr 429, στον κώδικα Escorial, καθώς και στην αντίστοιχη τοιχογραφία της μονής του Αγίου Φανουρίου (κλίτος Παναγίας) στο Βαλσαμόνερο[11]. Η εξεταζόμενη σύνθεση απομακρύνεται από τις αντίστοιχες κρητικές στις οποίες εικονίζεται και ένα παιδί, πιθανόν γιος του Ιωσήφ. Τη σκηνή μας αντιγράφει και πάλι ο ζωγράφος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών στη μονή Βαρλαάμ. Στον έκτο οίκο παρουσιάζεται το θέμα των Αμφιβολιών του Ιωσήφ. Η σύνθεση απομακρύνεται από την αντίστοιχη του Θεοφάνη στη Λαύρα αλλά και από αυτές των συνεχιστών του, σε πολλά εικονογραφικά στοιχεία, όπως η στάση του Ιωσήφ, το αρχιτεκτονικό βάθος, η θέση της Θεοτόκου. Οι μορφές της Παναγίας με το ακουμπισμένο στον ώμο κεφάλι της και του συγκρατημένου Ιωσήφ μεταφέρουν πρότυπο από την παλαιολόγεια ζωγραφική όπως εμφανίζεται στη μονή της Παναγίας στο Matejče (1356-1360), στη μονή του Αγίου Φανουρίου (κλίτος Παναγίας) στο Βαλσαμόνερο και αλλού[12]. Αυτό που εντυπωσιάζει στη σκηνή είναι το επιβλητικό αρχιτεκτόνημα του βάθους με τους δύο κίονες που φέρουν ανθεμωτή επίστεψη. Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος απόδοσης του υφάσματος, το οποίο δεν κρέμεται απλά αλλά επιστέφει το κτίριο και τυλίγει του κίονες. Οι κίονες, επίσης, παραπέμπουν σε παραστάσεις Ευαγγελισμού[13], όπως φαίνεται και στη σύνθεση του Ευαγγελισμού του εξεταζόμενου ναού. Κίονας επίσης παρατηρείται και στον Ε΄οίκο της τράπεζας της Λαύρας. Ο ζωγράφος για τη δημιουργία του σκηνικού βάθους, συνδυάζει εικονογραφικά στοιχεία που παίρνει και από άλλες παραστάσεις, όπως φανερώνει η σύνθεση της Γέννησης της Θεοτόκου στη μονή Σταυρονικήτα[14], στην οποία παρατηρείται παρόμοιο οικοδόμημα στο οποίο όμως είναι προσαρτημένοι οι κίονες. Το ίδιο ακριβώς σχήμα χωρίς τροποποιήσεις ακολουθούν μεταγενέστερα οι ζωγράφοι της τράπεζας της μονής Χελανδαρίου και του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών.

Στον έβδομο οίκο έχουμε μια τυπική παράσταση Γέννησης απλοποιημένη κάπως, με σκοπό να τονιστεί η προσκύνηση των ποιμένων. Εδώ επιβιώνουν προπαλαιολόγεια και πιο συντηρητικά πρότυπα, όπως ο μοναχικός Ιωσήφ[15] και οι πεζοί μάγοι. Τα βασικά στοιχεία της παράστασης απαντούν σε μακεδονικά μνημεία του 15ου και 16ου αιώνα[16]. Η σύνθεση δεν παρουσιάζει ομοιότητες με την αντίστοιχη του Θεοφάνη, η οποία παρουσιάζει μόνο τα βασικά πρόσωπα του οίκου. Η παράσταση μας εμφανίζει παρόμοια εικονογραφικά στοιχεία με την αντίστοιχη της τράπεζας της μονής Ξενοφώντος[17], όπως η στάση της Θεοτόκου, ο καθιστός Ιωσήφ και οι στάσεις τον πεζών ποιμένων. Την παράσταση της Κοιμήσεως επαναλαμβάνει και ο ζωγράφος της τράπεζας της μονής Χελανδαρίου.

Εν συντομία αναφέρουμε ότι οι οίκοι Θ-Υ και Χ-Ω, όγδοος έως εικοστό, και εικοστός δεύτερος έως εικοστό τέταρτο, διαφοροποιούνται σε ελάχιστες λεπτομέρειες από τις συνθέσεις του Θεοφάνη. Ο ζωγράφος κρατά ως πρότυπο τις αντίστοιχες τοιχογραφίες στη μονή της Λαύρας αλλά μεταφέρει και κάποια εικονογραφικά στοιχεία από τις συνθέσεις των συνεχιστών του Θεοφάνη (μονές Διονυσίου, Δοχειαρίου και Δουσίκου). Χαρακτηριστικό στον ενδέκατο οίκο, όπου εικονογραφείται η Φυγή στην Αίγυπτο, το μετάλλιο με τη μορφή σε προτομή, το οποίο αποτελεί την προσωποποίηση της Αιγύπτου. Μετάλλια διακοσμητικά με πρόσωπα παρατηρούνται στις μονές Λαύρας και Σταυρονικήτα[18]. Μεταγενέστερα, στον αντίστοιχο οίκο της τράπεζας της μονής Χελανδαρίου ο ζωγράφος απεικονίζει ολόσωμη τη μορφή της Αιγύπτου στην είσοδο της

10. Spatharakis 2005, εικ. 115, 412, 32, 415, 28, 417 (αντίστοιχα).
11. Spatharakis 2005, εικ. 420, 421, 422 (αντίστοιχα). Velmans 1972, 131, εικ. 7.
12. Spatharakis 2005, 95, 442, 42, 435-436 (αντίστοιχα).
13. Fourneé 1986, 232.
14. Χατζηδάκης 1986, εικ. 131.
15. Ξυγγόπουλος 1953, 12-13.
16. Πελεκανίδης 1953, πίν. 183. Subotić 1980, σχ. 16, 32e, 33, 42, 49, 78, 111.
17. Ταβλάκης 1997, εικ. 10.
18. Στην παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου στη Σταυρονικήτα, βλ. Χατζηδάκης 1980, εικ. 88.

πόλης. Με ιδιαίτερο τρόπο εικονίζεται ο οίκος Φ, στον οποίο η Θεοτόκος εμφανίζεται κλεισμένη μέσα σε φλόγα κεριού, αποδωσμένη σύμφωνα με ένα από τα λυρικά προσωνύμιά της, αυτό της *Φωτοδόχου Λαμπάδας*. Ο ζωγράφος ακολουθεί παλαιολόγειο πρότυπο όπως φαίνεται στην απεικόνιση του αντίστοιχου οίκου στο ναό της Περιβλέπτου στην Αχρίδα[19], αλλά και στο ναό της Παναγίας στα Ρούστικα (14ος αιώνας) στην Κρήτη[20]. Γνωστές παρόμοιες εικονογραφήσεις του οίκου παρατηρούμε μεταγενέστερα στον κώδικα Garrett 13[21] και στη μνημειακή ζωγραφική στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ, στη μονή Επάνω Ξενιάς Αλμυρού και στη μονή Μεγάλης Παναγιάς Σάμου[22].

Κλείνοντας την εικονογραφική ανάλυση του Ακαθίστου στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αναφέρουμε πως στα γενικά χαρακτηριστικά των παραστάσεων του Ύμνου, εντάσσονται οι ισορροπημένες, συμμετρικές και κατά κανόνα απλές στη δομή τους συνθέσεις. Το θέμα της κάθε σκηνής αναπτύσσεται είτε γύρω από ένα κεντρικό άξονα, είτε χωρισμένο σε δύο ισοδύναμα τμήματα. Το έντονα τονισμένο κτιριακό βάθος επιβάλλεται στην οργάνωση του χώρου, χωρίς όμως να υποβαθμίζει τις μορφές, οι οποίες δεν προβάλλονται σε μικρογραφική κλίμακα, αλλά καταλαμβάνουν ολόκληρο το χώρο της σύνθεσης, δημιουργώντας μια ισορροπία κτιρίων και προσώπων.

Τα περισσότερα πρότυπα του ζωγράφου εντοπίζονται στο εικονογραφικό ευρετήριο της Κρητικής Σχολής και πιο συγκεκριμένα στις συνθέσεις του Θεοφάνη στη μονή της Λαύρας. Όταν χρησιμοποιεί κάποια συμπληρωματικά εικονογραφικά στοιχεία, επιλέγει να τα παίρνει από ζωγράφους που αντιγράφουν το Θεοφάνη (τράπεζες Διονυσίου, Δοχειαρίου, Δουσίκου). Διαφοροποιείται σε κάποιους οίκους, χρησιμοποιώντας με μεγαλύτερη ή μικρότερη ακρίβεια και παλαιότερους εικονογραφικούς τύπους, κυρίως παλαιολόγειους, τους οποίους έχει την ικανότητα να προσαρμόζει στα άμεσα πρότυπά του, ενισχύοντάς τους με λεπτομέρειες. Έτσι, δημιουργεί δικούς του εικονογραφικούς τύπους, οι οποίοι θα αποτελέσουν πρότυπα για τους μεταγενέστερους ζωγράφους του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών και της τράπεζας της μονής Χελανδαρίου.

19. Spatharakis 2005, εικ. 670.
20. Spatharakis 2005, εικ. 21, 671.
21. Ασπρά-Βαρδαβάκη 1992, εικ. 22.
22. Φωτογραφικό υλικό κ. Χουλιαρά Ιωάννη.

RESUME

ETUDE ICONOGRAPHIQUE SUR LES SCENES DU CYCLE ILLUSTRE DE L'HYMNE ACATHISTE DANS L'EGLISE DE LA DORMITION DE LA VIERGE A KALAMPAKA (1573)

Fani Lytari

Le plus important monument de Kalampaka est la célèbre église byzantine de la Dormition de la Vierge, au nord de la ville de Kalampaka. Il s'agit d'une spacieuse imposante basilique avec nef à trois travées. Elle fut bâtie aux VII-VIII siècles. L'inscription iconographique nous apprend qu'en 1573 Neophytos (fils du Théophane le Cretois) et le prêtre Jean, en a executé la décoration murale. Le cycle consacré à l'Acathiste dans l'église de la Dormition de la Vierge s'étend dans les travées.

Les conclusions que nous pouvons tirer d'un aperçu global sur l'iconographie de l'Acathiste dans l'église de la Dormition de la Vierge à Kalampaka seront forcément incomplètes dans la mesure de ce travail. Mais, en même temps nous pouvons tirer quelques conclusions en général. Cela étant, en étudiant les fresques de l'Acathiste nous constatons facilement que leur auteur est contenté de copier une série d'images qu'il avait vue dans un autre monument et plus particulièrement au cycle correspondant du monastère de Lavra au Mont Athos. Notre peintre suit en général l'iconographie "crétoise" de l'Acathiste. Quant aux quelques strophes (p.ex. stance 21) notre fresquiste pour donner une idée de l'indépendance par rapport aux mêmes compositions suivies soit par des peintres crétois soit par les peintres qui les copient, suit une autre tradition celle de l'époque des Paléologues. L'auteur du décor dans l' église de la Dormition de la Vierge connaissait sans doute l'existence d'un grand nombre de formules sur l'iconographie de l'Acathiste.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Sythiakakis-Kritsimallis V. – Voyadjis S., 2011. Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly, *JÖB* 61, 195-227.

Constantinides E., 1992. *The Wall Painting of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly* I-II, Athens.

Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ., 1992. *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garett 13 Princeton*, Αθήνα.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 2004. *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα.

Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος.

Fourneé J., 1986. *Architectures symboliques dans le thème iconographique de l'Annonciation*, *Synthronon*, Paris.

Lafontaine-Dosogne J., 1984. L'illustration de la première partie de l'Hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'enfance de la Kariye Djami, *Βυζάντιον 54*, 648-702.

Millet G., 1927. *Monuments de l'Athos* I. *Les peintures,* Paris.

Ξυγγόπουλος Α., 1953. *Η ψηφιδωτή διακόσμησις του ναού των αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη.

Ξυγγόπουλος Α., 1973-1974. Αι τοιχογραφίαι του Ακαθίστου εις την Παναγίαν των Χαλκέων Θεσσαλονίκης, *ΔΧΑΕ Ζ'*, 61-77.

Pätzold A., 1989. *Der Akathistos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts,* Stuttgart.

Πελεκανίδης Σ., 1953. *Καστοριά* Ι. *Βυζαντιναί τοιχογραφίαι,* Θεσσαλονίκη.

Spatharakis I., 2005. *The pictorial cycle s of the Akathistos Hymn for the Virgin,* Leiden.

Subotić G., 1980. *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd.

Ταβλάκης Ι., 1997. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους,* Ιωάννινα.

Velmans T., 1972. Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes Liturgiques à Byzance, *CahArch* 22, 131-165.

Εικ. 1. Καλαμπάκα, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1573), Νοτιοδυτική άποψη.

Εικ. 2. Καλαμπάκα, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1573), Νότιο κλίτος.

Εικ. 3. Καλαμπάκα, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1573), υπέρθυρο εισόδου νάρθηκα.

Εικ. 4. Καλαμπάκα, ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1573), κυρίως ναός.

Εικ. 5. Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1573), Νότιο κλίτος, Α΄ Οίκος Ακάθιστου, Νεόφυτος, ιερέας Κυριαζής.

Εικ. 6. Άθως, Τράπεζα Λαύρας, Α΄ Οίκος, Θεοφάνης ο Κρης.

Εικ. 7. Άθως, Τράπεζα Σταυρονικήτα (1545/6), Θεοφάνης ο Κρης, Συμεών.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ) ΔΟΜΕΝΙΚΟΥ ΕΛΑΣΣΟΝΑΣ

Ελένη-Στυλιανή Τριβυζά

Στη συνοικία των Χαλκέων στο Δομένικο[1] βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Νεώτερου (του Γεωργούλη) (**εικ. 1**). Η συγκεκριμμένη επωνυμία με την προσθήκη της υποκοριστικής κατάληξης οφείλεται στον προσδιορισμό του σε σχέση με τον Άγιο Γεώργιο, τρίκλιτη βασιλική βορειοανατολικά του οικισμού.

Οι ιστορικές πληροφορίες για το ναό είναι μηδαμινές και περιορίζονται σε ενθύμηση μηναίου του έτους 1703[2].

Ο ναός είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος, με νάρθηκα προς βορρά, όπου και η είσοδος[3], ενώ λόγω της μορφολογίας του εδάφους, διατάσσεται σε κλιμακωτά επίπεδα. Φέρει ξύλινη, δίρριχτη στέγη, ενώ μονόρριχτη καλύπτει το νάρθηκα. Επίσης, μικρός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών βυζαντινής περιόδου σε δεύτερη χρήση εντοπίζονται στο κτίσμα[4]. Σε μεταγενέστερη δε εποχή, κατά τον 17ο αιώνα, γκρεμίστηκε ο δυτικός τοίχος και επεκτάθηκε προς τα δυτικά.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος σώζεται σε μεγάλο τμήμα του, ενώ ικανό μέρος αυτού έχει καλυφθεί από ασβέστη. Στο ναό διακρίνονται δύο φάσεις ζωγραφικής, οι οποίες αντιστοιχούν στο αρχικό κτίσμα και στη μεταγενέστερη επέκταση του ναού. Για την πρώτη φάση της ζωγραφικής δεν διασώζεται κτητορική επιγραφή ή άλλου είδους χρονολόγηση, σε αντίθεση με τη δεύτερη, στην οποία σώζεται αποσπασματικά η επιγραφή ιστόρησης χωρίς, όμως, να προσφέρει πληροφορίες για την ακριβή χρονολόγησή της[5].

Ως προς το διάκοσμο της αρχικής φάσης, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού εικονίζεται η Πλατυτέρα και, χαμηλότερα, σπαράγματα από τους τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες και το Μελισμό. Στην αετωματική απόληξη του ανατολικού τοίχου παριστάνεται η Ανάληψη και, χαμηλότερα, ο πρωτομάρτυρας Στέφανος, ο άγιος Αχίλλειος Λαρίσης και το Όραμα του Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας στο βόρειο τοίχο.

Στον κυρίως ναό, ο διάκοσμος αναπτύσσεται σε τρεις ζώνες, από τις οποίες η κατώτερη είναι διακοσμητική. Στην ανώτερη εκτείνονται παραστάσεις του Δωδεκαόρτου και των Παθών του Χριστού. Στη ζώνη των ολόσωμων αγίων, στο νότιο τοίχο και δίπλα στο τέμπλο, ιστορείται ένθρονος ο άγιος Γεώργιος και η σκηνή της Αποτομής του. Ακολουθούν η χορεία των ολόσωμων αγίων με προεξάρχοντα τον άγιο Δημήτριο, τους αγίους Θεοδώρους και τους Ισαποστόλους. Στο βόρειο τοίχο, ιστορούνται μεταξύ άλλων, οι άγιοι Νέστορας και Νικόλαος[6] καθώς και η σύνθεση της Δέησης.

Ως προς το εικονογραφικό πρόγραμμα, η τιμητική θέση του επώνυμου αγίου δίπλα στο τέμπλο[7], σε συνδυασμό με τη σύνθεση της Δέησης απέναντί του, μαρτυρούν την υιοθέτηση της εικονογραφικής διάταξης

1. Για την ιστορία του χωριού βλ. Πασαλή 2003, 24-26.
2. Πασαλή 2003, 257, εικ. 132-134.
3. Πασαλή 2003, 257 κ.ε.
4. Πασαλή 2003, 272-276, σχ. 110-113.
5. Η δεύτερη φάση αναπτύσσεται στο δυτικό τμήμα του ναού και είναι σαφώς διακριτή από την πρώτη. Παρά την αποσπασματική διατήρηση των τοιχογραφιών, αυτές μπορούν να χρονολογηθούν στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα.
6. Η τοποθέτηση του στο βόρειο τοίχο δίπλα στη Δέηση αποσκοπεί στην ανάδειξή του ως ιδιαίτερα τιμώμενου αγίου στο χώρο της Μακεδονίας. Στη θέση αυτή εντοπίζεται ήδη από το 12ο αιώνα όπως, ενδεικτικά, στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 57α). Για το θέμα βλ. Trifonova 2010, 226 κ.ε., όπου και σχετικά παραδείγματα.
7. Σχετικά με τη θέση του τιμώμενου αγίου στο ναό βλ. Κουκιάρης 1990, 105 κ.ε.

των μεταβυζαντινών μονόχωρων ναών της Καστοριάς και του ευρύτερου μακεδονικού χώρου[8], που επιχωριάζει στην περιοχή ήδη από τα μέσα του14ου αιώνα[9].

Παρά δε την αποσπασματικότητα της διατήρησης του διακόσμου, αλλά και την περιοδική κάλυψη του ανώτερου τμήματος των σκηνών από τη νεότερη οροφή, μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για το ζωγράφο και το έργο του.

Στη σύνθεση, λοιπόν, της **Βάπτισης** (**εικ. 2**)[10], ο ζωγράφος χρησιμοποιεί το λιτό εικονογραφικό τύπο, όπως αυτός αποκρυσταλλώθηκε από τους Κρητικούς ζωγράφους[11]. Η μετωπική, στάσιμη μορφή του Χριστού, η έντονη κάμψη και η αμφίεση του Ιωάννη (μηλωτή και ιμάτιο), η διάταξη των τεσσάρων αγγέλων, οι προσωποποιήσεις του Ιορδάνη, της Θαλασσας[12], και οι ιχθείς αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου, ο οποίος κυριαρχεί στην πλειοψηφία των μνημείων του 16ου αιώνα[13]. Ο λίθος δε με τις κεφαλές των φιδιών[14] αποτελεί μοτίβο της παλαιολόγειας εικονογραφίας[15], που επιβιώνει και εντοπίζεται σποραδικά κατά τον 16ο αιώνα[16].

Η πολυπρόσωπη σκηνή του **Ελκόμενου** (**εικ. 3**)[17], ως προς τα κύρια στοιχεία της, αλλά και σε επιμέρους λεπτομέρειες (το διπλά δεμένο σχοίνι από το λαιμό και τα χέρια του Χριστού[18]), προσγράφεται στην παράδοση της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδας και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου[19]. Αντίθετα, ο στρατιώτης που σπρώχνει το Χριστό[20] και το επίρραμα στο χιτώνα του τελευταίου εντοπίζεται σε εντοίχια παραδείγματα της Κρητικής Σχολής[21].

Στη **Σταύρωση** (**εικ. 4**)[22], η αυστηρή συμμετρική διάταξη των μορφών εκατέρωθεν του Σταυρού και η λιτότητα στη σύνθεση χαρακτηρίζουν το πρότυπο, όπως διαμορφώθηκε από τους ζωγράφους της Κρητικής σχολής και εντοπίζεται τόσο σε εντοίχια παραδείγματα[23], όσο και σε φορητές εικόνες[24]. Ο όμιλος των γυναικών που

8. Όπως στη μονή Marko (Millet – Velmans 1969, πίν. 94.172) και σε ναούς της Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 150β. Τσιγαρίδας 1999, 258-259, 306-307, πίν.139, 164-167, 176).

9. Ενδεικτικά, στους Αγίους Θεοδώρους και Αγίους Αναργύρους στα Σέρβια Κοζάνης (Ξυγγόπουλος 1957, 78-79, 107, πίν. 13.2), στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Τσιγαρίδας 1999, 218, εικ. 123. Trifonova 2010, 230 κ.ε., εικ. 62), σε ναούς της Αχρίδας (Subotić 1980, σχ. 18, 49, 69, 113), στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού και της μοναχής Ευπραξίας Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 145β, 172β, 186α, 188α) και στον Άγιο Δημήτριο στα Παλατίτσια (Τούρτα 1991, 185, πίν. 110α-β).

10. Για τη σκηνή βλ. Millet 1960, 170-215. Schiller 1971, 127-143. Walter 1980, 8 κ.ε. Κατσαρός 2006, 169 κ.ε.

11. Για παράδειγμα, στα καθολικά των μονών Μυρτιάς (1539) (Σέμογλου 2001-2002, 211-213, εικ. 13), Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ.198), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, εικ. 86), Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 225.1) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 127).

12. Για τις προσωποποιήσεις του Ιορδάνη και της θάλασσας βλ. Keiko 2001, 116-212, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

13. Ενδεικτικά, στο νάρθηκα της μονής Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 118), στη Λιτή της μονής Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, εικ. 21), στη Ρασιώτισσα Καστοριάς (Γούναρης 1980, εικ. 42β), στους Αγίους Αναργύρους Σερβίων (Ξυγγόπουλος 1957, πίν. 20.2) και στην Αγία Τριάδα στη Pljevlja (Petković 1974, σχ. σελ. 181).

14. Σχετικά με την εικονογραφία του μοτίβου βλ. Δρανδάκης 1957, 112-113, όπου και αναφορά σε λειτουργικά κείμενα, Προβατάκης 1980, 174-176. Βοκοτόπουλος 1994, 3. Κεφαλά 2004, 421-433.

15. Όπως στη Gračanica (Millet 1960, 214, πίν.172), στον Άγιο Νικήτα στο Cucer (Millet – Frolow 1962, πίν. 52.1) και στον Άγιο Αθανάσιο στο Μουζάκη Καστοριάς (1385) (Πελεκανίδης 1953, πίν. 6).

16. Ενδεικτικά, στις μονές Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 118) και Γαλατάκη (Kanari 2003, εικ. 76).

17. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Κατσελάκη 1996-1997, 167 κ.ε.

18. Όπως στη Μεταμόρφωση Βελτσίστας (Stavropoulou – Makri 2001, fig. 22), στις μονές Ντίλιου, Ελεούσας Νήσου Ιωαννίνων (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 387 και 458 αντίστοιχα) και Ζάβορδας (προσωπική παρατήρηση). Πρβλ. τα προγενέστερα παραδείγματα στο Χριστό Βεροίας (Πελεκανίδης 1973, πίν.26) και στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουρίδου 1978, εικ. 41).

19. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού (1505) (Πελεκανίδης 1953, πίν.168α, 170α. Garidis 1989, εικ. 86), στο Vukovo, στο Poganovo (1598) (Grabar 1928, πίν. LVa και LVIII αντίστοιχα), στις μονές Φιλανθρωπηνών, Ντίλιου, Ελεούσας (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 97-98, 387 και 456-458 αντίστοιχα) και Ευαγγελιστρίας Ζαγορίου (Χουλιαράς 2009, εικ. 61).

20. Πρβλ. την αντίστοιχη μορφή στις παραστάσεις των μονών Μεγίστης Λαύρας, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 127.1, 216.1 αντίστοιχα), Διονυσίου, Δουσίκου (Γκιολές 2009, εικ. 29, 76) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης 1990, εικ. σελ. 139).

21. Ενδεικτικά, στα καθολικά των μονών Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ. 215), Μεγίστης Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 127.1, 162.2, 216.1 αντίστοιχα) και Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, πίν. 97).

22. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Millet 1960, 396-460. Schiller 1972, 88-99. Stavropoulou – Makri 1985, 241 κ.ε. Τσιγαρίδας 2008, 151 κ.ε.

23. Όπως στα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας, Κουτλουμουσίου και Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 129.1-2, 162.1, 216), καθώς και στην Κοίμηση Καλαμπάκας (προσωπική παρατήρηση). Πρβλ. ανάλογο σχήμα στο ναό των Αγίων Αποστόλων, της Ρασιώτισσας Καστοριάς και στις μονές Βαρλαάμ (Γούναρης 1980, πίν. 8α, 31β, 45β αντίστοιχα) και Ζάβορδας (Μιχαϊλίδης 1971, εικ. 9).

24. Όπως η εικόνα του ναού της Σπηλαιώτισσας στην Κέρκυρα (Βοκοτόπουλος 1990, 11-13, αρ. 5 εικ. 7), η παράσταση στην αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών και η μικρογραφημένη σκηνή του Επί Σοι Χαίρει (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, 60-63, αρ. 15 και 86-89, αρ. 23 αντίστοιχα).

παραστέκουν την Παναγία και η σχεδόν λιπόθυμη στάση της τελευταίας συναντάται σε ικανό αριθμό μνημείων της μεταβυζαντινής περιόδου[25]. Η στάση θλίψης/περισυλλογής του Ιωάννη[26] επαναλαμβάνει το πρότυπο της αντίστοιχης μορφής σε παρόμοια έργα, όπως στις μετεωρίτικες μονές Μεγάλου Μετεώρου[27], Ρουσάνου[28], αλλά και της Βαρλαάμ[29]. Το σύνολο δε των παραπάνω επιμέρους λεπτομερειών συνδέει την παράστασή μας με πρότυπο αντίστοιχο εκείνων της μονής Διονυσίου[30] και του παρεκκλησίου της Μαυριώτισσας Καστοριάς[31].

Στον **Επιτάφιο Θρήνο** (**εικ. 5**)[32] ακολουθείται το καθιερωμένο εικονογραφικό σχήμα της μεταβυζαντινής περιόδου, όπως αυτό αποκρυσταλλώθηκε από τους Κρήτες ζωγράφους[33]. Ωστόσο, η τοποθέτηση του Χριστού κατευθείαν πάνω στο λίθο χωρίς την παρουσία σινδόνης, σχήμα γνωστό ήδη από το 14ο αιώνα[34], δεν είναι συχνή και εντοπίζεται σε σποραδικά παραδείγματα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο[35]. Αντίθετα, η απεικόνιση της Παναγίας[36] να αγκαλιάζει και να ασπάζεται το πρόσωπο του Χριστού, αλλά και η στάση του Ιωσήφ με τα χέρια καλυμμένα από το ιμάτιο[37], παραπέμπουν σε πρότυπο αντίστοιχο αυτού της μονής Φιλανθρωπηνών[38], αλλά και έργων της Κρητικής Σχολής[39]. Από την ίδια πηγή πρόσληψης προέρχεται και η απεικόνιση μπροστά από το λίθο, της λευκής ριγωτής σινδόνης στο έδαφος[40].

Η ιστόρηση του **Λίθου** (**εικ. 6**)[41] ακολουθεί έναν εικονογραφικό τύπο, που χαρακτηρίζεται από τον αυξημένο αριθμό Μυροφόρων και τη διαγώνια τοποθετημένη σαρκοφάγο[42]. Πρόκειται για ένα εικονογραφικό σχήμα που διαμορφώθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια στο χώρο της Μακεδονίας[43] και διαδόθηκε στο θεματολόγιο των ζωγράφων που εργάζονται κυρίως στον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο[44]. Ωστόσο, η παρουσία ενός μόνο αγγέλου[45] δεν είναι συχνή και παραπέμπει σε πρότυπο αντίστοιχο εκείνου της Μεταμόρφωσης Βελτσίστας[46] και της μονής Αναπαυσά[47].

---

25. Όπως, ενδεικτικά, στο Velestovo (Subotić 1980, σχ. 43), στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, fig. 49), στο παρεκκλήσι της Μαυριώτισσας (Γούναρης 1981, εικ. 11α) και στη μονή Γηρομερίου (Τσιουρής 2011, πίν. 8).

26. Ιωάννης, ιθ΄, 25-27.

27. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 139. Πρβλ. και την εικόνα του μουσείου της ίδιας μονής (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 189).

28. Αναγνωστόπουλος 2010, εικ. 114.

29. Garidis 1989, fig. 35.

30. Γκιολές 2009, εικ. 5.

31. Γούναρης 1981, 21-23 εικ.11α-12.

32. Σχετικά με την εικονογραφία του θέματος βλ. Millet 1960, 489-516. Σωτηρίου 1973-1974, 139 κ.ε. Spatharakis 1995, 435 κ.ε. Καλαφάτη 1995, 139 κ.ε.

33. Ενδεικτικά, στις μονές Μυρτιάς (1536) (Παλιούρας 1985, πίν. 223β), Ξενοφώντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 173.1, 178.3, 199.2, 226.2 αντίστοιχα), Φιλανθρωπηνών, Ντίλιου (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 96, 397), Βαρλαάμ (αδημοσίευτη) και στο ναό του Παντοκράτορα του Αγίου Μάρκου Κερκύρας (1571) (Triantafyllopulos 1985, πίν. 36).

34. Όπως στο ναό του Παντοκράτορος στη Dečani (Spatharakis 1995, εικ. 12), στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουρίδου 1978, εικ.44), στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (Πελεκανίδης 1953, πίν. 149α) και σε εικόνα της Συλλογής Ανδρεάδη (Δρανδάκη 2002, 16-19, αρ. 2).

35. Ενδεικτικά, στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού (Πελεκανίδης 1953, πίν. 171β), στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, pl. 52) καθώς και στο παρεκκλήσιο της Μαυριώτισσας Καστοριάς (Γούναρης 1981, εικ. 11β).

36. Για τη στάση και τη θέση της Παναγίας σε σχέση με το λίθο βλ. Spatharakis 1995, 439 κ.ε.

37. Πρβλ. τις παραστάσεις στις μονές Αγίου Νικολάου Μαγαλειού (Πελεκανίδης 1953, πίν.171β), Ντίλιου (Λίβα – Ξανθάκη 1980, 89-94, εικ. 35) και Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ. 217), στο Kučeviste (Millet 1960, εικ. 550) και στο Popauti (Henry 1930, πίν. XXXVII.1).

38. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, εικ. 57α.

39. Πρβλ. τις σκηνές στα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας (Millet 1927, πίν. 127.4), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, εικ. 100) και Γηρομερίου Θεσπρωτίας (Τσιουρής 2011, εικ. 46).

40. Βλ. ενδεικτικά στις μονές Φιλανθρωπηνών, Βαρλαάμ, Ξενοφώντος και Δοχειαρίου.

41. Λουκάς, κδ΄. 4-6.

42. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. παραπάνω σημ. 32.

43. Ενδεικτικά στο Prilep, στο Staro Nagoricino (Millet – Frolow 1962, πίν. 26.3, 95.1 αντίστοιχα), στη μονή Marko (Millet – Velmans 1969, πίν. 88.163) και στον Άγιο Ανδρέα Ρουσούλη (Πελεκανίδης 1953, πίν.163α).

44. Ενδεικτικά, στο παλαιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, πίν. 54-55), στο Leskoec (Subotić 1980, σχ. 79), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (Πελεκανίδης 1953, πίν. 163α. Τσιγαρίδας 1999, εικ. 179), στο Poganovo (Grabar 1928, pl. LXIIb), στο Karlukovo (Pandurski 2002, σχ. Χ) και αργότερα σε μνημεία Λινοτοπιτών ζωγράφων (Τούρτα 1991, 116, πίν. 64α, 114α).

45. Στην παρουσία ενός αγγέλου αναφέρονται μόνο οι ευαγγελιστές Ματθαίος (κη΄. 1-6) και Μάρκος (ιστ΄. 1-7).

46. Stavropoulou – Makri 2001, πίν. 33b.

47. Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 219.

Η παράσταση της **Αποτομής του αγίου Γεωργίου** (**εικ. 7**)[48], με τον άγιο σε στάση προσευχής να αναμένει το χτύπημα του δημίου, δεν είναι συχνή στην εντοίχια, κυρίως, μεταβυζαντινή ζωγραφική αποτυπώνοντας τη χρονική στιγμή πριν την αποτομή[49]. Ο λιτός αυτός εικονογραφικός τύπος αποκρυσταλλώνεται στα παλαιολόγεια χρόνια[50] και περιοδικά εντοπίζεται σε μεταβυζαντινά έργα[51].

Η διάταξη της **Δέησης** (**εικ. 8**)[52] με τις εκατέρωθεν μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου πίσω από το θρόνο και επιμέρους λεπτομέρειες[53] προβάλλει ιδιαίτερα την κεντρική μορφή του Χριστού με αποτέλεσμα η παράσταση να διασώζει το χαρακτήρα της λατρευτικής εικόνας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από το ζωγράφο Άγγελο[54] γνωρίζοντας ευρεία διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή εποχή[55].

Στους **Ισαποστόλους** (**εικ. 9**), η απεικόνιση του Αγίου Κωνσταντίνου δε διαφοροποιείται από τη βυζαντινή παράδοση παρά μόνο στην απόδοση του στέμματος, το οποίο έλκει την καταγωγή του από βυζαντινό πρότυπο[56] και επιβιώνει σε εντοίχια σύνολα του ευρύτερου μακεδονικού χώρου[57]. Επιπλέον, η απόδοση πρεπενδούλιων στο στέμμα, στοιχείο γνωστό από τη βυζαντινή περίοδο[58], επαναλαμβάνει πρότυπο αντίστοιχο της μορφής στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού Καστοριάς[59]. Η απόδοση της κόμης της Αγίας Ελένης σε συνδυασμό με τα ατρακτοειδή ενώτια παραπέμπει στις φορητές εικόνες του Ανδρέα Ρίτζου στο Τόκιο[60] και του Μουσείου Μπενάκη[61] αλλά και σε απεικονίσεις της αγίας Αικατερίνης σε φορητές εικόνες του 15ου αιώνα[62].

Η απόδοση, τέλος, του **Αγίου Γεωργίου**[63], ένθρονου με στρατιωτική περιβολή δεν απαντάται συχνά σε εντοίχια έργα[64]. Ο άγγελος που ετοιμάζεται να τον στεφανώσει έλκει την καταγωγή από αντίστοιχες απεικονίσεις άλλων αγίων, όπως του αγίου Φανουρίου, σε έναν εικονογραφικό τύπο διαμορφωμένο από το ζωγράφο Άγγελο[65]. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο άγγελος κρατά ταυτόχρονα στέμμα και ξίφος παραπέμπει στην

48. Σχετικά με την εικονογραφία του θέματος βλ. Mark-Weiner 1977, 237-241.

49. Delehaye 1954, 626 και Ερμηνεία, 184. Στην πλειοψηφία των εντοίχιων παραδειγμάτων αποτυπώνεται η χρονική στιγμή μετά την αποτομή του αγίου, όπως, ενδεικτικά, στα καθολικά των μονών Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 239.2) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 165).

50. Όπως στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (Millet – Frolow 1962, πίν. 103.4), στον Αρτό Ρεθύμνου (Δρανδάκης 1957, 100-101, πίν. Στ΄, εικ. 2) και στα Χελιανά Μυλοποτάμου (Spatharakis 2010, 147, fig. 210).

51. Ενδεικτικά, στην Τράπεζα της μονής Ξενοφώντος (Ταβλάκης 1997, 281), στις εικόνες της Μόσχας (15ος αι.) (Myslivec 1933-1934, fig. II.2), του Ινστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 38-39, no. 19, pl. 10) και της Ζακύνθου (Μυλωνά 1998, 210-211, αρ. 78).

52. Για το θέμα βλ. Walter 1968, 311 κ.ε., 1970, 161 κ.ε. Καζαμία – Τσέρνου 2008, 116 κ.ε., 190-193.

53. Συγκεκριμένα η αναδίπλωση του ιματίου, το κλειστό ευαγγέλιο και το καμπύλο ερεισίνωτο με τα κρινανθεμόσχημα επίμηλα.

54. Όπως στις εικόνες από την Αγία Μονή Βιάννου (Μπορμπουδάκης 1993, 512-513, πίν. 157 και Βασιλάκη 2010, 194-195 αρ. 46), του μουσείου Κανελλοπούλου (Βασιλάκη 2010, 174-175, αρ. 36) και της Συλλογής της Αγίας Αικατερίνης Σιναϊτών (Μπορμπουδάκης 1993, 445-446, αρ. 92).

55. Όπως στις εικόνες του Ινστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 21-22, πίν. 6, αρ. 8), της Συλλογής Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, 51, πίν. 104, αρ. 54) και μεταγενέστερα του Πρωτάτου (17ος αι., Βασιλάκη 2004, 163, εικ. 82).

56. Ενδεικτικά βλ. την εικόνα μηνολογίου από το Σινά (Σωτηρίου – Σωτηρίου 1956, πίν. 128).

57. Όπως σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ.79, 115), στο Kremikovci (Garidis 1989, fig. 15), στην Αγία Σολομωνή Λιτοχώρου (Τσιούμη 1993, 283 πίν.14), στους Αγίους Αποστόλους Καστοριάς (Γούναρης 1980, 73-74, πίν. 17β) και στη μονή Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 63).

58. Όπως στους Αγίους Αναργύρους και στον Άγιο Στέφανο Καστοριάς (Πελεκανίδης – Χατζηδάκης 1984, πίν. 13, 29 αντίστοιχα).

59. Trifonova 2010, 209 κ.ε., εικ. 58. Πρβλ. την αντίστοιχη μορφή στον εξωνάρθηκα της Κουμπελίδικης Καστοριάς (Παϊσίδου 2002, πίν. 93γ).

60. Βασιλάκη 2010, 205-207, αρ. 51.

61. Βασιλάκη 2010, 210-211, αρ. 53.

62. Ενδεικτικά, σε εικόνα του Αγγέλου στην Πάτμο (Χατζηδάκης 1995, 116-117, πίν. 49, αρ. 68, Βασιλάκη 2010, 172, αρ. 35) και σε εικόνα-tondo στο Skradin της Δαλματίας (Vassilaki 2007α, fig. 1.8).

63. Από τον άγιο διακρίνεται η κεφαλή του, η ανώτερη απόληξη του θρόνου και ο άγγελος.

64. Ενδεικτικά, στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (Trifonova 2010, 165 κ.ε., εικ. 49) και στον ομώνυμο ναό του Kremikovci (Grabar 1928, πίν. LVIb). Αντίθετα, μεγαλύτερη διάδοση του ένθρονου αγίου εντοπίζεται σε φορητές εικόνες, όπως, ενδεικτικά, της μονής του Αγίου Παύλου Αγίου Όρους (Τσιγαρίδας 1997, 143-144, αρ 2.77).

65. Όπως οι εικόνες από τη μονή Βαλσαμόνερου (Βασιλάκη 2010, 146, εικ. 22. Vassilaki 2007β, 95, fig. 5.9), του ναού του Αγίου Ματθαίου (Vassilaki 2007β, 95, fig.5.10) και της μονής Βροντησίου (Μπορμπουδάκης 1993, πίν. 123).

εικόνα της Συλλογής Οικονομοπούλου (τέλος 15ου αι. - αρχές 16ου αι.)[66] και στο λειτουργικό ύφασμα του Εθνικού Μουσείου Ρουμανίας (± 1500)[67].

Ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ο ζωγράφος αποφεύγει την ιερατική προοπτική, οι πρωταγωνιστές προβάλλονται είτε με τη θέση τους στον άξονα των συνθέσεων είτε με την απόστασή τους από τα δευτερεύοντα πρόσωπα. Μορφές ψηλόλιγνες και ευλύγιστες με επιμήκυνση του κατώτερου κορμού και μικρά κεφάλια φανερώνουν μια τάση μανιερισμού που εντοπίζεται στην πλειοψηφία των εντοίχιων συνόλων του 16ου αιώνα. Δεν λείπουν, όμως, και ορισμένες παρανοήσεις ως προς τις σωστές αναλογίες ανθρώπων και κτισμάτων σε μια προσπάθεια προβολής των προσώπων (Σταύρωση).

Στο πλάσιμο των γυμνών μελών, ο βαθυκάστανος προπλασμός ορίζει το περίγραμμα των προσώπων, πάνω στον οποίο προστίθενται στην περιφέρεια πλατιές πινελιές ανοιχτότερων χρωματικών τόνων που μειώνονται σταδιακά προς το κέντρο του προσώπου με τη βοήθεια φωτοσκιάσεων. Επιπλέον, οι εκτεταμένες σκιές στην περιοχή των βλεφάρων χαρακτηρίζουν τη ζωγραφική τάση του 14ου-15ου αιώνα στην περιοχή της Αχρίδας και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου[68], στοιχείο που επιβιώνει σε εντοίχια σύνολα του 16ου αιώνα στον ίδιο ή όμμορο γεωγραφικό χώρο[69].

Τα ενδύματα ακολουθούν την κίνηση των σωμάτων διαγράφοντας τους όγκους με γραμμικές συνήθως πτυχώσεις, ενίοτε καμπύλες στην περιοχή της κοιλιακής χώρας με τη χρήση χρωματικών διαβαθμίσεων. Αντίθετα, οι μεμονωμένες μορφές παρουσιάζουν ευρωστία και στατικότητα.

Η διακοσμητική, τέλος, διάθεση του ζωγράφου, αν και περιορισμένη, γίνεται εμφανής τόσο στην ασπίδα με το σφυρήλατο διάκοσμο του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη (**εικ. 10**), στη γούνινη επένδυση του μανδύα του αγίου Νέστορα και στον ξυλόγλυπτο διάκοσμο του θρόνου στη Δέηση.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω στοιχεία, ο διάκοσμος αποτελεί προϊόν μιας δημιουργικής αφομοίωσης εικονογραφικών θεμάτων και τεχνοτροπικών στοιχείων από την καλλιτεχνική παράδοση των Βαλκανίων και του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου στα μετά την Άλωση χρόνια[70]. Ανάλογες υφολογικές παρατηρήσεις συναντώνται σε επαρχιακά μνημεία της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, όπως στον Άγιο Ιωάννη Ραψάνης (1546)[71], στον Άγιο Αθανάσιο στο Βαθύρεμα Αγιάς (1548-1558)[72] και στον Άγιο Αθανάσιο Άνω Παρακάλαμου Ιωαννίνων (1546)[73], όπου, όμως, διαφοροποιούνται στην εικονογραφική συγκρότηση των σκηνών και στην προσήλωση ή μη σε παλαιολόγειες απηχήσεις. Ωστόσο, με τα δύο πρώτα έργα παρατηρούνται στενές τεχνοτροπικές συγγένειες.

Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έργου, ο ζωγράφος μας, προσηλωμένος στις καλλιτεχνικές ζυμώσεις του ευρύτερου μακεδονικού χώρου αλλά και ενήμερος για τα κυρίαρχα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής του, διαμορφώνει ένα εικονογραφικό θεματολόγιο με χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας αντικλασικής τάσης, που απαντάται σε επαρχιακά εντοίχια σύνολα του ηπειρωτικού και θεσσαλικού χώρου κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα[74]. Οι προσλαμβάνουσες επιρροές του από τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα των γειτονικών μετεωρίτικων μονών και η επιτυχής αφομοίωσή τους στα επιλεγμένα εικονογραφικά θέματα φανερώνουν μια όψιμη χρονολόγηση στο τέλος του 16ου αιώνα, χωρίς, ωστόσο, να έχει εντοπιστεί από τη μέχρι σήμερα έρευνα, άλλο προσωπικό, προγενέστερο καλλιτεχνικό έργο.

66. Μπαλτογιάννη 1985, 20, αρ. 5, πίν. 4.

67. Evans 2004, 321, n. 194.

68. Όπως εντοπίζεται σε εντοίχια σύνολα της Παναγίας Πορφύρας στη Μικρή Πρέσπα (Πελεκανίδης 1960, πίν. XXX-XXXVI), στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 142-143), στο Berende και στο Poganovo (Grabar 1928, πίν. XXXX, LVII-LXIX αντίστοιχα).

69. Ενδεικτικά, πρβλ. το ναό του Αγίου Ιωάννη Ραψάνης (1546) (Τσιουρής στον παρόντα τόμο), στον Άγιο Νικόλαο στο Βαθύρεμα Αγιάς (1548-1558) (Garidis 1989, 243. Τσιμπίδα 2011, 379 κ.ε.) και της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής (Τόσκα – Ζαχάρωφ 1987, 252).

70. Ενδεικτικά, η χρήση καστανόχρωμου προπλασμού και φωτοσκιάσεων στο πλάσιμο και η έλλειψη φωτισμάτων σε εκτεταμένο βαθμό παραπέμπουν σε γνωρίσματα της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στις μονές Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 218-219, πίν. 13-16) και στη Μεταμόρφωση Βελτσίστας (Stavropoulou – Makri 2001, 129-130, figs. 47a-52b), ενώ ο κωνικός λαιμός των ολόσωμων αγίων αποτελεί γνώρισμα των «μακεδονικών εργαστηρίων» (Μπαλτογιάννη 1985, 55).

71. Τσιουρής στον παρόντα τόμο.

72. Τσιμπίδα 2011, 379-381, εικ. 8-10.

73. Βασιλικού 2013, 192, 201, εικ. 2, 7.

74. Ενδεικτικά, σε ναούς της επαρχίας Αγιάς (Τσιμπίδα 2011, 21-25, 379-381), του Αγίου Ιωάννη Ραψάνης (Τσιουρής στον παρόντα τόμο) και λίγο μεταγενέστερα το καθολικό της μονής Βυτουμά (Τριβυζά 2006, 572-574).

SUMMARY

REMARKS ON THE MURAL PAINTING OF THE CHURCH OF ST. GEORGE (GEORGOULIS) IN DOMENIKO, ELASSONA (END OF 16TH CENTURY)

Eleni-Styliani Trivyza

The church of Saint Georgios (Georgoulis) is situated in the region of Chalkeon in Domeniko. It is a single-nave with a narthex to the north, where also its the entrance.

The wall paintings of the church belong to two different phases, corresponding to the first building (16th c.) and its subsequent extension (early 17th c.). The first phase can be dated the last decades of the 16th century, despite the lack of inscriptions or other chronology elements.

Scenes of the Dodekaorton and the Passion of Christ, the martyrdom of St. George, the Deisis and saints, such as Demetrius, Theodore and Nicholas are illustrated in the nave.

On the basis of the characteristic traits of the mural work, the painter, committed to the artistic combination of the wider Macedonian region but also aware of the predominant artistic currents of his time, formed a pictorial agenda with features of anticlassical trend, occurring in provincial mural decorations in the 16th century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acheimastou-Potamianou M. (επιμ.), 1987. *From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons, Royal Academy of Arts, London (27th March – 21st June 1987)*, Athens.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1998. *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα.

Αναγνωστόπουλος Α., 2010. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Ρουσάνου Μετεώρων,* Θεσσαλονίκη.

Βασιλάκη Μ., 2004. Εικόνες του τέμπλου του 1611, στο *Κειμήλια Πρωτάτου*, τ. Β΄, Άγιον Όρος, 155-183.

Βασιλάκη Μ., 2010. *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη,* Αθήνα.

Βοκοτόπουλος Π., 1990. *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα.

Βοκοτόπουλος Π., 1994. Η Βάπτιση, οι δαίμονες, ο διάβολος, στο *14ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 22, 23 και 24 Απριλίου 1994*, Αθήνα, 3.

Chatzidakis M., 1962, *Icones grecques à Venice*, Venice.

Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Ζωγραφική*, Ιωάννινα.

Γκιολές Ν., 2009, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα.

Γούναρης Γ., 1980. *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη.

Γούναρης Γ., 1981. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *Μακεδονικά* 21, 1-73.

Delehaye H., 1954. *Synaxarium Ecclesie Constantinopolitanae, e codice Sirmondiano*, Bruxelles.

Δρανδάκη Α., 2002. *Εικόνες. 14ος-18ος αιώνας Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα.

Δρανδάκης Ν., 1957. Ο εις Αρτόν Ρεθύμνης ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου, *Κρητικά Χρονικά* 11, 65-161.

Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως,* εν Πετρουπόλει (ανατύπωση: Αθήνα).

Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monte Orthodoxe après la chute de Byzance (1450 - 1600) et dans les pays sous domination etrangère*, Athènes.

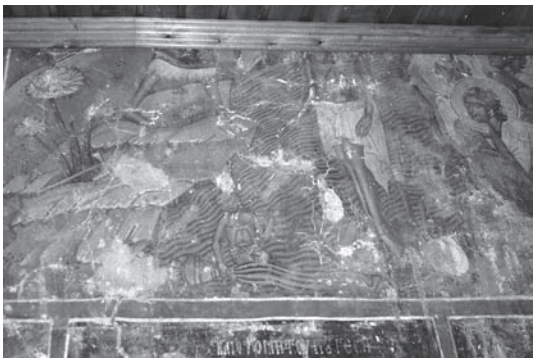
Georgitsoyanni E., 1992. *Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes.

Grabar A., 1928. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris.
Henry P., 1930. *Les Eglises de la Moldavie du Nord*, Paris.
Καζαμία-Τσέρνου Μ., 2008. *Ιστορώντας τη 'Δέηση' στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.
Καλαφάτη Κ., 1995. Εικονογραφικές ιδιομορφίες σε εικόνα με παράσταση του Επιταφίου Θρήνου, *ΔΧΑΕ* ΙΗ΄, 139-149.
Kanari T., 2003. *Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint - Jean - le Precurseur*, Athènes.
Κατσαρός Β., 2006. Η παράσταση της Βάπτισης στην Παλαιά Μητρόπολη Βεροίας, *ΔΧΑΕ* ΚΖ΄, 169-180.
Κατσελάκη Α., 1996-1997. Ο Χριστός Ελκόμενος επί Σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη, *ΔΧΑΕ* ΙΘ΄, 167-197.
Keiko K., 2001. The Personifications of the Jordan and the Sea: Their function in the Baptism in Byzantine Art, στο *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα,* Θεσσαλονίκη, 116-212.
Κεφαλά Κ., 2004. Οι δράκοντες των υδάτων. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας της Βάπτισης με αφορμή τα παραδείγματα της Δωδεκανήσου, στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα, 421-433.
Κουκιάρης Σ., 1990. Η θέση του επωνύμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (γενικές αρχές), *Κληρονομία* 22, 105-123.
Λίβα-Ξανθάκη Θ., 1980. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα.
Mark-Weiner T., 1977. *Narrative cycles of the life of St. George in Byzantine Art,* New York.
Millet G., 1927. *Monuments de l΄Athos* I. *Les peintures*, Paris.
Millet G., 1960. *Recherches sur l΄iconographie de l΄Évangile au XIV, XV et XVI siècles. D΄après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris.
Millet G. – Frolow A., 1962. *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macedoine et Montenegro)*, Fascicule III, Paris.
Millet G. – Velmans T., 1969. *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macedoine et Montenegro)*, Fascicule IV, Paris.
Μιχαϊλίδης Μ., 1971. Νέα στοιχεία ζωγραφικού διακόσμου δύο μνημείων της Μακεδονίας, *ΑΑΑ* IV, 341-352.
Μπαλτογιάννη Χ., 1985. *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα.
Μπορμπουδάκης Μ. (επιμ.), 1993. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη),* Ηράκλειο.
Μυλωνά Ζ., 1998. *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα.
Myslivec J., 1933-1934. Saint Georges dans l' art chretien oriental, *Byzantinoslavica* 5, 304-375.
Ξυγγόπουλος Α., 1957. *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα.
Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
Παλιούρας Α., 1985. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.
Pandurski V., 2002. *The wall paintings in the monastery of Karlukovo*, Sofia.
Πασαλή Α., 2003. *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνος. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
Πελεκανίδης Σ., 1953. *Καστοριά, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη.
Πελεκανίδης Σ., 1960. *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη.
Πελεκανίδης Σ., 1973. *Καλλιέργης. Όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος*, Αθήνα.
Πελεκανίδης Σ. – Χατζηδάκης Μ., 1984. *Καστοριά*, Αθήνα.
Petkovic S., 1974. *The monastery of the Holy Trinity near Pljevlja*, Beograd.
Προβατάκης Θ., 1980. *Ο Διάβολος εις την Βυζαντινήν τέχνην*, Θεσσαλονίκη.
Schiller G., 1971. *Iconography of Christian Art* I, London.
Schiller G., 1972. *Iconography of Christian Art* II, London.
Σέμογλου Α., 2001-2002. Ο εντοίχιος διάκοσμος του καθολικού της μονής Μυρτιάς στην Αιτωλία (φάση του 1539) και η θέση του στη ζωγραφική του α΄μισού του 16ου αιώνα, *Εγνατία* 6, 185-237.
Spatharakis I., 1995. *The Influence of the Lithos in the Development of the Iconography of the Threnos*, στο *Byzantine East-Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Wietzman*, Princeton, 435 - 441.
Σοφιανός Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα.

Spatharakis I., 2010. *Byzantine wall paintings of Crete* II, *Mylopotamos province,* Leiden.
Stavropoulou-Makri A., 1985. La creation d'une nouvelle formule de la Crucifixion et la diffusion dans les Balkans*,* στο *Communications grecques presentées au Ve congrès international des études du Sud Est européen*, *Βελιγράδι 11-17 Σεπτεμβρίου 1984*, Αθήνα, 241-257.
Stavropoulou-Makri A., 2001. *Les peintures murales de l΄eglise de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l΄atelier des peintres Kontaris*, Ioannina.
Subotić G., 1980. *L'école de Peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd.
Σωτηρίου Γ. – Σωτηρίου Μ., 1956. *Εικόνες της Μονής Σινά*, Αθήνα.
Σωτηρίου Μ., 1973-1974. Ενταφιασμός-Θρήνος, *ΔΧΑΕ* 7, 139-147.
Ταβλάκης Ι.*,* 1997. *Το εικονογραφικό πρόγραμμα στις Τράπεζες των Μονών του Αγίου Όρους*, Ιωάννινα (αδ. διδ. διατριβή).
Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα.
Τόσκα-Ζαχάρωφ Λ., 1987. Οι τοιχογραφίες της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Σκιώνη Χαλκιδικής, στο *Πρακτικά Α΄Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής (Πολύγυρος, 7-9 Δεκεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη, 211-255.
Triantafyllopulos D., 1985. *Die nachbyzantinische Wandmalarei auf Kerkyra und den anderen ionischen Inseln. Untersuchunngen zur Konfrontation zwischen Ostkirchlicer und Abendlandischer (15-18 Jahrhundert)*, München.
Τριβυζά Ε.-Στ., 2006. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυτουμά Καλαμπάκας (1600)*, *ΑΕΘΣΕ* 2, 567-583.
Trifonova A., 2010. *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας,* Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).
Τσιγαρίδας Ε., 1997. Άγιος Γεώργιος με σκηνές από τη ζωή του, στο *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Κατάλογος Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη, 143-144.
Τσιγαρίδας Ε., 1999. *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη.
Τσιγαρίδας Ε., 2008. Φορητή εικόνα της Σταυρώσεως στη μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, *ΔΧΑΕ* ΚΘ΄, 151-158.
Τσιμπίδα Ε., 2011. *Οι τοιχογραφίες της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο (1638/39) και η εντοίχια ζωγραφική του 17ου αιώνα στην επαρχία Αγιάς,* Βόλος (αδ. διδ. διατριβή).
Τσιούμη Χ., 1997. *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στο Λιτόχωρο,* στο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεώτερα χρόνια. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Κατερίνη 25-28 Νοεμβρίου 1993*, Θεσσαλονίκη, 279-304.
Τσιουρής Ι., 2011. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (1577-1590). Συμβολή στη μελέτη της εντοίχιας θρησκευτικής ζωγραφικής του 16ου αιώνα στην Ήπειρο*, Αθήνα.
Τσιτουρίδου Α., 1978. *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα,* Θεσσαλονίκη.
Vassilaki M., 2007α. The Painter Angelos Akotantos: His work and His Will (1436), *Variorum Reprints* 1, 3-15.
Vassilaki M., 2007β. St. Phanourios Cult and Iconography, *Variorum Reprints* 5, 81-110.
Walter C., 1968. Two Notes on the Deesis, *R.E.B.* 26, 311 - 336.
Walter C., 1970, Further Notes on the Deesis, *R.E.B.* 28, 161-187.
Walter C., 1980. Baptism in christian iconography, *Sobornost* 2, 8-25.
Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος.
Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα.
Χατζηδάκης Μ., 1995. *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα.
Χατζούλη Γ., 1998. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Λιτής του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16ου αιώνα*, Ιωάννινα (αδ. διδ. διατριβή).
Χουλιάρας Ι., 2009. *Η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα στο Δυτικό Ζαγόρι*, Ιωάννινα.

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Η Βάπτιση του Χριστού.

Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Ο Ελκόμενος.

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Η Σταύρωση.

Εικ. 5. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Ο Επιτάφιος Θρήνος.

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Ο Λίθος.

Εικ. 7. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Η Αποτομή του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 8. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Η Δέηση.

Εικ. 9. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

Εικ. 10. Άγιος Γεώργιος (Γεωργούλης). Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΡΑΨΑΝΗΣ (1546)

Ιωάννης Τσιουρής

Στις παρυφές σήμερα της Ραψάνης υπάρχει ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Είναι μονόχωρος με δίρριχτη στέγη και χαγιάτι στη δυτική και νότια πλευρά (**εικ. 1**). Εσωτερικά φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο μόνο στον κυρίως ναό καθώς και στη δυτική πρόσοψη. Η κτητορική επιγραφή, η οποία βρίσκεται στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου (**εικ. 2**) αναφέρει:

«ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ / ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΟΠΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΜΟΧΘΟΥ ΤΩΝ ΕΝΤΙΜΩΤΑΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΡΑΨΙΑΝΗΣ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΝΕ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ε / ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΒΡΙΩ ΕΙΣ ΤΑΣ Ι»

Ωστόσο, στην παραστάδα της νότιας εισόδου (**εικ. 3**) αναγράφεται η ενθύμηση:

«εστορί / σθη ὁ θι(ος) / ναός τοῦ ἁγίου Ιω(άννου) του Πρ(ο)δρ(ό)μου / ἔτει ζνβ / εν μηνη ίουνίω/ εἰς τᾶς κζ»

Η κτητορική επιγραφή αποτελεί την παλαιότερη ιστορική αναφορά στη Ραψάνη[1]. Σύμφωνα με αυτήν, ο ναός κτίσθηκε και τοιχογραφήθηκε το 1546 με έξοδα τριών ιερέων και ενός λαϊκού, οι οποίοι και φέρουν τον τίτλο του άρχοντα. Η ενθύμηση, αντίθετα, αναφέρει ότι ο ναός τοιχογραφήθηκε το 1544. Θα μπορούσε η χρονολογία στην ενθύμηση να είναι ένα απλό λάθος αν δεν αναγραφόταν και διαφορετικοί μήνες· ο Σεπτέμβριος στην κτητορική και ο Ιούνιος στην ενθύμηση. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βεβαιότητα από τη μέχρι σήμερα έρευνα και μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, μιας και ο διάκοσμος είναι ενιαίος χρονικά, με εξαίρεση τον αδιάγνωστο στυλίτη άγιο δίπλα στην ενθύμηση. Θα μπορούσε, όμως, να συνδεθεί με τον καταστροφικό για τη Θεσσαλία σεισμό του 1544 (24 Απριλίου)[2]. Σε μία τέτοια περίπτωση, η ενθύμηση θα αναφερόταν σε μία πρώτη απόπειρα επισκευής και τοιχογράφησης προγενέστερου ναού, ο οποίος αφού καταστράφηκε από το σεισμό ανεγέρθηκε εκ νέου και τοιχογραφήθηκε το 1546[3].

Το εικονογραφικό πρόγραμμα στον κυρίως ναό σώζεται μεν αποσπασματικά αλλά σε καλή κατάσταση. Στο Ιερό δεν υπάρχουν τοιχογραφίες. Στον κυρίως ναό, όμως, η τοιχογράφηση αναπτύσσεται σε δύο ζώνες, με την κατώτερη να καταλαμβάνεται από ολόσωμους αγίους, τη Δέηση με τον Χριστό ανάμεσα στην Παναγία και τον Πρόδρομο καθώς και με τη μορφή του έφιππου αγίου Μηνά. Στην επόμενη ιστορείται ο Βίος του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου από τη Φυγή της Ελισάβετ έως τον Ενταφιασμό του αγίου. Η εικονογράφηση συμπληρώνεται από την Κοίμηση της Θεοτόκου στο δυτικό τοίχο.

Όπως φαίνεται και από το μέγεθος των ολόσωμων μορφών εκατέρωθεν της σκηνής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, οι οποίες καλύπτονται κατά το ήμισυ από τη νεότερη οροφή, θα πρέπει να υπήρχε και τρίτη ζώνη

1. Η αμέσως επόμενη μαρτυρία για τη Ραψάνη προέρχεται από τουρκικά έγγραφα του τέλους του 16ου αιώνα, όπου καταγράφεται ότι το 1570 είχε 154 νοικοκυριά, ενώ το 1595 αυτά είχαν αυξηθεί σε 568, δείγμα της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξής της (Αγραφιώτης – Γουλούλης 2002, 235-236).

2. Για το σεισμό βλ. Alexander 1999, 223 κ.ε. Για επιμέρους καταστροφές, όπως στις μονές των Μετεώρων βλ. Αγορίτσας 2013, 46-47.

3. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, όμως, τίθενται νέα ερωτήματα σε σχέση με την κτητορική επιγραφή. Δηλαδή, σε αυτήν δεν αναφέρεται επισκευή αλλά ανέγερση, η οποία, όμως, μπορεί να δηλώνει απλά επισκευή, καθώς δε συνοδεύεται από τη φράση «εκ βάθρων».

επάνω από αυτήν του Βίου του Προδρόμου, για την οποία δεν μπορούμε δυστυχώς να γνωρίζουμε τι περιελάμβανε.

Το υπάρχον εικονογραφικό πρόγραμμα δε διαφοροποιείται από αντίστοιχης αρχιτεκτονικής ναούς. Η τοποθέτηση της Δεήσεως στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο και απέναντι από την απεικόνιση του τιμώμενου αγίου αποτελεί στοιχείο του εικονογραφικού προγράμματος μονόχωρων κυρίως ναών της Μακεδονίας μετά τα μέσα του 14ου αιώνα[4]. Ωστόσο, πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η απεικόνιση του Αρχαγγέλου στη ζώνη των ολόσωμων αγίων, δίπλα στον τιμώμενο άγιο, δεν είναι συχνή και απαντάται προηγουμένως σε μικρό αριθμό έργων, όπως, για παράδειγμα, στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Αγιάς[5].

Ως προς την εικονογραφική ανάλυση των παραστάσεων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστόρηση του βίου του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Στη **Φυγή της Ελισάβετ** (**εικ. 2**)[6], η απεικόνισή της να φεύγει διωκόμενη κοιτώντας πίσω, όπως και του στρατιώτη που την καταδιώκει, με υψωμένο το οπλισμένο χέρι και την ασπίδα στο άλλο, έλκουν την καταγωγή από πρότυπο αντίστοιχο αυτού της μονής Προδρόμου Σερρών[7]. Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι η στάση του στρατιώτη απαντάται επίσης μόνο στη φορητή εικόνα του Μπαθά, στα Ιωάννινα[8].

Η ιστόρηση της **Σφαγής του Ζαχαρία** (**εικ. 2**) με το ακέφαλο σώμα του προφήτη στο έδαφος και τον στρατιώτη απέναντί του να κρατά το ξίφος και την κεφαλή έλκουν την καταγωγή από τη μονή Σερρών[9], ενώ παραπλήσια θα αποδοθεί στην τράπεζα της μονής Διονυσίου[10].

Στη **Σωτηρία του Ιωάννη από τον άγγελο** (**εικ. 2**), ο εικονογραφικός τύπος της σκηνής, με τον άγγελο να κινείται προς τα δεξιά στρεφόμενος προς τα πίσω, στον μικρό Ιωάννη, ο οποίος του απλώνει τα χέρια, δεν διαφοροποιείται από την εικονογραφική παράδοση του θέματος[11]. Ωστόσο, τόσο ο τρόπος απόδοσης του αγγέλου όσο και του Ιωάννη, με τη λεπτομέρεια των απλωμένων χεριών[12], αλλά και η μορφολογία του εδάφους συνδέουν την παράστασή μας με εκείνη της μονής Σερρών.

Η σκηνή του **Κηρύγματος στην έρημο** (**εικ. 2**), αποτελεί την πρώτη του κύκλου της Βαπτίσεως στο βίο του Προδρόμου[13]. Εδώ αποδίδεται με ένα σχήμα όχι συχνό, χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί η στροφή του σώματος του αγίου και η κατανομή των προσώπων, λεπτομέρειες που απαντώνται προηγουμένως στη μονή Σερρών[14]. Χρησιμοποιείται, ωστόσο, τόσο κατά την παλαιολόγεια περίοδο, όσο και τον 16ο αιώνα για την ιστόρηση της Μαρτυρίας του Προδρόμου για τον Χριστό (Ιδού ο αμνός του Θεού)[15].

Ο εικονογραφικός τύπος του **Κηρύγματος στους στρατιώτες και τους Τελώνες** (**εικ. 4**)[16], με τον Πρόδρομο στο κέντρο και τους δύο ομίλους απέναντι και εκατέρωθεν αυτού συναντάται ήδη στη μονή Σερρών[17].

---

4. Τσιγαρίδας 1999, 218, όπου και κατάλογος μνημείων έως τις αρχές του 16ου αιώνα.

5. Τσιμπίδα 2011, εικ. 101.

6. Για την εικονογραφία της σκηνής, ειδικά κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Κατσιώτη 1998, 60 κ.ε., όπου και σχετικά παραδείγματα.

7. Ξυγγόπουλος 1973, 30 κ.ε., πίν. 27. Μάλιστα, η σε έντονη καμπύλη προβολή του σώματός του θυμίζει παραπλήσιες στάσεις έργων του 15ου αιώνα, όπως του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο παλαιό καθολικό της Μονής του Μεγάλου Μετεώρου (1483) (Georgitsoyanni 1992, pl. 33, 98).

8. Σε μία παραλλαγή της στάσης αυτής, χωρίς ασπίδα, αποδίδεται ο στρατιώτης στις μονές Φιλανθρωπηνών, Βαρλαάμ (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 57 κ.ε, πίν. 4 και 82α αντίστοιχα) και Γαλατάκη (Kanari 2003, 157 κ.ε., fig. 94b). Πρβλ., επίσης, απεικονίσεις του στρατιώτη με το σπαθί στο ύψος της μέσης, στα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 122.1, 198.1, 224.2) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 125), καθώς και στο ναό της Μεταμορφώσεως του Χριστού Βελτσίστας (Stavropoulou-Makri 2001, fig. 14b).

9. Ξυγγόπουλος 1973, 32-33, πίν. 28.

10. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα έργα της Κρητικής Σχολής, στην τράπεζα ακολουθείται το πρότυπο της μονής Σερρών. Πρβλ. χρήση του ιδίου προτύπου και στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου Τσιατσαπά Καστοριάς (Παϊσίδου 2002, 160, πίν. 70γ).

11. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Κατσιώτη 1998, 84 κ.ε.

12. Πρβλ. σχετική διαφοροποίηση στην κίνηση των χεριών του παιδιού σε έργα του 16ου αιώνα, όπως στις τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 142.2, 212.3) και στη μονή Γαλατάκη (Kanari 2003, fig. 95a).

13. Ξυγγόπουλος 1973, 35. Κατσιώτη 1998, 104 κ.ε.

14. Ξυγγόπουλος 1973, 34 κ.ε., πίν. 29.

15. Ενδεικτικά, στη Μονή Χώρας (Κατσιώτη 1998, εικ. 149α), στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου και στην τράπεζα της μονής Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 67.2 και 214.1 αντίστοιχα).

16. Ξυγγόπουλος 1973, 36 κ.ε. Κατσιώτη 1998, 93 κ.ε., ιδιαιτ., 104 κ.ε.

17. Ξυγγόπουλος 1973, 36, πίν. 30.

Επίσης, κατά τον 16ο αιώνα χρησιμοποιείται σε έργα όπως η φορητή εικόνα της Bologna[18], οι τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου[19], και το καθολικό της μονής Γαλατάκη[20]. Ωστόσο, η ελαφρά στροφή του σώματος του αγίου σε συνδυασμό με τις στάσεις και τις ενδυμασίες των μορφών μαρτυρούν άμεση επιρροή προτύπου αντίστοιχου αυτού της μονής Σερρών.

Στην **Επιτίμηση του Ηρώδη** (**εικ. 5**)[21], η απεικόνισή του, όπως και των δύο διακρινόμενων δορυφόρων αλλά και ο θρόνος με το ημικυκλικό ερεισίνωτο προέρχονται από πρότυπο αντίστοιχο της μονής Σερρών[22]. Από την ίδια, επίσης, πηγή πρόσληψης προέρχεται η μορφή του Προδρόμου με την έντονη κίνηση του υψωμένου χεριού αλλά και το αρχιτεκτονικό βάθος. Πρόκειται για τη μοναδική μέχρι σήμερα γνωστή στην έρευνα πιστή αναπαραγωγή του εικονογραφικού τύπου της μονής Σερρών, καθώς στις μεταβυζαντινές παραστάσεις συνήθως ακολουθείται ο σχεδόν παραπλήσιος, αλλά με διακριτές διαφορές τύπος των ζωγράφων των δύο κυρίαρχων Σχολών του 16ου αιώνα[23].

Η απεικόνιση του αγίου να **Οδηγείται στη φυλακή** (**εικ. 6**) συρόμενος με σχοινί διαφοροποιείται από το σύνολο σχεδόν των μεταβυζαντινών παραστάσεων, στις οποίες ο στρατιώτης κρατά τον Ιωάννη από τα χέρια και την πλάτη[24]. Αντίθετα, ο ζωγράφος μας ακολουθεί πρότυπο της βυζαντινής εποχής, σε έργα της οποίας η σκηνή αποδίδεται με παρόμοιο τρόπο, όπως στο τετραευαγγέλιο του Ivan Alexander της Βρετανικής Βιβλιοθήκης (Add. 39627)[25]. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η πιθανή επιρροή της σκηνής του Ελκόμενου Χριστού, όπου παρατηρείται ο ίδιος εικονογραφικός τύπος[26].

Η **Φυλάκιση του Προδρόμου** (**εικ. 6**) εικονίζεται με τον άγιο σε κατ᾽ ενώπιον στάση, πίσω από ένα κιγκελόφραχτο παράθυρο. Ο εικονογραφικός τύπος του φυλακισμένου και σε κατενώπιον στάση Προδρόμου απαντά στη μονή Σερρών[27], στη Curtea des Arges[28] και στο Βαλσαμόνερο[29], καθώς και στη λίγο μεταγενέστερη φορητή εικόνα (σωζόμενο τμήμα) του Ιστορικού Μουσείου Μόσχας (14ος-15ος αι.)[30], σηματοδοτώντας έναν εικονογραφικό τύπο απαντώμενο κυρίως στη μνημειακή ζωγραφική της ύστερης βυζαντινής περιόδου[31], καθώς στη μεταβυζαντινή εποχή, συνήθως, ο Πρόδρομος είναι στραμμένος προς τα δεξιά ή αριστερά[32].

Στην **Αποτομή** (**εικ. 7**), η απεικόνιση του όρθιου ακέφαλου σώματος του αγίου, η λεκανίδα με την κεφαλή του αλλά και η στάση του δημίου αναφέρονται σε πρότυπο της παλαιολόγειας περιόδου[33]. Το σύνολο δε των εικονογραφικών στοιχείων μαρτυρούν και εδώ την προέλευση από έργο αντίστοιχο αυτού της Μονής Σερρών[34].

---

18. Χατζηδάκη 1993, εικ. σελ. 18.

19. Millet 1927, πίν. 142.2, 213-213.3.

20. Kanari 2003, 159, pl. 95b.

21. Ματθ. Ιδ, 1-5, Μάρκ. Στ, 14-20.

22. Ξυγγόπουλος 1973, 38, πίν. 34.

23. Ενδεικτικά, στις τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 143.2 και 205.3 αντίστοιχα), στα καθολικά των μονών Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 165) και Γαλατάκη (Kanari 2003, 162, pl. 97a), καθώς και στη φορητή εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 124 κ.ε., πίν. 59β).

24. Ενδεικτικά, στις μονές Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 205.3), Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 165), Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, 139 κ.ε., πίν. 121, 122) και Γαλατάκη (Kanari 2003, 163, pl. 97b), καθώς και στη φορητή εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 125-126, εικ. 60α).

25. Keiko 1995, 195 κ.ε., πίν. 85.3-4. Πρβ. τα προγενέστερα έργα, όπως το τετραευαγγέλιο του Dzruc II στη Γεωργία (Tbilisi – κώδ. Η 1667) (Keiko 1995, πίν. 50.1-2), και στο τετραευαγγέλιο Par. Gr. 74 (Κατσιώτη 1998, εικ. 49. Keiko 1995, πίν. 27.4).

26. Για τη σκηνή βλ. Κατσελάκη 1997, 167 κ.ε.

27. Ξυγγόπουλος 1973, 39, πίν. 35.

28. Keiko 1995, πίν. 80.2.

29. Κατσιώτη 1998, εικ. 230 με σχετική επιφύλαξη λόγω της κατάστασης της παράστασης.

30. Kyzlasova 1993, 416-417, πίν. 65.

31. Πρβλ. ίδια στάση και στη Galendiziha της Γεωργίας (1384-1396) (Κατσιώτη 1998, εικ. 211). Ωστόσο, σε χειρόγραφα της βυζαντινής περιόδου ο άγιος εικονίζεται στραμμένος δεξιά ή αριστερά. Ενδεικ. βλ. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 587 και Par. Gr. 74 (Κατσιώτη 1998, εικ. 42, 51). Πρβλ. τη φορητή εικόνα της Bologna (Χατζηδάκη 1993, 88, πίν. 18).

32. Για παράδειγμα, στις μονές Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης –Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 165), Δουσίκου (αδημοσίευτη παράσταση), Βαρλαάμ (Χατζούλη 1998, πίν. 121, 122) και Γαλατάκη (Kanari 2003, 163, pl. 97b), καθώς και στη φορητή εικόνα του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 125, εικ. 60α).

33. Ενδεικτικά στο Mateić (Keiko 1995, πίν. 79.12). Πρβλ. παραπλήσια απεικόνιση στο Βαλσαμόνερο (Κατσιώτη 1998, εικ. 232). Για την εικονογραφία της σκηνής κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. Κατσιώτη 1998, 134 κ.ε. Keiko 1995, 212 κ.ε.).

34. Ξυγγόπουλος 1973, 42-43, πίν. 37.

Στο **Συμπόσιο του Ηρώδη** (**εικ. 8**), η παράσταση ακολουθεί έναν εικονογραφικό τύπο γνωστό από την παλαιολόγεια εποχή[35], όπως αυτός απαντά στη μονή Προδρόμου Σερρών[36]. Οι στάσεις του Ηρώδη και των συνδαιτυμόνων δεν διαφοροποιούνται από το πρότυπο αλλά και από αντίστοιχες παραστάσεις του 16ου αιώνα[37], όπως επίσης και η παρουσία του υπηρέτη[38] και της μορφής που φέρει το δίσκο με την κεφαλή του Προδρόμου[39]. Η παλαιολόγειας προέλευσης απεικόνιση της Σαλώμης στην παράστασή μας[40], που φέρει επί της κεφαλής το δίσκο με την κεφαλή του Προδρόμου, απαντάται επίσης στις αντίστοιχες σκηνές των μονών Μεγίστης Λαύρας[41], Διονυσίου[42], Φιλανθρωπηνών[43] και Γαλατάκη[44], όπου, όμως, περιορίζονται τα πρόσωπα σε πέντε, αποτελώντας γνώρισμα της μεταβυζαντινής εικονογραφίας του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου[45].

Η **Παράδοση της κεφαλής στην Ηρωδιάδα** απαντά σε ικανό αριθμό έργων της βυζαντινής περιόδου[46], σε αντίθεση με την μεταβυζαντινή όπου ο εντοπισμός παρόμοιων σκηνών είναι σπάνιος[47]. Η εικονογραφική απόδοση του συμπλέγματος των δύο μορφών όπως και η μορφή του κτιρίου, στο βαθμό που αυτή μπορεί να ανιχνευθεί, ακολουθεί πρότυπο κοινό με αυτό των μονών Προδρόμου Σερρών[48] και Γαλατάκη[49]. Η στάση, όμως, της Σαλώμης και το γεγονός ότι και οι δύο γυναίκες κρατούν συγχρόνως το δίσκο, όπως και το σχήμα αυτού, αποτελούν στοιχεία που αποδίδουν το πρότυπο στη σκηνή της μονής Σερρών.

Τέλος, ο **Ενταφιασμός του Προδρόμου** δε διαφοροποιείται ως προς τη συνολική του δομή από το ήδη τη βυζαντινή περίοδο καθιερωμένο σχήμα[50]. Τα σταυρωμένα στο στήθος χέρια του απαντούν προηγουμένως στη μονή Σερρών και κατά τον 16ο αιώνα στην εικόνα του Μάρκου Μπαθά[51] και στη μονή Βαρλαάμ (Λιτή)[52], σε αντίθεση με την παράλληλη με το σώμα θέση τους στην πλειοψηφία των μεταβυζαντινών κυρίως σκηνών[53]. Στην ίδια δε πηγή πρόσληψης οφείλεται η δομή φυσικού τοπίου.

Ως προς τις υπόλοιπες παραστάσεις, στην **Κοίμηση της Θεοτόκου**, το ορατό τμήμα της παράστασης δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μπορεί μόνο να επισημανθεί η τοποθέτηση του αγγέλου πίσω από τον Ιεφωνία, του οποίου τα χέρια ετοιμάζεται να αποκόψει. Πρόκειται για εικονογραφική λεπτομέρεια, η οποία δεν απαντάται συχνά τον 16ο αιώνα[54].

---

35. Για την εικονογραφία της σκηνής κατά τη βυζαντινή εποχή βλ. Κατσιώτη 1998, 119 κ.ε.

36. Ξυγγόπουλος 1973, 40 κ.ε., πίν. 36.

37. Για παράδειγμα, στην τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας (Millet 1927, πίν. 143.2), στα καθολικά των μονών Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 205.1), Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 290), Γαλατάκη (Kanari 2003, 165 κ.ε., fig. 98b) και Γηρομερίου (1577-1590) (Τσιουρής 2011, 119, εικ. 71, σχ. Χ).

38. Στη μονή Γαλατάκη η σκηνή διαφοροποιείται ως προς την απεικόνιση δύο υπηρετών.

39. Ως προς τη μορφή που φέρει το δίσκο, αυτή είτε είναι η Σαλώμη (μονές Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου, Γαλατάκη) είτε ένας υπηρέτης (φορητή εικόνα Μάρκου Μπαθά) χωρίς, όμως, να διαταράσσεται το συνολικό εικονογραφικό σχήμα της παράστασης.

40. Κατσιώτη 1998, 126 κ.ε. Ξυγγόπουλος 1973, 41 κ.ε., όπου και σχετικά παραδείγματα.

41. Millet 1927, πίν. 143.2

42. Millet 1927, πίν. 205.1. Γκιολές 2009, 105, εικ. 307.

43. Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 290.

44. Kanari 2003, 165 κ.ε., fig. 98b.

45. Ενδεικτικά βλ. τις παραστάσεις στην τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας (Millet 1927, πίν. 143.2), στα καθολικά των μονών Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 205.1) και Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 290), στη φορητή εικόνα των Ιωαννίνων του Μάρκου Μπαθά (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 127-128, πίν. 61α. Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 568), καθώς και στη μεταγενέστερη σκηνή της μονής Πέτρας Αγράφων (Σδρόλια 2012, 294-295, εικ. 159).

46. Keiko 1995, 218 κ.ε. Επίσης, βλ. Κατσιώτη 1998, 132, όπου και σχετικά παραδείγματα.

47. Για τον 16ο αιώνα γνωστή είναι η σκηνή της μονής Γαλατάκη (Kanari 2003, 166, pl. 99a) ενώ στη φορητή εικόνα του Μπαθά, καθώς έχει καταστραφεί ένα τμήμα της, δεν μπορεί να διαπιστωθεί η τυχόν ύπαρξή της (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 117). Βλ., ωστόσο, την περιγραφή της από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά (1909, 177).

48. Ξυγγόπουλος 1973, 44, πίν. 38.

49. Kanari 2003, 166, pl. 99a.

50. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Keiko 1995, 220 κ.ε. Κατσιώτη 1998, 148 κ.ε. Πρβλ. τις σκηνές στη μονή Σερρών (Ξυγγόπουλος 1973, 44, εικ. 38) και στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης (Keiko 1995, πίν. 67.14, 16).

51. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1976, 128, πίν. 61β.

52. Χατζούλη 1998, εικ. 126.

53. Στις μονές Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 167), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, εικ. 316), Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 240.2), και Γαλατάκη (Kanari 2003, 167, pl. 99b).

54. Ενδεικτικά, βλ. παρόμοια απόδοση σε φορητή εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, του 16ου αιώνα, στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας (Chatzidakis 1962, 35-36, pl. 15).

Ο εικονογραφικός τύπος της **Δεήσεως** (**εικ. 2**)[55], ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί η απεικόνιση του Χριστού όρθιου (επιγρ: ΙΣ ΧΣ/ Ο ΣΩΤΗΡ) απαντά σε παλαιολόγεια έργα καθώς και σε ορισμένα της μεταβυζαντινής εποχής[56]. Μάλιστα, με τον συγκεκριμένο σχήμα φαίνεται να συνδέεται και το κλειστό ευαγγέλιο που κρατά ο Χριστός[57]. Επιπλέον, η απόδοση των σταυρωτών χεριών της Θεοτόκου περιορίζει την αναζήτηση του προτύπου στο χώρο της Μακεδονίας, καθώς η λεπτομέρεια αυτή απαντάται κυρίως εκεί[58], όπως, για παράδειγμα, στον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη[59], στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα Καστοριάς[60], και στο καθολικό της μονής Τορνικίου[61]. Επίσης, η αποτελούμενη από χιτώνα και ιμάτιο ενδυμασία του Χριστού και της Παναγίας απηχεί μία συντηρητική τάση του 14ου αιώνα σε αντίστοιχες παραστάσεις[62]. Τέλος και η προσωνυμία «Σωτήρ» που συνοδεύει τον Χριστό αποτελεί ένα ακόμα γνώρισμα του τύπου αυτού της Δεήσεως συναντώμενο κατά την παλαιολόγεια εποχή και στον μακεδονικό χώρο[63].

Ο **άγιος Μηνάς** (**εικ. 9**) αποδίδεται έφιππος να κινείται προς τα αριστερά, όπου και η είσοδος του ναού, και σε στάση τριών τετάρτων προς το θεατή. Φέρει στρατιωτική πανοπλία και κυκλική ασπίδα στην πλάτη ενώ κρατά υψωμένο δόρυ στο χέρι.

Η απεικόνιση έφιππου αγίου[64] εντός ναού δεν είναι συχνή στον Ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο και ως προς το χώρο της Μακεδονίας έλκει την καταγωγή από έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως το παλαιό καθολικό της Μονής Προυσού (πρώτο μισό 13ου ;)[65] και το Dragalevci[66]. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απεικόνιση έφιππων αγίων εντός ναού δεν είναι ξένη πρακτική κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, ιδιαίτερα σε περιοχές της Ηπείρου[67]. Η παραπλήσια απεικόνιση στον Άγιο Γεώργιο Λεσινίτσας (1525) και Άγιο Αθανάσιο στα Πετσά Δέλβινου (1525) Βορείου Ηπείρου μαρτυρά την ύπαρξη συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου αλλά και την πιθανή προέλευση του προτύπου για το ζωγράφο μας. Συνακόλουθα δε, η απόδοση του αγίου Μηνά αποτελεί, σύμφωνα με την μέχρι σήμερα έρευνα, και την παλαιότερή του απεικόνιση στην Μακεδονία.

Ως προς τους ολόσωμους αγίους, η ιστόρηση των αγίων **Γεωργίου** (**εικ. 8**), **Δημητρίου** (επιγρ.: «ΜΕΓΑΣ (ΔΟΥΞ)»), **Θεοδώρου του Τύρωνος** και **Θεοδώρου του Στρατηλάτη** με στρατιωτική εξάρτηση επιχωριάζει σε έργα της παλαιολόγειας εποχής αλλά και του 16ου αιώνα στο Βορειοδυτικό Ελλαδικό χώρο[68]. Ειδικά δε οι στάσεις και ο οπλισμός που φέρουν υποδεικνύουν επιρροή παλαιολόγειων έργων, όπως του Πρωτάτου[69].

Η απόδοση, τέλος, της αγίας **Μαρίνας** (**εικ. 10**) να σκοτώνει το διάβολο αποτελεί ένα εικονογραφικό θέμα που απαντάται ήδη τον 11ο αιώνα για να γνωρίσει μια σχετική διάδοση κατά την ύστερη βυζαντινή[70] και

55. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Καζαμία-Τσέρνου 2008, 15 κ.ε. Χατζηδάκη 2006, 283 κ.ε.

56. Ενδεικτικά, στον Μέγα Θεολόγο Βέροιας (13ος αι.), στην Παναγία Οδηγήτρια στις σπηλιές Εύβοιας (1311), στην Αγία Παρασκευή Κίτρους Σελίνου (14ος αι.), στους Αγίους Αποστόλους Ανδρόμυλων Σητείας (1415) (Καζαμία-Τσέρνου 2008, εικ. 46, 61, 73 και 74 αντίστοιχα) και στο ναό της Θεοτόκου στο Gerske της Βορείου Ηπείρου (τέλη 14ου αι.) (Kirchhainer 2004, 104, abb. 9).

57. Καζαμία-Τσέρνου 2008, 190 κ.ε.

58. Πρβλ. παρόμοια απεικόνιση στον Άγιο Δημήτριο Δολιανών (Χουλιαράς 2009, 377, εικ. 286-287).

59. Πελεκανίδης 1953, πίν. 150β.

60. Τσιγαρίδας 1999, 258-259, εικ. 164, 166.

61. Αδημοσίευτη παράσταση.

62. Τσιγαρίδας 1999, 259.

63. Ενδεικτικά, στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου και στον Άγιο Ανδρέα τον Ρουσούλη Καστοριάς (±1430) (Τσιγαρίδας 1999, 259, όπου και κατάλογος μνημείων).

64. Για το θέμα της απεικόνισης αγίων σε παράταξη βλ. Chatzidakis 1994, 61 κ.ε.

65. Παλιούρας 1997, 56, εικ. 66.

66. Subotic 1980, σχ. 101.

67. Ενδεικτικά, στον Άγιο Νικόλαο στο Μαλούνι Θεσπρωτίας (α' μισό 15ου αι.), στον Άγιο Γεώργιο Κάτω Λαψίστας Ιωαννίνων (1508), στον Άγιο Αθανάσιο Πετσών Δέλβινου (1525) (Χουλιάρας 2008, 303 κ.ε.) στον Άγιο Γεώργιο Λεσινίτσας (1525) (Πακουμής 2001, φωτ. 51) Βορείου Ηπείρου καθώς και στον Άγιο Αθανάσιο Κάτω Μερόπης Πωγωνίου (1584) (Μεράντζας – Κωστή 2004, 148 κ.ε., εικ. 47). Πρβλ. Αντίστοιχη απεικόνιση στον Άγιο Νικόλαο Αιανής Κοζάνης (1552) (Πελεκανίδης 1963, 456, εικ. 4) και μεταγενέστερα στον Άγιο Βησσαρίωνα Δομένικου Ελασσόνας (1600) (Πασσαλή 2003, 225) και στον Άγιο Νικόλαο της συνοικίας των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (Παϊσίδου 2002, 223 κ.ε.).

68. Ενδεικτικά, στις μονές Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 59-61), Βαρλαάμ (αδημοσίευτη) και Ζάβορδας (αδημοσίευτη).

69. Millet 1927, πίν. 48.1-3, 49.1-2

70. Η παλαιότερη απεικόνιση εντοπίζεται στον Άγιο Μερκούριο στο χωριό Άγιος Μάρκος Κέρκυρας (Vocotopoulos 1971, 161 κ.ε., figs. 13, 14). Βλ. παρόμοια απεικόνιση στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς και στο Kurbinovo (Hadermann – Misguich 1975, fig. 123).

μεταβυζαντινή περίοδο[71]. Η με αντικίνιση απόδοση του σώματός της επιχωριάζει σε μνημεία του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, τόσο στον ελλαδικό χώρο[72] όσο και στον ευρύτερο βαλκανικό[73].

Η Δευτέρα Παρουσία ιστορείται στη δυτική πρόσοψη το ναού[74]. Η απεικόνιση του θέματος[75], διαμορφωμένη ήδη κατά τη βυζαντινή περίοδο[76], γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή, με παγιωμένο εικονογραφικό σχήμα αλλά και επιμέρους διαφοροποιήσεις[77]. Ο ζωγράφος επιλέγει ένα εικονογραφικό σχήμα μη διαφοροποιούμενο στα κύρια σημεία του από την καθιερωμένη εικονογραφική παράδοση όπως αυτή απαντάται κυρίως σε έργα της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδος[78]. Επίσης, αν και λιγότερο συχνή, η απόδοση της Ετοιμασίας του Θρόνου εντός δόξας συναντάται λίγο αργότερα στον Άγιο Αθανάσιο Κάτω Μερόπης Πωγωνίου (1584).

Τα εικονογραφικά, λοιπόν, στοιχεία του τοιχογραφικού διακόσμου μαρτυρούν την προσήλωση του ζωγράφου σε σχήματα που ανάγονται στην παλαιολόγεια, κυρίως, περίοδο, αλλά και σε τύπους απαντώμενους κυρίως στο χώρο της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Ως προς τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, η προσωπογραφική δεινότητα του ανώνυμου ζωγράφου διαφαίνεται από το ζωγραφικό τρόπο απόδοσης των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών στις ολόσωμες μορφές του διακόσμου. Τα πρόσωπα και τα γυμνά μέρη των μορφών χαρακτηρίζονται για τη χρήση έντονων φωτοσκιάσεων και τη λιτότητα στη χρήση των χρωματικών διαβαθμίσεων. Η επιμελημένη απόδοση της κόμης και της γενειάδας, αποδίδεται ιδιαίτερα σχηματοποιημένη με παράλληλες κυματιστές πινελιές, ενώ οι ρυτίδες και τα ζυγωματικά με έντονες φωτοσκιάσεις δημιουργώντας ανάγλυφα χαρακτηριστικά.

Η πτυχολογία των ενδυμάτων διακρίνεται από το πλάτος και τη σαφήνεια των χρωματικών επιπέδων, ενίοτε γεωμετρικού χαρακτήρα. Παράλληλα, η παράθεση συμπληρωματικών ή και αντιθετικών χρωματικών διαβαθμίσεων δημιουργεί την εντύπωση πολυχρωμίας. Η διακοσμητική διάθεση του ζωγράφου γίνεται ιδιαίτερα εμφανής σε όλη την έκταση του διακόσμου, όπως, για παράδειγμα, στον ξύλινο θρόνο της Ηρωδιάδας, την πυξίδα του αγίου Δαμιανού, τα περπενδούλια-ενώτια και τα πολυτελή ενδύματα των Ισαποστόλων, το σφυρήλατο διάκοσμο των ασπίδων των αγίων Δημητρίου και Γεωργίου. Η απόδοση του φυσικού ή αρχιτεκτονικού χώρου, που αναδεικνύει τα πρόσωπα συμβάλλοντας στην αίσθηση λανθάνουσας προοπτικής, επιτυγχάνεται με ενιαίες χρωματικές επιφάνειες που προσδίδουν ιδιαίτερη φωτεινότητα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα εικονογραφικά αλλά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του διακόσμου, αυτά διαπνέονται από την αντικλασσική παράδοση της ζωγραφικής του 14ου αιώνα, όπως αυτή αποτυπώνεται, για παράδειγμα, στις τοιχογραφίες της Ενάτης στο καθολικό του της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Επιπλέον, παρατηρείται μία διακριτή και συνειδητή απόσταση από τις νέες τάσεις στη ζωγραφική, όπως αυτές εκφράζονται τόσο με την Κρητική Σχολή όσο και με αυτής της Βορειοδυτικής Ελλάδος, όπως συμβαίνει κυρίως με περιφερειακά έργα τόσο στην Ήπειρο, όσο και στη Μακεδονία[79].

---

71. Ενδεικτικά, στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη, στο Lescoeć και στη Matka (Subotic 1980, σχ. 35, 63, 78 και 114 αντίστοιχα). Πρβλ. παρόμοια απεικόνιση στον Άγιο Δημήτριο Ελεούσας Καστοριάς (Παϊσίδου 2002, 248).

72. Ενδεικτικά, στον Όσιο Μελέτιο Κιθαιρώνα (Deliyanni – Doris 1975, 294, fig. 30) και στον Άγιο Αθανάσιο Κάτω Μερόπης (Μεράντζας – Κωστή 2004, 145-146, εικ. 43).

73. Όπως σε ναούς της Αχρίδας (Subotić 1980, σχ. 35, 63, 78, 200, 207), στο Humor (Stefanescu 1929, pl. 24.2), στο Balinesti και στο Parhausti (Vasiliu 1998, pl. 120 και 121 αντίστοιχα)

74. Η παράσταση διατηρείται στο σύνολό της σχεδόν αν και καλυμμένη με στρώμα αιθάλης.

75. Για το θεολογικό υπόβαθρο της παράστασης βλ. Λίβα-Ξανθάκη 1980, 178. Χατζούλη 1998, 64 κ.ε., με παράθεση κειμένων.

76. Mouriki 1976, 145 κ.ε. Nikolaides 1995, 71 κ.ε. Angheben 2002, 105 κ.ε. Garidis 1985, 5 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

77. Βλ. ενδεικτικά, για τον 16ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο τις παραστάσεις στο καθολικό της μονής Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, εικ. σελ. 270-287), στις τράπεζες των μονών Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 149.1-2 και 210.2 αντίστοιχα), στα καθολικά των μονών Φιλανθρωπηνών (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 321-344), Ντίλιου (Λίβα-Ξανθάκη 1980, 175 κ.ε., εικ. 78-87. Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 412-420) και Ρουσάνου (Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 76, 77, 79), στον Άγιο Νικόλαο Βάθειας Εύβοιας (Λιάπης 1971, 61 κ.ε., πίν 14, 27-32. Garidis 1989, 254, εικ. 217), στο ναό του Αγίου Νικολάου Κράψης Ιωαννίνων (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 89α-β. Stavropoulou-Makri 2001, fig. 55a), στον Άγιο Αθανάσιο Κάτω Μερόπης Πωγωνίου (Μεράντζας-Κωστή 2004, 159 κ.ε., εικ. 60-61) και στο καθολικό της μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (Τσιουρής 2011, 127 κ.ε., εικ. 79). Για παραδείγματα του βαλκανικού χώρου βλ. Garidis 1989, 5 κ.ε.

78. Ενδεικτικά, στα καθολικά των μονών Φιλανθρωπηνών, Ντίλιου και Γηρομερίου, καθώς και στον Άγιο Νικόλαο Κράψης Ιωαννίνων.

79. Ενδεικτικά, βλ. σημ. 67. Επίσης, στον Άγιο Αθανάσιο στον Άνω Παρακάλαμο Ιωαννίνων (1546) (Βασιλικού 2013, 191 κ.ε.).

Παρά την ομοιογένεια του τοιχογραφικού διακόσμου, εντοπίζονται ορισμένες διαφοροποιήσεις κυρίως στην απόδοση των μορφών και του χώρου, γεγονός που φανερώνει την παρουσία και δεύτερου ζωγράφου στην εκτέλεση του διακόσμου. Ο κύριος όγκος της εργασίας του εντοπίζεται σε επιμέρους πρόσωπα των σκηνών και στο βάθος ορισμένων συνθέσεων, αποδίδοντας μορφές άσαρκες και στεγνές με φανερή την έλλειψη πλαστικότητας. Ωστόσο η εργασία του δε μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα του συνόλου και να μας αποτρέψει από το να θεωρήσουμε το έργο ενιαίο. Επιπλέον, η απόδοση του αδιάγνωστου στυλίτη (**εικ. 3**), όπου και η ενθύμηση του 1544, μαρτυρά μεν την ύπαρξη άλλου ζωγράφου, αλλά και αυτός δεν διαφοροποιείται από το καλλιτεχνικό πλαίσιο του ανώνυμου ζωγράφου στον οποίον οφείλεται το σύνολο του τοιχογραφικού διακόσμου (1546).

Τα αναφερθέντα γνωρίσματα του έργου του ζωγράφου μας τον συνδέουν με τους τοιχογραφικούς διακόσμους των ναών του Αγίου Γεωργίου (Γεωργούλη) Δομένικου Ελασσόνας (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)[80] και του Αγίου Νικολάου στο Βαθύρεμα Αγιάς (1548-1558)[81]. Σε κανένα από τα μνημεία αυτά δεν ανιχνεύεται εργασία του. Όμως υποδεικνύουν την ύπαρξη ομάδας ζωγράφων, πιθανώς Εργαστηρίου, με σαφώς αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά.

Συμπερασματικά, λοιπόν, ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Ραψάνη αποτελεί έργο πολύ καλού ζωγράφου της εποχής, ο οποίος γνωρίζει την παράδοση της ζωγραφικής της παλαιολόγειας περιόδου και εντάσσεται σε ένα ρεύμα ζωγραφικής σαφώς διακρινόμενο από τις δύο κυρίαρχες Σχολές του 16ου αιώνα.

80. Για τη ζωγραφική του ναού βλ. Τριβυζά στον παρόντα τόμο.

81. Garidis 1989, 243. Τσιμπίδα 2011, 379 κ.ε.

SUMMARY

OBSERVATIONS ON THE WALL PAINTINGS OF ST. JOHN THE BAPTIST AT RAPSANI (1546)

Ioannis Tsiouris

The parish church of St. John the Baptist in Rapsani is of the single-chamber type with loggia on the west side. In accordance with the dedicatory inscription, it was built and decorated in 1546. The iconographic program is fragmentarily preserved in the nave and the west façade.

In the nave, the murals form two zones. In the lower, the Deesis, saints and the cavalcade figure of St. Menas are depicted. In the second zone the life of John the Baptist is recounted.

The iconographic types originate from the tradition of palaiologan art, as survived in the first half of 16th century in the areas of Epirus and Macedonia. Similarly, the stylistic characteristics of mural decoration are at the same source of recruitment. Despite its uniformity, however, some differences mainly in the depiction of figures and space are identified, indicating the presence of a second artist in the execution of the decoration.

The features of the work of this painter associate him with the frescoes of the churches of St. Nicholas in Vathirema of Aghia, Larissa (1548-1558) and St. George (Georgoulis) at Domeniko of Elassona (second half of 16th cent.). Although his work is not attested in any of these monuments, the existence of a group of painters, probably of a workshop with clearly identifiable characteristics can be deduced.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγορίτσας Δ., 2013. *Μετέωρα. Προσκυνητάριο των Ιερών Ναών*, Μετέωρα.

Αγραφιώτης Δ. – Γουλούλης Σ., 2002. Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, στο *Πρακτικά Α Ιστορικού – Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της*, Αγιά, 225-276.

Alexander C.J., 1999. Gilding the Lily? Thessaly, 'Hellas', 'Vlachia' and the Earthquake of 1544, στο E. Zachariadou (επιμ.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete III (Ρέθυμνο, 10-12 January 1997)*, Rethymnon, 223-240.

Angheben M., 2002. Les jugements derniers byzantins des XIe-XIIe siècles et l'iconographie du jugement immediate, *CahArch* 50, 105-134.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1976. Φορητές εικόνες του ζωγράφου Μάρκου Στρελίτζα Μπαθά ή Μάρκου Μπαθά στην Ήπειρο, *ΔΧΑΕ* Η', 109-142.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα.

Βασιλικού Ν., 2013. Ιδιαιτερότητες στον αρχικό τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού του αγίου Αθανασίου στον Άνω Παρακάλαμο Ιωαννίνων (1546), *ΔΧΑΕ* ΛΔ', 191-202.

Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα.

Γιακουμής Γ., 2001. *Ι. Ναός Αγίου Γεωργίου Λεσινίτσας. Ένα αξιόλογο μεταβυζαντινό μνημείο του πρώιμου 16ου αιώνα*, Αθήνα.

Γκιολές Ν., 2009. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Αθήνα.

Chatzidakis M., 1962. *Icones grecques à Venice*, Venice.

Chatzidakis N., 1994. Saint George on Horseback "in Parade". A Fifteen Century Icon in the Benaki Museum, στο *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, Αθήνα, 61-65.

Deligianni-Doris E., 1975. *Die Wandmalareien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München.

Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, εν Πετρουπόλει (ανατύπωση: Αθήνα).

Garidis M., 1969. La représentation des «Nations» dans la peinture post-byzantine, *Byzantion* 39, 86-103.

Garidis M., 1985. *Etudes sur le jugement dernier post-byzantin du XV à la fin du XIX siècle. Iconographie - Esthétique*, Θεσσαλονίκη.
Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monte Orthodoxe après la chute de Byzance (1450 -1600) et dans les pays sous domination etrangère*, Athènes.
Georgitsoyanni E., 1992. *Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes.
Haderman-Misguich L., 1975. *Kurbinovo. Les fresques de St. Georges et la peinture du Xlle siècle*, Brussels.
Καζαμία-Τσέρνου Μ., 2008. *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.
Kanari T., 2003. *Les peintures du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean le Precurseur*, Athènes.
Κατσελάκη Α., 1997. Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος - 15ος αι.), *ΔΧΑΕ* ΙΘ', 167-199.
Κατσιώτη Α., 1998. *Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη Βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.
Keiko H., 1995. *Η ζωή του Προδρόμου στη βυζαντινή ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. δατριβή).
Kirchhainer K., 2004. Die Fresken der Marienkirche in Cerskë bei Leskovik (Südalbanien). Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Monumentalmalerei im nördlichen Epirus, *ΔΧΑΕ* ΚΕ', 89-110.
Kyzlasova I., 1993. Σκηνές Βίου Προδρόμου (τρία σπαράγματα), στο *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης, Κατάλογος Έκθεσης*, Ηράκλειο, 416-417.
Λιάπης Ι., 1971. *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα.
Λίβα-Ξανθάκη Θ., 1980. *Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα.
Μεράντζας Χ. – Κωστή Ι., 2004. Η ζωγραφική του Αγίου Αθανασίου στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου, *Δωδώνη* 33, 77-174.
Mijović P., 1967-1968. La personification de la mer dans le judgement dernier à Gracanica, στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, Αθήνα, 208-219.
Millet G., 1927. *Monuments de l΄Athos* I. *Les peintures*, Paris.
Mouriki D., 1976. An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco in St. George near Kouvaras in Attica, *ΔΧΑΕ* Η', 145-171.
Nikolaides A., 1995. Le jugement dernier de l'eglise de la Panagia de Moutoullas à Chypre. Une peinture inédite de la seconde moitié du XIVe siècle, *ΔΧΑΕ* ΙΗ', 71-78.
Ξυγγόπουλος Α., 1973. *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη.
Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
Παλιούρας Α., 1997. *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, Αθήνα.
Πασαλή Α., 2003. *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνος. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη.
Πελεκανίδης Σ., 1953. *Καστοριά. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι*, Θεσσαλονίκη.
Πελεκανίδης Σ., 1963. Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, *Μακεδονικά* 5, 363-414.
Σδρόλια Σ., 2012. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα*, Βόλος.
Σοφιανός Δ., 1990. *Μετέωρα*, Μετέωρα.
Σοφιανός Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Ιστορία - Τέχνη*, Τρίκαλα.
Stavropoulou-Makri A., 2001. *Les peintures murales de l'eglise de la Transfiguration a Veltsista (1568) en Epire et l΄atelier des peintres Kontaris*, Ioannina.
Stefanescu I., 1929. *L'evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris.
Subotić G., 1980. *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd.
Τσιγαρίδας Ε., 1999. *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη.
Τσιμπίδα Ε., 2011. Οι τοιχογραφίες της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο (1638/39) και η εντοίχια ζωγραφική του 17ου αιώνα στην επαρχία Αγιάς, Βόλος (αδ. διδ. διατριβή).
Τσιουρής Ι., 2011. *Η ζωγραφική του καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (1577-1590). Συμβολή στη μελέτη της εντοίχιας ζωγραφικής του 16ου αιώνα στην Ήπειρο*, Αθήνα.

Vasiliu A. 1998, *Monastères de Moldavie XIV-XVI siècles. Les Architecture de l´image*, Paris.
Vocotopoulos P., 1971. Fresques du XIe siècle a Corfou, *CA* 21, 151-180.
Χατζηδάκη Ν., 1993. *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος - 16ος αιώνας, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα.
Χατζηδάκη Ν., 2006. Η Δέηση του Άγγελου, *ΔΧΑΕ* ΚΖ', 283-?.
Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος.
Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα
Χατζούλη Γ., 1998. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Λιτής του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16ου αιώνα*, Ιωάννινα (αδ. διδ. διατριβή).
Χουλιάρας Ι., 2007-2008. Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 15ου και 16ου αιώνα στην Ήπειρο και τη νότια Αλβανία, *Δωδώνη* ΛΣΤ-΄ΛΖ΄, 295-332.
Χουλιαράς Ι., 2009. *Η Εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα στο δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα

Εικ. 1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Άποψη από Νότια.

Εικ. 2. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Νότιος τοίχος. Λεπτομέρεια.

Εικ. 3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης. Αδιάγνωστος στυλίτης. Ενθύμηση.

Εικ. 4. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης. Το Κήρυγμα του Προδρόμου στους στρατιώτες και τους Τελώνες.

Εικ. 5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Η Επιτίμηση του Ηρώδη.

Εικ. 6. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Ο Ιωάννης οδηγείται στη φυλακή.

Εικ. 7. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Η Αποτομή του Προδρόμου.

Εικ. 8. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης. Άποψη του Βόρειου τοίχου. Λεπτομέρεια.

Εικ. 9. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Ο άγιος Μηνάς.

Εικ. 10. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ραψάνης.
Η αγία Μαρίνα.

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ Ι.Μ. ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΣΤΑΓΙΑΔΩΝ), ΣΤΙΣ ΣΤΑΓΙΑΔΕΣ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Κρυσταλλία Μαντζανά

Η Ιερά Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου, η ως άλλως γνωστή Ιερά Μονή Σταγιάδων είναι κτισμένη στην άκρη ενός μικρού ανδήρου του ορεινού όγκου των Χασίων, σε υψόμετρο 700 μ. στα ανατολικά του ομώνυμου μικρού οικισμού και στα σύνορα των Νομών Τρικάλων-Γρεβενών. Η άλλοτε ανδρώα μονή που μετατρέπεται το 1968 σε γυναικεία, διέθετε πλούσιο αρχειακό υλικό, από το οποίο ελάχιστα κειμήλια και έγγραφα διασώζονται, αφού τα περισσότερα καταστράφηκαν ή αφαιρέθηκαν από τα γαλλικά στρατεύματα το 1917[1].

Το μοναστηριακό συγκρότημα αποτελείται από έναν μεγάλο περίβολο, με κελιά και άλλους βοηθητικούς χώρους, που διαρθρώνονται γύρω από το καθολικό σε σχήμα Π, με είσοδο στη δυτική πλευρά, ενώ η ανατολική κλείνει με έναν απλό τοίχο. Στη νότια πλευρά σώζεται το παλιότερο κτίριο της μονής, διώροφο με τοξοστοιχία στο ισόγειο, ενώ τα υπόλοιπα κτίρια είναι νεωτερικές κατασκευές.

Το καθολικό ακολουθεί τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τετράστηλου ναού, διαστάσεων 18,10 × 5,65 μ. χωρίς την κόγχη[2]. Ο κυρίως ναός εκπροσωπεί την αρχική φάση του ναού. Ο νάρθηκας αγιογραφήθηκε από το χιοναδίτη ζωγράφο Μιχαήλ του Μιχαήλ στα 1780[3], ενώ ο εξωνάρθηκας προστέθηκε το 1906[4].

Σε επτάστιχη κεφαλαιογράμματη επιγραφή στη δυτική πλευρά της βόρειας κεραίας αναγράφεται: «+ΑΦΟΝΤΑΣ ΕΚΤΙΣΘΗ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ Κ(αι) ΕΔΙΟΡΘΟ/ΘΗ Ο ΤΟΠΟΣ Τ(ου) ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΞΕΧΩΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ ΑΧ/ΧΙΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΜΗΞΙΝ ΟΠΟΥ ΣΜΗΓΕΙ Ο ΛΑΚΚΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΡΝΑΣ Κ(αι) ΤΟ ΛΑΚΚΟ/ΑΠΑΝΟ ΕΥΓΕΝΕΙ ΕΙΣ ΤΟ ΠΕΡΙΒΟΛΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΠΙ ΚΑΙΡΟΥΣ ΕΙΣ ΤΟΥ ΣΚΙ/ΤΖΙΕΡΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΡΗΣΗΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΑΝΗΛΙΟ ΕΙΣ ΤΟΥ ΖΗΓΟΥ ΚΑΙ ΑΠΕΚΗΘΕ/ΕΙΣ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΚΕΛΟΝ ΚΑΙ ΠΕΥΤΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ…ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΒΑΣΗ…/ΕΙΣ ΤΟΝ ΛΑΚΚΟΝ…ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ…». Πιθανότατα στην επιγραφή μεταγράφεται έγγραφο τίτλων της μονής, που όριζε κάποιες αμφισβητούμενες ή ιδιαίτερα σημαντικές ιδιοκτησίες της και για την ασφάλειά τους κρίθηκε απαραίτητο να αντιγραφεί στο σημείο αυτό[5]. Η επιγραφή πιθανότατα ήταν δεκατετράστιχη, καθώς υπάρχουν ακόμη επτά στίχοι, που δυστυχώς από την υγρασία και την πάροδο του χρόνου έχουν καταστραφεί (**εικ. 1**).

Η διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος ακολουθεί σε γενικές γραμμές, τη διάταξη εικονογραφικών προγραμμάτων, που συναντάμε από τα Παλαιολόγεια χρόνια έως τα μεταβυζαντινά[6]. Στο ιερό παριστάνονται οι καθιερωμένες σκηνές ευχαριστιακού περιεχομένου και στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Θεοτόκος Πλατυτέρα, ενώ στο κάτω τμήμα οι συλλειτουργούντες άγιοι: Νικόλαος ο Μύρων, Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Ιωάννης Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος και Κύριλλος Αλεξανδρείας. Στο τύμπανο πάνω από την αψίδα απεικονίζεται το άγιο Μανδήλιον, στη συνέχεια η παράσταση της Αναλήψεως του Χριστού, ενώ στην πρόθεση η παράσταση επιγράφεται «*Τάφῳ*». Πιθανότατα πρόκειται για απλή

1. Καρακίτσιος 1993, 241-256. Στέφας 1993, 242.

2. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική βλ. Βογιατζής 2002, 34.

3. Μακρής 1981, 41.

4. Στην παρούσα ανακοίνωση γίνεται παρουσίαση του τοιχογραφικού διακόσμου του ιερού και του κυρίως ναού, καθώς πρόσφατα ολοκληρώθηκαν, βάσει εγκεκριμένης μελέτης, οι εργασίες συντήρησης, με δαπάνες της μονής και την επίβλεψη από την 19η ΕΒΑ και τη Δ/νση Συντήρησης αρχαίων και νεωτέρων μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.

5. Καρακίτσιος 1994, 262.

6. Chatzidakis 1969-1970, 187. Γαρίδης 2007, 187.

και γραφική απεικόνιση της γνωστής παράστασης του Επιτάφιου Θρήνου, καθώς αποτυπώνεται μόνο σπαργανωμένη η μορφή του Χριστού και σε στάση οδύνης οι μορφές της Παναγίας και του μαθητή Ιωάννη[7]. Δεξιά της Πρόθεσης εικονίζεται ολόσωμος ο άγιος Στέφανος ο Μεγαλομάρτυς, ενώ στην ασπίδα της, την πρώτη ζώνη καταλαμβάνει η παράσταση «*Ἄνωσε ἐν θρόνῳ*» και σε δεύτερη ζώνη κατατάσσονται οι σκηνές «*τό Χαίρε τῶν Μυροφόρων*» και το δεύτερο εωθινό (Μάρκ. 16,1-8), που επιγράφεται «*Ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἔθηκαν αὐτόν*» (**εικ. 2**)[8]. Στο νότιο τμήμα της ίδιας πλευράς στην κάτω ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Σιλβέστρος και Αχίλλειος, την δεύτερη ζώνη καταλαμβάνουν σε μετάλλια οι άγιοι Βλάσιος και Πρόκλος και τέλος σε τρίτη ζώνη παρατίθενται οι σκηνές «*Κυριακῆ τῆς Σαμαρείτιδος*» και «*Ἀποτομῆ τοῦ Προδρόμου*» (**εικ. 3**).

Στο νότιο τοίχο, το εικονογραφικό πρόγραμμα διαχωρίζεται σε τρεις ζώνες: στην κατώτερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Χαράλαμπος, Μητροφάνης[9] και Ιωάννης ο Ελεήμων, ακολουθούν σε μετάλλια οι άγιοι Νικηφόρος και Σωφρόνιος, ενώ στην ανώτερη ζώνη τοποθετείται τμήμα της Θείας Λειτουργίας. Στο βόρειο τοίχο και στην κατώτερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Αϋθάλας[10], Πέτρος Αλεξανδρείας, και σε εντοίχια κόγχη, ο άγιος Επιφάνιος Κύπρου. Ακολουθούν μετάλλια με τους αγίους Άνθιμο, Βαβύλα[11] και Ιγνάτιο, η παράσταση «*τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμά*», ενώ στην ανώτερη ζώνη αναπτύσσεται η παράσταση της Θείας Λειτουργίας (**εικ. 4**).

Με τοιχογραφίες καλύπτεται και η δυτική πλευρά του ιερού, όπου συνήθως έχουμε την πίσω όψη του τέμπλου. Στα αριστερά και στην κάτω ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Διονύσιος Αρεοπαγίτης και Γρηγόριος ο εξ Ακραγαντίνων[12], ακολουθούν σε μετάλλια οι άγιοι Μεθόδιος, Μαρτίνος και Ακέψιμος[13], ενώ την τελευταία ζώνη καλύπτει η απεικόνιση του πέμπτου εωθινού (Λουκ. 24.12-35) «*Εἰς Ἐμμαούς κλῶν τόν ἄρτον*» (**εικ. 5**)[14]. Δεξιά του ανοίγματος της Ωραίας Πύλης και στον πεσσό εικονίζεται ο άγιος Σπυρίδων ο Θαυματουργός, σε μετάλλιο ο άγιος Μεθόδιος και στην πάνω ζώνη οι παραστάσεις: «*Ὁ ἀμνός τοῦ Θεοῦ φέρων τήν ἁμαρτία τοῦ κόσμου*»[15], «*Τό ἀπολλωλός πρόβατο*» και η «*Κυριακή τοῦ Τελώνου και Φαρισαίου*» (**εικ. 6**). Το εσωρράχιο της καμάρας που σχηματίζεται ανατολικά του τρούλου και πάνω από την αγία τράπεζα καλύπτει η παράσταση του τριαδικού θεού, σε θόλο βόρεια αυτής απεικονίζεται η παράσταση που επιγράφεται «*Ο ΩΝ*» (**εικ. 7**)[16] και νότια σε μικρότερη κλίμακα ο Χριστός Παντοκράτωρ.

Στον κυρίως ναό το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τέσσερεις ζώνες, με το χριστολογικό κύκλο να καλύπτει τις δύο ανώτερες. Στον τρούλο κυριαρχεί η μορφή του Παντοκράτορα, ενώ περιλαμβάνονται και οι τυπικές ζώνες με τους ολόσωμους προφήτες και τις Ουράνιες Δυνάμεις μαζί με τον Πρόδρομο και την Παναγία, που υπογραμμίζουν το δόγμα της ενσάρκωσης του Χριστού. Η απεικόνιση της Παναγίας και του Προδρόμου στη ζώνη με τις ουράνιες δυνάμεις, σπάνια στους βυζαντινούς τρούλους, καθιερώνεται στα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως στην μονή Δουσίκου[17], στη μονή Πέτρας[18] ή στη μονή Πατέρων Ζίτσας, ενώ τα σφαιρικά τρίγωνα καλύπτουν οι μορφές των τεσσάρων ευαγγελιστών. Νότια του κεντρικού τρούλου, εικονίζεται ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέας και προσπαθώντας ο καλλιτέχνης να κρατήσει άμεση σχέση της παραπάνω παράστασης με το Χριστό Εμμανουήλ τοποθετεί την παράσταση βόρεια, ενώ συνήθως οι δύο παραστάσεις τοποθετούνται στο ιερό. Ο Χριστός Εμμανουήλ εικονίζεται σε παιδική ηλικία να πλαισιώνεται από τέσσερα χερουβείμ στις γωνίες. Έτσι συναντάται στη μονή Δουσίκου[19] και στη μονή Πέτρας[20], ενώ στους Σταγιάδες εικονίζεται μεν σε παιδική ηλικία, αλλά στη θέση των χερουβείμ έχουμε τέσσερεις αγγελικές μορφές, που κρατούν τη σφαίρα μέσα στην οποία τοποθετείται ο Χριστός Εμμανουήλ. Στη νοτιοδυτική εγκάρ-

7. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 109. Χουλιαράς 2009, 163, εικ. 101.
8. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 266. Σδρόλια 2012, 202, εικ. 119.
9. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 156.
10. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 157. Πιθανότατα πρόκειται για τον διάκονο Αειθαλά που αναφέρει ο Διονύσιος και η επιγραφή είναι ανορθρόγραφη.
11. Πιθανότατα πρόκειται για τον απόστολο Βαβύλα.
12. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 155. Χουλιαράς 2009, 287.
13. Πρόκειται για τον άγιο Ακεψιμά, βλ. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 195.
14. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 266. Σδρόλια 2012, 203-204, εικ.120.
15. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 227.
16. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 227.
17. Φωτογραφικό αρχείο 19ης ΕΒΑ.
18. Σδρόλια 2012, 91.
19. Φωτογραφικό αρχείο 19ης ΕΒΑ.
20. Σδρόλια 2012, 126.

σια καμάρα τοποθετείται η παράσταση του Χριστού ως «*τῆς Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος*», θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στο πλαίσιο της Σχολής της ΒΔ Ελλάδος. Συνήθως ως κεντρικό σημείο προφητικού οράματος καταλαμβάνει ιδιαίτερα προβεβλημένη θέση, όπως το τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας στη Μονή Ντίλιου[21] ή σε κόγχη στη μονή Πέτρας[22], στον τόξο της λιτής στη μονή Φιλανθρωπηνών[23] ή στην επιφάνεια φουρνικού πλαγίου διαμερίσματος, όπως στην Μονή Ρεντίνης Αγράφων[24]. Ενδιαφέρον, παρουσιάζει στην παράστασή μας η εμφάνιση του πολυσχηματικου κύκλου που περιβάλλει τον Χριστό, καθώς και τις κεφαλές τεσσάρων χερουβείμ με λαϊκότροπες ιαχές «*Ἅγιος - Ἅγιος*», που βγαίνουν από τα στόματά τους. Στο νότιο τοίχο πάνω από άνοιγμα τοποθετείται «*ὁ Λιθοβολισμός τοῦ ἁγίου Στεφάνου*», σε κατώτερη ζώνη ολόσωμοι και μετωπικοί οι άγιοι Αντώνιος, Προκόπιος και Γεώργιος και τρεις ακόμη άγιοι, όπως δείχνουν τα εναπομείναντα τμήματα των φωτοστεφάνων. Ακολουθούν σε μετάλλια, οι άγιοι Λούπος, Ευγένιος, Μαρθάριος, την τρίτη ζώνη καταλαμβάνουν οι σκηνές «*Ὁ Χριστός ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου*» και «*η βαϊοφόρος*», ενώ η ανώτερη ζώνη καλύπτεται με την Γέννηση του Χριστού. Στο βόρειο τοίχο και στην κατώτερη ζώνη παριστάνονται ολόσωμοι οι άγιοι Κων/νος και Ελένη, η αγία Ιουλίτα και οι άγιοι Ευστάθιος, Νέστωρ και Δημήτριος. Στη δεύτερη ζώνη εικονίζονται σε μετάλλια αδιάγνωστος άγιος και ο άγιος Βικέντιος, ενώ στην τρίτη ζώνη εντοπίζουμε τις παραστάσεις: «*Ἔγερση τοῦ Λαζάρου*», «*Μεταμόρφωση*» και «*ἡ εἰς Ἅδου Κάθοδος*». Στο τύμπανο της ΒΔ εγκάρσιας καμάρας τοποθετείται η παράσταση «*ὁ Δανιήλ στό λάκκο τῶν λεόντων*», που τοποθετείται κυρίως στο χώρο του ιερού (**εικ. 8**). Πιθανότατα συνδυάζει τη σκηνή με τη θυσία του Αβραάμ, που τοποθετείται στην γειτονική δυτική πλευρά του βόρειου πεσσού και όχι τόσο με την παράσταση της Υψηλοτέρας των Ουρανών στην άνω ζώνη ή την παράσταση των αγίων Κων/νου και Ελένης στην κατώτερη ζώνη. Στοιχείο που τονίζει τον λειτουργικό χαρακτήρα της σκηνής είναι και η ιστόρηση της μεταφοράς της τροφής στον προφήτη από τον Αβακούμ, που είναι αναφορά στο μυστήριο της θείας ευχαριστίας[25]. Φαίνεται, ότι ο ζωγράφος θέλει να τονίσει και να συμπεριλάβει στο έργο και παλαιοδιαθικά θέματα, αλλά τα τοποθετεί χωρίς ισορροπίες και συσχετισμό και χωρίς να τονίζει τη σημασία και το νόημα της παράστασης, όπως γίνεται και με τη Θυσία του Αβραάμ, σκηνή που αποτελεί τμήμα εικονογραφικού προγράμματος σε όλα τα μνημεία του 16ου αι. Πιθανότατα το γνωρίζει αυτό και για μην απουσιάζει από το πρόγραμμά του το μεταφέρει στη θέση αυτή. Στον ανατολικό τοίχο, στο κάτω μέρος και αριστερά από την Ωραία Πύλη εικονίζεται ο άγιος Αθανάσιος, ολόσωμος και μετωπικός και ακολουθούν ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο Άγγελος Κυρίου και εξαπτέρυγο. Η επόμενη ζώνη καλύπτεται με στηθάρια των αγίων Μαρκιανού, Άβιβου και Σαμωνά, ενώ στην ανώτερη απεικονίζεται ο προφήτης Σολωμών και ο άγγελος από τη σκηνή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

Δεξιά της Ωραίας Πύλης και στην κατώτερη ζώνη η παράσταση των 40 μαρτύρων, ενώ ακολουθεί η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, την οποία καλύπτει και πλαισιώνει μεταγενέστερη ξυλόγλυπτη προθήκη. Ακολουθεί η απεικόνιση των προπατόρων Ιωακείμ και Άννης και αμέσως μετά στηθάρια των αγίων Αυξεντίου και Ευστρατίου. Το εικονογραφικό πρόγραμμα αυτής της πλευράς κλείνει η απεικόνιση της Θεοτόκου από τη σκηνή του Ευαγγελισμού. Η σκηνή του Ευαγγελισμού σε μεγάλη κλίμακα είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα, όπως στις αντίστοιχες παραστάσεις στο παρεκκλήσι της μονής Βαρλαάμ[26] Δουσίκου[27]. Στα μνημεία αυτά την συναντάμε στο Ιερό, εκατέρωθεν της Πλατυτέρας, όπως συνηθίζεται από τον 12ο αι. και μετά, καθώς προσαρμόζεται στην αρχιτεκτονική του ναού και ταυτόχρονα δημιουργείται κάποια συμβολική απόσταση μεταξύ Αρχαγγέλου και Παναγίας, απόσταση που κρατεί και ο ζωγράφος στους Σταγιάδες τοποθετώντας την στα τύμπανα των ανατολικών πεσσών εκατέρωθεν του τέμπλου (**εικ. 9**). Υπάρχουν επίσης, και πολλά στοιχεία που μεταφέρονται από τα μετεωρίτικα μνημεία, όπως ο διασκελισμός του Αρχαγγέλου, η κίνηση του αριστερού φτερού, το προτεταμένο σε ευλογία δεξί χέρι, η στροφή της Παναγίας προς τον Άγγελο με υψωμένο το δεξί χέρι, καθώς και οι δύο προφητάνακτες. Στους Σταγιάδες η παράσταση είναι απλή και λιτή χωρίς πολύπλοκα αρχιτεκτονήματα, περιορίζεται μόνον στα δύο κεντρικά πρόσωπα και τους προφητάνακτες. Η συμβατική και άτονη σύνθεση της σκηνής με τις απλοϊκές μορφές και η ατυχής απεικόνιση

21. Λίβα – Ξανθάκη 1980, εικ. 3.
22. Σδρόλια 2012, 138, εικ. 69.
23. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1982, πίν. 79.
24. Σδρόλια 2012, 61.
25. Αρχοντόπουλος 1991-1992, 253.
26. Σαμπανίκου 1997, 49.
27. Φωτογραφικό αρχείο 19ης ΕΒΑ.

του αριστερού φτερού που καλύπτει το αντίστοιχο χέρι του Αρχαγγέλου μας οδηγούν περισσότερο σε περιφερειακά μνημεία.

Στο δυτικό τοίχο και σε πρώτη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ εκατέρωθεν της εισόδου που οδηγεί στην λιτή του ναού και ακολουθεί η απεικόνιση των αγίων Αναστασίας και Μαρίνας. Στο εσωράχιο της δυτικής καμάρας τοποθετείται η Θεοτόκος-Μήτηρ Θεού, η οποία πλαισιώνεται εκατέρωθεν από τη σκηνή που επιγράφεται *«Ἀγγέλων τό σύστημα καί ἀνθρώπων τό γένος, λογικαί παρθενικῶν τό καύχημα»* (**εικ. 10**) και βόρεια από τη σκηνή *«η των ουρανών Υψηλοτέρα»*. Στην επόμενη ζώνη ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραστάσεις που επιγράφονται *«η Αναχώρηση μετά την προσευχή»* και η *«Ἡ Σύληψη τοῦ Ἰωακείμ καί Ἄννης»*, ενώ απεικονίζεται και ο προφήτης Ιεζεκιήλ. Ακολουθεί σε μεγάλη κλίμακα η Κοίμηση της Θεοτόκου, ο προφήτης Δανιήλ αριστερά και οι παραστάσεις με τις προσευχές του Ιωακείμ και της Άννης. Τέσσερα επεισόδια που αποδίδονται εν είδει πινάκων αναφέρονται στην Σύλληψη της αγίας Άννης και στην αναχώρησή τους για την προσευχή του καθενός ξεχωριστά[28]. Η πρώτη παράσταση επιγράφεται *«Ἡ Σύληψη τοῦ Ἰωακείμ καί Ἄννης»,* όπου μπροστά από οικοδόμημα παρουσιάζονται αλληλοασπαζόμενοι. Η σκηνή είναι γνωστή από το Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβ, σύμφωνα με το οποίο η Άννα μόλις είδε τον Ιωακείμ κρεμάστηκε από τον τράχηλό του και του ανακοίνωσε τη σύλληψη της Θεοτόκου[29]. Εδώ εντυπωσιάζει η κίνηση των χεριών τους, που δείχνουν ο καθένας πιθανότατα σε διαφορετική κατεύθυνση το χώρο της προσευχής τους. Η σκηνή της Σύλληψης δεν απαντά στις μονές των Μετεώρων ούτε και στη μονή Δουσίκου, τη συναντάμε όμως στο παρεκκλήσι της Μονής Βυτουμά[30]. Συνήθως ακολουθεί η παράσταση της προσευχής, με την προσευχή και τον ευαγγελισμό τόσο του Ιωακείμ όσο και της Άννας. Εδώ ο ζωγράφος ακολουθεί τα κείμενα που παρουσιάζουν τα παραπάνω επεισόδια σε δύο παραστάσεις. Πριν από την απεικόνιση της προσευχής των δύο θεοπατέρων, έχουμε τη σκηνή της αποχώρησης για την προσευχή, με τον Ιωακείμ μπροστά από ένα βουνό και την Άννα μπροστά από το ναό, στραμμένοι προς τον άγγελο που κρατεί στα χέρια του άνθη. Η επιγραφή με κάποια ασυνταξία αναφέρει *«Ἰωακείμ καί τῆς Ἄννης ἀναχώρησαν διά τήν προσευχή»*[31]. Η σκηνή αυτή δεν συναντάται σε αντίστοιχα εικονογραφικά σύνολα, καθώς αμέσως μετά τη σκηνή της Σύλληψης, τοποθετείται η προσευχή των δύο χωριστά, που καταλαμβάνει τη δεύτερη ζώνη στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου. Στο πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβ (IN.2-3), γίνεται έμμεση αναφορά μόνο στον Ιωακείμ, αλλά στα περισσότερα μνημεία του 16ου αι., όπως στη μονή Φιλανθρωπηνών[32], Διονυσίου[33] και Δοχειαρίου[34], αλλά και στην Κοίμηση της Καλαμπάκας[35], ο άγγελος εμφανίζεται στον Ιωακείμ, όπου προστίθενται και οι βοσκοί[36]. Οι βοσκοί απεικονίζονται και στη μονή της Πέτρας[37], ενώ την Μολυβδοκκλησιά[38] ένας άγγελος απευθύνεται και στον Ιωακείμ και στην Άννα, όπως και στην παράστασή μας. Ο ζωγράφος έχει ως βάση το κείμενο του Ιακώβου, γνωρίζει πιθανότατα τις αντίστοιχες παραστάσεις της Καλαμπάκας και της Πέτρας αλλά έχοντας χώρο και θέλοντας να μεταφέρει και να συγκεράσει στοιχεία, απλώνει το επεισόδιο της σύλληψης και της προσευχής σε τέσσερις σκηνές, χωρίς να τον ενδιαφέρει η επανάληψη κοινών στοιχείων, όπως ο άγγελος και ο χώρος, όπου αυτά εκτυλίσσονται. Δεξιά της παράστασης της Κοίμησης της Θεοτόκου παρατάσσονται τα Εισόδια και αριστερά η Γέννηση της Θεοτόκου, ενώ το εικονογραφικό πρόγραμμα ολοκληρώνεται με την Σταύρωση του Χριστού.

Η παράσταση του Αναπεσόντα επίσης, τοποθετείται σε θέση που δεν συναντάται σε άλλα μνημεία, στον βόρειο πεσσό του κυρίως ναού[39]. Η μορφή του Χριστού δεν έχει σχέση με τη μορφή του θείου βρέφους, καθώς απεικονίζεται σε μεγαλύτερη ηλικία πάνω σε πλούσιο στρώμα τοποθετημένο σε θρόνο που έχει τη μορφή κιβωρίου, στοιχείο που έχει σχέση με τον μυστηριακό και ευχαριστιακό κύκλο[40]. Επειδή, παρέχεται περι-

28. Lafontaine 1964, 165, 173, εικ. 5, 7, 9, 10. Πρβλ. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 143.
29. Lafontaine 1964, 172.
30. Φωτογραφικό αρχείο 19ης ΕΒΑ.
31. Lafontaine 1964, 170, εικ. 3, 5, 6.
32. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 49, πίν. 1, 27β-29.
33. *Μονή Διονυσίου* 2003, εικ. 287.
34. Millet 1927, πίν. 140.2. Lafontaine 1964, εικ. 29.
35. Φωτογραφικό αρχείο 19ης ΕΒΑ.
36. Lafontaine 1964, εικ. 8.
37. Σδρόλια 2012, 152.
38. Παντζαρίδης 2006, εικ. 71.
39. Καλομοιράκης 1989-1990, 209.
40. Μαντζανά 2009, 622.

ορισμένος χώρος η Θεοτόκος ο Άγγελος και τα σύμβολα του Πάθους, απεικονίζονται σε μικρότερη κλίμακα. Πιθανότατα, ο καλλιτέχνης γνωρίζει αντίστοιχες παραστάσεις, όπου τη σκηνή συμπληρώνουν οι προφητάνακτες Ησαΐας, Σολομώντας και Δαβίδ και απεικονίζει τα φωτοστέφανά τους στο βάθος. Ο ζωγράφος γνωρίζει τις αντίστοιχες σκηνές από τις γειτονικές μονές των μετεωρίτικων μνημείων και των μονών Βυτουμά[41] και Δουσίκου[42]. Πιθανότατα να ήλθε σε επαφή και με τα μνημεία της Ηπείρου, αφού τον διευκολύνει και η θέση της μονής, όπως διαπιστώνεται και στην αντίστοιχη παράσταση στη Μονή Πατέρων της Ζίτσας[43]. Στον ίδιο πεσσό τοποθετείται επίσης, ολόσωμος ο άγιος Μερκούριος, η αγία Βαρβάρα, ο άγιος Νικόλαος εκ Μετσόβου και οι σκηνές «*ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*» και «*ἡ Βάπτιση τοῦ Χριστοῦ*», ενώ σε μετάλλια οι άγιοι Μηνάς και Βίκτωρ. Στο νότιο πεσσό εικονίζονται ολόσωμοι η αγία Αικατερίνη, ο άγιος Θεόδωρος Στρατηλάτης, η αγία Παρασκευή και οι σκηνές: «*Μεσοπεντηκοστή*», «*Ὑπαπαντή τοῦ Χριστοῦ*» και «*Μαστίγωση*», ενώ σε μετάλλια οι άγιοι Πλάτων, Σώζων και Νεόφυτος. Ο βόρειος πεσσός του Ιερού βήματος περιλαμβάνει ολόσωμες τις μορφές των αγίων Ρωμανού Μελωδού, Εύπλου και αγίου Σπυρίδωνος, ενώ στηθαίος αποδίδεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, όπου και εμφαίνονται τα δύο στρώματα του τοιχογραφικού διακόσμου[44]. Σε μετάλλιο αποδίδεται ο άγιος Μεθόδιος, ενώ στο υψηλότερο σημείο του πεσσού και κάτω από την παράσταση της Θείας Λειτουργίας, αποδίδεται ολόσωμος ο Προφήτης Αβακουούμ. Στο νότιο πεσσό απεικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Γρηγόριος ο εξ Ακραγαντίνων και ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, ενώ σε μετάλλια παρουσιάζονται οι άγιοι Μαρτίνος και Ακέψιμος. Στο ανώτερο τμήμα του πεσσού και κάτω από την παράσταση της Θείας Λειτουργίας αποδίδεται ολόσωμος ο προφήτης Μαλαχίας.

Αναλύοντας τον εικονογραφικό διάκοσμο του ιερού και του κυρίως ναού με την ολοκλήρωση της συντήρησης και την καθαίρεση των νεότερων επιχρισμάτων εντοπίζονται εμφανώς δύο στρώματα τοιχογραφιών και κατά τόπους και τρίτο, στο ιερό, στο βόρειο και νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Το πρώτο, εντοπίζεται κυρίως στα κάτω τμήματα της αψίδας του ιερού και του νοτίου τοίχου του κυρίως ναού και πρέπει να είναι σύγχρονο με την αρχική φάση του ναού, που έχει εντοπισθεί και χρονικά θα πρέπει να συσχετισθούν τα εναπομείναντα τμήματα με κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία, που έχουν ενσωματωθεί στην φάση του 17ου αι. Στο πρώτο μισό του 18ου αι. τοποθετείται το δεύτερο και ορατό στρώμα, ενώ στα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αι. χρονολογείται η απεικόνιση του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου στον ανατολικό πεσσό και της παράσταση των 40 μαρτύρων κάτω από το τέμπλο. Στην παρούσα μελέτη περιοριστήκαμε στην ανάλυση του εικονογραφικού και μόνον προγράμματος λόγω των πολλών και ποικίλων παραστάσεων που απλώνονται σε όλες τις επιφάνειες. Η επιμέρους και εξειδικευμένη τεχνική και τεχνοτροπική ανάλυση θα αποτελέσει αντικείμενο νέας μελέτης.

41. Μαντζανά 2009, 624.
42. Μαντζανά 2009, 623.
43. Καραμπερίδου 2009, 91.
44. Stefanescu 1936, 131. Πρβλ. και Μαντζανά 2003, 223.

SUMMARY

THE LEDGER'S WALL PAINTING OF THE HOLY MONASTERY OF THE DORMITION OF THE VIRGIN MARY AT STAGIADES OF TRIKALA

Kristallia Mantzana

The well-known Holy Monastery of the Dormition of the Virgin Mary or Stagiadon is located within the boundaries of the prefectures Trikala-Grevena at the edge of a small terrace of the mountain range of Hasia. The ledge is a cross-registered temple with a dome, full of wall painting with murals, which must be dated at the 17th or 18th century. The murals were covered with a thick layer of carbon, which until recently did not allow scholars and researchers to formulate a clear view of their identification and the iconographical layout. After the preservation, which has been approved by the Ministry of Culture, in combination with new, updated evidence, a first approach of the representations with iconographical and stylistic interest, as well as the presentation of the inscriptions mentioned in the history and the ownership of the monastery are attempted.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Μονή Διονυσίου 2003. *Τοιχογραφίες καθολικού Μονή Διονυσίου*, Άγιο Όρος 2003.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχοντόπουλος Θ., 1991-1992. Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων- Εισόδια της Θεοτόκου. Εικονογραφικά παράλληλα, *ΔΧΑΕ* ΙΣΤ', 253-257.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.

Βογιατζής Σ., 2002. Το καθολικό της Ιεράς Μονής Σταγιάδων κοντά στην Καλαμπάκα, *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, τ. 6, Αθήνα, 33-42.

Γαρίδης Μ., 2007. *Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την Πτώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία*, Αθήνα.

Chatzidakis M., 1969-1970. Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, *DOP* 23-24, 311-352.

Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως,* εν Πετρουπόλει (ανατύπωση: Αθήνα).

Καλομοιράκης Δ., 1989-1990. Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου, *ΔΧΑΕ* ΙΕ', 197-220.

Καρακίτσιος π. Ε., 1993. Πέντε ανέκδοτα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Σταγιάδων, *ΘεσΗμ* 24, 241-256.

Καρακίτσιος π. Ε., 1994. Χρονολογίες και επιγραφές της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Σταγιάδων, *ΘεσΗμ* 26, 261-264.

Καραμπερίδη Α., 2009. *Η Μονή Πατέρων και η ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων*, Ιωάννινα.

Μακρής Κ., 1981. *Χιοναδίτες ζωγράφοι*, Αθήνα.

Μαντζανά Κ., 2003. Νέα στοιχεία για τον εικονογραφικό διάκοσμο του Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου Τρικάλων, *Τρικαλινά* 23, 211-248.

Μαντζανά Κ., 2009. Η παράσταση «Αναπεσών» σε μνημεία της περιοχής Τρικάλων, *Τρικαλινά* 29, 619-631.

Millet G., 1927. *Monuments de l'Athos* I. *Les Peintures*, Paris.

Παντζαρίδης Μ., 2006. *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβδοκκλησιάς), Καρυές, Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη.

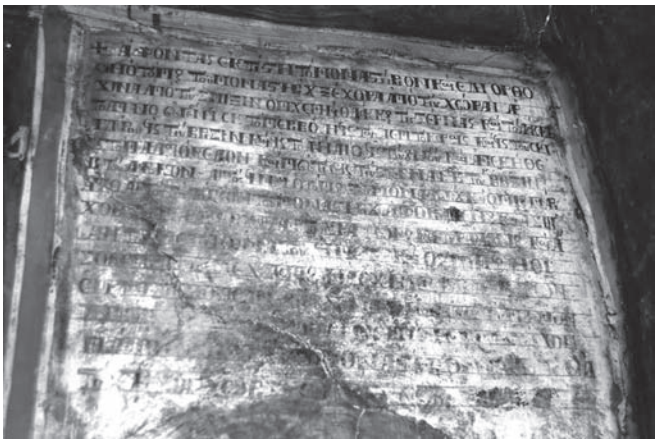
Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.

Σδρόλια Σ., 2012. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα*, Βόλος

Stefanescu I., 1936. *L'illustration de la liturgie dans l'art de Byzance et de l' Orient*, Bruxelles.

Στέφας Γ.Π. (χ.χ.). *Εις τα όρη…. Αρθώμεν. Προσκύνημα στην Ιερά Μονή Σταγιάδων, Έκδοση της Ι. Μ. Σταγιάδων.*

Χουλιαράς Π.Ι., 2009. Η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16ου & 17ου αιώνα στο δυτικό Ζαγόρι, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).

Εικ. 1 : Επιγραφή στη δυτική πλευρά της βόρειας κεραίας.

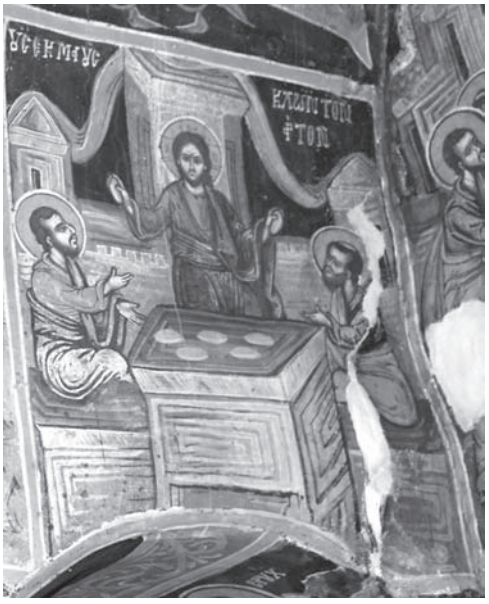
Εικ.2 : Οι παραστάσεις «*τό Χαίρε τῶν Μυροφόρων*» και «*Ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἔθηκαν αὐτόν*».

Εικ. 3 : Οι παραστάσεις «*Κυριακῆ τῆς Σαμαρείτιδος*» και «*Ἀποτομῆ τοῦ Προδρόμου*».

Εικ. 4 : Η παράσταση της Θείας Λειτουργίας.

Εικ. 5 : Η παράσταση «*Εἰς Ἐμμαούς κλῶν τόν ἄρτον*».

Εικ. 6 : Οι παραστάσεις «*Τό ἀπολωλός πρόβατο*» και η «*Κυριακή τοῦ Τελώνου και Φαρισαίου*».

Εικ. 7 : Η παράσταση που επιγράφεται «*Ο ΩΝ*».

Εικ. 8: Η παράσταση «*ὁ προφήτης Δανιήλ εἰς τόν λάκκον τῶν λεόντων*».

Εικ. 9 : Η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

Εικ. 10 : Η παράσταση «*Ἀγγέλων τό σύστημα καί ἀνθρώπων τό γένος, λογικαί παρθενικῶν τό καύχημα*».

ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Γραμμάτω-Χρυσοβαλάντω Παπαναστασούλη

Ο μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός του πολιούχου των Αμπελακίων Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην άκρη του χωριού, σε έναν καταπράσινο λόφο πολύ κοντά στο νεκροταφείο. Η σημερινή μορφή του αποτελεί κτίσμα των αρχών του 18ου αιώνα και ειδικότερα του 1721, όπως μας πληροφορεί η κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της κύριας εισόδου του ναού[1].

Ο ναός είναι κατάγραφος, με τοιχογραφίες οι οποίες σώζονται σχεδόν στο σύνολό τους[2] και εφοδιασμένος με εξαιρετικά έργα ξυλογλυπτικής, το τέμπλο του, τον πολυέλαιο, καθώς και μια ξύλινη νταμπλαδωτή ψευδοοροφή.

ΤΟ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΚΑΙ Ο ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο εκτείνεται ισοϋψές και κατακόρυφο σε όλο το πλάτος του ναού. Το συνολικό ύψος του μαζί με την «Πυραμίδα» ανέρχεται στα 4,5 μ. και το πλάτος του στα 5,5 μ. (**εικ. 1**).

Μορφολογικά το τέμπλο διαρθρώνεται σε τρία καθ' ύψος μέρη. Την ζώνη των θωρακίων και των Δεσποτικών εικόνων, τον θριγκό και την επίστεψη του σταυρού και των «Λυπηρών». Διαθέτει δύο θύρες, εκείνη της Ωραίας Πύλης και της Πρόθεσης[3].

Τα ξύλινα θωράκια είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Οι έξι δεσποτικές εικόνες περικλείονται σε οριζόντια και κατακόρυφα στυλώματα που μιμούνται παραστάδες ή ημικίονες και φέρουν ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο (**εικ. 2**). Η δεύτερη καθ' ύψος ζώνη του τέμπλου αποτελείται από τον τριμερή θριγκό. Μετά από το λοξότμητο κυμάτιο ακολουθεί η ζώνη της «Σταφυλής» που λαμβάνει το όνομά της από το θέμα του ανάγλυφου διακόσμου[4]. Ακολουθεί η δεύτερη ζώνη του θριγκού με παραστάσεις του «Δωδεκαόρτου». Οι παραστάσεις αναπτύσσονται σε επιμήκεις σανίδες και κάτω από τοξωτά ανάγλυφα πλαίσια, που πληρούνται από αχιβάδες στο επάνω τμήμα και από φυλλοφόρους ημικίονες στα πλάγια (**εικ. 3**).

Η τρίτη ζώνη του θριγκού είναι μια πολύ στενή ταινία με αποκλειστικά ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο πριν καταλήξουμε στη ζώνη των «Αποστολικών». Αυτή φιλοξενεί, επίσης σε ανάγλυφα τοξωτά πλαίσια, τα πρόσωπα της Μεγάλης Δέησης. Στο κέντρο τοποθετούνται οι μεμονωμένες μορφές του Χριστού, της Θεοτόκου, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, δύο Αρχαγγέλων και των δώδεκα Αποστόλων σε δύο ομάδες των έξι προσώπων εκατέρωθεν των κεντρικών μορφών. Ο θριγκός απολήγει σε μία τελευταία ανάγλυφη ταινία

1. Η επιγραφή δεν είναι σαφής για τον ακριβή χρόνο ανακαίνισης του ναού σε σχέση με την χρονολογία ανέγερσής του. Προφανώς το 1721 που αναφέρει είναι χρονολογία ανακαίνισης. Ο ναός έχει υποστεί και νεότερες του 1721 μετασκευές, όπως το άνοιγμα στη στέγη για την καμινάδα, η εσωτερική ψευδοοροφή, ο νάρθηκας κ.ά. Για τη μεταγραφή της κτιτορικής του ναού επιγραφής και για ιστορικά στοιχεία σχετικά με το ναό βλ. Μουτσόπουλος 1966, 116, 1975, 14.

2. Για πληροφορίες σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και την αρχιτεκτονική βλ. Βαφειάδου 1970, 17-36.

3. Σχετικά με τη διάρθρωση των ξυλόγλυπτων τέμπλων βλ. Καλοκύρης 1963, 177. Τσαπαρλής 1980, 91-98.

4. Φέρει αποκλειστικά γλυπτό διάκοσμο με κύριο θέμα της τον αναδιπλούμενο βλαστό αμπέλου εμπλουτισμένο με μορφές του ζωικού βασιλείου. Το θέμα έχει βυζαντινές καταβολές, συμβολίζει το Χριστό και τους μαθητές (Ιωαν. Ιε΄, 5), συναντάται από πολύ νωρίς (θρόνος Μαξιμιανού στη Ραβέννα) και γίνεται κανόνας σε όλα τα ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου, Αγίου Όρους και Δωδεκαννήσου, βλ. Κουτελάκης 1980, 143-145.

με όρθια κωνοειδή ανθέμια σε διάτρητη τεχνική, η οποία διακόπτεται στην βάση των δελφινιών της πυραμίδας και ονομάζεται «Κλαδί» (**εικ. 3**)[5].

Τέλος, την «Πυραμίδα» του εικονοστασίου συνθέτουν ένας ελεύθερος στο χώρο σταυρός και τα ονομαζόμενα «Λυπηρά», τα οποία στηρίζονται στα ρύγχη και τις ουρές των δύο «Δελφίνων» (**εικ. 3**). Ο σταυρός έχει τρίλοβες απολήξεις των κεραιών, φέρει διάτρητο φυτικό και αρχιτεκτονικό διάκοσμο[6].

Τα βημόθυρα του τέμπλου, τα οποία έχουν αποσπαστεί από το γλυπτό σύνολο και φυλάσσονται σε κλειστή συλλογή (**εικ. 4**), ανήκουν σε έναν τύπο βημοθύρων, που η επιφάνειά τους χωρίζεται σε τρεις καθ' ύψος ζώνες διακόσμησης, οι δύο κατώτερες από τις οποίες φέρουν ζωγραφικό και γλυπτικό διάκοσμο και η ανώτερη μόνο γλυπτική διακόσμηση εξολοκλήρου σε διάτρητη τεχνική[7]. Το σύνολο των δύο φύλλων στην κατάληξη του πήχη, επιστέφεται από μία μικρών διαστάσεων εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα[8].

Μορφές τεσσάρων ιεραρχών τοποθετούνται κάτω από τοξωτά πλαίσια τα οποία εγγράφονται με την σειρά τους σε υψηλά οξυκόρυφα ανάγλυφα τόξα[9]. Στη δεύτερη καθ' ύψος ζώνη και πάνω σε ανάγλυφη οδοντωτή ταινία διαμορφώνονται πλαίσια, τα οποία φιλοξενούν τα δύο βασικά πρόσωπα της σκηνής του Ευαγγελισμού, την Θεοτόκο και τον Αρχάγγελο Γαβριήλ, καθώς και τους προφήτες Σολομών και Δαυίδ. Άνθη σε μεγάλη ποικιλία, ανακαμπτόμενα φύλλα, κουκουνάρια και μικρές μορφές πτηνών καλύπτουν όλο τον ανάγλυφο τάπητα ανάμεσα στα εικονίδια[10].

Στο παρόν σύνολο το ανάγλυφο παραμένει βασικά χαμηλό και τα διακοσμητικά θέματα απλώνονται σε όλη την διαθέσιμη επιφάνεια. Κατά σημεία (στα υπέρθυρα των εισόδων και την επίστεψη των βημοθύρων) είναι διάτρητο (**εικ. 4**). Εξαίρεση αποτελούν μερικά σημεία στη σταφυλή, στα πλαίσια των δεσποτικών εικόνων και στις αχιβάδες τα οποία είναι πιο βαθιά λαξευμένα, με φανερή προσπάθεια του καλλιτέχνη, τα σημαντικά μοτίβα να τονιστούν. Γίνεται προσπάθεια για φυσιοκρατική απόδοση στα φυτικά μοτίβα, όμως πάντα μέσα στα πλαίσια της βυζαντινής αισθητικής[11]. Τα κοσμήματα, στο σύνολό τους είναι λεπτοφυή και κομψά. Όλος ο γλυπτός διάκοσμος είναι επιχρυσωμένος, ενώ παράλληλα τα κενά ανάμεσα στα ανάγλυφα μοτίβα βάφονται με κόκκινο και κυανό χρώμα, έτσι ώστε να μην μένει ακάλυπτη η επιφάνεια του ξύλου αλλά παράλληλα να προβάλλεται και ο επίχρυσος γλυπτός διάκοσμος σε έγχρωμο φόντο (**εικ. 2, 3**)[12].

Σκόπιμη θα ήταν και μια σύγκριση με αντίστοιχα έργα των γειτονικών περιοχών της Θεσσαλίας. Παρόμοιας τέχνης σύνολα συναντά κανείς παντού στη Θεσσαλία, όπως την περιοχή της Ελασσόνας (Κρανιά, Δο-

5. Το συναντούμε σε τέμπλα της Ηπείρου και του Αγίου Όρους, όχι όμως και στα τέμπλα της Δωδεκαννήσου. Τσαπαρλής 1980, 67, πίν. 20α, β. Επίσης, Νικονάνος 1998, 241.

6. Τα τρουλλαία οικοδομήματα στην επίστεψη των Λυπηρών παραπέμπουν στην ιδέα της Άνω Ιερουσαλήμ, Lidov 1997-1998, 351-352 (για την πληροφορία ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Σέμογλου). Στα πρωιμότερα τέμπλα συναντούμε ιχθείς αντί δέλφινες. Οι τελευταίοι εμφανίζονται στον 17ο αιώνα και κυρίως στην ηπειρωτική ξυλογλυπτική ενώ στους πρωιμότερους ιταλικούς και κρητικούς σταυρούς του 14ου αιώνα είναι άγνωστοι. Θεωρήθηκαν σύμβολο του Σωτήρα Χριστού και έχουν ρίζες στον μύθο του Αρίωνα, βλ. Forstner 1967, 270, Επίσης, Βασιλείου Αρχιεπισκόπου Καισαρείας, P.G. 30, 21 (10). Και ενώ αποτελούν δείγμα πρωιμότητας σε σχέση με τους δράκοντες, συνεχίζουν να είναι σε χρήση και στον 18ο αιώνα, Τσαπαρλής 1980, 133-137 και 140-142. Corocovic-Ljubinkovic 1965, πίν. LXIV, XLV.

7. Για την καταγωγή και την ιστορία της εξέλιξης των βημοθύρων καθώς και τον διάκοσμό τους βλ. Corocovic-Ljubinkovic 1965, 145. Chatzidakis 1976, 180. Τσαπαρλής 1980, 147-150, 159 κ.ε., όπου και λοιπή βιβλιογραφία. Ο τύπος αυτός διαθέτει ένα ευρύτερο εικονογραφικό πρόγραμμα, εκτός από την παράσταση του Ευαγγελισμού, το οποίο εμπλουτίζεται και με μορφές ιεραρχών και των προφητανάκτων Δαυίδ και Σολομών. Ο τύπος αφορά κυρίως τα ηπειρωτικά βημόθυρα και σύμφωνα με τον διαχωρισμό του Τσαπαρλή, διατηρεί πολλά αρχαϊκά χαρακτηριστικά όπως τα βυζαντινίζοντα τύπου φυτικά μοτίβα και την λεπτοφυή απόδοσή τους.

8. Η επίστεψη των βημοθύρων στο σημείο ενώσεώς τους είναι συνήθης και περιλαμβάνει κυρίως σταυρό, φυτικό ανάγλυφο κόσμημα ή εικονίδιο με την παράσταση του Χριστού ή Χερουβίμ, βλ. Κουτελάκης 1980, 11γ, 19α-γ, 20α, 26α, 30α, 34α, β. Τσαπαρλής 1980, πίν. 46, 9α, 11, 12, 18α, 21, 23α, 28, 35, 38.

9. Τα οξυκόρυφα αυτά αετώματα θεωρούνται γοτθική επίδραση πρβλ Brackett 1927, πίν. 7. Τσαπαρλής, 1980, 159, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Επίσης, Κουτελάκης 1980, 122. σημ. 19. Παρόμοια παραδείγματα έχουμε και από πρωιμότερα έργα, όπως σε ένα αποσπασματικά σωζόμενο βημόθυρο στην Πάτμο, βλ. Χατζηδάκης 1977, 88, πίν. 98-99.

10. Η κατάσταση διατήρησης των βημοθύρων είναι κακή. Η ανάγλυφη επιφάνεια σε κάποια σημεία παρουσιάζει κρακελαρίσματα ενώ οι μορφές των ιεραρχών την κάτω ζώνης έχουν απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό.

11. Πάλλας 1965, 328-330.

12. Chatzidakis 1973, 349. Γενικά για το χρύσωμα των τέμπλων της μεταβυζαντινής εποχής και την βαφή τους βλ. Τσαπαρλής 1980, 168 και επίσης Κουτελάκης 1980, 175. Οι ίδιες πληροφορίες ισχύουν και για τα μνημεία της Σερβίας βλ. Corocovic-Ljubinkovic 1965, 151. Μάλιστα το ερυθρό, ως πολυτιμότερο και βασιλικό χρώμα τοποθετείται πάντα στα κεντρικά σημεία του τέμπλου και για να τονιστούν τα βασικά διακοσμητικά μοτίβα

μένικο), της Αγιάς και περιχώρων (Αετόλοφος: **εικ. 5**), των Αγράφων, των Τρικάλων, του Πηλίου (Ζαγορά: **εικ. 6**) και των Σποράδων (Σκιάθος: **εικ. 7**, Σκόπελος) κ.α.[13]. Ιδιαίτερα πρέπει να σταθούμε στο εικονοστάσι του ναού της Παναγίας Παπαμελετίου στο νησί της Σκοπέλου του 1689 (**εικ. 8**), εξαιτίας της μεγάλης ομοιότητας του με το παρόν αναφορικά με τη διάρθρωση (αν και είναι πιο ψηλό, προοριζόμενο για μεγαλύτερο ναό), την επιλογή ίδιων μοτίβων και την ιδιαίτερη εγγύτητα στον τρόπο εκτέλεσής τους. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ορισμένα μοτίβα, όπως τα τοξύλια πάνω από τις δεσποτικές εικόνες του θριγκού, τα πτηνά πάνω από τα στυλώματα των δεσποτικών εικόνων, τα κιονόκρανα των στρεπτών κιονίσκων, τα άνθη τουλίπας στα τριγωνικά κενά μεταξύ των τόξων. Τα στοιχεία αυτά δεν τα συναντήσαμε σε άλλο έργο με τόσο μεγάλη ομοιότητα στην τεχνική εκτέλεση. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι υπάρχει εκπληκτική ομοιότητα και στην τέχνη των εικόνων[14]. Ακόμη ένα τέμπλο στη Σκόπελο που προσεγγίζει την τέχνη των δύο προαναφερομένων και στο οποίο βρίσκουμε επίσης το όνομα του ζωγράφου Αντωνίου Αγοραστού πάνω σε εικόνες είναι εκείνο της Μονής της Παναγίας Λιβαδιώτισσας[15] μόλις έξω από τη χώρα της Σκοπέλου. Αν λοιπόν υποθέσουμε την παρουσία ενός εργαστηρίου στο οποίο πρέπει να αποδοθούν και τα τρία αυτά έργα- πιθανόν και άλλα άγνωστα προς στιγμήν- τότε πρόκειται για ένα εργαστήρι τοπικό που επηρεάζεται άμεσα από τα Ηπειρωτικά έργα[16], αλλά χρησιμοποιεί και στοιχεία κρητικής τέχνης. Το εργαστήρι πρέπει να δρα στο β΄ μισό ως και τα τέλη του 17ου ή και την πρώτη τριακονταετία του 18ου αιώνα.

Ο ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Το τέμπλο περιλαμβάνει συνολικά δεκαέξι εικόνες που φέρουν διάχωρα με μεμονωμένες μορφές, αλλά και παραστάσεις. Στη ζώνη των δεσποτικών εικόνων περιλαμβάνονται έξι συνολικά εικόνες. Η πρώτη από αριστερά χωρίζεται σε δύο καθ΄ ύψος ζώνες. Στην άνω παριστάνεται όρθιος και μετωπικός ο Άγιος Νικόλαος και στην κάτω αναπτύσσεται η κτιτορική επιγραφή η οποία αναφέρει ότι το τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου τελείωσε το 1722 στα χρόνια του επισκόπου Μελετίου. Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «*κατα τους αψκβ απο δε αεδαμ ζ ς λ ετεληοθη το τεμπλος. του αγιου/ενδωξου μεγαλομαρτυρος γεωργιου του τροπεοφωρου αρχιερατευ/βοντος του θεοφιλεστατου κ(αι) λογιοτατου ημων αυθεντος κ(αι) δεσποτου/κυριω κυρ μελετιω πλαταμωνος κ(αι) λυκοστωμιου εν της πολλοις α/μπελακια δια σηνδρομεις των εντιμοτατων κληρικον κ(αι) χρησιμων αυτης αρχονγεροντεβωντας ο παπα κυρ χρονις επιτροπευοντος ο πα/ πα κυρ δροσινος κ(αι) ζαφυρις. χατζηδροσινος. χατζηευθυμιος. χατζυηβος/πα(ν)τελεις χατζησιδερι(ς). χατζηζαφυρις, χατζηιω(αννης). χατζηαβρααμ/χατζηαληβηζι(ς). χατζηγεωργι(ς) κ(αι) κοστας. γεροχαδουλις. χατζηνι/κολας χατζηδημος. χατζηγεωργιος. χατζηστεργιος. κ(αι) δια εξω/δου του επηλοιπου λαου αιωνια το(υ)ς η μ(ν)ημι- /εγινεν η τιμη του γροσια : τ*».

Η δεύτερη εικόνα παριστάνει τον πολιούχο του χωριού και τιμώμενο Άγιου του ναού, τον Άγιο Γεώργιο, ένθρονο και με το στρατιωτικό του ένδυμα. Η τρίτη εικονίζει την Θεοτόκο, ένθρονη, βρεφοκρατούσα, σε πο-

13. Πρόκειται για μνημεία, τα οποία έως σήμερα δεν είναι δημοσιευμένα ούτε επαρκώς μελετημένα, όμως τα περισσότερα από αυτά σώζονται ακέραια. Μερικά μάλιστα φέρουν ενεπίγραφη χρονολογία, βοηθώντας μας να καταλήξουμε σε χρονολογικά συμπεράσματα για το μελετούμενο έργο. Συγκεκριμένα, τα χρονολογημένα έργα που προέρχονται από τις περιοχές αυτές είναι: το τέμπλο του Αγίου Αθανασίου Ζαγοράς (1644), του Χριστού στο Κάστρο της Σκιάθου (1695), της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Αετόλοφο Αγιάς (εκείνα του βόρειου και νότιου κλίτους χρονολογούνται στον 17ο αι.), της Μονής Μεταμορφώσεως στην Κρανιά Ελασσόνος (1628). Υπάρχουν και άλλα σύνολα ή τμήματα ξυλόγλυπτων τέμπλων τα οποία πλησιάζουν τον χαρακτήρα των προαναφερομένων. Μάλιστα μερικά από αυτά φέρουν και χρονολόγηση, όπως τμήμα του θριγκού της Παναγίας Πρέκλας στη Σκιάθο σήμερα φυλασσόμενο στο ναό των Τριών Ιεραρχών (1676). Επίσης, τμήματα του παλαιού ναού της Μεταμόρφωσης στη Ζαγορά -τα οποία έχουν τοποθετηθεί στα παρεκκλήσια του Αγίου Χαραλάμπους, Αντωνίου και Συμεών του Στυλίτη- και της Μονής Προδρόμου στη Σκόπελο. Για τα περισσότερα έχουμε μόνο προφορικές μαρτυρίες ή ενδείξεις χρονολόγησης. Όσα αναφέρονται εδώ αποτελούν προσωπικές παρατηρήσεις καθώς κανένα από τα έργα δεν είναι δημοσιευμένο (οι παρατηρήσεις έγιναν στα πλαίσια της έρευνας για την κύρια μεταπτυχιακή μου εργασία που εκπονήθηκε το 2005 στο Α.Π.Θ. με θέμα «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στα Αμπελάκια») .

14. Για την τεχνοτροπική ανάλυση του εικονογραφικού διακόσμου βλέπε παρακάτω. Για την παραπάνω υπόδειξη οφείλω να ευχαριστήσω την κα. Σ. Σδρόλια που μελετά χρόνια το υλικό της περιοχής.

15. Κουτελάκης 1980, 144. Σαμψών 1974, 109. Η εικόνα που έχουμε στην διάθεσή μας προέρχεται από το επιστύλιο και χρονολογείται στον 17ο αιώνα.

16. Επιρροές σε ξυλόγλυπτα τέμπλα παρατηρούμε στις γύρω από την Ήπειρο περιοχές όπως στη Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία, δυτική Μακεδονία βλ. Chatzimichali 1950, 13 κ.ε., Μακρής 1976, 93.

λυτελή θρόνο. Δεξιά της ωραίας Πύλης, συναντούμε την εικόνα του Χριστού, επίσης ένθρονου, στον εικονογραφικό τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως. Αριστερά του, η εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, φτερωτού, σε στάση δέησης με ανοιχτό ειλητάριο και την αποτετμημένη κεφαλή του. Η τελευταία από τις δεσποτικές εικόνες χωρίζεται, όπως και η πρώτη, σε δύο καθ΄ ύψος ζώνες. Στην άνω παριστάνεται ο Προφήτης Ηλίας αναλαμβανόμενος σε πύρινο άρμα. Στην κάτω ζώνη παριστάνονται σκηνές από την ζωή και τα θαύματά του[17].

Ο ζωγράφος των εικόνων του επιστυλίου χρησιμοποιεί τα πρότυπα της κρητικής σχολής στην εικονογραφία των σκηνών με κάποιο εκλεκτικισμό όσον αφορά τα δευτερεύοντα στοιχεία[18]. Πολλές φορές παραλείπει δευτερεύοντα εικονογραφικά στοιχεία τα οποία αναφέρει το βιβλίο του Διονυσίου εκ Φουρνά, όπως για παράδειγμα το λουτρό του Βρέφους στη σκηνή της Γέννησης κ.ά.

Οι αναλογίες των μορφών είναι σωστές. Μερικές φορές εμφανίζει κάποια ακαμψία στις κινήσεις. Η προοπτική είναι η συνήθης βυζαντινή για τα κτίρια, με δύο σημεία φυγής, όχι όμως πάντα επιτυχής. Εκμεταλλεύεται στο μέγιστο βαθμό τα δευτερεύοντα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, και των αρχιτεκτονημάτων, διαρθρώνοντάς τα σε πολλά επίπεδα. Οι συνθέσεις του είναι ισόρροπες, κλειστές και λιτές. Αναλύονται σε γεωμετρικά σχήματα, τα οποία αλληλοσυμπληρώνονται και διατηρούν μια αίσθηση αρμονίας. Στις φυσιογνωμίες των προσώπων δεν παραλλάσσει τα χαρακτηριστικά της ηρεμίας και πνευματικότητας των χαρακτήρων της κρητικής τέχνης. Τα αυθεντικά του χρώματα είναι γήινα και πολύ έντονα. Άφθονη είναι η χρήση της ώχρας, του κόκκινου και του μπλε και γίνεται κανόνας η προβολή των σκηνών σε χρυσό βάθος (**εικ. 3**). Τα ίδια χαρακτηριστικά παρουσιάζουν και οι τέσσερις Δεσποτικές εικόνες (Άγιος Γεώργιος, Χριστός, Παναγία και Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος).

Το πλάσιμο στα γυμνά μέρη είναι γραμμικό, με πολλές, λεπτές και προσεγμένες πινελιές. Η πτυχολογία πλούσια, επίσης γραμμικά εκτελεσμένη και αρκετά φυσιοκρατικά αποδοσμένη, πετυχαίνει, με ελάχιστες εξαιρέσεις να αποδώσει σωστά τις φυσικές στάσεις και κινήσεις των προσώπων[19]. Ο προπλασμός είναι αρκετά σκοτεινός και προσδίδει αυστηρή πνευματικότητα στις μορφές, όπως την συνηθίσαμε στην κρητική εικονιστική παράδοση. Το σάρκωμα ροδαλό και πάνω του ξεχωρίζουν τα άφθονα λευκά φώτα. Οι μορφές είναι επιβλητικές, έχουν σωματικότητα, και οι χρωματικοί συνδυασμοί εύρυθμοι (**εικ. 2, 9**). Όλα τα παραπάνω τεχνοτροπικά στοιχεία, καθώς και τα συμπεράσματα από την εικονογραφική ανάλυση των παραστάσεων παραπέμπουν σε ζωγράφο που ακολουθεί την τεχνοτροπία των Κρητών ζωγράφων του 17ου αιώνα και ήταν καλός γνώστης της εικονογραφίας.

Ο Αγοραστός είναι ένας Κρήτας ζωγράφος, επικεφαλής εργαστηρίου με έδρα τη Σκόπελο που αφήνει έργα σε μεγάλη ακτίνα στην Θεσσαλία, δρα στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του επόμενου. Έργα του σώζονται παντού στη Θεσσαλία, στη Σκόπελο, στον Τύρναβο, στη Ζαγορά, στο Πήλιο, στη Μονή Ξενιάς του Αλμυρού και στη Μονή Αγάθωνος[20]. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα τη συγγένεια με τις παραστάσεις του τέμπλου της Παναγίας του Παπαμελετίου που φέρει την υπογραφή του Αντωνίου Αγοραστού (**εικ. 10**). Με βάση τις πληροφορίες που αντλούμε από την κτιτορική επιγραφή του τέμπλου στον ομώνυμο

17. Οι σκηνές που επιλέγονται είναι της Ανάστασης του γιου της χήρας, της Σφαγής των Ιερέων της αισχύνης, του Προφήτη Ηλία προϋπαντούμενου από τον Αχαάβ και του Αγγέλου που φέρνει τροφή στον Προφήτη. Δεν θα αναφερθούμε στις λαϊκότροπες εικόνες του Αγ. Νικολάου και του Προφήτη Ηλία καθώς αυτές δεν συγγενεύουν τεχνοτροπικά με τις υπόλοιπες παραστάσεις του τέμπλου και δεν ανήκουν στο αρχικό ξυλόγλυπτο σύνολο.

18. Για παράδειγμα οι δύο γονατιστοί Παναγία και Ιωσήφ στη σκηνή της Γέννησης, το ένσταυρο λάβαρο στην σκηνή της Εις Άδου Καθόδου, στοιχεία τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούν δυτικά δάνεια.

19. Ομοιότητες στον εικονογραφικό τύπο συναντούμε σε πολλά έργα κρητικών και επαρχιακών εργαστηρίων του 16ου και του 17ου αιώνα. Ιδιαίτερη ομοιότητα παρουσιάζουν με τις εικόνες του Ε. Τζάνε, στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών, προερχόμενες από τη Μονή της Αγίας Φιλοθέης, Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 73, 74 και στην Μονή Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα Βοκοτόπουλος 1990, 35-37, εικ. 104, 106.

20. Στη Σκόπελο σώζονται τα περισσότερα έργα του, όπως οι εικόνες του τέμπλου στον Άγιο Ιωάννη του Μώλου (1674), στη Μονή Μεταμόρφωσης Σκοπέλου όπου βρίσκεται και η παλαιότερη υπογραφή του (1667) και στην Παναγία του Παπαμελετίου, οι Δεσποτικές και όλες οι παραστάσεις του θριγκού (1681 οι Δεσποτικές και ως το 1689 οι υπόλοιπες), Παπαζήσης 1991, 124. Ακόμη, αναφέρεται ότι του ανήκουν οι εικόνες της ζώνης των Δεσποτικών του ναού των Αγίων Αναργύρων στον Τύρναβο (υπάρχουν δύο ενυπόγραφες), Παπαζήσης 1991, 122 και επίσης Κακαδιάρη 1978, 534. Στον Άγιο Νικόλαο Ζαγοράς βρίσκουμε δύο εικόνες ενυπόγραφες: Κωνσταντινίδου 1960, 161. Στην Μονή Φλαμουρίου, υπάρχει επίσης μία ενυπόγραφη εικόνα της Μεταμόρφωσης (1672): Παπαζήσης 1991, 123. Ενυπόγραφη εικόνα των Αγίων Πάντων υπάρχει και στη Μονή Ξενιάς, βλ. Σδρόλια 2004, 377, υποσ. 10. Στη Μονή Αγάθωνος φυλάσσεται η τελευταία ενυπόγραφη εικόνα του Χριστού (1703), Παπαζήσης 1991, 123.

ναό μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο υπογράφων ασχολήθηκε όχι μόνο με το χρύσωμα, με την εικονογράφηση αλλά και με τον γλυπτό διάκοσμο[21].

Σε σύγκριση με τα υπογεγραμμένα έργα του Αντωνίου Αγοραστού τα εξεταζόμενα παρουσιάζουν μια ακαμψία στις γραμμές και σχετική χαλαρότητα στο γραμμικό πλάσιμο. Οι συνθέσεις του είναι λιγότερο δυναμικές και συμπαγείς.

Στα επαρχιακά έργα πολλά πρώιμα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των ξυλογλύπτων επιβιώνουν μέχρι και μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν εισβάλει αθρόα πια το μπαρόκ.

Αν λάβουμε υπόψη ότι τα έργα του Αγοραστού εκτείνονται σε ένα χρονικό διάστημα 36 ετών (από την πρώτη ενυπόγραφη στη Μονή Μεταμόρφωσης της Σκοπέλου στα 1667 ως και την τελευταία στη Μονή Αγάθωνος στην Υπάτη στα 1703) και ότι οι εικόνες στα Αμπελάκια φέρουν τη χρονολογία 1722 (γεγονός που προϋποθέτει καλλιτεχνική δραστηριότητα 55 ετών), ίσως να μην εκτελεί ο ίδιος τα έργα στο τέμπλο των Αμπελακίων, αλλά μαθητής του εργαστηρίου του[22].

Συνεπώς, στο ναό των Αμπελακίων υπάρχει ένα ξυλόγλυπτο σύνολο του 1722 με πολλά αρχαϊκά στοιχεία που αφορούν τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο που φιλοτεχνήθηκε από τοπικό εργαστήρι ταγιαδόρων με ιδιαίτερο ύφος και επιρροές τόσο ηπειρωτικές όσο και κρητικές. Οι σύγχρονες εικόνες του επιστυλίου και οι Δεσποτικές ανήκουν στη σφαίρα επιρροής του εργαστηρίου του Αγοραστού, αλλά πιθανόν να φιλοτεχνήθηκαν από τους διαδόχους του.

21. Στο τέμπλο του ναού της Σκοπέλου σώζεται επιγραφή με χρονολογία κατασκευής του έργου και υπογραφή του καλλιτέχνη Αντωνίου Αγοραστού. Η επιγραφή αναφέρει τα εξής: «*ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΤΕΜΠΛΕΩΣ ΕΓΛΥΠΤΩΘΗ/ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΧΠΓ ΔΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ/ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΕΧΡΥΣΩΘΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΗΘΗ/ΠΑΡ ΑΥΤΟΥ ΚΑΤΑ 1689 ΥΠΕΡ ΨΥΧΗΣ ΑΥΤΟΥ/ΩΦΕΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ/ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑΣ/ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΔΕ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ/ΤΟΥ ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ*». Η υπόθεση αυτή δεν είναι αδύνατη ωστόσο από όσο γνωρίζω δεν υπάρχει δημοσιευμένη γραπτή πηγή της εποχής που να αναφέρει ότι ο ζωγράφος και χρυσωτής μπορεί να είναι και γλύπτης ενός τέμπλου. Οφείλω να ευχαριστήσω τον συνάδελφο κ. Μπονόβα για την πληροφορία της ύπαρξης αδημοσίευτου κειμένου με τα έσοδα και έξοδα Μονής του Αγίου Όρους, όπου αναφέρεται ότι ο ζωγράφος του τέμπλου φιλοτέχνησε και τον γλυπτό διάκοσμο.

22. Πιθανότατα το εργαστήριο να ανέλαβε ο γιος του Αντωνίου Αγοραστού: βλ. Χατζηδάκης 1987, 155. Σαμψών 1974, 173, σημ. 7. Σδρόλια 2004, 338 κ.ε.

SUMMARY

THE TEMPLON IN THE CHURCH OF SAINT GEORGIOS IN AMPELAKIA OF THESSALY

Grammato-Chryssovalanto Papanastasouli

The study of the carved wood and illustrated decoration of the templon in the church of Saint Georgios in Ampelakia of Thessaly a number of interesting conclusions concerning the identity of the artists, who created the individual elements of the woodcut body, arise.

Different artists were responsible for the completion of the templon in its present state. The first painter, who is contemporary with the craving knifer, is that who painted the Epistylion icons, the Crown with the Great Cross, the" Lipira" and the four basic Despotical icons. From the iconographical and artistic point of view, this creation can be connected with the workshop of Antonios Agorastos from Crete, who produced series of icons in the broad area of Thessaly during the second half of the 17th century. The icons of Saint Nicolaos with the constructive inscription and the other of the Prophet Ilia are creations of two different painters.

The present iconostasis, as well as most 17th century wood-carved templa, is a puzzle, whose pieces need to be analyzed, in order to trace the artistic creation of a local woodcarving workshop and the continuation of Antonios Agorastos' workshop in the first half of the 18th century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαφειάδου Μ., 1967. Η Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στα Θεσσαλικά Αμπελάκια, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 3, 17-36.
Βοκοτόπουλος Π., 1990. *Εικόνες Κέρκυρας*, Αθήνα.
Brackett O., 1927. *Englische Mobel*, Berlin.
Chatzidakis M., 1973. Ikonostas, στο K. Wessel & M. Restle (επιμ.), *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst* III, Stuttgard.
Chatzidakis M., 1976. L'evolution de l'icone aux 11e-13 siècles et la transformation du templon, στο *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes - Septembre 1976*, Athènes, 159-191.
Chatzimichali M., 1950. *La sculpture sur bois*, Athènes.
Forstner D., 1967. *Die Welt der Symbole*, München 1967.
Κακαδιάρη Α., 1978. Επίγραφα και χρονολογημένα ιερά σκεύη των ναών του Τυρνάβου, *Θεσσαλική Εστία* 36, 534.
Καλοκύρης Κ., 1963. *Έρευναι μεταβυζαντινών Αγιορείτικων τέμπλων, Άθως. Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα.
Κουτελάκης Χ., 1980. *Ξυλόγλυπτα Τέμπλα της Δωδεκαννήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).
Κωνσταντινίδου Α., 1960. *Τα εν Πηλίω όρει χριστιανικά μνημεία*, Αλεξάνδρεια.
Lidov A., 1997-1998. Heavenly Jerusalem: The Byzantine approach. The real and ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art, *Jewish Art* 23-24, 341-353.
Corocovic-Ljubinkovic M., 1965. *Le bois sculptes du Moyen Age dans les regions orientales de la Yougoslavie*, Beograd.
Μακρής Κ., 1976. *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα.
Μουτσόπουλος Ν., 1966. Τα θεσσαλικά Αμπελάκια, *Ηώς* 92-97.
Μουτσόπουλος Ν., 1975. *Τα θεσσαλικά Αμπελάκια. Εισαγωγή στην ιστορία την κοινοπραξία και τα αρχοντικά της κωμοπόλεως*, Θεσσαλονίκη.
Νικονάνος Ν., 1998. *Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος.
Πάλλας Δ., 1965. Αι αισθητικαί ιδέαι των βυζαντινών προ της αλώσεως, *ΕΕΒΣ* 34, 310-331.
Παπαζήσης Τ., 1991. Αγιογράφοι του 16ου-18ου αιώνα στον Τύρναβο και την επαρχία του, στο *Πρακτικά Πρώτου Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδών*, Τύρναβος, 109-140.
Σαμψών Α., 1974. *Ναοί και Μοναί εις την Σκόπελον*, Αθήνα.
Σδρόλια Σ., 2004. Εικόνα της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στη Μονή Λιβαδιώτισσας στη Σκόπελο. Πρώτα στοιχεία για την τέχνη του Κρητικού Ζωγράφου Αντωνίου Αγοραστού, Θωράκιον, στο *Θωράκιον: αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 375-386.
Τσαπαρλής Ε., 1980. Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου – α΄ημίσεως 18ου αιώνα, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).
Χατζηδάκης Μ., 1977. *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα.
Χατζηδάκης Μ., 1987. *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση* Ι, ΙΙ, Αθήνα.

Εικ. 1. Αμπελάκια. Ναός Αγίου Γεωργίου. Γενική άποψη τέμπλου.

Εικ. 2. Αμπελάκια. Ναός Αγίου Γεωργίου. Οι Δεσποτικές εικόνες του Χριστού και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Εικ. 3. Αμπελάκια. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τμήμα του θριγκού και η επίστεψη της «Πυραμίδας».

Εικ. 4. Αμπελάκια. Κλειστή συλλογή. Βημόθυρα του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 5. Αετόλοφος Αγιάς. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Τμήμα θριγκού του τέμπλου του 17ου αιώνα από το βόρειο κλίτος του ναού.

Εικ. 6. Ζαγορά. Ναός Αγίου Αθανασίου. Γενική άποψη του τέμπλου.

Εικ. 7. Σκιάθος. Ναός Γέννησης Χριστού στο Κάστρο. Γενική άποψη του τέμπλου.

Εικ. 8. Σκόπελος. Ναός Παναγίας Παπαμελετίου. Γενική άποψη του τέμπλου.

Εικ. 9. Αμπελάκια. Ναός Αγίου Γεωργίου. Δεσποτικές εικόνες Βρεφοκρατούσας και Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 10. Σκόπελος. Ναός Παναγίας Παπαμελετίου. Δεσποτικές εικόνες Παναγίας και Χριστού με την υπογραφή του Αντωνίου Αγοραστού.

ΤΟ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ Ι.Ν. ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΔΕΣΗΣ*

Ουρανία Α. Μπαλογιάννη

Στη Δέση, σε μια απότομη πλαγιά του Κόζιακα, που αντικρίζει τον παραρρέοντα Αχελώο ποταμό, υφίσταται το καθολικό της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδος (**εικ. 1**)[1], ότι απέμεινε από το άλλοτε σημαντικό για την περιοχή μοναστηριακό ομώνυμο συγκρότημα[2]. Πρόκειται για ναό σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο και νάρθηκα, που εσωτερικά διασώζει σπουδαίο τοιχογραφικό διάκοσμο, κυρίως στη δυτική πλευρά του ναού, στο νάρθηκα και στο ιερό, που σύμφωνα με επιγραφή χρονολογούνται, στα 1798, πιθανότατα έργο των Χιονιαδιτών ζωγράφων[3], Μιχαήλ και Γεώργιο (**εικ. 2**)[4]. Αρκετά ενδιαφέρον και σημείο αναφοράς για την ξυλογλυπτική τέχνη της περιοχής είναι το επιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού (**εικ. 3**), καθώς η περίτεχνη ξυλόγλυπτη διακόσμησή του διατηρεί την εξής επιγραφή: «*ἔτος 1849 ὀκτωβρίου 20 ἐχρισώθηκεν ὁ Τέμπλος τῆς ἁγίας Τριάδος διά συνδρομῆς καί ἐπιμελείας τοῦ πάνοσιωτάτου πνευματικοῦ κύρ Τημοθέου καί τῆς αὐτοῦ ἀδελφότητος καί ἀνανίου καί κοσμᾶ καί παϊσίου καί διά χειρός ἀθανασίου καί στεργίου ὑπόι δημητρίου σαμαριναίου*»[5]. Πρόκειται για ένα άγνωστο και σπάνιο για την περιοχή της Πίνδου ενυπόγραφο ξυλόγλυπτο έργο των Σαμαριναίων ζωγράφων[6], η ανάλυση του οποίου αποτελεί αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης, σε συνδυασμό με την εικονογραφική ανάλυση των δεσποτικών εικόνων.

Το τέμπλο του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδος, πτυχωτό και ισοϋψές, καλύπτει όλο το εσωτερικό πλάτος του ναού. Η διακόσμησή του, χωρίζεται σε ζώνες: την πρώτη ζώνη καταλαμβάνουν, ως είθισται, τα θωράκια με τους κάτω κεταμπέδες, τη μεσαία οι δεσποτικές εικόνες με τους άνω κεταμπέδες και τη τρίτη οι εικόνες του επιστυλίου. Ο εσταυρωμένος και με τα λυπηρά ολοκληρώνουν τη διάταξη του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

Όλη η επιφάνεια του τέμπλου, εκτός από τα τμήματα, όπου τοποθετούνται οι δεσποτικές εικόνες και τα εικονίδια του επιστυλίου, καλύπτονται από λεπτή ξυλόγλυπτη διακόσμηση που τονίζεται με την επιχρύσωση, ενώ έντονη είναι η χρήση του κόκκινου και πράσινου χρώματος.

Το ξυλόγλυπτο πεδίο του τέμπλου καλύπτουν κυρίως ελισσόμενοι βλαστοί με άνθη, καρπούς και ζώα. Ιδιαίτερη θέση, κατέχει το θέμα της αμπέλου, που αποδίδεται φυσιοκρατικά, με φύλλα και καρπούς άλλους σε χρυσό και άλλους σε κόκκινο χρώμα. Λεπτοφυείς βλαστοί, οι οποίοι ανέρχονται από μικρά αγγεία, καλύπτουν την επιφάνεια των παραστάδων της Ωραίας Πύλης και των πλαισίων μεταξύ των δεσποτικών εικόνων, ενώ χερουβείμ επιστέφουν τα εικονίδια της ζώνης του Δωδεκαόρτου. Τη συνήθη στα μεταβυζαντινά χρόνια ξυλόγλυπτη επίστεψη, συναντάμε στον εσταυρωμένο και στα λυπηρά, διανθισμένη με διάτρητα φυτικά κοσμήματα. Τα άκρα των κεραιών έχουν την μορφή τρίλοβων δισκαρίων με παραστάσεις των Ευαγγελιστών. Εκατέρωθεν της βάσης, δύο μεγάλοι αντωποί δράκοντες, βαστάζουν με την ουρά τους τα εικονίδια της Πα-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Προϊσταμένη της 19ης ΕΒΑ, κ. Κρυσταλλία Μαντζανά, για τη διευκόλυνση που παρείχε στο έργο μου.

1. Νημάς 1987, 240.
2. Hild – Koder – Σπανός – Αγραφιώτης 1987, 43.
3. Μακρής 1981, 25-28. Μαντζανά 2006, 327.
4. Παπαζήσης 1996, 311.
5. Παπαζήσης 1996, 314. Καλούσιος 1993, 174-176.
6. Μακρής 1991, 58. Μπαλογιάννη 2009, 664.

ναγίας και του Ιωάννη του Προδρόμου[7]. Οι δράκοντες, φύλακες του σταυρού, αποτελούν θέμα αγαπητό από τον 17ο αι., με επιδράσεις από τη δυτική τέχνη[8].

Οι τεχνίτες του τέμπλου της Αγίας Τριάδος ακολουθούν την θεματολογία που κυριαρχεί στην περιοχή, προσαρμοσμένο στις αισθητικές και πνευματικές απαιτήσεις της εποχής. Γνωρίζουν καλά και μεταφέρουν στο ξυλόγλυπτο τέμπλο ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως λεπτομερείς σχεδιασμούς και σύμβολα. Διακρίνονται από αγάπη για το χρώμα και τον διακοσμητικό χαρακτήρα της ζωγραφικής, προσδίδοντας ζωντάνια στο σύνολο. Οι τεχνίτες αξιοποιούν τις αισθητικές δυνατότητες που παρέχει το ξύλο, αντλούν από ένα κοινό για τα μεταβυζαντινά τέμπλα θεματολόγιο και εφαρμόζουν ευανάγνωστα και τυποποιημένα θέματα. Επίσης, αντιγράφουν θέματα με συμβολικό χαρακτήρα, που κυριαρχούν στα μεταβυζαντινά τέμπλα, με ρίζες από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο, όπως οι ποικιλόμορφοι ελισσόμενοι ανθοφόροι βλαστοί, η κληματίδα με τους βότρεις, τα πτηνά και τα ζώα[9]. Στο τέμπλο της Αγίας Τριάδας παρατηρούμε άριστο συνδυασμό της τεχνικής του ξυλόγλυπτου με τον σύνθετο διάκοσμό του αλλά και με την πολυτέλεια του χρυσού, στοιχεία που το καθιστούν έναν από τους πρώτους σταθμούς της τέχνης του ξυλόγλυπτου, που αυτή την εποχή εξελίσσεται. Μπορεί να μην πετυχαίνουν τη δημιουργία ενός τέλειου συνόλου, αλλά εκφράζουν με το καλέμι τους το διακοσμητικό χαρακτήρα και την αγάπη τους για το χρώμα. Στα τέμπλα αυτά θαυμάζει κανείς και επιδοκιμάζει την υπομονή των μαστόρων και ξυλογλυπτών που περιδιαβαίνουν όλο τον Ελλαδικό χώρο, γνωρίζουν την τεχνική και ξυλογλυπτική αυτών, τα μεταφέρουν και τα αποτυπώνουν άλλοτε αυτούσια και άλλοτε με κάποιες αποκλίσεις, καθώς προέχουν και οι απαιτήσεις του χορηγού ή δωρητή.

Οι δεσποτικές εικόνες που κοσμούν τη δεύτερη ζώνη του τέμπλου του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίας Τριάδος είναι: η σύναξη των δώδεκα Αποστόλων, μετά την πύλη της πρόθεσης η Αγία Τριάς και η Παναγία Βρεφοκρατούσα, μετά την Ωραία πύλη ο Ιησούς Χριστός και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, ενώ μετά την πύλη του διακονικού οι άγιοι Βησσαρίων και Νικόλαος[10].

Στην εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (**εικ. 4**), η Θεοτόκος εικονίζεται στον τύπο της ένθρονης Βρεφοκρατούσας, τύπο του συναντάμε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια[11], και επαναλαμβάνεται τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή εποχή[12]. Στην παράσταση παρουσιάζεται ένας εικονογραφικός συνδυασμός του τύπου της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με την «Ρίζα του Ιεσσαί»[13]. Η Παναγία παριστάνεται αυστηρά μετωπική, καθισμένη σε θρόνο που έχει τη μορφή πολύκλαδης αμπέλου. Οι περιελισσόμενες κληματίδες της αμπέλου, περιβάλλουν στηθάρια προφητών, που συνοδεύονται από τα σύμβολα της Θεοτόκου. Στην παράσταση το μόνο που θυμίζει την «Ρίζα του Ιεσσαί» είναι ο δίκαιος Ιεσσαί που εικονίζεται να κοιμάται στη βάση της αμπέλου, καθώς και οι ομάδες των προφητών με ανοιχτά ειλητάρια, στα οποία αναγράφονται βιβλικά αλληγορικά κείμενα που υμνολογούν την προεικόνιση της ενσάρκωσης. Παρόμοια κείμενα συναντάμε σε Σέρβικα μνημεία του 13ου αι.[14]. Στην παράστασή μας ο ζωγράφος θέλει να πλαισιώσει την Παναγία με τους προφήτες και επειδή ο χώρος δεν επαρκεί, απλοποιεί τελείως την σύνθεση, περιοριζόμενος στην απόδοση της παράστασης της «Ρίζας του Ιεσσαί» και των προφητών. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας εικονίζονται απλοϊκές αγγελικές μορφές αιωρούμενες στον αέρα. Με μια πρώτη τεχνοτροπική ανάλυση, ο καλλιτέχνης συνδυάζει δύο σημαντικές γι' αυτόν παραστάσεις· την παράσταση της Παναγίας ως κυρία των αγγέλων με τη «Ρίζα του Ιεσσαί», καθώς η Θεοτόκος αποτελεί το δογματικό και εικονογραφικό πυρήνα της «Ρίζας του Ιεσσαί», που συμβολίζει το ζωογόνο κλαδί, ενώ ο Χριστός το άνθος του[15]. Θέλησε να πρωτοτυπήσει με το να συνδυάσει αυτόν τον εικονογραφικό τύπο αλλά δεν μπόρεσε να πετύχει τον τέλειο συνδυασμό, καθώς η κεντρική παράσταση καταλαμβάνει το περισσότερο μέρος της σύνθεσης, ενώ η «Ρίζα του Ιεσσαί», περιορίζεται σε μικρό τμήμα της επιφάνειας.

Στη δεσποτική εικόνα του Χριστού (**εικ. 5**), στην οποία εικονίζεται ως ένθρονος Παντοκράτορας, τύπος που συναντάται από τα βυζαντινά χρόνια και επαναλαμβάνεται μετέπειτα, λείπει ο Ιεσσαί και παριστάνο-

7. Μαχαίρα 2009, 648.
8. Τσαπαρλής 1980, 95-96.
9. Τσαπαρλής 1980, 48-49.
10. Παπαζήσης 1996, 314.
11. Καλοκύρης 1972, 61.
12. Χατζηδάκης 1977, εικ. 10, πίν. 12.
13. Διονυσίου εκ Φουρνά 1909, 84.
14. Milanovich 1989, 48-60.
15. Μπορμπουδάκης 1993, 444.

νται μόνο οι προφήτες[16]. Ο καλλιτέχνης, όπως και στην παράσταση της Βρεφοκρατούσας, εικονογραφεί όλη την εικόνα και πιθανότητα χειρίστηκε και τον ίδιο χρωματικό συνδυασμό. Εξάγεται λοιπόν το συμπέρασμα, ότι ο καλλιτέχνης μπορεί να μην πετυχαίνει την τεχνοτροπική συγκρότηση των δύο παραστάσεων, εντυπωσιάζει όμως με τον πρωτότυπο συνδυασμό πολλαπλών τεχνοτροπικών, τεχνικών και εικονογραφικών στοιχείων. Χειρίζεται άριστα τα πρότυπά του, πετυχαίνει το συνδυασμό όλων των στοιχείων που αποκομίζει είτε από εικόνες είτε από τοιχογραφίες και τα εντάσσει στην εποχή του, συνδυάζοντας τα με άλλα στοιχεία, όπως οι έντονα χρωματικές διαβαθμίσεις και οι απλουστευμένες μορφές των προφητών**.** Επισημαίνεται, ότι πρόκειται για ενυπόγραφη εικόνα, από την οποία πληροφορούμαστε, ότι οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού της Αγίας Τριάδος φιλοτεχνήθηκαν δια χειρός Μιχαήλ αγιογράφου, στα 1788.

Στη δεσποτική εικόνα του Ιωάννη του Προδρόμου (**εικ. 6**), ο άγιος απεικονίζεται φτερωτός, εικονογραφικός τύπος που επικρατεί από τα βυζαντινά χρόνια. Επίσης, με φτερά τον συναντάμε αρκετά συχνά σε τοιχογραφίες Σέρβικων μνημείων του α΄ μισού του 14ου αι. Η όλη τυπολογική παράσταση του αγίου ανήκει στον ανατολικό μοναχικό τύπο, κατά τον οποίο, ο άγιος εκπροσωπεί «*τον ζώντα μακριά από τον κόσμο*»[17]. Σε δεύτερο επίπεδο απεικονίζεται βραχώδες τοπίο, το οποίο αποδίδεται απλοποιημένο με τη χρήση σκούρων χρωμάτων. Κάτω δεξιά, μέσα σε μια λεκανίδα είναι τοποθετημένο το κεφάλι του αγίου, αναφορά στην τρίτη εύρεσή του[18].

Η παράσταση διαφοροποιείται από το συνήθη εικονογραφικό τύπο, στην απόδοση του δένδρου με την αξίνη, από την οποία κρέμεται ανοιχτό ειλητάριο, όμοιο με εκείνο που κρατά ο άγιος. Η μορφή, η χειρονομία και η όλη παράσταση του Προδρόμου, χαρακτηρίζουν την αποστολή του και είναι σύμφωνες με τα ευαγγελικά κείμενα. Επισημαίνεται, ότι στην εικόνα του Προδρόμου συναντώνται τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που παρατηρούνται στις εικόνες της Παναγίας και του Χριστού.

Μετά την πύλη του διακονικού συναντάται η δεσποτική εικόνα, στην οποία παριστάνονται οι άγιοι Βησσαρίων και Νικόλαος (**εικ. 7**), όρθιοι, ολόσωμοι και μετωπικοί, ντυμένοι με ιερατικά άμφια. Πρόκειται για μορφές ψηλόλιγνες, τοποθετημένες η μία κοντά στην άλλη, με σώματα που μόλις διακρίνονται κάτω από το βαρύ και άκαμπτο ένδυμά τους. Τα κεφάλια των αγίων αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα εν συγκρίσει με τα σώματά τους, με τονισμένα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Μετά την πύλη της πρόθεσης, συναντάται η δεσποτική εικόνα της αγίας Τριάδος (**εικ. 8**), στην οποία εικονίζονται ο Ιησούς Χριστός και ο Παλαιός των Ημερών, καθήμενοι σε ημικυκλικές νεφέλες, στραμμένοι ελαφρώς ο ένας προς τον άλλο. Ο Παλαιός των Ημερών ευλογεί με το δεξί του χέρι, ενώ ο Χριστός με το αριστερό του χέρι κρατά ανοιχτό ευαγγέλιο, στηριγμένο στο γόνατό του. Ο Χριστός φοράει κόκκινο χιτώνα με χρυσοκοντυλιές και γαλάζιο ιμάτιο, ενώ ο Παλαιός των Ημερών κίτρινο χιτώνα με κόκκινο ιμάτιο. Ανάμεσα τους παριστάνεται το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεριού.

Στην εικόνα της Συνάξεως των 12 Αποστόλων (**εικ. 9**) παριστάνονται οι 12 Απόστολοι ολόσωμοι με πρωτοστατούντες τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, οι οποίοι κρατούν ομοίωμα ναού.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνουμε, ότι ο χαρακτήρας του εικονογραφικού προγράμματος του ζωγράφου που φιλοτέχνησε τις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της αγίας Τριάδος είναι λιτός και απλός. Η τέχνη του διακατέχεται από λαϊκό ύφος και από αφέλεια στην τεχνική, κυρίως στο στήσιμο των συνθέσεων, ενώ εκεί που ξεφεύγει από την παράδοση και τα πρότυπα που τον καθοδηγούν είναι οι χρωματικές συνθέσεις, καθώς σε πολλά σημεία αγγίζουν τα όρια της υπερβολής.

16. Χατζηδάκης 1977, εικ. 9, πίν. 13.
17. Σωτηρίου 1958, εικ. 218, 219.
18. Κομίνης 1988, 109-110.

SUMMARY

THE WOODCARVING TEMPLE OF THE HOLY TRINITY AT DESI

Ourania A. Balogianni

The temple of the Holy Trinity (1798) in Desi and a steep slope of Koziakas (or Kerketio mountain) facing the river Acheloos, is the only building left of the once important for the region homonym complex monastery. It is a cruciform temple with a dome and narthex on the west side, adorned in its interior with lavish frescoes. The carved temple of the church is interesting forming a benchmark for the art of woodcarving of the area. The elaborate carved decoration retains an inscription stating that: «the temple of the Holy Trinity …. gilted …….. by the hand Athanasius and Stergiou ….. Demetrius from Samarina ….. 1849». This is an unknown and one of the rare for the area of Pindos woodcarvings of Samarinas painters, discussed in this paper in conjunction with the stylistic and iconographic analysis of the icons in order to add new elements to the wide list of the Samarinas painters.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διονυσίου του εκ Φουρνά 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής*, υπό Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, εν Πετρουπόλει (ανατύπωση: Αθήνα).

Hild Fr. – Koder J. – Σπανός Κ. – Αγραφιώτης Δ., 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία, *ΘεσΗμ*. 12, 11-112.

Milanovich V., 1989. The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and fourteenth Centuries. A contribution to the Research of the Theme, *Zograf* 20, 48-60.

Καλοκύρης Κ., 1972. *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη.

Καλούσιος Δ., 1993. Τρικαλινά Σύμμεικτα ΣΤ΄, *Τρικαλινά* 13, 171-225.

Κομίνης Α., 1988. *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Αθήνα.

Μακρής Κ.Α., 1981. *Χιονιαδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα.

Μακρής Κ.Α., 1991. *Οι ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη.

Μαντζανά Κ., 2006. Ι.Ν. Αγ. Παρασκευής Καλομοίρας Καλαμπάκας: Προσέγγιση στο έργο των Χιονιαδιτών ζωγράφων στην περιοχή Τρικάλων, στο *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 323-330.

Μαχαίρα Π., 2009. Τεχνοτροπική ανάλυση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του Ι. Ναού Αγίου Νικολάου στη Βασιλική Καλαμπάκας, *Τρικαλινά* 29, 647-654.

Μπαλογιάννη Ο., 2009. Ο Ι. Ναός του Αγ. Νικολάου στην Αύρα Καλαμπάκας. Προσέγγιση στην τέχνη των Σαμαριναίων ζωγράφων, *Τρικαλινά* 29, 655-664.

Μπορμπουδάκης Μ. (επιμ.), 1993. *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειο.

Νημάς Θ.Α., 1987. *Τρίκαλα – Καλαμπάκα – Μετέωρα – Πίνδος – Χάσια (Γεωγραφία – Ιστορία – Μνημεία – Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.

Παπαζήσης Τ., 1996. *Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Τρικάλων*, Τρικαλινό Ημερολόγιο 1996, Τρίκαλα.

Σωτηρίου Γ. – Σωτηρίου Μ., 1958. *Εικόνες της Μονής Σινά,* Αθήνα.

Τσαπαρλής Ε., 1980. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου – α΄ ημίσεος 18ου αιώνα – Πρόστυπα Ξυλόγλυπτα*, Αθήνα.

Χατζηδάκης Μ., 1977. *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.

Εικ. 1. Δέση. Άποψη του καθολικού της Ι.Μ. Αγίας Τριάδος.

Εικ. 2. Δέση. Επιγραφή ιστόρησης του ναού.

Εικ. 3. Δέση. Άποψη του τέμπλου του καθολικού της Ι.Μ. Αγίας Τριάδος.

Εικ. 4. Δέση. Δεσποτική εικόνα. Η Παναγία Βρεφοκρατούσα.

Εικ. 5. Δέση. Δεσποτική εικόνα. Ο Χριστός Παντοκράτωρ.

Εικ. 6. Δέση. Δεσποτική εικόνα. Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Εικ. 7. Δέση. Δεσποτική εικόνα.
Οι Άγιοι Βησσαρίων και Νικόλαος.

Εικ. 8. Δέση. Δεσποτική εικόνα. Η Αγία Τριάς.

Εικ. 9. Δέση. Δεσποτική εικόνα.
Η σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΣΙΓΓΙΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ. ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΣΙΓΓΙΛΙΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΓΕΡΜΑΝΟΥ Δ΄ (1842-1845 ΚΑΙ 1852-1853)*

Τσόδουλος Χ. Κωνσταντίνος

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στις ανατολικές κατάφυτες πλαγιές του Κόζιακα, σε μικρή απόσταση από τη σημερινή κωμόπολη της Πύλης και σε υψόμετρο ~700ων μέτρων, βρίσκεται η Ιερά Μονή Δουσίκου (**εικ. 1**)[1]. Η θέση της παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και αποτελεί στρατηγικής σημασίας, όπως αποδεικνύεται αφενός από τη φυσική οχύρωση που της παρέχουν οι ορεινοί όγκοι και αφετέρου η εποπτεία σε μεγάλο βαθμό του θεσσαλικού κάμπου[2]. Το μοναστηριακό συγκρότημα έχει μορφή φρουρίου, αφού κατά την ανέγερσή του λήφθηκαν υπόψη τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της τοποθεσίας, όπως φανερώνει η εντυπωσιακή βαθμιδωτή προσαρμογή του στις απότομες πλαγιές του εδάφους, ο ενισχυμένος μοναστηριακός περίβολος αλλά και οι εξώστες, η ανεμόσκαλα και το δίχτυ, από όπου γινόταν η πρόσβαση μέχρι το 1962[3].

Ο ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ

Η πολιτιστική παράδοση της μονής του Αγίου Βησσαρίωνος είναι αξιόλογη και αποδεικνύεται από την πλούσια συλλογή κειμηλίων και από το μέγεθος της κινητής και ακίνητης περιουσίας. Η συλλογή των χειρογράφων κωδίκων και σιγγιλίων (αυτοκρατορικών και πατριαρχικών) της μονής, τόσο κατά τη βυζαντινή όσο και την μεταβυζαντινή εποχή, αποτελούν την μακραίωνη πολιτιστική της κληρονομιά[4]. Η πληθώρα των χειρογράφων δικαιολογείται από την ύπαρξη οργανωμένου βιβλιογραφικού εργαστηρίου – *scriptorium* – που λειτουργούσε στη μονή, κατά τους 16ο και 17ο αι., η παραγωγή του οποίου ήταν αξιόλογη και εμπλου-

---

* Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός Δ΄ διετέλεσε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δύο φορές από τη 12 Ιουνίου 1842 μέχρι 18 Απριλίου 1845 και από την 1 Νοεμβρίου 1852 μέχρι το θάνατό του, στις 16 Σεπτεμβρίου 1853. Ο Πατριάρχης Γερμανός πραγματοποίησε σπουδαίο κοινωνικό έργο, καθώς ίδρυσε ορφανοτροφείο και ενίσχυε οικονομικά τους απόρους. Σημαντικό όμως ήταν και το παιδευτικό του έργο, καθώς όχι μόνο μερίμνησε για σχολεία και βιβλιοθήκες αλλά το όνομά του συνδέθηκε με την ίδρυση της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Ιριτσόπουλος 1964, 396-397. Γερμανός Σάρδεων 1931, 117 κ.ε.

1. Για την ονομασία, βλ. Λαμπίκης 1936, 121. Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα έτυχε της προσοχής των περιηγητών, με αποτέλεσμα σήμερα να είναι επαρκώς γνωστά αλλά και καταγεγραμμένα τα ιστορικά στοιχεία που σχετίζονται με αυτήν. Υπάρχει σειρά δημοσιευμάτων από επιστήμονες, οι οποίοι ασχολήθηκαν συστηματικά με το αρχείο της μονής και εξέδωσαν μεγάλο μέρος από τον αρχειακό της πλούτο, αρχίζοντας ήδη από τον Γιαννόπουλο και φτάνοντας μέχρι τον Βέη και τον Σοφιανό, οι οποίοι καλύπτουν ιστορικά την παρουσία της μονής. Βλ. Βογιατζής 2000, 19-20, 25-26, 29, 32.

2. Λαμπίκης 1936, 121.

3. Βογιατζής 2000, 20. Στο μοναστήρι αναφέρθηκαν φυσιοδίφες και περιπατητές (Heuzey 1951 και Bjornstahl 1979), το ενδιαφέρον των οποίων κέντρισε τόσο το εξαίρετο κάλος της περιοχής, όσο και το μέγεθος και ο πλούτος της μοναστηριακής βιβλιοθήκης και των αρχείων της. Λαμπίκης 1936, 120.

4. Σοφιανός 2006, 15. Τα περισσότερα από τα μνημονευόμενα κειμήλια και τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία της μονής προέρχονται από την γειτονική περιώνυμη μονή της Πόρτα Παναγιάς. Μεταφέρθηκαν εκεί μετά την οριστική εγκατάλειψη, η οποία πρέπει να πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1381 και 1393. Σοφιανός 1989, 12 και 2004, κγ.

τίζει σήμερα το υλικό της εθνική βιβλιοθήκη των Αθηνών[5]. Όσον αφορά στο περιεχόμενο των κωδίκων και των χειρογράφων, περιλαμβάνονται κείμενα θεολογικά και εκκλησιαστικά, λόγοι και ομιλίες πατέρων της Εκκλησίας, αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα αλλά και διαθήκες και έγγραφα που αφορούν στην περιουσία και τα κτήματα της μονής[6].

Έχουν διασωθεί και γνωρίζουμε σήμερα ονόματα αξιόλογων αντιγραφέων και καλλιγράφων, οι οποίοι εγκαταβίωσαν στη μονή και οι οποίοι έχουν κληροδοτήσει τον τεράστιο αυτό όγκο χειρογράφων και κωδίκων[7]. Από τους σπουδαιότερους ίσως αντιγραφείς και καλλιγράφους που διέμειναν στη μονή για περισσότερα από 40 χρόνια και άφησαν σπουδαίο συγγραφικό έργο είναι ο Χατζη-γεράσιμος[8]. Στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα δραστηριοποιείται και ο ιερομόναχος Κάλλιστος στο *scriptorium* της μονής, το όνομα του οποίου διασώζεται ανάμεσα στους παραγωγικούς καλλιγράφους-αντιγραφείς που συνέγραψε αρκετούς κώδικες. Μαρτυρείται πλήθος άλλων αντιγραφέων και κωδικογράφων που διακρίθηκαν στο βιβλιογραφικό εργαστήρι της μονής, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν «αγράμματοι» ταπεινοί ιερομόναχοι[9].

ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟ ΣΙΓΓΙΛΙΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΓΕΡΜΑΝΟΥ Δ' (1842-1845 & 1852-1853) ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΝΗ ΔΟΥΣΙΚΟΥ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ

Το πατριαρχικό σιγγίλιο, το οποίο εκδίδεται από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό Δ΄ το 1843 είναι ένα επίσημο εκκλησιαστικό έγγραφο, απευθύνεται προς την ιερά μονή Δουσίκου και ακολουθεί τη συνηθισμένη δομή των πατριαρχικών εγγράφων (**εικ. 2, 4**). Το περιεχόμενό του αφορά στην εκχώρηση της Πόρτα Παναγιάς, η οποία, όπως αποδεικνύεται, αποτελεί Πατριαρχική Εξαρχία, προς τη μονή Δουσίκου[10]. Επισημαίνεται, ότι η Πόρτα Παναγιά μαζί με τα κτήματα και τα αφιερώματά της θα ανήκαν πλέον στη γειτονική μονή Δουσίκου, η οποία θα ήταν υπεύθυνη για την διάσωση και τη συντήρηση του ναού, καθώς επίσης και για την ευπρέπεια και τον καλλωπισμό του. Μια πρώτη εκτίμηση του περιεχομένου του, δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη γειτονική μονή της Πόρτα Παναγιάς, η οποία αποτελούσε, όπως μαρτυρείται, Πατριαρχική Εξαρχία. Πρόκειται για μια αξιόλογη πληροφορία, καθώς το προνόμιο αυτό διατηρούσαν ορισμένες μόνο από τις μονές, όχι μόνο το θεσσαλικού αλλά και ολόκληρου του ελλαδικού χώρου. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, ότι στους καταλόγους των Πατριαρχικών Εξαρχιών, δεν μνημονεύεται η Πόρτα Παναγιά (εκτός και αν οι συγκεκριμένοι κατάλογοι δεν περιλαμβάνουν τις σταυροπηγιακές μονές), κενό στις γνώσεις μας, το οποίο συμπληρώνει το παρόν πατριαρχικό σιγγίλιο. Το σιγγίλιο κλείνει με τον συνηθισμένο αφορισμό για όποιον θα τολμήσει με ιδιοτελείς σκοπούς να «*ἀνατρέψει ταύτην τήν προσήλωσιν καί ἕνωσιν*» ή σε περίπτωση που θελήσει να ενεργήσει «*ὡς ἀλαζών καί κακόβουλος, ἰδιοτελής καί πολέμιος*», θα καθίσταται «*ἀφορισμένος καί ἀσυγχώρητος….. ἔνοχος τοῦ πυρός…. καί τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος*». Όλα τα παραπάνω κατοχυρώνονται συνοδικώς με το παρόν Πατριαρχικό σιγγίλιο και συνυπογράφονται από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό και τους συνοδικούς επισκόπους-μητροπολίτες, των οποίων τα ονόματα μνημονεύονται στο σώμα του κειμένου (**εικ. 3, 5**).

---

5. Σοφιανός 2006, 17, 2004, κδ, κζ, κη, κθ. Δημητρακόπουλος 1999-2000, 403-447. Για τον Χατζη-γεράσιμο, βλ. Δημητρακόπουλος 1981-1982, 270-273. Σπανός 2000, 119. Σοφιανός 2003, 57-76. Καλούσιος 2002, 332-334, 344-345.

6. Σοφιανός 1987, 7-40, 2003, 60, 2006, 18. Αλεξανδρόπουλος 1994, 101-120.

7. Σοφιανός 2006, 17.

8. Σοφιανός 1987, 8, 2003, 57.

9. Σοφιανός 2006, 17. Για τον κωδικογράφο Κάλλιστο βλ. Δημητρακόπουλος 1979, 207-212, 1981-1982, 285-292, 57α΄-κα΄, 1999-2000, 403-447. Για τον αναλυτικό κατάλογο με τα ονόματα των κωδικογράφων και αντιγραφέων, βλ. Σοφιανός 2004, 253-254.

10. Στην όχθη του Πορταϊκού, απέναντι από την κωμόπολη της Πύλης, στον παλαιό οικισμό της Πόρτα-Παναγιάς, που ήταν γνωστός στη βυζαντινή εποχή ως «Μεγάλαι Πύλαι», βρίσκεται ο ναός της Πόρτα-Παναγιάς, άλλοτε καθολικό σταυροπηγιακής μονής. Η μονή ήταν αφιερωμένη στο όνομα της Ακαταμαχήτου Θεοτόκου και ιδρύθηκε το 1283 από το σεβαστοκράτορα Ιωάννη Άγγελο Κομνηνό Δούκα, νόθο γιο του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα και διαλύθηκε κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Το καθολικό της που είναι σύγχρονο με την αρχική φάση της μονής, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο κτίσμα της. Ορλάνδος 1935, 5-40. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 324. Ε. Κουρκουτίδου, *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 302. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 28, 1973, *Χρονικά*, 379. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 297. Προβατάκης 1981, 79. Για τον θεσμό της Πατριαρχικής Εξαρχίας, βλ. Γεδεών 1912, 67-69, 148-152, 1913, 250-252, 264-266. Παΐζη-Αποστολοπούλου 1995, 86.

ΤΟ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΟ

Το πρωτότυπο περγαμηνό σιγγίλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ' συνοδεύει η μολύβδινη βούλα των Πατριαρχών με τη μήρινθο. Ο εμπροσθότυπος της σφραγίδας φέρει την καθιερωμένη παράσταση της Παναγίας στον τύπο της Βρεφοκρατούσας (**εικ. 6**), ενώ στον οπισθότυπο υπάρχει έκτυπη η εξής επιγραφή (**εικ. 7**):

Αρχική:

ΓΕΡΜΑΝΟΣ / ΕΛΕΩ ΘЄ϶ / ΑΡ / ΧΙΕΠΙSΚΟΠΟS • ΚѠΝ / STANTIN϶ΠΟΛΕѠS / NEAS PѠMHS • K OIK϶ / MENIKOS ΠϮΤΡΙϮΡ / ΧΗS ….

Μεταγραφή:

ΓΕΡΜΑΝΟΣ / ΕΛΕΩ ΘΕ(ΟΥ) ΑΡ / ΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ • ΚΩΝ / ΣΤΑΝΤΙΝ(ΟΥ)ΠΟΛΕΩΣ / ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ • Κ(ΑΙ) ΟΙΚ(ΟΥ) / ΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡ / ΧΗΣ (1843)

Η επιγραφή τοποθετείται σε 7 σειρές. Αναφέρεται το όνομα του κατόχου της σφραγίδας Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού και ο τίτλος του, ενώ στην 7η σειρά και μετά το τέλος της επιγραφής ακολουθούσε η χρονολογία (1843).

ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μια πρώτη εκτίμηση του περιεχομένου του σιγγιλίου παρέχει πλήθος πληροφοριών, ενώ η κριτική έκδοση με το υπόμνημα και την ανάλυσή του, που θα ακολουθήσουν, θα αναδείξουν τη σπουδαιότητά του. Η παράσταση στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας αλλά και η έκτυπη επιγραφή στον οπισθότυπο, είναι ένας τύπος, ο οποίος είχε καθιερωθεί και χρησιμοποιούνταν από το τέλος της εικονομαχίας (843 μ.Χ.) και εξής. Η μελέτη των χειρογράφων της μονής και γενικά του πάσης φύσεως χειρόγραφου υλικού, αποκαλύπτει σημαντικές ιστορικές πληροφορίες τόσο για την ιστορική παρουσία της όσο και για τα πρόσωπα και γεγονότα που συνδέονται άμεσα με αυτήν. Κλείνοντας, επισημαίνουμε, ότι τα χειρόγραφα, επωνύμων ή ανωνύμων ως επί το πλείστον γραφέων, εκτός από την οποιαδήποτε παλαιογραφική, ιστορική, φιλολογική και καλλιτεχνική αξία, αποτελούν πολύτιμα θρησκευτικά κειμήλια, όπως συμβαίνει με όλα τα ιερά αντικείμενα και μνημεία της εκκλησιαστικής τέχνης, τα οποία σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ψυχρά και άψυχα μουσειακά είδη.

SUMMARY

UNPUBLISHED PATRIARCAL SIGILLIA FROM THE HOLY MONASTERY OF DOUSIKO. THE PATRIARCHAL SIGGILIUM OF THE ECUMENICAL PATRIARCH GERMAN THE FOURTH (1842-1845 & 1852-1853)

Tsodoulos Ch. Konstantinos

The Holy Monastery of St. Vissarion or as alternatively called monastery of Dousiko, dedicated to its patron and founder St. Vissarion († 1540), had (until the second quarter of the 19th century) a rich collection of manuscripts parchment or chartoa. This number of manuscripts and generally any kind of material found in the monastery is a rich source of valuable information with varying interest. Some includes both privileges and assets guaranteed, by patriarchal and imperial manuscripts, or by wills of its founder, while others hand the diverse historical and material for the region of Thessaly.

The «chartoo» siggilium of The Ecumenical Patriarch German the fourth is of particular interest. Dating to 1843, it was preserved in the monastery and set the annexation of Porta Panagia to the monastery of Dousiko, which would be responsible for its maintenance, since the former was in danger of devastation, along with its properties.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδρόπουλος Ι., 1994. Τα οθωμανικά τουρκικά έγγραφα της ιεράς μονής Δουσίκου: η μονή ως τα μέσα του 16ου αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση, *Τρικαλινά* 14, 101-120.

Bjornstahl J., 1979. *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779 – Μετάφραση, προλεγόμενα, σημειώσεις Μεσεβρινός [Τα τετράδια του Ρήγα]*, Θεσσαλονίκη.

Βογιατζής Σ., 2000. *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αιώνα. Οι μονές του Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα),* Αθήνα.

Γεδεών Μ., 1912. Εξαρχίαι πατριαρχικαί πριν 180 ετών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 32, 67-69, 148-152.

Γεδεών Μ., 1913. Εξαρχίαι πατριαρχικαί πριν 180 ετών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 33, 250-252, 264-266.

Γερμανός Σάρδεων, 1931. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γερμανός ο Δ΄, *Ορθοδοξία* 16, 521-530.

Γριτσόπουλος Τ., 1964. Γερμανός, *ΘΗΕ* 4, 396-397.

Δημητρακόπουλος Α., 1979. Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά, *ΕΕΦΣΠΑ* 27, 207-212.

Δημητρακόπουλος Α., 1981-1982. Συμβολή εις τους καταλόγους των Ελλήνων κωδικογράφων, *ΕΕΒΣ* 45, 270-273.

Δημητρακόπουλος Α., 1999-2000. Το κωδικογραφικό εργαστήρι της Μονής Δουσίκου τον 16ο αιώνα και ο βιβλιογράφος Κάλλιστος, *ΕΕΒΣ* 50, 403-447.

Heuzey L., 1951. *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, Θεσσαλονίκη.

Καλούσιος Δ., 2002. Η Ιερά Μονή του Δουσίκου, *ΘεσΗμ* 41, 332-334, 344-345.

Λαμπίκης Δ., 1936. Η Μονή Ντούσικου, *Θεσσαλικά Χρονικά* 5, 118-121.

Ορλάνδος Α., 1935. Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας, *ABME* 1, 5-40.

Παΐζη-Αποστολοπούλου Μ., 1995. *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας 14ος-19ος αιώνας,* Αθήνα.

Προβατάκης Θ., 1981. Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας, *Τρικαλινά* 1, 77-103.

Σοφιανός Δ., 1987. Χατζη-γερασίμου ιερομονάχου Δουσικιώτη. Ανέκδοτο Εγκώμιο (1826) του αγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτη Λαρίσης (Μάρτ. 1527 – Σεπτ. 1540) και κτήτορα της Μονής Δουσίκου. Προσωπογραφικά και χρονολογικά αγίου Βησσαρίωνος, *Τρικαλινά* 7, 7-40.

Σοφιανός Δ., 1989. Το Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336) υπέρ της Μονής της Θεοτόκου των Μεγάλων Πυλών (Πόρτα Παναγιά), *Τρικαλινά* 9, 7-27.

Σοφιανός Δ., 2003. Χατζη-γεράσιμος Δουσικιώτης (1790-1866). Άνθη ευλαβείας στον αυτοδίδακτο και ακαταπόνητο μελετητή-ερευνητή της βιβλιοθήκης και των Αρχείων της Μονής Αγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου, *Τρικαλινά* 23, 57-76.

Σοφιανός Δ., 2004. *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου Αγίου Βησσαρίωνος*, Αθήνα.

Σοφιανός Δ., 2006. Η Μονή Δουσίκου και ο χειρόγραφος πλούτος, *Τρικαλινά* 26, 15-36.

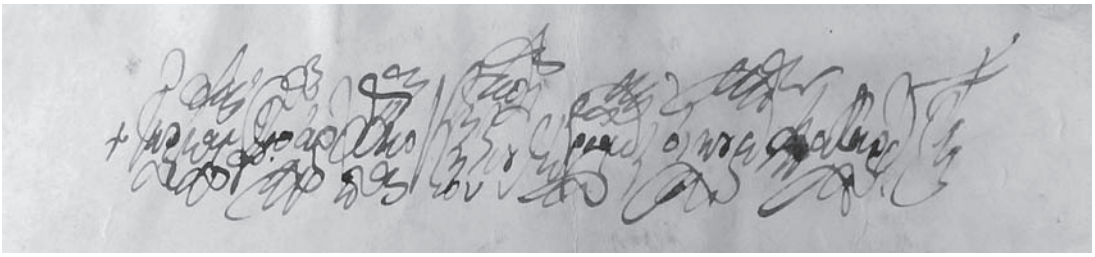
Σπανός Β., 2000. Το μετόχι της Μονής του Δουσίκου στο Μοσχολούρι και στους Σοφάδες, *ΘεσΗμ* 38, 119-128.

Εικ. 1. Άποψη του μοναστηριακού συγκροτήματος της Ιεράς Μονής Δουσίκου.

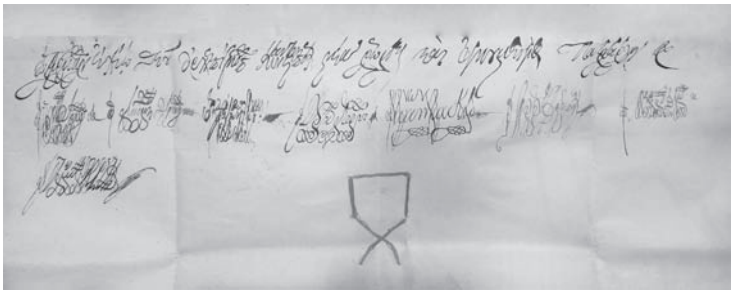
Εικ. 2. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄ (verso περγαμηνής).

Εικ. 3. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄. Λεπτομέρεια υπογραφής Οικουμενικού Πατριάρχη που επιστέφει το σιγγίλιο.

Εικ. 4. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄ (recto περγαμηνής).

Εικ. 5. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄. Υπογραφή του Οικουμενικού Πατριάρχη και των συνοδικών επισκόπων – μητροπολιτών.

Εικ. 6. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄. Ο εμπροσθότυπος του μολυβδόβουλου και η μήρινθος που συνοδεύουν το Πατριαρχικό σιγγίλιο.

Εικ. 7. Πατριαρχικό σιγγίλιο Οικουμενικού Πατριάρχη Γερμανού Δ΄. Ο οπισθότυπος του μολυβδόβουλου και η μήρινθος που συνοδεύουν το Πατριαρχικό σιγγίλιο.

«ΧΑΡΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ» ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΧΑΡΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΙΤΣΟΥ ΜΑΚΡΗ (Βιβλιοθήκη & Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας)*

Μαρία Νάνου

Στη μνήμη της Κυβέλης Μακρή

Η συλλογή χαρακτικών και σχεδίων του Λαογραφικού Κέντρου Κίτσου Μακρή περιλαμβάνει μια ενδιαφέρουσα σειρά χαλκογραφιών και σχεδίων εργασίας του 18ου και 19ου αιώνα με θέματα θρησκευτικού περιεχομένου. Πρόκειται για τέσσερα συνολικά σχέδια με προέλευση από το οικογενειακό εργαστήριο του Αναστασίου Παπακώστα Μαρινά και των γιών του Χριστοδούλου και Θωμά από τους Χιονιάδες της Ηπείρου[1], ένα διάτρητο ανθίβολο της Παναγίας βρεφοκρατούσας του Κώλτσου Παπαγιάννη (1870-1953) από την Κλεισούρα της Δυτικής Μακεδονίας[2], ένα σχέδιο του Χριστού καμωμένο με ελεύθερο χέρι και υδατοχρώματα[3], ένα χαρακτικό με την απεικόνιση του μαρτυρίου του Προφήτη Ησαΐα και πιθανή προέλευση κάποια έντυπη έκδοση του συναξαρίου του[4], οκτώ χαλκογραφίες από τις οποίες μόνο μία προέρχεται από εργαστήριο της Βιέννης, ενώ οι άλλες επτά από εργαστήρια του Αγίου Όρους[5] και τέσσερεις σύγχρονες εκτυπώσεις χαρακτικών από τις δύο αμφίγραπτες χάλκινες πλάκες που συγκαταλέγονται στα εκθέματα του Λαογραφικού Κέντρου[6]. Τέλος, στη σειρά των χαρακτικών ανήκει ένα λιθογραφημένο αντίγραφο από χαλκογραφία του 1790, με κεντρική παράσταση τον ένθρονο επίσκοπο Φαναρίου και Νεοχωρίου Σεραφείμ και ολόγυρα σκηνές από το βιογραφικό του κύκλο, τύπωμα του 1936 από τον μητροπολίτη Θεσσσαλιώτιδος Ιεζεκιήλ[7].

Έπειτα από τη σύντομη αυτή αναφορά στο σύνολο σχεδίων και χαρακτικών με θρησκευτικό περιεχόμενο του Λαογραφικού Κέντρου, στο οποίο συγκαταλέγονται τόσο τα εκθέματα του Κέντρου όσο και έργα που εντοπίσαμε στο προσωπικό αρχείο του Κίτσου Μακρή, θα εστιάσουμε τη μελέτη μας στο έκτυπο σχέδιο του Γενεσίου της Θεοτόκου που συνδέεται με το οικογενειακό εργαστήριο του Χιονιαδίτη ζωγράφου Αναστασίου Παπακώστα Μαρινά και των γιων του Χριστοδούλου και Θωμά, καθώς πρόσφατες έρευνες έφεραν στο φως νέα δεδομένα και διαμόρφωσαν νέα συμπεράσματα για την αρχική του προέλευση[8]. Στη συνέχεια, θα αποπειραθούμε μια πρώτη προσέγγιση του αρτιότερου συνόλου της συλλογής, των «χάρτινων εικόνων»[9],

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Προϊστάμενο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Δρ. Γιάννη Κλαψόπουλο, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του υλικού, καθώς και για την πρόσβαση που μου παρείχε στο προσωπικό αρχείο του Κίτσου Μακρή. Η μελέτη αφιερώνεται στην αείμνηστη Κυβέλη Μακρή, σύζυγο του λαογράφου, γιατί με την προφορική της μαρτυρία συνέβαλε ουσιαστικά στα διάφορα στάδια της προετοιμασίας της.

1. Μακρής 1981, εικ. 7, 9, 13, 15.

2. Αδημοσίευτο. Για το ζωγράφο βλ. Ιωάννου 1978, 45-47. Ιωάννου 1998, 139-140. Μακρής 1986, 10, 13-16.

3. Φέρει την υπογραφή του Ιωάννη Παπαγεωργίου και το έτος 1835, βλ. Μακρής 1976, 158.

4. Αδημοσίευτο (ΛΚΚΜ, αρ. ευρ. 01_M_696)..

5. Αδημοσίευτες ως σύνολο. Ωστόσο, μεμονωμένα χαρακτικά από τη συλλογή έχουν δημοσιευθεί σε μελέτες του Κίτσου Μακρή (Makris 1976, εικ. 1, 2), ενώ αναφορές σε ορισμένα από αυτά περιλαμβάνονται στο μνημειώδες δίτομο έργο της Ντ. Παπαστράτου για τις χάρτινες εικόνες (βλ. παρακάτω στην παρούσα μελέτη).

6. Για τον τρόπο απόκτησής τους από τον λαογράφο, βλ. παρακάτω στην παρούσα μελέτη, 490.

7. Αδημοσίευτο. Η λιθογραφία είναι επικολλημένη σε χαρτόνι (διαστ. 66,7×46,5 εκ.). Πανομοιότυπο τύπωμα βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, 286-287, εικ. 2 και αρ. 307, για τη χαλκογραφία του 1790.

8. Νάνου 2005α, 160-168, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

9. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της μελέτης, αναφορές θα γίνουν σε ορισμένα μόνον έργα της σειράς.

ανασύροντας από την αφάνεια ορισμένα νέα αντίτυπα γνωστών στην έρευνα χαρακτικών, καθώς και τις δύο αμφίγραπτες χαλκογραφικές πλάκες, συμβάλλοντας έτσι στη διερεύνηση της τεχνογνωσίας που αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα για την παραγωγή του ενδιαφέροντος αυτού εικαστικού είδους.

Το έκτυπο ανθίβολο (**εικ. 1**) με την παράσταση του Γενεθλίου της Θεοτόκου (αρ. ευρ. 01_M_695) εντόπισε ο Κίτσος Μακρής το καλοκαίρι του 1978 στο ερειπωμένο εργαστήριο των αδελφών ζωγράφων Χριστοδούλου και Θωμά, γιων του Αναστασίου Παπακώστα Μαρινά, στους Χιονιάδες[10]. Το θέμα και οι διαστάσεις του (44×33 εκ.) πείθουν ότι προέρχεται και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή εικόνων της σειράς του δωδεκαόρτου σε επιστύλια τέμπλων. Το σχέδιο δικαιολογημένα συνδέθηκε με Χιονιαδίτες ζωγράφους και συγκεκριμένα με τα μέλη του εργαστηρίου των Μαρινάδων, καθώς ανευρέθη στο αρχείο τους. Μάλιστα, ο Κ. Μακρής αναφέρει, πως κατά τη διάρκεια των ερευνών του στην περιοχή, εντόπισε στο ναό του Αγίου Παντελεήμονος στη Βούρμπιανη, φορητή εικόνα του Γενεθλίου της Θεοτόκου με ανάλογη εικονογραφική διατύπωση και την επιγραφή «*1822, Χιονιάδες*», γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση του σχεδίου από Χιονιαδίτες ζωγράφους. Επιβεβαιώνει όμως και την προέλευσή του από αυτούς; Ο ίδιος ο Μακρής εξάλλου, ως έμπειρος ερευνητής, παρατηρώντας την παλαιότητα του ανθιβόλου σε σχέση με την εικόνα της Βούρμπιανης, υποθέτει προγενέστερη χρήση του από διαδοχικές γενιές ζωγράφων[11].

Από την άλλη πλευρά, η μελέτη σημαντικού αριθμού σχεδίων εργασίας-ανθιβόλων από τη συλλογή της οικογένειας Μ. και Β. Γιαννούλη, με προέλευση επίσης το αρχείο των Μαρινάδων ζωγράφων από τους Χιονιάδες, σε συνδυασμό με την επιτόπια έρευνα που επιχειρήσαμε σε ναούς του Ζαγορίου, οδήγησαν τελικά στην απόδοση του σχεδίου του Λαογραφικού Κέντρου όχι στα μέλη του χιονιαδίτικου εργαστηρίου, αλλά σε αυτά ενός άλλου ηπειρωτικού εργαστηρίου με καταγωγή από το Καπέσοβο Ζαγορίου[12]. Πρόκειται για το οικογενειακό εργαστήριο του Αναστασίου, μετέπειτα Αθανασίου μοναχού, και των γιών του Ιωάννου και Γεωργίου ιερέως και οικονόμου[13]. Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύει η στενή εικονογραφική και τεχνοτροπική συνάφεια του σχεδίου μας με πανομοιότυπα ενυπόγραφα έργα του καπεσοβίτικου εργαστηρίου, όπως για παράδειγμα η αντίστοιχη εικόνα στο επιστύλιο του τέμπλου στον κεντρικό ναό του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο (**εικ. 2**), έργο – σύμφωνα με επιγραφή – του Καπεσοβίτη Αναστασίου και των γιων του Ιωάννου και Γεωργίου το 1764. Ένα χρόνο αργότερα (1765), οι ίδιοι ζωγράφοι επαναλαμβάνουν – με ορισμένες αφαιρέσεις – τον ίδιο εικονογραφικό τύπο του Γενεσίου της Θεοτόκου στην τοιχογραφημένη παράσταση του καθολικού της μονής του Αγίου Ιωάννη στο Ρογκοβό[14]. Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά, ο Ιωάννης του Αθανασίου, ο γιος του Αναστάσιος Αναγνώστης και ο αδελφός του Γεώργιος, υιοθετούν πανομοιότυπο εικονογραφικό σχήμα στην τοιχογραφία του Γενεσίου της Θεοτόκου στον Άγιο Νικόλαο Τσεπελόβου (1783-1786), ενώ οι ίδιοι ζωγράφοι – πλην του Γεωργίου – μεταξύ των ετών 1789-1793 επαναλαμβάνουν το ίδιο ακριβώς σχήμα της παράστασης στην αντίστοιχη εικόνα επιστυλίου στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου στο Καπέσοβο[15]. Στις αρχές του 19ου αιώνα ωστόσο, όπως υποδεικνύει η προαναφερθείσα εικόνα της Βούρμπιανης, το ίδιο θέμα υιοθετείται και από Χιονιαδίτες ζωγράφους, πιθανότατα του εργαστηρίου των Μαρινάδων, πράγμα το οποίο δικαιολογεί και την ανεύρεση του ανθιβόλου στο αρχείο τους[16].

Ενδιαφέρον είναι, ότι ανάλογες ταυτίσεις και άλλων ανθιβόλων της Συλλογής Γιαννούλη με αντίστοιχες εικόνες του Καπεσοβίτη Αναστασίου (μετέπειτα Αθανασίου μοναχού) και των γιών του Ιωάννη και Γεωργίου, οδήγησαν στη συγκρότηση μιας σειράς δεκατεσσάρων τουλάχιστον ανθιβόλων με χριστολογικά κυρίως θέματα, τα οποία φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν από τα μέλη του εργαστηρίου για την παραγωγή εικόνων, ορισμένες από τις οποίες έχουν ήδη εντοπισθεί στα επιστύλια τέμπλων ηπειρωτικών ναών[17]. Τις ταυ-

10. Μακρής 1981, 49-50, εικ. 7.

11. Μακρής 1981, 49.

12. *Εκ Χιονιάδων* 2004, 9-13 (Μ. Νάνου), 25-29 (Ν. Τουτός). Νάνου 2005α, 160 και εξής.

13. Για το θέμα, βλ. Νάνου 2005β, 91-92. Κατσελάκη – Νάνου 2009, 21-29. Γενικά για τους ζωγράφους από το Καπέσοβο: Κωνστάντιος 2001. Για την ταύτιση του Καπεσοβίτη Αναστασίου με τον μετέπειτα μοναχό Αθανάσιο: Μανόπουλος 2003, 299-317.

14. Νάνου 2005α, 164, εικ. 7.

15. Νάνου 2005α, 165, εικ. 8, όπου αναφέρονται και άλλα, μεταγενέστερα παραδείγματα από σειρά ανάλογων απεικονίσεων του Γενεσίου της Θεοτόκου, έργα στην πλειονότητά τους ενυπόγραφα του καπεσοβίτικου εργαστηρίου και των επιγόνων του.

16. Νάνου 2005α, 165-167, εικ. 9-12, όπου επισημαίνεται μία ακόμη χιονιαδίτικη εικόνα με ανάλογη εικονογραφική διατύπωση του θέματος.

17. Το σύνολο του υλικού αυτού, αποτέλεσμα επιτόπιας έρευνας, εξετάζεται σε σχετική μελέτη μας η οποία βρίσκεται στο στάδιο της προετοιμασίας.

τίσεις επιβεβαιώνουν αφενός η ποιότητα του χαρτιού, το είδος τους (όλα είναι αμφίγραπτα, έκτυπα, με κάρβουνο και μελάνι στη μία όψη και ορισμένα με χρήση υδατοχρωμάτων στην άλλη) και οι κοινές τους διαστάσεις, και αφετέρου η απόλυτη ταύτιση επιμέρους εικονογραφικών και τεχνοτροπικών τους στοιχείων με καπεσοβίτικες εικόνες. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν τα ανθίβολα και οι αντίστοιχες εικόνες της Γέννησης του Χριστού[18], της Κοίμησης της Θεοτόκου, της Σταύρωσης, της Ανάστασης, του Γενεσίου του Προδρόμου και της Αποτομής του[19], όλες από το επιστύλιο του τέμπλου του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο, οι οποίες – όπως προαναφέραμε – χρονολογούνται το 1764. Το πιθανότερο είναι, ωστόσο, ότι τα σχέδια προηγήθηκαν των εικόνων αυτών, καθώς στη Συλλογή Γιαννούλη διασώθηκε τμήμα ανθιβόλου της Μεσοπεντηκοστής με την αναγραφή του έτους 1744 και εικονογραφία πανομοιότυπη με την αντίστοιχη εικόνα στο τέμπλο του Τσεπελόβου[20].

Στη σειρά των παραπάνω ανθιβόλων που σχετίζονται με τις εικόνες του επιστυλίου στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο, μπορούμε τώρα να εντάξουμε και το έκτυπο σχέδιο του Γενεθλίου της Θεοτόκου του Λαογραφικού Κέντρου Κίτσου Μακρή, το οποίο μπορεί πλέον με ασφάλεια να συνδεθεί με το εργαστήριο του μοναχού Αθανασίου από το Καπέσοβο και των απογόνων του και να χρονολογηθεί στο τρίτο τέταρτο του 18ου αιώνα, γεγονός που το καθιστά το παλαιότερο χρονολογικά σχέδιο της συλλογής του Λαογραφικού Κέντρου.

Από την άλλη πλευρά, εξετάζοντας το σύνολο των χαρακτικών του Κέντρου, διαπιστώνουμε ότι εξέχουσα θέση κατέχουν οι δύο αμφίγραπτες χαλκογραφικές πλάκες[21], και οι τέσσερεις σύγχρονες εκτυπώσεις τους που έγιναν με τη συνεργασία της Ντ. Παπαστράτου στις αρχές της δεκαετίας του ’70[22]. Στη μία όψη της πρώτης χαλκογραφικής πλάκας (αρ. ευρ. 01_M_249 recto), απεικονίζονται σε οριζόντια διάταξη και σε χωριστά πλαίσια η Παναγία Γαλακτροφούσα και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (**εικ. 3**). Σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή, χορηγός είναι ο μοναχός Γρηγόριος και χαράκτης του έργου ο Παναγιώτης Κωνσταντίνου το 1858. Πρόκειται για Λέσβιο χαράκτη, του οποίου έχουν εντοπιστεί επτά συνολικά έργα, μεταξύ των ετών 1851 και 1859[23]. Η χάραξη φαίνεται να αντιγράφει παλαιότερη σύνθεση του πλέον δημιουργικού αγιορείτη χαράκτη, του μοναχού Κυρίλλου το 1845, αντίτυπο της οποίας σώζεται στο Λαογραφικό Μουσείο του Samokov στη Βουλγαρία[24]. Οι ελληνικές και κυριλλικές επιγραφές της παράστασης αποτελούν κοινό τόπο στα αγιορειτικής προέλευσης χαρακτικά, επιβεβαιώνοντας τον προορισμό και τη διάδοσή τους τόσο στους ελληνόφωνους όσο και στους σλαβόφωνους ορθοδόξους των Βαλκανίων, αναδεικνύοντας, παράλληλα, τον κομβικό ρόλο του Αγίου Όρους ως πνευματικού και καλλιτεχνικού κέντρου της περιοχής κατά το 19ο αιώνα. Στην πίσω όψη της πλάκας (αρ. ευρ. 01_M_249 verso) απεικονίζεται η πολυπρόσωπη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας[25] (**εικ. 4**) σε εικονογραφικό σχήμα που αντιγράφει με ελάχιστες διαφοροποιήσεις τη χαλκογραφία του Ζακύνθιου χαράκτη Παρθενίου το 1820 στη Μονή Σίμωνος Πέτρας[26]. Η συγκεκριμένη χάραξη αποδεικνύεται ιδιαίτερα δημοφιλής καθώς μεταξύ των ετών 1840 και 1864 εμφανίζονται έξι τουλάχιστον παραλλαγές της, γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρονολόγησή της στα μέσα του 19ου αιώνα[27].

Στη δεύτερη χάλκινη πλάκα (αρ. ευρ. 01_M_248 recto-verso) απεικονίζονται αντιστοίχως η Βαϊοφόρος στη μία όψη και η πολυπρόσωπη σύνθεση των Αγίων Πάντων στην άλλη. Χάραξη ισόρροπη και επιμελημένη, η Βαϊοφόρος (**εικ. 5**) φέρει την υπογραφή του έμπειρου αγιορείτη χαράκτη και μοναχού Αβερκίου

18. *Εκ Χιονιάδων* 2004, αρ. 11 (Μ. Νάνου). Κατσελάκη – Νάνου 2009, 23, εικ. 5-6.

19. Οι εικόνες είναι αδημοσίευτες. Τα αντίστοιχα ανθίβολα βλ. *Εκ Χιονιάδων* 2004, αρ. 51 (Ν. Μπονόβας), αρ. 35 (Ν. Τουτός), αρ. 39 (Μ. Νάνου), αρ. 55 (Ν. Τουτός), αρ. 57 (Ν. Μπονόβας).

20. Προσωπικές σημειώσεις.

21. Αδημοσίευτες (ΛΚΚΜ, αρ. ευρ. 01_M_249 και 01_M_248).

22. Προφορική πληροφορία της Κυβέλης Μακρή, που επιβεβαιώνεται από τη Ντ. Παπαστράτου (Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 65) και τον Κ. Μακρή (Makris 1976, 46). Είναι μάλιστα πιθανό στις εκτυπώσεις αυτές να συνέβαλε και ο χαράκτης Τάσσος, προσωπικός φίλος του Μακρή, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, 35.

23. Για τον χαράκτη, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, 42. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης 1999, 60. Για τα αντίτυπα της παράστασης, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 345. Makris 1976, 46, εικ. 1, όπου εικονίζεται μόνον η Γαλακτοτροφούσα Παναγία από τη σύγχρονη εκτύπωση της αντίστοιχης πλάκας της συλλογής του Κ. Μακρή, στην οποία όμως εκτός από την Παναγία εικονίζονται και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

24. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 342.

25. Τη σύγχρονη εκτύπωση του θέματος, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, 92, αρ. 58. *Χάρτινες εικόνες* 2005, αρ. 41.

26. Παπαστράτου 1986, Ι, 88, αρ. 52.

27. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 55-57, 59.

και τη χρονολογία 1870[28]. Το εργαστήριο του Αβερκίου στεγαζόταν στο κελλί του Προφήτη Ηλία της μονής Κουτλουμουσίου στις Καρυές, όπου έως σήμερα διασώζεται σημαντικός αριθμός χάλκινων πλακών του, οι περισσότερες με πολυπρόσωπες παραστάσεις. Η δράση του, σύμφωνα με τα δέκα μέχρι σήμερα εντοπισμένα ενυπόγραφα έργα του, τοποθετείται μεταξύ των ετών 1854 και 1870, γεγονός που κατατάσσει την παράστασή μας στα τελευταία του έργα[29]. Τυπώματα της χάραξης αυτής κατέγραψε η Ντ. Παπαστράτου σε ιδιωτική Συλλογή και στο Κελλί του γέροντος Διονυσίου στις Καρυές του Αγίου Όρους, ενώ πανομοιότυπη επιχρωματισμένη χαλκογραφία εντοπίστηκε επίσης στο Veliko Tirnovo της Βουλγαρίας[30]. Στη δεύτερη όψη της χαλκογραφημένης πλάκας, η παράσταση των Αγίων Πάντων (**εικ. 6**) αποτελεί παραλλαγή σε ύφος απλοϊκό της περισσότερο επιμελημένης χάραξης του μοναχού Παρθενίου στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, τυπώματα της οποίας διατηρούνται στις μονές Διονυσίου και Σίμωνος Πέτρας[31]. Χαλκογραφία της σώζεται στη μονή Μεγίστης Λαύρας, ενώ πρόσφατα τυπώματα από τη χάλκινη πλάκα της συλλογής έγιναν το 1972 από τη Ντ. Παπαστράτου. Σύμφωνα με την επιγραφή στο κάτω μέρος της σύνθεσης, η χάραξη πραγματοποιήθηκε με δαπάνες του μοναχού Φιλαρέτου, γνωστού για τη χορηγική του δραστηριότητα σε δύο ακόμη χαρακτικά του 1845 (Άγιος Γεώργιος εξ Ιωαννίνων και Αγία Τριάδα), γεγονός που επιτρέπει τη χρονολόγηση του έργου στην ίδια περίοδο[32].

Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία της Κυβέλης Μακρή, συζύγου του λαογράφου, ότι οι δύο αμφίγραπτες χάλκινες πλάκες της συλλογής διασώθηκαν την τελευταία στιγμή από τον Κ. Μακρή, όταν χαλκουργός στη συνοικία των Παλαιών Βόλου, στα χέρια του οποίου είχαν καταλήξει για επανάχρηση, αντελήφθη ότι πρόκειται για κάποιο ιδιαίτερο αντικείμενο τέχνης και κάλεσε τον αείμνηστο λαογράφο να τις δει· εν συνεχεία του τις παραχώρησε ως δωρεά[33]. Τα νέα αυτά αποκτήματα και οι σύγχρονες εκτυπώσεις τους στη δεκαετία του ’70, οπωσδήποτε εμπλούτισαν την ήδη υπάρχουσα συλλογή των θρησκευτικών χαρακτικών του λαογράφου, πυρήνας της οποίας φαίνεται να αποτέλεσε χρόνια πριν, παραμονές του πολέμου του 1940, μια σειρά αγιορειτικών χαλκογραφιών, προσφορά του Αγήνορα Αστεριάδη[34], όπως προκύπτει από ιδιόγραφη επιστολή του ζωγράφου που εντοπίσαμε στο προσωπικό αρχείο του Κίτσου Μακρή[35].

Έτσι, στις «χάρτινες εικόνες» του Λαογραφικού Κέντρου, όλες τυπώματα εργαστηρίων του 19ου αιώνα, εκπροσωπούνται κατά θεματικές κατηγορίες η Παναγία Γλυκοφιλούσα, μεμονωμένοι άγιοι (Κωνσταντίνος και Ελένη, Χαραλάμπης), και σκηνές εμπνευσμένες από το Πάθος του Χριστού (Παναγία Θρηνωδούσα). Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης, οι πανοραμικές αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις περιώνυμων μοναστηριών του Αγίου Όρους, που αποδίδονται με απλοϊκή «χαρτογραφική» διάθεση (μονές Σίμωνος Πέτρας, Ξενοφώντος, Γρηγορίου).

Επισημαίνουμε ότι η Παναγία Γλυκοφιλούσα με την προσωνυμία «Η Ελεούσα» (αρ. ευρ. 01_Μ_700), αποτελεί τμήμα από πανομοιότυπη χαλκογραφία με το ίδιο θέμα στη μονή Σίμωνος Πέτρας (μέσα 19ου αι.)[36], όπως αποδεικνύει η συγκριτική παρατήρηση όχι μόνο των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών της Παναγίας και του Χριστού, αλλά και οι κοσμητικές λεπτομέρειες του φωτοστεφάνου της Παναγίας και των μεταλλίων που περιβάλλουν τα συμπλήματα Μήτηρ Θεού, καθώς και το μπαρόκ πλαίσιο της επιγραφής «Η Ελεούσα».

Η αυτοτελής πάλι παράσταση των ολόσωμων, αυστηρά μετωπικών μορφών των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης[37] (αρ. ευρ. 01_Μ_709) πρωτοεμφανίζεται σε ανυπόγραφη χάραξη του 1819 της οποίας η χάλκινη

28. Πρόσφατη εκτύπωση της χάλκινης πλάκας, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 22.

29. Παπαστράτου 1986, Ι, 27. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης 1999, 67.

30. Προσωπικές σημειώσεις.

31. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 62.

32. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 65. Πρβλ. *Χάρτινες Εικόνες* 2005, αρ. 14. Την ίδια περίοδο, παραλλαγές του θέματος εντοπίστηκαν και σε χαλκογραφίες εκτός Αγίου Όρους, όπως στο Μέτσοβο και στην Ύδρα (Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 63, 64, 66).

33. Η συνήθης καταστρεπτική αυτή πρακτική, να λιώνουν δηλαδή, τις παλαιές πλάκες για να κατασκευάσουν νέες ή για να επαναχρησιμοποιήσουν το χαλκό λόγω της αξίας του, εξαφάνισε πολλά έργα, βλ. Παπαστράτου 1986, Ι, 16.

34. Τις χαλκογραφίες απέκτησε ο Αστεριάδης κατά τη διαμονή του στο Άγιον Όρος το φθινόπωρο του 1940, βλ. σχετικά ΛΚΚΜ, Αλληλογραφία Α. Αστεριάδη, αρ. 23.

35. Στην επιστολή, γραμμένη στην Αθήνα στις 22 Οκτωβρίου του 1940, ο Αστεριάδης σημειώνει πως στέλνει στον Μακρή τις χαλκογραφίες «*ὡς εὐλογίαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*» με την ελπίδα να του «*ἀρέσουν καὶ νὰ πλουτίσουν τὴν πλουσίαν … πινακοθήκη*» του, βλ. ΛΚΚΜ, Αλληλογραφία Α. Αστεριάδη, αρ. 24.

36. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 103. Εικονογραφικά συναφής παράσταση μαρτυρείται και σε προγενέστερο χαρακτικό (α΄ τέταρτο 19ου αι.), βλ. Τούρτα 1999, 74, εικ. 2, με προηγούμενη βιβλιογραφία.

37. Makris 1976, εικ. 2.

πλάκα σώζεται στη μονή Σίμωνος Πέτρας[38]. Παραλλαγές της, στην κατηγορία των οποίων ανήκει και η παράστασή μας, εμφανίζονται στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, με μόνη ενυπόγραφη αυτήν του Ανθίμου(;) Πελοποννησίου το 1847 στη συλλογή της Ντ. Παπαστράτου[39].

Ο δημοφιλής άγιος Χαραλάμπης από τη Μαγνησία της Μ. Ασίας, η λατρεία του οποίου συνδέθηκε με την προστασία από τη μάστιγα της πανώλης, απεικονίζεται στη χαλκογραφία του Λαογραφικού Κέντρου (αρ. ευρ. 01_M_705) στο σπανιότερο τύπο του ένθρονου ιεράρχη να καταπατεί δαίμονα, συμβολική απόδοση της πανώλης (**εικ. 7**). Πανομοιότυπα με την παράστασή μας είναι τα δύο χαρακτικά που φυλάσσονται το ένα στη μονή Χελανδαρίου και το άλλο στη συλλογή της Ντ. Παπαστράτου[40]. Έργα και τα δύο άγνωστου αγιορείτη χαράκτη, χρονολογούνται όπως και το δικό μας, στα μέσα του 19ου αιώνα.

Στο χαρακτικό με την Παναγία Θρηνωδούσα (αρ. ευρ. 01_M_706) (**εικ. 8**)[41], ευρηματικός αποδεικνύεται ο συνδυασμός στοιχείων του γνωστού από τη δυτική και την κρητική ζωγραφική παράδοση θέματος της Pietà[42], και της συμβολικής παράστασης της Παναγίας Dolorosa[43], που συνδέεται με την προφητεία του Συμεών στην Υπαπαντή και αποδίδει με ρεαλιστική διάθεση τον πόνο που θα προκαλέσει στην Παναγία το μελλοντικό Πάθος του Χριστού (ανιχνεύεται στη φράση: *καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ῥομφαία …*» [Λκ 2, 35]). Το θέμα της προφητικής ρομφαίας του Συμεών που διαπερνά την καρδιά της Παναγίας καθιερώνεται στη φλαμανδική κυρίως χαλκογραφία από τον 16ο αιώνα· έκτοτε ζωγραφίζεται πολύ συχνά στη Δύση, ενώ με τη μεγάλη διάδοση και χρήση των δυτικών χαρακτικών εισάγεται από τα τέλη του 17ου αιώνα στην τέχνη της Επτανήσου, είτε αυτούσιο[44] είτε σε συνδυασμό με το θέμα της Pietà, όπως αποδεικνύει παραλλαγή της παράστασής μας σε εικόνα, πιθανόν επτανησιακή, της Συλλογής Τσακύρογλου[45]. Πανομοιότυπες με την παράστασή μας χαλκογραφίες διασώζονται στις αγιορειτικές μονές Χελανδαρίου και Αγίου Παύλου (2 αντίτυπα), στη συλλογή της Παπαστράτου και σε ιδιωτικό παρεκκλήσιο της Ύδρας[46]. Αν και ανυπόγραφα τα προαναφερθέντα αντίτυπα παρουσιάζουν μεγάλη εικονογραφική και τεχνοτροπική συνάφεια με τις αντίστοιχες χαράξεις του θέματος από τους μοναχούς Κύριλλο το 1843 και Δανιήλ το 1845[47], γεγονός που συνάδει στη χρονολόγησή τους στα μέσα του 19ου αιώνα.

Από την άλλη, οι απεικονίσεις αγιορειτικών μονών στα τρία χαρακτικά του Λαογραφικού Κέντρου, συνδυάζονται είτε με την παράσταση του αγίου στον οποίο σεμνύνεται το καθολικό της μονής (για παράδειγμα, η μονή Ξενοφώντος με τον έφιππο άγιο Γεώργιο[48], η μονή Γρηγορίου με τον ένθρονο άγιο Νικόλαο και σκηνές βίου[49]), είτε με παραστάσεις κτητόρων, θαυματουργών εικόνων ή και αγίων, τα ιερά λείψανα των οποίων φυλάσσονται και τιμώνται με πανηγύρεις στις μονές. Ωραίο παράδειγμα στη δεύτερη περίπτωση, αποτελεί η χαλκογραφία της μονής Σίμωνος Πέτρας (αρ. ευρ. 01_M_703), όπου συναπεικονίζονται ο άγιος Σίμων ο Μυροβλήτης (κτήτορας), η Γέννηση του Χριστού (πανηγυρίζει) και η αγία Μαγδαληνή (φυλάσσονται ιερά λείψανα)[50]. Αναδεικνύεται έτσι η αξία των έργων αυτών στην επικοινωνία των μονών με τον κόσμο, στην προβολή της ιστορικής τους πορείας, των πανηγύρεων και των προσκυνημάτων τους, καθώς η εύκολη αναπαραγωγή τους και το χαμηλό κόστος συνέβαλαν στην ευρεία κυκλοφορία τους.

38. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 334.

39. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 339, και για τις παραλλαγές του θέματος, αρ. 335-338, αρ. 340-347.

40. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 326.

41. Για την εικαστική απόδοση του θρήνου της Παναγίας στη βυζαντινή ζωγραφική και την επίδραση που δέχτηκε από τη βυζαντινή υμνολογία και ομιλητική, βλ. Βασιλάκη 2000, αρ. 85.

42. Το θέμα καθιερώνεται στη δυτική εικονογραφία από το 14ο αι., ενώ το 15ο αι. υιοθετείται από ονομαστούς Κρητικούς ζωγράφους, όπως ο Ανδρέας Παβίας και ο Νικόλαος Τζαφούρης, βλ. Χατζηδάκη 1993, εικ. 3, αρ. 3, 28, 36.

43. *New Hollstein Engravings* 2002, αρ. 558, 559.

44. Ωραίο υπόδειγμα αποτελεί η εικόνα της Παναγίας Dolorosa (τέλη 17ου - αρχές 18ου αι.) στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, βλ. *Νέα Αποκτήματα* 1997, αρ. 23 (Χ. Μπαλτογιάννη).

45. Καρακατσάνη 1980, αρ. 250.

46. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 42. *Χάρτινες εικόνες* 2005, αρ. 4.

47. Παπαστράτου 1986, Ι, αρ. 37 και αρ. 39, αντιστοίχως. Αντίτυπο της χάραξης του Δανιήλ (1845) σώζεται και στη Συλλογή Panov στη Βουλγαρία, Džurova – Velinova – Pateff 2004, αρ. III.24.

48. Η χαλκογραφία (ΛΚΚΜ, αρ. ευρ. 01_M_704), πανομοιότυπη με την αντίστοιχη της μονής Ξηροποτάμου (1833), προσθέτει άλλο ένα αντίτυπο σε αυτά που εντόπισε η Ντ. Παπαστράτου, βλ. Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 509.

49. Βλ. στην παρούσα μελέτη, 492, σημ. 51.

50. Πρόκειται για ένα ακόμη – άγνωστο μέχρι σήμερα – αντίτυπο της χάραξης του 1870 του Ιωάννη Καλδή, με τη χορηγία του χαράκτη Κωνσταντίνου Καλδή από τη Μυτιλήνη, βλ. Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 500. Για τον χαράκτη, βλ. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης 1999, 67-68.

Επισημαίνουμε, ότι η χαλκογραφία με τον ιεράρχη Νικόλαο (αρ. ευρ. 01_M_708) (**εικ. 9**), προστάτη άγιο της μονής Γρηγορίου, πανομοιότυπη με τέσσερα ακόμη αντίτυπα, ένα από τα οποία διασώθηκε στη συλλογή της Παπαστράτου και τρία σε αγιορειτικές μονές, προέρχεται – σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή – από χάραξη του Θεοφυλάκτου μοναχού το 1819[51], έργα του οποίου έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί μόνον τέσσερα, όλα μεταξύ των ετών 1818 και 1832[52], γεγονός που κατατάσσει τη χαλκογραφία μας στην πρώιμη περίοδο του αγιορείτη καλλιτέχνη.

Τέλος, το παλαιότερο χρονολογικά έργο της συλλογής των «χάρτινων εικόνων» του Λαογραφικού Κέντρου ταυτίζεται με την επιμελημένη σύνθεση της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού (αρ. ευρ. 01_M_701) (**εικ. 10**). Η παράσταση, τυπωμένη στη Βιέννη το 1814, διαφέρει αισθητά από τα υπόλοιπα αγιορειτικά χαρακτικά της συλλογής, τόσο στα εκφραστικά της μέσα που αρμόζουν σε έργα δυτικά, όσο και στην επιμελημένη χάραξη. Η σχεδίαση, αντιγράφει με κάποιες διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο και το περιεχόμενο των επιγραφών, την παράσταση του θέματος σε προγενέστερη χαλκογραφία (1771) που τυπώθηκε επίσης στη Βιέννη, αντίτυπο της οποίας φυλάσσεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης[53]. Η σύνθεση δικαιολογημένα συσχετίζεται με τη μονή Ξηροποτάμου, στα κειμήλια της οποίας συγκαταλέγεται το μεγαλύτερο στον κόσμο κομμάτι του Τιμίου Σταυρού[54]. Σύμφωνα με τη μακροσκελή επιγραφή της παράστασης του Λαογραφικού Κέντρου, τη δαπάνη της χάραξης ανέλαβαν δύο Ξηροποταμηνοί μοναχοί, ο ιερομόναχος Θεοδόσιος και ο ιεροδιάκονος Μεθόδιος. Το χαρακτικό μας ανήκει, επομένως, σε σειρά τεσσάρων αντιτύπων της μεταγενέστερης χάραξης του θέματος (1814), εκ των οποίων τα δύο βρίσκονται στις μονές Ξηροποτάμου και Αγίου Παύλου, ένα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το άλλο στην Εθνική Πινακοθήκη[55]. Τέλος, δε θα ήταν άστοχο να υποθέσουμε ότι η αρχική χάραξη της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού το 1771 όπως και η προγενέστερή της με την απεικόνιση του κτηριακού συγκροτήματος της μονής Ξηροποτάμου (1759)[56], εντάσσονταν στην πολυετή προσπάθεια της μονής να συλλέξει τους απαραίτητους πόρους για την ανακαίνισή της στο τρίτο τέταρτο του 18ου αιώνα, στην οποία πρωτοστάτησε με συνεχείς περιοδείες ο Σκοπελίτης λόγιος και μοναχός Καισάριος Δαπόντες[57].

Από την άποψη αυτή, η τελευταία χαλκογραφία αποτελεί ένα επιτυχές υπόδειγμα το οποίο επιβεβαιώνει πώς η εύκολη αναπαραγωγή των χαρακτικών, το χαμηλό τους κόστος και η εξαρχής αποδοχή τους στη συνείδηση των πιστών ως ισότιμων με τις ζωγραφισμένες εικόνες, αφενός συντέλεσαν στην ευρεία κυκλοφορία τους, γεγονός που έδωσε ώθηση στη χορηγική δραστηριότητα των ορθοδόξων (λαϊκών, μοναχών, καλλιτεχνών), και αφετέρου συνέβαλαν στην οικονομική ενίσχυση των μονών, κυρίως όμως στην πνευματική συσπείρωση του υπόδουλου γένους κατά την περίοδο της όψιμης οθωμανικής κυριαρχίας.

51. Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 512. Tourta 2001, αρ. 4.

52. Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης 1995, 60, 62.

53. Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 484. Τούρτα 1999, 74, εικ. 4.

54. Τούρτα 1999, 82, σημ. 23.

55. Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 485, όπου το πλήρες κείμενο της επιγραφής.

56. Οι δύο χαράξεις έγιναν στη Βιέννη, Παπαστράτου 1986, ΙΙ, αρ. 481.

57. Τη μεγάλη ζητεία για την ανοικοδόμηση του καθολικού της μονής ξεκίνησε ο Καισάριος τον Μάϊο του 1757 και ολοκλήρωσε το 1765, βλ. Πολυβίου 1999, 34 κ.ε.

SUMMARY

"PAPER ICONS" AND WORKING DRAWINGS FROM THE COLLECTION OF ENGRAVINGS AND DRAWINGS OF THE KITSOS MAKRIS FOLKLORE CENTRE (Library & Information Centre, University of Thessaly, Volos, Greece)

Maria Nanou

The collection of engravings and drawings of the Kitsos Makris Folklore Centre includes an interesting series of 18th and 19th century copper engravings and working drawings with religious themes. After a brief review of the available material at the Kitsos Makris Centre, the present study focuses on the oldest drawing of the Collection, the imprinted cartoon of the Nativity of the Virgin. Recent research has shown that it originates in the workshop of monk Athanasius and his descendants from Kapesovo in Epirus, and dates back to the third quarter of the 18th century.

Further, in an initial attempt to approach the collection of engravings of the Folklore Centre, the study retrieves from obscurity new copies of well-known (to scholarly research) copper engravings, and displays double-sided copperplates. The copper engravings, which originate mainly from Mount Athos, are classified here into thematic categories. At the same time, the study highlights the value of these "worthless" works as they narrate the history of the monasteries, religious feasts and pilgrimages. In conclusion, it demonstrates the contribution of copper engravings to the spiritual awakening of the enslaved Orthodox Christians of the Balkans and the enhancement of sponsorships (by laity, monks and artists) during the late Ottoman rule.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκ Χιονιάδων 2004	*Εκ Χιονιάδων, σπουδές και ανθίβολα. 130 έργα από τη συλλογή της οικογένειας Γιαννούλη. Κατάλογος Έκθεσης*, Βόλος 2004.
Νέα Αποκτήματα 1997	*Βυζαντινό Μουσείο. Τα Νέα Αποκτήματα (1986-1996), Κατάλογος Έκθεσης*, Αθήνα 1997.
New Hollstein Engravings 2002	*The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, (1450-1700), Antony Van Dyck*, Part VII, Rotterdam 2002.
Χάρτινες Εικόνες 2005	*«Χάρτινες εικόνες» από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου. Περιοδική έκθεση, Ιστορικό Αρχείο-Μουσείο Ύδρας, 9 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2005. Κατάλογος Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλάκη Μ. (επιμ.), 2000. *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη. Κατάλογος Έκθεσης*, Αθήνα.

Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης, 1999. Αγιορείτες χαλκογράφοι, Μεταβυζαντινά χαρακτικά, *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, 59-72.

Ιωάννου Ε., 1978. Ν. Παπαγιάννης, ο Κλεισουριώτης ζωγράφος του Νυμφαίου, *Μακεδονική Ζωή* 132, 45-47.

Ιωάννου Ε., 1998. Επιδράσεις του Κίτσου Μακρή στην έρευνα της λαϊκής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής στην περιοχή Φλώρινας και Καστοριάς, Οι νεότερες εξελίξεις στην ελληνική λαογραφία, στα *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης στη μνήμη του Κίτσου Μακρή, Βόλος 10-12 Ιανουαρίου 1997*, Βόλος, 136-149.

Καρακατσάνη Α., 1980. Εικόνες. Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου, Αθήνα.

Κατσελάκη Α. – Νάνου Μ., 2009. *Ανθίβολα από τους Χιονιάδες. Συλλογή Μακρή-Μαργαρίτη, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης*, Αθήνα.

Κωνστάντιος Δ., 2001. *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου*, Αθήνα.

Džurova A. – Velinova V. – Pateff I., 2004. *La parole et l'image. Manuscrits, icônes et estampes du XVe au XXe siècle du Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" et de collections privées*, Sofia.

Μακρής Κ.Α., 1976. *Η Λαϊκή Τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα.

Makris K.A., 1976. Chalcographies grecques aux pays balkaniques pendant le XIXe siècle, *Balkan Studies* 17, 45-48.

Μακρής Κ.Α., 1981. *Χιονιαδίτες ζωγράφοι, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα.

Μακρής Κ.Α., 1986. *Επιδράσεις του νεοκλασσικισμού στην ελληνική λαϊκή ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη.

Μανόπουλος Γ., 2003. Επανεξέταση των επιγραφών των Καπεσοβιτών ζωγράφων, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 37, 299-317.

Νάνου Μ., 2005α. Η συμβολή του Κίτσου Μακρή στη μελέτη της χιονιαδίτικης ζωγραφικής, Νέα δεδομένα και προοπτικές, *ΑΘΜ* ΙΔ, 155-178.

Νάνου Μ., 2005β. Διαδρομές ανθιβόλων. Τα καπεσοβίτικα σχέδια της συλλογής Γιαννούλη και η σχέση τους με το χιονιαδίτη ζωγράφο Αναστάσιο Παπακώστα Μαρινά, στο *25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, 91-92.

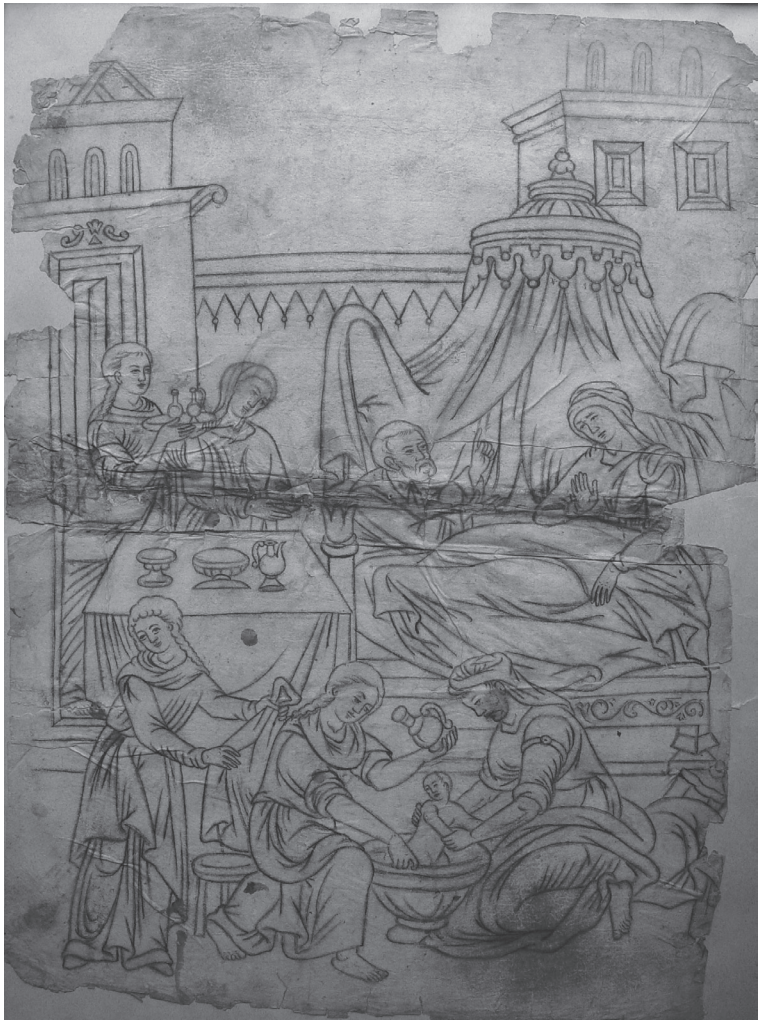
Παπαστράτου Ντ., 1986. *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά, 1665-1899*, Ι-ΙΙ, Αθήνα.

Πολυβίου Μ.Δ., 1999. *Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου. Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, Αθήνα.

Τούρτα Α., 1999. Η ζωγραφική των εικόνων το 19ο αι. και τα χαλκογραφικά της πρότυπα. Η περίπτωση των εικόνων της Θεσσαλονίκης, Μεταβυζαντινά χαρακτικά, στο *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, Θεσσαλονίκη, 73-86.

Tourta A. (επιμ.), 2001. *Orthodox Religious Engravings, 18th-20th centuries, University of Toronto Art Centre, March 6-May 31 2001*, Athens.

Χατζηδάκη Ν., 1993. *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία. 15ος-16ος αι. Μουσείο Correr, Βενετία. Κατάλογος Έκθεσης*, Αθήνα.

Εικ. 1. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή.
Το Γενέθλιο της Θεοτόκου, έκτυπο ανθίβολο (γ΄ τέταρτο 18ου αι.).

Εικ. 2. Τσεπέλοβο, ναός Αγίου Νικολάου.
Το Γενέθλιο της Θεοτόκου, εικόνα επιστυλίου τέμπλου (1764).

Εικ. 3. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Η Παναγία Γαλακτοτροφούσα και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, χαλκογραφική πλάκα (1858).

Εικ. 4. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Η Δευτέρα Παρουσία, χαλκογραφική πλάκα (μέσα 19ου αι.).

Εικ. 5. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Η Βαϊοφόρος, χαλκογραφική πλάκα (1870).

Εικ. 6. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Οι Άγιοι Πάντες, χαλκογραφική πλάκα (μέσα 19ου αι.).

Εικ. 7. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Ο άγιος Χαραλάμπης, χαλκογραφία (μέσα 19ου αι.).

Εικ. 8. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Η Παναγία Θρηνωδούσα, χαλκογραφία (μέσα 19ου αι.).

Εικ. 9. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Ο άγιος Νικόλαος και η μονή Γρηγορίου, χαλκογραφία (α΄ μισό 19ου αι.).

Εικ. 10. Βόλος, Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή. Η Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού, χαλκογραφία (1814).

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΣΤΡΩΝ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ: Α) ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΡΙΚΑΛΩΝ & Β) ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΣΤΡΟ ΦΑΝΑΡΙΟΥ

Χρήστος Τσιλιμίγκας, Δήμητρα Βλαχάβα, Σοφία Φαραζούμη

Η 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ενέταξε στο ΕΣΠΑ και εκτελεί απολογιστικά και με αυτεπιστασία τα έργα: α) Αποκατάσταση τμημάτων τρίτου διαζώματος κάστρου πόλης Τρικάλων και β) Αποκατάσταση τμημάτων τείχους και πυριτιδαποθήκης και συντήρηση-προστασία αρχιτεκτονικών λειψάνων Βυζαντινού κάστρου Φαναρίου, Δ. Ιθώμης, Ν. Καρδίτσας. Πρόκειται για έργα στρατηγικής σημασίας για την πολιτιστική-τουριστική ανάδειξη της περιοχής, καθώς οι θέσεις των κάστρων είναι προνομιακές, αφού βρίσκονται στους πρόποδες της οροσειράς των Χασίων το πρώτο και των Αγράφων το δεύτερο, πάνω στη γνωστή στον ελλαδικό χώρο, αλλά και παγκοσμίως, διαδρομή προς το μοναστηριακό συγκρότημα των Μετεώρων, μνημείο εγγεγραμμένο στον κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

Το φρούριο των Τρικάλων και το κάστρο Φαναρίου, χαρακτηριστικά δείγματα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του θεσσαλικού χώρου, είναι κηρυγμένα μνημεία, το μεν κάστρο Τρικάλων ως προέχον Βυζαντινό μνημείο[1], το δε κάστρο Φαναρίου ιστορικό διατηρητέο μνημείο[2], και προστατεύονται από τις διατάξεις του Ν. 3028/2002 «Για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (**εικ. 1, 2**).

Τα έργα αφορούν στη στερέωση και συντήρηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων των μνημείων, αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των δομοστατικών και οικοδομικών προβλημάτων και στην ανάδειξη και αποκατάσταση της υποβαθμισμένης ιστορικής και αρχαιολογικής αξίας τους, ώστε να επέλθει η αισθητική αναβάθμιση και λειτουργική αξιοποίηση των μνημείων. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης των δύο Βυζαντινών κάστρων της Δ. Θεσσαλίας βασίζονται στην επιστημονικώς τεκμηριωμένη αρχική μορφή των μνημείων μέσα από το σωζόμενο αρχειακό υλικό και αποσκοπούν στη διατήρηση της υπόστασης των αρχαιολογικών χώρων ως φορέων πνευματικών αξιών και μηνυμάτων, καθώς τα κάστρα θεωρούνται μνημεία αναμφισβήτητα μεγάλης ιστορικής αξίας.

Τα μνημεία χρίζουν άμεσης επέμβασης συντήρησης, καθώς και αποκατάστασης ορισμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων τους. Οι ειδικές συνθήκες και τα δεδομένα του κάθε μνημείου χωριστά καθόρισαν το βαθμό επέμβασης ούτως ώστε οι προτεινόμενες ενέργειες να σέβονται την αρχιτεκτονική σύμφωνα με τις αρχές του χάρτη της Βενετίας και των λοιπών, που διέπουν την προστασία και την γενικότερη αναβάθμιση των μνημείων.

Κατά τη διάρκεια εκπόνησης των μελετών έγινε γραφική αναπαράσταση κάθε φάσης τεκμηριωμένα και όσο το δυνατόν επαρκέστερα, πριν από οποιαδήποτε σκέψη καθαίρεσης ή υποβάθμισής της. Καταβλήθηκε προσπάθεια να γίνουν όσο το δυνατόν λιγότερες ανακατασκευές, και ταυτόχρονα να συντηρηθούν και να διατηρηθούν τα αυθεντικά στοιχεία του μνημείου με χρήση παραδοσιακών υλικών και τρόπων δομής. Η αισθητική, η αρχιτεκτονική και η ιστορική αξία του μνημείου δεν προσβάλλεται με την χρησιμοποίηση μη παραδοσιακών τεχνικών και τρόπων δόμησης κατά την διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης. Η χρήση φιλικών προς το μνημείο υλικών και κατασκευαστικών τρόπων που δεν καταστρέφουν το αυθεντικό τμήμα του, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις, ώστε η κάθε επέμβαση να μπορεί να αναιρεθεί και η μετάβαση στην προηγούμενη φάση να είναι εφικτή και αν υπάρξουν νέες μέθοδοι και υλικά να είναι δυνατόν να αντικαταστα-

1. Β.Δ. 25-2-1922 (ΦΕΚ 28/Α/26-2-1922).
2. Υ.Α. 1154/4-3-1964 (ΦΕΚ 91/Β/19-3-1964).

θούν. Ενώ οποιαδήποτε ένταξη νέων στοιχείων, κάθε επέμβαση δηλαδή, είναι διακριτή και διακριτική, αυτό επιτυγχάνεται με την συνετή χρήση των νέων υλικών και μορφών, ενώ ταυτόχρονα καταβάλλεται προσπάθεια να διασφαλισθεί η διάκριση των νέων κατασκευών από τις παλαιές χωρίς αυτές να είναι κραυγαλέες και να προσβάλλουν το μνημείο.

Το Βυζαντινό Κάστρο των Τρικάλων δεσπόζει της συνοικίας Βαρούσι, στο ΒΔ τμήμα της πόλης, στην κορυφή χαμηλού ορεινού βραχίονα δυτικά του οποίου ρέει ο Ληθαίος ποταμός, παραπόταμος του Πηνειού, δημιουργώντας ένα υγρό περιβάλλον, φυσικό στοιχείο οχύρωσης. Εκτείνεται στο χώρο της ακρόπολης της αρχαίας Τρίκκης[3], θέση στρατηγικής σημασίας που εξασφάλιζε τον έλεγχο των οδικών περασμάτων από και προς τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία (**εικ. 3**). Λόγω της σπουδαιότητας της θέσης αυτής, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, παράλληλα με την ανακαίνιση άλλων οχυρών της Θεσσαλίας, προέβη στη ριζική ανακαίνιση του κάστρου καθιστώντας το ισχυρότερο[4].

Σε αντιστοιχία, το κάστρου Φαναρίου βρίσκεται σε μία ακόμη από τις σημαντικότερες διαβάσεις της Πίνδου, με την οποία γινόταν η επικοινωνία Τρικάλων-Άρτας και ήλεγχε όλη τη Θεσσαλική πεδιάδα την οποία προστάτευε και από δυτικά σε περιόδους που οι σχέσεις Ηπείρου-Θεσσαλίας δεν ήταν φιλικές[5]. Σε αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο του 1289 γίνεται πρώτη αναφορά στο κάστρο και στη βυζαντινή πόλη του Φαναρίου (**εικ. 4**).

Οι επεμβάσεις στο φρούριο των Τρικάλων περιορίζονται στην ακρόπολη ή αλλιώς στο εσωτερικό οχυρό (ic Kale), στο βορειότερο από τους τρεις οχυρωματικούς περιβόλους του. Τα τείχη του εξωτερικού και εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου διατηρούνται σε άσχημη κατάσταση (**εικ. 5**). Η άποψη όμως του τείχους είναι επιβλητική και μόνον μακροσκοπικά διακρίνονται προβλήματα, όπως σημάδια φθοράς και διάβρωσης λίθων, φθορά του συνδετικού κονιάματος σε όλο το μήκος των τειχών, αποκόλληση ή απόπτωση των στρώσεων λίθων των υψηλότερα ευρισκόμενων τμημάτων, διαμπερή κενά και ρηγματώσεις στην τοιχοποιία, καθώς και κατάρρευση τμημάτων των δύο δυτικών πύργων και του μεταπυργίου διαστήματος ανάμεσά τους.

Οι εργασίες που έχουν εγκριθεί στο Τεχνικό Δελτίο της Πράξης: «Αποκατάσταση τμημάτων τρίτου διαζώματος βυζαντινού κάστρου πόλεως Τρικάλων» παρατίθενται σε επί μέρους ομάδες εργασιών (διακριτά τμήματα φυσικού αντικειμένου) ως εξής:

Ι. Εργασίες πεδίου: προμήθεια υλικών και εξοπλισμός λειτουργίας του έργου, μεταφορά των αρχαιολογικών ευρημάτων του τρίτου διαζώματος και καθαίρεση των υπαρχόντων υπόστεγων που τα στεγάζουν, αποξήλωση των υπαρχόντων σαθρών κονιαμάτων και δειγματοληψία δοκιμίων και καρότων κονιάματος για να προκύψει η σύστασή του, καθαρισμός των πύργων Π2, Π3, Π4 και της στέγης της πυριτιδαποθήκης από φερτά υλικά, εκσκαφή γύρω από τα θεμέλια και ενίσχυση της υποθεμελίωσης με ενέματα.

ΙΙ. Εργασίες ανακτήσεων: ανάκτηση των πύργων Π3 και Π4 με αργολιθοδομή δύο ορατών όψεων, ανάκτηση του μεταπυργίου διαστήματος Π3-Π4 με αργολιθοδομή μίας ορατής όψης (**εικ. 6**), ανάκτηση των πολεμιστριών του βορειοανατολικού τείχους.

ΙΙΙ. Εργασίες συντήρησης και ανακατασκευής: συντήρηση και ανακατασκευή αρμολογημάτων, συντήρηση στοιχείων όψεως πυριτιδαποθήκης, καθώς και της θολοδομίας της (**εικ. 7**).

IV. Εργασίες ανάδειξης του μνημείου με νέες κατασκευές: κατασκευή στέγης και δαπέδων πύργου Π1, κατασκευή ξύλινων οροφών πύργων Π2, Π3, Π4 και διαμόρφωση βατού δώματος με υδραυλικό κονίαμα από πάνω, τοποθέτηση νέων κουφωμάτων στους πύργους και στην πυριτιδαποθήκη.

V. Εργασίες περιβάλλοντος χώρου: πλακόστρωση με χονδρόπλακες στο εσωτερικό του τρίτου διαζώματος, ενίσχυση των πρανών με δενδροφύτευση εξωτερικά του τρίτου διαζώματος.

Οι παραπάνω ενέργειες αποσκοπούν στη συνολική αποκατάσταση των εξωτερικών και εσωτερικών όψεων των τοιχοποιιών, της πυριτιδαποθήκης, των τεσσάρων πύργων, του νοτιοδυτικού τείχους όπως και των πολεμιστριών του βορειοανατολικού μεταπυργίου του τρίτου διαζώματος του κάστρου Τρικάλων.

Όσον αφορά στο κάστρο Φαναρίου, αυτό σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση μετά τις εργασίες αποκατάστασης και συντήρησής του από την 7η ΕΒΑ με χρηματοδότηση από το Β΄και Γ΄ Κ.Π.Σ. Τα τείχη του κάστρου έχουν αποκατασταθεί σχεδόν εξ' ολοκλήρου (**εικ. 8**), με μόνη εξαίρεση το μεταπύργιο διάστημα στο ανατολικό μέρος του κάστρου, καθώς και της στέγης της πυριτιδαποθήκης. Στο τέλος του 2005 ολοκληρώ-

3. Leake 1835, 426.
4. Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, Δ΄, 3, 113.
5. Σδρόλια 1987, 129.

θηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του Κάστρου από την 7η ΕΒΑ, με πιστώσεις του Β΄ και Γ΄ Κ.Π.Σ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών στερεώθηκε το κτίριο της πυριτιδαποθήκης, η μεγάλη υπέργεια δεξαμενή, η οποία και στεγάστηκε και η μικρή υπόγεια δεξαμενή. Ανακατασκευάσθηκε το δυτικό τμήμα των επάλξεων και του περιδρόμου του κάστρου, αποκαταστάθηκαν οι εσωτερικοί λιθόστρωτοι διάδρομοι και τοποθετήθηκε εξωτερικός ηλεκτροφωτισμός. Το αποτέλεσμα των παραπάνω εργασιών είναι εξαιρετικό και θυμίζει την αρχική όψη του κάστρου. Για τη δημιουργία μίας όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένης εικόνας για το κάστρο κρίνεται σκόπιμο να αποκατασταθεί και το ανατολικό τείχος, όπως αυτό τεκμηριώνεται από το σωζόμενο αρχειακό και φωτογραφικό υλικό.

Οι εργασίες που έχουν εγκριθεί στο Τεχνικό Δελτίο της Πράξης: «Αποκατάσταση τμημάτων τείχους και πυριτιδαποθήκης και συντήρηση-προστασία αρχιτεκτονικών λειψάνων Βυζαντινού κάστρου Φαναρίου, Δ. Ιθώμης, Ν. Καρδίτσας» παρατίθενται σε επί μέρους ομάδες εργασιών (διακριτά τμήματα φυσικού αντικειμένου) ως εξής:

Ι. Εργασίες πεδίου: προμήθεια υλικών και εξοπλισμός λειτουργίας του έργου, αποξήλωση των υπαρχόντων σαθρών κονιαμάτων και δειγματοληψία δοκιμίων και καρότων κονιάματος για να προκύψει η σύστασή του, εκσκαφές – αποχωματώσεις

ΙΙ. Εργασίες ανακτήσεων: ανάκτηση των πύργων Π5 και Π6 με αργολιθοδομή δύο ορατών όψεων, ανάκτηση του μεταπυργίου διαστήματος Π5-Π6 με αργολιθοδομή μίας ορατής όψης, ανάκτηση θολοσκεπούς στέγης πυριτιδαποθήκης (**εικ. 9**).

ΙΙΙ. Εργασίες στερέωσης και ανακατασκευής: συντήρηση και ανακατασκευή αρμολογημάτων, στερέωση θόλου υπόγειας δεξαμενής, εφαρμογή ενεμάτων στην πυριτιδαποθήκη και στην υπόγεια δεξαμενή, επίστρωση αρχιτεκτονικών λειψάνων με υδραυλικό κονίαμα.

IV. Εργασίες ανάδειξης του μνημείου με νέες κατασκευές: τοποθέτηση νέων κουφωμάτων στην πυριτιδαποθήκη.

V. Έρευνα – Τεκμηρίωση: χαρτογράφηση όλων των οικοδομικών φάσεων στις αρχιτεκτονικές όψεις του μνημείου μετά το πέρας των εργασιών.

Με την υλοποίηση του έργου θα έχει επιτευχθεί η πλήρης αποκατάσταση της κτιριακής μορφής του Κάστρου Φαναρίου, των κτισμάτων, καθώς επίσης και των αρχιτεκτονικών λειψάνων στο εσωτερικό αυτού.

Στην ανάδειξη των μνημείων θα συμβάλλει η ανάκτηση τμημάτων που έχουν καταρρεύσει, ώστε να γίνει κατανοητή η αρχική μορφή τους (**εικ. 10**). Είναι σαφές ότι για την αποφυγή αλλοίωσης της αυθεντικότητας και της αρχιτεκτονικής του μνημείου, πριν από οποιαδήποτε επέμβαση επανάκτησης, πρέπει να σώζεται ικανός αριθμός πραγματικών στοιχείων που μπορούν να εξασφαλίσουν την πλήρη σχεδιαστική αποκατάσταση μιας μορφής και να είναι επιβεβλημένη η ανάγκη εφαρμογής της προτεινόμενης επέμβασης, γιατί δεν μπορεί να διασφαλιστούν συγκεκριμένες περιοχές του μνημείου διαφορετικά. Τόσο στο κάστρο Τρικάλων όσο και στο κάστρο Φαναρίου οι παραπάνω προϋποθέσεις υπάρχουν. Οι λίθοι που χρησιμοποιούνται είναι τοπικής προέλευσης, κατόπιν αρχικής επεξεργασίας τους σε εξειδικευμένη επιχείρηση, με την τελική επεξεργασία να πραγματοποιείται επί τόπου. Έχουν τοποθετηθεί φύλλα μολύβδου στα τμήματα των στοιχείων και της λιθοδομής όπου εφαρμόζεται η τεχνική της ανάκτησης (σε περασιά με τις όψεις), για το σαφή διαχωρισμό της επέμβασης από των αρχικών οικοδομικών φάσεων. Σε αυτό το σημείο θα έπρεπε να αναφερθεί ότι ενώ οι πολεμίστρες του κάστρου είναι ένα από τα στοιχεία του που θα μπορούσαν να αποκατασταθούν σχεδιαστικά, θα επανακτηθούν μόνο αυτές στην ανατολική πλευρά του φρουρίου Τρικάλων όπου τα στοιχεία είναι ακλόνητα ως προς την αρχική τους μορφή, όπως και στο ανατολικό μεταπύργιο διάστημα στο κάστρο Φαναρίου, το οποίο απεικονίζεται σε φωτογραφία που χρονολογείται το 1885. Οι υπόλοιπες πολεμίστρες έχουν ήδη συντηρηθεί και έχουν σφραγιστεί οι ανώτερες επιφάνειές τους με υδραυλικό κονίαμα που προφυλάσσει των πυρήνα τους από περαιτέρω διαβροχή.

Η σύσταση των κονιαμάτων για το αρμολόγημα καθώς και για το συνδετικό κονίαμα των τμημάτων που ανακτούνται προέκυψε κατόπιν λήψης και αποστολής δοκιμίων της τοιχοποιίας στο εξειδικευμένο εργαστήριο δομικών υλικών του τμήματος πολιτικών μηχανικών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το προτεινόμενο αρμολόγημα είναι συμβατό με το παλαιό τόσο από άποψη σύστασης και αντοχής, όσο και αισθητικού αποτελέσματος σε υφή και χρώμα. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι το ορατό ή αλλιώς το τελικό αρμολόγημα έρχεται σε περασιά με το πρόσωπο των λίθων. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις, όπως στην αναστήλωση του κάστρου του Πυθίου στον Έβρο, το κονίαμα ήταν σε υποχώρηση από το πρόσωπο των λίθων με σαφή περιγράμματα για τη δημιουργία φωτοσκιάσεων και την παρουσία του μνημείου ως περισσότε-

ρο αυθεντικού, μίας και αυτή την εικόνα έχει το σύγχρονο κοινό για τα βυζαντινά κτίσματα. Η επιλογή αυτή δεν ενδείκνυται, καθώς μεγάλα τμήματα έχουν ήδη συντηρηθεί με χρήση κονιάματος σε περασιά με το πρόσωπο των λίθων και η αλλαγή τεχνοτροπίας θα ήταν μη αποδεκτή αισθητικά.

Για την εξυπηρέτηση και πληροφόρηση των επισκεπτών αλλά κυρίως των ΑμεΑ (για τους χώρους που δεν είναι προσβάσιμοι, πύργοι, περίδρομοι, επάλξεις) έχουν προβλεφθεί πινακίδες πληροφόρησης, καθώς και έντυπο υλικό, το οποίο θα διατίθεται στους οικίσκους πληροφόρησης στις εισόδους των κάστρων.

Μετά το πέρας των εργασιών στο κάστρο Φαναρίου και με βάση τα στοιχεία που θα προκύψουν κατά τα διάφορα στάδια του αναστηλωτικού έργου, θα συνταχθεί χαρτογράφηφη των αρχιτεκτονικών όψεων, όλων των οικοδομικών φάσεων.

Το βυζαντινό κάστρο Τρικάλων (6ος αι.) σε συνδυασμό με το κάστρο του Φαναρίου Καρδίτσας (13ος αι.), μετά την περαίωση των εργασιών αποκατάστασής τους, θα διαμορφώσουν ολοκληρωμένη εικόνα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του θεσσαλικού χώρου, ενώ θα παραδώσουν στην έρευνα συγκριτικά στοιχεία για τις οχυρώσεις του 6ου και 13ου αι. Είναι έργα στρατηγικής σημασίας που συνάδουν με το πλαίσιο του ευρύτερου στρατηγικού σχεδιασμού της χώρας και με την ανάδειξή τους θα ενισχυθεί η πολιτιστική, πολιτισμική και τουριστική διαδρομή με την δικτύωση των μνημείων που βρίσκονται πάνω στο οδικό δίκτυο Καρδίτσα – Φανάρι – Τρίκαλα – Μετέωρα. Θα αποδοθούν στο κοινό δηλαδή δύο αρχαιολογικοί χώροι με οργανωμένη αρχιτεκτονική και ιστορική δομή και βελτιωμένες συνθήκες επισκεψιμότητας, που θα συμβάλλει στην τουριστική προβολή και ανάπτυξη του τοπικού περιφερειακού χώρου. Η αποκατάσταση της μορφής των δύο κάστρων της Δυτικής Θεσσαλίας που θα δώσει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να περιδιαβαίνει με εικόνα παρόμοια με εκείνη που είχαν και οι φρουροί, εικόνα που αγγίζει προς τα βόρεια την περιοχή των Μετεώρων, προς τα δυτικά την περιοχή της Πύλης και τέλος προς τα νότια και ανατολικά την απεραντοσύνη του θεσσαλικού κάμπου. Η αποκατάσταση των μνημείων με σκοπό τη δομική ενίσχυσή τους, που θα εξασφαλίσει παράλληλα και τη φυσική διατήρηση των βυζαντινών κάστρων, αποτελεί έργο στρατηγικής σημασίας που συνάδει με το πλαίσιο του ευρύτερου στρατηγικού σχεδιασμού της χώρας.

SUMMARY

RESTORATION OF CASTLES IN WESTERN THESSALY BYZANTINE CASTLE IN TRIKALA & B) BYZANTINE CASTLE OF FANARI

Christos Tsilimigas, Dimitra Vlachava, Sofia Farazoumi

This report concerns the works: «Restoration of parts on the third diazoma of the Byzantine Castle in Trikala» and «Restoration of parts of wall and powder magazine and preservation-conservation of architectural ruins of the Byzantine Castle of Fanari in the municipality of Ithomi in the prefecture of Karditsa», which are carried out by the 19th Ephorate of Byzantine Antiquities through NSRF (National Strategic Reference Framework) funding.

The two Byzantine castles are built in locations of significant strategic importance, controlling the passages to Macedonia, Epirus and Thessaly.

The projects, presented in this report, concern the restoration of the monuments, in order to facilitate the visit of the public. They are based on the scientifically documented original form of the monuments and aim at the preservation of the archaeological sites as carriers of spiritual values and messages. Both byzantine castles are considered monuments of great historical value.

After the completion of the restoration works, both these archaeological sites with the improved visiting conditions will be given to the public. Thus an overview of the defensive architecture of the most important fortified complexes in Thessaly will be accomplished, contributing to the promotion of touristic activity and the development of the local regional area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece* I, London.

Μαντζανά Κ. – Τσιλιμίγκας Χ. – Βλαχάβα Δ., 2010. *Αποκατάσταση τμημάτων τείχους και πυριτιδαποθήκης και συντήρηση-προστασία αρχιτεκτονικών λειψάνων Βυζαντινού Κάστρου Φαναρίου Δ. Ιθώμης Ν. Καρδίτσας*, Τρίκαλα.

Μαντζανά Κ. – Τσιλιμίγκας Χ. – Οικονόμου Δ. – Βλαχάβα Δ. – Ηλιόπουλος Γ., 2008. *Αποκατάσταση τρίτου διαζώματος κάστρου πόλης Τρικάλων*, Τρίκαλα.

Σδρόλια Σ., 1987. Συμβολή στην Ιστορία του Φαναρίου της Καρδίτσας (1289-1453), *ΘεσΗμ* 12, 129-144.

Εικ. 1. Τρίκαλα. Βυζαντινό Κάστρο.

Εικ. 2. Φανάρι. Βυζαντινό Κάστρο.

Εικ. 3. Τρίκαλα. Βυζαντινό Κάστρο. Τρίτο διάζωμα.

Εικ. 4. Φανάρι. Βυζαντινό Κάστρο. Άποψη Εσωτερικού.

Εικ. 5. Τρίκαλα. Βυζαντινό Κάστρο. Επάλξεις

Εικ. 6. Τρίκαλα. Βυζαντινό Κάστρο. Τρίτο διάζωμα. Μεταπύργιο διάστημα Π3-Π4. Σχέδιο.

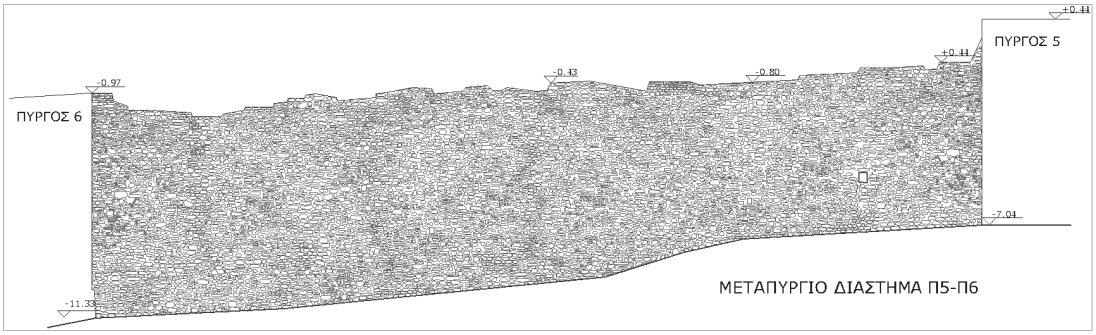
Εικ. 7. Τρίκαλα. Βυζαντινό Κάστρο. Πυριτιδαποθήκη

Εικ. 8. Φανάρι. Βυζαντινό Κάστρο. Επάλξεις.

Εικ. 9. Φανάρι. Βυζαντινό Κάστρο. Πυριτιδαποθήκη

Εικ. 10. Φανάρι. Βυζαντινό Κάστρο. Μεταπύργιο διάστημα Π5-Π6. Σχέδιο.

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΡΙΩΝ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΣΤΑΥΡΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

Αιμιλιανός Γκέκας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε στις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν σε τρείς ξυλόγλυπτους Σταυρούς, έναν Σταυρό λιτανείας και δύο Σταυρούς ευλογίας, επενδυμένους σε δύο περιπτώσεις με μεταλλική επένδυση. Οι Σταυροί αυτοί ανήκουν στη συλλογή των κειμηλίων της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων (**εικ. 1**).

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΣΤΑΥΡΩΝ

Το ξύλο χρησιμοποιήθηκε από τον άνθρωπο από πολύ παλιά λόγω της διαθεσιμότητάς του, της σχετικά εύκολης επεξεργασίας του και πλήθους των εφαρμογών που έχει. Για την κατασκευή έργων τέχνης χρησιμοποιήθηκε είτε ως υπόστρωμα ζωγραφικών έργων, είτε ως υλικό για τη δημιουργία ξυλόγλυπτων και άλλων αντικειμένων[1].

Στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική το σημαντικότερο είδος είναι τα ξυλόγλυπτα τέμπλα, που είναι από τα πιο σημαντικά και πιο διαδεδομένα σύνολα ξυλόγλυπτων έργων τέχνης στην Ελλάδα[2]. Το δεύτερο, πιο διαδομένο έργο τέχνης από ξύλο, που χρησιμοποιείται στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, είναι οι ξυλόγλυπτοι Σταυροί.

Ο ξυλόγλυπτος πυρήνας τους συνήθως είναι από πυξάρι ή κυπαρισσόξυλο, δεμένος με μεταλλικό πλαίσιο[3]. Στην κεντρική παράσταση κάθε πλευράς εικονίζεται, συνήθως, η Σταύρωση και η Γέννηση ή η Βάπτιση, πλαισιωμένες από παραστάσεις άλλων μεγάλων εορτών ή Αγίων. Ανάλογα με το μέγεθος και την χρήση τους, διακρίνονται σε Σταυρούς λιτανείας, αγιασμού, ευλογίας και επιστήθιους.

«*Οι μικρότεροι Σταυροί (0,20 μ. έως 0,35 μ. περίπου) διακρίνονται σε Σταυρούς ευλογίας και αγιασμού. Σταυροί ευλογίας ονομάζονται εκείνοι που δεν έχουν βάση, σε αντίθεση με εκείνους που έχουν και ονομάζονται Σταυροί αγιασμού. Αλλού ονομάζουν σαν Σταυρούς αγιασμού όσους έχουν στη μια τους όψη ως κεντρική παράσταση τη Βάπτιση. Οι απόψεις αυτές δεν είναι απόλυτες και στηρίζονται περισσότερο στην προφορική παράδοση. Ούτε όμως και η χρήση των Σταυρών μας διαφωτίζει ως προς την ονομασία, γιατί χρησιμοποιούνται είτε για ευλογία είτε για αγιασμό, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο οποιοσδήποτε διαχωρισμός*[4]».

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ο **πρώτος Σταυρός** είναι λιτανείας (**εικ. 2**), αμφίπλευρος με έξι παραστάσεις στην κάθε πλευρά του κεντρικού φορέα, με μπρούτζινη σμαλτωμένη επένδυση και ασημένια λαβή. Η βάση του αποτελείται από τρία επίπεδα ξυλόγλυπτων παραστάσεων σε διαφορετικά μεγέθη και είναι επενδυμένη με μπρούτζινη σμαλτωμένη επένδυση.

1. Λαμπρόπουλος κ.ά. 1999, 131.
2. Λαμπρόπουλος κ.ά. 1999, 131.
3. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 1980, 17.
4. Οικονομάκη – Παπαδοπούλου 1980, 17.

Στο κέντρο του ξυλόγλυπτου πυρήνα, στη μία όψη εικονίζεται η Βάπτιση, πλαισιωμένη από τις παραστάσεις της Γέννησης του Χριστού, του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής, της Βαϊοφόρου και της Ανάστασης του Χριστού. Στην άλλη πλευρά απεικονίζεται στο κέντρο η Σταύρωση, και γύρω της οι παραστάσεις της Ανάληψης, της Πεντηκοστής, της Μεταμορφώσεως, η Κοίμηση της Θεοτόκου και το Γενέθλιο της Θεοτόκου.

Η λαβή και η βάση του είναι ένθετη, βιδωτή και αποτελείται από οκτώ διαφορετικά ξυλόγλυπτα και μεταλλικά κομμάτια.

Στο πρώτο (άνω) ξυλόγλυπτο επίπεδο της βάσης, παριστάνονται κατά ζεύγη δώδεκα μορφές Αγίων ή Μαρτύρων που κρατούν στο χέρι τους σταυρό. Οι μορφές παρουσιάζονται από τη μέση και πάνω, ενώ λείπει τελείως ένα ζεύγος από Αγίους. Στο μεσαίο επίπεδο, που είναι και το μεγαλύτερο, παριστάνονται πάλι κατά ζεύγη δώδεκα ολόσωμες μορφές Αγίων, πιθανότατα των Αποστόλων. Δε λείπει καμία μορφή από αυτές. Στο τρίτο και τελευταίο επίπεδο, παριστάνονται μέσα σε μετάλλια δεκαοχτώ μορφές από Αγίους σε προτομή. Από αυτούς σώζονται δώδεκα, ενώ οι υπόλοιποι έξι έχουν απολεσθεί. Η διάταξή τους είναι ανά τριάδες, με τους δύο από τους τρείς να κοιτάνε στην ίδια κατεύθυνση και τον τρίτο αντικριστά. Στο μέσον περίπου της λαβής υπάρχει πολυεδρικός κόμπος.

Στο ανώτερο τμήμα η λαβή φέρει πολυεδρικό σχήμα, επενδυμένο με σμάλτα και ημιπολύτιμους λίθους. Ολόκληρη η βάση είναι επενδυμένη με μπρούτζινη επένδυση, καθώς και με σμάλτα και ημιπολύτιμους λίθους. Η απόληξη της βάσης παρουσιάζει έξι αγγέλους (Σεραφείμ) στις πλευρές που δημιουργείται από το εξάγωνο μεταλλικό επίπεδο. Στο κάτω μέρος της βάσης υπάρχει δυσανάγνωστη και ξενόγλωσση επιγραφή. Δεν φέρει χρονολογία κατασκευής.

Στις απολήξεις των κεραιών υπάρχουν τρεις τρουλίσκοι με επίστεψη σταυρού. Στο κάτω τμήμα του σταυρού υπάρχουν δύο τρουλίσκοι με επίστεψη σταυρού πάνω σε άγγελο. Σμάλτα σε μπλε και τιρκουάζ σχηματισμούς υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια. Η διακόσμηση του Σταυρού συμπληρώνεται από ημιπολύτιμους λίθους όπως κοράλλια, τιρκουάζ, καρχηδόνιους.

Διαστάσεις: i) Μήκος συνολικό: 48,5 εκ., ii) Πλάτος: 14 εκ., iii) Ύψος: 2,5 εκ.
Υλικά κατασκευής: Ξύλο, μπρούντζος, ασήμι, σμάλτα.

Ο **δεύτερος Σταυρός** είναι ευλογίας (**εικ. 3**), αμφίπλευρος με πέντε ξυλόγλυπτες παραστάσεις στην κάθε πλευρά και δέκα παραστάσεις στην μεταλλική επένδυση. Στο κέντρο του ξυλόγλυπτου πυρήνα, στη μια πλευρά απεικονίζεται η Βάπτιση και στην άλλη η Σταύρωση, οι οποίες περιβάλλονται από τις εξής παραστάσεις: Μεταμόρφωση, Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Υπαπαντή, Τρεις Ιεράρχες (Άγιοι Βασίλειος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος), η θυσία του Αβραάμ, Αποκαθήλωση, Ανάσταση και η Ανάληψη του Χριστού. Οι παραστάσεις της μεταλλικής επένδυσης παρουσιάζουν κυρίως Προφήτες, εξαπτέρυγα Χερουβείμ, και τον Πατριάρχη Ιακώβ. Αναλυτικά έχουμε τους εξής προφήτες: Δαυίδ, Μωυσής, Ησαΐας, Ιερεμίας, Ελισσαίος, Σολομών, Ιεζεκιήλ. Η λαβή του είναι ξύλινη και φέρει ένθετη μεταλλική ασημένια επένδυση με επιχρυσωμένο πολυεδρικό κόμπο. Η διακόσμηση του σταυρού συμπληρώνεται με τρεις ένθετους κυλίνδρους στις απολήξεις των κεραιών με τα αρχικά ΙC, ΧC, ΝΚ (*Ιησούς Χριστός Νικά*) και . , Χ, ΦΠ (*Φως(;) Χριστού Φαίνει Πάσι*) καθώς και με πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους. Δεν φέρει αφιερωματική επιγραφή, ούτε χρονολογία κατασκευής.

Διαστάσεις: i) Μήκος συνολικό: 28,5 εκ., ii) Πλάτος: 15 εκ., iii) Ύψος: 2,5 εκ.
Υλικά κατασκευής: Ξύλο πυξάρι, ασήμι, ασήμι επίχρυσο, σμάλτα, μαργαριτάρια, πολύτιμοι λίθοι.

Ο τρίτος σταυρός ευλογίας (**εικ. 4**) είναι αμφίπλευρος με έξι παραστάσεις στην κάθε πλευρά, χωρίς μεταλλική επένδυση. Στο κέντρο του ξυλόγλυπτου πυρήνα, στη μία πλευρά παριστάνεται η Βάπτιση και στην άλλη η Σταύρωση, οι οποίες πλαισιώνονται από τις παραστάσεις του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, της Γέννησης, της Υπαπαντής, της Μεταμορφώσεως, της έγερσης του Λαζάρου, της Βαϊοφόρου, της Ανάστασης, της Ανάληψης, της Πεντηκοστής και της Κοίμησης της Θεοτόκου. Η ξυλόγλυπτη διακόσμηση καλύπτει πλήρως τις δύο πλευρές του Σταυρού, ενώ στις δύο στενές πλαϊνές πλευρές υπάρχουν σκαλισμένα τα αρχικά Τ.Κ.Π.Γ. (*Τόπος Κρανίου Παράδεισος Γέγονε*). Η λαβή του είναι ξύλινη και μάλιστα ολόκληρος ο Σταυρός προέρχεται από ενιαίο κομμάτι ξύλου. Σε αρκετές παραστάσεις φέρει υπολλείματα από επιζωγράφηση. Δε φέρει αφιερωματική επιγραφή, ούτε χρονολογία κατασκευής.

Διαστάσεις: i) Μήκος συνολικό: 37,5 εκ., ii) Πλάτος: 14 εκ., iii) Ύψος: 3 εκ.
Υλικά κατασκευής: Ξύλο πυξάρι, χρωστικές

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Στο Σταυρό λιτανείας έχει γίνει προσπάθεια στερέωσης και συγκράτησης της μεταλλικής επένδυσης με την χρήση λεπτού σύρματος. Στους άλλους δύο Σταυρούς, τοποθετήθηκε βάση στήριξης από Plexiglas, στη λαβή, για να μπορέσουν να στηριχθούν και να εκτεθούν σε όρθια θέση.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ

α) Διάβρωση: Ο ξυλόγλυπτος πυρήνας των Σταυρών δεν είναι προσβεβλημένος από ξυλοφάγα έντομα, ενώ, σε μερικές περιπτώσεις, παρουσιάζει κάποια διαστασιακή μεταβολή στην επιφάνειά του.

β) Φερτές επικαθήσεις: Ο ξύλινος φορέας φέρει επικαθήσεις σκόνης και αιθάλης, ιδιαίτερα προσκολλημένες στην επιφάνεια των ξυλόγλυπτων παραστάσεων, καθώς και λιπαρούς λεκέδες κεριού. Η μεταλλική επένδυση φέρει, επίσης, επικαθήσεις σκόνης, αιθάλης και λιπαρούς λεκέδες κεριού.

γ) Απώλεια υλικού: Στο σύνολο των Σταυρών δεν παρατηρείται ιδιαίτερη απώλεια υλικού, εκτός από τον Σταυρό λιτανείας, που λείπουν κάποιες ξυλόγλυπτες παραστάσεις της βάσης. Επίσης, λείπουν κάποια διακοσμητικά στοιχεία από τη μεταλλική επένδυση των Σταυρών, όπως σμάλτα και ημιπολύτιμοι λίθοι.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Πριν γίνει οποιαδήποτε εργασία συντήρησης έγινε αναλυτική φωτογράφηση των Σταυρών, με σκοπό την ανάδειξη των ξυλόγλυπτων παραστάσεων και την όσο το δυνατό καλύτερη κατανόηση των φθορών και οποιασδήποτε απώλειας υλικού. Η λεπτομερής φωτογράφηση συνεχίστηκε σε όλα τα στάδια των εργασιών συντήρησης.

«*Ο σκοπός του καθαρισμού ενός αντικειμένου είναι η απομάκρυνση των υλικών, που είτε αλλοιώνουν τη φυσιογνωμία του είτε προκαλούν φθορές σε αυτό. Τα ίχνη του χρόνου, η λεγόμενη πάτινα, δεν είναι σκόπιμο να αφαιρούνται, διότι αποτελούν στοιχεία της ιστορίας του αντικειμένου και της πορείας του στο χρόνο. Σε ένα ξυλόγλυπτο αντικείμενο οι τεχνικές καθαρισμού είναι οι εξής:*

α) Ο μηχανικός καθαρισμός

β) Ο καθαρισμός με διαλύτες, όπως είναι η ακετόνη, η αιθυλική αλκοόλη και με μείγματα αυτών σε διάφορες αναλογίες ή σάπωνες[5]».

Στους Σταυρούς που υπάρχει μεταλλική επένδυση, έγινε αφαίρεση της μεταλλικής επένδυσης σε όσα κομμάτια ήταν αυτό δυνατόν. Στον Σταυρό λιτανείας έγινε λύσιμο μόνο της βάσης, η οποία αποτελείται από οκτώ διαφορετικά κομμάτια, ενώ στον Σταυρό ευλογίας με την μεταλλική επένδυση, λύθηκε ολόκληρη η μεταλλική επένδυση, η οποία αποτελείται από έξι διαφορετικά μεταλλικά κομμάτια. Για να μη γίνει κάποιο λάθος κατά την επανασύνδεση των μεταλλικών μερών, τα καρφιά μαζί με τα μεταλλικά μέρη φυλάχθηκαν ξεχωριστά και σημειώθηκε σε ποιο ακριβώς μέρος του Σταυρού ανήκει το καθένα.

Αφού απομακρύνθηκαν τα μεταλλικά πλαίσια των Σταυρών, έγινε μηχανικός καθαρισμός με μαλακό πινέλο για την απομάκρυνση της σκόνης (**εικ. 5**) και των διαφόρων επικαθήσεων. Μετά τον καθαρισμό με μαλακό πινέλο, περάστηκαν όλες οι ξύλινες παραστάσεις με white spirit, αρχικά με πινέλο και στη συνέχεια, τοπικά, με μπατονέτα, για την απομάκρυνση των λιπαρών λεκέδων κεριού, με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Στα σημεία που υπήρχαν υπολείμματα κόλλας, από παλαιότερες επεμβάσεις, αυτά καθαρίστηκαν με μπατονέτα και διαλύτη ακετόνη.

Επειδή οι περισσότερες επικαθήσεις ήταν πολύ καλά επικολλημένες στην ξύλινη επιφάνεια και μέσα στις σχισμές των ξυλόγλυπτων παραστάσεων, εφαρμόστηκε αρχικά απιονισμένο νερό με πινέλο, χωρίς ιδιαίτερα

5. Λαμπρόπουλος κ.ά. 1999, 159.

αποτελέσματα. Έτσι, αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί αραιό διάλυμα σαπουνιού Vulpex 5% με απιονισμένο νερό σε ολόκληρη την επιφάνεια με πινέλο. Στη συνέχεια με μπατονέτα και απιονισμένο νερό απομακρύνθηκε ικανοποιητικά η περίσσεια του σαπουνιού μαζί με την επιφανειακή βρωμιά. Επίμονοι λεκέδες, στο εσωτερικό των ξυλόγλυπτων παραστάσεων, απομακρύνθηκαν έπειτα από επίμονο μηχανικό καθαρισμό με νυστέρι και την χρήση κατάλληλων λεπίδων (**εικ. 6**). Στο τέλος ολόκληρη η επιφάνεια του ξυλόγλυπτου καθαρίστηκε με white spirit.

Οι μεταλλικές παραστάσεις του Σταυρού ευλογίας, καθαρίστηκαν με μπατονέτα και αραιό διάλυμα μυρμηκικού οξέος 2% (HCOOH) σε νερό. Μεγάλη προσοχή δόθηκε στην επιμετάλλωση. Μετά από κάθε πέρασμα με μυρμηκικό, γινόταν εξουδετέρωση με white spirit. Τα καρφιά των μεταλλικών παραστάσεων καθαρίστηκαν με υαλόβουρτσα-μολύβι, με άριστα αποτελέσματα. Για την καλύτερη διατήρησή τους, περάστηκαν στο τέλος και με διάλυμα Paraloid B72 3% σε ακετόνη. Το ασημένιο κομμάτι της λαβής καθαρίστηκε με πάστα Pre-lim[6] και τη χρήση μπατονέτας (**εικ. 7**).

Τα μεταλλικά τμήματα του Σταυρού λιτανείας, που βρίσκονται στη βάση, καθαρίστηκαν στο εσωτερικό μέρος με υαλόβουρτσα, με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα. Από την εξωτερική πλευρά, η επιφάνεια καθαρίστηκε μόνο με white spirit.

Ο κεντρικός σταυρός με τις ξυλόγλυπτες παραστάσεις, καθαρίστηκε με white spirit, τόσο στον ξύλινο φορέα όσο και στη μεταλλική επένδυση. Όπου χρειάστηκε έγινε μηχανικός καθαρισμός με νυστέρι, ενώ για επίμονους λεκέδες χρησιμοποιήθηκε και υαλόβουρτσα. Στη βάση η στερέωση[7] έγινε με κόλλα Uhu Hart[8]. Οι παραστάσεις που βρίσκονται στο κατώτερο επίπεδο κολλήθηκαν, επίσης, με Uhu Hart, με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Για την στερέωση του επόμενου ξύλινου κομματιού, χρησιμοποιήθηκαν δύο καρφιά στις άκρες. Οι παραστάσεις που βρίσκονται στο μεσαίο επίπεδο κολλήθηκαν και αυτές ικανοποιητικά με Uhu Hart. Δύο καρφιά χρησιμοποιήθηκαν και για την στερέωση στο επόμενο κομμάτι και το τελευταίο επίπεδο με τις παραστάσεις κολλήθηκε από πάνω. Στο τέλος περάστηκε ο κεντρικός άξονας και στη βάση τοποθετήθηκε ροδέλα με την υπάρχουσα βίδα. Λόγω της αστάθειας, για να πατήσει κανονικά ο Σταυρός, έγινε βάση από γυαλί, στη διάμετρο της βάσης και σε πάχος 0,5 εκ. (**εικ. 8, 9, 10**).

6. Ήπια αποξεστική πάστα.
7. Η προσπάθεια στερέωσης με καθαρό κερί δεν ήταν επιτυχής.
8. Διάφανη, θερμοπλαστική κόλλα νιτροκυτταρίνης.

SUMMARY

THE CONSERVATION OF THREE WOOD-CARVED CROSSES FROM VARLAAM MONASTERY

Aimilianos Gkekas

This paper deals with the conservation process performed on a litany Cross and two blessing Crosses, which belong to the collection of the Holy Monastery of Varlaam, in Meteora.

The surface of the Crosses contained a large amount of air pollutants such as dust, dirt, spores of micro-organisms, etc. The ingress of these pollutants creates additional hygroscopic substrate, which accelerates the wear surface of the wood. The dust, which is accumulated on the surface, is inflated, when absorbing moisture, and the existing micro-cracks widen over time. Therefore the conservation was necessary.

After a dry cleaning by brush and scalpel, the surface of the wood was cleaned with organic solvents, such as acetone, ethanol, white spirit or just distilled water. For the better preservation of the Crosses, the metal case has been also conserved.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οικονομάκη-Παπαδοπούλου Γ., 1980. *Εκκλησιαστικά Αργυρά*, Αθήνα.

Λαμπρόπουλος Β. – Νταλούκα Θ. – Παπαθανασίου Θ. – Χατζηδάκη Μ., 1999. *Συντήρηση Έργων Τέχνης*, τόμ. 2, Αθήνα.

Εικ. 1. Ιερά Μονή Βαρλαάμ.

Εικ. 2. Σταυρός λιτανείας, πριν τη συντήρηση.

Εικ. 3. Σταυρός ευλογίας, πριν τη συντήρηση.

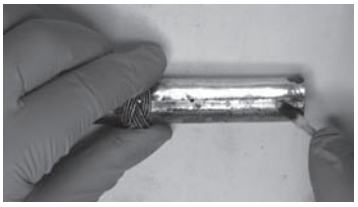
Εικ. 4. Σταυρός ευλογίας, πριν τη συντήρηση.

Εικ. 5. Σταυρός λιτανείας, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 6. Σταυρός ευλογίας, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 7. Σταυρός ευλογίας, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 8. Σταυρός λιτανείας, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 9. Σταυρός ευλογίας, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 10. Σταυρός ευλογίας, μετά τη συντήρηση.

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Ε΄ (ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1805)

Νίκος Μ. Μπονόβας

Το γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ (αριθ. ευρ. Βχφ 027) (**εικ. 1**), που θα μας απασχολήσει στο κείμενό μας, είναι ελάχιστα γνωστό μέχρι σήμερα[1]. Προέρχεται από τη Συλλογή Δημητρίου Αρ. Οικονομοπούλου και μαζί με ένα μέρος της εκτίθεται, από τον Μάιο του 2001, στην Αίθουσα 9 της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, η οποία φέρει το όνομα του συλλέκτη[2]. Το πατριαρχικό γράμμα μαζί με όλη τη συλλογή, που αποτελείται από 1460 έργα[3], κληροδοτήθηκε στο προαναφερόμενο Μουσείο στις 30 Ιουνίου 1987 από την Αναστασία Ζαμίδου-Οικονομοπούλου, σύζυγο του Δ. Οικονομοπούλου σύμφωνα με την ιδιόχειρη διαθήκη του[4].

Το γράμμα όμως του πατριάρχη Καλλινίκου Ε΄ αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, όχι μόνο για τα υλικά του που είναι το περγαμηνό υπόστρωμα γραφής και η μολύβδινη σφραγίδα , αλλά και για έναν επιπλέον λόγο. Το κειμήλιο συγκεντρώνει το ενδιαφέρον, καθώς είναι γνωστό μεν ότι ελάχιστα πατριαρχικά έγγραφα με μολύβδινες σφραγίδες διασώθηκαν εκτός των αρχείων μοναστικών κέντρων, όπως του Άθω στον ελλαδικό χώρο, περιέχει δε ενδείξεις ότι στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα ο Ελληνισμός ήταν ώριμος πνευματικά και ψυχικά για ένα απελευθερωτικό κίνημα. Επιπλέον, το πατριαρχικό γράμμα ως επίσημο έγγραφο με πληροφορίες για τη δράση συγκεκριμένων προσώπων και γεγονότων χαρακτηρίζεται από αυξημένη αξιοπιστία και αποτελεί μία πηγή για τη μελέτη της κοινωνίας και τη συγγραφή της ιστορίας, σε αντίθεση με τις συνήθεις αφηγηματικές πηγές που περιέχουν γενικότητες.

Το κείμενο περιλαμβάνει είκοσι οκτώ γραμμές και είναι γραμμένο με δεξιοκλινή, δυσανάγνωστη γραφή, με καστανή μελάνη στην εμπρόσθια όψη (recto) που συμπίπτει με την εχέσαρκη πλευρά φύλλου περγαμηνής διαστάσεων 60,3 × 40,3 εκ. Φέρει τη χρονολογία *,αωεω κ(ατά) μῆνα Δεκέμβριον, ἰνδικτειῶνος θ΄ης*, επικυρώνεται δε με την ιδιόχειρη υπογραφή του πατριάρχη με μαύρη μελάνη: *+Καλλίνικος ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλε(ως) Νέ(ας) Ῥώμης καί Οἰκουμενικός Πατριάρχ(ης)*. Ας σημειωθεί ότι ο τίτλος διατυπώθηκε στον τρίτο κανόνα της Δεύτερης Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, το 381[5].

Η κατάσταση του εγγράφου είναι καλή με κηλίδες υγρασίας στα διπλώματα.

Στο κάτω μέρος του εγγράφου, με κίτρινη μεταξωτή μήρινθο, απαιωρείται μολύβδινη σφραγίδα (διάμ. 7,6, πάχ. 0,7 εκ.) του πατριάρχη στην αρχική της θέση. Στον εμπροσθότυπο (**εικ. 2**) παριστάνεται η Παναγία Οδηγήτρια ημίσωμη, δεόμενη, με το δεξί χέρι στο στήθος, έχοντας στο αριστερό χέρι τον μικρό Χριστό, ο οποίος ευλογεί και κρατά τυλιγμένο ειλητάριο (επιγραφή: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ, Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ) C). Στον οπισθότυπο (**εικ. 3**) καταστρώνεται η επιγραφή: ||[1]*ΚΑΛΛΙΝΙΚΟC* ||[2]•*ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ*• ||[3]*ΑΡΧΙΕ-ΠΙCΚΟΠΟC* ||[4]*ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩ*[*C*] ||[5]*ΝΕΑC ΡΩΜΗC ΚΑΙ ΟΙ* ||[6]*ΚΟΥΜΕΝΙΚΟC*• ||[7]*ΠΑΤΡΙΑΡ-ΧΗS* ||[8]*ΑΩΑ* (=1801).

---

1. Φωτογραφία του εγγράφου έχει παρουσιασθεί σε έκδοση του Μουσείου. Βλ. Κανονίδης 2009, 134.

2. Τούρτα 2006, Α11. Τούρτα 2008, 149.

3. Πρόκειται για 400 φορητές εικόνες (Μπαλτογιάννη 1985), 372 κεραμικά, ειδώλια, λυχνάρια, 58 έργα μικροτεχνίας, 630 νομίσματα (Μακροπούλου, Τούρτα, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1995), καλύπτοντας ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο από τη μυκηναϊκή εποχή έως τους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους.

4. Ο συλλέκτης (Πάτρα 1907-Αθήνα 1986) σπούδασε χημικός-μηχανικός (Δρέσδη, Λειψία) και παράλληλα με την επαγγελματική του δραστηριότητα επιδόθηκε στη συγκέντρωση παλιών αντικειμένων, ικανοποιώντας προσωπικά καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα και εκδηλώνοντας έμπρακτα την αγάπη του για την πολιτιστική κληρονομιά της πατρίδας του (Κανονίδης 2009, 13-17).

5. Laurent 1948, 6-8.

Η μολύβδινη σφραγίδα ανήκει στην κατηγορία των πατριαρχικών σφραγίδων που χρονολογούνται με ακρίβεια και με τη βοήθεια των καταλόγων των πατριαρχών[6]. Πρόκειται για μία από τις νεότερες σφραγίδες μεταξύ των 99 που ανήκουν στη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης και χρονικά καλύπτουν την περίοδο από τα τέλη του 7ου έως τα μέσα του 18ου αιώνα[7].

Στο εχέτριχο της οπίσθιας όψης (verso) του περγαμηνού φύλλου σώζονται δύο σημειώματα γραμμένα με μαύρη μελάνη. Το ένα, ο δεύτερος στίχος του οποίου είναι εξίτηλος, δηλώνει τον τόπο: |[1]*(ἠγοράσθη εἰς Παρισίους)* |[2][……..*ρήν*] και το δεύτερο : *28-11-38* τον χρόνο προφανώς μεταβίβασης του εγγράφου.

Αρχίζοντας με τον σχολιασμό του περιεχομένου του εγγράφου, πρέπει να επισημάνουμε ένα ζήτημα που αφορά στην ονομασία του αποστολέα του εγγράφου πατριάρχη Καλλινίκου Ε΄. Επίσης η σχετική προβληματική συνδέεται με τη σειρά αρίθμησης των τριών από τους πέντε συνώνυμους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, οι οποίοι έφεραν το όνομα Καλλίνικος και αρχιεράτευσαν τον 18ο-19ο αιώνα.

Από αυτούς ο πρώτος έζησε στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Πρόκειται για τον Καλλίνικο Α΄ που καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη. Η πατριαρχία του διήρκεσε από το 693 έως το 705[8]. Οι επόμενοι τέσσερις έζησαν στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ο Καλλίνικος Β΄, ο επονομαζόμενος Ακαρνάνας, χειροτονήθηκε αρχικά μητροπολίτης Προύσσης. Φέρεται ως πατριάρχης κατά τις χρονικές περιόδους 3 Μαρτίου-27 Νοεμβρίου 1688, 7 Μαρτίου 1689 έως τον Αύγουστο 1693 και από τον Απρίλιο 1694 έως τις 8 Αυγούστου 1702[9]. Μεταξύ άλλων εγγράφων, συνυπέγραψε με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο και ιεράρχες γράμμα (1689-1691) που σώζεται στη Μόσχα, αναφερόμενο στους Ρώσους χριστιανούς[10]. Αργότερα συναντάμε τον Καλλίνικο Γ΄ που καταγόταν από τη Νάξο. Εκλέχθηκε μητροπολίτης Ηρακλείας και αργότερα πατριάρχης στις 19 Νοεμβρίου 1726, αλλά την ίδια μέρα πέθανε από τη χαρά του[11]. Τον διαδέχθηκε ο Καλλίνικος Δ΄ που γεννήθηκε στη Ζαγορά Πηλίου. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1743 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Προϊολάβου (σημερινή νομαρχία Βραΐλας στην περιοχή της Μουντένιας ή Μεγάλης Βλαχίας Ρουμανίας) και στις 16 Ιανουαρίου 1757 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Το 1762 δώρισε την προσωπική του βιβλιοθήκη στη μονή Προδρόμου Ζαγοράς και αποσύρθηκε στην ιδιαίτερή του πατρίδα, όπου έζησε κοντά στον αδερφό του μητροπολίτη Δημητριάδος Γρηγόριο και πέθανε το 1792[12]. Ο Καλλίνικος Δ΄ απεικονίστηκε (**εικ. 4**) σε πομπή με επικεφαλής Τούρκο αξιωματούχο με στρατιώτες, αξιωματικούς, ορθόδοξους κληρικούς, βαστάζους με δέματα και υπαλλήλους του πατριαρχείου σε χαμένη σήμερα τοιχογραφία (18ος αιώνας) στο συνοδικό (αίθουσα υποδοχής) της μονής του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου[13]. Η παράσταση ήταν εμπνευσμένη από την εθιμοτυπική επίσκεψη κάθε νεοδιοριζόμενου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στον σουλτάνο, ο οποίος επικύρωνε έτσι πολιτικά την εγκαθίδρυση.

Ο Καλλίνικος Ε΄, που υπογράφει το έγγραφό μας, κατάγονταν από τα Μουδανιά. Χειροτονήθηκε μητροπολίτης Αδριανουπόλεως τον Οκτώβριο 1780 και διετέλεσε μητροπολίτης Νικαίας από το 1792 έως τις 17 Ιουνίου 1801, οπότε εκλέχθηκε οικουμενικός πατριάρχης. Στη θέση αυτή παρέμεινε έως τις 22 Σεπτεμβρίου 1806, για να επανέλθει το χρονικό διάστημα από 10 Σεπτεμβρίου 1808 έως τον Μάϊο του 1809[14]. Συνέβαλε στην εύρυθμη λειτουργία της μοναστικής πολιτείας του Άθω εκδίδοντας πατριαρχικά σιγίλλια με θέμα την κοινοβιοποίηση ιδιόρρυθμων μονών: Σίμωνος Πέτρας, Εσφιγμένου (Δεκέμβριος 1801), Ξενοφώντος (Σεπτέμβριος 1802), Αγίου Παντελεήμονος (Αύγουστος 1803), Διονυσίου (1805)[15], την οριακή διαφορά των μονών Αγίου Παντελεήμονος-Μεγίστης Λαύρας (Σεπτέμβριος 1802)[16], την επικύρωση των ορίων της μονής Κωνσταμονίτου (Ιανουάριος 1803)[17] και απέστειλε διαδοχικά πατριαρχικά γράμματα για τη ρύθμιση

6. Oikonomides 1986, 10.
7. Λεοντιάδης 2006.
8. Κωνσταντινίδης 1965, 243.
9. Υψηλάντης 1870, 201-202, 204-209. Γεδεών 1885-1889, 607-609, 611-614. Γριτσόπουλος 1965, 246-247.
10. Фонкич 2003, 268, σημ. 26.
11. Γεδεών 1885-1889, 627-628. Γριτσόπουλος 1965, 247.
12. Υψηλάντης 1870, 373-376. Γεδεών 1885-1889, 648-649. Γριτσόπουλος 1965, 247-249. Βακαλόπουλος 1973, 662. Λιναριτάκης 1996, 25, 33-34, 38-65. Ευαγγέλου 2009, 205.
13. Μακρής 1976, 166-167.
14. Γεδεών 1885-1889, 679, 681. Γριτσόπουλος 1965, 249-250. Βακαλόπουλος 1973, 707.
15. Σμυρνάκης 1988, 508. 515, 591, 624, 648, 662.
16. Σμυρνάκης 1988, 663.
17. Σμυρνάκης 1988, 688.

της ποσοτικής κατανομής της κοινής φορολογίας των μοναστηριακών και κελλιωτών μοναχών (Σεπτέμβριος 1805, 12 Μαΐου 1806, Αύγουστος 1806)[18].

Τον Καλλίνικο Ε΄ ως Καλλίνικο Δ΄ τον αναφέρει ο Κρ. Χρυσοχοΐδης στην έκδοση του τελευταίου εγγράφου με ημερομηνία Αύγουστος 1806. Η ταύτιση είναι όμως αδύνατη όπως προκύπτει από τα βιογραφικά στοιχεία του Καλλινίκου Δ΄, που αναφέραμε παραπάνω. Επίσης αποκλείεται το ενδεχόμενο ταυτοπροσωπίας του Καλλινίκου Δ΄ με τον Καλλίνικο Γ΄, μολονότι ο Καλλίνικος Δ΄ αυτοαποκαλούνταν Καλλίνικος Γ΄ στους αυτόγραφους κώδικές του. Ορισμένοι ερευνητές δέχθηκαν αυτή την αρίθμηση[19] επηρεασμένοι, προφανώς, από την εκλογή του Καλλινίκου Γ΄, ο οποίος εκλέχθηκε μεν, αλλά δεν ενθρονίσθηκε στον πατριαρχικό θρόνο.

Ο Αθανάσιος Κομηνός Υψηλάντης στην *Εκκλησιαστική και Πολιτική Ιστορία μετά την Άλωσιν (1453-1789)*, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1870, αναφέρει τον Καλλίνικο Δ΄ εκ Ζαγοράς ως Καλλίνικο Γ΄[20], ενώ αγνοεί τον Καλλίνικο Ε΄. Η απουσία αναφοράς στον τελευταίο πατριάρχη δικαιολογείται από το χρονικό εύρος που καλύπτει το έργο του συγγραφέα, από το 1453 έως το 1789, χρονιά κατά την οποία η Ιστορία του Υψηλάντη ολοκληρώθηκε, όπως προκύπτει από εσωτερικά στοιχεία του έργου.

Πέρα όμως από την καθαυτό προσωπικότητα του πατριάρχη Καλλινίκου Ε΄, το έγγραφο αρ. Βχφ 027 του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης περιέχει στοιχεία που αφορούν στη σχέση του πατριάρχη με έναν κοσμικό. Ο πατριάρχης εκφράζει τις ευχαριστίες του, όταν ένα από τα μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας Κωνσταντινουπόλεως έχει οικονομική ευχέρεια και συμβάλλει στην οργάνωση και εύρυθμη λειτουργία της. Έτσι, το έγγραφο μπορεί να χαρακτηρισθεί ως συστατική επιστολή.

Έχοντας ως πρότυπο τους ρητορικούς λόγους των αρχαίων Ελλήνων, ο πατριάρχης Καλλίνικος Ε΄ αναφέρει ότι κινούμενος από θείο ζήλο και γνωρίζοντας τις δημόσιες υποθέσεις και τα γεγονότα, αποφάσισε να συμβάλλει στην πολιτική σταθερότητα. Για τον σκοπό αυτό και στον βαθμό που είναι γνωστό το επίπεδο της αρχοντικής γενιάς κάθε μέλους της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινουπόλεως, η αξία και τα χαρίσματά του υποδηλώνουν τη δύναμη να διευθύνει τις υποθέσεις της κοινότητας με τον καλύτερο τρόπο. Για τον λόγο αυτό, ακολουθώντας τα πρότυπα της αρχαίας Αποστολικής και κανονικής παράδοσης, η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία μνημονεύει τους άξιους ανθρώπους, εφοδιάζοντάς τους επιπλέον με συστατικές επιστολές. Είναι φανερό σε όλους ότι τέτοια άτομα αναδεικνύονται ευγενή, τίμια και χρήσιμα για τους οικείους τους, αλλά και για τους πολλούς και με τα γράμματα θα απολαύσουν την τιμή που τους ταιριάζει, θα διαλυθεί κάθε κακόβουλη αμφιβολία και θα τύχουν καλής υποδοχής από όσους τους συναντούν. Ο φορέας του γράμματος ονομάζεται Απόστολος, έχει το προσωνύμιο παπ(π)άς και κατάγεται από τη διακεκριμένη πολιτεία της Δημητριάδος[21]. Βαπτίσθηκε χριστιανός ορθόδοξος, προέρχεται από τίμιους προγόνους, είναι ένθερμος υποστηρικτής της προγονικής ευσέβειας, υποστηρικτής του δικαίου και της ηθικής, και επιτυχημένος έμπορος. Με ζήλο Θεού συνέβαλε στις δημόσιες υποθέσεις, στις οποίες διακρίθηκε κοσμώντας την πατρίδα του με την ανέγερση ευαγών ιδρυμάτων και ιερών ναών, βοηθώντας στην ανόρθωση του γένους. Από τις πληροφορίες για τη δράση του, την εκτίμηση που απολαμβάνει και την προσωπική γνωριμία μαζί του βεβαιώνεται ότι είναι ευγενής της ανώτερης κοινωνικής τάξης και του αξίζει τιμητική υποδοχή από όσους τους συναντά. Για αυτόν τον λόγο γράφθηκε σε περγαμηνή σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση και του δόθηκε το πατριαρχικό γράμμα το έτος 1805, μήνα Δεκέμβριο, 9η ινδικτιώνα.

Από τα εσωτερικά στοιχεία του εγγράφου διαφαίνεται ότι ο Απόστολος συγκαταλέγεται πιθανόν στην κοινωνική ομάδα, μέλη της οποίας άνοιγαν τον δρόμο για τη βελτίωση του βιοτικού, μορφωτικού και θρησκευτικού επιπέδου της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινουπόλεως, χάρη στο οικονομικό υπόβαθρο και την πολιτική ισχύ τους[22]. Τα δύο αυτά στοιχεία χαρακτήριζαν τους Φαναριώτες που είχαν σημαντική εμπλοκή στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και στήριζαν οικονομικά τους πατριάρχες το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 17ου αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1821[23].

Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο Απόστολος συνιστά παράδειγμα ανάμιξης κοσμικού στους κόλπους

18. Σμυρνάκης 1988, 166. Χρυσοχοΐδης 1997, 470-471, αρ. 13.58.

19. Λιναριτάκης 1996, 46-47.

20. Υψηλάντης 1870, 373.

21. Πόλη γνωστή από τους αρχαίους και βυζαντινούς χρόνους, που έδωσε το όνομά της στην τοπική μητρόπολη. Εντοπίζεται στο βόρειο τμήμα του λιμένα της σύγχρονης πόλης του Βόλου. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 108-109. Μακρής 1982, 205.

22. Βακαλόπουλος 1973, 315, 663, 740. Βακαλόπουλος 1980, 79.

23. Σταματόπουλος 2003, 37 κ.ε.

της Εκκλησίας, με αγαθές προθέσεις που περιλάμβαναν το αυξημένο ενδιαφέρον για θέματα κοινωνικά, εκπαιδευτικά και πνευματικά[24]. Ο πατριάρχης Καλλίνικος Ε΄ ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: *… περί κοινήν τοῦ γένους ὠφέλειαν ἀφιερεῖ …*. Επιπλέον, η αναφορά της λέξης *γένους* είναι πιθανό να υποδηλώνει τη συμμετοχή του Απόστολου στην οργανωτική προετοιμασία του αγώνα της απελευθέρωσης που είχε αναλάβει η Φιλική Εταιρεία. Είναι γνωστό ότι τα τρία ιδρυτικά μέλη της, ο Νικόλαος Σκουφάς, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Εμμανουήλ Ξάνθος, απευθύνθηκαν αρχικά σε εύπορους Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως για την οικονομική ενίσχυση του ξεσηκωμού του γένους. Ένας από τους πρώτους χρηματοδότες ήταν ο Λεοντιάδης, αν και μικροέμπορος. Στο ίδιο περιβάλλον έδρασαν οι είκοσι ένας σημαντικότεροι μυητές της Φιλικής Εταιρείας[25], ενώ κληρικοί γίνονταν κοινωνοί της ιδέας της απελευθέρωσης[26]. Ως ένας προδρομικός εκφραστής της μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ο Απόστολος που ανέπτυσσε οικονομική δραστηριότητα την ίδια περίοδο. Η δράση του εντάσσεται στο πλαίσιο Ελλήνων που σημείωσαν μεγάλη πρόοδο στην οικονομία, τα γράμματα, ενώ κατείχαν υψηλές θέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία και άλλες χώρες.

Το γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ αναδεικνύει με απλό και πειστικό τρόπο το εύρος και το είδος των σχέσεων Ρωμιών της Κωνσταντινουπόλεως στη διάρκεια της προετοιμασίας της επανάστασης των Ελλήνων, φωτίζοντας μια άγνωστη πτυχή της.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πιστή μεταγραφή του κειμένου του εγγράφου Βχφ 027 από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

||[1] +*Οὐκ ἀπειθεί πάντα τόν τοῖς πολιτικοίς συμπεριφερόμενον πράγμασιν ὡς*
ἔχει τά περιστατικῶς παρεπόμενα ἀκριβολογούμενον διαγνώσκειν, ὅσα ||[2] *δηλονότι δικά μοι φύσεως λόγου ἄξια* [*καί*] *ἑκάστῳ σήνεστι, καί ὅσα δεξιότητι οἰκείας ἰδιοτροπίας, καί ἐπιτηδειότητος καθ' ἡλικίαν αὐτῷ προσεγένετο* ||[3] *μᾶλλον δέ καί λίαν ἀναγκαίον τό τοιοῦτον ὡς συμβάλλον τά μέγιστα εἰς πολιτικήν εὐστάθειαν. Ἐφ' ὅσον γάρ οἱ τάς ἀρχάς διέποντες* ||[4] *τῶν ὑπηκό(ων) ἑκάστου τήν κατ' ἀξίαν, καί γένους ὑπεροχήν ἐν ἀκριβείᾳ γινώσκουσιν, οἵ καί τῶν ἁπλῶς ὑποθέσεων καί πραγμάτων τήν ἀπόδειξιν ἀναγ* ||[5] *καίαν κρίνειν πεφύκασι, τοσοῦτον εὐστοχώτατα τά πολιτικά, καί λίαν συμφερόντως διευθύνειν δυνήσονται, ἀφαιρεθέντος ἐπί παντί τοῦ τῆς κατά* ||[6] *μεθ' ἀγνοίας παραπετάσματος. Διό καί ἡ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χ*[*ριστο*]*ῦ μεγάλη Ἐκκλησία λόγον περί τῶν τοιούτων κατά χάριτι ποιουμένη, καί ἐπ'* ||[7] *ἀρχαίῳ Ἀποστολικῷ τέ, καί κανονικῷ ἑπομένη, καί στείλασα, ἀπολιτικοίς γράμμασι, συνίστησι τούς ἀξίους τω ὄντι συστάσεις, δῆλα τοῖς πᾶσι πολοῖς* ||[8] *τά κατ' αὐτή*[*ν*]*, ὅσα δικαίως φέρει, καί ἄλλως συνδραμόντα εὐγενῶς, καί τιμίους αὐτούς ἀπέδειξεν, καί χρησίμους ἑαυτοῖς τέ, καί τοῖς οἴκοις, καί* ||[9] *ἄλλοις πολλοῖς παρισκεύασεν. Ἵν*[*α*] *οὕτως πάσης ἐνδεχομένης ἀμφιβολίας, καί φαύλης ὑπολήψεως δηαλυομένης ἀπολαύειν ἔχωσι τῆς ἀνηκούσης* ||[10] *τιμῆς, καί δεξιώσεως παρά πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσιν. Ἐπειδή τοιγαροῦν καί ὁ συνεπιφερόμενος τόδε τό Ἐκκλησιαστικόν ἡμῶν συστατήριον* ||[11] *γράμμα Ἀπόστολος τοὔνομα, παππᾶ τήν ἐπίκλησιν ἔχων, ἐστίν ἐκ προγόν(ων) εὐσεβής, καί ὀρθόδοξος καί τίμιος, καί εὐγενής, ὁρμώμενος* ||[12] *μέν ἐκ τῆς εὐσήμου πολιτείας τῆς Δημητριάδος, υἱός δέ τιμί(ων), καί εὐγενῶν γεννητόρων, θεοσεβῶν τέ, καί ὀρθοδόξων τῶν τά πρῶτα ἐχόντων,* ||[13] *ἐξ ὧν γεννηθείς, καί ὀρθοδόξως βαπτισθείς, καί τόν θεοφιλή βίον ἐκείν(ων) ἐζηλωκώς, ἄριστος ἀπεδείχθη τῆς προγονικῆς εὐσεβείας ζηλωτής, καί κατ' οὐ:* ||[14] *δέν ἀπελίπετο τῶν πατρώων πράξεων, καί θεαρέστ(ων) ἔργων, ἀλλά διά τῆς ἐνούσης αὐτῷ περί τά καλά ἐμφύτου φιλοτιμίας, καί κλίσεως, ἐξαι* ||[15] *σίοις φιλοκαλίας, καί τῶν ἀγαθοεργιῶν ἀποτελέσμασι τήν πατρίδα τήν αὐτοῦ κατεκόσμησε, καί ἐν πολιτικοῖς πράγμασι πολλοῖς συνεπράξατο* ||[16] *καί συνετέλεσε, καί διέπρεψεν ἀξίως, ζῆλον ἔνθεον περί τά κοινωφελῆ, καί θεάρεστα τῶν σπουδασμάτων εὐδειοικούμενος, ἀγῶσιν τέ καί* ||[17] *κόποις ὑπέρ τοῦ ὅσα περί κοινήν τοῦ γένους ὠφέλειαν ἀφιερεῖ, συνεχῶς ὑποδυόμενος, περί τε ἀνεγέρσεως εὐαγῶν οἴκων, καί Ἱερῶν* ||[18] *Ἐκκλησιῶν ὡς ουδέν ἔχων διηνεκῆ, καί λόγοις, καί ἔργοις διατελεῖν τοῖς κατά Θεόν σκοπόν κινουμένοις μηδαμῶς ἀπαρεσκόμενος αὐτῶν* ||[19] *καί πρῶτος τῶν ἐνταῦθα ἐν Κωνσταντινουπόλει κατά, τε τήν ἐμπορίαν, καί τήν ἐκ ταύτης περιουσίαν διατελεῖ, δικαίαν ἑαυτῷ φήμην, καί ὑ:* ||[20] *πόληψιν περιαψάμενος, καί τά πρῶτα φέ-*

24. Πρβλ. εκτενέστερα Πατρινέλης 2000, 128-130.
25. Κανδηλώρος 1926. Μελάς 1960. Βακαλόπουλος 1973, 589, 660, 743, 1980, 52-112.
26. Φράγκος 2000, 425-426, 428, 430.

ρων ἐν τῷ ἐμπορικῷ τούτῳ συστήματι. Τοιαύτην γοῦν εὐτελή[ν] πληροφορίαν ἔχοντες περί αὐτοῦ, ||[21] *καί τοιοῦτον ἐναργῶς διεγνωκότες οὐ μόνον ἐκ τῆς διατρεχούσης ἀγαθῆς φήμης τοῦ εὐὑπολήπτου αὐτοῦ ὀνόματος, ἀλλά καί τῆς ἧς ἔσχε πρός* ||[22] *ἡμᾶς οἰκειότητος, γράφοντες διαμαρτυρόμεθα αὐτόν εὐγενή[ν], καί εὐπατρίδην ἐξ εὐγενῶν, εὐσεβείᾳ τελεία φαιδρυνόμενον, ἤθε κ(αί) τοῖς χρηστοῖς* ||[23] *σεμνυνόμενον, καί ἀγωγήν ἐνδειξάμενον τήν ἁρμόζουσαν τοῖς εὐσεβέσιν, ἄμεμπτον δηλονότι, τιμίαν, καί πρός κοινήν ἑταιρείαν συντελε:* ||[24] *στικήν καί ἀντάξιον τῆς περιφανοῦς αὐτοῦ γενεαλογί(ας), ὡς ἀποδέδεικται. Δι᾽ ὧν εὐσεβής, εὐγενής τέ καί εὐπατρίδης ῥωμαῖος γνωριζόμενος* ||[25] *ἄξιον ἐστί πάσης ὑποδοχῆς, καί τιμῆς, περιποιήσεως τέ καί ἀγάπης παρά πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσιν αὐτῷ ἀξιωθείσιν ἡμῶν εὐσεβέσιν. Ἐπί γάρ* ||[26] *τούτῳ, κατά τό ἀρχαῖον ἐκκλησιαστικόν ἔθος, ἐγένετο καί τό παρόν ἡμέτερον Πατριαρχικόν πιστοποιητικόν ἐν μεμβράνης συστα:* ||[27] *τήριον γράμμα, καί ἐδόθη τῇ αὐτοῦ εὐγενείᾳ εἰς ἔνδειξιν. ,αωε$^{\varphi}$ κ(ατά) μῆνα Δεκέμβριον, ἰνδικτειῶνος θ΄$^{\eta\varsigma}$* ||[28] *+Καλλίνικος ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλε(ως) Νέ(ας) Ῥώμης καί Οἰκουμενικός Πατριάρχ(ης).*

Στ. 1 *ἀπειθεί*: *ἀπειθεῖ* || *πολιτικοίς*: *πολιτικοῖς* || στ. 2 *σήνεστι*: *σύνεστι* || στ. 3 *ἀναγκαίον*: *ἀναγκαῖον* || στ. 7 *ἀπολυτικοίς*: *ἀπολιτικοῖς* || *τω ὄντι*: *τῷ ὄντι* || *πολοῖς*: *πολλοῖς* || στ. 9 *δηαλυομένης*: *διαλυομένης* || στ. 12 *τέ*: *τε* || στ. 15 *αὐτοῦ*: *αὐτοῦ* || στ. 16 *εὐδειοικούμενος*: *εὐδιοικούμενος* || στ. 18 *ουδέν*: *οὐδέν* || στ. 21 *εὐὑπολήπτου*: *εὐυπολήπτου* || στ. 25 *περιποιήσεως τέ*: *περιποιήσεώς τε* || *ἀξιωθείσιν*: *ἀξιωθεῖσιν* || στ. 26 *μεμβράνης*: *μεμβράνῃ*.

SUMMARY

THE LETTER OF PATRIARCH KALLINIKOS E΄ OF CONSTANTINOPLE (DECEMBER 1805)

Nikos M. Bonovas

In the room of Demetrios Economopoulos Collection at the Museum of Byzantine Culture in Thessaloniki a parchment letter by the Patriarch of Constantinople Kallinikos E΄ (1801-1806, 1808-1809) is displayed. The letter is written by an unknown writer, having though the signature of the Patriarch. His lead seal is seen on the bottom of the folio, attached with a yellow silk cord. It depicts the Virgin Hodegetria on the obverse and the name of Kallinikos E΄ with the date 1801 on the reverse. The inscriptions on verso are of interest: *purchased in Paris* with the date *28-11-38*.

It constitutes a genuine recommendation letter of Patriarch Kallinikos E΄ sent in 1805 to a person named Apostolos. Apostolos, who came from Demetriada-Volos, must have been a prominent person, as he was responsible for the renovation of public benefit foundations and churches of the Greek Orthodox community. A member of the Society of Friends (Filiki Etaireia), he developed a commercial activity in Constantinople. Unfortunately, his biography is not well known.

The letter is an interesting and extremely important document, as it reflects the connection between the Patriarchate of Constantinople and the fighters of the Greek War of Independence in the beginning of 19th century. The story of Apostolos sheds light on the history of the Greeks in Constantinople and their revolutionary and other activities on the eve of the Greek War of Independence in 1821.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και χριστιανική Μαγνησία, στο *Μαγνησία. Το Χρονικό ενός Πολιτισμού,* Αθήνα, 108-175.

Βακαλόπουλος Α.Ε., 1973. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,* τόμ. Δ. *Τουρκοκρατία 1669-1812, Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος Α.Ε., 1980. *Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)* τόμ. Ε. *Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη.

Γεδεών Μ.Ι., 1885-1889. *Πατριαρχικοὶ πίνακες, Εἰδήσεις ἱστορικαὶ, βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης,* Κωνσταντινούπολη, Σεπτ. 1885-Ὀκτ. 1890, 36-1884.

Γριτσόπουλος Τ.Α., 1965. Καλλίνικος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 7, 246-250.

Εὐαγγέλου Τ.Ε., 2009. *Ἡ παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας (ἑλληνικά σχολεία ἀπό τῆς Ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου),* τ. Α΄,Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη [2]2009.

Κανδηλώρος Τ.Χ., 1926. *Η Φιλική Εταιρεία,* Αθήνα.

Κανονίδης Ι.Ο., 2009. *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου, Ημερολόγιο,* Θεσσαλονίκη.

Κωνσταντινίδης Ι.Χ., 1965. Καλλίνικος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 7, 243.

Laurent V., 1948. Le titre de patriarche œcuménique et la signature patriarcale. Recherches de diplomatique et de sigillographie byzantines, *Revue des études byzantines* 6, 5-26.

Λεοντιάδης Ι.Γ., 2006. *Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Λιναριτάκης Ε.Ι., 1996. *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Καλλίνικος Γ΄ (Δ΄) και το θέμα του Αναβαπτισμού,* Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).

Μακρής Κ.Α., 1976. *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου,* Αθήνα.

Μακρής Κ.Α., 1982. Μεταβυζαντινή και Νεώτερη Μαγνησία, στο *Μαγνησία. Το Χρονικό ενός Πολιτισμού,* Αθήνα, 180-277.

Μακροπούλου Δ., Τούρτα Α., Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., 1995. *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Κεραμεική, Μεταλλικά Αντικείμενα, Νομίσματα,* Αθήνα.

Μελάς Σ., 1960. *Φιλικοί, Οι Πρόδρομοι του εικοσιένα, Οι άνδρες πού άνοιξαν στο γένος το δρόμο της λευτεριάς*, Αθήνα.

Μπαλτογιάννη Χ., 1985. *Εικόνες, Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου,* Αθήνα.

Oikonomides N., 1986. *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals,* Washington D.C.

Πατρινέλης Χ., 2000.Ἐκκλησία, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ΙΑ΄, Αθήνα, 123-134.

Σμυρνάκης Γ., 1988. *Το Άγιον Όρος* (Πρόλογος Δ. Παπαχρυσάνθου. Ευρετήριο Ι. Ταβλάκης), Καρυές Αγίου Όρους 21988.

Σταματόπουλος Δ., 2003. *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα,* Αθήνα.

Tourta A., 2006. El museo de la cultura bizantina de Tesalonica Grecia, στο *2o Encuentro Internacional Sobre Tecnologias en Museografia*, Zaragoza, 25, 26 y 27 septiembre 2006, Icom-España, Consejo Internacional de Museos España, Zaragoza, 5-12.

Tourta A., 2008. Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki, Greece, *MARQ, Arqueologia y Museos* 3, 145-150.

Ὑψηλάντης Α.Κ., 1870.*Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς Δώδεκα, Βιβλίον Η΄ Θ΄ καί Ι΄, ἤτοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν (1453-1789), (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ),*Ἐκδίδοντος Ἀρχιμ. Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναΐτου,Ἰ. Ἀ. Βρετός, Κωνσταντινούπολη.

Φράγκος Γ., 2000. Φιλικὴ Ἑταιρεία, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ΙΑ, 424-432.

Фонкич, Б.Л., 2003. Греческие рукописи и документы в России в XIV-иачале XVIII в., Издательство Индрик, Москва.

Χρυσοχοΐδης Κ., 1997. Πατριαρχικό γράμμα, *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 470-471.

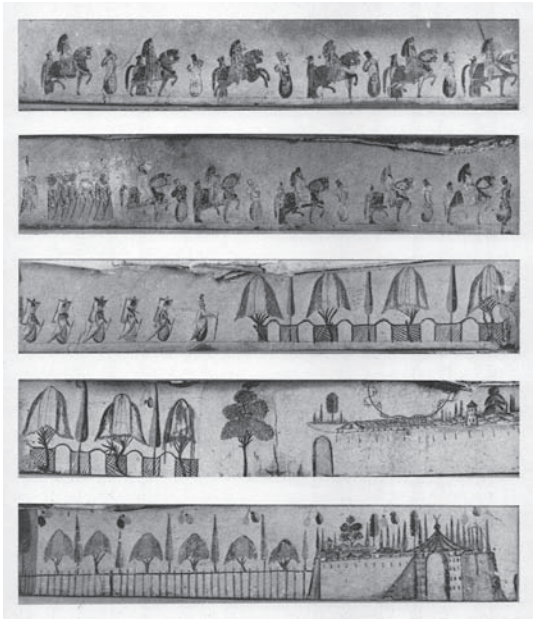
Εικ. 1. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Βφχ 027. Γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ (1805).

Εικ. 2. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Βφχ 027. Γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ (1805), μολύβδινη σφραγίδα (1801), εμπροσθότυπος.

Εικ. 3. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Βφχ 027. Γράμμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Ε΄ (1805), μολύβδινη σφραγίδα (1801), οπισθότυπος.

Εικ. 4. Πήλιο, συνοδικό μονής Αγίου Λαυρεντίου. Η πομπή προσκύνησης του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Δ΄ στο σουλτάνο, λεπτομέρειες τοιχογραφίας, 18ος αιώνας.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ – ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΦΘΑΡΜΕΝΩΝ ΛΙΘΩΝ ΚΑΙ ΛΙΘΑΝΑΓΛΥΦΩΝ, ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΧΩΡΟΥ, Ι.Ν. ΤΙΜΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΔΟΛΙΑΝΩΝ ΚΡΑΝΙΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΣΠΑ

Στυλιανή Λαφαζάνη, Κωνσταντίνος Τράντος

Στον οικισμό «Δολιανά» Κρανιάς της Περιφερειακής Ενότητας Τρικάλων, και σε υψόμετρο 1.200 μ. σε πυκνόφυτη από έλατα περιοχή, είναι κτισμένος ο ναός του Τιμίου Σταυρού. Πριν φθάσει ο επισκέπτης στο ναό, συναντά λείψανα τοιχοποιιών και λιθοσωρούς που σύμφωνα με γραπτές πηγές, ανήκουν στο κατεστραμμένο από τους Γερμανούς μοναστηριακό συγκρότημα της Αγίας Ζώνης, το οποίο χρονολογείται στα 1770**,** ενώ ο ναός του Τιμίου Σταυρού, ο οποίος είναι χτισμένος 500 μ. δυτικότερα, χρονολογείται στα 1840. Βάσει χειρογράφων και κωδίκων, και τα δύο αποτελούν μετόχι της Ιεράς Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων[1].

Ο Ιερός Ναός του Τιμίου Σταυρού είναι τρίκλιτη βασιλική θολοσκεπή, στη στέγη της οποίας υψώνεται ένα σύμπλεγμα δεκατριών λίθινων τρούλων και τρουλλίσκων, επικαλυπτόμενων με σχιστολιθικές πλάκες, από τους οποίους κάποιοι είναι μη ορατοί εσωτερικά. Εξωτερικά στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά του ναού εξέχουν αντίστοιχα τρεις πολυγωνικές αψίδες. Όλα αυτά τα στοιχεία σύμφωνα με το μελετητή του μνημείου Παύλο Μυλωνά[2], δημιουργούν μια πολυκυτταρική ευμορφία του χώρου πράγμα που συνήθως δεν συναντάτε στον ελλαδικό χώρο (**εικ. 1**-**2**).

Η εξωτερική τοιχοποιία του ναού, καθώς και τα λιθανάγλυφα του, έχουν κατασκευαστεί από φλύσχη ψαμμιτικής σύστασης που τον συναντάμε στην οροσειρά της Πίνδου[3]. Πρόκειται για ιζηματογενή γεωλογικό σχηματισμό που σχηματίστηκε κατά την τελευταία φάση δημιουργίας των μεγάλων ορεινών όγκων και έχει υποστεί μεγάλες παραμορφώσεις (πτυχώσεις ή κατακερματισμό). Τα κύρια πετρώματα της ακολουθίας του φλύσχη είναι ο ψαμμίτης, ο αργιλικός σχιστόλιθος, η μάργα, καθώς και ο ιλυόλιθος. Η μηχανική συμπεριφορά του είναι ετερογενής και σχετικά καλή, όταν υπάρχει η ψαμμιτική φάση και κακή, όταν κυριαρχεί η ιλυολιθική. Οι αποχρώσεις του ποικίλουν από το ανοιχτό πράσινο-φιστικί, σε καθαρό μπεζ. Το υλικό αυτό, το οποίο βρίσκεται άφθονο στη συγκεκριμένη περιοχή, προσφέρεται για εύκολη μορφοποίησή του με λάξευση, για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκε στις εξωτερικές τοιχοποιίες του ναού καθώς και στα λιθανάγλυφα.

Σε ότι αφορά στην κατασκευή της εσωτερικής διάρθρωσης του μνημείου (κίονες, κόγχες, τόξα) χρησιμοποιήθηκε και ένας ντόπιος σκληρός ασβεστόλιθος, χρώματος λευκού προς τεφρού, ενώ για τους θόλους χρησιμοποιήθηκε πωρόλιθος χρώματος καστανού-κιτρινωπού, ιζηματογενούς σύστασης, ένα είδος κογχυλιάτη λίθου με πολύ μικρότερο βάρος[4].

Οι επίπεδοι εξωτερικοί τοίχοι του ναού διακόπτονται από τις πολυγωνικές αψίδες του ιερού και των χορών. Οι αψίδες, που είναι έντονα διακοσμημένες, αποτελούνται από βάση κυκλική με κυμαινόμενο ύψος ανάλογα με την κλίση του εδάφους, ενώ το υπόλοιπο τμήμα χωρίζεται με δύο κυματιοφόρες ταινίες σε δύο ζώνες που φθάνουν ως τη στέψη της στέγης. Οι αψίδες της ανατολικής πλευράς κοσμούνται με παραστάδες, ενώ της βόρειας και νότιας με ημικιονίσκους. Σε ορισμένες θέσεις βρίσκονται σταυρόμορφα παράθυρα όλα

1. Μυλωνάς 1974, 94.
2. Μυλωνάς 1974.
3. Μυλωνάς 1974, 103.
4. Μυλωνάς 1974, 102.

στο ίδιο ύψος. Από τους δεκατρείς τρούλους που τονίζουν την πολυπλοκότητα της στέγης, οι τέσσερεις, μικρότερων διαστάσεων, δύο πάνω από τις δυτικές κόγχες και δύο πάνω από τις μικρές κόγχες του Ιερού[5], είναι καθαρά διακοσμητικοί. Ο ναός έχει ελάχιστο έως ανύπαρκτο φυσικό φωτισμό και προέρχεται μόνν από τα λίγα σταυρόμορφα ανοίγματα που ανοίγονται στο ίδιο ύψος.

Η πλούσια αρχιτεκτονική διάρθρωση των εξωτερικών όψεων συμπληρώνεται από γλυπτό διάκοσμο με ενδιαφέροντα λιθανάγλυφα, όπως εξαπτέρυγα λαϊκής τεχνοτροπίας, εκ των οποίων αρκετά λείπουν ή η επιφάνειά τους έχει απολεπιστεί λόγω φθοράς του υλικού. Τα εξαπτέρυγα είναι τοποθετημένα στο ίδιο ύψος και σχηματίζουν ένα είδος ζωφόρου, ενώ τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται στη βόρεια και ανατολική πλευρά του ναού (**εικ. 3**)[6]. Σε λιθανάγλυφο, τοποθετημένο στο βόρειο τοίχο κοντά στην ανατολική του ακμή διακρίνεται παράσταση με δικέφαλο αετό, ενώ στη νότια πλευρά έχει σκαλισθεί η παράσταση της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, εκατέρωθεν της οποίας απεικονίζονται οι μορφές των Αγίων Γεωργίου και Δημητρίου, καθώς οι γιορτές τους χαρακτηρίζουν την αρχή και το τέλος της κτηνοτροφικής περιόδου και της διαμονής στα ορεινά.

Η 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ενέταξε στο ΕΣΠΑ και εκτελεί απολογιστικά και με αυτεπιστασία την πράξη: «Στερέωση – Αποκατάσταση τμημάτων εξωτερικών τοιχοποιιών του ναού με αντικατάσταση φθαρμένων λίθων και λιθανάγλυφων και κατασκευή οικίσκου φύλαξης και πληροφόρησης, αντικατάσταση χώρων υγιεινής και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου, του Ι.Ν. Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς». Η υλοποίησή της στοχεύει στην ανάδειξη του Ιερού Ναού, και την εξυπηρέτηση των επισκεπτών με τη δημιουργία των κατάλληλων υποδομών. Οι επεμβάσεις αυτές θα οδηγήσουν στην αύξηση της τουριστικής ανάπτυξης, συμβάλλοντας στην αναβάθμιση της ευρύτερης περιοχής.

Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου πρόκειται να πραγματοποιηθούν εργασίες διαμόρφωσης με πλακοστρώσεις σε συγκεκριμένες θέσεις, κατασκευή ράμπας για άτομα με ειδικές ανάγκες, κατασκευή οικίσκου φύλαξης και πληροφόρησης, χώρων υγιεινής, καθώς και περίφραξης. Οι επεμβάσεις απεικονίζονται στο σχέδιο διαμόρφωσης (**εικ. 4**). Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν και βρίσκονται σε εξέλιξη αφορούν αρχικά στις εργασίες πεδίου (τοποθέτηση πινακίδας, προμήθεια υλικών και εξοπλισμού εργοταξίου), καθαίρεση κλίμακας εισόδου, εργασίες αποχωματώσεων και καθαρισμών σε θέσεις των κατεστραμμένων υπαρχόντων περιφράξεων και του αύλειου χώρου.

Προκειμένου να αποκτήσει το μνημείο ζώνη προστασίας απαιτείται η περίφραξη του χώρου, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Αρχικά έγινε καθαίρεση της κατεστραμμένης υπάρχουσας περίφραξης και κατασκευάσθηκε τμήμα της νέας στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του αύλειου χώρου. Η νέα περίφραξη κατασκευάζεται από λιθοδομή διπλής όψης, ύψους 50 εκ., με πέτρα τοπικής προέλευσης, στην οποία θα τοποθετηθούν μεταλλικά κιγκλιδώματα και μεταλλικές είσοδοι. Παράλληλα ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής του οικίσκου φύλαξης και πληροφόρησης και του νέου κτιρίου χώρων υγιεινής και για άτομα με ειδικές ανάγκες.

Ο οικίσκος φύλαξης και πληροφόρησης, διαστάσεων 5,60 × 8,60 μ. με εμβαδόν 48,00 τ.μ., αποτελείται από τρεις χώρους (γραφείο, δωμάτιο, τουαλέτα) για την εξυπηρέτηση των αναγκών του φύλακα του ναού, ενώ διαθέτει ανοικτό ημιϋπαίθριο χώρο προσωρινής στάσης και πληροφόρησης του κοινού (**εικ. 5**). Κατασκευάστηκε κοντά στη θέση, όπου προϋπήρχε κακότεχνη κλίμακα πρόσβασης στο μνημείο που δεν εξυπηρετούσε καμία ανάγκη, ενώ διατάρρασε και τον ιερό χαρακτήρα του μνημείου.

Το κτίριο χώρων υγιεινής, διαστάσεων 5,85 × 3,75 μ. με εμβαδόν 22,00 τ.μ, αποτελείται από τρεις ανεξάρτητους χώρους υγιεινής, ο ένας εκ των οποίων κατασκευάστηκε για εξυπηρέτηση των ατόμων με ειδικές ανάγκες (**εικ. 6**). Τα κτήρια στεγάζονται με ξύλινη τετράριχτη στέγη που καλύπτεται με ακανόνιστες σχιστόπλακες Πηλίου και εξωτερικά έχουν επενδυθεί με λιθοδομή πάχους περίπου 20 εκ. κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, ώστε να συνάδει με τον τρόπο δόμησης του ναού.

Στο φυσικό αντικείμενο της πράξης συμπεριλαμβάνονται και οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης τμημάτων της εξωτερικής τοιχοποιίας στη βόρεια και ανατολική πλευρά του ναού με καθαρισμό και αντικατάσταση φθαρμένων λίθων και λιθανάγλυφων, καθώς και αρμολογήματα, όπου κρίνεται απαραίτητο. Οι εργασίες συντήρησης περιλαμβάνουν εργασίες συντήρησης επί του μνημείου (in situ) και εργασίες συντήρησης λιθαναγλύφων στο εργαστήριο.

Επί του μνημείου έγινε καθαρισμός της λίθινης επιφάνειας του ναού από τη βιολογική δραστηριότητα

5. Μυλωνάς 1974, 102-103.
6. Μυλωνάς 1974, 103.

χωρίς τη χρήση αμμοβολής με ειδικό διάλυμα καθαρισμού. Στη συνέχεια έγινε στερέωση με ειδικό στερεωτικό διάλυμα των επιφανειών του ναού που παρουσίαζαν προβλήματα αποσάθρωσης του υλικού και έντονο φαινόμενο απολεπίσεων, ιδιαίτερα στην ανατολική όψη.

Παράλληλα με τη διαδικασία στερέωσης, απομακρύνθηκαν χειρωνακτικά και με χρήση ειδικών μηχανικών μέσων εκείνα τα λιθανάγλυφα για τα οποία κρίθηκε απολύτως ασφαλής η αποτοίχιση τους από τη λίθινη επιφάνεια του ναού. Η χρήση μηχανικών μέσων κρίθηκε αναγκαία λόγω του ισχυρού κονιάματος που τοποθετήθηκε σε προηγούμενες αναστηλωτικές εργασίες, και καθιστούσε αδύνατη την εξαγωγή τους. Για την προστασία των λιθανάγλυφων κατά τη διαδικασία αποτοίχισής τους, προηγήθηκε προληπτική συντήρηση με την εφαρμογή διαδοχικών στρωμάτων από γάζες και κόλλα μεθυλοκυτταρίνης (**εικ. 7**). Στη θέση τους τοποθετήθηκαν αντίγραφα σε μορφή πλάκας κατασκευασμένα από λευκό τσιμέντο και λεπτόκοκκη χαλαζιακή άμμο. Το εσωτερικό κενό της τοιχοποιίας γέμισε με ειδικό συνδετικό κονίαμα και η διαδικασία ολοκληρώθηκε με τη συμπλήρωση κονιάματος αρμολόγησης ίδιας σύστασης με το υφιστάμενο (**εικ. 8**).

Τα λιθανάγλυφα, τα οποία απομακρύνθηκαν από το μνημείο μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης προκειμένου να γίνει καθαρισμός και στερέωσή τους. Στη συνέχεια επιλέχθηκε ένα πρωτότυπο λιθανάγλυφο, το οποίο κρίθηκε ως το καλύτερα διατηρημένο για την κατασκευή της μήτρας των αντιγράφων. Από αυτό απομακρύνθηκαν τα υπολείμματα του κονιάματος αρμολόγησης και έγινε καθαρισμός των βιολογικών επικαθήσεων με ειδικό καθαριστικό διάλυμα.

Κατασκευάστηκε καλούπι από σιλικόνη με χρήση διαλύματος κυκλοδωδεκανίου κατά τη διαδικασία της χύτευσης, ώστε να προστατευτεί η επιφάνεια του λιθανάγλυφου (**εικ. 9**). Τέλος, κατασκευάστηκαν αντίγραφα από λευκό τσιμέντο τύπου Portland με χαλαζιακή άμμο λεπτής κοκκομετρίας (σε αναλογία 1:3) και ανάμιξη χρωμάτων αγιογραφίας (σε αναλογία ώχρας-μαύρου 5:1) (**εικ. 10**).

Τα πρωτότυπα λιθανάγλυφα που απομακρύνθηκαν από την εξωτερική τοιχοποιία του μνημείου φυλάσσονται στο νάρθηκα του ναού, δημιουργώντας μια αντιπροσωπευτική συλλογή της λιθανάγλυφης τέχνης του 18ου αιώνα.

Ο ναός Τιμίου Σταυρού Δολιανών είναι μνημείο αναφοράς που συνδυάζει τη μοναδική αρχιτεκτονική του με τον πλούσιο λιθανάγλυφο διάκοσμο και επιβάλλεται μέσα σε ένα σπάνιο φυσικό περιβάλλον του ορεινού συμπλέγματος της Πίνδου. Οι εργασίες που πραγματοποιούνται αποσκοπούν στη συντήρηση και καλή διατήρηση του μνημείου αυτού, αλλά και στην αύξηση της επισκεψιμότητάς του, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναβάθμιση της ευρύτερης περιοχής. Η περιοχή του Ασπροποτάμου, όπου εντάσσονται τα Δολιανά, γειτνιάζει με το Μετεωρίτικο συγκρότημα – μνημείο της UNESCO –, και ανήκει στην ίδια τουριστική και πολιτιστική διαδρομή Καλαμπάκας-Μετεώρων που προσελκύει επισκέπτες και περιηγητές από όλο τον κόσμο.

SUMMARY

CONSERVATION – REPLACEMENT OF WORN STONES AND WALL RELIEFS, CONSTRUCTION OF ANCILLARY BUILDINGS, AND LANDSCAPE IMPROVEMENT AT THE CHURCH OF TIMIOS STAVROS IN DOLIANA KRANIA WITHIN THE FRAME OF THE NATIONAL STRATEGIC REFERENCE FRAMEWORK PROGRAM (NSRF).

Styliani Lafazani, Trantos Konstantinos

This paper concerns the project «Consolidation – Restoration of the exterior masonry parts with the replacement of the church's worn stones and wall reliefs, the construction of an info kiosk, the replacement of healthcare structures and the landscape improvement of the surroundings of the church of Timios Stavros in Doliana Krania of the extended Aspropotamos community in the prefecture of Trikala». This project is running under the direction of the 19th Ephorate of Byzantine Antiquities.

The church of Timios Stavros is situated in an area full of fir trees between the settlements of Doliana and Krania in Trikala at an altitude of 1200 meters. The church, built in 1770, is of special architectural interest not only in Greece, but also in the Balkans. It is of the domed basilica type with a cupola to which many architectural elements have been added (domes, smaller domes, polygonal arches, openings). According to the architect P. Milonas, who studied the monument, it creates a multi-cellural beauty, found nowhere else in the Greek region.

The temple is externally adorned with rich sculpture decoration including representations of the Rise of the Holy Cross, Saints Georgios and Demetrios, whose long lasting exposure to severe weather conditions has led to their dismantling and the peeling of the sandstone. In order to avoid their total destruction, which would affect the monument's overall image, the first part of the project concerns the conservation and maintenance of the worn out stones, as well as the replacement of the most damaged original wall stone reliefs with exact copies.

The second part of the project concerns the improvement of the surrounding area of this unique architectural masterpiece, aiming at its promotion and enhancement. The monument forms an exceptional cultural site of the wider prefecture which attracts touristic interest.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

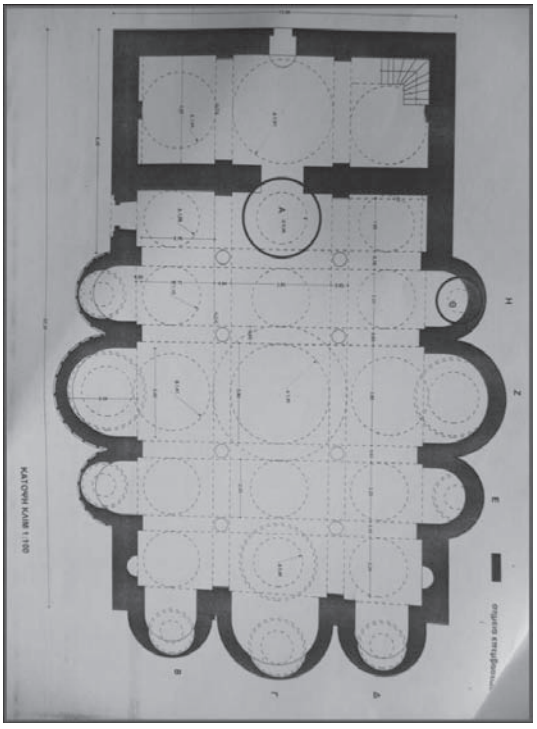
Μυλωνάς Π., 1974. Η Μονή Δολιανών ή Κρανιάςστην Πίνδο, *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, τόμ. 3, Αθήνα, 93-110.

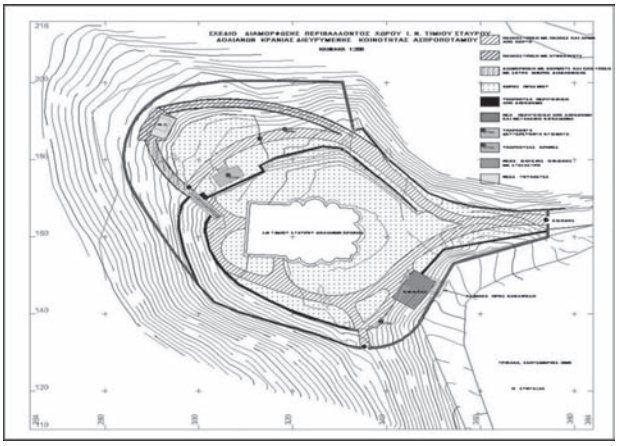
Εικ. 1. Γενική άποψη του Ιερού Ναού Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς.

Εικ. 3. Άποψη λιθανάγλυφων εξαπτέρυγων Ιερού Ναού Τιμίου Σταυρού Δολιανών.

Εικ. 2. Σχέδιο κάτοψης του Ιερού Ναού Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς.

Εικ. 4. Σχέδιο διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου του Ιερού Ναού Τιμίου Σταυρού Δολιανών Κρανιάς.

Εικ. 5. Οικίσκος φύλαξης και πληροφόρησης.

Εικ. 6. Κτίριο χώρων υγιεινής.

Εικ. 7. Αποτοίχιση λιθανάγλυφου.

Εικ. 8. Τοποθέτηση αντιγράφου.

Εικ. 9. Καλούπι από σιλικόνη
για την κατασκευή αντιγράφων.

Εικ. 10. Αντίγραφο λιθανάγλυφο (κάτω)
κατασκευασμένο σύμφωνα με πρωτότυπο (πάνω).

ΤΟ «ΕΓΚΛΕΙΣΤΟ» ΔΙΔΥΜΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ ΤΟΥ ΟΣΜΑΝ ΣΑΧ ΣΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΩΝ ΠΡΩΗΝ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΦΥΛΑΚΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Κρυσταλλία Μαντζανά, Σπύρος Κουγιουμτζόγλου, Απόστολος Ντέρης

Όταν ο Οθωμανός περιηγητής Evliya Celebi περιέγραφε τη περιοχή γύρω από το Κουρσούμ Τζαμί των Τρικάλων « *ως ένας τόπος της πόλης για περιπάτους, τερπνός με ευχάριστη ατμόσφαιρα, εξοχικός, γεμάτος λουλούδια…*» κανείς δε θα μπορούσε να φανταστεί, ότι σ' αυτόν τον ειδυλλιακό χώρο, χρησιμοποίησαν το συγκρότημα του χαμάμ ως ποινική φυλακή και ότι μετά από χρόνια, έστω και τραυματισμένο από τις ανθρώπινες επεμβάσεις, ήρθε στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη της 19ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Στη θέση, όπου βρίσκονται σήμερα τα Τρίκαλα και στην περιοχή ΒΑ του Ληθαίου ποταμού, βρισκόταν στην αρχαιότητα η πόλη Τρίκκα ή Τρίκκη ή και Τρίκκαι, η οποία αναφέρεται ήδη από τον Όμηρο[1]. Σύμφωνα με μυθολογικές παραδόσεις, η πόλη, πήρε το όνομά της, από την νύμφη Τρίκκη, κόρη του Πηνειού ποταμού ή κατά άλλους, κόρη του Ασώπου, επίσης ποταμού. Ο Στράβων αναφέρει, ότι στην Τρίκκη υπήρχε «το ιερόν του Ασκληπιού»[2].

Η πόλη με το αρχαίο όνομά της Τρίκκη ή Τρίκκα εξακολουθεί να είναι γνωστή κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, όταν με τον επίσκοπο Θεόδωρο ή Διόδωρο μετέχει στην Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας (325). Με το ίδιο όνομα περιλαμβάνεται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ανάμεσα στις ονομαστές θεσσαλικές πόλεις[3]. Το 1081 η πόλη καταλήφθηκε από τους Νορμανδούς του Βοημούνδου. Ως Τρίκαλα αναφέρεται για πρώτη φορά, το 12ο αιώνα από την Άννα Κομνηνή[4]. Συγγραφείς όπως, ο Ιωάννης Τζέτζης και ο γνωστός λόγιος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος χρησιμοποιούν για πρώτη φορά τον όρο Τρίκαλα στα κείμενά τους.

Κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων η πόλη περιήλθε σε παρακμή, λόγω όμως της στρατηγικής της θέσης, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός έδωσε στην πόλη την αρχική της αίγλη κτίζοντας «εκ θεμελίων», το κάστρο της (6ος μ.Χ. αι.)[5]. Η πόλη των Τρικάλων λεηλατήθηκε πολλές φορές από τις επιδρομές Γότθων, Σλάβων, Βουλγάρων, Νορμανδών και Καταλανών κατά τα μεσαιωνικά χρόνια μέχρι που κατελήφθη από τους Οθωμανούς, το 1395[6]. Μετά από μία μακρά περίοδο παρακμής η πόλη εξελίσσεται σε σημαντικό οικονομικό και πνευματικό κέντρο για μεγάλο χρονικό διάστημα της Τουρκοκρατίας, γεγονός που διαφαίνεται από τα μνημεία της πόλης, όπως το κάστρο, λουτρά και το τέμενος του Osman Şah (16ος αι.), γνωστό ως «Κουρσούμ Τζαμί»[7].

1. Ομήρου, *Ιλιάς*, Β 729, Δ 202.
2. Στράβων C437.
3. Συνέκδημος Ιεροκλέους, 1967, 9.
4. Κομνηνή, *Αλεξιάς*, ΙΡ, 244, 255.
5. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων,* Δ *3,*113.
6. Βακαλόπουλος, 1961, 222.
7. Μαντζανά, 2008, 208.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ

Ο Οθωμανός γεωγράφος Kiatip Celebi (Haci Kalfa)[8], στα μέσα του 17ου αι. αναφέρει τα Τρίκαλα, «ως πόλισμα που βρίσκεται μεταξύ των Σκοπίων και του Μορέως με κάστρο, λουτρά, τζαμιά και πολλούς κήπους…», επισημαίνοντας και τρία λουτρά ανάμεσα στα οποία και το λουτρό του Osman Şah. Συγκεκριμένα στον Seyahatname ο Οθωμανός περιηγητής Evliya Celebi[9] αναφέρει και εξυμνεί ένα αρχιτεκτονικό σύνολο που εκτός από το τέμενος περιλάμβανε και βοηθητικά κτίρια όπως, ο μεντρεσές, το σχολείο, το χάνι, το λουτρό και φιλανθρωπικά ιδρύματα, όλα σκεπασμένα με γαλάζιο μολύβι, η θέση των οποίων σε σχέση με τον αστικό ιστό δηλώνει την επιθυμία του Osman Şah να δημιουργήσει ένα δικό του πυρήνα, ανεξάρτητο από αυτόν που υπήρχε[10]. Από τοπικούς μελετητές και σύμφωνα με τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης του 1885 (**εικ. 1**), το λουτρό του Osman Şah τοποθετείται στη θέση του κεντρικού κτιρίου των πρώην φυλακών, καθώς ο ρους του Ληθαίου ποταμού στα ανατολικά επιτρέπει την ανέγερση λουτρού, ενώ το μέγεθος του οικοδομήματος δείχνει, ότι η κατασκευή του έγινε σε εποχή που στο οθωμανικό κράτος υπήρχαν τα οικονομικά μέσα, οι συνθήκες και οι δυνατότητες για ανέγερση μεγάλων αφιερωμάτων.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ

ΘΕΣΗ

Στα νότια της πόλης των Τρικάλων και επί της οδού Καρδίτσης υφίσταται το κτιριακό συγκρότημα των πρώην ποινικών φυλακών Τρικάλων, συνολικής έκτασης 4,814,68 τ.μ. (**εικ. 2**). Το κτίριο των φυλακών κατασκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890-1900, με το κεντρικό διώροφο κτίσμα να οικοδομείται στη θέση του δίδυμου λουτρού (χαμάμ) και το οποίο αποτυπώνεται σε τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης του 1885, ενώ οι πρώτες πληροφορίες για τη χρήση του ως φυλακές είναι γνωστές μετά από την αποχώρηση των Οθωμανών και συγκεκριμένα στα 1896[11].

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Το κτιριακό συγκρότημα των πρώην ποινικών φυλακών αποτελείται από ένα κεντρικό διώροφο κτίσμα, το οποίο άρχισε να ανακατασκευάζεται το 1901, ενώ η σημερινή κατάσταση, είναι προϊόν της ανακαίνισης που άρχισε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1954 και διήρκησε έως το 1957 και επιλαμβάνεται κυρίως της ανακατασκευής του ορόφου[12].

Το 2006 με την μεταφορά των φυλακών το κτιριακό συγκρότημα παραχωρήθηκε στο Δήμο Τρικκαίων. Η 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων άρχισε διερευνητικές εργασίες επί του ισογείου του κεντρικού διωρόφου κτίσματος με σκοπό τον έλεγχο του αρχιτεκτονήματος για ύπαρξη ή μη προγενέστερων φάσεων. Με την έρευνα αποκαλύφθηκε, ότι το ισόγειο του διωρόφου κτίσματος καλύπτει οθωμανικό λουτρό, έκτασης 850 τ.μ. περίπου, το οποίο δύναται να ταυτιστεί με το χαμάμ του Osman Şah, που αναφέρει ο Evliya Celebi και το οποίο αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα του 1885. Το οθωμανικό λουτρό των Τρικάλων, είναι δίδυμο, πιθανότατα με το ανδρικό τμήμα να αναπτύσσεται στη νότια πλευρά και το γυναικείο στη βόρεια (**εικ. 3**) [13].

Η εξέλιξη των χαμάμ ήταν τέτοια, ώστε ο χρόνος που περνούσε κάποιος σ' αυτά αντανακλά κατά κάποιο τρόπο κοινωνικές ανάγκες και επηρεάζει την αρχιτεκτονική των κτιρίων αυτού του είδους, αφού ο χώρος υποδοχής – προετοιμασίας παίρνει όλο και περισσότερη σημασία. Είναι σημαντικό ακόμη, ότι όλη η δι-

8. Hammer, 1812, 100.
9. Παλιούγκας 2001, 64-65.
10. Μουτσόπουλος 2005, 257-267.
11. Κατσόγιαννος, 2004-2005, 116-117.
12. Κατσόγιαννος, 1988, 20.
13. Μαντζανά κ.ά. 2012, 6-17.

αδικασία γίνεται με τρεχούμενο νερό, δηλαδή νερό που χύνεται στο σώμα με ειδικά σκεύη και όχι με εμβαπτισμό σε λουτήρα (στάσιμο νερό)[14].

Στο χαμάμ των Τρικάλων παρακολουθεί κανείς όλη την περιγραφόμενη εξέλιξη ενός χαμάμ, καθώς πρόκειται για κτίσμα αρκετά συγκροτημένο, σωστά δομημένο που ακολουθεί την διάταξη των χαμάμ που χρονολογούνται από τον 15ο-17ο αι.

Ο ψυχρός χώρος (αποδυτήριο - Camekan) του ανδρικού χαμάμ, είναι τετράγωνος στην κάτοψη, πλευράς 11 μ. και καλυπτόταν με μεγάλο ημισφαιρικό τρούλο. Στην ανατολική πλευρά της αίθουσας αποκαλύφθηκε μνημειακή κόγχη. Δυστυχώς, η μετατροπή του οθωμανικού λουτρού σε κτίριο των φυλακών επέφερε σημαντικές αλλοιώσεις και καταστροφές στις τοιχοποιίες και στη διαρρύθμισή του.

Η κατασκευή της κεντρικής εισόδου και του διαδρόμου των φυλακών είχε ως αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό την καταστροφή όλου του χλιαρού χώρου (Sogukluk) του ανδρικού τμήματος και μέρος του γυναικείου. Κατά τη διάρκεια των διερευνητικών εργασιών επί των εσωτερικών τοιχοποιιών, ανατολικά και δυτικά (σ.σ. του μεταγενέστερου διαδρόμου), αποκαλύφτηκαν διακοσμητικά – ανακουφιστικά τόξα, καθώς και τοξωτή στενή είσοδος που ανοίγεται στη νοτιοανατολική γωνία και επικοινωνεί με την εξωτερική πλευρά του χαμάμ και η οποία πιθανότατα οδηγούσε στο χώρο των αποχωρητηρίων.

Ο ζεστός χώρος (Sicaklik), διαστάσεων 10,90 × 10,10 μ, έφερε σκαφοειδή επικάλυψη στη δυτική πλευρά, ενώ ανατολικά καλύπτεται από δύο τρούλους που στέγαζαν τα ιδιαίτερα διαμερίσματά του (**εικ. 4**). Δύο διακοσμητικά-ανακουφιστικά τόξα κοσμούν τη βόρεια και ανατολική πλευρά και ένα τη νότια, ενώ μικρή τοξωτή είσοδος που εντοπίσθηκε στη δυτική πλευρά του χώρου επικοινωνεί πιθανότατα με το χλιαρό (**εικ. 5**). Τέλος, μεγάλη κόγχη, τύπου «μιχράμπ», αντίστοιχη με εκείνη του ψυχρού εντοπίζεται δίπλα στην είσοδο, στο εσωτερικό της οποίας διασώζονται τμήματα της διακόσμησής της με σταλακτίτες.

Δοκιμαστική τομή, για τον εντοπισμό του αρχικού δαπέδου των λουτρών και μετά από την αφαίρεση του σημερινού μωσαϊκού δαπέδου, πάχους 0,20εκ. έφερε στο φως το δάπεδο του 1896, το οποίο αποτελείται από αργούς λίθους και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ σε βάθος 0,95 μ. αποκαλύφθηκε υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), που πιθανότατα αποτελεί το υπόστρωμα για την κάλυψη του δαπέδου του λουτρού με μαρμάρινες ή πλίνθινες πλάκες.

Με τις διερευνητικές εργασίες επί των τοίχων αποκαλύφτηκαν αεραγωγοί αλλά και αγωγοί εξαερισμού. Κατά μήκος της ανατολικής και βόρειας πλευράς και με κατεύθυνση Β-Ν αποκαλύφτηκαν πήλινοι αγωγοί ζεστού και κρύου νερού, ο ένας να εδράζεται πάνω στον άλλο, ενώ ίχνος ανοίγματος, πιθανότατα για γούρνα νερού, εντοπίστηκε στη βόρεια πλευρά.

Ο ψυχρός χώρος του γυναικείου χαμάμ, είναι κι αυτός τετράγωνος, (διαστάσεων 10,80 × 11 μ.) και ακόσμητος αν εξαιρέσουμε την κόγχη, τύπου «μιχράμπ», στην ανατολική πλευρά. Στη βόρεια πλευρά εντοπίστηκε η εξωτερική είσοδος για το γυναικείο τμήμα του λουτρού, ενώ η επικοινωνία με τον χλιαρό χώρο γίνεται με τοξωτή θύρα.

Ο χλιαρός χώρος του γυναικείου λουτρού (διαστάσεων 5,25 × 4,20 μ.) παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, καθώς χωρίζεται σε δύο μέρη, τα οποία πιθανότατα έφεραν θολωτή κάλυψη, όπως αποδεικνύουν τα δομικά τόξα που επιστέφουν την ευθύγραμμη τοιχοποιία και τα ίχνη γένεσης λοφίων στην συμβολή τους. Με δύο τοξωτές θύρες που ανοίγονται στην ανατολική και δυτική πλευρά επικοινωνεί με τον ψυχρό και ζεστό χώρο αντίστοιχα, ενώ τοξωτή είσοδος εντοπίζεται στη βόρεια πλευρά, η οποία οδηγεί στον εξωτερικό χώρο του γυναικείου λουτρού (**εικ. 6-7**). Και στη ζεστή αίθουσα του γυναικείου χαμάμ, (διαστάσεων 10,80 × 10,00 μ.), ανοίχθηκαν μεταγενέστερα στη βόρεια και ανατολική πλευρά του τρία παράθυρα. Όπως και στον αντίστοιχο ζεστό χώρο του ανδρικού χαμάμ δύο διακοσμητικά-ανακουφιστικά τόξα κοσμούν τη βόρεια και ανατολική πλευρά και ένα τη νότια, ενώ στη δυτική πλευρά εντοπίσθηκε μικρή τοξωτή είσοδος, που επικοινωνεί με το χλιαρό. Τέλος, μεγάλη κόγχη, τύπου «μιχράμπ», αντίστοιχη με εκείνη του ψυχρού εντοπίζεται δίπλα στην είσοδο, στο εσωτερικό της οποίας διασώζονται τμήματα του γλυπτού διακόσμου με σταλακτίτες (**εικ. 8**).

Η στέγαση του ζεστού χώρου γινόταν, όπως και στο αντίστοιχο ανδρικό τμήμα δηλαδή με σκαφοειδή στέγη στη δυτική πλευρά και δύο τρούλους στα ανατολικά.

Αεραγωγοί αλλά και αγωγοί εξαερισμού έχουν εντοπισθεί σε όλες τις πλευρές της αίθουσας, όπως και η αντίστοιχη με του ανδρικού γούρνα νερού, εντοπίστηκε στη νότια και βόρεια πλευρά.

14. Χατζητρύφωνος 1989, 88-89.

Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του λουτρού εντοπίστηκαν ίχνη των δύο δεξαμενών, εστία και χώρος των θερμαστών, που τροφοδοτούσαν τη φωτιά με ξύλα (**εικ. 9**). Στη βόρεια εξωτερική πλευρά η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πιθανότατα αποχωρητήρια γυναικών. Πρόκειται για μια ορθογώνια κατασκευή διαστάσεων 6×3,40 μ. και πάχος τοίχων 1,20μ, η οποία στα τοιχώματά της έφερε επένδυση από υδραυλικό κονίαμα (**εικ. 10**).

Τέλος, στην νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά των δεξαμενών αποκαλύφθηκε λίθινος αγωγός νερού που πιθανότατα τροφοδοτούσε με τρεχούμενο νερό τις δεξαμενές (**εικ. 11**).

Η αποκάλυψη του λουτρού, πέραν του εύλογου εμπλουτισμού της τοπογραφίας του συγκροτήματος, έρχεται να εμπλουτίσει τον κατάλογο των έργων του αρχιτέκτονα Σινάν πασά, με το οθωμανικό λουτρό των Τρικάλων, ως το 481ο του[15].

ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Στα πλαίσια της μελέτης για την επανάχρηση του διωρόφου κεντρικού κτίσματος των πρώην ποινικών φυλακών, προτείνεται και η ανάδειξη της μορφής του λουτρικού συγκροτήματος του Osman Şah, κτίσμα πιθανότατα του Σινάν πασά, με τη δομική ενίσχυσή του, η οποία θα εξασφαλίσει παράλληλα την αρχιτεκτονική διατήρηση του λουτρού, καθώς πρόκειται για μνημείο, μάρτυρα του ανθρώπινου βίου και με σημασία για τη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και των συλλογικών ταυτοτήτων[16].

Στην προστασία του μνημείου περιλαμβάνεται η αποκάλυψή του, η καταγραφή και τεκμηρίωση των επιμέρους στοιχείων και οι προτάσεις αποκατάστασής του. Παράλληλα στη χρήση και ανάδειξή του θα συμβάλλουν η ευαισθητοποίηση του κοινού, η διευκόλυνση πρόσβασης και η ένταξή του στη σύγχρονη κοινωνική ζωή.

Ταυτόχρονα η ανάδειξη του πάνω ορόφου - άμεσος περιβάλλων χώρος του μνημείου και η πρόταση του Δήμου Τρικκαίων για την μετατροπή του κεντρικού κτιρίου των πρώην ποινικών φυλακών Τρικάλων σε κέντρο πολιτισμού, θα αποδώσει στο κοινό έναν χώρο με διαχρονικότητα και πολυπολιτισμικότητα[17]: Έναν αμιγώς αρχαιολογικό χώρο με οργανωμένη αρχιτεκτονική και ιστορική δομή, στο ισόγειο και έναν χώρο της μεταπολεμικής μουσικής, στον πάνω όροφο, που αποτελούν ξεχωριστές οντότητες αλλά που συνδέονται και επικοινωνούν μεταξύ τους με τους προτεινόμενους φεγγίτες και τα διάφανα δάπεδα (γυάλινα) του ορόφου, τα οποία θα αποτελέσουν την οροφή των ενδιάμεσων χώρων του χαμάμ.

15. Σύμφωνα με τη συνάδελφο Αρχαιολόγο της 9ης ΕΒΑ κ. Λίλα Σαμπανοπούλου, την οποία ευχαριστούμε για τις πολύτιμες συμβουλές της κατά την σύνταξη της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης του μνημείου.

16. Μαντζανά κ.ά. 2012, 15-17.

17. Δήμος Τρικκαίων, Μελέτη *«Επανάχρηση κεντρικού κτιρίου παλαιών φυλακών - κέντρο έρευνας ¨Βασίλης Τσιτσάνης¨,* Τρίκαλα 2012.

SUMMARY

THE OTTOMAN OSMAN SAH'S TWIN BATH "ENCLOSED" TO THE FORMER PRISON OF TRIKALA

Kristalia Mantzana, Spiros Kougioumtzoglou, Apostolos Nteris

After the removal of criminal prison of Trikala, the buildings complex became property of the Municipality of Trikala. Cleaning operations in the masonry of the building revealed a significant structure of the ottoman period with dimensions 34×26, 50 m. It is located on the south side of town, west of Lithaios river and within walking distance of Osman Sah's mosque, "Koursoum mosque". The layout of the building, its proximity to the mosque and the information derived from Ottoman sightseers lead us to conclude that this is a twin ottoman bath of the 16th century and contemporary with mosque.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Hammer J., 1812. *Rumeli and Bosna geographisch Beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadzi Chalfa*, s.XII, Wien.

Βακαλόπουλος Ε., 1961. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, τ.Α΄.

Κατσόγιαννος Ν., 1988. *Τα Τρίκαλα άλλοτε και τώρα*, Τρίκαλα.

Κατσόγιαννος Ν., 2004-2005. Παράθυρο στο χτες, *Τρικαλινό Ημερολόγιο* 21, Τρίκαλα.

Μαντζανά Κ. – Τσιλιμίγκας Χ. – Κουγιουμτζόγλου Σ. – Καλογερούδης Γ. – Μπαλογιάννη Ο. – Βλαχάβα Δ. – Φαραζούμη Σ. – Ντέρης Α., 2012. *Μελέτη Προστασία- ανάδειξη οθωμανικού λουτρού στο κτίριο των πρώην φυλακών Τρικάλων,* Τρίκαλα.

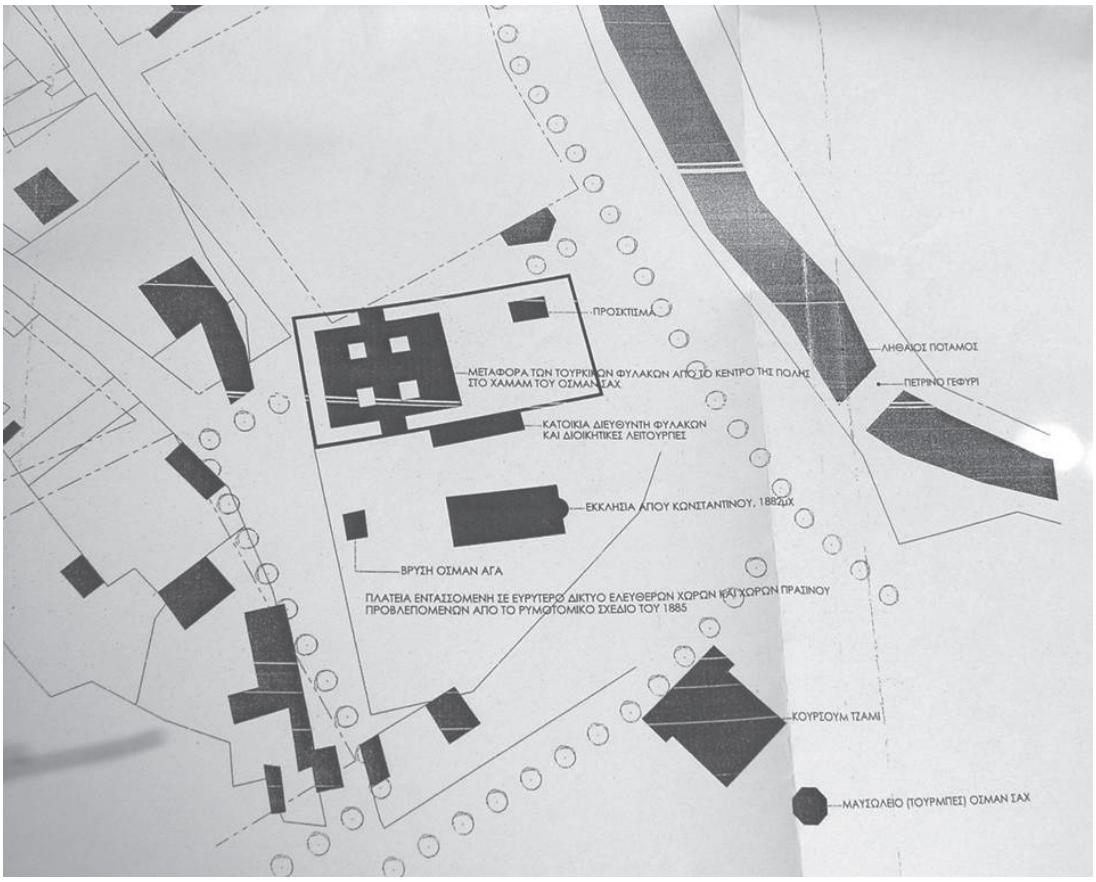
Μαντζανά Κ., 2008. *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα,* Αθήνα.

Μουτσόπουλος Ν., 2005. *Βυζαντινά και Οθωμανικά*, Θεσσαλονίκη.

Παλιούγκας Θ., 2001. *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή (*1668), Λάρισα.

Συνέκδημος Ιεροκλέους, 1967. *Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcoparum, Gustavi Parthey*, Amsterdam.

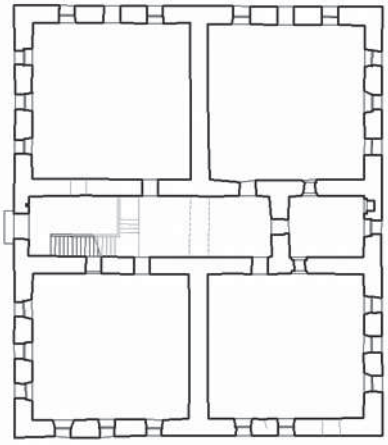
Χατζητρύφωνος Ε., 1989. *Το οθωμανικό λουτρό της αγοράς Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα φυλάκων του 1885.

Εικ. 2. Πανοραμική άποψη παλαιών φυλακών Τρικάλων.

Εικ. 3. Κάτοψη δίδυμου χαμάμ.

Εικ. 4. Θερμός χώρος ανδρών, λεπτομέρεια λοφίου.

Εικ. 5. Θερμός χώρος ανδρών, θύρα εισόδου και κόγχη «μιχράμπ».

Εικ. 6. Χλιαρός χώρος γυναικών.

Εικ. 7. Χλιαρός χώρος γυναικών.

Εικ. 8. Θερμός χώρος γυναικών, λεπτομέρεια εισόδου.

Εικ. 9. Λεπτομέρεια υποκαύστων.

Εικ. 10. Χώρος υγιεινής γυναικών.

Εικ. 11. Λίθινο κανάλι.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΛΙΘΟΚΤΙΣΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΝΙΚ. ΠΛΑΣΤΗΡΑ 20 ΣΤΟ ΒΟΛΟ (ΠΡΩΗΝ ΟΙΚΙΑ ΧΑΤΖΗΣΤΑΜΑΤΙΟΥ) ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΣΕ ΚΤΙΡΙΟ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

Θάλεια Μακρή-Σκοτινιώτη

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

Η λιθόκτιστη οικία πρώην ιδιοκτησίας Χατζησταματίου (**εικ. 1, 2**), βρίσκεται στην παραλιακή οδό Νικ. Πλαστήρα 20 στο ανατολικό άκρο της πόλης του Βόλου, σε επαφή με το γραμμικό πάρκο του Αναύρου, το οποίο εκτείνεται ανάμεσα στην εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου στα δυτικά και το χειμάρρο Άναυρο στα ανατολικά (**εικ. 3**).

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το 1881, ο Βόλος εισέρχεται σε μια νέα περίοδο κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών, γίνεται πεδίο έντονης βιομηχανικής δραστηριότητας και στο τέλος του 19ου αιώνα μετατρέπεται στο δεύτερο, μετά τον Πειραιά, βιομηχανικό κέντρο της χώρας[1]. Οι νεωτερισμοί στην αρχιτεκτονική, ιδιαίτερα την πρώτη εικοσαετία του 20ου αιώνα, δεν συνοδεύονται από αντίστοιχο ενδιαφέρον για το σχεδιασμό και την χωροθέτηση του δημόσιου χώρου. Έτσι, μια σειρά από δημόσια κτίρια κατασκευάζονται στο ανατολικό όριο της πόλης, εκτός του τότε εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου, με δωρεές πλουσίων Αιγυπτιωτών. Μεταξύ αυτών, το νεοκλασικό κτίριο του Αχιλλοπούλειου Νοσοκομείου Βόλου το 1903[2], και το νεοκλασικό κτίριο του Αθανασάκειου Αρχαιολογικού Μουσείου το 1909[3].

Ανάμεσα στις δημόσιες εκτάσεις που φιλοξενούσαν τα κτίρια αυτά, επί της παραλιακής οδού, υπήρχε ένας μικρός θύλακας δύο ομόρων ιδιοκτησιών (**εικ. 3**). Η ιδιοκτησία Δημητρίου Παλιούγκα (μετέπειτα Παλιούγκα και Λαούδη) και η ιδιοκτησία, μετά το 1916, Αθανασίου Ζησοπούλου[4], ο οποίος ανήγειρε «ιδίαις δαπάναις» το λιθόκτιστο τριόροφο υπό μελέτη οίκημα (**εικ. 4**) κατά τα έτη 1916-1920, σε μια εποχή που η περιοχή αυτή αναπτύσσεται ραγδαία.

Το ημιϋπόγειο του κτίσματος λειτουργούσε ως αποθήκη. Το ισόγειο λειτουργούσε πιθανόν ως αποθήκη, πιθανόν ως κατάστημα εδώδιμων-αποικιακών ειδών τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του ’30 και οι όροφοι ως κατοικία της οικογένειας Ζησοπούλου[5].

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 το ισόγειο του κτίσματος φιλοξενούσε τα αποδυτήρια και βοηθητικές λειτουργίες του λουτροθεραπευτήριου που λειτουργούσε σε παρακείμενο κτίσμα έως τα τέλη της δεκαετίας του 1940[6]. Το 1942, ερχόμενες από την Καβάλα, οι οικογένειες Στυλιανού και Αριστοτέλη Χατζησταματίου νοίκιασαν από την οικογένεια Ζησοπούλου το χώρο και τα υπάρχοντα κτίσματα, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσουν τόσο ως κατοικία όσο και για την ανάπτυξη των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων.

Από το 1950 έως το 1955 οι αδελφοί Κίμων και Αριστοτέλης Χατζησταματίου αγόρασαν σταδιακά το σύνολο της ιδιοκτησίας Ζησοπούλου. Από τη στιγμή που η ιδιοκτησία βρέθηκε στα χέρια της οικογένειας

1. Χαστάογλου 2007, 46.

2. Αρχιτέκτων Κ. Αργυρης.

3. Αρχιτέκτονες Ι. Σκουτάρης - Σ. Αγγελίδης.

4. Όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο με αριθμό 15420 της 13ης Σεπτεμβρίου 1951, του συμβολαιογράφου Πειραιώς Νικολάου Κορδώση.

5. Οι πληροφορίες που αφορούν τις χρήσεις αλλά και μορφολογικά στοιχεία των κτιρίων οφείλονται στον κ. Νικόλαο Χατζησταματίου και στον κ. Στέλιο Λαούδη, τους οποίους ιδιαίτερα ευχαριστώ.

6. Στο συμβόλαιο του 1951 αναφέρεται: «…ης ο ισόγειος όροφος εχρησιμοποιείτο πάλαι ποτέ ως λουτροθεραπευτήριον…».

Χατζησταματίου, άλλαξε και η χρήση των ισογείων των κτισμάτων, που πλέον εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των νέων ιδιοκτητών. Έτσι, το ισόγειο και το ημιϋπόγειο του υπό μελέτη κτίσματος μετατράπηκαν σε σιταποθήκες, ενώ οι δύο όροφοι χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικία της οικογένειας Κίμωνα Χατζησταματίου.

Το 1955 και το 1956 οι καταστροφικοί σεισμοί που έπληξαν την πόλη του Βόλου είχαν σαν αποτέλεσμα την κατεδάφιση του τρίτου ορόφου του κτίσματος. Η οικογένεια Κίμωνα Χατζησταματίου εγκατέλειψε το οίκημα το 1961, ενώ σε αυτό κατοίκησε έως το 1994 η οικογένεια Σίμου Χατζησταματίου, οπότε και τι κτίριο εγκαταλείφθηκε οριστικά. Το 2003, η Τεχνική Εταιρεία «Σ. και Κ. Νάκος Ο.Ε.» αγόρασε τις ιδιοκτησίες του Κίμωνα Χατζησταματίου.

Η γειτνίαση των ιδιοκτησιών με τους δημόσιους χώρους του Μουσείου και του Νοσοκομείου, ο κίνδυνος ανέγερσης πολυώροφων οικοδομών στο χώρο και οι αυξημένες ανάγκες εύρεσης νέων χώρων για τις μελλοντικές δραστηριότητες των δύο όμορων δημόσιων φορέων, είχε ως αποτέλεσμα την αναγκαστική απαλλοτρίωση του συνόλου των ιδιοκτησιών (Παλιούγκα, Λαούδη και Χατζησταματίου) συνολικού εμβαδού 2.398,46 τ.μ., εξ΄ ημισείας από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και το Υπουργείο Πολιτισμού το 2002[7]. Η παράδοση-παραλαβή των ακινήτων έγινε το 2006 (**εικ. 3**). Το υπό μελέτη λιθόκτιστο κτίσμα ανήκει εξ΄ ημισείας στο Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Προκειμένου να καταστεί δυνατόν να επαναχρησιμοποιηθεί, πρόκειται να γίνει πράξη πολυετούς αμοιβαίας παραχώρησης με παρακείμενο κτίσμα, έτσι ώστε το μεν λιθόκτιστο κτίσμα να χρησιμοποιηθεί ως κτίριο γραφείων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, το δε παρακείμενο κτίσμα ως ξενώνας για τις ανάγκες του Νοσοκομείου Βόλου.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Το κτίριο στη σημερινή του μορφή είναι λιθόκτιστο διώροφο με ημιϋπόγειο και επικάλυψη με κεραμοσκεπή τετράρριχτη ξύλινη στέγη. Είναι ορθογώνιο διαστάσεων 16,12 × 8,72 μ. Το εμβαδό εκάστου ορόφου είναι 135,74 τ.μ. Στην αρχική του μορφή ήταν τριώροφο κεραμοσκεπές με ημιϋπόγειο (ημιϋπόγειο, ισόγειο και δυο όροφοι). Ο τελευταίος όροφος κρίθηκε κατεδαφιστέος μετά τους σεισμούς του 1955 και κατεδαφίστηκε μετά τους σεισμούς του 1956.

Οι εναπομείναντες όροφοι δεν υπέστησαν σημαντικές ζημιές στην φέρουσα τοιχοποιϊα ενώ οι φθορές είναι σε περιορισμένο επίπεδο (**εικ. 5**). Από την φωτογραφία που απεικονίζει το κτίσμα στην αρχική του μορφή (**εικ. 4**)[8], αλλά και όπως μας πληροφόρησε ο παλιός ιδιοκτήτης κ. Νικόλαος Χατζησταματίου, ο τελευταίος όροφος που κατεδαφίστηκε ήταν λιθόκτιστος με μπαλκόνι στη νότια όψη σε μήκος 7,80 μ., όσο δηλαδή και το μήκος της προεξοχής. Στο μπαλκόνι, πλάτους περίπου 2,5 μ. το οποίο στηρίζονταν σε τέσσερα υποστηλώματα, οδηγούσαν τρεις μπαλκονόπορτες συμμετρικές ως προς την όψη. Στη στέγη του κτιρίου και στο κέντρο της νότιας πλευράς της υπήρχε αέτωμα ίσο με το μήκος της προεξοχής της νότιας όψης. Το στηθαίο του μπαλκονιού αποτελούνταν από κολωνάκια, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν εμφανή τούβλα με κενά.

Σε όλους τους ορόφους στο εσωτερικό του κτιρίου (**εικ. 6**), υπάρχουν δύο συμμετρικές σειρές λίθινων υποστηλωμάτων διαστάσεων 0,54 × 0,54 μ. πάνω στα οποία στηρίζονται δίδυμοι μεταλλικοί δοκοί IPE 180 που φέρουν τα πατώματα του ισογείου και του ορόφου (**εικ. 7**). Τα υποστηλώματα της ανατολικής σειράς συνδέονται με φέρουσα λιθοδομή. Στο επίπεδο του ημιϋπόγειου, υπάρχουν τρία ακόμη λίθινα υποστηλώματα στο κεντρικό τμήμα της κάτοψης.

Τόσο στο ημιϋπόγειο όσο και στο ισόγειο τοποθετήθηκε ένας αριθμός πρόχειρων ξύλινων υποστηλωμάτων, προκειμένου να στερεωθούν καλύτερα οι ξύλινες δοκοί των πατωμάτων. Τα πατώματα είναι ξύλινα με διαδοκίδες ανά 40 εκ. και τελικό δάπεδο τάβλες 15 εκ. Το πάχος των εξωτερικών λιθοδομών είναι 0,70 μ. στο επίπεδο του ημιϋπόγειου και 0,54 εκ. στο επίπεδο του ισογείου και του ορόφου.

Το κτίριο είναι κτισμένο κατά τα παραδοσιακά πρότυπα με σαφείς επιρροές από το νεοκλασικισμό. Οι όψεις οργανώνονται συμμετρικά ως προς τον κατακόρυφο άξονα. Η νότια και η ανατολική όψη χαρακτη-

7. Η απαλλοτρίωση υπέρ του Υπ. Υγείας και Πρόνοιας τελέσθηκε με την απόφαση 1960/21-8-2002 του Γεν. Γραμματέα της Περιφέρειας Θεσσαλίας που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 828/26-9-2002. Η απαλλοτρίωση υπέρ του Υπ. Πολιτισμού τελέσθηκε με την απόφαση 1568/25-6-2002 του Γεν. Γραμματέα της Περιφέρειας Θεσσαλίας που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 722/23-8-2002.

8. *Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου,* έκδοση Φίλων του Αχιλλοπούλειου Γ.Ν.Ν. Βόλου, Βόλος 2007, 231.

ρίζονται ως κύριες όψεις, ενώ η δυτική και η βόρεια ως δευτερεύουσες χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία. Στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής όψης η βασική λιθοδομή προεξέχει 0,38 μ. εκατέρωθεν της εισόδου και σε μήκος 2,60 μ. ενώ στο κεντρικό τμήμα της νότιας όψης προεξέχει κατά 0,50 μ. και σε μήκος 7,80 μ.

Η λιθοδομή είναι εμφανής στη δυτική και βόρεια όψη του κτιρίου, όπως και σε τμήματα της ανατολικής και νότιας όψης. Το προεξέχον τμήμα της νότιας όψης είναι σοβατισμένο με τραβηχτό σοβά, ενώ το προεξέχον τμήμα της ανατολικής όψης είναι σοβατισμένο μόνο στο επίπεδο του ισογείου. Στα ανοίγματα των κύριων όψεων υπάρχουν διακοσμητικά περιθώρια από τραβηχτό σοβά. Τα κουφώματα στο ισόγειο και τον όροφο είναι ξύλινα δίφυλλα εσωτερικά με τετράφυλλα γαλλικά παντζούρια εξωτερικά. Τα κουφώματα στο ημιϋπόγειο είναι χωρίς παντζούρια και φέρουν εξωτερική σιδεριά ασφαλείας.

Το κτίσμα έχει δύο κύριες εισόδους. Η είσοδος στην ανατολική όψη οδηγεί στο χώρο κατοίκησης, ενώ η είσοδος στη νότια όψη οδηγεί στον χώρο επαγγελματικής δραστηριότητας. Οι είσοδοι στην δυτική πλευρά είναι βοηθητικές και χρησιμοποιούνταν για την φορτοεκφόρτωση προϊόντων. Η θύρα της ανατολικής εισόδου είναι δίφυλλη ταμπλαδωτή, με ανοιγόμενο τζαμιλίκι και διακοσμητική σιδεριά σε κάθε ένα από τα ανοιγόμενα τμήματά της. Στην είσοδο αυτή οδηγεί μαρμάρινη σκάλα με τρείς βαθμίδες, ενώ το κατώφλι της εισόδου είναι στρωμένο με πλακάκια από την κοντινή πλακοποιϊα Μεφσούτ, με φυτικά διακοσμητικά στοιχεία.

Η θύρα της νότιας εισόδου είναι δίφυλλη ταμπλαδωτή με φεγγίτη στο άνω μέρος, σταθερά τζαμιλίκια και ταμπλαδωτά ανοιγόμενα παντζούρια σε καθένα από τα τμήματά της. Η βοηθητική θύρα στη δυτική όψη στο επίπεδο του ισογείου είναι δίφυλλη ταμπλαδωτή με σταθερά τζαμιλίκια και ταμπλαδωτά ανοιγόμενα παντζούρια σε καθένα από τα τμήματά της. Χρησίμευε προφανώς μόνο για φορτοεκφόρτωση εμπορευμάτων αφού βρίσκεται αρκετά ψηλότερα από το δάπεδο του ισογείου, ενώ η θύρα πρόσβασης προς το ημιϋπόγειο είναι δίφυλλη ταμπλαδωτή χωρίς ανοίγματα, με ύψος 1,32 μ. που υπολείπεται του κανονικού. Η φέρουσα εσωτερική λιθοδομή κατά μήκος του άξονα Βορρά – Νότου χωρίζει το κτίσμα σε δύο διακριτά τμήματα: το ανατολικό και το δυτικό (**εικ. 6**). Στο ισόγειο του κτιρίου το ανατολικό τμήμα ήταν χώρος κατοίκησης και το δυτικό χώρος επαγγελματικής δραστηριότητας. Οι δύο αυτοί χώροι επικοινωνούσαν μόνο μέσω μιας στενής διόδου η οποία σφραγίστηκε. Στον πρώτο όροφο, που ήταν αμιγώς χώρος κατοίκησης, όπως και ο δεύτερος όροφος που κατεδαφίστηκε, τα δύο ανατολικά δωμάτια επικοινωνούν με τους υπόλοιπους χώρους της κατοικίας επίσης μέσω μόνο μιας στενής διόδου.

Η σκάλα που βρίσκεται στο κέντρο του ανατολικού τμήματος του κτιρίου και συνδέει τους χώρους κατοίκησης είναι ημικυκλική μέχρι τον πρώτο όροφο, ενώ ευθύγραμμη μέχρι τον δεύτερο όροφο. Μία πρόχειρη ξύλινη σκάλα συνέδεε τους χώρους κατοίκησης με τον αποθηκευτικό χώρο του ημιϋπόγειου (**εικ. 6α**).

Ο κ. Νικ. Χατζησταματίου αναφέρει ότι ο χώρος του τρίτου ορόφου ήταν ενιαίος, χωρίς τον φέροντα εσωτερικό τοίχο και εσωτερικά χωρίσματα και χρησιμοποιούνταν ως χώρος υποδοχής. Ο τοίχος που στήριζε τη σκάλα δημιουργούσε τον μοναδικό ιδιαίτερο χώρο του ορόφου στην βορειοανατολική γωνία του κτιρίου. Η τετράρριχτη στέγη με αέτωμα στη νότια πλευρά της, στηρίζονταν με ξύλινα ζευκτά στα εσωτερικά υποστηλώματα και στους εξωτερικούς περιμετρικούς φέροντες τοίχους.

Στο υπόγειο και στο δυτικό τμήμα του ισογείου όπου και ο χώρος επαγγελματικής δραστηριότητας (**εικ. 7**), δεν υπάρχουν εσωτερικά χωρίσματα και η λιθοδομή στο εσωτερικό τους είναι εμφανής. Στο ανατολικό τμήμα του ισογείου και του ορόφου, στους χώρους κατοικίας, δημιουργούνται από δύο δωμάτια που είναι επιχρισμένα, όπως και το κεντρικό τμήμα στο οποίο βρίσκεται η σκάλα ανόδου.

Στον πρώτο όροφο (**εικ. 8**), όπου υπήρχαν τα δωμάτια, η κουζίνα και ο χώρος υγιεινής της κατοικίας, τα εσωτερικά χωρίσματα είναι πρόχειρα από διπλό νοβοπάν και ταπετσαρία και πιθανά τοποθετήθηκαν μετά την κατεδάφιση του τελευταίου ορόφου. Οι περιμετρικοί τοίχοι είναι επιχρισμένοι με σοβά, ενώ υπάρχει ψευδοροφή από νοβοπάν. Το δυτικό δωμάτιο του ορόφου χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος με εμφανή τη λιθοδομή στους περιμετρικούς τοίχους χωρίς ψευδοροφή αλλά με εμφανή τα οριζόντια δοκάρια του ξύλινου δαπέδου του ορόφου που κατεδαφίστηκε.

Η αποχέτευση του κτιρίου εξασφαλίζονταν από πηλοσωλήνα ενσωματωμένο στην τοιχοποιϊα της βόρειας όψης.

Το κτίριο έχει υποστεί μια σειρά επεμβάσεων που αλλοιώνουν την αρχική του μορφή. Το 1935 σφραγίστηκε με λιθοδομή το παράθυρο στο νότιο μέρος της δυτικής όψης του ορόφου, ενώ μετά το 1951 οι επαγγελματικές δραστηριότητες των νέων ιδιοκτητών συνεπάγονται μια σειρά μετατροπών στην λειτουργία αλλά και την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου.

Σε επίπεδο κάτοψης, ο χώρος κατοίκησης απομονώθηκε από τους χώρους επαγγελματικής δραστηρι-

ότητας τόσο με το κλείσιμο της διόδου επικοινωνίας στο επίπεδο του ισογείου (**εικ. 6β**) όσο και με το κλείσιμο της σκάλας που οδηγούσε στο ημιϋπόγειο. Στις όψεις του κτιρίου, στο επίπεδο του ισογείου που πλέον χρησιμοποιούνταν ως σιταποθήκη, σφραγίστηκαν τα δύο κεντρικά παράθυρα της νότιας όψης (**εικ. 5α**), όπως και το παράθυρο της βόρειας όψης (**εικ. 5γ**). Επίσης σφραγίστηκαν τα παράθυρα της ανατολικής και της βόρειας όψης του ημιϋπογείου (**εικ. 5β-γ**). Τέλος, μετά τους σεισμούς σφραγίστηκαν πρόχειρα με τσιμεντόλιθους τα δύο παράθυρα της δυτικής όψης (**εικ. 5δ**) στο επίπεδο του ορόφου, που χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη.

Μετά την κατεδάφιση του τελευταίου ορόφου το 1956 ο χώρος κατοίκησης περιορίστηκε στον πρώτο όροφο και η στέγη ανακατασκευάστηκε εξ' ολοκλήρου. Πρόκειται για τετράρριχτη ξύλινη στέγη με επικάλυψη από κεραμίδια γαλλικού τύπου και γείσο από σειρά κεραμιδιών, λάσπη και πλάκες Πηλίου. Η απορροή των ομβρίων γίνεται ελεύθερα μέσω γρηπίδας κατά το κλασικό σύστημα της επεξοχής.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗΣ

Το κτίσμα μετά την αποκατάστασή του πρόκειται να στεγάσει υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού. Ο τελευταίος όροφος θα ανακατασκευαστεί, δεδομένου οτι είναι γνωστά και αναπαράξιμα όλα τα μορφολογικά στοιχεία της αρχικής μορφής του κτιρίου στη νότια και την ανατολική όψη (**εικ. 4**)[9]. Επίσης είνα ισχεδόν με βεβαιότητα προβλέψιμη η αρχική του μορφή στη δυτική και τη βόρεια όψη.

Η στατική συμπεριφορά του κτίσματος είναι γενικά καλή[10]. Στις λίθινες τοιχοποιϊες θα γίνουν τοπικές ενισχύσεις με τσιμεντενέσεις, τοπική αναδόμηση και σφράγιση των φωλεών της περιμετρικής τοιχοποιϊας. Για την πλήρη στατική του θωράκιση θα κατασκευαστεί εσωτερικά σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα. Θα απομακρυνθούν το τούβλινο και τα λίθινα υποστηλώματα στο εσωτερικό των ορόφων και θα τοποθετηθούν περιμετρικά υποστηλώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα ενώ ο διαχωρισμός των ορόφων θα γίνει με πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα πλάτους 0,15 εκ.

Επειδή το κτίριο προορίζεται για δημόσια χρήση, επιβάλλεται η αύξηση του ύψους του πρώτου ορόφου που σήμερα είναι 2,10 μ. Επίσης η επαναφορά του ύψους τόσο του πρώτου όσο και του δευτέρου ορόφου προσεγγιστικά στις αρχικές τους διαστάσεις και όσο είναι δυνατόν, η διατήρηση των αρχικών υψομετρικών αναλογιών του κτιρίου, όπως αυτές απεικονίζονται στην αρχική του πρόσοψη. Έτσι, το καθαρό του ύψος του πρώτου ορόφου θα είναι 2,90 μ. και το καθαρό ύψος του δευτέρου ορόφου 3,30 μ. Τέλος θα εξεταστεί στατικά η δυνατότητα αύξησης του ύψους του υπογείου με βυθιση του δαπέδου.

Η στέγη θα ανακατασκευαστεί πλήρως, θα είναι τετράριχτη ξύλινη με ζευκτά αναρτημένου τύπου και αέτωμα στη νότια πλευρά της, με μόνωση και επικάλυψη με κεραμίδια γαλλικού τύπου. Η απορροή των ομβρίων υδάτων θα γίνεται με μεταλλικά λούκια τοποθετημένα περιμετρικά. Στην εξωτερική τοιχοποιία (**εικ. 9**) θα κυριαρχεί η εμφανής λιθοδομή με επιχρισμένα πλαίσια χρώματος γκρι ανοιχτού με τριφτό σοβά γύρω από τα κουφώματα και απλά διακοσμητικά στοιχεία κάτω από τα παράθυρα στη μικρού βάθους εσοχή που δημιουργείται στη λιθοδομή κάτω από αυτά, με βάση τα διατηρούμενα μορφολογικά στοιχεία του κτιρίου που παραπέμπουν σε αυτή τη μορφή αποκατάστασης. Επίχρισμα θα υπάρχει και στη βάση του κτίσματος.

Το μπαλκόνι στη νότια όψη (**εικ. 9α**) θα ανακατασκευαστεί στην αρχική το μορφή ενώ οι κολόνες έδρασής του θα είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα καλυμμένο με τριφτό σοβά και επιχρίσματα χρώματος γκρί ανοιχτού. Το δάπεδο του μπαλκονιού θα είιναι από πλακάκια διαστάσεων 20×20 εκ. και θα έχει την αρχική του μορφή, όπως την περιέγραψε ο τελευταίος ιδιοκτήτης και κάτοικος του κτιρίου κ. Νικόλαος Χατζησταματίου. Δάπεδο ίδιας μορφής θα τοποθετηθεί και στο στεγασμένο κατώφλι της νότιας εισόδου.

Επίσης θα ανακατασκευαστεί στην αρχική του μορφή το λίθινο αέτωμα στη νότια όψη του κτιρίου με πλαίσια από οπλισμένο σκυρόδεμα καλυμμένο με τριφτό σοβά και επίχρισμα χρώματος γκρι ανοιχτού. Θα αποσφραγιστούν όλα τα ανοίγματα ώστε οι όψεις του κτίσματος να αποκτήσουν την αρχική συμμετρική τους μορφή, εκτός από τα ανοίγματα του υπογείου της βόρειας πλευράς (**εικ. 9δ**). Στη δυτική όψη (**εικ. 9γ**), η

9. Θερμές ευχαριστίες στο συνάδελφο Δημήτρη Παλιούρα για τον εντοπισμό της φωτογραφίας.

10. Την στατική μελέτη του κτιρίου εκπονεί η Πολιτικός Μηχανικός της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Θεσσαλίας κ. Μαρία Παπαστεργίου, την οποία και ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου παρέσχε. Επίσης ευχαριστώ τον Πολιτικό Μηχανικό κ. Πασχάλη Μπαξεβανάκη για την πολύτιμη βοήθειά του.

θύρα του ισογείου θα μετατραπεί σε παράθυρο, ενώ για την ευκολότερη πρόσβαση στο ημιϋπόγειο και προκειμένου η θύρα να αποκτήσει το ύψος που απαιτείται, προτείνεται η δημιουργία εξωτερικού διαδρόμου πλάτους 1μ. με σκάλα σε χαμηλότερο επίπεδο από το έδαφος.

Η θύρα της ανατολικής εισόδου (**εικ. 9β**) θα διατηρηθεί και θα επισκευαστεί. Θα διατηρηθεί επίσης η μαρμάρινη σκάλα και το κατώφλι της εισόδου αυτής. Στη νότια όψη η θύρα εισόδου θα αντικατασταθεί με νέα της ίδιας περίπου μορφής με φεγγίτη στο άνω μέρος, αλλά με ανοιγόμενα τζάμιλίκια και προστατευτική σιδεριά, ενώ θα κατασκευαστεί μαρμάρινη σκάλα που θα οδηγεί στη νότια είσοδο. Θα αντικατασταθεί επίσης η θύρα του ημιϋπογείου στη δυτική όψη. Η μορφή της νέας θύρας θα είναι ανάλογη με αυτή της νότιας όψης. Τα κουφώματα θα αντικατασταθούν και στα ανοίγματα θα τοποθετηθούν ανοιγόμενα τζαμιλίκια από αλουμίνιο σε σκούρο κυπαρισσί χρώμα. Δεν θα τοποθετηθούν παντζούρια, δεδομένης της δημόσιας χρήσης του κτίσματος αλλά προστατευτικά κιγκλιδώματα απλής μορφής.

Οι νέες χρήσεις του κτιρίου και οι σύγχρονες απαιτήσεις για τη λειτουργία των δημόσιων κτιρίων σήμερα επιφέρουν μια σειρά από αλλαγές στο σχεδιασμό των κατόψεων του κτίσματος και μια σειρά αλλαγών στη διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων (**εικ. 10**). Η κύρια είσοδος θα βρίσκεται πλέον στη νότια όψη του κτιρίου ενώ στην ανατολική όψη θα κατασκευαστεί ράμπα για τα άτομα με αναπηρία που θα οδηγεί στην δευτερεύουσα ανατολική είσοδο. Η εσωτερική κλίμακα ανόδου που θα είναι από ξύλο και μέταλλο και θα συνδέει το ημιϋπόγειο και τους υπόλοιπους ορόφους, θα κατασκευαστεί στο κέντρο της βόρειας πλευράς του κτιρίου προκειμένου ο χώρος να καταστεί πιο λειτουργικός. Επίσης θα κατασκευαστεί ανελκυστήρας.

Η λιθοδομή των περιμετρικών τοίχων και του λίθινου φέροντος τοίχου στο εσωτερικό του κτιρίου θα είναι εμφανής. Οι απαραίτητοι διαχωριστικοί τοίχοι θα είναι από γυψοσανίδα ώστε να είναι δυνατές οι οποιεσδήποτε μελλοντικές τροποποιήσεις στη διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων του κτιρίου και - όπου αυτό είναι εφικτό - από ημιδιαφανή γυάλινα διαχωριστικά, ώστε τα στοιχεία διαφάνειας να καθιστούν αντιληπτή την κίνηση στο σύνολο του εσωτερικού χώρου. Θα διατηρηθεί η μορφή των ξύλινων δαπέδων ενώ στα δάπεδα θα υπάρχει ηχομόνωση, φράγμα υδρατμών και λάστιχα τριγμών. Το πάτωμα του υπογείου θα στρωθεί με βιομηχανικό δάπεδο.

Στο ημιϋπόγειο προβλέπονται αποθηκευτικοί χώροι, η βιβλιοθήκη και χώροι τεχνολογικών υποδομών (**εικ. 10α**). Στο ισόγειο χώροι υποδοχής, η γραμματεία, το φυλάκειο και το εργαστήριο συντήρησης αρχαιοτήτων (**εικ. 10β**). Στον πρώτο όροφο γραφεία προσωπικού (**εικ. 10γ**), ενώ στον δεύτερο όροφο γραφεία και η αίθουσα πολλαπλών χρήσεων (**εικ. 10δ**). Σε όλους τους ορόφους θα υπάρχουν χώροι υγιεινής.

Τέλος, το κτίριο θα διαθέτει τις απαραίτητες υποδομές εξυπηρέτησης ατόμων με αναπηρία, ενώ θα πληρεί όλες τις προϋποθέσεις ασφάλειας, θερμομόνωσης και μηχανολογικού εξοπλισμού.

SUMMARY

RECONSTRUCTION OF A STONE-BUILT HOUSE IN 20 NIK. PLASTIRA STR. IN VOLOS (EX CHATZISTAMATIOU HOUSE) AND ITS CONVERSION IN OFFICE BUILDING OF THE MINISTRY OF CULTURE AND SPORT

Thaleia Makri-Skotinioti

The stone-built residence, originally belonging to Hadjistamatiou family, is situated on the Nikolaos Plastiras coastal road at the east end of the city of Volos. Among the public area of the Hospital and the Archaeological Museum, there was a small pock of two neighbouring properties: that of Paliougas and Laoudis and, after 1916, the property of Athanasios Zisopoulos, who built the three-storey stone dwelling under study between the years 1916 and 1920. Today the residence belongs equally to the Ministry of Health and the Ministry of Culture and Athletics.

The building in its present form is two-storeyd made of stone with a semi-basement and it is covered with a four-sided wooden roof tile. It is of a rectangular plan 16,12 × 8,72 m. Each storey has a surface of 135,74 sq.m. In its original form, it was a three-storey building with roof tile and semi-basement. The last floor was demolished after the earthquakes of 1956. It was built with stone and had a balcony on the south side and a pediment equal to the length of the protruding south side. The residence is built according to the traditional patterns clearly influenced by neoclassicism. Its sideways are organized symmetrically to a vertical axis. Both on the ground floor and on the floors of the building the eastern part was a living place, whereas the western part consisted of a place for professional activities. The building after being restaured is meant to shelter services of the Ministry of Culture and Athletics. The last floor can be rebuilt, since all morphological parts of the building's original form are known and can be reconstructed.

The new uses of the building will bring a series of changes in the layout of the interior spaces. The semi-basement is provided for a warehouse, a library and rooms for technology infrastructures. The first floor is provided for the personel offices and the second floor for offices and a multi-use space.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Χαστάογλου Β., 2007. *Βόλος. Πορτραίτο της πόλης τον 19ο και 20ο αιώνα*, Β' έκδοση (εμπλουτισμένη), ΔΗ.ΚΙ Δήμου Βόλου, Βόλος. Βόλος.

Εικ. 1. Η νότια και η ανατολική όψη. Υπάρχουσα κατάσταση.

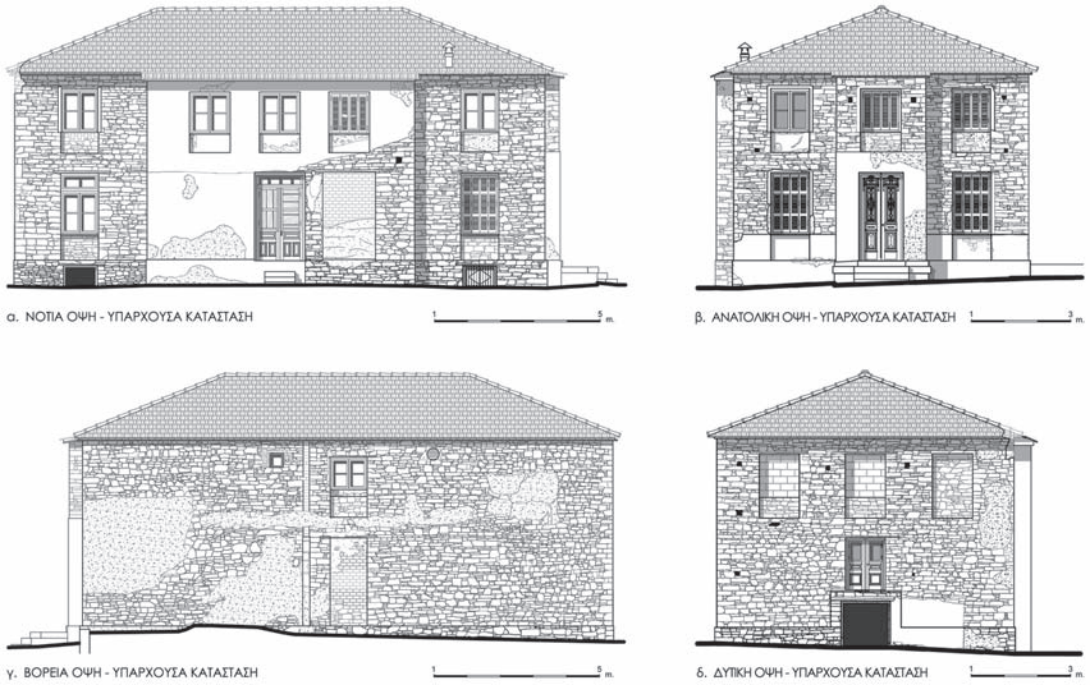
Εικ. 2. Η βόρεια και η δυτική όψη. Υπάρχουσα κατάσταση.

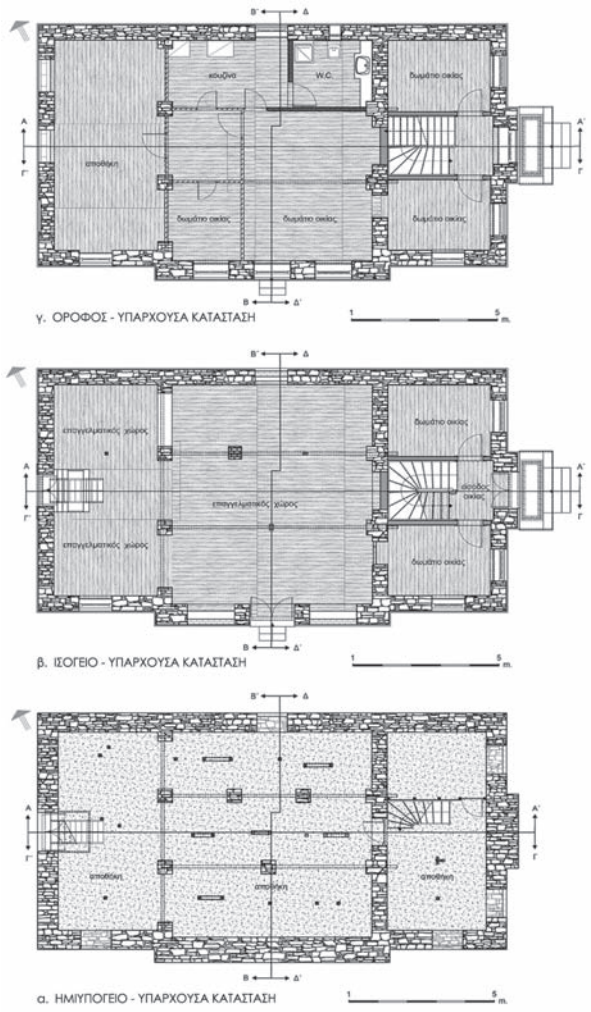
Εικ. 3. Η ευρύτερη περιοχή και το ιδιοκτησιακό καθεστώς.

Εικ. 4. Φωτογραφία της οικίας στη διάρκεια του Β΄Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1944). Συλλογή Νίκης Σαμαρά (Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου, 231).

Εικ. 5. Οι όψεις του κτιρίου. Υπάρχουσα κατάσταση.

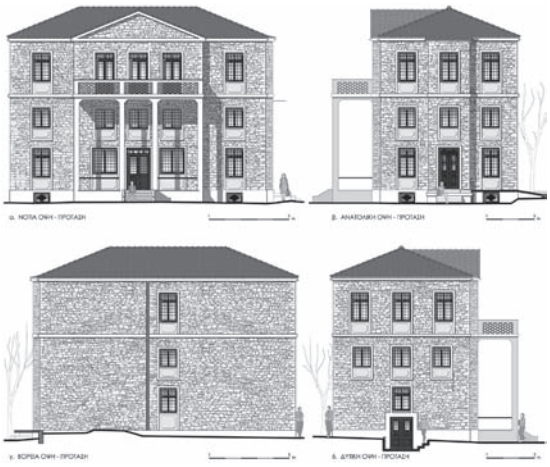
Εικ. 6. Οι κατόψεις του κτιρίου. Υπάρχουσα κατάσταση.

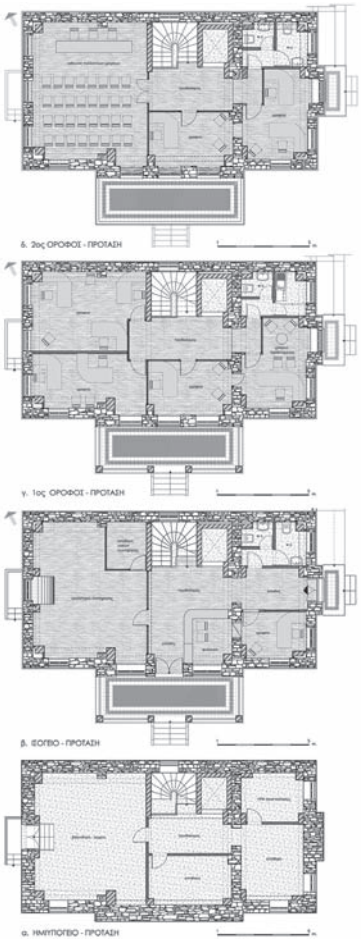
Εικ. 7. Άποψη του ισογείου. Υπάρχουσα κατάσταση.

Εικ. 8. Άποψη του ορόφου. Υπάρχουσα κατάσταση.

Εικ. 9. Οι όψεις του κτιρίου. Πρόταση αποκατάστασης.

Εικ. 10. Οι κατόψεις του κτιρίου. Πρόταση αποκατάστασης.

ΑΓΡΙΑ ΒΟΛΟΥ: Ο ΧΩΡΟΣ, Ο ΧΡΟΝΟΣ, ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΠΟΛΕΩΣ

Γιάννης Π. Σταϊκόπουλος

Η μελέτη με θέμα «Αγριά Βόλου: ο χώρος, ο χρόνος, οι άνθρωποι. Θεματικές ενότητες για τη δημιουργία ενός μουσείου πόλεως»[1] αφορά τη γενικότερη θεώρηση για τη δημιουργία ενός αφηγηματικού μουσείου πόλεως. Διαχωρίζεται σε δύο κύρια μέρη που αφορούν: α) τις σύγχρονες τάσεις για τις πολιτικές που θα πρέπει να υιοθετηθούν σε οργανωτικό και δομικό πλαίσιο και β) την εκμετάλλευση του πρωτογενούς υλικού που συγκεντρώθηκε από αφηγήσεις, μαρτυρίες, φωτογραφικό και αρχειακό υλικό, το οποίο θα αποτελέσει το «υλικό-πυρήνα» για το διαχωρισμό και την πλήρωση των θεματικών ενοτήτων.

Α. ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ. ΣΚΟΠΟΣ – ΣΤΟΧΟΙ

Ένα μουσείο πόλεως αποτελεί το θεματοφύλακα των πολιτιστικών θησαυρών μιας ορισμένης πόλης[2]. Για το λόγο αυτό απαιτεί μια ιδιαίτερα σύνθετη και πολυεπίπεδη οργάνωση, καθώς καλείται να διαχειριστεί στοιχεία του υλικού και άϋλου πολιτισμού στο ίδιο περίπου ποσοστό. Εμπεριέχει δεκάδες, ίσως και παραπάνω, μουσεία καθώς πραγματεύεται τη διαχείριση τοπικών και πολύ περισσότερο παγκόσμιων ιστορικών, κοινωνικών και άλλων αλλεπάλληλων γεγονότων, τα οποία συχνά έδρασαν παράλληλα και επηρέασαν τη δράση, τα επιτεύγματα, τις διαδικασίες και τις λειτουργίες του τοπικού πληθυσμού μιας πόλης. Καταδεικνύεται, δηλαδή, ότι ο κατεξοχήν ρόλος ενός μουσείου πόλεως είναι να βοηθά τους επισκέπτες να κατανοούν τις αιτίες και τις συνθήκες που διαμόρφωσαν την πόλη, να αποτελεί ένα χώρο διαλόγου, όπου θα παρουσιάζονται διαφορετικές οπτικές και απόψεις επάνω σε ποικίλα θέματα, και τέλος να αναζητά τις ανάγκες των τοπικών κοινοτήτων και να προσαρμόζει τον προγραμματισμό του ανάλογα με αυτές[3].

Α.1. Προϋποθέσεις, κριτήρια σχεδιασμού

Για τη δημιουργία-οργάνωση ενός μουσείου πόλεως ή ενός τοπικού μουσείου γενικότερα το οποίο θα υλοποιήσει και θα ανταποκριθεί στα παραπάνω δεδομένα θα πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή μια σειρά προϋποθέσεων, όπως: α) η συγκέντρωση υλικού και πολιτιστικών αγαθών τα οποία θα αποτελέσουν τον πυρήνα του μουσείου, β) η ωρίμανση και όσμωση του φορέα πρωτοβουλίας για τη σύσταση, ίδρυση και συγκρότηση του μουσείου με απαραίτητη την ύπαρξη «ομάδας πρωτοβουλίας», η οποία θα φέρει ομοιογένεια επιδιώξεων, σαφήνεια στόχων, καθορισμένο επίπεδο διερεύνησης, επαφών, ζύμωσης και προεργασιών, γ) ο γενικός προσδιορισμός του κοινού-στόχου (target group) στον οποίο απευθύνεται κατά κύριο λόγο καθώς και των

1. Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί μια σύνοψη της πτυχιακής εργασίας που εκπόνησε ο γράφων το 2006 στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των σπουδών του στο Μεταπτυχιακό Τμήμα «Μουσειακές Σπουδές» του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

2. Jones 2006, 25.

3. Μούλιου 2006, 15.

επιμέρους ομάδων και δ) η αναγκαιότητα για την οργάνωση σχεδιασμού, προγραμματισμού και προγράμματος δράσης από την αρχή της σύλληψης του σχεδιασμού του μουσείου.

Στοιχειώδη κριτήρια όσον αφορά το σχεδιασμό του μουσείου θα πρέπει να αποτελούν: α) ο ολοκληρωμένος χαρακτήρας σχεδιασμού σε επίπεδα πολιτικών[4], επιχειρησιακού προγραμματισμού, χρηματοοικονομικού, κατασκευής των έργων, λειτουργικού και παρακολούθησης-αξιολόγησης, β) η επιλογή των στόχων με θεσπισμένο συντονισμό εφαρμογής, γ) ο έλεγχος εφαρμογής των προτάσεων με θεσμική κατοχύρωση του φορέα του μουσείου, δ) η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα, ε) ο συντονισμός των επιμέρους φορέων και δράσεων κατά την οργάνωση, στ) η θεσμική κατοχύρωση οργανωτικού σχήματος και ζ) η κοινωνική αποδοχή του μουσείου.

Α.2. Σκοπός του Μουσείου Πόλεως Αγριάς Βόλου

Με δεδομένη την πολυπλοκότητα του φαινομένου που ονομάζεται «πόλη», εξαιτίας αλληλεπιδράσεων ανθρώπων, κτηρίων και χώρων, οι οποίοι μεταλλάσσονται διαρκώς, το Μουσείο της Πόλης θα πρέπει να λάβει υπόψη του ένα ολόκληρο πλέγμα δεδομένων και γνωστικών πεδίων από την Ιστορία έως την Κοινωνιολογία και την Αρχιτεκτονική. Έτσι, ο προσανατολισμός και σκοπός του Μουσείου Πόλεως Αγριάς, εκτός από τα δεδομένα της διεύρυνσης των γνώσεων και της ψυχαγωγίας του επισκέπτη, θα πρέπει να είναι σε θέση να απαντά σε ερωτήματα όπως: «πώς δημιουργήθηκε η πόλη», «ποιο είναι το στίγμα της πόλης σήμερα και ποιο μπορεί να είναι το μέλλον της», «πώς λειτουργεί η πόλη», «ποιος και τι διαμόρφωνε και διαμορφώνει της ταυτότητά της», «ποια η επίδραση της πόλης στην ευρύτερη περιοχή», «ποια η σχέση της πόλης με τη χώρα στην οποία βρίσκεται»[5].

Α.3. Στόχοι του Μουσείου Πόλεως Αγριάς Βόλου

Στόχος των υπεύθυνων οργάνωσης ενός μουσείου πόλεως, μεταξύ άλλων θα πρέπει να αποτελεί η ανίχνευση της εξέλιξης της ιστορίας της πόλης με συστηματικό τρόπο. Η αφηγηματική παρουσίαση της ιστορίας και οι θεματικές ενότητες πάνω στις οποίες θα αναπτυχθεί το μουσείο δεν θα πρέπει να αποσκοπούν στην τοπικιστική ανάδειξη του παρελθόντος της πόλης. Πολύ περισσότερο, δεν θα πρέπει να δίνονται στον επισκέπτη πληροφορίες αποκομμένες από το ευρύτερο σύνολο στο οποίο η πόλη δραστηριοποιήθηκε ιστορικά. Ζητούμενο για την ομάδα εργασίας θα πρέπει να αποτελεί η ανοικτή παρουσίαση του μουσείου, ώστε να μην περιορίζεται σε μια και μόνο αστική μονοσήμαντη αναδρομή της ιστορίας του τόπου, αλλά να αποσκοπεί στην ένταξη της τοπικής αστικής εξέλιξης σε ευρύτερους κύκλους, οι οποίοι να σχετίζονται τόσο με το κράτος στο οποίο εντάσσεται όσο και με τα διεθνή ιστορικά δεδομένα εξέλιξης.

Β. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΘΕΜΑΤΙΚΩΝ ΕΝΟΤΗΤΩΝ

Η καταγραφή και συγκέντρωση πρωτότυπου υλικού είναι μια διαδικασία επίπονη και χρονοβόρα, η οποία χρήζει υπομονής και επιμονής από τον ερευνητή. Απαιτείται συστηματική, τεκμηριωμένη και οργανωμένη βιβλιογραφική έρευνα, αρχειακή έρευνα, προφορικές συνεντεύξεις με ανθρώπους οι οποίοι διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην ιστορία και στα δρώμενα του τόπου αντίστοιχα, απλούς πολίτες οι οποίοι βίωσαν αλλά και διαμόρφωσαν, ίσως ασυνείδητα, με τον οποιονδήποτε τρόπο, την ταυτότητα της πόλης.

Ο σχεδιασμός των θεματικών ενοτήτων οι οποίες αφορούν το Μουσείο Πόλεως της Αγριάς αντιμετωπίστηκε με τη λογική της ένταξης και επιρροής της ιστορίας και των δράσεων σε συνεχείς γεωγραφικούς και ιστορικούς αυξητικούς κύκλους: Αγριά – Μαγνησία – Ελλάδα – Κόσμος. Η τοπική ιστορία και εξέλιξη της πόλης σχετίστηκε αρχικά με τον περιβάλλοντα γεωγραφικό χώρο, τον οποίο αποτελούν τα χωριά του Πηλίου και η πόλη του Βόλου. Πρόκειται για ιστορικά γεγονότα, αντιλήψεις και δεδομένα της ευρύτερης περι-

4. Αφορά στη θέσπιση των κριτηρίων που θα πρέπει να διέπει κάθε πολιτική όπως αυτή της συλλογής, έκθεσης, έρευνας, τεκμηρίωσης, ασφάλειας, εκτίμησης και διαχείρισης κινδύνων της συλλογής, εκπαίδευσης, κοινωνικής και πρόσβασης.

5. Jones 2006, 25.

οχής τα οποία επηρέασαν την δράση των ανθρώπων της σημερινής κωμόπολης. Ξεκινώντας από τις αρχές του 20ου αιώνα, όταν η Αγριά αποκόπηκε από το τοπικό σύστημα διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το οποίο λειτουργούσε μέχρι την ενσωμάτωση του Βόλου στην υπόλοιπη ελεύθερη Ελλάδα το 1881, έγινε αναφορά στη συνέχεια σε γεγονότα και δρώμενα τα οποία επηρέασαν τη δράση των ανθρώπων της και αφορούσαν τα δεδομένα και τις πολιτικές που υιοθετούνταν κατά καιρούς από τις κυβερνήσεις του κράτους. Τα τοπικά γεγονότα απέκτησαν εθνικό περίβλημα και ακολούθως παγκόσμιο χαρακτήρα, καθώς η ιστορία του ελληνικού χώρου συσχετίζεται με γεγονότα τα οποία ανέκυψαν κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους και ανακύπτουν μέχρι σήμερα, είχαν δε και έχουν το εφαλτήριό τους στις γενικές παγκόσμιες πολιτικές ζυμώσεις, οι οποίες αποτελούν τον τελευταίο ευρύτερο κύκλο.

Οι θεματικές ενότητες, οι οποίες προτείνονται παρακάτω, παρουσιάζονται με βάση τη χρονολογική παράθεση των γεγονότων που επηρέασαν τη ζωή και το γίγνεσθαι της πόλης, ενώ η ανάδειξη τους βασίσθηκε στο μοντέλο ανάλυσης του δομισμού[6].

1η Θεματική ενότητα: Η Αγριά κατά την αρχαιότητα.
α) Η ελληνιστική πόλη της Γορίτσας, β) Αρχαία νεκρόπολη και ευρήματα και γ) Σημαντικές αρχαίες πόλεις στην ευρύτερη γειτνιάζουσα περιοχή.

Ο γεωγραφικός χώρος όπου τοποθετείται η πόλη της Αγριάς από αρχαιολογικής άποψης δε φέρει κάτι αξιόλογο εκτός της οργανωμένης ελληνιστικής πόλης στο λόφο της Γορίτσας, την οποία ανέσκαψε Ολλανδική αρχαιολογική ομάδα με επικεφαλής τον S.C. Bakhuizen. Εξέχουσα σημασία μεταξύ άλλων οικισμών φέρουν οι μοναδικές θέσεις Σέσκλο και Διμήνι στην ευρύτερη περιοχή. Πιθανότατα η γεωμορφολογία του εδάφους δεν ήταν κατάλληλη για ανάπτυξη οικισμών με αποτέλεσμα τα ευρήματα σήμερα να περιορίζονται σε ολιγάριθμα ταφικά σύνολα και μια ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, που όλα στεγάζονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

2η Θεματική ενότητα: Αγριά. Πρώτο μισό του 19ου αιώνα.
α) Η προέλευση του ονόματος Αγριά, β) Ιδιοκτησιακό καθεστώς κατά την Οθωμανική περίοδο, γ) Η κοινωνική δομή του Πηλίου, δ) Η μετανάστευση και τα αποτελέσματά της στο Πήλιο, δ) Παραγωγή και εμπόριο, ε) 1821. Επανάσταση και κινήματα εξέγερσης στο Πήλιο, στ) Ο πρώτος οικισμός στην Αγριά και ζ) Η δημιουργία μικρού εμπορικού λιμένα στην Αγριά.

Έχει γίνει βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα τόσο για την ετυμολογία του ονόματος της πόλης όσο και για την ζωή στα χρόνια της Οθωμανικής περιόδου. Από ιδιωτικούς αυθεντικούς τίτλους ιδιοκτησίας της περιόδου έχουν ανιχνευτεί οι διάφορες μορφές κατοχής γαιών, ενώ η βιβλιογραφική έρευνα έχει συγκεντρώσει πληροφορίες σχετικά με τις οικονομικές δραστηριότητες στην Αγριά και την ευρύτερη περιοχή του Πηλίου, τα αποτελέσματα της μετανάστευσης, την τοπική εξέγερση και το ρόλο του Χατζή-Ρήγα και του Άνθιμου Γαζή καθώς και την πρώτη αναφορά για δημιουργία οικισμού με την ονομασία Αγριά με την παράλληλη ανάπτυξη μικρού εμπορικού λιμένα και την κατασκευή τελωνείου.

3η Θεματική ενότητα: Αγριά. Δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.
α) Τα όρια του οικισμού της Αγριάς, β) Πρόσωπα της Αγριάς. Εμπόριο φρούτων και ελαιών, γ) 1878. Θεσσαλική εξέγερση. Δ.Γ. Θεοδοσιάδης και δ) 1881. Η ενσωμάτωση του Βόλου στην Ελλάδα.

Όπως προκύπτει από βιβλιογραφική έρευνα, το κέντρο του χωριού στα πρώτα χρόνια δημιουργίας του αποτελούνταν από ένα μικρό συμπαγή παραθαλάσσιο οικισμό που αριθμούσε περίπου πενήντα κτίσματα. Ο οικισμός αναπτύχθηκε γύρω από την μικρή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και το παρεκκλήσι των Αγίων Θεοδώρων. Μετά το 1854 οι οικογένειες Αθανασάκη και Σφύρα έχτισαν αποθήκες γύρω από τα ελαιοπερίβολά τους, ενώ περί τα 1870, ακολούθησαν οι οικογένειες Δ. Θεοδοσιάδη, Ν. Μουμτζή, Γ. Ζαδέ, Ι. Παραθύρη.

Η Αγριά από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μετατράπηκε σε ονομαστό διαμετακομιστικό κέντρο γεωργικών προϊόντων. Κατά τη διάρκεια της Θεσσαλικής εξέγερσης του 1878 ο Δ.Γ. Θεοδοσιάδης, με προσωπικές του δαπάνες, συντήρησε διακόσιους πενήντα άντρες του Γενικού Αρχηγείου του Ζήσιμου Μπασδέκη.

6. Pearce 2002, 262.

Από το 1881 και την ενσωμάτωση του Βόλου στην ελεύθερη Ελλάδα, έως τις αρχές του 20ου αιώνα η Αγριά αριθμούσε εκατόν είκοσι καλοχτισμένα και καλαίσθητα σπίτια[7].

4η Θεματική ενότητα: Αγριά και βασικά έργα υποδομής (**εικ. 1**).
α) Το λιμάνι, β) Ο Θεσσαλικός σιδηρόδρομος, γ) Νερό και υδροδότηση του οικισμού, δ) Το ηλεκτρικό ρεύμα, ε) Ίδρυση Ταχυδρομείου και Τηλεφωνείου και στ) Η άνθηση του εμπορίου.

Το 1892 άρχισε η κατασκευή των λιμενικών έργων του Βόλου[8], και συνομολογήθηκε η σύμβαση κατασκευής σιδηροδρόμου από τον Βόλο στα Λεχώνια. Με την παράλληλη ίδρυση της εταιρείας «Ελληνικά Ψυγεία Αγριάς (Ε.Ψ.Α.)» από τους υιούς του Δημ. Κοσμαδόπουλου, το 1924, η κατάσταση στην πόλη της Αγριάς αλλάζει. Στο χώρο του εργοστασίου εγκαταστάθηκε αυτόνομη μονάδα παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος[9], η παραγωγή του οποίου τροφοδότησε τους κοινόχρηστους χώρους της Κοινότητας, τους επαγγελματίες και πολύ αργότερα τις ιδιωτικές κατοικίες. Το 1890 κατασκευάστηκε υδραγωγείο στη θέση «Μπουρμπουλού» και αργότερα στη θέση «Κατσιμπέλα». Η διανομή γινόταν με δίκτυο κρηνών που υπήρχαν σε όλη την πόλη, ενώ το αποτέλεσμα των έργων υποδομής ήταν η άνθηση του εμπορίου φρούτων και ελαιών μέσω του μικρού της λιμένα.

5η Θεματική ενότητα: Αγριά. Αρχές του 20ου αιώνα μέχρι το 1940 (**εικ. 2**).
α) Δημιουργία ελαιοαποθηκών και ανάπτυξη συναφών επαγγελμάτων, β) Απογείωση του εμπορίου βρώσιμων ελαιών, γ) Πληθυσμός και επαγγέλματα, δ) 1912. Η ίδρυση της Κοινότητας Αγριάς, ε) Έργα υποδομής, στ) Τα σπίτια, ζ) Ελονοσία και ασθένειες και η) Η Ελληνική οικονομία από το 1915-1939.

Πρόκειται για μια περίοδο που αναβιώνει μέσα από το τακτικό αρχείο της αυτόνομης Κοινότητας. Η Αγριά αποτελούσε, ίσως, το μεγαλύτερο εξαγωγικό κέντρο βρώσιμης ελιάς στην Ελλάδα. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος των τελωνειακών τελών του λιμένα Βόλου που ισχυροποίησε το ταμείο της Κοινότητας και δημιούργησε νέα έργα υποδομής. Με τις προσπάθειες της Κοινότητας και παράλληλα των ιατρών Γ. Καραμάνη και Κ. Στέλλου αντιμετωπίστηκαν τα προβλήματα υγιεινής, η έξαρση της ελονοσίας στην περιοχή με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού.

6η Θεματική ενότητα: 1922-1924. Η Αγριά και οι πρόσφυγες (**εικ. 3**).
α) Ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων στη Μικρά Ασία, β) Η γενοκτονία των Ποντίων και η έξοδος, γ) Η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, δ) Η έξοδος, η περίθαλψη, η εγκατάσταση και η αποκατάσταση των προσφύγων, ε) Η έλευση, η υποδοχή και η καταγραφή των προσφύγων στην Αγριά, στ) Οι ηλικίες και τα επαγγέλματα των προσφύγων, ζ) Η προέλευση των προσφύγων, η) Η δημιουργία του προσφυγικού συνοικισμού στη Αγριά και θ) Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων.

Όπως προκύπτει από μαρτυρίες και τα διασωθέντα αρχεία της Κοινότητας, από το 1923 έως το 1931 ο προσφυγικός πληθυσμός που καταγράφηκε στην Αγριά ανερχόταν σε εννιακόσια είκοσι τέσσερα άτομα[10]. Προερχόταν από όλες τις περιοχές του ξεριζωμού, τη Μ. Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη. Για την εγκατάστασή τους το κράτος και η Αγροτική Τράπεζα επέταξε και κατασκεύασε από το 1925 έως το 1927 προσφυγικό συνοικισμό αποτελούμενο από είκοσι έξι διπλοκατοικίες, οι οποίες στέγασαν πενήντα δύο οικογένειες προσφύγων. Τα οικήματα μοιράστηκαν με κλήρο[11].

7η Θεματική ενότητα: Αγριά και βιοτεχνίες (**εικ. 5**).
α) Ελληνικά Ψυγεία Αγριάς (Ε.Ψ.Α.), β) Ελαιαποθήκες Ιωάν. Ματσάγγου, γ) Ελαιαποθήκες Αδελφών Σαπουνά, δ) Ελαιαποθήκες Αθανασάκη & Ιωαν. Μανώλη, ε) Ελαιαποθήκες Νικ. Σιούρα, στ) Γεωργικός Συνεταιρισμός Πηλίου & Βορείων Σποράδων, ζ) Οξοποιία «ΑΓΡΟΞ» και η) Τσιμεντοβιομηχανία «ΟΛΥΜΠΟΣ», ΑΓΕΤ «ΗΡΑΚΛΗΣ».

Πληθώρα υλικού έχει συγκεντρωθεί από συνεντεύξεις ιδιοκτητών και μαρτυρίες εργατών για την κατα-

7. Σκουβαράς 1993, 106-108.
8. Δημόγλου 1999, 84.
9. Αρχείο Ε.Ψ.Α.
10. Αρχείο πρώην Δήμου Αγριάς.
11. Από συνέντευξη του κου Φωτ. Ζαριφέ.

σκευή, τις συνθήκες, τη λειτουργία και τον αντίκτυπο που είχαν οι συγκεκριμένες βιοτεχνίες και βιομηχανίες στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων της πόλης.

8η Θεματική ενότητα: Αγριά 1940-1950 (**εικ. 4**).
α) Η είσοδος της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, β) Η εθνική αντίσταση, γ) Τα Δεκεμβριανά, δ) Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, ε) Γεγονότα και μαρτυρίες από την Κατοχή στην Αγριά, στ) Η αντίσταση στην Αγριά και το Πήλιο από μαρτυρίες, ζ) Ο Εμφύλιος. Γεγονότα στην Αγριά και τα περίχωρα, η) Η εξορία στο Τρίκερι Πηλίου και θ) Η διεθνής βοήθεια.

Σημαντικές πτυχές μιας δύσκολης εποχής αντλήθηκαν τόσο από βιβλιογραφική έρευνα όσο και από τεκμηριωμένες μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν τα σκοτεινά χρόνια. Ιδιαίτερη μνεία έχει γίνει στο μαρτυρικό χωριό της Δράκειας και των θυμάτων της, καθώς και άλλων προσώπων όπως του Νόϋμαν, των εκτελεσθέντων του Λαύκου, του Ι. Φιλλίπου, του Σ. «Καλαμπαλίκη», του Γάκη Παππά, του Δ. Λεμονίδη, κά., που διαδραμάτισαν αρνητικό και θετικό ρόλο την περίοδο αυτή.

9η Θεματική ενότητα: Αγριά 1950-1975.
α) Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, β) Η διεθνής ανθρωπιστική βοήθεια, γ) Η οικονομία της Ελλάδας, δ) Η νέα άνθηση του εμπορίου ελαιών, ε) Η εσωτερική μετανάστευση στην Αγριά, στ) Η διασκέδαση στην Αγριά, ζ) Υγεία και Πρόνοια, η) Τα σχολεία και η εκπαίδευση στην Αγριά, θ) Η Εκκλησία, ι) Οι σεισμοί 1955-1956, κ) Άνθρωποι και επαγγέλματα και λ) Τα χρόνια της δικτατορίας στην Αγριά.

Οι εξορίες, ο φόβος, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις από την μία πλευρά και από την άλλη η διεθνής βοήθεια, η νέα άνθηση του εμπορίου ελαιών, η διάθεση των ανθρώπων για διασκέδαση και ο θεσμός της εκπαίδευσης έχουν καταγραφεί από μαρτυρίες κατοίκων και βιβλιογραφική έρευνα. Οι ισχυροί σεισμοί και τα σκοτεινά χρόνια της δικτατορίας λίγα χρόνια αργότερα αποτελούν μελανές σελίδες της εποχής.

10η Θεματική ενότητα: Αγριά 1975-2000.
α) Μεταπολίτευση. Νέα δομή του κράτους, β) Η είσοδος της χώρας στην Ενωμένη Ευρώπη, γ) Διεθνείς αγορές, δ) Η φθίνουσα πορεία του εμπορίου στην Αγριά, ε) Νέες πολιτιστικές επιρροές, μουσική, θέατρο, κλπ., στ) Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, ζ) Η έλευση των οικονομικών μεταναστών στην περιοχή και η) Ψηφιακή κοινωνία και παγκοσμιοποίηση.

11η Θεματική ενότητα: Αγριά και σύγχρονα προβλήματα.
α) Κοινωνικός ρατσισμός, ξενοφοβία, β) Ναρκωτικά, γ) Μοναξιά, δ) Υπερκαταναλωτισμός, ε) Ανεργία, στ) Οικολογία, ζ) Κίνδυνοι της τεχνολογικής εποχής και η) Διεθνής οικονομική κρίση.

Οι θεματικές ενότητες που παρατέθηκαν είναι προτεινόμενες και το υλικό τους αποτελεί μια πρωτότυπη έρευνα που χρονικά αναφέρεται στα χρόνια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο διαχωρισμός τους ωστόσο δεν αποτελεί δεδομένο, παρά το γεγονός ότι η κάθε μια από αυτές αλληλεπιδρά με την άλλη σχηματίζοντας μια ισχυρή αφηγηματική αλυσίδα. Άλλωστε ένα μουσείο πόλεως θα πρέπει διαρκώς να ενεργοποιεί τους κατάλληλους μηχανισμούς επικοινωνίας και δράσης, ώστε να εμπλέκει τους κατοίκους της πόλης σε μια περεταίρω αναζήτηση και διερεύνηση, προκειμένου να δημιουργείται στον τοπικό πληθυσμό το αίσθημα ότι πρόκειται για ένα δικό του, ομιλούντα χώρο.

SUMMARY

AGRIA VOLOS: THE PLACE, THE TIME, THE PEOPLE. THEMATIC UNITS FOR THE CREATION OF AN URBAN MUSEUM

Yiannis P. Staikopoulos

The current project, entitled "Agria, Volos 20th century. Thematic units for the creation of an urban museum", concerns the general concept of the creation of an imaginative narrative museum though narrations, testimonies, photographic and archive material, suitable for the distinction and completion of the thematic units.

The suggested, closely-connected thematic units resulted from an original research. Their distinction forms a highly narrative chain, which could be further rearranged or even enriched.

"What was the origin of the city?", "Which are the main events throughout its history?", "Which is the present identity of the city and how could it be in the future?", "What is the procedure for the operation?", "Which is its influence on the area and in Greece generally?". The answers to the above questions comprise the contents of the museum, which is going to be presented to the visitor through a combination of both knowledge and entertainment, aiming at the motivation of the citizens and the provision of thoughts for further research.

Through the relation developing between the Museum and the Visitor, the social role of the former is achieved and reinforced, while ensuring the active participation of the residents via the recommended thematic units.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δημόγλου Α. (επιμ.), 1999. Σιδηρόδρομος, στο *Βόλος ένας αιώνας*, Βόλος.
Δημόγλου Α. (επιμ), 1999. Λιμάνι, στο *Βόλος ένας αιώνας*, Βόλος.
Jones I., 2006. Ένα Μουσείο Πόλης για τον 21ο Αιώνα, Το Παράδειγμα του Κάρντιφ, *Εν Βόλω* 22, 24-29.
Μούλιου Μ., 2006. *Αποτυπώνοντας (απ) όψεις για τα μουσεία πόλεων. Ενδείξεις και εκτιμήσεις, Εν Βόλω* 22, 8-17.
Σκουβαράς Β., 1993. *Από το λειμώνα της παράδοσης: Πηλιορείτικα* Β΄, Αθήνα.
Pearce M.S., 2002. *Μουσεία Αντικείμενα & Συλλογές*, Θεσσαλονίκη.

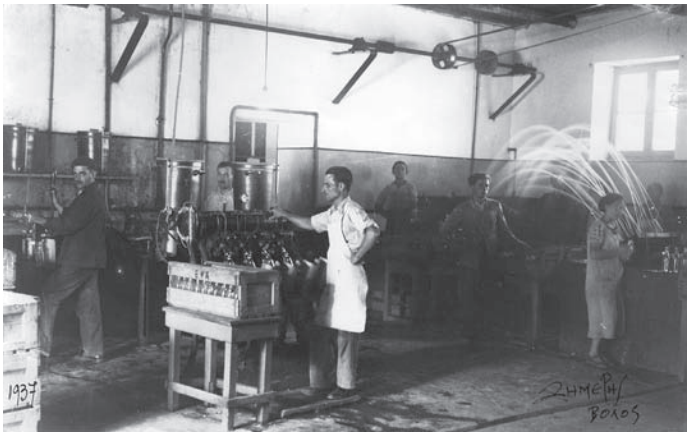
Εικ. 1. Η εξαγωγή ελαιών από το λιμάνι της Αγριάς το 1930.

Εικ. 2. Η επεξεργασία ελαιών.

Εικ. 3. Ο προσφυγικός συνοικισμός.

Εικ. 4. Η γραμμή παραγωγής των αναψυκτικών Ε.Ψ.Α.

Εικ. 5. Πορεία προς το Αλβανικό μέτωπο.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
EH	Early Helladic
EIA	Early Iron Age
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LG	Late Geometric
MBA	Middle Bronze Age
MH	Middle Helladic
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
km.	kilometer
m.	metre
sq m.	square metre

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

(αδ.) διδ. διατριβή	(αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
αι.	αιώνας
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
δηλ.	δηλαδή
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ.	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πάχ.	πάχος
περ.	περίπου
πίν.	πίνακας
πρβλ.	παράβαλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση

σχ.	Σχέδιο
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
τ.	τόμος
υποσ.	υποσημείωση
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού
Abb.	Abbildung
a.C.	after Christ
A.D.	anno Domini
av. J.-C.	avant Jésus-Christ
B.C.	before Christ
c.	century
ca.	*circa*
cf.	confer
col.	column
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)
esp.	especially
et al.	*et alii*
etc.	et cetera
fig.	figure
figs.	figures
ff.	following
G.I.S.	Geographical Information Systems
INSTAP	Institute for Aegean Prehistory
inv.	inventory, inventaire
n.	note
no.(s.)	number(s), numéro(s)
p.	page
pl.	plate, planche
Suppl.	Supplement
Taf.	Tafel(n)
Tav.	Tavola
vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

AA: Archäologischer Anzeiger
AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AAustr: Archaeologia Austriaca
AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*, Oxford.
ACD: Acta Classica Universitatis Scientiarium Debreceniensis (Debrecen)
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΘΣΕ 1: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 1. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003*, Βόλος, 2006.
ΑΕΘΣΕ 2: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16-19.3.2006*, Βόλος, 2009.
ΑΕΘΣΕ 3: *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 3. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 12-15.3.2009*, Βόλος, 2012.
ΑΕΜ: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΑΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
Aegaeum: Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
AJA: American Journal of Archaeology
AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
Antiquity: Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo
AntK: Antike Kunst
AR: Archaeological Reports
Αρχαία Θεσσαλία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.
Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας
ASAtene: Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
AW: Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte
BABesch: Bulletin antieke beschaving
BAR: British Archaeological Reports
BAR-IS: British Archaeological Reports International Series
BEFAR: Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies
BJB: Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseumsin Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande
BSA: The Annual of the British School at Athens
Byzantion: Byzantion. Revue Internationale des etudes Byzantines
ByzF: Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik
BZ: Byzantinische Zeitschrift
CahArch: Cahiers archéologiques
CAJ: Cambridge Archaeological Journal
Chiron: Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts
ClAnt: Classical Antiquity
CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CMS: Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel
CPh: Classical Philology
CQ: Classical Quarterly
CR: Classical Review
CRAI: Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)
CVA: Corpus vasorum antiquorum
DOP: Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
EA: Epigraphica Anatolica
ΕΕΒΜ: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΕΕΦΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής. Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.

FD: Fouilles de Delphes, Paris
FGrHist: F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker (Berlin 1923–)
Gnomon: Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft
Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Historia: Historia. Zeitschrift für alte Geschichte
HSCP: Harvard Studies in Classical Philology
ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.
ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
IG: Inscriptiones Graecae
IK: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien
JArchSc: Journal of Archaeological Science
JbRGZM: Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz
JdI: Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts
JFA: Journal of Field Archaeology
JGS: Journal of Glass Studies
JHS: Journal of Hellenic Studies
JMA: Journal of Mediterranean Archaeology
JÖAI: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JRGZM: Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz
JRS: Journal of Roman Studies
JSA: Journal of Social Archaeology
JSav: Journal des savants
ΚΒΕ-ΒΚΜ: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ. Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες
Kernos: Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique
LH IIIC Chronology and Synchronisms I: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.
LH IIIC Chronology and Synchronisms II: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.
LH IIIC Chronology and Synchronisms III: Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), LH IIIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.
LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
MAA: Mediterranean Archaeology and Archaeometry
MededRom: Mededeelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome
MeditArch: Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World
MÉFRA: Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité
MetMusJ: Metropolitan Museum Journal
Μνημεία Μαγνησίας: Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.
NC: Numismatic Chronicle
NotSAIA: Notizie della Scuola archeologica italiana di Atene
OCP: Orientalia Christiana Periodica
OJA: Oxford Journal of Archaeology
OpAth: Opuscula atheniensia
ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PACT: Journal of the European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques applied to Archaeology
PBF: Prähistorische Bronzefunde
PCPS: Proceedings of the Cambridge Philological Society
Pharos: Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens
PhW: Philologische Wochenschrift
Phoenix: Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada
PZ: Prähistorische Zeitschrift
ΠΜΚ 1: Φρούσσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α΄ Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.
ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.
RA: Revue Archéologique
RE: Paulys Realencyclopädie
REG: Revue des études grecques
RM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
RPhil: Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes
SEG: Supplementum epigraphicum graecum
SIMA: Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA: Studi micenei ed egeo-anatolici
SNG Cop: Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.
Υπέρεια: Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα
VAHD: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
ZfE: Zeitschrift für Ethnologie
ZPE: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik